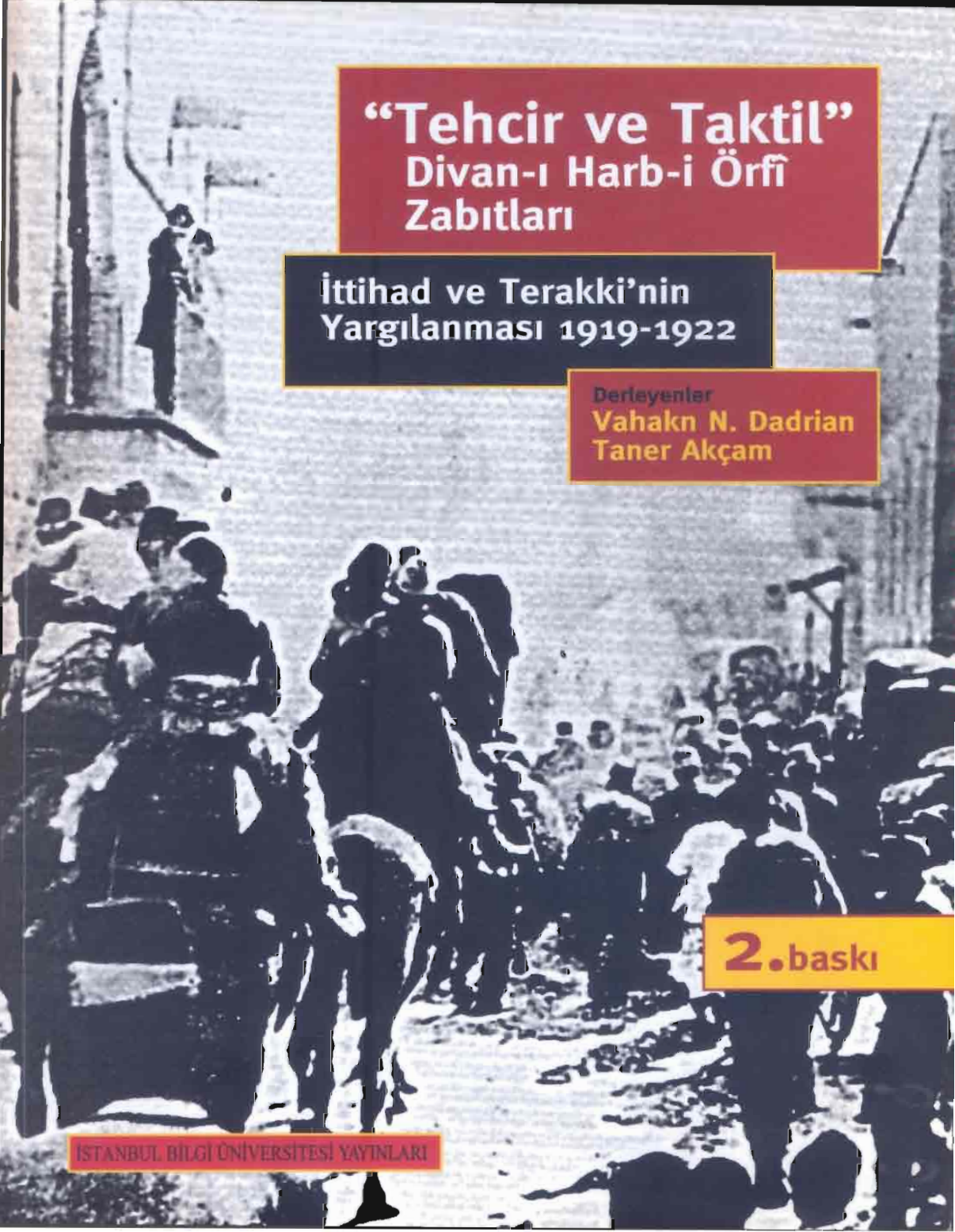

"Tehcir ve Taktil"
Divan-ı Harb-i Örfî Zabıtları

İttihad ve Terakki'nin Yargılanması 1919-1922

Derleyenler
Vahakn N. Dadrian
Taner Akçam

2. baskı

İSTANBUL BİLGİ ÜNİVERSİTESİ YAYINLARI

DERLEYENLER: VAHAKN N. DADRIAN
TANER AKÇAM

Tehcir ve Taktil

Divan-ı Harb-i Örfî Zabıtları
İttihad ve Terakki'nin Yargılanması 1919-1922

VAHAKN N. DADRIAN

Genel olarak soykırım ve özel olarak da Ermeni Soykırımı üzerine yaptığı çalışmalarla tanınmış bilim adamı Prof. Vahakn N. Dadrian, Avrupa'nın çeşitli üniversitelerinde matematik, tarih ve uluslararası hukuk eğitimi gördükten sonra ABD'de Chicago Üniversitesi'nde sosyoloji doktorası aldı. Zengin bir akademik kariyere sahip olan yazar, yıllarca ABD'de Harvard, MIT ve Duke üniversitelerinde konuk profesörlük yaptı ve Münih, Hür Berlin, Amsterdam, Parma, Torino, Uppsala ve Zürih gibi Avrupa üniversitelerinde de dersler verdi. New York State Üniversitesi'nde uzun yıllar sosyoloji profesörü olarak çalışan Dadrian, halen Guggenheim Vakfı'nın desteklediği Soykırım Çalışmaları Projesi'nin başkanlığını yürütmektedir. Yazarın değişik dillerde yayınlanmış eserlerinin yanısıra *İttifak Devletleri Kaynaklarında Ermeni Soykırımı* (Belge Yayınları, 2007), *Türk Kaynaklarında Ermeni Soykırımı* (Belge Yayınları, 2005), *Jenosid* (Belge Yayınları, 1995) gibi kitapları eserleri dilmize çevrilmiştir.

TANER AKÇAM

1953'te Ardahan'da doğan Taner Akçam, ilk ve ortaöğreniminden sonra 1975'te ODTÜ İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi'nden mezun oldu. Bu yıllarda sorumlu yazıişleri müdürlüğünü üstlendiği *Devrimci Gençlik* adlı dergide yazmış olduğu yazılardan dolayı tutuklandı. 1977 yılının Mart ayında cezaevinden firar eden Akçam, uzun yıllar Almanya'da siyasi mülteci olarak yaşadı, bu arada Hamburg Sosyal Araştırmalar Enstitüsü'nde işkence, şiddet kültürü ve insan hakları konularında çalışmalar yaptı. 1996'da Hannover Üniversitesi'nde sosyoloji ve tarih doktorası alan Taner Akçam, halen çalışmalarını ABD'de Minnesota Üniversitesi'nde sürdürmektedir. Akçam'ın 2007'de Minnesota eyaletinin araştırma dalında en iyi kitabı ödülünü alan *A Shameful Act: The Armenian Genocide and the Question of Turkish Responsibility* adlı çalışmasının yanısıra *Türk Ulusal Kimliği ve Ermeni Sorunu* (İletişim Yayınları, 1992), *İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu* (İmge Yayınları, 1999), *'Ermeni Meselesi Hallolunmuştur'* (İletişim Yaynları, 2008) eserleri bulunmaktadır.

İSTANBUL BİLGİ ÜNİVERSİTESİ YAYINLARI

"TEHCİR VE TAKTİL"
DİVAN-I HARB-İ ÖRFİ ZABITLARI
İTTİHAD VE TERAKKİ'NİN YARGILANMASI
1919 - 1922
DERLEYENLER: VAHAKN N. DADRIAN - TANER AKÇAM

İSTANBUL BİLGİ ÜNİVERSİTESİ YAYINLARI 231
TARİH - BELGE 2

ISBN 978-605-399-074-1

KAPAK FOTOĞRAFI ARMİN T. WEGNER'IN 1915'TE ÇEKTİĞİ FOTOĞRAFTA BİR TEHCİR KAFİLESİ HALEP'E GİDERKEN.

1. BASKI İSTANBUL, ARALIK 2008
2. BASKI İSTANBUL, ŞUBAT 2010

© BİLGİ İLETİŞİM GRUBU YAYINCILIK MÜZİK YAPIM VE HABER AJANSI LTD. ŞTİ.
YAZIŞMA ADRESİ: İNÖNÜ CADDESİ, NO: 43/A KUŞTEPE ŞİŞLİ 34387 İSTANBUL
TELEFON: 0212 311 52 62 - 311 52 59 / FAKS: 0212 297 63 14

www.bilgiyay.com
E-POSTA yayin@bilgiyay.com
DAĞITIM dagitim@bilgiyay.com

YAYINA HAZIRLAYAN FAHRİ ARAL
TASARIM MEHMET ULUSEL
DİZGİ VE UYGULAMA MARATON DİZGİEVİ
DÜZELTİ-DİZİN REMZİ ABBAS - BORA BOZATLI
BASKI VE CİLT SENA OFSET AMBALAJ VE MATBAACILIK SAN. TİC. LTD. ŞTİ.
LİTROS YOLU 2. MATBAACILAR SİTESİ B BLOK KAT 6 NO: 4 NB 7-9-11 TOPKAPI İSTANBUL
TELEFON: 0212 613 03 21 - 613 38 46 / FAKS: 0212 613 38 46

İstanbul Bilgi University Library Cataloging-in-Publication Data
İstanbul Bilgi Üniversitesi Kütüphanesi Kataloglama Bölümü tarafından kataloglanmıştır.

'Tehcir ve Taktil' Divan-ı Harb-i Örfi Zabıtları: İttihad ve Terakki'nin Yargılanması /
Derleyenler Vahakn N. Dadrian, Taner Akçam. 1st ed.
p. cm.
Includes bibliographical references and index.
ISBN 978-605-399-074-1 (pbk.)

1. İttihat ve Terakki Cemiyeti. 2. İttihat ve Terakki Cemiyeti—Trials, litigations, etc. 3. Armenians—Relocation—History—20th century.
4. Armenians—Forced migration—Turkey—History. I. Dadrian, Vahakn N. II. Akçam, Taner.
KX43.T43 2008

"TEHCİR VE TAKTİL"
Divan-ı Harb-i Örfî Zabıtları
İttihad ve Terakki'nin Yargılanması
1919 - 1922

Derleyenler
Vahakn N. Dadrian - Taner Akçam

Sevgili Hrant,

Bu kitabın yayınlandığını çok görmek istiyordun.
Hep bana "ver Agos yayını olarak basayım" diyordun.

Hatta ölümünden 13 gün önce,
Fahri ile Boncuk'ta yemek yerken de hatırlatmıştın.
İşte dileğin yerine geliyor.

Herşey konuştuğumuz gibi...

Rahat uyu!

İçindekiler

ix Kitap Hakkında

1 İstanbul Divan-ı Harb-i Örfî'sinde Ermeni Soykırımı Konusunda Görülen Davalar ve Verilen Kararlar
Vahakn N. Dadrian

127 Divan-ı Harb-i Örfî'nin Kuruluşu ve Faaliyetleri
Taner Akçam

147 Divan-ı Harb-i Örfî'de Görülen Davaların Listesi: Ermeni Tehciri ve Öldürmeler ile İlgili Davalar
Taner Akçam

191 Yargılamalara Yapılan Bazı İtirazlar Üzerine
Taner Akçam

201 1915 Olaylarını Organize Eden ve Uygulayan Bazı Fail ve Suç Ortakları Hakkında Soruşturmalar ve Akıbetleri
Vahakn N. Dadrian - Taner Akçam

223 **8 Mart Sene 335 Târîhinde İrâde-i Senîye-i Hazret-i Pâdişâhîye İktirân Eden Kararnâme ile Müteşekkil DÎVÂN-I HARB-İ ÖRFÎ Muhâkemâtı Zabıt Cerîdesi**

225 İttihat ve Terakki Yöneticileri Hakkında Açılan Dava [Ana Dava]

TV: No	Duruşma Tarihi	*TV* Yayın Tarihi
3540 Birinci Oturum	27 Nisan 1919	5 Mayıs 1919
3543 İkinci Oturum	4 Mayıs 1919	8 Mayıs 1919
3547 Üçüncü Oturum	6 Mayıs 1919	13 Mayıs 1919
3549 Dördüncü Oturum	8 Mayıs 1919	15 Mayıs 1919
3554 (3553) Beşinci Oturum	14 Mayıs 1919	21 Mayıs 1919
3557 Altıncı Oturum	14 Mayıs 1919	25 Mayıs 1919
3561 Yedinci Oturum	17 Mayıs 1919	29 Mayıs 1919

471 Harp Kabineleri Hakkında Açılan Dava
[Ana Dava'nın devamı]

3571 Birinci Oturum	3 Haziran 1919	13 Haziran 1919
3573 İkinci Oturum	3 Haziran 1919	12 Haziran 1919
3575 Üçüncü Oturum	9 Haziran 1919	15 Haziran 1919
3577 Dördüncü Oturum	12 Haziran 1919	17 Haziran 1919
3593 Beşinci Oturum	24 Haziran 1919	9 Temmuz 1919
3594 Altıncı Oturum	25 Haziran 1919	10 Temmuz 1919
3595 Yedinci Oturum	26 Haziran 1919	12 Temmuz 1919
3604 Sekizinci Oturum (Karar)	5 Temmuz 1919	22 Temmuz 1919

(Karar Sureti her iki dava içindir)

599 Katib-i Mesuller (Parti Sekreterleri) Hakkında Açılan Dava

3586 Birinci Oturum	21 Haziran 1919	28 Haziran 1919
3589 İkinci Oturum	23 Haziran 1919	5 Temmuz 1919
3596 Üçüncü Oturum	28 Haziran 1919	13 Temmuz 1919
3772 Onüçüncü Oturum (Karar)	8 Ocak 1920	10 Şubat 1920

665 Bayburt Davası

3923 Padişah Onayı	20 Temmuz 1920 (Karar açıklanır)	8 Ağustos 1920
Tercümân-ı Hakikat	Karar Sureti	5 Ağustos 1920

675 Boşnalı İsmail Arkadaşları ve Ahmed Midhat Davası

3944 Padişah Onayı	19 Temmuz 1920 (Karar)	1 Eylül 1920
Vakit, *Alemdar*	Karar	22–23 Temmuz 1920

685 Büyükdere veya Boğaziçi Davası

3618 Karar Sureti	24 Mayıs 1919 (Karar)	9 Ağustos 1919

689 Cemal Oğuz ve Nureddin Beyler Davaları

3867 Padişah Onayı	8 Şubat 1920	31 Mayıs 1920

691 Erzincan Davası

3917 Padişah Onayı	27 Temmuz 1920 (karar)	31 Temmuz 1920
Vakit, *Alemdar*, *İkdam*,	29 Temmuz 1920	

695 Harput (Mamuretül-aziz) Davası

3771 Karar Sureti	13 Ocak 1920	9 Şubat 1920

701 Nahiye Müdürleri Davası
[Bazı gazetelerde İZMİT veya BAHÇECİK veya DERBEND Davası olarak da adlandırılır.]

3900 Padişah Onayı	29 Şubat 1920 (Karar)	11 Temmuz 1920
Alemdar	Karar	12 Temmuz 1920

705 Trabzon Davası

3616 Karar Sureti	22 Mayıs 1919	6 Ağustos 1919

711 Yozgat Davası

3617 Karar Sureti	8 Nisan 1919	7 Ağustos 1919

715 Deyr-i Zor Tehciri

Alemdar	28 Nisan 1920 (Karar)	30 Nisan 1920

717 Divan-ı Harb-i Örfî'ye Başkan ve Üye Atanması ile Çine'deki Mahkemenin Lağvına Dair Padişah Onayları

719 Dizin

701 Nahiye Müdürleri Davası
[Bazı gazetelerde İZMİT veya BAHÇECİK veya DERBEND Davası olarak da adlandırılır.]

3900 Padişah Onayı	29 Şubat 1920 (Karar)	11 Temmuz 1920
Alemdar	Karar	12 Temmuz 1920

705 Trabzon Davası

3616 Karar Sureti	22 Mayıs 1919	6 Ağustos 1919

711 Yozgat Davası

3617 Karar Sureti	8 Nisan 1919	7 Ağustos 1919

715 Deyr-i Zor Tehciri

Alemdar	28 Nisan 1920 (Karar)	30 Nisan 1920

717 Divan-ı Harb-i Örfî'ye Başkan ve Üye Atanması ile Çine'deki Mahkemenin Lağvına Dair Padişah Onayları

719 Dizin

GİRİŞ

Bu çalışmada konu her ne kadar hukuksal bir çerçeve içinde ve dar bir biçimde ele alınıyorsa da, soruna çok daha geniş bir perspektiften bakmakta fayda vardır. "Soykırım" teriminin tam ve doğru bir tanımının yapılması da bu açıdan gereklidir. Günümüzde, soykırım tanımı temel dört unsur üzerinden yapılır.

> 1) Fail ve kurban arasında belli bir tarihçesi olan ve uzun süre çözümü konusunda ayak direnilen bir sorunun varlığı,
>
> 2) Fail ile kurban arasında, güç ilişkisinde birinci lehine ezici bir fark doğuran önemli bir eşitsizlik durumu,
>
> 3) Fırsat faktörü: En usta suçlular bile uygun bir fırsat ortaya çıkıncaya kadar kendilerini nasıl kollamaları gerektiğini bilmek zorundadırlar. Bu, nihai başarı için en başta gelen koşuldur, hatta önkoşuldur. Eylemi başarıya götüren formül, en az riskle en büyük faydayı sağlamak olarak ifade edilebilir formüldür. 20. yüzyılda yaşanan Ermeni ve Yahudi soykırımlarının açıkca kanıtladığı gibi savaşlar, özellikle de küresel savaşlar, bu tür başarı fırsatları sunarlar.
>
> 4) Bitmek bilmeyen çatışmalara radikal bir çözüm bulma arzusu: Bu arzu hedef alınan kurban grubunun, soykırım eylemi ile tamamen yokedilmesiyle nihai tepe noktasına ulaşır.

Bu çerçeve içinde, Türk-Ermeni çatışmasının tarihine kısa bir bakış atmakta fayda vardır. Osmanlı İmparatorluğu'nun teokratik yapısı ve bu teokrasinin İslâmi karakteri sözkonusu çatışmanın merkezine oturur. Elinizdeki yazıda detaylı olarak tartışılacağı gibi Müslim, gayri Müslim eşitliğinin sağlanamaması imparatorluğa on yıllarca süren çatışmalar olarak fatura edilmiştir. Her ne kadar bu durum, kısmen teokratik İslâm geleneğinden doğmuşsa da, en az onun kadar önemli olan ama ondan tamamen bağımsız bir diğer unsur ise imparatorluğun demografik yapısı idi.

Kitap Hakkında

Elinizdeki kitap, Osmanlı Ermeni vatandaşlarının 1915 yılında "tehcir ve taktil"i (sürgün ve katledilmeleri) ile ilgili olarak, savaş dönemi kabinelerinin üyeleri, İttihat ve Terakki Fırkası yöneticileri ve bazı diğer suçlular aleyhine 1919-1922 yılları arasında İstanbul'da görülen Divan-ı Harb-i Örfî (Sıkıyönetim Mahkemesi) yargılamalarına ilişkin orijinal belgeleri ihtiva etmektedir. Toplam 13 davaya ilişkin olarak yayınladığımız, iddianame, duruşma tutanakları ve karar suretlerini içeren bu belgelerin, 1915 ve etrafını saran olaylar üzerindeki sis perdesinin aralanmasına büyük katkıda bulunacağını ümit etmekteyiz.

Türkiye'de hâlâ "Ermeni Sorunu", uluslararası planda "Ermeni Soykırımı" olarak adlandırılan 1915 "Tehcir ve Taktil" meselesine ilişkin en ciddi problem, konuya ilişkin orijinal kaynakların Türkiye'de henüz bilinmiyor olmasıdır. Aradan 100 yıla yakın bir zaman geçmiş olmasına rağmen, Türkiye'deki bazı arşivler hâlâ araştırmacıların hizmetine tam olarak açılmamış, birinci el kaynaklar ya yayınlanmamış ya da hâlâ nerede oldukları bilinmemektedir.

Örneğin, bazı davalara ilişkin iddianame, tutanak ve karar suretlerini yayınladığımız, İstanbul Divan-ı Harb-i Örfî'sine ait ön soruşturma ve mahkeme dosyalarının nerede olduğu belli değildir. Bu belgelerin bulunma ihtimalinin oldukça kuvvetli olduğu ve konumuzla ilgili en önemli tarihsel malzeme koleksiyonuna sahip Genel Kurmay ATASE arşivinin, getirilen ciddi kısıtlamalar nedeniyle, araştırmacılara açık bir arşiv olduğunu söylemek zordur.[1] Döneme ilişkin bir di-

1 ATASE arşivi ile ilgili olarak böyle bir yargıda bulunulmasının nedeni bu arşivde kimin çalışabileceğine ilişkin getirilen sıkı denetim ve kontroldür. Bu denetim ve kontrollerin başında arşivin kendisine has bir başvuru formunun bile olmaması gelir. Arşivde çalışmak isteyen bilim adamları Genelkurmay'ın personel alımlarında kullandığı başvuru formunu kullanmak zorundadırlar. Akademisyenlerin, başta akrabaları içinde suç işlemiş kimselerin olup olmadığı da dahil olmak üzere, bilimsel çalışma ile hiçbir ilgisi olmayan onlarca soruya cevap vermek zorunda bırakılmalarının son derece tuhaf bir uygulama olduğu kabul edilmek zorundadır. Genelkurmay Başkanlığı'nın, arşivde çalışmaya izin vermekle, kendi bünyesinde çalışacak personel almak arasında bir fark görmemesi, bu arşivin bilimsel araştırmalara ne kadar açık olduğu konusunda zihinlerde ciddi kuşkular yaratmaktadır.

ğer önemli arşiv, belgelerin önemli bir kısmı Birinci Dünya Savaşı ve Mütareke yıllarında ciddi ölçüde temizlenmiş de olsa, İstanbul Başkabakanlık Arşivi'dir. İçinde bulunduğumuz yıllarda bu arşivdeki son derece olumlu gelişmeler araştırmacılar tarafından takdirle karşılanmaktadır. Fakat bu arşivde de hâlâ binlerce belge ve dokümanın tasnif edilmemiş olması, Dâhiliye Nezâreti Şifre Kalemi Evrakı örneğinde olduğu gibi, konuyla doğrudan ilgili olan belgelerin yayınlanmamış olması ciddi bir sorun olma özelliğini korumaya devam etmektedir.

Bunun gibi, yabancı arşiv malzemeleri de henüz Türkçeye kazandırılmamıştır. Divan-ı Harb-i Örfî'nin tanımıyla Ermenileri "tehcir ve taktil" eden Osmanlı yöneticileri ve özellikle İttihat ve Terakki Partisi hakkında binlerce suçlayıcı belgeye sahip Alman,[2] Avusturya[3] ve Amerikan[4] arşivleri başta olmak üzere, Rus,[5] Fransız,[6] İngiliz[7] arşivleri araştırmacıların hizmetine açıktır ve fakat bu arşivlere ait yayınlanmış olan belgeler bile esas olarak Türkiye okuyucusu tarafından bilinmemektedir. Ayrıca eklemek gerekir ki, bu ülkelerin döneme ait diplomatik belgelerini kapsayan son derece geniş yayınlar mevcuttur. Konuyla ilgili doğrudan bağlantısı nedeniyle, "yabancı" bile sayılmaması gereken önemli bir arşiv ABD Boston şehrinde bulunan Taşnak Partisine ait parti arşivinde yer alan belgelerdir. Bu arşivde de maalesef ancak özel izin alabilen kişilerin çalışmasına müsaade edilmektedir.[8]

---

2 Alman arşivlerinin önemli bir kısmı, Almanca ve kısmen İngilizce olarak www.armenocide.net adresinde mevcuttur. Ayrıca gene bu belgelerin önemli bir kısmı Wolfgang Gust tarafından uzun bir önsözle yayınlanmış bulunmaktadır. Wolfgang Gust (ed.), *Der Völkermord an den Armeniern 1915/16, Dokumente aus dem Politischen Archiv des deutschen Auswärtigen Amts*, Springe: zu Klampen Verlag, 2005.

3 Avusturya arşivlerinin konuyla ilgili çok önemli bir kısmı, 12 cilt olarak yayınlanmış bulunmaktadır. Artem Ohandjanian, *Österreich-Armenien 1872-1936: Faximiliesammlung Diplomatischer Aktenstücke*, (Vienna: 1995) Yayın son derece geniş bir seçmedir ve A. Ohandjanian sadece Ermeni sorunu ile ilgili değil, daha geniş bir yelpazeden Türkiye ile ilgili belgeleri bir araya roplamaya çalışmıştır.

4 Internet ortamından bile satın alınabilecek olan konuyla ilgili Amerikan arşivleri iki ayrı biçimde yayınlanmıştır. Birincisi, doğrudan belgelerle ilgili bir seçmedir. Ara Sarafyan, *United States Official Record on the Armenian Genocide 1915-1917*, Princeron, Londra: Gomidas Institute, 2004. Amerikan Belgeleri ayrıca Rouben Adalian rarafından herbirinde 100'e yakın belgenin bulunduğu 396 adet mikrofiş olarak bir araya getirilmiştir. Rouben Adalian (ed), *The Armenian genocide in the U.S. Archives, 1915-1918 [microfiche]*, Alexandria, Va.: Chadwyck-Healey, 1991.

5 Rus arşivleri, özellikle sürgün ve katliamlardan kurtulanların verdikleri ifadeler ve 1916-7 yıllarında Doğu Anadolu'yu işgal altında tutan Rus komutanlarının rapor ve gözlemleri nedeniyle son derece zengin bir malzemeye sahiptir. Bu malzemeler maalesef henüz sistemli olarak yayınlanmış değildir.

6 Döneme ilişkin diplomatik raporlarla birlikte, konumuza ilişkin özel bir seçme yayınlanmış bulunmaktadır. A. Beylerian (ed.), *Les Grandes Pusisances, L'Empire Ottoman et les Arméniens dans les archives françaises (1914-1918)*, Paris, 1983.

7 Döneme ilişkin İngiliz Belgeleri, Ara Sarafyan tarafından sistemli olarak yayınlanmaktadır. *Mavi Kitap* olarak bilinen kitap bu yayınların başında gelir. James Bryce ve Arnold Toynbee, *The Treatment of the Armenians in the Ottoman Empire, 1915-1916: Documents presented to Viscount Grey of Fallodon by Viscount Bryce* [Ara Sarafyan'ın önsözü ile sansürsüz yayın], Princeton, NJ: Gomidas 2000. Kitap iki cilt halinde Türkçe'ye de kazandırılmıştır. James Bryce-Arnold Toynbee, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermenilere Yönelik Muamele 1915-1916* (Ayhan Aktar ve Taner Akçam'ın önsözleri ile), İstanbul: Pencere, 2005. Bu kitapta yeralan bilgi ve belgelerin doğrudan İngiliz belgeleri olmayıp, çoğunluğunun Amerikan diplomat rapor ve misyoner belgeleri olduğunu eklemek gerekir. Döneme ilişkin önemli bir bilgi kaynağı olan 1918 sonrasına ait İngiliz belgeleri, yeterli titizliğe sahip olmayan Vartkes Yeghiayan, *British Foreign Office Dossiers on Turkish War Criminals* (Pasadena, California: Doctorian Production, 1991) adlı çalışma bir kenara bırakılırsa henüz sistemli olarak yayınlanmış değildir.

8 Kamuoyunda eksik bilgilenme nedeniyle, Başbakan Tayyip Erdoğan gibi siyasi şahsiyetler başta olmak üzere basın ve kamuoyunda "Ermeni Arşivlerinin kapalı olduğu" gibi bir kanı yaygındır. Bilinmesi gerekir ki, Ermenistan'da 1915 olayları ile ilgili doğrudan bil-

Bu devasa malzeme yığını ile, Türkiye okuyucusu tarafından bilinenleri yanyana koyarsak karşı karşıya olduğumuz sorunun vahameti daha açık anlaşılır. Buna eklenmesi gereken en önemli bilgi, Türkiye'de konu hakkında yapılan yayınların, uluslararası planda var olan bu zengin malzeme dünyasının bilgilerini kullanmaktan çok uzak olduğu gerçeğidir. Mevcut malzemenin bolluğu ve Türkiye tarihçiliğinin bu malzemeyi, hemen hemen yok denecek bir düzeyde kullanıyor olması arasındaki derin uçurum mevcut tarih yayıncılığının eksikliği ve yetersizliğinin kaynağının nerelerde yattığını göstermesi bakımından önemlidir. Bilgi ve belgeye dayalı ciddi araştırmalar ve tarihçilik yerine, devlet tarafından empoze edilmiş bir görüşü, o da son derece seçici olarak kullanılan yerli kaynaklara dayalı olarak ispatlamaya çalışan partizan memurculuk daha egemen gibidir. Bu durum da, tarih biliminin ideolojik karakteri ve sahip olduğu metodolojik problemler hakkında bize yeterince ipucu vermektedir.

Döneme ait birinci el bilgi ve belgelerin eksik olması, olanların da kullanılır şekilde bir araya getirilmemiş olması Türkiye'nin tarih üzerine konuşabilmesinin önündeki en önemli engellerin başında gelir. Bu bilgi ve belgelerin tümünü "bilginin ortak havuzu" olarak adlandırmak gerekirse, bu havuz henüz yaratılmamıştır ve yaratılmak zorundadır. Çünkü tarihe ilişkin herkesin üzerinde konuşabileceği ortak bir zemin yaratılamazsa, mitler ve efsaneler, spekülasyon ve politik propagandalar bu boşluğu doldurur. Bugünkü durum maalesef buna çok yakındır. Sıhhatli bir bilgi ve belge birikimi ve bununla beslenmiş ciddi bir tarih tartışması yerine, spekülasyonların ve partizanca tutumların ve kavgaların sıkıcı ve boğucu havasını teneffüs etmekteyiz. Bu nedenle bu alanda uğraşan akademisyenlerin yapması gereken en önemli işlerin başında, üzerine konuşabilecek birinci el bilgi ve belgeleri sistematik bir biçimde kamuoyunun hizmetine sunmak gelmelidir.

Konuya ilişkin tüm bilgi ve belgeleri içeren bir havuz yaratılmadan, insanların ne üzerine konuştukları bilinir haline getirilmeden tarih üzerine sıhhatli bir tartışmanın gerçekleşemeyeceği açıktır. Yaratılabilecek böylesi ortak bir bilgi havuzunun önemli bir başka işlevi de Türkiye insanı ile dış dünya arasındaki iletişim kopukluğunun giderilmesine yapacağı katkıdır. İnsanlar ve toplumlar aralarındaki sorunlar üzerine ancak o sorunların ne olduğunu tanımlamaya ve kavramaya yarayacak bilgi ve malzeme topluluğuna ortak olarak sahiplerse birbirleriyle konuşabilirler. Eğer bu yoksa, ortaya ciddi bir "sağırlar diyaloğu" çıkacağından söz edilebilir ki Türk-Ermeni geriliminde şu andaki durum budur.

Böyle büyük bir bilgi boşluğunun yaşandığı ortamda 1919-1922 yılları arasında İstanbul'da kurulan Divan-ı Harb-i Örfî'de yapılan yargılamaların ve bu yargılamalar öncesi yapılan soruşturmalarda ve davalar sırasında açığa çıkan belge ve bilgilerin paha biçilmez bir önemi vardır. Bugün bu davalara ait ön soruşturma ve mahkeme dosyalarının nerede olduğunu maalesef

---

gi ve belgelerin bulunduğu bir arşiv yoktur, olması da mümkün değildir. Çünkü, sözkonusu olaylar Ermenistan'ın devlet olarak varlığından önceki bir döneme aittir. 1915 olayları, öncesi ve sonrası ile ilgili belgeler Boston'da Taşnak Parti arşivindedirler ve bu arşivde de ancak özel izin alabilen kişilerin çalışmasına müsaade edilmektedir. Şu anda Ermenistan'da var olan devlet arşivleri ise araştırmacılara açıktır.

bilmiyoruz. 1922 Kasım ayı ile birlikte İstanbul, Ankara'da oluşturulan yeni hükümetin egemenlik alanına girmişti. Bu nedenle de İstanbul sıkıyönetim komutanlığına ait belgelerin Ankara Genelkurmay Başkanlığı'na taşınmış olma ihtimali kuvvetlidir. Aradan 100 yıl geçmesine rağmen bu dosyaların kamuoyundan saklı ve gizli tutulması, içeriklerinin önemi hakkında ipucu vermeye yetecektir.

Toplam sayısı aşağıda çıkardığımız listeden de göreceğiniz gibi, 60'ın üzerinde olan bu duruşmaların önemli olanlarının tutanakları dönemin hükümetinin resmi gazetesi olan *Takvîm-i Vekayi*'de ek olarak yayınlanmıştır. Ortak karar verilmesi ile sonuçlanan iki ayrı davaya ait toplam 15 oturum; bir davaya ait 3 oturum ve karar sureti ile 10 ayrı davaya ait ya karar suretleri ya da padişah onayları, yani toplam 13 davaya ilişkin orijinal belgeler ilk defa tam olarak tarafımızdan kamuyounun bilgisine sunulmaktadır.

Elinizdeki belgelerin anlaşılabilmesinin önemli bir önkoşulu onun hangi tarihsel şartların ürünü olduğu hakkında bilgi sahibi olmaktır. Bu nedenle kapsamlı tanıtım yazıları yazma yolunu tercih ettik. Zoryan Enstitüsü Soykırım Araştırmalar Bölümü Başkanı V. N. Dadrian uzun makalesinde, dönemin tarihini ele aldı; döneme egemen olan atmosferi, yargılamalar için yapılan ön hazırlıkları, soruşturmaları ve sonuçlarını analiz etti. Taner Akçam Divan-ı Harb-i Örfî'lerin kuruluş ve faaliyetlerini ayrı bir makale olarak ele aldı. Ayrıca bugüne kadar araştırmacılar tarafından hemen hemen hiç kullanılmamış olan 1919–1922 dönemine ait İstanbul basını taranarak, tesbit edilebilen mahkemelerin ayrıntılı bir listesi çıkartıldı. Bu liste gösteriyor ki, gerek sayısı gerek kapsadığı alan itibarıyla yargılamalar son derece yaygındı ve dönemin en önemli politik eylemlerinden birisiydi. Ayrıca bu mahkemelere geçmişte ve bugün yapılan ve hâlâ yapılmakta olan itirazlar ile bugün Ermeni soykırımı bağlamında tartıştığımız cinayetlerde rol alan bazı kişilere verilen cezalar ayrı ayrı makalelerde ele alındılar. Yargılamaların ve dönemin farklı boyutlarıyla birlikte ayrı ayrı makalelerde ele alınması bazı tekrarları kaçınılmaz kıldı; bundan dolayı okuyucudan özür dileriz.

Bu kitap, 1915 Ermeni sürgün ve öldürmeleri konusunda yayınlayacağımız belgeler dizisinin ilk ayağıdır. Özellikle dönemin basınında yer alan bilgilere dayanarak Yozgat ve Trabzon davalarının duruşmalarının her bir oturumu hakkındaki bilgi ve belgelerin bir araya getirilmesi bu serinin ikinci kitabı olacak ve bunu, 1919-21 yılları İstanbul basınından yapacağımız seçmeler izleyecektir. Bu seçmelerde o yıllarda yapılan geçmiş tartışmalarını, anıları ve hatıraları orijinal belgeler olarak yayınlayacağız.

Elinizdeki *Takvîm-i Vekayi* koleksiyonunun ilk transkripsiyonu 1991-1994 yılları arasında, Hamburg Sosyal Araştırmalar Enstitüsü tarafından gerçekleştirilen bir projede Hayrettin Aydın tarafından yapılmıştır. Daha sonra Ankara ve İstanbul'da oluşturulan iki ekip, bu ilk transkripsiyonu gözden geçirmiş, düzeltmiş, eksik olan yeni çevirleri eklenmiştir. Metinlerin orijinal hallerine dokunulmamış, günümüz Türkçesine kazandırma yoluna gidilmemiştir. Özellikle okuması ağır olan iddianame ve karar suretlerinde, Osmanlıca kelimelerin Türkçe karşılıkları köşeli parantez içinde verilmiştir.

Mahkeme tutanakları ve karar suretlerinin yayınlanması ile birlikte 1915 olayları etrafında var olan sis dalgasının önemli ölçüde aralanacağını söylemek yanlış olmayacaktır. İttihat ve Terakki Partisi'nin Ermenilerin sürgün ve katliamlarını nasıl organize ettiği konusunda son derece önemli belge ve bilgiler bu sayede kamuoyunun hizmetine sunulmaktadır. Belgelerin ciddi ve yapıcı bir tartışmaya olumlu zemin teşkil etmesi en büyük arzumuzdur.

VAHAKN N. DADRIAN – TANER AKÇAM
Conesus NY, Minneapolis 15 Kasım 2006

İstanbul Divan-ı Harb-i Örfîsi'nde Ermeni Soykırımı Konusunda Görülen Davalar ve Kararlar

VAHAKN N. DADRIAN

6 Şubat 1919 tarihli *Vakit* gazetesinin ilk sayfası.
Üstteki fotoğrafta Fevkalâde Divân-ı Harb-i Örfi Reisi
Mahmud Hayret Paşa, altta önce mimar Fossati'nin
Darülfünun binası olarak inşa edilmiş, daha sonra
Meclis-i Mebusan binası olarak kullanılmış ve
Cumhuriyet'in ilk yıllarında Adliye Sarayı olarak kullanılırken
yanan binada muhakemelerin yapıldığı Harb-i Örfi Mahkeme Salonu.

İmparatorluk nüfusunun yarısı, Hıristiyanlığın çeşitli mezheplerine bağlı gayri Müslim tebaadan oluşuyordu. Bu tebaanın İslâm dini tarafından tanımlanan kurallar dahilinde belli bir hiyerarşi içinde konumlandırılması, bir dizi hukukî sorun yaratıyor ve önyargılara, ayrımcılığa uygun bir zeminin oluşmasına yol açıyordu. Bu durum, demografi ile dinî yapının çatışması sonucunu doğurdu. Avrupalı büyük devletlerin, kendi dindaşlarının çeşitli katliamlar da dahil olmak üzere, kötü muamelelere maruz kalmasını engellemek amacıyla bu sürece dahil olmasıyla da sorun giderek uluslararası bir karakter kazandı.

Bütün bu çatışmaların doğal sonucu, Balkan Yarımadası'nda yaşayan imparatorluk tebaasının kendilerini Osmanlı-Türk egemenliğinden kurtarmak için harekete geçmesi oldu. Bu özgürleşme hareketlerinde belirleyici faktör dış faktördü yani Avrupa'nın müdahalesi ve Avrupa'nın aktif politik ve zaman zaman da askerî desteği idi. Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan Ermeni toplumunun bazı politik önderleri, Avrupalı milletlerin özgürleşme hareketlerinin devrimci hedef ve taktiklerini, geç kalmış ve dolayısıyla neredeyse umutsuz bir tarzda Ermeni toplumunun özgürleşmesinde uygulamak için harekete geçtiler. Fakat, tek neden değilse bile, Avrupalı benzerlerinin tersine, dışarıdan etkili biçimde desteklenmedikleri için korkunç şekilde başarısız oldular. Bu dışsal desteğin yokluğu sadece kendisini tekrarlayan başarısızlıklar üretmedi, Ermeni halkının kaderini de belirleyecek felaketlerin doğmasına neden oldu. Ermenilerin kolay yararlanmaya açık zayıflıklarının gayet farkında olan Osmanlı-Türk yöneticileri sınırsız bir öfke ve intikam duygusu ile Ermenileri ezdiler. Öyle görülüyor ki, yavaş yavaş çöken bir imparatorluğun yarattığı kederle birleşen bu birikmiş öfke ve asabiyet, imparatorluğun gayri memnun ve kırılgan Ermeni tebaasına yönelik ölümcül bir öfke patlamasına dönüştü. Ermeni devrimci hareketi ve onu takip eden Ermeni reform hareketi bu açıdan bir katalizör rolü oynadı.

Türk-Ermeni çatışması, daha Birinci Dünya Savaşı patlak vermeden önce, Almanya ve Rusya başta olmak üzere çeşitli Avrupa devletlerinin Osmanlı İmparatorluğu'na empoze ettiği Reform Anlaşması ile tepe noktasına ulaşmış bulunuyordu. İttihad ve Terakki Fırkası (bundan sonra İTF) liderlerinin Reform girişimlerine gösterdiği tepkiden hareketle diyebiliriz ki, bu özel dönemle birlikte Türk-Ermeni çatışmasında yeni bir dönüm noktasına girilmişti. Bu reform anlaşması sadece Ermenilerin gerçekten eşitliğini garanti eden kurumsal değişiklikleri kapsamıyordu. Aynı zamanda ileride doğuracağı sonuçlar itibariyle merkezi kızdıran ve endişelendiren bir statü değişikliğini; güçsüz de olsa yerel otonomi hakkını içeriyordu. Hiç abartmadan söylenebilir ki, politik gelişmenin bu nazik aşaması Ermenilerin ölüm fermanının imzalanması anlamına da geliyordu. Eşit haklar, yarı-otonomi ve tam otonomi yolundan tam bağımsızlığa gidilmesi demek olan Balkan modelinin yarattığı Balkan Sendromu'nu yeniden yaşamaya tahammülleri kalmayan İTF liderleri, sistematik olarak problemin radikal şekilde çözülmesi için gerekli ortamı hazırlamaya yöneldiler. Radikal olmak demek, Sultan Hamid'in formülünü uygulamaktı: Ermeni sorununu yok etmek için Ermenileri yok etmek gerekiyordu!

Savaşın başlaması bu amacı gerçekleştirmek için uzun süredir beklenen ideal fırsatı yarattı. Önce Ermeni erkekleri askere alındılar, ardından İmparatorluğun tüm Ermeni nüfusu acımasız-

ca köklerinden koparıldı, yerlerinden edildi, tehcire zorlandı ve yoğun katliamlar yoluyla ülke Ermenilerden tamamen temizlendi. Savaşın doğurduğu sıkıntılı ortam bu hedefi hayata geçirmek için gereken bütün fırsatları sunuyordu. Örgütlenmesiyle, idari disiplini ve ustalığı ile ordu bu ölümcül girişimin hayata geçmesinde temel dayanak oldu. İTF liderleri, aynı savaş ortamının sunduğu imkânlardan yararlanarak, imparatorluğun çeşitli hapishanelerinde yatan binlerce mahkûmu, bu korkunç politikanın hayata geçirilmesinde yoğun olarak kullanmak üzere serbest bıraktı.

Bu kitlesel imha girişiminin yaygınlığı ve yoğunluğu eşi görülmemiş bir cüretkarlığa işaret ediyordu, hatta onu bile aşan boyutlara vardı. Bu cüretkârlığın altında yatan nedenleri incelediğimiz zaman Abdülhamid dönemi katliamlarının önemli bir özelliği ile karşılaşırız. Bu katliamları tasarlayan ve uygulayanların tamamı hiçbir cezaî kovuşturmaya konu olmamışlardı. Bu tür bir muafiyet sadece suça karışanların, suçlarını inkâr etmeye cesaretlendirmeye hizmet etmiyordu, aynı zamanda onları daha iyi performans göstermeleri için cesaretlendiriyordu da. Bu yüzden, Birinci Dünya Savaşı öncesindeki on yıllarda yapılan Ermeni katliamlarını gerçekleştirenlere sağlanan muafiyetlerin birikerek çoğalan etkisini hesaba katmadan, Birinci Dünya Savaşı sırasında yapılan Ermeni Soykırımı'nı tam olarak anlamak mümkün değildir.

Bu kitapta, Ermeni Soykırımı'nın savaş sonrasında gerçekleştirilen yargılamalar çerçevesinde, hukukî boyutu incelenecektir. Bu yargılamalar, modern Osmanlı-Türk tarihinde ilk kez yüksek düzeydeki devlet görevlisi ve iktidar partisi kadrolarının cezaî kovuşturmaya konu olmaları açısından çok önemliydiler. Aynı şekilde, tarihte ilk kez, merkezî şekilde organize edilmiş katliamların Ermeni kurbanları, faillerin cezalandırılması sürecinde Türk yetkililer tarafından savunulmuş, hakları teslim edilmiştir. Yine tarihte ilk kez, çeşitli rütbe ve görevlerden sivil ve askerî Türk yetkililer, birçok riski göze almışlar ve Ermeni kurbanların lehine gönüllü olarak tanıklık yapmayı kabul etmişlerdir. Her ne kadar, yargılamaları yapan mahkemeler cezaî kovuşturmada tümüyle savaş zamanının orijinal resmî belgelerine dayanmışlarsa da, kararlarının şekillenmesinde mahkeme salonlarında yapılan tanıklık ve verilen ifadeler de bazen özel bir rol oynamıştır. Bu durum, tek başına sürece ve özellikle de kararlara paha biçilmez bir değer kazandırmıştır. Mahkemeye sunulan her bir belgenin ikili özel bir anlamı olmuştur. Birincisi, bu belgelerin her biri, Adliye ve Dâhiliye Nezâretlerine bağlı salahiyetli görevliler tarafından incelenmiş ve gerçekliklerı onaylanmıştır. Bütün belgeler üzerlerine "aslına muvafıkdır" [uygundur] mührü vurulduktan sonra mahkemece dosyalanmıştır. İkinci olarak, pek çok olayda, sanıklara, altlarında kendi imzaları olan belgeler gösterilerek imzaların kendilerine ait olup olmadığı sorulmuştur. Belgelerin gerçekliğinin sanıklar tarafından doğrulanmasını sağlayan bu sağlam prosedür sayesinde, bu mahkemeler sadece hukukî açıdan değil, tarih bilimi açısından da paha biçilmez bir kaynaktır.

Duruşmalar ulusal hukuk esaslarına göre yapılmış olmasına rağmen uluslararası hukuka ilişkin önemli parametrelerin oluşması anlamına da geliyordu. Aşağıda ayrıntıları ile göstereceğimiz gibi, savaşın hemen ardından Türk hükümet yetkilileri savaş döneminde Ermenilere yapılan muameleleri açıkça kınayan bir tutum takınmışlar ve dikkat çekici bir biçimde "insanlığa karşı suç" kavramını kullanmışlardı. Sultan, işlenen suçları "kanun-ı insanîyete karşı îka edilen cerâ-

im" olarak tanımlamıştı. Fuad Bey, Meclis'te soruşturma açılması için soru önergesini verirken "kavâid-i insanîye" [insanlık kuralları] ilkesine başvurmuştu. Savaş sonrası kabinesinde Şura-yı Devlet reisi olarak yer alan Reşid Akif Paşa da 21 Kasım 1918 tarihli konuşmasında cinayetleri "cihan-ı insanîyet" adına lanetliyordu. Bunlardan öte, Askerî Mahkeme, Yozgat davasına ilişkin karar suretinde sanıkları cezalandırırken onların "hissiyat-ı insanîye" prensibini çiğnedikleri kararına varıyordu.

"İnsanlık Suçu" kavramı, Uluslararası Hukuk alanına müttefik güçlerin 24 Mayıs 1915 yılında Osmanlı hükümetini, Ermenilere yönelik işlediği cinayetler nedeniyle hukukî olarak sorumlu tutacağını ilan etmesiyle girmişti. Bu hukuk kuralı daha sonra Nürnberg sözleşmesinin 6. (c) ve Tokyo sözleşmesinin 5. (c) maddesi olarak yer aldı. Bunun da ötesinde, "insanlık suçu" Nazilerin yargılanmasının hukukî çerçevesini çizen "Control Council Law 10" olarak bilinen hukukî metnin 2. maddesini oluşturdu.

Paris Barış Görüşmeleri sırasında oluşturulan komisyonlardan olan 15'ler komisyonunun, savaş kural ve suçlarının ihlâlini soruşturmakla görevli üçüncü alt komisyonu 29 Mart 1919 tarihli nihai raporunda "savaş gelenekleri, insanlık hukuku ve açık insanlık prensipleri" noktalarına gönderme yapıyordu. Bu göndermeler aslında IV. Lahey Konvansiyonu'nun (1907) başlangıç bölümünde yer alan Martens Clause ilkesinin benimsenmesi anlamına geliyordu. Bu ilke ile birlikte ilk defa "insanlık hukuku" normları, savaş girdabına sıkışmış sivil halka karşı gündeme getirilen suçlara karşı uygulanabilir oluyordu.

Tüm bu kınamaların önemi, onların evrensel etik normlarının ifade edilmesi anlamına gelmesiydi. İstanbul yargılamaları her ne kadar Osmanlı ulusal hukuk kurallarına göre yapılmış olsa da bu etik normlar belirleyici rol oynadılar ve bu anlamda yargılamalar daha geniş bir adalet arayışı için önemli temel oluşturdular. Burada altı çizilmesi gereken, Türk devletinin yasama, yürütme ve yargı organlarının suçluların yargılanması kararlılığı ile biraraya gelmiş olmalarıydı.

Nihayet bu davalar, ne kadar devlet-destekli ve kurumsallaşmış olursa olsun, yaşananların inkâr edilmesi teşebbüslerinin önünde en büyük engeli oluşturdular. Divan-ı Harb tarafından bilgimize sunulan belgeler topluluğu inkârcılığa karşı en önemli panzehirdi. Ayrıca eklemek gerekir ki, işlenmiş olan bu suç, bazı kişi ve kurumlarca inatla ve uzun süre inkâr edilse de ortadan kalkacak, yok olacak türden bir suç değildi. Bu çalışma bu ana prensibin doğruluğuna uygun bir örnek olarak da görülebilir.

ASKERÎ YENİLGİ VE GALİPLERİN CEZALANDIRICI ADALET ARAYIŞLARI

Dış Faktör: Galip Devletlerin Baskıları

30 Ekim 1918'de imzalanan silah bırakışması anlaşmasını takiben, Müttefik Kuvvetler İngilizlerin önderliğinde İstanbul'a girdiler. Aslında mütareke şartları beklendiği kadar sert olmamasına rağmen, savaş sonrası kurulan hükümetler ve kamuoyu yaklaşmakta olan nihai barış koşullarının nasıl oluşacağının endişeli bekleyişi içindeydiler. Savaş sonrası ekonominin içler acısı hali, ül-

keyi saran politik umutsuzluk bu endişenin daha da artmasına neden oluyordu. Fakat tüm bunların ötesinde, müttefik kuvvetlerin, savaş dönemi cinayetleri de dahil ne tür bir cezalandırma politikası izleyecekleri belli değildi ve bu nedenle hükümeti ve toplumu, savaş sonrası kendilerinden sorulacak hesabın belirsiz olmasının getirdiği bir korku sarmıştı. Cezalandırma beklentisi içerde ve dışarda, iki farklı düzeyde cereyan etmiş olaylarla ilgiliydi.

Hâricî sorun, Osmanlıların İtilaf güçlerine karşı Almanya ile aynı cephede yer alarak pervasızca savaşa katılması ve kasıtlı olarak Karadeniz'de Rus savaş gemilerine ve yerleşim yerlerine saldırmış olmasıydı. Osmanlıları, savaşta saldırgan taraf olma suçlaması ile karşı karşıya bırakacak bu gerçeklik, özellikle savaş sırasında İngiliz esirlerine, birçoğunun ölümü ile sonuçlanan kötü muamelede bulunmak suçlaması ile de birleşiyordu. Bu gerçekliğin farkında olan Winston Churchill Türkiye'yi[1] "yenilgi nöbetinde ve yenilgiyi hak etmiş" bir ülke olarak tanımlıyordu.[2] İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Curzon için ise Türkiye, "cezasını bekleyen bir suçlu" gibiydi.[3]

Bundan daha önemli görülen diğer dâhilî sorun ise, savaş sırasında Ermenilerin tehcir edilmeleri ve kitlesel olarak öldürülmeleri meselesiydi. Sürekli bir biçimde artarak açığa çıkan yeni bilgilerle, sözkonusu katliamların boyutları ve genişliği ile ilgili elde edilen bulgular, hâricî sorun ile kıyaslanmayacak büyüklükte bir suç ile karşı karşıya olunduğunu gösteriyordu. Bu cinayetler, elbette daha önce meydana gelen Abdülhamid (1894-6) ve Adana (1909) katliamlarının varlığının belirlediği bir atmosfer içinde algılanıyordu. Savaş dönemi İngiliz Başbakanı olan Lloyd George (1916-1922), Türkleri acımasızca, "kötü yönettikleri ülkelerin etine ızdırap gibi sirayet etmiş bir insan kanseri... insanlığa karşı uzun bir alçaklık kaydına sahip" bir grup olarak tanımlarken bu algılamalara tercüman oluyordu.[4] Gerçekten de, savaşın bitmesinden çok sonra bile Avrupa ve özellikle ABD'de kamuoyu, Ermenilerin katledilmeleriyle ilgili bitmek bilmez zulüm hikâyeleriyle uyarılmış bulunuyordu. Sadece *New York Times* gazetesinde 194 makale yer almıştı ve bunların yüzde yetmişi ilk dört sayfada yayınlanmıştı.[5]

Savaş sonrası dönemin Türk politikacıları ve devlet adamları, bu genel kaygıların ve Ermenilere yapılan muamelenin uluslararası planda yarattığı heyecan ve tepkinin etkisinden çekiniyorlardı. Batı kamuoyunun, kısa bir süre içinde çeşitli insanî yardımlar, kurtarma eylemleri ve politik faaliyetlerle kendisini ifade etmesinden ve cinayetler hakkında bilgilerin bir araya getirilmesinden korkuluyordu. Churchill'in aşağıdaki ifadeleri bu tabloyu özetler gibidir:

---

1 Türkiye kelimesi bundan sonra Osmanlı terimi yerine de kullanılacaktır. Bu konuya ilişkin olarak bkz. Vahakn N. Dadrian, *Key Elements in the Turkish Denial of the Armenian Genocide*, Toronto: Zoryan Institute, 1999, "Alternate Use of the Words 'Ottoman' and 'Turkish,'" (Osmanlı ve Türk deyimlerinin değişimli kullanımı) bölümü.

2 Winston Churchill, *The World Crisis. The Aftermath*, c.5, Londra: T. Butterworth, 1929, s.367.

3 *Documents on British Foreign Policy*, c.4 (1919-1939), W. Woodward ve R. Butler (ed.), s.57, 8 Mart 1919.

4 Alıntı, Sir John A. A. Marriott, *The Eastern Question. An Historical Study in European Diplomacy*, 4th ed., Oxford: Clarendon Press, 1940, s.538.

5 Richard D. Kloian (ed.), *The Armenian Genocide. News Accounts from the American Press: 1915-1922*, 4. baskı: ACC Books, 1985, VIII, IX.

> İngiliz halkı ve aslında liberal dünya bay Gladstone'nun şöhreti ve hitabet yeteneği sayesinde Ermenilerin daha önce çektiği eziyet ve katliamların farkındaydı. Ermeniler ve onların sıkıntıları İngiltere ve Birleşik Devletler'de başından beri biliniyordu. Bu ilgi alanı din, hayırseverlik ve politika tarafından aydınlatılıyordu. Ermenilere yönelik işlenen cinayetler İngilizce konuşan dünyadaki basit ve yardımsever kadın ve erkeklerin öfkesini uyandırmıştı.[6]

Bu gelişmeleri hesaba katan ve üstesinden gelmeye çalışan Türk politikacılar için, gücü, zenginliği ve kaynakları itibarıyla ABD oldukça önemli bir role sahip idi. Amerikan Başkanı Woodrow Wilson'un meşhur ondört ilkesinde özetlenmiş savaşa ve savaş sonrası barış görüşmelerine aktif müdahalesi, Amerikan kamuoyuna egemen mevcut yargılara yeni bir değer kazandırıyordu. Savaş sonrasının Türk yöneticileri bu değer yargılarını ve fikirlerini yok sayabilmek veya etkisini azaltabilmek durumunda değildiler. Gerçekten de, "kurban edilen Ermenistan" için muazzam bir sempati ve merhamet dalgası sözkonusu idi ve bu, genişlik ve yaygınlık itibarıyla, Amerikan tarihinde misli görülmemiş bir kampanya olarak kamuoyunda dramatik ifade bulmuştu. Eğer burada bazı rakamlarla ifade etmek gerekirse, 20.000 Protestan ve Katolik Kilisesi, 40 Vali, bir Kardinal, 85 Piskopos ve Harvard, Chicago, Princeton, Michigan gibi Amerika'nın en prestijli üniversitelerinin içinde bulunduğu 250 üniversite ve kolej rektörü Amerikada oluşmuş olan taban hareketinin taşıyıcı ve destekleyicisi durumundaydılar. Hareket, Türkiye'de büyükelçilik yapmış Oscar Straus, Henry Morgenthau ve Abram Elkus, savaş dönemi Almanya büyükelçilik görevinde bulunmuş J. W. Gerard gibi isimlerin de dahil olduğu, iç ve uluslararası politika alanında isim yapmış önemli kişiler tarafından da destekleniyordu. Ayrıca daha sonra Dışişleri Bakanı ve Yüksek Mahkeme Başsavcısı olacak Charles Evans Huges, General Leonard Wood, işçi hareketi lideri Samuel Gompers ve Hahambaşı Rabbi Wise da filizlenen bu Ermeni yanlısı hareketin saflarına katılmışlardı. Ermeniler için düzenlenen bir bağış kampanyasında 115 milyon dolar toplanmıştı ki bu dönemi için son derece büyük bir paraydı.[7]

Amerikan kamuoyunu Ermenilerin desteklenmesi doğrultusunda elektriklendiren ve harekete geçiren en kuvvetli iki kaynak, savaş dönemindeki kitlesel öldürmeler konusunda somut bilgiler içeren ve bunların yayılmasını sağlayan iki ayrı yayındı. Bu yayınlar üst düzey Amerikan görevlileri tarafından kaleme alınmışlardı. Bunlardan birisi, 1918 yılında, Türkiye Büyükelçisi Morgenthau'nun, aşağı yukarı savaş dönemi günlüğünde yer alan bilgileri yayınladığı kitabı idi. Bu kitapta, İstanbul'da görevde bulunduğu sırada Ermeni kırımı hakkında tanıklık ettiği özel ve detay bilgiler yer alıyordu. Bu kitabın içinde önemli bir bölüm "Bir Ulusun Katledilmesi" başlığını taşıyordu.[8] Morgenthau'nun, savaş döneminde Washington'a yolladığı "mahrem (confidential)" ve "gizli (secret)" raporları da günlüğünde ve kitabında yer alan bilgi ve belgeleri yansıtıyordu. 18 Kasım 1915 tarihini taşıyan ve "özel ve mahrem" olarak tasnif ettiği bu raporların birisinde,

---

6 Churchill, *The World Crisis* [d.n.2], s.406-07.

7 Buradaki bilgilerin büyük bir kısmı şu eserden alınmıştır: *The Lausanne Treaty, Turkey and Armenia*, a publication by the American Committee Opposed to the Lausanne Treaty, New York, n.s., 1926, 204 s.

8 Henry Morgenthau, *Ambassador Morgenthau's Story*, New York: Doubleday, 1918, Ch. XXIV, s.301-325.

Morgenthau savaşı, "onların [İttihadçıların] uzun zamandan beri besledikleri Ermeni ırkının imha edilmesi planını uygulamaya koymak için bekledikleri büyük bir fırsat" olarak tanımlar.[9] Halefi Abram Elkus da Morgenthau gibi, Washington'a Ermenilere karşı uygulanan "katliamların devamı" ve "serbest bırakılmış imha politikası" üzerine raporlar yolluyordu.[10]

Sözkonusu ikinci yayın savaş dönemi Amerikan Genelkurmay Başkanlığı görevinde bulunmuş General James Harbord'un raporu idi. Harbord Amerikan Ermenistan Misyonu Komisyonu başkanı olarak delil toplamak üzere bölgeye gitmiş ve nihai raporunu, 16 Ekim 1919'da Amerikan Kongresi'ne sunmuştu. Raporda, birçok başka bilgi yanı sıra Harbord şunları yazıyordu, "yüzlerce güzel Ermeni vadisinde, sakatlama, yaralama, işkence ve ölüm akıldan çıkmayan hatıralar bırakmıştı... tüm çağların en muazzam cinayeti...."[11]

Savaş sonrasının Türk yöneticileri, olaylar hakkında yerinden ve birinci el bilgi sahibi üst düzey Amerikan görevliler tarafından açığa çıkartılan bu bilgilerin içerdiği gizli tehlikenin farkındaydılar. Bunun için de, galip güçleri yatıştırabilmek amacıyla Ermeni soykırımının organizatörlerini ve uygulayıcılarını cezalandırmak suretiyle yatıştırma yoluna gittiler. Bu yargılama teşebbüsünün altında yatan asıl amaç gerçek cezalandırıcı bir adalet aramaktan daha çok, çok büyük bir şaşaa ile akl-ı selime uygun bazı şeyler yapıldığı intibasını uyandırmaktı. Türklerin bu niyetlerinden haberdar olan Amerikan Yüksek Komiseri Lewis Heck, yüksek adalet fikrinin, politik çıkarların ön planda tutulması anlayışının yerini alması gerektiği konusunda Osmanlı yöneticilerine tavsiyelerde bulunuyordu. Onlara zorla kabul ettirilecek olası barış koşullarının ağırlığını göz önüne alarak, suçluların cezalandırılmasına yönelik işin içinden sıyrılmayı veya işin önemini hafifletmeyi amaçlayan girişimlerden vazgeçmeleri uyarısında bulunuyordu.[12]

Türk yöneticilerine benzeri uyarılar İngiliz Yüksek Komiseri Oramiral (Vice Admiral) S. A. Gough Calthorpe'dan da geldi. Resmi bir görüşmede, Türk hâriciye nazırına, "Majestelerinin hükümeti(nin), Ermeni katliamlarının sorumlularına hak ettikleri cezaların verilmesi konusunda kararlı" olduğunu bildirdi.[13] On gün sonra, 28 Ocak 1919'da bu girişimin sonucunu Londra'ya şöyle aktardı: "[Türk] hükümetine, katliamlar İngiltere'de duyulduğunda, İngiliz devlet adamlarının, medeni dünyaya, bu işle bağlantısı olan kişilerin, birey olarak sorumlu tutulacaklarına dair söz verdiği ve majestelerinin hükümetinin bu sözü yerine getirmek konusunda son derece kararlı olduğu bildirildi."[14] Barış Konferansı'nda sert bir uygulamaya maruz kalmak istemeyen Türk tarafının ana tezi, savaş sırasında hükümeti elinde tutan bir politik partinin işlediği cinayetlerden dolayı, Türk ulusunun sorumlu tutulamayacağı esas fikrine dayanıyordu.[15]

---

9 U.S. National Archives. R. G. 59.867.00/798 -.

10 *A.g.e.*, 59.867.4016/299. 17 Ekim 1916 raporu.

11 *International Conciliation*, CLI. New York (Temmuz 1920): 281.

12 *Journal d'Orient*, (İstanbul'da Fransızca yayınlanan günlük gazete), 12 Nisan 1919'da yayınlanan röportaj.

13 British Foreign Office Archives (bundan sonra FO) 371/4174/118377, 18 Ocak 1919. Bakan ile yapılan yazışma.

14 *A.g.e.*, FO 371/4172/16321. Ayrıca bkz. Bilal Şimşir, *Malta Sürgünleri*, İstanbul: *Milliyet*, 1976, s.54.

15 Sina Akşin, *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele*, c.1, 2. baskı, İstanbul: Cem Yay., 1983, s.140-41; İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, c.4, İstanbul: Türkiye Yay., 1961. s.457; FO 371/4173/44216, 20 Mart 1919, W. H. Deedes'in raporu.

Oysa müttefik güçler 24 Mayıs 1915'te, daha Ermenilere yönelik katliam girişiminin başlangıç döneminde, hiç kuşkuya yer bırakmayacak şekilde, katliamların "Osmanlı otoritelerinin göz yummaları ve açık yardımları" sayesinde yapılmakta olduğunu ilan etmiş bulunuyorlardı. Yine aynı açıklamada, devamla "Türkiye'nin insanlık ve medeniyet aleyhine işlediği bu suçların ışığında, müttefik devletler Bâbıâli'ye açık olarak bildirirler ki, [müttefik güçler] Osmanlı hükümet üyelerini ve onların katliama karışan elemanlarını bu suçtan dolayı kişisel olarak sorumlu tutacaklar(dır)" deniyordu."[16]

Birkaç nedenden dolayı bu açıklamanın üzerinde özel olarak durmak gerekmektedir. Birincisi, bu, savaş sonrası işlenen suçların cezalandırılacağı yolunda kamuoyu önünde açık ve ortak verilmiş bir taahhüttü; ikincisi, "Osmanlı otoritelerinin göz yummaları ve açık yardımları" ifadesi ile Osmanlı otoritelerinin suça ortak oldukları kabul ediliyordu; üçüncüsü, Türkiye'nin, geçmişte yaşanmış katliamların ışığında tarihsel sorumluluğu tescil ediliyordu; dördüncüsü, "İnsanlığa Karşı İşlenmiş Suç" (İnsanlık Suçu) kavramı ile Uluslararası Ceza Hukuku'na yeni bir hukuk ilkesi getirilmiş olunuyordu; beşincisi, bu kavram daha sora Nürnberg'de Nazi liderliğini yargılamak için geliştirilecek olan uluslararası hukuk kurallarının oluşturulmasında önemli bir mihenk taşı olacaktı;[17] altıncısı ve sonuç olarak bu kavram, Birleşmiş Milletler'in 9 Aralık 1948 tarihli Soykırımı Önleme ve Cezalandırma Sözleşmesi'nin önsözünde yerini alacaktır.

Türk askerî yenilgisi, herhangi başka bir askerî yenilgide olduğu gibi ve hatta daha fazla bir biçimde, iç politikada önemli sonuçlar doğurdu. Yenilginin yarattığı zorluk ve krizlerin başında savaş dönemi geride kalan veya kaçan liderlerinin yarattığı boşluğu doldurmak meselesi geliyordu. Boşalan liderliği doldurmak; suçlama için hedef göstermek; eski defterleri açıp hesap sormak; en azından sorunlara çare aramak ve nekahat için yapılan bin bir türlü manevra ve dalavereler dönemin politikacılarının, yayıncılarının ve eğitici sınıflarının tutkularını canlandıran faktörler arasındaydı. Mevcut problemlerin en büyüğü olarak durmakta olan Ermeni kırımı suçlularını takip etmek ve cezalandırmak meselesinin, bu genel koşullar içinde, diğer sorunlardan da etkilenerek bir çözüme kavuşturulması gerekiyordu.

Türk Basınının Haykırışları ve Heyecanları

İnsanî tecrübeler çoğu zaman o deneyleri yaşayanların tanımladıkları ve yorumladıkları biçimde anlam kazanırlar. Sosyal psikologların "sembolik etkileşim" teorisi dedikleri şeyin esası da budur. Bir başka deyişle, belli insanî tecrübelerin yarattığı tepkiler onların yorumlanış tarzına uygun olarak şekillenir ve buna uygun olarak da anlamlandırılırlar. Yukarıda belirtildiği gibi, Türk askerî yenilgisi sıradan bir yenilgi değildi. Bu, dört yıl süren ve bir "ölüm-kalım" savaşı olma özelliğini kazanmış, büyük yokluk, zorluk ve kayıplarla sürdürülmüş bir savaştı. Yenilgi aynı zamanda,

---

16 U.S. National Archives R.G. 59. 867. 4016/67. 28 Mayıs 1915.

17 Nazi liderlerinin yargılanmasında hukukî çerçeveyi belirleyen Nürnberg Doktrininin 6c maddesinin formüle edilmesinde, Müttefik Güçlerin 24 Mayıs 1915 tarihli beyanları rehberlik etti. *History of the United Nations War Crimes Commission and the Development of the Laws of War*. Compiled by U. N. War Crimes Commission. Londra: His Majesty's Stationary Office, 1948. s.35, 45, 192, 193, 194.

asırlar boyunca oluşmuş askerî başarıları ve buna eşlik eden görkemi kapsayan ve ünlü Türk gururuna karşı da vurulmuş bir darbe idi. Sonuçta ortaya çıkan ümitsizlik, Osmanlı başkentinde birleşik güçlerini sergileyen galip devletlerin varlığı ile ortaya çıkan, tüm bir ulusun aşağılanması duygusu ile pekişerek daha da kötüleşmişti.

Böylesi bir büyük çöküntünün olası sonuçlarına hazırlıklı olmayan Türkler, toplumdaki statülerine ve rollerine bağlı olarak farklı tepki verdiler. Bu durum, millî-politik hayatın önde gelenlerince yenilgiden hemen sonra yapılan açıklamalar ve beyanatlarda kendisini en açık bir biçimde açığa çıkarıyordu. Fakat bu açıklama ve demeçlerin temelinde yatan sadece yenilginin getirdiği yılgınlık duygusu değil, bu yılgınlığa da damga vuran suçluluk duygusu idi. Belli bir korku duygusuyla yenilginin sonuçları ile baş edilmeye çalışılırken, savaş dönemi Ermeni kırımı felaketinin kâbusu insanların yakasını bırakmıyordu.

Bu koşullar altında insanlar inkârcılık türü aşırı davranışların çok az esiri olurlar. Vicdan azabı yenilgiye uğrayanların haleti ruhiyesine daha çok uyar. Bu insanlar, güçsüz ve zayıftırlar ve bu nedenle inkâr eyleminde bulunacak motivasyon ve kaynaklardan yoksundurlar. Bu nedenle, savaşın hemen ertesinde Türkiye'deki politik atmosferin Nazi Almanyası'nın İkinci Dünya Harbi sonrası halinden farklı olmadığı ileri sürülebilir. Bu haleti ruhiye Ermeni soykırımının baş mimarı olarak bilinen savaş döneminin güçlü lideri Talat'ın tutumunda tipik bir biçimde açıkça belli olur. Talat'ın savaştan sonra Almanya'ya firarından birkaç gün önce donanma kahramanı Rauf Orbay'la özel bir konuşması olur. Bu konuşmayı aktaran Rauf, Talat'ın büyük bir üzüntü içinde olduğunu belirttikten sonra ekler; "şahsen sevdiğim ve saydığım bu zatı, belki ilk defa olarak meyus [ümitsiz] görüyordum." Bu görüşmede Talat, olaylarla ilişkisi olmayan masum Ermenilerin "bazı fenalıkların" kurbanı olduğunu kabul eder ve Ermenilerin yerel yöneticiler tarafından katliama maruz bırakıldıklarını ve kendisinin bundan haberdar olmadığını ve engelleyemediği için de büyük üzüntü duyduğunu söyler. "Bu ciheti itiraf etmekle beraber" diyerek devam eder, "o hengâmede, uzaklarda olup biten idaresizliklerin ve fenalıkların günahını, bunlardan benim gibi habersiz olan hükümet erkânına yüklemek de insaf ile kabili telif değildir... Tekrar edeyim, isyan bölgesi dışında ve isyan ile fiilen alakaları olmayan bazılarına yapılan mezalime mani olamadığım ve *bu arada kıymetli arkadaşlarımızdan ikisini şehit verişimiz* için derin bir elem ve ızdırap duymaktayım."[18]

Bu geç kalmış pişmanlık ve üzüntü gösterisi sadece yenilgi ve iktidarsızlığın sonucu değildi, aynı zamanda kendisini kurban kategorisine sokma yoluyla masum olduğunu iddia ederek koşullara uyma çabasının da bir göstergesi idi. Başka bir deyişle Talat'ın yaptığı, cinayet sonrası insanlık gösterisi sergilemekti. Suça daha az bulaşmış veya hiç bulaşmamış olan diğer Türk ulusal liderleri, savaş sonrası koşullara ayak uydurabilmek için daha başka metotlara başvurdular. Örneğin Mustafa Kemal Atatürk Ermenilerin kitlesel olarak imha edilmelerini bir "skandal" ve "fazâhat"[19] [alçaklık, rezillik] olarak tanımladı. Yine bunun gibi, onun desteklediği günlük gazete,

18 "Rauf Orbayın Hatıraları", *Yakın Tarihimiz*, c.1 (1962): 81.

19 *Atatürkün Söylev ve Demeçleri* 1919-1938. İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayını, 1945, s.49.

Ermenilere karşı yapılanları "Ermeni milletine karşı... [yapılan] kırmak sevdası"[20] ifadesiyle, telin ediyordu. Atatürk'ün Türkiye Cumhuriyeti'ni kurma sürecindeki en büyük yardımcılarından İsmet İnönü 29 Kasım 1918'de ümitsizliğini şu sözlerle dile getiriyordu; "çiftçilikle hayatımızı sürükleyelim... her şey mahvoldu... hiçbir ümidim kalmadı... asıl felâket bizim içimizden... artık bize her şey düşman... tasfiye yapacaklar tasfiye..."[21]

Bu her tarafı kaplamış kasvetli ve talihsiz atmosfer, İTF'nin yedi önde gelen liderinin, Alman askerî makamlarının desteği ile çok dikkatli organize edilmiş sinsi bir planla yurt dışına kaçmalarıyla da teyid edildi. Uzun bir gizli hazırlıktan sonra 1 Kasım 1918'de el konmuş bir Rus savaş gemisi RI, kaçakları, dikkatleri başka yöne çekecek birçok hilelere de başvurduktan sonra Odesa limanına bıraktı. İttihadçı üçlü, Mehmed Talat, İsmail Enver ve Ahmed Cemal'in de içlerinde bulunduğu kaçaklar, 2 doktor Dr. Bahâeddîn Şakir ve Mehmed Nazım ile Emniyet Müdürü Osman Bedri ve Asayiş Şube Müdürü Hüseyin Azmi'den ibaretti.[22] Cemal hariç diğerleri, Ermeni soykırımı olarak adlandırılan gizli planın organizatör ve uygulayıcılarıydılar. Nitekim Talat kaçmalarından saatler önce, kaçmalarına vesile teşkil eden, akıldan çıkarılması zor savaş dönemi katliamlarının "mesuliyetinin yükünden" söz ederken suçlu olduklarını itiraf ediyordu.[23] Bu durum, Talat'ın bu fikirlerini dile getirdiği Midhat Şükrü tarafından da teyid edilir. Şükrü, bir başka İttihadçı, gazeteci Hüseyin Cahit'le konuşurken, 7 kişinin kaçmasının "iftiraları kabul edip onaylamak" anlamına geleceğini söyler.[24] Kaçanların hemen tamamı Berlin'e geldiler. Alman hükümeti hukukî engelleri bahane göstererek kaçakları iade etmeyi reddetti. Alman Dışişleri Bakanı Wilhelm Solf iade taleplerine sert bir cevap verirken şunları söyledi: "Talat bize karşı her zaman sadık davrandı ve ülkemizin kapıları ona daima açıktır."[25]

İttihadçıların, özellikle de son derece gizli ve beklenmedik bir biçimde yurtdışına kaçmaları, toplumun çeşitli kesimlerinde ve kamuoyunda büyük bir can sıkıntısı ve öfke duygusu uyandırdı. İnfiale kapılan kesimin başında, yenilmiş eski rejim tarafından takibata uğrayan ve bu uğurda hapis ve sürgün gibi çeşitli meşakkatlara katlanmak zorunda kalan insanlar bulunuyordu.

---

20 Gazete Mustafa Kemal ve Fethi Okyar tarafından ortaklaşa finanse ediliyordu. Makalenin başlığı, "Ermeni Terbiye-i Milliyesi", *Minber*, 9 Kasım 1918.

21 Kâzım Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, İstanbul: Türkiye Yay., 1969, s.7.

22 Türk kaynakları firar eyleminin 1914-17 yılları arasında Osmanlı Orduları Genelkurmay Başkanı olarak görev yapan General Bronsart von Schellendorf'un yardımıyla yapıldığını aktarırlar. Cemal Kutay, *Talat Paşa'nın Gurbet Hatıraları*, İstanbul, 1981, c.3, s.1103; C. Kutay, *Fethi Okyar, Üç Devirde Bir Adam*, İstanbul: Tercüman Yay., 1980, s.251; Kaçış hakkında detaylı bilgi için, Galib Vardar, *İttihad ve Tekkaki İçinde Dönenler*, S. N. Tansu (ed.) İstanbul: İnkılâp Yay., 1960, s.386-88. Olay hakkında birincil el bilgiler, kaçma olayını organize etmek için gönüllü olarak görev alan genç bir Alman subay tarafından aktarılır. Kapitänleutnant Baltzar, "Das romantishe Ende der drei grossen Türken der Kriegszeit Talat, Enver ve Dschemal Pascha. Eine Erinnerung an den 1. November 1918," *Orient-Rundschau*, c.XV, 11 Kasım 1933, s.120-21 (Birinci Dünya Harbi'nde savaşan Almanların çıkarttığı ve çok nadir bulunan bu yayın, Alman Askerî Arşivlerinde mevcuttur). Bundesarchiv-Militärarchiv, Koblenz, 4.332/1923/34.3.

23 Midhat Şükrü, *İmparatorluğun Çöküşü*, İstanbul: Remzi Yay., 1979, s.124.

24 Hüseyin Cahit Yalçın, *Siyasal Anılar*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yay., 1976, s.259.

25 Vahakn N. Dadrian, *History of the Armenian Genocide. Ethnic Conflict From the Balkans to Anatolia to the Caucasus*, gözden geçirilmiş 8. baskı, New York, Oxford: Berghahn Books, 2007, s.391. Berlin'in 16 Kasım tarihli red yazısı, Türk Elçisi Rıfat Paşa tarafından 11 Kasım 1918'de yapılan başvuruya verilen cevaptır.

Bu öfkeye kapılma duygusu genelde, kaçmak lanetlenecek bir korkaklık olarak değerlendirildiği için, belli bir hor görme ve aşağılama ile içiçe geçmişti. Tüm bunlar, kaçak İttihadçı liderlerin savaş dönemi cinayetlerinden sorumlu tutulmaları ve benzeri başka firarları engelleme yönünde kararlılığın artması sonucunu doğurdu. Bu duyguların uyanmasında, bir kısmı Mütareke dönemi ile birlikte yayın hayatına başlayan basın önemli bir rol oynadı. Aslında basının kaçak İttihadçı liderleri lanetleyen yayını, onların savaş boyunca izledikleri, en iyi ifadeyle "sağırlaştırılmış" sessizlik, en kötü ifadeyle de başgösteren soykırımı desteklemek olarak tanımlanabilecek tutumları ile taban tabana zıt idi. Tanınmış gazeteci Ahmed Emin (Yalman) bu sessizliğin nedenini şöyle açıklıyordu: "Harp siyasetini tenkit etmeye imkân yoktu... Ermeni tehciri gibi işler, ne bakımdan olursa olsun ağıza alınamazdı, İttihad ve Terakki Fırkası'na zıt bir yol tutulamazdı."[26] Ermenilere yönelik savaş dönemi uygulamalarının sona yaklaştığı bir dönemde, daha sonra ateşli bir Kemalist olacak olan Yunus Nadi ise gazetesindeki köşesinde konuya ilişkin şunları yazıyordu: "Osmanlı İmparatorluğu'nun çok milletli harmonisi iflas etti, bitti ve şimdi temizleme (Almanca çeviride kullanılan terim: Säuberung) dönemi başladı."[27] Fakat aynı Yunus Nadi, arkadaşlarının kaçmasının ardından şunları yazacaktı:

> Artık bugün bütün vuzuhuyla anlaşılmıştır ki memleket dört senedir başında üç beş kişiden ibaret bir kâbus taşımış ve haksız yere onların elinden ve uğrunda bu kadar belalara uğramıştır. Millî hissiyatımıza pek elim bir darbe indiren bu firarlarından bu küçük paşaları lanetle teşyi etmekten kendimizi alamıyor ve onların elleri ile kirlenen İttihad ve Terakki karşısında bugün en kati bir korku ve nefret ile ürperti içinde bulunuyoruz.[28]

Beş gün sonra bir başka makalesinde bir adım daha ileri gitti ve aynı insanların tehcir ve taktil suçları nedeniyle yargılanmalarını desteklediğini söyledi.[29]

Savaşın hemen bitiminde, kaçak İttihadçı liderlere yönelik bu suçlama ve saldırılar listesindeki hızlı artış birçok bakımdan, büyük hüsranın yol açtığı saldırganlığın da bir göstergesi idi. Ezici yenilgi ve bununla bağlantılı ortaya çıkan çeşitli korkular, istisnasız tüm bir basını sarmış ve büyük bir öfke ve şiddetle İttihadçıların üzerlerine atılmalarına vesile teşkil etmişti. İstanbul Yüksek Komiserliğinde görevli İngiliz Tuğamiral Richard Webb'in, Dışişleri Bakanı Arthur James Balfour'a çektiği bir telgrafta dile getirdiği gibi, "katliamlardaki payları nedeniyle... bu adamlara şiddetle saldırmayan hiçbir basın organı yok gibidir."[30]

Bu katliamlara ilişkin ihbarlar ve bu bilgilerin genişliği ve güçlülüğü sadece daha yeni tamamlanmış soykırım gerçekliğini tasdik etmekle kalmamakta aynı zamanda, daha sonraki ku-

---

26 Ahmed Emin Yalman, *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim*, c.1 (1888-1918), İstanbul: Yenilik Yay., 1970, s.266.

27 German Foreign Ministry Archives, i.e., Auswärtiges Amt, (bundan sonra A.A) R14093 veya Türkei 183/44, A27741, 7 Ekim 1916, no. 1886 report. Makalenin tam metninin Almanca çevirisi, geçici Alman Büyükelçisi Radowitz'in 9 Ekim 1916 tarihli raporunda yer almaktadır.

28 *Yeni Gün*, 4 Kasım 1918. Aktaran Orhan Koloğlu, *Aydınlarımızın Bunalım Yılı*, İstanbul: Boyut Yay., 2000, s.95.

29 *Yeni Gün*, 9 Kasım 1918.

30 FO 371/3411/210534, s.334.

şaklar ve yöneticiler tarafından aynı cinayetlerin çığ gibi büyüyecek olan inkârına da özel bir anlam yüklemektedir. Bu gerçeklik nedeniyle, basının Ermeni soykırımı suçlularına karşı gündeme getirdiği bu eleştirilerin ve bilgilerin bir kısmının tekrar edilmesinde büyük fayda vardır. Ayrıca eklemek gerekir ki bu gazetelerin önemli bir kısmı İttihadçı cephede yer alıyorlardı. Bunların arasında önemlileri şunlardı:

1. *Sabah:* İttihadçı karşıtı Hürriyet ve İtilaf Partisinin sesi idi ve Ali Kemal'in editörlüğünde, Dr. Rıza Tevfik'in yardımı ve Ali Kemal'in başyazarlığında çıkıyordu. 12 Aralık 1918'de *Peyam* ile birleşti ve *Peyam-ı Sabah* ismini aldı.

2. *Alemdar:* 15 Aralık 1918'de yayın hayatına başladı. Savaş sonrası Ankara valisi Ali Muhiddin Paşa'nın oğlu koyu bir İttihadçı karşıtı olan Ref'i Cevad'ın başyazarlığında çıkıyordu. Muhiddin Paşa savaş sırasında Yozgat'da mutasarrıf idi ve katliamlara karşı çıkmış ve bu nedenle erken emekli olmaya mecbur bırakılmıştır. Gazete 6-12 Şubat (1919) arasında sansür tarafından 6 günlüğüne kapatılmıştı.

3. *Hâdisât:* İtihatçı karşıtlıkları ile bilinen devlet adamı ve edebiyatçı Süleyman Nazif ve şair ve yazar Cenab Şahabeddin editörleri idi. Ekim 1918'de yayın hayatına atıldı.

4. *İleri:* 1918 yılında *Âti* ismi ile yayın hayatına atıldı. 11 Şubat 1919'da *İleri* adını aldı. Celal Nuri tarafından çıkartılan gazete İttihadçı iktidarı yorulmadan eleştirdi. Sansür tarafından iki defa kapatıldı.

5. *Yeni İstanbul:* 9 Kasım 1918'de yayın hayatına başladı ve daha sonra 8 Aralık 1918'de *Türkçe İstanbul* adını aldı. İngiliz yanlısı partizan bir politikacı olan Sait Molla tarafından çıkartılıyordu.

6. *İkdam:* Ahmet Cevdet tarafından çıkartılan gazete 1894 yılından beri yayın hayatında idi ve İttihadçılara muhalif olması ile tanınıyordu. Abdülhamid ve İttihad ve Terakki döneminde çeşitli badireler atlatmasına rağmen, 12.000 civarında okuyucu ile en büyük okuyucu kitlesine sahipti. Abdullah Cevdet, 1 Kasım 1918'de *İctihad* gazetesini çıkarmaya başladı ve *Yeni İstanbul* gazetesinin 6 Aralık 1918 tarihli nüshasında yazdığı önemli bir köşe yazısında, Ermeni katliamları nedeniyle İttihad ve Terakki Fırkası ve onun liderlerini suçlayarak, bu meselede Türk milletinin suçsuz olduğunu söyledi.

7. *Zaman:* Özellikle İttihadçılara muhalefeti ile bilinen ve Cihan Harbi yıllarında İttihadçılarca Sinop'a sürgüne yollanan Refik Halit'in (Karay) kaleminden İttihadçılara yönelik son derece sert eleştiriler yapıyordu. Özellikle 5 Kasım 1918 tarihili "Efendiler Nereye" adlı başmakalesi birkaç gün önce ülkeden kaçmış olan İttihadçı liderler aleyhine yazılmış sert ve iğneleyici bir iddianame gibidir.

8. *Yeni Gazete:* Ermenilere yönelik cinayetleri, "gerçek" Türklerin karşı çıktıkları, "sahte Türkler"ce yapılmış bir eylem olarak tanımladı.

Burada ele aldığımız konuya ilişkin daha ılımlı bir poziyon alan gazeteler de vardı Falih Rıfkı (Atay)'ın daha sonra katılması ile Necmeddin Sadak tarafından çıkartılan *Akşam*; Ahmed Emin (Yalman) ve Ahmed Şükrü (Esmer) tarafından yayınlanan *Vakit*; Fethi Okyar tarafından çı-

kartılan ve Mustafa Kemal'ce desteklenen *Minber* bu gazetelerin arasında sayılabilir. *Minber*'in yayın hayatı 1 Kasım ile 12 Aralık arasında oldukça kısa sürdü. 23 Aralık 1918'de yayın hayatına başlayan *İstiklâl* çok küçük bir gazete idi; Şubat 1919 sayısından sonra cezaî yargılamaların suçlu Ermenilere de kaydırılması gerektiği fikrini gündeme getirdi. Bu gazetelerin dışında, inatla İttihad ve Terakki Fırkası savunuculuğunu sürdüren yayın organları da vardı. *Yeni Gün* gazetesi bunların başında geliyordu. Yayın hayatına 2 Eylül 1918'de başlayan *Yeni Gün*, Yunus Nadi tarafından çıkartılıyordu (Yunus Nadi savaş yıllarında *Tasvir-i Efkâr* gazetesinin baş yazarı idi.) *Yeni Gün* çeşitli defalar kapatıldı ve sonunda Nadi, Ankara'ya kaçarak 1920'de orada ilk günlük gazetesini çıkarmaya başladı. Gazete, Türk Kurtuluş Hareketi ve liderinin sözcülüğünü üstlendi. Pek kavgacı sayılabilecek bir başka gazete de *Söz* idi. Gazete Osmanlı İmparatorluğu'nun eski düşmanlarınca planlandığı ve savunulduğunu düşündüğü, Türk düşmanı kin gösterileriyle aşağılanmasına karşı tavır almasıyla tanınmıştı.

Yukarıda tarif ettiğimiz, savaşın hemen ertesinde Türkiye'de egemen olan haleti ruhiyeyi, onu olduğu gibi yansıtan dönemin basınında aynen bulmak mümkündü. Bu ilk dönemde henüz ne Kemalizmin izine rastlanıyordu ne de İstanbul'u ve stratejik öneme sahip bazı bölgelerini işgal etmiş olan müttefik kuvvetler arasında uyuşmazlık sözkonusu idi. Tüm bunların sonucu olarak, Ermeni soykırımı daha sonraki olayların göstereceği gibi ilk ve belki de son defa "tehcir ve taktil" ikiz tanımlamasıyla açık olarak tartışıldı, anlatıldı, analiz edildi ve belki de en önemlisi lanetlendi. Yani, Ermeni felaketine savaş sonrası gösterilen tepki, suçluların cezaî takibi ve ağır cezalara çarptırılmaları yolunda idi. Nitekim bu süreç içinde gazetelerde birçok failin kimliği tesbit edildi, adları teşhir edildi ve cezalandırılmaları sağlandı. Bu tepkileri aşağıdaki taslak kategoriler biçiminde sınıflandırmak ve gözden geçirmek mümkündür:

(1) *Toplu kaçışları şiddetle eleştirmek*: 5 Kasım 1918'de *Âti* gazetesinde şunları okuyoruz: "...binlerce halkı derelerde boğdurarak, geçitlerde öldürerek, milleti umutsuz, vatanı kan ve ateş içinde bırakıp kaçtılar... halkın en pespaye grubunu kendilerine destekçi edindiler, çeteler teşkil ettiler... siz madem mücrim değilsiniz kadın kıyafetine girerek hainler gibi caniler gibi niçin kaçıyorsunuz?"[31] Refik Halit'in (Karay), 5 Kasım 1918 tarihli *Zaman*'daki sözleri de aynı sertlikte idi. "Efendiler nereye... tahtakuruları nereye... Tok kurtlar nereye... Eli sopalı, beli palalı, gözü kanlı paşalar; damdan dama nereye... Şimdi böyle sinsi sansar gibi tavandan tavana nereye?"[32] Bu satırlar, toplu kaçışın arkasında yatan nedenin Ermeni tehciri nedeniyle cezalandırılmak korkusu olduğu yolunda Talat ve Şükrü tarafından dile getirilen (bkz. yukarıda dipnot 23 ve 24) ifadeyi tasdik eder gibidirler.

(2) *Kitle katliamı gerçeği*: 11 ve 14 Aralık 1918 tarihlerinde *Sabah* gazetesi, Türk makamlarının değişik yollardan elde ettiği[33] şifreli belgelere dayanarak "İki Vesaik-i Töhmet" başlığı ile

---

31 Aktaran Orhan Koloğlu, *Aydınlarımızın...* [d.n.28], s.98.

32 *A.g.e.*, s.102, üç dizilik makalenin son serisi.

33 Bidayet Mahkemesi'ne bağlı olarak soruşturma yürüten savcılık, polis eşliğinde İttihat ve Terakki merkez binasında 11 Aralık 1918 tarihinde arama yapmış ve arama sonucu burada bahsedilen iki doküman ele geçirilmiştir.

iki günlük bir yazı yayınladı. Sansür makamı belgelerin tam metninin yayınlanmasını yasakladığı ama bazı bölümlerinden alıntı yapılmasına izin verdiği için gazete bu yola gitti ve bügünkü ifadeyle "soykırım için direktifler" olarak tanımlanabilecek belgelerin içeriğini ifşa etti. İttihadçıları destekleyen *Yeni Gün* gazetesinin, "artık bu kadarı ayıp" diye başlık atarak belgeyi sahte olarak tanımlaması ve eleştirmesi üzerine, üç gün sonra 14 Aralık 1918 tarihinde *Sabah*, Talat'ın imha kararı verdiği yolundaki tutumunu sürdürdü. Malatya'ya gönderilmiş sözkonusu telgrafta Talat kesin bir ifade ile "Ermenileri mes'ûliyyet-i ma'neviyye ve maddiyyesi bana 'â'id olmak üzere imhâ ediniz", demektedir.[34]

28 Kasım 1918 tarihinde *Hâdisât*, "Devr-i Cinâyet ve Devr-i 'Adâlet" başlıklı yazısında, "tehcir namıyla başlayan katliam"dan söz eder ve şunları ekler: "bu cinâyet ba'zı 'anâsırın istîsâli kasdıyla İttihâd ve Terakki Merkez-i 'Umûmîsi'nde tertîb ve me'mûrîn-i mülkiyye ve 'askerîyyeden bazıları ile ahâlînin bir kısmı tarafından icrâ edildi."

1918'in Ekim ayında feminist yazar Halide Edip, *Vakit* gazetesine yazdığı bir makalede, "masum Ermeni nüfusunu katlettik... Gerçekten ortaçağa ait metodlarla Ermenileri imha etmeye çalıştık... Biz bugün ulusal hayatımızın en üzgün ve karanlık dönemini yaşamaktayız," der.

(3) *Katliam için katillerin görevlendirilmesi*: 2 Kasım 1918'den başlayan bir yazı dizisinde, *Hâdisât* ilk defa olarak (3 Kasım) savaş dönemi katliamlarında önemli bir vasıta olarak kullanılan Teşkilât-ı Mahsûsa'nın ismine yer verdi. *Tasvir-i Efkâr*, 16 Kasım'da 1918'de Teşkilât-ı Mahsûsa'yı, "dört senelik İttihad ve Terakki uğursuz uygulamalarının dayanağı" olarak niteledi.[35] Yine *Sabah* gazetesi 21 Kasım 1918 tarihinde "Adliye Nâzırı Esbakı Ayândan İbrahim Bey'e Mektub" başlığı ile bir yazı yayınladı ve Teşkilât-ı Mahsûsa ile ilgili olarak şu soruları sordu: "Sen adliye nâzırı iken her sabah erkenden veli-nimetin Talat'ın hanesine uğrayarak çeteye müteallik zalimane emírlerini almaz mı idin? Ermenilerin meşru' meskenlerinden ihrâcları ne ma'sûmiyyet-i kâmilelerine rağmen yollarda bir suret-i gâddarane ve vahşiyânede itlâfları Merkez-i 'Umûmî denilen çete burdan da kararlaşdırıldıkdan sonra ma'sûm Ermenilere, ahalisinden bulundukları şehirler, kasabalar, karyeler civarında satır sallamak üzere habishanelerin en dehhâş canilerini, gözlerinden kan akan i'dâm ve kürek mahkûmlarını salıverdirmedin mi?"[36]

21 Ekim 1918 tarihinde *Hâdisât*, Süleyman Nazif'in 4 Mart 1917'de yazdığı ama sansürün yayınlanmasına izin vermediği bir yazısını yeniden yayınladı. Nazif, yazısında, "Aradan beş asır değil, elli bin sene geçse yine bu kadar düşeceğimize ihtimal verilmezdi... Bu beş asrın bizde ne kadar tahribat-ı maneviye icra ettiğini tayin için genel araştırmaya ihtiyaç vardır."[37]

(4) *Sorumluluk meselesi*: 29 Kasım 1918 tarihli *Tasvir-i Efkâr* gazetesi, "sayıları çok fazla da olsa sorumlular siyasetimizin üst kademelerinde bulunurlar. İçlerinde nâzırlar, valiler, Mec-

---

34 Orhan Koloğlu, *Aydınlarımızın...* [d.n.28], s.91. 14 Aralık haberi için ayrıca bkz. Zeki Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü*, c.1, Ankara: Öğretmen Dünyası Yay., 1982, s.63.

35 *Hâdisât* ve *Tasvir-i Efkâr*'dan aktaran Orhan Koloğlu, *Aydınlarımızın...* [d.n.28], s.108.

36 *Sabah*. 8/21 Kasım 1918.

37 Aktaran Orhan Koloğlu, *Aydınlarımızın...* [d.n.28], s.93.

lis-i Mebusan ve özellikle Mebusan Meclisi'nin 250 üyesi ile devlet memurları vardır"; 30 Kasım 1918 *Yeni İstanbul*, "hepimiz failiz", 23 Kasım 1918 *Zaman* gazetesi, "Türkiye bir iddiânâmenin gölgesi altındadır", diyordu. 29 Aralık 1918 *İkdam*'da Ahmet Refik (Altınay), "cani emellerini yerine getirmek için cinayetleri yönlendiren valiler, çok sınırlı bazı istisnalar dışında suç ortaklarıydı", diye yazıyordu. 28 Aralık 1918 tarihinde sorumluların hemen cezalandırılmasından yana olan *Söz*, suçluları yedi ayrı kategoriye ayırır: 1. Bilfiil kötülük yapmış olanlar, 2. Bunları yıldırım savar ittihaz edenler, el altından iş görenler, Merkez-i Umûmî kodaman azaları, taşra kulüpleri reisleri, 3. Gizli örgütte görevli olanlar, kısmen ufak rütbedeki zabitan ile, hapishanelerden kurtarılmış neferler, kabadayılar, 4. .. ses çıkartmamış, hatta onaylamış ve ihtikâr işlerine karışmış mebuslar, 5. Her cinayeti alkışlayan gazetecilerle... yazarlar..., 6. Kâr ve servet peşinde koşanlar, 7. Dalkavuklar.[38]

(5) *Sert cezalandırma çağrıları*: 14 Ekim 1918 tarihinden itibaren *Sabah* gazetesinde başyazarlık yapan Ali Kemal, 5 Kasım 1918 tarihli köşe yazısında bir benzetme yaparak tipik kitle katliamcısını şöyle tanımlar:

> Bu 20. medeniyet yüzyılında nesli nesebi pespaye, tahsilsiz, irfansız, hukuktan da, hürriyetten de, hükümetten de bihaber... fail.. ortaya çıkar, kendi gibi külhanbeyleri bulur... –bu memlekette ondan bol ne var?-... bu asrın idrakine, vicdanına sığmaz cinnetleri, cinayetleri işler. ... İşte senelerden beri biz Allahı unuttuk, padişahı unuttuk, cihanda mukaddes, muhterem ne varsa, hep unuttuk, âmir, hâkim diye bu heriflere tapındık, şimdi böyle bir musibetten musibete uğruyorsak bu âmalimizin cezasıdır, çekeceğiz.

Ali Kemal bu yazıdan üç hafta kadar sonra, "Zavallı Türkler" adlı bir başka makalesinde, İttihadçılardan hesap sorulması gerektiğini tekrar eder ama olayın Türklere yönelik bir kampanya halini almaması gerektiği uyarısında bulunur.. Ali Kemal'e göre, Türkler de "bir hizb-i meşumun mahkûmu, esiri" idi ve "hakikatte Türk milletinin alnı açık yüzü pakdır." Ali Kemal ayrıca, Ermenilere yapılan haksızlıkların giderilmesini istemenin Türklerin aleyhinde konuşmak olmadığını, eğer Türkler bu hakka itiraz ederlerse, "katillerin koruyucuları gibi" gözükeceklerini ilave eder.[39]

Yeni İstanbul ve *Alemdar* gazeteleri suçluların cezalandırılmaları gerektiği konusunda daha doğrudan ve açık talepte bulunurlar. 9 Kasım 1918'de, *Yeni İstanbul* gazetesinde "Matbuat ve Vazife-i Mücahedesi" başlığı ile bir makale yayınlanır ve şu görüşlere yer verilir:

> Bugün bütün efrâd-ı millet saltanat ve hilâfeti en hasîs ve süflî emelleri uğrunda tehlikeye düşürmekten çekinmeyen bu canavarları demir kafesler içinde köprü başında görmek istiyor. Hatta lâhik kabînemiz –ki içinden bir iki yâdigâr ve metrûkât-ı sâbıka istisnâ edilmek şartıyla hepsinin hüsn-i niyyet ve dirâyetinden emîniz– bu kâtil paşaları köprü başında vaktiyle kendi elleriyle yap-

38 *A.g.e.*, s.161-62.

39 Birinci makale için *a.g.e.*, s.98, 100, İkinci makale için, s.157.

> tırılıp, binlerce bî-çâregânı sallandırdıkları darağaçlarına çekerek göğüslerine de: "Cezâ-yı i'dâmlarına mahkeme-i vicdân-ı millet ve sınırlarda yatan ervâh-ı şühedâ-yı ümmet karar vermiştir... bunlar müttehim değil, hâkimi, hâcesi, erkeği, kadını hulâsa bütün huzûr-ı millette 'âdî ve sefîl birer mücrimdir. Şâyed i'dâmları için serd-i delâ'il lâzım ise bu hûn-hâr kurdların günde üç def'a asılmaları îcâb ederdi."[40]

20 Şubat 1919 tarihli *Alemdar* gazetesinde Refi Cevad (Ulunay) "idari tedabir" için çağrıda bulunur ve suçun açık olduğunu cezalandırmanın mümkün olduğunu belirtir. Cevad'a göre, mesele "hemen tatbik edilivermekle" halledilebilecek basitlikte idi.

> Tehcir ve taktil meselesi... karışık bir hadise değildir. Mesele gayet basittir. İttihad ve Terakki çetesi emretti, bütün anasırı mahvetti. Kimini astı, kimini kesti, kimini yaktı bitirdi. Bu emri düşünen dimağ, veren ağız, icra eden el hepsi adaletin pençesinde. Artık bunun için bir takım garip tahkikata, ince eleyip sık dokumaya lüzum yoktur.

Refi Cevad 24 Nisan 1919'da yazdığı bir başka makalede mahkemelerin son derece ağır ilerlemesinden ve duruşmalardaki can sıkıcı sorular ve çapraz sorgulamalardan şikâyet edecektir. Divan-ı Harb-i Örfî'den beklenen seri ve hedefe yönelik hareket etmesidir. İttihadçılara karşı en sert ve acımasız eleştirileri ile tanınan Refi Cevad 12 Mart 1919 tarihli başyazısında açıkça İttihadçılara şiddet kullanmayı savunacaktı, "sehpalar bu adamlara layık değildir. Koparılması lazım gelen bu kafalar, kütükler üzerinde kesilip günlerce senk-i ibrette kalmalı." Ertesi gün ise, 13 Mart 1919, Cevad verilecek cezanın şiddetini tasvir etmek için yazısını 3 defa tekrar ettiği "daha ziyade şiddet" sözüyle bitiriyordu.[41]

(6) *Suçu "sahte" Türklere yükleme*: *Yeni Gazete* 14 Aralık 1918'de Ermenilere karşı cinayetlerin halis Türkler tarafından değil fakat sahte Türkler tarafından yapıldığını açıkladı. Aslında benzeri tür bir konuşma Osmanlı Meclis-i Mebusanında da yapılmıştı. 19 Ekim 1918 tarihli 4. oturumda söz alan Trabzon Milletvekili Hafız Mehmed, Türklerin ya din değiştirerek Müslüman olan ya da başka millete mensup Osmanlılar tarafından işlenen her türlü kötü iş ve cinayetten sorumlu tutulduklarından acı bir şekilde şikâyet ediyordu. "Bunları yapan adamların tercüme-i hali aranıp da bunlar kimdir, denilmedi... herhangi bir kimsenin Avrupa'da yaptığı terbiyesizliğe bile mesela eşek Türk... Hayvan Türk diyorlardı. Ve bu leke böyle olarak Türklerin üzerinde kalmıştır... Halbuki iyice tetkik edilir ise görülür ki bu mezalimin yüzde beşi ancak Türklerin üzerinde kalabilir."[42]

Mütareke döneminin iki üst rütbeli Türk görevlisi de benzeri açıklamalar yaptılar. 1918 Ekim'inde sadrazam ve 1921 yılında hâriciye nâzırı olan Ahmet İzzet Paşa (Furgaç) ile Kasım 1918'de maarif nâzırlığı ve Mayıs 1919'da Şura-yı Devlet başkanlığı yapan Rıza Tevfik (Bölük-

---

40 *Yeni İstanbul*, 9 Kasım 1918.

41 Akşin, *İstanbul Hükümetleri*... [d.n.15], s.199.

42 *Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi*, Devre 3, c.1, İçtima senesi 5. 19 Ekim 1918, s.32-3.

başı), Ermenilere karşı kitlesel katliam yapıldığı suçlamasına verdikleri cevaplarda yapılanları Türklerin üstüne yıkmayı şiddetli bir biçimde reddettiler. Ahmet İzzet Paşa, Ermeni tehcir ve katliamlarını yorumlarken Hafız Mehmed gibi "bu cani azınlığın çoğu Türk ırkından değildir", iddiasında bulundu.[43] "Hakiki" ve "samimi" Türk tezinin en etkileyici savunması milletvekili, filozof ve şair Rıza Tevfik'in kaleminden çıktı. Şöyle yazdı:

> Bütün kabahatleri, küstahlıkları Türk namına isnat eden Avrupalılara, memleket vatandaşlarımıza rica ediyorum; bu Anadolu haydutları, çete reisleri ve efradı arasında kaç tane hakiki Türk gösterilebilir. Hakikaten Türk ırkına mensup olanlar ne nisbettedir bir kere dikkat nazarına alınmalıdır... bu umumî kıtal ve muhaceratın kör ve gafil amilleri olanların büyük bir ekseriyeti, hele çete reislerinin belki yüzde doksan dokuz buçuğu Türk ve hiç olmazsa Anadolu'lu değildir.[44]

Burada ayrıca eklemek gerekir ki, suçluların açığa çıkarılması ve ağır biçimde cezalandırılmaları için yapılan baskıların, çığ gibi ithamların, kollektif suçlamaların ortasında tek tük de olsa, cezalandırıcı adalet arayışında eşitlik isteyen sesler de çıktı. İntikam amacıyla veya başka biçimlerde Türklere karşı benzeri cinayetleri işleyen Ermenilerin de soruşturulmaları ve cezalandırılmaları gerektiği savunuldu. Ermeni katliamı suçlularının sert biçimde cezalandırılmaları gerektiğini savunan Refi Cevad, bu tür Ermenilerin de aynı muameleye tabi tutulmaları gerektiğini evrensel adalet adına kabul ediyordu.[45] *İstiklâl* gazetesi de 8 Şubat 1919'da adaletin her iki tarafa da eşit olarak uygulanması gerektiği fikrini tekrar ediyordu.[46]

Adalet isteyen ama aşağı yukarı hepsi partizanca sayılabilecek tüm bu haykırmaların ötesine geçen bir ses, Avrupa diplomasisi konusunda da tecrübe sahibi emekli bir generalden geldi. Adı saygıyla anılan, Tanzimat dönemi reformlarının mimarlarından, Osmanlı devlet adamı Keçecizade Fuad Paşa'nın torunu olan Müşîr İzzet Fuad Paşa, bir zamanlar İspanya'da sefirlik görevinde bulunmuştu. İzzet kendisini Ermeni tehciri ve katliamları ile ilgili tartışmaları kapsayan bu hırçın ve şiddetli ortama belli bir mesafe koyarken konuya ilişkin şu gözlemde bulunmaktaydı: "İnsanîyete karşı inkâr edilemeyecek 'İttihadçı' davranışların vukuunu itiraftan başka çare olmadığı cihetle bunu şerefli, asilane ve tereddütsüz, büyük bir kavmin şanına layık surette ilan etmek bugünün en acil vazifesidir."[47]

Dört yıl hatta daha fazla İttihadçılarca deli gömleği giydirilerek sıkı kontrol altına alınmış basındaki bu canlı da olsa şiddetli tartışmalar kamuoyu üzerinde derin bir iz bıraktı. Bunun da ötesinde, bu tartışmalar sayesinde, Osmanlı başkentini kontrol altında tutan müttefik güçler de, savaş sonrası kamuoyunu ve hükümetleri meşgul eden sorunların ne olduğu konusunda bir fikir

---

43 Ahmet Izzet Paşa, *Feryadım*, c.1, İstanbul: Nehir Yay., 1992, s.207.

44 *Alemdar*, 11 Temmuz 1920. Feridun Kandemir, *İstiklâl Savaşında Bozguncular ve Casuslar*, Ankara: Agbaba Yay., 1964, s.182, içinde. Rıza Tevfik'in bütün bir makalesindeki ana hedefi Kuvâ-yı Milliyecilerdir. Onlara eleştiri yöneltirken, Ermenilere yönelik öldürmelere de değinmektedir.

45 *Alemdar*, 10 Nisan 1919.

46 Zeki Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı*... [d.n.34], s.124.

47 *İctihad*, 26 Aralık 1918. Aktaran Orhan Koloğlu, *Aydınlarımızın*... [d.n.28], s.155.

elde etmek şansını buluyorlardı. Hatta savaşı kaybetmiş ve yenik bir ülkenin üzerine cezalandırıcı adalet konusunda sürekli yaptıkları baskılarla onların da bu karmaşada önemli bir rolü vardır. Tüm bu gelişmeler karşısında Osmanlı devletinin yasama ve yürütme gücü ve sultan ne yapıyor, ne tür tepkiler veriyordu?

Osmanlı Yasama Organının Tutumu

23 Temmuz 1908'de, İttihad ve Terakki Fırkası, Sultan Abdülhamid'in despotik rejimini, dökülen çok az bir kanla sona erdirdiğinde Fransız devriminin hürriyet, müsavat (eşitlik) ve uhuvvet (kardeşlik) sloganlarını kullanıyordu. Meclis-i Mebusan'a dayalı bir hükümetin kurulması, meşruti monarşinin tesis edilmesi İttihadçı yöneticilerin en büyük özlemlerinden birisiydi. Bu amacı uygun olarak, 1877 Osmanlı-Rus Savaşı sonrası kapatılmış olan Osmanlı Meclis-i Mebusanı yeniden açılmış ve 1918 yılına kadar 3 genel seçim yapılmıştı. 10 Ekim 1918'de, 1914'de yapılan seçimler sonucu oluşan 3. dönem Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nın 5. içtima senesi Sultan Vahdettin tarafından büyük bir törenle açıldı. Savaş sonrasının ağır bir yenilgi ve büyük sıkıntılarla belirlenen atmosferinde, Meclis-i Mebusan daha açılışından itibaren kargaşa ve hırçın tartışmalara sahne oldu. Aşağıda göreceğimiz gibi, süregiden tartışmaların üzerinde *tehcir ve taktil diye adlandırılan* Ermeni soykırımı heyulası tüm ağırlığını hissettiriyordu.

Meclis-i Mebusan'da Yapılan Tartışmalar

Sultan, Âyân ve Meclis'in ortak toplantısında yaptığı açış konuşmasında, içinde bulunulan karanlık atmosferin bilincinde olarak, "Cenab-ı hakkın... müşkül mesaimizde muvaffakiyet ihsan buyurmasını temenni...(ederim)", diyordu.[48] İlk oturumda milletvekilleri tanınmış İttihadçı liderlerden savaş dönemi Dışişleri ve Adalet Bakanlıkları görevlerinde bulunmuş olan Halil Menteşe'yi, Hacı Adil (Arda)'nın yerine Meclis-i Mebusan reisi olarak seçtiler. Tanınmış İttihadçı gazeteci Hüseyin Cahit (Yalçın) da reis vekilliğine seçildi.

Meclis-i Mebusan, açılışını takip eden gün ve haftalarda birçok sorunla uğraştı fakat Divaniye –Bağdat yakınlarında bir sancak– milletvekili Fuad Bey'in verdiği bir takrir (önerge) ile tartışmaların yönü değişti ve İttihadçıların savaş döneminde yaptıkları kötülüklere yöneldi. Fuad Bey, ilk tedbir olarak bir meclis soruşturmasının başlatılmasını öneriyordu. Osmanlı Kanun-ı Esasîsi'nin 31. maddesine uygun olarak konu Divan-ı Âli'ye taşınabilirdi ve eğer meclisin üçte iki çoğunluğu yargılamanın gerekli olduğuna karar verirse, ilgili kişiler Divan-ı Âli'de yargılanabilirlerdi. Bu sürecin başlaması için ise, meclisin basit çoğunluğunun konuyu ilgili komisyona havale etmesi gerekiyordu. Fuad Bey'in sunduğu takririn 5 ve 10. maddeleri doğrudan ve dolaylı olarak savaş döneminin sürgün ve katliamları ile ilgili idi. 5. madde, "Kavaid-i hukukîyye ve insanîyyeye ve hassaten Kanun-ı Esasi'mizin ruh ve sarahatine külliyet münafi muvakkat kanunlar ve emir ve nizamlar isdar ederek memleketi bir sahne-i fecayi'e kalbeylemesi",[49] nedeniyle soruşturma açılmasının

48 Necmeddin S. Sılan, "İkinci Meşrutiyette Divan-i Ali Hareketleri", 2. kısım, *Tarih Konuşuyor* 5, 28 (Haziran 1966): 2470.
49 *A.g.e.*, s.2473-74.

gerekli olduğunu söylerken 13/26 Mayıs 1915 tarihli geçici tehcir kanununa atıf yapılıyordu. 10. maddede ise memleket dahilinde "can ve mal ve ırza musallat birtakım çeteler"in oluşturulması ile büyük facialara yol açıldığı söylenerek, Teşkilât-ı Mahsûsa'ya atıfta bulunuluyordu.

Fuad Bey'in önergesini hızlı bir biçimde meclisin gündemine getirmesinin önünde ciddi engeller vardı ve bunların başında meclis başkanlığının savaş dönemi sürgün ve öldürmelerini tartışmaya sokmaktaki isteksizliği geliyordu. Halil Menteşe Meclis-i Mebusan Reisi'ydi ve takındığı bu tutumla hâlâ çoğunluğu İttihad ve Terakki mensubu olan meclisin haleti ruhiyesini yansıtıyordu. Fuad Bey önergesini 28 Ekim 1918'de vermişti ama Halil Menteşe'nin direnmesi nedeniyle önerge ancak 2 Kasım'da gündeme alınabildi. Bu oturumda da savsaklanan önerge, Fuad Bey'in ısrarları sonucu ancak 4 Kasım'da görüşülebildi. Oturumda hazır olan mebusların, "çok ağır" olan bu önergeyi, "derin bir sükût" ile dinledikleri aktarılır.[50]

Bu önergeyi başka dilekçe ve öneriler takip etti ve böylece savaş dönemi Ermeni sürgün ve katliamları, meclis tartışmalarının merkezine oturdu. Fuad Bey'in önergesi konuya dolaylı ve üstü örtülü olarak yaklaşırken, daha sonra verilen önergelerde mesele ile doğrudan yüzleşmek tavrı öne çıktı. Aydın Mebusu Emmanuel idi, iki Yunan asıllı mebusun da desteği ile sekiz ayrı madde içeren bir soru önergesi verdi. Önergenin birinci maddesinde, "Ermeni milletine mensup olmaktan başka hiçbir cürümleri bulunmayan bir milyon nüfus, kadınlar ve çocuklar ile istisna edilmeyerek katl ve itlaf edilmiştir", deniyordu. 5. madde Osmanlı Mebusları Zohrab ve Vartkes'in katledilmeleri ile ilgili idi.[51] Hafız Mehmed (Trabzon) ve İlyas Sami (Muş), Türklerin genel olarak hedef alındığını söyleyerek suçlamaları reddettiler. İlyas Sami "bir milyon nüfusun bila-sebeb Türkler tarafından canavarca katledildiğini söylüyorlar", diyerek bunun Türklerin ulusal onurlarına sürülmüş bir leke olduğunu belirtti.[52]

Bazı Türk mebuslarının tartışmaları erteleme ve engelleme çabalarına rağmen, Kozan Mebusu Ermeni asıllı Mateos Nalbandyan'ın verdiği önerge ile konu tekrar gündeme geldi. Mateos Nalbandyan, resmi tehcir emrine paralel olarak işlenen cinayetler ve bunu takiben kurbanların mallarına zorla el konulması hakkında hükümetin tutumunun ne olacağını öğrenmek istiyordu. Ayrıca bu olayların failleri hakkında da nelerin yapılmasının planlandığını bilmek istiyordu.[53] Bu takrir beş ayrı Ermeni asıllı mebus tarafından da imzalanmıştı: Hagop Khirlakyan (Maraş), Onnik İhsan (İzmir), Artin (Boş) Gezenyan (Halep), Hovsep Madatyan (Erzurum), Dikran Barsamyan (Sivas).

Eklemek gerekir ki, tüm bu Ermeni mebusları seçimlere İttihad ve Terakki listesinden katılmışlardı ve bu anlamda Ermeni seçmen kitlesini doğrudan temsil ettiklerini iddia etmek zordur. Nitekim Nalbandyan önergesini desteklemek için yaptığı konuşmada, önergeyi "umum millet-i Osmaniye" adına verdiğini söyleyecektir. Nalbandyan daha sonra sözlerine şöyle devam eder:

---

50 *A.g.e.*, s.2474.

51 *Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi* [d.n.41], Onbirinci İnikad (bundan sonra oturum), 4 Kasım 1918, s.109.

52 *A.g.e.*, s.111, sağ sütun.

53 *A.g.e.*, s.112, sol sütun.

> Ben pek çok arkadaşlarımdan bu teessürlerini gözyaşlarıyla anlatanları gördüm... İnsanîyet namına vicdanınıza müracaat ediyorum ki geçen meseleler cümlemizi ağlatmıştır. Bendenizce bu meselede bila tefriki cins ve mezhep ocaklar sönmüş, fakat dumanı hâlâ çıkmaktadır. Bugün birçok kadınlar şurada burada sürünüyorlar... Bendeniz rica ediyorum. Bu mesele gayet mühim olduğu için [hükümetimiz] ehemmiyetli bir proje ile gelsinler... Biz hükümete saffetle sarılmak isteriz... benim temennime saffetle iştirakinizi rica ediyorum... Âlemi medeniyyet, insanîyet hatta cümlemizin hâkimi mutlakı olan Cenab-ı Hak bunu bizden bekler.[54]

Eski bir İttihadçı olmakla beraber ılımlı olarak tanınan Dâhiliye Nâzırı Fethi (Okyar) tüm bu istek, rica ve sorulara cevap verdi. Cevabının özü, hükümetin niyetinin "makam ve rütbe ayırımı yapmaksızın" failler hakkında cezaî soruşturma yapmak ve cezalandırmak suretiyle adaleti temin etmek olduğu yolunda idi. Hükümet, savaş sonrasının zor koşullarının elverdiği kadarıyla hayatta kalmış Ermenilerin zararlarını da tanzim etmek niyetindeydi. Bakan, tüm bu işlemlerin zaman alacağını bu nedenle sabır gösterilmesi gerektiğini söylüyordu.

Ahlaki ve politik–hukukî açılardan bu oturumun en önemli boyutlarından bir tanesi, 26 Mayıs 1915 tarihli geçici tehcir yasasının, aslında çok geç ve ilgili kanun mağdur halk topluluğunu toptan imhanın eşiğine getirmiş olsa da, Kanun-ı Esasî'ye aykırı bulunarak iptal edilmesiydi. Nâzır, mebuslardan, ilgili kanunun iptali işlemini "müstacel" (acil) olarak yapmalarını istiyordu. Önergeyi takip eden tartışmalarda iki mebus sözkonusu teklife açıklayıcı bir ek ilave edilmesini istediler. Tokat Mebusu Tahsin Rıza'nın önerisi şuydu: "...bu kararname Kanunu Esasi'nin 36. maddesindeki ahkâm ve şeraite de muvafık olmadığından... bahisle reddini teklif ediyorum." Halep Mebusu Boşgezenyan ise eğer kanunun yarattığı korkunç sonuçlar göz önüne alınırsa, boş bir red hiçbir işe yaramaz, eğer bir red olacaksa bu bir açıklama içermek, nedenlerini anlatmak zorundadır, fikrindeydi. Ermeni Mebusu, kanunun iptal edilmesini, keskin bir bıçağın, baltanın körleştirilmesine benzetmektedir ama yeterli bulmamaktadır; "biz bu bıçağı, baltayı kör etmekle o zulümleri falan tedavi etmiş olmayız. Bu, dehşetli bir bıçaktır. hâlâ bunun üzerinde mazlum kanları bulu(nu)yor." Boşgezenyan Efendi yine aynı konuşmasında Kanun-ı Esasî'nin 113. maddesini hatırlatarak, "Padişah mülk ve memlekete mazarratları olan kimseleri memleket hâricine çıkarabilir... şimdi mukayese edelim... Bu [muvakkat kanun] değil bir ferdi memleketten çıkarmaya, hatta icabında köyleri, kasabaları, şehirleri kökünden sökmeye, bir taraftan aldırıp öte taraftan nakle salahiyet veriyor" Özetle, Boşgezenyan'ın istediği, eski kanunun iptali ile ilgili olarak kabul edilecek karara geçmişten hesap sorulacağına ilişkin bir ek yapılabilmesi idi. Fakat meclis reisinin müdahalesi ile verdiği değişiklik önergesi gündeme alınmadı ve 26 Mayıs 1915 tarihli tehcir kanununun Kanun-ı Esasî'ye aykırı bulunarak iptali ile yetinildi.[55]

18 Kasım 1918 tarihinde, savaş dönemi tehcir ve katliamlar konusunda Ermeni mebusların başını çektiği bir başka tartışma daha yaşandı. Ermeni mebusları ile en çok tartışmaya giren

---

54 *A.g.e.*, s.113, sol sütun.

55 *A.g.e.*, s.114, 116.

Muş Mebusu İlyas Sami idi ve İlyas Sami konuşmasında savaş sırasındaki cinayetlerin nedenlerini açıklamaya çalıştı. Bu tartışmalarda üç önemli noktanın öne çıktığını söyleyebiliriz. Bunlardan birisi Halep Ermeni Mebusu tarafından gündeme getirildi. Milletvekili, Ermenilere yönelik cinayetleri genel olarak Türk milletine mal etmenin doğru olmadığını söyledi ve konuşması Türk mebusları tarafından "bravo" sesleri ile karşılandı. Mebus, İttihad ve Terakki rejimini, cinayetlerin örgütlenmesinde rol almış olan Teşkilât-ı Mahsûsa ile irtibata sokarak, "çetevari" bir rejim olarak tanımladı. Halep mebusunun sözlerine katılan bir diğer Ermeni Mebusu Barsamyan da İttihad ve Terakki'yi çete ve asıl suçlu olarak tanımlayınca, dinleyici milletvekilleri tarafından "sen de o cemiyetin azasındansın" itirazları ile karşılaştı. Gerçekten de Barsamyan ateşli bir İttihadçı idi ve İttihadçıların listesinden, tamamiyle Türk oylarına dayanarak seçilmişti.

Öne çıkan ikinci önemli nokta, tartışmalarda "sessiz kalarak suç ortağı olmak" ilkesinin açığa çıkmasını sağlayan bir dizi itirafın yapılmış olmasıydı. Trabzon milletvekili Hafız Mehmed "biz dört senelik harp içinde sükûtumuzla fenalık ettik... bizim sükûttan başka çaremiz yoktu," diyor; Boşgezenyan "hepimiz sessiz kalmaya zorlandık", diyerek Hafız Mehmed Bey'in sözlerine katılıyordu.[56]

Üçüncü önemli nokta, daha sonra İstanbul'da askerî mahkemede, tarihi Ermenistan'ın kalbi Muş şehri ve ovasındaki Ermenilerin toptan imha edilmesindeki belirleyici rolü nedeniyle yargılanacak olan Muş Mebusu İlyas Sami ile Ermeni milletvekilleri arasındaki sert tartışmalardır. İlyas Sami'nin sorumlu tutulduğu katliamda imha edilen Ermeni sayısının 90.000 ile 100.000 arasında olduğu tahmin edilmektedir.[57] Aslen Kürt olan ve Kotan aşiretinden gelen İlyas Sami, İttihad ve Terakki Fırkası'nın bölgedeki müfetişliği görevinde bulunmuştu. Sami konuşmasına Ermeni meslektaşlarının argümanlarını çürütmek için retorik bir soru soru sorarak başladı: "bu mesele bir kıtal mı idi yoksa bir mukatele mi idi?" Kendi sorusuna cevap veren İlyas Sami, Cihan Harbi'nin başlangıç aylarında, yedi–sekiz ayrı Ermeni komplosunu (fesadını) ihtiva eden çok önemli suçlayıcı belgelerin İttihad ve Terakki Fırkası'nın eline geçmiş olduğunu söyledi. İlyas Sami bu çerçevede, Ermenilerin kasıtlı olarak Osmanlı Hükümetinden toprak koparmak tehdidinde bulunarak bazı talepler ileri sürdüklerini ve ülkenin içlerinde, cephedeki Ruslara katılmak için faaliyette bulunduklarını iddia etti. Sami devamla, "Osmanlılık namına yemin ederek temin ederim ki ahali-i İslâmiyyenin mevcut nüfusu umumîyyesinin yüzde yetmişi mahvolup gitmişlerdir." Sami'ye göre, meydana gelen olaylar "fena bir mesele" olsa da Ermenilerin başına ne geldi ise kendi ihanetleri yüzünden gelmişti. Ayrıca sözkonusu olan tek yanlı bir eylem değil, bir "mukateledir". Sami, bu mukatelede taraf olan "Müslüman, Ermeni kim olursa olsun ejder gibi başı kesilecek adamdır, böyle kaydedilsin diyorum... Öyle ihkakı hak etsin diyorum", diyerek çatışma-

---

56 *A.g.e.*, 14. oturum, 18 Kasım 1918. Hafız Mehmet'in konuşması için bakınız; s.149 sol sütun, Ermeni mebusu için, s.143, sağ sütun.

57 İlyas Sami'nin bu katliamların örgütlenmesi ve uygulanmasındaki rolü ve askerî mahkemede yaşananlar konusunda daha ayrıntılı bilgi için bakınız; Vahakn N. Dadrian, *Haigagan Tzeghasbanoutyunu Chorourtaranayeen Kunnargumnerov* (Ermeni Soykırımı Parlamento Soruşturmasında) Boston: Baikar Publishers, 1995, s.94-94, dipnot 17; Akşin, *İstanbul Hükümetleri* [d.n.15], c.2, 1992, s.354, dipnot 191.

lara katılanların cezalandırılmasını istediğini söyler. Fakat hükümetin Ermenilere gösterdiği tepki Sami'ye göre haklı bir tepki idi, "Hükümet... kendisine bir unsur ihanet etse yapacağı şey onu tedhiş ve imha etmek olurdu." Bunun üzerine Barsamyan araya girerek, "Ama doksan beş mukatelesini söylemediniz... Adana kıtalini... İşte ruhu görünüz, katliamı yapan bu ruhtur", biçiminde müdahalede bulununca Sami de "mütecasirlerin [cüret edenlerinin] tecziyesini [cezalandırılmasını] istiyoruz", diyerek cevap verir.[58]

İlyas Sami'nin konuşması Kozan Mebusu Nalbandyan Efendi tarafından cevaplanır: "İlyas Efendi'nin müddeasını aynen kabul etsek –ki birimizin şahadeti veyahut bendenizin itirazatım buna kâfi değildir... İlyas Sami Efendi'ye sorarım: Orada bir çete çıksa... gayrı meşru bir takım hareketlerde bulunsa, acaba böyle bir halin vukuta memleketin her noktasında ve en ücra köşesinde bulunanların... umum Ermenilerin kaldırılıp imha edilmesini, namusun büsbütün heder edilmesini emlakının müsadere ve yağma edilmesini icab ettirir mi? Bu hal, kavaidi umumîyeden hangisine temas eder... İlyas Sami Efendi'den beklerim ki, hikâye ettiği vakayii bitirdikten sonra hiç olmazsa bu suretle mahv edilen bir milletin mahvını intaç eden bir meseleden dolayı tayip etmeli [ayıplamalı] idi."[59]

9 Aralık tarihli oturumu, vefat etmiş bulunan Ermeni Mebus Kegham Der Garabedyan'ın ölmeden önce kaleme almış olduğu ve vasiyetnamesi sayılabilecek bir önergeyi meclis tutanaklarına geçirme meselesi işgal etti. Sivas Mebusu Dikran Barsamyan konuyu meclise taşıyınca başkanvekili Hüseyin Cahit, tüm önergenin sadece bir özetini yapmak istemiş ve tümünün meclis tutanaklarına geçmesini engellemeye çalışmıştı. Barsamyan'ın tüm metni tutanağa geçirme ısrarı üzerine, Cahit, böyle bir adetin bulunmadığını, özetin yapıldıktan sonra önergenin Dâhiliye Nezâreti'ne yollanacağını söyledi. Barsamyan, önerge için "bu fevkalade bir şeydir", diyerek tekrar ısrarda bulunur ve önerge okunur. "Fevkalade" tanımlaması aslında sadece önerge sahibinin vefat etmiş olması ile ilgili olmama ihtimali kuvvetlidir. Bu aynı zamanda Garabedyan'ın, aralarında Vartkes ve Zohrab gibi ünlü isimlerin de bulunduğu on Ermeni mebusu içerisinde tamamen Ermenilerin yaşadığı bir bölgeden sadece Ermeni oyları ile seçilmiş tek milletvekili olması ile de ilgili olmalıydı.

5 Kasım 1918'de yazılmış soru önergesinin önemli kısımları şöyle idi:

> Şu Cihan Harbi'nden umum memleketimizde ika edilen tahribat ve bilhassa mazlum Ermeni Milletine karşı icra olunan mezalim hakkında... defaatle beyanı teessüf edilmiş ve edilmektedir... katl edilmiş Ermenilerin de miktarı bir milyon gösterilmiş... [fakat] diğer muhterem İslâm rüfekamız tarafından maktullerin mecmuu ancak yüzbine karip olduğu iddia edilmiştir... Neden masum ve gayri mesul insanlar katledildi... İlan edilen cihad neticesinde bir buçuk milyonu mütecaviz nüfuslar katl, darmadağın ve itlaf edilmişlerdir. Hatta bir seneden sonra Zor sancağı ile Resülayn kazasına tehcir edilen bakiyyetisüyüf [artakalanlar] Ermeniler dahi kezalik telef ve katl edilmişlerdir. Ezcümle dairei intihabbiyyem olan Muş, Bitlis ve merbut sancaklarında tarihin şimdiye kadar emsalini kayıt et-

58 *Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi* [d.n.42], 18 Kasım 1918, s.158 (sağ sütun).
59 *A.g.e.*, s.161.

> mediği sureti vahşiyanede zulümler ika edilmiş, Muş kasabasında gerek kendi ahalisi ve dışarıdan ve havaliden getirilen mazlum Ermeniler ile beraber topa tutulmuş, ihrak ve imha edilmişlerdir ve mütebâkisi dahi o civarlarda telef edilmişlerdir... bu katliam neticesinde o civardaki umum Ermenilerin emvali menkule ve gayrımenkulleri ile mukaddesatı millîyye ve diniyyelerinden mâdud canlı ve manastır ve misillu manastır ve kiliselerde mevcut girân-bahâ asari atika mahv ve tahrip, cümle zîkıymet eşyalar gasp ve meskûn bulunan ruhban katl ve imha edilmiştir... [Bu] nevi teşebbüsata karşı bütün kuvvetimle protesto ederim ve hükümetin bu babta ne düşündüğünü sual ederim.[60]

11 Aralık 1918 tarihli oturum ise, Ermeni tehcir ve öldürmeleri konusunda karşıt görüşlere sahip iki Türk mebusun tartışmasına şahit oldu. Tanınmış şair ve yazar, Musul Mebusu Mehmed Emin (Yurdakul), dostu düşmanı aynı biçimde etkileyen, yazılı metinden okuduğu uzun bir konuşma yaptı. Amerikan sosyolog Charles Horton Cooley'in "sempatik iç gözlem (sympathetic introspection)" [karşısındakinin duygularını anlamaya yönelik çaba] olarak adlandırdığı bir tarzda yapılan ve Türkleri ve Ermenileri anlamaya çalışmak ekseninde kurulan konuşma sık sık "bravo" nidaları ve alkış sesleri ile kesildi. Türklerin ve Ermenilerin eşit biçimde faydalandığı konuşmada Mehmed Emin Bey, Türklerin caniler biçimindeki aşağılanmasını eleştirdi, Ermenilerin kültürel değerlerinden, medeniyete katkılarından övgüyle söz etti. Ermenilerin uğursuz katillerce imha edildiklerini söyleyen Emin Bey, "bunlar kimler olursa olsun, isterse benim öz evladım olsun, ben bu meclis huzurunda onların davacısıyım", diyerek sözlerine devam etti. Özenle hazırladığı nutkunda daha sonra Türklerin meziyetlerinden söz eden Mehmed Emin Bey şunları söyledi: "her milliyet gibi Türk milliyetinde de Allah vardır, ahlak vardır, vicdan vardır, adalet vardır, merhamet vardır, insanîyet vardır" ve devam etti: "Biz de biliriz ki dünyayı idare eden kuvvet haktır ve dünyayı kılıç ile fethetmekten ziyade bir vicdanı ve bir milleti mantık ve aşk ile fethetmek daha büyük ve daha ebedi bir zaferdir." Bu nedenlerden dolayı, asıllarının Türk olup olmadıklarının bile belli olmadığı birkaç insanın işlediği cinayetlerden dolayı Türk milletinin gereksiz yere iftiraya uğramasının doğru olmadığını söyler: "Belki içlerinde Türk adını taşıyanlar vardır... Lakin bu.. birkaç şahıs Türk milletini hiçbir zamanda bu faziletlerden tecrit edemez (bravo sedaları)... Türkün seciyesi zulüm ve teaddilere manidir. Yapılan fenalıklar, bu milletin ruhunun ve bu milletin kalbinin ve bu milletin vicdanının, bu milletin fikrinin değildir (pek doğru sedaları)."

Daha sonra Ermeni çeteleri tarafından Müslümanlara yönelik yapılan öldürme ve katliamlardan bahseden Emin Bey bu suçları işleyenlerin de "Ermeni milleti ile hiçbir zaman alakası" olmadığını savunur. Emin Bey daha da ileri giderek, "Ermeni milletinin vaizleri şefkat ve merhamet resulü Hazreti İsa'nın vekilleri", olduğunu söyler.

> Bu milletin şairleri altın sazlarında adaleti terennüm eden muganniledir. Ben bu milleti tanırım. O, kanın, göz yaşının, mazlumiyetin ne olduğunu bilir. Binaenaleyh efendiler, öteki muhterem, mağdur, mazlum vatandaşların hakkında arzetmiş olduğum davanın yanına, mazlum Türklerin dava-

60 *A.g.e.*, 23. oturum, 9 Aralık 1918, s.257-58.

> sını da koyuyorum ve muhterem hükümetimizden bunlar hakkında ne yapmakta olduklarını soruyorum (alkışlar).[61]

Günün ikinci konuşmasını, İttihadçıların Hıristiyanlık düşmanı fikirlerine bir örnek teşkil etmesi itibarıyla, Rum mebusların yüzbinlerce Rum'un takip ve Yunanistan'a zorla sürülmeleri meselesini gündeme getirmekte ısrar etmeleri üzerine Trabzon Mebusu Hafız Mehmed Bey yaptı. Herkesin özgürce ve hoşgörü içinde acılarını dile getirmelerinin iyi bir şey olduğunu söyleyerek sözlerine başlayan Mehmed Bey özetle şunları söyledi:

> Hükümetin sadakat beklemeye hakkı var idi... Bendeniz diyorum ki bu vazifesini ifa ederken biraz tecavüzkârane ifâ-yı vazife etti. Bugün herkes, bütün millet umum mebusanı da âyânı da, matbuatı da, o yolda kanun hâricinde ifa edilen ahval müsebbiblerin öyle cinayet ve mezalim ika edenlerin cezalarını vermeye hep taraftarız. Fakat bunu ikide birde mevzuu bahs ederek mesuliyetin umum millete tahvili vadisinde... sözler söylemek doğru olmadığı zannındayım... Trabzon'da yapılan muameleden dolayı bu yapılan muamelenin Allah bize belasını verecektir diyorlardı... yani [halk] bu fiilden tevahhuş ediyordu [korkuyordu].

Hafız Mehmed daha sonra, Osmanlı Meclis-i Mebusanı üyesi ve avukat sıfatıyla, hükümet üyelerinin Ermenilerin kitlesel olarak imhası organizasyonunda suç ortaklığını açığa çıkartan son derece önemli bir olaydan söz eder. Ordu'da, Ermeni kadın ve çocukların kayıklara doldurularak denizde boğulmaları olayına kendisi doğrudan şahid olmuştur. Bunun kadar önemli olan Trabzon Valisi Cemal Azmi'nin de aynı denizde boğma eylemini yaptırdığını aktarmış olmasıdır. Kendi ifadesine göre, 3 yıl boyunca vali aleyhinde bir şeyler yapmak için çok uğraşmış ama "bir şey yaptıramamış"tır.[62]

Meclisteki son canlı tartışma 12 Aralık 1918 tarihinde yapıldı. Tekirdağ Rum Mebusu Dimistakli Efkalidis'in kendi vilayetindeki Rumların zorla çıkartılmaları meselesini gündeme getirmesi ve ortaya çıkan felaketten İTF'yi mesul tutması ile başlayan tartışmalar başından itibaren oldukça hırçın bir tarzda sürdürüldü. Türk tarafınca sıkça dile getirilen Türklerin de ağır kayıplar verdikleri argümanını eleştiren Efkalidis, savaş sırasında meydana gelmiş kayıpların bir devletin kendi vatandaşlarını sürgün, imha veya benzeri cinayetlere tabi tutması ile kıyaslanamayacağını söyledi. Efkalidis konuşmasında, Ermeni mebusu dostu Vartkes ile, Rumların zorla sürülmeleri konusunda savaşın başlamasından önce yaptığı bir sohbeti de aktarır. Buna göre Vartkes, Efkalidis'e, "birader hakkınızda yapılan şu şekilden ben memnunum. Fakat haşa hamiyetsizliğime hami etmeyiniz. Çünkü... bunlar [İttihadçılar] imhayı akdemi vazaif addediyorlar. Şayet size bir vakfei istirahat verilirse nevbeti tenkil bizim tarafa gelecek." Rum mebus, Ermeni dostunun söylediklerinin sadece Ermeni milleti için değil, Vartkes'in kendisi için de bir hakikat halini aldığını sözlerine ekleyerek, şunları ekler: "[Ermenilerin yaşadığı vilayetlerde] sükûn hükümfermâdır,

---

61 *A.g.e.*, s.289-293.

62 *A.g.e.*, s.300, sol sütun.

deniliyordu. Fakat ne sükûn? Mezardaki sükûn."[63] Vartkes, arkadaşı Zohrab ile birlikte, mebus masuniyetleri (dokunulmazlıkları) olmasına rağmen,[64] 2 Haziran 1915'de tutuklanacak ve Urfa Diyarbakır yolunda Temmuz'un üçüncü haftası öldürülecektir.

Oturumun geri kalan kısmı Ermeni asıllı Kozan Mebusu Nalbandyan[65] ile Kürt asıllı Muş Mebusu İlyas Sami arasındaki sert tartışma ile geçti. Ermeni mebusu meclisten özel bir ricada bulunarak sözlerine başladı: "Meclisten rica edeceğim: Bu kürsüden söylenen sözleri, kemali teemmül ve basiretle söyleyelim. Heyeti muhterem de sabır ve itidal ile dinlemek lütfunda bulunsun. Bir meseleyi hikâye ederken o meselenin elbette acı ve tatlı kısımları da olur. Ne çare ki söylemek mecburiyeti var ve cümlemizi söyleyeceğiz." Daha sonra konuşmasına Ermeni halkının "kendi ihtizar yastığında sızlayan [ölüm döşeğinde can çekişen]" bir duruma düştüğünü söyleyerek devam eden Nalbandyan, bu insanların milletvekilleri dışında dertlerini dile getirecek kimselerinin kalmadığını, "kendi öz evlatlarından bir şeyler beklemekte" olduklarını bu nedenle de konuşması gerektiğini söyler. Oturum başkanı, Nalbandyan'ın konuşmasını kesmek, ona söz vermek istemez. Bunun üzerine Nalbandyan, "Müsaade ederseniz dertlerimizi dökelim. Menfaat bundadır... Bu meseleyi halledecek mahal, mutlak böyle münakaşa ve muhakemelerdir... bendeniz de maatteessüf ilcâât-ı maslahatla bu silsile-i cinayetin bazı safhalarından bahsedeceğim."

Nalbandyan daha sonra konuşmasına Ermeni soykırımının şu vehçelerine değinerek devam etti:

> Bu yapılan kanun ile –tehcir kanunu mu, kıtal kanunu mu?– o icraatı elimeye ibtidâr olundu... Anadolu vilâyâtında bulunan Ermeniler, cenuba sevk olunmak bahanesi ile bütün Anadolu güzergâhlarında o nesimi havayı arz eden vadilerde pırasa gibi doğranıldı. Oralar mezaristana döndü... Anaları kardeşleri imha edilmiş, kız kardeşleri valideleri aşırılmış, süt yavruları anne diye ağladığı halde Karadeniz açıklarına, Fırat, Dicle akıntılarına dökülerek Neronların efal [işlerini] ve haşinanesini gölgede bırakacak vahşetler irtikâb edildi.

Daha sonra konuşmasına, vukuatın "sistematik" bir surette cereyan ettiğini söyleyerek devam eden Nalbandyan, olaylar sırasında Adana'da bulunduğunu ekler ve İstanbul'a gelirken yolda karşılaştığı manzalardan bazılarını aktarır. "O güzergâhta her çalı dibinde bir çocuğa, bir ihtiyara, can çekişir bir halde rast geliniyordu... Ölümün envaını orada gördüm... Memleketin her köşesinde bir milleti imha edecek surette bu cinayet irtikâb edildi."

Nalbandyan'ın sözleri, son derece nazik bir başka noktayı, işlenmiş cinayetlerde sorumluluğun kimlere ait olduğu konusundaki nazik meseleyi gündeme getirdi. Genel olarak milletlerin kendilerini yönetecekleri seçerek iş başına getirdikleri ve bunlara hâkimiyeti teslim ettiklerini hatırlatan Nalbandyan, bu seçilen kişilerin o millet adına hareket ettiğini söyler. "Bunlar [seçilen-

---

63 *A.g.e.*, 25. oturum, 12 Aralık 1918, s.314, sol sütun.

64 Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, c.III, kısım 3, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay., 1957, s.47.

65 Alman resmi arşiv belgelerine göre, milletvekili Nalbandyan Adana Ermenilerinin akıbetini paylaşmaktan Adana Valisi Hamdi'nin kardeşine rüşvet vererek kurtulmuş ve hayatta kalmayı başarmıştır. Rüşvet, 7500 dönümlük arazinin gelirinin yarısının verilmesi biçimindeydi. A.A. R14088, A30012, Adana's German Consul Eugen Büge'nin 1 Ekim 1915 raporu.

ler] milletlerin namına hareket ederler. İşte bu cümleden olarak bu memlekette öteden beri şaşaa–pâş [parıltılı] olan hâkimiyet, Türk hâkimiyetidir. Gerçi Türkler mükerreren yapılan mezalimin icraatın aleyhinde olabilirler. Fakat yapılan mezalim Türklüğün namına yapılmıştır." Bu sözler üzerine Musul milletvekili Mehmed Emin, "haşa, haşa, zulüm namına yapılmıştır. Zalimleri telin ediyoruz", diyerek oturduğu yerden müdahale etmiştir. Nalbandyan cevaben:

> Emin Beyefendi müsaade buyurun. Bunu yapan üç beş kişi deniliyor; buna aklım ermez ve bunu üç beş kişi de yapamaz... bu harekâtı yapanlar: Türk hâkimiyetine istinâd ediyoruz, diye bağırıyorlardı, sonra bizim kuvvetimiz Türk süngülerindedir diyorlardı. Bunu inkâr edemeyiz... Bunu yapanlar, Türk milletine mensup eşhastır. Amma ne kadar? Bunu adalet meydana çıkartacak. Velhasıl efkârı umûmîyye ve mazlum milletler bunun hesap ve bilançosunu mutlak Türklerden isterler ve Türkler de bunu vermelidirler. O lekesiz ellerden olduğunu iddia eden Türkler, bunun bilançosunu yaparlar, tecziye edilmesi [cezalandırılması] lazım gelen kimseleri, her kim ise, mevkiine, şahsına adedine bakılmaksızın tecziye ederler; hukuklarını iade ederler. Ondan sonra beşeriyete ve dünyaya karşı bir hakikat gösterebilirler. Yoksa başka türlü kimden şekva edeceğiz?

Mehmed Emin gene oturduğu yerden, "Bunu hükümeti âliden bekliyoruz", diye katkıda bulunur. Nalbandyan konuşmasını bu cinayetleri işleyenler, ne kadar kişi ise meydana çıkartılmalı, cezalandırılmalı ve "tepelenmiş, çiğnenmiş hukukları mutlaka istirdat [düzeltmek] etmeli, iade etmeli" diye bitirir. Ancak bundan sonra, "âlemi medeniyete çıkıp bizim namımıza heyeti mümessilemiz olmak itibarı ile, icraatı caniyede bulunanları işte bu suretle biz tecziye ediyoruz, velev yüz bin olsun yaptık, yapıyoruz, diye ilan etmekle bununla beraat mümkün olur... Emin olunuz ki bunları saffeti kalbimle söylüyorum."[66]

Bu oturumdaki tüm tartışma Muş Mebusu İlyas Sami'nin uzun cevabı ile sona erdi. İlyas Sami özetle şunları söyledi.

> Bundan beş yıl önce, "binler, yüzbinlerce, milyonlarca" şehid de dahil olmak üzere büyük kayıplara, anlatılmamış acılara ve eziyetlere sebep olan çok kanlı bir savaşa girildi. Şimdi biz bu yaralarımızın tedavisiyle, zararlarımızı tamir etmeyle uğraşamıyoruz. Muhtelif unsurlar bizleri inletiyorlar. [Ermeni] arkadaşlarıma söylüyorum, bilmeleri gerekir ki, "itlaf edilen nüfuslarınız arasında sizinle sekiz asır beraber yaşamış, sadık, hiçbir fena muamele göstermemiş, göstermediği bütün asarı ile sabit olmuş bulunan Osmanlıların da milyonlarca şehitleri var.

İlyas Sami daha sonra kendi bölgesinde meydana gelen olayları özetler ve aynı zamanda bir de ricası olduğunu ekler. "Bu safhayı bir daha açmamak üzere kapatalım yalnız tecziyeyi, yıldırımlar gibi bütün süratle, şiddetiyle yapmaya taraftar olalım" (evet, sadaları).

İlyas Sami, Ermenilerin durmadan Osmanlı topraklarında meydana gelmiş felaketlerden söz ettiklerini ama asla "ne için" sorusunu sormadıklarını söyler. Tüm bunların "ne için" yapılmış olduğu mevzusunun da dikkate alınması gerektiğini hatırlatır. (Nalbandyan, hiçbir hareketin

---

66 *Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi* [d.n.42], 25. oturum, 12 Aralık 1918, s.315-317.

bu tür bir cevabı gerektirmeyeceği itirazında bulunur.) Türk isminin önüne onu kirletecek sıfatlar konarak kullanıldığını hatta İslâm'a bile dil uzatıldığını söyler. Daha sonra konudan biraz ayrılarak Bitlis Kürt ayaklanması konusuna değinir.[67] Ayaklanma sonucunda bölgedeki Kürt ileri gelenlerinin idam edildiğini ve ama Ermenilere dokunulmadığını anlatır, *"Benim yurttaşlarım [Kürtleri kastediyor]."* İlyas Sami'nin yapmaya çalıştığı, İttihad ve Terakki'nin Müslüman olan Kürtlere karşı da gerektiğinde sert davrandığı ve dolayısıyla "İslâm maksadıyla fecayi yapıldığı" iddiasının doğru olmadığını göstermektir.

Ermenilere karşı yapılanları ise şu mantıkla izah etmeye çalışır: Türkiye mezbahaya götürülen çaresiz ve ümidsiz bir kişiye benzemektedir. Hayatı tehdit altındadır ve buna karşı "müfrit bir müştail-i intikam" [aşırı yanan tutuşan] duygusu içindedir. Tehcir böyle başlamıştır. Bu benzetmesini kuvvetlendirmek için kullandığı örnek ise, Ermeni Muş Mebusu Papazyan'a ait olduğunu iddia ettiği bir anısıdır. Buna göre, Papazyan İlyas Sami'ye, Taşnak örgütü olarak her ne kadar savaşta tarafsız kalma kararı aldılarsa da Rusların ilerlemesi durumunda onlarla işbirliği yapmak kararında olduklarını aktarmıştır. Tehcir sırasındaki hükümet belgeleri arasında bu bilgilerin aynısını gördüğünü söyleyen İlyas Sami'ye göre, Ermenilerin bu kararı tehcir için belirleyici olmuştur.[68] Fakat İlyas Sami de "masum ahaliye yapılan zulümden dolayı" bütün arkadaşlarının hissiyatına iştirak etmekte ve suçluların şiddetle cezalandırılmasını istemektedir. İlyas Sami'ye göre, "böyle bilmeyerek verilen bir kararın neticesi olarak... kurbanı masum olarak içlerinde yüzde seksen bi-günah insan vardır." Ve bu İlyas Sami'nin "vicdanının sedası"dır. İlyas Sami'nin ümidi, meselenin "bir daha böyle sık sık mevzubahis" edilmemesidir. Ve bu kadarla yetinilmesidir.

Son sözler, eski Selânik hâkimi ve avukat Mustafa Arif (Deymer) tarafından dile getirilir.

> Heyeti muhtereminizin müzakeresine müdahale maksadı ile değil, fakat zannederim ki hakikat olarak bir-iki kelime söylemeye mecbur oluyorum... Bu cereyan eden müzakere, sırf mazide şu olmuş, bu olmuştan ibaret kalıyor... Gerek heyeti muhtereminiz gerek hükümet, bu hususta müttefik olarak bazı ahvalin cereyan ettiğini tasdik ediyor. Kimse demiyor ki böyle hal olmamıştır.

Mustafa Arif, sözlerine devamla, sayıları milyonlarca ifade edilen Türklerin arasından bazılarının, hatta yüzbinin bile suçlu olduğunu kabul etsek bile bundan dolayı bütün Türkleri mesul tutmanın yanlış olduğunun da görülmesi gerektiğini söyler. Ona göre, tartışmaların yapılış

---

67 11 Mart 1914'te hükümete önce tehditlerde bulunan Molla Selim üç hafta sonra da Nisan başında ayaklanır ve ayaklanma şiddetle bastırılır.

68 Üç cilt olarak yayınlanmış bulunan anılarında Papazyan aynı hikâyenin değişik bir versiyonunu aktarır. Anıların gösterdiği, Kafkas Taşnakları ile kıyaslandığında, Türkiye'deki Taşnak liderlerinin kafalarının son derece karışık ve kararsız olduklarıdır. Papazyan'ın sözleri ile bunda, Ermeni milletinin başına geleceği beklenen bir felaketin varlığının hissedilmesi önemli bir rol oynuyordu. Bu çok zor ve ağır koşullarda alınması gereken tavır konusunda Taşnaklar arasında fikir ayrılığı çıkmıştır. Bir taraf, beklemek ve İttihatçı yöneticilerin ne yapacağını görmek ve ancak büyük bir tehlike durumunda tepki göstermek biçiminde pasif bir strateji önerirken diğer taraf, Ermeni gönüllüler sağlamak, sınır bölgelerine Ermeni direniş kuvvetleri yerleştirmek de dahil çeşitli biçimlerde Rus zaferini kolaylaştıracak eylemlere başvurmayı öneriyordu. Vahan Papazyan, *Eem Housheru (Hatıratım)*, c.2, Beyrut: Hamazkayeen, 1952, s.277-280. Daha ayrıntılı bilgi için bakınız; Vahakn N. Dadrian, *Haigagan*, s.100-102, dipnot 57.

tarzı hiçbir fayda getirmeyecek ve hatta "anasır arasında uçurumlar açmak" ile sonuçlanacaktır. Arif Bey'e göre asıl önemli olan, bu işleri yaptığı ileri sürülen kişilerin cezalandırılıp cezalandırılmayacaklarıdır. Tartışma, eğer, şu insan şu suçu işlemiştir ama ona karşı gerekli soruşturma yapılmamıştır biçiminde somut olarak yapılabilirse faydalı olabilir. Tartışma, "müzakere kâfi" sedaları arasında son bulur.[69]

Burada eklenmesi gereken önemli bir husus da şudur. Meclis tartışmalarına, göze çarpan bir tarzda ve çok aktif olarak katılmış olsalar bile, Karma Ermeni Ulusal Konseyi 4 Aralık 1918 tarihinde yayınladığı bir bildiri ile Osmanlı Meclisi'nde bulunan Ermeni mebusların Ermeni milletini temsil etmediklerini ilan edecektir.[70]

Fuad Bey'in 4 Kasım tarihinde Divan-ı Âli kurulması doğrultusunda verdiği önerge kabul edilmiş olmasına rağmen herhangi bir sonuç elde edilemedi. Osmanlı Meclisi'nin 31. maddesine göre, böyle bir mahkemenin kurulmasına karar verecek olan meclis 21 Aralık 1918 tarihinde bir padişah iradesiyle kapatıldı. Kanun-ı Esasî'nin 7. maddesi padişaha böyle bir yetki veriyordu.[71] Birçok Türk araştırmacı padişahın bu kararı, meclisteki İttihadçıların hükümete güvensizlik oyu vererek düşürme hazırlıkları içinde oldukları haberini alması üzerine, Sadrazam Tevfik Paşa'nın tavsiyesi ile aldığı konusunda hemfikirdirler. İttihadçıların hâlâ devam etmekte olan ağırlıklarına darbe vurmak isteyen Sultan için de bu teklif bulunmaz bir fırsat idi.[72] Gerçekten de Fethi [Okyar] anılarında, meclisin kapatılmasından iki gün önce İttihadçıların gizli bir toplantı yaparak hükümeti düşürme kararı aldıklarını ve bu amaçla da 50 oyu bulduklarından bahseder.[73] Gökbilgin'e göre padişah da bu durumdan haberdardır.[74] 21 Aralık'ta padişahın kapatma kararından habersiz toplanan mecliste Dâhiliye Nâzırı Mustafa Arif, İttihadçı milletvekillerinin hayret ve şaşkınlığı arasında sultanın kapatma kararını okudu. Aynı Dâhiliye Nâzırı bir hafta önce bir Türk gazetesi ile bir röportaj yapmış ve şunları söylemiş bulunuyordu:

> Şüphesiz birkaç Ermeni düşmanlarımıza yardım ve yataklık etmiş ve birkaç Ermeni mebus da Türk milletine karşı ihanet etmiştir. Fakat Türk hükümetinin görevi sadece bu suçlu olanları yakalamak ve cezalandırmaktı. Bir hükümetin görevi sadece suçlu olanları kovuşturmaktır. Ne yazık ki savaş dönemi liderleri çetecilik ruhuyla dolu olarak, tehcir eylemini, en kana susamış çetelerin yapabileceklerini bile geçecek bir tarzda yerine getirmişlerdir. Ermenileri imha etmeye karar vermişlerdi ve imha da ettiler. Bu imha kararı İttihadçıların merkezi umumîsi tarafından alınmış ve hükümet tarafından da uygulamaya konmuştu.[75]

---

69 *Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi* [d.n.42], 25. oturum, 12 Aralık 1918, s.317-322.

70 *Zhamanak* (İstanbul'da Ermenice günlük gazete), 14 Aralık 1918.

71 Friedrich von Kraelitz-Greifenhorst, *Die Verfassungsgesetze des Osmanischen Reiches*, Vienna: Forschungs Institute für Osten ve Orient, 1919, s.32, 55, 56.

72 Akşin, *İstanbul Hükümetleri* [d.n.15], M. Tayyib Gökbilgin, *Milli Mücadele Başlarken*, c.1, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay., 1959, s.20-21.

73 Cemal Kutay, *Fethi Okyar, Üç Devirde Bir Adam* [d.n.22], s.264-65.

74 M. Tayyib Gökbilgin, *Milli Mücadele* [d.n.72], s.20.

75 *Vakit*, 13 Aralık 1918, *Renaissance*, 14 Aralık 1918; Osman Selim Kocahanoğlu, *İttihat-Terakki'nin Sorgulanması ve Yargılanması*, İstanbul: Temel Yay., 1998, s.29-30.

Âyân Meclisi'nde Yapılan Tartışmalar

Osmanlı Kanun-ı Esasîsi'nin 60. maddesine göre, Âyân Meclisi üyeleri, Meclis-i Mebusan'ın üçte bir üye sayısını geçmemek koşuluyla, sultan tarafından seçiliyordu. Bu seçim döneminde 265 milletvekili olmasına rağmen Âyân Meclisi üye sayısı 48 idi ve bunlardan 45'i aktif olarak görev yapıyordu. Aşağıda göreceğimiz gibi, 10 Ekim 1918'de ortak bir toplantı ile çalışmalarına başlamış olan Meclisin her iki dalında da devamsızlıklar sebebiyle ciddi bir sayısal azalma sözkonusu idi. Meclisin açılışı sırasında sultanın yolladığı nutuk, açılıştan üç gün önce istifa etmiş olmasına rağmen Talat Paşa tarafından okundu. Açılışta hazır bulunan milletvekilleri ve Âyân üyeleri, ayakta, bağlılık yeminlerini ettiler.

Eski İttihadçı liderlerden Ahmed Rıza, Âyân Meclisi Reisliği'ne seçilmesini takiben Âyân'ı açış nutkunu okudu. Onun Âyân reisliğine seçilmesi, bir şekilde, Talat Paşa hükümetinin Ermenilere yönelik yürüttüğü tehcir ve yıkım politikalarına karşı savaş yıllarında verdiği cesaretli muhalefet politikasının önemine işaret ediyordu. Osmanlı Meclis-i Ayan zabıtlarının da gösterdiği gibi Ahmed Rıza, Meclis'te Ekim-Aralık 1915 döneminde, Talat Paşa hükümetinin savaş dönemi Ermeni politikalarına karşı, dört farklı vesile ile yiğitçe meydan okumuştu. Bunların ilki 4 Ekim 1915 (21 Eylül 1331) tarihindedir. Bu oturumda Ahmed Rıza, sürüldükleri yerlerde yaklaşan kışın şiddetiyle karşı karşıya kalacak, sefalet ve çaresizlik içindeki yüzbinlerce kadın, çocuk ve yaşlı için merhamet talebinde bulunmuş; sürgünlerin ya evlerine geri dönüşlerine ya da istedikleri yerlere yerleştirilmesine izin verilmesini istemişti. Ayrıca, bir kanun önergesi vererek, kanunsuz ve ahlaka aykırı olarak tanımladığı ve "Emval-i Metrûke" olarak bilinen Ermenilerin geride bıraktıkları malların nasıl kullanılacağına ilişkin olarak çıkartılan geçici kanunun uygulanmasının ertelenmesini istemişti. Fakat korkak ve çekingen arkadaşları uzlaşma yoluna giderek kanun teklifini unutulmaya mahkûm etmişlerdi.[76]

4 Kasım 1915 tarihli raporunda Meclisteki tartışmanın yapıldığını teyid eden Morgenthau, ayrıca Talat'ın Ahmed Rıza üzerine yoğun bir baskı yaptığını ve eğer Ermeniler lehine propaganda yapmaya devam ederse, Ermenilere karşı daha sert önlemler alacağı tehdidinde bulunduğunu da aktarır: "Başka kaynaklardan bana bildirildiğine göre eğer Ahmed Rıza ve arkadaşları konu hakkında hükümet aleyhine soru önergesi vermekten vazgeçerlerse, hükümet Ermenilere karşı tutumunu yumuşatma sözünü vermiştir. Ahmed Rıza ve arkadaşları bu teklifi kabul etmişlerdir."[77] Meselenin önemli bir boyutu da, Sultan Abdülhamid'in devrilmesinden sonra açılan Meclis-i Mebusan'ın 27 Aralık 1908 tarihli ilk oturumunda ilerde İttihadçı hareketin lideri konumuna yükselecek olan Talat'ın, Ahmed Rıza'nın başkan seçilmesi sırasında, başkan yardımcısı olarak onun altında görev yapmış olmasıydı.

---

76 Vahakn N. Dadrian, "Genocide as a Problem of National and International Law: The World War I Armenian Case and its Contemporary Legal Ramifications", *Yale Journal of International Law: 14*, 2 (Summer 1989): 267-269.

77 *A.g.e.*, s.269. Rıza'nın Ermeni sürgünler lehine verdiği soru önergeleri için ayrıca bkz. Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı* [d.n.64], s.46-7; Akşin, *İstanbul Hükümetleri*, s.44-5; Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, c.1, İstanbul: Hürriyet Vakfı Yay., 1984, s.577, n.48; Johannes Lepsius, *Deutschland und Armenien*, Berlin, Potsdam: Tempel Verlag, 1919, s.216-18; Amerikan Devlet Bakanlığı: R.G. (L.) 59.867.00/797, *U.S. Foreign Relations*, L., s.763.

1918 tarihinde çalışmaya başlayan Âyân Meclisi'nin açılışı vesilesiyle yaptığı konuşmada Ahmed Rıza'nın hatırlattığı konulardan birisi, "vahşiyane öldürülen Ermeniler"in ruhlarını şad etmekti.[78] İki gün sonra emekli asker Osman Paşa, Ahmed Rıza'yı Türkleri ve Kürtleri kurbanları arasında saymaması nedeniyle eleştirince, Rıza suçlamalarında bir adım daha ileriye gitti ve Ermenilerin "devlet eli ile" uygulamaya konan "resmi" bir politika sonucu imha edildiklerini açıkladı.[79] Aynı oturumda bir başka Âyân azası, Damat Ferid, Ermenilerin sanki bir başka yere göç ettirilip yerleştirildikleri gibi yanlış bir kanaat uyandırdığını söyleyerek "tehcir" kelimesinin kullanılmasına itiraz etti. Tehcir yerine zorla yerlerinden edilmeyi daha iyi anlatan tedib [haddini bildirme] kelimesinin kullanılmasının daha uygun olacağını savundu. Aynı konuşmada sözlerine, bu felaketin 800.000 Ermeninin imha edilmesi ile sonuçlandığını da eklemiştir.[80]

Ermenilerin sürgün ve öldürülmeleri konusunda, hukukî kovuşturmalar için ilk adımların atıldığı Meclis-i Mebusan oturumu ile aynı tarihte, 4 Kasım 1918'de Âyân Meclisi'nde benzeri tartışmalar yapılmıştır. Âyândaki tartışmaların da odak noktasını, savaş sonrası hükümetlerin Ermenilerin sürgün ve öldürülmeleri konusunda neler yapması gerektiği meselesi oluşturuyordu. Meclisin her iki salonunda da, tartışmaların aşağı yukarı aynı hava içinde cereyan etmesi ve benzeri argümanların ileri sürülmesi dikkate şayandır. Âyân Meclisi'nde 4 Kasım'da verilen iki ayrı önergede de bu olaylar hakkında açıklama talep ediliyor ve âyânın alması gereken tedbirler üzerinde duruluyordu. Bu önergelerden birisi daha önce nafıa nâzırlığında da bulunmuş emekli Ferik Çürüksulu Mahmud Paşa'ya ait idi. İşlenmiş cinayetler için hesap sorulması gerektiğini söyleyen paşa meselenin özünün, Türk ordusunun Ermenileri tehlike telakki etmiş ve cezalandırılmalarını istemiş olmasından kaynaklandığını dile getirir. Paşa, "dâhilen ve hâricen memleketin selametini kâfil olacak emniyet ve itimadın husulü"nü talep etmektedir.[81]

Ermeni sorununa yapılan bu gönderme savaş döneminde sadrazamlık görevinde bulunmuş olan Said Halim Paşa tarafından verilen bir başka önergede tekrar edilmiştir. Said Halim Paşa meseleyi, "harb ile alakadar" bir sorun olarak tanımlamakta ve gerekli soruşturmaların yapılabilmesi için, Kanun-ı Esasî'de öngörülen Divan-ı Âli'nin kurulmasını önermektedir.[82] Daha sonra söz alacak olan savaş dönemi Adliye Nâzırı Said Molla Zade İbrahim, titrek bir sesle yaptığı konuşmasında kendisinin suçsuz olduğunu söyleyecektir. Savaş dönemi hükümetlerinde görev yapmış olması nedeniyle arkadaşları tarafından suçlu muamelesine uğradığını söyleyen ve hor görüldüğü konusunda şikâyetlerde bulunan İbrahim Bey, beş asırdan fazla vatana büyük hizmetlerde

---

78 *Meclisi Âyân Zabıt Ceridesi*, Devre 3, c.1. İçtima Senesi 5, 2. oturum, 19 Ekim 1918, s.8.

79 *A.g.e.*, 11. oturum, 21 Ekim 1918, s.29; Akşin, *İstanbul Hükümetleri* [d.n.15], s.43, n.59.

80 Taner Akçam, *İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu*, Ankara: İmge Kitabevi, 1999, s.418. Burada altı özellikle çizilmesi gerekir ki, bu eser savaş sonrası Divan-ı Harb-i Örfî yargılamalarını, bu mahkemeleri önemli bir bağlantı noktası olarak ele alan, tüm diller arasındaki en kapsamlı çalışmadır. Bu bağlamda Birinci Cihan Harbi Ermeni soykırımı, modern Türkiye Cumhuriyeti'nin ön habercisi olan Türk Ulusal Kurtuluş Hareketi'nin oluşumu ve başarısı için gerekli bir ön adım olarak değerlendirilmektedir.

81 Necmeddin S. Sılan, *İkinci Meşrutiyette* [d.n.48], 6, 31 (Ağustos 1966) 2569.

82 *A.g.e.*, 2570. İlgili Anayasa maddeleri 92–95.

bulunmuş bir sülaleye mensup olduğunu hatırlatıyordu. Ve ekliyordu: "bir cürmüm tahakkuk etse ipimi kendim çekerim."[83]

Ayan üyeleri sonuçta, Çürüksulu Mahmud Paşa'nın önergesi doğrultusunda, halihazırda oluşturulmuş mevcut yedi komitenin dışında, âyânın beş ayrı büyük komisyonundan üyelerin katılımıyla oluşacak yeni bir encümeni mahsus kurulmasına karar verdiler. Sekiz kişiden oluşan bu komisyona, Meclis-i Mebusan'da aynı gün oluşturulan 5. şubeye tahkikat komisyonunun görevlerine benzer görevler verildi. 45 Âyân üyesinden 3'ü vefat etmiş olduğu ve 17'sinin de mevcut olmaması nedeniyle, sekiz üye geriye kalan 25 kişi arasından seçilmişti. Encümeni mahsusun 6 Kasım'daki oturumunda Çürüksulu Mahmud, vermiş olduğu önerge hakkında ve özellikle de İttihad ve Terakki Fırkası'nın ve hariciye nâzırlığı görevini yürüten Halil Menteşe'nin Türkiye'nin savaşa girmesi konusunda kamuoyunu nasıl yanlış bilgilendirdikleri konusunda ek yeni bilgiler aktardı. Ve daha sonra ortaya çıkan "fazâyih ve fecayi-i elime-i irtikâp" olarak tanımladığı utanılacak büyük felaketin, Ermenilerin sürgün ve öldürülmelerinin hak ve adalet duygusunun kaybedilmiş olması nedeniyle meydana geldiğini ekledi.[84]

Belirtmek gerekir ki, Mustafa Kemal de, 24 Nisan 1920'de Ankara'da toplanan Büyük Millet Meclisi'nin ilk oturumunda başkan seçildikten sonra yaptığı ilk konuşmada, Ermeni tehcir ve katliamlarını kınarken benzeri kelimeleri kullanıyordu.[85] Âyân Meclisi'nin sözkonusu oturumunda Said Halim Paşa'nın Divan-ı Âli oluşturulması doğrultusunda verdiği önergenin, bu konuda karar verecek tek yetkili Kanun-ı Esasî'ye uygun organ olduğu için Meclis-i Mebusan'a gönderilmesine karar verilir. Çürüksulu Mahmud yaptığı konuşmada hem Divan-ı Âli konusunda Kanun-ı Esasî'nin ilgili 31. maddesi hakkında ayrıntılı bilgi vermiş hem de kendi önergesini yeniden özetleyerek, Ermenilere yönelik yapılanları yeniden, dolaylı da olsa, "facia" ve "fazâyih" olarak tanımlamıştır.

Hukukî olarak elinde fazla yetkisi olmamasına rağmen, Âyân Meclisi konu hakkında benzeri girişimlerde bulunmaya devam etmiştir. 21 Kasım 1918 tarihli oturumunda Başkan Ahmed Rıza yeni bir önerge daha okur. Divan-ı Âli kanalıyla hukukî soruşturma yapmanın çok fazla zaman alacağını, bunun yerine seri olarak yargılamaların yapılabileceği kamusal hukuk alanının tercih edilmesi gerektiğini söyler. Aksi takdirde tüm deliller yok olmaya mahkûm olacaklardır. Mesele sadece siyasî otoritenin hataları ile sınırlı bir mesele değildir ve ayrıca "katliam, aleni şekavet, masuniyet-i şahsiyyeye ve emval ve mesâkine tecavüz gibi" suçlar da işlenmiştir. Bu suçların soruşturulması doğrudan kamu hukukunun alanına girmektedir. Çünkü, "bilcümle Osmanlılar hakkında birçok efal ve cinâyât dahi irtikâb edilmiş ve bilhassa Arap, Ermeni, Rum vatandaşlarıma şimdiye kadar Tarih-i Osmanî'de emsali görülmedik mezalim icra olunmuştur." İşlenen suçlar, "cinayet-i şahsiye" olarak da soruşturulması gereken cinayetlerdir ve amme hukuku alanında savcıların soruşturma yapması ve suçluların "pençe-i adâlete" teslim edilmeleri şarttır.[86]

---

83 *A.g.e.*

84 *A.g.e.*, 6, 34 (Kasım 1966): 2836.

85 *Atatürkün Söylev ve Demeçleri* [d.n.19], c.1, s.49.

86 Meclisi Âyân [d.n.78], 11. oturum, 21 Kasım 1918, s.117.

Ahmed Rıza'nın bu konuşmasından sonra sırayla söz alan Âyân üyeleri daha önce de gündeme getirilmiş olan bir sorunu, niçin kurbanlar arasında Türklerin, failler arasında da Ermenilerin sayılmamış olduğu sorusunu yönelttiler. Üyelerden emekli bir asker olan Osman Paşa, sadece İttihadçı yöneticileri suçlamakla yetinerek, tüm Türklerin olayın dışında tutulması gerektiğini savundu. Cevabında Ahmed Rıza, "ben memlekette cinayatın faili olarak İttihad ve Terakki'yi veyahut diğer bir unsuru tanımam. Yalnız kuvvet-i icraiyyeyi tanırım... Harpten, cinayetten hükümet-i icraiyye mesuldür", der. Eğer cinayetlerden bir çete veya başkaları sorumlu olsalar bile, buna müsaade etmiş olmakla gene kabahatli olan hükümettir. Niçin Türkleri kurbanların içinde saymadığı sorusuna da cevaben: "Hükümet... maatteessüf Türk hükümeti olduğu için, Türkün çektiklerini ortaya koymadım. Evet onlar da mazlumdur. O hükümet Türke de acımamıştır." Eski Adliye Nâzırı İbrahim Bey de kendi görev yaptığı hükümetin suçlanmış olmasına itiraz etmiş ve hiçbir hükümet "mezalim ifa ve ikaı için emir veremez", diyerek, böyle telkinde bulunmuş olanların bu suçu "şahsi" olarak işlemiş olduklarını belirtmiştir. Bu suçu işleyenlerin bir an önce yakalanıp adalete teslim edilmeleri gerektiğini savunan İbrahim Bey, "hem hükümetin hem de milletin namusunun" ancak bu yolla temizlenebileceğini sözlerine eklemiştir.[87]

Damat Ferid'in konuşması ise konunun bir başka boyutunu açığa çıkartır. Ferid Paşa, Hükümetin savaş sırasında Meclis-i Mebusan ve Âyân üyelerine "büyük bir kitap" dağıttığını ve bu kitapta, "ika ettikleri fecayi ve mezalim hakkında gösterilen esbab-ı mucibe"yi şu sözlerle haklı çıkarmaya çalıştıklarını söyler: "Eğer bir milyon Ermeniyi evlerinden, köylerinden çıkarıp dışarı atmış isek, Bağdat yollarında bunların kemiklerini tuyur [kuşlar] ve uhrun [hayvanlar] yediyse; çünkü onlar bizim turuk-ı sevk-ül ceyşiyyemizi [askerî sevkiyat yollarını] kesecekler, ordumuzun arkasını alacaklar, devletin mevcudiyetini tehlikeye koyacaklardır." Ferid Paşa konuşmasında devamla, hapishanelerden nasıl suçluların salındığını ve bunların Ermenilerin imhası ile görevlendirildiklerini anlatmış ve sözlerine şöyle devam etmiştir: "bu fecayi ve mezalimin karşısında insanîyet, medeniyet titriyor ve ilelebet tarihte titreyecektir." Ferid Paşa da Türk milletinin temize çıkartılması gerektiği ve bu yapılanlardan dolayı suçlanamayacağı fikrindedir; ona göre suçlular "birkaç serseri"den ibarettir.[88]

Bu tartışmalar sırasında olaylar konusunda en ifşa edici ve bu anlamda en suçlayıcı açıklama kıdemli devlet adamı Reşid Akif Paşa tarafından yapılır. Akif Paşa, savaş sonrası oluşturulan ilk kabinede Şura-yı Devlet reisi olması sıfatıyla görev yaptığını ve bu sırada iki tür belge ile karşılaştığını söyler. Bunlardan birisi dâhilîye nezaretince verilen ve vilayetlere tebliğ edilen tehcir emridir. Diğeri ise İttihad ve Terakki Merkez-i Umûmî tarafından alınmış ve tüm bölgelere yollanmış olan imha emridir. Reşid Akif Bey'in ifadesi ile "Bu emr-i resmiyi takiben ise çetelerin ifayı vazife-i meluneyye şitap etmesi için Merkez-i Umûmî tarafından her cihete evamir-i menhuse tamim olunmuştur." Bu emir üzerine "çeteler meydan almış ve mukatele-i zalime yüz göstermiş-

87 *A.g.e.*, s.119, 120-21.
88 *A.g.e.*, s.121.

tir." Reşid Akif Paşa İttihad ve Terakki'yi kastederek, "Yalnız dört sene değil, on senedir alem-i İslâmiyyeti, cihan-ı insanîyyeti tarumar eden bir hain kitle var(dır)."[89]

2 Aralık tarihli oturumda yaptığı konuşmada Damat Ferid, soruşturmaların Divan-ı Âli yolu ile yapılması seçeneğinin ne kadar gerçekçi olup olmadığını sorgulamıştır. Ferid Paşa'ya göre, Meclis-i Mebusan'ın 250 mebustan 100'ü ya oturumlara katılmamakta ya da kayıptır. Âyân Meclisi'nde 48 üyeden 16'sı mevcut değildir. Dolayısıyla meclisin iki odasının da temsil yeteneğine sahip olduğunu söylemek oldukça zordur. Bu durumda Divan-ı Âli'nin teşkil edilmesi imkânsız gibidir, teşkil edilse bile temsil yeteneğinden mahrum olacağı için çalışabileceğini ileri sürmek mümkün değildir. Ferid Paşa ayrıca, mebusların çoğunun ya İttihad ve Terakki Fırkası üyesi ya da onun ateşli savunucuları olduklarını iddia eder. Sözlerine devamla, "bir fırka efradı... hem müttehim [sanık], hem de hâkim sıfatını haiz olması tecviz edilemez [izin verilemez]". Ferid Paşa'ya göre, Divan-ı Âli, İttihad ve Terakkicilerin vakit kazanmak amacıyla başvurdukları bir taktik idi ve bunlara "bu gafilane maharetlerin vakti geçtiğini" hatırlatmakta fayda vardır. Bu nedenle, Divan-ı Âli konusunda yapılan girişimlerin yeni seçimlerin yapılmasından sonrasına ertelenmesi önerisinde bulunur. Ona göre soruşturmalar Divan-ı Harb-i Örfî'lere aktarılmalıdır. Tüm bu noktalar, Ferid Paşa tarafından aynı oturumda verilen bir önergede dile getirilmişlerdir. Kendi tutumunu savunmak için Ferid Paşa ek olarak şunları aktarır: "Bendenizce meselenin iki safhası vardır: Biri, memuriyette bulunarak vazifesini suiistimal edenlerin memuriyetlerine taalluk eden vazâiften dolayı ve diğeri bunların 'Droit Commune' yani, hukuk-ı umûmîyeye vukua gelen tecavüzler hasebiyle meydanda iki cürüm vardır. İkinci şıkkın esasen Divan-ı Âliye taalluku yoktur. Bunlar, mahâkim-i adiyye, mahâkim-i cezâiyye karşısında rüyet edilecek cerâim ve cinâyât-ı adiyyedendir." Bu nedenle, savcılar, bu cinayetler nedeniyle derhal harekete geçmelidirler.[90]

Ferid Paşa'nın önergesine cevap amacıyla bir konuşma yapan Çürüksulu Mahmud Paşa savaş dönemi hükümetinin işlediği siyasî suçun bir tek harbe girmekten ibaret olmadığını, "harbin ve memleketin suret-i idaresine ait" birçok başka suçun da işlenmiş olduğunu söyler. Bu cinayetleri şöyle tanımlar: "Gerek Ermeni, Rum gibi gayri Müslim ve gerek Müslim unsurlar hakkında irtikâp olunan mezalim ve cinayet ekseriyetle o vakit mevki-i iktidarda olan kabinenin bazı aza-yı faalesi tarafından tasmim [tasarlanmış] ve tanzim ve aledderecât [sırasıyla] birtakım âlât ile çeteler denilen Teşkilât-ı Mahsûsa vasıtasıyla icra edilmiştir." Mahmud Paşa'nın argümanı, bu suçları işleyenlerin savaş döneminde hükümet üyesi olma sıfatları vardır ve bu nedenle Divan-ı Âli'ce yargılanmaları gereklidir. Çünkü sözkonusu olan bir idari suiistimaldir. Mahmud Paşa bu tezine örnek olarak da Trabzon vilayet sınırları içerisinde gündeme gelen Ermenilerin denizde boğulmaları örneğini gösterir. Paşa'ya göre, Trabzon vilayetinde yapılan cinayetlerin asıl sorumlusu Trabzon valisidir. Ordu kazasının Müslüman ileri gelenleri vali nezdinde kazadaki Ermenilerin

89 *A.g.e.*, s.122, 123.

90 Meclis-i Âyân [d.n.78], 13. oturum, 2 Aralık 1918, s.145-47.

yerlerinde bırakılmaları için girişimlerde bulunurlar. Fakat girişimleri boşa çıkar çünkü vali kendilerini açıktan tehdit eder ve "sizi kahr ve tenkil ederim", der. Vilayetteki tüm cinayetler vali ve İttihad ve Terakki Fırka kâtib-i mesulü [Yenibahçeli Nail] tarafından işlenmiştir. Mahmud Paşa'nın altını çizmek istediği nokta, cinayetlerin "merkezden evâmire tevfikan birkaç vali ile alat ve vesait-i icraiyyeleri olan memurin ile çeteler tarafından icra" edilmiş olduğudur. Bu nedenle Divan-ı Âli oluşturulması yolundaki çabalar devam etmeli ve fakat normal mahkemeler de soruşturmalarına başlamalıdır.

Bu aşamada Ferid Paşa, ilk defa olarak, meclisin eğer Kanun-ı Esasî'de yazılı görevlerini yerine getirmezse dağıtılması gerektiği fikrini dile getirir. Oturum sonunda Âyân üyeleri yaptıkları oylama ile Ferid Paşa'nın önerisini "nazar-ı itibara" almayı kabul ederler ve fakat mesele hukukî yetkilerinin dışına çıktığı için konunun Mülkiye Encümeni'ne havale edilmesini kararlaştırırlar. Oturum, Ahmed Rıza'nın, 25 Kasım'da vermiş olduğu ve Âyânca kabul edilen, "bil-cümle anasır-ı Osmaniyyeye icra kılınan mezâlim ve cinâyât-ı şahsiyeden dolayı" savcılıkça nelerin yapıldığının adliye nezâretinden sorulması konusundaki soru önergesinin okunmasıyla kapanır.

9 Aralık toplantısı hemen hemen tamamiyle Adliye Nâzırı Haydar Molla'nın, Ahmed Rıza'nın yukarıda bahsettiğimiz önergesine verdiği cevaba ayrılır. Nâzır, soruşturmaya tâbi olması gereken üç ayrı suç cinsinden bahseder. (1) Devlet görevlileri tarafından görevlerini ifa ettikleri sırada işlenen suçlar, (2) devlet görevlileri tarafından resmî görevleri dışında işlenmiş suçlar, (3) sıradan insanlar tarafından işlenmiş suçlar. Bu suçlardan sadece birinci kategori kapsamına girenler Divan-ı Âli'nin sorumluluk alanındadır, fakat ilgili hukukî mevzuat bu alanda çok zaman kaybına yol açmaktadır. Nâzır konuşmasında dâhiliye ve adliye nezâretleri tarafından ortak olarak hazırlanmış bir planı açıklar. Buna göre aralarında hukuk uzmanları ve soruşturma görevlilerinin bulunduğu komisyonlar oluşturulmuş ve bu komisyonlar yargılamaların yapılabilmesi için gerekli soruşturmaları yapmak üzere çeşitli bölgelere gönderilmişlerdir.

Fakat nâzırın aktardığına göre, komisyonlar henüz tam olarak faaliyet gösterememektedirler çünkü ortada ciddi bir hukukî sorun vardır. Bunun nedeni de geçmiş hükümetlerce çıkartılmış çeşitli geçici kanunlardır. Bunların içinde en önemlisi 1913 yılında çıkartılmış olan Memurin-i Muhâkemât Kanun-ı Muvakkati gelmektedir ki bu kanuna göre, savcıların devlet görevlileri hakkında soruşturma açabilmeleri hemen hemen imkânsız gibidir. Çünkü böyle bir soruşturma için, suç işlediği iddia edilen kişinin idari amirinden ve il idare kurulundan özel izin almak gerekmektedir. Nâzırın sözleriyle, "Meclis-i idarenin vereceği karar, müstantikin [soruşturma hâkimi] vereceği karar derecesindedir." Dolayısıyla şu anda yapılan soruşturmaların yargı aşamasına gelmesi oldukça zor görülmektedir.[91]

Tartışmalar, Âyân üyelerinin, bakanın yaptığı açıklamaların yarattığı hayal kırıklığı altında, tüm bu girişimlerin olası sonuçları konusunda endişelerini dile getirmeleriyle son bulur. Ferid Paşa, üç hafta içinde bu cinayetlerin milletle alakası olmadığının Avrupa'ya mutlaka ispat edil-

91 *A.g.e.*, 14. oturum, 9 Aralık 1918, s.163-66.

mesi gerektiğini söyler, aksi takdirde "hakkımızda sadır olacak hüküm pek ağır olacak ve son nedamet de fayda vermeyecektir." Ona göre, tüm "bu mezalim ve cinayetin mesuliyeti birkaç serseriye ait"tir. Âyân'dan Hüseyin Hüsnü Paşa, 19. yüzyılda Şam'da meydana gelen olayların soruşturması sırasında Keçecizade Mehmed Fuad Paşa'nın davranışlarının örnek alınması gerektiğini söyler. 1860'larda Lübnan'da Hıristiyanlara karşı işlenmiş benzeri suçlarla ilgili olarak Fuad Paşa, "uzun uzadıya kanun prensipleri ile uğraşmamış", bölgeye giderek orada bir "mahkeme-i aliye" teşkil ederek suçluları asmıştır. Bilindiği gibi Fuad Paşa, olaylarla ilgisi olduğu iddia edilen 167 kişiyi idam etmiştir.[92] Ahmed Rıza konuşmalara katılarak, "memleketimizde aleni cinayetler, şekavetler icra edildi" diyerek bu işlerin "sürati mümküne ile bir an evvel hal ve tasfiyesinin" şart olduğunu tekrar eder. "Bu memleketin sahibi, hâkimi biziz. Bundan dolayı bütün Osmanlılar mevkii mesuliyette kalıyoruz, müteessir oluyoruz. Bu bizim üzerimize bir leke gibi kalıyor. Bu lekenin bir an evvel ref ve izalesini bütün Osmanlılar kemâli heyecanla arzu ediyoruz, adalet bekliyoruz." 9 Aralık tarihli oturumun kapanması öncesinde mülkiye encümeninin, Damat Ferid Paşa'nın önergesi üzerine hazırladığı raporu okundu. Buna göre, Divan-ı Âli'nin oluşturulması Meclis-i Mebusan'ın yetkisi dahilinde olduğu için herhangi bir mütalâada bulunmanın doğru olmayacağı, ama Divan-ı Âli'nin kapsamı dışındaki kişilerin işledikleri cinayetler nedeniyle haklarında soruşturma açılabileceği, Divan-ı Harplerde yargılanabilecekleri bildirilmekte ve bunun için de hükümete bir yazı yazılması tavsiye edilmekte idi.[93]

Âyân meclisindeki tartışmalarda yapılan ifşaatlar içerisinde bir tanesi de Ermeni Âyân üyesi Azaryan'a aittir. 21 Kasım tarihli oturumda Reşid Akif Paşa, Ermeni konvoylarının öldürülmeleri ile ilgili bölgelere yollanan gizli emir ile ilgili bilgiyi vermesinden sonra, Azaryan, İstanbul Polis Müdürü Osman Bedri ile Birinci Cihan Harbi sırasında yaptıkları bir konuşmayı aktarmıştır. Bir başka Âyân üyesi Zareh Dilber'in de hazır bulunduğu konuşmada Polis Müdiri Azaryan'a şunları söylemiştir: "Siz Ermeniler kabahatsizi kabahatliden biz mi ayıracağız zannediyorsunuz. Hepsini bir suda yıkadık."[94]

Ayan Meclisi tarafından oluşturulan Encümen-i Mahsus 9 Kasım'da çalışmalarına son verir ve sonuç bir rapor olarak Âyân'ın 14 Kasım tarihli oturumunda açıklanır. Komisyon Çürüksulu Mahmud Paşa'nın elindeki malzemelerin yayınlanmasına karar vermiştir. Âyân üyeleri eski nâzır Reşid Akif ve tanınmış tarihçi Abdurrahman Şeref böyle bir yayının yapılmasında ısrarlı olmuşlardır. Fakat Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nın 21 Aralık 1918'de kapatılması ile birlikte Âyân'daki bu girişimlerden hiçbir sonuç alınamaz ve tüm çabalar boşa çıkar.

Meclis-i Mebusan ise, Kanun-ı Esasî'nin 31. maddesi gereği, görevlerini kötüye kullandıkları suçlaması ile hükümet üyeleri hakkında hukukî soruşturma yapılmasına karar verdi. Bu soruşturmanın ilk ayağı Meclis'in 5. Şube'sini bu işle görevlendirmek oldu.

---

92 Vahakn N. Dadrian, *History of the Armenian Genocide* [d.n.25], s.23.

93 Meclisi Âyân [d.n.78], 14. oturum, 9 Aralık 1918, s.170, 174-75.

94 *A.g.e.*, 11. oturum, 29 Kasım 1918, s.123.

5. Şube Tahkikat Komisyonu

Soruşturma ve araştırmalarını sürdürmek amacıyla Meclis-i Mebusan'ın, sadece 2 şube ve 7 encümeni olan Âyân Meclisi'nin aksine, 5 şube ve 21 encümeni bulunuyordu. Meclis-i Mebusan'da karar altında alınan savaş dönemi hükümet üyelerini soruşturma görevi bu şubelerden birisine verilmişti. 5. Şube'de görev yapan 45 üyenin "tamamı, 1915 yılında İttihad ve Terakki'nin gösterdiği adaylar arasından seçilmişti."[95] Bu aslında kaçınılmaz bir durumdu çünkü İttihad ve Terakki Fırkası başından itibaren meclis çalışmalarını sıkı bir kontrol altına almaya çabalamış ve bunda başarılı olmuştu. Nitekim, 1914'te oluşan son Meclis-i Mebusan mebusları, iddia edildiği gibi seçimle değil, 1918 Kasım'ında Abdullah Cevdet'in bir yazısında da söylediği gibi % 95'e varan bir çoğunlukla atama yoluyla gelmişlerdi.[96] A. Cevdet'in bu yazısından on gün kadar sonra, benzeri bir değerlendirmeyi, daha dikkatli bir üslupla, "Meclis-i Mebusan'ın milleti temsil etmediğini" söyleyerek Mustafa Kemal de yapar.[97] İlgili şubenin bir üyesi olan ve daha sonra konu hakkında ayrıntılı yazacak olan Sılan da, "her ne kadar kendilerini yeni parti [Teceddüd] mensubu olarak gösteriyorlarsa da bu mebusların [komisyon üyelerinin] tamamına yakını İttihad ve Terakki mensubu idi",[98] bilgisini aktaracaktır. Sözkonusu 45 üyeden birisi istifa etmiş, ikisi vefat etmiş, geriye kalan 42 kişiden 17 tanesi çeşitli nedenlerle Meclisin savaş sonrası dönemi faaliyetleri için İstanbul'a gelememişlerdi.[99] Bir başka çarpıcı nokta ise, hükümet suçlarını soruşturacak olan 5. Şube kura çekilerek seçilmişti ve Şube'nin üyeleri arasında aslında sanık sandalyesine oturması gereken, Halil (Hariciye Nâzırı), Ahmed Nesimi (Ticaret ve Ziraat, bilahare Hariciye Nâzırı) ve Cavid (Maliye Nâzırı) gibi hükümet üyeleri de mevcuttu. Eğer bu listeye, İttihad ve Terakki'nin Kâtib-i Umûmî'si (Genel Sekreteri) Midhat Şükrü'yü ve Ermenilere karşı işlenmiş cinayetlere katıldıkları şüphesi altında olan ve ileride haklarında soruşturma açılacak olan Hüseyin Tosun, Ali Cenani, Seyfullah (Erzurum) ve hepsinden daha önemlisi, yukarıda bahsi geçen İlyas Sami gibi isimleri de eklersek, soruşturma komisyonunun durumu hakkında daha doğru bir fikir elde edebiliriz.[100] Fakat eklemek gerekir ki, bu sayılan insanların hepsi komisyon çalışmalarında sürekli olarak hazır bulunmadılar ve komisyonun faaliyet gösterdiği zaman süresince tüm çalışma 20–25 üye tarafından yerine getirildi.[101]

6 Kasım'da çalışmalarına başlayan 5. Şube, 7 Aralık tarihine kadar yaptığı 15 oturumda 11 nâzır ve 1 sadrazamın ifadelerini aldı. Maliye Nâzırı Cavid Bey'in ifadesi üç gün (24, 25, 26 Kasım), İaşe Nâzırı Kemal –ki milletvekili değildi– iki gün (2 ve 7 Aralık) sürdü. 7 Aralık tarihinden sonraki iki oturum yazılı ifadelerin tutanağa geçirilmesine ayrıldı. Örneğin 19 Aralık 1918 tarihinde iki şeyhülislâm, Hayri ve Musa Kâzım Efendiler'in yazılı ifadeleri okundu ve tutanağa

---

95 Zeki Sarıhan, "1914-1918 Savaş Kabineleri Üyelerinin Görüşleri", *Saçak*, sayı 40 (Mayıs 1987): 23.

96 Aktaran Orhan Koloğlu, *Aydınlarımızın* [d.n.28], s.166, *İctihad*, 7 Kasım 1918.

97 Zeki Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı* [d.n.34], s.32. *Vakit*, 18 Kasım 1918'den alınmıştır.

98 Necmeddin S. Sılan, *İkinci Meşrutiyette* [d.n.48], 2657.

99 *A.g.e.*, 2655.

100 Osman Selim Kocahanoğlu, *İttihat-Terakki'nin Sorgulanması ve Yargılanması* [d.n.75], s.31.

101 *A.g.e.*, s.31.

geçirildi. 14 Aralık tarihinde yapılan oturumda komisyon büyük bir çoğunlukla (sadece 3 muhalif oy vardı) tutanakların yayınlanmasını kararlaştırdı. Said Halim Paşa, sözlü olarak verdiği ifadeden başka bir de yazılı ifade verdi ve bu ifade de, 17 Kasım 1918 günü sözlü ifadesine ek olarak tutanağa geçirildi. İfadesine başvurulan 14 nâzırdan 7 tanesi savaş dönemi hükümetlerinde görev yapmadıklarını söylediler. Bu durumda, İbrahim, Ahmed Şükrü, Ahmed Nesimi, Abbas Halim ve sadrazam ile birlikte iki şeyhülislâm, verilen soruşturma önergesinde yer alan, doğrudan veya dolaylı olarak sürgün ve öldürmelerle ilgili olan 5 ve 10 numaralı sorulara cevap vermek zorunda kaldılar. 4 Kasım'da verdiği önerge ile soruşturma açılmasına neden olan önerge sahibi Divaniye Mebusu Fuad Bey bu tarihten 11 gün sonra, 15 Aralık 1918'de vefat etti.

Çoğunluğu İttihad ve Terakki mensubu olan 5. Şube üyeleri arasında, Ermeni tehcir ve öldürmelerine ilişkin tüm sorular tamamiyle Arap üyeler tarafından soruldu. Bu mebuslar Hilmi (Basra), Fuad, (Divaniye, nüfusunun büyük bir kısmı göçmen bedevilerden oluşan Bağdat vilayetine bağlı sancak), Halid (Divaniye) ve soruların en çoğunu soran Ragıp Neşaşibî (Kudüs) idi. Sorulan sorularla, hukuk ilkelerinin nasıl çiğnendiği (kanunilik sınırlarının nasıl yerle bir edildiği), tutukluların çetelerde nasıl kullanıldığı, eylemlerin tüm Ermenileri kapsayacak kısas mantığı ile nasıl gündeme getirildiği gibi birçok soruya cevap arandı. Terazinin öteki tarafında ise 35 yaşında, daha sonra Kemalist harekete katılacak ve 1949 yılında genç Cumhuriyetin Başbakanı olacak olan Ertuğrul (Bilecik) mebusu Şemseddin (Günaltay) bulunuyordu. Şemseddin Bey, komisyon başkanı Abdullah Azmi'nin (Kütahya) yardımcılığı ve sekretaryası görevini yerine getiriyordu ve her ikisi de İttihadçı idiler. İttihad ve Terakki Fırkası'nın kendisini lağvettiği son kongrede çok ateşli bir konuşma yaparak İttihad ve Terakki Fırkası'nı eleştiren Şemseddin Bey, bu fırkanın yerine kurulan Teceddüt Fırkası'nın ikinci başkanlığına seçilmişti. Bu ikili, özellikle de Şemseddin Bey soruşturmaların alacağı yönü önemli ölçüde belirlediler.

Her ne kadar, Cihan Harbi'nin başlaması ile istifa etmiş olsa da Maliye Nâzırı Cavid son derece önemli sayılacak açıklama ve yorumlarda bulundu. Cavid, Ermeni soykırımı bütünüyle tamamlandıktan sonra, Şubat 1917'de Talat Paşa'nın sadrazamlığında oluşturulan ikinci savaş dönemi hükümetinde yeniden görev almıştı. İlgili soruya cevaben Cavid şunları söyledi: "Ne Ermeni tehcirinde ne de Suriye ahvali esnasında hükümette bulunmadım ve bunların hiçbirine hiçbir zaman taraftar olmadığımdan başka, münasebet düşdükçe rüfekamın nazarı dikkatlerine celbeyledim. Nezârete geçtikten sonra teb'id olunan [sürülen] Ermenilerin emval ve emlakına aid kanunların talimatların tatbikinde daima geniş bir fikirle hareket ettim, hatta Ermenilerin ve Arapların menfalarından avdetleri için Talat Paşa'nın muvafakatini istihsal ettim."[102]

Adliye Nâzırı İbrahim Bey'in sorgusu, Ermeni soykırımının saklı kalmış bazı vechelerinin açığa kavuşmasına yardımcı oldu. İbrahim Bey, her ne kadar hükümetin cinayetlere karışmış olduğunu inkâr ettiyse de, istemeyerek bu katılımı kanıtlayan bazı bilgiler aktardı. Arap Mebusu Ragıb Neşaşibi, Talat'ın 13/26 Mayıs 1915 tarihli geçici tehcir kanununun, hükümetçe Meclis-

102 *A.g.e.*, s.351.

i Mebusan'ın onayına hiçbir zaman sunulmadığı yolunda İbrahim Bey'i sıkıştırınca, nâzır hileye başvurma yolunu tercih etti ve her iki meclisin de bu kararı onayladığını söyledi. Gerçekten de 21 Eylül/4 Ekim 1915 tarihinde sadrazamlık makamı Ermenilerin tehciri ile ilgili layihanın [geçici kanun] gerekçesini [esbabı mucibe] içeren bir teklifi [tezkere-i sâmiye] meclis başkanlığına sunmuştu. Bundan 15 ay kadar sonra, 4/17 Aralık 1916 tarihinde, Meclis Askerî Encümeni, konuyla ilgili mazbatayı kabul etmişti. Aynı tezkere 18/31 Ocak 1917 tarihinde Meclis Adliye Encümeni tarafından da kabul edilmişti. Fakat Kanun-ı Esasî'nin 36. maddesinde açık bir hüküm olarak yer almasına rağmen, meclis geçici kanunun tümünü hiçbir zaman görüşmedi ve biçimsel olarak kanun karakteri kazanarak yürürlüğe girmesini sağlamadı. Oysa Kanun-ı Esasî'nin ilgili 36. maddesi, geçici kanunun yayınlanır yayınlanmaz meclisin onayına sunulmasını şart koşuyordu.[103]

Nâzır İbrahim Bey, Ermenilere yönelik kötü muamele ve cinayetlerden çok geç haberinin olduğunu söyledi. Bu ifade üzerine Neşaşibi, burada sözkonusu olan eylemlerin günlük bir olayı değil bir buçuk yıl süren bir meseleyi kapsadığı itirazında bulundu. Bir diğer Arap Mebusu Hilmi'nin, savaş bölgesinden çok uzakta olan birçok Ermeninin toplanıp imha edildiğini hatırlatması üzerine ise İbrahim Bey, "ondan haberim yok" biçiminde cevap verdi. Neşaşibi'nin "birçok katliam yapıldı ve buna ilişkin elde birçok belge mevcut" biçimindeki uyarısı üzerine de İbrahim Bey, olanlardan kendisinin ve arkadaşlarının çok müteessir olduğunu söyledi. İbrahim Bey ayrıca, mebusların da "bu fecayi' ve yolsuzluklarla... yakınen vakıf" olduklarını ekledi ve ama hiçbirisi buna karşı bir uyarıda bulunmak ihtiyacını hissetmemişti. Kendisinin tahkikat için ısrar ettiğini, ama bir sonuç alamadığını da söyleyen İbrahim Bey, Ermenilere yapılan uygulamalar nedeniyle soruşturma yapılması konusunda herhangi resmi bir girişim olmadığı bilgisini de vermiş ve "hepimiz sükûta mecbur olduk", demişti.

Teşkilât-ı Mahsûsa'nın rolü ve mahkûmların çetelere alınması konusundaki sorular sırasında, İbrahim Bey, tuhaf bir biçimde, konuya ilişkin hem bilgisi olduğunu hem de herhangi bir bilgisi olmadığını iddia etmiş ve özetle şu açıklamada bulunmuştur: Bir vilayetin soruşturma hâkimi (müddei umumî) mahkûmları, cepheye gitmeleri için tahliye etmişti. Bu haberi duyunca, "nezâret-i aidelerine müracaatle, 'irade-i seniyye ile affedilmeyen bir mahkûm tahliye edilemez' diye kıyametler koparark [mahkûmların] iadelerini talep ettim." Fakat askerler, "mühim bir yekûna baliğ bir kuvvetin ihmali muvafık olmadığı" yolunda ısrarda bulundular. Bunun üzerine "biz de bunların sevki hakkında kanun yaptık."[104] Konuşmasının sonunda İbrahim Bey, "Cihet-i Askerîye'nin Heyet-i Vükelâ'yı hiçe saydıkları" şikâyetinde bulunmuş ve önemli kararları alacakları zaman askerlerin nâzırlara aldırmadıklarını söylemiştir.[105]

---

103 "The Ottoman Constitution," *The American Journal of International Law*, c.2, supplement (1908): 372; Ayrıca bkz. Ş. S. Aydemir, *Enver Paşa*, c.1, 1860-1908, İstanbul: Remzi Yay., 1972, s.574-75.

104 Çeşitli hükümet memurları tarafından, meclisten bu kanunu geçirmek için yapılan girişimler hakkında daha ayrıntılı bir tartışma için bkz. Vahakn N. Dadrian, "The Law Allowing Convicts to Enroll in the Special Organization", *Journal of Political and Military Sociology* içinde. Special Edition (Collected Essays of Vahakn N. Dadrian) v. 22, no 1 (summer 1994): 57-62.

105 Osman Selim Kocahanoğlu, *İttihat-Terakki'nin Sorgulanması ve Yargılanması* [d.n.75], s.155, 159, 160, 162, 163, 167, 168, 169.

Sadrazam Said Halim Paşa'nın ifadesi de, İbrahim Beyinkine paralel bir seyir izlemiştir. Said Halim fazladan, Talat'ın dâhiliye nezâretini tüm kötülüklerin kaynağı olarak tanımlamış; imparatorluğun en önemli yürütme gücü olan sadrazamlık makamının hiçe sayıldığını, gelişmelerden haberdar edilmediğini, alınan kararların dışında tutulduğunu söylemiştir. Said Halim Paşa'nın bu söyledikleri oldukça önemlidir çünkü kendisi aslında sadrazam sıfatıyla dâhiliye ve harbiye nâzırlarından da sorumludur ve çok daha fazla yetkilere sahiptir.

Sadrazamın sorgusu her şeyden önce mahkûmlardan çetelerin oluşturulması ve Teşkilât-ı Mahsûsa'nın rolü etrafında dönmüştür. Said Halim Paşa, meselenin tamamiyle kabinenin hukukî sorumluluğu dışında, askerîyeye ait bir sorun olduğunu söyleyerek, bu konuda herhangi bir bilgisi olmadığını ısrarla tekrar etmişir. Hatta kabinenin başkanı sıfatı olmasına rağmen nâzırlarının üzerinde kontrolü olmadığını da söylemiş, "nâzırlar lütf ederler, dinlerlerse dinlerler. Arzu etmezlerse dinlemezler", diyerek kendisinin fazla bir etkisi olmadığını kabul etmiştir. Şemseddin Bey'in, "sizi dinlemeyen nâzırı sizin azletme yetkiniz yok muydu" yollu sorusuna ise, kendisini dinlemeyen nâzırı istifaya davet etmesinin imkânsız olduğu biçiminde karşılık vermiştir. Said Halim Paşa, birçok hususa ilişkin, "katiyen re'yim sorulmazdı", diyerek hükûmetin etkisizliği konusunda çok önemli bir itirafta bulunuyordu.

Soruşturma daha sonra Talat Paşa'nın kuvveti ve rolü konusuna odaklandı ve Said Halim, ne Talat'ın ne de Enver'in kendisini dinlemediklerini, Enver'in, sorduğu her soruya, "mesulü benim", deyip geçiştirdiğini, Talat'ın "istediğini yap(tığını)" söyledi. Şemseddin Günaltay Bey'in, valilerin azl ve atama işlerinin hükümetin kararı ile olabileceğini hatırlatması üzerine, Said Halim gene tüm sorumlunun Talat olduğu bilgisini tekrar etti.

Komisyon başkanı daha sonra, suçsuz insanların cezalandırılmasını da içeren, "gayrı hukukî" olarak tanımladığı Ermeni tehcirine ilişkin kanunlarla ilgili olarak sorgulamaya geçti. Neşaşibi, ordunun gerisinde bulunmayan ve ordu için hiçbir tehlike ifade etmeyen masum insanların da sürüldüğünü hatırlatarak bunun nedenini sordu: "Askerin arkasını kesmeyecek insanlar neden ted'ib edilmiştir?" Said Halim Paşa'nın cevabı Adliye Nâzırı İbrahim Bey'in cevabını andırıyordu: "Böyleleri var ise bunların esbab ve avâmilini ben bilmem." Kudüs mebusu Neşaşibi, tehcir kanunu dışında ordu komutanlarına verilen yetkiler konusunu gündeme getirdi ve "ordu kumandanlarının asıp kesmeleri hakkında" herhangi bir kanunun meclise gelmediğini söyleyerek "kadın ve çocukların bulundukları yerlerden çıkarılıp idam ettirilmesi için kanunda bir sarahat var mı", diye sordu. Said Halim Paşa'nın bu soruya cevap verirken tehcirin, takip eden katliamlar için bir sıçrama tahtası olarak kullanıldığını kabul etmesi hem bir ifşaat hem de bir itiraf niteliğini taşıyordu. "...'Nakl ediniz' demekle 'öldürünüz' manası çıkmaz ki... Bunun tatbikatı fena olmuş."

Said Halim Paşa'nın bu sözleri, bir anlamda, tehcirin gizli amacının kurban nüfusun imhası olduğunu gösteren geçerli delil (*prima facie*) niteliğindedir. Soruya cevap verirken, savaş döneminin en üst idari otoritesi, tehcir sırasında "öldürme"nin, tehcirin bir amacı olarak gerçekleşmiş olduğunu açık ve bariz bir tarzda kabul etmekteydi. Nitekim sadrazam konu üzerine konuşurken, tehcir

kelimesinin arkasına sığınmadan, bugünkü soykırım kelimesine çok yakın anlamı olan "kıtal" kelimesini iki defa kullanıyordu. Soruşturma komisyonu başkanı Abdullah Azmi de işlenen suçları "gayrı insanı" olarak tanımlarken, sanki daha sonra geliştirilecek "insanlık suçu" kavramını kullanıyor gibidir. Zaten Fuad Bey'in soruşturmaya neden olan önergesinin 5. maddesi, Ermenilerin tehcir ve imhalarına neden olan geçici kanunu, "hukuka ve insanlığa aykırı" olarak tanımlıyordu.[106]

Said Halim Paşa sorgusu sırasında başka bilgiler de verdi. Bunların arasında kendi ısrarı ile bazı soruşturma komisyonlarının oluşturulduğu bilgisi de vardır ama Talat bu komisyonların çalışmalarını engellemişti. "... Dâhiliye Nezâreti netice-i tahkikatı bildirmek istemedi. Her türlü ısrar ve ibrâmlarıma [üstüne düşme, ısrar] rağmen hakikati ketm eylemekte [gizli tutmak] taannüd etti [direndi]. Artık Talat Paşa dâhiliye nezâretinde bulunduğu müddetçe tahkikattan bir semere hasıl olmayacağı taayyün etti." Said Halim, aslında soruşturmalar konusunda bazı girişimler yapılmış olsaydı bile bunlardan fazla sonuç alınamayacağını da açık yüreklilikle ekledi. Çünkü bu tür bir soruşturmayı yapacak olanlar zaten bir şekilde sözkonusu suça ortak olan kişiler olacaktı. Paşaya göre, "bu cinayetlerle az çok alakadar bulunanlar vasıtasıyla icra edilecek olan adaletin pek de adilane olmayacağı aşikâr idi."

Teşkilât-ı Mahsûsa konusundaki sorulara cevap verirken Said Halim sözkonusu örgütün kurulması, görevleri ve yetki alanlarını kapsayan herhangi bir hükümet kararının bulunmadığı, konunun hükümette ele alınmadığı bilgisini tekrar etti. Bu konuda asıl yetkili olması gerekenlerle (hükümet üyeleri ile) de herhangi bir tartışma, konuşma yapılmamıştı. Bir mebusun, harbiye nezâretinden konuya ilişkin hiçbir açıklanma istemediniz mi yolundaki bir sorusuna ise Said Halim "Nezârete tahriren bir istizah yapmakta fayda yok idi. Çünkü ya cevap verilmiyor, yahut inkâr ile geçiştiriliyor" biçiminde cevap verir.[107]

Kanun-ı Esasî'de öngörülen Divan-ı Âli'nin kurulması amacıyla yapılan 5. Şube soruşturması da, daha önceki Meclis-i Mebusan ve Âyân tartışmaları gibi herhangi bir sonuç vermeyecek, padişah Kanun-ı Esasî'nin 7. maddesinden aldığı yetkiye dayanarak Meclis-i Mebusan'ı dağıtacaktı.[108] Bu dağıtma bir anlamda konuya ilişkin adım atmak isteyen yürütme organını rahatlatacak ve önünü açacaktı. Şimdi, yürütmenin, Ermeni tehcir ve öldürmelerini soruşturma ve cezalandırma hususunda elde ettiği bu hareket özgürlüğünü nasıl kullandığına daha yakından bakabiliriz.

Osmanlı Yürütme Organının Girişimleri

İlk Girişimler

Ahmet İzzet Paşa başkanlığında oluşturulan savaş sonrasının ilk kabinesi, düşmesinden bir hafta önce, Dâhiliye Nâzırı Fethi (Okyar) eliyle bölgelere, savaş döneminde Ermenilere karşı işlenmiş suçların soruşturulmasını amaçlayan, oldukça muğlak sayılabilecek bir tebligat yolladı.

106 Fuat Bey'in önergesinin tam metni için bkz. *a.g.e.*, s.52-3.

107 *A.g.e.*, s.79, 80, 81, 81, 84, 93, 103.

108 5. Şube'nin 45 üyesinin tam listesi için bakınız: *a.g.e.*, s.31; sadece soruşturmalarda hazır bulunanların listesi için bakınız: Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler* [d.n.77], c.3, 1989, s.548, n.18.

Yapılacak soruşturmaların "mevki ve rütbelere bakılmaksızın" yapılması gerektiği özel olarak belirtildi.[109] Soruşturmalar için gerekli yasal adımlar 11 Kasım 1918'de Ahmed Tevfik Paşa başkanlığında kurulan yeni hükümet adına Dâhiliye Nâzırı Mustafa Arif tarafından atıldı ve cezaî soruşturmaların çarkı dönmeye başladı. Nâzır ilk önce sivil müfettişleri bir araya topladı ve onlarla bir dizi görüşmeler yaptı. Birkaç gün sonra da Ermeni tehcir ve katliamlarına ilişkin dosyalar hazırlanmaya başladı ki bu dosyaların önemli bir kısmı vali, mutasarrıf, kaymakam gibi sivil idarecilerin hakkında son derece ciddi suçlayıcı bilgiler ihtiva ediyordu. Bu bilgilerin çoğu, harbiye ve adliye nezâretlerinden alınmıştı.

24 Kasım 1918'de Sultan Vahdeddin'in (VI. Mehmed) "...Ermeniler hakkında icra edilen muameleye büyük bir teessür ile muttali oldum... Saltanata geçer geçmez.... derhal tahkikat açılmasını emrettim... bugün bu mesele bütün tefarruatı ile soruşturulmaktadır", yolunda gazetelere verdiği demeç soruşturmaların hızlandırılmasına katkıda bulundu.[110] Reşid Akif Paşa'nın, Ermenilerin imha edilmesi yönünde gizli emirleri gördüğü yolunda yaptığı yukarıda sözünü ettiğimiz konuşması da bundan üç gün önce yapılmış ve basında yankı bulmuştu. Savcılık 6 Aralık tarihinde suçluların bir listesini hazırlayacak ve dört gün sonra da büyük, genel bir soruşturma başlayacaktı. Bu girişimler, 17 Aralık 1918'de Adliye Nezâreti'nde Ceza Dairesi Reisi Tahir Bey ile, Hukuk Komisyonu Reisi Sadi Bey'in de katılımıyla yapılan geniş bir toplantı ile sonuçlandı. Toplantıda, "acil" olarak tanımlanarak, ilgili nezâretlere ve buradan da meclise gönderilmek üzere dört maddeden oluşan bir kanun taslağı hazırlanmasına karar verildi. İlgili taslağın birinci maddesi, oluşturulacak mahkemenin vereceği kararlara temyiz yolunun kapalı olması gerektiği ile ilgili idi. Fakat, Divan-ı Harb-i Örfî'lerin işlevleri ve yetki alanları konusunda yasama organına sunulmak üzere bakanlıkça bir teklif hazırlanması bir aydan fazla zaman aldı.

Öte yandan, ilgili hazırlıkların gecikiyor olması ve sanıkların hangi usullere göre yargılanacaklarındaki belirsizlikler nedeniyle, kabine 14 Aralık 1918'de çetelerle mücadele konusunda var olan geçici bir kanunun yardımına başvurarak, sanıkların buna göre yargılanmasına karar vermiş bulunuyordu.[111] Sanıkların "çete" olarak tanımlanması işledikleri suçların karakteri konusunda da bir bilgi veriyordu. Bu tür Divan-ı Harb-i Örfî'ler, sıkıyönetim [idare-i örfiyye) olan yerlerde faaliyet gösterebiliyorlardı. Örfî İdare uygulamasına ilk defa 1877 Osmanlı-Rus Savaşı'nda ihtiyaç duyulmuş; 1909 ve 1910 tarihlerinde bazı değişiklikler yapılmıştı.[112] Soruşturmaların en iyi şekilde yapılabilmesi için de Mazhar Soruşturma Komisyonu olarak adlandıracağımız

---

109 *Hâdisât*, 22 Ekim 1918. Aktaran Orhan Koloğlu, *Aydınlarımızın...* [d.n.28], s.201.

110 Gotthard Jäschke, "Beiträge zur Geschichte des Kampfes der Türkei um Ihre Unabhängigkeit", *Die Welt des Islams*, c.V, no. _. N.S. 5 (1958): 16.

111 Osman Selim Kocahanoğlu, *İttihat-Terakki'nin Sorgulanması ve Yargılanması* [d.n.75], s.38. 14/27 Eylül 1909 tarihinde yürürlüğe giren ve 19 Ağustos (1 Eylül) tarihinde değişikliğe uğrayan bu kanunun Fransızca orijinali için bakınız: A. Billiottti ve Ahmed Sedad, *Législation Ottomane depuis de la Constitution* c.1, Paris: Jouve ve Co., 1912, s.482-83. Kanunun Osmanlıcaları için T. V. sayı. 345 ve 622. Ayrıca bkz. 173 nolu dipnot. Konuya ilişkin daha ayrıntılı bilgi Divan-ı Harb-i Örfî'nin Kuruluşu ve Faaliyetleri adlı makalede bulabilirsiniz.

112 Friedrich von Kraelitz-Greifenhorst, *Die Verfassungsgesetze* [d.n.71], s.49, 61.

bir soruşturma komisyonu kuruldu. Ermeni sürgün ve katliamlarından sorumlu tutulanların cezaî soruşturmaları için hukukî arka plan bu idi.

Mazhar Soruşturma Komisyonu

24 Kasım 1918 tarihli gazeteler "Tedkik-i Seyyiât Komisyonu" adlı bir Soruşturma Komisyonunun kurulduğunu haber verdiler.[113] 5 Aralık tarihinde kabine, bu komisyona ek olarak, soruşturmaları yerinde yürütmek amacıyla değişik bölgelere gidecek, adliye ve dâhiliye nezâretleri mensuplarından oluşan karma komisyonlar oluşturma kararı aldı.[114] Komisyonlar emniyet-i umumîye bünyesinde görev yapmakla beraber[115] bağımsız çalışacaklardı. Komisyon Başkanlığına Hasan Mazhar[116] getirildi ve mahkeme öncesi soruşturmalar esas olarak bu komisyon eliyle yürütüldü.[117] Aslında Komisyon çalışmalarına 13 Kasım'da başlamış bulunuyordu ve bu faaliyet Ocak ayının ikinci yarısına kadar sürdü. Haklarında soruşturma açılanların tutuklanması biçimsel olarak sorgu hâkimliği tarafından yapılıyordu. Süreç, savcılığın soruşturma açılması doğrultusunda karar alması ile başlıyor ve suçlamanın mahiyeti belirtildikten sonra kişi sorgu hâkimliğine yollanıyor ve böylece soruşturma başlıyordu.

Mazhar Soruşturma Komisyonu bazı ek girişimlerde daha bulundu. Hükümete resmen başvurarak gazetelerde savaş dönemi cinayetleri ile ilgili yayınlanan haberlerin, basın bürosu kanalıyla toplanarak kendilerine iletilmesini istedi. Ayrıca harbiye nezâretine, "açıklığa kavuşturulması" ricasıyla 8 maddeden oluşan bir soru katalogu yolladı. Teşkilât-ı Mahsûsa'nın Ermenilerin katliamının organizasyonu ve uygulanmasındaki rolü konusunda yoğunlaşan sorular özel olarak şu hususları içeriyordu: Bahâeddîn Şakir'in emrinde kaç fırka Teşkilât-ı Mahsûsa çetesi vardı? Mahkûmlar hangi hapishanelerden ve ne zaman serbest bırakıldı? Bu birliklerde ne kadar teğmen, yüzbaşı, binbaşı, miralay´vb. görev aldı? Bu birliklerde eğitim alan ve düzenli ordu mensubu kişilerin adedi ne kadardı? Komisyonun bu soruları sormasındaki amacı, Teşkilât-ı Mahsûsa'nın cinayetlerdeki özel rolünü soruşturma ve yargılama konusu yapmaktı. Özellikle 7. soru ile "ne miktar çete ile hangi tarafa sevk" edildiği öğrenilmek isteniyor ve Yakub Cemil'in rolü konusunda bilgi isteniyordu.[118] Her ne kadar ismi sadece bilgi toplamak amacıyla kurulmuş bir komisyon çağrışımı

---

113 *Vakit*, 24 Teşrin-i sâni (Kasım) 1918.

114 İlgili Kabine Kararı'nın Adliye ve Dâhiliye Nezaretlerine iletilmesine ilişkin tutanak için bakınız: *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920)*, Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yay., 1994, Belge no: 219 ve 220, s.188-191.

115 Sahibi Ermeni olan büyük Sanasaryan Han Birinci Cihan Harbi boyunca bu müdürlüğün merkezi olarak hizmet verdi. Mazhar Komisyonu bir dönem bu binanın dördüncü katında çalıştı ve daha sonra Polis Müdüriyet-i Umûmiyesi'ne ait daha büyük başka bir binaya taşındı.

116 Aslen Arnavut olan Mazhar uzun dönem Makedonya'da görev yaptı. 1908 sonrası İzmir'e Polis Müdürü olarak atandı. Nisan 1914'e kadar, Talat'ın bacanağı Mustafa Abdülhalik (Renda) yerine atanıncaya kadar Bitlis Valiliği görevini yürüttü. 1916 yılında Talat Paşa tarafından Ermenilere karşı yapılan haksızlıkları soruşturmak amacıyla oluşturulan ve değişik bölgelere yollanan dört komisyondan bir tanesinin başına getirildi. Komisyonlar esas olarak devlet memurlarının zimmete mal geçirmeleri veya Ermenilerden haksız kazanç elde etmeleri gibi tehcirin ekonomik boyutundaki haksızlıklar hakkında soruşturma yapmak amacıyla kurulmuştu.

117 Mazhar'ın ekibinde İstinaf mahkemesi kıdemli hâkimi Artin Mosdiçyan, iki mülkiye müfettişi Emin Hüsnü ve Ömer; Adliye Nezâreti Hukuk Dairesi'nden Haralambos ile Avramaki bulunuyordu.

118 Kudüs Ermeni Patrikhanesi Arşivi, Dizi 21, Dosya M, no.555.

yapıyorsa da Mazhar Soruşturma Komisyonu çok geniş kapsamlı cinayet soruşturması yapan bir komisyon olarak çalıştı. Bu doğrultuda dört farklı tür görevi yerine getirdi.

Gazetelerde Yayınlanan Görgü Tanıklarının Aktardıkları Bilgiler Toplandı

Komisyon sadece hayatta kalmış kurban topluluklarının aktardıklarına ilgi göstermiyor, daha çok, özel olarak Türk ve diğer Müslüman görgü tanıklarının aktardıklarını bir araya toplamaya önem veriyordu. Sorgulardan sorumlu olan İstinaf Mahkemesi savcılığı 4 Aralık 1918'de yayınladığı genel bir davet ile özellikle Türk ve Müslüman şahitlerin ortaya çıkmasını ve ifade vermelerini teşvik ediyordu. Fakat elde edilen bilgilere tek başına güvenmenin yeterli olmayacağı kısa sürede ortaya çıktı. Bu nedenle bu bilgileri özel bir süzgeçten geçirmek ve değerlendirmek amacıyla özel bir komisyon daha kuruldu. Emniyet-i Umûmîye'nin ikinci reislerinden Kemal bu komisyonun başına getirildi.

Resmi ve Yarı Resmi Belgelerin Toplanması

Bu iş iki ayrı boyutta, İstanbul'da yerel düzeyde ve eyaletlerde, özellikle tehcir ve öldürmelerin meydana geldiği ana merkezlerde yürütüldü. Şüphesiz Tekirdağ, Edirne gibi vilayetler de bu soruşturma işine dahil edildiler. Sonuçta komisyon, sadece Ankara vilayetinden ele geçirilen biri kolordu, diğeri fırka kumandanı arasındaki toplam 42 telgraf örneğinde olduğu gibi, oldukça yüklü sayıda doküman ele geçirdi.[119] Bu telgraflardan anlaşılan Kayseri 15. Fırka kumandan vekili Miralay Şahabeddin, kendi üstü olan Ankara 5. Kolordu Kumandan Vekili Halil Recâi'ye devam etmekte olan Ermeni tehcir ve öldürmeleri konusunda son derece güvenilir, detay bilgiler aktarmaktadır. Bu dokümanları anlamlı kılan bir başka olgu da, adliye ve harbiye nezâretlerinin uzmanlarının belgelerin gerçek olduklarını kanıtlamış ve hukukî hüviyet kazandırmış olmalarıdır. Daha sonra, "muvafık" veya bazan "mutabık"dır ifadesi de kullanılarak ilgili dokümanların altına "aslına muvafıkdır" ifadesi yazılacaktır. Yozgat davasının 22 Şubat tarihli dokuzuncu oturumunda Miralay Şahabeddin'in mahkemede hazır bulunduğu bir sırada savcı bu bilgiyi yeniden tekrar etmiştir. Şahabeddin olaylara karışmış olduğunu sürekli olarak inkâr edince, oturumu yöneten hâkim, kâtipten, sanığın ele geçirilmiş olduklarından habersiz olduğu şifreli telgrafları çıkarmasını ister. Şahabeddin altında kendi imzası olan ve orijinal oldukları tasdik edilmiş olan telgrafları görünce konuşmaya başlamış ve daha sonra baygınlık geçirince kendisine dinlenmesi için süre tanınmıştır. Bu tür belge toplama eylemi 28 yerde yapılmıştır. [Şahabeddin hakkında daha sonra dava açılacaktır. Davaların Listesi'nde, C) Soruşturmaya Gerek Olmadığına Karar Verilen Dosyalar, 7 nolu Dosya]

---

119 2 Nisan 1919 tarihinde bu 42 telgrafın olduğu dosyayı ve ilgili şifrelerini soruşturma savcılığına yollayan Dâhiliye Nâzırı Cemal, bu belgelerden ayrı olarak, Posta ve Telgraf Nezâretinden temin edilen, tehcir meselesi ile ilgili olarak İstanbul'dan çeşitli vilayetlere gönderilmiş ve Mayıs 1915 ile Nisan 1917 dönemini kapsayan bir dizi başka telgrafın da yollandığını bildirmektedir: "Tehcir meselesine dair 331 senesi Mayıs iptidasından 333 senesi Nisanı gayesine kadar Nezâretden Vilayete yazılan şifrelerin gönderildiğini..." Cemal'in bu mektubunun numarası 5083/27'dir. *A.g.e.*, Dizi 17, Dosya H, no. 146.

Başkent İstanbul'da belge arama işi çok daha yoğun idi. Her ne kadar İttihad ve Terakki Fırkası'nın merkez binasına yapılan baskın önemli bir sonuç vermemişse de baskını yapan bidayet mahkemesi mensupları ve onlara yardım eden polislerden oluşan ekip geride bırakılmış iki önemli belge ele geçirdiler. Yukarıda aktardığımız gibi, 11 Aralık 1918 tarihli *Sabah* gazetesi bu belgelerin, Talat tarafından Malatya'ya gönderilmiş telgraflar olduğunu açıkladı ve içeriklerini yayınladı.[120] Telgrafta Talat kesin bir ifade ile "Ermenileri mesuliyyet-i maneviyye ve maddiyyesi bana 'âid olmak üzere imhâ ediniz", demekteydi.[121] İki gün sonra Fransızca yayınlanan *Le Spectateur d'Orient* ve *Renaissance* gazeteleri *Sabah*'ı takip ettiler. *Yenigün* gazetesinde Yunus Nadi, *Sabah* editörünü ayıplayarak, yayınlanan belgenin "uydurma" olduğunu yazdı. Bunu 14 Aralık'ta *Sabah*'ın belgelerle ilgili verdiği bilgilere sahip çıkan "Yenigün'e Cevap" başlığı ile yayınladığı sert cevabı takip etti. *Sabah* ayrıca cevap vermesi isteği ile Yenigün gazetesine altı ayrı soru yöneltti.

İttihad ve Terakki binasına yapılan baskının kısmen başarılı geçmesi ve bazı belgelerin ele geçirilmesi yeni baskınların düzenlenmesini teşvik etti. Partinin Nuriosmaniye'deki binasında bulunamayan dokümanların Ahmed Ramiz'in evinde saklandığı şüphesi ile bu şahsın evine bir baskın düzenlendi. Ahmed Ramiz avukat ve harbiye nezâretinde müşavir olmasının ötesinde, Bahâeddîn Şakir'in damadı idi. Ahmed Ramiz'in Şişli Sabunhane Sokak'taki evi 12 Aralık tarihinde arandı ve gazete haberlerine göre, İttihad ve Terakki'nin merkezinden kaybolduğu tahmin edilen bir bavul evrak ele geçirildi.[122] Bu belgeler dört gün sonra mahkeme yetkililerince açıldı ve içlerinde İttihad ve Terakki'nin üst düzey yöneticilerinin imparatorluğun Ermeni nüfusunun imhası meselesini konuştukları oturumların kısmi tutanakları bulundu.

İttihad ve Terakki Fırkası yöneticilerinin Divan-ı Harb-i Örfî'deki yargılanmaları sırasında Kâtib-i Umûmî Midhat Şükrü verdiği ifadede, bu dokümanların Ermeni soykırımının bir başka mimarı olan Dr. Nâzım tarafından Parti binasından alınıp götürüldüğünü söyledi.[123] Midhat Şükrü aynı ifadeyi, İzmir Suikasti nedeniyle Ankara'da görülen İstiklâl Mahkemesi önünde de tekrar etti ve belgelerin bir bavul içinde Ramiz'in evine Bahâeddîn Şakir tarafından götürüldüğünü aktardı. İfadeye göre Ramiz belgeleri İngilizlerin eline geçmemesi için imha etmişti.[124] Tüm bu ifadelerden Dr. Nazım ve Şakir tarafından alındığı söylenen belgelerin aynı belgeler olup olmadığı, Ramiz'in belgelerin ne kadarını imha edip etmediği anlaşılmamaktadır.

---

120 Koloğlu, *Aydınlarımız* [d.n.28], s.91. Yazının başlığı "Iki Vesika-i Töhmet" idi. *İkdam*, 13 Aralık 1918 tarihinde şifreli telgrafın bir bölümünü yayınladı. Sansür kuralları nedeniyle Ermenice gazeteler telgrafı yayınlayamadılar ve ilgili yerleri boş bıraktılar. *Zhamanak*, 12 Aralık 1918. Aynı günkü sayısında *Sabah*, "elimizde bu konuyla ilgili birçok başka belge var fakat soruşturmanın selameti için bu aşamada onları yayınlamayı doğru bulmuyoruz" diye yazar. *Tasvir-i Efkâr* gazetesi de 3 Şubat 1919 tarihi sayısında benzeri bir iddia da bulunur. Hiçbir gazeteye ele geçirilen telgrafın tam metnini yayınlama izni verilmemiştir.

121 Orhan Koloğlu, *Aydınlarımızın...* [d.n.28], s.91. 14 Aralık haberi için ayrıca bkz. Zeki Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı...* [d.n.34], s.63.

122 12 Aralık 1918 tarihli *Akşam* gazetesi, ele geçirilen bu belgelerin İttihat ve Terakki Merkezi'nden yok edilen belgeler olduğunu ilan ediyordu.

123 *Takvîm-i Vekayi* (bundan böyle *T.V.*) 1919–20 yılında bu duruşmaların bazılarının tutanaklarını ilave olarak yayınlamıştır. 4 Mayıs 1919'da görülen kabine davasının ikinci oturumunda söylenen yukarıdaki sözler için 8 Mayıs 1919 tarih ve 3543 sayılı *T.V.*'ye bakılabilir, s.20, sağ sütun.

124 Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler* [d.n.77], c.2, 1986, s.96, n.16.

Bunun dışında soruşturma komisyonuna, sorguları yapılan kişiler tarafından teslim edilen belgeler de vardı. Mamuretül-aziz Vilayeti Valisi Sağırzade Sabit tarafından verilen belge bu tür bir belge idi ve son derece önemliydi. Savaşın kaybedilebileceği ve kendi bölgesinde işlenen kitlesel cinayetlerden dolayı kendisinden hesap sorulacağından korkan Sağırzade Sabit, uzak görüşlü bir tutum olacağına inanarak, kendisini savunmak amacıyla bazı şifreli telgrafları saklamıştı. 21 Haziran (21 Nisan) 1915 tarihli ve 2597 numaralı telgraf bu belgelerden birisi idi. Telgrafta Şakir, Mamuretül-aziz Vilayeti Kâtib-i Mesulü Resneli Nazım'ı, tehcir edilen Ermeni nüfusunun imhası işlemini hızlandırmaya, "tasfiye", "imha" kelimelerini de kullanarak teşvik ediyordu. Bu telgraf İttihadçı Fırka yöneticileri davasının iddianamesinde ve Harput davası karar suretinde aynen yer aldı.[125]

Savaş döneminde Erzurum'da vali görevinde bulunan Hasan Tahsin (Uzer) de bu yola başvuranlar arasındaydı. 11 Aralık 1918'de komisyondaki ifadesi öncesi, "ben sorulara belge ve ispatlarla cevap vereceğim" diyerek kendisine yönelik suçlamalara belgelerle cevap vermeye çalışıyordu.[126] Gerçekten de Vali Tahsin'in komisyona sunduğu bir belgeye göre, Tahsin, 10/23 Mayıs 1915 tarihinde kendisine Erzurum Ermenilerini tehcir etmesi için tamim yollayan Dâhiliye Nâzırı Talat Bey'i bu işten vazgeçirmeye çalışmaktaydı. Gelen emrin ertesi günü Talat'a yazdığı cevapta devlete sadakatlarına kefil olduğu Erzurum Ermenilerinin sürülmesi kararından vazgeçmesini istemektedir. Tahsin'e göre, bölgesindeki Ermenilerin düşmanla işbirliği yaptıkları vb. iddiaları asılsız olduğu gibi, böyle bir tehcir savaş açısından da kötü sonuçlar yaratabilecektir: "Ermenilerin sevki casusluk ve ihtilâl gibi esbaba müstenid ise, bendenizce bu gayri variddir... Ermenileri dahile sevke teşebbüs etmekle ordunun korktuğu başına gelmiş olur... Van'da ihtilâl olmazdı ve olamazdı. Kendimiz zorlaya zorlaya şu içinden çıkamadığımız kargaşalığı meydana getirdik ve orduyu müşkül mevkiye sokduk."[127]

İttihad ve Terakki'nin parti bina ve emlaklarına el konulma kararından önce parti binasında, bu sefer maliye nezâretinin isteği ile alınan bir arama kararı üzerine, Tapu ve Kadastro görevlileri ve bir grup polis ikinci bir arama daha yaptı. Bu aramada çok iyi dekore edilmiş ve mobil-

125 Ana iddianame için bakınız *T.V.*, sayı: 3540, s.6; Harput davası için bak: 13 Ocak 1920 tarih ve 3771 sayılı *T.V.*, s.2; Sabit ilgili belgeyi, Aralık ortasında Mazhar Soruşturma Komisyonu'ndaki sorgusu sırasında açığa çıkarttı. Parti Sekreterleri davasında, savcı Şevket, esas hakkındaki mütalâasında bu belgeyi "2+2=4" ile kıyaslanabilecek "şüphe götürmez" (kusursuz) bir belge olarak tanımladı. Vahakn N. Dadrian, "Genocide as a Problem...", [d.n.76], s.302.

126 *Zhamanak*, 12 Aralık 1918.

127 Talat Paşa'nın 10/23 Mayıs 1915 tarihli telgrafından birçok kitapta söz edilmiştir. Bazı örnekler için bkz. Kamuran Gürün, *Ermeni Dasyası*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1983, s.218; Kamuran Gürün, *The Armenian File*, New York: St. Martin's Press, 1985, s.210. Belgenin günümüz Türkçesi ile bir özeti için, Muammer Demirel, *Birinci Dünya Harbinde Erzurum ve Çevresinde Ermeni Hareketleri (1914-1918)*, Ankara: Generlkurmay Yay., 1996, s.52. Belge, Osmanlı Türkçesi ve Fransızca çevirisi ile birlikte Kudüs Ermeni Patrikhanesi arşivinde, Dizi 17, Dosya, H, no. 571-72, numarasıyla mevcut bulunmaktadır. Daha da önemlisi, Erzurum Valisi Tahsin'in bir gün sonra Talat'a yazmış olduğu telgrafın bir kopyası da aynı arşivde mevcuttur ve bu telgraf, resmi veya başka hiçbir kaynakta yayınlanmamıştır. Burada çok önemli iki çıkarsama yapmak kaçınılmazdır: Birincisi bu belgeler örneğinde de görüldüğü gibi, Kudüs Patrikhanesi arşivinde bulunan belgeler, Ermeni soykırımını belgeleyecek birincil el kaynaklar kategorisine girecek belgelerdir; ikincisi, Türk otoritelerinin suçlayıcı nitelik arzeden önemli belgeleri sistemli olarak araştırmacılardan uzak tuttuğu ve sakladığı belli olmaktadır [Son dönemlerde bu konu hakkında değişik bilgiler de ileri sürülmektedir]. Gerçekten de Tahsin, yukarıda açıkladığım gibi, ilgili cevabında Erzurum'dan sürgünlerin gerekli olmadığını söylüyordu.

yalı bir mahzen keşfedildi. Mahzende İttihad ve Terakki'ye ait bazı bavullar bulundu. Bu belgeler de İstanbul Merkez Muhafızlığı'na teslim edildi.[128]

28 Aralık 1918 tarihinde, Mazhar Soruşturma Komisyonu bölgelere yolladığı bir yazı ile yöneticilerden ellerindeki suçlayıcı belge ve bilgilerin kendilerine iletilmesini istedi ve bu soruşturmalar da 28 idari birimi kapsayacak şekilde Ocak 1919 ortası itibarıyla sonuçlandı. İllerden bu yolla elde edilen bilgilerin fazla olduğu iddia edilemez çünkü bu idari görevlilerin önemli bir kısmı İttihad ve Terakki Fırkası mensubu idiler. Belgeleri yollamamak, yollanan emri görmemezlikten gelmek, savsaklamak hatta bazen açıkça karşı koymak biçiminde komisyon çalışmalarının aksamasına neden oldular. Bazıları ilerde herhangi bir suçlama veya yargılama tehlikesine karşı ellerindeki belgeleri kendilerinde tutmayı tercih ettiler.

Doğrudan Soruşturma veya Yazılı Mülakata Başvurmak

Yukarıda da belirtildiği gibi hükümetin almış olduğu bir karar sonucu, Mazhar Komisyonu'nun soruşturmaları sadece yüksek dereceli devlet memurları ile sınırlıydı. Daha çok mebusları ve valileri hedef alıyordu. Bu doğrultuda atılan ilk adım, Ermenilerin tehcir ve imhasının en yüksek oranda gerçekleştiği dört vilayetin valisini tutuklamak olmuştu. Bunlar Sivas Valisi Ahmed Muammer, Diyarbakır Valisi Dr. Mehmed Şahingiray Reşid, Mamuretül-aziz Valisi Sağıroğlu Sabit ve Musul Valisi Mehmed Memduh idiler. Dr. Reşid 25 Ocak 1919 tarihinde tutuklu bulunduğu hapishaneden kaçmış ve fakat birkaç gün sonra da yakalanacağını anladığı için intihar etmişti.

Mazhar ayrıca, devlet görevlilerinin gözaltında 30 günden fazla tutulması mümkün olmadığı için bu sürenin uzatılması doğrultusunda bazı girişimlerde bulunmuş; Trabzon Valisi Cemal Azmi Almanya'ya kaçtığı için, Trabzon ve civarındaki cinayetleri aydınlatmak üzere bu bölgeye de sorgu memuru yollamıştır. Mazhar'ın soruşturma kapsamına aldığı bir diğer grup Meclis'teki İttihad ve Terakki mebuslarıydı ve bunlardan özellikle 26'sı hakkında seyahat yasağı koymak için yetki istemişti. Mazhar'ın soruşturma kapsamına almak istediği illerin arasında cinayetlerin tepe noktasına ulaştığı Muş, Kayseri, Erzincan ve Diyarbakır mebusları vardı. Diyarbakır mebusları Pirinçecizade Arif Feyzi ve Zülfizade Zülfi tutuklanmış bulunuyordu.

Tutukluların mahkeme öncesi soruşturmaları tahkikat hâkimi tarafından yapılıyordu (Ceza Kanunu, madde 47). Bu tutuklular için celp kararı çıkartılmış ve adli zabıta memurları nezâretinde göz altına alınmışlardı. Ceza Yasası'nın 75 ve 87. maddelerine göre, celp kararına uymama cezanın ağırlaşması sonucunu doğurabilirdi. Suçluların doğrudan sorgulanma imkânlarının olmadığı durumlarda, kişinin bulunduğu yerdeki mahkeme aracılığıyla ifadesine başvurma yoluna gidilmiştir [bil istinabe]. Ele geçen belgeler ve sanıkların imzalayarak onayladıkları ifadeleri vb. eser-i cedid olarak adlandırılan resmi kâğıtlarda tutulmuştu. Belgelerin büyük bir çoğunluğu komisyonun topladığı yazılı ve sözlü ifadelerden oluşuyordu. Ele alınan suçların kapsam ve boyutları, henüz daha sürmekte olan diğer soruşturmalar vb. gibi birçok nedenden dolayı ilk sorgular belli bir gizlilik içinde yapılıyordu ve bu aşamada savunma avukatlarının sorgulara katılmasına izin verilmiyordu.

128 *Jhogovourtee Tzain*, 3 Şubat 1919.

Yazılı İfadeler veya Yeminli Beyanlar

Soruşturma komisyonu, doğrudan mahkemeye gelip ifade veremeyen birçok Müslüman'dan da yazılı ifade aldı. Bu yazılı ifadeler arasında 1916 yılı başı itibarıyla III. Ordu Komutanı olarak görev yapmış Mehmed Vehip Paşa'nın yazdığı raporlar özel bir yer tutar. Vehip Paşa Aralık 1918 tarihinde yazdığı raporlarda, kendi idari bölgesi dahilinde bulunan ve yoğun bir Ermeni nüfusuna sahip 6 vilayette yaşanmış cinayetlerin çeşitli veçhelerine ilişkin ayrıntılı bilgiler aktardı. Paşanın komisyona verdiği raporların içerisinde en ayrıntılı ve suçlayıcı bilgiler içereni, 5 Aralık 1918 tarihli olanıdır. Bu rapordan, hem İttihadçı Fırka yöneticileri davasının iddianamesinde (*T.V.* 3540, s.7) hem de Harput davası karar suretinde (*T.V.* 3771, s.1) özel olarak bahsedilmiştir. Trabzon Askerî Garnizon kumandanı Ahmed Avni Paşa'nın, Trabzon davasının dördüncü ve onaltıncı oturumlarında (4 Nisan 1919) okunan yeminli yazılı ifadeleri de burada belirtmekte fayda vardır.

Soruşturmaların en son aşamasını değişik biçimlerde ve düzeylerde toplanmış olan bu zengin belgelerin tasnif edilmesi ve numaralanması oluşturuyordu. Tasnif üç ayrı sisteme göre yapıldı: 1. Birinci derecede suçlu ve suç ortakları sayılan İttihad ve Terakki liderlerinin isimlerine göre, (cerâim failleri) *ratione personae*; 2. suçun işlendiği özel bölge veya yerlere göre, *ratione loci* ve 3. delillerin tanımlanması ve klasifikasyonuna göre i.e., *ratione materiae*. Bu esaslara göre ayrılan belgeler daha sonra dönemin hukuk terimleriyle (tertip, dosya, vesika, varaka, evrak-ı istintakiye, merbut, fotoğraf, beyanatı veya ifadat-ı tahririye, "Teşkilâtı Mahsusa'nın evrak-ı mütebakiyesi" ve "Talat Bey'e ait evrak" gibi çeşitli adlarla) bir araya toplanmıştı. Oluşturulan bu dosyalar açılacak dava ve sanıklara göre örneğin kabine, fırka reisleri, fırka sekreterleri ve cinayetlerin işlendiği değişik bölge adlarına göre yeniden gruplandırıldı. Görevi sona erip, dağılmadan önce Mazhar Soruşturma Komisyonu, Divan-ı Harb-i Örfî yetkililerine dosyalarda adı geçen kişiler hakkında cezaî soruşturma açılmasını mümkün kılacak 200 civarında dosya teslim etmiştir.

Duruşmalar Öncesi Yaygın Tutuklamalar

Suçlu görülen kişiler hakkında dava açılması sürecindeki en son adımlardan birisi, yapılan yaygın tutuklamalardı. İngiliz ve Fransız işgal güçlerinin, özellikle savaş dönemi görev almış kabine üyelerinin tutuklanması doğrultusunda hükümete yaptıkları baskılar tutuklamaların hızlandırılmasında önemli bir rol oynamıştır.[129] İlk yaygın tutuklamalara 8 Ocak tarihinde Tevfik Paşa kabinesi tarafından alınan kararla başlandı.[130] Daha önce adresleri tesbit edilmiş evlere polis baskınları düzenlendi ve suçlu zanlıları tek tek toplandı.[131] İlgili kişiler polis gözetimine alındıktan son-

---

129 Örneğin Fransız General Franchet d'Esperey, 12 Şubat 1919'da Sadrazam Tevfik Paşa ile yaptığı görüşmede, savaş dönemi kabine üyelerinin tutuklanması meselesinin acil olduğunu belirtmiştir. Zeki Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı* [d.n.34], s.127-8; İstanbul İngiliz Yüksek Komiseri Richard Webb de 5 Mart 1919 tarihinde benzeri bir talepte bulunmuştur. Eklenmesi gerekir ki, İngilizler açısından Ermeni cinayetleri sorunu, Türklerin savaşa Almanya yanında katılması ve İngiliz savaş esirlerine kötü muamele etmesi meselesi yanında ikinci derecede önemli bir sorun olarak duruyordu.

130 Osman Selim Kocahanoğlu, *İttihat-Terakki'nin Sorgulanması ve Yargılanması* [d.n.75], s.38.

131 Tarık Mümtaz Göztepe, *Osmanoğullarının Son Padişahı Vahideddin Mütareke Gayyasında*, İstanbul: Sebil, 1969, s.89.

ra, dâhiliye nezâretinden yeni tutuklama müzekkereleri çıkartmak gerekti, çünkü göz altına alınmalar kabine kararı ile yapıldığı için şahıslar poliste 24 saatten fazla tutulamıyordu.

Şüphesiz daha önce de tek tek tutuklamalar olmuştu ama tutuklamaların yaygın ve geniş bir tarzda yapılmaları 30 Ocak ile 4 Şubat arasıdır. Kabine 120 kişi hakkında tutuklama kararı çıkartmıştı fakat Komiser Halil yönetimindeki polisler bu listeden ancak 90 kişiyi göz altına alabildiler. Göz altına alınanlardan 58 kişi Emniyet Genel Müdürlüğü'nde geri kalanlar da muhafızlıkta tutuldular. Ayrıca harbiye nezâreti de 40 kadar ordu mensubunu tutuklamıştı.[132] Ocak ayı içerisinde ilk posta olarak tutuklananlardan bazıları şunlardı:

1. İttihad ve Terakki ileri gelenleri: Midhat Şükrü (Bleda); Hüseyin Cahit (Yalçın); Mehmed Ziya Gökalp; Tevfik Rüştü (Aras); Ferid (Hamal); Mustafa Rahmi (Evronos) Aslan; Lazistan mebusu Sudi; Dr. Rüsuhi; Tevfik Hâdi.

2. Askerî Kumandanlar ve diğer subaylar: III. Ordu Kumandanı Tümgeneral Mahmud Kâmil, Mirliva Mehmed Vehip, M. Kamil'in halefi; Ordu sağlık hizmetleri komutanı Miralay Süleyman Numan; General Ali İhsan Sabis, VI. Ordu Kumandanı; Korgeneral Fahrettin (Türkkan); Nuri Killigil ve Mürsel Paşa, her ikisi de Bakü İslâm Ordusu'nda görev yapıyorlardı; İstanbul Askerî Muhafız Komutanı Miralay Cevad ve doğu orduları grubundan Mirliva Halil (Kut). Savunma Bakanlığında Basın Dairesi Müdürü Miralay Şevket Seyfi (Cumhuriyet devrinde Tümgeneral Ş. S. Düzgören).

Tutuklananların nasıl yargılanması gerekeceği meselesi kısa sürede bir hükümet krizi haline dönüştü. Sadrazam Tevfik Paşa yargılamaların Kanun-ı Esasî'ye uygun olduğu konusunda sultanın yazılı onayını alamadığı için 3 Mart 1919'da istifa etmek zorunda kaldı.[133] Tevfik Paşa Hükümeti yerine, Damat Ferid Paşa kabinesi hemen ertesi gün göreve başladı ve kabine üyelerine yaptığı bir konuşmada "Alem-i insanîyetin nefretini celbeden erbab-ı cinayet haklarında âcilen bir karar ittihaz eylemeleri" yani suçluların yargılanmasına bir an önce başlanması gerektiğinin altını çizdi.[134] Yeni Dâhiliye Nâzırı Cemal 9 Mart 1919'da ikinci büyük tutuklama hareketini başlattı ve bir günde 20 civarında tanınmış İttihadçı ve bazı eski kabine üyelerini göz altına aldırttı. Bir gün önce 8 Mart 1919'da sultan iradesi ile yeni bir Divan-ı Harb-i Örfî oluşturulmasına karar verilmişti. Tutuklamalar günlerce sürdü ve 60 yeni tutuklama ile birlikte toplam tutuklu sayısı 300'e ulaştı.[135] Toplam tutuklu sayısını 200 civarında olarak veren Zeki Sarıhan, ayrıca İngiliz, Fransız ve İtalyanların hazırladıkları 36 kişilik bir listeyi de tutuklanmaları amacıyla hükümete verdiklerini aktarır.[136] 9 Mart tarihinde tutuklanmış olanların arasında savaş dönemi (ve

132 *Morning Post*, 13 Şubat 1919; Göztepe [d.n.131], s.38.

133 Kocahanoğlu, *İttihat-Terakki* [d.n.75], s.39; Ali Fuad Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, 2. baskı, Ankara: T. T. Kurumu Yay., 1957, s.186-196. Krizin çıkma nedeni, sultanın hükümetin, yeni bir Divan-ı Harb-i Örfî kurulması için istediği bir iradeyi vermemesinden kaynaklanmıştır. Sultan, böyle bir iradeye gerek olmadığı ve konunun bakanlar kurulunun yetkisi dahilinde olduğunu ve sadece alınacak böylesi bir kararı onaylayacak bir imza atabileceğini savunuyordu. Divan-ı Harb-i Örfî'lerin kuruluş hikâyesi ve ilgili gelişmelere ilişkin, bu önsözde Taner Akçam tarafından yazılan makaleye bakılabilir.

134 Ali Fuad Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim* [d.n.133], s.197.

135 Osman Selim Kocahanoğlu, *İttihat-Terakki'nin Sorgulanması ve Yargılanması*, s.39-40; Jäschke, "Beiträge...", [d.n. 110], 12.

136 Zeki Sarıhan, *Kurtuluş Savaş* [d.n.34], s.113; the 200 rakamı s.156'dadır.

bir tanesi savaş sonrası) hükümetlerinde görev yapmış şu isimler bulunuyordu: Giritli Ahmed Nesimi (Sayman), Said Halim, Sadrazam ve Hâriciye; Ali Münif, Nafıa; Mehmed Şükrü, Maarif; Pirizade İbrahim, Adliye; Fethi Okyar, Dâhiliye (savaş sonrası hükümetteki görevi); Halil Menteşe, Hâriciye; Rıfat, Maliye; Musa Kâzım, Şeyhülislâm.[137] Toplam olarak tutuklananlara ait Mazhar Komisyonu 296 dosya hazırlamıştı. Askerî Mahkemelerin kurulmasına yol açan gelişmelerin tarihi arka planı hakkında bu önsözdeki diğer makalelere bakılabilir.[138]

Ceza hukuk sisteminin merkezi görevi suçu işlediği ileri sürülen kişiyi ve bu kişinin ilgili suça doğrudan iştirak etmiş olduğunu ispat etmektir. Suçun değil, suçu işleyenin ceza hukukunun merkezine konulmasının ön şartı, öldürücü şiddetin ve bunun göstergesi kurbanların varlığıdır. Bu sistemin cezalandırıcı adalet sistemi olarak adlandırılmasının, tek başına olmasa bile ana nedeni budur. Mahkeme öncesi ön soruşturmaların tüm amacı daha çok suçu işleyen zanlının kimliğini saptama işlemini kolaylaştırmaya yöneliktir. Özetle, ceza hukuk sisteminin merkezinde cinayet değil, cinayeti işleyen kişi bulunmaktadır. Harbin hemen ertesinde, harp sırasında meydana gelmiş Ermeni soykırımının kanıtları hem büyük boyutlarda hem de her yerde gözle görülür haldeydi. Fakat suçu işleyen kişilerin sözkonusu suçu işlemiş oldukları veya suç ortaklıklarının tüm boyutlarıyla tesbit edilebilmesi ve kayda geçirilmesi gerekiyordu. İşte tam da bu nedenledir ki, Washington'daki İngiliz büyükelçi, Londra'nın talebine, Amerikan Ulusal Arşivi'nde "Ermeni sürgün ve öldürmelerine ilişkin çok bol sayıda belge var", biçiminde cevap veriyor ve ama ekliyordu, "var olan koşullarda, belirlenmiş Türk suçluların, bu suçları işlediklerini gösterecek ve onları mesul tutacak belgeleri bulmak imkânsız gözükmektedir."[139] Ama yine de İngiliz Dışişleri Bakanlığı Ortadoğu Masası uzmanlarından W. S. Edmonds, hâlâ İngilizlerce Malta'da tutulmakta olan bu zanlılar hakkında, "içlerinde muhtemelen eğer ölüm cezası almayacaksa, uzun hapis cezasını hak etmemiş bir kişi bile yoktur", diyordu.[140]

Özetle, Mazhar Soruşturma Komisyonu'nun çeşitli düzeylerde hazırladığı yoğun arşiv, sadece savaş sonrası Türk yöneticilerinin, merkezi olarak işlenmiş cinayetleri açığa çıkartmadaki amansız kararlılıklarını sergilemekle kalmıyordu, bu aynı zamanda onların cezalandırıcı adaleti yerine getirmek için uygun araç arayışları içinde olduklarının da bir işareti idi. Bu gerçekliğin büyük önemi aşağıdaki olayla birlikte düşünülürse daha iyi anlaşılabilir. Bu olay, dikkate değer bir biçimde Mazhar Komisyonu'un mahkeme öncesi soruşturma çabaları ile aynı ana tesadüf etmişti. Osmanlı Hanedanının mirasçılarından Veliahd Abdülmecid İngiliz *Morning Post* gazetesinin

---

137 Bilal N. Şimşir, "Malta Sürgünleri", İstanbul, *Milliyet*, 1976, s.76; Zeki Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı* [d.n.34], s.163, 164.

138 Burada iki ayrı kaynak daha vermek mümkündür. Taner Akçam, "Divan-ı Harb-i Örfî'lerin Kurulması, İstanbul Yargılamaları", *Tarih ve Toplum*, no.137 (Mayıs 1995): 303/47-307/51. Ferudun Ata, *İşgal İstanbul'unda Tehcir Yargılamaları*, Ankara: Tarih Kurumu 2005.

139 Vahakn N. Dadrian, *Key Elements* [dn. 1], s.25; (British Foreign Office Arşivi) FO 371/6503/E6311, 1 Haziran 1924, dosya 34. Buna rağmen inkârcı Türk yazını Geddes'in sözlerini, kapsamlı bir katliam yapılmamış olduğunun kanıtı olarak gösterip yanlış yorumlamaya devam etmektedir.

140 FO 371/6509/E8745, sahifeler 23-24.

özel muhabiri ile yaptığı bir röportajda başından geçen bir olayı ifşa ediyordu. Veliahd, Ermenilerin katledilecekleri planları olduğunu duyar duymaz, İstanbul'a koşmuş ve Osmanlı ordusunun tepesinde bulunan Harbiye Nâzırı Enver'le görüşmek için ısrar etmiştir. Görüşmede Enver'e "bizim için bir utanç vesilesi sayılan ve itibarımızın yok olmasına neden olan Abdülhamid döneminde yapılanlara benzer katliamları yeniden yapmayı planladığınızı duydum, bu doğru mu diye" sorar. Veliahd hikâyesine devam eder: "Alabildiğim tek cevap vardı. 'kararlaştırıldı. Program budur'."[141]

Korkak Bir Padişahın Koruyuculuğunda Divan-ı Harb-i Örfî Hazırlıkları

Yukarıda belirttiğimiz gibi, Sadrazam Tevfik Paşa istifasından önce, Ermeni sürgün ve öldürmelerinden sorumlu tutulan savaş dönemi kabine üyelerinin yargılanabilmeleri için padişahtan yetki almak için epey uğraştı. Fakat padişah çekindiği için böyle bir yetki vermedi ve hükümetin konu hakkında tek başına karar alma yetkisinde olduğu konusunda ısrar etti.[142] Konuya ilişkin yazışmalarda, işlenen cinayetleri "Kanun-ı insanîyete...karşı ika edilen cerâim" olarak yani bugünkü terimle "insanlığa karşı suç" olarak tanımlamakta mahzur görmemekle birlikte, tüm ön soruşturmalar boyunca, aşırı dikkatli, çekingen ve hatta korkak bir tutum sergiledi. Bu korku sadece arta kalan İttihadçılardan kaynaklanmıyordu, yükselen milliyetçi hareket de onu gittikçe daha ümitsiz ve tedirgin yapıyordu. Yaygın soruşturma ve yargılamaların, kendisini tahtan uzaklaştıracak hatta ölümüne yol açacak bir ayaklanmaya yol açabileceği endişesini taşıyordu. Divan-ı Harb-i Örfî'lerin kurulmasını onaylamasının hemen birkaç gün arkasından İngilizlere başvurarak, cezaî soruşturmalar konusundaki isteklerini ancak kendisine koruma verirlerse yapabileceğini söylemesi bu korkusunun bir sonucuydu. İngilizlerin, kendisine yeterli desteği vermeyerek, "bu sizin iç meseleniz" diyebilecekleri kuşkusunu her zaman taşıyordu.[143] 27 Ocak'da 1919'da başkâtibine İngilizlere yönelik kaygıları ve kendisine karşı nasıl insafsız davrandıkları konusunda "acıklı bir hasb-i halde" içini şöyle boşaltıyordu: "Gece gündüz ne çektiğimi bir Allah bilir, bir ben bilirim... Fikirlerini ihsas değil, adeta açıktan açığa izhar ediyorlar. Ben meşruti bir hükümdar olduğum halde güya mutlak bir hükümdar imişim gibi muamelede bulunuyorlar... Meşrutiyetten bahsedince, 'hangi Meşrutiyet', diye mukabele ediyorlar."[144]

Yozgat davasından, Boğazlıyan Kaymakamı Mehmed Kemal için idam cezası kararı çıkınca, padişahın bu korkusu daha açık görülür hale geldi. Sadrazam ve dâhiliye nezâreti tarafından onaylanmış idam cezası ancak sultan tarafından onaylanırsa infaz edilebilecekti. Türk ve Müslüman bir devlet adamının, azınlık mensubu insanlara karşı işlemiş olduğu cinayetlerden dolayı idamı için onay vermek padişahı korkuttu ve bu nedenle, kararın İslâm'a uygun olduğu yolunda şey-

---

141 Kaynak olarak 1 Aralık 1918 tarihi verilen haber 7 Aralık 1918 tarihli aynı gazetede yayınlanmıştır.

142 Ali Fuad Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim* [d.n.133], s.194.

143 FO 371/4172/13592, 10 Ocak 1919 Amiral Calthorpe'un Londra'ya raporu. İki hafta sonra Calthorpe Londra'ya Sultan'ın çekingenliğinden ve hukukî süreci fuzuli olarak geciktirmesinden şikâyet edecektir. FO371/4172/13694, 24 Ocak 1919.

144 Ali Fuad Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim* [d.n.133], s.182.

hülislâmdan fetva almak istedi ve sorun şeyhülislâm ile arasında bir itişme konusu haline geldi. Sultan, aslında daha sonra haklı çıkacağı gibi Kemal'in idamı sonrası bir kahraman haline getirileceğini tahmin ediyordu. Bu nedenle şeyhülislâmdan alınacak bir fetvanın her halükârda tahrik olacak kitleyi biraz olsun yatıştırabileceğini düşünüyordu. Sonuçta, sultan ile şeyhülislâm arasında epey uzayan dolambaçlı bir trafik başladı. Şehyhülislâm, bir gayri Müslimi öldüren Müslümanın idam edilmesinin şeriata uygun olduğu yolunda bir fetva verdi ama bu Sultan için yeterli değildi. Nasıl bir fetva istediğini şeyhülislâma bildirdi. Buna göre sultan sadece Kemal'in idamının şeriata uygun olduğu yolunda bir fetva istemiyordu. Genel olarak eğer bir yargılama kanunlara ve adalete uygun olarak yapılmışsa, bu davanın sonucunda verilen ölüm cezasının şeriata uygun olduğuna dair bir fetva istiyordu. Sonuçta Şeyhülislâm Mustafa Sabri sultanın istediği fetvayı yazdığında Kemal çoktan idam edilmiş bulunuyordu.[145]

Sultanın tüm bu korkuları ve çekingenliklerine rağmen, kabine ve adalet kurumu Divan-ı Harb-i Örfî'lerdeki yargılamaları başlatacak hukukî süreci tamamladılar ve yargılamalar başladı. Yargılamanın başlamasına kadar geçen sürede atılan hukukî adımlar şunlardı:

1. 12 Aralık 1918'de Divan-ı Harb-i Örfî'lerin kurulması için Padişah tebliği yayınlandı. Karar 28 Aralık 1918 tarih ve 3424 tarihli *Takvîm-i Vekayi*'de yer aldı. Bunu 14 Aralık 1918 tarihli bakanlar kurulu kararı takip edecektir.

2. 18 Aralık 1918'de Meclis-i Mebusan'a af için bir kanun teklifi verildi. 18 Aralık 1918'de Meclis-i Mebusanı'nın kapatılması nedeniyle görüşülemeyen teklif, bakanlar kurulu tarafından 23 Aralık 1918'de bir kanun olarak kabul edildi ve 24 Aralık 1918 tarih ve 3427 sayılı *Takvîm-i Vekayi*'de yayınlandı.

3. 25 Aralık 1918'de sıkıyönetim altında bulunmayan yerlerde duruşmaların normal mahkemelerde görülmesi doğrultusunda bir karar alındı. Karar 28 Aralık 1918 tarih ve 3430 sayılı *Takvîm-i Vekayi*'de yayınlandı.

4. 8 Ocak 1919'da İzmir, Bursa, Tekirdağ, Edirne, Samsun ve Ayıntab'da Divan-ı Harb-i Örfî'lerin kurulmasına karar verildi ve karar 14 Ocak 1919 tarih ve 3445 sayılı *Takvîm-i Vekayi*'de yayınlandı.

5. 1 Şubat 1919'da kabine İttihad ve Terakki Fırkası'nı kanun dışı ilan ederek tüm mallarına el koyma kararı aldı. Karar 15 Şubat 1919 tarih ve 3462 sayılı *Takvîm-i Vekayi*'de yayınlandı.

---

145 *A.g.e.*, s.202-06. Müslümanlara göre daha aşağıda bir konumda kabul edilen gayri Müslimlerin hayatlarının fazla önemli olmadığı yolundaki derin Müslüman inanç, Ermeni cinayetleri nedeniyle idam cezasına çarptırılan ilk Türk olan Kemal'in cenaze töreninde çarpıcı biçimde yeniden su yüzüne çıktı. İngiliz Yüksek Komiseri Amiral Calthorpe Kemal'in oldukça gösterişli bir gösteriye dönüşen cenaze törenini yorumlarken Londra'ya şunları yazıyordu: "medeni dünyanın sırtından soğuk bir ter akıtan cinayetleri işleyenler Müslümanlar arasında bir kahraman ve şehit kabul ediliyorlar, fakat kurbanları Hıristiyanlar olduğu için." F.O. 371/4173, 72536, 21 Nisan 1919, dosya 355. Konuya ilişkin genelkurmay istihbarat genel merkezine rapor yazan iki İngiliz subayının söyledikleri de bundan daha az önemli değildi. Yüzbaşı E. La Fontaine: "[Cenaze töreni sırasında] tabutun omuzlarda taşınması genel bir adettir, fakat törene özel bir önem vermek için tabut başların üzerinde taşındı... İslâm dininde alışık olunmayan bir tarzda binden fazla davetiye yollandı." Yüzbaşı H. A. D. Hoyland ekler: "[Çelenklerde] Kemal 'ulusun suçsuz kurbanı' olarak değil, 'masum İslâm şehidi' olarak tanımlandı." *A.g.e.*, sahife 356, 357.

6. 8 Mart 1919'da Damat Ferid sadrazam oldu ve tüm devlet görevlilerini, "baskı, zulüm, takibat, katliam ve sürgün" gibi eylemlerin yasaklandığı konusunda uyardı. İlgili uyarı, 9 Mart 1919 tarih ve 3491 sayılı *Takvîm-i Vekayi*'de yayınlandı.

Şimdi yargılamalara daha yakından bakabiliriz.

ASKERÎ MAHKEMELER İÇİN İLK HAZIRLIKLAR VE KURULMALARI

Mahkeme hazırlıkları, Tevfik Paşa kabinesinden, daha sonra, 4 Mart 1919 ile 17 Ekim 1920 arasında, değişik dönemlerde, beş ayrı hükümet kuracak olan ilk Ferid Paşa kabinesine geçiş sırasına denk geldi.[146] Mahkemeler büyük ölçüde Ferid Paşa hükümetleri döneminde faaliyet gösterdiler. Faaliyet gösterdikleri dönem boyunca yaşadıkları büyük sarsıntılar, sınırlı başarı ve sonuçta esas olarak başarısızlıkları büyük ölçüde, savaş sonrası Türk liderlerinin kişilikleri, politik tutumlarının yanı sıra dönemin politik olaylarınca da belirlendi. Önemi bakımından bu faktörleri aşan, Türk kamuoyu nezdinde son derece sarp ve çözümsüz sorunlar olarak gündeme gelen bir dizi gelişmeyi de burada eklemek gerekir. Bu gelişmeler, yenilginin doğrudan sonucu olarak İttihadçı hükümetin istifası ve Ermeni sürgün ve katliamlarının giderek açığa çıkan acı hikayeleri ile iyice ağırlaşmıştı. Hatta iddia edilebilir ki bu gelişmelerin karşılıklı etkileşimi öyle bir dinamiği harekete geçirdi ki, hükümetin istifasının yarattığı haleti ruhiye huysuz (kavgacı) duyguların ortaya çıkmasına neden oldu.

Öyle görülüyordu ki, korkunç şekilde hayal kırıklığına uğramış yığınlar büyük bir acı içinde bu hayal kırıklıklarını şiddetle boşaltmanın fırsatını bekliyorlardı. Ferid Paşa hükümetinin fark edemediği ve eğer engelleyemiyorsa kontrol dahi edemediği, bu artan huysuz (kavgacı) eğilim, savaş sonrası hükümetler boyunca yoğunlaşarak arttı. Ferid Paşa'nın, özellikle zafer kazanan müttefik güçlerden İngiltere'yle işbirliği yaparak, Ermeni soykırımı suçlularını büyük bir enerjiyle yargılamak istemesi bu alanda bir katalizatör rolünü oynadı.

Üç önemli olay bu kollektif kavgacı mizacın yükselmesine zemin hazırladı. 1. Boğazlıyan Kaymakamı Kemal'in cezalandırılması ve 10 Nisan'da idam edilmesi; 2. Yunanlıların, 13-5 Mayıs'ta İngiliz, Fransız ve Amerikan deniz kuvvetleri koruması altında İzmir'e baskın düzenlemesi ve işgal etmeleri; 3. Bu olayı takip eden iki hafta içinde değişik Osmanlı şehirlerinde düzenlenen protesto mitingleri.[147] Tüm bu gösteriler yüksek bir yurtsever arzusuyla ve büyük bir meydan okuma tarzında gündeme gelmişlerdi.

Bu olaylardan da güç alan İttihadçı partizanlar, Ferid Paşa kabinelerinin cezalandırıcı adalet girişimlerini, mümkün olan her yerde, her türlü yıldırma ve göz korkutma taktikleriyle baltalamaya ve engellemeye çalıştılar. Takip eden bilgiler, bu karşı duruş hikâyesinin çeşitli cephelerinin kısa bir özetidir.

---

146 Damat Ferid'in göreve geliş ve yeniden görevlendiriliş tarihleri: (1) 4 Mart 1919, (2) 19 Mayıs 1919, (3) 21 Temmuz 1919, (4) 5 Nisan 1920 ve (5) 31 Temmuz 1920'dir.

147 (1) İstanbul Üniversitesi 18 Mayıs 1919; (2) Fatih, 19 Mayıs 1919; (3) Üsküdar, 20 Mayıs 1919; (4) Kadıköy, 22 Mayıs 1919; (5) Sultanahmet, 23 Mayıs 1919; (6) Sultanahmet, 30 Mayıs 1919. Kemal Arıburnu, *Milli Mücadelede İstanbul Mitingleri*, Ankara, 1975.

Aşılmak Zorunda Olan Tehdit ve Göz Korkutmalar Listesi

İttihadçıların, adalet arayışını sekteye uğratmaya çalışacakları ve direnecekleri konusunda ilk sinyaller Cenab Şahabeddin'in yazılarında görülmeye başlandı. 8 Kasım 1919 tarihli *Hâdisât* gazetesine yazdığı başyazıda, savaş sonrası Türkiye'sinde İttihadçıların her yerde hazır ve nâzır olma hallerinden ve hâkimiyetlerinden acı acı şikâyette bulundu; "polis İttihadçı, komiser İttihadçı, jandarma İttihadçı, zabit İttihatçı, nefer İttihadçı, daireler İttihadçı, herkes İttihadçı..."[148] İngiliz gazetesi *Morning Post*'un İstanbul muhabiri, çoğu İttihad ve Terakki'nin adamı olan, genel bir tahmin olarak "500 üzerinde hükümet memurunun" hükümetin işini "her adımda" sabote etmeye çalıştıklarını yazıyordu.[149] Dönemin İttihad ve Terakki hareketinin önde gelenlerinden birisi, daha sonra anılarında, bir polis memurunun kendisini her gün düzenli olarak, "bazen günde iki üç sefer" arayarak, "yapılacak tutuklamalar" ile ilgili haber verdiğini, övünerek yazacaktır.[150] Savaş sonrası kurulan ilk hükümetin sadrazamı Ahmet İzzet Paşa da "İttihad ve Terakki birçok işaretlere, mağlubiyetlere rağmen memleketde ve bilhassa İstanbul'da daha ihmal olunmayacak bir kuvvet idi. Bütün memurini zabıta kendi ademleri olduğu gibi payitahtda ârâm-saz [yerleşik] üç tabur zabitanının Enver'e sadakat yemini vermiş olduğu mervî idi [söyleniyordu]", diyerek bu gerçeği teyid ediyordu.[151] Birçok Batılı gözlemci ve uzman da bu değerlendirmeyi paylaşır.[152] İstanbul'daki Türk polis memurlarının sayısı, İngiliz, Fransız ve İtalyan polis görevlilerinin toplam sayısının on üç misli daha fazlaydı.[153]

Yoğun halk tepkisinin varlığı koşullarında, Fransızların, Bekirağa Koğuşu'nun (hapishane) tıpkı Bastil cezaevi tarzında basılması ve Ermeni sürgün ve katliamları suçlamalarıyla cezaî yargılanmalarını bekleyen tutukluların serbest bırakılması korkusunun gerçeklik payı vardı. Bu korkunun sonucu endişeye düşen Damat Ferid Paşa hükümeti, 21 Mayıs 1919 tarihinde huysuz ve saldırgan kalabalığı yatıştırmak amacıyla, 41 üst düzey tutukluyu serbest bıraktı.[154] Bunların içinden 26 kişi hakkında askerî mahkeme "aleyhlerine herhangi bir suçlama yoktur" kararı aldı. İngiltere yüksek komiseri Amiral Calthorpe serbest bırakılan 41 kişi hakkında Londra'ya çektiği telgrafta şu yorumu yaptı: "[bunların] katliamlarla ilişkili olarak ... en iğrenç cinayetlerden suçlu olduklarına inanmak için yeteri kadar neden var."[155] Bu ürkütücü karışıklık nedeniyle İngilizlerin başını çektiği işgal güçleri, Sadrazam Damat Ferid Paşa'nın da onayı ile Bekirağa Koğuşu'ndaki 67 kişiyi Malta Adası'na transfer etmeye karar verdi.

---

148 Aktaran Koloğlu, *Aydınlarımızın...* [d.n.28], s.145.

149 10 Şubat 1919 sayısı.

150 Yunus Nadi, *Kurtuluş Savaşı Anıları*, İstanbul, 1978, s.19.

151 Aktaran İbnülemin Mahmut Kemal İnal, *Son Sadrazamlar*, c.4, İstanbul, 1982, s.1983.

152 Edgar Pech, *Les Alliés et la Turquie*, Paris, 1925, s.14-5. Edgar Pech Mütareke döneminde İttihatçı etkiyi, her yerde hazır ve nâzırdı, biçiminde ifade etmekteydi; Paul Helmreich, *From Paris to Sèvres*, Columbus, Ohio, 1974, s.107; A. A. Cruickshank, "The Young Turk Challenge in Postwar Turkey", *The Middle East Journal*, 22, no.1 (Winter 1968): 17.

153 Türk polis memuru sayısı 3.470'dir. Müttefik kuvvetlerin polis adedi ise şöyledir: İngiliz 67; Fransız 99, İtalyan 93. Tevfik Çavdar, *Milli Mücadele Başlarken Sayılarla*, İstanbul, 1971, s.147, 150.

154 Bilal N. Şimşir, *Malta Sürgünleri* [d.n.137], s.112-13. Sina Akşin'in aktardığına göre, 15, 17 ve 18 Mayıs tarihlerinde, Türkiye'nin iç vilayetlerinde de benzeri gösteriler yapılmıştır. *İstanbul Hükümetleri* [d.n.15], s.306.

155 Aktaran Vahakn N. Dadrian, "Genocide as a Problem" [d.n.76], s.284, n.228.

Tutuklandıklarından itibaren ve özellikle cezaevine konduktan sonra, tutuklulara cezaevi yönetimince son derece zengin özel ayrıcalıklar tanındı. Sanıklar daha ilk tutuklandıkları andan itibaren polis merkezinde bile hep birarada bulunuyorlar ve savunma stratejilerine ilişkin ortak toplantılar düzenliyorlardı. "Polis müdürlüğünün üst katındaki açık teras kısa bir zamanda bir piyasa yeri haline geldi... Evlerden güzel yemekler geliyor, herkes birbirine ikram ediyordu... Bütün bir devrin muhasebesine şahit oluyordum."[156] Dâhiliye nezâretinin hukuk danışmanlarından olan ve o sırada başka bir nedenle göz altında bulunan Osman Bey de bu toplantılara davet ediliyor ve çeşitli konularda fikri soruluyordu.

Göz altına alınanların daha sonra götürüldükleri Bekirağa Bölüğü'nde durum çok farklı değildi. Bir İngiliz raporunda cezaevi koşulları ve sanıkların sahip oldukları ayrıcalıklar şöyle tasvir ediliyordu: (1) "mahkûmların hemen hemen her nezârette arkadaşları vardı ve arkadaşları ve sempatizanları ile sınırsız görüşme yapmalarına müsaade ediliyordu"[157] ve (2) toplam 112 kişi olan tutukluların gündüzleri hapishane dışına çıkmalarına müsaade ediliyor. Cezaevine gelen ziyaretçiler, girişleri sırasında tesadüfi göz atmalar dışında herhangi bir aramaya tabi tutulmuyorlar ve bu kişilerin bazen yiyecek olduğunu iddia ettikleri fakat herhangi başka bir şeyin de olabileceği, büyük paketleri içeri soktukları gözleniyor. Kadınlar tüm gün istedikleri zaman gelebiliyorlar ve hiçbir aramaya tabi tutulmuyorlar"[158] [Bu konuda daha ayrıntılı bilgi için "Yargılamalara Yapılan Bazı İtirazlar Üzerine" makalesindeki Tutukluluk Koşulları bölümüne bakınız].

İttihadçı ya da İttihatçı sempatizanı olan devlet memurları mahkeme çalışmalarını engellemek için her türlü fırsatı kullanmaktan kaçınmıyorlardı. Önemli dokümanları dosyalara koymuyorlar, yerel otoritelerle haberleşmeleri yavaşlatıyor veya engelliyorlar ve mahkeme emirlerine uymak zorunda oldukları durumlarda, kararların uygulanmasını oyalayarak yargılamaları geciktirmeye çalışıyorlardı. Koşulların bu denli gevşek oluşu nedeniyle bazı önemli İttihadçılar hapishaneden kaçmaya muvaffak oldu. Örneğin, Ermeni katliamlarına katılmaktan tutuklu bulunan Diyarbakır Valisi Dr. Mehmed Reşid (Şahingiray), Altıncı Ordu Kumandanı Halil (Kut) ve İttihad ve Terakki Merkez Komite üyesi Küçük Talat (Muşkara) kaçanlar arasındaydılar.[159] Aralarında Yenibahçeli Nail, Erzurum müfettişi Filibeli Ahmed Hilmi ve Erzurum bölgesi Teşkilât-ı Mahsûsa'nın önde gelen elemanlarından Ebuhintli Cafer'in de bulunduğu bir grup İttihadçı, hükümet yetkililerinden aldıkları sahte kimlik veya seyahat belgeleriyle Türkiye'yi terketmeye muvaffak oldular. Adliye Nâzırı Vasfi, soruşturmalara bakan savcıların sık sık istifa etmelerine de neden olan, askerî mahkemelerin çalışmalarını sekteye uğratan şikâyetlerden bıkmıştı. Örneğin savcı Feridun Bey kendi adına, mahkemenin yeteri mürekkebe sahip olamamasından, soruşturma için yazdığı

156 Ahmed Emin Yalman, *Yakın Tarihte* [d.n.26], s.341.

157 FO371/4173/84878, sahife 487.

158 *A.g.e.*, 4174, sahife 149. Halil Paşa, s.271, "Cezaevi İTF Kulübü haline gelmişti."

159 Hüsamettin Ertürk, *İki Devrin Perde Arkası*, S. N. Tansu, ed., İstanbul, 1957, s.327; Halil Paşa, *Bitmeyen Savaş*, M. T. Sorgun. Ed., İstanbul, 1972, s.281-82. Ayrıca bkz. *T.V.* no. 3731 ve 3480. Bu kişilerin rolleri konusunda; Doğan Avcıoğlu, *Milli Kurtuluş Tarihi*, c.3, İstanbul, 1974, s.1142, 1183.

yazılara cevap gelmemesinden, yürütme otoritesinin gücünün zayıflığından ve her şeyden daha fazla İttihadçılara hâlâ bağlı bulunan memurların çıkarttığı bürokratik formalitelerden şikâyet ediyordu.

Askerî mahkeme bürosu da benzeri zorluklarla boğuşmak zorundaydı. Bir gazetenin listesini çıkarttığı gibi, yerel yöneticiler, kanıt olarak kullanılabilecek dökümanların yollanmasına engel olmak, mahkemece kendilerine çağrı yapılan şahit veya suçlu zanlılarının İstanbul'a gitmelerini geciktirmek gibi yöntemlere başvurarak işbirliği yapmaktan uzak davranıyorlardı.[160] Askerî mahkemenin bir üyesi, savaş dönemi kabine üyelerinin soruşturmalarıyla ilgili belgelerin mahkemeye, sanıkların Malta'ya gönderilmelerinden bir gün önce ulaştırıldığını söyleyerek, acı bir biçimde şikâyet ediyordu.[161] Tüm bunların üstüne, İngiliz kaynakları, mahkeme edilmeleri beklenen 40 kadar şüphelinin kaçmış olduğunu, bunun dışında sayıları 42'yi bulan tutuklunun, hapishane duvarının altından kazdıkları bir tünelle, bir gecede hapishaneden kaçtıklarını bildiriyordu.[162]

Tüm bu koşullar, Osmanlı ceza hukuku sistemine ve bunun tutukluların yargılanmasında yarattığı engellere daha yakından bakmamızı kaçınılmaz kılmaktadır.

Osmanlı Ceza Hukuku Sistemi

Osmanlı ceza hukuk sistemi iki önemli unsuru kapsar. Birisi, döneminde "Usul-i Muhâkemât-ı Cezâiyye" olarak tanımlanan Ceza Muhakemeleri Usulü diğer ise Ceza Kanunu'nun kendisidir. Osmanlı hukuk sistemine ilişkin metinleri İngilizceye çevirmek ciddi sorunlar yaratmıştır. 1906 yılında tecrübeli çevirmen George Young Osmanlıca dilinin yarattığı zorluklardan şöyle söz eder. "Türk dili öylesine zordur ki, kelime hazinesinde Batı hukuk sisteminin en basit ifadelerini bile anlatmaya uygun kelime bulmak zordur. Tertip ve sentaksı (söz dizim) açık ve anlaşılır olmaktan uzaktır. Arap alfabesi bu alandaki iş [hukuk çevirileri] için arzu edilen ihtiyaçları karşılamakta yetersizdir."[163] 1913 yılına Osmanlı Ceza Hukuku'nu İngilizceye kazandıran çevirmen, "kesinlikten uzak" formülasyonlardan dolayı üzüntüsünü dile getirirken, "Türkçe dilinin kendine mahsus zorluklarından... sürekli olarak karşılaşılan ne demek istediği tam belli olmayan tabirlerden meydana gelmiş uygunsuz cümle yapılarının varlığından" söz eder.[164] Bu sorunların konu üzerinde yapılacak tartışmayı zorlaştırdığını kabul etmek gerekir. Aşağıda, Cihan Harbi sonrası Ermeni sürgün ve katliamları yargılamaları sırasında karşımıza çıktığı kadarıyla, Osmanlı ceza hukukunun evrimi konusunda son derece genel bazı bilgiler verilecektir.

Osmanlı ceza hukuku ilk defa 1858 yılında kabul edildi ve bu büyük ölçüde 1810 tarihli Fransız Ceza Kanunu'nun çevirisinden ibaretti. Daha sonra çeşitli değişikliklere uğrayan yasa,

160 *İleri*, 7 Temmuz 1919.

161 *Nor Giank*, 1 Haziran 1919.

162 FO406/41/132278, Londra'ya rapor. 7 Eylül 1919.

163 George Young, *Corps de Droit Ottoman*, VII, Oxford, 1906, s.xvi.

164 *The Imperial Ottoman Penal Code* (A translation from the Turkish text) by J.A.S. Bucknill ve H.A.S. Utidjian, Nicosia, Cyprus, 1913, s.xvi.

1911 yılında yeniden düzenlendi. Ele aldığımız konu açısından iki noktanın altını çizmekte fayda vardır. Birincisi, bu ceza kanunu büyük ölçüde, çoğunluk nüfusu Müslüman olan Osmanlı Devleti'nin "kamu hukuku ve Avrupa Konseri'ne katılmasının" kabul edilmesini sağlayan, 1856 Paris antlaşmasının bir yan ürünüdür.[165] İkincisi, ceza hukuku, cezaların tasnif edilmesi ve yargılanması, her ne kadar bazı detaylarda Osmanlı ilkelerine sahip olsa da, özü itibarıyla büyük ölçüde Fransız hukuk sisteminin esasları üzerine oturtulmuştu. Nitekim bu anlayışa uygun olarak 1879 da kabul edilen Ceza Muhakemeleri Usulü Kanunu da, 1808 tarihli Fransız kanununun bir çevirisinden ibaret idi. Fransız kanunu 24 Ağustos 1790 tarihli, büyük ölçüde Fransız devrimi sonrasında oluşturulan mahkeme ve yargılama usullerini belirleyen kanuna dayanıyordu.

Eğer çok genel hatlarıyla tekrar etmek gerekirse, ceza hukukunun idari organizasyonunda üç aşama vardır. Hazırlık, ön soruşturma ve yargılama. Kamu davalarının hazırlık aşamasında adliye nezâreti tarafından tutuklama emri çıkartılır. Hazırlık soruşturması aşamasında bir sorgu hâkimi (bizim ilgilendiğimiz dönem itibarıyla müstantik) bulunur ve yeni tutuklamalar veya tutuklu bulunanların tutukluluk sürelerinin uzatılıp uzatılmamasına karar onun yetkisi dahilindedir. Duruşma sırasında da duruşma hâkimi, yargılamanın gidişini olumsuz etkilediğini düşündüğü bazı durumlarda da tutuklama kararı verebilir. Ön hazırlık soruşturması sonucunda davanın başlayabilmesi amacıyla bir kararname hazırlanır. Bu karara dayanarak savcılık, suçlama ile birlikte askerî mahkemeye başvurur. Suçun karakteri, ağırlaştırıcı ve hafifletici nedenlerin neler olabileceği ceza hukukunda gösterilmiştir (Ceza Kanunu 222. madde).

Duruşma sanıkların kimlik tesbiti ile başlar (263. madde); bunu davanın açılmasına neden olan kararnamenin okunması takip eder (265. madde). Bunu takip eden aşama kanıtların sunulmasıdır. Sanıkların ve savunma avukatlarının savcılığın sunumuna cevap verme hakları vardır. Şahitler, eğer yalan söyledikleri anlaşılırsa, tutuklanabilirler (281. madde). Duruşma hâkimi, ifadeleri daha güvenilir kılabilmek amacıyla, sanıkları birbirinden ayırabilir (istediklerini duruşma salonu dışına çıkartıp, tek tek içeri alabilir) (278. madde). Duruşmalar sırasında ve karardan önce eğer yeni suçlar gün ışığına çıkarsa ve eğer bu suçlar mevcut olanlardan daha ağır cezalandırmayı gerektiriyorsa, sanıklar yeni suçlamalara göre yargılanabilirler (311. madde). Duruşma hâkiminin duruşmalar sırasında önemli bir ağırlığı vardır. Bunlardan biri de "gerçeğin açığa çıkartılması" için önemli gördüğü, herhangi bir veya tüm belgeleri isterse duruşma sırasında kullanmaktır. Aynı şekilde hâkimler heyeti kararlarını verirken özel bir ispat hukukuna uygunluk içinde davranırlar. Bu "hukuk-ı takdiriye" veya "kanaat-ı vicdaniye" ilkesine bağlılık kuralıdır (232. madde). Gerçeği yargılayan kişi olarak hâkim, ön soruşturma aşamasında ve duruşma sırasında ispat değeri olan tüm delilleri vicdani kanaatine bağlı olarak değerlendirir. Elbette ki, suçun oluşması için kesin delillere dayanmak gerekir. İtiraf, şahit ifadesi, yazılı ve resmi kayıtlar, araştırma sırasında bulunmuş deliller, ulusal veya uluslararası hukuk tarafından kabul edilmiş hukukî notlar, Kanun-ı Esasî, belli tarihi olaylar vb. bu tür deliller arasında sayılabilir.

---

165 Charles Fenwick, *International Law*, 2nd, ed., N.Y., 1934, s.83.

Yukarıda Mazhar komisyonu ile ilgili bilgileri aktarırken de belirttiğimiz gibi, Osmanlı ceza hukuku sistemi esas olarak Engizisyon usulüne dayanır. Delillerin değerlendirilmesinde kesin kurallar yoktur ve bu nedenle de, duyumların veya uzman olmayanların görüşleri gibi delil türlerinin dışlanması gerekir gibi katı bir kural yoktur. "Derin kanaat" ilkesi delillerin üstünlüğü ilkesinden önce gelir. Yani, subjektif faktörler son tahlilde objektif faktörlere ön gelirler, üstündürler. Nihai yargıya varmadan önce, duruşma sırasında da yöneltilen suçlamalara cevap verme fırsatı bulmuş olan sanıklar ve savunma makamı savunma son söz hakkında sahiptirler (289. madde). Duruşma karar suretinin okunmasıyla son bulur ve karar iki kısımdan oluşur: "Karar" olarak adlandırılan hüküm kısmı ve bu hükmün gerekçelendirilme bölümü.

Tüm bu ön hazırlıklar sırasında, iddianamenin çerçevesinin oluşturulmasında, sıkıyönetim gerçeğinin ve doğal olarak, İstanbul'un kuşatma altında olmasının can alıcı bir önemi vardı. Başından beri Engizisyon usulüne dayanan bir sistem olması nedeniyle, Osmanlı ceza hukuku sistemi iddianameye merkezi önem atfetmişti ve dolayısıyla müdafaa makamının yetkilerini önemli ölçüde daraltmıştı. Bu nedenle Ana Dava İddianamesi olarak adlandırdığımız, İttihad ve Terakki yöneticileri ve savaş dönemi hükümet üyeleri aleyhine açılan davanın iddianâmesi, askerî mahkeme yargılamaları sırasında, ek veya tali olarak adlandırılabilecek ve hepsi savaş dönemi Ermeni sürgün ve katliamları ile ilgili olarak hazırlanmış olan diğer iddianameleri gölgede bıraktı ve merkezî bir rol oynadı.

Ana İddianamenin Ağırlığı

Üç önemli nedenden dolayı bu iddianame metni, sadece Türk yargı sistemi açısından değil fakat genel olarak bütün bir Osmanlı-Türk tarihi açısından da çok nadir bir belgeydi. Birincisi, ilk defa olarak aralarında iki tane savaş dönemi sadrazam ve oldukça kabarık sayıda nâzırın da bulunduğu yüksek rütbeli Türk görevlileri imparatorluğunun Ermeni vatandaşlarına karşı cinayet işlemek suçundan yargı karşısına çıkartılıyorlardı. İkincisi, Türkler, kendileri, gayri Müslim unsurlara karşı şiddet kullanmış diğer Türkleri yargılıyorlardı. Üçüncüsü, merkezî olarak örgütlenmiş ve bugünkü terminoloji ile soykırım olarak adlandırılan cinayet, ulusal bir suç olarak kabul ediliyor ve uluslararası değil ulusal ceza hukuku ölçülerine göre yargılama yoluna gidiliyordu. Bunların da ötesinde iddianamenin çok daha başka bir özelliği vardı. Tüm öteki iddianamelerin aksine, bu iddianamede, sözkonusu edilen cinayetleri belgeleyen 42 orijinal resmi, yarı-resmi ve diğer çeşitli belge, kendilerinden alıntılar yapılarak yer alıyordu. Hukukî bir metnin içine bu tür belgelerin sokulmuş olması askerî mahkemenin faaliyetini, aşağıda unsurlarına ayırarak göstermeye çalışacağımız gibi incelemek ve değerlendirmek açısından paha biçilmez bir imkân sunmaktadır.

Her şeyden önce belirtmek gerekir ki, burada ele aldığımız konu ceza hukuku uzmanlarının en büyük kanıt (evidence-in-chief) olarak adlandırdıkları bir meseledir. Ana iddianameye yerleştirilmiş her bir belgenin orijinal kaynağının, niteliğinin ve ne anlama geldiğinin gösterilerek, vesikalandırılarak ispat edilmesi bu meselenin esasını oluşturur. Ana iddianamede yer alan bu belgelerin büyük bir çoğunluğu gizli emirlerden ve şifreli telgraflardan oluşmaktadır. Bunun dışında

kalanlar, zanlıların soruşturma hâkimliğindeki suçlarını kabul ettikleri veya itiraflarını içeren ifadeleri veya askerî veya sivil görevlilerin, sanıkların suça ortaklığını gösterir yazılı ve yeminli ifadeleridir.[166]

Önde gelen İttihadçılar ve savaş dönemi kabine üyeleri hakkındaki dava 28 Nisan 1919 tarihinde başlamıştır. Sanıkların ve sanık avukatlarının kimlik tesbitlerinden sonra, hâkim mahkeme kâtibi Şefik'den iddianameyi okumasını istedi. İddianamenin okunmasının ardından Mahkeme Reisi General (Ferik) Nazım Paşa ve Müddeî-i Umûmî (savcı) Mustafa Nazmî Bey kısaca görüşlerini dile getirdiler. İddianamenin başında ve sonunda "Ermenilerin tehciri" sonucu meydana gelen "facialardan" söz edildi ve mahkemenin ana görevinin (cümle-i vazife) savaş döneminde meydana gelen katliam ve yolsuzluklar (taktil ve ihtikâr) ile faillerin cinayetlere yeltenmelerinin (cerâime mücâseretleri) araştırılması olduğu belirtildi (s.8).

İttihad ve Terakki'nin Merkez-i Umûmî'ye ait bütün ve Teşkilât-ı Mahsûsa'ya ait önemli bir miktar belgenin "aşırılmış" olduğu belirtildikten sonra mahkeme, elinde olan belgeleri sunmaya başlamıştır. Bunlar, soruşturma sırasında elde edilen "delâil ve berâhîn-i mevcûde" [deliller ve mevcut tanıkların] ifadelerinden oluşan ve hazırlık soruşturması sırasında elde edilmiş belgelerden, "evrâk-ı istintâkîye"den [sorgu evrakından] oluşmaktadır (s.5). Mahkeme elindeki belgeleri çeşitli kategorilere göre de tasnif etmiştir. Buna göre Teşkilât-ı Mahsûsa'nın kalan evrakı, Meclis 5. Şube soruşturma komisyonundan elde edilen "Talat evrakı" ve III. Ordu Kumandanı Vehip Paşa'nın evrakı ayrı ayrı kataloglanmıştır (s.6). Olaylar sırasında görev yapan Ordu Komutanları (Kumandanları) Mahmud Kâmil, Ahmet Cemal, Yanyalı Vehip (Koçi) ve Halil [Kut] adlı paşaların yanı sıra, Ankara Kolordu Kumandan Vekili Halil Recâi ve Kayseri Fırka Kumandan Vekili Şahabeddin'in ifadeleri de mahkemenin elinde bulunuyordu.

Bu delil kolleksiyonu içerisinde Teşkilât-ı Mahsûsa örgütü yöneticilerinden Doktor Mehmed Nazım ve Doktor Bahâeddîn Şakir ile Binbaşı Yusuf Rıza, Halil Paşa'dan sonra Teşkilât-ı Mahsûsa İstanbul sorumlularından Miralay Kızanlıklı Cevad ve Kambur Atıf ile Teşkilât-ı Mahsûsa'nın meşhur eylem adamı Yakub Cemil'in faaliyetleri hakkında bilgi ihtiva edenler son derece önemli idiler. İddianame, Dâhiliye Nâzırı Talat'ı Ermenilere karşı alınmış tedbirlerin merkezine oturtuyordu. Bu bağlamda delil olarak 7 valinin –Mazhar (Ankara), Mehmed Celal (Halep, Konya), Hasan Tahsin (Uzer) (Erzurum, Şam), Mehmed Reşid Paşa (Kastamonu), Dr. Reşid (Diyarbakır), Süleyman Nazif (Bağdat) ve Münir (Akkaya-savaş sonrası Erzurum)– ifadelerine atıfta bulunuluyordu. Bu delillere ek olarak, mutasarrıflar Sabur Sami (Antalya), Ali Suat (Deyr-i

166 İstanbul duruşmalarına ilişkin tutanaklar, 3540 sayılı *Takvîm-i Vekayi*'nin 2540 nolu sayısından itibaren yayınlanmaya başladı. Burada ayrıntılı olarak ele alınan iddianame 3540 sayılı *Takvîm-i Vekayi*'de ek olarak yayınlanmıştır. İddianme, ekin 4. ve 8. iki sütunlu sayfaları arasında yer alır ve duruşmanın ilk günü okunmuştur (28 Nisan'da başlayan duruşma, *Takvîm-i Vekayi*'de hatalı olarak 27 Nisan olarak basılmıştır). Kudüs Ermeni Patrikhanesi ve Paris'te Bibliothèque Nubar'da *Takvîm-i Vekayi*'lerin orijinal sayıları mevcuttur. Zoryan Institute, Cambridge, Mass.'de *Takvîm-i Vekayi*'lerin ilavelerinin kopyaları mevcuttur. İddianamenin, parçalara ayrılarak, Latin harfleriyle Türkçe orijinallerinin de verilerek İngilizceye çevrildiği, ayrıntılı bir analizi için bkz. Vahakn N. Dadrian, "A Textual Analysis of the Key Indictment of the Turkish Military Tribunal Investigating the World War I Armenian Massacres," *Armenian Review*, 44, 1 (Spring 1991): 1-36.

Zor) ve Müfid gibi devlet görevlilerinin ifadelerine yer veriliyordu. İddianamede atıfta bulunulan belgeler arasında on iki şifreli telgraf, dört telgraf ve hazırlık soruşturması sırasında hükümete yöneltilen bazı sorulara alınmış cevapları ihtiva eden dokuz rapor vardı. Yukarıda da bahsedildiği gibi, savcılık makamı tarafından kullanılmadan önce, belgeler, ilgili bakanlıklar tarafından "aslına muvafık" veya "mutabık" ifadeleriyle onanmış bulunuyordu.

İddianamede yöneltilen suçların temellendirilebilmesi birçok nedenden dolayı zordu. İttihadçılar, özellikle Dr. Nazım ile Emniyet Umum Müdürü Erzurumlu Aziz, mütarekeden az önce birçok belgeyi alıp götürmüşlerdi. Mahkeme, geride kalanlarla ve ellerinin uzandığı her yerden ne varsa alıp götürmekte olan İttihadçıların ulaşamadığı belgelerle yetinmek zorundaydı. En önemli handikap, İTF'nin Ermeni karşıtı planının gizli kalmış olması ve konuya ilişkin mümkün olduğu kadar minumum düzeyde belge tutmak metodunun seçilmiş olmasıydı. İddianamede partinin yapısı ve çalışma koşulları ile de bağlantılı olan bu durum hakkında şöyle bir çerçeve çiziliyordu: "İttihâd ve Terakkî Cemiyeti biri programa ve nizâmnâme-yi dâhilîye [yönetmeliğe] müstenid [dayanan] zâhirî [görünen] ve alenî [açık] diğeri talîmât-ı şifâhîye [sözlü emirler] ve mahremâneye [gizliliğe] mübteni [dayanan]... iki mâhiyet-i mütezâddeye [birbirine zıt esasa]" sahip bir örgüt idi (İddianame, s.4). Örgüt Ermenilere yönelik gündeme getirdiği eylemlerini "şifâhî [sözlü] ve hâfî [gizli] evâmir ve talîmât [emirler] itâsı [verilmesi] sûretiyle temîn ve idâre" ediyordu. Suç olan işleri yapmak için örgüt bir "şebeke-yi hafîye [gizli örgüt]" oluşturmuş idi (İddianame, s.5).

Partinin gündeme getirdiği bu gizli faaliyetlerin bir boyutu da, daha sonra Nürnberg yargılanmaları sırasında da işiteceğimiz, savaşı kendi amaçları doğrultusunda kullanma politikalarının bir parçası olarak yapılan saldırganlık suçlamasıydı. İddianame, partinin, "Harb-i Umûmîye iştirâki [katılmayı] bir takım hiyel [oyun] ve desâis [hileler] istimâliyle [kullanarak] emr-i vâki hâline" getirdiğini söylüyordu (İddianame, s.5). Çetelerin oluşturulması bu gizli faaliyetlerin önemli bir parçası idi. İddianamede, çetelerin kuruluş ve kullanılış gayeleri arasındaki fark şöyle dile getirilir; "gerçi iş bu çetelerin bidâyet-i seferberîde [savaş hazırlıklarının başlangıcında] harbe iştirâk etdirileceği işâa [duyurulmuş] ve erbâb-ı hulûs ve safvet [gönlü temiz adamlar] iknâa gayret edilmiş ise de bilâhare [daha sonra]... tehcîre tâbi tutulan kafilelerin katl ü ifnâsı [yok etmek] husûsunda istihdâm kılındıkları olbâbdaki [o konudaki] delâil [deliller] ve berâhîn [tanıklar] ve vesâikin [belgeler] heyet-i umûmîyesinden [tamamından] müstebân olmakdadır [anlaşılmaktadır]" (İddianame, s.6).

Yapılan faaliyetin karakterine uygun olarak oluşturulan gizli yapının Ermenilerin imhasına yönelik kararı da benzeri bir tarzda alması gerekiyordu. İddianamede bu konuda, "Ermenilerin katl ve imhâsı ve mâllarının yağma ve gasbı İttihâd ve Terakkî Merkez-i Umûmîsinin netîceyi mukarrerâtı [kararları sonucu]" olduğu söyleniyor (İddianame, s.7) ve alınan kararın "Merkez-i Umûmîyece arîz ve amîk [geniş ve derin] düşünülerek" alınmış olduğunun altı özel olarak çiziliyordu (İddianame, s.8). Gizli kastın üstü örtülen boyutu, zaten gündeme getirilen eylemin sonucu olarak da açığa çıkıyordu. İddianamede, "İttihâd ve Terakkî Cemiyeti rüesâsının [reislerinin] makâsidini [maksatlarını] gizli bir usûl dâiresinde tenfîz ve icrâya [yürürlüğe] koyulmuş oldukları der-miyân olunmakda [ortada]" olduğu söylenmekteydi (İddianame, s.5). Dâhiliye Nâzı-

rı Talat'ın gizli amacını (maksad-ı hıfz) gösteren, ona gelen ve onun tarafından yollanan bazı şifreli telgraflardan aktarmalar yapılan iddianamede Talat baş komplocu olarak tanımlanıyordu. Örneğin, Deyr-i Zor mutasarrıfı Ali Suad tarafından Talat'a yollanan bir şifreli telgrafın kenarına, "hıfz [saklı] işâretiyle ibtâli" ibaresinin konulması Talat'ın bu gizli amaçlarına bir örnek olarak veriliyordu (İddianame, s.6).

İddianamede tehcirin imha amacına yönelik yapıldığına dair belgelere de yer veriliyordu. Abdullah Nuri'nin "tehcîrin imhâ maksadına müstenid [dayandığı]" ve konuya ilişkin "imhâ emirlerini biz-zât" görüştüğü Talat'dan aldığına ilişkin sözleri ile (İddianame, s.5). Doktor Nazım'a ait, "bu teşebbüsün Şark Meselesi'ni hall edeceğine" dair sözleri (İddianame, s.8) bu konuda örnek olarak verilebilir. İttihadçılara yönelik suçlama, Avrupa'nın savaş ile meşgul olmasından yararlanarak, anlayış ve adil yollardan çözülmesi gereken "mesâil-i muallaka [sürüncemede kalmış meseleler] ve gavâil-i muzillayı [aşağılık bela ve felaketleri] herkese ibrâz-ı şiddet [şiddet göstererek] ve her tarafa ilkâ-yı dehşetle [korku salarak]" çözmek istemeleridir. İddianame İttihadçıların meselelerin bu tarzda nihai bir (hall ü fasl) çözüme ulaşacağı sevdasına düştüklerini söylemektedir (İddianame, s.4).

Suçlama, katliamların yerel idarecilerin işbirliği ile gerçekleştirildiği şeklindedir. Ermenilere karşı alınan tedbirlerin bazı Ermeni eylemlerine tepki olarak gündeme getirildiği veya sadece bazı bölgelerle sınırlı olduğu yolundaki tezler de reddedilmektedir. İddianame bu konuda çok açıktır: "icrâ kılınmakda olan fecâyiin [faciaların] mevziî [sınırı dar] ve münferit [ayrı] vakâyiden [olaylardan] ibâret olmayub... bir kuvve-yi müttehide-yi merkezîye [merkezî ve suçlu bir kuvvet] tarafından tertîb [düzenlenen]" bir mahiyete sahiptir (s.5). İstanbul-Adapazarı-Ankara ana yolundan 72 mil içeride, savaş bölgesinden oldukça uzak bulunan Bolu şehri örneğini vererek iddianame sürgünlerin savaş zorunluluğu ile alakası olmadığının üzerine basarak belirtir. Buna göre, tehcîr "ne tedbîr-i askerî ve ne de tedbîr-i inzibâtî cümlesinden olmayub cemiyetin emel ve ârzûsundan" ibaret bir eylemdir. (s.6). Genel bir imha planının olduğu ve yerel yöneticilerin işledikleri cinayetlerin bu genel planın bir parçası olduğu çeşitli örnekler verilerek tekrar edilir. Çankırı Kâtib-i Mesullerinden Cemâl Oğuz Bey'in işlediği cinayetler anıldıktan sonra bu cinayetlerin, "cemiyet mümessillerinin [temsilcilerinin] cemiyetin manzûme-yi merkezîyesine [düzen sahibi merkezine] muzâf [bağlı] olması lâzım gelen fiil ve hareketlerinin bir cüzü [parçası]" olduğu belirtilmiştir (İddianame, s.7).

Talat'a ve onun Dâhiliye Nâzırlığına yapılan sürekli göndermelerle, Talat, parti ve bakanlık işbirliğiyle hayata geçirilen planın baş hazırlayıcısı ve mimarı olarak sunulmaktadır (İddianame, s.6). İddianamenin bize sunduğu bilgiler arasında, Talat'ın Teşkilât-ı Mahsûsa'nın doğu vilayetlerindeki operasyonlarının şefi olan Şakir'le gizli haberleşme içinde olduğu yer almaktadır. Şakir'in Talat eliyle İttihadçıların Merkez-i Umûmî'ye gönderdiği şifreli bir telgraf mahkemenin eline geçmiştir. Yine bir belgeden, Talat'ın kendisini katliamlar konusunda bilgilendiren bir raporu, bir başka belgeden bakanlığının ünlü bir katliam zanlısını sakladığına dair kanıtı idari emirle sumen altı ettiğini öğreniyoruz (İddianame, s.7).

İddianameden açıkça anlaşılan, katliamların ayrıntılarının iki farklı grup tarafından denetlendiği ve örgütlendiğidir. Birinci grup, katliamları gerçekleştiren Teşkilât-ı Mahsûsa birimlerinden sorumlu İttihad ve Terakki liderlerinden oluşmuştur. İstanbul merkez kumandanı (Ocak-Aralık 1914) Halil [Kut], selefi Miralay Cevad, Güvenlik Şefi Aziz, fedai infazcısı Atıf (Kamçıl), Topçu Binbaşı Rıza ve Bahâeddîn Şakir ile Doktor Nazım isim isim sayılmaktadır (İddianame, s.5). İddianamede, Miralay Cevad'ın "Doktor Bahâeddîn Şâkir gibi rüesâsına [reislerine] şifre miftahları [cetvelleri] verüb emirlerine otomobiller, mebzûlen [bolca] nukûd [paralar] ve levâzım-ı tahribîye [tahrip edici malzemeler] tevdi [vermiş] ve tahsîs eylemiş [ayırmış]" olduğu yer alır (İddianame, s.5). Öteki grup eyaletlerde İttihad ve Terakki Fırkası namına özel görevleri yerine getirmek amacıyla askerlikten istifa etmiş olan İttihadçı eski subaylardan oluşan bir çevreydi. Sıfatları ister kâtib-i mesul, murahhas ya da müfettiş olsun, bu kişiler valilerin kararlarını veto etme yetkisi dahil, olağanüstü yetkilerle donatılmıştı. Bu eyalet komiserleri birimlerin operasyonlarını yürüten otoriteydi. İddianame bu kişileri genelde İttihad ve Terakki Fırkası'nın imha eylemini örgütlemek için taşraya dağıttığı memurlar olarak tanımlar. Müfettiş Musa (Balıkesir) ve kâtib-i mesuller Midhat (Bursa), Rüşdü (Samsun) (İddianame, s.6), Cemal Oğuz (Çankırı), Necati (Ankara), Hasan Fehmi (Kastamonu) (İddianame, s.7) ve Yenibahçeli Nail'in (Trabzon) (İddianame, s.8) isimlerine yer verilir.

Yine bu bağlamda iddianame, iç içe geçen üç fail grubundan söz etmektedir. İlki jandarma ya da vilayet kolluk gücüdür. İddianamede belirtilen Erzurum Valisi Tahsin'in dâhiliye nâzırına gönderdiği 28 Temmuz 1915 tarihli şifreli bir telgraf buna bir örnek olarak verilebilir. Bu telgrafa göre, Erzurum Vilayeti'nde "[Teşkilât-ı Mahsûsa] ve ana [ona] mülhak [katılmış] bazı jandarmalar... Ermenilere olan tadiyât ve tecâvüzâtı" gerçekleştirmişlerdir (İddianame, s.6). İkinci grup, Teşkilât-ı Mahsûsa namı altında türeyen çetelerdir ve çeteler imha faaliyetlerini fırka merkezi ile koordineli olarak yapmaktadırlar. İddianamede, "Teşkilât-ı Mahsûsa'nın imhâ vazîfesiyle meşgûl olarak cemiyetle irtibâtı [ilişkisi] müekked vesâikdendir [kesinleştirilmiş belgelerdendir]", denir (İddianame, s.6)

Üçüncü grup katliamları gerçekleştirmek için kullanılan imparatorluk hapishanelerinde yatan mahkûmlardı. İddianamede caniler ve şakilerden oluşan mahpusları tahliye ettirip Teşkilât-ı Mahsûsanın emir komutası sistemine veren Teşkilât-ı Mahsûsa liderleri Halil [Kut], Nazım, Atıf ve Erzurumlu Aziz'in adları verilir. Başka yerlerde bu kişiler "ipden ve kazıkdan kurtulmuş... eli gözü kanlı jandarmalar" olarak tanımlanırlar (İddianame, s.7).

Örgütlü kitlesel cinayetlerde, planlayıcılar sıradan halktan gelebilecek belli bir itaatsizliği ya da direnişi hesaba katmak zorundadırlar. 1915'de de başarı için bu tür karşı olası tavır alışların ortadan kaldırılması gerekiyordu. İddianamede, kitlesel katliamı organize edenlerin emirlerine direndikleri için görevden el çektirilen ya da diğerlerine ibret olsun diye öldürülen bazı memurların isimlerine yer verilir. "Heyet-i Teftîşîye-yi Mülkîye Müdîr-i Umûmî-yi sâbıkı [eski genel müdürü] Hamîd Bey'in ifâdâtı"na dayanılarak "Arablara icrâ kılınan mezâlim ve idâmlarla Diyârbekir vâlîsi tarafından tehcîre muvâfakatkâr [razı] vaziyetde bulunmadıklarından dolayı" iki kaymakamın "imhâ etdirildiği" aktarılır (İddianame, s.8), Halep Valisi Celal ve Ankara Valisi

Mazhar başta olmak üzere katliamlara itiraz ettikleri gerekçesiyle görevden uzaklaştırılan valiler vardır (İddianame, s.8). Mahkeme, soruşturmalar sonucu elde edilen delillere dayanarak, imha operasyonlarına "şiddetle itiraz eden ve katılmayı reddeden" kişilerin "vatan haini" sayıldıklarını açıklamıştır. Bu tür cezalandırma ve suçlamaların da sonucu idari görevliler verilen emirlere itaat etmek zorunda kalmışlardır. İddianamede bu konuda, "Rüesâ-yı hükûmet [hükümet reisleri] Doktor Bahâeddîn Şâkir Bey'in emir ve işârına [haberlerine] inkıyâd etmişlerdir [boyun eğmişlerdir]", denilmiştir (İddianame, s.7).

Tehlikeye düşen Ermenilere sığınacak yer sağlayarak yardım etmeye kalkan sıradan Müslümanlar da aynı acımasızlığın kurbanı olmuştu. İddianame Üçüncü Ordu Komutanı Mahmud Kâmil Paşa'nın, "Bir Ermeniyi tesâhub edecek [koruyacak] bir Müslümânın hânesi önünde idâm ve hânesi ihrâk [yakılmasına]" ilişkin çıkardığı emir bu konuda bir örnek olarak verilmektedir. Eğer sözkonusu kişi devlet memuru ise görevine son verilecek, asker ise ordu ile ilişkisi kesilecek ve Divan-ı Harp'te yargılanacaktır (İddianame, s.7).

İddianamede tamamı yayınlanan telgraflar da vardır. Bahâeddîn Şakir'in, 21 Haziran 1915 tarihinde Mamuretül-aziz Kâtib-i Mesulü Resneli Nazım'a çektiği, "oradan sevk edilen Ermeniler tasfiye olunuyor [temizleniyor] mu nefy [sürgün] ve tagrîb olunduğunu [uzaklaştırıldığını] bildir[diği]niz eşhâs-ı muzırre [zararlı şahıslar] imhâ ediliyor mu yoksa yalnızca sevk ve izâm mı olunuyor [gönderiliyorlar mı?]" yollu telgrafı buna bir örnek olarak verilebilir. İddianame ayrıca Trabzon mebusu Hafız Mehmed'in ifadesine dayanarak, özellikle Karadeniz sahillerinde "Ermenilerin kayıklara doldurulup...ırkâp ve gark edildikleri", büyük boyutlu katliamlar (s.5, 6, 7) ve kitlesel boğulmalar organize edildiğine de yer verilir.

İddianame, olaylar nedeniyle Said Halim Paşa (1913-17) ve Talat Paşa (1917-18) başkanlığındaki iki savaş kabinesinin üyelerini suçluyordu. Sanıklar arasında Said Halim Paşa, Fırka Kâtib-i Umûmîsi Midhat Şükrü, Merkez Komite üyesi Küçük Talat, Hâriciye Nâzırı ve Meclis Başkanı Halil [Menteşe], fırka ideologu Ziya Gökalp, Millî Güvenlik Dairesi Başkanı İsmail Canbolat, Şeyhülislâmlar Musa Kâzım ve Mustafa Hayri, Hâriciye Nâzırı Ahmed Nesimi, İâşe Nâzırı Mustafa Kemal, Teşkilat-ı Mahsûsa üyesi Kambur Atıf ve Merkez Komite üyesi Yusuf Rıza vardı. Gıyaplarında yargılananların arasında Harbiye Nâzırı İsmail Enver, Fırka Reisi Talat, IV. Ordu Kumandanı Ahmed Cemal, Teşkilât-ı Mahsûsa Reisleri Bahâeddîn Şakir ve Mehmed Nazım adlı doktorlar ile Emniyet Genel Müdürü Erzurumlu Aziz de vardı.

Ek İddianame

Başsavcı, kabinedeki bakanlarla ilgili soruşturmanın henüz tamamlanmamış olduğunu ve bu *ne*denle duruşmalarının ertelenmesini talep etmiştir. Bu kişiler daha sonra (3 Haziran 1919 - 26 Haziran 1919) arasında görülecek olan yedi celsede yargılanacaklardır. Sanıklardan sadece üçü hazır bulunacak, diğer sanıklar "kanun kaçağı" olmayı tercih edeceklerdi.

İki savaş kabinesinin bazı nâzırlarının, İttihadçı liderlerin ve Teşkilât-ı Mahsûsa şeflerinin yargılanması, 28 Mayıs 1919'da İngilizlerin toplam 67 kişiyi, gelecekte yargılanmak üzere bulun-

dukları hapishaneden alarak Malta'ya sürgün etmesiyle yarıda kaldı. Said Halim, Halil Menteşe, Ahmed Nesimi, Ali Münif (Talat'ın dâhiliye nezâretindeki yardımcısı ve daha sonra nâfia nâzırı) ve Ahmed Şükrü (üst düzey İttihadçı ve savaş kabinesinde maarif nâzırı) dahil birçoğu, savcının talebi üzerine dosyadan ayrılmış ve yargılamalar sanıkların gıyaplarında yapılmıştır.

Duruşmaların başlamasından hemen sonra, soruşturma, bakanların suçları yönünden eksik bulunmuş ve bunun üzerine savcılık 3 Mayıs 1919'da mahkemeye sorgu hâkimleri tarafından yeni suçların belirlendiğini bildirmiştir. 3 Haziran 1919'da, yedi duruşmalık dizinin ikinci oturumunda, yeni, değiştirilmiş bir iddianame okunup zapta geçirilmiştir. Yukarıda belirttiğimiz gibi, sanıklardan bazılarının Malta'ya sürgün edilmeleri nedeniyle, sadece üç nâzır bu duruşmalarda hazır bulunabilmiştir. Posta Nâzırı Hüseyin Haşim, Maliye Nâzırı Âyan Reisi "Topal" Rıfat ve Şeyhülislâm Musa Kâzım. 12 Haziran 1919 tarihinde celsede sanık listesine Şeyhülislâm Esad da eklenmişti. Tehcir ve katliamlar hâlâ merkezî suç olma özelliğini koruyor olsa da, suç vasfı iyice genişletilerek, yeni bir suç daha, "hükümeti devirme" suçu iddianameye eklenmiştir. Sanıklar, Osmanlı Devleti'nin hükümet sisteminde "dördüncü merkez" yaratmakla suçlandılar.

Yeni iddianamenin girişinde, İttihad ve Terakki Fırkası'nın "vaziyet-i aslîyesi olan cemiyet-i siyâsîye-i hafîye [gizli] mâhiyetini [niteliğini] dâimâ muhâfaza" ettiği belirtilmiş ve fırkanın, hükümeti zorla kontrol altına aldığı ve karşı çıkanları da tehdit ederek susturduğu dile getirilmiştir. Fırkanın işlediği cinayetlerin bir dökümünün yapıldığı iddianamede, bu bilgilerin sanıkların "kabul ve itiraf"ları ile de belirlendiği ileri sürülmüştür. İlk iddianamede belirtilen, tehcirin askerî zorunluluktan kaynaklanmadığı ve bir disiplin eylemi olarak mütalâa edilemeyeceği fikri ek iddianamede ayrıntılı olarak yeniden ele alınmıştır. "İttihadçıların Merkez-i Umûmî tarafından planlanıp tasarlanan" bu göçler, Memâlik-i Osmaniye'nin hemen her tarafında son derece kötü sonuçlar yaratmıştır (*T.V.* no. 3571, s.130).

Yeni iddianamenin belki de en önemli yanı, Teşkilât-ı Mahsûsa'nın bilhassa doğu vilayetlerinde soykırımın başlıca aracı olmakla suçlanmasaydı. Teşkilât-ı Mahsûsa, "İttihâd ve Terakkî Cemiyeti erkânından [ileri gelenlerinden] müteşekkil olan [kurulmuş]" bir organ idi ve Dr. Bahâeddîn Şakir'in kontrolü altındaydı. "Teşkilât-ı Mahsûsa riyâsetine [başkanlığına] tayîn olunduğu kabûl ve itirâf olunan Bahâeddîn Şâkir Bey tarafından idâre edildiği ve mûmâ-ileyhin [adı geçenin] bu uğurda İttihâd ve Terakkî murahhas-ı mesul [sorumlu delegelerini] ve müfettişlerini istihdâm eylediği [kullandığı] delâiliyle [delilleriyle] vukua getirilen fecâyiin [facıaların] dahi cemiyet-i mezkûrece [zikredilen cemiyetçe] tertîb ve ihzâr olunduğu [düzenlendiği ve hazırlandığı]" anlaşılmıştır.

Takvîm-i Vekayi no. 3751 (s.128-32)'de yayınlanan ek iddianame, "taktîl-i nüfûs [katliam] ve nehb-i emvâl [mülklerin yağmalanması] ve ihrâk-ı mebânî ve ecsâd [binaların ve cesetlerin yakılması], tahrîb-i kurâ [köylerin yıkılması], hetk-i ırz [ırza saldırma] ve işkence ve ezâ cerâimi [suçları]" gibi birçok cinayet çeşidini sıralamaktadır. Bu suçlar göç kafilelerinin yola çıkarılıp imha edilmeleri sırasında "merkezde ve taşralardaki teşkilât-ı mürettebesiyle [düzenlenmiş olan teşkilatlarıyla]" organize edildiği yazılıydı.

Görev tanımı her zaman görevin tam olarak yerine getirilmesiyle örtüşmez; ikisinin arasına her zaman görevin layıkıyla yerine getirilmesi ile ilgili kaygılar girer. Bu çerçevede İttihadçılar hakkında iddianamede dile getirilen suçlamaların pürüzsüz bir biçimde karar ve mahkûmiyetle sonuçlanması gerekiyordu ama bu bir dizi kaygılarla tam olarak gerçekleşemedi. Başlangıçta, iki alt düzey memurun yargılandığı Yozgat mahkemesi sonunda (8 Nisan 1919) verilen idam kararının infaz edilmesi Türk kamuoyunda büyük bir şaşkınlığa yol açtı. İttihad ve Terakki'nin güçlü Kâtib-i Umûmî'si Midhat Şükrü (Bleda) bu hissiyata tercüman olanların arasında gelir. Midhat Şükrü öfke içinde idam hükmünü ve bunu izleyen diğer hükümleri "hükümet ve mahkemenin kendi kendisini mahkûm etmesi ve Türk milletinin mahkûmiyeti" olarak damgaladı.[167] Mütareke döneminde Dahiliye Nazırı Kemalist rejiminde başbakanlık yapan Fethi [Okyar], kendi adına aynı hükmün "kendi hükümetlerimizin suçluluğunu itiraf edip belgelemesi" olduğunu söyledi.[168]

Aşağıdaki bölümde, yukarıda özetlemeye çalıştığımız ana iddianameyle açılan davada nasıl bir yargı sürecinin izlendiğini özetlemeye çalışacağız. Duruşmaları izleyen dönemin günlük gazetelerinin çoğunun, "tarihi" veya "Osmanlı tarihinin en önemli mahkemeleri"[169] olarak niteledikleri bu duruşmalar hem ulusal hem de uluslararası ceza hukuku tarihinde bir ilki teşkil ediyorlardı ve bu nedenle de azami bir dikkati hak etmektedirler.

ASKERÎ MAHKEMENİN BAŞLATILMASI

Askerî Mahkemenin Hukukî Durumu

Askerî yargı yöntemini daha etkin ve bu yüzden daha umut verici hale getiren iki temel neden vardı. Birincisi, ilkin Rus-Türk Savaşı yüzünden 2 Temmuz 1877'de ilan edilen, 2 Temmuz 1909'da sona eren ve 1 Eylül 1910'da yeniden ilan edilen sıkıyönetim (idare-i örfiye) hali mevcuttu. Bu yüzden askerî ceza yasası uygulanabilirdi. İkincisi, bu yasanın 3. maddesi yasa ve düzen işlevlerini bakanlar kurulundan askerî otoritelere aktarırken, buna uygun kararlar ve idari önlemleri yerel polise/kolluk kuvvetlerine bırakıyordu. Başka bir deyişle, sıkıyönetim hâlâ geçerliydi. Bu gibi sıkıyönetim mahkemelerinde yargılanacak olanlar genelde –Silahlı Çetelerin Bastırılması (Müsellah Çetelerin Tenkili) yasasında geçen terimden türetilen– "çete" olarak tanımlanıyordu.[170]

21 Aralık 1918'de Meclis-i Mebusan feshedilmeden önce, çeşitli oturumlarda, 1915 sorumlularının, en başta kabine üyelerinin nasıl yargılanması gerektiği hususunda canlı tartışmalar yapılmıştı. Uygun cezaî soruşturma arayışı, bazı mebusların girişimiyle anayasa üzerine bir tartışmaya dönüşmüştü. Örneğin, Saruhan Mebusu Ali Haydar sözkonusu olayın baş şüphelileri olan nâzırların yargılanması için mevcut hukuk sisteminde, ne ceza ne de usul yasalarında hiçbir hü-

---

167 Midhat Şükrü, *İmparatorluğun Çöküşü* [d.n.23], s.62.

168 Cemal Kutay, *Fethi Okyar, Üç Devirde Bir Adam* [d.n.22], s.280.

169 *Alemdar*, 29 Nisan, *Hâdisât*, 26 Nisan 1919.

170 Vahakn N. Dadrian, *Yale Journal of International Law*, s.305, not 331, s.303, n.316. Özgün Fransızca metin için, bkz., Billiotti ve Sedad, *Legislation Ottoman* [d.n.111], s.195. Ayrıca, bkz. Akşin, *İstanbul Hükümetleri* [d.n.15], s.141, n.127.

küm bulunmadığına işaret etmişti. Dâhiliye Nâzırı Fethi Bey, bir anlamda yeni bir kanun yapmanın gerekli olduğunu söyleyen bu fikri desteklemekle birlikte, kanunun geçmişe doğru işletilemeyeceği ilkesini hatırlatmıştı. Mebus Hamid (Şam), işlenen suçların adi suç vasfına girdiği düşüncesiyle, yeni bir kanun yapmaya gerek olmadığını ve mevcut ceza kanununun uygulanmasının yeterli olacağını savunmuştu. Antalya Mebusu Mehmed Fuad Bey de mevcut ceza kanununun uygulanmasının Kanun-ı Esasî'ye uygun olduğunu savunuyordu. Denizli Mebusu Mehmed Sadık ise "Nâzırların yargılanmasında usul özel bir yasayla belirlenir" diyen Kanun-ı Esasî'nin 32. Maddesi'ne atıfta bulunarak bu fikre itiraz ediyordu. Ayrıca bu özel yasanın ne olduğu ve ceza süresi konusunda herhangi bir belirleme yoktu. Mehmed Sadık'a göre de mevcut ceza kanunu yeterli idi, ama yeni bir usul kanununa ihtiyaç vardı. Bu son nokta gerçekten de "Sonradan çıkarılan bir kanunla ceza olmaz" (nulla poena sine lege) diyen Osmanlı Ceza Kanunu'nun 15. Maddesi'nin içeriğiyle doğrulanıyordu.[171]

Ne var ki, Meclis-i Mebusan'ın feshedilmesi ve sonuçta Kanun-ı Esasî'de öngörüldüğü gibi nâzır ve mebusları yargılayacak bir yüce divan (Divanı Âli) kurma fikrinin yersiz bulunmasıyla, bu tartışmalar akademik düzeyde kaldı. Aynı sebeple, 85. Madde ("her suç bu suç mahallinin ait olduğu mahkeme tarafından yargılanacaktır") ve 89. Madde ("Tabii mahkemeler dışında, hiçbir şekilde bazı özel suçları yargılamak için olağandışı mahkemeler veya komisyonlar kurulamaz") de geçersiz kalmıştı.[172] Bütün bu sorunlara değinen hükümetin 14 Aralık 1918 tarihinde çıkarttığı bir kararnamede, Ermeni tehcir ve katliamları suçlarını soruşturup cezalandırmak üzere divan-ı harpler kurulması benimsenmişti. Kararnamede sadrazam ve nâzırların imzası bulunuyordu.[173]

Oluşturulan divan-ı harplerin olağanüstü yetkisi diğer bazı olgulardan da kaynaklanıyordu. Mahkeme resmen "olağanüstü" (fevkâlade) olarak adlandırılıyordu. Bunun gibi, özel olarak bir padişah fermanı ile kurulmuş olması nedeniyle, askerî mahkeme yoluyla ceza hukukunun yerine getirilmesi için gerekli meşru temel de sağlanmış bulunuyordu. En önemlisi, başka hiçbir biçimde erişilmeyecek ya da bulunmayacak bir dizi resmi savaş belgesi askerî mahkeme tarafından temel kanıt olarak sağlanmış ve kullanılmıştı. Burada ele aldığımız Ermeni tehcir ve katliamlarıyla ilgili soruşturmalara dair mahkeme tutanaklarının bir kısmını yayınlayan bir yazarın da söylediği gibi, "İttihad ve Terakki ile Teşkilât-ı Mahsûsa arasında bir bağ kurmakla, divan-ı harpler, (ana) İddianame ve Hükmü'nde Teşkilât-ı Mahsûsa hakkındaki kitaplarda yer almayan önemli tarihsel olguları bir araya getirmiştir."[174]

Ana Dava olarak adlandırdığımız İttihadçı yöneticilerle ilgili davanın ikinci ve dördüncü oturumlarında, savunma başka yasal dayanaklarla birlikte, Kanun-ı Esasî'ye aykırılık iddiasını öne sürdüğünde, mahkeme başkanı, bu itirazları reddeden mahkemenin yazılı cevabının okun-

---

171 *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, 11. oturum, 4 Kasım 1918, s.104-106. Ayrıca, bkz. Ata, *İşgal İstanbul'unda* [d.n.138], s.38.

172 "The Ottoman Constitution Promulgated 11/23 Aralık 1876" *American Journal of International Law* (1908 367-387), s.381.

173 Açıklayıcı bir notla birlikte, tam metin *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler 1915-1920*'de bulunuyor. Başbakanlık Arşivler Dairesi, Ankara, 1994, s.189-91.

174 Osman Selim Kocahanoğlu, *İttihat-Terakki'nin Sorgulanması ve Yargılanması* [d.n.75], s.43.

ması emrini verdi. Bu redd edilmenin başlıca temellerinden biri, anayasal güvence ve yürürlükteki kanunların geçici süreyle askıya alındığı Geçici Sıkıyönetim Kanunu'nun 2. Maddesi'ne dayanıyordu. Mahkeme ayrıca sanıkların kendilerinin yönetimde bulundukları sırada suç işlerken bu maddeden yararlandıklarını açıkladı.

Divan-ı harplerin göreve başlaması için başlıca üç karar yayınlanmıştı. Bunlardan ilki 16 Aralık 1918 tarihliydi (*T.V.* 3424). Sıkıyönetim Kanunu'nun geçerli olmadığı yerlerde mevcut olan ve memurları yargılama yetkisine sahip ceza mahkemelerinin kaza yetkisiyle ilgili olan ikincisi 25 Aralık 1918'te yayınlanmıştı. Yetkili mahkemeyi ve yargılama yerini belirleyen Kanun-ı Esasî'nin 88. Maddesi bu yüzden işletilecekti (*T.V.* 3430). 8 Ocak 1919 tarihli üçüncü karar olağanüstü divan-ı harplerin tehcir ve taktil (katliam) suçlarına bakmaya yetkili olduğunu ilan ediyordu (*T.V.* 3945).

Divan-ı Harb'in Adalet Dağıtımının İdari Sorunları

Savaş sonrası ardarda gelen Türk hükümetlerinin görev yaptığı zorlu koşullar, birbirini izleyen askerî mahkeme heyetlerinin görevlerinde de bir dizi sorun yaratmıştı. Bu sorunlar soruşturma ekiplerinin ve yardımcı personelin sürekli değişmesiyle kronik bir hal almıştı. Ele aldığımız konu itibarıyla, savaş sonrası yargılamalar ve bunlarla ilgili sorunlar üç ana döneme ayrılarak incelenebilir. Bu dönemlerin ikisi, bu tür yargılamaların ateşli savunucusu olan Sadrazam Damat Ferid Paşa'nın kurduğu hükümetlerle özdeşleşir. İlk dönem Sadrazam Ahmet Tevfik'in iki dönem başbakanlık yaptığı 11 Kasım 1918 ve 3 Mart 1919 arasıdır. Yozgat ve Trabzon mahkemeleri dahil, bir dizi mahkeme bu dönemde açılmış ama ancak yerine geçen Damat Ferid Paşa döneminde tamamlanmıştır. En önemli mahkemeler Damat Ferid'in ilk dönemiyle örtüşür; yani 4 Mart-30 Eylül 1919 arasındadır. Onun ikinci dönemi ise 5 Nisan 1920 ve 17 Ekim 1920 arasıdır.[175]

Yukarıda belirtildiği gibi askerî mahkeme, savcılık makamını oluşturan savcılarının gerektiği gibi atanmayışından gelen bir istikrarsızlıktan muzdaripti. Bazıları istifa etti, bazıları istifaya zorlandı ve bazıları da açık açık kovuldu ya da başka görevlere atandı. O halde, mahkemenin boğuştuğu açmazları yakından görmek için, bu olağandışılığı ayrıntılı bir şekilde incelemeliyiz. İlk oluşumu 16 Aralık 1918'de tamamlanan Sıkıyönetim Mahkemesi'nin Başkanlığına Karadağ Hudut Kuvvetleri Komutanı emekli Ferik (Tümgeneral) Mahmud Hayret Paşa getirildi. Sıkıyönetim Kanunu'nun maddelerine dayanılarak, 14 Aralık 1918'de çıkarılan kararnameyle heyetin diğer dört üyesinden ikisi gene asker olacaktı. Heyetin diğer iki sivil üyesi, sıkıyönetim mahkemesinde görev yaptıkları sırada istinaf mahkemesinde de üye olarak görev yapmalarına izin verilen Hâkim Şevket Bey ve Ermeni Artin Mosdiçyan'dı. Savcı Nihat Bey, temyiz mahkemesi başsavcısının baş yardımcısıydı. Sadece İstanbul Mahkemesi'nden gelen sonuncusu hariç, üçü Beyoğlu Bidayet

---

175 Her iki sadrazamın hükümet ettikleri dönemler şöyledir: Tevfik, a. 11 Kasım 1918 - 12 Ocak 1919; b. 13 Ocak - 3 Mart 1919. Ferid, a. 4 -15/16 Mayıs 1919; b. 19 Mayıs - 20 Temmuz 1919; c.21 Temmuz - 30 Eylül 1919. Ferid'in İkinci dönemi: a. 5 Nisan - 31 Temmuz 1920; 31 Temmuz - 17 Ekim 1920. Yerini alan Tevfik bir kez daha ama son kez sadrazam koltuğuna oturdu, 21 Ekim 1920-4 Kasım 1922. Bu görevde padişahlıkla beraber makamın da Kemalistler tarafından kaldırıldığına tanık olacaktı.

Mahkemesi'nden gelen dört sorgu hâkimi (müstantik) şunlardı: Moiz Zeki, Misak Magaryan, Nazif, Abdüssamed (*T.V.* 3424, 21 Aralık 1918).

Ne var ki, kısa bir süre sonra, sağlık gerekçesiyle savcı Nihat Bey ve sorgu hâkimi Nazif Bey istifa etti. Bu kişilerin yerine Beyoğlu Bidayet Mahkemesi'nden Sami Bey ve yardımcılığına da İstanbul İstinaf Mahkemesi'nden adaşı Sami Bey atandı. Ayrıca, Ticaret Mahkemesi'nden Dimitraki mahkemeye yedek üye olarak atandı.

Bundan sonra da Divan-ı Harp heyetinde birçok değişiklikler yapıldı. İlkin emekli Mirliva Ali Fevzi ve ardından da Mirliva Mustafa Nazım'ın reislik ettiği askerî heyetlerin bileşimi, art arda gelen personel değişiklikleriyle iyice alt üst oldu. 8 Mart 1919 değişikliği ile birlikte artık sivillerin görev yapmadığı ilk askerî heyet şu hâkimlerden oluşuyordu: Mirliva Ali Nazım (sonra yerini Nemrud [Kürt] Mustafa'ya bırakacaktı), Mustafa Zeki Paşa ve Miralay Recep Ferdi. Müdde-i Umûmî ise Deniz Ticareti Mahkemesi Reisi Yusuf Rıza'ydı. Sorgu hâkimleri Nazif, Artin Boşgezenyan, Misak ve Dimitraki ile birlikte çalışıyorken, yardımcıları Haralambos ve Kudretullah ile Müşavir İbrahim Reşad'dı.[176] Bu yeni sırf askerlerden oluşan heyet, aynı zamanda "olağanüstü" teriminden de kurtulup, suç isnatlarına iki yeni unsur daha eklemişti: Ülkeyi savaşa sürüklemek ve iç çatışmayı provoke etmek.

Savcılık heyetindeki değişiklikler, bu defa çok daha sık ve hızlıydı. Yusuf Ziya sadece birkaç hafta görev yaptıktan sonra, yerine geçerek çok kısa bir görev dönemi geçiren Yüzbaşı Cevad'ın yerine geçen Mustafa Nazmi, askerî mahkemenin başlamasını bekleyen bazı sanıkları hemen tahliye ettirdi.[177] Eski Halep Mebusu Artin Boşgezenyan'ın görevinden istifa etme talebi geri çevrildi. Meslektaşı Sorgu hâkimi Nazif'in istifası ise kabul edildi ve yerine o sırada feshedilmiş olan Şura-yı Devlet Mülga Mahkeme-yi İstintakiye'den Said Molla atandı. Ne var ki, Mahkeme Reisi Nazım ile uyuşmazlığı nedeniyle daha birkaç hafta geçmeden ayrıldı. Mahkeme heyeti ile benzer bir çatışma yüzünden Yusuf Rıza'nın da istifasına yol açtı.[178] Öte yandan, Haralambos eski görevi olan Adliye Nezâreti Umur-ı Hukukîye Müdür Muavinliği'ne geri gönderildi. Galata Sulh Hâkimi Talat Bey onun yerini aldı. Aynı zamanda, Simav Savcısı Feridun Bey, Sıkıyönetim Mahkemesi'ne müddei umumî muavin (savcı yardımcısı) olarak atandı.[179]

Üçüncü soruşturma dönemi, Osmanlı başkentinde ve bilhassa mecliste, yani, yeni Meclis-i Mebusan'da Mustafa Kemal yanlısı faaliyetlerde yeni bir artış görülmesi üzerine İstanbul'un müttefiklerce tam işgal edildiği döneme denk geldi. Düzensiz bir biçimde gerçekleştirilen Ekim-Kasım 1919 Meclis-i Mebusan seçimlerinin sonuçlarıyla kendilerinden geçen milliyetçi Türk siyasetçiler, kendilerini yeni liderler olarak öne çıkarmaya başladılar. Nisan 1920 İstanbul işgali yeni bir kitlesel tutuklama dalgasına neden oldu. Sonuç olarak, Damat Ferid, padişahın ve İngilizlerin desteğiyle sadrazamlık makamına tekrar oturdu. Yaptığı işlerin başında sıkıyönetim

---

176 Akşin, *İstanbul* [d.n.15], s.141; Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler* [d.n.77], c.3, 1989, s.561, dipnotlar 83, 84.
177 *A.g.e.*, s.201, n.21.
178 Ferudun Ata, *İşgal İstanbul'unda* [d.n.138], s.129-131.
179 Nejdet Bilgi, *Ermeni Tehciri ve Boğazlıyan Kaymakamı Mehmed Kemal Bey'in Yargılanması*, Ankara, 1999, s.130, 134, 135.

mahkemeleri aracılığıyla, 3. dönem olarak adlandırdığımız soruşturmalara hız vermek oldu. Mahkeme Başkanlığı'nı Kürt Mustafa'nın yaptığı yeni heyetin 3. Madde'ye dayanan yetki belgesi, sürgün/tehcir ve katliam gibi genel suçların dışında, "isyan" ve "Osmanlı Devleti'nin iç ve dış güvenliğine" karşı saldırıların da cezalandırılabilmesine imkân tanıyordu. Duruşmalar gizli sürdürülecek ve avukat veya müdafi avukat bulunmayacaktı (4. Madde). *T.V.* 3837'de belirtildiği gibi, ölüm cezaları ya oybirliğiyle ya da üçte iki çoğunlukla alınabilecekti (5. Madde). Bu askerî heyet padişahlık mührünü basma yetkisine de sahipti. Bu yetki kararnamesi, 10 Nisan 1920'de sadrazam ve harbiye nâzırının imzalamasıyla yeni hükümet tarafından düzenlenmişti. 17 Nisan 1920'de *T.V.* 3829'da yayınlanmıştı. Yaklaşık altı aylık dönemde, bu mahkeme çeşitli hükümler vermiş ve idamdan çeşitli süreli hapis cezalarına kadar değişen kararlara imza atmıştır.

Savunmanın Anayasal ve İlgili Diğer Argümanları

Savunma tarafının mahkeme ve yargılamalarla ilgili görüşleri, dönemin Baro reisi ve Mekteb-i Hukuk Müderrisi Celaleddin Arif'in yönetimindeki savunma avukatları ekibi tarafından hazırlanıp sunuldu. C. Arif, daha sonra Türk ulusal hareketine katılmış ve Ankara'daki emekleme aşamasındaki ilk meclisde milletvekili olmuş, meclis başkanlığı ve daha sonra da bakanlık görevinde bulunmuştur. Yargılamalar sırasında hangi nâzır ve İttihadçı liderin hangi savunma avukatı tarafından temsil edildiğinin bir listesini vermek gerekirse:

Av. Hasan Hayri (Tan) ve Celaleddin Arif: Sadrazam Said Halim; Avukat Esad, Kâzım ve Tahsin: Halil Menteşe, Hâriciye Nâzırı ve Meclis-i Mebusan başkanı;

Av. Sâki ve Esat Muhlis: Ahmed Nesimi, Hâriciye Nâzırı;

Av. Sadeddin Ferid: Şükrü, Maarif Nâzırı;

Av. Mahmud Mahir, Yusuf Cemal ve Kadri: İbrahim, Adliye Nâzırı;

Av. Sadeddin Ferid, Ahmed Ramiz, Mahmud Mahir: Midhat Şükrü, İttihad ve Terakki Kâtib-i Umûmîsi;

Av. Haydar Rıfat, İsmail Tevfik: Ziya Gökalp, İttihad ve Terakki'nin baş ideologu;

Av. Mişon Ventura: Cevad Paşa, İstanbul Komutanı;

Av. Ali Haydar: Musa Kâzım, Şeyhülislâm, Nâzır Haşim ve Âyan Reisi Rifat.[180]

Savunma ekibinin, özellikle Celaleddin Arif Bey'in öne sürdüğü argümanlar şöylece özetlenebilir:

Kanun-ı Esasî'nin 31. Maddesi suç isnat edilen nâzırların yargılanmasında Divan-ı Âli'yi yetkili kılmıştı. İddianamede isnat edilen suçlar "adi suçlar" olmayıp, Tehcir Kanunu'nun uygulanmasıyla ilgiliydi. Hükümet tarafından uygulanan bu yasa bir Padişah Fermanı'yla yürürlüğe girmişti. Sözkonusu katliamlar, sürgünlerle ilişkili olduğundan, bunlar bir "devlet icraatı" olarak görülmeliydi. Bu yüzden, suçluluk ya da masumiyet nâzırlık görevleri ve otoritesinin yürütülme-

180 Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler* [d.n.77], c.3, s.562, dipnot 88.

siyle ilgiliydi. Buna göre, bu kişiler, Divan-ı Âli'de yargılanmalıydılar. Divan-ı Ali'nin nasıl oluşturulacağı ise [33'üncü maddesine değil fakat] Kanun-ı Esasî'nin 92. maddesince belirlenmişti.

Eğer yargılamaların, mahkemenin iddia ettiği gibi, Kanun-ı Esasî'nin 33. Madde'sine göre yapılacağı kabul edilse bile, bu yasa nâzırların Divan-ı Âli'nin yetkisine girmeyen suçlardan yargılanabileceği koşulunu getiriyordu. Oysa sözkonusu suçlar hem Divan-ı Âli yetkisindeydi hem de onun yetkisi dahilinde olmadığı kabul edilse bile, sorumlu olacak mahkeme bir sıkıyönetim mahkemesi değil, mevcut ceza mahkemeleri olmalıydı.

Ayrıca, Divan-ı Harp, mevcut davada Kanun-ı Esasî'nin hangi maddesinin uygulanacağını saptama yetkisine sahip değildi; zira 117. Madde bir Kanun-ı Esasî maddesinin kesin anlamının belirlenmesinde sadece Meclis-i Âyân'ı yetkili kılıyordu.[181]

Mahkeme, katliamlar resmi tehcir icraatlarının yan ürünü olarak düşünülse bile, katliamların gene de cinayet olduğunu ve bu yüzden "devlet icraatı" sayılması gerektiği argümanını daha baştan reddetti. Dahası, eldeki kanıtlar sanıkların bu kararları meşru devlet görevlerini ifa eden Nâzırlar olarak değil, ama gizli, entrikacı bir cemiyetin üyeleri olarak aldıklarına işaret ediyordu. Başka bir deyişle, öldürmeye, suça kast sözkonusuydu. O halde, ceza soruşturmasının asıl amacı, "katliamları" (taktil) ortaya çıkarmak olan iddianameye uygun olmalıydı. Bir de bu katliamlar "kişisel cürüm" (şahsi cerâim) kategorisine giriyordu. Mahkeme diğer anayasal ve yasal itirazları da reddetti. İttihad ve Terakki'nin kendisi tarafından ilan edilen sıkıyönetim hâlâ yürürlükte olduğundan, 32. ve 33. maddeler ne yetki meselesine yol açabilir ne de sanıkların yargılanmak üzere dosyalarının sivil ceza mahkemelerine devrini sağlayabilirdi. Ayrıca, sıkıyönetimle ilgili olan 113. Madde, "sıkıyönetimin yürürlüğe girmesiyle, medeni ve adli yasaların tamamen yürürlükten kalkacağını" ve sıkıyönetim mahkemelerinin tek cezalandırma mercii olacağını ilan ederek, yurttaş haklarının geçici süreyle askıya alınacağını söylüyordu. (1909'da sivil yasaları askıya alma yetkisini iyice genişletmek amacıyla ilk sıkıyönetim yasasını değiştiren İttihad ve Terakki'nin kendisi olmuştu). Nihayet, "bir padişahlık fermanı mahkemeye gerekli yargılama yapma yetkisi ve görevini bahşet(miş)" bulunuyordu.

4 Mayıs 1919 tarihli ikinci oturumda mahkeme bir yandan Allah'ınızdan korkun diyerek Kur'an'dan ayetler okurken, Kanun-ı Esasî'ye ve yasalara aykırılık iddiasını bir kez daha reddetti.[182] Türk Divan-ı Harbi'nin Ana İddianamesi'nin temel metni, sıkıyönetimin başlıca vazifesini, yani, "katliam" (taktil) ve ikiz uzantısı "ihtikâr"la suçlanan sanıkları soruşturmak olduğunu bir kez daha vurgulayarak, "Divan-ı Harbin 'teşkil ve vezaifi' bu görevin ifasının olmazsa olmaz koşullarıdır" diyerek sona eriyordu.[183]

Yerel siyasî direnişin yarattığı engellerin dışında, askerî mahkeme Anadolu'da Kemalizm dalgasının yükselmesiyle, meşruiyeti ve dürüstlüğüne yönelik yeni bir meydan okumanın karşısında kalmıştı. Sonuçta, sadece mahkemenin soruşturma şevki önemli ölçüde kırılmakla kalma-

181 *T.V.* 3540, 28 Nisan celse (27 diye yanlış basılmış), yayın tarihi 5 Mayıs 1919.
182 *A.g.e.*, s.10, 11, 12, 13.
183 *A.g.e.*, s.8, sol sütun.

mış, ama bu beraberinde giderek daha hafif cezalar verilmesini getirmiştir. Bu yüzden, karar ve hükümlerin verildiği son evreden önce, mahkemenin çalışmalarının bu evresine biraz ayrıntılı olarak bakmakta fayda vardır.

KEMALİZM'İN DOĞUŞU VE DİVAN-I HARPLER

Anadolu'da güç kazanmış olan Kemalist hareketin getirdiği bu yeni meydan okumanın önemi, 1919 Eylül sonunda Damat Ferid Paşa yönetimindeki hükümetin mukadder ölümünde kendisini gösterecektir. Bu aylarda, Erzurum ve Sivas Kongrelerini toplayan millî hareketin yarattığı tehdidi karşılayıp ortadan kaldırmakta gitgide yetersiz kalan Damat Ferid istifa etmek zorunda kalacaktır. Bunu takip eden aylarda, Ekim-Kasım 1919'da seçimler yapılacak ve bu seçimler yeni Türk milliyetçilerinin zaferiyle sonuçlanacaktır. 1920 Ocak'ında[184] İstanbul'da toplanan yeni Meclis-i Mebusan'a Mustafa Kemal'in Erzurum mebusu olarak seçilmesi, milliyetçilerin İstanbul meclisine egemen olması, tüm millî hareketin Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin çatısı altında toplanması savaş sonrası Türkiye'deki siyasî değişikliklerin yeni çağını başlatacaktı.

Tepkisel Türk Milliyetçiliğinin Kalıntıları

Padişah hükümetine Kemalist meydan okumanın esas itici gücü Türk milliyetçiliğinin yeni hamlesiydi. Bu gelişmede birçok faktör bir araya gelmişti. Bunların arasından en başta geleni, müttefiklerin mağlup Türkiye topraklarını zorla parçalarken, bu bölgelere yeni milletleri yerleştirme planıydı. Bu bağlamda planın aslan payını yeni bir Ermeni devletinin yaratılması oluşturuyordu. Damat Ferid Paşa'nın yerine göreve gelen Ali Rıza (2 Ekim 1919 - 3 Mart 1920) ve bilhassa Salih Hulusi'nin (8 Mart - 2 Nisan 1920) sadrazamlığındaki hükümetler, iki katmanlı bir millî siyaset güttüler. Bir yandan Ermenilere karşı savaş yıllarında işlenmiş suçun büyüklüğünü kabul ederlerken, öte yandan bir bütün olarak Türk halkını aklamak için özel bir çaba sarf ettiler. Örneğin, daha görevde bir ayını bile doldurmadan Ali Rıza Paşa bir açıklama yaptı. Burada "yüz binlerce insanı etkileyen" sürgünler ve katliamlar ile bunlardan kaynaklanan ağır kayıpları genel bir çerçeve içinde kabul ederken, bir yandan da faillere karşı adli soruşturma açılacağı ve sanıkların askerî mahkemede yargılanacakları sözünü verdi. Ne var ki, lafı dönüp dolaştırıp "Türk milleti bu suçlara hiç bulaşmamıştır zira bu asil milletin alnına vahşet lekesi sürülemez" diyerek noktaladı. Aylar süren adli soruşturmalara rağmen, gerekli olan adaletin henüz dağıtılmamış olmasından da yakınmıştı.[185]

Osmanlı kabinesinde iki defa (1912-13 ve 1920) dâhiliye nâzırlığı yapmış olan Ahmed Reşid (Rey), 25 Şubat 1919'da yayınladığı bir memorandumda, "Osmanlı ve İslâm ümmetinin saffet ve masumiyeti açıktır" demişti. "Bu suçların tertipçisi" olan İttihad ve Terakki liderlerini "Berlin'e sığınmakla" suçlayarak, Rumların "Ermenilere reva görülen bu tür bir şiddet"ten uzak kaldıklarını vurgulamıştı. Sadrazam Salih Paşa ise, Ali Rıza Paşa Hükümeti'nde bahriye nâzırıy-

184 Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler* [d.n.77], s.14-15.
185 M. Tayyib Gökbilgin, *Millî Mücadele* [d.n.72], c.2, s.135.

ken, Ermeni sürgün ve katliamlarına bulaştıklarına inanılan ve Ankara yetkililerine teslim edilebilecek, Malta sürgünlerine karşı adli soruşturma başlatılması konusunda Mustafa Kemal ile anlaşmıştı. Bu Kemalistler ile İstanbul Hükümeti arasında Amasya'da varılmış olan gizli anlaşmanın bir parçasıydı.[186]

Yeni Meclis-i Mebusan'ın aldığı hayati kararlardan biri, İttihad ve Terakki'nin 26 Eylül 1915'te yürürlüğe koyarak, sınır dışı edildiklerini ilan ettiği Ermenilerin mallarını büyük ölçüde müsadere edip haczeden savaş zamanının *Terkedilmiş Mallar* yasasını iptal etmekti.[187]

Emekleme Aşamasındaki Kemalizm ile Çatışan Padişahlık Rejimi

Bu çatışma ilk ifadesini Osmanlı başkenti ve başka yerlerin müttefik işgal kuvvetleri tarafından daha sıkı askerî kontrol altına alınmasında buldu. İstifa baskılarına direnemeyen Ali Rıza hükümetinin istifasıyla yeni kurulan Salih Hulusi[188] hükümeti bir ay bile dayanamadı. Bundan hemen sonra ilan edilen sıkıyönetimde 150 milliyetçi Türk tutuklandı, toplantı ve gösteri yapılması idam tehdidi ile yasaklandı, tamamiyle işgal edilen İstanbul'un müttefiklerin *de jure* askerî kontrolü altında olduğu ilan edildi. Bu girişimlere misilleme olarak Mustafa Kemal bazı İngilizleri rehin aldı. Bütün bu olaylar, padişahı son toplantısını 18 Mart 1919'da yapmış olan meclisi feshetmeye götürdü.

İstanbul hükümetinin Harbiye Nâzırı Şevket Turgut, Mustafa Kemal'e İstanbul'a geri dönmeyi emrettiğinde, Kemalistlerle çatışma havası zaten doğmuştu. Padişah, kendi emri ile Damat Ferid ve Sadrazam Vekili Mustafa Sabri Efendi'nin de imza koyduğu bir padişah fermanına dayanarak dava açtırmıştı.[189] 8 Temmuz 1919'da, Mustafa Sabri Efendi, Mustafa Kemal'in 3. Ordu Müfettişliği görevine resmen son vermişti.[190] Yedi hafta kadar sonra, Harbiye Nâzırı Nazım, Ordu Komutanı Kâzım Karabekir'e Mustafa Kemal'i tutuklamasını[191] emretti ki bu tarihten yaklaşık üç hafta önce Mustafa Kemal ordudan ihraç edilmiş bulunuyordu.[192]

Çatışmanın Yoğunlaşması

1920 yazı ve sonbahar başında Damat Ferid'in beşinci başbakanlığında, İstanbul hükümeti ile Kemalistler arasındaki çelişki ve buna eşlik eden çatışmalar iyice yoğunlaştı. Damat Ferid Paşa'nın nihayet boyun eğip istifa ettiği 17 Ekim 1920'de çatışmalar doruk noktasına ulaşmıştı. Araştırmamızın asıl odaklandığı divan-ı harplerin üzerindeki etkisi nedeniyle, bunlara kısa da olsa bakmak gerekir. Bu yoğunlaşmayı tetikleyen olay, zamanın Şeyhülislâmı Dürrizade Abdul-

---

186 Bilal N. Şimşir, *Malta Sürgünleri* [d.n.137], s.158-59. Yazar bu bağlamda Kemal'in bu anlaşmayla Malta sürgünlerinin suçlu olduğuna kendiliğinden inanmadığına ve suçlu Ermenilerin de yargılanmasını istediğini belirtmesi gerektiğine inanıyor.

187 *T.V.* 3747. Bu yeni meclis yeni yasayı yürürlüğe koyarken 74 mebus vardı.

188 *T.V.* 3796.

189 Turgut emri 5 Haziran, Padişah'ın 2 Temmuz ve Fermanı 8 Temmuz 1919 tarihliydi.

190 *T.V.* 3596, 21 Haziran 1920.

191 30 Ağustos 1919.

192 *T.V.* 3621.

lah'ın 11 Nisan 1920'de yayınladığı fetvayla, katli vaciptir dediği "asilerin" yani "Kemalistlerin öldürülmesi"ni buyurmasıydı.[193] Damat Ferid'in harbiye nâzırlığını da üstlenmesiyle, İstanbul rejimi ulusal kuvvetleri yani Kuvâ-yı Milliye'yi, çatışıp imha etmek amacıyla Kuvâ-yı İnzibatiye'yi kurdu.[194] Birkaç hafta içinde, 23 Nisan 1920'de, Kemalistler geçici yönetime işlev kazandırma amacıyla Ankara'da Büyük Millet Meclisi'ni topladı. Bu organın ilk icraatlardan biri, olağanüstü yetkilerle donatılmış bir Divan-ı Harp kurmak oldu. Yaklaşık bir hafta sonra, "vatana hıyanet"i cezalandıran bir yasa çıkarıldı. Misilleme olarak, İstanbul'da Mustafa Kemal'i yargılayan bir askerî mahkeme, onu Kuvâ-yı Milliye'yi kurma suçundan idam cezasına çarptırdı. Padişah yaklaşık 2 hafta sonra hükmü onayladı.[195] 12 gün sonra, yani 6 Haziran 1920'de, İstanbul'dan çıkan bir dizi idam kararı, Kemalist isyanın diğer liderlerini, yani, İsmet, B. Sami, Rıza Nur, Fahri Paşa, Yusuf Kemal, C. Arif'i de vurdu. Ankara buna bir kez daha misilleme yaparak, İstanbul'daki Meclis-i Mebusan'ın feshi de dahil, 16 Mayıs 1920'den beri padişah yönetimince imzalanmış olan tüm anlaşma ve paktların geçersiz sayıldığı 7 Sayılı Yasa'yı yürürlüğe koydu.

Bütün bu gelişmeler esnasında, Divan-ı Harb-i Örfî'nin yeni Başkanı Mirliva (Tuğgeneral) Ahmed Esad, yeni bir usul getirdi ya da daha doğrusu getirmeye yeltendi: Amacı, o zamana kadar kağnı hızıyla ilerlemiş olan mahkeme işlemlerine hatırı sayılır bir hız kazandırmaktı. Bu nedenle, 1919 Eylül sonunda mahkeme işlemlerinin yeniden yapılandırılmasına karar verildi. Değişiklikler, hem usule hem de İlk Soruşturma Komisyonları sisteminin tamamen kaldırılıp, sadece sorgu hâkimlerinin performansına dayalı bir soruşturma prosedürünü içeriyordu. İdam cezaları dahil, hükümler temyiz edilebilecekti. Mahkeme heyeti gene sırf askerlerden oluşacaktı.

Kemalizm ve Ermeni Katliamları Sorunu: Değişen Taktikler ve Strateji

Kemalizm, henüz oluşum aşamasındayken, Ermeni katliamları konusunda kurucusu Mustafa Kemal tarafından geliştirilen makul ve mantıklı bir duruş benimsedi. Ankara'da yeni Kemalist meclisin açılışının ikinci günü, 24 Nisan 1920'de yaptığı bir konuşmada Mustafa Kemal, Ermeni katliamından "utanılacak bir eylem" (fazâhat) olarak söz etti. On iki gün sonra, Ordu Komutanı Kâzım Karabekir'e gönderdiği bir mesajda, "yeni bir Ermeni katliamı" (yeniden bir Ermeni kıtali) ihtimali karşısında duyduğu endişeyi dile getirirken, açıkça "katliam" kelimesini kullandı. İsviçreli gazeteci Emile Hildebrand ve Fransız gazeteci Maurice Prax gibi yabancılarla konuyu tartışırken, daha da duyarlı davrandı. Hatta Fransız gazeteciye, "alçaklar" diye nitelendirdiği bu katliamları yapanların derhal asılması gerektiğini söyleyecek kadar ileri gitti.[196] Amerikalı general James Harbord'la konuşmasında, Mustafa Kemal'in bu katliamları kabul etmesi, katliam kurbanı Ermenilerin toplam sayısının 800.000 olduğunu açıkça söylemesiyle bu tavır özel bir anlam

193 *T.V.* 3834, 11 Nisan 1920.

194 *T.V.* 3883.

195 *T.V.* 3864, 24 Mayıs 1920.

196 Vahakn N. Dadrian, "The Documentation of the World War I Armenian Massacres in the Proceedings of the Turkish Military Tribunal" *International Journal of Middle East Studies*, c.23 (Kasım 1991): 551-52.

kazandı.[197] Hâlâ uygun, nihai bir başarıya ulaşamamış olan bir isyan hareketinin üzerindeki yüklerin sonucunda, hareketin lideri olan Mustafa Kemal bu konuda gereken tüm esnek ve uyumlu tavizleri verme becerisini gösteriyordu. Bunun sonucunda Ermeni katliamları meselesinde bir dizi uzlaşmaya varıldı. Tıpkı Amasya Protokolü'nde[198] olduğu gibi, 4 Eylül 1919'da toplanan Sivas Kongresi'nde de Kemalistlerin bağlılık yemini Kemalizm'i İttihad ve Terakki bağlantıları ve sempatisinden koparark, Ermenilere karşı işledikleri suçlardan uzak tutacak şekilde düzenlenmişti. Mart-Eylül 1921 döneminde, Kemalistler Ermenilere karşı suç işleyenleri soruşturacaklarına dair dolaylı ve dolaysız üç ayrı vaatte bulundular.[199]

Ne var ki, aynı yıl, tam tarihi verecek olursak 1 Mart 1921'de, Mustafa Kemal Büyük Millet Meclisi'ne yıllık raporunu sunarken, 350 milletvekilinden 68'inin İstanbul Meclisi'nden gelen eski mebus ve 12'sinin eski Malta sürgünlerinden olduğunu açıklayacaktı. Bu olgu Kemalizm'in savaş zamanının Ermeni Soykırımı'nın tertiplenmesi ve yürütülmesinde baş rolü oynamış olan Ermeni düşmanı İttihad ve Terakki'nin geri kalan liderleriyle giderek daha fazla iç içe geçeceği gelecekteki bir dizi gelişmenin de öncüsü olacaktı.[200] 31 Mart 1923'te, 318 Sayılı Yasa'yla ilan edilen Genel Af, adli ceza ve askerî mahkemelerden ceza almış olan tüm sanıklara uygulandı. Müttefiklerin, tehcir ve katliamlardan sorumlu görülenlerin yargılanmak üzere kendilerine teslim edilmesi çabaları sonuç vermedi. Türk uyruklarının müttefiklere teslim edilmesine karşı çıkan sadece İstanbul hükümetinin Hâriciye Nâzırı değildi; rakip Ankara hükümetinin başındaki Mustafa Kemal de "Türkiye'nin kendi topraklarında Türk uyruklarının işledikleri suçların yabancı bir mahkeme tarafından yargılanması" fikrine kesinlikle itiraz ediyordu.[201] Bunun yerine, Türkiye savaş suçlarına karşı iç hukuk yollarına başvurulmasını öneriyordu. 11 Haziran 1921'de, Ankara hükümeti İngilizleri Malta sürgünleri İngiliz sivil ve askerî şahıslarla değiş tokuş edildiğinde, "tıpkı Almanya'da Alman esirlerin yargılandığı gibi, bu suç sanıklarının Ankara'da tarafsız mahkemeye çıkarılacakları" konusunda bilgilendirdi.[202] Ancak, art arda gelen benzer vaatler gibi bunun da milliyetçi siyaset ötesinde, Türkiye'nin lehine hukukî bir durum yaratmak için girişilen bir müzakere manevrası olduğu ortaya çıkacaktı. Ayrıca önemli bir hukuk ilkesi de Türk hükümetinin lehine idi: Sevr Anlaşması maddelerinin *ex post facto* karakteri, ulusal ya da uluslararası hukukun temel ilkesi ile (suçun geçmişe ilişkin uygulanamayacağı) çelişiyordu. Örneğin, Osmanlı Ceza Kanunu'nun 15. Maddesi, bu tür bir işleyişi açıkça men ediyordu ("daha sonra getirilen bir yasayla ceza verilemez"). Sevr Anlaşması suçlu görülenleri yargılama yetkisinin kime ait olduğu

---

197 "Rauf Orbay'ın Hatıraları' [d.n.18], s.179.

198 Gotthard Jäschke ve Erich Pritsch, *Die Türkei seit dem Weltkriege 1918-1928*, s.20, 23.

199 İlk taahhüt Ankara'nın Hâriciye Vekili Bekir Sami tarafından 10 Mart 1921'de yapılmıştı. F0371/6499/E3110, sahife 190: İkincisi İstanbul hükümeti Hâriciye Nâzırı Safa tarafından 11 Haziran 1921'de Ankara hükümeti adına yapılmıştır, F0371/6504/E9112, sahife 47, s.2; üçüncüsü Ankara hükümetinde Dâhiliye Vekili olan Refet Paşa tarafından yapılmıştır, 14 Eylül 1921, F0371/6504/E10411 sahife 130.

200 Bu adamların bir bölümünün listesi için, bkz. Vahakn N. Dadrian, "The Documentation" [d.n.196], s.129, notlar 71 ve 72.

201 Mustafa Kemal, *Nutuk* (İstanbul: 1963), [İngilizce Metin] s.497.

202 F0371/6504/E9112, sahife 47.

ve verilecek ceza ve kararların hangi yasa ve yargılama usulüne göre olacağı konusunda herhangi bir açıklık getirmemişti.

Belki bu tartışmalardan daha önemli ve bunu da gölgede bırakacak bir başka olgu daha vardı. Ermeni Soykırımı'nın askerî mahkemelerde de hüküm giymiş ve bir kısmı idam edilmiş olan en üst rütbeliden en alt rütbeliye kadar bütün failleri sonraki yıllarda Kemalist rejim tarafından övülecek ve saygıyla anılacaktır. İdam edilen Mehmed Kemal'in ailesine Meclis kararıyla 9 Aralık 1920'de emekli aylığı bağlanacak; keza idam edilen Mehmed Nusret'in ailesi de 25 Aralık 1920'de emekli aylığına hak kazandırılacaktı.[203] İkisi de aynı meclis tarafından "millî şehid" ilan edildiği gibi, ayrıca aileleri için halktan da yüklü miktarda para toplandı. Üstelik, Kemalist meclis 13 Nisan 1924'te Ermeni Soykırımını'nın iki baş tertipçisinin, yani Talat ve Dr. Bahâeddîn Şakir'in ailelerine emekli maaşı bağlayan 478 Sayılı yasayı çıkardı.[204]

Çeşitli dönemlerde tek tek yapılan bu düzenlemeler yeterli bulunmadı ve "Ermeni Suî-i kasd Komiteleri Tarafından Şehîd Edilen veya Bu Uğurda Dûçâr-ı Gadr Olan Ricâl"in tümünü kapsayan yeni bir kanun çıkarıldı. 30 Mayıs 1926'da TBMM'den geçen ve 27 Haziran 1926'da *Resmi Gazete*'de yayınlanan 882 nolu bu kanuna gore, "Talat Paşa; Cemâl Paşa; Cemâl Azmî Bey; Bahâeddîn Şâkir Bey; Cemâl Paşa'nın Yâveri Süreyya Bey; Cemâl Paşa'nın Yâveri Nusret Bey; Said Halîm Paşa; Muş Mutasarrıfı Servet Bey; Urfa Mutasarrıfı Nusret Bey; Boğazlıyan Kaymakamı Kemâl Bey; Mahkemesinin hîn-i cereyânında firâr ve intihâr eden Doktor Reşîd Bey; Erzincanlı Hâfız Abdullah Bey"in ailelerine Ermenilerden geriye kalan gayrımenkullerden bina ve arazi verilmesine karar verildi. Kanun'da iki sınırlama getirilmişti. Buna göre, 1- verilecek mülk 20.000 Türk Lirasından daha kıymetli olmayacaktı; 2- ve bu mallar 10 yıl boyunca satılamayacaktı.[205]

Ceza soruşturması, suçun belirlenip belgelenmesi ve nihai amaç, yani adaletin yerine getirilmesinin asıl evrelerine geçiş için temel artık atılmıştı. Aşağıdaki bölümde bu evreleri ele alıp tartışacağız.

BÜYÜK MAHKEMELER DİZİSİ VE İLGİLİ KARAR SURETLERİ

Yayınladığımız belgelerden de anlaşılacağı üzere, divan-ı harpte görülen davaları üç ayrı kategoriye ayırarak inceleyebiliriz: (1) Başlıca coğrafi bölgelerle ilgili davalar, (2) Hükümette görev yapmış olanın nâzırlar ve İttihad ve Tekakki'nin Merkez-i Umûmî ile ilgili davalar, (3) Kâtib-i mesuller ve delegeler ile ilgili davalar. Bu son grup İttihad ve Terakki'nin açık ve örtülü siyasî projele-

---

203 Zeki Sarıhan, *Kurtuluş* [d.n.34], c.3, s.333, Kemal için toplanan miktar 20.000 TP, Meclis'te Nusret için yapılan oylama 35 aleyhte, 64 lehteydi; Gotthard Jäschke, *Die Türkei* [d.n.198], s.84, 478 Sayılı Kanun.

204 Gotthard Jäschke, *a.g.e.*, s.84. Ayrıca, bkz. Edgar Pech, *Les Alliés* [d.n.152], s.46-7. Talat'ın ailesine verilen emekli maaşını yorumlayan Türkiye uzmanı Sir Andrew Ryan, bu tasarının mecliste sadece Türk mebuslar tarafından değil yalnız coşkuyla karşılandığını, ama bu kişilerin "...genelde trajik Ermeni tehcirini haklı bulan baş konuşmacıyı hararetle alkışladıklarını..." da not ediyordu. *The Last of the Dragomans*, Londra: Geoffrey Bles, 1951, s.219.

205 30 Mayıs 1926'da Meclis'ten geçen kanun 27 Haziran 1926'da *Resmi Gazete*'de yayınlanmıştır. Kanun hakkındaki tartışmalar için bakınız; *TBMM Zabıt Ceridesi*, II/25, 30 Mayıs 1926, s.645-46. Eklemek gerekir ki yukarıdaki listede adı geçen Servet'in Ermeniler tarafından öldürüldüğü konusunda güvenilir bir kaynak veya delil mevcut değildir. Ölüm nedeninin bir hastalık olma ihtimali oldukça kuvvetlidir.

rini hayata geçiren ekip idi. Türk siyaset bilimcilerinin duayeni sayılan Tunaya bu ekip için: "en güvenilir parti kadroları"; "İttihad ve Terakki'nin misyonlarının en sağlam taşıyıcıları"; İttihad ve Terakki'nin "enerji kaynağı;" "devlet yetkililerinden daha güçlü" olan bu kişiler "devlet içinde devlet"ti, ifadelerini kullanır.[206] Olağanüstü düzeylere varan güçleri resmi temelde değil, gayri resmi düzeyde örgütlenip, iktidarı çepeçevre kuşatmış olmaları gibi temel bir olgudan kaynaklanıyordu. Divan-ı harbin coğrafi bölgeleri özellikle Yozgat (Ankara vilayeti), Bayburt ve Erzincan (Erzurum vilayeti) ile Mamuratül-aziz ve Trabzon vilayetlerini kapsıyordu. Ayrıca, bu mahkemelerin bazılarının birleştirilmesi, örtüşme şartlarını da yaratmıştı. Örneğin, ilk Yozgat serisi 5 Şubat 1919'da başlamış, diğerleri 1920 Temmuz'una kadar on sekiz ay sürmüştü. Bu serilerin bir kısmı örtüşmüştü. Örneğin, Trabzon serilerinin başlaması, 18. duruşmada sona eren (7 Nisan 1919) Yozgat serilerinin (26 Mart 1919) 14. duruşması ile çakışmıştı. Trabzon mahkemelerinin 14. ve 15. duruşmaları arasında (26-30 Nisan 1919) nâzırların ana dava serisi başlamıştı. Trabzon serileri 20. duruşmada (17 Mayıs 1919) ve nâzırlarınki ise temelde İttihad ve Terakki nâzırlarının çoğunun Malta'ya nakledilmesinden kaynaklanan birçok kesintiden sonra 15 Temmuz 1919'da sona ermiştir.

Nâzırlar ve İttihadçı şeflerin duruşma serisi divan-ı harbin sürdürdüğü mahkemelerde merkezi bir yere sahipti. Sanıklar arasında nâzırlar, iki sadrazam, üç şeyhülislâm, bazı ordu ve ordular grubu komutanları bulunuyordu. Suçlamaların ağırlığı, Türk tarihinde benzeri görülmemiş olan bu duruşmalara daha büyük bir anlam yüklemişti. Sanki bu durumu vurgulamak istercesine, başsavcı iddianameyi mahkemenin elinde bulunan en itham edici belgelerle doldurmuştu. Asıl amaç merkezi otoritelerin soykırımın tertiplenmesi ve yürütülmesindeki temel rolünü aydınlatmak olduğundan, iddianame İttihad ve Terakki'nin, özellikle de merkez-i umûmînin belirleyici rolü üzerinde odaklanıyordu.

Daha önce de belirtildiği gibi, Bekirağa Koğuşu'nda belirlenen savunma stratejisi, bütün önemli sanıkların Ermeni katliamları suçunu reddetmesiydi. Bu durum ünlü yazar Aka Gündüz'ün (Enis Avni) bu savunma tarzını hicveden bir yazı yazmasına esin kaynağı oldu. Vah, vah, vah, vah, görmüyorduk, bilmiyorduk, işitmiyorduk.[207] Tunaya'nın yazdığı gibi, hepsi bir ağızdan ve elbirliği ile "katliam" suçunun işlendiğini kesinlikle inkâr edecekti.[208]

Bu savunmayı boşa çıkarmak için, divan-ı harp başlıca iki yöntem kullandı: (1) Sanıkların ad ve imzalarını taşıyan şifreli telgrafları şaşırtıcı bir şekilde art arda delil olarak sundu ve (2) kendileri tarafından imzalanan ön-soruşturma ifadelerindeki açıklama ve itiraflarını ortaya koyarak bu inkârları çürüttü. Sonuçta, sanıkların tümü değilse de önde gelen İttihadçılardan Küçük Talat, Teşkilât-ı Mahsûsa yöneticisi "Kambur" Atıf (Kamçıl) ve Merkez Komite üyesi Yusuf Rıza dahil bazıları ifadelerini değiştirdiler.

Bütün bu duruşmalarda önemli olan hükümlerin tümünün, neredeyse tamamen mevcut

---

206 Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler* [d.n.77], c.3, s.209, 210.

207 *Alemdar*, 10 Mayıs 1919.

208 Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler* [d.n.77], s.210, 281.

belgesel kanıtları destekleyen Müslümanların ifadelerine dayanmış olmasıydı. Sağ kurtulan onlarca Ermeni'nin mahkeme huzurunda verdiği ifadeler çoğunlukla arka plana atılmıştı. Yozgat davasının sonuna doğru, yani 29 Mart 1919'da 16. duruşmada duruşma savcısı bu işleyişi önceden bildirmişti. Ayrıca, aynı duruşmalar dizisinin 9., 12. ve 16. celselerinde (sırasıyla, 22 Şubat, 6 Mart, 29 Mart), savcı kanıt olarak sunulan tüm belgelere gereğine uygun olarak "aslına uygundur" notuyla uzman nezâret personeli tarafından geçerlilik kazandırıldığını da vurgulamıştı.

Mahkeme heyeti ara kararlarında, Ermenilere karşı alınan önlemlerin niteliğiyle ilgili tartışmalara nokta koyan en yakıcı sorunu da ele aldı. Failler, sürgünlerin tek amacının "yeniden iskân" olduğunu savunuyordu. Yozgat kararında bu iddia çürütüldü. Tersine tehcirin katliam tertiplerini örtmek için kullanıldığı sonucuna varıldı. Bu konunun "hiçbir şüphe ve tereddüde yer bırakma"dığı belirtildi.[209]

Duruşmalar boyunca, kurbanların ve cellatların iç içe geçtiği "iç savaş" ve "toplumlar arası çatışmalar" tezi de ortaya atılmıştı. Savcının mütalâasında ısrarla öne sürdüğü Osmanlı Ceza Kanunu'nun 56. Maddesi'nin uygulanmasını reddeden Divan-ı Harp, Yozgat kararında, "birbiriyle çarpışmak" için silahlanan toplumsal grupların "karşılıklı kıyım" eylemlerine gönderme yapan 56. Madde kapsamına giren "iç savaş" tezini reddetti. Buna karşılık, hüküm tesis eder ve cezaları belirlerken 45. Madde'yi uygulamak suretiyle, failleri ayırıp, eylemlerinin niteliğini belirledi.

Arka plandaki malzemelerle ilgili bu gözlemlerden sonra, tek tek kararlar şimdi asıl kapsamları yönünden ortaya konulup incelenebilir. Osmanlı adli prosedüründe âdet olduğu üzere, bu hükümlere "kararname" denir ve genelde bunlar iki unsura ayrılırdı: (1) Hükmün gerekçesi ve (2) hükmün kendisi.

Yozgat Davası Kararı[210]

Bu davada üç asıl sanık vardı. 1. Yozgat yöresinden Boğazlıyan İlçesi Kaymakamı, 35 yaşındaki Mehmed Kemal. Yaklaşık yedi hafta süresince, 6 Ağustos – Eylül 1915 sonu, Yozgat bölgesinin vali vekilliğini yapmıştı. 2. Mehmed Tevfik, 44 yaşında, jandarma yüzbaşı, sonradan binbaşılığa terfi ettirildi, Ankara vilayetinin Çorum ve Yozgat bölgelerinden sorumluydu. 3. Abdül Feyyaz (Ali), 40 yaşında, Boğazlıyan ilçesinin/kazasının Evkaf memuru. Ne var ki, çok çeşitli nedenlerle, onun dosyası bağımsız yargılanmak üzere mahkemenin en başında ayrılmıştı.

Bu hükmün temel unsuru, katliam (taktil) suçunun ve onun değişmez sonucu "yağma ve talan" suçunun sabit görülmesidir. Bu suçlar tam bir kasıtla (tasmim) işlenmiştir. Aynı derecede önemli olan, "sürgün/tehcir" yönteminin "tehcir edilen nüfusun ortadan kaldırılması" olan asıl amacın bahanesi olduğuydu. Bu konuda "hiçbir şüphe ve tereddüde" yer yoktu. Ortadan kaldırılmak için seçilen erkek kurbanların öldürülme yöntemine değinen karar, "erkeklerin kollarından birbirine bağlandığı"nı yazıyordu. Mezalimin boyutlarını azamileştirmek ve yoğunlaştırmak için, failler "sadece Yozgat Müslümanlarının değil, genelde Müslümanların" dini nefretlerini kış-

209 *T.V.* 3617, s.2, sol sütun.

210 *T.V.* 3617, s.1-2. Karar 8 Nisan 1919 tarihli; *T.V.*'de 7 Ağustos 1919 tarihinde yayınlandı.

kırtmıştı. Ermenilerin kışkırtmaları sorununa değinen mahkeme kararı bu olayların suçun büyüklüğüne gerekçe oluşturmayacak kadar önemsiz kaldığına işaret ediyordu. "Ermeni halkının bir kesimi bu gibi eylemlere katılmış olsa bile, halkın diğer bölümü gerçekte devlete sadakat göstermişti." Sanıklardan Kemal Bey savunmasında, Ermenilerin Van, Erzurum, Bitlis Müslümanlarına karşı mezaliminden söz etmişti. Karara göre, bu eylemler "hiçbir isyana kalkışmadıkları bilinen Yozgat Ermenilerine atfedilemez... böyle bir akıl yürütme ne kanuna ne vicdana uygundur." Ayrıca, karar "ayrıntılı delillere", "mutlak kanıtlara" ve "yazılı belgelere" dayandığını vurguluyordu. Böylece savunmanın argümanlarını "tamamen değersiz" olduğu gerekçesiyle dikkate almıyordu. Bu nedenle, aynı karar "insanlık ve uygarlık hissiyatını", "insan öldürmeyi günah sayan" İslâm hukukunu kılavuz aldığını hatırlatıyordu.

Abdül Feyyaz Ali'nin dosyası ayrıldıktan sonra, geri kalan iki sanıktan Kemal taammüden cinayetten suçlu bulunarak idam cezasına çarptırıldı. Öteki sanık Manastırlı Tevfik bin Halil suça iştirak etmekten on beş yıl kürek cezasına çarptırıldı. Kemal'e verilen ceza, (1) taammüden adam öldürme suçunu işleyenlere ölüm cezası verileceğini belirten Ceza Kanunu'nun 170. Maddesi'ne ve (2) Askerî Ceza Kanunu'nun silahlı ve silahsız saldırılar ile zor yoluyla talanı idamla cezalandıran 171. Madde 1. paragrafa dayandırılmıştı. Öte yandan, Tevfik'e verilen cezada Ceza Kanunu'nun suça iştirak ettikleri sabit görülenlere verilecek 45/2. Maddesi uygulanmıştı. Yasanın bu hükmü, asıl fail ölüme ya da müebbet küreğe mahkûm edildiği takdirde, feri faillere on yıldan az olmamak üzere geçici kürek cezasını öngörüyordu.

Trabzon Davası Kararı[211]

Sanıklar: 1. Ahmet Mustafa, Seyri Sefain adlı denizcilik şirketinin acentası; 2. Mehmed Ali, Gümrük Müdürü (Rüsumat Müdürü) ve Trabzon Kızılhaç Hastanesi kayyumu; 3. Niyazi Bey, tüccar, otel yöneticisi ve Karadeniz'de tekne sahibi; 4. Nuri Bey, Trabzon polis komiseri; 5. Talat, jandarma yarbay (kaymakam) ve Askerî İstihkak Komisyonu üyesi; 6. Dr. Ali Saib, Trabzon Sağlık Müdürü (Sıhhiye Müdürü); 7. Yusuf Rıza, topçu binbaşı, Trabzon Teşkilât-ı Mahsûsa lideri (Dr. Ali Saib'in dosyasıyla birlikte, onun dosyası da ayrı görülmek üzere ana davadan ayrılacaktı); 8. Manastırlı Jandarma Binbaşı Tevfik bin Yusuf.

Gıyaben yargılanan sanıklar, Trabzon vilayetindeki kitlesel katliamın başlıca tertipçileri, vilayetin kudretli valisi Cemal Azmi ve gene vilayetin aynı derecede kudretli İttihad ve Terakki temsilcisi, yani kâtibi mesulü Yenibahçeli Nail'di.

Yozgat kararında olduğu gibi, burada da "tehcir" teriminin otoriteler tarafından emrin gerçek niyetini, yani sürgün edilen nüfusun ortadan kaldırılmasını gözlerden gizlemek için kullanıldığı vurgulanıyordu. Ermenilerin imhası için, "iflah olmaz mahkûmlar", jandarma ve "şer odakları" kullanılmıştı. Katliamları gizlemek amacıyla, çeteler "mümkün olduğunca gözlerden uzak kalacak şekilde" konuşlandırılmışlardı. Erkek ve kız çocukları normal bir deniz yolculuğu-

211 *T.V.* 3616, s.1-3. 22 Mayıs 1919 tarihli karar, *T.V.*'de 6 Ağustos 1919'da yayınlandı.

na çıkarılmış gibi, "perakende suretiyle" mavna ve teknelere bindirilmişti. Gelgelelim, "gözden uzaklaşır uzaklaşmaz" denizde boğulup imha edilmişlerdi. Kurbanların mülkleri sistemli bir şekilde yağmalanmıştı. Sadece erkeklerin kadınlardan ayrılmakla ve kadınlar haydut çeteler tarafından soyulmakla kalmamış, birçoğunun ırzına da geçilmişti. Bu ırza geçme olayları Türk ailelere dağıtılan birçok öksüz-yetim kızın da başına gelmişti (s.2, sağ sütun). Karar "bakirelerin ırzına geçildiği" Kızılhaç Hastanesi örneğini özellikle belirtiyordu. Bütün bu suçlar, tehcir emirlerini yürütüyor görünürken, İttihad ve Terakki'nin gizli emirlerini yerine getiren İttihad ve Terakki'nin güçlü adamı Nail ile birlikte valinin gözleri önünde işlenmişti (s.1, sol sütun).

Karar, güvenilir tanık ifadeleri ve sanıkların ikrarlarına dayanarak, savunma argümanlarının "tamamen temelsiz" olduklarının ortaya çıktığı sonucuna varıyordu. Buna göre, Ceza Kanunu'nun 45. Maddesi'ne göre, Cemal Azmi, Kâtib-i Mesul Nail ve Mehmed Ali suçlu bulunmuştu. Aynı şekilde Polis Komiseri Nuri ve Acente Mustafa'nın resmi görevlerini kötüye kullandıkları sabitti. Karar oybirliğiyle alınmıştı. Ceza ve beraat kararları aşağıda verilmiştir: Cemal Azmi ve Nail, suç ortakları olarak asli fail oldukları gerekçesiyle, eylemlerine uyan 45/1. Madde uyarınca cezalandırılmıştı. Aynı şekilde, Askerî Ceza Kanunu'nun 171. Maddesi ve Adli Ceza Kanunu'nun 170. Maddesi'ne uyularak idamlarına karar verilirken, "taammüden" ve "kasden" işlenen "cinayetler"in asıl failleri oldukları saptanmıştı (s.3, sağ sütun). Ayrıca, kamu haklarından men edilmeleri sonucu, tedbir amacıyla el konulan mülkleri devlete irat kaydedilmişti. Feri fail olduğu gerekçesiyle Mehmed Ali, on yıl kürek cezasına çarptırılmıştı. Acente Mustafa ve Polis Komiseri Nuri, birer yıl hapis ve ikişer yıl kamu hizmetinden men cezası aldılar. Niyazi ve Talat ise katliama ve yağmalara karıştıklarına dair delil olmadığından beraat etti. Talat'ın askerî zimmet suçu mahkemenin yetki alanı dışında görülmüştü. Başka bir suçtan tutuklu değillerse, bu iki sanık tahliye edilecekti. Bu kararlar Cemal Azmi ve Nail'in gıyabında alınmış ve diğer sanıkların yüzüne karşı okunmuştu.

Harput Davası Kararı[212]

İkisi de gıyaplarında yargılanan sanıklar şunlardı: Dr. Bahâeddîn Şakir, İttihad ve Terakki'nin merkez komite üyesi ve Teşkilât-ı Mahsûsa'nın Reisi (Şark) Resneli Nazım, İttihad ve Terakki'nin Mamuretül-aziz Vilayeti'ndeki sorumlu sekreteri (kâtib-i mesulü). Huzurda bulunan sanıklar (Hacı Boloşzade) Mehmed Nuri, Dersim mebusu; Dersim Maarif Müdürü Ferid (sonra Konya Maarif Müdürü). Bir kez daha, karar "insanların katli" ve daha özele indirgeyerek "Ermenilerin yok edilmesi ve imhası" ve mal mülklerinin yağmalanmasını vurguluyordu (s.1, sol sütun) ve bir kez daha, savcılık ve savunmanın sunduğu karmaşık delillere, dava dosyasındaki evraka ve mahkeme emanetindeki belgelerin suretlerine dayanıyordu. Karara göre, bütün bu olup bitenler "baştan aşağı tasarlanmış ve kararlaştırılmıştı" ve karara "ortaya çıkan tablonun dikkatli bir biçimde incelenmesiyle varılmıştı" (s.1, sol sütun).

---

212 *T.V.* 3771, s.3-6. 13 Ocak 1920 tarihli karar 9 Şubat 1920'de yayınlanırken, Harput yerine Mamuretül-aziz kelimesi kullanıldı.

Mahkeme bulguları esas olarak katliamların baş mimarı ve faillerin elebaşı Dr. Bahâeddîn Şakir'in rolü üzerinde dönüp dolaşıyordu. Katliamların başlıca aracı olarak çalışan Teşkilât-ı Mahsûsa çetelerinin asıl örgütleyicisinin o olduğu saptanmıştı. Şakir bu hedefine ulaşmak için üç yönteme başvurmuştu: (1) Cezaevlerinden serbest bırakılan suçluları örgütleyip, harekete geçirmiş, (2) "şer odakları"ndan yararlanmış", (3) gerekli talimatların alınıp iletilmesinde şifahi emirleri değil, aynı zamanda "şifreli telgrafları" kullanmıştı.

Karara dayanak teşkil ederek sıralanan kanıtlar, belki de divan-ı harplerin elde edip erişebildikleri tüm belgeler dizisi içinde en sağlam delillerdi. Esas olarak iki önemli delil ortaya konulmuştu. Bir tanesi, Şakir'in Erzurum karargâhından alt ilişkisi, Harput İttihad ve Terakki temsilcisi Resneli Nazım'ın bulunduğu Harput'a gönderdiği 21 Haziran 1915 tarihli şifreli telgrafın aslıydı. Burada Teşkilât-ı Mahsûsa reisi heyecanla Harput Ermenilerinin sadece "tehcir" mi yoksa "tasfiye" mi edildiklerini soruyordu (s.1, sol sütun). İkincisi, savaş sırasında büyük ve yoğun bir Ermeni nüfusa sahip 6 doğu vilayetinde konuşlanmış olan Osmanlı III. Ordusu'nun komutanlığını yapan Ordu Komutanı Mehmed Vehip Paşa'nın yukarıda sözünü ettiğimiz imzalı ifadesiydi. Bu ordunun Sivas, Erzurum, Mamuretül-aziz Bitlis, Diyarbakır ve Van dışında yedinci bir vilayette, yani Trabzon'da da yetkisi vardı. Divan-ı Harb'in isteğiyle düzenlenen 12 Aralık 1918 tarihli ifadede, Vehip Paşa savaş sırasında Ermenilerin kitle halinde katledilmesiyle ilgili bildikleri konusunda ayrıntılı bir ifade verdi. Dr. Şakir'in rolü üzerinde odaklanan paşa, lafı eveleyip gevelemeden Divan-ı Harb'e Bahâeddîn Şakir'in, İttihad ve Terakki Merkez-i Umûmî'nin "Ermenilerin kitleler halinde katledilmesi ve imhası ile mallarının yağmalanması" hedefini gerçekleştirmek için "insan kasapları"nı harekete geçirdiğini söyledi. (s.2, sağ sütun).

Dr. Şakir, öldürme eylemleri ve diğer tür şiddet eylemlerine eşlik eden suç ortaklarını suça ve yağmaya teşvik etmekten, Ceza Kanunu'nun 181. Maddesi uyarınca suçlu bulundu. Aynı kanunun özellikle "taammüden" adam öldürme suçunu ele alan 171. Maddesi uygulanmak suretiyle ölüm cezasına çarptırıldı. Resneli Nazım, feri fail olduğu gerekçesiyle Ceza Kanunu'nun 45/2. Maddesi'ne göre 5 yıl kürek cezasına çarptırıldı. Sanıklar Mehmed Nuri ve Ferid oybirliğiyle inandırıcı delil olmadığı gerekçesiyle beraat etti. Heyette çoğunluğu oluşturan üç hâkim, Süleyman Şakir, İsmail Hakkı ve Esad, Nazım'ın feri fail değil, tıpkı Dr. Şakir gibi asli fail olduğunu savunan azınlıkla aynı görüşte değildi. Fakat, bilinmeyen nedenlerden dolayı azınlığın görüşü kararda etkili oldu.

Bayburt Davası Kararı[213]

Behram oğlu, 44 yaşındaki Mehmed Nusret, aynı adı taşıyan vilayete bağlı Erzurum Sancağı'ndaki Bayburt kazasının kaymakamıydı. 1915 Eylül'ünde, Erzincan Sancağı'na mutasarrıf olarak atandı. 13 Kasım 1915'te Diyarbakır eyaletinin Ergani Sancağı'na mutasarrıf olarak atanacaktı. Karar burada da "katliamların Ermenilerin tehcir edilmesi ve bununla ilgili olarak kur-

213 20 Temmuz 1920'de verilen Karar 5 Ağustos 1920'de *Tercüman-ı Hakikat*'de neşredildi. Bkz. ayrıca Ali Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeyiler*, c.3, Ankara: Mars Yayıncılık, 1968-69, s.797-801. Padişah'ın Karar'ı onaması, *T.V.* 3923, 8 Ağustos 1920.

banların mal ve mülklerinin yağmalanması"na odaklanıyordu. Nusret'in ve yardımcılarının küçüklerin ırzına geçtiği birçok vaka sıralanıyordu. Savunmanın argümanlarını temelsiz bulan bu kararda da İttihad ve Terakki Cemiyeti Merkez Komite üyesi Dr. Bahâeddîn Şakir, onun Teşkilât-ı Mahsûsa ölüm mangaları ve İttihad ve Terakki'nin Erzurum delegesi Hilmi'nin baş rolü oynadıkları bilhassa belirtiliyordu. İttihad ve Terakki'nin emirleri Teşkilât-ı Mahsûsa aracılığıyla iletiliyordu. "Çetebaşı" olarak nitelendirilen Nusret, sürgün kafilelerine eşlik eden bu çetecilerle birlikte, kurbanların yağmalanmasına katılmış ve bunu izleyen katliamlara şahsen nezâret etmişti. Bu korkuç mezalime tanıklık eden Müslüman görgü tanıkları arasında bulunan Erganili maden mühendisi Abdullah Husrev öne çıkıyordu. Husrev, Nusret'in lakabının "demir pençeli mutasarrıf" olduğunu açıklamıştı. Karar, Nusret ve Pire Mehmed lakaplı yedek subay Mehmed Necati'nin Bayburt Ermenilerinin kitlesel katlinin, mal ve mülklerinin yağmalanmasının asıl tertipçileri olduğunu belirtiyordu.

Mahkeme dosyalarında "inkâr edilemez deliller ve belgesel kanıtlar" olduğu hususunu tekrarlayan hâkimler, karara varırken "vicdani kanaatlerinin tam olduğu"nu belirtmişlerdi. Böylece "oybirliğiyle sanıkların suçlu olduğuna karar vermişlerdi." Bir kez daha, karar suçların vasfı ve vahametini belirleyip ifade eden Ceza Kanunu'nun 45/1. Maddesi'ne atıf yapıyordu. Sanıkların eylemlerine uyan ceza maddeleri yönünden karar, Ceza Kanunu'nun 170. ve Askerî Ceza Kanunu'nun 171. Maddesi'ne atıf yapıyordu. Buna gore, iki asli sanık Nusret ve Necati idam cezasına çarptırırken, ayrıca ikincisi tüm kamu haklarından da men ediliyordu. Ayrıca, kanun hükümlerine uygun olarak tüm mal varlığına el konulacaktı. Dahası, karar sadece Bayburt ve Ergani Maden'dekilerin değil, ama Erzurum Ermenilerinin de tehcirlerinde suç ortaklığı yapan 26 kişiye daha adli soruşturma açılması sürecini başlatıyordu. Bu karar Nusret'in yüzüne karşı okunurken, Necati'nin gıyabında alınmıştı.

Erzincan Davası Kararı[214]

Sanıklar: 1. Memduh bin Tayyar, 44 yaşında, Muğla doğumlu, halen Malta'da sürgün, Erzincan mutasarrıfı; 2. Hafız Abdullah Avni bin Hacı Hüseyin, 45 yaşında, otel işletmecisi; 3. Erzincan mebusu Halid, halen firarda; 4. Erzincanlı Hacı Vahitzade Rıza; 5. Kırmo Yusuf, Dersim aşiret reisi ve namlı eşkıya; 6. Aslan, Erzincanlı jandarma çavuşu; 7. Kako (Semakon?), Erzincan sancağının Pülümür kazası Danzik bucak reisi. Bu kişiler 26 Ağustos 1920 tarihli, 27 Nolu mazbatada sözü edilen trajik olaylara katılmış ve suçları, görülen mahkeme ve soruşturma sonucu yeterince sübuta ermiştir. Bu sanıklardan Hafız Abdullah Avni, Halid, Kırmo Yusuf, Aslan ve Kako, Ceza Kanunu'nun 45/1. Maddesi hükümlerine göre uyarınca suçlu görülerek, eylemlerine uyan Ceza Kanunu'nun 170. ve Askerî Ceza Kanunu'nun 171. Maddeleri'nden cezalandırılmışlardır. Buna göre, Hafız Abdullah Avni, Halid, Kırmo Yusuf, Aslan ve Kako idama mahkûm edilmiştir. Vahitzade'nin dosyası ölmesi sebebiyle kapatılmıştır. Memduh'un dosyası Malta'da sür-

214 *T.V.* 3917, 31 Temmuz 1920. Karar 27 Temmuz 1920 tarihinde alındı.

günde olduğu için ayrılmıştır. Bu kararda adları belirlenen yedi zanlı için ceza soruşturması açılması için suç duyurusunda bulunulmuştur. Karar Abdullah Avni'nin yüzüne karşı okunurken, diğer kararlar tutuklama müzekkeresi çıkarılan sanıkların gıyabında ilan edilmiştir.

Kâtib-i Mesuller Davası Kararı[215]

21 Haziran'da başlayan davaya, 28 Haziran 1919'da yapılan üç oturumdan sonra ara verildi. Duruşmalara Divan-ı Harb-i Örfî yapısındaki bazı değişikliklerden sonra 6 Ekim 1919'da yeniden başlandı ve karar 8 Ocak 1920'deki on üçüncü oturumda açıklandı. İlk duruşmada okunup kayda geçirilen iddianamede (hepsi kâtib-i mesul olmayan) otuz sanığa Ermenilere karşı suç isnadı yöneltiliyordu. Temel suçlama devlet aygıtını kontrol eden ve kendi parti hedeflerini hükümete dayatan sanıklara yönelik suçlardı. Bu sanıklar İttihad ve Terakki Merkez-i Umûmî'ye hükümet kararlarının alınmasında baş rolü vermişlerdi. Özel tehcir yasası da bu işleyişin sonucuydu. Sürgün edilenler "imha edilip", mal ve mülkleri bu amaçla tertib içine giren çeteler ve eşkıya tarafından "yağmalanıp talan edilmişti."

Suçlananlar arasında Kastamonu Vilayeti'nde bir sancak olan Bolu'daki kâtib-i mesul Doktor Ahmed Midhat'ın da yer aldığı önde gelen İttihadçı liderler bulunuyordu. Bu kişiler diğer vilayetlerdeki Müslüman halkı ajite etmek için ateşli konuşmalarla sadık taraftarlar toplamaya çalışmışlardı. Bir diğeri Edirne Vilayeti müfettişi Abdülgani'ydi. Bir başkası ise yetkileri vilayetin valisini aşan Kastamonu Kâtib-i Mesulü Hasan Fehmi'ydi. Bu mahkemeler dizisi temelde kâtib-i mesullerin yargılanmasını amaçlamakla birlikte, iddianame çok sayıda başka görevliyi, memuru ve Harbiye Nâzırı Enver'in babası dahil, Meclis-i Mebusan üyelerini de suçlamaktan geri kalmıyordu. Suç isnat edilen 29 kişiden, sadece 12 kâtib-i mesul huzurda bulunurken, gıyaplarında yargılananların sayısı 17'ydi.

Mahkemenin belki de en göze çarpan özelliklerinden birisi, Edirne Müfettişi Abdülgani'nin ikinci oturumda Edirne Ermenileri ile ilgili söyledikleri idi. Abdülgani, "Edirne Ermenileri çok onurlu bir halktı. Şehrin Bulgarlar tarafından işgali sırasında, Türk aileleri korumayı teklif etmişlerdi" diyordu. Bununla birlikte, kurbanlarının mal ve mülklerinin yağmalandığını inkâr ederken, Edirne'den bazı sürgünler olduğunu kabul ediyordu. Üçüncü celsede, Eskişehir delegesekreteri Dr. Besim Zühdi, bu suçların "İttihad Partisi'nin değil, ama tehcir yasasını uygulayan hükümetin" başının altından çıktığını söyledi [Oturumlar hakkında ayrıntılı bilgi için Divan-ı Harb-i Örfî'de Görülen Davaların Listesi makalesine bakınız].

Sanıkların her türlü suç isnadını kesin bir dille ve tekrar tekrar inkâr etmelerine rağmen iddiaları, üst düzey sivil-askerî yetkililer dahil, Müslüman tanıkların ifadeleriyle tutarlı bir biçimde çürütülmüştü. Askerlerin arasında Binbaşı İsmail Hakkı; merhum Müşîr Asaf Paşazade Cemal; Dokuzuncu Alay Komutanı Miralay Hurşit; Silifke Jandarma Komutanı Binbaşı Mustafa Şerif vardı. Diğerleri, Kastamonu Meclis-i İdare Sekreteri Besim; Kaymakam Celal ve Bolu Mutasarrıf

215 *T.V.* 3772, s.1-6. 8 Ocak 1920 tarihinde alınan karar, 10 Şubat 1920'de yayınlandı.

Vekili Ali İlmi idi (tehcire itiraz ettiği için görevden el çektirilmişti). Ayrıca, harbiye nezâreti Abdülgani'nin suçlarıyla ilgili bir yazı göndermişti. Tanıklık eden Müslüman siviller arasında Vahid; Cevdet; Salim; Kastamonu eşrafından Tevfik; medrese hocası Mehmed ve savcı İzzet vardı. Duruşmada hazır bulunan sanıklar: Dr. Besim Zühdi, Bursa Kâtib-i Mesulü; Avni, Manisa Kâtib-i Mesulü; Abdülgani, Edirne Kâtib-i Mesulü; Mehmed Cemal, Halep Kâtib-i Mesulü; Hüseyin Cevdet, Mirgün' Kâtib-i Mesul vekili; Hasan Salahattin Beyoğlu, İstanbul Kâtib-i Mesulü; Dr. Mihdat, Bolu Kâtib-i Mesulü; Abdülkadir, Konya Kâtib-i Mesul vekili; Münir, Kastamonu Kâtib-i Mesul vekili; Agâh, Karahisar Tasfiye Komisyonu eski başkanı ve Karahisar Tasfiye Komisyonu üyesi.

Kararı özetlemek gerekirse, sanıklar, özellikle tehcir, katliamlar ve yağmalamalar konusunda İttihad ve Terakki Merkez-i Umûmî'nin cinayet kararlarına iştirak etmişlerdi. Mayıs 14/27 Tehcir Kanunu şahsi çıkarlar gözetilerek kötüye kullanılmıştı. Sanıklar İttihad ve Terakki'nin yerel şubelerini kullanmak suretiyle, Ermenilerin katliam ve imhasını tertipleyip, bu suçlara zemin hazırlamışlardı. Parti ileri gelenleri "yağma" konusunda çok gayretkeş davranmışlardı (s.4, sağ sütun). Kanunu ihlâl ederek, tehciri ülkenin her köşesine yaymışlardı. Açgözlülük ve şahsi zenginlik hırsı bunda baş rolü oynamıştır (s.4, sol sütun). Katliamlar bu canice görevleri hazırlayıp kolaylaştırmak amacıyla İttihad ve Terakki Merkez-i Umûmî'since, Teşkilât-ı Mahsûsa'nın yardımıyla tertip edilmişti (s.4, sağ sütun).

Bu parti ileri gelenleri arasında Kastamonulu Hasan Fehmi, Kastamonu Ermenilerine karşı eylemlerin tertiplenip yönetilmesinde en etkili kişiydi. Terk Edilmiş Mallar Komisyonu üyesi olarak, dükkânlara girerek adamları aracılığıyla dilediği ne varsa çuval ve küfelere doldurmuştu. Ancak bundan sonra dükkânların açılıp, müzayedenin başlatıldığını ilan etmişti. Vilayet valisinden çok daha güçlüydü. Kimse onun hırsızlığını durdurmaya cüret edemedi. Benzeri rezaletler başka kâtib-i mesuller tarafından, bilhassa Edirne Kâtib-i Mesulü Abdülgani tarafından da sergilenmişti. (s.5, sol sütun).

Karar, aynı zamanda bir dizi ilgili olguyu vurgularken, iddianameyi gerçekte teyit ediyordu. Mahkeme katliam emirlerine karşı çıkan valilerin kâtib-i mesuller tarafından görevden uzaklaştırıldığına ilişkin en az üç örnek veriyordu. Bunlardan biri Ankara Kâtib-i Mesulü Necati'ydi. Yozgat Valisi Cemal'i görevden aldırıp, yerine Yozgat sancağındaki Boğazlıyan ilçesindeki Ermenileri çoktan ortadan kaldırmış olan Mehmed Kemal'in atanmasını sağlamıştı. Cemal verdiği ifadede, Necati'nin kendisine bir kâğıttan İttihad ve Terakki Merkez-i Umûmî'nin emri olduğunu söylediği bir şeyler okumuş, vali kâğıdı kendisi okumak istemiş, ama Necati buna izin vermemişti. Buna benzer bir başka örnek, Kastamonu Valisi Reşid Paşa'nın Kastamonu katib-i mesulü tarafından görevinden uzaklaştırılmasıydı. Vali Reşid, Hasan Fehmi'yi "muzır bir mahluk" olarak nitelendirerek, "ben elimi kana boyamam" demek suretiyle Ermeni katliamlarına karşı çıkmıştı. Bunun üzerine Hasan Fehmi de Reşid Paşa'yı "Ermenilerin hâmisi, daha doğrusu kâfirlerin valisi" diye suçlamıştı. Üçüncü örnek, sancağında tehcire karşı çıkan Bolu vali vekili Ali İlmi'nin Bolu Kâtib-i Mesulü Dr. Midhat tarafından makamından edilmesiydi. Bu iş için Midhat da İstanbullara kadar gidip şikâyet etmişti. Aynı zamanda Müslümanları Ermenilere karşı kışkırtmak

amacıyla yoğun bir ajitasyona da girişmişti. Nihayet, Bolu Ermenileri Kastamonu Vilayeti'nin valisi Reşid Paşa'nın yerine atanan Atıf tarafından sürgün edilmişti. Karar bu kâtiplerin hükümeti yasadışı işler çevirmeye zorlayacak kadar büyük yetkilerle donatılmış olduklarına işaret ediyordu. Karar Abdülgani'nin Edirne'den sürgün edilen kafilelerin sayısını ön soruşturma sırasında verdiği ifadede üç, ama mahkeme ifadesinde bir olarak gösterdiğini ve yalanının yakalandığını belirtiyordu. Sanıklar eşkıya çeteleriyle işbirliği yapmış ve kendileri de çeteleşmişti. Bazıları kurbanları yardım etme bahanesiyle kandırıp, geride bıraktırdıkları malları yağmalamışlardı.

Mahkeme sanıkların çoğunun feri fail oldukları gerekçesiyle idam cezası vermekten imtina etmişti. Çoğu soygun, yağma ve kurbanların mallarına şahsi zenginleşme amacıyla el koymakla suçlanmıştı. Beş hâkimden oluşan heyetten ikisi, Tuğgeneral (Mirliva) İhsan ve Piyade Miralay Şakir, dört asıl failin, Hasan Fehmi, Dr. Ahmed Midhat, Abdülgani ve Avni'nin cezalandırılmasına bile karşı çıkmıştı.

Kararda Hasan Fehmi, Midhat, Abdülgani ve Cevdet dışında diğer sanıkların katliam ve yağmaya katıldıklarını gösterecek yeterli kanıt olmadığından tahliye edilmeleri isteniyordu. Fakat, Hasan Fehmi, Dr. Midhat ve Abdülgani tehciri gerçekleştirme kisvesi altında katliam, yağma ve başka eylemlerden suçlu bulunmuşlardı. Bu nedenle oy çokluğuyla Besim Zühdi, Mehmed Cemal, Münir ve Abdülkadir'in başka suçtan tutuklu değillerse salıverilmesine karar verilmişti. İsmail Hakkı ve Kemal dolandırıcılıkla suçlanmış, ama mahkeme edilmemişlerdi. Bölge savcısı bir soruşturma başlatabilirdi, ama sanıkların cezaevinde tutulmaları için bir sebep yoktu. Böylelikle oy birliğiyle beraat etmişlerdi. Hayreddin ve Agâh'a gelince, bu kişilerin dosyaları yeni bir hukukî soruşturma sürecini gerektiriyordu. Hayreddin ve Kosti'nin ortak dosyasının Maliye Vekâleti'nin isteği üzerine ayrılmasına oybirliğiyle karar verilmişti. (s.6, sol sütun).

Hasan Fehmi ve Midhat, Ceza Kanunu'nun 45/2. Maddesi'nde belirlendiği gibi, eylemlerine uyan 170. Madde'den hüküm giymişlerdi. Tutuklandıkları tarihten başlamak üzere on yıl kürek cezasına çarptırılmışlardı. Abdülgani'nin dosyası Edirne tehciriyle ilgili mahkemede derdest edilmişti. Avni'nin kararı Ceza Kanunu'nun 203. Maddesi'ne dayandırılmış ve tutuklandığı tarih olan 17 Şubat 1919'dan itibaren iki aylık hapis cezasına çarptırılmıştı. Bu süreyi tutuklulukta geçirmiş olduğundan, oy çokluğuyla serbest bırakılmıştı. Bu kararlar sanık Agâh'ın gıyabında, diğerlerinin yüzüne karşı okunmuştu.

İttihad ve Terakki Liderleri ile İttihad ve Terakki Cemiyet Merkez Komite Üyeleri Davası Kararı[216]

İngilizler tarafından derhal tutuklanarak, Malta'ya sürgün edilmelerinden önce, savaş sonrasında Türk divan-ı harplerinde yargılanan başlıca sanıklar arasında savaş zamanında görev yapan harbiye nâzırları da vardı: Sadrazam Said Halim; şeyhülislâmlar Musa Kâzım ve Hayri; nâzırlar Halil Menteşe; İsmail Canbolat; Abbas Halim; İbrahim; Ali Münif; Şükrü; Mustafa Şeref;

---

216 *T.V.* 3604, s.217-220. 5 Temmuz 1919 tarihli karar 22 Temmuz 1919'da yayınlandı.

Kemal; Haşim; Rıfat. Gıyaplarında yargılananlar: Talat; Enver; Cemal. Keza İttihad ve Terakki'nin önde gelen merkez komite üyeleri içinde yargılananlar: Küçük Talat; Rıza; Midhat Şükrü; Ziya Gökalp; Cevad; Atıf. Aynı gruptan gıyaplarında yargılananlar: Dr. Nazım; Dr. B. Şakir; Dr. Rüsuhi ve Aziz Bey.

Mahkemeler dizisi 28 Nisan'da (*T. V.*'de yanlışlıkla 27 Nisan denmiştir) başladı ve mahkemenin yapısı ve üyeliklerinde birçok değişiklikten sonra, 5 Temmuz 1919'da yapılan karar duruşmasıyla cezalar açıklanarak sona ermişti. Burada da belgelerini yayınladığımız gibi, esastan birbirine bağlı olan ama iki ayrı iddianame ile toplam on dört celse yapılmıştı. Bu celselerin ilk yedisinde çok sayıda önde gelen ve üst düzey İttihad ve Terakki lideri ve Teşkilat-ı Mahsusa reisi yargılanmıştı (28 Nisan-17 Mayıs 1919). Yedi celselik ikinci dizide temelde savaş zamanı hükümetlerinde görevli nâzırlar yargılanmış ve 3-26 Haziran 1919 dönemi kendi içinde iki evreye ayrılmıştı. İlk dört oturum 3-12 Haziran 1919 dönemini, geri kalan üçünü içine alan ikinci evre 24-26 Haziran 1919 dönemini kapsamıştı.

Ana Karar'ın temel unsuru şuydu: "Ermenilere karşı kitlesel cinayet suçu üst düzey İttihad ve Terakki liderleri tarafından tertib ve icra olunmuştur" (s.219, sağ sütun). "Yasalara uygun hareket ediyormuş kisvesi altında kolayca kandırıp aldatacakları (iğfal ve izlâl) sahtekâr bir idareci grubu kurarak, adım adım hükümeti ele geçirmiş ve en sonunda kendi görüş ve kararlarına boyun eğen bir hükümete sahip olmuşlardı" (s.218, sağ sütun). Sonunda "hükümette dördüncü bir kuvve-yi tehdidiye" yaratmayı başarmışlardı (s.219, sol sütun). Bu suçlar öyleydi ki, bunları "İttihad ve Terakki'nin manevi şahsiyeti" ile ilgili görmek "ve böylece cemiyetin şahsiyetiyle alakadar suçlardan" saymak şarttı (s.218, sol sütun).

Hatta Şeyhülislâm Musa Kâzım Efendi'nin ifadesindeki gibi, İttihad ve Terakki'den ayrılmanın İslâm'dan dönmek olduğunu ısrarla söyleyecek kadar ileri gitmişlerdi (s.219, sol sütun). Bütün bu olup bitenlerin bir sonucu da "Ermeni milletinin meşrûtiyet-i mübeccelemizin [yüce meşrutiyetimizin] te'mîn-i âsâyiş ve adâlet edeceği hakkındaki kanâatlerinin adem-i isâbetini [isabetsizliğini] anlayarak kanâat-ı sâbıkaları [eski görüşleri] dâ'iresinde âmâl-i millîyelerinin [millî emellerinin] teyessür [kolay ve başarılı bir şekilde] nemâ-yı husûl olabilmesine [gelişip olgunlaşmasına] fursat-cû [fırsat arayan] bir vaziyet almalarına sebebiyet verilmiş" idi (s.218, sol sütun).

Karar, hepsi de Nâzır olan, ama aynı zamanda önde gelen İttihad ve Terakki liderleri arasında bulunan Talat, Enver, Cemal ve Dr. Nazım'ın "çok ağır suçlar" işlediği sonucuna varıyordu. (s.220, sağ sütun). Buna göre, bu suçlar Ceza Kanunu'nun 45/1. Maddesi'nin ihlâline giriyordu ve asli failler eylemlerine uyan bu madde gereğince idama mahkûm ediliyordu. Cavid, Mustafa Şeref ve Musa Kâzım'a gelince, Ceza Kanunu'nun 45/2 ve 55/son uyarınca ağır hapis cezasına çarptırılmışlardı. Bu 15 yıllık kürek cezasına tekabül ediyordu. Eski nâzırlar Rıfat ve Haşim beraat ettirilmiş olmakla birlikte, bu hüküm gelecekte Divan-ı Âli'de yargılanmalarına engel teşkil etmiyordu. Eski Posta ve Telgraf Nâzırı Oskan ve eski Ticaret Nâzırı Süleyman El-Bustani, uzun süredir Avrupa'da bulunduğundan, mahkemeden haberdar olmadıkları, haberdar bile olsalar duruşmalara katılmama ihtimalleri bulunduğundan bahisle dosyaları tefrik edilmişti. Oybir-

liğiyle alınan karar Talat, Enver, Cemal ve Dr. Nazım'ın gıyabında ve Rıfat, Haşim ve Musa Kâzım'ın yüzüne karşı okundu.

Bazı İkincil Suçlamalar ve Yargılamalara Örnekler

Büyükdere[217]

23 Nisan 1919'da başlayan duruşmalar, sekiz oturumdan sonra 24 Mayıs 1919'da açıklanan karara göre Boğaz bölgesindeki Ermeni (ve Rum) mallarını yağmalamakla suçlanan iki temel sanık, polis Kerim bir yıla, memur Refik ise iki yıla mahkûm edildi. Diğer sanıklar beraat ettiler.

İzmit[218]

Sanıklar (1) Hüseyinoğlu Mehmed, (2) Mehmed Celil ve (3) Hasanoğlu Hüseyin haydutluk, yol kesme suçlarının yanısıra, Harbiye Nâzırı Enver'in amcası ve ordu komutanı Halil (Kut) ve bir dönem İTF'nin Merkez-i Umûmî üyesi olan Küçük Talat namlı Talat'ın (Muşkara) hapishaneden kaçırılmasına yardım ve yataklık etmekle suçlandılar. Bu iki önde gelen Jön Türk lideri Ermeni felaketindeki rollerinden dolayı gözaltında tutuluyorlardı. Hüseyin altı yıl kalebentliğe, Hüseyinoğlu Mehmed önce dokuz yıl hapse mahkûm edildi ancak Ceza Kanunu'nun 40. maddesi uyarınca, henüz yetişkin olmadığı için cezası altı ay hapse çevrildi. Mehmed Celil ise altı ay hapse mahkûm oldu.

Bosnalı İsmail ve Ahmet Midhat[219]

Bosnalı Dr. İsmail, Dr. Midhat'ın hapishaneden kaçırılması ile ilgili olarak suçlandı, ikili ayrıca ayaklanmacılara (Kemalistlere) katılmakla da suçlanıyorlardı. Bilindiği gibi Dr. Midhat çeşitli vilayetlerde Ermenilere karşı yürütülen propaganda ve kışkırtma çalışmalarında önemli rol oynamış, böylece bölgesinde Ermenilerin organize bir biçimde katledilmelerine giden yolu açmıştı. Sonuç olarak, kâtib-i mesuller davasında on yıl hapis cezasına çarptırılmış ve fakat daha sonra tedavisi için hastaneye yatırılmıştı. Bu davada ise sanıklar, Ceza Kanunu'nun 45. maddesinin birinci paragrafı ve 55. maddesinin 4. paragrafı uyarınca gıyaplarında ölüme mahkûm edildiler.

Cemal Oğuz ve Binbaşı Nureddin[220]

İTF'nin Çankırı kâtib-i mesulü olan Cemal Oğuz ayrıca bölgedeki Ermenilerin imha edilmelerine yönelik operasyonları örgütleyen gizli encümenin önemli üyelerinden birisi idi. Ayrıca, Kastamonu vilayetinde, tehcir edilen Ermenilerin geride bıraktıkları malların istimlak ve haczedilmesi gibi işler için kurulmuş olan Emlak-ı Metruke adlı komisyonun üyesi idi. Nureddin ise Trabzon'daki jandarma okulunun müdürü olup, mahkeme kaçağı idi.

---

217 *T.V.* 3618, 9 Ağustos 1919. Karar 24 Mayıs 1919'da açıklandı.

218 *T.V.* 3900, 11 Temmuz 1920. Yayınlanan kararın Sultan tarafından onayıdır.

219 *T.V.* 3944, 1 Eylül 1920. Karar 19 Temmuz 1920'de açıklandı. Ayrıca bkz. *Vakit*, 22 Temmuz ve *Alemdar* 22 ve 23 Temmuz 1920.

220 *T.V.* 3867, 31 Mayıs 1920. Karar 8 Şubat 1920'de açıklandı, sultan kararı 27 Mayıs 1920'de onayladı.

Oğuz 3 Nisan 1919'da yakalandı ve ana iddianamede isminden bahsedildi. Savcı kendisini esas olarak beş Ermeni seçkinini öldürmekten suçlamıştı. Ancak birkaç ay sonra Oğuz her nasılsa "delil yetersizliği"nden salıverildi. Bilindiği gibi Ermenilerin imha edilmeleri 24 Nisan 1915'de bir grup Ermeni aydının tutuklanması ile başlamıştı. Oğuz'un öldürdüğü beş Ermeni'den Daniel Varoujan ve Rupen Sevag Ermeni edebiyatının ve şiirinin en önde gelen iki önemli ismi idi. Öldürülme tarihleri 13 Ağustos 1915'di.[221]

Divan-ı Örfî'nin yeni başkanı Esad Paşa'nın emri ile Cemal Oğuz 27 Ekim 1919'da yeniden tutuklandı ve dosyası diğer kâtib-i mesullerin dosyaları ile birleştirildi. 1919 Aralık'ı ve 1920 Ocak'ındaki duruşmalarda deli numarası yapan Oğuz, bu süre içinde sürekli mahkeme başkanı ile çatıştı ve intihara teşebbüs etti. Sonunda, mahkeme heyetini, akli dengesinin yerinde olup olmadığının tesbiti için hastaneye havale edilmesi gerektiğine ikna etti ve Merkez Hapishanesi'nin sağlık hizmetlerinin görüldüğü Gümüşsuyu Hastanesi'ne sevk edildi. Oğuz 27 Mayıs 1920'de hastaneden çıkarılarak tekrar merkez hapishanesine götürüldü. Britanya Yüksek Komiserliği'nin talebi üzerine 2 Ağustos 1920'de önce İngilizlere teslim edildi, 30 Eylül 1920 tarihinde ise, Ermeni katliamlarına karışmakla suçlanan bir dizi başka Türk yetkili ile birlikte Malta'ya sürüldü.

Cemal Oğuz'un yargılaması, zaman içinde tuhaf bir seyir gösterdi. Daha önce belirtildiği gibi dosyası kâtib-i mesul davası ile birleştirilmezden önce, suçlama beş Ermeni seçkinini öldürmekten yapılmıştı. Buna göre Binbaşı Nureddin ile birlikte suçun örgütlenmesine yardımcı olmuştu. Mahkemeye göre, Cemal Oğuz doğrudan suça katılmayıp, fer'i (ikinci derecede) suçluydu. Askerî Mahkeme Cemal Oğuz için önce sekiz yıl dört ay hapis cezası verdi, ardından cezayı beş yıl dört ay hapse çevirdi. Binbaşı (suçu işlediği sırada rütbesi Yüzbaşı idi) Nureddin ise altı yıl sekiz ay hapse mahkûm edildi.

Bununla birlikte, altı hafta sonra, 23 Mart'ta toplanan Temyiz Mahkemesi, savaş sırasında Ankara'da kurulan bir Divan-ı Harb-i Örfî'nin Cemal Oğuz'u yargıladığı ve cezalandırdığı gerekçesi ile Oğuz hakkındaki kararı bozdu. Çünkü, bu durumda İstanbul Divan-ı Örfî'si bu davada yetkili olamazdı ve bir kişi aynı suçtan ikinci kez cezalandırılamazdı. Oğuz aynı zamanda Ermeni kurbanlardan kalan mal ve nakitle ilgili bir dizi gayr-ı meşru tasarruftan dolayı da suçlandı. 28 Haziran 1919'da, kâtib-i mesullerin yargılandığı davanın üçüncü duruşmasında Dr. Ahmed Midhat, Oğuz hakkında yapılan mali nitelikli suçlamaları doğruladı. Ahmed Midhat'ın kâtib-i mesulleri korumak amacıyla daha küçük seviyedeki memurları suçlamaktan çekinmediği için bunu yaptığı tahmin edilebilir.[222] Britanya gizli servisine göre "tehcir sırasında Oğuz büyük

---

221 Bu dehşetin detayları daha sonra kurbanları iki atın çektiği bir arabayla taşıyan 20 yaşında bir Türk delikanlısı tarafından ifşa edildi. Bu delikanlının ifadesine göre, Kürt eşkiya reisi Alo'nun [Ali'nin] emrindeki dört Kürt eşkiyası Cemal Oğuz'un emri ile Ermeni konvoyunu Tüney'de basmışlardı. Konvoya eşlik eden jandarmanın sözde karşı koyuşunu kolayca safdışı eden kasaplar işe girişmişlerdi. Elbiselerinin kirlenmemesi ve daha kolay hareket etmek için önce kurbanları soymuşlar, ardından pek çok kılıç darbesi ile kollarını ve ayaklarını kesmişlerdi. Direnmeye cüret edenler için ünlü şair Varoujan'ın başına gelenler ibret vericiydi. Varoujan'ın gözleri oyulmuş ve bağırsakları deşilmişti. Bu korkunç olaylara şahit olan genç sürücü o an işine lanet etmiş ve bir daha yapmamak için yemin etmişti. Krikoris Balakian, *Hai Koghkota*, c.1, (Vienna: Mechitarist Publishers, 1922), s.148-151.

222 *T.V.* 3596, s.214 sol sütun ve s.215 sağ sütun.

bir servet edinmişti." Ermeni kaynakları bu servetin yarım milyon altın olduğunu ileri sürer. Bu miktar bugünkü değerlerle iki milyon dolara yakındır.[223]

İstanbul Divan-ı Harb-i Örfî'si, Temyiz Mahkemesi'nin ilgili kararına uymadı ve kendi kararında ısrar etti. Buna göre, (1) Ankara yargılamaları hem tamamlanmamıştı hem de Oğuz bu mahkemede sanık değildi ve (2) İstanbul'daki mahkeme tek bir suç için değil, İTF'nin kâtib-i mesullerinin içinde yer aldığı bir dizi suç için oluşturulmuştu. Mahkeme bu suçları kovuşturmanın kendi yetki alanına girdiğini söyleyerek Temyiz Mahkemesi'nin Oğuz hakkındaki kararını yerinde bulmadı.[224]

Şunu da not etmek gerekir ki, Oğuz hakkında Hacı Tevfik, Ziya ve Osman Efendi gibi Türkler tarafından temin edilen açık kanıtların bu direnme kararında etkisi olmuştu. Ancak daha da önemlisi, Cemal Asaf adlı bir diğer Türk'ün Oğuz'u Ermenilere karşı işlenen suçların ve Kürt eşkiyası Alo ile işbirliği içinde Tüney bölgesindeki cinayetlerdeki "esas suçlu" olarak tanımlayan ifadesiydi. Bu ifade 18 numaralı belge olarak esas hakkındaki iddianameye geçmişti.[225]

ÖZET: DAVALARIN HUKUKİ KURUMSAL ÇERÇEVESİ

Ermenilere yönelik kitlesel katliamların hukukî olarak koğuşturulması meselesi, aslında çeşitli açılardan beklenmedik bir durumdu. Her şeyden önce savaş sonrasında kurulan Osmanlı hükümeti bu suçların varlığını resmen kabul etmekle yetinmedi, daha önemlisi bu tür olayların hasıraltı edilmesi geleneğine güçlü bir şekilde karşı koyarak, sözkonusu suçların ve faillerin soruşturulması ve cezalandırılması gibi riskli bir işe girişti. Onun kadar önemli olan bir diğer durum ise, suçlanan kişilerin hükümet üyeleri ve İTF'nin önemli görevler de üstlenmiş olan en tepe yöneticileri olmasıydı. Bu faktörler birarada ele alındığında, girişilen işin ne kadar önemli olduğu anlaşılır.

Savaş sonrası yargılamaları yapanlar, savaşta alınan askerî yenilginin izleri her yerde görülürken ve Osmanlı başkenti düşman güçlerin işgali altında iken, "galiplerin adaletini sağlamak" için oluşturulmuş sözde mahkemeler kurdukları yönündeki şüpheleri bertaraf etme konusunda ciddi baskı altındaydılar. Hükümet, bu nedenle iki alışılmadık adım attı. Mevcut uygulamaların aksine yargılamaların basına ve halka açık yapılmasına karar verdi. Daha da ötesi, savunma avukatlarının duruşmalarda hazır bulunma ve gerekli gördükleri yerlerde itirazda bulunmalarına izin verildi. Nitekim, özellikle duruşmaların başlangıcında, savunma avukatları, yargılamaların Kanun-ı Esasî'ye uygunluğu, belli tür kanıtların kabul edilip edilemeyeceği gibi hususlarda önemli itirazlarda bulunma şansına sahip oldular.

Mahkemelerin kurulması ve faaliyete geçmesi süreci, Meclis-i Mebusan'da yürütülen tartışmaların aldığı istikamet tarafından önemli ölçüde ön belirlendi. Bu bağlantıya dair ilk ipucu Âyân Meclisi'ndeki iki üyenin, yukarıda II. Bölümün 3. kısmında anlatıldığı üzere, yargılama usullerine dair ard arda yaptıkları konuşmalarda görüldü. Bu eleştirilere cevap veren meclisin ye-

---

223 FO 371/6501/76270, sahife 228/726.
224 *A.g.e.*, s.225/723.
225 *T.V.* 3540, s.7, sol sütun.

ni başkanı Ahmed Rıza, 21 Ekim 1918'de Ermenilerin imhasının resmi politikaya uygun olduğunu ve merkezden organize edildiğini söyledi. Burada zımnen iddia edilen merkezi otoritenin taammüden ve kasten bu suçlara iştirak ettiği idi. 21 Kasım 1918'de yapılan bir başka oturumda, yukarıda aktardığımız gibi Şura-yı Devlet Reisi Reşid Akif Paşa da aynı yönde konuşma yapmıştı. Akif Paşa'nın aktardıklarıyla da belli olan şuydu ki ortada, hapishanelerden boşaltılan suçlular aracılığıyla geniş ölçekli katliamları hayata geçirmek üzere, otoritesini biri resmi, diğeri gayrı resmi (gayr-ı meşru) yollardan alarak ikili bir mekanizmayı hayata geçiren bir fırka vardı. Mecliste yapılan ifşaatlardan üçüncüsü 11 Aralık 1918'de Meclis-i Mebusan'ın hukukçu üyelerinden Hafız Mehmed'in konuşması idi. Hafız Mehmed konuşmasında Karadeniz kıyılarındaki Ordu şehrinde Ermeni kadınlarının ve çocuklarının bir mavna ile açık denize doğru götürülmelerine bizzat şahit olduğunu anlatmıştı. İddiasına göre kurbanlar denize atılmak suretiyle öldürülmüşlerdi. Bu açıklamalar, İmparatorluğun Ermeni nüfusuna yönelik imha operasyonlarında ne tür yöntemlerin kullanıldığına dair fikir veriyordu.

Meclis-i Mebusan'da yapılan tartışmaların, mahkemelerin kuruluş ve faaliyetini ön belirlediğine verilecek ikinci örnek bu tartışmalar sonucu oluşturulan 5. Şube Komisyonu ve burada verilen ifadelerdi. Savaş dönemi hükümetinde görev almış bazı nâzırlar komisyona verdikleri ifadelerde, daha sonra askerî mahkemelerce ortaya çıkartılacak birçok bilgi ve belgeyi önceden dile getiriyorlardı. Örneğin Adliye Nâzırı İbrahim, hapishanelerdeki binlerce suçluyu, Harbiye Nâzırı Enver'in talepleri doğrultusunda yasalara aykırı biçimde salıverdiğini itiraf etmişti. İlgili af yasası, Ermenilere yönelik katliamlar tamamlandıktan sonra çıkarılmıştı. Dahası, Sadrazam Said Halim Paşa, hükümetin, hapishanelerden boşaltılan suçluların Teşkilât-ı Mahsûsa bünyesinde görev aldıklarından haberdar olmadığını; kabinenin aldığı kararın Ermenilerin sadece tehcir edilmeleri ile sınırlı olduğunu ve öldürülmelerini kapsamadığını söylemişti.

Tüm bu nedenlerle, mahkeme öncesindeki meclis inisiyatifleri, sadece kanıtların toplanması ve belgelenmesi açısından değil, aynı zamanda Birinci Cihan Harbi'nde işlenmiş suçların temel nedenlerini açıklığa çıkartmak ve incelemek bakımından da özel bir öneme haizdiler. Bu manada dört belirleyici unsurun yeniden gözden geçirilmesi ve değerlendirilmesinde fayda vardır: Bunlar sadece Ermeni Soykırımı'nı anlamak açısından değil, İkinci Dünya Savaşı sırasında yaşanan Yahudi Soykırımı da dahil olmak üzere genel olarak soykırımları anlamak açısından önemlidir. Bu belirleyiciler şunlardır:

(1) Taammüd ve Özel Kasıt (dolus specialis)

(2) Teşkilât-ı Mahsûsa (suçun işlenmesini sağlayan özel örgüt)

(3) Parti Sekreterleri ve Müfettişler (Uygulama aşamasında mekanizmaları harekete geçiren ve denetleyen yerel örgütleyiciler)

(4) Merkezi otorite - İTF Merkez-i Umûmî (Karar alma ve yetkilendirmede beyin takımı).

Bu konuyu incelemeye başlamadan evvel, mahkemelerin yargılama ve kararlarına esas olan geniş bir yelpazeye yayılan kanıt niteliğindeki malzemeye bir göz atmak gerekir.

Hukukî Kanıtlar: Kovuşturmanın Dönüm Noktası ve Karar Tesisi

Genel Olarak Belgesel Kanıtlar

Daha önce de belirttiğimiz gibi, suçu işleyenler, savaş sonunda, Ermeni soykırımına ilişkin kanıtların önemli bir kısmını ya çalmış ya da temizlemişlerdi. Fakat sözkonusu suçun büyüklüğü ve boyutları düşünülürse, bu tür kanıtların tüm izlerini tamamen ya da kısmen ortadan kaldırmayı başarmak devasa bir iş olurdu. Gerçekten de neredeyse kaçınılmaz olarak çok az sayıda kanıt parçasının tesadüfen geride kalmasının bile, bir dava soruşturmasını başarılı kılmakta yeterli ve uygun olduğu çoğu kez kanıtlanmıştır. Bizim örneğimizde, bu belgelerin gün ışığına çıkmasında rol oynayan önemli bir faktöre de değinmekte fayda var. Askerî yenilgiyi ve arkasından gelecek muhtemel ceza soruşturmasını bekleyen bazı potansiyel sanıklar, salt kendilerini korumak amacıyla, bazı çok önemli suç belge ve kanıtlarını saklamışlardı. Bunlar daha sonra soruşturmalar sırasında bu belgeleri ortaya çıkarmak suretiyle adalete yardım etmeyi ve bu sayede kendilerini kurtarmayı denediler. Gerek bu yolla gerekse soruşturmalar sırasında elde edilen başka belgelerle Mazhar Tahkikat Komisyonu mahkeme öncesi zengin bir belge ve kanıt külliyatı oluşturmuştu. Bu külliyat, askerî mahkemenin kendi araştırma komisyonu tarafından sağlanan belgelerle de desteklendi. Belki de bu alanda Divanı Harbi Örfî'nin en büyük avantajı, Fransız sistemini model alan Osmanlı-Türk ceza hukuku Engizisyon sistemine dayalı olmasıydı. Bu sistemle, savunma avukatlarının gözaltı süresinde sanıklarla ilişki kurmaları engellenmişti. Sanıkların ön yargılama aşamasına ait sayılan belgelere ulaşmaları da yasaktı. Bu uygulama, savunma avukatlarına, belgelere tam ulaşım hakkı tanıyan, "keşif" esasına dayanan Anglo–Sakson geleneğine taban tabana zıt idi. Bunun sonucu olarak, yargı makamı, mahkeme öncesi değil, duruşma sırasında, sanıkları ve avukatlarını gafil avlayan ve onları şaşkına çeviren sürpriz üzerine sürpriz yaratma şansına sahip olmuştu. Bu belgelerin önemli bir kısmı aramalar sırasında müsadere edilmişlerdi. Bundan daha da önemlisi, bu belgelerin mahkemede kullanılış tarzı onları çürütme veya geçersiz sayma yolunda yapılacak her türlü girişimi değersiz kılıyordu. Yozgat davasının 9. (22 Şubat 1919), 12. (3 Mart 1919) ve 16. (29 Mart 1919) oturumlarında açığa çıktığı gibi, her belge, mahkemeye sunulmadan önce ilgili Adliye veya Dâhiliye Nâzırlıkları tarafından "Aslına muvafıktır veya mutabıktır" biçiminde tasdik ettirilmiş bulunuyordu. Bu fevkalade önemli gerçek Divan-ı Harb-i Örfî'nin yargılama ve kararlarına olağanüstü bir meşruiyet kazandırıyordu.

Bu bağlamda, ana dava iddianamesinde bu tür 40'tan fazla belgenin yer almış olduğunu belirtmek gerekmektedir. Bölüm III, kısım 3'de bir dökümü çıkartılan bu belgelerin oniki adedi şifreli, dört adedi normal telgraf ve on adedi ön soruşturmalar sırasında alınmış yazılı ve sözlü ifadelerden oluşuyordu. Ayrıca iddianame, Teşkilât-ı Mahsûsa ile ilgili "çok sayıda" belgeden söz ediyordu. Görülen onlarca başka davada da bu ve benzeri başka şifreli telgraf örnekleri delil olarak kullanıldı. Örneğin, İttihad ve Terakki Fırka yöneticileri hakkındaki ana davanın değişik oturumlarında kullanılan şifreli telgraf sayısı 16 adet idi.

İttihad ve Terakki'ye ve Savaş Dönemine Ait Belgelerin "Aşırılma" ve İmha Edilmesi Meselesi

Savaşın bitimine yakın İTF Merkez-i Umûmî'ye ait evrakın önemli bir kısmı, soykırımın örgütlenmesinde önemli bir rol oynayan üç isim tarafından parti binasından alınıp götürülmüştü. Bu kişiler Dr. Bahâeddîn Şakir ve Dr. Nazım ile, Emniyet Genel Müdürü Erzurumlu Aziz idiler (*T.V.* 3543, s.27 sağ sütun). İttihad ve Terakki'nin Kâtib-i Umûmîsi Midhat Şükrü, soruşturması sırasında Dr. Nazım'ın belgeleri alıp götürdüğünü doğruladı. Aynı bilgileri, Midhat Şükrü'yü takiben sorgusu yapılan Yusuf Rıza da verdi (*T.V.* 3553 (3554), s.74 sol ve s.75 sağ ve s.89 sol sütunlar). Bunun gibi, savaş dönemi Posta ve Telgraf müdürü Haşim sorgusu sırasında, harbiye nezâretinden gelen bir emirle, tüm şifreli telgrafları "behemehal" [derhal] yaktıklarını açıklamıştır (*T.V.* 3573, s.146 sağ sütun).

Resmi Belgelerin Doğruluğunu İspat ve Tasdik Etmek İçin İzlenen Metod

Yukarıda da söylendiği gibi, askerî mahkeme ve onu desteleyen hükümet açısından, savaş döneminde çok önemli devlet görevlerinde bulunmuş olan İttihad ve Terakki Fırkası mensubu sanıklara ait ele geçirilen belgelerin, bu kişiler tarafından, belgelerin kendilerine ait olduğu ve belgelerin altlarındaki imzaları kabul etmeleri son derece önemli idi. Soruşturmalar sırasında sözkonusu belgelerin ele geçirilmiş olduğu, ne sanıklar ne de avukatları tarafından biliniyordu. Sonuçta, verdikleri yalan ifadelerle işin içinden kolayca çıkacaklarını düşünen sanıklardan bazıları, belgelerin varlığı karşısında ifadelerini düzeltmeye mecbur oldular.

Konunun önemine binaen ve sanıkların neyi inkâr ettiklerini gösterebilmek açısından bu konuda birkaç örnek vermekte fayda vardır. Mahkemenin ele aldığı önemli sorunlardan bir tanesi, hapishanelerden mahkûmların serbest bırakılması ve cinayetlerde kullanılmak amacıyla özel birlikler olarak örgütlenmesi ile ilgili idi. Bu özel birliklerin, daha çok yabancı ülkeler bünyesinde faaliyet göstermek amacıyla örgütlenmiş olan Teşkilât-ı Mahsûsa'nın ana gövdesi ile bir alakası yoktu. Nitekim bu konuyu açıklığa kavuşturmak amacıyla, duruşma hâkimi, Teşkilât-ı Mahsûsa sorumluları Atıf ve Cevad'ın sorguları sırasında bazı sorular sordu. Hâkim, mahkemenin, harbiye nezâretine bağlı bir Teşkilât-ı Mahsûsa'nın yanı sıra bir de fırka ile irtibatlı başka bir Teşkilât-ı Mahsûsa olduğu yolunda bir bilgi aldığını söyler ve bunun doğru olup olmadığını bilmek ister. "Teşkilât-ı Mahsûsa'nın iki şekilde olduğunu, birisi harbiye nezâretine merbût [bağlı] diğeri de İttihâd ve Terakkî Fırkası'na mensûb [üye] bulunduğunu söylüyorlar. Böyle mi?" (*T.V.* 3549, s.58 sağ ve 59 sol sütun). Sanıklar ise verdikleri ifadelerde Fırka ile Teşkilât-ı Mahsûsa arasındaki her türlü irtibatı reddetmektedirler.

Nitekim, savaş sırasında İstanbul Merkez Kumandanı ve Teşkilât-ı Mahsûsa'nın lojistik ihtiyaçlarının temin edilmesinden sorumlu Miralay Cevad, sorgusu sırasında, bu bağlantıyı inkâr etmeye devam edecektir. Bunun üzerine duruşma hâkimi, kâtipten Teşkilât-ı Mahsûsa reisi ve İTF Merkez Komite üyesi Bahâeddîn Şakir'e ait Dâhiliye Nâzırı Talat Paşa'ya gönderilmiş şifreli telgrafı okumasını ister. hâkim, telgrafın Bahâeddîn Şakir'in Teşkilât-ı Mahsûsa'daki görevini açık

olarak gösterdiğini ve dolayısıyla parti ile Teşkilat arasında bir ilişki olduğunu söyler ve Cevad'a bunun böyle olup olmadığını sorar. Cevad, "anlaşılır, paşa hazretleri", diye cevap vermek zorunda kalır [*T.V.* 3553 (3554), s.70 sağ ve sol sütün 71]. Benzeri bir konuşma Cevad'dan sonra ifade verecek olan Atıf ve Rıza'nın sorguları sırasında da tekrar edecektir.

Fırka ile Teşkilât-ı Mahsûsa arasındaki bağı sürekli bir biçimde inkâr eden Atıf mahkeme başkanının bu ilişkiyi ispat eden ek başka telgrafları da ısrarla okumaya devam etmesi üzerine hafızasının zayıflığına sığınmak ister ve "hafızam o kadar kuvvetli değil, cevap veremem," der. Fakat daha sonra yelkenleri suya indirmek zorunda kalır. Sonuçta Atıf, doğrudan bağı kabul etmese bile, Teşkilât-ı Mahsûsa'nın, İTF Merkez-i Umûmî ve bölge kâtib-i mesullerinin, Teşkilât-ı Mahsûsa birliklerine gönüllü bulmada gösterdikleri hizmetten yararlandıklarını kabul edecektir [*T.V.* 3553 (3554), s.86 sağ ve 86 sol sütun]. Sanıklardan Miralay Rıza da benzeri ısrarlı sorgulama ile karşılaştı ve o da başlangıçta fırka ile Teşkilât-ı Mahsûsa ilişkisini "hiçbir rabıtası yoktur" diyerek inkâr etti. Mahkeme katibinin, bu ilişkiyi gösteren telgrafları okuması üzerine Rıza da yumuşadı ve Parti ile Teşkilât-ı Mahsûsa arasında işbirliği olduğunu kabul etti.

Mahkeme başkanının, "Şimdi ifâdenizden öyle anlaşılıyor ki tehcîr ve taktîl [katliam] mesâ'iliyle [meseleleriyle] iştigâl etmiş müfrezeler de, kıta`alar [bölükler] da ya`nî Teşkilât-ı Mahsûsa kıt'aları da var", demesi üzerine de Rıza "ikinci" bir Teşkilât-ı Mahsûsa'nın varlığını kabul etti; "İkinci bir Teşkilât-ı Mahsûsa mevcûd ki bunlar, ya`nî vilâyetlerin sancakların, kazâ'ların bu tehcîr işini idâre etmek içün jandarma kuvvetinin `adem-i kifâyesinden [yetersizliğinden] dolayı mevki`lerinde kendilerinin yapdıkları kuvvetleridir. Bu kuvvetlerle Teşkilât-ı Mahsûsa'nın yapdığı kuvvetler kâmilen [tamamen] ayrı bir mes'eledir" [*T.V.* 3553 (3554), s.88 sağ ve 89 sol sütun]. Bu bağlamda Cevad'ın, Dr. Nazım'ın gönüllülerin örgütlenmesindeki belirleyici rolünü belirtirken söyledikleri oldukça önemlidir. Cevad, Dr. Nazım'ın örgütlediği bu gönüllülerin, Kafkasya bölgesine sabotaj vb. eylemler yapmak amacıyla gönderilenlerden farklı olduğunu belirtiyor ve Teşkilât-ı Mahsûsa'nın "hâricî" ve "dâhilî" görevleri arasında ayırım yapıyordu. Cevad, gönüllü birliklerin "`askerlik hâricinde gönüllü kıtaâtı" olduklarını özel olarak belirtiyordu (*T.V.* 3543, s.26 sol 27 sağ ve 28 sağ sütun).

Miralay Cevad ile duruşma hâkimi arasında geçen aşağıda aktaracağımız kısa konuşma, sanıkların ne kadar kaçamaklı cevaplar vermeye, neleri inkâr etmeye hazır olduklarını göstermesi bakımından önemlidir. Sözkonusu olan, Cevad tarafından yollanan ve telgrafların orijinallerinin geri gönderilmesi gerektiği ve bu süre içinde saklanması gerektiğinin bildirildiği bir telgraftır.

Re'îs - Kendi yazınız mıdır?
Cevâd Bey - Bakayım efendim. Asılları olacak. Yine getirilmiş, dosyaya konulmuş olacak.
Re'îs - Havâle etdiğiniz yazı sizin değil mi?
Cevâd Bey - Yazı benim olacak Paşa hazretleri.
Re'îs - Bir daha baksın.
Cevâd Bey - Bu yazı benimdir. Telgrafın yazısı benim değil.

Re'îs - Havâle etdiğiniz yazı?
Cevâd Bey - Öyle zannediyorum ki benimdir.
Re'îs - Siz kendi yazınızı tanımıyor musunuz?
Cevâd Bey - Zannederim ki benim efendim.
Re'îs - Tekrar gösteriniz.
Cevâd Bey - Bu benim yazım. Telgraf yazısı falân bendenizin değil efendim [*T.V.* 3553 (3554), s.68 sol ve 69 sağ sütunlar].

Sadece sanıklar değil, bazı şahitler de, ortaya çıkartılan orijinal belgeler sonucunda ifadelerini değiştirmek zorunda kalmışlardı. Yukarıda 119 nolu notta anlattığımız, Yozgat davasında yaşananlar buna bir örnek olarak verilebilir. 20 Şubat 1919'da davanın 8. oturumunda, Kayseri 15. Fırka kumandan vekili Miralay Şahabeddin'in, Ankara 5. Kolordu Kumandan Vekili Halil Recâi'ye, 22 ve 23 Temmuz 1915 tarihlerinde, sürgün edilen bir grup Ermeni'nin yola çıkartıldıktan sonra öldürüldüklerine ilişkin çektiği telgraflar okunur. O ana kadar olaylarla ilgisi olmadığını iddia eden Şahabeddin telgrafların varlığını kabul eder ve fenalık geçirir.

Özgül Kanıtlar, Deliller ve Belgelerin Belirlenmesi ve Tanımlanması

Yukarıda delil teşkil eden malzemelerin hangi kategorilere göre tasnif edilmiş olduklarına değinmiş bulunuyoruz (III. Bölüm, kısım 3). Burada sözkonusu belgelerin hangi biçimde adlandırıldıkları ve tasnif edildikleri konusunda bazı örnekleri sıralamakta fayda vardır:

a. *T.V.* 3571, s.130 sağ sütun: "Sadr-ı esbak [eski sadrazam] İzzet Paşa'nın... ifâdesi" İttihadçıların devlet işlerini idarede gizli bir kuvvet oluşturduklarının "delâ'il cümlesindendir".

b. *T.V.* 3586, s.164 sağ sütun: "istintâkîye [sorgulama] sırasında vâzıhan [açıkça] sabık sükût ikrâr ve i`tirâfları ve evrâk-ı tahkîkîye [araştırmaya ait evraklarının] mündericâtı [içindekileri] gibi delâ'il [deliller] ile anlaşılmış..."

c. *T.V.* 3617, s.2 sol sütun: "ba`zı me'mûrîn-i `askerîye [askerî memurların] beynlerinde [arasında] te`âtî edilen [birbirlerine verdikleri] muhâberât-ı resmîye-i telgrafiye [resmî telgrafların] mündericâtından [içindekilerden]" (hattı destiyle muharrer vesika); "the proofs concerned" (delaili mebsuta); "evrâk-ı mevcûde [elimizde olan evraklar] meyânında ve mündericâtı [arasında ve içinde]"; "hatt-ı destiyle [el yazısıyla] muharrer [yazılı] vesîkanın [belgenin] irsâlinden [gönderilmesinden]."

d. *T.V.* 3771, s.2 sağ sütun: "mevcut vesika" [eldeki deliller].

e. *T.V.* 3772, s.4 sol sütun: "doğrulayıcı kesin deliller" (delalet eden karaini kâti) ve açık deliller (berahini vâzıhan).

f. *T.V.* 3772, s.3 sol sütun: "iddi`â taleb ve müdâfa`ât ve ifâdâtı sencîde-yi mîzân [yerinde ve ölçülü bir şekilde] tedkîk ve bi'l-cümle [bütün] evrâk-ı da`vâ ve zavâbıt-ı mahkeme [mahkeme zabıtları] ser-â-pâ [baştan aşağıya] mütâla`a ve keyfiyet bi'l-etrâf ta`mîk olundukdan [durum etraflıca ve derinlemesine incelendikten] sonra... "

Önceden vurgulandığı gibi, savaş zamanının gizli ve çok gizli resmi belgeleri, tıpkı Nürnberg'deki gibi, soruşturmanın ana dayanağını oluşturuyordu. Bu merkezi role kıyasla tanık ifadeleri ancak önemsiz bir rol oynuyordu. Buna rağmen, bunlar esas destekleyici kanıtlar olarak bazı bireysel davalarda verilen kararlarda önemli bir rol oynadılar. Aşağıda, bu tür tanık ifadelerinin önemini göstermesi ve bir örnek teşkil etmesi itibarıyla Yozgat, Trabzon ve Harput Divanı Harb-i Örfî yargılamalarından sınırlı bir liste hazırlanmıştır. Bu örneklerin bize gösterdiği bir başka gerçek daha vardır: İstanbul davalarında, her sınıf ve tabakadan Türk'ün tanıklığı son derece ağırlıklı ve önemli bir rol oynamıştır.

Örneğin, Yozgat dava dizisinde, 12 tanıktan 1 mebus, 1 vali yardımcısı, 3 miralay ve bir gümrük müfettişi olmak üzere altısı Türk'tü. Aynı şekilde, Trabzon davasında, 38'inden içlerinde 1 eski vali, 1 istinaf mahkemesi hâkimi, 1 adliye müfettişi, 1 emniyet müdürü, 1 gümrük müfettişi, 3 hekim, 3 miralay, 1 binbaşı, 2 yüzbaşı ve 2 teğmen olmak üzere 29'u Türk'tü. Ayrıca, kanıt olarak 2 ordu kumandanının iki uzun yeminli ifadesi de mahkemeye sunulmuştu. Üstelik, 10'dan fazla başka Türk tanık Harput davasında tanıklık etmişti.

Ermeni Soykırımı'nın hukukî yanları ve bununla ilgili ceza soruşturmasıyla ilgili olarak önceki genel tartışmanın ışığında, genelde hukukun ve dolayısıyla, özelde ceza hukukunun kendine özgü önemiyle ilgili bir yorumla bu tartışmayı noktalamak iyi olur. Bu bağlamda bilinmesi gereken şudur ki, bir suçu cezalandırmak gibi pratik bir konuyu ilgilendirdiği ölçüde, suçun yasal analizini suçun yasal sonuçlarından ayırmak gerekir. Başka bir deyişle, bir suçun yasal soruşturmasının her zaman yasal sonucunun soruşturması ile iç içe geçmesi gerekmez. Cezaî masuniyet[226] ceza adaletinin böyle bir başarısızlığının kaçınılmaz sonucu olduğunda bile, hukukun üstünlüğü ilkesi dokunulmaz olarak kalırken ebedi otoritesini korur. Birinci Dünya Savaşı mezalimiyle ilgili olarak, seçkin İngiliz uluslararası hukuk uzmanı Sir Frederick Pollock'ın öne sürdüğü gibi, "Ortadan kalkmış olduğu ya da hatta bir süreliğine geniş ölçüde ortadan kalkmış olduğu için, hukukun varlığı ortadan kalkmaz."[227]

Taammüd ve Özel Kasıt (dolus specialis)

Merkezi olarak organize edilmiş imha amaçlı kitlesel katliamların soykırım olarak kabul edilip edilmeyecekleri sorusu itibarıyla, taammüd, ama özellikle özel kasıt sorunu çok önemlidir. Bu yüzden, soykırımın herhangi bir yönüyle uğraşan tüm araştırmalar bu soruyla yüzleşmek zorunda kalırlar. İşin hemen başında, suç teşkil eden bir eylemin gerçekleştirilmesinde, önceki bir zaman diliminde suça yönelik bir karar alınmasının gerekli olmaması nedeniyle, taammüd [premeditation] tanımının kesin ve özlü formülleri dışta bıraktığı belirtilmelidir. Böyle bir karar, ancak herhangi bir zaman diliminde ortaya çıkıp, belli bir zaman boyunca varolabilecek bir düşünce

---

226 Vahakn N. Dadrian, "Impunity" *Encyclopedia of Genocide and Crimes Against Humanity*, c.2 içinde, Macmillan Reference, USA, 2005, s.489-491.

227 James Wiltford Garner, *International Law and the World War*, c.2, 1920, s.504.

olabilir. Bu, bir tür planlama ve hazırlık gerektirir. Ne var ki, soykırımı gerçekleştirme ya da kolaylaştırma gibi ayrı ve özgül bir kastın ayrılmaz bir unsuru haline geldiğinde, taammüd geçerli ve önemli olur. Bir failin bu tür bir kasıtı ortaya sermesi ya da itiraf etmesine ender rastlandığından, bu suçun oluştuğu bir dizi şarttan türetilmeli ya da çıkarılmalıdır. Bu alanda en çok dikkate alınması gereken, kitlesel katliamın boyutları ve yoğunluğu, kurban ahalinin seçilerek ve sistematik olarak hedef alınması, aynı kurban ahaliye karşı ilgili ya da ikincil suçların işlenmesi ve bu caniyane eylemlerin genel bağlamı gibi faktörlerdir.

Ermeni soykırımı örneğinde, savaş bağlamı belirleyici faktör olarak ortaya çıkar. Aslında, savaşla bağlantılı olmak Nürnberg ilkelerinin formülasyonunda önemli bir ağırlık noktasını teşkil ederek klasik bir örnek oluşturmuştur. Burada merkezi fikir Nazi saldırganlığı ve buna bağlı İkinci Dünya Savaşı'nın ortaya çıkmasının, soykırım ve onun bir varyantı "insanlığa karşı suçlar" da dahil olmak üzere Nazi savaş suçlarıyla yakından ilişkili eylemler olduğu idi.

Burada Ermeni Soykırımı'yla paralellik çarpıcıdır. Birincisi, uluslararası ceza hukukunda "insanlığa karşı suçlar" diye yeni kuralların kabul edilmesinin köklerini, Osmanlı-Türk yetkililerinin soykırımı başlatması olgusunda bulabiliriz. 24 Mayıs 1915'te bu soykırıma cevap veren ve savaştan sonra bu suçtan sorumlu olanları cezalandırma tehditleri savuran İtilaf Güçleri, yani, Büyük Britanya, Fransa ve Rusya, ilk kez açıkça ve resmen bu hukuk terimini tanıttılar. Bu, daha sonra Nürnberg Tüzüğü'nü (Charter) oluşturanlarca kabul edildi ve Nürnberg İddianamesi metninin 6 c Maddesi'ne dahil edildi.[228]

Ne var ki, daha fazla değilse de aynı ölçüde önemli olan, 1939 Eylül'ünde Polonya'ya önleyici bir saldırı ile İkinci Dünya Savaşı'nı başlatan Nazi saldırganlığınca taklit edilen Osmanlı Devleti'nin savaşa önleyici-bir biçimde katılmasıyla ilgili paralelliktir. Ve, savaş suçları kapsamında bu paralellik Hitler'e atfedilen ve tereddüt gösteren generallerini kendi imha planlarında risk olmadığına ikna etme çabasıyla, "Tüm olanlara rağmen bugün Ermenilerin imhasından bahseden kim kaldı ki?"[229] sözleriyle daha da önemli hale gelmektedir.

Osmanlı donanmasının Alman donanmasının yardımıyla, 29 Ekim 1914'te Rus savaş gemilerine ve Karadeniz'deki sahil tesislerine saldıran ve Türkiye'nin tarafsızlığını açık bir şekilde ihlâl ederek, savaşa saldırgan ve önleyici bir müdahaleyle katılması, tarihsel olarak belgelenmiş bir konudur.[230] Bu olguyu tam anlamıyla kabul eden askerî mahkeme, ana iddianamesinde merkezi otoritelerin savaşa önleyici müdahale ile katıldığı bu eylem yoluyla, "bir takım hiyel [oyun] ve desâ'is [hileler] isti`mâliyle [kullanarak] emr-i vâki` hâline getirdik"leri "makasid-i hafîyeleri-

---

228 Vahakn N. Dadrian, "Genocide as a Problem," *Yale Journal of International Law* [d.n.76], s.262. Bu olgu Birleşmiş Milletler'in resmi yayınında, yani, Birleşmiş Milletler Savaş Suçları Komisyonu'nun yayınladığı, *The Development of the Laws of War*'da [d.n.17] kabul edilmiştir, Londra, 1948, s.35, 45, 194 ve 196-67.

229 Vahakn N. Dadrian, "The Historical and Legal Interconnections Between the Armenian Genocide and the Jewish Holocaust: From Impunity to Retributive Justice," *Yale Journal of International Law*: 23, 2 (Yaz 1998), s.538.

230 Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi* [d.n.34], c.3, kısım 1, Ankara, 1953, s.237-241; önleyici saldırıya yol açan olaylar için bkz., s.229-237. Ayrıca, Bayur'un, "soygunculuğun bir müessese durumuna getirilmesi" yanında "bu saldırganca eylemi" kınaması konusunda bkz., c.3, kısım 4, 983, s.79.

ni" gerçekleştirdiklerini öne sürüyordu. Gerçekten de, İTF liderliği hedeflerini "gizli bir usul dairesinde" hayata geçirmişti. Böylece, "Avrupa'nın meşgûl olduğu Harb-i `Umûmî'den bi'l-istifâde [yararlanarak]" avantaj sağlıyorlardı. (*T.V.* 3540, s.5 sağ, 5 sol).

Ayrıca, ana iddianame Genel Katibi Midhat Şükrü'nün Erzurum Valisi Tahsin eliyle Talat'a gönderdiği 17 Ağustos 1914 tarihli şifreli telgrafla da doğrulandığı gibi, İttihad ve Terakki'nin "ilân-ı harbden hayli müddet akdem [önce] harekât-ı harbîyeye niyet olunduğu ve bunun cemiyetce kasd ve ârzû olunduğu... istidlâl olunmakdadır [delil ile anlaşılmaktadır]" demektedir. (*T.V.* 3540, 6 sağ sütun). Önleyici Türk savaş inisiyatifi, birçok defa mahkemeye "savaş ilanını beklemeden" kendisinin "Kafkasya'da Rusya'ya", "4-5 subay ve 600 askerden oluşan bir birlikle" saldırdığını açıkça "itiraf" eden MU (Merkezi Umumi) üyesi Yusuf Rıza'nın ifadesinde apaçık ortadadır. (*T.V.* 3557, s.106 sağ ve *T.V.* 3604, s.219 sağ sütunlar). Trabzon davası duruşmasında, 4 Nisan 1919'da 11. celsede verdiği bir başka ifadede Rıza savaş başladığında kendisinin "küçük bir Rus kasabasında" bulunduğunu söylemişti.

Türkiye'yi tek taraflı olarak savaşa girmeye iten belirleyici faktör olarak sözünü ettiğimiz "gizli tasarıların" gerçek yüzünün ne olduğunu açığa çıkartmak bakımından, bunların arasında sürüncemedeki "Ermeni sorunu"nu kesin olarak çözme fikrinin de olduğunu hesaba katmalıyız. Bu konuda, hiç de gizli kapaklı olmayan bir ima Ermeni Soykırımı'nın baş organizatörlerinden Dr. Nazım'dan gelmişti. Ana iddianameden ona ait şu sözler aktarılmıştır: Ermenilere karşı savaş zamanında yapılan operasyonlar İTF'nin "arîz ve `amîk [geniş ve derin] düşünülerek karar" vermesi sonucuydu. (*T.V.* 3540, s.8 sol sütun). Ve bu operasyonlar, İTF'nin Merkez-i Umûmî'sinin aldığı kararla, Ermenilerin katledilmesi ve imhasını içeriyordu: "Ermenilerin katl ve imhası ve mallarının yağma ve gasbı İttihâd ve Terakkî Merkez-i Umûmî'sinin netîce-yi mukarrerâtı [kararları sonucu] olub..." (*T.V.* 3540, s.8 sağ ve 8 sol sütun).

İki üst düzey İTF liderinin açıklamaları, İTF'nin savaşa girme kararının, Ermeni sorununu tüm Ermenilerin toplu olarak ortadan kaldırılarak çözülmesi gibi bir kararla ilintili olduğunu açık olarak desteklemektedir. Bunlardan birisi, Bahriye Nâzırı, IV. Ordu Kumandanı, Suriye, Lübnan ve Filistin "Genel Valisi" Cemal Paşa'dır. Paşa, hatıralarında, savaşın patlak vermesinden yaklaşık altı ay önce imzalanan "ve bize dayatılmış olan" Ermeni Reform Anlaşması'nın kendi deyimiyle "zincirleri"nden kurtulmanın, Türkiye'yi savaşa iten faktörlerden biri olduğunu içtenlikle kabul eder. Ayrıca öne sürdüğü gibi, "bizim yegâne gayemiz kendimizi bu zincirlerden kurtarmaktı... O Anlaşma'yı yırtmak istiyorduk."[231]

Cemal Paşa'nın bu açıklamaları gerçekten dikkate değer, çünkü bu sözler, Ermenilerin imhasına ilişkin tasarının baş mimarı Talat'ınkiyle temelde örtüşmektedir. Bu hayati kanıtı, on yıllarca hasır altı edildikten sonra, bir Türk tarihçi bir parça değişik bir biçimde de olsa yayınlama cesaretini gösterdi. Sözkonusu olan, Dâhiliye Nâzırı Talat'ın yoğun Ermeni tehcirleri için verdiği emrin mantığını içeren resmi bir açıklama idi. Bu metinden, Ermenilere karşı alınan bu korkunç

231 Cemal Paşa, *Hatıralar*, B. Cemal (ed.), İstanbul: Çağdaş, 1977, s.438; s.413 ve 443. Eklemek gerekir ki, Cemal Ermenilere karşı katliamları "menfur" diyerek kınar.

önlemin başlıca nedeninin, Ermenilerin savaş sırasındaki herhangi bir yanlış davranışıyla pek az ilgisi olduğunu, ama savaş-öncesi Ermeni Reform hareketiyle çok daha fazla bağlantılı olduğunu öğreniyoruz. Kesinlikle yerel bir olay olan Nisan 1915 Van ayaklanması dahil, Ermenilerin herhangi bir grubunun savaş zamanındaki sadakatsizlik eylemleri elbette hesaba katılmıştı, ama İTF liderliğinin öngörülmüş olan Ermeni reformlarına yüklediği tehlikelerin merkeziliğiyle kıyaslandığında, bunlar fazla önemli sayılmazdı.

Gerçekten de, başlangıçta Talat 13/26 Mayıs 1915 tarihli bildirisinin bazı paragraflarında, Avrupalı Güçler'in ortak imza koydukları 8/21 Şubat 1915 Ermeni Reform Yasası'nın[232] Türkiye'nin sorunlarını ağırlaştıracağını ve bu yasanın nasıl taksim ve parçalama (*inkısam ve tecziye*) yoluyla Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğünü özellikle tehdit ettiğini irdeler. Talat, Avrupalı güçlerin müdahalesiyle girişilen bu reform çabalarını bölücü ve ayrılıkçı bularak, öfkeyle kınıyordu. Talat'ın bulduğu çare şuydu: "*bu gailenin esaslı bir suretde hal ve faslı ile külliyen izalesi.*"[233] Öngörülen de, Türkiye'nin taksim ve parçalanması tehlikesini savuşturmak için, radikal bir çözümün gerekli olduğu iması apaçık. Ne var ki, birçok Holokost araştırmacısının vurgulamış olduğu gibi, Hitler ve yardakçıları bile kendi "nihai çözüm" tasarılarını, mümkün olan her elverişli durumda gizlemek için açık, doğrudan sözleri kullanmaktan özenle kaçınıyorlardı.

Talat'ın Ermeni sorununun radikal çözümüne ilişkin beklentileri, dönemin ABD Türkiye büyükelçisi Henry Morgenthau'nun günlüğünün 3 Ağustos 1915 tarihli bölümüne kaydedilmişti. Burada, Morgenthau Talat'ın "İTF sorunu tüm ayrıntıları içinde dikkatlice düşünüp taşınmıştır ve izlenmekte olan politika resmen benimsenmiş olan...uzun ve dikkatli mülahazaların sonucudur"[234] dediğini aktarır. Bu ifadenin, Dr. Nazım'ın kullandığı ve yukarıda aktarılan ibare ile tam özdeşlik teşkil etmesi önemlidir.

III. Ordu Kumandanı Vehip Paşa da, yukarıda aktardığımız yazılı ifadesinde, "*Ermenilerin katl ve imhası*"nın "İTC'nin Merkezi Umumîsi'nin kararlarının sonucu" olduğunu aktarır. Vehip'in ifadesinin en önemli tarafı, Ermenilere yönelik yapılanların "kesin bir kasta" yani, hedef alınan kurban ahalinin toptan imhasına "dayanan bilinçli bir programın" sonucu olduğu şeklindeki yargısıydı.[235]

Taammüd sorununda en önemli boyut, belki sorunun Yozgat, Trabzon ve Erzincan dava dizilerinin her birinde açık olarak ifade edilmiş olmasıdır. Karar metninde kararların her birinin "Hüküm" kısmında, "kast" (kasden) ilkesine yer verilmiş ve cezaların açıklandığı bölümde ise

---

232 Ayrıntılar için, bkz. Vahakn N. Dadrian, *History of the Armenian Genocide* [d.n.25], s.185-202.

233 *Ati*, Türkçe günlük gazete (men edilen *İleri*'nin takma adı), 24 Şubat 1920 tarihli sayısı. Bu metnin bir başka versiyonu için, bkz., Demirel, *Birinci Dünya Harbi'nde*, s.53. When citing from it, Bayur too excised, i.e., left out, this very important part *Türk İnkılâbı Tarihi* [d.n.64], s.37-38.

234 Henry Morgenthau, *Ambassador Morgenthau's Story*, New York: Doubleday, 1918, s.333.

235 Vehip'in ifadesinin tam metni, Kudüs Ermeni Patrikhanesi Arşivi'ndedir; Dizi 17, Dosya H. belge. No. 171-182. Bu ifadenin tamamı Trabzon dava dizilerinin İkinci celsesinde okunmuştur (29 Mart 1919). Bazı bölümleri ana iddianamede (*T.V.* 3540, s.8 sağ) ve Harput kararında (*T.V.* 3771, s.2 sağ) yer almıştır.

Osmanlı Ceza Kanunu'nun 170. Maddesi'ne atıf yapılmıştır. Burada, "önceden tasarlayarak" anlamında, *taammüden* terimi kullanılmıştır.

Teşkilât-ı Mahsûsa

Divan-ı Harb-i Örfî'nin başlıca bulgularından biri, Teşkilât-ı Mahsûsa'nın Ermeni Soykırımı'nın uygulama evresindeki kesin rolüyle ilgiliydi. Birçoğu yedek subay olan ordunun subay sınıfının emir komutası altındaki teşkilatın ölüm mangaları, kendilerine verilmiş olan infaz görevlerini tam bir kayıtsızlık içinde ve kimi zaman da zevkle yerine getirmişlerdi. Bu cellatların büyük bölümü, sırf bu özel görevi yerine getirmek için Osmanlı İmparatorluğu'nun çeşitli hapishanelerinden bu amaçla salınmış olan azılı suçlulardı. İstanbul Merkez Kumandanı ve teşkilâtın lojistik işlerinden sorumlu Miralay Cevad'a göre, onlara bazen "gönüllü", bazen "çete" deniyordu. (*T.V.* 3549, s.65 sol sütun). Mahkemenin ana iddianame metni, Teşkilât-ı Mahsûsa'ya ve ilgili destekleyici belgesel kanıtlara yapılan göndermelerle doluydu. (*T.V.* 3540, s.3-8). Bu sorunu ele alan bir Türk yazar, bu ana iddianamenin "başka hiçbir yerde bulunmayan materyaller içerdiğini"[236] belirtmişti. Özellikle mahkûmların Teşkilât-ı Mahsûsa saflarına alınıp yerleştirilmelerini ele alan [*T.V*'nin] izleyen sayıları, konuyla ilgili çok sayıda ayrıntı veriyordu.[237]

Ne var ki, bu mahkûmları teşkilata alma operasyonu, savaş sırasında da ve sonrasında da Osmanlı Meclisi'nde sorun yarattı. Tasarının kanunlaşmak üzere Meclis-i Âyân'a 12 Aralık 1916'da gelmiş olması ortaya çıkan sorunun ne olduğu konusunda bize ipucu verir. Mesele Meclis'te gündeme geldiğinde, mahkûmlar zaten bir yılı aşkındır işbaşında idiler ve yaptıkları işi neredeyse bitirmişlerdi. Tartışmalar sırasında, muhalefetin yalnız ve cesur sesi Meclis-i Âyân üyesi Ahmed Rıza, bu kişilerin askere alınmasına cevaz veren tasarının Kanûn-ı Esâsî'nin ihlâli anlamına geldiğini söyleyerek karşı çıktı. Ayrıca, orduda bu gibi canilerin varlığının, diğer eratın moral üzerinde bozucu bir etki yaratacağını ve hatta onları da yozlaştırabileceğini, dünyanın hiçbir yerinde orduların şereflerini korumak için böyle suçluları askere almadıklarını da ekledi.

Bu kaygılara cevap vermek için Osmanlı erkân-ı harbi umûmîsinin I. Daire Reisi ve aynı zamanda Harbiye Nezâreti'nde Kara Kuvvetleri Dairesi'nin İkinci Reisi Miralay Behiç (Erkin), karar tasarısının gerçek amacını açıkladı ya da açıklamak zorunda kaldı. Behiç, Meclis-i Âyân üyelerine bu mahkûmların "kıtaat-ı askerîyede istihdam edilmeyip, Teşkilât-ı Mahsûsa'ya tâbi" tutulduklarını ve "bu teşkilatta vücutlarından istifade" edildiklerini söylemiştir. Ahmed Rıza bu sözleri "o teşkilatın ne olduğunu biliyoruz. İleride hesabını soracağız" diyerek cevapladı. Daha sonra Adliye Nezâreti Müsteşarı Yusuf Kemal, konunun hukukî ve idari boyutlarını tartışmak için kürsüye çıktı. O da "bunlar... doğrudan doğruya asker olarak sevkedilmiyorlar. Hidemât-ı mahsusada, Teşkilât-ı Mahsûsa'da kullanılıyorlar", bilgisini tekrar etmiştir. Yusuf Kemal'e göre, bir kişi vaktiyle suç işlemiş olsa bile, eğer vatanı ve milleti için çalışıyorsa, bu suçun affedilmesi gerekir. Dolayısıyla bu

---

236 Osman Selim Kocahanoğlu, *İttihat-Terakki'nin Sorgulanması ve Yargılanması* [d.n.75], s.43.

237 *T.V.* 3553 (3554), s.86 sağ, T.V. 3557, s.98 sağ, 99 sağ; bu kişileri teşkilata alma ve örgütleme görevine yardım eden subaylar için, bkz., *T.V.* 3543, s.26 sol ve T.M. birimlerinin kumandası için, bkz. *a.g.e.*, s.28 sağ.

insanların askerlik hizmetine alınmalarında hiçbir mahzur olmadığını söyleyen Yusuf Kemal, "bu kanunun tertibinde saffet ve ahlak itibarıyla Ahmed Rıza Beyefendi'nin dermeyan buyurdukları mütâlâanın dahli yoktur." Yusuf Kemal, "bu kanun tatbik edilmiş hükmü bitmiştir", diyerek de önemli bir itirafta bulunuyordu. Meclis-i Âyân reisi, emekli asker Çürüksulu Mahmud Paşa da tasarının Meclis-i Âyân'ın, ilgili yasayı, hükümetin ya da İTF'na bağlı kişilerin zaten bir süredir yasamanın onayı olmadan yürütmekte olmaları gibi basit bir nedenden dolayı onaylanmak durumunda olunduğunu tekrar etmiştir. Yasa, artık uygulanıp bittikten sonra, apar topar kabul edildi. Bu durum bile bize tek başına Ermeni Soykırımı'nı kuşatan hukukî-cezaî koşullara ilişkin bir ipucu vermeye yetecektir.[238] Hapishanelerden mahkûmların salınması sorunu savcılık makamının, Divan-ı Harb-i Örfî'de görülen ana davanın ikinci oturumu sırasında, Miralay Behiç tarafından imzalanmış olan şifreli bir telgrafı mahkemeye sunmasıyla tekrar belgelendi.[239]

Savaş sonrası Meclis-i Mebusan, aynı konuyu, yani yaygın savaş suçları işleyen Teşkilât-ı Mahsûsa'nın mahkûmları konusunu görüşürken, savaş zamanının Adliye Nâzırı İbrahim, İmparatorluk hapishanelerinden mahkûmların salınmasının bir emrivaki, neredeyse bir dayatma sonucu olduğunu açıkladı. 5. Şube soruşturmaları sırasında, komisyon başkanı İbrahim'e, dâhilî memlekette çeteler tarafından işlenen suçlarla ilgili bir soru sordu. Soruya verdiği cevapta, İbrahim sözü hapishanelerden salınmış olan mahkûmlara getirerek, onların serbest bırakılmasının doğrudan doğruya çetelerle ilişkili olduğunu hatırlattı. İbrahim'in verdiği cevap, savaş döneminde Harbiye Nâzırı Enver'in, hükümetin başı olması sıfatıyla, her türlü ihtiyacını bildirmek zorunda olduğu sadrazamı kolayca bypass ettiğini ve normal kanalları çiğnemeyi alışkanlık haline getirdiğini gösteriyordu. Nasıl ifade edilirse edilsin, Enver bir başka nâzıra, örneğimizde –mahkûmların sadece imparatorluk fermanıyla (*İrade*) serbest bırakılabileceğini söyleyerek direnmesine rağmen– adliye nâzırına isteğini yerine getirmeyi basitçe emrediyordu. Böylece, Nâzır İbrahim kendisini imparatorluğun hapishanelerinden "çok sayıda mahkûm"un (*mühim bir yekûna baliğ olan*) serbest bırakılmasını emretmeye zorunlu değilse bile yükümlü hissetmişti.[240]

Teşkilât-ı Mahsûsa'nın yurtiçi şubesinin merkezi misyonunun, Ermeni ahalinin büyük bölümünü toplu katliamlarla tasfiye etmek olduğu konusunda elde bol miktarda inandırıcı kanıt bulunmaktadır. Savaş sonrası kurulan Divan-ı Harb-i Örfî, ana davanın ikinci oturumunda, bu konuyu başlıca soruşturma konularından birisi olarak sayarken şu tesbitlerde bulundu: Teşkilât-ı Mahsûsa, İTF'nin Merkezi Umûmî'sinin doğrudan kontrolü altındaydı. Teşkilât-ı Mahsûsa, görevleri Ermeni tehcir kafilelerine saldırıp, mültecileri ortadan kaldırıp katletmek olan mahkûm ve serserilerden oluşuyordu. Sanıklar, "isnat edilen suçların İTF görevlileri olarak işledikleri adi suçlar (*cerâimi adîde-yi âdiye*) olması olgusu karşısında *şahsen mesul* tutulacaklardı. Bu iddianame Sadrazam Said Halim Paşa dahil, bazı fırka liderleri ve savaş zamanının nâzırlarının yüzlerine

---

238 Vahakn N. Dadrian, "The Law Allowing Convicts" [d.n.104], s.57-61.

239 *T.V.* 3543, s.29, sol sütun.

240 Osman Selim Kocahanoğlu, *İttihat-Terakki'nin Sorgulanması ve Yargılanması* [d.n.75], s.168. İbrahim'in resmi ifadesi burada yer alıyor.

karşı yazılı okundu. (*T.V.* 3543, s.16 sağ ve 16 sol sütun). Nitekim konu hakkındaki yazılarıyla tanınan Kocahanoğlu da, son çalışmasında Divan-ı Harb-i Örfî'nin gerçekten de "İTF ve Teşkilât-ı Mahsûsa arasındaki ilişkiyi saptamayı" başardığını doğruladı.[241]

Fırka ve Teşkilât-ı Mahsûsa arasındaki ilişkiye ilişkin bazı belgeler, ana dava olarak adlandırılan dava serisinin beşinci celsesinde zabıtlara geçmişti [*T.V.* 3553 (3554), s.68 sağ-74 sol, 86 sağ ve 87 sol sütunlar]. Bu belgelerden de anlaşılacağı üzere, Teşkilât-ı Mahsûsa, Fırka ve Merkez-i Umûmî arasındaki çoklu ilişkiler ağının sinir merkezinde, Kâtib-i Umûmî Midhat Şükrü bulunuyordu. Onunla, Bahâeddîn Şakir ve Doktor Nazım arasındaki karşılıklı ilişkiler çok önemliydi. Aslında merkezi umumînin bu iki güçlü adamı, Teşkilât-ı Mahsûsa'nın başlıca idarecileri olarak sivrilmişlerdi. Kemalist hareketin ortaya çıkışı sırasında önemli bir şahsiyet olan eski, genç bir İttihadçı, Falih Rıfkı Atay bu konuda ilginç bilgiler aktarır. Hatıralarında savaşın başında yedek subay olarak Teşkilât-ı Mahsûsa'ya katılma hevesi ile nasıl yanıp tutuştuğunu anlatır. Anlattıklarına göre, o sırada Harbiye'de genç subayları Teşkilât-ı Mahsûsa'da görevlendirmekle meşgul olan Dr. Nazım'dan, sözkonusu misyonun infaz operasyonları olduğunu öğrenir öğrenmez bu isteğinden vazgeçer. Tepkisini "*Gönüllü katiller ordusu*"nda yeri olmadığını söyleyerek özetler.[242] Nazım'ın bu tip "gönüllüleri" göreve dahil etmekteki rolü duruşmalarda da açığa çıktı. Bu gönüllülerin lojistik ihtiyaçlarının sağlanmasından sorumlu Miralay Cevad, ifadesinde Nazım'ın "*askerlik hâricî*" olduğunu söylediği görevler için "gönüllüler" topladığını söyler. (*T.V.* 3543, s.27 sağ sütun). Aslında, yine aynı kaynaktan, yani, Cevad'tan Teşkilât-ı Mahsûsa'nın, en başta Dr. Nazım'la birlikte Dr. Şakir ve Millî Emniyet Reisi Erzurumlu Aziz tarafından kurulduğunu öğreniyoruz. (*a.g.e.*, 31 sağ sütun).

Dr. Nazım'ın asıl sorumluluk alanı İstanbul iken, tüm girişimdeki ortağı –İttihad ve Terakki Merkez-i Umûmî'den gereken kararların çıkarılmasını sağlamakta büyük rol oynayan– Dr. Şakir, bu girişimin güncel detaylarıyla uğraşıyordu. Doğan Avcıoğlu, bu örgütün faaliyetleri konusunda şunları yazar: "Yüz binlerce Ermeni çok kısa bir sürede ve topluca Anadolu dışına çıkarılır. Teşkilât-ı Mahsûsa ve güvenilir İttihadçılar, Ermeni sorununu temelden çözme amacını güttüğü... bu geniş çaplı ve sistemli sürgünü planlarlar ve yürütürler. İttihad ve Terakki Genel Merkezi'nde Dr. Şakir bu sürgün politikasının şampiyonluğunu yapar."[243] Divan-ı Harb-i Örfî, çeşitli vesilelerle Şakir'in aktif olarak infaz operasyonlarının tam göbeğinde yer aldığını belirtir ve vurgular. Şakir'in Dersim'de konuşlandırdığı Teşkilât-ı Mahsûsa çetelerinin Erzurum'un zengin Ermenilerinden oluşan bir kafileyi katletmesi bu örneklerden sadece biridir. (*T.V.* 3771, s.2 sağ sütun).

İttihad ve Terakki Merkezi Umumîsi sadece başlıca karar mercii[244] değil, aynı zamanda ge-

---

241 *A.g.e.*, s.43.

242 Falih Rıfkı Atay, *Zeytindağı*, İstanbul: Ertu, 1981, s.36.

243 Doğan Avcıoğlu, *Milli Kurtuluş* [d.n.159], s.1135. Aynı kitabın 1114. sayfasında, Avcıoğlu tüm sorunun Harbiye Bakanlığı'nda yapılan ve aylarca süren toplantılarda ele alındığını söyler. "Hıristiyan öğelerin tasfiyesi kararlaştırılır. Enver Paşa, kolordulara kurmay başkanı olarak İttihatçıların güvendiği genç subaylar atamıştır."

244 Yarbay rütbesi taşıyan bir subay ve Teşkilât-ı Mahsûsa'nın önde gelen liderleri arasındaki Hüsamettin Ertürk, tehcirlerin sadece İTF'nin M.U.'sinin Ermenilere karşı misillemesi olmayıp, bu tehcirlerin T.M. sorumluluğunda yürütüleceğinin de karara bağlandığını açıklamıştı [d.n.159], s.297-8, 306.

reken emir ve talimatları da aktaran bir volan kayışı işlevi gören icracı bir kurumdur da. Merkezi Umûmî'nin iki kurumla, ordu ve özellikle dâhiliye nezâretiyle işbirliği bu bağlamda göze çarpmaktadır. Bir Teşkilât-ı Mahsûsa kronikçisi, Dâhiliye Nâzırı Talât'ın Teşkilât-ı Mahsûsa'nın harekât planlarını şahsen hazırladığını açıkça belirtir.[245] Bir diğeri bu konuda şunları yazar:

> Teşkilât-ı Mahsûsa, Merkez-i Umûmî tarafından yaratıldı; diğer konularda birbiriyle sert bir mücadeleye girmiş olan Enver ve Talât işbirliği yaptı. Teşkilat'ın çetelerinin İttihadçı kumandanları, Talât ve Merkez-i Umûmî tarafından seçildi.[246]

Aynı zamanda, bazıları Teşkilât-ı Mahsûsa'ya katılmış olan valiler de Talât'ın Dâhiliye Nezâreti'ne bağlıydılar. Örneğin, kendisi de Teşkilât-ı Mahsûsa üyesi olan Arif Cemil, Trabzon Valisi Cemal Azmi'nin teşkilata giriş merasimini en ince ayrıntılarına kadar anlatır.[247] Trabzon ve Erzurum valilerinin Teşkilât-ı Mahsûsa'ya girmelerine ve teşkilatın görevlerini aktif olarak desteklemelerine önayak olan Talat'ın kendisiydi. (*T.V.* 3543, s.32 sağ sütun, Atıf'ın ifadesi).

İTF Merkezi Umumî'sinin, Teşkilât-ı Mahsûsa birimlerinin oluşturulması, organizasyonu ve işe koşulmasında ordu ile ortak bir çalışma içinde olduğuna yukarıda değinmiştik. Bu ortak çalışma, Harbiye Nâzırı Enver'in hapishanelerden mahkûmların salıverilmesi emrini vermesi; Miralay Behiç'in yapının organizasyonu ve ayrıca bu girişimi kitabına uydurarak meşrulaştırmak için expost facto (makabline şamil) yasa çıkarılmasını sağlaması gibi noktaları içeriyordu. Bu bağlamda, hem Osmanlı erkân-ı harbiye-i umûmiyesinin II. dairesinde hem de harbiye nezâretinde görevli olan Miralay Seyfi'nin (Düzgören) oynadığı özel role yakından bakmakta fayda vardır.

Mütareke sırasında bir Türk gazetesi, Osmanlı erkân-ı harbiye-i umûmiyesinin siyasî daire şefi olarak Seyfi'nin, Dr. B. Şakir ile yakın işbirliği içinde, Ermenilere karşı katliamlar stratejisini çizen, Teşkilât-ı Mahsûsa çetelerini seferber eden kişi olduğunu ilan etmişti.[248] Belki bu haber kadar önemli olan bir başka bilgi, İstanbul'daki Alman Sefareti'nde Alman Askerî Ataşesi Miralay Otto von Lossow'un da bu olguyu doğrulamasıydı. Lossow 16 Kasım 1916 tarihinde, Alman genel karargâhına gönderdiği bir mesajda, Seyfi ve onun Osmanlı erkân-ı harbiye-i umûmiyesinin II. dairesinin "Ermeni tehcirleri"nden sorumlu olduğunu belirtmişti. "O bu konuyla ilgileniyor ve ve kesinlikle bilgi sahibi."[249] Ayrıca, Teşkilât-ı Mahsûsa'nın Balkanlar'daki operasyon şubesinin önde gelen liderlerinden Miralay Fuat Balkan, *Yakın Tarihimiz*'de yayınlanan hatıralarında, Seyfi'nin Teşkilât-ı Mahsûsa'nın tüm operasyonlarını erkân-ı harbiye-i umûmiyesindeki dairesinden yürüttüğünü açıklamıştı.[250] Teşkilât-ı Mahsûsa'nın daha çok hâricî görevlerini

---

245 Galip Vardar, *İttihad ve Terakki*, [d.n.22], s.244-6, 274.

246 Mustafa Ragıp Esatlı, *İttihad ve Terakki Tarihinde Esrar Perdesi*, İstanbul: Hürriyet, 1975, s.258.

247 Cemal Azmi, savaş sonunda Almanya'ya kaçmış olmasına rağmen, Berlin'de Ermeni intikamcılar tarafından saptanarak, 17 Nisan 1922 tarihinde öldürülür. Arif Cemil (Denker), *I. Dünya Savaşında Teşkilâtı Mahsusa*, İstanbul: Arba, 1997, s.26.

248 Birkaç gün sonra, *Ariamard'ın* (*Daşnak* gazetesi *Jagadamard* ile aynı adı taşıyor) 13 Aralık 1918 tarihli sayısında yer verdiği bu haberin kaynağı *Sabah* gazetesiydi.

249 Alman Dışişleri Bakanlığı Arşivi, Berlin. A. A. Botschaft Konstantinopel, c.174.

250 C.2 (1962): 297.

inceleyen bir Amerikalı yazar, "adı kötüye çıkan gizli bir grup" olarak suçladığı kanunsuz bir "grup çeteci"den oluşan bir diğer şubenin varlığını örtük olarak kabul eder.[251]

Teşkilât-ı Mahsûsa'nın görev performansına eleştirel yaklaşım konusunda, üç Türk yazar, iki tarihçi ve bir siyaset bilimcinin görüşlerine yakından bakmakta fayda vardır. Türk siyaset bilimcilerinin duayeni sayılan Tunaya bu kişilerden birisidir. Türk siyasal partileriyle ilgili üç ciltlik dev eserinin üçüncü cildinde, konumuzla ilgili bazı analitik yorumlar yapar ve İTF'nin Merkezi Umumîsi'nin bir "*çekirdek*" çevresinde döndüğünü belirtir. Bu çekirdek öyle bir bileşime sahiptir ki, içinde Ermeni Soykırımı'nın başlıca üç mimarı, yani, Talât, Şakir ve Nazım belirgin bir biçimde öne çıkarlar. Gene, İTF'nin Merkezi Umumîsi'nin diğer iki üyesi, yani, Midhat Şükrü ve Ziya Gökalp de ikinci derecede önemli bir başka grup olarak sivrilir.[252] Burada ordunun suç ortaklığının boyutlarını ölçmek konusunda, Tunaya'nın şahsi yorumu bir mihenk taşı görevi görür. Tunaya, İTF üyeleri askerîleşirken, ordunun siyasallaştığını, fiilen "İttihadçılaştığını" belirtir.[253] Teşkilât-ı Mahsûsa ve onun eylemci kadrolarıyla ilgili görüşlerine gelince, Tunaya bunları ortak bir denklemde biraraya getirir: Teşkilât-ı Mahsûsa = İTF.[254] Öte yandan Teşkilât-ı Mahsûsa'yı oluşturan unsurlar olarak, eşkiya zihniyeti taşıyan "gönüllülere," "çetelere," "mahkûmlara" değinirken,[255] çeteleri "ırza geçenler" ve "ahlaksızlar" dışında diğer mahkûmlarla bir tutar.[256] Mahkûmların seçimi, dâhiliye, adliye ve savaş nezâretlerinin temsilcileri ve bir sıhhiye görevlisinden oluşan komitelerce yapılmıştı.[257] Tunaya, iki meclis üyesinin Teşkilât-ı Mahsûsa'ya bağlı çalıştığını da öne sürer.[258] Nihayet, Tunaya tartışmanın bir bölümünde yukarıda belirtilen, dış işlere bakan Teşkilât-ı Mahsûsa'nın soykırımda suç ortaklığı yaptığı iddiasına karşı çıkar ve öteki "iç" Teşkilât-ı Mahsûsa'nın Divan-ı Harb-i Örfî'deki soruşturmalarından söz ederken, jenosidin yeni Türkçe karşılığı olan "soykırım" terimini kullanmayı uygun bulur.[259]

Amerika'da eğitim gören (Ph.D., Columbia Üniversitesi) bir sosyolog-yayıncı olan ikinci yazar, belki de savaş zamanında Ermenilere reva görülen muamelenin bir toplu imha girişimi olduğu görüşünü en açık savunan kişidir. Ne var ki, burada en önemlisi, bu görüşünü Teşkilât-ı Mahsûsa'nın bu alandaki belirleyici rolüyle ilgili değerlendirmesine dayandırmasıdır. Ahmed Emin Yalman, "Çetelerden oluşan, Teşkilât-ı Mahsûsa denen ekip, doğrudan doğruya bir imha

---

251 P. Stoddard, *The Ottoman Government and the Arabs, 1911 to 1918. A Preliminary Study of the Teşkilâtı Mahsusa,* University Microfilms, Ann Arbor, 1964, s.49. Seyfi ve bu konuyla ilgisi üzerine, bkz. Vahakn N. Dadrian, *History of the Armenian Genocide* [d.n.25], s.229, 5. ve 6. notlar ve s.373, n.34 ve bütün Teşkilât-ı Mahsûsa'yı araştıran daha geniş bir çerçeve içinde, tekrar Seyfi ile ilgili olarak, bkz. Vahakn N. Dadrian, "The Role of the Teşkilât-ı Mahsûsa in the Armenian Genocide during the First World War," *Minorities in Wartime*, P. Panayi, ed., Oxford: Berg, 1993, s.50-82 içinde.

252 Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler* [d.n.77], c.3, 1989, s.241, 243.

253 *A.g.e.*, s.252.

254 *A.g.e.*, s.275.

255 *A.g.e.*, s.280, 281.

256 *A.g.e.*, s.282, 285, 327.

257 *A.g.e.*, s.285.

258 *A.g.e.*, s.277, Erzurumlu Seyfullah ve Lazistanlı (Trabzon) Sudi.

259 *A.g.e.*, s.281.

hedefinin arkasından koşmuştur" sonucuna varır. Sonra Yalman "Merkezi Umumî'nin bir üyesi ve Teşkilât-ı Mahsûsa lideri, ama aynı zamanda bir ateşli yurtsever" olarak tanıttığı Dr. B. Şakir'in zihniyetini örnek verir ve şöyle özetler:

> Ermenilerin kesif bir halde Rus hududu civarında yaşamalarının memleketimin bekası bakımından büyük bir tehlike olduğu anlaşılmıştır. Tehlikeyi ortadan kaldırmak için ne mümkünse yapmak, millî selametin icabıdır. Bu yolu tutmak için belki de millî ve insanî kanunlara karşı gelmek demektir. Bunu vebalini canımla ödemeye hazırım. Hedefe varsam da varmasam da beni ayıplayanlar çok olacaktır. Bunu biliyorum, fakat pek uzak bir istikbalde benim memlekete hizmet için kendimi feda ettiğimi anlayanlar da çıkacaktır. [260]

Adını anacağımız üçüncü şahıs, Ermeni katliamları dönemini yaşayan bir kişi olarak, İstanbul Üniversitesi'nde (*İstanbul Darülfünunu*) bir zaman tarih profesörlüğü ve tesadüfen Mustafa Kemal'in (Atatürk) İstanbul Harbiye'deki tarih hocalığını yapan Ahmet Refik'tir (Altınay). Onun savaştan hemen önce ve savaş sırasında, ender rastlanır bir biçimde ilk elden gözlem ve değerlendirme fırsatları yapmasını sağlayan kritik görevlerde bulunması söylediklerine önem kazandırır. İki askerî okulda okuyup, sonunda harp akademisinden bahriye yüzbaşısı rütbesiyle mezun olan Ahmet Refik, 1912 Balkan Savaşı'nda askerî sansür müfettişi olarak görev yaptı. Ne var ki Birinci Dünya Savaşı sırasında yeniden göreve çağrılarak, yüzbaşı olarak Osmanlı Erkân-ı Harbi Umûmî'sinde sansür umumî müfettişi olarak atandı. 1915'de, Ermeni tehcir ve katliamları sırasında, Eskişehir sevk komisyonu reisi olarak atandığında, Eskişehir Batı Anadolu'nun Ermeni ahalisinin tehcirinde başlıca transit noktalarından biriydi. Savaşın sonuna doğru, iki aylık bir dönemde, yani Ocak-Şubat 1918'de, çoğu Erzincan ve Erzurum bölgesinde olmak üzere, Ermenilerin kendi yurttaşlarının kitleler halinde öldürülmesine misilleme olarak yaptıkları intikam eylemlerini soruşturmakla görevli bir komisyonunun üyesiydi. Özetle, Prof. Ahmet Refik kendi değerlendirmelerini yazacak kadar olayları kendi gözleriyle görmüş, işitmiş ve kavramıştı.

Şunlar onun yorumlarından bazılarıdır: Van Ermeni İsyanı (20 Nisan-17 Mayıs 1915) "İTF'ye millî amaçlarını gütmek için önemli bir fırsat yarattı." Bu amaçlar nelerdi ve nasıl güdülecekti? "Dürüst ve adil bir hükümet sadece bu isyanın gerçekleşmesine yardım edenleri cezalandırırdı" dedikten sonra, yazar devam eder: "Oysa, İTF Ermenileri ortadan kaldırmak suretiyle Şark Meselesi'ni ortadan kaldırma niyetindeydi." Kullanılan araçlara gelince, işte üzerinde inceden inceye düşünerek ulaştığı yargı: "Savaşın başında, birçok çete İstanbul'dan Anadolu'ya sevk edildi. Bunlar hapishanelerden salınan hırsızlar ve katillerden oluşuyordu. Harbiye Nezâreti'nin açık eğitim sahalarında bir haftalık eğitimden sonra, Teşkilât-ı Mahsûsa aracılığıyla Kafkasya hudut bölgelerine sevk edildiler. Ermeni mezaliminde en büyük cinayetleri bu çeteler ika

---

260 Ahmed Emin Yalman [d.n.26], *Yakın Tarihte*, s.331-32. Üstteki 243 no'lu notta belirtildiği gibi, savaştan sonra, Şakir'in Trabzon valisi Cemal Azmi ile birlikte sığındığı Berlin'de 17 Nisan 1922 tarihinde vurulup öldürülmesiyle, bu kötü kehanetin gerçekleşmiş olduğunu belirtmeliyiz. Yalman önceki ciltte katliamların başlıca aracı olarak T.M.'yi işaret etmiş bulunuyordu. *Turkey in the World War*, New Haven: Yale University Press, 1930, s.220.

ettiler."[261] Ahmet Refik, yukarıda Tunaya'nın Teşkilât-ı Mahsûsa'ya bağlı olarak çalıştığını söylediği Trabzon Mebusu Sudi'nin, Kasım ve Aralık 1914'te, soykırımın başlamasından aylar önce binlerce Ermeni'nin katledildiği Artvin ve Ardahan'daki çete faaliyetlerine faal olarak katıldığını da söyler. Ayrıca, 1915 yazında Adana bölgesindeki Pozantı'ya sevk edilmiş olan aynı çetelerin en korkunç katliamları gerçekleştirdiğini kendisi 1918 yazında olay yerinde doğrulamıştı.[262] Sonuç olarak, Refik şöyle yazıyordu: "Bütün bu yapılanlar beşeriyet namına bir cinayetti. Hiçbir hükümet, hiçbir zaman bu derece gaddarane bir cinayet işlemiş değildir."[263]

Yukarıdaki tartışmanın amacı, Teşkilât-ı Mahsûsa operasyon planlarının ikili hedefinin varolduğunu göstermektir. Burada öne sürülen, Ermenilerin toptan tasfiyesinin kendi içinde bir amaç olmayıp, daha büyük bir hedefe bağlı olduğuydu. Bu büyük hedef en iyi Panislâmizm ya da Pantürkizm şeklinde tasvir edilebilir. Savaş zamanındaki Teşkilât-ı Mahsûsa operasyonlarını en iyi anlatan kronikçilerden biri, tam da böyle bir görüşü öne sürer. Ona göre, "İster Enver Paşa'nın kurmak istediği askerî istibdat, ister Talat Paşa'nın İttihad ve Terakki Fırkası'na atiyen vermek istediği sivil fırkacılık şekli olsun, bunların fevkinde kalan yüksek bir gaye, bütün İttihad ve Terakki'yi Teşkilât-ı Mahsûsa fikri etrafında toplamaya saik oluyordu." Bu "yüksek gaye ise İslâm ittihadı ve Türkiye hâricinde kalan Türkleri birleştirmeye matuf olan Türkçülük cereyanı idi."[264]

Benzeri görüşler birçok kişi tarafından dile getirilmiştir. İhsan Birinci Teşkilât-ı Mahsûsa'nın başlıca misyonunun iki yönlü olduğunu öne sürer. Onun sözlerini kullanırsak (1) tüm Müslümanları tek çatı, "tek bayrak" altında toplamak ve (2) Anti-Ermeni "tehcir" girişimiyle "Türk ırkını" korumak.[265] Benzer bir görüş Teşkilât-ı Mahsûsa konusundaki yazılarıyla tanınan Ergün Hiçyılmaz tarafından da ifade edilmiştir. O da Teşkilât-ı Mahsûsa'nın başlıca misyonunun "içte gelişen ve Osmanlı topraklarını kasıp kavuran ayrılıkçı hareketleri frenlemek" olduğunu ve "siyasî birliğin teminat altına alınmasının İslâm Birliği hedefi yoluyla gerçekleştirileceğini" öne sürmüştür.[266] Teşkilât-ı Mahsûsa'nın harekat lideri Eşref Kuşçubaşı da Teşkilât-ı Mahsûsa'nın misyonunu açık bir dille ifade etmişti. İşte söyledikleri:

> "Hükümet normal faaliyeti dışında, Merkezi Umumî'de (Fırkanın) ve Harbiye Nezâreti'nde, bir emri vakiin zararlarını önleyici tedbirler için çalışıyordu. Harbiye Nezâreti'ndeki gizli toplantıla-

---

261 Ahmet Refik, *İki Komite, İki Kıtal*, Hamide Koyukan, (ed.) Ankara: Kebikeç Yayınları, 1994, s.27. Osmanlı alfabesiyle yazılan orijinali 1919'da İstanbul'da yayınlanmadan önce, 17 Aralık 1918-13 Ocak 1919 arasında *İkdam*'da tefrika halinde yayınlandı.

262 *A.g.e.*, s.38-9, 41.

263 *A.g.e.*, s.45. Refik ile ilgili daha fazla ayrıntı için, bkz. Bernard Lewis, "History-writing and National Revival in Turkey" *Middle Eastern Affairs*, c.IV (1953). Lewis 223. sayfada, Refik'i "*Osmanlı Tarih Kurumu* dergisi yazarlarının en parlaklarından biri, belki de en parlağı olarak" nitelendirir. Ahmet Refik ile ilgili biyografik çalışmalar için, bkz., "Ahmet Refik Altınay," *Yüz Elli Yılın Türk Meşhurları Ansiklopedisi*, Nahid S. Örik, (ed.) İstanbul: Ekicigil, 1953, s.104 ve *Ahmet Refik, Hayatı. Seçme Şiir ve Yazıları*, Reşad E. Koçu, ed. Onunla ilgili genel bir değerlendirme sunan Türk Prof. Fahrettin Kirzioğlu, onu "bugün bile eşi olmayan, çok verimli ve etkili tarihçimiz" diye tasvir etmişti, *Belgelerle Türk Tarih Dergisi*, No. 1, (Mart 1985): 31.

264 Arif Cemil, *I. Dünya Savaşı'nda* [d.n.247], s.11.

265 İhsan Birinci, "Cemiyet ve Çeteler," *Hayat Tarih* c.2, no.9 (1 Ekim 1971): 20.

266 Ergun Hiçyılmaz, *Belgelerle Teşkilâtı Mahsusa*, İstanbul: Ünsal, 1979, s.102.

> rın başlıca konusu stratejik noktalarda kümelenmiş ve dış menfî tesirlere bağlı gayrıTürk yığınakların tasfiyesi idi."[267]

Sonunda, Ermeniler gerçekten de büyük ölçüde Teşkilât-ı Mahsûsa aracılığıyla toptan tehcir ve katliamlarla büyük ölçüde tasfiye edildiler. İTF'nin Merkezi Umumî üyesi de olan ve Teşkilât-ı Mahsûsa'nın en önemli liderleri arasındaki bir kişi, Atıf, İstanbul yargılanmalarında Teşkilât-ı Mahsûsa'nın yaptıklarının suç teşkil ettiğini açıkça kabul edecektir. Davasının yedinci oturumunda Atıf ifadesini "İTC'nin Merkez-i Umumîsi gözetiminde, Teşkilât-ı Mahsûsa bir seri suç makinesine dönüşmüştü" diyerek bitirir.[268]

Kâtib-i Mesuller ve Murahhaslar

Kitlesel katliam, en başta başlıca iki grup fail gerektirir: (1) merkezde yer alan ve iktidar sahibi karar mekanizması ve (2) alınan kararlara itaat eden ve *in loco* (yerinde) uygulayan kişiler. Ne var ki, suçun soykırımcı niteliğinin büyüklüğü ve geniş kapsamlı olduğu düşünülürse, bu iki grup failin bu iş için son derece yetersiz olduğu görülür. Gereken görevin yerine getirilmesinde bir başka fail grubu, yani bu iki grup arasında yer alan ve böylece aracı roller oynayan uygulayıcıların varlığı da kaçınılmazdır. Sıralarsak, kâtibi mesul ve murahhas gibi masum görünen unvanlar bilinçli olarak yanıltıcıydı. Arif bir İTF'nin kronikçisi olan Cemal Kutay'ın bir eserinde ortaya koyduğu gibi:

> 'Kâtibi Mesul' normal bir makam, hadiselere yön verme yetkisi ile cihazlanmak ve devlet hiyerarşisini zedelememek için tercih edilmiş ünvandı. Aslında, iz bırakabilecek bütün mevzularda, *son karar* [italikler orijinalinden alınma] onlara aitti... bu tabiileşmiş tatbikat içinde *son karar* onların olurdu. Kâtib-i Mesulleri (*gölge* kabine) olan Merkez-i Umûmî tecrübeli, yaşlı-başlı, tanınmış şahsiyetlerden seçerdi.[269]

Tunaya, bu kişileri "İTF'nin *taşıyıcıları*... İTF'nin Meclis-i Mebusan dışındaki gerçek gücü" olarak tasvir etmişti.[270] Zaten bu değerlendirmeler, onlarca yıl önce, Divan-ı Harb-i Örfî duruşmalarında yapılmış, mahkeme karar ve ara kararlarına geçmişti. Gerçekten de 3 Haziran 1919'da Bakanlar Kurulu hakkında açılan davanın yeni iddianamesi, bu kâtiplerin "umûr-i devletin [devlet işlerinin] idâresinde bir kuvve-yi hafîyenin [gizli kuvvetin] âmil-i müessir ve nâfiz [etkin sebep ve etkili] olduğunu" ve bu kişilerin yerel yönetimleri hiçe sayarken, "münferid ve mütegallib [yalnız-bağımsız ve zorba] bir vaziyet alarak hükûmet içinde bir hükümet" gibi hareket ettiklerini belirtir (*T.V.* 3571, s.130 sağ ve 131 sol). Yani mahkemeye göre kâtib-i mesuller her türlü sorumluluktan ve bu yüzden kamusal ya da başka bir tür hesap verebilirlik ihtiyacından uzak *(gayri-mesul) Hükümetin*

---

267 Celal Bayar, *Ben de Yazdım*, c.5, İstanbul: Baha, 1967. s.1573'ten alıntı yapılmıştır.

268 *T.V.* 3561, s.124 sağ, Atıf'ın ifadesi.

269 Cemal Kutay, *Celal Bayar'ın Yazmadığı ve Yazmayacağı Üç Devirden Hakikatler*, İstanbul: Alioğlu Yayınları, 1982, s.12.

270 Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler* [d.n.77], c.3, 1989, s.209, 210.

içinde bir hükümet kurmayı, resmi otoritenin gücünün dışında ve üstünde (*ve bu suretle kuva-yı resmiye-yi hükümetin fevkinde*) bir otorite tipi yaratmayı başarmışlardı (*T.V.* 3557, s.158 sol).

Bu gelişmeler "bazı kâtibi mesullerin kolaylaştırdığı Ermenilerin katledilmesi ve imhası"nı içine alan genel operasyonlarla yakından ilişkiliydi. Kâtib-i mesuller aynı zamanda "malların çalınıp yağmalanmasına" ve tehcir edilenlerin "terk ettikleri mallar"ın zimmete geçirilmesine yardım etmişlerdi. (*T.V.* 3572, s.4 sol). Bu adamlar eylemlerinde "serbest bırakılarak... fesatça hareket etm(elerine)" olanak tanınmıştır. (*T.V.* 3772, s.3 sol). Örneğin, "Vali Tahsin'in doğruladığı gibi, Ermeni tehcirleri sırasında valilere özel talimatlar verme cüreti göstermişlerdi." Bu talimatlara uymak istemeyen muhalif valileri görevden uzaklaştırarak ya da başka yerlere tayin ettirerek, bu cüretlerini Osmanlı başkentinde de sergilemişlerdi. (*T.V.* 3571, s.131 sağ). Örneğin, Ankara Katib-i Mesulü Necati, Yozgat mutasarrıfı Cemal'i derhal azlettirip yerine başkasını getirtmişti. Cemal, kendi bölgesindeki Ermenilerin tehcir edilmesine razı olmuş, ama mülteci ahalinin imha edilmesine izin vermeyi kesinlikle reddetmişti. Böylece, Cemal Necati'nin hiçbir resmi sıfatı olmadığını ve bu yüzden bir siyasî fırkadan gönderilen el yazısı, gizli emirlere itaat etmek istemediğini apaçık belli etmiş oluyordu. (*T.V.* 3772, s.4 sol).[271]

Çankırı kâtib-i mesulü Cemal Oğuz'un davası ayrı görülmüş ve suçlu kâtib-i mesuller ve murahhaslar arasında mahkeme özellikle şu üçü üzerinde durmuştu:

(1) Dr. Midhat (ondan da 3. Kısım, 8. bölümde söz edilmişti), Bolu Ermenilerinin tehciri yüzünden hedef alınmıştı. Aynı ölçüde önemli olan, Ermeni tehcirlerine direndiği gerekçesiyle onun da Bolu mutasarrıfı Ali İlmi'yi görevinden azlettirmesiydi. (*T.V.* 3772, s.4 sol).

(2) Kastamonu Kâtib-i Mesulü Hasan Fehmi, validen daha yetkili bir adam olarak biliniyordu ve bu yüzden ona karşı gelmek imkânsız gibiydi. O da Kastamonu vilayetinin valisini Ermenileri katliama göndermeyi reddettiği için suçlayıp, azlettirmeyi başarmıştı. Fehmi, Vali için "Ermenilerin valisi" diyerek aleyhinde propaganda yapmıştı. (*T.V.* 3772, s.4 sol ve 5 sağ).

(3) Edirne Kâtib-i Mesulü Abdülgani, "çok sayıda Ermeni'nin mahvına ve ölümüne" sebep olmakla suçlanmıştı. "Silahlı çeteler" arasında dolaşırken görülmüştü. (*T.V.* 3772, s.5 sol).

Bunları ve diğer tali suçları dikkate alan mahkeme, onları asıl suç olan örgütlü kitle katliamına yardım etmekten suçlu bulmuştu. Osmanlı Ceza Kanunu'nun, 45. Maddesi'nin 3. paragrafı, asıl faillerden (faili asıl) ayrılan suça feri fail olarak iştirak etme fiilini düzenliyordu. Feri fail ağır suçlarda asıl faile bilerek yardımcı olan kişiydi. Bu yüzden, kâtib-i mesuller ve murahhasların davalarında hiçbir idam cezası verilmemişti.

Merkezi Otorite: İTF Merkez-i Umûmîsi

İTF'nin Merkez-i Umûmîsi'nin belirleyici rolünün tam ve inandırıcı bir biçimde belgelenmesinin önünde bazı engeller vardır. Bunun nedenlerinden birisi ilgili belgelerin bilinçli bir kararla ortadan kaldırılması olduğu kadar, bir diğer neden de, kararların genel olarak iki-üç kişi arasında söz-

271 Bu olayın ayrıntıları için bkz. Vahakn N. Dadrian, "The Documentation of the World War I Armenian Massacres in the Proceedings of the Turkish Military Tribunal" [d.n.196], s.563.

lü olarak alınmış olmasıydı. İTF'nı inceleyen tüm ciddi akademisyenler bu konuda hemfikirdirler. Türk tarihçilerinin merhum duayeni Yusuf Hikmet Bayur şunları yazmıştı: "...en önemli kararlar iki-üç kişi arasında gizlice alınıyordu. Bu nedenle, bunların bakanlar kurulu zabıtlarında yer almaması doğaldır. Ne var ki, son derece önemli hallerde... yazılı kayıt tutuluyordu..."[272] Eşref Kuşçubaşı, Teşkilât-ı Mahsûsa'nın operasyonlarının hükümetten bile habersiz gerçekleştirilecek kadar gizli olduğunu söyleyerek övünüyordu.[273] Durumu en iyi özetleyen gene Tunaya'dır:

> İttihad, *her şeye perde arkasından hükmeden* iktidar sahibi tekelci bir klikti ...büyük İmparatorluk...gizemli bir perdenin gerisinde gizli ve organize bir biçimde faaliyet gösteren sekiz kişinin ...fikirleri susturamadığında silahlara sarılan gizli bir oligarşinin elindeydi.[274]

Merkez-i Umûmî'nin sözkonusu kesin rolünü araştırma girişimi ancak bu arka plan bilgisi üzerinden yapılabilir. Bununla ilgili Divan-ı Harb-i Örfî'nin ele geçirmeyi başardığı ilk hayati belge, önceki sayfalarda tartışmış olduğumuz III. Ordu Kumandanı Vehip Paşa'nın yeminli ifadesiydi. Paşa ifadesinde, "Ermenilerin *katl ve imhası*nın İTF'nin Merkezi Umumîsi'nin aldığı kararların sonucu (*netice-yi mukarreratı*) olduğunu ve özellikle hapishanelerden tahliye edilmiş olan *eli gözü kanlı...ipten ve kazıkdan kurtulmuş yârânın* bu suçları işlediğini" açıkça yazıyordu.[275]

Bu ifadeyi önemli bir dayanak olarak da kullanan mahkeme, Merkez-i Umûmî'nin etkin rolünü çeşitli iddianame, ana karar ve kararlarında bir araya getirdi. Örneğin, kâtib-i mesullerin yargılandığı davanın iddianamesinde, "muhacir *kafilelerin imhasının* Merkez-i Umûmî'nin aldığı kararın sonucu olduğunu" açıkladı. (*T.V.* 3586, s.164 sağ sütun). Merkez-i Umûmî üyeleri bu tür girişimlerde bulunabilmişti çünkü "hükümet biçimini değiştirmeye hizmet eden gizli bir güç merkezi" kurmayı başarmıştı. (*T.V.* 3557, s.98 sağ ve 99 sol sütun). İTF'nin üst düzey liderleriyle ilgili kararda, "onlar bunu yapabildiler çünkü kuvvet tehdidine dayanan dördüncü bir otorite kademesi yaratmışlardı", denir. (*T.V.* 3604, s.219 sol sütun). Harput Kararı metninde, Divan-ı Harb-i Örfî açıkça Merkez-i Umûmî karargâhının "yok etme ve imha"nın gerçek karar mercii olduğunu açıkça bildirir. (*T.V.* 3771, s.1). Hükümet üyeleri için hazırlanan yeni iddianame metninde, "kendine has kanun maddelerine dayanan 'gizli' cemiyetin organize etmiş olduğu katl ve imha"dan söz edilir. Kurbanlar özellikle örgütlü çetelerin saldırılarıyla "kafileleri" "imha" edilen "bir halk topluluğu"ydu. (*T.V.* 3571, s.129 sol sütun). Nihayet, Kâtib-i Mesuller Kararında, Ermenilere yönelik organize kitlesel katliamdan sürekli olarak "tehcir ve taktil, taktil ü imha" terimleriyle söz ediliyordu (*T.V.* 3772, s.3 sol, 4 sol sütun).

---

272 Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi* [d.n.64], c.3, kısım 1, s.484. Ahmed Emin Yalman, *Turkey in My Time*, Norman: Univ. of Oklahoma, 1956, s.34-5'te benzer bir görüş öne sürüyor.

273 Cemal Kutay, *Birinci Dünya Harbinde Teşkilâtı Mahsusa*, İstanbul: Ercan Yay., 1962, s.18.

274 Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler, 1859-1952* (d.n.77, T. Z. Tunaya'nın aynı isimli başka bir eseridir), İstanbul: Doğan, 1952, s.182.

275 Tam ayrıntılar için bkz. Vahakn N. Dadrian, "The Armenian Question and the Wartime Fate of the Armenians as Documented by the Officials of the Ottoman Empire's World War I. Allies: Germany and Austria-Hungary", *International Journal of Middle East Studies*, c.l. 34, no. 1 (Şubat 2002): 84-85, n.111.

Ermeni Soykırımı Bağlamında İTF'nin Hükümeti Bypass Ederek Kudretini Göstermesi

1908 Temmuz devrimi ve sonra bunu takip eden 23 Ocak 1913 askerî darbesi, sadece Türk toplumunu hareketlendiren olaylar olmakla kalmayıp, muhaliflerine göz dağı verdi, dört bir yana korku saçmaya da yaradı. Despotizmin bir biçiminden, yani Abdülhamid'den güçbela kurtulan Türk seçkinleri, doğuş halindeki yeni bir despotizm biçiminin pençesine düşmekten kurtulamadı. Birinci Dünya Savaşı patlak verip üç ay sonra da Türkiye savaşa girdiğinde, İTF Türk siyaset arenasını neredeyse tamamen kontrol ediyordu. Başka bir deyişle, tüm sürecin temelde bir İTF devrimi olması, İTF'nin tüm İmparatorluğa hâkim olması ve kontrol etmesi anlamına geliyordu. Üst düzey İTF liderleri, tüm bu dönem boyunca, bırakalım mebusları ve âyân üyeleri gibi alt düzeydeki görevlilerle, hükümetin diğer üyelerine bile danışmadan ülkeyi yönetme yoluna gittiler. Rusya'ya karşı önleyici saldırı savaşına girilmesinde bu tutumun etkili olduğuna dair çok sayıda kanıt vardır.

Devletin nâzırlarının ve özellikle hükümetin başındaki sadrazamın sürekli bir biçimde aşağılanmasının ve bu organın, kendi yetkisinde bulunan merkezî ve temel sorunlarda karar mekanizmalarından dışlanması, Ermeni Soykırımı'nın analizinde kritik bir öneme sahiptir. Bu nedenle, Divan-ı Harb-i Örfî'nin oluşturduğu materyal temelinde bu olguyu kısaca belgelemek şarttır. Divan-ı Harb-i Örfîlerin başlamasından aylar önce, savaş dönemi nâzırlarının çoğunun yoğun bir biçimde soruşturulduğu Meclis-i Mebusan 5. Şube soruşturmalarında da bol miktarda destekleyici verinin var olması konunun önemini göstermektedir.

Başlangıçta, burada ele aldığımız konunun bizzat sadrazam ve hükümetinin yardımıyla gerçekleştirilen ve hukukî işlem gerektiren tehcir emri ile alakalı olmadığını, tehcir edilen ahalinin imhasına karar verilmesiyle doğrudan ilgili olduğunu tekrar belirtmekte fayda vardır. Burada da Dâhiliye Nâzırı Talat yine bir adım öndedir. Bir kere, bilindiği gibi tehcir, Talat daha hükümetin yasal yardımını almadan haftalar önce başlatılmıştı. İkincisi, Talat hükümetin karar tasarısını tartışıp, resmen bir yasa olarak yürütmesini beklemeye tenezzül etmeyecek ve böylece günler önceden kendi adımlarını atacaktı. Meclis-i Mebusan'ın 5. Şube Tahkikat Komisyonu'ndaki sorgusu sırasında Said Halim Paşa'nın şikâyet ettiği temel sorun, hükümetin Ermeni ahalinin toplu tehcire tabi tutulmasını öngören resmi kararına rağmen, bu kararın gücün gayri resmi bir temsilcisi tarafından sonradan radikal biçimde değiştirilmesiydi. Kitlesel katliamın suç teşkil eden hukuk dışılığına, burada ona yetki veren kaynağın gayri meşru niteliği de eklenmişti (bkz. Kısım II, Kesim 3, alt-kesim 3).

Sadrazam Said Halim Paşa, boşuna hükümetinin Birinci Dünya Savaşı'na bir hile ya da bir oyunla dahil olmasını önlemeye uğraştı. Divan-ı Harb-i Örfî'nin de ilan ettiği gibi, İTF'nin hükümeti dikkate almadığına ve onu devre dışı bırakarak kanunları çiğnediğine dair bol sayıda kanıt ve belge (*delâil ve berâhîn*) ile kayıt ve evrak (*vesâik-i mutebere*) vardı. (*T.V.* 3571, s.130 sağ). Maliye Nâzırı Cavid ve Halim'in 5. Şube'de verdikleri, yukarıda değindiğimiz ifadeleri bu konuda bir başka örnek olarak verilebilir.[276] Ana Dava Kararında, mahkeme bazı önemli devlet me-

---

276 Osman Selim Kocahanoğlu, *İttihat-Terakki'nin Sorgulanması ve Yargılanması* [d.n.75], s.58-9; Cavid'inki s.311, 381.

selelerinin hükümete danışılmadan ele alındığına, hükümetin dinlenmediğine ve üstelik savaşın kabine kararı olmadan ilan edildiğine işaret etmişti (*T.V.* 3604, s.218 sol, 219 sol 219 sağ sütunlar). Bu nokta, hükümetin savaşa karşı olduğunu doğrulayan İTF Merkez-i Umûmîsi Midhat Şükrü'nün ifadesinde de tekrarlandı [*T.V.* 3553 (3554), s.76 sol sütun]. Nihayet, mahkeme Teşkilât-ı Mahsûsa'nın varlığından hükümetin habersiz olduğu görüşündeydi [*T.V.* 3553 (3554), s.77 sol]. Hükümetteki üç nâzırın tümü, Said Halim, Adliye Nâzırı İbrahim ve Maliye Nâzırı Cavid, hem bu konuda kendilerine danışıldığı hem de bu yapının mevcudiyetinden ve misyonundan haberdar oldukarını kesinlikle reddettiler.[277]

Her türlü suça, hatta daha küçük kabahatlere bile doğrudan ve dolaylı ortaklıkla suçlanan tüm sanıkların kendilerini korumak için, ifadelerinde inkârlara ya da tevil yollu inkârlara başvurması iyi bilinen bir şeydir. Burada ele aldığımız istisnasız tüm Divan-ı Harb-i Örfî sanıkları, kesin kanıtlarla karşılaştıkları kafalarına dank edinceye kadar her çeşit inkâr, kaçamak, gerçeği saptırma ya da çarpıtma eğilimi içine girmişlerdi. Ne Sadrazam Said Halim ne de hükümetin diğer nâzırları tamamen masumdu. İşgal ettikleri makamlar yüzünden elde ettikleri şeref payeleri ve diğer kazançların bilincinde oldukları gibi, bu mevkilerin getireceği riskleri de biliyorlardı. Bazıları yanlış bilgilendirilmiş ve Ermenilere karşı önlemlerin şart olduğunu hissetmişti. Diğerleri sadece şaşkınlık içindeydiler. Bir kısmı ise kurbanları bekleyen yazgıdan tamamen habersizdi. Ancak kaskatı bir hukukî ve yasal bakış açısından, onların bu canice karara doğrudan ya da hatta dolaylı olarak katıldıklarına dair kanıt olduğunu söylemek zordur. Onlar ancak 1. gayri resmi ve bu nedenle gayri meşru otoritenin yasadışı eylemlerine isteyerek boyun eğmeleri, 2. ve böylece Kanûn-ı Esâsî'yi ve göreve başlarken ettikleri yeminin kutsallığını ihlâl etmeleri ve 3. istifa seçeneğini kullanmayı akıl etmemeleri anlamında suç ortağıydılar. Tek değilse de temel kaçış yolları, sözkonusu organize kitlesel katliamın iki baş mimarının, İTF'nin en ileri gelen güçlü adamları olmalarının yanında, aynı zamanda nâzır da olmalarıydı (yani, Talat'ın dâhiliye ve Enver'in harbiye nâzırı). Ama sözde sadrazam ve bu ikisinden de daha üst rütbeye sahip olan Said Halim bile kendisini ikilinin kasıtlı ve suç teşkil eden eylemlerine uysal bir biçimde boyun eğmekle yükümlü hissetmişti.

SONUÇ

Genel olarak söylemek gerekirse, hukukî sürecin doğası öyledir ki, bu sürecin sonucunda verilen kararların doğruluğu ele alış tarzı ile "hukuk kuralları" arasında bir uyum olmasını gerektirir. Bu anlamda kararların "hukukî" bir gerçeğe tekabül ettiğinden söz edebiliriz. Fakat "hukukî" gerçeklik, ille de, daha geniş bir anlamı olan "gerçek" ile bir ve aynı şey olmak zorunda değildir. Ayrıca, hukukî bir kural olarak verilen kararlar, ispat kuvveti olan, bu nedenle konuyla ilişkili ve gerçek olduğu test edilmiş belge türlerini ön şart olarak var sayarlar. İstanbul Divan-ı Harb-i Örfî yargılamalarında, bu her iki şartın da, sadece ilgili kararların kıymetlerini önemli ölçüde artırmakla sınırlı kalmayarak, kuvvetlendirici delillerin öneminin altını cizmeye yardımcı da olarak hayat bulduklarını söyleyebili-

277 *A.g.e.*, s.79, 83, 166-67, 381.

riz. Öncelikle şahitlerin büyük çoğunluğu Türkler ve diğer Müslümanlardı, ikinci olarak kararların büyük bir bölümü otantikliği onaylanmış savaş döneminin resmi belgelerine dayandırılmıştı.

Bunlardan anlaşılacağı üzere, bu tip dokümanlar Jön Türk rejimini ve özellikle de İTF'nin Merkez-i Umûmî'nin rejimin bozguna uğramasındaki rolünü araştıran bir tarihçi ya da siyaset bilimcinin kolayca dikkatini çekebilecek tiptedir. Bu bağlamda, bu belgeleri inceleyen hukukçu olmayan herhangi bir araştırmacı da savaş döneminde Ermenilerin kaderlerine ilişkin bilgiler edinebilir. Kısacası, mahkemelerin sonuca ulaşmak için kullandıkları belgeler, hukukun ve özellikle de ceza hukukunun boyutlarını geçecek analizleri mümkün kılacak niteliktedir. Bu tip bir analiz savaş döneminde, Ermenilerin soykırımsal kaderini daha geniş ve daha kapsayıcı bir çerçevede ele alınmasını sağlayacaktır.

İnkâr Sendromu

Ortada bu kadar çok ikna edici belge olmasına rağmen, gerek savaş sırasında gerekse savaş sonrasında sözkonusu suçun Talat önderliğinde Osmanlı otoriteleri tarafından sürekli ve ateşli şekilde inkâr edilmesi konusunun üzerinde kısaca durmak gerekir. Daha önce tartışıldığı gibi, bir suçun, failler tarafından inkârı, suçun olası sonuçlarından birisidir. Genel kural olarak, suçu işleyen kişi örneğin yargılanmak ve cezalandırılmaktan kaçmak istediği için ilk iş olarak ilgili suçu işlediğini inkâr eder. Fakat etkili bir yargılamadan kaçma çabası, işlenip işlenmediği belli olmasa bile sözkonusu suçun analiz edilmesi gereğini azaltmaz. Aksine böyle bir durumda bu tür bir analiz her zamankinden daha gerekli, daha anlamlıdır. Burada üzerinde durulması gereken esas nokta, Talat'ın bu suçun organize edilmesi ve işlenmesindeki temel rolüdür. Aslında daha önce tartışıldığı gibi Talat'ın ilk fırsatta ülkeden kaçması doğrudan bu rolle ilgilidir. Aynı şekilde, ister tarihçi olsun isterse gazete editörü ya da diğer mesleklerden olsun, Talat'ın çağdaşlarının bu konudaki görüşleri, Talat tarafından biçimlendirilen ve kamuoyuna sunulan inkârcılık endüstrisi hakkında fikir verir. Kendisinin ölümünden sonra yayınlanan hatıraları[278] bu inkâr uğraşına örnektir.

Türk tarihçilerinin duayenlerinden Yusuf Hikmet Bayur, pek çok eserinde defalarca Talat'ın "yalancının daniskası" olduğunu, olayları kasten çarpıttığını, yanlış bilgi verdiğini, ikili konuştuğunu, gerçekleri gayet kolaylıkla saptırdığını söyler.[279] Talat'ın 1/2 Kasım 1918'de yurtdışına kaçışından sonra da, yine çağdaşları tarafından benzer nitelikte ama daha sert eleştiriler yapılmıştır.[280] Bu konuda en sert kınama zamanın önemli edebiyatçılarından Cenap Şahabeddin'den geldi. Şahabeddin şöyle yazmıştı:

---

278 Enver Bolayır (ed.), *Talat Paşa'nın Hatıraları*, İstanbul: Güven, 1946.

279 Yusuf Hikmet Bayur'un ilgili sözlerinden bazılarına örnek vermek gerekirse: "gerçeğe hiç uygun olmayan", s.646; "doğruyu saklamak". s.647; "iddiayı uydurmuş", s.652. Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi* [d.n.64], c.II, kısım 4. Bir başka ciltten: "pervasızca yalan", s.776; "gerçeğin tam aksine", s.776-77. Yusuf Hikmet Bayur, *a.g.e.*, c.III, kısım 4.

280 Savaş öncesi dönemde Talat'ın sekreterliğini yapan Falih Rıfkı Atay, Talat için "yalancı, aldatıcı" tanımını yapar. F. R. Atay, *Zeytindağı* [d.n.242], s.24, 25; İsmail Hami Danişmend "bilhassa yalancılık şöhreti genişlemiştir", der. İ. H. Danişmend, *İzahlı Osmanlı* [d.n.15], s.448. *Sabah* gazetesi editörü, Talat'ın bir makina gibi "yalan söylediğini" aktarır. *Sabah*, 2/15 Mayıs 1919; Süleyman Nazif, Talat'ın İstanbul'dan kaçmasından sonra onu, "hileden başka meziyeti olmayan" birisi olarak tanımlayacaktır. *Hâdisât*, 5 Kasım 1918.

"O... korkunç bir komiteci (idi)... Onun habis bir zekâsı vardı. Ağ örmeye, tuzak kurmaya, pusuya yatmaya, karmanyola çevirmeye müsaid, hilekâr, düzenbaz, allak [sözünde durmaz, dönek], kallâş [kalleş] bir zekâ! Gerek hayatı hususiye ve gerek hayatı resmiyesinde Talat'ın noktai istinadı... hep aynı şeydi: entrika."[281]

Yukarıda değinilen Talat'ın hatıralarında bol miktarda yer alan gerçeklerle bağdaşmayan ifadeler, yalanlar ve yanlışlar, hukuk tecrübesine sahip ve Avrupa'da eğitim görmüş, tanınmış gazeteci Ebuzziya Velid tarafından da dile getirilir.[282]

Bu tür aşağılama ve suçlamalara karşı çıkan önemli İslâmcı ve Osmanlı uzmanı Bernard Lewis ise Talat'ı "keskin ve nüfuz edici zekâsı" ile takdir eder."[283]

Burada aktardığımız, Talat'ın iddialarını kıymetten düşüren ve reddeden itirazları haklı çıkartan bir açıklama da Berlin'den gelmiştir. Açıklama, Talat'ın bir Ermeni "intikamcı" tarafından öldürülmesinden sonra, hatıratını ele geçiren Berlin Polis Müdürlüğü yöneticisi Weisman tarafından yapılmıştır. Weisman, Alman Dışişleri Bakanlığına yazdığı raporunda, Talat'ın hatıratının yayıncıya yayınlanmak amacıyla verilmesinden önce, Dr. Bahâeddîn Şakir tarafından tetkik edildiğini bildiriyordu.[284]

Talat'ın savaş dönemi Ermeni sürgün ve katliamları ile ilgili gerçekleri saptırmak ve yalan söylemek konusunda ne kadar gelişkin bir inisiyatif ağına sahip olduğunu gösteren başka örnekler de vardır. Bunlar, savaş sırasındaki suçlar hakkında soruşturma yaptırdığı iddiasına ilişkindir.

Aziz Nedim mülkiye müfettişidir ve Talat'ın yakın arkadaşıdır. 1916 Mayıs'ında Ermeni tehciri sırasında yaşanan suiistimalleri soruşturmak üzere Yozgat'a bağlı Boğazlıyan kazasına gönderilir. 1918 yılında, savaş suçlarını soruşturan komisyonda ifadesi alınır. Aziz Nedim komisyona verdiği yazılı ifadesinde, savaş sırasında meydana gelen usulsüzlükleri soruşturmak amacıyla, sözkonusu dönemde kendisine verilen resmi emre göre, sadece ekonomik yolsuzlukları araştırma yetkisinin olduğunu, "katliamları soruşturma konusunda herhangi bir yetkisinin olmadığını" söyler. Yozgat davasının 5 Mart 1919 tarihli, onbirinci oturumunda, Aziz Nedim'in bu ifadesine atıfta bulunan Savcı Sami Bey, şu yorumu yapacaktır: "Bu ifadeden anladığımız, Aziz Nedim yapacağı teftişin ve kendi yetkisinin sınırlarının ne olduğu konusunu aydınlığa kavuşturmak istemiş ve kendisine katliamların soruşturma kapsamı dışında olduğu bildirilmiştir."[285]

Talat, hatıratında olayları soruşturmak ve failleri cezalandırmak amacıyla dört vilayete soruşturma komisyonları göndermesiyle böbürlenir. Gerçeği tersyüz etme konusunda son derece

---

281 *Peyam-ı Sabah*, 21 Mart 1921. Makale Talat'ın Berlin'de vurulması üzerine kaleme alınmıştır.

282 Velid Talat'ın, kendisini ve diğer İTF yöneticilerini yargılayan Divan-ı Harb-i Örfî'lerin "kanun dışı" olduklarını iddia etmesine sert tepki gösterir. "Memlekette kanunsuzluğun timsali olan İttihat ve Terakki rüesasının kanundan bilhassa, o zavallı Kanûn-ı Esâsî'den bahsetmeleridir... İttihat ve Terakki rüesasının kanundan, kanunperverlikten bahsetmeye toz kadar hakları yoktur. Onlar ki kanuna hiç riayet etmemişler, onlar ki canları sıkıldıkça hergün bir kanun-ı muvakkat yapıvermişler..." Arif Cemil, *İttihatçı Şeflerin Gurbet Maceraları*, Yücel Demirel (ed.), (İstanbul: Arma, 1992), s.109-10. Yazar, aynı kitabın 117 ve 118. sayfasındaki dipnotlarında da Talat'ın, Osmanlıların savaşa nasıl girdikleri konusunda, kamuoyunu kandırmak amacıyla söylediği yalanlara değinir.

283 Bernard Lewis, *The Emergence of Modern Turkey*, Londra: Oxford University Press, 1962, s.222.

284 A.A. Politische Abteilung III/Türkei P.O.11, no. 3, file 1.

285 İstanbul'da Türkçe, Ermenice ve Fransızca yayınlanan 6 Mart 1919 tarihli günlük gazeteler.

traji-komik bir örnek olan olayın aslı, 1918 yılında Mazhar komisyonunun yaptığı soruşturmalar sırasında açığa çıkmıştır. Bölgelere yollanan adliye ve mülkiye müfetişlerinin hepsi Talat tarafından titizlikle seçilmişlerdir.[286]

Konya ve Ankara'daki olayları soruşturmak üzere kurulan komisyonun başkanı Hulusi Bey idi. Hulusi Bey ateşli bir İttihadçı idi, önce İstanbul Temyiz Mahkemesine başkan olarak atanmış, ardından ceza mahkemesine tayin edilmişti. Aynı zamanda savaş yıllarında önce Van ve sonra da Erzurum'un ünlü valisi Tahsin Bey'in (Uzer) de kayınpederi idi. İttihad ve Terakki'nin önemli siyasî suikastlerinden birisi olan tanınmış gazeteci Zeki Bey güpegündüz suikaste kurban gittiğinde, bu cinayeti işleyen iki katili, Çerkez Ahmed ve Mustafa Nazım (kendisi Serez mebusu Derviş'in kardeşi idi), İTF'nin emirleri ile hapishaneden salıveren Hulusi idi. Ankara'nın yerlilerinden Radi Bey'in Mazhar komisyonuna verdiği ifadeden bir bölüm komisyon başkanı Hulusi'nin soruşturma ve yargılama usullerine ilişkin bilgilerimizi zenginleştirecektir:

Hulusi: Jandarma Ahmed'in tehcir edilen Ermenilerden Kevork'u tehdit ederek saatini alması hakkındaki bilgileriniz nelerdir?

Şahit: Efendim, ben bundan daha korkunç şeyler gördüm. Çetelerin ve jandarmaların konvoydaki Ermenileri balta ve kazmalarla öldürdüklerini gördüm.

Hulusi: Ben sana onu sormadım. Sadece benim soruma cevap ver.

Şahit: Efendim ona da cevap vereceğim. Fakat adalet adına söylemek zorunda olduğum şu sözlere de kulak verin lütfen: Bir arabanın içinde baltalar ve kazmalarla öldürülmüş bize benzer insanlar gördüm.

Hulusi: Atın şu köpeği dışarı, diğer şahidi getirin.

Bunu takip eden sorgular, Hulusi Bey'in beklentilerini yerine getiren tarzda oldu. Tehcir edilen Ermenilere nispeten iyi davranan ve ancak küçük hırsızlıklar yapan bazı devlet görevlileri hakkında soruşturma açıldı, bazıları mahkemeye sevk edildi ve ağır cezalara da çarptırılanlar oldu. Bu tip davalar, kamuoyunda "Ermenilerin katillerini cezalandırıyoruz" imajını yaratabilmek amacıyla yayınlanan açıklamaları süslemek için kullanıldılar. Kudüs Patrikhanesi'nde bulunan rapora yapılan yorumda belirtildiği gibi, işin özünde, Ermenilere karşı sert davrananlar değil, yumuşak davrananlar seçildi ve cezalandırıldılar. Katliamlar, soruşturma komisyonlarının ve bağımsız müfettişlerin, kovuşturma alanlarının hukukî sınırlarının dışında tutuldu.[287] Talat Paşa tarafından bölgelere yollanan bu dört komisyon hakkında düşüncelerini belirtirken Ahmed Emin Yalman şöyle söylüyordu:

Suçları olanları cezalandırmak amacıyla... Dâhiliye ve adliye nezâretleri müfettişlerinden oluşan bir komisyon kuruldu. Ufak suç işleyen bazı kişiler gerçekten cezalandırıldılar, fakat hükümet içinde de çok kuvvetli olan ve tehciri destekleyenler değil. Bütün bunlar bir gösteri amacına yönelik idi ve sorumluları açığa çıkarmayı hedeflemiyordu. [288]

---

286 Enver Bolayır (ed.), *Talat Paşa'nın* [d.n.278], s.74; Osman Selim Kocahanoğlu, *İttihat-Terakki'nin Sorgulanması ve Yargılanması,* Said Halim'in ilgili komisyona verdiği ifadesi için bkz. s.104-05; Adalet Bakanı Ibrahim'in ifadesi [d.n.75], s.156.

287 Armenian Patriarchate, Dizi 16, Dosya H. no. 37-8.

288 Ahmed Emin Yalman, *Turkey in the World War* [d.n.260], s.221.

Şu genel eleştiri resmi tamamlayacaktır:

> ...Şu bir gerçektir ki, İttihad ve Terakki sorumlularının yazdıkları hatıralar derme çatmadır. Hepsi de, çocuğumsu bir basitlik ve sorumsuzluk ruhu taşırlar. Hepsi de yazılarında hem birbirleri, hem kendileriyle çelişirler. Bunların hiçbiri, istikamet tayin edici olaylara, dönüm noktalarına, suçlara, cinayetlere ve hem orduya, hem devleti batıran idaresizliklere dokunmazlar. Hatıralarında sanki rüyalar içinde gibidirler. Bazı teferruatı ileri sürerek esası gizlemek şeklindeki basit suçlu oyunu, hepsinin yazılarına hâkimdir.[289]

O yıllarda Türkiye'nin çeşitli bölgelerinde görevli olarak bulunan ve dolayısıyla tehcir ve katliamlarla ilgili paha biçilmez şahitlikleri olan Alman konsoloslarının raporları Talat'ın kronik yalancılığı konusunda gayet ikna edicidir.[290] Almanya'nın ve Amerika'nın Türkiye büyükelçilerinin bunları doğrulayan benzer şahadetleri de kayda geçmiştir.[291]

Hükümetin İTF Merkez-i Umûmî'nin Kararlarını Destekleyen Uygulamaları

Kararlara ya da uygulamalara muvafakat göstermek ya da ses çıkarmamak sadece nedenleri değil en az onun kadar sonuçları da onaylamak anlamına gelen bir davranış biçimidir. Bizim olayımızda İTF'nin, yürütmenin yasal kaynağı olan hükümetin etkin gücünü aşağı yukarı zoraki biçimde İTF'nin Merkez-i Umûmî'ne aktarmasıyla ortaya çıkan sorumsuzluğun sonuçları zengin bir matrisi elimizde mevcuttur. Bu durum sadece uyulması zorunlu hukukî engellerin ortadan kalkması anlamına gelmedi. Buna paralel olarak yürütmenin önündeki ahlaki çekinceler de daha hızlı ortadan kalktı. Bu nasıl oldu? Bu durumla, İttihad ve Terakki Merkez-i Umûmî'nin zaten birkaç aydır sürmekte olan savaşa gerektiğinde tek taraflı katılma kararı arasında önemli bir bağ vardır. Bu vesile ile, Ermeni Soykırımı'nın savaşla ilişkili yönü bir kez daha ortaya çıkıyor.

Bayur'un işaret ettiği gibi, her şey (savaşa dahil olmak) hükümet işleriyle "hiçbir bakımdan sorumlu olmayan" İttihad Merkez-i Umûmî'nin kabine üzerine baskı yapmasıyla başladı. Türk-Alman filosunun Karadeniz'de Rusya'ya karşı saldırıya geçmesi ile bu durum çok açık bir hal kazandı. Aynı gün bir bakanlar kurulu toplantısı vardı ve hem hükümet üyesi hem de merkez komite üyesi olmaları sıfatıyla çifte statüye sahip olan Talat ve Enver, bu toplantıda, sadece ka-

---

289 Şevket Süreyya Aydemir, *Tek Adam Mustafa Kemal 1881-1919*, c.1, İstanbul: Remzi Yay., 1987, s.211. Talat'ın hatıralarından bahsederken dul eşi Hayriye Hanım, Talat'ın anılarını Berlin'de "satmış" olduğundan bahseder. "Eşi Hayriye Hanım Talat Paşa'yı Anlatıyor", *Yakın Tarihimiz*, c.2 (1962): 194.

290 Adana Alman KonsolosuTalat'ın inkârını "en arsız yalan" (dreiste Täuschung) olarak tavsif eder. [Türkei 183, c.38, A27578 or Botschaft Konstantinopel 170, 10 Eylül 1915 ve 5263 numaralı Büge'nin Raporu.] Alman Musul Konsolosu, Talat'ın inkârı için "apaçık yalan" (krasse Lügen) tanımını kullanır. [170, No. 24 (4729), 14 Ağustos 1915, Holstein'ın Raporu.] Son olarak Alman Halep Konsolosu'nun, aynı inkâra cevap verirken attığı çığlığı aktaralım: "Gerçekten de, bu inkâra ilişkin açıklamayı okuyunca gözlerime inanamadım ve bu kötü uydurmayı tanımlayacak bir kelime bulmakta zorlandım. [Türkei 183, c.38, A23991 veya R14087, K. no. 81/B, 1645, 27 Temmuz 1915, Rössler'in Raporu.]

291 Vahakn N. Dadrian, "The Naim-Andonian Documents on the World War I Destruction of Ottoman Armenians: The Anatomy of a Genocide. *International Journal of Middle East Studies*, c.18, no. 3 (Ağustos 1986): 349, dipnot 38.

bine üyelerinin kafalarını bulandırmakla yetinmedi aynı zamanda onları kabadayılıkla da tehdit ettiler.[292]

Sadrazam Said Halim'in başlıca şikâyeti, kanunlara aykırı biçimde çıkarılan ve kanun öngördüğü halde sultan iradesi ile tasdik edilmemiş[293] olan örfî idarenin ilanıyla kendisinin tümüyle iktidarsız kılınması idi.[294] Ancak Halim sonunda dikkate değer bir uysallıkla durumu kabullendi. Yusuf Hikmet Bayur Said Halim Paşa'nın bu tavrını, zaman zaman dalkavukluğa vardığını söyleyerek eleştirir. Said Halim'in, savaşa Almanya yanında katılmayı doğru bulmayan İttihadçı triumviranın diğer üyesi Cemal Paşa'nın kısa bir hayal kırıklığı sonrası, diğer ikiliye Talat ve Enver'e katılması üzerine, onun omuzuna vurarak "Yaşa Paşa, yaşa" demesi, onun karakter yapısı hakkında bize bir ipucu verebilir.[295] Aynı Cemal, Enver-Talat ikilisinin Türkiye'yi Almanya'nın yanında savaşa sokmak için yaptığı entrikaları protesto etmek için istifa etmeyi bile düşünmüş ama bundan son anda caymıştı.[296] Said Halim'i "kukla" ve kabinenin diğer üyeleri gibi partici ve "komiteci" olarak niteleyen Bayur'a göre Said Halim "sözünü geçiremese de makamında kalmayı tercih eden" adamların tipik bir örneğidir.[297]

Bütün bunların net sonucu, Sadrazam Said Halim Paşa başta olmak üzere kabinenin pek çok üyesinin sadece safdışı edilmeleri değil, İTF Merkez-i Umûmî'nin ihtiyaç duyduğu zamanlarda adeta onların kölesi gibi davranmaları olmuştu. Bu durum İTF'nin, itaatkâr bir araç muamelesi yaptığı kabineye yeni Ermeni karşıtı politikalarını empoze etmesiyle iyice aşikâr olmuştu.

Merkez-i Umûmî'nin Ermenilerin Savaş Dönemi Kaderini Tayin Etmekteki Açık Rolü

Bu rolün gayri resmi kökeni ve doğası komitenin, özellikle de güçlü genel sekreteri Midhat Şükrü'nün perde arkasından olayları etkili biçimde yönetmesini mümkün kılmıştır. Bu durum savaşa girme kararı alınırken zirveye çıktı. İTF'nin patronu Talat, Budapeşte'ye savaşa girme konusunda bu bölgedeki havayı teneffüs etmeye gitmişti. İstanbul'a dönüşünde partinin Merkez-i Umûmî'ne ve hükümete konuya ilişkin bir rapor verdi. Hükümet üyelerinin önemli bir kısmı savaşa girmeye muhalefet ediyorlardı. Savaşa girme yanlısı Talat ve Enver bu fikre kabineyi razı etmek için istifa tehdidinde bulundular. Hükümet üyeleri, sonunda böyle bir hareketin hükümetin düşmesine, dolayısıyla da iktidarı kaybetmeye kadar gidebileceğini görünce yumuşadılar. Said Halim'e dayatılan şuydu: Ya istediklerimizi yaparsın, ya da görevini kaybedersin![298]

Merkez-i Umûmî'nin bu gelişmelerle ilgili ilk işlerinden birisi Meclis-i Mebusan'ı tatil etme kararı almak oldu. İlk tatil kararı genel seferberlik kararının ilan edildiği 2 Ağustos 1914'te,

---

292 Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi* [d.n.64], c.III, kısım 1, 1953, s.241, 248-49.

293 *A.g.e.*, c.III, kısım 2, 1955, s.398.

294 *A.g.e.*, c.III, kısım 1, 1953, s.63; c.III, kısım 2, 1955, s.398; c.II, kısım IV, 1952, s.647.

295 *A.g.e.*, c.III, kısım 1, 1953, s.244.

296 *A.g.e.*, c.III, kısım 1, 1953, s.63. Cemal in this respect was joined by Cavid, both of them being pro-French.

297 *A.g.e.*, c.III, kısım 1, 1953, s.244-45, 247, 251.

298 *A.g.e.*, s.159, 160, 205, 206.

ikincisi 1 Mart 1915'de ilan edildi.[299] Hiç müzakere edilmeden alınan ilk karar, Hikmet Bayur'a göre kimseye hesap vermeden sınırsız bir özgürlük içinde davranma niyetinin ifadesi idi.[300]

Birinci Dünya Savaşı'nın ilerlemesiyle birlikte, tatil kararı hem imparatorluğun geneli hem de Ermeni nüfus açısından ciddi sonuçlar doğurdu. Aynen yirmi yıl sonra Nazi Almanya'sında olduğu gibi hükümetin yasama kolu pratik nedenlerle işlemez hale getirilmişti. Yönetim yetkisi sadece yürütme organının elinde toplanmakla kalmadı, gücün gerçek kaynağı İTF'nin, daha da ötesi Merkez-i Umûmî'nin eline geçti. 16 Mart 1915'de Cavid Bey günlüğüne hükümetin mevcut gücünün gitgide zayıflarken İTF'ninkinin arttığını not etmişti.[301]

Merkez-i Umûmî'nin devlet işlerindeki rolünün giderek artması ile ilgili gelişmeleri yakından incelersek Merkez-i Umûmî'nin Ermenilerin soykırımsal kaderinin biçimlenmesindeki örtük fakat belirleyici rolünü görmezden gelmemiz gayet zordur. Son zamanlarda ortaya çıkan tarihsel kanıtlar, bu teşhisin doğruluğu konusunda çok az şüpheye yer bırakmaktadır. Merkez komitenin sırlarına vakıf olan iki Türk yazar, birbirinden bağımsız olarak İTF'nin Merkez-i Umûmî'nin bu olaylardaki bağlantısını ifşa ettiler. Bunların birisinden öğrendiğimize göre, örneğin, Meclis-i Mebusan'ın Ermeni tehcirleri başladığında tatil edilmesi İTF Kâtib-i Umûmî'si Midhat Şükrü'nün marifetiydi. En az onun kadar manidar olan bir başka nokta Midhat Şükrü'nün Muvakkat Tehcir Kanunu'nun mimarı da olmasıdır.[302] Talat'ın sırdaşı Arif Cemil de tehcir kanunu taslağının Merkez-i Umûmî'ce oluşturulduğunu belirtir.[303] Midhat Şükrü, alınan bu karara uygun olarak tehcirin hükümetçe çıkartılacak bir geçici kanun (Muvakkat Kanun) biçiminde uygulamaya konulmasını önerecekti.[304] Yukarıda tarif edildiği gibi, aynı İTF, kanun yapmakla yetkili olan Meclis'i Mebusan-ı da geçici olarak kapatmıştı.

Tehcire ilişkin muvakkat kanunun çıkarılma ve uygulanma koşulları, hukukun kötüye kullanımına iyi bir örnek teşkil eder. Bu "kötüye kullanmanın", ilki ve en önde geleni, tehcirin Talat tarafından yasanın resmen ilanından önce başlatılmasıdır. Bayur, bu "çok ağır sorumluluğu" Talat'ın üstlenmekten çekinmediğini söyler.[305] Dahası Talat muvakkat kanunun uygulanması için kabinenin onayının gerektiği meselesini bile küçümseyerek görmezden gelmiştir. Talat'ın, hükümetin tehcir yasası çıkarması için hazırladığı teklifin tarihi 13/26 Mayıs 1915'tir fakat sadrazama sunulması 14/27 Mayıs'ta gerçekleşmiştir. Kabinenin teklifi müzakere etmesini beklemeksizin Talat 26 Mayıs'ta yayınladığı muvakkat kanunu Sadrazam Said Halim Paşa'ya sunmuş ve o da bakanlar kurulunun normal çalışma düzenini bozma pahasına, kararı, tekrar kanuna aykırı olarak 30 Mayıs'ta onaylaması için o kurula baskı yapmıştır.[306]

299 *A.g.e.*, s.64, 376, 420.

300 *A.g.e.*, c.II, kısım 4, 1952, s.658.

301 *A.g.e.*, c.III, kısım 2, 1955, s.398.

302 Cemal Kutay, *Talat Paşa'nın Gurbet Hatıraları* [d.n.22], c.2, s.907.

303 *İttihatçı Şeflerin* [d.n.282], s.142. Cemil geçici kanunun menşeini belirtmek için "ihzar" kelimesini kullanır, "ihzar", hazır etmek, hazırlamak anlamına gelir. Enver'in yakın dostu, Alman deniz ataşesi Humann, Morgenthau'ya bu olayı doğrulayacaktır [d.n.8], s.376.

304 Cemal Kutay, *Talat Paşa'nın Gurbet Hatıraları* [dn. 302].

305 Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi* [d.n.64], s.38.

306 Tehcir hakkındaki Muvakkat Kanun 19 Mayıs (1 Haziran) 1915 günkü 2189 sayılı *Takvîm-i Vekayi*'de yayınlandı. Savaş sonrasının

Bu yasadışı uygulama konusunda Tarık Zafer Tunaya, şunları söyler: "Hükümet tarafından alınacak bir kararla yürürlüğe girmesi gereken kanun tam İttihadçı bir yöntemle" çıkarılmıştı.[307] Tehcir Kanunu'nun yasadışılığının belki de en kritik yönü Kanûn-ı Esâsî'nin 36. maddesinin ihlâl edilmesiydi. Bu madde, mebuslar meclisinin toplanmadığı durumlarda çıkarılan geçici kanunların en kısa zamanda toplanacak olan meclise sunulmasını zorunlu tutmakta ve bu zamana kadar sözkonusu yasaların sadece kanun hükmünde kararname niteliğinde olacağını söylemektedir.[308] Nihayet, bu gayr-ı kanuni eylemler silsilesinin tüm meşumluğu, iki saygın Ermeni mebusun, yasaların sağladığı dokunulmazlık hakları gözardı edilerek tutuklanmalarıyla iyice açığa çıktı.[309] İki mebus, Ermenilerin bütün olarak imha edilmesiyle ilgili planın parçası olarak tehcir edildiler, pusuya düşürülerek öldürüldüler. Cinayetler, bu iş için görevlendirilmiş çeteler tarafından yerine getirildi. İktidarın Merkez-i Umûmî tarafından bu şekilde kullanılması ve daha önemlisi bu gücün gizlice ve resmi olmayan yollardan kullanılmasını Zürcher gayet kompoze şekilde şöyle dile getirir:

> 1908'den sonra İttihadçılar gizli bir komite olmaya devam ettiler... İTF gücünü herhangi bir sorumluluğa sahip olmadan kullandı... Gerçek güç merkez komitenin ve genel sekreterin elinde kaldı... Ocak 1913 darbesinden sonra İTF iç siyaseti tam anlamıyla kontrol etmeye başlamıştı... 1913-1918 arasında ise İTF'nin çekirdek konseyi politikayı yönetmede kabineden daha çok etkiliydi. Kabine birçok durumda olmuş bitmiş emrivakilerle karşı karşıya kalıyordu.[310]

Aşağıdaki ifadeden de anlaşılacağı gibi, Alman Büyükelçisi Wolff Metternich, bu gelişmelerin yaratacağı yıkıcı darbeyi çok açık biçimde dobra dobra dile getiriyordu.

> Hiç kimse çok başlı [İttihadçı] komiteyi ve ona eşlik eden şovenizm ve fanatizmi dizginleyecek güce sahip değildi. Komite geriye kalan Ermenilerin kökünün kazınmasını istiyordu ve hükümet buna boyun eğmek zorundaydı. Komitenin otoritesi bütün vilayetlere ulaşmıştı. Her vilayete validen kaymakama kadar uzanan her çeşit kademeden yöneticiye yardım ve nezâret etmek üzere bir komite temsilcisi atanmıştı. Türkleştirme demek, Türk olmayan her şeyi yerinden etmek, öldürmek veya yıkmak ve diğerlerinin mallarını zorla müsadere etmekti.[311]

---

mağlup Türkiye'sinin yasama ve yürütme organları, Tokat Mebusu Tahsin Rıza'nın sözleriyle, ilgili kanunun Anayasa'nın 36. maddesi ile çelişki içinde olması nedeniyle, geçersiz (ref) ilan edildi. İptal önerisi Dâhiliye Nâzırı Fethi (Okyar) tarafından yapılmıştı. *Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi*, 4 Kasım 1918, 11. Oturum, s.114.

307 Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de SiyasalPartiler* [d.n.77], s.579.

308 "The Ottoman Constitution" [d.n.103], s.372. 5. Şube soruşturmaları sırasında muvakkat kanunun mecliste ele alınıp alınmadığı konusunda tartışmalar olmuş, kimi komisyon üyeleri geldiğini savunurken, kimi üyeler gelmediğini ileri sürmüşlerdir. Osman Selim Kocahanoğlu [d.n.75], s.194-95. Gerçekte ise muvakkat kanun mecliste görüşülmemiştir.

309 Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi* [d.n.64], s.47. Bu hikâyenin, dönemde yaşayan birisi tarafından verilen ayrıntılarına göre, Vartkes, dokunulmazlığı nedeniyle henüz daha tehcir edilmemişken, Talat'ı ziyaret eder ve Ermenilere yönelik sert uygulamalar için bir izahta bulunmasını ister. Talat, "Balkan savaşı sırasında, biz zayıfken Ermeniler bize karşı hareket ettiler. Şimdi güçlüyüz ve Ermenilere öyle bir darbe vuracağız ki en az elli yıl kendilerine gelemeyecekler", diye cevap verir. Bir başka sefer Talat Vartkes'i uyaracaktır, "Meclis'te mebus olması nedeniyle dokunulmazlığı olduğunu zannedip, çok kendini beğenmiş davranmasın". Dzerougi, *Djagadamard*, 2 Mart 1919, s.1.

310 Erik J. Zürcher, *Turkey: A Modern History*, Londra: I. B. Tauris, 1995, s.10, 106, 115-16.

311 A.A. Türkei, 183/43, Botschaft Konstantinopel 172, no. 93, 30 Haziran 1916.

Zürcher, daha sonra Ermenilerin pek yakında vaki olacak soykırımsal kaderine ilişkin tesbitini şöyle tekrarladı:

> Osmanlı hükümetinin soykırıma doğrudan katılmadığı doğrultusunda bazı ibareler mevcut iken, İTF'nin içinde Talat'ın önderlik yaptığı bir grup, yer değiştirmeyi (tehciri) bir paravan olarak kullanarak, "Doğu Sorunu"nu Ermenileri imha ederek "çözmek" istiyordu. Bir dizi yerel parti şefi, İTF Merkez-i Umûmî üyesi Bahâeddîn Şakir yönetimindeki Teşkilât-ı Mahsûsa tarafından uygulanan imha politikasının hayata geçmesine yardımcı olmuşlardır.[312]

Merkez-i Umûmî'nin etkisinin hükümet işlerinde ne kadar yayıldığını tam olarak anlayabilmak için bu etkinin askerîyeye, hatta İTF'nin tepe kadrosuna Enver ve Talat'a kadar yayılmış olduğunu bilmek gerekir. Örneğin, daha savaşın hemen başında, Bahâeddîn Şakir merkez komitenin askerî işlere müdahaleye başlamış ve bazı komutanların göreve atanmasında doğrudan belirleyici olmuştur. Şakir'in ilk işlerinden birisi, Rusya'nın Kafkas Ordusuna karşı saldırıya destek çıkan 3. Ordu'ya bağlı 9. Kolordu'nun komutanlığına Ahmed Fevzi Paşa yerine Mirliva İhsan Paşa getirilmiştir.[313] Şu iki örnek durumu daha iyi anlamamıza yardımcı olur: Geçici olarak Almanya'nın Erzurum Konsolosu görevini de yerine getiren Scheubner Richter, İttihad ve Terakki'nin bölgeye atadığı görevlilerden Ömer Naci ile birlikte Tebriz üzerinden Azerbaycan'a gitmek ve Bakü civarında Ruslara karşı gerilla savaşı veren kuvvetlere destek olmak amacıyla bir müfreze örgütlemeye kalkar ancak Osmanlı ordu kumandanlığı, kaynaklarının kıtlığını ileri sürerek bu birlikleri techiz etmeyi reddeder. Ancak İttihad ve Terakki Merkez-i Umûmî erkân-ı harbiye nezdinde girişimde bulunur ve gerilla birliğine gereken destek sağlanır.[314]

Altı ay sonra Enver, Bağdat Demiryolu projesinde çalışan Alman ve İsviçreli gözlemciler ile birlikte bölgeyi denetlerken kısa süre önce demiryolu şantiyesinden uzaklaştırılan Ermenilerin derhal eski işlerine dönmelerini emreden bir karar yayınlar. Emir 4. Ordu Kumandanlığı'na ve en yakındaki Adana vilayetinin valisine verilmiştir.[315] Fakat on gün sonra Almanya Dışişleri Bakanı Gottlieb von Jagow, o tarihte Alman genelkurmay başkanı olan General Erich von Falkenhayn'a, Enver, Talat ve Hâriciye Nâzırı Halil'in de hazır bulunduğu bir dizi toplantıya rağmen, işçilerin ilk uzaklaştırma emrinin, Enver'in ikinci emrine rağmen yürürlükten kaldırılmasının mümkün olmadığını bildirmişti. Jagow eklemişti: "Ermeni işçilerin şantiye bölgelerinden sürülmelerine ilişkin emir Merkez-i Umûmî'den geldi. Enver ve Talat bile böylesi fanatik bir karara karşı gayet

---

312 Zürcher, *Turkey* [d.n.310], s.121.

313 Arif Baytın, *İlk Dünya Harbinde Kafkas Cephesi*, (İstanbul, *Vakit*, 1946), s.50-1. Yazar, 9. Ordu'nun 29. Tümen Komutanlığı görevini yapmıştır ve Şakir'in askerî işlere burnunu sokmasından sürekli şekilde şikâyet etmektedir. Fakat bunun yanısıra, Şakir'in, başkentte büyük etkisi olduğunu da "tesiri azimi" ifade etmektedir. Anlaşılan Şakir, Kafkasya'da Rusya'ya karşı hızlandırılmış bir karşı saldırının organize edilmesinde ısrar etmektedir.

314 A.A. Der Weltkrieg, no.11d secr. c.9, A37451. Almanya'nın Kafkasya Operasyonlarında görev yapan irtibat subayı, Count Friedrich W. Schulenburg'in, 28 Kasım 1915 tarihli raporu, no. 6, s.4-5, sahife 116.

315 *A.g.e.*, Türkei 183/43, A16479. R14092, 21 Haziran 1916.

kudretsiz görünüyorlardı."[316] Alman Elçiliği görevlilerinden Konstantin von Neurath Berlin'e, Adana Valisi Cevdet'in (bir önceki görev yeri Van idi) işçilerin geri getirilmelerine ilişkin bir emir aldığını inkâr ettiğini ve Cevdet'in, "böyle bir emir almış olsaydım, itaat etmezdim" dediğini aktarır.[317]

Bu örnekler bir kere daha dramatik olarak göstermektedir ki, gayri resmi kontrol mekanizmasının gücü giderek artmış ve resmi otoritenin taşıyıcılarını bile yönetir hale gelmişti. Hatta güçlerini yasalara uygun biçimde kullananlar bile bu mekanizmaya hizmet etmek zorundaydılar. Ermenilerin imhasında ordu göze çarpan bir rol oynadığı için, bu çalışmanın diğer bölümlerinde tartıştığımız karar oluşturma ve yetkilendirme mekanizmaları düzeyinin ötesine geçip ordunun Merkez-i Umûmî ile işbirliği içinde ve onun koruması altındaki rolünü incelemek gereklidir.

Ordunun Partinin Merkez-i Umûmî ile İşbirliği

Yusuf Hikmet Bayur Ermeni siyasî partileri ile İTF liderliği arasındaki uzun, sıkıcı görüşmeleri aktardıktan sonra bunların hiçbir verim elde edilmeden sonuçlandığını söyler. Bayur'a göre, bu durumun yarattığı bıkkınlıkla, İTF yavaş yavaş bu çatışmayı orduya havale etmeyi düşünmeye başlar.[318] Uzamış bir Türk-Ermeni çatışmasının çözümünü şiddete başvurarak halletmek İTF için cazip bir ihtimaldi. Her halükârda, savaşlar genel olarak dâhilî ve uluslararası çatışmaların radikal çözümü konusunda optimum fırsatları sunarlar. Savaş koşulları potansiyel bir failin potansiyel ve özellikle de savunmasız bir kurban grubunu en fazla güç ve en az riskle hedef almasına izin verir. Ordunun optimal yıkıcı gücü elinde toplamış olması bu tür bir performansa izin verir. İTF'nin Merkez-i Umûmî'nin doğrudan müdahalesiyle, Osmanlı Ordusu, özellikle de 3. Ordu Kumandanlığı Birinci Dünya Savaşı'ndaki Ermeni Soykırımı için çok işlevsel bir rol üstlenmiştir. Bunda, 3. Ordu'da sorumlu düzeyde görev alan kumandanların böylesine politik bir görevi layıkıyla yerine getirecek derecede kendilerini adamış İTF partizanları olmalarının önemli bir payı vardı.

Üçüncü Ordu kumandanı Mahmud Kâmil Paşa ateşli bir İTF ideoloğu ve Merkez-i Umûmî'nin radikal kanadını oluşturan Şakir, Nazım ve Ziya Gökalp'in yakın arkadaşı idi. Aslında Enver bu göreve önce General Vehip Paşa'yı atamıştı ama bu üç İttihadçının özel ricası üzerine bu kararından vazgeçip Mahmud Kâmil'i tayin etti. Kâmil'in rolü özellikle önemliydi çünkü 3. Ordu'nun yetki alanı Osmanlı Ermenilerinin en yoğun biçimde bulunduğu Erzurum, Bitlis, Van, Sivas, Diyarbakır, Harput ve Trabzon vilayetlerini kapsıyordu. Önce ordu kumandanı, daha sonra sadrazam olan Ahmet İzzet Paşa savaş sonrasında kaleme aldığı anılarında Kâmil için "Ermenilerin tehcirini teklif ve talep eden kişi" olarak bahseder.[319] Burada gayri resmi otoritenin resmi otoriteye müdahalesinin ve hedeflenen kurban grubun imhasını sağlayacak yapısal bir değişikliği ger-

316 *A.g.e.*, Grosses Hauptquartier 194, Türkei 41/1, 2 Haziran 1916, no. 763.

317 *A.g.e.*, Türkei 183/43, A16607, R14092, no. 304, 22 Temmuz 1916.

318 Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi* [d.n.64], c.II, kısım 4, s.13. Selânik'te 6 Ağustos 1910 tarihinde fırka üyeleriyle yapılan gizli bir toplantıdaki konuşmasında Talat fırka üyelerine "ordu bizi desteklemektedir" diyerek güvence vermekteydi. Aşağıda 344 nolu dipnota bakınız.

319 Ahmet İzzet Paşa, *Feryadım* [d.n.43], s.201. Kâmil'in 3'üncü Orduya tayini, Kaynak, General Sabis, s.220, d.n.78.

çekleştirmesinin bir başka örneği ile daha karşı karşıyayız. Ne Şakir, ne Nazım ve ne de Ziya Gökalp herhangi bir resmi göreve sahiptirler, ama bir diğer merkez komite üyesi olan, Enver'in üzerinde, harbiye nâzırı sıfatıyla görevini yerine getirirken, baskı kurmakta ve kimi kumandan olarak atanması gerektiği meselesine doğrudan müdahale etmektedirler. Normal koşullarda, üç sivilin Vehip Paşa'nın Mahmud Kâmil'le yer değiştirmesini teklif etmeye cüret etmelerinin ve bu teklif sonucu isteklerini gerçekleştirmelerinin sıradan bir iş olduğunu ileri sürmek gayet inanılmaz olurdu.

Nitekim Ermeni tehcirinin başlaması ile General Mahmud Kâmil'in 3. Ordu Kumandanlığı'na atanması arasında önceden planlanmış bu ilişkinin olduğu görünüyor. Ermenileri sadakatsizlik ve itaatsizlikle suçlayan bir dizi raporu merkeze ileten Mahmud Kâmil'dir. Harbiye nâzırı ve erkân-ı harbiye-i umûmîye reisi sıfatıyla Enver, elinde bu tür raporlarla İTF'nin Merkez-i Umûmî'ye koştu ve sert tedbirlerin alınmasını talep etti. Talat'ın anılarında aktardığı gibi "Esasında sakin ve sessiz mizacı olan Enver, nadir gördüğüm asabiyet içinde geldi ve reddi güç delilleri ortaya koyarak: 'Hâricî düşmana ne lüzum var? Bunlar yetmez mi?' dedi. Bir şeyler seziliyordu ama bu kadarını asla tahmin etmiyordum."[320]

Bir diğer deyişle, burada, önceden tasarlanmış meşum senaryo açıkça belli olmaktadır. Merkez karargâhı Sivas'ta bulunan X. Kolordu'nun Kumandan Vekili Pertev "Ermeni katliamlarının en büyük sorumlusu Mahmud Kâmil Paşa'dır. Kendisi kasten en küçük olayları bile abarttı ve askerî yenilgilerin suçlusu olarak Ermenileri gösterdi. Mahmud Kâmil Paşa'nın Ermenileri imha ediniz diye emir verdiği telgrafları bende mevcutdur."[321] Buna benzer bir bilgiyi savaş döneminde Erzurum valisi olan Tahsin aktarmaktadır. Tahsin, "Dr. Şakir ve III. Ordu Kumandanı Mahmud Kâmil Ermeni katliamlarından sorumludurlar", der.[322]

Kâmil'in Türkiye'nin Ermeni nüfusunun imhasında önemli bir rol oynadığı çeşitli Alman resmi raporlarında da doğrulanır. Bunlar arasında en önde geleni Erzurum'daki Alman konsolos vekili (Vice Konsul) Scheubner Richter'in raporudur. 16 Mayıs 1915'te yolladığı raporunda, Kâmil'in, bölgedeki Ermeni nüfusunun tehcir edilmesi emrini veren otorite olarak oynadığı rolün altını çizmiştir. [323] 26 ve 28 Haziran 1915'de Kâmil'i suçlamaya devam eden Richter, onun bu sorunun halli için sürekli müdahalelerde bulunmaya devam ettiğini söyler.[324] 5 Ağustos 1915 tarihli uzun raporunda Mahmud Kâmil Paşa'nın, İttihad ve Terakki Fırkası'nın perde arkasından olayları yöneten elemanlarıyla [dunkle Komite Hintermänner] işbirliği ile operasyonları yönettiğinin altını çiziyordu.[325] Katliamların merkezindeki tek yüksek rütbeli Alman görevli olan Yarbay Stange de, aynı şekilde Mahmud Kâmil'in bu katliamların gayretkeş düzenleyicisi olduğunu tekrarlar.[326]

320 Cemal Kutay, *Talat Paşa'nın Gurbet Hatıraları* [d.n.22], c.2, s.907.

321 Armenian Partriarchate Archives, Dizi 22, Dosya H, no. 149.

322 *Tasviri Efkâr,* 11 Şubat 1919.

323 A. A. Botschaft Konstantinopel veya Bo/Kon, 168, no. 3007.

324 *A.g.e.*, 169, no. 47, dosya 110; 170, J. no. 552.

325 *A.g.e.*, Türkei 183/39, A28584, R14088, J. no. 580. "Gizli Rapor."

326 *A.g.e.*, Türkei Bo/Kon 170, J. no. 3841, 23 Ağustos 1915 "gizli" kaydıyla gönderilen raporda Stange, Kâmil'in tüm operasyon sırasında "mütecaviz ve insafsız" bir biçimde çalıştığını aktarıyordu. Alman Büyükelçi Metternich de Kâmil'in bu rolünü onaylar. Bo/Kon 99, Ocak 1916.

Mahmud Kâmil Paşa genel stratejik çerçeve içinde, alandaki operasyonları yönetirken, katil çetelerin organize edilmelerinin taktik detayları, yukarıda da belirttiğimiz gibi cumhuriyet döneminde general rütbesine yükselecek olan Miralay Şevket Seyfi (Düzgören) tarafından yürütülüyordu. Miralay Seyfi, tüm gizli operasyonların yürütülmesinden sorumlu olan harbiye nezâretine bağlı II. Şube'de görevli idi. Harbiye'de Enver'in sınıf arkadaşı olan Seyfi, Enver ile bu yakın arkadaşlığını hep sürdürdü.[327] Seyfi, Rumeli'de parti teşkilatının kurulmasında Enver'le birlikte aktif olarak çalışmış ve Abdülhamid rejiminin devrilmesinin yolunu açan, Birinci Ferik (Orgeneral) Şemsi Paşa'ya 7 Temmuz 1908'de yapılan suikastte Atıf'a (Kamçıl) eşlik etmişti. Kötü şöhretli Teşkilât-ı Mahsûsa'nın iç operasyonları Seyfi'nin gözetiminde ve kontrolünde idi. Ermeni kurbanlarının aleyhine kendisine raporlar veren İstanbul Polis Şefi Bedri ise Seyfi ile yakın işbirliği içinde olanlardan bir diğer kişi idi.[328]

Teşkilât-ı Mahsûsa adı altında örgütlenen ve çoğu eski ve yeni suçlulardan oluşan paramiliter birimler esas olarak Seyfi tarafından yönetiliyorlardı. Ermenilerin kaderine karar verildiği aktarılan en üst düzeydeki gizli karar alma toplantılarına katılan beş kişiden biriydi.[329] Alman subay Otto von Lossow onun için, yukarıda da aktardığımız gibi (s.102, d.n.249) "bu işi o idare ediyor ve konuya vakıf" diyordu.[330] Teşkilât-ı Mahsûsa'nın Balkanlar'daki önde gelen liderlerinden Miralay Fuat Balkan, anılarında Seyfi'nin Teşkilât-ı Mahsûsa'nın operasyonlarını harbiye nezâretindeki bürosundan yönettiğini yazar.[331] Mütareke döneminde, *Sabah* gazetesi, Seyfi'nin Osmanlı Karargâhı'ndaki Siyasî Şube'nin sorumlusu olarak, Bahâeddîn Şakir ile yakın işbirliği içinde Teşkilât-ı Mahsûsa eliyle Ermenilerin katledilmesini planlayanlardan biri olduğu açıkladı.[332] Türkiye'deki Alman askerî misyonunun başı General Liman von Sanders'in de belirttiği gibi, Ermenilerin tehcir işi bir "iç siyaset" meselesi olarak Harbiye Nezâreti'ne bağlı II. Şube'nin görev alanına giriyordu.[333]

Seyfi'yi gayet iyi tanıyan General Kâzım Karabekir (kendisi Seyfi'nin selefi olacaktı) Seyfi'nin güçlü pozisyonunu, burada kitlesel katliamların baş aktörleri olarak ele aldığımız Enver, Talat ve İTF'nin Merkez-i Umûmî'yle olan ilişkisine bağlar.[334]

---

327 Aydemir, *Enver Paşa* [d.n.103], c.3, s.613.

328 Kudüs Ermeni Patrikhanesi Arşivi, Dizi 10, Dosya T., nos. 605-06.

329 Vahakn N. Dadrian, *History of the Armenian Genocide* [d.n.25], s.218, 220, 229 n.5.

330 A. A. Botschaft Konstantinopel 174, no. 10105, A3351. A53.

331 *Yakın Tarihimiz*, c.2 (1962): 287.

332 Türkçe gazeteden alarak aktaran, *Ariamard*, 13 Aralık 1918.

333 Christoph Dinkel, "German Officers and the Armenian Genocide," *Armenian Review*, c.44 (Bahar 1991): 91.

334 Kâzım Karabekir, *Birinci Cihan Harbine Nasıl Girdik?*, c.2, (İstanbul: Emre Yayınevi 1994), s.246. Karabekir, İttihat ve Terakki'nin Merkez-i Umûmî'nin kısmen Teşkilât-ı Mahsûsa ile ilişkili olduğunu belirtiyordu, s.279. Seyfi 1919 Ocak ayında, Ermenilerin imhası eylemini organize işine bulaşmış Mahmud Kâmil Paşa ve İstanbul Merkez Kumandanı Cevad ile birlikte tutuklandı. FO37/4174, sahife 151; FO608/247, sahife 77. Savaş sırasında Enver, Merkez Kumandanı Cevad'ı, Talat tarafından kullanılmasına ses çıkarmadığı için suçlayarak azarlayacaktır. Enver, Cevad'a çok açık ifadelerle, askerin siyasetin dışında kalması gerektiğini hatırlatmış ve "asker ya askerdir ya siyasetçidir; eğer siyasetçi ise ordu ile ilişkisini kesmelidir." Sadi Borak, *İktidar Koltuğundan İdam Sehpasına*, İstanbul: İstanbul Yayınevi, 1962, s.59. Cevad da, Seyfi gibi Kemalist harekete katılacak ve Millî Müdafaa Mahakını Şubesi Müdürü olarak görev yapacaktır.

Son Bir Nokta

Açıktır ki Ermenilerin soykırımla sonuçlanan kaderleri bir dizi faktörün biraraya gelmesi neticesinde olmuştur. Bu nedenlerin hepsi analizde dikkate alınmayı hakeder. Fakat bunlardan arasında öyle bir tanesi vardır ki, tereddütsüz bir şekilde diğerlerinden daha fazla etkili olmuştur. Bu da Ermeni Reformu meselesidir. Bu mesele onlarca yıl boyunca Abdülhamid monarşisini kapana kıstırmış ve sonuç olarak 1894-1896 arasında, bu reformlardan faydalanacağı düşünülen Ermenilere yönelik kanlı katliamları kışkırtmıştır. Aynı modelin, dikkati çekecek bir biçimde İttihad ve Terakki döneminde de işlediğine şahit olmaktayız. Ermenilerin Avrupalılar nezdindeki girişimleri en nihayet meyvasını vermiş ve İttihad ve Terakki yetkilileri 8 Şubat 1914'te Ermeni Reform Anlaşması'nı imzalamaya mecbur olmuştu. Tıpkı Avrupa devletlerinin benzeri bir baskısının Sultan Hamid'i, ilki 11 Mayıs 1895'de gündeme gelen ve 3 Haziran'da reddedilen Ermeni Reformu'nu 17 Ekim 1895'de imzalamaya mecbur bırakması gibi.[335] İTF'nin 1914 Reform Anlaşması'na gösterdiği öfkeli tepki bu çalışmada yeteri kadar ele alındı. Bu tepki Talat'ın şu reddiyesinde özetlendi:

> Ermeniler, reformların gerçekleşmesinin bize bağlı olduğunu anlamıyorlar mı? [1914 reformu ile atanan yabancı] Müfettişlerin hazırladığı önerilere cevap vermeyeceğiz... Ermeniler yeni bir Bulgaristan yaratmak istiyorlar. Derslerini yeteri kadar almadıkları anlaşılıyor. Karşı çıkacağımız her çabaları başarısızlıkla sonuçlanacaktır. Ermeniler beklesin görsünler, fırsat bizim lehimize dönecektir. Türkiye Türklere aittir.[336]

Triumviranın diğer üyesi Cemal Paşa, Ermenileri talep ettikleri reformların gerçekleşmesi konusunda Avrupalı üyeler eğer baskıyı arttırırsa, Ermenilere yönelik katliamların başlayabileceği konusunda açıkça tehdit ediyordu. "Eğer Avrupa kontrolünde ısrarlı olursanız, biz bunu kabul etmekle yükümlü oluruz fakat sonuçta bu altı vilayetin Müslüman ahalisi silahlarına sarılır ve dört yüz bin Ermeni'den üç yüz bini katledilir. Ve muhtemeldir ki Ruslar bu durumdan faydalanarak bu vilayetleri işgal ederler."[337] Cemal Paşa hatıralarında durumu şöyle açıklar: "Bizim yegâne gayemiz bu harbi umûmî sayesinde istiklali dâhilîmize birer darbe teşkil eden ne kadar mukarreât-ı düveliye [devletlerle-büyük güçlerle-ilgili kararlaştırılmış şeyler] varsa bunların kâffesinden kurtulmak... Kapütülasyonları ve Cebel-i Lübnan imtiyazatını ref etmek ahzıamalımız olduğu gibi son zamanda Rusya'nın cebir ve tazyiki eseri olarak kabul ettiğimiz Şarkî Anadolu ıslahatına ait itilafnameyi de yırtmak istiyorduk."[338]

---

335 Vahakn N. Dadrian, *History of the Armenian Genocide* [d.n.25], s.152.

336 "Kegham Der Garabetianee Vugayutiunu", Garo Sassouni, *Badmoutiun Daronee Achkaree*, (Beirut; Sevan, 1956), s.838-39. Kegham Osmanlı Meclisi'nde Muş mebusu idi. Bu satırları 1918 yılında ölümünden kısa bir süre önce yazmıştı. Hasta yatağında yatıyor olması onu diğer iki mebus arkadaşı Zohrab ve Vartkes'in başına gelen felaketten korumuştu.

337 Armen Garo'nun kitabı şimdi İngilizce çıktı: *Bank Ottoman. Memoirs of Armen Garo*, H. T. Partizian (çevirmen). Detroit, ARF Publication, 1990, s.184. Yazar Garo Osmanlı Parlamentosunda mebus idi. Cemal'in Taşnak liderlerini tehdit ettiğini Garo aktarmaktadır.

338 Cemal Paşa, *Hatıralar,* [d.n.231], s.438.

Triumviranın üçüncü üyesi Enver de öfkesini yakın dostu Alman Askerî Deniz Ataşesi Hans Humann'a bir sohbet sırasında benzeri tarzda aktarıyordu. Enver, Avrupalı güçlerin Ermeniler lehine müdahale etmelerinin her türlü imkân ve olasılığını kökünden halledeceğine yemin ediyordu.[339] Türk yetkililerin Ermeni reformlarına yönelik nefret dolu duygularını anlatan uzun bir liste yapmak mümkündür.[340]

Ermeni reformlarına sultanın ve İTF'nin benzer tepkileri göstermesi özel olarak dikkate değerdir çünkü bu tepkiler, reformların ortaya çıkartacağını tahmin ettikleri sonuçlar hakkında duyulan benzeri korkulardan kaynaklanıyordu. Başka bir deyişle bu korkular tamamiyle tahmine dayalı bir hastalığın ürünü idi. İstanbul'daki Alman Büyükelçi, Prince von Radolin, Abdülhamid'in bir sefer huzurunda hazır bulunanların önünde "ciddi bir biçimde yemin ederek Ermeni baskılarına boyun eğmeyeceğini ve reformları yerine getirmeyeceğini" ısrarlı bir biçimde tekrar ettiğini aktarır. "Otonomi" kelimesini de ekleyerek, bunu gerçekleştirmektense "ölmeyi" tercih edecektir. Bu sözler "Ermeni sorunu" ile ilgilenmek durumunda olan Türk yöneticilerinin korkularını çok özet biçimde dile getirmektedir.[341]

Bunun da ötesinde, Abdülhamid iki değişik muhtırada belirlenmiş reformları "takma" (sahte) olarak tanımlamış ve bunların "bağımsızlık" yolunda bir ön adım olduklarını söylemiştir. Bir başka muhtırada korkusunu, Ermenilerin amacının Müslümanlar üzerinde egemenlik kuracak olan bir "Ermenistan Prensliği" kurmak olduğunu yazarak dile getirmiştir. Abdülhamid'in bulduğu çözüm, büyük güçleri birbirlerine karşı kullanarak "oyalama" taktiği gütmek idi.[342] Eğer bir korku değilse bile benzeri bir endişenin İttihadçı yöneticilerde de olduğunu söylemek mümkündür. Talat'ın anılarında dile getirdiği şu sözler tüm İttihadçıların ortak duygusunu dile getirir gibidir:

> Ermenilerden sürekli olarak Avrupalıların müdahalesini istemekten vazgeçmeleri ricasında bulundum... Fakat boşuna. Biliyordum ki Ermeniler gerçekte reform istemiyorlardı, onların gerçek amacı Rusya'nın yardımıyla otonomi ve onu takiben bağımsızlık idi.[343]

Şüphe yok ki, Türk korku ve endişesinin sürekli bir kâbus olarak varlığı ve buna bağlı olarak Avrupa ve Osmanlı Ermeni liderliği tarafından Ermeni reformları için benzeri tarzda yapılan sürekli baskılar esas olarak tarihi bir sürecin sonucu idiler. Bu tarihi belirleyen, imparatorluğun sürekli güç kaybı ve toprak kaybederek parçalanma süreci içine girmiş olmasıydı. Yıllardır süren Osmanlı egemenliğine ve baskısına karşı başkaldıran Balkan halklarının reform istekleri ve bu isteklerin kanla bastırılarak katliamların yaşanması bu çöküş sürecinin merkezinde duruyordu. Mamafih, Abdülhamid'in, Balkan Yarımadası'nda Osmanlı egemenliği altındaki değişik toprak-

---

339 A. A. *Botschaft Konstantinopel* 170, dosya 52, 6 Ağustos 1915.

340 Bkz. Vahakn N. Dadrian, *History of the Armenian Genocide* [d.n.25], s.207-09, 213-16.

341 *Die grosse Politik der Europäischen Kabinette 1871-1914*, c.9, Der Nahe und ferne Osten. (Berlin, 1927), doc. no. 2184, 16 Kasım 1884 tarihli rapor, s.202-03.

342 Mehmet Hocaoğlu, *Abdülhamit Han'ın Muhtıraları* (Belgeler), (İstanbul: Türkiyat, 1989), s.169, 170, 237.

343 Bolayır, *Talat Paşa'nın Hatıraları* [d.n.278], s.49, 55.

ları, imparatorluğun el ve ayakları olarak tanımladığı aktarılır. Buna karşılık Osmanlı Ermenilerinin yaşadığı topraklar Abdülhamid'e göre, imparatorluğun iç organlarıdır. Bu benzetme ile anlatılmak istenen açıktır, bir insan el veya ayakların eksik olmasına rağmen yaşayabilir ama iç organları olmadan yaşamak mümkün değildir.

Her ne kadar Ermeni reformları ile, Osmanlı Devleti'nin İslâmi teokratik karakteri nedeniyle Ermenilere tanınmayan bir dizi hakkın verilmesi amacını içeriyor idiyse de bu hakların merkezinde duran şey Müslüman-Hıristiyan eşitliği idi. İTF her ne kadar prensipte bu ilkeyi kabul etmiş görünüyor idiyse de pratikte bu hiçbir anlam ifade etmedi ve bir sonuç alınamadı. Girişimlerin sonuçsuz kalmasında sorunun çetin cevizliği önemli bir rol oynadı. Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluş ve inşa ediliş tarzı Müslüman-Hıristiyan eşitliğini sağlamaya müsait değildi ve ilke olarak bunu dışlıyordu. Bunun bilincinde olan İttihadçı yöneticiler, kamuoyu önünde eşitlik ilkesini savunsalar bile kendi gizli toplantılarında bunun imkânsız olduğunu dile getirmekten uzak durmuyorlardı. Talat'ın 6 Ağustos 1910 tarihinde, 21.000 civarında Ermeni'nin ölümü ile sonuçlanan Adana katliamından[344] bir yıl sonra, Selânik'te İttihad ve Terakki'nin gizli toplantısında yaptığı bir konuşma buna örnek olarak verilebilir:

> Meşrutiyet şartlarında Müslüman ve gâvurun eşitliğinin teyit edildiğinden haberdarsınız; fakat siz ve herkes bunun gerçekleştirilemez bir ideal olduğunu biliyor ve hissediyorsunuz. Şeriat, bütün geçmiş tarihimiz, yüzbinlerce Müslüman'ın duyguları ve hatta kendilerini Osmanlılaştırmak için yapılan bütün teşebbüslere inatla direnmiş olan bizzat gâvurların duyguları, gerçek eşitliğin kurulmasına aşılmaz bir engel teşkil etmektedir. Biz gâvuru sadık bir Osmanlı haline getirmek için başarısız kalan teşebbüsler yaptık... İmparatorluğun Osmanlılaştırılmasını gerçekleştirmeden bütün bu çabalar kaçınılmaz olarak başarısızlığa mahkûmdur.[345]

İngiltere Büyükelçisi Gerald Lowther, konuşmada geçen "Osmanlılaştırmadan" neyin anlaşılması gerektiği konusunda şu bilgileri ekler; "İttihadçılar için 'Osmanlı' açıkça 'Türk' anlamına gelir ve şimdiki 'Osmanlılaştırma' politikaları Türk olmayan unsurların bir Türk havanında dövülmesinden ibarettir."[346] Birinci Dünya Savaşı koşullarında Ermeni kurban topluluğu açısından "havanda dövülmek" imha edilmek anlamına gelecekti.

---

344 20.000 rakamının kaynağı Osmanlı Parlamentosu (Meclisi Mebusan) Edirne Mebusu Agop Babikyan'ın hazırladığı resmî raporudur. *Adana Felâketi:* Meclise sunamadan, raporu bitirdiği gün meçhul şartlar altında ansızın ölmüştür. Ermeni olmasına rağmen Ermenice bilmeyen ve İTF liderlerce dürüstlüğü için saygıyla karşılanan bu hukuk adamı –Edirne'de İstintak Yargıcı– Meclis tarafından başka bir hukukçu mebus, Yusuf Kemal'le Adana'ya gönderilmişti. Raporun Sonuç kısmında Babikyan, İttihad adamı olmasına rağmen, kendi partisine karşı ağır bir hüküm ifa etti: "Büyük bir teessürle eklemem gerekir ki Adana'da ika edilen vahşi trajedinin tertibinde ve ikmaline İttihad ve Terakki parti memurları iştirak etmişlerdir. Bu gerçek tesbit edilmiştir."

345 *British Documents on the Origins of the War 1889-1914*, c.9, 1. kısım, Gooch+Temperley, eds. London, 1926, s.208. Avusturya yardımcı Konsolosu von Zitkovsky'nin, 14 Ekim 1914 tarihli ve 69 nolu "gizli" kayıtlı raporu da bu konuşmanın yapıldığını teyid eder ve özetini verir, A.A. Türkei 159 No. 2 Bd. 12, A18643. Konuşmanın Fransız raporlarında yer almasına ilişkin bakınız N. S. Turquie, 7:92-97. Konuşmaya ilişkin Fransız raporunda, İngiliz raporunda yer almayan ek bir ifade daha vardır. Buna göre Talat Osmanlılaştırma programının kurbanlarının gönül rahatlığı ile susturulması gerektiğinden bahsetmektedir. Fransız Dışişleri kayıtlarına göre, D, Carton 391 evrak kaydı taşıyan rapor 6 Ağustos 1910 tarihinde alınmıştır. Bu da gösteriyor ki, rapor konuşmanın yapıldığı gün yollanmıştır.

346 *British Documents on the Origins of the War 1889-1914*, kısım 1, c.9, doc. No. 181, 6 Eylül 1910.

İTF'nin azami güç kaynağı olan Merkezi Umumi bu "imha" politikasını nihayet gerçekleştirmek için tekrar Talat'a başvuracak. Gerçekten de hem tehcirin resmen başladığı anda hem de bu tehcirin Ermenilere yönelik "temizleme" operasyonlarına,[347] yani soykırımına, yöneltmiş olması son yıllarda keşfedilmiş iki nadir ve olağanüstü belgeyle tesbit edilmiş ve bizzat Talat tarafından kaydedilmiş bulunuyor. Filhakika,

1. Haftalar evvel başlamış tehcirin ancak 13-26 Mayıs 1915'te resmen ilân edilmesinde Talat hazırladığı Tezkere ile şayanı dikkat terimler kullanarak tehcir kararını ve onun tatbikatını meşrulaştırmaya çalışırken bu tehcirin esasi gayesini de açıklamıştır. Yani, bu tehcir sayesinde, "Osmanlı Devleti'nin hayati bir meselesi... külliyen izale" olunacak, yani, temelli bir şekilde çözülecektir.[348]

307 no'lu dipnotta işaret edildiği gibi, Tarık Zafer Tunaya bu tehcir kararını ihtiva eden resmî belge hakkında şöyle demiştir: "Aslında bir hükümet kararı olarak yayınlanması gereken bu belge, İttihadcı bir yöntemle, tek bakan (yani Talat, VND) tarafından çıkarılmıştır." Nazarı dikkate alınacak başka bir nokta da Talat Tezkeresi'nin bu kısmının, bir iki yazar istisna, Yusuf Hikmet Bayur dahil, Türk tarihçilerinin bu konuya ait analizlerinde yer almamasıdır.[349]

2. Takriben bir sene sonra Talat "Ermenilerin nakil ve sevki", yani tehcir, sureti ile elde edilen neticeyi şöyle tarif etmiştir:

"Ermeni meselesinin sureti katiyede hall"i.[350]

Başka bir söyleyişle, düzenlenen ve elde edilen netice bir türlü "ittihadvari nihai çözüm" *(final solution)* olmuştu.

Genel bir kural olarak işlenen bir cinayetin ağırlığı ile eşit olan acısının ancak bu cinayetin kurbanları tarafından hissedilebileceği ve anlaşılabileceğine inanılır. Bu bağlamda işlenen cinayet ne kadar ağırsa ortaya çıkacak acının da o kadar ağır olduğu düşünülür. Şüphesiz, soykırım kurbanlarının böyle bir acıyı hissetme şansları yoktur ama onu takip eden kuşaklar bu acıyı değişik derecede hissetmekten, yaşamaktan kaçamazlar. Tüm bunların ötesinde ama, olayların tamamiyle dışındaki üçüncü kişiler, bazı istisnai şahsiyetler, bu üzüntüyü hissedebilirler ve duydukları empati ve sempati onların ileri çıkmalarına ve bu duygularını ifade eden olağanüstü davranışlarda bulunmalarına yol açabilir. Dünyaca meşhur İngiliz devlet adamı Winston Churchill, burada ele aldığımız Ermenilerin yaşadığı tecrübelere yönelik duyguları itibarıyla bu nitelikteki insanlardan birisiydi. Bu deneyi, Çanakkale'de ele geçirilen İngiliz esirlerinin Türklerce sebepsiz imha edilmeleri ile birleştirince şiddetli bir cezalandırma eylemine başvurmaya karar verdi. Winston Ermenilere karşı işlenen cinayetleri şu sözlerle dile getiriyordu:

---

347 Yıllarca Meclisi Mebusan başkanı (üç defa), daha sonra, 24 Ekim 1915 - 4 Şubat 1917'de Hariciye Bakanı ve ondan sonra Sadrazam olan Talat Paşa'nın kabinesinde hem Şurayı Devlet Başkanı hem de Adliye Bakanı olarak çalışan ve Talat'ın en samimi dostlarından biri olan Halil Menteşe bu sözü söylemiştir. *Halil Menteşe'nin Anıları*, İstanbul, Hürriyet Vakfı Yayınları, 1986, s.236-37.

348 *Ati (İleri)*, 24 Şubat 1920 sayısı, s.5.

349 Bayur, *Türk İnkılâbı* [d.n.64], c.III, kısım 3, s.40-41.

350 BOA (Başbakanlık Osmanlı Arşivi), DH (Dahiliye Nezareti), ŞFR (Şifre Kalemi), 54.426, 13 Temmuz 1915.

> 1915 yılında Türk Hükümeti Ermenilerin meşum genel katliam ve sürgünlerine başladı ve icra etti... bir ırkın Küçük Asya'dan yok edilmesi daha iyisi yapılamayacak derecede tamamlandı... Hiç şüphe yoktu ki bu cinayetler politik nedenlerle planlanmış ve uygulanmıştı. Türk ihtiraslarına karşı çıkan... ve coğrafi olarak Türk ve Kafkas Müslümanları arasında bulunan... Hıristiyan ırkının Türk topraklarından temizlenmesi için uygun şartlar oluşmuş idi.[351]

Tahmin edilebileceği gibi "meşum genel katliam" olarak tanımladığı ve kınadığı bu cinayetlerin etkisi altında Churchill savaş kabinesine Türkleri cezalandırmak amacıyla son derece meşum bir öneride bulunmaya cüret etti. Churchill, Çanakkale'de Türklere karşı zehirli gaz kullanmayı öneriyordu. Çanakkale olaylarının günlüğünü tutan saygın tarihçi Martin Gilbert'in aktardığına göre, 20 Aralık 1915 tarihinde savaş kabinesine, "hem Ermenilerin katledilmesinin hem de teslim olmak isteyen İngiliz askerlerinin öldürülmelerinin" öcünü de almak ve "Türk direnmesini kırmak amacıyla son bir çaba olarak hardal gazı kullanma önerisinde" bulundu. Churchill "Türklere karşı gaz kullanmamak mantıksız öngöryasının sona ereceğini" ümid etmektedir. Gaz tesisatının "hiçbir gecikme olmaksızın" Gelibolu'ya gönderilmesini istemektedir.[352] Fakat Savaş Bakanı Horatio Herbert Kitchener, Türkiye'nin Müslüman bir ülke olması nedeniyle "Hindistan ve Mısır Müslümanlarının çıkarları açısından" öneriye muhalefet eder.[353]

Burada gözden geçirdiğimiz suçun hukukî ve tarihi–politik etkileri ve sonuçları bakımından şunu söyleyebiliriz ki ortada elimizde suçu kanıtlayan bol sayıda hukukî belgenin var olduğu ama suçun hak ettiği cezalandırmanın bulunmadığı; politik ve hatta ekonomik çıkarların ilham verdiği inkâr politikalarının bir tarafı, buna karşı çıkan akademik çalışmaların diğer tarafı, oluşturduğu, ve failler tarafı ile kurban topluluklar biçiminde iki farklı taraf olarak tanımlanan ve aralarında derin bir uçurum bulunan iki karşıt kampın varlığı sözkonusudur.

---

351 Winston S. Churchill, *The World Crisis. The Aftermath*, c.5, Londra: Thornton Butterworth, 1929, s.405.

352 Martin Gilbert, *Churchill. A Life*, New York: Henry Holt, 1991, s.327.

353 Martin Gilbert, *Winston S. Churchill*, c.III, 1914-1916. The challenge of War. Boston: Houghton Mifflin, 1971, s.195 ve *Companion*, c.III, kısım 2, Mayıs 1915 - Aralık 1916, 1973, s.1230-1231.

Divân-ı Harb-i Örfî'nin Kuruluşu ve Faaliyetleri

TANER AKÇAM

29 Nisan 1919 tarihli *Alemdar* gazetesinde 1. sayfa orta sütunda "Tarihî Muhâkeme Dün Divân-ı Harb-i Örfî'de Başladı" başlığı.

Ermeni sürgün ve katliamlarından dolayı suçlu görülenlerin yargılanması için, özel Divan-ı Harb-i Örfî'lerin kurulması konusunda ilk girişimler Kasım ayında başladı.[1] Fakat belirtmek gerekir ki, gerek bu dönemde gerekse daha önceki yıllarda çeşitli Divan-ı Harb-i Örfî'ler kurulmuş ve faaliyette bulunuyorlardı. Bu Divan-ı Harplerin faaliyet nedeni, Osmanlı İmparatorluğu'nun pratik olarak 1909 Nisan'ından beri (sadece 23 Temmuz 1912 ile 7 Ekim 1912 tarihleri arası hariç) sıkıyönetim altında olması idi.[2]

Ermeni tehciri sırasındaki cinayet ve yolsuzlukları soruşturmakta mevcut olağan Divan-ı Harb-i Örfî'ler yeterli görülmeyerek, hükümet kararnamesi ile özel Divan-ı Harp mahkemeleri kurulması yoluna gidildi. Fakat, diğer sıkıyönetim mahkemelerinin de faaliyet gösteriyor olmaları nedeniyle, ortaya isim karışıklığı sorunu çıktı. 20 Aralık 1918 tarihli *Vakit*, bu tarihte İstanbul'da faaliyet gösteren 3 ayrı Divan-ı Harb-i Örfî'den bahseder. 16 Nisan 1920 tarihli *Tercümân-ı Hâkikât* haberine göre ise, sadece İstanbul'da, 12 ayrı Divan-ı Harb-i Örfî faaliyet halindedir.

---

1 Burada 1919-1922 döneminde, Ermeni sürgün ve katliamlarını soruşturmak amacıyla oluşturulan komisyon ve mahkemeler hakkında sadece teknik bilgiler verilecektir. Konu hakkında daha ayrıntılı bilgiler için bkz. V. N. Dadrian, "The Documentation of the World War I Armenian Massacres in the Proceedings of the Turkish Military Tribunal", *International Journal of Middle East Studies*, c.23, No: 4, Kasım 1991; V. N. Dadrian, "A Textual Analysis of the Key Indictment of the Turkish Military Tribunal Investigating the Armenian Genocide", *Armenien Review*, Vol: 44, No: 1/173, Bahar 1991; V. N. Dadrian, "Genocide as a Problem of National and International Law: The World War I Armenien Case and Its Contemporary Legal Ramifications, in: *Yale Journal of International Law*, Volume 14, Nummer 2, Yale 1989. Dadrian'ın bu eseri, Türkçe olarak da *Ulusal ve Uluslararası Hukuk Sorunu Olarak Jenosid* (İstanbul: Belge Yayınları, 1995) yayınlanmıştır. Ayrıca, Mütareke döneminde kurulan çeşitli hükümetler ve aldıkları önlemler konusunda bkz. Taner Akçam, *İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu, İttihat ve Terakki'den Kurtuluş Savaşı'na*, Ankara: İmge, 1999, s.380-470.

2 Sıkıyönetimin kaldırılması *Takvîm-i Vekayi*, 11 Temmuz 1328, no: 1186'da (24 Temmuz 1912) ve yeniden koyulması ise *Takvîm-i Vekayi* 24 Eylül 1328 no: 1249'da yayınlanmıştır. Ayrıca bkz. Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, c.III, İttihat ve Terakki, *Bir Çağın, Bir Kuşağın, Bir Partinin Tarihi*, İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları, 1989, s.268.

1919 Şubat'ında (özel Divan-ı Harb-i Örfî'lerin kuruluşundan aşağı yukarı iki ay sonra), ortaya çıkan karışıklıklara son vermek amacıyla, bazı isim değişiklikleri yapıldı. "Dersaadet Divan-ı Harb-i Örfî'siyle tehcir meselesini tedkike memur edilen Divan-ı Harb-i Örfî'lerin yek diğerinden tefriki [ayırdedilmesi] ve isimleri arasındaki müşâbehetin [benzerliğin] izalesi [giderilmesi] için evvelce mevcut olan Divan-ı Harb-i Örfî'nin Dersaadet İdare-i Örfiyye Divan-ı Harbi namıyla tevsimi tensib edilerek [adlandırılması uygun görülerek] keyfiyet icab edenlere tebliğ edilmiştir."[3] Aşağıda değineceğimiz gibi, 8 Mart 1919'da yapılan yeni düzenlemelerle, bu mahkemeler, "8 Mart Sene 335 Târihinde İrâde-i Senîye-i Hazret-i Pâdişâhîye İktirân Eden Kararnâme ile Teşekkül Eden Divan-ı Harb-i Örfî" olarak adlandırılmış ve kısaca Birinci Divan-ı Harb-i Örfî denilerek ve bu isim karışıklığına da son verilmiştir. Öte yandan, sadece özel amaçlı Divan-ı Harb-i Örfî'lerin kurulması, kamuoyunda tartışmalara yol açmış, özellikle 1920 seçimleri sonucu oluşan yeni mecliste milletvekilleri bu mahkemelerin Kanun-ı Esasî'ye aykırı olduğu gerekçesiyle iptalini istemişlerdir.[4]

Ermeni sürgün ve katliamları ile savaş sırasındaki yolsuzluk vb. gibi işlenmiş suçları soruşturmak amacıyla çeşitli girişimler, 1918 Kasım ayı ile birlikte başlar. Bu girişimleri iki ayrı boyutta ele almakta fayda vardır. Birincisi Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nda yapılan girişimlerdir. Mebuslar, çeşitli soruşturma önergeleri vererek, hükümete sorular sorarak, pratik adımların atılmasını istemişlerdir. Bu girişimler içinde, sadece bir tanesi, Divaniye Mebusu Fuad Bey tarafından 28 Ekim 1918 tarihinde verilen soruşturma önergesi, 4 Kasım 1918'de, bir soruşturma komisyonunun oluşturulmasıyla sonuçlanmıştır.[5] İkinci boyut, İttihad ve Terakki Fırkası'nın iktidarı terketmesi ile birlikte kurulan hükümetlerin aldıkları çeşitli tedbirlerdir. Hükümet tedbirlerini de iki ayrı gruba ayırmak gerekmektedir. Birincisi, doğrudan sürgün ve öldürmelerle ilgili soruşturma komisyonları kurmak, ikincisi ise Divan-ı Harb-i Örfî Mahkemeleri oluşturmaktır.

SORUŞTURMA KOMİSYONLARI

İttihad ve Terakki'nin iktidarı bırakması ile 14 Ekim 1918'de işbaşına gelen ilk kabine Ahmet İzzet Paşa kabinesidir, ama soruşturma konusunda herhangi bir girişimde bulunmamıştır.[6] Hatta bu hükümet, soruşturmalara engel olacak (önemli bazı belgelerin imha edilmesi vb. gibi) tedbirler de almıştır.[7] Konuya ilişkin ilk girişimler, 11 Kasım 1918'de kurulan Tevfik Paşa kabinesi ta-

---

3 *Tercümân-ı Hâkikât*, 14 Şubat 1335; *Yeni Gazete*, 15 Şubat 1919.

4 Konuyla ilgili tartışmalar, 26 Şubat'ta 14. İnikadda [oturum] yapılmıştır. *MMZC*, Devre 4, İçtima Senesi 1, c.1, Ankara: TBM Meclisi Basımevi, 1992, s.213-218.

5 *Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi*, Devre 3, İçtima Senesi 5, c.1, 4 Teşrin-i sâni (Kasım) 1334 (1918), Pazartesi, Onbirinci İnikad, *a.g.e.*, s.103. Gazeteler, gerek Meclis'teki görüşmeler gerekse haklarında soruşturma açılan kişilerin yargılanmaları konusunda sürekli haber vermişlerdir. Bkz. *Vakit*, 4, 7 Teşrin-i sâni (Kasım); 5 Kanûn-ı Evvel (Aralık) 1918.

6 Mütareke dönemi boyunca (1918-1922) işbaşına gelen toplam 7 kabine vardır. Bunların listesi için bkz. Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, c.II, Mütareke Dönemi, İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları, 1986, s.37.

7 Örneğin, Hüsamettin Ertürk, Ahmet İzzet Paşa'nın kendisine, Teşkilât-ı Mahsûsa arşivini imha emri verdiğini söyler. Hüsamettin Ertürk, "Millî Mücadele Senelerinde Teşkilât-ı Mahsûsa" (daktilo edilmiş metin), s.14, Ankara Stratejik Araştırmalar ve Askerlik Tarihi Enstitüsü, tarihsiz. Aktaran, Bilge Criss, *İşgal Altında İstanbul*, İstanbul: İletişim, 1983, s.147.

rafından başlatılmış ve "Tedkik-i Seyyiât Komisyonu" adı altında bir soruşturma komisyonu oluşturulmuştur. 24 Kasım 1918 tarihli gazeteler, konuya ilişkin ilk açıklamanın, dâhiliye nâzırı tarafından mecliste yapıldığını duyururlar. "Ermeni vakayii hakkında tahkîkat-ı icrâsı maksadıyla husûsî bir komisyon teşkil edilmiş olduğu dâhiliye nâzırı bey tarafından Meclis-i Mebûsân'da ifâde edilmişti." Yine aynı gazete haberine göre "Bitlis vali-i esbakı Ohrili Mazhar Bey" komisyon başkanı olarak atanmıştır, komisyonun diğer üyeleri "mülkiye müfettişlerinden Emin Hüsnü Bey'le mahkeme-i temyîz azâsından Avramaki, istinâf mahkemesi azâsından Artin, 'adliye nezâreti Ömer, hukukîye müdür mu'avini Haralambos Efendiler"dir.[8] Komisyon, "Emniyet-i Umumîye Müdiriyetinde tahsis edilen dairede" çalışmalarını yürütecektir.[9] *Sabah* gazetesi, komisyonu, "Tedkîk-i fecâyî komisyonu" olarak tanımlayacaktır.[10]

Aralık ayı başında, kabine, bu komisyona ek olarak, soruşturmaları yerinde yürütmek amacıyla değişik bölgelere gidecek, adliye ve dâhiliye nezâretleri mensuplarından oluşan karma komisyonlar oluşturma kararı alır.[11] 8 Aralık 1918 tarihli gazete haberlerine göre, "bu heyetler, muhtelif mıntıkalara dağılarak gittikleri yerlerde ahali-i mahalliyyenin de ihbar ve şikâyetlerini istima etmek [dinlemek] suretiyle muttali olacakları vukuatı tahkik edecekler ve icab edenler aleyhinde takibat icrasını Mahalli Müdde-i Umumîlere havale eyleyeceklerdir."[12] Bölgelere gidecek bu heyetlere "cürümlerin tahkikatında taksiri ve suiistimali görülenler aleyhine en şiddetli muamelelerin icrası için... talimat-ı mahsusa ile salahiyyetler verilmiştir."[13] Bölgelere yollanacak toplam komisyon adedinin 10 olduğu ve komisyonların yetkileri arasında "icab eden memurin ve eşhas tevkif ve tecziye [cezalandırma]"de bulunduğu yine gazetelerde yer alan haberler arasındadır.[14]

Bölgelere yollanan ilk heyetin içinde, Tedkik-i Seyyiât Komisyonu başkanlığına atanan Mazhar Bey de bulunmaktadır. Bölgelere yollanan bu komisyonların, Mazhar Bey başkanlığındaki Tedkik-i Seyyiât Komisyonu ile ilişkisinin hukukî boyutu tam olarak belli olmamakla birlikte, birbirlerinden bağımsız faaliyet göstermelerinin karara bağlandığı anlaşılmaktadır. *İkdam* bölgelere yollanan bu komisyonların, "Emniyyet-i Umûmiyye Müdiriyyeti'ndeki Tedkik-i Seyyiât Komisyonu'yla derece-i irtibatı hakkında" yaptığı araştırmanın sonucunu şöyle açıklamaktadır: "taşradaki komisyonların tedkikatları esnasında isticvablarına [sorgulamalarına] lüzum görülüp de Dersaadet'de bulunan memurin ve eşhasın isticvabını Emniyyet-i Umûmiyye Müdiriyyeti'ndeki komisyonun, taşralarda isticvabına lüzum göreceği memurin ile ahaliyi de taşra komisyonları isticvab eyleyecektir. Müstakilen hareket eyleyecek bu komisyonlar doğrudan doğruya Adliyye

8 *Vakit*, 24 Teşrin-i sânî (Kasım) 1918.

9 *Vakit*, *İkdam*, 24 Teşrin-i sânî (Kasım) 1918.

10 *Sabah*, 25 Teşrin-i sânî (Kasım) 1918.

11 İlgili kabine kararının Adliye ve Dâhiliye Nezâretlerine iletilmesine ilişkin tutanak için bkz. Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920) Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 1994, Belge no: 219 ve 220, s.188-191.

12 *İkdam*, 8 Kanûn-ı Evvel (Aralık) 1918.

13 *A.g.e.*

14 *İkdam*, 9 Kanûn-ı Evvel (Aralık) 1918.

Nezâreti'ne merbut bulunacaktır."[15] Gerek, Tedkik-i Seyyiât komisyonu gerekse vilayetlere yollanması kararlaştırılmış olan komisyonlar, oluşturulması düşünülen Divan-ı Harb-i Örfî'nin komisyonları olarak faaliyet göstereceklerdir.[16]

Daha sonra gazetelerde, sorusturma komisyonlarının gönderildiği bölgelerin listesi yer alır.[17] Bu komisyonların, soruşturmaları sonucunda, yargılanmasına lüzum gördükleri şahısların yargılanması ise İstanbul'da aynı dönemde kurulmuş olan Divan-ı Harb-i Örfî'ce görülecekti.[18] İki aylık bir süre zarfında komisyon, tesbit edilen 28 vilayetten, sürgün ve katliamlarla ilgili olarak, bol sayıda şifrelenmiş ve şifresi çözülmüş telgraf emirleri elde edecektir.[19] Ön soruşturmalar sonucunda komisyon 130 kişi hakkında dosya hazırlar ve bu kişiler hakkında yargılama yapılması ister.[20] Ocak ayında, davalara henüz başlanamamış olması nedeniyle, komisyonun bağlı bulunduğu dâhiliye nezâreti ile Divan-ı Harb-i Örfî arasında, basın önünde tartışmalar olur ve taraflar birbirlerini işleri sürüncemede bırakmakla suçlarlar.[21]

Ermeni kırımını soruşturan 1. Divan-ı Harb-i Örfî, yukarıda sözü geçen mevcut komisyonların çalışmalarını eksik ve yetersiz bularak kendi soruşturma komisyonlarını kuracaktır. Divan-ı Harb-i Örfî reisinin yaptığı açıklamaya göre, mahkemeye bağlı çalışan, tehcir ve savaş sırasındaki yolsuzlukları soruşturan, beş soruşturma komisyonu mevcuttur.[22] Bu komisyonlar da ek bir takım bilgiler elde etmişlerdir. Fakat, bu komisyonlar soruşturmaların ağır gitmesi, yargılamaların gecikmesi sonucunu doğurmuştur. Basında konuya ilişkin şikâyetler yer almıştır.[23] Ağustos 1919'da, bu komisyonlardan, tehcirle ilgili olarak faaliyet gösterenler, dava açılmasını ve yargılamaları geciktirdiği gerekçesi ile lağvedilmiştir. Komisyonların yerlerini sorgu hâkimleri almıştır.[24] Bir tek "Tedkik-i İhtikar" [vurgunculuğu soruşturan] komisyonu faaliyetine devam etmiştir fakat kısa bir süre sonra, 10 Eylül 1919'da bu komisyon da lağvedilecektir.[25]

Bu komisyonlara bir de, savaş sırasında görev yapan hükümet üyelerini sorgulamak amacıyla oluşturulan Meclis-i Mebusan komisyonunu (5. Şube'yi) ve bu komisyonca yapılan soruşturmaları da eklemek gerekir. Bu komisyonun topladığı bilgiler, 19 Aralık 1918'de Meclis-i Mebusanı'nın kapanması nedeniyle ortada kalmış, daha sonra, Sadrazam Damat Ferid Paşa tarafından 17 Mart 1919 sayılı emirle Divan-ı Harb-i Örfî savcılığına aktarılmıştır.[26]

Soruşturma komisyonlarının oluşturulması ile birlikte, ona paralel olarak, Divan-ı Harb-i

15 *İkdam*, 12 Kanûn-ı Evvel (Aralık) 1918.
16 *Âti*, 15 Kanûn-ı Evvel (Aralık) 1918.
17 *İkdam*, 15 Kanûn-ı Evvel (Aralık) 1918.
18 *İkdam*, 15 Kanûn-ı Evvel (Aralık) 1918.
19 Komisyonun faaliyetleri hakkında bilgi için bkz. V. Dadrian, *The Documentation of the World War I*, *a.g.e.*, s.552-53.
20 United States National Archives, Record Group 256, 867.00/59 at 3 (U.S. Commissioner at İstanbul Lewis Hecks', 20 Ocak 1919 report to the State Department), aktaran V. N. Dadrian, "Genocide as a Problem of National and International Law", *a.g.e.*, s.295
21 *Alemdar*, 4 Kanûn-ı sâni (Ocak) 1919.
22 *İleri*, *Yeni Gazete*, 7 Temmuz 1919.
23 *Yeni Gazete*, 7 Temmuz 1919, "Muhâkeme İşleri Neden Ağır Gidiyormuş?"
24 *Tercümân-ı Hakikat*, 27, 29 Ağustos 1335 (1919).
25 *Tercümân-ı Hakikat*, 10 Eylül 1335 (1919).
26 İlgili yazının tam metni için bkz. Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler*, c.III, s.627.

Örfî'lerin kurulması yoluna da gidilmiştir. İlk Divanı Harb 26 Kasım 1918'de savaş suçlarını soruşturmak amacıyla kurulur. Harbiye Nezâreti bünyesinde oluşturulan bu mahkeme ile Enver ve Cemal Paşaların yargılanmaları amaçlanır. Mahkeme başkanlığına Kâzım Paşa getirilir.[27] Bu özel Divanı Harb 12 Aralık Perşembe günü Enver ve Cemal Paşa'ların 10 gün içinde teslim olmalarını, olmadıkları takdirde yokluklarında yargılanacaklarını, mallarına haciz konulacağını ve medeni haklarından yoksun edileceklerini ilan eder.[28]

Divan-ı Harb-i Örfi Kuruluyor

Doğrudan Ermeni kırım suçlarını soruşturmak amacıyla Divan-ı Harb-i Örfî'lerin kurulması doğrultusundaki ilk girişim 14 Aralık 1918 tarihinde yapılır.[29] Konuya ilişkin önce bir padişah iradesi yayınlanır. Bu iradenin yayınlanmasında, içerideki muhalefetin payı olduğu kadar, esas olarak işgal güçlerinin baskıları belirleyici olmuştur. Mahkemeler, işgal güçlerinin Osmanlı bağımsızlığını ortadan kaldıracaklarından korkulduğu için kurulmaktadır.[30]

Hükümet padişah iradesi doğrultusunda, 14 Aralık'ta tehcir suçlularını yargılamak üzere, yurdun çeşitli yerlerinde divan-ı harblerin kurulmasını karara bağlar.[31] Bu mahkemeler, 20 Eylül 1293 tarihli İdârei Örfiyye Kararnamesi'nin ikinci ve dördüncü maddelerine dayanılarak kurulurlar.[32] Ayrıca, yukarıda belirttiğimiz gibi, divan-ı harplere bağlı tahkikat komisyonları kurulur. Ve komisyonların yetkileri ve çalışma tarzları karara bağlanır.[33]

İlk Divan-ı Harb-i Örfî 16 Aralık 1918 tarihinde kurulur ve başkanlığına Mahmud Hayret Paşa tayin olunur.[34] Mahkeme heyetinin 7 sivil üyesinden üçü Hıristiyandır. Bunlardan bir tanesi hâkim olarak görev yapmaktadır. Fakat bu harp divanından sık sık istifalar olacak, sürekli yeni atamalar yapılacaktır. Sivil ve Hıristiyan üyelerin görevlerine 8 Mart'da yapılacak değişikliklerle son verilecektir.

Divan-ı Harb-i Örfî'nin oluşturuluş şekli, soruşturma ve yargılamalar için tek başına yeterli değildir, çünkü 1913 yılından beri yürürlükte olan "memurin muhakematı hakkında kanun-ı muvakkat" nedeniyle, devlet görevlileri aleyhine soruşturma açılması özel izne bağlı idi.[35] Bu kanun gereği, bir memurun tevkif edilebilmesi için ilk önce, il idare meclisinin sonra da Şura-yı Devletin kararı şart idi. Bu ise sadece işi uzatmakla kalmıyor hemen hemen soruşturmayı imkânsız kılıyordu. Her ne kadar daha Ekim ayında Dâhiliye Nâzırı Fethi Bey, "mevki ve rütbelere ba-

---

27 *Vakit*, 26 Teşrin-i sâni (Kasım) 1919, İlgili karar, 30 Teşrin-i sâni 1334 gün ve 3407 sayılı *Takvîm-i Vekayi*'de yayınlanır.

28 Mahkeme kararı 12 Aralık 1918 gün ve 3416 sayılı *Takvîm-i Vekayi*'de yayınlanır.

29 Bakanlar Kurulu haberi, *Âti* 15, *Hâdisât*, 16 Kanûn-ı Evvel (Aralık) 1918 tarihli gazetelerde yeraldı.

30 Padişahın konuya ilişkin söyledikleri sözleri için bkz. Ali Fuat Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1987, s.173.

31 *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler*, Belge No: 220, s.189-90.

32 *A.g.e.*, s.190.

33 *A.g.e.*, s.190.

34 16 Aralık tarihli Bâbıâli kararı, 21 Kanûn-ı Evvel 1334 gün ve 3424 sayılı *Takvîm-i Vekayi*'de yayınlanır.

35 4 Şubat 1913'te kabul edilen kanun, 24 Şubat 1913'te 1751 nolu *Takvîm-i Vekayi*'de yayınlanmıştır.

kılmaksızın bütün memurinin haklarında bitarafane ve adilane tahkikat ve tetkikat-ı kanuniye icrası için" emir verdiği yolunda haberler gazetelerde yer alsa da bu yeterli değildir.[36]

Nitekim, 20 Aralık tarihinde gazeteler bu zorluğu aşmak için özel bir kararnamenin hazırlanmakta olduğunu haber verirler.[37] 22 Aralık 1919 günü dâhiliye nâzırı verdiği bir mülakat ile "savaş kabinelerinin divanı harplerde yargılanacağını" açıklar.[38] 25 Aralık tarihinde hükümet konuya ilişkin geçici bir kararname çıkartarak, subay ve memurların hiçbir izin sözkonusu olmadan, ceza mahkemelerinde yargılanabilmelerini olanak dahiline sokar.[39] Gazeteler, hükümetin, 25 Aralık'da, 5 maddelik yeni bir kanun hazırladığını bildirirler.[40] Aynı gün bir başka kararname daha yayınlanır ve sıkıyönetim olmayan yerlerde tehcir suçlarının yargılanması işinin, Kanun-ı Esasî'nin 88. Maddesi'ni ihlâl etmemek için, normal mevcut ceza mahkemelerine intikal ettiği ilan edilir.[41]

8 Ocak 1919'da ise, 14 Aralık kararnamesi ile kurulacağı bildirilen, "İzmir, Bursa, Tekirdağ, Edirne, Samsun ve Ayıntab'da teşkili icab eden Divan-ı Harb-i Örfî'lere" atamalar yapılır.[42] 21 Ocak'ta ise divan-ı harplerin görev alanları yeniden belirlenir. İstanbul, İzmir, Van, Tekirdağ, Antep, Samsun, Bursa, Beyazıt divanıharpleri, çevre il ve sancaklarda işlenen suçlara da bakacaktır. Değişik illerde oluşturulan bu Divan-ı Harb-i Örfî'lerin yetkileri ve sorumluluk alanları günlük gazetelerde yayınlanır.[43] Fakat ortaya ciddi karışıklıklar çıkar ve bunu gidermek amacıyla bir komisyon kurulur ve komisyon mahkemelerin hangi illerden sorumlu olduklarını belirler ve bazı düzenlemeler yapar.[44] Şubat ayında gazetelerde, Divan-ı Harb-i Örfî'lerin yetki alanlarına ilişkin bir liste daha yayınlanır.[45] Gereksizliği sebebiyle Edirne ve Bandırma divanıharbleri ise kaldırılır.[46]

Divan-ı Harb-i Örfî Yeniden Oluşturuluyor

Divan-ı Harb-i Örfî'ler konusunda en önemli değişiklik, 8 Mart 1919'da Sadrazam Damat Ferid Paşa tarafından yapılır. Bu kararname ile yapılan en önemli değişiklik sivil üyelerin görevlerine son vermek ve mahkemeyi sadece askerî üyelerden teşekkül ettirmektir. İlgili kararnamenin 1. Maddesi'ne göre de kararlara temyiz yolu kapatılmıştır. 3. Madde ile daha önce (16 Aralık 1918) Padişah iradesiyle kurulmuş olan "fevkalade divan-ı harbin lağvedildiği ilan edilir. Bu mahkemede gö-

36 *Hâdisât*, 22 Ekim 1918.
37 *Âti*, 20 Aralık 1918.
38 *İstiklâl*, 24 Aralık 1918.
39 *Takvîm-i Vekayi*, 28 Kanûn-ı Evvel 1334 (1918); *Âti*, 26 Aralık 1918.
40 *Âti*, 26 Kanûn-ı Evvel (Aralık) 1918.
41 Karar 28 Kanûn-ı Evvel 1334 (1918) gün ve 3430 sayılı *Takvîm-i Vekayi*'de yayınlanır. Günlük gazetelerde bu karar hakkında bilgi vardır. *Yeni Gazete*, 1 Kanûn-ı sâni (Ocak) 1919.
42 8 Kanûn-ı sâni 1335 (Ocak 1919) tarihli bu karar 14 Kanûn-ı sâni 1335 tarih ve 3445 sayılı *Takvîm-i Vekayi*'de yayınlanır.
43 *Tercümân-ı Hakikat*, 25 Kanûn-ı sâni (Ocak) 1335 (1919); *Yeni Gazete*, 1 Kanûn-ı sâni (Ocak) 1919.
44 Komisyonun aldığı kararlar günlük gazetelerde yayınlanır. *Alemdar*, 26 Kanûn-ı sâni (Ocak) 1919; *Tercümân-ı Hakikat*, 25 Kanûn-ı sâni 1335 (1919).
45 *Yeni Gazete*, 25 Şubat 1919.
46 *Takvîm-i Vekayi*, 3452, 21 Ocak 1918.

rülmeye başlayan (Yozgat davası gibi) davalar yeni kurulan mahkemeye aktarılmıştır.[47] 8 Mart tarihli kararnameye paralel olarak hükümet, aldığı bir başka kararla da, divan-ı harbin yetki alanlarını genişletiyordu. Buna göre, "Divan-ı harb yalnız kararnamedeki suç faillerini değil, ülkeyi savaşa sokanları, İslâm, Ermeni, Rum tehcir ve kıtallerini düzenleyenleri ve halkı birbirini öldürmeye teşvik edenleri, ulaştırma araçlarını vurgun yolunda kullananları da" yargılayabilecekti.[48]

Divan-ı harblerin kurulmasının tamamlanması ile birlikte, daha önce başlamış olan tutuklamalar da hız kazanacaktır. Yozgat davası sonuçlanmış, Boğazlıyan Kaymakamı Kemal 10 Nisan'da idam edilmiş;[49] gene bunun gibi Trabzon davası, İttihad ve Terakki Fırka yöneticileri ile savaş dönemi bakanlar kurulu davaları bahar ve yaz aylarında sona erdirilmişlerdir.

8 Mart 1919 tarihinde yapılan bu değişiklikler, tek değişiklik olarak kalmamış, Divan-ı Harb-i Örfî'lerin yetki alanları ve çalışmalarına ilişkin hususlarda zamanla başka bazı düzenlemeler daha yapılmıştır. Yetki ve çalışma konularında yapılan bu düzenlemelerin dışında, heyetlerden sıkça istifalar olmuş veya hükümetçe heyetlerin değiştirilmesi yoluna da gidilmiştir. 8 Mart sonrasında ilk önemli değişiklik 27 Ağustos 1919 tarihinde yapılmıştır. Bu değişikliğin yapılmasından iki ay kadar önce basında mahkemenin yavaş çalışmasını eleştiren yazılar yayınlanmıştır. Eleştirilerin artması üzerine, eleştirilere bir cevap olması amacıyla, Divan-ı Harb-i Örfî bir açıklama yapmak zorunda kalmıştır. Açıklama, 7 Temmuz günkü gazetelerde yer almıştır. Buna göre, davaların ağır gitmesinin nedeni, mahkemeye yeni dosya sunulmamış olmasıdır. Temmuz 1919 itibarıyla mahkemede ikisi sonuçlanmış toplam 5 dava mevcuttur, diğer davalar üzerinde çalışmalar sürmektedir. Bu gecikmenin nedeni de Divan-ı Harbî Örfî'ye bağlı olarak çalışan soruşturma komisyonlarının yavaş çalışmalarıydı.[50]

Eleştirilerin yoğunlaşması üzerine, 27 Ağustos 1919'da mahkemeye bağlı çalışan soruşturma komisyonları iptal edilmiş ve soruşturma hâkimliği yöntemine geçilmiştir. Ayrıca mahkeme heyeti de değiştirilmiştir. Gazeteler hükümetin, mahkemelere doğrudan müdahalesinin ve değişiklik nedeninin anlaşılamadığını yazıyorlarsa da, yargılamaların çok ağır gidiyor olmasının bunda etkili olduğu kesindir.[51] Nitekim, mahkemeler üzerine denetimi sıkılaştırmak için mahkeme binası da değişir ve Eylül 1919'da denetim kolay olsun diye harbiye nezâreti yakınında bir binaya taşınır. Fakat yeni taşınılan binada tamirat yapılması zorunluluğu nedeniyle duruşmalara ara verilmek zorunda kalınmıştır. Ayrıca gazeteler, duruşmaların gizli yapılacağı bilgisinin de yanlış olduğu ve oturumların açık yapılmaya devam edileceğini bildirmektedirler.[52]

27 Ağustos tarihli değişikliklere ek olarak, esaslı bir düzenlemeye 18 Eylül 1919 tarihinde gidilir. Damat Ferid Paşa kabinesince karara bağlanan ve padişah tarafından 23 Eylül 1919'da

---

47 8 Mart tarihli bu karar 11 Mart 1335 (1919) tarih ve 3493 sayılı *Takvîm-i Vekayi*'de yayınlanmıştır.

48 *Alemdar*, 9 Mart 1919'dan aktaran, Nejdet Bilgi, "Ermeni Tehciri ve Boğazlıyan Kaymakamı Mehmed Kemal Bey'in Yargılanması", Ankara: Köksav serisi 16, 1999, s.59.

49 *Tercümân-ı Hakikat*, *Yeni Gazete*, 11 Nisan 1919.

50 *Yeni Gazete*, 7 Temmuz 1919.

51 *Tercümân-ı Hakikat*, 29 Ağustos 1335 (1919).

52 *Tercümân-ı Hakikat*, 10 Eylül 1335 (1919).

onaylanan yeni bir kararnameyle, Divan-ı Harb-i Örfî'ler hakkında daha önce yayınlanmış, 8 Mart 1919 kararnamesi de dahil olmak üzere, kanun hükmündeki tüm kararnameler iptal edilir ve Divan-ı Harb-i Örfî'lerin çalışma koşulları yeniden düzenlenir. Bu düzenlemelerin arasında, idam cezalarında, üçte iki çoğunluk aranması ve idam kararlarına temyiz yolunun açılması sayılabilir.[53]

Eylül ayında yapılan bu düzenlemelere rağmen duruşmalara başlanmamıştı ve gazetelerde eleştiriler devam etmekteydi. "Memleketin bugün içine yuvarlandığı ahvâl-i facî'a müsebbiblerinin dûçâr-ı cezâ olmasını hemen içimizde arzu etmeyen hiçbir ferd yoktur diyebiliriz", diyen *Tercümân-ı Hakikat* şu görüşleri savunmaktadır: "Eski heyetlerin mûşikâfânesi [kılı kırk yarması] sebebiyle dûçârı teehhür olan [geciken] muhâkemeler şimdi de nakl ve mekân gâileleri arasında sıkıştı kaldı. Bu kifâyet etmiyor gibi dört beş günden beri de Divan-ı Harb Müddeî-i Umûmîsi müstantiksiz bırakıldı. Müddeî-i Umûmîler irâdeler için vazîfe-i dine devâm edemiyorlar. Müstantikler de aynı sebeble vazîfe görmüyorlar." Gazete işlerin kasıtlı olarak sürüncemede bırakıldığını iddia etmektedir.[54]

Duruşmalara hemen hemen tüm bir Eylül boyunca ara verilmiş olması fazla tesadüf sayılmamalıdır. 4-11 Eylül 1919 tarihleri arasında Sivas Kongresi toplanmış ve daha sonra da İstanbul'da, Damat Ferid Hükümeti'ne karşı, "telgraf savaşı" olarak da bilinen, Anadolu-İstanbul haberleşmesinin boykot edilmesi eylemi başlamıştır. Hükümet ile Anadolu arasındaki krizin büyümesi üzerine padişah gelişmelere müdahale etmiş ve 20 Eylül'de İstanbul Hükümeti lehine bir irade yayınlamışsa da[55] Damat Ferid Paşa 30 Eylül gecesi istifa etmek zorunda kalmıştır.[56] Bu durum, mahkemelerin seyrinin dönemin politik olayları ile doğrudan bağlantılı olduğunu göstermektedir.

Ali Rıza Paşa ve Divan-ı Harbi Örfî

2 Ekim 1919'da sadrazam olan Ali Rıza Paşa'nın ilk icraatlarından birisi de Divan-ı Harb-i Örfî'ler konusunda olmuştur. 10 Ekim tarihli gazeteler, "18 Eylül 35 târihli kararnâme mûcibince Bursa, Edirne, Tekfûr Dağı Tehcîr ve İdâre-i 'Örfiyye Divan-ı Harbleri"nin birleştirildiğini bildirirler; ayrıca mahkemelere gerekli atamalar da yapılır ama Divan-ı Harb-i Örfî binasında tamirat devam etmektedir, bu nedenle duruşmalara hâlâ başlanmamıştır.[57] Gazetelerde, Divan-ı Harb-i Örfî heyetinin yeniden değişeceği, duruşmaların bundan dolayı başlamadığı haberleri yer alır.[58] Nitekim, Eylül sonlarına doğru oluşturulmuş olan mahkeme heyetinde, 19 Ekim'de bazı değişiklikler daha yapılır.[59] 22 Ekim tarihli gazeteler, tüm bu değişikliklerden sonra mahkemelerin yeniden çalışmaya başladığını bildirirler.[60]

---

53 *Takvîm-i Vekayi*, 23 Eylül 1335 (1919), No: 3653.

54 *Tercümân-ı Hakikat*, 26 Eylül 1335.

55 *Takvîm-i Vekayi*, 21 Eylül 1335 (1919); No: 3651.

56 Ayrıntılı bilgi için, Sina Akşin, *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele*, İstanbul: Cem Yayınevi 1983, s.534-589.

57 *Alemdar*, 10 Teşrin-i evvel (Ekim) 1919; *Tercümân-ı Hakikat*, 13, 20 Teşrin-i evvel (Ekim) 1335 (1919).

58 *Tercümân-ı Hakikat*, 13 Teşrin-i evvel 1335.

59 *Alemdar*, 30 Teşrin-i evvel 1919; Divan-ı Harb-i Örfî Reisi Esat Paşa'nın duruşmalarının neden geciktiği konusunda verdiği mülâkat.

60 *Alemdar*, 22 Teşrin-i evvel (Ekim) 1919.

Kabinenin bir diğer önlemi ise, Divan-ı Harb-i Örfî'lerce "alınan kararların yeniden görüşülmesi ve işlemlerin hızlandırılması için 30 Ekim 1919'da harbiye, adliye, nafia nâzırları ile Şura-yı Devlet başkanından meydana gelen bir kurul" oluşturmasıdır.[61] Bu kurulun aldığı karara uygun olarak, tehcir davalarının ilgili vilayetlerde görülmesi karara bağlanır. Davalara, "mahallerindeki divanı harblerde ve olmadığı takdîrde Mahâkim-i Nizamiyye'de" bakılacaktır. Bu karar 9 Kasım 1919 tarihinde çeşitli vilayetlere şifreli bir yazı ile bildirilir.[62]

Ali Rıza Paşa kabinesi döneminde en çok göze çarpan uygulama, Divan-ı Harb-i Örfî'nin birbiri ardı sıra, İttihadçılar hakkında tahliye ve "men-i muhakeme" kararları almasıdır. Basında, "Divan-ı Harb faâliyyet göstermiyor, aylardan beri davâlar sürüncemede kalıyor", eleştirileri de artmıştır. Bunun üzerine mahkeme başkanı, Ekim sonunda bazı gazetecilerle görüşmüş ve duruşmaların niçin geciktiği; tahliyeler ve men-i mahkeme konularında açıklama yapmak zorunda kalmıştır. Paşa'ya göre, bu tahliye ve "men-i muhakeme" kararları politik değildir. "Kefalete rabten bazı tahliyeler ve meni muhakemeler olmuştur", fakat bunlar tamamen hukuk ölçüleri içinde, adilce verilmiş kararlardır, "heyetimizin rehber-i hareket-i kanun ve vicdandır."[63]

Oysa, mahkeme başkanı Esad Paşa pek doğruyu söylememektedir. Ali Rıza Paşa hükümeti döneminde Divan-ı Harb-i Örfî'lerin çalışmaları sadece yavaşlamakla kalmamış, bunun da ötesinde suçlular hatta hüküm giymişler lehine bir dizi kararlar alınmıştır. 5 Nisan 1920'de, Damat Ferid Paşa'nın ikinci dönem yönetiminin başlaması ile birlikte, Ali Rıza Paşa kabineleri döneminde, Divan-ı Harb-i Örfî'de, sanıklar lehine yapılan uygulamalar tek tek basında yer almaya başlamıştır. 22 Nisan 1920'de, *Tercümân-ı Hakikat*, "Divan-ı Harb-i Örfî'de Neler Olmuş?" başlığı ile böylesi bir olayı aydınlatır. Habere göre, Giresun tehcirinden suçlu bulunarak haklarında dava açılması kararı verilen iki kişi, mevcut tutuklama kararına rağmen tahliye edilmişlerdir.[64] Gazeteler geçmiş dönemde yapılmış olan benzeri usulsüzlükler nedeniyle bir soruşturma başlatıldığını haber vermektedirler.[65]

9 Ağustos 1920 tarihinde gazeteler, Divan-ı Harb-i Örfî'nin Nisan ayından itibaren başkanlığını yapan Mustafa Paşa ile bir röportaj yayınlarlar. Paşa, daha önceki dönem hakkında bir açıklama yapar ve "Haklarında gıyaben hükm ettiğimiz eşhasa aid bilcümle vesâik ve evrakın ortadan yok edilmiş", olduğunu söyler. Mustafa Paşa, Ali Rıza Paşa döneminin mahkeme başkanı Esad Paşa'nın, Yozgat davasında tutuklu bulunan Feyyaz Ali'yi "hiçbir akıl ve mantığın kabul ve tecviz edemeyeceği sudan bir kefaletname ile serbest bırakmış" olduğunu bir örnek olarak aktarır. Paşa'ya göre, "birçok cürüm ve cinayete bulaşmış bir kişinin serbest bırakılması affedilir bir davranış değildir." Feyyaz Ali'ye ait evrak, "ya kâmilen imha edilmiş yahud ortadan yok edil-

---

61 Zeki Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü, Erzurum Kongresi'nden TBMM'ye*, c.2, Ankara: Öğretmen Dünyası Yayınları, 1984, s.184-5.

62 *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler*, Belge No: 265, s.249-50. Bu doğrultuda kurulmuş mahkemeler ve faaliyetleri konusunda herhangi bir bilgi elde edemedik.

63 *Alemdar*, 30 Teşrin-i evvel (Ekim) 1919; mahkemelerin listesini yayınladığımız makaleden bu kararların çokluğu hakkında bir bilgi edinmek mümkündür.

64 *Tercümân-ı Hakikat*, 22 Nisan 1920.

65 *Tercümân-ı Hakikat*, 24 Nisan 1920; gazete 26 Nisan'da da, soruşturmalardaki başka usulsüzlükler hakkında bilgi verecektir..

miş"tir. Esad Paşa, Feyyaz Ali hakkında verdiği tahliye kararı nedeniyle tutuklanacaktır. Feyyaz Ali ise serbest bırakıldıktan sonra Ankara'ya gitmiş ve orada oluşan yeni meclise milletvekili olarak girmiştir.[66] Feyyaz Ali'nin Ankara Meclisi'ndeki ilk önemli girişimi ise, 12 Ağustos tarihinde, "Divan-ı Harplerce mahkûm olanların affı" için kanun teklifi vermek olacaktır.[67]

Ali Rıza Paşa Hükümeti'nin, Ankara'da oluşmakta olan milliyetçi harekete yakınlığı göz önüne alındığında yukarıdaki kararlar şaşırtıcı değildir. Ekim 1919'da Ankara ve İstanbul hükümetlerinin anlaşmaları üzerine, seçimler yapılmış ve 12 Ocak 1920'de son Osmanlı Meclis-i Mebusan'ı faaliyetine başlamıştır. Milliyetçilerin etkisinde olan mecliste Divan-ı Harb-i Örfî'nin faaliyetlerini durdurmak için çeşitli girişimlerde bulunulmuştur. Bunun önemli bir nedeni de mecliste haklarında soruşturma yapılan milletvekillerinin de bulunuyor olmasıdır. Şubat 1920'de *Peyam-ı Sabah*'ın bir haberine göre, en az 10 mebus hakkında, Ermeni tehcir ve cinayetlerine karışmak suçu nedeniyle dosya hazırlanmış ve soruşturma izni için dâhiliye nezâretine başvurulmuştur. Gazete, "Bakalım dâhiliye nezâreti bu mebusların isimlerini mebusana bildirecek mi ve bildirecek olursa Meclis-i Mebusan bu refiklerden ayrılmaya razı olacak mı?" diye sormaktadır.[68]

Süleyman Sırrı bu listede olan milletvekillerinden birisidir ve meclisin açık kaldığı üç ay boyunca Divan-ı Harb-i Örfî'lerin kapatılması doğrultusunda mücadele etmiştir.[69] İlk girişimi, 12 Şubat'da yapar ve "tehcir ve taktil mesaili için hususî bir Dîvanı Harbı teşkili(nin) Kanûn-ı Esâsîye muhalif olduğundan" konunun Harbiye ve Adliye Nâzırlarından sorulması üzerine bir takrir verir.[70] Bu iddia, Divan-ı Harb-i Örfî'de İttihadçı yöneticiler ve kabine üyeleri hakkında açılan ve sonuçlanan davalarda, sanık İttihadçıların avukatları tarafından ileri sürülmekte idi. Ve bu teze dayanarak duruşmaların durdurulması isteniyordu. Soru önergesine hükümet adına 23 Şubat tarihinde cevap verilir ve bu mahkemelerin Kanun-ı Esasî'ye aykırı olmadığı savunulur. Fakat yapılan konuşmalarda Divan-ı Harb-i Örfî'lerin Kanun-ı Esasî'ye aykırı olduğu yolunda söylenen sözler, "bravo" sesleri ve alkışlarla karşılanır.[71]

Ayrıca verilen bir takrir ile, "İzmir'in Yunanlılar tarafından işgaline müsaade edilmesi ve Kanûn-ı Esasî ahkâmına mugayir olarak Divan-ı Harb-i Örfî'ler ve mahakimi hususiyye teşkil olunması" nedeniyle Ferid Paşa ve kabinesinin Divan-ı Âli'ye sevkedilmesi istenir. Önerge oylamaya dahi sunulmadan kabul edilmiş işlemi görür ve sorumlu meclis komisyonuna havale edilir.[72] Kırım suçlularının yargılanması tartışmasından, bu suçluları yargıladığı için Damat Ferid'in yargılanmasının istenmesi bir yıl içinde nelerin değiştiğini ve Anadolu hareketinin tutumunun ne olacağını göstermesi bakımından son derece anlamlıdır.

66 *Tercümân-ı Hakikat*, 9 Ağustos 1920.

67 *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre 1, İctima Senesi 1, c.3, Ankara: TBMM Matbaası, 1941, s.172 ve 497; 20 Eylül 1920'de konu yeniden ele alınır ve teklif bu sefer bir başka komisyona havale edilir. *TBMM Zabıt Ceridesi*, c.4, s.199-200.

68 *Peyam-ı Sabah*, 17 Şubat 1920.

69 Son Osmanlı Meclis-i Mebusan'ında Divan-ı Harb-i Örfî'ler hakkında yapılan tartışmalar için bkz. Taner Akçam, *İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu*.

70 *Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi*, Devre: 4, İçtima Senesi: 1, c.1, s.98.

71 *A.g.e.*, s.214-218; Meclis'teki bu tartışmalara basında da yer verilir. Bkz. *Âti*, 29 Şubat 1920.

72 *A.g.e.*, s.105.

Meclis, İstanbul'un İngilizlerce işgali sonrası tatile girince, başta Süleyman Sırrı olmak üzere, 10 mebus hakkında soruşturmaya başlanır. *Alemdar* bu milletvekillerinin isimlerini yayınlar. İsimleri açıklanan bu 10 mebustan başka 13 kişilik bir başka liste daha mevcuttur.[73] İlerki günlerde basında soruşturma açılan milletvekilleri ile ilgili değişik rakamlar verilecektir.[74] Bu mebuslardan Süleyman Sırrı hakkında soruşturmanın tamamlanmasından sonra "lüzum-ı muhâkeme" kararı alınmış ve ve dosyası Divan-ı Harb-i Örfî'ye aktarılmıştır.[75]

İkinci Dönem Damat Ferid Paşa

16 Mart 1920'de İstanbul'un işgali ve meclisin feshi ile birlikte, 5 Nisan 1920'de iş başına gelen Damat Ferid Paşa'nın 17 Ekim'e kadar süren ikinci dönem iktidarı başlamıştır. Bu dönemde, divan-ı harplerin işleyiş ve yetkilerine ilişkin geniş düzenlemeler yapılmış ve davalar yeniden hız kazanmıştır. Damat Ferid Paşa kabinesinin ilk eylemi, 23 Nisan 1920'de, "Divan-ı Harb-i Örfî'lerin Teşkilat ve Vezâifi Hakkında Kararname" yayınlamasıdır.[76] Toplam 13 maddeden ibaret olan kararnamenin ilk 2 maddesi mahkeme heyetinin nasıl oluşturulacağına ilişkindir. Getirilen yeni değişikliklerden bazıları şunlardır: "Madde 3) Divanıharbi örfiler tehcir, taktil, ihtikâr, isyan, alenen gasp ve garet, tahribi bilâd cürümlerini irtikâb etmiş, Devleti Osmaniyye'nin emniyeti dâhilîyye ve hâricîyyesini ihlâl etmiş bulunan bilcümle cerâim eshabını muhakeme eyleyerek kabili temyiz olmamak üzere itâyı hükm eyler. Madde 4) Divanı harblerin muhakemeleri aleni olmayacağı gibi esna-yı muhakemede vekil ve muhâmî [avukat] de bulundurulamaz... Madde 8) Cerâimi anife erbabının sıfat ve haysiyeti resmîyye ve hususiyyesi bergûna muafiyet ve istinaiyyet temin etmez..."[77] Değişikliklerin en önemli tarafı, mahkemelerin açık yürütülmesinin ortadan kaldırılması; savunma avukatlarının katılmasının engellenmesidir.

Damat Ferid Paşa'nın ikinci yönetim döneminde Divan-ı Harb-i Örfî faaliyetlerinde ciddi bir hızlanma ve artma gözlenmiş; bazı davalarda idam kararları verilmiştir. 29 Temmuz 1920'de Erzincan davası sanıklarından Abdullah Avni;[78] 5 Ağustos 1920'de Bayburt davası sanıklarından Nusret[79] idam edilirler. Eklemek gerekir ki, bu dönemde, Divan-ı Harp sadece Ermeni tehciri davalarına bakmamıştır. Özellikle Nisan-Haziran aylarında Kuva-yı Milliye Hareketi'ne ve Ankara Hükümeti'ne karşı davalar Divan-ı Harb-i Örfî'de önemli bir yer tutmuş ve hatta, Kuvâ-yı Milliye mensuplarını yargılayabilmek için, "tehcir ve taktile ait davalara" bir müddet için ara verilmiştir.[80]

---

73 *Alemdar*, 15 Nisan 1920.

74 *Alemdar*, 19 Nisan 1920 tarihinde 10 kişiye ilave olarak 3 kişi hakkında ek soruşturma yapıldığını bildirir. Aynı tarihli *Peyam-ı Sabah* rakamları 11 artı 3 biçiminde vermiştir.

75 *Tercümân-ı Hakikat*, 22 Nisan 1920.

76 Bu kararname 26 Nisan 1336 (1920) gün 3837 sayılı *Takvîm-i Vekayi*'de yayınlanır.

77 *Takvîm-i Vekayi*, 26 Nisan 1336 (1920), No: 3837.

78 *Tercümân-ı Hakikat*, 29 Temmuz 1920; *Takvîm-i Vekayi*, 31.07.1920, No: 3917'de idam kararının Sultan tarafından onayı yayınlanmıştır.

79 *Tercümân-ı Hakikat*, 5 Ağustos 1920; *Vakit*, 6 Ağustos 1920; *Takvîm-i Vekayi*, 8 Ağustos 1920, No: 3923'te kararın Sultan tarafından onayı yayınlanmıştır.

80 *Tercümân-ı Hakikat*, 29 Nisan 1920.

Kuvâ-yı Milliye aleyhine açılan davalar arasında Mustafa Kemal ve arkadaşları hakkında verilen idam cezaları önemli bir yer tutar. İdama mahkûm edilenlerin sayısı 100 civarındadır.[81] Ayrıca, Damat Ferid'e suikast gerekçesiyle, Kuvâ-yı Milliye ile ilişkileri olan kalabalık bir grup hakkında dava açılmış ve toplam 16 idam cezası verilmiştir. Bunlardan tutuklu olan dört kişi 12 Haziran 1920'de idam edilmişlerdir.[82] Gazetelere bir demeç veren, İstanbul polis müdürü, Damat Ferid Paşa'ya suikast planının emrinin Ankara (Mustafa Kemal) tarafından verildiğini söylemiştir.[83] Böylece Ermeni tehciri ve cinayetleri nedeniyle yargılamalarla, Ankara hareketinin yargılanmaları iç içe geçmiştir ki bu durum Divan-ı Harb-i Örfî'lerin faaliyetlerini önemli ölçüde baltalayacaktır.

2 Eylül 1920'de çıkartılan bir diğer muvakkat kanunla ise, sıkıyönetim gereği, yüksek rütbeli subay ve memurların, divan-ı harplerce tutuklanabilmesi Padişah iradesine bağlanır.[84] Bu kanunun Damat Ferid Paşa'nın, ileride kendisine karşı bir yargılamayı engellemek amacıyla çıkarttığı ileri sürülür.[85]

Gerek yaz aylarındaki idam cezaları gerekse Türk ulusal hareketinin güçlenmesi, Divan-ı Harb-i Örfî'lere yönelik belli bir tepkinin oluşmasına neden olur. Divan-ı Harb-i Örfî Reisi Mustafa Paşa bir beyanat vererek mahkemenin faaliyetlerini savunmaya çalışır: "Benim pek şedid hareket ettiğime dair bazı muahezatta bulunmak istenildi, fakat şuna emin oluna ki bana iftira etmek suretiyle hücumlarda bulunanların hepsi ya ittihatçı, ya milliyetperver, yahud iki zümrenin cinayetlerini setr etmekte menfaatdar olan adamlardır." Mahkeme başkanının açıklamasının en önemli tarafı, Ermeni tehciri ve cinayetlerinden suçlananlar ile Anadolu'daki milliyetçi hareket arasında kurduğu bağdır: "Kendilerine milliyetperver süsü verenler ümidlerini takibat-ı adliyyeye uğrayan çetelere taktil ve tehcire iştirak eden canilere istinad ettiriyorlar."[86]

Damat Ferid Paşa hükümetinin Divan-ı Harb-i Örfî'ler konusundaki son düzenlemesi 5 Ekim 1920 tarihlidir. İlgili kararname ile, daha önce, 23 Nisan'da yayınlanmış olan Divan-ı Harb-i Örfî'lerin teşkilat ve usul-i muhakemesine ilişkin kararnamede bazı düzenlemeler yapılır. Bu düzenlemenin en önemli tarafı mahkemelerin verdikleri cezalara temyiz yolunun açılmış olmasıdır.[87]

Tevfik Paşa Kabinesi Dönemi

Damat Ferid Paşa Kabinesi 17 Ekim'de istifa eder ve Tevfik Paşa 21 Ekim'de göreve başlar. Tevfik Paşa, Kasım 1922'ye kadar sürecek olan bu ikinci dönem yönetimi sırasında, artık giderek

81 Mustafa Kemal'in idam kararı, 27 Mayıs 1336 (1920) tarih ve 3864 No'lu *Takvîm-i Vekayi*'de yayınlanmıştır. Diğer kararlar için bkz. 30 Mayıs 1336 (1920), *Takvîm-i Vekayi*, No: 3866; 21 Haziran 1336 (1920), *Takvîm-i Vekayi*, No: 3883.

82 9 Haziran 1336'da verilen idam kararı 11 Haziran'da onaylanmış ve 13 Haziran 1336 gün ve 3878 sayılı *Takvîm-i Vekayi*'de yayınlanmıştır. Dava hakkında bilgi için bkz. İbnülemin Mahmut Kemal İnal, *Son Sadrazamlar*, s.2058, XIII. Cüz, İstanbul, 4. baskı, tarihsiz.

83 *Vakit*, 3 Haziran 1920; ayrıca bkz. Zeki Sarıhan, *a.g.e.*, c.3, s.71.

84 *Takvîm-i Vekayi*, 4 Eylül 1336 (1918), No: 3946.

85 Ebubekir Hazım Tepeyran, *Zalimâne Bir İdam Hükmü*, İstanbul, 1946, s.219.

86 *Vakit*, 15 Eylül 1920.

87 Değişiklik kararı 10 Teşrin-i evvel (Ekim) 1336 (1920) tarih ve 3977 sayılı *Tavkvim-i Vekayi*'de yayınlanmıştır.

güçlenmeye başlayan Ankara ulusal hareketine yakın politikalar takip etmeye başlamıştır. Bu politikanın ilk doğrudan etkisi, Divan-ı Harb-i Örfî'nin faaliyetleri üzerinde görülür ve Divan-ı Harb'e ilişkin bir takım yeni düzenlemeler getirilir.

Daha hükümet kurulur kurulmaz, Divan-ı Harb-i Örfî'lerin değişeceği konusunda basında yazılar çıkmaya başlamıştır. 24 Ekim tarihli *Vakit*, mevcut hükümetin Anadolu ile yapmak istediği barışın ancak, adalet duygusundan uzaklaşan yargılamaları durdurması, mahkemeleri kapatmasıyla ("adâlet gâyesinden ziyâde zümre ve şahsî ihtirâslarının tahrîkiyle işlemeğe müsâid idâre makinelerinin ta'tîl harekâtıyla") mümkün olacağını yazıyordu. Gazetelerde, mahkemelerin kapanması aleyhine seslerin yükseldiğine de dikkat çeken *Vakit*, barışın sağlanmasını, eski devrin sorumlularının tahliye edilmesi olarak anlamadığını eklemekle birlikte, "hayli zamandan beri adâlet makinelerinin adâletsizlik sesleri çıkardığına dikkat" çekmektedir. *Vakit*'e göre, suçlu suçsuz herkes Divan-ı Harplere sevkedilmiş, hapse atılmıştır.[88] Anadolu'daki milliyetçi hareket ile barışmak isteyen Tevfik Paşa kabinesinin, Damat Ferid Paşa dönemindeki Divan-ı Harb yargılamalarını geçersiz kılmak için belli adımlar atacağı beklenir olmuştu.

Bu düzenlemelerin başında, Damat Ferid Paşa döneminde verilmiş tüm dava dosyalarının yeniden incelemeye alınması ve bu mahkemenin daha önce vermiş olduğu kararlara temyiz yolunun açılması gelir. Oldukça geniş kapsamlı olan değişiklikle ilgili kararname 1 Kasım günü *Takvîm-i Vekayi*'de,[89] sonra da günlük gazetelerde yayınlanmıştır. Çıkartılan yeni kararnameye göre, idam, müebbed ve kürek gibi ağır cezalar yeniden ele alınacaktır. Hafif cezalarda ise sadece mahkûmlar başvurursa temyize gidilecektir. Bu amaçla bir Heyet-i Temyiziyye oluşturulur.[90] Gazeteler, "Divan-ı temyîzin, tedkîk edeceği evrâk hakkında ne sûretle beyân-ı mütalâa edeceği ma'lûm olmamakla beraber verilen birçok hükümlerin nakz edileceği muhakkak add edilmektedir", demektedirler.[91] Yeni düzenlemeler nedeniyle ara verilen davalara birkaç gün içinde başlanacağı açıklanır.[92] Değişikliklerin belki de en önemlisi mahkeme heyetinin tümüyle yenileştirilmiş olmasıdır.[93]

Yeni mahkeme heyeti hemen geçmiş dönemin dosyalarını tetkike başlamıştır. Ayrıca bazı görevliler, Bekirağa Bölüğü hapishanesini ziyaret etmiş ve "haklarında tevkîf müzekkiresi ısdâr edilmeden tevkîf edilen on beş zât" tesbit edilerek haklarında rapor hazırlanmıştır.[94] *Vakit* bu soruşturmalar sonuçlanıncaya kadar duruşmaların başlamayacağını haber veriyordu.[95] 10 Kasım 1920'de ise mahkemelerin görülmesine yeniden başlanacağı haberi verilir.[96]

---

88 *Vakit*, 24 Teşrin-i evvel (Ekim) 1920.

89 30 Teşrin-i evvel (Ekim) 1336 (1920) tarihli bu karar, 1 Teşrin-i sâni (Kasım) 1336 (1920) gün ve 3996 sayılı *Takvîm-i Vekayi*'de yayınlanmıştır.

90 *Vakit*, 2 Teşrin-i sâni (Kasım) 1920.

91 *A.g.e.*

92 *Vakit*, 1 Teşrin-i sâni (Kasım) 1920.

93 *Vakit*, 31 Teşrin-i evvel (Ekim) 1920.

94 *Alemdar*, 4 Teşrin-i sâni (Kasım) 1920.

95 *Vakit*, 7 Teşrin-i sâni (Kasım) 1920.

96 *Vakit*, 10 Teşrin-i sâni (Kasım) 1920.

Divan-ı Harb-i Örfî reisi Hurşit Paşa da ayrıca hapishaneye giderek tutuklular ile de görüşmüştür. Yapılan şikâyetlerden birisi de bazı sanıklara Merkez Kumandanlığı'nda işkence yapıldığına ilişkindir. Daha sonra işkence ve kötü muamele konusunda soruşturma açılmış ve bazı tutuklamalar yapılmıştır. Tutuklananların, "işkence ve yolsuzluk muamelatında medhal oldukları hakkında bazı emârât elde edilmiştir."[97] 16 Aralık 1920 tarihli gazete haberlerine göre, Bir Numaralı Divan-ı Harb-i Örfî, "mevkufların birçoğunun esnâ-yı tevkifinde muâmelât-ı gayrı kanuniyeye, darb ve tahkire marûz kaldıklarını" tesbit etmiştir.[98]

Geçmişe yönelik soruşturmalar sadece Divan-ı Harb'in aldığı kararların gözden geçirilmesi ile sınırlı kalmamış, bizzat eski Divan-ı Harp üyeleri de soruşturma kapsamına dahil edilmişlerdir.[99] Bu doğrultuda yapılan en büyük operasyon, başta başkan Mustafa Paşa olmak üzere eski Divan-ı Harb-i Örfî heyetinin 4 üyesinin tutuklanmasıdır. Tutuklanma nedeni Bayburt davasında sanık olarak yargılanan ve idam edilen Nusret'in davasındaki usulsüzlüklerdir.[100] *Vakit* gazetesi 17 Aralık 1920 sayısında olay ayrıntılı olarak anlatılır. Buna göre, heyet ilk karar toplantısında, idam cezası isteyen hâkimlerin de olmasına rağmen, coğunluğun oylarıyla, sanığı 15 sene kürek cezasına çarptırmıştır. Bu karar yazılmış olmasına rağmen, 20 Temmuz 1920 tarihinde konu yeniden ele alınmış ve karar bu sefer idam olarak değiştirilmiş, hüküm hemen infaz edilmiştir.

Sanık sabık Divan-ı Harb-i Örfî görevlileri hakkındaki dava kısa sürede sonuçlanmış[101] ve sanıklar 3-7 aylık cezalara çarptırılmışlardır.[102] 19 Ocak 1921 tarihli gazeteler, Askerî Temyiz mahkemesinin, sanıklar hakkında verilen kararı bozduğunu ve davaya yeniden bakılacağını yazarlar. Sanıkların tahliye talebi ise reddedilmiştir.[103] Mahkeme kararında ısrar etmiştir ama harbiye nezâreti sanıkların yattığı miktarı yeterli saymış, yatmaları için kalan süreler de padişah tarafından affedilmiştir.[104]

Geçmiş döneme ilişkin bir başka şikâyet konusu da, bazı sanıkların iki yıldır tutuklu olmalarına rağmen duruşmalarının başlamamış olmasıydı.[105] Önce, dosyalar incelenmeye alınmış; önem ve soruşturmaların başlama tarihlerine göre bir sıraya sokulmuştur.[106] Daha sonra, incelenen bu dosyalara dayanılarak, birbiri ardı sıra bir dizi takipsizlik ve beraat kararları alınmaya ve

---

97 *Vakit*, 8 Teşrin-i sânî (Kasım) 1920.

98 *Vakit*, 16 Kanûn-ı Evvel (Aralık) 1920.

99 *Vakit*, 3 Kanûn-ı Evvel (Aralık) 1920.

100 *Vakit*, 16 Teşrin-i sânî (Kasım) 1920.

101 *Vakit*, 8 Kanûn-ı Evvel (Aralık) 1920 tarihli haberinde dava sonuçlanmıştır demektedir. Nusret hakkında alınan birinci kararın yırtılmayarak dava dosyaları arasında saklanmış olmasının verilen ceza üzerinde etkisi olduğu anlaşılıyor: "Aynı meseleye dair bir mahkemeden iki hüküm sâdır olursa bu hükümlerden birincisi muteber olup, ikincisine itibar olunmadığından Nusret Bey'in idamı mahpus bir kürek mahkûmunu katletmek gibi bir cinayet olduğu için heyeti hâkime muhakeme edilerek... bir numaralı divanıharbin kaatil reis ve azası... yedi ay hapsedilmelerine hükmolunarak... askerî hapishaneye sokulmuşlardır." Ebubekir Hazım Teperyan, *Zalimane Bir İdam Hükmü*, İstanbul: Millî Mecmua Basımevi, 1946, s.226.

102 Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, c.II, s.299-300.

103 *Vakit*, 19 Kanûn-ı sânî (Aralık) 1921.

104 Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, c.II, s.299-300.

105 *Vakit*, 25 Teşrin-i sânî (Kasım) 1920.

106 *Vakit*, 6 Kanûn-ı Evvel (Aralık) 1920.

tutuklular serbest bırakılmaya başlanmıştır. Bu karar ve tahliyeler, ağırlıklı olarak Kuvâ-yı Milliye ile irtibatlı olmak suçundan haklarında soruşturma açılanlara ilişkindir.

Gazeteler, duruşmaların başlaması ile birlikte, davaların listesini de yayınlamaya başlarlar.[107] Ermeni tehciri ve cinayet nedeniyle yargılanan sanıklar hakkında birbiri ardı sıra beraat kararları verilmeye başlanır ve sanıklar tahliye edilirler. İlk beraat kararı Amasya davası için verilir.[108] Bunu Beypazarlı Fahri Bey'in beraatı takip eder. Yeni heyetin atanması ile birlikte, tehcir suçu da dahil, haklarında beraat kararı verilenlerin sayısı kısa sürede 36'yı bulur.[109] Beraat kararlarının önemli bir kısmı Kuvâ-yı Milliye ile ilişki içinde olmakla suçlananlarla ilglidir. Örneğin *İkdam* 10 Kanûn-ı Evvel 1920 haberine göre, Kuvâ-yı Milliye ile irtibatlı oldukları nedeniyle yargılanan 7 kişi beraat etmiştir. Tüm bir Aralık ayı boyunca aralarında tehcir suçluları da olmak üzere, değişik davalardan sanıklar birbiri ardı sıra tahliye edileceklerdir.[110]

Divan-ı Harb-i Örfî'lerin Sonu

Tüm bu gelişmeler, Divan-ı Harb-i Örfî yargılamalarının sonuna gelindiği biçiminde yorumlanabilir. Artık gerek Ankara'da oluşan yeni hükümet gerekse İstanbul hükümeti için Divan-ı Harb-i Örfî'ler bir fazlalık haline gelmeye başlamıştır. Mahkemelerin önce etkilerinin azaltılması sonra kapatılması doğrultusunda hem İstanbul hem de Ankara'da çeşitli girişimler olacaktır.

İstanbul'da, 9 Aralık 1920'de, Askerî Temyiz Meclisi, Askerî Temyiz Dairesi Başkanlığı'ndan Kuvâ-yı Milliye'ye katılmanın suç sayılıp sayılmayacağını sormuştur. Harbiye Nezâreti'nin, 16 Nisan 1921 günlü cevabı açıktır; "Kuvâ-yı Milliye ile ilgili olmak alkışlanmaya değer bir davranıştır. Bu gibi davaların tümünü kaldırınız."[111] Zaten, 15 Şubat 1921'den itibaren'de Kuvâ-yı Milliyecilerin gıyaplarında verilmiş kararlar tek tek kaldırılmaya başlanmış idi.[112] 24 Nisan 1921'de Divan-ı Harb-i Örfî almış olduğu bir kararla, "Kuvâ-yı Milliye'ye katılmanın suç olamayacağını, bu suçlamayla mallarına haciz konanların üzerindeki haczin kaldırılması gerektiğini belirten bir tutanak hazırladı... tutanağa göre, Kuvâ-yı Milliyecileri suçlu saymak, vatan savunması gibi şerefli bir işle çelişiyor..."[113] Böylece 11 Mayıs'tan itibaren başlayan ve 100'e yakın kişi hakkında idam cezası ile sonuçlanan Millici Harekete karşı davalar son bulmuş oluyordu. 24 Nisan 1922'de ise son İstanbul hükümeti Kuvâ-yı Milliyecileri yargılama yetkisi olmadığını ilan etmeye zorlandı.

Ermeni tehciri ile ilgili davaların akıbeti de farklı olmadı. Birbiri ardı sıra verilen beraat ve takipsizlik kararlarından sonra, *Peyam-ı Sabah* gazetesi, 11 Nisan 1922'de verdiği bir haberde, "Bir Numaralı Divan-ı Harb-i Örfî'de tehcir mesailine ait devai bulunmadığı icra ettiğimiz tahki-

---

107 *Vakit*, 8 Kanûn-ı Evvel (Aralık) 1920.
108 *İkdam*, 9 Kanûn-ı Evvel (Aralık) 1920.
109 *Vakit*, 10 Kanûn-ı Evvel (Aralık) 1920.
110 Sadece iki örnek için bkz. *Vakit*, 16, 23 Kanûn-ı Evvel (Aralık) 1920.
111 Zeki Sarıhan, *a.g.e.*, s.313.
112 *A.g.e.*, s.399.
113 Zeki Sarıhan, *a.g.e.*, c.3, s.449 ve 493.

kattan anlaşılmıştır," demektedir. Yani bu tarih itibarıyla artık görülen dava yoktur. 11 Temmuz 1922'de gazeteler Divan-ı Harb-i Örfî'lerin lagvedilmekte olduklarını haber verdiler.[114] 6 Kasım 1922'de Istanbul'un alınmasından sonra Ankara meclisince Divan-ı Harb-i Örfî'lerin iptaline ilişkin olarak çıkarılmış yasalar İstanbul'u da kapsadı ve böylece Divan-ı Harb-i Örfî'ler kesin olarak tarihe karıştı.

Ankara'da da, Ermeni tehciri ile ilgili faaliyet gösteren Divan-ı Harb-i Örfî'lerin kapatılması yolunda çeşitli girişimlerde bulunulmuştur. Örneğin, 11 Mayıs 1920'de yeni oluşan meclis genel affa ilişkin bir kanun teklifini ele alır. Eklemek gerekir ki Ermeni kırım suçluları genel af teklifinin dışında tutulmuştur. Af teklifi reddedilir. Aynı oturumda Mustafa Kemal, hükümet adına bir açıklama yapar ve hükümetin, "tehcir mesailinde mevkuf bulunanların gayri mevkuf bir suretle muhakemesinin icrasını" kararlaştırdığını söyler.[115] Tehcir suçundan yargılananların tutuksuz yargılanması kararını hükümet 8 Mayıs 1920'de almıştır. Alınan kararda, birçok kişinin tehciri, kişisel çıkarları için kullandıkları kabul ediliyor ve kanunsuz hareketlerde bulunanların cezalandırılmasının gerekli olduğu söyleniyor ama suçsuz kişilere karşı daha fazla haksızlık yapılmaması amacıyla bu kararın alındığı bildiriliyordu.[116]

Divan-ı Harb-i Örfî'lerin kapatılması doğrultusunda, doğrudan girişimlerde de bulunulur. Örneğin, 13 Mayıs'ta Çine Divan-ı Harb-i Örfî'sinin kapatılması için teklif verilir.[117] 31 Temmuz'da Samsun Divan-ı Harb-i Örfî'si için bir teklifte daha bulunulur.[118] 21 Temmuz 1920'de mecliste verilen başka bir önerge ile, İstanbul Divan-ı Harb-i Örfî'lerde verilmiş olan tüm kararların geçersiz sayılması istenir. Teklif kabul edilmez. Ama gerekçesi önemlidir. İstanbul Hükümeti ve aldığı kararlar, daha önceki bir Meclis kararı ile zaten geçersiz sayılmıştır. Bu nedenle özel olarak Divan-ı Harb-i Örfî kararları için ayrı bir oylama yapmaya gerek yoktur. Yani onlar da geçersizdir.[119] Bu konuda son adım 11 Ağustos 1920'de atılır. "Ankara Hükümeti, bir kararla tehcir davalarına bakacak mahkemeleri lağvetti."[120] 11 Ağustos'da alınan hükümet kararından sonra Çine ve Samsun Divan-ı Harb-i Örfî'lerine ilişkin teklifler mecliste tek tek ele alınır ve ilgili Divan-ı Harb-i Örfî'lerin kapatılması karara bağlanır. Nihayet 31 Mart 1923'te, sivil mahkemelerin yanısıra, divan-ı harp mahkemeleri tarafından hapsedilen herkes için genel af çıkarıldı.

Ankara Hükümeti'nin, Divan-ı Harb-i Örfî'lerin çabalarına son vermek için yaptığı girişimler, Malta Adası'nda bulunan tutukluların kurtarılması çabası ile paralel yürümüştür. Tüm bu dönem boyunca, Ankara Hükümeti çeşitli defalar, ya İstanbul Hükümeti aracılığı ile ya da doğrudan İngiliz makamlarına başvurarak, tutukluları kendisinin yargılamak istediğini bildirmiştir. Yargılamaların ulusal hukuk esaslarına göre yapılacağı doğrultusunda çeşitli sözler de verilmiş-

---

114 *Tercümân-ı Hakikat*, 11 Temmuz 1922.
115 *TBMM Zabıt Ceridesi*, c.1, Ankara: TBMM Matbaası, 1940, s.272.
116 *Düstur*, 3. seri, c.1, s.8, İstanbul, 1928.
117 *TBMM Zabıt Ceridesi*, c.1, s.281.
118 *TBMM Zabıt Ceridesi*, c.3, s.268-9.
119 21 Temmuz tarihli teklif, *TBMM Zabıt Ceridesi*, c.2, s.341. Teklifin reddedilmesi, *a.g.e.*, c.3, s.52.
120 Zeki Sarıhan, *a.g.e.*, c.3, s.167; Gotthard Jaeschke, *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi*, Ankara, 1970, s.116.

tir. Fakat sonuçta, Malta sürgünleri, yapılan bir anlaşma ile Türkiye'ye geri geldiklerinde herhangi bir yargılama yapılmamış, aksine önemli devlet görevlerine atanmışlardır. Böylece bir dönemin suçlularının yargılanması ile ilgili tüm girişimler büyük ölçüde başarısızlıkla sonuçlanmış oluyordu.[121]

121 Malta sürgünleri konusunda yapılan pazarlıklar için daha ayrıntılı bilgi için bkz. V. N. Dadrian, "Genocide as a Problem of National and İnternational Law...", *a.g.e.*, s.315-7 (Türkçe çeviri, *Ulusal ve Uluslararası Hukuk Sorunu Olarak Jenosid*, s.104-5); Taner Akçam, *İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu*, s.569-570.

Divan-ı Harb-i Örfî'de Görülen Davaların Listesi: Ermeni Tehciri ve Öldürmeler ile İlgili Davalar

TANER AKÇAM

28 Nisan 1919 tarihli *İstiklâl* gazetesi sağdan ikinci sütunda "Tarihî Muhâkemât Bugün Başlıyor" başlığı.

Aşağıdaki liste, sadece İstanbul Divan-ı Harb-i Örfîsi'nde görülen Ermeni tehcir ve katliamları ile ilgili davalara ilişkindir. Bilindiği gibi, Divan-ı Harb-i Örfî'ler, 1919-1922 yılları arasında sadece İstanbul'da değil, Anadolu'da çeşitli vilayetlerde de kurulmuş ve faaliyet göstermişlerdir. Ayrıca bu mahkemelerde sadece Ermeni tehciri ve öldürmelere ilişkin davalara bakılmamış, bunun dışında başka davalar da görülmüştür. Tehcir ve öldürmeler dışında görülen davalara ilişkin bazı örnekler aşağıda verilecektir.

Ermeni tehciri ve tehcir sırasındaki cinayetleri soruşturmak amacıyla oluşturulan mahkemelerin kurulması doğrultusunda ilk adım 14 Aralık 1918 tarihinde yayınlanan padişah iradesi ile atılmış ve daha sonra kabine, başta İstanbul olmak üzere, çeşitli illerde bu mahkemelerin kurulması kararı almıştır.[1] Bu amaca yönelik ilk Divan-ı Harb-i Örfî İstanbul'da 16 Aralık 1918 tarihinde kuruldu.[2] Daha sonra 8 Mart 1919 tarihinde yeni bir kararname ile mahkemeler "olağanüstü" addedildi ve mahkemenin yapısı ve çalışma tarzı konusunda esaslı düzenlemeler yapıldı.[3] İlerleyen aylarda başka değişiklikler de yapılacaktır.[4]

Anadolu'da faaliyet gösteren Divan-ı Harb-i Örfî'lerin faaliyetleri, yargılamalar ve sonuçları hakkında yeterli bilgiye sahip değiliz. Gene de, İstanbul basınında sınırlı da olsa bazı haberlerden, bu mahkemelerin faal olduklarını öğreniyoruz. Bu haberlere göre, İstanbul'da yapılan bazı soruşturma ve tutuklamalardan sonra, sanıklar ilgili Divan-ı Harb-i Örfî'lere yollanmaktadır-

---

1 Osmanlı Belgelerinde Ermeniler, Ankara: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayını, 1994, Belge no: 220, s.189-190; Ali Fuat Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1987, s.173.

2 *Takvîm-i Vekayi*, no: 3424, 21 Kanûn-ı Evvel (Aralık) 1334 (1918).

3 *Takvîm-i Vekayi*, no: 3493, 11 Mart 1335 (1919).

4 Divan-ı Harb-i Örfî'nin kuruluşu ve faaliyeti sırasında gündeme gelen değişiklikler için, "Divan-ı Harb-i Örfî'lerin Kuruluş Hikâyesi" makalesine bakınız.

lar. Örneğin, Ömerli Kaymakamı Ali Haydar Bey İstanbul'da tutuklanmış ve yargılanmak üzere Kastamonu'ya yollanmıştır.[5] Yine İstanbul'da görülen çeşitli davalarda, bazı sanıkların yöre divan-ı harb-i örfîlerince yargılandıkları ve cezalandırıldıkları da anlaşılmaktadır. Örneğin, Yalova davasında, sanık olarak yargılanan Emekli Jandarma Yüzbaşı Mehmed Cemal Efendi, Bolu Divan-ı Harbi'nde gıyabında 6 ay hapse mahkûm edilmiş, fakat bu divan-ı harp lağvedildiği için davası İstanbul'a aktarılmıştır.[6] Ankara Meclisi'nde, 9 Eylül 1920'de "Bolu Divan-ı Harbi'nce hapis ve nefye mahkûm edilenlerin af edilmeleri" ile ilgili bir kanun teklifi verildiğine bakılırsa, bu mahkemede verilen cezaların oldukça kabarık olması gerekir.[7] Başka bir bilgi de Samsun Divan-ı Harbi hakkındadır. Gazetelerde yer alan haberlere göre, mahkeme lağvedilmek üzeredir ve bu nedenle harbiye nezâretine başvurmuştur. Samsun Divan-ı Harbi, elinde çok sayıda dosya bulunduğunu ve bu dosyaları nereye devretmesi gerektiğini sormaktadır.[8]

Tehcir ve cinayet suçları kapsamındaki yargılamalar, her ne kadar esas olarak İstanbul Birinci Divan-ı Harb-i Örfîsi'nde görülmüşse de bu davaların da tam bir listesini elde etmek oldukça zordur. Çünkü, aşağıdaki listeden de anlaşılacağı gibi, konuya ilişkin resmi belgeler son derece sınırlıdır. *Takvîm-i Vekayi*'lerde ise ancak son derece sınırlı sayıdaki yargılama hakkında bilgi vardır. İstanbul yargılamalarının bütünü konusundaki en önemli kaynak İstanbul basınıdır, dersek abartmış olmayız. Elimizdeki imkânlar ölçüsünde tüm İstanbul basınını taramış bulunuyoruz. Fakat gene de belli eksiklerin varlığından söz etmek gerekir. Eksikliğin en önemli nedeni, hiçbir kütüphanenin dönem gazetelerinin toplu külliyatına sahip olmamasıdır. Bu nedenle birçok gazete nüshasına ulaşmamız mümkün olmamıştır. Ama gene de gazetelerin önemli ölçüde taranmış olduğunu söyleyebiliriz. Taradıklarımız içinde gözümüzden kaçan mahkeme haberleri olabileceği gibi, hiç haber verilmemiş yargılamaların mevcut olma ihtimali de vardır.

Yargılamaların tam bir listesinin İstanbul basınından da elde edilmesinin zor olmasının önemli bir başka nedeni daha vardır. Basında yargılamalar hakkında başlangıç aylarında var olan yoğun ilgi, zamanla ortadan kalkmıştır. İlerleyen aylarla birlikte (özellikle Damat Ferid Paşa'nın Anadolu'da gelişen milliyetçi hareket tarafından istifaya mecbur bırakıldığı Eylül 1919 sonrası) gazeteler mahkemeler hakkında son derece küçük haberler vermekle yetinmeye başlamış ve Divan-ı Harb-i Örfî'ce yapılan haftalık faaliyet raporunu yayınlamakla yetinmişlerdir. İlerleyen aylar ve yıllarda, gazetelerin, davaları "ehemmiyetsiz" olarak tasnif ettikleri bile olmaktadır.[9] Duruşma haberlerinin bazen sadece iki-üç cümle ile sınırlı kalması ve tek bir cümle içinde iki-üç ayrı mahkeme haberinden aynı anda bahsedilmesi hiç yadırganacak bir durum değildir. Örneğin,

---

5 *Yeni Gazete*, 6 Nisan 1919.

6 *Âti*, 10, 15 Mart 1920; *Peyam-ı Sabah*, 10 Mart 1920.

7 *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre 1, İctima Senesi 1, c.1, Ankara: TBMM Matbaası, 1942, s.38. Bolu Divan-ı Harbi'nde görülen davaların ne kadarının tehcir meselesi ile ilgili olduğu belli değildir. Meclis'te, af talebi etrafında, 28 Eylül 1920 oturumunda yapılan tartışmalardan anladığımız, Bolu Divan-ı Harbi, Bolu ve Düzce ayaklanmalarıyla ilgili cezalar vermiştir ve af bu ayaklanmalarda tutuklananlar için istenmektedir (*TBMM Zabıt Ceridesi*, c.4, s.341-342).

8 *Tercümân-ı Hakikat*, 31 Mart 1920.

9 *Vakit*, 18 Şubat 1921.

İkdam gazetesi, "Divan-ı Harb-i Örfî'de tutuklu olan 10 kişinin davasına bakılmış, bunlardan üçü tehcir meselesi ile ilgilidir ve ama vakit yetmediği için davaları başka güne kalmıştır", gibi bir haberle yetinmiştir.[10] Benzeri haberlere diğer gazetelerde de rastlamak mümkündür.[11]

Gerek gazetelerde haberlerin veriliş tarzı, gerekse mahkemelerin seyri ile Türk ulusal kurtuluş hareketi arasında doğrudan olmasa da önemli bir bağ olduğunu söylemek mümkündür. Ulusal hareket yükseldikçe ve güç kazandıkça, beraat veya soruşturmaya mahal olmadığı kararları artmış, İstanbul mahkemeleri süreç içerisinde önemlerini kaybetmişlerdir.

Haberlerin veriliş tarzında gözlenen ortak bir noktaya da dikkat çekmekte fayda vardır. Birçok durumda, özellikle ilerleyen aylara ait davalarda, sanıklar aleyhine verilen ifadelerin içeriğine veya ayrıntılarına ilişkin fazla bilgi verilmemiştir. Şahitlerin ifadeleri "sanık leyhinde ifade verdi" gibi genel cümlelerle geçiştirilmiştir. Bu nedenle, nelerin söylenmiş olduğunu tam olarak anlamak mümkün olamamaktadır.

Duruşmalar hakkında bilgiler aktarılırken, değişik gazetelerdeki bilgiler harmanlanıp, özetlenerek verilmiştir. Özetlemede, en geniş haber veren gazetenin bilgileri esas alınmıştır. Bu yolun tercih edilmesinin nedeni, teknik imkânların eksikliği nedeniyle gazetecilerin, tüm mahkeme sürecini kayda geçirme imkânlarının olmayışıdır. Bu nedenle, herhangi bir gazetede, bir diğerinde olmayan bazı bilgiler yer almıştır. Bu farklı bilgiler bir araya getirilirken, tarafımızdan herhangi bir ek bilgi eklenmemiş veya yorum yapılmamıştır, yapıldığı durumda köşeli parantez ile bu durum belirtilmiştir. Bilgilerin alındığı gazeteler, bazı özel istisnalar hariç, her mahkeme haberinin sonunda toplu olarak verilmiştir.

Tesbit edebildiğimiz dava sayısı 62'dir. Bu sayıya tehcir ve cinayetlerle dolaylı olarak ilgisi olan davalar dahil edilmemiştir. 62 davanın onikisi hakkında *Takvîm-i Vekayi*'lerde bilgi mevcuttur. Bu bilgiler ya duruşmaların tümünün tutanakları (örneğin, İttihadçı yöneticiler hakkındaki dava), ya sadece bazı oturumlar ve karar sureti (Kâtib-i Mesuller hakkındaki dava), ya karar suretleri (Yozgat ve Trabzon gibi davalar) ya da kararların Padişahça onayları (Bayburt, Erzincan gibi davalar) biçimindedir. Diğer 50 dava hakkındaki bilgiler günlük basından elde edilmiştir.[12] Bu 50 davadan 22 tanesi sonuçlanmış ve bunlardan 17'sinde sanıklar hakkında beraat kararı verilmiştir. 20 davanın nasıl sonuçlandığı hakkında herhangi bir bilgi elde edilememiştir. 8 dava hakkında soruşturmaya gerek olmadığı kararı verilmiştir. İlgili listedeki davalardan birisi, sanık Malta'ya sürüldüğü için düşmüş (Musul-1), bir dava da, bir sanık için beraat, diğer sanıklar için ise soruşturmanın derinleştirilmesi kararıyla sonuçlanmıştır (Musul-2).

Davaların özetlenmesinde, tutanakların veya karar suretlerinin yayınlanıp yayınlanmaması önemli bir ölçü olmuştur. Bu nedenle Ana Dava olarak adlandırdığımız (İttihad ve Terakki Par-

10 *İkdam*, 16 Kanûn-ı Evvel (Aralık) 1920.

11 İki-üç davanın tek bir cümleyle geçiştirildiği bir başka haber için bkz. *Peyam-ı Sabah*, 4 Şubat 1921.

12 50 rakamının kesin olmama ihtimali vardır. Bunun birinci nedeni, gazetelerin davaları isimlendirmede herhangi bir sisteme bağlı kalmamalarıdır. Aynı davanın değişik isimlerle adlandırılması sözkonusu olduğu gibi, bir şehre yönelik birden fazla davanın açılmış olduğu durumlar vardır. Bir şehirdeki tehcir nedeniyle, ayrı kişiler hakkında ayrı davaların açılması veya gazete haberlerinden davaların ayrı olup olmadıklarının anlaşılamaması, sayının kesinliği konusunda dikkatli konuşmamızı gerekli kılmaktadır.

ti sorumluları ile bakanlar kurulu hakkındaki) dava ile Yozgat ve Trabzon dava duruşmaları burada özetlenmemiştir. Ana Dava'nın tüm oturum tutanakları belgeler bölümünde yer almaktadır. Yozgat ve Trabzon davaları ayrı bir kitap olarak hazırlanmaktadır. Tutanakları tarafımızda yayınlanmayan veya ileride yayınlanacak olan davalar hakkındaki bilgiler (kâtibi-i mesuller davası örneğinde olduğu gibi) oldukça geniş tutulmuştur.

Tüm eksikliklerine rağmen, gün ışığına çıkardığımız bu bilgilerin paha biçilmez öneminin altı ne kadar çizilse azdır. Böylece, yakın tarihimizin bütünüyle karanlıkta kalmış bir dönemi hakkında son derece önemli bilgiler elde edilmiş ve bu dönem tarihinin bütünüyle yeniden yazılmasının imkânı yaratılmış olmaktadır.

HAKLARINDA *TAKVİM-İ VEKAYİ*'DE BİLGİ OLAN DAVALAR

Tutanakları Tamamen veya Kısmen Yayınlanmış Davalar

1. İttihad ve Terakki Yöneticileri Hakkında Açılan Dava [Ana Dava]: Bu davada, savaş dönemi hükümet üyeleri, İttihad ve Terakki Fırka yöneticileri ve üst düzey Teşkilât-ı Mahsûsa yöneticileri yargılanmışlardır.

Sanıklar: Hükümet üyelerinin davaları daha ikinci oturumda, [*T.V.* 3543] ayrılmıştır. Dosyalar ayrıldıktan sonra davanın sanıkları şunlardır: Midhat Şükrü, Ziya Gökalp Bey, Talat Bey [Küçük], Rıza Bey, Atıf Bey, Cevad Bey. Gıyaben yargılanan sanıklar: Doktor Nazım, Doktor Bahâeddîn Şakir, Doktor Rüsuhi Efendi, Aziz Efendi.

Gazeteler davayı haftalar öncesinden haber vermeye başlamışlar, davanın açılış gününde ise, "tarihi gün", "tarihi bir kararname", "müdhiş ithamat" gibi başlıklar kullanmışlardır. Günlük basının en ayrıntılı haber verdiği davalar arasında bu dava en baş sırada yer almaktadır. Oturum tutanakları tümüyle yayınlanmıştır. Davanın en önemli özelliği, duruşmalarda şahit dinlenmemiş olmasıdır.

Tarih: 28.04.-17.05.1919, toplam 7 oturum. 17 Mayıs'ta kesilen duruşmaya sonra devam edilmemiştir.

Takvîm-i Vekayi sayıları: 3540, 3543, 3547, 3549, 3553 (3554), 3557, 3561 [Davanın tüm tutanakları tarafımızdan yayınlanmaktadır].

2. Harp Dönemi (Kabine) Üyeleri Hakkında Açılan Dava [Ana Dava'nın devamı]: Dava için ek bir iddianame hazırlanmış, bir önceki davada yargılanan Hükümet üyelerine yenilerinin de eklenmesiyle dava görülmüştür.

Sanıklar: Said Halim Paşa, Hayri Efendi, Musa Kâzım Efendi, Halil Bey, Ahmed Nesimi Bey, İsmail Canbolat Bey, Abbas Halim Paşa, İbrahim Bey, Ali Münif Bey, Şükrü Bey, Mustafa Şeref Bey, Kemal Bey, Haşim Bey, Rifat Bey.

Gıyaben yargılanan sanıklar: Talat Paşa, Enver Paşa, Cemal Paşa, Doktor Nazım.

Tarih: 03.06.-25.06.1919, toplam 7 oturum. Tutanakların tamamı yayınlanmıştır.

Takvîm-i Vekayi sayıları: 3571, 3573, 3575, 3577, 3593, 3594, 3595.

Her iki dava için ortak karar 05.07.1919 tarihinde verilmiş, karar 3604 Nolu *Takvîm-i Vekayi*'de yayınlanmıştır.

[Davanın tüm tutanakları tarafımızdan yayınlanmaktadır.]

3. Parti Sekreterleri (Kâtib-i Mesuller) Hakkında Açılan Dava: Önce 7 kişiye karşı açılan davada sanık sayısı daha sonra (üçüncü oturumda) altı kişiye düşmüş, başka sanıkların da davaya dahil edilmesiyle birlikte sanık sayısı 12'ye çıkmıştır. Karar 12 sanık hakkındadır.

Dava 21 Haziran 1919'da başlamıştır. *Takvîm-i Vekayi*'de ilk üç oturumun tutanağı yayınlanmıştır. [*Takvîm-i Vekayi*'de yayınlanan ilk üç oturum ve karar sureti tarafımızdan yayınlanmaktadır. Diğer oturumların özeti aşağıdadır.]

Sanıklar: Mafenya Kâtib-i Mesulü Avni Bey, Beyoğlu Kâtib-i Mesulü Hasan Salahaddin Bey, Eskişehir Kâtib-i Mesulü Doktor Besim Zühdi Bey, Bursa Kâtib-i Mesulü Doktor Midhat Bey, Mirgün Kâtib-i Mesulü Vekili Cevdet Bey, Haleb Kâtib-i Mesulü Cemal Bey, Edirne Müfettişi Abdülgani Bey, Konya Kâtib-i Mesulü Vekili Abdülkadir Efendi, Kastamonu Kâtib-i Mesulü Vekili Münir Bey, Kastamonu Kâtib-i Mesulü Vekili Hasan Fehmi Efendi, Karahisar-ı sahib Tasfiye Komisyonu Re'is-i sabıkı (eski reisi) Agâh Bey, Karahisar-ı sahib Tasfiye Me'mûr-u Sabıkı (eski memuru) Hayreddin Bey.

İlk oturumda kimlik tesbiti yapılmış ve iddianame okunmuş ve sanıkların "İttihad ve Terakki Fırkasının gayr-ı meşru maksatlarına âlet oldukları ve emniyet-i dâhilîyyeyi ihlâl ettiklerinden" dolayı cezalandırılmaları istenmiştir.[13] Sanıklar, avukat tutma talebinde bulundukları için dava ertelenmiştir.

23 Haziran tarihli ikinci oturumda sanıkların tümü kendilerine yöneltilen suçlamaları reddetmişler, hatta bazıları tehcir olayını "duymadıklarını", "bulundukları bölgelerden tehcir yapılmadığını" ve sonradan böyle şeylerin olduğunu işittiklerini iddia etmişlerdir.[14] 28 Haziran tarihindeki oturumdan sonra davaya, Divan-ı Harb-i Örfî'de düzenlenen değişiklikler nedeniyle ara verilmiştir. Dördüncü oturum olarak adlandırdığımız, ara vermeden sonraki ilk duruşma 6 Ekim 1919 tarihinde yapılmıştır. Gazeteler, davalara numara vermedikleri için arada başka oturum olup olmadığını bilemiyoruz. Bu oturumda, dava vekilleri mahkemenin yetkisizlik kararı vermesini istemişlerse de bu talep reddedilmiştir.[15]

Beşinci oturum 27 Ekim 1919'dadır. Bu oturumda Çankırı Kâtib-i Mesulü Cemal Oğuz Bey'in dosyası dava ile birleştirilir. Cemal Oğuz, İstanbul'dan Çankırı'ya sürülen Ermenileri öldürmekle suçlanmaktadır. Bu oturumda, İstanbul'dan sürülen Ermenilerden Rahip Karabetyan Efendi'nin yazılı ifadesi okunur. Karabetyan, Cemal Oğuz'un, Ankara'dan Ayaş'a yollanan 5 Ermeni'nin öldürülmesini organize ettiğini söylemektedir. Yine aynı oturumda Kastamonu Valisi

13 *Alemdar*, 22 Haziran 1919.

14 *Alemdar*, *Yeni Gazete*, 24 Haziran 1919.

15 *Alemdar*, 7 Teşrin-i evvel (Ekim) 1919.

Reşid Paşa'nın, Kastamonu Kâtib-i Mesulü Hasan Fehmi Bey hakkındaki ifadesi okunmuştur. Vali, Teşkilât-ı Mahsûsa reisi imzasıyla, Bahâeddîn Şakir'den bir tezkere aldığını ve bu tezkerede Kastamonu'daki Ermenilerin tehcir edilmelerinin lüzumunun bildirildiğini, kendisinin bu emre uymaması nedeniyle görevinden el çektirildiğini aktarmaktadır. Vali ayrıca, Kâtib-i Mesulü Hasan Fehmi'nin Kastamonu'da, kendisi aleyhine, "Reşid Paşa Türklerin değil Ermenilerin valisi" diye propaganda yaptığını da belirtmektedir. Hasan Fehmi bu iddialar karşısında herhangi bir açıklamada bulunmazken, Cemal Oğuz, "tehcir edilen Ermenilere eza ve cefa yaptığım yalandır", diyerek suçlamaları reddetmiştir.[16]

Altıncı oturum 3 Kasım 1919'dadır. Bu duruşmada, Cemal Oğuz aleyhine ifadeler okunur ve şahitler dinlenir. Ermeni şahitlerin dışında, iki Türk, Hacı Tevfik ve Ziya Efendi'nin de Cemal Oğuz aleyhine, Çankırı'da alınmış ifadeleri okunur. Sanık iddiaları reddeder.[17]

Yedinci oturum, 12 Kasım 1919'dadır. İstanbul'dan Çankırı'ya sürülen Ermenilerden hayatta kalanlar ifade verir. Bunlardan Eczacı Krikor Efendi ifadesinde, Çankırı'nın yüz hane kadar olan yerli ahalisinin tamamiyle sürgüne tabi tutulmuş olduğunu; İstanbul'dan gelen Ermeni sayısının 180 kişi olduğunu ve bunlardan, 30 kadar kişinin hayatta kaldığını söyler. "Kengırı'ya (Çankırı) gönderilen 180 kişiden bugün hayatta otuz kişi kadar mevcuttur". Ermenilerin öldürülmesini, Cemal Oğuz'un idare ettiği Teşkilât-ı Mahsûsa çetesi yapmıştır. Çankırı Mutasarrıf Vekili İzzet Bey olanlardan çok üzgündür ve kendisini ziyaret eden Ermenilerin yanında üzüntüsünden ağlamıştır. Çankırı'da son kalan 5 Ermeni'ye ne yapılacağı İstanbul'dan sorulduktan sonra, bunlar araba ile şehirden çıkartılmış, yolda bir çeteye teslim edilerek öldürtülmüştür. Bu kişileri götüren arabanın sürücüsü, kısa bir süre sonra, boş olarak geri döndükten sonra, "Polis onları çeteye teslim etti, ben dönüp geldim", demiştir. Şahid'in ifadesine göre, arabacı daha sonra üzüntüsünden hasta olmuştur. Şahit Krikor ayrıca, "Katl olunan beş kişi sevk olunduğu gün Cemal Bey beni de gönderecekti. Araba bulamayarak kaldık. Katl olunanlar bizim yerimize katl edilmişlerdir", demiştir.

Yine aynı oturumda, Hasan Fehmi'nin aleyhine verilmiş yazılı ifadeler okunur. Buna göre, Hasan Fehmi, Çankırı'da Ermeni mallarının satış komisyonunda (emvâl-i metrûke komisyonu) görev almış, mallar açık artırma ile satılmadan önce, Hasan Fehmi çuvallar dolusu muhtelif eşyayı zimmetine geçirmiştir.[18]

Sekizinci oturum 22 Kasım tarihinde yapılmıştır. Hayatta kalan Ermeniler ifade vermeye devam etmişlerdir. Bunlardan Çankırı'ya sürülen Mimar Simon Efendi, Ermenilerin sayısını 200 kadar olarak vermiştir. Şahit, "beş Ermeni katl edildiği zaman bendeniz Kengırı'da idim", demiş ve Jandarma komutanının, öldürme olayları ile ilgili olarak, "bu hükümetin işidir" dediğini ve soruşturma açmadığını aktarmıştır. Edirne Kâtib-i Mesulü Abdülgani Bey'in de bir şahidi dinlenmiş; sonra sanık, kendisinin olaylarla hiçbir ilgisi olmadığını tekrar etmiş ve "Edirne'de yetmiş

16 *Âti*, Alemdar 28 Teşrin-i evvel (Ekim) 1919.
17 *Âti*, *Alemdar*, 4 Teşrin-i sâni (Kasım) 1919.
18 *Âti*, 13 Teşrin-i sâni (Kasım) 1919.

seksen hane kadar Ermeni bulundu. Hükümet bunları... bir gece içinde çıkarttı. Bir sabah kalktım, bakdım tehcir olmuş", demiştir.[19]

Dokuzuncu oturum 23 Aralık 1919 tarihinde yapılmıştır. Cemal Oğuz, aldığı Hastane raporuna dayanarak tedavi olabilmesi için tahliye edilmesini istemiştir. Mahkeme heyeti bu isteği reddedince, sinir buhranları geçirmiştir. Daha sonra diğer kâtib-i mesuller için ilgili vilayetlerden alınan ifadeler okunmuştur. Bu ifadelerde Hasan Fehmi dışındaki kâtib-i mesuller için fazla suçlayıcı bilgi yoktur. Kastamonu Valisi Reşid Paşa, Hasan Fehmi'nin "Ermenilere zulm ettiğini" söylemektedir. Benzeri ifadeler Kastamonu Belediye Reisi tarafından da verilmiştir, [bu ifadelerin ayrıntıları konusunda gazetelerde bilgi yoktur]. Hasan Fehmi, aleyhine ifade verenlerin hepsinin Hürriyet ve İtilaf Fırkası üyesi olduklarını söylemiş ve suçlamaları reddetmiştir.[20]

Onuncu oturum 29 Aralık 1919 tarihinde yapılmış ve savcılık makamı esas hakkında mütalâasını okumuştur. Buna göre, Bursa, Eskişehir, Edirne, Manisa, Kastamonu kâtib-i mesullerinin cinayet suçundan [tek tek sayılan suçlar: dağlarda çete teşkili, Ermenileri katl etmek, tehciri idare etmek vb.] cezalandırılmasını Beyoğlu kâtib-i mesulü ile Karahisar emvâl-i metrûke komisyonu azasının "cünha ile mücrimiyetlerini" [ufak cezaya çarptırılmalarını], Halep, Kastamonu kâtib-i mesullerinin, Konya murahhas mesulü ile müdafaa-ı milliye reisinin beraatini talep etmiştir. Cemal Oğuz'un dosyası, sağlık nedenleriyle davadan ayrılmıştır.[21]

Onbirinci oturum 1 Ocak 1920'de yapılmış ve sanık avukatlarının ve avukatı olmayan sanıkların kişisel savunmaları alınmıştır. Avukatlar ve sanıklar, tüm iddiaların iftira olduğunu ileri sürerek beraat talep etmişlerdir.[22]

Onikinci oturum 3 Ocak 1920 tarihinde yapılmış ve savunmalara devam edilerek sanıklardan son sözleri sorulmuş ve onlar da beraatlerini talep etmişlerdir.[23]

Onüçüncü oturum 8 Ocak 1920 tarihinde yapılmıştır. İddia makamı, esas hakkındaki mütalâasını okumuş ve Edirne kâtib-i mesulünün dosyasının Edirne tehciri ile yargılanan Vali Adil Bey ile birlikte ele alınması amacıyla ayrılması önerisinde bulunmuştur. Daha sonra karar açıklanır. Kastamonu Kâtib-i Mesulü H. Fehmi ve Bolu Kâtib-i Mesulü Doktor Midhat Bey 10'ar yıl olmak üzere, sanıklar çeşitli cezalara çarptırılırlar. Beraat edenler ve dosyaları başka duruşmalarla birleşitirilenler, davaları ayrılanlar ve haklarında yeni soruşturma açılmasına karar verilenler olur.[24]

Dava daha sonra 13 Şubat 1920'de temyize gönderilmiş[25] ve Divan-ı Temyiz davayı bozmuş ve dosyayı, davaya yeniden bakılması için 1. Divan-ı Harb-i Örfî'ye geri göndermiştir.[26] Mahkemenin yeni kararının ne olduğu konusunda bir bilgi yoktur. 30 Aralık 1920 tarihinde, sa-

---

19 *Alemdar*, *İkdam*, *Âti*, 23 Teşrin-i sâni (Kasım) 1919.
20 *Alemdar*, *Âti*, 24 Kanûn-ı Evvel (Aralık) 1919.
21 *Âti*, *Alemdar*, 30 Kanûn-ı Evvel (Aralık) 1919.
22 *Âti*, 2 Kanûn-ı sâni (Ocak) 1920.
23 *Alemdar*, 4 Kanûn-ı sâni (Ocak) 1920.
24 *Âti*, 9 Kanûn-ı sâni (Ocak) 1920, karar sureti ve cezaların tam listesi için burada yayınladığımız TV 3772'ye bakınız.
25 *Âti*, 13 Şubat 1920.
26 *Alemdar*, *Âti*, 26 Mart 1920.

nıklardan Hasan Fehmi Bey'e ait evrakın incelenmeye alındığı haberi vardır.[27] 10 Mart tarihli gazetelerde ise, Edirne Kâtib-i Mesulü Abdülgani Bey'in cezasının Edirne tehciri sanıkları ile birlikte verileceği ve dosyanın ilgili mahkemeye intikal ettirildiği haberi yer almaktadır.[28]

Takvîm-i Vekayi, dava tutanaklarının ilk üç oturumunu ve karar suretini yayınlamıştır.

Takvîm-i Vekayi sayıları: 3586, 3589, 3596, 3772. 8 Ocak 1920'de açıklanan karar 3772 No'lu *Takvîm-i Vekayi*'de yayınlanmıştır.

Karar Suretleri veya Padişah Onayları *Takvîm-i Vekayi*'de Yayınlanmış Davalar

4. Bayburt: Bayburt ve Ergani civarındaki katliam ve yağma üzerine, Urfa eski Mutasarrıfı Nusret, Erzurumlu Pire Mehmed (Mehmed Necati Efendi) haklarında açılan dava. Nusret tutuklu, Mehmed firaridir.

Davaya 15 Mart 1920'de başlanır. İlk oturumda Nusret, tehcir işinin "Mahmud Kâmil Paşa emriyle, jandarma ve depo alayı efradı tarafından yapıldığını" söyler. Bazı şahit ifadeleri okunur. Yazılı ifadeleri okunan, Ömer ve Ali efendiler Nusret aleyhine ifade verirler. Nusret ilk sorgusunda, "Ordu kumandanlarından şiddetli evamir (emirler) almakta idik", der. "Hatta bir seferinde Mahmud Şevket Paşa'dan, "ne sebeple olursa olsun, tehcir edilmemiş olan Ermenilerin serian sevki için emir almıştım. Bu emri ifa etmeyenler idam olunacaktı", der.[29]

20 Mart tarihinde yapılması gereken bir oturum, Bayburt'dan istenilen evrak gelmediği için ertelenmiştir. 1 Mayıs 1920'de bir başka oturum daha olmuş ve şahitler dinlenmiştir.

5 Temmuz 1920 tarihli *Tercümân-ı Hakikat* davanın sonuçlandığını bildirir, karar Padişah onayına sunulmuştur. 20 Temmuz 1920'de karar açıklanır. Mahkeme kararı tam metin olarak 5 ve 6 Ağustos tarihli günlük gazetelerde yayınlanmıştır. Sanıklardan ikisi de idam cezasına çarptırılırlar. Ayrıca, gerek Erzurum gerek Bayburt ve Ergani Madeni'nde tehcir ve öldürme suçundan 26 kişi hakkında da soruşturma açılmasına karar verilmiştir. Nusret 5 Ağustos 1920'de idam edilir.

Kararın alınmasında, sanıklar aleyhine ifade veren Türkler önemli bir rol oynamışlardır. Karar suretinde zikredilen isimler şöyledir: O dönem Bayburt jandarma bölüğü kumandanı Mülâzım Salih Efendi; tüccar Sürmeneli Ömer, Sürmene tüccarı Ali Efendi; Bayburt eski kaymakamı (Beyazıd Mutasarrıf vekili) Ziya Bey; Erzurum Jandarma Alay Kumandanı Adil Bey; Ergani Maden Mühendisi Abdullah Hüsrev. İfadelerden anlaşılan, Ermenilerin ilk kafilesi hiç vakit tanınmadan, bir gece emriyle toplatılarak yollanmışlardır. Mehmed Necati Efendi, Erzurum'dan özel olarak 30-40 kişilik bir kuvvetle gelmiş ve sürgünleri yapmıştır. 15 gün boyunca azar azar Erzincan'a yollanan Ermeniler yolda katledilmişlerdir. Nusret, 150 kadar kız ve erkek Ermeni çocuğunu bir hana doldurtmuş ve herkes gidip istediğini almıştır. Erzurum Jandarma Alay Kumandanı Adil Bey, yaptığı soruşturma sonucu Ermenilerin, "Teşkilât-ı Mahsûsa efradı tarafından... katl

27 *Vakit*, 30 Kanûn-ı Evvel (Aralık) 1920.
28 *Âti*, 10 Mart 1920.
29 *Alemdar*, 16 Mart 1920.

edildiklerini... icra eylediği tahkikatten ve Bayburt jandarma kumandanından aldığı cevab-ı tahrirden anladığını" söylemiştir. Şahitler, daha olay sırasında cinayetler hakkında şikâyetlerde bulunmuşlar ve fakat Nusret cinayetleri nedeniyle ödüllendirilmiş ve Erzincan mutasarrıflığı vekâletine ve bilahare Ergani mutasarrıflığına terfi ettirilmiştir.

Kaynak: *Âti*, 14, 15, 16, 21 Mart 1920; *Alemdar*, 14, 16, 21 Mart, 2 Mayıs, 6 Ağustos 1920; *Peyam-ı Sabah*, 16 Mart 1920; *Tercümân-ı Hakikat*, 5 Temmuz, 5 Ağustos 1920; *Vakit*, 6 Ağustos 1920

Ayrıca *Takvîm-i Vekayi*, 08 Ağustos 1920, No: 3923'te kararın Sultan tarafından onayı yayınlanmıştır.

[Günlük gazetelerde yayınlanan karar suretinin tam metni ve *Takvîm-i Vekayi*'de yayınlanan Padişah onayı tarafımızdan yayınlanmaktadır.]

5. Bosnalı İsmail Arkadaşları ve Ahmed Midhat: Dava, Dr. Ahmed Midhat'ın tedavi için yatırıldığı Gümüşsuyu hastanesinden kaçırılmasında rol oynayan 11 ayrı sanık hakkındadır. Sanıkların çoğu firardadır. Ahmed Midhat kâtibi mesuller davasında sanıktır. Bursa kâtib-i mesulüdür, Bolu kâtib-i mesulü olduğu sırada, Ermenilerin tehcir ve öldürme işine karışmış, ahaliyi "Ermenileri istemeyiz" yolunda tahrik etmiş, Bolu Mutasarrıf Vekili Ali Hilmi Bey'in tehcire karşı çıkması üzerine onu görevinden aldırmış, Bolu'dan tehciri sağlamış olmakla yetinmeyip Düzce, Çankırı, Ankara tehcirlerine de karışmıştır. Bu suçlarından dolayı, kâtib-i mesuller davasından 10 yıl küreğe mahkûm edilmiştir. Davası temyizde bozulmuş, fakat yeniden bakılacağı sırada, tedavi için bulunduğu hastaneden kaçırılmıştır. Kaçırma işini organize eden Bosnalı İsmail ile birlikte Bursa'da Kuvâ-yı Milliye'ye katılmıştır. Bosnalı İsmail aynı hastanede doktordur ve yine aynı hastanede olan Cemal Oğuz ve Ahmed Midhat'a yardımcı olmuş, Cemal Oğuz'un 6 gün serbest gezmesine imkân sağlamış ve Ahmed Midhat'ın kaçmasını sağlamıştır. Karar suretinde, Bosnalı İsmail için, "bu babda tahkikat ve muhâkemâta ibtidâr olunduğu esnada kezalik firar" ettiği ve Ahmed Midhat ile birlikte Kuvâ-yı Milliye'ye katıldığı söylenir. Ahmed Midhat ve Bosnalı İsmail gıyaplarında 19 Temmuz 1920'de, Kuvâ-yı Milliye'ye katılmak suçundan idama mahkûm olurlar. Firar olayı ile ilişkileri bulunan diğer 4 sanık çeşitli cezalara çarptırılmış 6 sanık ise beraat etmiştir. Davanın karar sureti, 22 Temmuz *Vakit* ve 22, 23 Temmuz 1920 *Alemdar* gazetelerinde yayınlanmıştır.

Karar sultan tarafından 28.08.1920'de onaylanır ve *Takvîm-i Vekayi*, 01.09.1920, No: 3944'de sultanın onayı yayınlanır.

[Günlük gazetelerde yer alan karar sureti ve *Takvîm-i Vekayi*'de yayınlanan Sultan onayı tarafımızdan yayınlanmaktadır.]

6. Büyükdere veya Boğaziçi: [Basında Yeniköy ve Tarabya Tehcir Muhakemesi olarak da geçer.] Dava 23 Nisan 1919'da başlar. Gazetelerin davaya değişik isimler vermesi ve sanık isimlerini farklı yazmaları [örneğin Celâl hakkında, "fırıncı", "Laz", "muhtar" Celâl biçiminde her gazete

ayrı unvan kullanır] nedeniyle dava hakkındaki bilgiler oldukça karışıktır. Bu nedenle toplam kaç duruşma olduğunu çıkartmak zordur. Büyükdere'den (Boğaz-Yeniköy ve Tarabya'dan) sürülen Ermeni ve Rumların mallarının yağması üzerine açılmıştır. Sanıklar, Büyükdere Polis Merkez Memûru (Abdül)Kerim, Selânikli Hıfzı Bey-zade Refik Bey ve Laz (Muhtar) Celâl Efendi'dir. 6 Mayıs 1919'daki oturumda, Hafız Mahmud da tutuklanır ve sanık sayısı 4 olur.

23 Nisan 1919 tarihli birinci oturumda sanıklardan Abdülkerim ifadesinde, Boğaziçi, askerî bölge ilan edildiği için ahalinin boşaltıldığını, bu boşaltma işleminin kusursuz olduğunu ama askerlerin gelip bölgeyi işgal etmesi ile usulsüzlüklerin başladığını söyler. "...Asker ve zabıtanın bazı yolsuz hareketleri ve hatta ahaliden bazılarını darbe bile kıyam ettikleri ve bu meyanda polislerden iki efendiyi dahi dövdükleri vakidir", der. Ayrıca, "askerler tarafından ika edilmiş sirkat cürümleri (hırsızlık suçları) de vardır." Sanık aynı oturumda ikinci defa ifade verir ve "zaten askerler kapıları kırıp giriyordu", diye ilave eder.[30]

İkinci oturum 24 Nisan tarihindedir. Sanıkların aleyhinde ifade veren Büyükdere heyet-i ihtiyariyyesinden Samih Bey; Büyükdere muteberanından Kemaleddin Bey gibi Türk şahitler vardır. Kemaleddin Bey, tehcirle görevli memurlar için, "Efendim artık onlar memur değil, adeta müstebid ve gaddar kimselerdi", ifadesini kullanır. Şahit, sanık Kerim Bey'in insanları tehdit ettiğini, isteseydi yolsuzluklara engel olabileceğini söyler. Kolağası Ali Bey ifadesinde tehcir sırasında birçok yolsuzluk yapıldığını, bu meseleler hakkında şikâyetlerde bulumak istediğini ama "hükümetin işlerine karışmaması" ihtarı aldığını söyler. Çalınan eşyalar, bakır kazanlar içinde götürülmüş ve gömülmüştür. Bölge insanının, Refik Bey'den neden korktuğu sorusuna ise şöyle cevap verir: "Paşa hazretleri, Talat Paşa haftada bir kerre Refik Bey'in yalısına gelip, babasının elini öpüyordu. O zamanda ise Talat Paşa'nın selam verdiği adamdan korkmayan kim vardı?"[31] Polis müdüriyeti ikinci şube müdürü komiserlerinden Halid Efendi de ifadesinde, "birçok hanelerin tahrib edilmiş olduğunu ve bu hanelerin izi bile kalmadığını" bildirir. Şahit Raşid Efendi de eşyaların çalınıp, gömüldüğünü söyler.[32]

Üçüncü oturum 27 Nisan tarihinde yapılır ve Ermeni şahitler ifade verirler. Kendilerine 24 saat müsaade verildiğini, bir kısım eşyalarını yanlarına almalarına müsaade edilmedigini, döndüklerinde evlerini ve mallarını yağmalanmış bulduklarını anlatırlar.[33]

Dördüncü oturum 1 Mayıs 1919 tarihindedir ve şahitler dinlenir. Sanıkları suçlayıcı ifade veren Ermeni şahitlerden başka Komiser Raşid Bey ve Birinci Kolordu İkinci Şube'den Osman Bey de sanıkların aleyhinde ifade vermişlerdir. Eşyaların çalınması, "üç-dört katlı evlerin on liraya" satılması, *Yeni Gazete* haberine göre, Osman Bey bazı sanıkların lehinde de ifade vermiştir.[34]

---

30 *Yeni Gazete*, 24 Nisan 1919.
31 *Alemdar*, 25 Nisan 1919.
32 *Alemdar*, 25 Nisan 1919.
33 *Tercümân-ı Hakikat*, 27 Nisan 1335 (1919).
34 *Alemdar*, *Yeni Gazete*, 2 Mayıs 1919.

Beşinci oturum 6 Mayıs 1919 tarihindedir ve şahitlerin dinlenmesine devam edilir. Polis Müdüriyeti Daire Müdürü Nuri Efendi, sanıklardan Celâl Efendi'nin evinde çalınmış mallar bulduğunu söyler. Rizeli Hafız Mahmud hakkındaki dosya dava ile birleştirilir ve Hafız Mahmud tutuklanır. Başka Türk şahitler de ifade verirler.[35]

Altıncı oturum 7 Mayıs 1919 tarihindedir, şahitlerin dinlenmesine devam edilir.[36] Yedinci oturum 10 Mayıs 1919 tarihindedir, şahitlerin dinlenmesine devam edilmiştir.[37] Sekizinci oturum 13 Mayıs 1919 tarihindedir. Türk ve Ermeni şahitlerin dinlenmesinden sonra, mahkeme heyeti tahkikatın kâfi görüldüğü, duruşmanın karar aşamasına geldiğini açıklamıştır. Türk şahitler, Ermeni mallarının yağma edildiğini kanıtlayan ifadeler vermişlerdir. Sanıkların lehinde ifade veren şahitler de dinlenir.[38] Mahkeme kararı 24 Mayıs'ta açıklanmıştır, fakat gazetelerde karara ilişkin bir habere rastlamadık. 3618 sayılı *Takvîm-i Vekayi*'den okunabileceği gibi sanıklardan Kerim bir yıl, Refik iki yıl hapis cezasına çarptırılmış, diğer sanıklar beraat etmiştir. *Âti*, 18 Kanûn-ı sâni (Ocak) 1920 tarihinde, "Büyükdere tehcirinden dolayı bir sene küreğe mahkûm olan Büyükdere merkez me'mûr-ı sabıkı Kerim, iki sene küreğe mahkûm olan Refik Hıfzı beylerin bakiye-i müddet-i cezaîyyeleri afv olunarak tahliye" edildiklerini bildirir.

Davanın sadece karar sureti *Takvîm-i Vekayi*, 09.08.1919, No: 3618'da yayınlanmıştır. [Karar sureti tarafımızdan yayınlanmaktadır.]

7. Cemal Oğuz ve Nureddin Beyler: İstanbul'dan Çankırı'ya sürülen Ermeniler katletmek suçundan açılan dava

Çankırı İ.T. kâtib-i mesulü olan Cemal Oğuz kâtib-i mesuller aleyhine açılan davada da sanıktır. Cemal Oğuz hakkında önce ayrı soruşturma yapılmış, sonra dosyası kâtib-i mesuller davası ile, 27 Ekim 1919 tarihindeki beşinci oturumda birleştirilmiştir. Daha sonra hastalığı nedeniyle, dosyası 29 Aralık 1919 tarihindeki onuncu oturumda bu davadan ayrılmıştır. Cemal Oğuz'un davası 27 Ocak 1920 tarihinden itibaren ayrı olarak görülmeye başlanmıştır. İlk oturumda bazı Türk şahitlerin yazılı ifadeleri okunmuştur. Aralarında Çankırı eski Mebusu Tevfik Bey'in de bulunduğu bazı şahitler, Cemal Oğuz'un, orduya ait iaşe ve müdafaayı milliyeden para alma konularında yaptığı çeşitli suiistimallerinden bahsetmektedirler. Sanık, tüm iddiaları reddetmiştir.

3 Şubat 1920 tarihinde ikinci oturum yapılmış ve şahitlerin dinlenmesine devam edilmiştir. Çankırı'ya sürülen Ermenilerden sağ kalan Kasbar, Cemal Oğuz aleyhine ifade vermiştir. Çankırı'ya 160 kişilik bir kafile ile gönderildiğini söyleyen Kasbar, bu kafilenin daha sonra Çankırı'dan başka yönlere gönderildiğini belirtmiş ve "Kengırı'dan ilk kafile olarak 51 kişi hareket etmişti. Bunlardan yalnız 19 kişi döndü. Sonra 24 kişi daha hareket etmişti. Bunlardan da

35 *Tercümân-ı Hakikat*, 6 Mayıs, *Yeni Gazete*, 7 Mayıs 1919.
36 *Alemdar*, *Yeni Gazete*, 8 Mayıs 1919.
37 *Tercümân-ı Hakikat*, 10 Mayıs, *Yeni Gazete*, *Alemdar*, 11 Mayıs 1919.
38 *Yeni Gazete*, *Alemdar*, 14 Mayıs 1919.

4 kişi döndü", demiştir. Şahide göre, tehcirden kurtulan Ermenilerden 800 lira kadar para alınmıştır.[39]

5 Şubat 1920 tarihinde son duruşma yapılmış ve gene şahitler dinlenmiştir. Tehcirden sağ olarak kurtulan Mihail Ohannes ifade vermiştir. Ayaş'a sevk olunan 5 Ermeninin öldürülmesi olayını aktaran Mihail Ohannes, Mutasarrıf Vekili İzzet Bey'in bu vaka nedeniyle soruşturma yaptırdığını söylemiştir, "iki şaki yakalanmış ve hapse tıkılmıştı. Muhafızlar da firar eylemişlerdi."[40] Ohannes ayrıca, Cemal Oğuz'un o zaman çok nüfuz sahibi bir kişi olduğuna da ifadesinde yer vermiştir. Cemal Oğuz'un suçlamaları reddetmesinden sonra, savcılık esas hakkındaki mütalâasını okumuş ve sanığın Ceza Kanunu'nun 45 ve 170. maddelerine göre cezalandırılmasını talep etmiştir. Sanık ve avukatı savunmalarını yapmışlar ve beraat talep etmişlerdir.

8 Şubat 1920 tarihli oturumda karar açıklanmıştır. Cemal Oğuz, Kengırı'nın "Tüney" Karakolu civarında Doktor Çilingiryan ve dört arkadaşının katledilmesinden suçlu bulunmuştur. Buna göre, Cemal Oğuz, Ermenileri katleden Kürt Ali'yi Çankırı'ya davet etmiş ve talimat vermiştir. Cemal Oğuz beş sene dört ay ve firarda bulunan Yüzbaşı Nureddin Bey ise 6 yıl 8 ay kürek cezasına çarptırılmıştır. Dava 5 Mart 1920'de Divan-ı Temyiz-i Askerî'ye havale edilmiştir. 2 Mayıs 1920 tarihli gazeteler, Divan-ı Harb-i Örfî'nin 29 Nisan 1920 tarihli bir karar suretini yayınlarlar. Buradan anlaşıldığına göre, Temyiz mahkemesi, davayı 23 Mart tarihinde bozmuştur. Nedeni de, davanın İstanbul Divan-ı Örfî sorumluluk alanına girmemesi ve cinayet olayının asli sanıklarının Ankara Divan-ı Harb-i Örfîsi'nce yargılanmış ve cezalandırılmış olmalarıdır. Asıl yargılamanın Ankara'da yapıldığı bir davanın sanığının İstanbul'da cezalandırılması kanuna aykırıdır.

Mahkeme, Ankara Divan-ı Harb-i Örfîsi'nde 1331 (1915) tarihinde görülen davanın kararının kesinleşmediğini, Cemal Oğuz'un o davada sanık olarak bulunmadığını ileri sürerek, Temyiz Mahkemesinin bozma kararına uymamıştır. Ayrıca, Cemal Oğuz sadece bir olaydan dolayı değil, İttihad ve Terakki kâtib-i mesulü olarak da yargılanmaktadır ve bu mahkemenin yetkisi dâhilîndedir. Ayrıca bu ikinci karardan anlaşılan, Divan-ı Harbi Örfî, 8 Şubat 1920 tarihli ilk kararında, cinayetlere karıştığı veya mesuliyetleri olduğu gerekçesi ile 7 kişi hakkında daha soruşturma açılmasını kararlaştırmıştır. Ceza 27.05.1920'de sultan tarafından onaylanır.

Kaynak: *Âti*, 27, 28 Kanûn-ı sâni (Ocak), 4, 6, 9 Şubat, 5 Mart 1920; *Alemdar*, 4, 6, 9 Şubat, 5 Mart 1920; *Peyam-ı Sabah*, 9 Şubat, 2 Mayıs 1920; *Vakit*, 2 Mayıs 1920.

Takvîm-i Vekayi, 31.05.1920, No: 3867'de sultanın onayı yayınlanır [Padişah onayı tarafımızdan yayınlanmaktadır].

*8. **Erzincan:*** Eski Erzincan Mutasarrıfı Memduh Tayyar Bey, eski Erzincan Mebusu Halid, Hafız Abdullah Avni, Erzincanlı Hacı Vahidzade Rıza Efendi, Dersim Aşiret reislerinden Kırmo Yusuf, Erzincanlı Jandarma Çavuşu Arslan, Pülümür kazası Danzik nahiyesi müdürü ve aşiret reisi Kako (Semakon!)'un davaları.

39 *Alemdar*, 4 Şubat 1920.
40 *Alemdar*, 6 Şubat 1920.

Sanıklardan Memduh Bey Malta'ya sürülmüştür. Halid Bey firardadır. Davanın açılması Ocak 1920'de planlanmış olmasına rağmen gecikmiştir. 18 Mayıs 1920'de davanın başlayacağı ilan edilir. 23 Haziran'da davaya devam edildiği haberleri vardır. Hızla görülen dava hakkında karar 28 Temmuz 1920'de verilir. 29 Temmuz tarihli *Vakit*, *Alemdar*, *İkdam* gazetelerinde yayınlanan karar suretinde, sanıkların çoğunlukla, Teşkilât-ı Mahsûsa üyeleri olarak faaliyet gösterdikleri söylendikten sonra, Ermenileri nasıl öldürdükleri konusunda ayrıntılı bilgilere yer verilir. Dava sonunda beş kişi idam cezasına çarptırıldı. İdam kararlarının alınmasında, karar suretinde ismi özellikle anılan, Erkân-ı Harbiye kaymakamlarından Rıza Bey'in sanıklar aleyhindeki ifadesinin çok önemli bir rolü olduğu anlaşılıyor. İdam cezasına çarptırılanlardan sadece Hafız Abdullah Avni tutukludur ve diğer sanıklar firardadırlar. İdam cezası 27 Temmuz'da padişah tarafından onaylanan Avni, 29 Temmuz'da idam edilmiştir.

Kaynak: *Âti*, 19 Kanûn-ı sâni (Ocak) 1920; *Peyam-ı Sabah*, 17 Mayıs 1920; *Alemdar*, 23 Haziran, 29 Temmuz 1920; *İkdam*, *Vakit*, *Tercümân-ı Hakikat*, 29 Temmuz 1920.

Takvîm-i Vekayi, 31.07.1920, No: 3917'de kararın sultan tarafından onayı yayınlanmıştır [Günlük gazetelerdeki karar sureti ve *Takvîm-i Vekayi*'de yayınlanan padişah onayı tarafımızdan yayınlanmaktadır].

9. Harput (Mamuretül-aziz): Mamuretül-aziz eski valisi Sabit, İttihad ve Terakki Merkez-i Umûmî azası Bahâeddîn Şakir, Murahhas Resneli Nazım, Harput eski kaymakamı Asım, Harput eski mebusu Safvet, eski mebus Hace Said, Dersim mebusu Mehmed Nuri, Mamuretül-aziz Maarif Müdürü Ferid Bey ve Efendiler hakkında, Elazığ ve civarındaki katliam ve yağma suçuyla açılan dava. 13 Haziran 1919 tarihinde, mahkeme heyetinin, dosyayı yeterli bulmayarak, savcılığa iade ettiği haberi gazetelerde yer alır. Haberde "mahkemeye ancak önümüzdeki hafta zarfında başlanabilecektir", denir.[41] Dava, 28 Temmuz 1919 günü başlamıştır. Toplam kaç davanın olduğu belli değildir.

İkinci oturum muhtemelen 2 Ağustos 1919 tarihinde yapılmıştır ve basında bu oturum ile ilgili geniş haber vardır. "Mamuretül-aziz mıntıkasıyla hiçbir münasebetim yoktur", diyen Halil Paşa, Teşkilât-ı Mahsûsa konusunda bilgi verir. Bilgiler, ana dava olarak adlandırdığımız, İttihadçı yöneticileri davasında verilen bilgilerle aynı içeriğe sahiptir. Halil Paşa ayrıca, "bu Teşkilât-ı Mahsûsa Osmancık Taburu namıyla çadır kurup Beyazid'de otururlar idi", der. Daha sonra Erzurum eski valisi Tahsin Bey şahit olarak dinlenmiştir. Tahsin Bey ifadesinde şunları söyler: "Ermenilerin tehciri sırasında Erzurum'da bulunuyordum. Tehcir dâhiliye nâzırı emriyle oldu. Mayıs 12'de dâhiliyeden emir geldi. Vaziyyet-i harbiyyenin oralarda müsaid olduğunu dâhiliyeye yazdım. Cevab gelmedi. Sonra ordu tehcire başlanmasını söyledi. Bunun üzerine Ermenilerden ileri gelenleri çağırdık. Elimizde sarih bir talimatname yoktu. Gelen emirleri tamamiyle kendilerine tefhim ettim. Taktile uğrayan kafileler Teşkilât-ı Mahsûsa namıyla toplananlar tarafından ika

41 *Alemdar*, 13 Haziran 1919.

olunuyordu. Teşkilât-ı Mahsûsa iki kısımdı. Ben Erzurum'dan geldiğim vakit Teşkilât-ı Mahsûsa mühimce bir kuvvet idi. Ve bunlar harbe iştirak ediyorlardı. Ordunun da malûmatı vardı. Sonra diğer bir Teşkilât-ı Mahsûsa vardı ki o da Bahâeddîn Şakir Bey'in imzasından ibaretti. Yani Teşkilât-ı Mahsûsa Reisi diye öteye beriye telgraf çekerdi. Bu, harb eden Teşkilât-ı Mahsûsa değil idi. Harb eden Teşkilât-ı Mahsûsa Artvin'i, Ardahan'ı almış idi. Bahâeddîn Şakir Bey'de bir şifre vardı. Bâbıâli ve harbiye nezâreti ile muhabere ederdi. Tehcir zamanlarında da ordu ile muhabere ederdi."[42]

Bir başka gazete haberine göre, Tahsin Bey aynı ifadesinde, "Diyar-ı Bekir tarikiyle gönderilenlerin Dersim civarında ekseriyya ta'arruz olduklarını, bu kafilelere hücûm eden eşhasın tutularak Divan-ı Harb'de ba'de'l-muhakeme beşer sene hapse daha o zaman mahkûm edildiklerini, Teşkilât-ı Mahsûsa'nın başında iyi zabitlerin de bulunduğunu ve ilk ağızda işbu teşkilatın asker gibi harb vazifesiyle mükellef olduklarını, Bahâeddîn Şakir'in, hem Bâbıâli ve hem de harbiyye nezâreti ile görüşmek için iki şifreye malik olduğunu" söyler.[43]

Diğer bir şahit Miralay Tosun Paşa, "Teşkilât-ı Mahsûsa diye harbiye nezâreti civarında bazı çadırlar gördüm... Uzunköprü'ye gittiğim zama da orada gayr-ı muntazam adamlar gördüm idi. Bilahare bu adamların buradan kalkması için yazdım", şeklinde ifade vermiştir.[44]

Üçüncü oturum (?) 5 Ağustos 1919 günü yapılmıştır. Teşkilât-ı Mahsûsa'da görev yapmış Kaymakam Hüsameddin Bey'in [Hüsameddin Ertürk olma ihtimali kuvvetlidir] şahit olarak ifadesine başvurulur. Hüsameddin Bey, "Teşkilât-ı Mahsûsa'ya mensub olduğu ve lağvından sonra da tasfiyesine memur olduğunu" söylemiştir. Örgütün amacının, İslâm birliğini oluşturmak olduğunu söyleyen Hüsameddin Bey, örgütün ilk kurucu ekibi hakkında bilgi vermiş ve "Atıf, Nazım, Bahâeddîn Şakir ve Rıza beylerin sivil oldukları halde Teşkilât-ı Mahsûsa'ya dahil olduklarını, fakat bu sivillerin umûr-i akseriye ile değil", onun işini kolaylaştıracak işler ile uğraştıklarını aktarır. Bahâeddîn Şakir'in, harbin başında "Ardahan taraflarına hücum eden gönüllü kıtaların kumandasında bulunduğunu hatırladığını" ekler.[45]

Şahit Miralay Nasuhi Bey, Bitlis tehcirine ilişkin birçok "hikayat ve ifadatta" bulunur. Buna göre, bu bölgedeki öldürmeler Jandarma Kumandanı Binbaşı Faik Bey'in yönetiminde yapılmıştır. [Maalesef bu suçlayıcı bilgilerin ne olduğu konusunda gazetelerde bir bilgi yoktur.] Şahit, ayrıca, Binbaşı Faik'in o zaman Mamuretül-aziz Divan-ı Harbi'nce yargılanmış ve beraat etmiş olduğunu da işittiğini söylemiştir.

7 Ağustos 1919 tarihinde yapılması gereken duruşma tehir edilmiştir. 20 Ağustos tarihli dördüncü (?) oturumda şahitlerin dinlenmesine devam edilmiştir.

20 Eylül tarihine kadar bir duruşma olup olmadığını bilmiyoruz. Bu oturumda (beşinci ?) şahitlerin dinlenmesine devam edilmiştir. Şahid Fuad Paşazade Ali Bey ifadesinde, tehcir sırasın-

---

42 *Yeni Gazete*, 3 Ağustos 1919.
43 *Alemdar*, 3 Ağustos 1919.
44 *Yeni Gazete*, 3 Ağustos 1919.
45 *Alemdar*, 6 Ağustos 1919.

da İstanbul'da olduğunu ama, "tanıdıklarından "birçok eşhasın tehcir edildiklerini... bazılarının da katl edildiğini" Mebus Mustafa Efendi'den öğrendiğini söyler. Yine Mustafa Efendi'nin "Vali Sabit Bey tarafından tehcir emri verilmediğini, nakl ve tehciri mahalli İttihad ve Terakki Heyet-i Merkeziyesinin idare ettiğini" söylediğini aktarır. "Mebus Mehmed Nuri Bey'in dört köyün tehcirine sebep olduğu" Mustafa Efendi'nin aktardığı bilgiler arasındadır.[46]

23 Ekim tarihine kadar dava hakkında herhangi bir haberin olmamasından, duruşmalara ara verildiği sonucunu çıkartabiliriz.

22 Ekim 1919 tarihli (6. duruşma?) oturumda, İzmit Posta ve Telgraf Müdürü Asaf Bey ifade vermiştir. Tehcir sırasında Harput'da belediye başkanı olduğunu söyleyen Asaf Bey, Ermenilerden komiteye mensup olanların tutuklandığını, diğerlerinin ise tehcir edildiğini söyler. İttihad ve Terakki Fırkası üyesi olduğunu söyleyen şahit, enişteşi olan sanık Mehmed Nuri lehine ifade vermiş ve onun Ermenilere bir kötülük yapmadığını, bilakis çiftliğinde birkaç yüz Ermeniyi sakladığını iddia etmiştir.

Mehmed Ali Bey isimli bir başka şahit oldukça ilginç bir ifade verir. Buna göre, bir önceki şahit Asaf, Mehmed Ali'ye tehcir ile ilgili bir vesika getirme sözü vermiştir. "Bir memuriyet almak için müracaat edecekmiş, beni orada görünce 'aman İttihadçı olduğumu söyleme. Bunu ketm edersek [gizli tutarsak] ben de vaad ettiğim vesikayı veririm' dedi. Ben de kimseye bir şey söylemedim." Fakat Asaf Bey daha sonra tutuklanmış ve tahliyesinden sonra da vesikayı getirmemiştir.[47] Sözkonusu vesika, Maarif Müdürü Ferid Bey'in imzasının olduğu tehcire ait bir vesikadır. Ferid Bey, Kâtib-i Mesuldür.

Aynı oturumda Mazhar Bey de ifade verir ve Mamuretül-aziz, Bitlis ve Diyarbakır bölgesi için kurulan "tahkik heyeti riyasetine tayin olduğunu" ve esnâ-yı tehcirde su-i istimâlâtda bulunanları mahallerindeki divan-ı harbe" verdiğini aktarır. Bitlis'e gidemediklerini ama diğer iki şehirde görev yaptıklarını söyler. "Binaenaleyh yüzlerce eşhası divan-ı harbe verdim. Kâbil-i ıttıla ne mümkünse tedkik etdim. Malatya mutasarrıfını da divan-ı harbe vermişdim iki seneye mahkûm olduğunu biliyorum."[48] Dava kalan şahitlerin dinlenmesi için başka bir güne ertelenir.

29 Ekim tarihli oturumda (7. duruşma?), müdafaa şahidi olarak, tehcir sırasında Harput'da "Ahz-ı asker kalemi reisi" [Askerlik Şubesi Müdürü] olarak görev yapan Kaymakam Muhiddin Bey ifade verir ve "Tehcir esnasında merkez vilayetde bir şey yokdu. Fakat şehir hâricinde taktil olduğunu işitiyordum", der. Ayrıca, "Ermenileri saklayanların idam olunacaklarına dair" bir emrin geldiğini, müsadere edilen Ermeni mallarının hepsinin hükümetin eline geçmediğini ve "çünkü ahaliden bazıları(nın) yağma" ettiğini ekler. Sanıklar lehinde ifade veren bir başka şahitten sonra, benzeri bir mahkemenin Mamuretül-aziz'de görülmekte olduğu gerekçesi ile davanın oraya aktarılması yolunda bir dâhiliye nezâreti tezkeresi okunur ve bu heyetçe reddedilir. Savunma avukatları ayrıca "Amerikalı Mister Riggs [Harput'da görev yapan Amerikan misyoneri

46 *Alemdar*, 21 Eylül 1919.
47 *Âti*, 23 Teşrin-i evvel (Ekim) 1919.
48 *Âti*, 23 Teşrin-i evvel (Ekim) 1919. Mazhar Bey'in sözkonusu ettiği soruşturmalar yolsuzluklarla ilgili soruşturmalardır..

Henry H. Riggs] tarafından Nuri ve Ferid beylerin tehcir ile alakadar olmadıklarına dair" bir vesika ile "Nuri ve Ferid beylerin himaye ettikleri aileler tarafından" verilen yazılı bir ifadeyi mahkemeye sunmuşlardır.

17 Kasım (muhtemel 8. duruşma) oturumunda şahit olarak ifade veren Süleyman Faik Paşa, Kaymakam Asım Bey'in Ermenilere ait bazı halıları alarak, Nuri Bey'in evine yollattığını, kendisinin "iktidarı(n)ın yettiği derecede kendilerine muavenet" ettiğini, "Vukua gelen yolsuzluklar dolayısıyla makam-ı vilayete müracaatda bulundu(ğunu)" söylemiştir. Paşa, malların, "hod-behod Ermenilerin hanesine girilerek alındığını" ekler. Asım Bey Ermeni mallarını zimmetine geçirmekten dolayı, Mazhar Bey'in soruşturma komisyonu tarafından divan-ı harbe verilmişse de, soruşturma sonucu beraat etmiştir.

Mahkeme heyeti, Faik Paşa'nın, Dersim eski mebusu Nuri Bey'in Ermenilerin mallarını aldığını bilmediğini söylemesi üzerine, onun tarafından yazılmış bir telgrafı okur. Telgrafta Paşa, Nazım ve Nuri beyleri Ermeni mallarını gasp etmekten dolayı merkeze şikâyet etmektedir. Paşa, telgrafı yazdığını kabul eder. Ayrıca, Nazım ve Nuri beylerin, "Suryanilerin tehcirden müstesna tutulmaları" yolunda emir olmasına rağmen, Suryanilerden sürülmemeleri için para istediklerini de söylemiştir.[49] Bu oturumda başka şahitler de dinlenmiştir.

20 Kasım 1919'da bir oturum (duruşma 9?) daha olur ve dava Mamuretül-aziz'den telgrafla sorulan sorulara cevap gelmediği ve şahitlerin de gelmemiş olduğu nedeniyle ileri bir tarihe ertelenir.

4 Aralık 1919 oturumunda (duruşma 10?) Mamuretül-aziz'den gelen cevaplar tatmin edici bulunmamış ve yeniden yazılmasına karar verilmiştir. Ayrıca Nuri Bey'in çiftliğinde çalıştırılmak için tutulan bir Ermeni, Nuri Bey lehinde ifade vermiştir.

4 ve 8 Ocak 1920'de iki oturum (duruşma 11 ve 12?) daha olmuş ve dava 10 Ocak 1920 oturumunda (duruşma 13?) iddia makamının mütalâası ve sanıkların savunması ile son bulmuştur. Bu oturumda, Bahâeddîn Şakir'in Erzurum'a çektiği şifreli bir telgraf okunur. Şakir, tehcir edilen Ermenilerin ne olduğunu sormaktadır. 13 Kanûn-ı sâni (Ocak) 1920'de karar açıklanır. Firari sanıklardan Bahâeddîn Şakir idam, Mamuretül-aziz Kâtib-i Mesulü Resneli Nazım 15 yıl kürek cezasına mahkûm olur. Tutuklu sanıklar ise (Maarif Müdürü Ferid Bey ve eski Dersim Mebusu Mehmed Nuri Bey) beraat ederler. Tutuklu sanıklar serbest bırakılır.

Kaynak: *Alemdar* 13 Haziran, 3, 6, 7 Ağustos, 21 Eylül, 30 Teşrin-i evvel (Ekim), 18, 21 Teşrin-i sâni (Kasım), 5, 30 Kanûn-ı Evvel (Aralık) 1919, 5, 11, 14 Kanûn-ı sâni (Ocak) 1920; *Âti*, 23, 30 Teşrin-i evvel (Ekim), 18 Teşrin-i sâni (Kasım) 1919, 11, 14 Kanûn-ı sâni (Ocak) 1920; *İkdam*, 4, 5 Kanûn-ı Evvel (Aralık) 1919; *Tercümân-ı Hakikat*, 28 Temmuz, 18, 30 Teşrin-i evvel (Ekim) 1335; *Yeni Gazete*, 3, 21 Ağustos 1919.

---

49 Faik Paşa'nın mahkemede söyledikleri bir tek Nuri Bey'le sınırlı değildir. *Renaissance* (20 Mayıs 1919) ve *Djagadmarad* (18 Mayıs 1919) gazetelerine göre, Faik Paşa, dönemin Askerî Mahkeme eski başkanı Mahmud Hayreddin Paşa'ya, "Elimde, Mahmud Şevket Paşa tarafından gönderilen, Ermenileri katletme talimatının verildiği bütün telgraflar mevcut", yolunda ifade vermiştir. Duruşmalarda Paşa'nın bu ifadesini tekrar ettiğine dair herhangi bir kanıt yoktur.

Tarih: 28 Temmuz 1919 ile 10 Ocak 1920 arasında görülen davanın kararı 13 Ocak 1920'de açıklanmıştır. *Takvîm-i Vekayi*, 9.2.1920, No: 3771'de sadece karar sureti yayınlanmıştır [Karar sureti ve tarafımızdan yayınlanmaktadır].

10. Nahiye Müdürleri Davası [Bazı gazetelerde İZMİT veya BAHÇECİK veya DERBEND Davası olarak da adlandırılır.] Derbend Nahiye Müdürü Vecihi, Bahçecik Nahiyesi Müdürü Ali Şuuri Bey ve hapishane eski müdürü İbrahim Bey ve rüfekası aleyhine, "nehb, garet, tehcir ve irtişa" suçlamasıyla açılan davada toplam 6 sanık vardır. Dava 27 Kasım 1919'da başlar. İlk oturumda, Şuuri Bey'in ifadesi alınır ve Ermeni bir kızın ırzına geçmek ve Ermeni mallarını gasp etmekle suçlanır. Hâkimin, "esnâ-yı tehcirde birçok kişilerin emvalini gasp ettiği iddiasına ne diyeceği" sorusuna, sanık iddiaları reddederek cevap verir.

İkinci oturum, 29 Kasım tarihinde olur. Davada sanık olarak Ahmed Çavuş, özellikle Vecihi Bey'in aleyhine ifade verir. Onun Ermenilere ait malları, bir Çerkez grubu ile birlikte gasp ettiğini söyler. Ahmed Çavuş ayrıca, "köye mensub 20 kadar Ermeni askerî"nin "aileleriyle birlikte" tehcir edildiklerini de söyler. Vecihi Bey aleyhine ifade veren bir diğer kişi ise, yine tutuklu olarak yargılanan ve tehcir sırasında Arslanbey karyesi karakol kumandanı olan Jandarma Süleyman Çavuş'tur. Çavuş'a göre, Vecihi Bey, hiçbir para ödemeden toplam 13 araba yükü Ermeni malına el koymuştur. Süleyman Çavuş, "itiraz ettimse de dinletemedim", der.

3 Aralık tarihli üçüncü oturumda, bu sefer Bahçecik Nahiyesi müdürü Ali Şuuri Bey, diğer sanık Hapishane Müdürü İbrahim Bey aleyhine ifade verir. Buna göre, İbrahim Bey, Ermenilere dayak atmış ve işkence etmiştir. Vecihi Bey ifadesinde ayrıca, bölgesinden "Katolik ve Protestan dahi tehcir edil(diğini)" söyler. Ahmed ve Süleyman Çavuşlar İbrahim Bey aleyhine ifade verirler ve İbrahim Bey'in "birçok Ermeniyi falaka ile dövdüğünü" söylerler. Süleyman Çavuş'un ifadesi oldukça detaylıdır: "Ermenileri topladık. Mektebe doldurduk. İbrahim Bey bunlara 'kaç kişisiniz?' dedi. Altı yüz dediler, öyle ise sizden altı yüz silah isterim,dedi. Silahım yok diyenleri dövdü. Evvelce de papazı dövmüştü. Dövdüğü adamları falakaya vurarak dövüyordu." Süleyman Çavuş ayrıca bir önceki oturumda, Vecihi Bey'in Ermeni mallarını gasp ettiği konusunda verdiği bilgilere ek yeni bilgiler verir. "Vecihi Bey arabalarla eşyayı götürürken ben müdahale eyledim, bırakmak istemedim. Vecihi Bey, sen bana karışamazsın, ben nahiye müdürü ve senin amirin makamındayım dedi. Bunun üzerine ben de bunu bir raporla doğrudan doğruya binbaşı beye bildirdim."[50] Daha sonra, yazılı ifade vermiş bazı tanıkların ifadeleri okunur. Bu ifadeler Süleyman Çavuş'un verdiği işkence ve dayak bilgilerini doğrulamaktadır.

Dördüncü oturum 7 Aralık 1919 tarihindedir. Yazılı olarak verilen ve bir önceki celsede okunamayan ifadeler okunur. Ermeni şahitler yanı sıra, Türk şahitler Murat Çavuş ile İzmit polis merkez memuru Süleyman Fehmi Bey'in ifadeleri sanıkları suçlayıcı niteliktedir. Şahitler, hapishane müdürü İbrahim Bey ile Ali Şuuri Bey'in Ermenilere işkence yaptıklarını, mallarını yağ-

50 *İkdam*, 4 Kanûn-ı Evvel (Aralık) 1919.

maladıklarını söylerler. Okunan tüm ifadeler, İbrahim Bey'in, "silah derci bahanesiyle birçok eşhası dövdüğü, zulm ve işkence yaptığı" yolundadır.

Beşinci oturum 10 Aralık 1919 tarihindedir. Bu oturumda da şahitlerin dinlenmesine devam edilmiştir. Şahitler, hapishane müdürü İbrahim Bey'in yaptığı işkenceler hakkında konuşmaya devam etmişlerdir.

13 ve 18 Aralık tarihlerinde iki ayrı oturum daha vardır. Bazı sanıklar, şikâyetlerini geri çekerler, bazı şahitler ise suçlayıcı ifade vermeye devam ederler. Bunlardan birisi de, işkence gören İstanbul Patrikhane hademesi Kirkor Efendi'dir. Falakaya yatırılarak işkence edilen Kirkor Efendi, 18 Aralık tarihli oturumdaki ifadesinde, "beni... İbrahim Bey'in huzurunda falakaya yatırarak darb etmişlerdi. Bu esnada bayılmıştım. Ayıldığımda kemerimdeki paraların aşırılmış olduğunu gördüm", demiştir.[51] İstanbul'dan sürülen bir başka Ermeni ifadesinde kendisi ile birlikte sürülen kafilede 200 kişinin olduğunu söylemiştir. İstanbul'dan sürülen sanıkların, Temmuz-Ağustos 1915 tarihlerinde sürüldükleri anlaşılmaktadır.

Sekizinci oturum 4 Ocak 1920 tarihinde yapılmış ve İznik'te alınmış, sanıkları suçlayıcı mahiyetteki yazılı ifadeler okunmuştur. 20 Ocak ve 22 Ocak tarihlerinde iki ayrı oturum daha olmuştur ve şahitlerin dinlenmesine devam edilmiştir. 30 Ocak tarihli oturumda Vecihi Bey hakkında, "emvâl-i metrûkeden mal aldıkları, evlere girdikleri" yolunda, Ermeni mallarını gasp ettiğini kanıtlayan bir tutanak okunmuştur. Vecihi Bey bu suçundan dolayı daha önce yargılanmış (muhtemel 1915) ve fakat soruşturmaya gerek olmadığına karar verilmiştir. 7 ve 14 Şubat 1920 tarihlerinde yapılan duruşmalardan sonra "tahkikat kâfi görül"müştür. 17 Şubat'da şahitler gelmediği için dava ertelenmiş, 19 Şubat'da Ermeni Patrikhanesi'nin tezkeresi okunmuştur. Patrikhane, bazı Ermeni şahitlerin daha dinlenmesini istemektedir. 24 Şubat'ta dinlenen şahitler, İbrahim Bey aleyhinde, Ali Şuuri Bey'in lehine ifade vermişlerdir. 25 Şubat tarihli oturumda, aralarında Türklerin de bulunduğu şahitler Vecihi Bey aleyhine ifade vermişler ve savcı esas hakkındaki mütalâasını okumuştur.

29 Şubat 1920'de karar okunmuştur. 1 Mart tarihli gazeteler, kararı açıklarlar. Firari sanıklarıdan hapishane-i umum müdürü esbakı İbrahim Bey gıyaben 15, jandarma Faik Çavuş üç sene hapis cezasına çarptırılırlar. Vecihi Bey iki yıl, Ali Şuuri Bey bir sene kürek cezası alırlar. Ahmet Çavuş ile Hasan Efendi dörder ay hapis ve on dörder değnek cezasına mahkûm olurlar. Hacı Halid Efendi ile Süleyman Çavuş'un beraatlerine karar verilir. Aynı gün, Ali Şuuri Bey cezasını yattığı için, Vecihi Bey hakkındaki dava zaman aşımına uğradığından, beraat eden sanıklarla birlikte tahliye edilmişlerdir. Karar sultan tarafından 6 Temmuz 1920'de onaylanır.

Kaynak: *Alemdar*, 25, 28, 30 Teşrin-i sâni (Kasım), 4, 8, 11, 14, 19 Kanûn-ı Evvel (Aralık) 1919, 5 Kanûn-ı sâni (Ocak) 1920, 1, 8 Şubat, 1 Mart, 12 Temmuz 1920; *Âti*, 28, 30 Teşrin-i sâni (Kasım), 4, 8, 19 Kanûn-ı Evvel (Aralık) 1919, 19, 20, 23 Kanûn-ı sâni (Ocak) 1920, 1, 6, 15, 17, 18, 19, 20, 25, 26 Şubat, 1 Mart 1920; *İkdam*, 4, 8, 11, 19 Kanûn-ı Evvel (Aralık)

51 *Alemdar*, 19 Kanûn-ı Evvel (Aralık) 1919.

1919; *Tercümân-ı Hakikat*, 18 Kanûn-ı Evvel (Aralık) 1335; *Peyam-ı Sabah*, 15, 20, 29 Şubat, 1 Mart 1920; *Takvîm-i Vekayi*, 11 Temmuz 1920, No: 3900'da Karar ve Kararın Padişah tarafından onayı yayınlanır. Karar *Alemdar*, 12 Temmuz 1920'de de yayınlanmıştır [Karar ve Padişah Onayı tarafımızdan yayınlanmaktadır].

11. Trabzon: Trabzon'da yapılan katliamlar ve yağmalar üzerine açılmıştır. Sanıklar Trabzon Rüsumat Müdürü Mehmed Ali Bey, Trabzon Polis Müdürü Nuri Bey, Trabzon'da acenta Mustafa Efendi, Trabzon Jandarma Müfettiş Muavini Kaymakam Talat Bey, Trabzon'da otelci Niyazi Efendi, Trabzon Sıhhiye Müdürü Ali Saib Bey, Yusuf Rıza, Trabzon Kâtib-i Mesulü Nail Bey. Gıyaben yargılananlar: Trabzon Valisi Cemal Azmi Bey. Yusuf Rıza'nın davası 16. oturumdan sonra kendi isteği ile ayrılmıştır. Çünkü, İttihadçı yöneticiler davasında da yargılanmaktadır. Ali Saib'in de dosyası ayrılmış ve ayrıca yargılanmıştır. Dava dönemin basınında ayrıntılı olarak yer almıştır.

Tarih: 26.03.-20.05.1919, 20 oturum. 22.05.1919'da karar açıklanmıştır. Cemal Azmi ve Nail idam cezasına çarptırılmışlar, diğer sanıklar da değişik cezalar almışlardır (*Takvîm-i Vekayi*, 06.08. 1919; No: 3616).

Davanın sadece karar sureti *Takvîm-i Vekayi*, 06.08.1919, No: 3616'de yayınlanmıştır. İkinci görülen önemli davadır. Yozgat davası ile birlikte ayrı bir kitap olarak hazırlanmaktadır, bu nedenle duruşmalar özetlenmemiştir.

[Davanın karar sureti tarafımızdan yayınlanmaktadır.]

12. Yozgat: Yozgat civarındaki katliamlar ve yağmalar üzerine açılmıştır. Sanıklar, Yozgat Mutasarrıf Vekili ve Boğazlıyan Kaymakamı Kemâl Bey, Yozgat Jandarma Kumandanı Binbaşı Tevfîk Bey, evkaf memuru Feyyaz Ali Bey. Duruşmanın 17. oturumunda Feyyaz Bey'in dosyası ayrılmış ve ayrıca yargılanmasına karar verilmiştir. Kemâl Bey idam, Tevfik Bey 15 yıl kürek cezasına çarptırılmışlardır.

Tarih: 05.02.-07.04.1919, toplam 18 oturum. 08.04.1919'da karar açıklanmıştır.

Davanın sadece karar sureti, *Takvîm-i Vekayi*, 07.08.1919, No: 3617'de yayınlanmıştır. İlk görülen dava olması ve Kaymakam Kemâl'in idamı ile sonuçlanması nedeniyle son derece önemli bir davadır. Dava hakkında Trabzon davası ile birlikte ayrıntılı bir kitap hazırlanmaktadır.

[Davanın karar sureti tarafımızdan yayınlanmaktadır.]

HAKLARINDA SADECE BASINDA BİLGİ OLAN DAVALAR

Tamamlanmış Davalar

Tesbit edebildiğimiz dava sayısı 22 adettir. 16 nolu Musul davası sanık Malta'ya sürüldüğü için tamamlanamamıştır. Fakat davanın Musul hakkındaki diğer bir dava ile doğrudan ilgisi vardır. Bu nedenle dava, tamamlanmış davalar arasında sayılmıştır. Yirmiiki davadan üç dava sonucunda sanıklar çeşitli cezalara çarptırılmışlardır. İlginç olan, idam cezasının sadece sanıkların firarda

oldukları durumlarda verilmiş olmasıdır. 17 dava kesin beraat ile sonuçlanmıştır. Bir dava kısmen beraat ile birlikte, yeniden soruşturma için iade edilmiştir.

1. Adapazarı: İttihad ve Terakki kâtib-i mesulü, Adapazarı eşrafından Hamid Bey aleyhine açılan dava. Hamid Bey, Adapazarı Ermeni tehciri ve malların yağmalanması ile dövdüğü Yorgi adlı vatandaşın ölümüne sebebiyet vermekten yargılanmıştır. Dava 4 Ağustos 1919'da başlamıştır. Adapazarı Kaymakamı Recai Nüzhed Bey tarafından aleyhine bir rapor düzenlenmiş ve rapor 31 Mart 1919 tarihinde İzmit Mutasarrıflığı'na teslim edilmiştir. Davanın açılmasında bu rapor ve sanık aleyhine verilen başka ifadeler etkili olmuştur. Kaymakam Recai Nüzhed Bey, 14 Ağustos tarihli oturuma katılmış ve sanık aleyhine ifadesini orada da tekrar etmiştir. Hamid Bey, Adapazarı ahalisinden birçok insanı tehdit ile İttihad ve Terakki Fırkası'na yazdırmış, örgütün nüfuzu ile birçok iş görmüştür. Tehcirde de Ermeni mallarını yağmalayanların en önde gelenlerindendir. Hamid Bey, "tehcirden bir gün akdem dört yüz liralık adam iken tehcirin ikmalinden bir gün sonra elli bin liralık adam" olmuştur. 6 Kasım 1919 tarihli oturumda, Hamid Bey, İttihad ve Terakki kâtib-i mesulü olmadığını söylemiştir. 16 Şubat 1920 tarihli son oturumda, savcı sanığın beraatini istemiştir. 17 Şubat'da açıklanan kararla, dava sanığın beraati ile sonuçlanmıştır.

Kaynak: *Alemdar*, 5, 7, 1, 12, 15 Ağustos, 8 Teşrin-i sâni (Kasım) 1919; *Alemdar*, 11 Şubat 1920; *Âti*, 7 Teşrin-i sâni (Kasım) 1919; 19 Kanûn-ı sâni (Ocak), 11, 13, 17, 18 Şubat 1920; *Peyam-ı Sabah*, 13, 17, 18 Şubat 1920.

2. Ali Saib: Trabzon davası sanıklarındandır. Trabzon hastanesinde gaz ve zehirleme yoluyla Ermenileri imha ettiği iddiası ile ayrı bir dava daha açılmıştır. Dava 8 Temmuz 1919'da başlamıştır. Sanık aleyhine rapor vermiş olan Doktor Ziya Bey başta olmak üzere çeşitli şahitler dinlenmiştir. Ziya Bey raporunda, Saib Bey'in çocuklara şırınga vererek öldürdüğünü, sonra küfelere doldurarak yok edildiklerini aktarmaktadır.

İkinci oturum 20 Ağustos tarihinde yapılmış ve şahitler dinlenmiştir. Gazetelerde sadece Dr. Vahab Bey'in olayla ilgili bir bilgisinin olmadığı yolundaki ifadesine yer verilmiştir. Üçüncü ve dördüncü oturumlar 16 ve 21 Aralık tarihlerindedir ve şahitlerin dinlenmesine devam edilmiştir. Gazete haberlerine göre, şahitler, gerek çocukların morfinle zehirlenmeleri ve gerekse küfelere doldurularak imha edilmeleri konusundaki iddiaları duydukları yolunda ifade vermişlerdir. Doğrudan olayların görgü tanığı olan hiçbir şahidin dinlenmemiş olduğu anlaşılıyor. Tesbit edilen toplam dört oturum olduğudur. 21 Aralık oturumda iddia makamı beraat talep eder. Aynı duruşmada, "Ali Saib Bey'e isnad olunan Ermenileri katl ve itfâ ve denize ilka keyfiyyeti sabit olamaması" nedeniyle beraat kararı alınır. Ali Saib Bey tahliye edilir. Karar sureti *Alemdar* 22 Aralık 1919'da yayınlanır.

Kaynak: *Alemdar*, 9 Temmuz 1919, *Yeni Gazete*, 9 Temmuz, 21 Ağustos 1919; *Alemdar*, 16, 22 Kanûn-ı Evvel (Aralık) 1919; *İkdam*, 17 Kanûn-ı Evvel (Aralık) 1919, *Âti*, 17, 22 Kanûn-ı Evvel (Aralık) 1919.

3. Amasya: Gazete haberlerinden Amasya ile ilgili kaç tehcir davası görüldüğünü anlamak zor-

dur. 23 Nisan 1920 tarihli *Vakit* gazetesi haberine göre, Sivas Vali-i Sabıkı Muammer, İzmit Mebus-ı Sabıkı Süleyman Sırrı, Amasya Mebusu Nafız İsmail Bey'le diğer 19 kişinin Amasya tehcirinden dolayı mahkeme edileceklerine karar verilmiştir. Bu sanıklarla ilgili davanın ne zaman başladığına ve sonucuna ilişkin herhangi bir kayıt bulunamamıştır. Fakat, adı geçen 19 sanık arasında olup olmadıklarını bilmediğimiz, Amasya Mutasarrıfı Sırrı, Jandarma Tabur Kumandanı Tevfik Bey ve Amasya eşrafından Hasan Efendi aleyhine açılmış bir dava hakkında haberler vardır. Bu davada ayrıca gıyabında yargılanan birçok sanık olduğu söylenir. Bu iki davanın aynı dava olma ihtimali olduğu gibi, ayrı ayrı davalar da olabilir.

Sözü edilen ikinci grup sanıklar hakkındaki davanın da ne zaman başladığı belli değildir. 10 Mart 1919 tarihinde, Amasya Tehcir ve Taktili suçundan, Amasya'da tutuklanarak 10 ay önce Bekirağa Hapishanesi'ne getirilen tüccar Hüseyin Efendi hakkında bir haber vardır. 19 Ocak 1920 tarihinde davanın henüz başlamadığı bildirilmektedir. 28 Temmuz 1920'de yer alan bir haberde sanık Tin Tin Hasan'ın sorgusuna devam edilmiştir, denir. Benzeri bir haber 9 Ağustos'da da yer alır.

17 Ağustos 1920'de gazeteler, davaya devam edildiğini bildirir ve "davanın bu hafta nihayetinde hitama ereceği kavviyen memûldür", denir. 24 Ağustos 1920 tarihli oturumda birçok şahit dinlenmiştir. Gazeteler, davada gıyabında yargılanan birçok kişi olduğunu bildirirler. 31 Ağustos 1920'de mahkemenin "dün" sona erdiği ve sanıklardan Mutasarrıf Sırrı Bey hakkındaki kararın padişahlık katına sunulduğu yazılıdır. 3 Eylül tarihli gazetelerde ise mahkemeye devam edildiği ve bazı şahitlerin dinlenmek için çağrıldığı yazılıdır. 6 Kasım tarihli bir haberde, Bir Numaralı Divan-ı Harb-i Örfî'de görülecek davaların yeniden düzenlendiği ve bir numaralı davanın, eski Jandarma Tabur Kumandanı Tevfik Bey ile Amasya eşrafından Hasan Efendi aleyhine açılmış olan Amasya tehciri davası olduğu bildirilir. Dava karar aşamasında iken, mahkeme heyetinin değişmiş olması nedeniyle tahkikat yeniden yapılmış ve dava bu nedenle uzamıştır.

13 Kasım 1920'de şu habere yer verilir: "Amasya tehciriyle maznun olarak iki seneye yakın bir zamandan beri tevkifhane-i askerîde mevkuf bulundurulan esbak Amasya Mutasarrıfı Sırrı, Amasya Jandarma Kumandan-ı Sabıkı Binbaşı Tevfik Beyler ve Amasya Eşrafından Hasan Efendi evvelki gün Bir Numaralı Divan-ı Harb-i Örfî'ye celb olunmuştur. Amasya davası heyet-i sabıka tarafından bundan kırkbeş gün evvel neticelendirilerek muhakematın hitam bulduğu tahtı zanda bulunanlara tebliğ olunmuş, fakat hüküm kararlaştırılarak tasdike arz olunamamıştı." 21 Kasım 1920 tarihli bir habere göre de davanın tetkikine yeniden başlanmıştır. Dosyanın yeniden gözden geçirilme nedeni, Eylül-Ekim aylarında Divan-ı Harb-i Örfî'de yapılan değişikliklerdir. Nitekim, 3 Aralık 1920'de, "Divan-ı Harb'in heyet-i sabıka zamanında neticelendirilmesine ramak kalmış iken heyetin tebeddülü üzerine yeniden tedkik olunan bu dava"nın yakında sonuçlanacağı bildirilir. 6 Aralık tarihinde bu davanın, bitirilmesi gereken davalar sırasının en başında geldiği haber verilir. Davanın bu denli gecikmesinin nedeni, yeni mahkeme heyetinin dosyayı yeni baştan incelemek istemesidir. Sanıklar bir seneyi aşkındır tutuklu bulunmaktadırlar. Yeniden başlayan duruşmada ise sanıklar hakkında beraat kararı verilir ve sanıklar tahliye edilirler. Kaynak: *Alemdar*, 10 Mart 1919, 28 Temmuz, 25 Temmuz, 25 Ağustos, 3 Eylül 1920; *Âti*, 19 Ka-

nûn-ı sâni (Ocak) 1920; *İkdam*, 9 Ağustos, 9, 10 Kanûn-ı Evvel (Aralık) 1920; *Vakit*, 17, 25, 31 Ağustos, 13, 21 Teşrin-i sâni (Kasım), 3, 6 Kanûn-ı Evvel (Aralık) 1920.

4. **Bayburt Davası:** Kaymakam Yusuf Ziya Bey hakkında açılan davadır. Mahkemeye 26 (!) Kanûn-ı sâni (Ocak) 1921 tarihinde başlanmıştır ve 9 Şubat'a ertelenmiştir.[52] 18 Şubat 1921 tarihli haberlere göre, tehcir nedeniyle Yusuf Ziya Bey'e isnad olunan cürm sabit olmadığından beraat etmiştir. Sanık tahliye edilmiştir.[53]

Kaynak: *Vakit*, 27 Kanûn-ı sâni (Ocak), 18 Şubat 1921; *İkdam*, 18 Şubat 1921.

5. ***Deyr-i Zor Tehciri - 1:*** Eski Deyr-i Zor Polis Müdürü Mustafa Ökkeş Efendi aleyhine Deyr-i Zor tehciri nedeniyle açılan dava, 20 Ocak 1921'de başlar. İddianame okunmuş ve bazı şahitler dinlenmiştir. 23 ve 27 Ocak'ta iki ayrı oturum daha yapılmıştır. Bu oturumda, Deyr-i Zor Mutasarrıfı Zeki Bey hakkında açılan davada Mustafa'nın da adı geçmesi nedeniyle, Temyiz mahkemesindeki bu dosyanın acilen istenmesine karar verilir. 10 Mart 1921 tarihli haberlere göre, son duruşmada sanığa yüklenen "zulüm ve teâdî ettiği" suçlarının sabit olmadığı nedeniyle beraatına karar verilmiştir, tutuklu olan sanık tahliye edilmiştir.

Kaynak: *Alemdar*, *Vakit*, 21 Kanûn-ı sâni (Ocak) 1921; *İkdam*, 24 Kanûn-ı sâni (Ocak) 1921; *Peyam-ı Sabah*, 4, 10 Mart 1921.

6. ***Deyr-i Zor Tehciri - 2:*** Zor eski Mutasarrıfı Zeki Bey Hakkında. Sanık firardadır. 23 Mart 1920 gazete haberlerine göre, "Zor sancağına tehcir edilen Ermenilerin katl ve imha ve emvallerini gasb maddeleriyle maznun olan Zor Mutasarrıf-ı Sabıkı Zeki Bey hakkında... lüzumu muhakeme" kararı verilmiştir. Dava oldukça kısa sürmüş ve 28 Nisan 1920'de idam kararı verilmiştir. Karar sureti 30 Nisan ve 2 Mayıs 1920 tarihli gazetelerde yayınlanır.

Kaynak: *Alemdar*, 23 Mart, 30 Nisan 1920, *Âti*, 23 Mart 1920; *Vakit*, 30 Nisan, 2 Mayıs 1920.

[Gazetelerdeki karar sureti tarafımızdan yayınlanmaktadır.]

7. ***Dolapdere:*** Dolapdere eski merkez memuru Mehmed Ali Efendi ile refiki Salih Efendi hakkında, Dolapdere ve civarındaki Ermenileri tehcir ve mallarını satmak suçundan açılan dava. Davanın ne zaman başladığı belli değildir. 31 Mart 1921 tarihli gazete haberinde, şahitlerin dinlenmesinden sonra, mahkeme sanıkların suçsuz olduğuna kanaat getirerek beraatlerine karar vermiştir.

Kaynak: *İkdam*, 31 Mart 1921.

8. ***Edirne:*** İttihad ve Terakki Edirne Müfettişi (Abdül) Gani Bey, Evkaf Müdürü Sadreddin,[54] Ziraat Müdürü Avni Bey, Rıfat Bey ve Gani Bey'in hizmetçisi Hayrullah Ağa hakkında, Edirne teh-

52 *Vakit*, 27 Kanûn-ı sâni (Ocak) 1921.

53 *İkdam*, *Vakit*, 18 Şubat 1921.

54 6 Aralık *Vakit* gazetesine göre Ziraat Müdürüdür.

ciri nedeniyle açılan dava. Yine aynı davadan sanık, Servet Bey'in vefatı üzerine dosyası davadan çıkartılmıştır. Bazı sanıklar (Avni) tutuksuz olarak yargılanmaktadır. Gazeteler sanık isimleri ve mesleklerini son derece karışık ve değişik verdikleri için toplam sanık sayısı konusunda bir bilgi vermek zordur. Konuya ilişkin gazete haberlerine göre, Gani Bey, Kâtib-i Mesuller davasında yargılanmış, suçlu bulunmuş ama cezasının, Edirne davasına bağlı olarak verilmesi gerektiğine karar verilmiştir. Buna uygun olarak dosya Edirne davası ile birleştirilmiştir.

10 Mart 1920'de ilgili dosyanın mahkemeye intikal ettiğine dair haber vardır. 24 Eylül 1920 tarihli habere göre, sanıklar "taht-ı muhakemeye" alınmışlardır. 15 Ekim 1920'de davaya devam edildiği haberi verilir. 18 Ekim 1920'de davaya bakılmakta olduğu ve bazı tanıkların dinlendiği bildirilir. 9 Aralık 1920'de *İkdam*'a demeç veren, Divan-ı Harb-i Örfî Reisi Hurşit Paşa, dava için "bugün başlayacaktır", der. Davanın görülmesine, Divan-ı Harb-i Örfî'lerdeki değişiklikler nedeniyle belli bir ara verildiği anlaşılmaktadır.

Gazeteler, 6 Aralık 1920'de davanın yeniden ele alınacak davalar arasında, önem sırasına göre Amasya davasından sonra ikinci önemli dava olduğunu bildirirler. 23 Aralık 1920'de davanın görülmekte olduğuna dair haberler vardır. Verilen haberde, "Edirne Ermenilerinin tehciri meselesiyle maznun bulunan İttihad ve Terakki Müfettişi Abdülgani, Polis Müdür-ü Sabıkı Rıfat ve Jandarma Kumandanı Kasım Bey'in evvelki heyet tarafından rüyetine başlanan muhakemelerine Hurşit Paşa heyeti tarafından devam olunmuştur", denir. Son duruşma 1 Ocak 1921 tarihinde yapılır. "1 Kanûn-ı sâni'de Edirne tehciri davası hall ve intac edilmiştir... mevkuf bulunan Gani ve Rıfat beyler ile Mülâzım Kasım Efendi'nin tehcir cürmü sabit olmadığından beraatlerine karar verilmiştir". Tutuklu ve tutuksuz olarak yargılanan diğer sanıklar hakkında hiçbir bilgi yoktur ki buradan onların da beraat ettiği sonucu çıkarılabilir. Gani Bey, ertesi gün de İttihad ve Terakki kâtib-i mesulleri davasından beraat etmiştir.[55]

Kaynak: *İkdam*, 9 Kanûn-ı Evvel (Aralık) 1920, *Vakit*, 4, 6, 15, 18 Teşrin-i evvel (Ekim), 24 Eylül, 6, 23 Kanûn-ı Evvel (Aralık) 1920; *Vakit*, 6 Kanûn-ı sâni (Ocak) 1921.

*9. **Eğin:*** Eğin tehciri ile ilgili Mehmed oğlu Abdullah hakkında açılan dava. Davanın ne zaman başladığı belli değildir. 16 Şubat ve 4 Mart 1921'de davaya devam edildiği haberleri vardır. 20 Mart 1921 tarihli habere göre dava sonuçlanmış ve Abdullah'ın, suçun isnad edildiği dönemde Eğin'de değil, Malatya'da olduğuna kanaat getirildiğinden beraat etmiştir.

Kaynak: *Vakit*, 18 Şubat 1921; *İkdam*, 18 Şubat, 20 Mart 1921; *Peyam-ı Sabah*, 4, 20 Mart 1921.

*10. **Eğin:*** Kasap Mustafa Efendi hakkında açılan dava. Davanın ne zaman başladığı belli değildir. Bir önceki dava ile aynı dava olup olmadığını anlamak da zordur. Ama her iki dava da he-

55 Burada bir de ne olduğu çok anlaşılamayan bir başka Edirne davasından bahsetmek gerekir. *Tercümân-ı Hakikat*'e göre, sözkonusu Edirne davası, daha önce Edirne Divan-ı Harb-i Örfî'sinde görülecekti. Sonra bu mahkeme lağv olundu ve İstanbul 1 nolu Divan-ı Harb-i Örfî'de görülmeye başlandı. Fakat bu davanın yukarıda sözü edilen davalarla bir ilişkisi olup olmadığını tesbit edemedik (*Tercümân-ı Hakikat*, 18 Şubat 1335).

men hemen aynı günlerde görülmüştür. 6 Şubat 1921 tarihinde davanın duruşma haberi vardır fakat başlama tarihi bildirilmemiştir. Dava 21 Şubat tarihine ertelenmiştir. 5 Mart'da davaya devam edilmiş, şahitler gelmediği için dava ileri bir tarihe ertelenmiştir. 24 Mart ve 31 Mart'ta gazeteler, Kasap Mustafa Efendi'nin mahkemesine devam edildiği ve son duruşma ile birlikte davanın karar aşamasına geldiği haberini verirler. 17 Mayıs 1921'de haberlere göre, dava sonuçlanmış ve sanık beraat etmiştir.

Kaynak: *Alemdar*, 6 Şubat; *Vakit*, 6, 11, 18 Şubat 1921; *İkdam*, 6 Şubat, 20, 31 Mart 1921; *Peyam-ı Sabah*, 10, 20, 24 Mart 1921; 17 Mayıs 1921.

11. Giritli (Kıraathaneci) Necati Efendi: İ.T.'nin üyesi olarak çete faaliyetlerinde bulunmak ve Diyarbakır yöresi katlimalarına iştirak etmek suçlarından dolayı açılan dava. Gazeteler, davayı, "İttihad ve Terakki çetecilerinin en mühim vâsıta-i icraatından" diye verirler. Dava 13 Temmuz 1919'da başlar. İddianamede, sanığın, İttihad ve Terakki'nin fedaisi olduğu, (1913 Bâbıâli Baskını'nda) Nazım Paşa katline karışmış olduğu, Teşkilât-ı Mahsûsa'da görev yaptığı iddia edilir ve bu nedenlerle cezalandırılması istenir.

21 Eylül 1919 tarihli oturumda, sanığın sorgusu yapılır. Necati Efendi, Van'a Halil Paşa'nın ordusuna savaşmak amacıyla katılmak için gittiğini iddia eder ve Diyarbakır'da hiçbir tehcir ve taktil işine karışmadığını söyler.

24 Ekim oturumunda şahitler dinlenir. Bu oturumda, Necati Efendi, Beşiri kaymakamı ile otelde görüştüğünü kabul eder. Kaymakamın, Diyarbakır Valisi ile arasındaki sorundan haberi olmadığını söyler ve "tehcir ve taktil ile katiyyen münasebeti" olmadığı iddiasını tekrar eder. [Beşiri Kaymakamı, Vali Reşid'in emri ile öldürülen kaymakamlar arasındadır.]

27 Ekim tarihli oturumda şahitlerin dinlenmesine devam edilir. Camcı Naci Efendi'nin, Necati Efendi'nin, Dr. Nazım ile birlikte Arabistan'a gittiği yolundaki yazılı ifadesi okunur. Şahit, bu ifadesini reddeder ve Necati'yi tanımadığını iddia eder. Bu oturumda sanık Necati'nin ifadesinden onun, Diyarbakır'da Eşref Bey çetesine dahil olduğu anlaşılmaktadır. Sanık, "Taburumuza çete namı verildiğini bilmiyorum. Asker elbisemiz, kabalığımız, her şeyimiz asker gibi idi ve askerdik, paşa hazretleri" biçiminde ifade verir. Hâkim sorar, "Dâhiliye nezâretine yazılan bir şifreden, Eşref Bey'in 170 kişilik çetesi Diyar-ı Bekir'e gitmiştir. Eşref Bey'in 200 kişilik çetesi Urfa'ya gelmiştir, tarzında telgrafnameler var. Buna ne dersiniz?" Sanık cevaben, "o şifrede mezkûr olan tahribatı katiyyen yapmadık"; "katiyen tahribat, kıtal yapmadık. Gerek Siverek de gerek Diyarbakır'da ve gerekse Şitan deresinde ne tehcir ne de katl edilen Ermenileri görmedim" der.

3 Kasım 1919 tarihli oturumda, dâhiliye nezâretinden Diyarbakır'a 30 Haziran 1331 tarihiyle yazılmış bir şifreli telgraf okunur. Hâkim, bu şifreli telgrafa göre, Eşref Bey Taburu'nun bir çete olduğunun belli olduğunu söyler ve sanıktan fikrini sorar. Necati gene her şeyi inkâr eder. Savcılık bu oturumda, mahkemenin Diyarbakır tehciri için yetkili olmadığını, orada bir Divan-ı Harp bulunduğunu, dosyanın Diyarbakır'a yollanması talebinde bulunur. Sanık avukatı, davanın artık nihayet bulma aşamasına geldiğini söyleyerek itiraz eder.

12 Aralık 1919 tarihli oturumda, savcılığın talebi reddedilir ve duruşmaya devam kararı alınır. Duruşmada ayrıca Diyarbakır ve Siverek'ten bazı sorulara gelen telgraf cevapları okunur. Telgraflardaki bilgilere dayanarak hâkim, "Senin Eşref çetesi ile Urfa civarında birçok vukuat ve gasb ü garet yaptığın dâhiliye nezâretinin şifreli telgrafında beyan olunuyor, buna ne diyeceksin?" diye sorar. Sanık gene inkâr eder. Heyet, tahkikatın sona erdiğini bildirir ve savcılık esas hakkındaki mütalâasını okur. Buna göre, Eşref Bey çetesi, tehcir, taktil ve yağma amacıyla kurulmuş bir çete olduğu; Necati'nin bu çetenin mensubu olduğunun anlaşılmış olmasına rağmen, öldürme ve yağmaya doğrudan katılıp katılmadığının tesbit edilemediği ve bu nedenle beraatına karar verilmesi istenir.

15 Aralık 1919'da son duruşma yapılır. Savunmasını yapan sanık avukatı, Teşkilât-ı Mahsûsa'nın, tehcir işinden bir birbuçuk yıl önce kurulmuş, özellikle Rusya'da çok önemli görevler yerine getiren bir örgüt olduğunu, kurucularının vatanperver olduklarını, müvekkilinin burada çalışmasının "mucib-i töhmet bir hal" olmadığını söyler ve müvekkilinin beraatını talep eder. Mahkeme heyeti, Eşref Bey çetesinin tehcir ve taktilde görev alıp almadığının tesbit edilemediğine, Urfa civarındaki soygunculuk suçlarının, askerî suç olup, Divan-ı Harb-i Örfî'nin yetki alanına dahil olmadığına, bu nedenle Necati Efendi'nin beraatına karar verir. Necati Efendi aynı gün tahliye edilir.

Kaynak: *Alemdar*, 9, 14, 21 Temmuz, 21 Eylül, 27 Teşrin-i evvel (Ekim), 3 Teşrin-i sâni (Kasım), 12, 14, 16 Kanûn-ı Evvel (Aralık) 1919; *Âti*, 24, 27 Teşrin-i evvel (Ekim), 3 Teşrin-i sâni (Kasım), 16 Kanûn-ı Evvel (Aralık) 1919; *İkdam*, 12 Kanûn-ı Evvel (Aralık) 1919; *Yeni Gazete*, 22 Temmuz 1919.

*12. **Harput Kaymakamı Asım Bey:*** Davaya 30 Aralık 1920'de başlanmıştır. Çeşitli tarihlerdeki haberlerde davanın devam etmekte olduğuna ilişkin bilgiler vardır. 17 Şubat'ta şahitlerin dinlenmesi ile devam edilen davanın, 23 Şubat oturumunda, Harput Amerikan Koleji Müdürü Mr. Riggs şahit olarak ifade vermiştir. 20 Mart 1921 tarihli bir habere göre, dosya, savcılığın isteği üzerine, mütalâa hazırlanması amacıyla iade edilmiştir. 24 Mart 1921 tarihli bir habere göre Savcı mütalâasını okumuş, Asım Bey de savunmasını yapmıştır. Neticede sanık, şuçu sabit bulunmadığından beraat etmiştir.

Kaynak: *Vakit*, 6, 14, 18, 21 Kanûn-ı sâni (Ocak), 18, 24 Şubat 1921; *İkdam*, 24 Kanûn-ı sâni (Ocak), 6, 18 Şubat 20 Mart 1921; *Peyam-ı Sabah*, 14 Kanûn-ı sâni (Ocak), 24 Şubat, 20, 24 Mart 1921; *Alemdar*, *İkdam*, 6, 18 Şubat 1921; *İkdam*, 20 Mart 1921.

*13. **Karamürsel:*** Rıfat, İbrahim, Karamürselli Ali Bey, acenta İsmail ve İmam Selahaddin Efendiler hakkında Karamürsel tehciri sırasında mal yağmalamak nedeniyle açılan dava. Dava 15 Kanunusani (Ocak) 1920'de başlar. Rıfat Efendi Malta tutukluları arasındadır. Dosyası ayrılır. İbrahim Bey dışında diğer sanıklar tutukludurlar. İlk oturumda iddianame okunmuş ve sanıklar cinayet işlemekle suçlanmışlardır. Davanın kaç oturum olduğu konusunda kesin bir bilgi yoktur. 18 Ocak tarihli oturumda, Mümeyyiz Nahid Efendi'nin sanıklar hakkındaki ihbarnamesi okunmuştur. Buna göre, sanıklar tehcir ile alakalıdırlar ve Ermeni mallarını gasp etmişlerdir. Ayrıca

harp aleyhtarı olan bir Türk'ü "imha" etmişlerdir. 25 Ocak tarihli oturumda Karamürsel eski Kaymakamı Sezai Bey şahit olarak dinlenmiş ve İmam Selahaddin hakkında yolsuzluk nedeniyle yaptığı soruşturma konusunda bilgi vermiştir.

1 Şubat tarihli oturumda dava vekili Ali Ulvi Efendi sanık Ali aleyhinde ifade vermiştir. 3 Şubat tarihli oturumda tamamı Türk olan birçok şahit dinlenmiş, "bazıları maznunların leh ve bazıları aleyhinde ifâdâtda bulunmuşlardır." 1 Mart tarihli oturumda savcılık esas hakkındaki mütalâasını okumuş 3 Mart'ta da karar okunmuştur. Buna göre, eski Hapishane Müdürü İbrahim Bey'in başka bir davadan cinayetten 15 sene ceza aldığı [İzmit veya Nahiye Müdürleri Davası] bu nedenle yeniden cezalandırılmasına gerek olmadığına, Rıfat Efendi'nin Malta'da olması nedeniyle dosyasının ayrılmasına, Ali, İsmail ve İmam Selahaddin Efendilerin beraatına karar verilmiştir. Tutuklu sanıklar tahliye edilmişlerdir.

Kaynak: *Alemdar*, 15 Kanûn-ı sâni (Ocak), 1 Şubat, 2, 5 Mart 1920; *Âti*, 16, 19, 26 Kanûn-ı sâni (Ocak), 2, 3, 11 Şubat, 4 Mart 1920.

14. Kığı - 1: Timur bin İsmail hakkında dava (Timur Efendi, diye de geçer) Agop adlı bir Ermeniyi öldürmekten açılan davanın ne zaman başladığı belli değildir. 6 Şubat 1921 tarihinde mahkemeye başlandığı bildirilmekle birlikte tarih verilmemektedir. İlk oturumda şahitler dinlenmiş ve dava 16 Şubat'a ertelenmiştir. Şahitlerin dinlendiği bu oturumdan sonra dava 28 Şubat gününe ertelenmiş ve bu son oturumda sanık şahitlerin ifadelerinin çelişkili olması ve delil yetersizliğinden beraat etmiştir.

Gazete haberlerinden anlayabildiğimiz kadarıyla, Agop'u öldürmekten Demir Ağa ve Zileli Dursun Ağa isimli iki başka sanık için açılmış ayrı bir dava daha vardır. Sözkonusu Demir Ağa'nın Timur bin İsmail yani Timur Efendi olması mümkündür.

Kaynak: *İkdam*, 6, 17 Şubat 1921; *Peyam-ı Sabah*, 4 Mart 1921.

15. Kığı - 2: Tehcir suçundan dolayı Demir Ağa ve Zileli Dursun Ağa hakkında açılan davadır. İlk gazete haberi 18 Ekim 1920 tarihlidir. Davanın ne zaman başladığı belli değildir. Her ne kadar bazı gazete haberlerine göre Dursun ve Demir Ağa aynı davada sanık görünüyorlarsa da (*Vakit*, *Alemdar*, 6 Şubat 1921) bazı gazeteler, sanki iki ayrı dava sözkonusu imiş gibi, her iki sanığa ilişkin ayrı ayrı haber vermektedirler. 19 Ocak tarihinde, Dursun Ağa tutuklu olduğu hapishaneden mahkemeye getirilemediğinden dava 19 Şubat tarihine ertelenmiştir. Mahkeme, "tevkifhanede görülen bu gibi atalet ve vazife nâşinaslığını" dâhiliye nezâretine tezkere yazarak bildirme kararı verir. 24 Şubat 1921'de mahkemeye devam edildiği ve bazı şahitlerin dinlenmesine karar verildiği haberi vardır. 2 Mart'ta şahitler dinlenmiş ve dava 6 Mart'a ertelenmiştir. 10 Mart tarihli gazete haberine göre, Mart 6'daki son duruşmada, savcı suçun sabit olmaması nedeniyle Zileli Dursun Ağa hakkında beraat istemiş, sanık, delil yetersizliğinden beraat etmiştir. Bu duruşmada Miralay Şahab Bey'in[56] şahitliği beraatte önemli bir rol oynamıştır. Demir Ağa'nın ne ceza

56 Şahab Yozgat davası sırasında şahit olarak dinlenmiş, hakkında suçlayıcı ifade ve belgelerin varlığı nedeniyle tutuklanmıştır. Esad Paşa Divan-ı Harb-i Örfi başkanı olduğu müddetçe tutuklu kalmıştır. Daha sonra (22 Ekim 1919) Divan-ı Harb-i Örfi'de yapılan değişiklik sonuncu tahliye edilmiştir. Davasına ilişkin bilgi aşağıda vardır.

aldığı belli değildir, onun da beraat etmiş olma ihtimali kuvvetlidir.

Kaynak: *Alemdar*, 18 Teşrin-i evvel (Ekim) 1920, 6 Şubat 1921; *İkdam*, 6 Şubat 1921; *Vakit*, 18 Teşrin-i evvel (Ekim) 1920, 6, 24 Şubat 1921; *Peyam-ı Sabah*, 4, 10 Mart 1921.

16. Musul - 1: Eski Musul Merkez Kumandanı Nevzad Bey muhakemesi. Davanın ne zaman başladığı belli değildir. Gazetelerdeki ilk haber 10 Nisan 1919 tarihli oturum hakkındadır. Çağrılan şahidin gelmemesi üzerine, sanık Nevzad Bey'e, Yakub Cemil meselesi hakkında sorular sorulur. Sanık avukatının konunun davayla ilgili olmadığını, müvekkilinin bu olaydan yargılandığı ve ceza aldığını söylemesine rağmen itirazı kabul edilmemiştir. İddia makamına göre, Nevzad Bey, Yakub Cemil'i, ittifak güçleri ile ayrı barış görüşmelerine girişme teşebbüsünde bulunduğu icin Enver Paşa'ya şikâyet etmiştir. Musul merkez kumandanı olarak atanması bu davadan aldığı sürgün cezası ile bağlantılıdır. Daha sonra sanığın, kendisine yönelik suçlamalar konusunda ifadesi alınır. Nevzad Bey kimseyi öldürtmediğini, kimsenin ölüsünü çabuk kaldırtmaya müdahale etmediğini, kendisine isnad edilen her şeyin yalan olduğunu ve şahitlerin yalan söylediğini söyler.

12 Nisan tarihli duruşmada, şahitlerden Emniyet-i Umumîye Taharri Memuru Şerif Efendi, "Nevzad Bey'in birçok su-i istimâlâtına şahit olduğunu" söyler. Şerif Efendi'ye göre, Nevzad Bey zamanında, tehcir edilen Ermenilerin ellerinden madenî paraları alınıyor ve onlara birkaç kâğıt para verilerek uzaklara sürgün ediliyorlardı. Yine aynı dönemde eşraftan birçok kişinin çocuklarını asker firarisi oldukları gerekçesiyle tutuklamış, çocuklarına işkence yaparak ailelerinden para tahsil etmiştir. Şahit, "bir Arap neferinin dayaktan öldürüldüğünü gördüğünü" söyler. Nevzad Bey ayrıca, Ordu Kumandanı Halil Paşa ile birlikte, "askerin erzağını sattır(mış)" ve "ordunun zahiresiz kalmasına sebebiyet ver(miştir)."

İkinci şahit Musul Belediye Müşaviri Çerkez Bekir Efendi de benzeri yönde ifade verir. Buna göre, Nevzad Bey'in her hareketi "su-i istimal ile alude ve gayrı kanuni" idi. Onun yüzünden acı çekmemiş aile yoktur. Hırsızlık suçundan tutuklanmış beş asker, onun emirleriyle işkenceyle öldürtülmüştür; Bitlis ve Erzurum'dan göç etmiş binlerce Kürt'e yapılan erzak vb. yardımını kestirmiş ve onları açlıktan ölmeye mahkûm etmiştir. Ermenilerin bütün dükkânlarını kapattırmış, onları çöle sevkederek öldürtmüştür. Nevzad Bey ayrıca bir kısım Arap askerini merkez kumandanlığı kapısı önünde idam ettirmiştir. Nevzad Bey şahitlerin yalan söylediğini iddia eder.

14 Nisan tarihli oturumda yine şahitler dinlenir. Bunlar, Nevzad Bey tarafından bildirilmiş savunma şahitleridir ama şahidler, lehde veya aleyhde bir ifade vermezler. Nedeni çoğunun Musul'da çok kısa bir süre kalmış olmasıdır. Bu şahitlerden, eski Musul Mebusu Fazıl Efendi Nevzad'ı zor durumda bırakacak ifadeler bile kullanır. Musul'da harbin başlamasıyla çok felaketlerin meydana geldiğini söyler. İşkence, yolsuzluk vb. iddialarının doğru olduğunu ama bunun doğrudan Nevzad Bey tarafından yapılıp yapılmadığını bilmediğini ekler. "Öyle söylüyorlardı" der. "Halkın elinden, döverek, tehditle, bütün erzakını alıyorlardı. Civar yörelere gidip binbir zorluk-

la birkaç parça yiyecek bulan kadınlar, döndüklerinde eşek sudan gelinceye kadar dövülüyor ve yiyecekleri ellerinden alınıyordu. Musul'da açlık o denli yaşanıyordu ki; açlıktan ölen kurbanların sayısı günde 250-300'e ulaşıyordu. Üstelik askere alma bahanesiyle erkekleri silah altına alıyorlar ve onları hapse atıyorlardı. Birçok kötülük işlendi. Bu manzara karşısında Musul'da daha fazla kalamadım." Hâkim'in, bir mebus olarak "bu fecâyi'e nasıl sükût ettikleri" sorusuna ise, İttihad ve Terakki tarafından nefret edilen bir kişi olduğu, idamına karar verilmişken son anda kurtulduğu; Arap bir mebus olması nedeniyle, sürekli korku ve tehdit altında yaşadığı ve sonra siyaseti bıraktığı cevabını verir.

19 Nisan tarihli oturumda şahitlerin dinlenmesine devam edilir. Jandarma zabiti Namık Bey, işkence iddialarını doğrular ve ayrıca Nevzad Bey'in suiistimallerine örnek teşkil edecek bir olay aktarır: "Bir nefer sarhoşluktan bir katl ika etmişti. Divan-ı harbce muhâkeme ettik. İdamına karar vermeden hükm-i idam icra kılınmış, sonra bize tebliğ ve tasdik ettirildi. Eğer itiraz etmiş olsaydık emsali misillü birer kurşun bize nasib olurdu." (Musul-2 davasındaki bilgilerden anlaşılan Jandarma Çavuşu Tahir, Ermenilerin imha edilmesinde görev almıştır. Tahir'in Divan-ı Harbi Örfî'de kararı olmadan idam edilmesi meselesi tüm bir duruşma boyunca soruşturma konusu olacaktır.] Bu ifade üzerine, savcılık, şahidin tutuklanmasını istemiş ama talep reddedilmiştir. Namık Bey ifadesine devamla; Nevzad'ın, Halil Paşa'nın emrine uygun olarak, beş Yahudi'yi infaz ettirdiğini ve cesetlerini büyük bir çuvalın içine koyduktan sonra kıyıya taşıttırıp Dicle nehrine attırdığını anlatır. Ayrıca, 15 ile 50 yaş arasındaki Ermenilerin çalıştırılmak üzere sevk edildiklerini ama yollandıkları yerlere varıp varmadıkları konusunda bir malumatı olmadığını söyler. Bir diğer şahit, Musul eski Muhacirin Müdürü Celâl Bey, Bedirhani Abdürrezzak Bey'in merkez kumandanlığında misafir edildiğini, vefatından bir gün önce onu gördüğünü ve gayet iyi gözüktüğünü söylemiştir. İfadelerden anlaşıldığına göre, Bedirhani Bey'in ailesine, dizanteriden öldüğü bildirilmiştir.

22 Nisan tarihli oturumda, şahitlerden, Musul merkez kumandanlığı yazıcılığında bulunmuş Aksaraylı Cemâl Efendi, Nevzad Bey'in maiyetinde bulunduğunu ve Nevzad Bey'in insanlara zulm ettiğini, bizzatihi işkence yaptığını söyler. "Askerden birisi işkence neticesinde vefat" etmiştir. İhtiyar insanlar yol inşaatlarında çalıştırılmışlar, Ermeni muhacirler de yol inşaatlarında kullanılmışlardır. Bu oturumda Halil Paşa'nın da ifadesi alınmış ve Halil Paşa'nın, Nevzad Bey'i öven uzun bir nutuk atması üzerine, duruşma hâkimi, Muhacirin Müdürü Celâl Bey'in ifadesini okuyarak, "bu kadar fecayi vaki olmuş hiç malumatınız yok mudur" diye sormuştur. Halil Paşa, "kimse bana şikâyette bulunmadı" diye cevap vermiştir.

26 Nisan tarihli oturumda şahitlerin dinlenmesine devam edilmiştir. Merkez kumandanlık yazıcılığında bulunmuş Dersâadet Rüsumât Müdiriyeti İstatistik Kalemi ketebesinden Cemâl Efendi'nin yazılı ifadesi okunmuştur. Yazılı ifadede, işkence, işkence sonucu vefatlar, zimmete para geçirme vb. yer almaktadır. Şahit ayrıca, Musul'da, "gece sabahlara kadar Ermeni kadınlarının darb edildiğini" aktarmaktadır.Bir diğer şahit, Şekerci Ali Efendizade Said Efendi de ifadesinde, Nevzad Bey'in, "her gelen adama işkence yaptığını, rüşvet aldığını" tekrar eder.

Nevzad Bey 28 Mayıs günü İstanbul Hapishanesi'nden alınıp Malta'ya sürülenler arasındadır. Malta'ya varışı 2 Haziran'dır. 6 Eylül 1921'de firar eden 16 sanık arasındadır.[57] Bu nedenle duruşması ertlenmiş ve bir daha görülmemiştir.

Kaynak: *Alemdar*, 11, 13, 20, 23, 27 Nisan, 3 Haziran 1919; *Tercümân-ı Hakikat*, 12, 14, 19, 22, 26 Nisan 1919; *Yeni Gazete*, 11, 13, 20, 27 Nisan 1919.

17. Musul - 2: Yüzbaşı Ferid Bey hakkında "Musul'da vukua gelen mezalim" nedeniyle açılan dava. Davaya 2 Haziran 1919'da başlanmıştır. Bir diğer sanık Yüzbaşı Zekeriya Bey'dir ve firardadır. İlk oturumda, sanığın gıyabında yargılama kararı verilir. Sanıklar hakkında, eski Musul Merkez Kumandanı Nevzad Bey'in suç ortağı olmaları nedeniyle dava açılmıştır. Bu oturumda, Nevzad Bey'in "Devlet-i İhtilafiyye tarafından bir semt-i meçhule sevk olunmasından dolayı muhakemesinin tefriki"ne [ayrılmasına] karar verilir. Nevzad Bey'e yönelik suçlamalar bu davada da tekrar edilmiştir. İlk oturumda, Edirne Defterdarı Kâzım Bey, Abdürrezzak Bey'in zehirlendiğini, Nevzad Bey'in, askerin iaşesini çalması nedeniyle 60 bin askerin öldüğünü söyler ve "Ordunun celladı Nevzad idi, Valinin de celladı jandarma kumandanı idi" diye ekler. Bir diğer şahit, Musul eski Ceza Reisi Hasan Bey, Musul halkının Nevzad Bey'den çok şikâyetçi olduğunu söyler. Bir başka soru üzerine de, "idam edilen Tahir'e gelince bu birçok kıtal icra etmiş bir adamdır. Kendisi muhakeme edilerek idam edildi" der. Tahir'in, nasıl ve niçin idam edildiği Nevzad Bey ile ilgili oturumlarda da gündeme gelmiş ve doyurucu bir cevap alınamamıştır.

14 Haziran tarihli duruşmada şahitler dinlenir. Emniyet-i Umumîye Müdürü Halid Bey'in yazılı ifadesi okunur. Halid Bey ifadesinde, Abdürrezzak Bey'in, Nevzad ve Ferid beyler tarafından, çayına zehir katmak suretiyle öldürüldüğünü bildirmektedir.

28 Temmuz tarihli duruşmada Musul eski Polis Müdürü Halid Bey, daha önce verdiği yazılı ifadesini tasdik eder ve "Musul'da Nevzad Bey'in birçok mezallimine muttali olduğu halde korktuğu için ses çıkartamadığını" söyler.

19 Ağustos tarihinde bir duruşma daha olmuş daha sonra 24 Aralık 1919 tarihine kadar başka bir duruşma olmamıştır. Divan-ı Harb-i Örfî heyetindeki değişiklikler nedeniyle davaya 4 ay ara verilmiştir. 24 Aralık oturumunda, yeni heyet, "evrakı henüz tedkik etmemiş" olduğunu söyleyerek, savcıdan görüş ister. Savcılık, "Ferid Bey'in Nevzad Bey gibi Musul'a tehcir edilen Ermenilere ika-i mezalim ve eşhas üzerindeki madeni nukudu gasb ve itiraz edenleri cebheye sevkle tehdid, tarib-i büyut [evlerini tahrib], Abdürrezzak Bey'i ihnâk [boğma] ve katl gibi mevâdd ile maznun" olduğunu söyler. Fakat, savcılık Musul'da Ermenilere karşı işlenen suçların tehcir sırasında işlenmiş suç sayılmayacağı kanaatindedir. Çünkü, Ermenilerin Musul'a varmalarıyla tehcir sona ermiştir ve Musul'daki Ermenilerin Musul ahalisinden sayılması gerekmektedir. Bu nedenle dosyanın oraya yollanması gerekmektedir. Mahkeme, karar vermek üzere davayı ileri bir tarihe erteler.

57 Daha fazla bilgi için bkz. Bilal Şimşir, *Malta Sürgünleri*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1985, s.109, 218, 545 ve Vartkes Yeghiayan, British Foreign Office Dossiers on Turkish War Criminals, American Armenian International College (AAIC) California, 1991, s.57-60. Bu kitabın Türkçesi için bkz. Vartkes Yeghiayan, *Malta Belgeleri, İngiliz Dışişleri Bakanlığı Türk Savaş Suçluları Dosyası*, Belge Yayınları, İstanbul, 2007.

27 Aralık 1919 tarihli bir sonraki duruşmada, mahkeme, savcılığın talebini reddederek davaya bakmaya yetkili olduğunu açıkladı. Buna göre, Musul'a gönderilen Ermenilere yapılan işkenceler, tehcirin esasına ilişkindir.

19, 25, 27, 30 Ocak tarihli gazetelerde duruşmanın devam ettiği haberi vardır. 14 Mart 1920 tarihli gazeteler davanın son duruşmasının yapıldığını bildirir. Tahkikatın sonuçlandığının bildirildiği oturumda, savcılık, sanığa isnad edilen suçlardan yalnız Abdürrezzak Bey'in katline yardım suçunun sabit olduğunu, diğer suçlardan beraat etmesini talep eder. Dava karar için ertelenir. 18 Mart 1920'de karar açıklanır. Buna göre, Ferid Bey ile Zekâi Efendiler, "tehciren Musul'a nakl olunan Ermeniler(i)... tarik (yol) inşaatında istihdam bahanesiyle Zaho Kazası havalisine sevk ederek oralarda katl ve imhaları(na)" yol açmak suçundan kâfi delil bulunamadığı için beraat etmişlerdir. Mahkeme heyeti, Ermenilerin imha edilmesi dışında sanıklara isnad edilen, işkence, işkence ile ölüme yol açma, mahkeme kararı olmadan jandarma çavuşunun idamı, Abdürrezzak Bey'in öldürülmesi cinayeti ve yağma gibi tüm suçları tek tek saydıktan sonra, bu suçlardan dolayı yetkisizlik kararı verir. Karara göre, mahkeme sadece Musul'a tehcir edilen Ermenilerin katl ve imhası ile ilgili suçlara bakmakla yetkilidir. Bu suçtan beraat kararı verildikten sonra, diğer suçlardan dolayı dosya harbiye nezâretine iade edilir.

Kaynak: *Alemdar*, 3, 15 Haziran, 29 Temmuz, 25, 28 Kanûn-ı Evvel (Aralık) 1919, 14, 18, 19, 22 Mart 1920; *Âti*, 25, 27, 28 Kanûn-ı Evvel (Aralık) 1919, 19, 25, 27, 30 Kanûn-ı sâni (Ocak), 14 Mart 1920; *Peyam-ı Sabah*, 14 Mart 1920; *Tercümân-ı Hakikat*, 29 Temmuz 1335; *Yeni Gazete*, 3, 15 Haziran 1919.

18. Musul - 3: Musul Mebusu Fevzi Bey aleyhine tehcir nedeniyle açılan dava. Davanın ne zaman açıldığı belli değildir. 30 Ocak 1920 tarihinde, "Fevzi Bey'in tehcirde bir alakası görülmediğinden beraatına karar" verildiği haberi gazetelerde yer alır.

Kaynak: *Vakit*, 30 Kanûn-ı Evvel (Aralık) 1920.

19. Sivas ve Koçhisar: Eski Koçhisar Kaymakamı Nabi Bey, Sivas jandarma kumandanı Binbaşı Ali Şefik ve tüccardan Balızade Ömer Rauf beyler aleyhine açılan dava. Dava 20 Ocak 1921'de başlamış ve şahitler dinlenmiştir. 27 Ocak tarihinde ikinci oturum yapılmış ve şahitlerin dinlenmesine devam edilmiştir. 30 Ocak tarihinde son duruşma yapılmış ve savcılık esas hakkındaki mütalâasını okumuş, sanıklar savunmalarını yapmışlardır. 1 Şubat tarihli oturumda ise karar açıklanmış ve sanıkların suçsuz olduğuna kanaat getirerek beraat kararı verilmiştir.

Kaynak: *Vakit*, 21, 27, 30 Kanûn-ı sâni (Ocak), 6 Şubat 1921; *İkdam*, 24 Kanûn-ı sâni (Ocak), 6 Şubat 1921.

20. Suriye Vali Vekili Tevfik Bey: 14 Ocak 1921 tarihli gazete haberine göre, Suriye vali vekâletinde ve müşavirliğinde bulunduğu zaman tehcirde bulunmak cürmüyle dava açılmıştır. Duruşmanın ne zaman başladığı belli değildir. 6 Ocak tarihli gazetelerde davanın, "icra-yı tahkikat zımnında (amacıyla) yevm-i ahire talik (ileri bir tarihe)" olunduğu haberi vardır. 14 Ocak tarihli oturum-

da şahitler dinlenmiş ve başka şahitlerin de dinlenmesi için dava ileri bir tarihe ertelenmiştir. 27 Ocak 1921'de duruşmanın devam ettiği ve biri kadın olmak iki şahidin dinlendiği bildirilir. 2 Şubat ve 12 Şubat tarihlerinde duruşma olacağı haberleri ile, 6 ve 18 Şubat 1921'de davaya devam edildiği haberi gazetelerde yer alır. 18 Şubat 1921 tarihli habere göre, savcılık, sanık aleyine 4 ayrı suç isnad edildiğini ve bunların bazılarının "Divan-ı Harb'in Daire-i Kazası" hâricinde olduğu nedeniyle önce bu konuda karar verilmesini ister. Mahkeme davaya yetkili olduğuna karar verir. Dava 17 Şubat'a ertelenir. 24 Şubat'da mahkemenin nihayet bulduğu ve sanığın suçlu bulunarak 6 ay hapis ve tahliyesinden sonra da 6 ay memuriyetten men cevasına çarptırıldığı haberi vardır.

Kaynak: *Vakit*, 6, 14, 27 Kanûn-ı sâni (Ocak), 18, 24 Şubat 1921; *İkdam*, 18 Şubat 1921; *Alemdar*, 6 Şubat 1921.

*21. **Trabzon Yomra:*** Binbaşı Tevfik, Zabit Manastırlı Mülazım-ı Evvel Salim ve İstanbullu Muhlis Efendi'lerin davası.

Davanın ne zaman başladığına dair bir bilgi yoktur. 20 Ekim 1920 tarihli gazetelerde, davanın sonuçlandığı haberi verilir. 22 Ekim 1920 tarihinde verilen cezalar yayınlanır. Buna göre, Tevfik 10 yıl kürek cezasına çarptırılmıştır. Diğer iki kişinin hakkında soruşturmanın devamına karar verilmiş ve dosyalar savcılığa iade edilmiştir. Davanın karar sureti *İkdam* gazetesinde tefrika olarak 23-25 Ekim 1920 tarihleri arasında yayınlanmıştır. Karar suretinde, Tevfik'in, Trabzon Valisi Cemal Azmi'den, Yomra tehciri için 6 Haziran 1331 (19 Haziran 1915) tarihli 19 maddelik bir talimatname aldığı belirtilmiştir. Davada sivil ve askerî erkândan önemli sayıda Müslüman-Türk tanığın, sanıklar aleyhine ifade vermeleri dikkat çekmektedir. Bu ifadeler arasında, Ermenilerin kayıklara doldurularak Karadeniz'de imha edilmeleri bilgileri de vardır. Bu dava hakkında daha ayrıntılı bilgiler Trabzon davası konusunda hazırlanan kitapta verilecektir.

Kaynak: *Vakit*, 20, 22 Teşrin-i evvel (Ekim) 1920; *İkdam*, 22-25 Teşrin-i evvel (Ekim) 1920.

*22. **Yusuf Ziya Bey (Kaymakam):*** Bayburt ve civarından tehcir ile suçlanmaktadır. 27 Ocak 1921 tarihli gazetelerde, "Yusuf Ziya Bey'in muhakemesine başlandı", denir ama tarih verilmez. Bu ilk oturumda üç şahit dinlenmiş ve dava 9 Şubat tarihine ertelenmiştir. 18 Şubat 1921'de, "Yusuf Ziya Bey isnad olunan cürm sabit olmadığından beraat etmiştir", haberine yer verilir.

Kaynak: *Peyam-ı Sabah*, 4 Şubat 1921, *Vakit*, 27 Kanûn-ı sâni (Ocak), 18 Şubat 1921; *İkdam*, 18 Şubat 1921.

Akıbeti Belli Olmayan Davalar

*1. **Abdül-ehad Nuri Bey:*** Tehcir suçundan yargılanmaktadır. Dava hakkında herhangi bir bilgi yoktur. 27 Ocak 1921 tarihinde sanığın rahatsızlığı nedeniyle davanın ileri bir tarihe ertelendiği haberi vardır. Kendisi büyük bir ihtimalle 1922-23 yılları arasında Kastamonu'da sekiz sayı çıkan *Doğu* dergisinin sahibi ve başyazarıdır.

Kaynak: *Vakit*, 27 Kanûn-ı sâni (Ocak) 1921.

2. Ali Şevket Efendi: Bahçecik Nahiye Müdürü Ali Şevket Efendi aleyhine açılan davadır.[58]

Divan-ı Harb-i Örfî, Eylül 1919 değişikliği sırasında dosya incelemeye alınmıştır. Gazetelerde davaya başlanacak haberi vardır. 29 Şubat 1920 tarihli bir habere göre, dava bitmiştir ve karar açıklanacaktır. Başka bilgi yoktur.

Kaynak: *Alemdar*, 22 Teşrin-i evvel (Ekim) 1919; *Peyam-ı Sabah*, 29 Şubat 1920.

3. Bilecik Davası: Davanın ne zaman başladığı belli değildir. Sanık Bilecik jandarma tabur kumandanı Yüzbaşı Rıfat Bey'dir ve tutukludur. 5 Mart 1920 tarihli gazete haberine göre, sanık 800 lira kefalet ödeyerek Bekir Ağa bölüğünden tahliye edilmiştir. Davanın sonucu hakkında herhangi bir bilgi yoktur.

Kaynak: *Âti*, 5 Mart 1920.

4. Çanakkale - 1: Edip Efendi ve arkadaşları hakkında tehcir nedeniyle açılan dava. Kaç kişinin yargılandığı belli değildir. Dava Edip Efendi için beraatle sonuçlanır.[59] Gazete haberlerinden davanın diğer sanıkları hakkında devam ettiği bilgisi vardır ve gerek sanıklar gerek davanın sonucu hakkında bir bilgi yoktur.

Kaynak: *Peyam-ı Sabah*, 4 Şubat, 9 Nisan 1921; *Vakit*, 23 Kanûn-ı Evvel (Aralık) 1920.

5. Çanakkale - 2: "Çanakkale'deki hane ve mağazalardaki eşyanın sirkati cürmüyle maznun 17 kişi" hakkında açılan bu davanın ne zaman başladığını bilmiyoruz. Yukarıdaki dava ile aynı dava olma ihtimali vardır. Devam ediyor, haberi vardır.

Kaynak: *Peyam-ı Sabah*, 9 Nisan, 23 Mayıs 1921.

6. Deyr-i Zor Tehciri - 3: Komiser İbrahim Efendi aleyhine açılan dava. Davanın ne zaman başladığı belli değildir. Dava 27 Şubat'ta, Deyr-i Zor tehcirinden hakkında dava açılmış olan, Deyr-i Zor Mutasarrıfı Zeki Bey'in temyizde bulunan davasında sanığın adı geçtiğinden dosyanın oraya gönderilmesine ve duruşmanın ileri bir tarihe ertelenmesine karar verilir.

Kaynak: *Peyam-ı Sabah*, 4, 7 Şubat, 4 Mart 1921.

7. Diyarbakır: Diyarbakır "Tehcir ve taktil, emniyet-i dâhiliyeyi ihlâl cürmüyle maznun sandalcı kâhyası Rizeli Ali Osman" hakkında açılan dava. Divan-ı Harb-i Örfî'nin Eylül 1919'da çıkartılan yeni kararname nedeniyle çalışmalarına ara verdiği sırada sanığın dosyasının tetkik edilmekte olduğu ve davaya yakında başlanacağı bildirilir. 28 Ocak 1920'de duruşmanın devam ettiği haberi vardır. Davanın akıbeti hakkında bir bilgi yoktur.

Kaynak: *Alemdar*, 22 Teşrin-i evvel (Ekim) 1919; *Âti*, 28 Kanûn-ı sâni (Ocak) 1920.

---

58 Bu dava, İzmit-Nahiye Müdürleri veya Bahçecik davası olarak adlandırılan davadan farklı bir dava olması gerekir. Çünkü sanığın adına, diğer davada rastlanmamıştır.

59 *Vakit*, 23 Kanûn-ı Evvel (Aralık) 1920.

8. Erenköy ve Civarı Tehcir Davası: Toplam 8 kişi hakkında açılmış bir davadır. Ne zaman başladığı belli değildir. Duruşmaların devam ettiğine ilişkin haberler vardır.

Kaynak: *Peyam-ı Sabah*, 4 Şubat, 23 Mayıs 1921.

9. Giresun: Giresun eşrafından Hasan ve biraderi Eşref Efendi ile eski Giresun Jandarma Komutanı Hasan Sabri Efendi hakkında Giresun tehciri nedeniyle açılan dava.

Dava 1 Mayıs 1921'de başlamıştır. 2 Mayıs 1921 tarihli gazete haberine göre, sanıklardan Hasan Sabri Efendi'nin tehcir sırasında Giresun'da görev yapan şahıs olup olmadığının anlaşılmadığından, bu durum açığa kavuşturuluncaya kadar davanın ertelendiği söyleniyor. Daha sonra aynı sanıklarla, 15 Mayıs, 16 ve 20 Haziran 1921'de davaya devam edilir. 20 Haziran oturumuna bazı şahitler çağrılmıştır. Davanın nasıl sonuçlandığı hakkında herhangi bir bilgi yoktur.

Kaynak: *Peyam-ı Sabah*, 2, 16 Mayıs 1921, *Vakit*, 17 Haziran 1921.

10. Hidâyet Efendi: İstanbul Üsküdar'dan bazı Ermenilerin tehciri nedeniyle, polis müdüriyeti eski siyasî polislerinden Hidâyet Efendi aleyhine açılan dava. Dava 16 Haziran 1919'da başlamıştır. Hidâyet Efendi, 1899 yılında Müslüman olmuş Ermeni asıllı ve evvelden Sisliyan adı taşıyan bir Osmanlı vatandaşıdır. Balkan Harbi sonrasında polis olan Hidâyet Efendi'nin asıl adı Sislian Vartabed'dir.[60] Suçlama, İstanbul, bilhassa Üsküdar civarından bekâr Ermenilerin tehcirine sebebiyet vermek ve evlerine girerek bazılarının mallarını gasp etmektir. Bazı Ermenilerden tehcirden muaf tutmak karşılığında para aldığı ama bu kişileri sonra gene de tehcire dahil ettiği iddia edilmektedir. İfadesinde, "İstanbul'daki Ermenilerin tehciri için bir emir almadığını ve der-dest edilmeleri için emir aldığını" ve bu şahısları tevkif ettiğini söylemiştir. "Polis müdiriyetinde sabıkalı komitecilerin kaydı olduğundan burada isimleri alınarak tevkifleri için emir verildiğini" söylemiştir. Verilen emir, "taşralı bekârların, ailesi ve çocukları olmayanların, "sanayi-i âdiyye erbâbının [esnaf olmayanların] tevkifi"ni kapsamaktadır. Tanıklar suçlayıcı ifadeler vermişlerdir. Sürülmekte olan bir bekâra, 24 saat mühlet tanındığı ve bu müddet içinde evlenebilirse kurtulabileceği söylendiği ve bu kişinin evlenerek sürülmekten kurtulduğu üzerine ilginç bir hikâye anlatılmıştır. Hidâyet Efendi, sorulara verdiği cevapta, kendisinin Ermenice bilmesi nedeniyle bu işlerde kullanıldığını söylemiştir. Suçlama 350 kadar Ermeni'yi tehcir etmesi ile ilgilidir.

18 Haziran tarihli ikinci oturumda, Hidâyet Efendi'nin zorla para aldığı ve işkence yaptığı Ermeniler ifade vermişlerdir. Örneğin Ermenak Efendi, "bana pek çok işkence yaptı. Hidâyet vicdansız bir adamdır", demiştir. 23 ve 26 Haziran tarihli üçüncü ve dördüncü duruşmalarda da şahitler Hidâyet Efendi aleyhine ifade vermişlerdir. Buna göre, Hidâyet Efendi "mezalim" yapmış ve tehditle insanlardan para gasp etmiştir. 8 Temmuz'da soruşturma yeterli bulunmuş ve savcılık,

---

60 Hidâyet'in gerçek ismi 1913-1922 yılları arasında İstanbul Ermeni Patrikliği yapan Zaven Der Yeghiayan My Patriarchal Memoirs, Mayreni Publishing, Barrington, 2002, s.129-130. Zaven daha sonra 1916 Ağustos'unda Bağdat'a sürgüne gönderilecek ve 1919 Şubat ayında geri dönecektir. Hidâyet, Zaven'i Bağdat'a kadar götüren polis ekibinin içinde yer alacaktır. Zaven Der Yeghiayan, *My Patriarchal Memoirs*, Barrington: Mayreni Publishing, 2002, s.129–130.

işlenen suçun zaman aşımı kapsamına girdiğini, dolayısıyla sanığın beraatini istemiştir. 15 Temmuz oturumunda da Hidâyet Efendi'nin avukatı, zaman aşımı nedeniyle müvekkilinin beraatini istemistir. Karar belli değildir.[61]

Kaynak: *Alemdar*, 17, 19 Haziran 1919; 9 Temmuz 1919; *Yeni Gazete*, 24 Haziran, 16 Temmuz 1919.

11. İzmit - 1: İzmitli Otçu Hakkı Efendi hakkında açılan dava. Dava hakkında fazla bir bilgi yoktur. 18 Şubat 1920 tarihinde "bugün başlanacaktır", diye bir haber vardır. Fakat sanık hasta olduğu için dava ileriki bir tarihe ertelenmiştir. Davanın sonucu bilinmemektedir.

Kaynak: *Âti*, 18, 19 Şubat 1920.

12. İzmit - 2: İzmit ahz-ı asker şubesi eski reisi, Binbaşı Rüşdü Bey hakkında, İzmit tehciri sırasında, "vazifesini ihmal" suçu nedeniyle açılan davaya ne zaman başlandığı bilinmiyor. Davanın kaç sanıklı olduğu da belli değildir. Davanın ileri bir tarihe bırakıldığı haberi var. Sonuç belli değildir.

Kaynak: *Peyam-ı Sabah*, 22 Nisan 1921.

13. Emin Çavuş: Karamürsel jandarma çavuşu Emin Çavuş hakkında Karamürsel tehcirine karışmış olmakla açılan davadır. Bu davanın yukarıda aktarılan Karamürsel davası (No: 13) ile ilgisi belli değildir. Emin Çavuş'un adı o dava sanıkları arasında geçmemektedir. Gazetelerde, 25 Kasım 1919'da; "Tehcir, taktil ve irtişa[rüşvet almak] mesa'ilinde medhal-dar olmakla tevkif edilen Karamürsel jandarma çavuşlarından Emin Çavuş dün Bekir Ağa'dan tahliye olunmuştur", biçiminde bir haber vardır. Davanın ne zaman başladığı belli değildir. Aynı habere göre, sanık, evvelce Birinci Ordu Divan-ı Harbi'nce muhakeme edilerek tecziye edilmiş [cezalandırılmış] imiş."

Kaynak: *Alemdar*, 25 Teşrin-i sâni (Kasım) 1919.

14. Kastamonu: Gazetelerde hem Kastamonu davası hem de Hasan Fehmi davası olarak geçer. Kastamonu Kâtib-i Mesulü Hasan Fehmi aleyhine açılmıştır. İlk haber 9 Aralık 1920 tarihlidir ve davanın yakında görüleceği bildirilir. 30 Aralık tarihinde, "evvelce Divan-ı Harp tarafından mahkûm edilerek, hakkındaki hüküm Divan-ı Temyiz-i Askerî tarafından nakz ve iade olunan Kastamonu Kâtib-i Mesulü Hasan Fehmi Bey'e aid evrakın" tetkik edildiği ve yakında davaya başlanacağı haberi verilir. 6 Ocak 1921 tarihinde, Amasya ve Edirne tehcir davalarından sonra üçüncü sırada ele alınan dava olarak tanımlanan, "Kastamonu tehciri davasıyla maznun Hasan Fehmi Efendi"nin davasının 3 ve 4 Ocak 1921 tarihlerinde görüldüğü, şahitlerin dinlendiği ve duruş-

---

61 Arshavir Shriagian, *The Legacy, Memoirs of an Armenian Patriot* (Boston, Massachusetts: Hairenik Press, 1976) adlı eserinde, Hidâyet Efendi hakkında, onun nasıl sürgün edilecek Ermeniler hakkında doğrudan listeler hazırladığı vb. konusunda bazı ayrıntılı bilgiler verir. (s.8-26) Yazar, Mütareke sonrası Hidâyet'e Büyükada'da rastladığını ve öldürmek istediklerini anlatıyor. Ama aldıkları bilgiye göre, Hidâyet Anadolu'ya kaçmıştır (s.42-44).

maya devam edildiği haberi vardır. Duruşma ileri bir tarihe ertelenmiştir. Davanın sonucu hakkında herhangi bir bilgi yoktur.

Kaynak: *İkdam*, 9 Kanûn-ı Evvel (Aralık) 1920; *Vakit*, 16, 30 Kanûn-ı Evvel (Aralık) 1920; 30 Kanûn-ı sâni (Ocak) 1921.

15. Kırkkilise: Kasım Efendi aleyhine açılan dava.

Âti, 19 Kanûn-ı sâni (Ocak) haberine göre tutukludur ve henüz dava açılmamıştır.

Kaynak: *Âti*, 19 Kanûn-ı sâni 1920.

16. Konya: İ.T. Murahhası Abdülkadir Efendi Davası: 7 Temmuz 1919'da dosyasının tamamlandığı haberleri yer alır. Başka haber yoktur.

17. Muş: Eski Muş Mebusu İlyas Sami Davası.

19 Kanûn-ı sâni (Ocak) *Âti* haberine göre, dava daha başlamamıştır.

Kaynak: *Âti*, 19 Kanûn-ı sâni (Ocak) 1920.

18. Yalova: Emekli Jandarma Yüzbaşı Mehmed Cemâl Efendi hakkında açılan davadır.

Bolu Divan-ı Harbi'nde gıyabında 6 ay hapse mahkûm edilmiş, fakat bu Divan-ı harp lağvedildiği için dava İstanbul'a aktarılmış ve burada yeniden ele alınmıştır. İrtikâb ve tehcir suçlaması vardır. Davanın ne zaman başladığına ilişkin bir haber yoktur. İstanbul'daki ilk duruşmada, sanık suçlamaları reddetmiş ve "tehcir işlerine karışmadığını iddia" etmiştir. 14 Mart tarihli oturumda şahitler dinlenmiş, başka şahitlerin dinlenmesi için dava ileri bir tarihe ertelenmiştir. Davanın sonucu hakkında bir bilgi yoktur.

Kaynak: *Âti*, 10, 15 Mart 1920; *Peyam-ı Sabah*, 10 Mart 1920.

19. Süleymaniyeli Mustafa Kemal Paşa aleyhine açılan dava. Davanın ne zaman başladığı ve nasıl sonuçlandığı hakkında bir bilgi yoktur.

27 Ocak 1920 tarihli bir gazete haberine göre, duruşmada Aydın ve havalisi Kuvâ-yı Milliye Kumandanı Hacı Şükrü Bey'e ait bir telgraf okunur. Bu telgrafta Hacı Şükrü, "Ermeni kızlarından umumhaneler teşkili" iddiasının aslının olmadığını söylemektedir. Hacı Şükrü Bey'e göre, Bitlis'te umumhanelere doldurulan kadın ve kızlar, Erzurum, Van, Bitlis, Bayezid ve Muş havalisinden Ermeni mezaliminden kaçan Türk ve Kürtler arasından seçilmişlerdir. Dava hakkında herhangi başka bir bilgiye rastlanmamıştır.

Kaynak: *Âti*, 27 Kanûn-ı sâni (Ocak) 1920.

20. Doktor Avni Bey: "Trabzon tehcirinin bir safhasına aid bir dava"dır. 21 Ocak 1921 tarihli gazeteler, savcılığın Doktor Avni Bey hakkında tahkikat yapılması önerisi mahkemece kabul edilmiştir. Fakat davanın ne zaman ve nasıl sonuçlandığı konusunda bir bilgi yoktur.

Kaynak: *Vakit*, 21 Kanûn-ı sâni (Ocak) 1921.

Soruşturmaya Gerek Olmadığına Karar Verilen Dosyalar

1. Akhisar: Geyve kazası jandarma efradından onbaşı Arif hakkında açılan soruşturma. Akhisar nahiyesinden tehcir edilen Ermenileri "darp ettiği" iddiasıyla açılan soruşturmada, savcı Artin Efendi tarafından 7 Kanûn-ı sâni (Ocak) 336 tarihinde men-i muhakeme kararı verilmiştir. Kararda, "Ermenilerin bi-t-tabî zulme uğradıkları" belirtilmesine rağmen soruşturmanın yetersiz olmasından dolayı bu kararın alındığı belirtilir.

Kaynak: *İkdam*, 21 Teşrin-i evvel (Ekim) 1920.

2. Ankara: Balatlı esnafından Kör Rıza ve yağcı esnafından Haim hakkında açılan soruşturma. "Ankara Ermeni tehcirinde emval gasbı ve vagon vesika ferri fürûhtuyla ihtikâr icrası ve iki Ermeni'nin asker firarisi diye katl ve itlafı ve merkez kumandan-ı sabıkı Cevad ve levazımat-ı umumîye reisi İsmail Hakkı'nın vasıta-i irtişası" bulundukları iddialarıyla suçlanmışlardır. Savcı Osman Remzi Bey 15 Teşrin-i evvel (Ekim) 335 tarihinde men-i muhakeme kararı almıştır.

Kaynak: *İkdam*, 21 Teşrin-i evvel (Ekim) 1920.

3. Astanköylü (?) Şükrü ve Talat Bey: Şükrü, muhacirin müdiriyyet-i umumîye eski memurudur, Talat Bey "müdiriyet-i mezkûre ihsasiyat ve memurin kalemi müdürü"dür.

Halep ve Zor civarlarında tehcir edilen Ermenilerin öldürülmesi suçuyla haklarında dava açılmıştır. 21 Ekim 1920 tarihli gazete haberine göre, savcı Osman Remzi Bey tarafından, suçun mahallinde tahkik edilmesi gerektiği ve yapılan tahkikatın da noksan olduğu gerekçesiyle, menimahakeme kararı verilir.

Kaynak: *İkdam*, 21 Teşrin-i evvel (Ekim) 1920.

4. Emanuel Karasu: Tehcir ve Taktil suçlarından dolayı eski İstanbul milletvekili Emanuel Karasu hakkında soruşturma sonucu, 8 Ekim 1919 tarihinde men-i muhakeme kararı verilmiştir.

Kaynak: *İkdam*, 20 Teşrin-i evvel 1920.

5. İznik - 1: İzmit'in İznik Kazası Kaymakam Vekili Abdurrahman ve Emval-i Emiriyye Kâtibi Cemil ve Defter-i Hakani memuru İsmail Hakkı ve eşraftan Ahmed bin Ali hakkında, İznik tehciri sırasında Ermenilerin mallarını "gasp ve haneleri yağma" nedeniyle açılan dava. Gazete haberine göre, savcı Osman Remzi Bey sanıklar hakkında 21 Teşrin-i evvel (Ekim)'de men-i muhakeme kararı vermiştir.

Kaynak: *İkdam*, 21 Teşrin-i evvel (Ekim) 1920; *Vakit*, 22 Teşrin-i evvel (Ekim) 1920.

6. İznik - 2: İznik tehciri nedeniyle Halil İbrahim Bey ve rüfekası hakkında dava. Davaya 9 Şubat 1920'de başlanması kararlaştırılmış ama sanığın hastalanması üzerine, dava 15 gün sonraya ertelenmiştir. 29 Şubat 1920 gazete haberlerine göre, meselenin hukuk-i adliyeden ibaret olduğuna karar verilmiş ve dosya mahalline devredilmiştir.

Kaynak: *Alemdar*, 9 Şubat 1920; *Âti*, 9, 10 Şubat 1920; *Peyam-ı Sabah*, 29 Şubat 1920.

7. Miralay Şahabeddin Bey hakkında Kayseri Ermenilerini tehcir ve taktil suçundan soruşturma açılmış ve savcı Artin Efendi tarafından, 25 Mart 1920 tarihinde men-i muhakeme kararı verilmiştir. Şahabeddin Bey, Yozgat Davası sırasında kendi verdiği ifadesi sonucu, tehcir ve taktil işine karıştığı anlaşılmış ve bu nedenle tutuklanmıştı. Duruşma sırasında Şahabeddin Bey'e ait telgraf örnekleri de okunmuştu. Esad Paşa'nın Divan-ı Harb-i Örfî başkanı olduğu müddetçe tutuklu kalan sanık, daha sonra (22 Ekim 1919) Divan-ı Harb-i Örfî'de yapılan değişiklik sonucu tahliye edilmiştir. Sanık hakkında "soruşturmaya gerek olmadığı" kararı, haberi veren gazete tarafından "üzüntü verici" bulunmuştur [V. N. Dadrian tarafından yazılan makalenin resmî ve yarı resmî belgelerin toplanması bölümüne bakınız, s.??].

Kaynak: *Alemdar*, 22 Teşrin-i evvel (Ekim) 1919; 26 Mart 1920; *Âti*, 26 Mart 1920; *İkdam*, 21 Teşrin-i evvel (Ekim) 1920.

8. Sami Sabur: Kayseri ile ilgili soruşturma çerçevesinde, Antalya eski Mutasarrıfı Sami Sabur hakkında da Kayseri tehciri sırasındaki suiistimali nedeniyle dava açılmıştır. Bir nolu Divan-ı Harb-i Örfî, dava hakkında meni-muhakeme kararı vermiştir.

Kaynak: *Alemdar*, *Âti*, 26 Mart 1920.

ERMENİ TEHCİRİ VE ÖLDÜRMELER DIŞINDAKİ DAVALAR

Eğer I. Divan-ı Harb-i Örfî'de, Ermeni tehciri ve cinayetler ile doğrudan ilgisi olmayan davaların bir tasnifini yapmak gerekirse, şu tür davalara rastlanmaktadır. Birincisi, tehcir ile dolaylı ilişki içinde olan bazı davalar vardır. İkincisi, özellikle Birinci Dünya Harbi sırasındaki ekonomik yolsuzluklar, zimmete para geçirme ile ilgili davalar vardır. Üçüncüsü, asayişi bozmak, Kuvâ-yı Milliye ile irtibatlı olmak gibi suçlar nedeniyle açılmış davalar vardır. Eklenmesi gereken bilgi bu tür davaların bir tek 1 Numaralı Divan-ı Harb-i Örfî'de görülmediğidir. Bu dönemde İstanbul'da iki ayrı Divan-ı Harb-i Örfî daha vardır ve bu mahkemelerde de benzeri davalar görülmektedir. Dönem dönem, 1 numaralı mahkemeden, diğerlerine dosya aktarımı yoluna gidilmektedir. Örneğin, 1920 Ekim'inde, 2 numaralı Divan-ı Harb'e aktarılan dosya sayısı 96 kadardır ve habere göre dosya aktarımı devam etmektedir.[62]

Aşağıda sadece 1 numaralı mahkemede görülen davalara ilişkin son derece sınırlı bazı örnekler verilmiştir.

Tehcir ile Dolaylı İlişkisi Olan Davalara Birkaç Örnek

1. Celil Bey ve Rüfekası Davası [Arslan Bey Çetesi olarak da geçer]: Dava Halil Paşa'nın firarına yardımcı olan, Muallim Mehmed Celil, Selânikli Hüseyin ve Kandıralı Çoban Mehmed hakkındadır. Bunlar Arslan Bey çetesine katılmışlardır, dava çete hakkındadır da. Duruşmalara 15 Kasım 1919 tarihinde başlamıştır. İddia makamı sanıkların ve Halil Paşa'nın firar son-

62 *Vakit*, 8; *İkdam*, 9 Kanûn-ı Evvel (Aralık) 1920.

rası Arslan çetesine katıldıklarını söyler. İlk duruşmada sanıkların ifadesi alınır. Buna göre, çete 20 kişi kadardır. Dava ertelenir. Daha sonra davanın görülmekte olduğuna dair haberler vardır. Bir diğer oturumda, Celil Bey davasının Bursa'ya gönderilmesini istedi ise de reddedilmiştir. 9 Aralık son oturumdur ve iddianame okunmuş ve sanıklar çeşitli cezalara çarptırılmışlardır.

Kaynak: *Alemdar*, 25, 28 Teşrin-i sani (Kasım), 5, 10 Kanûn-ı Evvel (Aralık) 1919; *Âti*, 16, 28 Teşrin-i sâni (Kasım) 1919; *İkdam*, 5 Kanûn-ı Evvel (Aralık) 1919.

2. Şâdi Efendi Davası: Halil Paşa'nın kaçmasına yardımcı olan, tevkifhane-i asker-î inzibat mülâzımı Şâdi Efendi gıyaben görülen mahkemesinde üç sene hapis ve askerden kovulma cezasına çarptırılmıştır. Maiyetindeki İsmail Çavuş da bir sene hapis ve rütbelerinin sökülmesi ile cezalandırılmıştır.

Kaynak: *İkdam*, 12 Kanûn-ı Evvel (Aralık) 1919.

3. Cevded ve Mahmud Bey Davası: Beyşehri (*Alemdar* gazetesi *Yenişehir* olarak bahseder) Mal Müdürü Cevded Bey ve Refik Mahmud Bey hakkında açılan davadır. Sanıklardan sadece Cevded Bey tutukludur. Davaya 2 Kasım 1919 tarihinde başlanmıştır. Boğazlıyan Kaymakamı Kemal'in idamından sonra, asayişi bozmak suçundan yargılanırlar. Mahkeme yetkisizlik kararı verir ve sanıklar serbest bırakılırlar.

Kaynak: *Âti*, *Alemdar*, 2, 3 Teşrin-i sâni 1919.

4. "Kürt" Mustafa Paşa Mahkemesi: Eski Divan-ı Harbî Örfî Reisi'nin yargılanmasıdır. Ermenice bir gazeteye verdiği "nifakcüyane" beyanatta bulunmaktan dolayı yargılandığı aktarılır. Dava 20 Ocak 1920'de başlar. İlk oturumda Mustafa Paşa Ermenilere yapılanları anlatmak istemiş, hâkim, konu dışına çıktığı iddiası ile onu susturmaya çalışmıştır. Mustafa Paşa, kendisini mahkemeye sevk edenlerin bu cinayetleri işleyen kişiler olduğunu iddia etmektedir: "Yapmış oldukları cinayâta rağmen alâni [aleni] icra-yı fesâdâtdan hâli kalmayan paşalar hazerâtı Avrupa, Amerika, Avustralya, Asya efkâr-ı umûmiyyesine karşı akvâm-ı Osmaniyye'yi fenâ göstermiş bulunan o zalimâne ve gaddarâne tarzda tehcîr ve taktîller tertîb etdiren yani süd emen maznûn yavruları gazlarla yakdıran ihtiyâr babaların muvâcehesinde el ve ayakları kesilmiş bir de kalan kardeşleri muvacehesinde maznûn kızların ırzına tasallut etdiren zevceyi zevcinden kızları ana ve baba kucağından ayıran emvâl-i menkûle ve gayr-i menkûleyi gasb etdirerek dağlardan koyun sürüsü gibi aileleri zalimâne bir suretde akla ve lehe verecek mesela sahillerde bulunanların deniz tarikiyle muvassıla sevkleri..." biçiminde ifadesine devam etmek isteyen Mustafa Paşa'nın sözleri, "sadet hâricine çıkıyorsunuz", denerek mahkeme başkanı tarafından kesilmiştir. Mustafa Paşa'nın, "Okuyacağım paşa hazretleri, beni buraya sevk edenleri meydana çıkaracaktır" biçiminde konuşmaya devam etmekte ısrar etmesi üzerine, mahkemeye ara verilir ama alınan ara karar ile konuşmasına devam kararı alınır. Konuşmanın devamı hakkında gazetelerde bilgi yer almaz.

Duruşma bir başka güne ertelenir. (*Âti*, 21 Ocak 1920) Mustafa Paşa, ordu mensubu bir kişinin siyasî bir derneğe üye olamayacağı nedeniyle, Kürt Teali Cemiyeti'ne üye olmakla da suçlanmaktadır. Mahkeme, ordu mensubunun siyasetle iştigal edemeyeceği nedeniyle sanığı suçlu bulsa bile, bunun kendi alanına girmediği, dolayısıyla yetkisizlik kararı verir. 26 Ocak 1920 tarihli *Âti* gazetesinin haberine göre, Rum gazetesi (*Proodos*), Mustafa Paşa'nın ifadesini takdir ile karşılamış ve medeni cesaret örneği olarak göstermiştir.

Kaynak: *Âti*, 21, 25, 26 Kanûn-ı sâni (Ocak) 1920, *Alemdar*, 15 Kanûn-ı sâni (Ocak) 1920.

5. Boğazlıyan Kaymakamı Kemal'in Cenaze Töreni Nedeniyle Asayişi Bozan 30 Kişi Hakkında Açılan Davadır. Davanın kesin başlama tarihi belli değil. Sanıklar, Kemal Bey'in cenaze töreninde asayişi bozdukları suçlamasıyla tutuklanmışlardır. 4 Temmuz'da davanın görülmekte olduğu haberi vardır. 20 ve 22 Ekim 1920 tarihli haberlere göre, dava sona ermiştir. Karar belli değildir.

Kaynak: *Vakit*, 4 Temmuz, 15 Eylül, 20, 22 Teşrin-i evvel (Ekim) 1920.

6. Müştak Lütfi Bey: Eski Ertuğrul Mutasarrıfı Lütfi Bey hakkında açılan dava.

Dava 14 Temmuz 1919'da başlar. Sanık 4 aydır tutuklu bulunmaktadır. İddianame hakkında basında bir bilgi yoktur, ama 26 Temmuz 1919 tarihli, ikinci oturumda, sanığın ifadesinden ne ile suçlandığı anlaşılmaktadır. Buna göre sanık Samsun'da muhacir komisyonunda görev yapmıştır ve bu sırada, Ermeni mallarının muhacirlere dağıtımı konusunda bir dizi suiistimal olmuştur. Samsun'dan tehcirin yapılış şeklinden özellikle askerî otoritenin davranışından memnun olmayan sanık, İttihad ve Terakki merkezine, bölgedeki askerî sorumlu Vehip Paşa aleyhine şikâyet mektupları yazmıştır. Ayrıca sanık, İttihad ve Terakki'ye muhalefet edenleri tutuklamakla tehdit etmiştir. Yine sanığın ifadesine göre, tutuklanması sonrası, hanımı evdeki bazı evrakları evden kaçırmak istemiş ancak evraklar polisin eline geçmiştir. Sanığın ifadesinden, bu evrak arasında Midhat Şükrü'ye yazılmış mektuplar olduğu anlaşılıyor, bu mektuplarda, sanığa göre, sadece bazı memurların azl ve tayinleri istenmektedir. Oysa, savcılık, 7 Ekim 1919 tarihli esas hakkındaki mütalâasında bu belgelerin, İttihadçıların, şiddet kullanarak kendi adamlarını seçtirmeleri meselesi ile ilgili olduğunu söyler. Savcılığa göre, sanık, seçimler sırasında şiddet kullanmıştır ve yargılanma nedeni de budur.

28 Temmuz 1919 tarihli oturumdan sonra davaya, Divan-ı Harb-i Örfî'lerde yapılan değişiklikler nedeniyle iki ay ara verilmiş ve 7 Ekim 1919'daki oturumda mütalâa okunmuştur. Savcı, sanığın seçimde zor kullanmasının, vazifeyi kötüye kullanma kapsamına girip, Divan-ı Harb-i Örfî'nin yetki alanı dışında olduğunu söyleyerek, dosyanın iadesine karar verilmesini ister. 8 Ekim'de sanık savunmasını yapar ve karar okunur. Buna göre sanık, emniyeti ihlâl etmek suçundan beraat eder, fakat Sinop'da seçimler sırasında İttihad ve Terakki üyelerinin seçilmesi için, zor kullandığı ve insanları tehdit ettiği gerekçesi ile, memuriyetini kötüye kullanmaktan Mülkiye Ceza Kanunnamesi'nin 102. maddesi uyarınca bir sene hapis ve üç sene memuriyetten men cezasına çarptırılmıştır. Lütfi Bey yattığı aylara göre, tahliye edilmiştir.

Dava daha sonra temyizden döner ve yeniden bakılma kararı alınır. Divan-ı Harb-i Örfî'de yeniden bakılmaya başlanan davanın akıbeti hakkında bir bilgi yoktur.

Kaynak: *Alemdar*, 15, 27, 29 Temmuz, 10 Teşrin-i evvel (Ekim) 1919; *Âti*, 8, 9 Teşrin-i evvel (Ekim) 1919, 10 Mart, 2, 20 Kanûn-ı sâni (Ocak) 1920; *Peyam-ı Sabah*, 10 Mart 1920, *Tercümân-ı Hakikat,* 29 Temmuz 1335; *Yeni Gazete*, 27 Temmuz 1919.

7. Osman Nuri Efendi: Çatalca Posta ve Telgraf eski Müdür Vekili Osman Nuri Efendi hakkında evrak yakma suçu nedeniyle açılan dava.

Dava 4 Ağustos 1919'da başlamıştır. Sanık ifadesinde, "Bendeniz memurum... verilen emir üzerine bazı evrakı yaktım. Amirlerim kendi mesuliyetleri tahtında olarak falan seneden falan seneye kadar olan evrakı yak dediler, yaktım... usul-i müttehazaya [yürürlükte olan] göre verdiğiniz bu emri icra edemem, evrakı yakamam, diyemezdim. Umum Edirne Merkezi'ne mülhak postalar verilen emri ittihaz [kabullenmek] ile evrakı yaktıkları için ben de yaktım", demiştir. Emir "Edirne Baş Müdüriyetten" gelmiştir. Dava ikinci oturumda nihayet bulur. Hâkim, sanığa kararı beklemesi gerektiğini söyler. Sonuç belli değildir. Haber *Jhogovourt*, *Moniteur Oriental*, 6 Haziran 1919 tarihlerinde yer alır[63] ve bu gazete haberine göre, sanık, evrak yakmanın tehcir ve taktil meseleleri ile ilgili olduğunu kabul eder.

Kaynak: *Alemdar*, 5, 6 Ağustos 1919.

Asayiş ve Ekonomik Yolsuzluk ile İlgili Davalara Bazı Örnekler

1. Onnik Efendi Davası: Düyun-ı Umumîye memuru olan Onnik Efendi hakkında, emniyeti ihlâl suçu nedeniyle açılan dava. Aslen Ermeni olan Onnik Efendi, tehcir sırasında askerlik hizmetini yapmaktadır ve din değiştirerek tehcirden kurtulmuştur. Dava 10 Kasım 1919'da başlar ve 10 Ocak 1920'de biter. Dava konusu, Onnik Efendi'nin, İstanbul Ermeni Gazetesine yayınlanmak amacıyla yolladığı, postada el konulmuş mektupları, yazılarıdır. Bu mektuplarda, Onnik Efendi Türkleri katil, barbar olarak tanımlamaktadır. Onnik Efendi, ilk duruşmada bu tür ifadelerin yer aldığı bir mektubu sarhoşken yazdığını söyler. Bir diğer suçlama, Onnik Efendi'nin asayişi bozan (köylüleri koyun çalmaya kışkırtmak, jandarmaya ateş açmak vb.) davranışlarda bulunmasıdır. Onnik Efendi, Ermeni yetimleri için çalıştığı için kendisine garazkârlık edildiğini iddia etmektedir. Nitekim 19 Kasım tarihli ikinci oturumda, bazı Türkler, Onnik Efendi'nin, Ermeni olan gelin ve hanımlarını kendilerinden almak için şikâyetlerde bulunduğu yolunda ifade vermişlerdir. Bu oturumda Onnik Efendi suçlamaları reddetmiş ve kendisini savunmuştur: "Paşa hazretleri ben bir mektup yazdım. Fakat bununla Türk milleti aleyhinde değil, fenalık yapanların aleyhinde bulundum. Balkan Harbi'nde bir kardeşimi kaybettim. Harbi Umûmî'de arkadaşlarım gibi kaçmadım. Buna mukabil 40'a yakın akrabam mahvoldu. Anamdan Ermeni doğ-

63 Dadrian, "Documentation of the Armenian Genocide in Turkish Sources, Reprinted from Genocide", *A Critical Bibliographic Review*, c.2, Israel W. Charny, ed. s.91, 107.

dum, Ermeni ölmek isterim. Ben bugün İttihad ve Terakki'ye ve ona pey-rev olanlara fena bir lisan kullanmakla cinayet mi işlemiş oluyorum." Okunan bir mektupta Onnik Efendi, "kendini bildiğinden beri Türkleri vahşi ve zalim olarak tanıdığını" yazmaktadır. Hâkimin, sadece fenalık yapan Türkleri değil, "umum Türkler" aleyhine sözler sarfettiğini hatırlatması üzerine, Onnik Efendi, tehcirde kaybettiği aile mensuplarını anlatmış ve mektubu sarhoşken yazdığını tekrar ederek iddiaları reddetmiştir. Dinlenen bazı şahitler, Onnik Efendi'nin sürekli sarhoş gezdiğini teyid etmişlerdir.

Diğer oturumlarda da Rum köylülerin karakol basmaları ve jandarmaya ateş açmaları konuları ele alınmış ve Onnik Efendi'nin bu olaylarla irtibatı sorgulanmıştır. İlginç olan, bu dönemde tehcir ve taktil davalarına artık basında pek ilgi gösterilmezken, bu davaya ilginin oldukça büyük olmasıdır. Bunda bir Ermeni'nin, Türklere hakaret ve jandarmaya mukavemet suçlarından yargılanıyor olmasının payı olsa gerektir. Hemen her duruşma, basında uzun haber olarak yer almıştır. 10 Ocak 1920'deki son oturumda Onnik Efendi suçsuz bulunmuş ve beraat etmiştir.

Kaynak: *Alemdar*, 11, 20 Teşrin-i sâni (Kasım), 2, 12, 14, 15, 16, 22, 23, 26 Kanûn-ı Evvel (Aralık) 1919, 4, 11 Kanûn-ı sâni (Ocak) 1920; *Âti*, 11, 20 Teşrin-i sâni (Kasım), 12, 15, 16, 23, 26 Kanûn-ı Evvel (Aralık) 1919, 1, 9 Kanûn-ı sâni (Ocak) 1920; *İkdam*, 2, 12, 14 Kanûn-ı Evvel (Aralık) 1919.

2. ***Vehip Paşa Davası:*** 3. Ordu Komutanı Vehip Paşa hakkında yolsuzluk ve görevi kötüye kullanma nedeniyle açılan dava. Vehip Paşa aleyhine, savaştan hemen sonra basında yazılar çıkmaya başlamış ve paşanın kendi bölgesinde insanların açlıktan ölmesi ile sonuçlanacak yolsuzluklar yaptığı ileri sürülmüştür. Davanın ne zaman açıldığı konusunda bir bilgi yoktur. Dönem dönem gazetelerde Vehip Paşa'nın tutukluluğunun devam ettiğine dair haberler vardır. 1 Eylül 1921'de, paşa hakkında değişik davaların yürütülmekte olduğu ve bazılarından ceza almış olduğu haberi gazetelerde yer alır. Verilen cezalar, paşanın görevi sırasında yaptığı harcamalara ilişkindir ve ufak çaplı cezalar verilmiştir.[64]

Kaynak: *Âti*, 19 Kanûn-ı sâni (Ocak) 1920; *Tevhid-i Efkâr*, 1 Eylül 1921; *Vakit*, 5 Aralık 1918.

3. ***Sapancalı Hakkı Davası:*** Sapancalı Hakkı hakkında görevini kötüye kullanmak ve kişisel çıkar sağlamak amacıyla açılmış davadır. Dava, 9 Ağustos 1919'da başlamış ve 15 Eylül 1919'da sona ermiştir. Toplam 5 oturumdur ve oturum tutanakları *Takvîm-i Vekayi* tarafından yayınlanmıştır. Davanın karar sureti *Takvîm-i Vekayi*'de yoktur ancak 29 Kasım 1919'da günlük gazetelerde yayınlanmıştır. Dava beraat ile sonuçlanmıştır.

Kaynak: *Takvîm-i Vekayi* sayıları: 3623, 3632, 3634, 3637, 3656; *Alemdar*, 7, 9, 10, 12

64 Tahliye edilen Vehip Paşa, yeniden tutuklanacağından korktuğu için yurt dışına kaçacak ve 1930'lu yıllarda Türkiye'ye geri dönecektir. Paşa, 1940 yılında vefat etmiştir.

Ağustos, 10, 11, 26, 29 Teşrin-i evvel (Ekim) 1919; *Âti*, 10, 26, 29 Teşrin-i evvel (Ekim) 1919; *Yeni Gazete*, 13, 17 Ağustos 1919.

4. Samsun ve havalisi Kumandanı Refet Paşa (gıyaben), Yalovalı emekli Jandarma Yüzbaşı Cemal Efendi, Karesi Mebusu Ferhad Bey (gıyaben) irtikâb suçu ile; tüccar Dehhani Zade İbrahim Naci ve Hüsnü Efendiler "ihtikâr" suçuyla yargılanmışlardır.

Kaynak: *Âti (İleri)*, 9, 15,16 Mart 1920.

5. Vefa Sultanisi Muallimlerinden Celil Bey ile rüfekasının muhakemesi. Davanın görülmesine "devam olunacağı" haberi vardır; davanın ne ile ilgili olduğu konusunda başka bir haber yoktur.[65]

Kuva-yı Milliye Hakkında Açılan Davalara Bazı Örnekler

1. Damat Ferid'e suikast gerekçesiyle, Kuvâ-yı Milliye ile ilişkileri olan kalabalık bir grup hakkında açılan dava. Dava sonucu toplam 16 idam cezası verilmiştir. Bunlardan tutuklu olan dört kişi 12 Haziran 1920'de idam edilmişlerdir.[66] Gazetelere bir demeç veren, İstanbul polis müdürü, Damat Ferid Paşa'ya suikast planının emrinin Ankara (Mustafa Kemal) tarafından verildiğini söylemiştir.[67]

Kaynak: İdam kararı 9 Haziran 1336 (1920)'de verilmiş, 11 Haziran'da sultan tarafından onaylanmış ve bu onay 13 Haziran 1336 gün ve 3878 sayılı *Takvîm-i Vekayi*'de yayınlanmıştır.

2. Mustafa Kemal'in ikinci yaveri olduğu iddiası ile süvari mülazım-ı evvel Hulûsi Efendi hakkında İstanbul ile Bursa arasında Kuvâ-yı Milliye itibaratını sağladığı için dava açılmış ve beraatle sonuçlanmıştır.[68]

3. Kuvâ-yı Milliye'ye katıldıkları için 6 ordu mensubu hakkında açılan davada, sanıklar, askerden tard, rütbelerine el konulması ve idam cezasına çarptırılması ile sonuçlanmıştır.[69]

4. Kuvâ-yı Milliyecilik ile suçlanan 7 kişi beraat etmiş ve sanıkların tahliye edilmesine karar verilmiştir. Aynı gün, benzeri suç nedeniyle beraat ile sonuçlanan başka davalara ilişkin haberler de vardır.[70]

---

65 *Tercümân-ı Hakikat*, 9 Teşrin-i sâni (Kasım) 1335.

66 Dava hakkında bilgi için bkz. İbnülemin Mahmut Kemal İnal, *Son Sadrazamlar*, s.2058, XIII. Cüz, İstanbul, 4. baskı, tarihsiz.

67 *Vakit*, 3 Haziran 1920; ayrıca bkz. Zeki Sarıhan, "Kurtuluş Savaşı Günlüğü", *Öğretmen Dünyası*, Ankara, 1982, c.3, s.71.

68 *Vakit*, 2 Ağustos 1920.

69 *Vakit*, 17 Ağustos 1920.

70 *Vakit*, 16 Kanûn-ı Evvel (Aralık) 1920.

صاحبی حسین حلمی

ادراک

IDRAK

۲۵ مایس ۱۳۲۷ — ۱۹۲۹ — ۲۷ رجب ۱۳۴۸

طوائف ملوك

صلح وسوسياليستلر

تاريخى محاكمه‌يه باشلاديلر

TANER AKÇAM

Yargılamalara Yapılan Bazı İtirazlar Üzerine

29 Nisan 1919 tarihli *idrâk* gazetesinde
1. sayfanın sol sütununda yeralan,
"Tarihî Muhâkemeye Başlandı" başlığı.

İstanbul yargılamaları, özellikle burada açığa çıkan belge ve bilgiler konusunda ciddi itiraz ve kuşkuların dile getirildiği bilinmektedir. Bu itirazlar kabaca şöyle özetlenebilir: 1) Osmanlı hukuk sistemi adil yargılama için gerekli standartlara sahip değildi; 2) bu mahkemeler "zafer kazananların adaletini" temsil ederler, intikam amacıyla gündeme getirilmişlerdi; 3) sanıklara işkence yapılmış, savunma hakları sınırlandırılmış hatta tanınmamıştır; 4) bu davalarda ortaya çıkan belgelere, orijinalleri kaybolduğundan doğruluklarını kontrol edemeyeceğimiz için, güvenmek doğru değildir.

Birinci konuya V.N. Dadrian yazdığı önsözde, "Osmanlı Ceza Hukuku Sistemi" başlığı ile yeteri kadar değinmiş bulunuyor. Kısaca, Osmanlı Ceza Hukuku ve Ceza Muhakeme Usulü Kanunu esas olarak Avrupa ülkelerinden alınmıştır ve bu anlamda oradaki standartlar üzerine oturmuştur, bu nedenle Osmanlı hukuk sisteminin yargılama standartlarına sahip olmadığını söylemek yanlıştır. İkinci itiraz oldukça eskidir. Bildigimiz kadarıyla, İstanbul yargılamalarıyla ilgili olarak bu itiraz, akademik dünyada ilk olarak Tarık Zafer Tunaya tarafından gündeme getirildi. Buna göre, mahkemeler İttihadçılara karşı "kozmopolit, yerli-yabancı karması" bir kampanyanın parçasıdırlar.[1] Son dönemlerde yayınlanan iki ayrı kitapta bu itirazlar daha sistematik olarak tekrar edildi.[2] Mahkemelerin işgal güçlerinin baskısı ile kuruldukları, dolayısıyla politik ve taraftgir oldukları argümanı iki nedenden dolayı fazla önemli değildir.

Birincisi, benzeri eleştiriler Nazi yargılamalarının yapıldığı Nürnberg mahkemeleri için de ileri sürülmüş ve bu mahkemeler "zafer kazananların adaleti" veya "yüksek sınıf linç [eğlence]

1 Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, c.III, s.556-7.

2 Ferudun Ata, *İşgal İstanbul'unda Tehcir Yargılamaları*, Ankara: Tarih Kurumu 2005 ve Nejdet Bilgi, "Ermeni Tehciri ve Boğazlıyan Kaymakamı Mehmed Kemal Bey'in Yargılanması", Ankara: Köksav serisi 16, 1999.

partisi"[3] olarak değerlendirilmiştir. Bu tür eleştirileri İkinci Dünya Savaşı sonrası kurulan tüm benzeri mahkemeler ve hatta günümüzdeki Yugoslavya ve Ruanda uluslararası ceza mahkemeleri için de ileri sürülebilir. Büyük kitle katliamlarından sonra, büyük ölçüde zafer kazananlar tarafından oluşturulan tüm bu mahkemelerin politik karakterini inkâr etmek gerçekten boşuna bir çaba olur. Fakat mahkemelerin politik karakteri, yargılamalar sırasında, elde edilen belge ve bilgilerin, sanık ve tanık ifadelerinin geçersiz olduğu anlamına gelmez. Aksine iddia edilebilir ki, bu mahkemeler süresinde bir araya gelen belge ve bilgiler bugün kitlesel cinayetler üzerine yapılan çalışmalar için paha biçilmez bir değer arz ederler.

Ayrıca burada özel bir noktanın altını çizmek gerekir. Nürnberg veya benzeri mahkemelerden farklı olarak, eğer, İstanbul Divan-ı Harb-i Örfî yargılamalarının "politik" bir yargılama olduğundan söz edeceksek, bu politik ivmenin önemli ölçüde İttihadçılardan yana dönük olduğunu söyleyebiliriz. Yukarıda aktardığımız, Yozgat davasında yargılanırken, dosyası ayrılan ve yargılanmayı bekleyen Feyyaz Ali'nin, başka bir ildeki davasına gidebilmesi için hapishaneden serbest bırakılması ve bu şahsın Ankara'ya giderek orada yeni açılmış olan millet meclisinde milletvekili olarak göreve başlaması bu konuda verilebilecek birçok örnekten bir tanesi sayılmalıdır. Başta İngilizler olmak üzere işgal güçleri de zaten bu mahkemeleri esas olarak İttihadçılara yakın olan ibresi nedeniyle gevşek ve güvenilmez bulmaktaydılar.[4]

İkincisi, bugün açısından tüm bu mahkemelerde verilen *kararların* sonuçta ne kadar adil olup olmadıkları konumuz dışıdır. Bizim tartışmamız açısından esas olan husus, bu mahkemelerde verilen kararlar değil, kullanılan belgelerin, sanık ve şahit ifadelerinin güvenilir olup olmadıkları ve bunların, tarihsel olayların açıklanmasında geçerli kaynak olarak kullanılıp kullanılamayacaklarıdır. Bu bağlamda özellikle, sanık veya tanık ifadelerinin işkence altında alınıp alınmadıkları, sanıkların savunmalarını yapmada baskı ile karşılaşıp karşılaşmadıkları, sanık veya tanıkların, gerek duruşmalar sırasında gerekse daha sonra anılarında bu konularda aydınlatıcı bilgiler verip vermedikleri hususudur.

Özellikle Osmanlı-Türk yargılama sisteminde, işkence ve işkence altında alınan ifadelerin özel bir yeri olduğu düşünülürse, yukarıda 3. ve 4. maddelerde özetlediğimiz bu itirazlar üzerinde durmakta özel fayda vardır.

TUTUKLULUK KOŞULLARI

1918-1921 arasında gerek gözaltı gerek hapishane koşulları son derece gevşekti. Sanıklar daha ilk tutuklandıkları andan itibaren polis merkezinde bile hep bir arada bulunuyorlar ve savunma stratejilerine ilişkin ortak toplantılar düzenliyorlardı. "Polis müdürlüğünün üst katındaki açık teras kısa bir zamanda bir piyasa yeri haline geldi... Evlerden güzel yemekler geliyor, herkes birbi-

3 ABD Yüksek Mahkemesi Başyargıcı Stone'nun Nürnberg Mahkemeleri hakkındaki bu sözleri için bkz. Martha Minow, *Between Vengeance and Forgiveness*, Boston: Beacon Press, 1998, s.30.

4 Konuya ilişkin daha ayrıntılı bilgi için bkz. Vahakn N. Dadrian, "The Armenian Genocide: an interpretation", *America and the Armenian Genocide of 1915*. Jay Winter ed., Cambridge: Cambridge University Press, 2003, s.54-56.

rine ikram ediyordu... Bütün bir devrin muhasebesine şahit oluyordum."[5] Daha sonra hapishanede de (Bekirağa bölüğü) koşullar çok değişik değildi. Bir İngiliz raporunda cezaevi koşulları şöyle özetleniyordu: "Mahkûmların hemen hemen her bakanlıkta arkadaşları var, arkadaşları ve sempatizanları ile sınırsız görüşme yapmalarına izin veriliyor; toplam 112 kişi olan şahısların gündüzleri hapishane dışına çıkmalarına müsaade ediliyor. Cezaevine gelen ziyaretçiler, girişleri sırasında tesadüfi göz atmalar dışında herhangi bir aramaya tabi tutulmuyorlar ve bu kişilerin bazen yiyecek olduğunu iddia ettikleri fakat herhangi başka bir şeyin de olabileceği, büyük paketleri içeri soktukları gözleniyor. Kadınlar tüm gün istedikleri zaman gelebiliyorlar ve hiçbir aramaya tabi tutulmuyorlar."[6] Halil Menteşe de anılarında, hapishanede tutuklu iken soruşturmalardan sorumlu memurların sık sık gelip kendileriyle tartıştıklarını aktarmaktadır.[7]

İnanılması güç gibi görülse de, İngiliz raporunda da bahsedilen, sanıkların istedikleri zaman hapishaneyi terk edebildikleri yolunda verilen bilgi doğrudur. Hapishaneden çıkanlar, çoğu durumda birkaç gün sonra, o da, kendi deyimleriyle, hapishane müdürüne "ayıp olmasın" diye geri dönüyorlardı. Mahkûmların hapishane dışı ziyaret ve gezintileri günlük gazetelerde bile haber konusu oluyordu.[8]

Daha sonra cumhuriyet döneminde dışişler bakanlığı görevi yapacak olan Tevfik Rüştü [Aras] tutuklular arasındadır ve anılarında bu konuda şu bilgileri aktarır; "Bu hadiseden (sanıkların bir kısmının Mayıs 28'de Malta'ya sürülmesinden) iki üç hafta sonra vakit vakit aldığım bir günlük izinlerden birinde hapishane müdürü olan dostum Ali Bey o gün muvakkat tahliye edildiğimi söyleyince akşamı hapishaneye avdet etmedim. Hapishane müdürü gerek yıkanmak gerek doktora gitmek gibi vesilelerle iptidaları dört süngülü ve bir subay, sonraları yalnız bir subay refakatinde izin verebiliyordu. Bu muhafızların elinden kurtulmak bizim için kolay olacağını düşünerek sonraları geri döneceğimize söz vermek suretiyle izin vermeye başlamıştı. Hakikatte bu söz vermek bizim için en çetin olanıydı. Çünkü söz verdikten sonra bizim için bu kadar iyi olan hapishane müdürümüzü müşkül hale koyamazdık."[9]

Bu serbestlik nedeniyle birçok firar olayı da meydana gelmiştir. Diyarbakır Valisi Dr. Reşid 25 Ocak tarihinde firar eder. Firarı, aslında izin alıp hapishaneyi terkettikten sonra geri gelmemesi biçimindedir.[10] 8 Ağustos 1919'da Enver Paşa'nın amcası Halil Paşa ve tanınmış İttihadçı Küçük Talat Bey firar ederler. Tüm dönem boyunca firarların fazla olmamasının nedeni sanıkların kaçmak istememeleridir. Yoksa tüm cezaevinin boşaltılması dahi mümkündür.

Yunus Nadi, anılarında bu tür kaçma planlarının hazırlandığını anlatır. Bu planı hazırlayanlardan Nazmi Bey bir gün cezaevine ziyaretçi olarak gelir ve birçok kişiyle firar meselesini tek tek görüşür. Daha sonra bir gurup İttihadçı durumu müzakere için özel bir toplantı yaparlar.

5 Ahmed Emin Yalman, *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim*, İstanbul: Rey Yayınları, 1970, s.341.

6 FO 371/4174, No: 149, 28.6.1919.

7 Halil Menteşe, *Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Menteşe'nin Anıları*, İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları, 1986, s.237-8.

8 *Renaissance*, 13 Mayıs 1919.

9 Celal Bayar, *Ben de Yazdım*, c.5, İstanbul: Baha Matbaası, 1967, s.1529.

10 Nejdet Bilgi, *Dr. Mehmed Reşid Şahingiray Hayatı ve Hatıraları*, İzmir: Akademi Kitabevi, 1997, s.133-4.

Nazmi Bey, mahkûmların kendi aralarında aldıkları kararı daha sonra şu sözlerle aktarmaktadır; "burada kimsenin suçu yok, kabahati yokmuş. Herkes masum ve herkes vaziyetinden emin, binaenaleyh böyle tehlikeli ve müşkilatlı hareketler bittabi lüzumsuz görülmüş."[11] Nitekim Halil Paşa ve Küçük Talat'ın asker elbisesi giyip cezaevini terketmeleri üzerine Yunus Nadi, "Meram edilse hapishanenin muhafızları ile beraber hareket olunup gidilmek bile imkân hâricinde sayılmazdı. Fakat ne yazık ki Bekirağa Bölüğü'nü dolduranların büyük bir ekseriyeti bu düşüncelerden uzak kimselerdi."[12]

Görevlilerin bu denli gevşek ve hatta tutuklulara yardımcı olmalarının bir başka nedeni daha vardır. Bir Amerikan diplomatın aktardığına göre, tutuklular, bir dönem sonra cezaevinde asıl oturacak olanların görevlilerin kendileri olabileceğini sürekli olarak onlara hatırlatmaktaydılar.[13] Bu dönem sadrazamlık yapan İzzet Paşa'nın anılarında da belirttiği gibi, "İttihad ve Terakki, birçok isaetlere, mağlubiyetlere rağmen memleketde ve bilhassa İstanbul'da daha ihmal olunmayacak bir kuvvet idi. Bütün memurin-i zabita kendi âdemleri olduğu gibi payitahda âram saz üç tabur zabitanının Enver'e sadakat yemini vermiş olduğu mervi idi."[14] Yenibahçeli Şükrü de, anılarında bu bilgileri doğrular. Bekirağa Hapishanesi'nin başta müdürü olmak üzere, Muhafızların çoğunun Karakol teşkilatının üyeleriydi.[15] Bu nedenle sanıklar için her türlü kolaylığın sağlanmış olmasının fazlaca tuhaf bir tarafı yoktur.

Şubat 1919'da başlayan duruşmalar, basına ve izleyicilere açık olarak yapılmıştır. Sanıklar arasında dayanışma son derece fazladır, örneğin Boğazlıyan Kaymakamı Kemal'in savunması, hapishanede bulunan İttihadçılar tarafından ortak olarak hazırlanmış ve kaleme alınmıştır.[16]

Tüm bu bilgilerin bize gösterdiği gerçek şudur ki, duruşmalarda elde edilen tanık ve sanık ifadelerin baskı altında alınmamıştır. Nitekim, o dönem hapishanede tutuklu bulunanlar da yazdıkları anı ve kitaplarda bu gerçeğin altını çizmişlerdir.

MAHKEMELERDE KULLANILAN BELGELER, SANIK VE ŞAHİT İFADELERİ

Divan-ı Örfî mahkemelerine yönelik en sistemli sayılabilecek itirazlar Günter Lewy tarafından yapıldı.[17] Lewy'e göre, "Batı adil yargılama standartları ile kıyaslandığında çok ciddi kusurlara sahip" olan İstanbul Divan-ı Harb-i Örfî yargılanmaları sırasında açığa çıkan belge ve bilgiler güvenilmezdir. Davaların politik nedenlerle açılmış olmasına ek olarak bu mahkemeler, "adil yargılama ilkesinin temel gereksinimlerini karşılamaktan uzaktır."[18] Belge ve bilgilere güvenilemezdi,

11 Yunus Nadi, *Kurtuluş Savaşı Anıları*, İstanbul: Çağdaş Yayınları, 1978, s.60.

12 *A.g.e.*, s.64.

13 NA, RG 59, 867.00/855, 19.2.1919, Heck to Secretary of State, aktaran, Anette Höss, *a.g.e.*, s.100.

14 İbnülemin Mahmut Kemal İnal, *Bütün Eserleri*, *Son Sadrazamlar*, c.4, s.1983, İstanbul: 1982.

15 Yenibahçeli Şükrü, *Hatıralar*, yayınlanmamış teksir metin, s.42.

16 Halil Menteşe, *Halil Menteşe'nin Anıları...*, s.238; Hüseyin Cahit Yalçın, *Siyasal Anılar*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, s.260.

17 Guenter Lewy, *The Armenian Massacres in Ottoman Turkey*, A Disputed Genocide, Salt Lake City: The University of Utah Press, 2005.

18 *A.g.e.*, s.74, 78-79.

çünkü "tüm duruşmalar boyunca hiç şahit dinlenmemiştir; mahkemelerin kararları tamamiyle, yargılamalar sırasında okunan veya bahsedilen belge ve ifadelere dayanmıştır,"; "birçok durumda mahkemelerle ilgili haber veren resmi gazete [*Takvîm-i Vekayi*] veya günlük gazetelerin, belgelerin tamamını mı yoksa bir kısmını mı bastıklarını bilmiyoruz. Basılan suretlerin orijinalleri ile aynı olup olmadıklarını da bilmiyoruz."[19] Yine bunun gibi, "savcılık tarafından ileri sürülen tanık ifadeleri, yazılı yeminli ifadeler ve belgelerden hiçbirisi çapraz sorguya tabi tutulmadı, [bu durum] bu malzemelerin nihai (şüphe duyulmayacak) delil sayılmalarını ortadan kaldırır."[20]

İstanbul duruşmalarında elde edilen bilgi ve belgeler bir başka nedenden dolayı da güvenilmez sayılmalıdır çünkü "elimizde şu anda mahkemenin bulguları ve kararlarına esas teşkil eden hiçbir orijinal belge, yazılı şahit ifadesi ve yeminli ifade yoktur."[21] Sonuçta, "adil yargılamanın ciddi biçimde ihlâli ve tüm orijinal belgelerin kaybolması, 1919-20 askerî mahkemelerinin bulgularını güvenilir delillerle desteklenmesinden yoksun bırakmıştır." Bu nedenle Lewy 1919–20 döneminde elde edilen belgeleri "sözde belgeler" olarak tanımlar.[22]

Mahkemelere ve soruşturma ve duruşmalar sırasında elde edilen belge ve bilgilere kuşkuyla bakılması gerektiğini ispat etmek için ileri sürülen iddialara yakından bakmakta fayda vardır.

a) İstanbul Divan-ı Harb-i Örfî yargılamalarında duruşmalar sırasında şahit dinlenmediği iddiası ciddi bir bilgi eksikliğine denk düşer. Sadece İttihad ve Terakki yöneticileri aleyhine açılan dava ile, daha sonra bundan ayrılarak devam eden ama karar aşamasında yeniden birleştirilen bakanlar kurulu davasında tanık dinlenme yoluna gidilmemiş; bunun dışında açılan 54 dava içinde duruşmaları yapılan hemen her davada hem dava hem savunma tarafının tanıkları dinlenmiştir. Çeşitli davalarda sanıklar, şahit çağırmayı mahkemeleri uzatmanın bir taktiği olarak kullanmışlar, bazı davalar şahitlerin sanıklar lehine verdikleri ifadeler sonucu beraat ile sonuçlanmıştır.[23] Ayrıca mahkeme kararlarında dinlenen tanık ifadelerine özel atıfta bulunulmuş ve bu ifadelerden alıntılar yapılmıştır. Yozgat ve Trabzon davaları karar suretleri başta olmak üzere, kâtib-i mesulü, Mamuretül-aziz, Büyükdere ve Bayburt gibi, mevcut karar suretlerini dikkatli okuyan bir kişi, bu tür alıntılara bolca rastlayacaktır.[24]

---

19 *A.g.e.*, s.80.

20 *A.g.e.*, s.82.

21 *A.g.e.*

22 *A.g.e.*, s.82 ve 250.

23 Dolapdere eski merkez memuru Mehmed Ali Efendi ile refiki Salih Efendi hakkında, Dolapdere ve civarındaki Ermenileri tehcir ve mallarını satmak suçundan açılan dava buna bir örnek olarak verilebilir. *İkdam*, 31 Mart 1921.

24 Burada birkaç örnek vermek gerekirse; Trabzon davası karar suretindeki, "istimâ` olunan [dinlenen] şühûdun [şahitlerin] kanâ`at-bahş [inandırıcı] ifâdâtı..." (*Takvîm-i Vekayi*, 6 Ağustos 1919, no: 3616; karar tarihi: 22 Mayıs 1919); Yozgat davası karar suretindeki, "istimâ` olunan şühûdun [dinlenen şahitlerin] `ale'd-derecât [sırayla] vâki` olan kanâ`at-bahş şehâdâtından [ikna edici şahitliklerinden]..." (*Takvîm-i Vekayi*, 7 Ağustos 1919, no: 3617; karar tarihi, 8 Nisan 1919); Kâtib-i Mesuller davasındaki, "...muhâkememiz kararıyla istimâ` kılınan [dinlenen] müdâfa`a şühûdu [şahitleri]"; "bu bâbda [konuda] mahallince istimâ` olan [dinlenen] şühûdun [şahitlerin] ma`a'l-kasem vâki` olan [yemin ederek yaptıkları] şehâdâtı [şahitlikleri] ve mağdûrînin [haksızlığa uğrayanların] beyânâtı", (*Takvîm-i Vekayi*, 10 Şubat 1920, no: 3772; karar tarihi: 8 Ocak 1920); Bayburt karar suretinde, "muvâceheten [yüz yüze] istimâ' kılınan [dinlenen]"; "Divan-ı Harb'ce bi'l-muvâcehe [yüzleştirilerek] istimâ' olunan [dinlenen]" ifadeleri örnek olarak verilebilir (*Tercümân-ı Hakikat*, 5 Ağustos 1920).

b) Sanık ve şahitlerin çapraz sorguya tabi tutulmadıkları ve bu nedenlerle mahkemelerin hukuk standartlarından yoksun olduğu iddiası ciddiye alınamaz. Sonuçta çapraz sorgu Fransız hukuk sisteminde yoktur ve bu da bu mahkemeleri daha değersiz kılmaz. Üstelik, teknik olarak çapraz sorgu sayılmasa bile, İstanbul davalarında, tüm yargılamalar boyunca savunma tarafı, şahitleri istedikleri gibi soru yağmuruna tutmuşlar, hatta çeşitli oturumlarda, şahitler, şahit avukatları ile sanık ve sanık avukatları arasında son derece sert tartışma ve atışmalar yaşanmıştır. Özellikle ilk dava olmaları sebebiyle, Yozgat ve Trabzon davalarında bu tartışmalar gün ve gün ayrıntılı olarak dönemin günlük basınında yer almıştır.[25]

c) Sanıkların, ileri sürülen belgeleri görme veya orijinal olup olmadıklarını kontrol etme şanslarının olmadığı yolundaki iddia tamamiyle yanlıştır ve en hafif ifadeyle bilgi eksikliğine dayanır. Davalarda kullanılan tüm belge ve tanık ifadeleri sanıklar ve avukatları tarafından görülmüş ve onların onay ve yorumlarına sunulmuştur.

Bu konuda da iki örnek verebiliriz. Birinci örnek, Dadrian'ın makalesinde de ele alınan Yozgat davasındandır. Davanın 22 Şubat 1919 tarihli dokuzuncu oturumunda, sanıkların şahidi olarak çağrılan Kayseri Fırka Kumandanı Miralay Şahab Bey bir sürprizle karşılaşır. İddia makamı kendisine ait bazı telgrafları ortaya çıkartır; Şahab bunların kendisine ait olduğunu reddetmek ister; heyetin "telgrafları görmek ister misiniz efendim?", sorusu üzerine, "Lüzûm yok. Tabii doğrudur efendim", diyerek telgrafları kendisinin çektiğini kabul eder.[26] Şahab Bey daha sonra bu telgraflar nedeniyle tutuklanacak ve hakkında dava açılacaktır.[27]

İkinci örnek, Ana Dava olarak adlandırdığımız, İttihad ve Terakki yöneticileri ve bakanlar kurulu ile ilgili davada yaşananlardır. Davanın 4 Mayıs 1335 [1919] tarihli ikinci oturumunda Teşkilât-ı Mahsûsa ile ordu arasındaki ilişki konusunda Cevad'ın sunduğu bir belge hem Cevad tarafından okunur hem de duruşma hâkimi tarafından okutturulur ve bu iki şekilde de tutanaklara geçer.[28] Yine aynı davanın 8 Mayıs tarihli dördüncü oturumunda, Cevad, soruşturmalar sırasında kendisine, önce hatırlamadığını iddia ettiği bir takım telgrafların gösterildiğini ve bu telgraflardaki imzanın kendisine ait olduğunu kabul ettiğini söyler.[29] Yine aynı davanın 12 Mayıs tarihli 5. oturumunda, duruşma hâkimi Cevad'ın imzasını taşıyan dört ayrı telgrafı okutur, sonra bu telgraflar tek tek Cevad'a gösterilir ve sanık telgraflardaki imzanın kendisine ait olduğunu, ya-

25 5. Şubat'ta başlayan Yozgat davasının, 10 Şubat 1919 tarihli 3. oturumunda, "müdde-i şahsi vekili" Leon Remzi ile Kemal; Savcı Sami Bey ile Leon Remzi ve Kemal arasındaki tartışmalar; 11 Şubat 1919 tarihli 4. oturumunda şahit Artin ile Kemal arasında ve yine Savcı Sami Bey ile Artin arasında, şahidin eski ve yeni ifadeleri arasındaki çelişkiler konusunda yapılan tartışmalar bir örnek olarak verilebilir (*Yeni Gazete, Memleket, Sabah, Alemdar, Vakit*, 11-12 Şubat 1919). Yozgat ve Trabzon davalarının herbiri 20 civarında olan toplam 40 dolayındaki oturumunda bu tür tartışmalar yaşanmıştır. Yozgat davasındaki oturumlar konusunda genel bir bilgi için bakınız; Nejdet Bilgi, *Ermeni Tehciri ve Boğazlıyan Kaymakamı Mehmed Kemal Bey'in Yargılanması*, Ankara: Köksav Yayınları, 1999, s.95-150.

26 *Yeni Gazete, Alemdar*, 23 Şubat 1919.

27 Şubat 1919'da tutuklanan ve 22 Ekim 1919'a kadar tutuklu kalan Şahab Bey'in davası, 25 Mart 1920 tarihinde soruşturmaya gerek olmadığı yolunda karar alınarak düşer. Gazeteler haberi "üzüntü verici", olarak verirler. *Alemdar*, 22 Ekim 1919; 26 Mart 1920; *Âti*, 26 Mart 1920; *İkdam*, 21 Ekim 1920.

28 *Takvîm-i Vekayi*, 8 Mayıs 1919, no: 3543, 4 Mayıs 1919 tarihli ikinci oturum.

29 *Takvîm-i Vekayi*, 15 Mayıs 1919, no: 3549, 8 Mayıs 1919 tarihli dördüncü oturum.

ni belgelerin orijinal olduğunu, "bu benim yazım" ifadesiyle kabul eder.[30] Benzeri bir sorgu Midhat Şükrü ile de yaşanacak, ona da kendi imzasıyla yolladığı telgraflar gösterilecektir. Midhat Şükrü de bu telgrafların kendisi tarafından yazıldığını, "evet efendim, doğrudur, tahattur ediyorum", ifadeleriyle kabul edecektir.[31]

d) Mahkemelerde kullanılan belgelerin kaybolmuş olmaları nedeniyle, ne kadar gerçek olduklarının bilinemeyeceği iddiası son derece yanlıştır. Çünkü, mahkemeler sırasında kullanılan ve ortaya çıkan belge ve ifadelerin orijinal olduklarını üç ayrı kaynaktan tesbit etmemiz mümkündür. Birincisi belgeler ya tamamen ya da kısmen *Takvîm-i Vekayi* tutanaklarında yer almışlardır. Elimizde, duruşmalarda kullanılan resmi belgelerin, ilgili bakanlıklar tarafından kontrol edildikten sonra "aslına mutabıktır" veya "aslına muvafıktır" ifadeleri ile onaylandıklarına dair bilgiler vardır.[32] Bunun dışında, yukarıda örneklerini gördüğümüz gibi, duruşmalar boyunca, sanıklara bu belgeler gösterilmiş ve sanıklar belgelerin orijinal olduklarını kabul etmişlerdir.

İkincisi aynı belgeler hakkında günlük basından ayrıntılı bilgiler elde etmek mümkündür. Üçüncüsü bu belge ve bilgilerin önemli bir kısmının kopyası Kudüs Ermeni Patrikhanesi'nde bulunmaktadır. Bu duruma en iyi örneği Vehip Paşa'nın yazılı ifadesi teşkil eder. Guenter Lewy bu ifade hakkında şu iddiada bulunur: "orijinal belgenin tamamının yokluğu nedeniyle seçilmiş alıntılarla yetinmek zorundayız... fakat metni tamamı olmadığı için alıntı yapılan ifadelerin söylendiği bağlamı kaybediyoruz." Lewy bu nedenle de bu belgeyi "sözde" olarak tasnif etmekte ve içindeki bilgileri geçersiz saymaktadır.[33] Oysa, Vehip Paşa'nın bu ifadesi, hem Ana Dava iddianamesinde hem Harput davası karar suretinde yer almış hem de tamamı Trabzon davasının 29 Mart 1919 tarihli oturumunda okunmuştur. Konunun bu boyutuyla ilgili bilgileri *Takvîm-i Vekayi*'lerden elde ettiğimiz gibi günlük basında da okumak mümkündür. Belki de daha önemlisi, Vehip Paşa'nın ifadesinin tam metninin dönemin günlük gazetelerinde de yayınlanmış olmasıdır.[34] Aynı belge Kudüs Ermeni Patrikhanesi'nde de tam metin olarak mevcuttur.[35] Kudüs'teki kopya ile *Vakit* gazetesi baskısı aynıdır; tıpkı iddianame ve karar suretindeki ifadelerin de sözkonusu metinlerde bulunması gibi... Yani Vehip Paşa'nın ifadesinin doğruluğunu en az 3-4 farklı kaynaktan teyit etmemiz mümkündür.

Benzeri işlem hemen hemen her doküman için yapılabilir, *Takvîm-i Vekayi*'lerde, o günkü günlük gazetelerde; birçok durumda Kudüs Ermeni Patrihanesi'nde ve bazı durumlarda bazı anılarda...

Özetle, İstanbul Mahkemeleri sırasında ortaya çıkan belge ve bilgiler, 1915 ve etrafındaki olayları aydınlatmamıza yol gösterecek birincil el kaynaklar arasındadır ve bu bakımdan paha biçilmez bir öneme sahiptirler.

---

30 *Takvîm-i Vekayi*, 21 Mayıs 1919, no: 3553 (3554), 14 Mayıs 1919 tarihli beşinci oturum. (Aslında tarihin 12 Mayıs olması gerekir, yanlışlıkla 14 Mayıs olarak basılmıştır.)

31 *A.g.e.*

32 Dadrian tarafından yazılan Önsöz'de daha ayrıntılı bilgi bulunabilir.

33 Guenter Lewy, *a.g.e.*, s.80-81 ve 250.

34 *Vakit*, 31 Mart 1919.

35 Kudus Patrikhanesi, Karton 7, Dosya H, Belge 171-182.

1915 Olaylarını Organize Eden ve Uygulayan Bazı Fail ve Suç Ortakları Hakkında Soruşturmalar ve Akıbetleri

VAHAKN N. DADRIAN - TANER AKÇAM

29 Nisan 1919 tarihli *Vakit* gazetesinde yeralan İttihakçıların fotoğrafları.

Ermeni soykırımına karar veren, organize eden ve cinayetleri işleyen kişilerin akıbetleri ne olmuştur? Ermeni sürgün ve öldürmelerinin ele alındığı eserlerde bu konuya ilişkin yeterli bilginin bulunduğunu iddia etmek zordur. Bu makalede bu konuda yeni birtakım belge ve bilgiler sunmaya çalışacağız.

Konu üç ayrı döneme ayrılarak ele alınacaktır. Birinci dönem, doğrudan savaş yıllarındaki soruşturmalardır. Bu yıllarda suçlular hakkında ne tür soruşturmaların yapıldığı, cinayetlerden sorumlu olanların cezalandırılıp cezalandırılmadıkları özellikle "Resmi Tez" tarafından ileri sürülen iddialar nedeniyle de özel bir öneme sahiptir. İkinci dönem Mütareke dönemidir ve iki önemli özelliğe sahiptir. Birincisi, İstanbul Divan-ı Harb-i Örfî'de suçluların bazıları yargılanmış, çoğu gıyaplarında olmak üzere toplam 15 kişi idama mahkûm edilmiş ve aralarından üçü idam edilmiştir. İkincisi, Ermenilerin sürgün ve imhasında baş rolü oynadıkları kabul edilen bazı İttihadçı önderler tek tek, Ermeni Devrimci Federasyonu (ARF), diğer adıyla Taşnaklar tarafından öldürülmüşlerdir. Üçüncü ve son dönem Cumhuriyet dönemidir. Bu dönemde bazı İttihadçı çete mensupları iktidar kavgalarında imha edilmişler, bazı önde gelen İttithaçılar ise 1926 yılında Mustafa Kemal'e karşı düzenlenen suikast nedeniyle İzmir ve Ankara'da yargılanmış ve önemli bir kısmı idam edilmişlerdir.

TEHCİR SIRASINDA SORUŞTURMA VE İDAMLAR MESELESİ

1915 üzerine yapılan tartışmalarda, Ermeni tehcirinin imha amacına yönelik olmadığını ispat amacıyla kullanılan argümanların başında, savaş yıllarında konuya ilişkin soruşturmalar yapıldığı iddiası yer alır. Bu iddiaya göre, tehcir sırasında gerçi bazı yerel yöneticiler ve memurlar görevlerini kötüye kullanmışlar ve cinayetler işlemişlerdir ama hükümet bu kişiler hakkında "özel so-

ruşturma kurulu oluşturarak... suçlu bulunanlar(ı) örfi idare mahkemelerine sevk" etmiş ve haklarında soruşturma açılan toplam 1397 kişinin büyük bir kısmı, idam da dahil olmak üzere, çeşitli cezalara çarptırılmıştır.[1]

Gerçekten tehcir sırasında görevlerini kötüye kullanan veya cinayet işleyen devlet görevlileri hakkında soruşturma açılmış ve idam edilenler olmuş mudur? Konuya iki ayrı düzeyde yaklaşmak gerekmektedir. Birincisi tehcir sırasında yapılan soruşturmalar ve bu soruşturmaların karakteri meselesidir. İkincisi, bu dönemde eğer bazı bazı idamlar sözkonusu ise ve bunların tehcir ile irtibatının ne olduğu meselesidir.

Tehcir Sırasındaki Soruşturmalar Meselesi[2]

Elimizdeki bilgiler, özellikle de araştırmacıların hizmetine sunuldukları kadarıyla Başbakanlık Arşivi'ndeki Osmanlı belgeleri, tehcir sırasında, Ermeni kafilelerinin öldürülmesini organize eden veya cinayetlere suç ortaklığı yapan devlet görevlileri hakkında soruşturma açıldığı ve haklarında idam da dahil ağır hapis cezaları verildiği iddialarının doğru olmadığını göstermektedir. Bu tür belgelerin yokluğu nedeniyle yukarıdaki iddiayı ileri sürenler bugüne kadar bu iddialarını kanıtlayacak herhangi bir belge yayınlayamamışlardır. Örneğin 1397 rakamını açıklayan Kamuran Gürün, konuya ilişkin herhangi bir belge yayınlamamış, sadece bir belge numarası vermekle yetinmiştir. Benzeri durum Yusuf Halaçoğlu için de geçerlidir. *Ermeni Tehciri ve Gerçekler (1914-1918)* kitabında, Gürün'e ait iddiayı aynen tekrar eden Halaçoğlu, suçlu bulunan devlet görevlilerinin "Divan-ı Harb-i Örfi'lerde yargılanarak ağır cezalara çarptırıldılar"[3] dedikten sonra herhangi bir belge yayınlamamış, sadece dâhiliye nezâreti şifre kalemine ait bazı belge numaraları vermekle yetinmiştir.

Oysa, ulaşabildiğimiz kadarıyla, dâhiliye nezâreti şifre kalemi evrakı arasında, Ermenilere yönelik işlenen cinayetleri organize eden veya cinayetlere karışan devlet görevlileri aleyhine soruşturma açılıp ceza verildiğine dair bir belgeye rastlamak mümkün değildir. Fakat Ermeni mallarını yağma eden ve bu anlamda görevlerini suiistimal eden memurlar hakkında soruşturma açıldığına veya soruşturma izni verildiğine dair çok sayıda belge vardır.

Bu nedenledir ki, Halaçoğlu'nun iddiasını kanıtlamak amacıyla 12 ayrı belge numarası vermiş olmasına rağmen bu belgelerden tek bir tanesinin bile içeriğini yayınlamamış olması tesadüfi değildir. Halaçoğlu'nun bu belgelerin içerikleri hakkında hiçbir bilgi vermemesinin nedeni basittir. Çünkü, "ağır cezalara çarptırılma"ya kaynak olarak gösterilen bu 12 belgenin tek tek içeriklerine bakıldığında, hiçbirisinde cinayetlere ilişkin soruşturma açıldığına ilişkin bir bilgiye rastlanmaz. Yine bunun gibi bu belgeler içinde suiistimalleri tesbit edilen memurların ceza aldıklarına dair tek bir ifade de yoktur.

Bu belgelerin bazılarının içeriğine yakından bakmakta fayda vardır. Belgeler arasında, "Ermenilere zorla ferağ muamelesi [boşaltma] icra ettiği anlaşılan Mihallıçık Kaymakamı Yovanaki

---

1 Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, Ankara: Bilgi Yayınevi, 1988, s.288.

2 Bu bölüm Taner Akçam tarafından kaleme alınmıştır.

3 Yusuf Halaçoğlu, *Ermeni Tehciri ve Gerçekler (1914-1918)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2001, s.62 ve 205 nolu dipnotlar.

Efendi hakkında görüş bildirilmesine dair EUM'den Eskişehir Mutasarrıflığına çekilen telgraf" örneğinde olduğu gibi sadece görüş bildirilmesi ile sınırlı olan belgeler vardır.[4] Ya da "Ermeni işlerinde memurların suiistimaline göz yumulduğu ve bazı eşyaları parasız aldığı tahkikat neticesinde ortaya çıkan Besni Kaymakamı Edhem Kadri Bey'in divan-ı harbe tevdiine dair EUM'den Mamuretül-aziz vilayetine çekilen cevabi tel", örneğinde olduğu gibi, sadece yağma ve zimmete mal geçirme suçundan divan-ı harpte yargılanma için izin verilmesi ile ilgili belgeler sözkonusudur.[5] Veya, yine kulağa gelen bazı yağma olaylarıyla ilgili "tahkikat yapılması"nın istendiği telgraflar sözkonusudur.[6]

Hatta, görevliler hakkında cezaî işlem yapıldığı konusuna kanıt olarak ileri sürülen bazı belgeler, iddia edilenin tam aksine, görevlilerin övülmesi ile ilgili bilgiler içermektedirler. Örneğin, suçluların cezalandırıldığına kanıt olarak sunulan bir belge, Cemal Paşa tarafından görevden alınmış bir kaymakamın Talat Paşa tarafından övülerek yeniden göreve iade edilmesiyle ilgilidir. Talat Paşa 28 Kasım 1915 tarihli telgrafında, Cemal Paşa'ya, daha önce onun ricası ile bir kaymakamı görevden almış olduğunu hatırlattıktan sonra, bir başka kaymakamı daha görevden almasının yanlış olduğunu söylemektedir. Paşa'ya, "Kaim-makam [kaymakam] Mutasarrıf gibi rüe'sâ-yı mülkiyenin valiler tarafından vâki'olan iş'âr üzerine bile derhâl azl ve tebdîlleri cihetine gidilmeyerek haklarında tahkîkat-ı ibtidâiyye icrâsıyla mesuliyetleri tebeyyün etdikden sonra tebdîl veya azilleri hareketine gidilmekde" olduğunu hatırlatan Talat, Cemal Paşa'ya "malûm olan kaim-makam mûma-ileyhin yalnız Yüzbaşı Abdül Mecîd Bey'in raporu üzerine mevki me'mûriyetinden aldırılması"nın doğru olmadığını bildirmektedir. Talat Paşa, kaymakamın görevden alınma işlemini iptal ettiğini ve kaymakamı görevine iade ettiğini söylemektedir.[7] Belgenin önemi şuradadır ki, yine aynı belgede Talat, Ermenilerin sürgün işlerinin dâhiliye nezâreti ve halep vilayetinin sorumluluğu altında olduğunu hatırlatmakta ve bir anlamda Cemal Paşa'yı tehcir işlerine karışmaması için uyarmaktadır.

Talat Paşa, daha sonra Adana Vilayeti'ne de ayrı bir tel çekecek ve "Ermeni sevkiyatındaki su-i idaresinden dolayı merkeze aldırılan İslahiye kaymakamının gayreti sebebiyle memuriyete iadesinin gerekli olduğu ve bu gibi kaymakamların işten el çektirilmeyib tereddüt edildiği takdirde nezârete sorulmasını" isteyecektir.[8]

Dâhiliye Nezâreti kayıtları arasında, yapılan soruşturmaların hangi amaca yönelik olduğu konusunda da oldukça fazla bilgi vardır. "İzmit, Adapazarı ve Bahçecik Ermenilerinin ihracı sırasında sattırılan eşyalar sebebi ile meydana gelen suiistimallerin tahkiki için İzmit'e gidilmesi hakkında EUM'den Ankara Mülkiye Müfettişi Muhtar Bey'e çekilen telgraf" örneğinin gösterdiği gibi, insanlara yönelik cinayetler değil, malların yağma edilmesine yönelik soruşturmalar söz-

4 BOA/DH/ŞFR./59/196/1334.S.27.

5 BOA/DH/ŞFR./61/165/1334.R.26 (2 Mart 1916).

6 BOA/DH/ŞFR./55/A, 156-157/1333.L.28, 26 Ağustos 1331 (8 Eylül 1915). Dâhiliye Nâzırı Talat'dan Niğde Mutasarrıflığı'na çekilen tel.

7 BOA/DH/ŞFR./58/141/1334.M.20, 15 Teşrin-i sâni 1331 (28 Kasım 1915). Dâhiliye Nâzırı Talat'dan 4. Ordu Kumandanı Cemal Paşa'ya çekilen tel. Halaçoğlu tarafından kullanılan diğer belgelerin tümü burada tarafımdan kullanılmıştır.

8 BOA/DH/ŞFR./58/196/1334.M.26 (3 Aralık 1915).

konusudur.[9] Görülen odur ki, hükümet Ermenilerden kalan mallara el koyarak kendi ihtiyaçları için kullanmak istemiş bu nedenle aykırı davranışta bulunanlar hakkında soruşturmalar açarak malların yağma edilmesini engellemeye çalışmıştır. Bu nedenle de özellikle Emvâl-i Metrûke Komisyonları kurulduktan sonra, bu komisyonları sıkı bir biçimde denetlemeye çalışmış ve komisyonların faaliyetleri ile ilgili olarak her 15 günde bir faaliyetleri hakkında merkeze rapor yollamaları mecburi tutulmuştur. İlgili komisyonlara çekilen bir tel ile, "Emvâl-i Metrûke Komisyonu reisi ve azaları tahliye edilen kurra [köyler] ve kasabata muhacir ve aşair iskânı hususatının temini ile dahi mükellef bulunmaları hasebiyle tedkikat-ı lazımada bulunarak mütalâalarını her onbeş günde bir makam-ı nezârete işar ile vazifedâr bulundukları" bildirilmiştir.[10]

Fakat, "Malatya ve Akçadağ memurini ile jandarmalarının beş milyon liralık emvâl-i metrûkeyi yağma ettikleri Akçadağ Müstantiki Edhem imzasıyla Kangal merkezinden çekilen telgraflar haber veriyor. Hemen tahkikat icra ve talimatname ahkâmının sarfiyyen tadbiki ve inbası [haber verilmesi]"[11] veya "Karacabey kazasındaki Ermenilere aid emvali metrûkesinin şunun bunun yedine geçtiği... ihbar olunuyor. Seri'an keyfiyetin bi-t-tahkîk inbâsı [haber verilmesi]"[12] veya "Silivri emvâl-i metrûkesinde... su-i istimalat icra edildiği ve bunda bilhassa jandarmaların ve jandarma bölük kumandanının" sorumlu olduğuna ve bunları yapanlar hakkında soruşturma açılması gerektiği doğrultusunda merkezden yollanan[13] bol sayıda telgrafın varlığı göstermektedir ki yollanan telgraf emri veya soruşturma için müfettiş yollama ile suiistimal ve yağmaların önü alınamamıştır. Yolsuzluk ve yağma çok yaygındı ve bunun önünü almak için bulunan bir yol devlet memurlarının Ermenilere ait mallara sahip olmalarının yasaklanması idi. Çeşitli illere yollanan bir telgrafla "memurların emvâl-i metrûke mübayaatında bulunmalarının uygun görülmediği" ve memurların mal satın almalarının yasaklandığı bildirildi.[14] Tek tek illere de, "Emvâl ve eşya-yı metrûkenin memurlara beyinin [satımının] muvafık görülmediğine dair" telgrafların gönderilmesine devam edildi.[15] Bazen bu telgraflar tek tek meslek grupları için de gönderildi. "Adliye memurlarının emvâl-i metrûke işlerine karıştırılmasına meslekleri manidir", şeklinde İAMM'den Halep Emvâl-i Metrûke Komisyonu Riyaseti'ne çekilen telgraf buna bir örnek olarak verilebilir.[16]

---

9 BOA/DH/ŞFR./54/344/1333.L.20 (31 Ağustos 1915). Dâhiliye Nezâreti EUM'den Ankara Mülkiye Müfettişi Muhtar Bey'e çekilen tel.

10 BOA/DH/ŞFR./54/442/1333.N.1, 30 Haziran 1331 (13 Temmuz 1915). Dâhiliye Nezâreti İAMM'den Adana, Haleb, Erzurum, Bitlis, Diyarbakır, Mamuretül-aziz, Trabzon, Sivas, Hüdâvendigâr, Edirne vilayetleriyle Maraş, Canik, İzmit, Kayseri, Maraş, Zor, Urfa Mutasarrıflığına, Adana, Halep Emvâl-i Metruke Komisyonları Riyâsetlerine çekilen tel.

11 BOA/DH/ŞFR./55/255/1333.L.15, 13 Ağustos 1331 (26 Ağustos 1915). Dâhiliye Nezâreti İAMM'den Mamuretül-aziz Vilâyeti'ne ve Mamuretül-aziz Emvâl-i Metrûke Komisyonu Riyaseti'ne çekilen tel.

12 BOA/DH/ŞFR./57/208/1333.Z.22, 18 Teşrin-i evvel (Ekim), 1331 (31 Aralık 1915). Dâhiliye Nezâreti İAMM'den Hüdevendigâr Emvâl-i Metrûke İdaresi Komisyonu Riyaseti'ne çekilen tel.

13 BOA/DH/ŞFR./61/276/1334.CA.7, 28 Şubat 1331 (13 Mart 1916). Dâhiliye Nezâreti İAMM'den Eskişehir Mutasarrıflığı'na çekilen tel.

14 BOA/DH/ŞFR./54–A/259/1333.N.23 (4 Ağustos 1915). "Memurların emvâl-i metrûke mübayaatında bulunmalarının uygun görülmediğine dair İAMM'den Adana, Edirne, Erzurum, İzmit, Canik, Çatalca ve sair vilayet ve mutasarrıflıkları Adana, Erzurum, Halep ve sair emvali metruke riyasetine çekilen telg."

15 BOA/DH/ŞFR./54–A/99/1333.N.12 (24 Temmuz 1915).

16 BOA/DH/ŞFR./54/160/1333.Ş.13 (26 Haziran 1915).

Fakat bunun uygulamada imkânsızlığı görülmüş olmalı ki sonra, "Memurların peşin para ile Ermeni hane satın alabileceklerine" izin verilir.[17]

Dâhiliye Nezâreti kayıtları arasında onlarca yolsuzluk ve suiistimal ile ilgili belgenin varlığından merkezi denetlemenin çok başarılı olmadığı sonucunu çıkartmak mümkündür. İlgili kayıtlar Ermenilere ait evlerin çok ucuz fiyatlarla memurlar tarafından kirayla tutulmasından, tamamiyle zimmete geçirilmeye kadar onlarca telgraf örneği ile doludur.[18] Yolsuzluk ve soygun o boyutlardadır ki, bazı durumlarda, bir veya iki memur, bir kasabadaki Ermenilere ait tüm bahçe ve binaları zimmetlerine geçirebilmişlerdir.[19]

Bu tür merkezi denetleme ile sonuç alınamaması üzerine, yağmayı kontrol için soruşturma komisyonları oluşturmak ve bölgelere yollamak yoluna gidilmiştir. 1915 Eylülü'nde oluşturulan bu komisyonların birisinde görevli olarak çalışan bir yetkilinin 1918 Aralık ayında yaptığı açıklamaya göre 3 ayrı komisyon kurulmuştur. Komisyonlar ancak sınırlı bazı illere gidebilmiştir.[20] Bu kitap içindeki makalesinde, V. N. Dadrian, Kudüs Ermeni Patrikhanesi arşivinde bulunan belgelere dayanarak ilgili komisyon faaliyetleri hakkında son derece çarpıcı bilgileri aktarmış bulunuyor.[21]

Benzeri bilgiler Yozgat Davası'nın 5 Mart 1919 tarihli oturumunda savcı Sami Bey tarafından tekrar edilir. Sami Bey, bölgelere gönderilen komisyonların cinayetleri soruşturmak yetkisine haiz olmadıkları bilgisini aktarır. Sami bu iddiasını, Tedkik-i Seyiât Komisyonu'na ifade veren Mülkiye Müfettişi Aziz Nedim'in ifadesine dayandırmaktadır. Mayıs 1916 tarihinde Boğazlıyan kazasına, yolsuzlukları soruşturmak amacıyla gönderilen Aziz Nedim, yazılı ifadesinde, "aldıkları resmi emir mucibince katliamları soruşturma yetkilerinin olmadığını" aktarmaktadır.[22]

Komisyonda görev alan ve yukarıda bahsettiğimiz yetkili, 1918 yılında yaptığı sözkonusu açıklamasında, komisyon yüksek rütbeli memurlar hakkında soruşturma yapma ve onları divanı harbe verme yetkisine sahip değildi, demektedir. Yetkilinin ifadeleri ile: "Maalesef o zaman bu raporlar nazar-ı dikkate alınmamıştır. Komisyonlar, sırf tahkîkat-ı ibtidâ'iyye me'mûrları sıfatıyla gönderilmiş olup, salâhiyyetleri olmadığından müttehimîn miyânından ancak küçük me'mûr-

---

17 BOA/DH/ŞFR./55/107/1333.L.8 (19 Ağustos 1915). Dâhiliye Nezâreti İAMM'den Hüdavendigâr Vilâyeti'ne çekilen cevabi tel.

18 Sadece bir örnek: BOA/DH/ŞFR./68/155/1334.Z.4 (2 Ekim 1915). "Emvâl-i Metrûke'den olan evlerin bazı yerliler, eşraf ve memurlar tarafından az bir ücretle isticar [kira] adı altında işgal edildiği anlaşıldığından bu evlerin hemen tahliye edilerek mülteci ve muhacirlere verilmesine dair AMMU'den Ankara, Adana, Halep ve sair vilayetlerle Urfa, İzmit, Maraş ve sair Mutasarrıflıklara çekilen telg."

19 "Kastamonu'ya tâbi Akkaya Nahiyesi'nin Karabük Karyesi'ndeki Ermeni tehciri esnasında Ermeni mallarının bazı idari memurlar tarafından ahzu gasb ve ucuz fiyata satın" almaları bu konuda bir örnek olarak verilebilir. İki memur, "bütün metrukâtı" gasp ve zimmetlerine geçirmişlerdir. Bu iddianın tahkikine dair: BOA/DH/ŞFR./94/20/1337.S.28 (3 Aralık 1918). Dâhiliye Nezâreti AMMU'den Kastamonu vilayetine çekilen tel. Tehcir sırasındaki yağmanın boyutları son derece büyüktür. Bu konuda gerek yabancı arşivlerde gerekse yayınlanan anılarda çok sayıda bilgi bulunmaktadır. Bazı bilgiler için bkz. Taner Akçam, *İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu*, s.438-453.

20 *İleri*, 20 Aralık 1918.

21 Benzeri bilgiler için bkz. V. N. Dadrian, "The Pitfalls of a 'Balanced' Analysis: A Response to Ronald Grigor Suny", *Armenian Forum 1*, no: 2, Summer 1998, s.73-130.

22 *A.g.e.*

ları berây-ı muhâkeme Divan-ı Harbler'e tevdî' edebilmişlerdir. Diğerlerine gelince, verilen raporların hemen hiçbir te'sîri olmadı, denilebilir."[23]

Küçük rütbeli memurların bile divan-ı harbe verilmeleri İstanbul'un iznine tabi idi. Bir örnek vermek gerekirse: "Besni Kaymakamı Edhem Kadri Bey'in Ermeni işlerinde mai'yetindeki me'murin su-i istimalâtına meydan verdiği ve bizzat bazı eşyayı parasız aldığı tahkikat-ı vakı'adan anlaşılmış ve iş bu ahvaline mebni Divan-ı Harb-i Örfî'ye tevdi'i münasib görülerek Heyet-i Tahkikiye Rei'si Mazhar Bey'e tebligat-ı lazıma ifa olunmuşdur."[24]

Sadece malların yağması ve suiistimallerle sınırlı olmasına rağmen bile ilgili komisyon faaliyetlerinden de herhangi bir sonuç alınamamıştır. Bu bilgi, dönemin sadrazamı Said Halim Paşa tarafından aktarılır. 5. Şube olarak bilinen, 1918 Kasım ayında kurulan, 5. Şube Soruşturma Komisyonuna verdiği ifadede Paşa "Ermeni kıtâlini müteâkib tahkik komisyonları tertib edildi. Bunlar vazîfelerini îfâ ederek avdet ettiler. Lâkin Dâhiliye Nezâreti netîcei tahkikatı bildirmek istemedi. Her türlü ısrâr ve ibrâmlarıma rağmen hakikati ketmeylemekde taannüd etti. Artık Talat Paşa Dâhiliye Nezâreti'nde bulunduğu müddetçe tahkikatdan bir semere hâsıl olamayacağı taayyün etti,"[25] demiştir.

Kısacası, dâhiliye nezâreti kayıtları, komisyon faaliyetlerinin ve soruşturmaların sadece Ermeni mallarının yağmalanması ve suiistimal ve usulsüz hareketlerle ilgili olduğu konusunda onlarca belge ihtiva etmektedir, bu soruşturmalardan da herhangi bir sonuç alınmamıştır. Tehcir sırasındaki cinayetler veya bu cinayetlere katılanlar hakkında açılmış soruşturmalara ilişkin herhangi bir kayıt yoktur ve var olan belgelerin içinde, örneğin 1918 Kasım ayından sonra yapılan soruşturmalarda, soruşturulan kişiler hakkında açık olarak dile getirilen, "tehcir esnasında ika olunan cerâimde müdhildar olundukları anlaşılan"[26] gibi bir ifadeye de hiçbir biçimde rastlanmamaktadır.

Bazı Çete Reislerinin Cezalandırılmaları ve İdam Edilmeleri[27]

Tehcir ve sürgünler sırasında başta Teşkilât-ı Mahsûsa üyesi birkaç kişi olmak üzere bazı çete mensuplarının bizzat İttihadçı yöneticiler tarafından ortadan kaldırıldıklarına dair bazı bilgiler mevcuttur. Aşağıda tek tek örneklerini vererek göstereceğimiz gibi, bu çete mensupları doğrudan merkezin emriyle cinayet işleyen ama daha sonra bizzat merkez için de sorun teşkil etmeye başlayan kişilerdir. İttihadçıların ileride kendi başlarına sorun açabileceğini düşündükleri bazı çete mensuplarını ortadan kaldırma yoluna gittikleri anlaşılmaktadır.

---

23 *İleri*, 20 Aralık 1918.

24 BOA/DH/ŞFR./61/165/1334.R.26, 17 Şubat 1331 (2 Mart 1916). Dâhiliye Nâzırı Talat'dan Sivas Vilayeti'ne çekilen tel.

25 5. Şube soruşturma tutanakları, Necmettin Sahir (Sılan) Bey tarafından tutulmuş ve kitap olarak yayınlanmıştır. Kitabın uzun bir başlığı vardır: "*Said Halim ve Mehmet Talat Paşalar Kabinelerinin Divanı Ali'ye sevkleri hakkında Divaniye Mebusu Fuad Bey merhum tarafından verilen takrir üzerine berayı tahkikat kura isabet eden 5. Şube tarafından icra olunan tahkikat ve zabt edilen ifadatı muhtevidir.* (Meclis-i Mebusan, Numara: 521, Devrei İntihabiyye 3, İçtima 5) (İstanbul: İstanbul Meclis-i Mebusan Matbaası 1334). Kitabın yeniden basımı için bkz. Osman Selim Kocahanoğlu, *İttihat ve Terakki'nin Sorgulanması ve Yargılanması* (İstanbul: Temel Yayınları, 1998), Said Halim Paşa'nın yukarıdaki sözleri, s.84.

26 BOA/DH/ŞFR./96/270, 23 Şubat 1335 (8 Mart 1919). Dâhiliye Nezâreti EUM'den İzmit Mutasarrıflığı'na çekilen tel.

27 Bu bölüm Vahakn N. Dadrian tarafından kaleme alınmıştır.

1. Çerkez Ahmed: Yarbaylık rütbesine kadar yükselen Serezli Çerkez Ahmed, İTF'nin gizli eylemlerini büyük bir bağlılık içinde yürütmek için ordudan istifa etti. İttihadçıların siyasî cinayetlerinde oynadığı başarılı rol, onu Ermenilere yönelik cinayetlerin örgütlenmesinde paha biçilmez bir unsur haline getirdi. Van bölgesindeki Ermenilerin ortadan kaldırılmasında önemli rol oynadı ve ardından Urfa, Diyarbakır ve Şam bölgesine geçerek, Halil ve Mustafa Nazım beylerle katliamlarına devam etti. Birinci Dünya Savaşı sırasında gönüllü olarak Osmanlı ordusunda görev yapan Venezuellalı binbaşı Rafael de Nogales, Ahmed'in Van bölgesindeki korkunç eylemlerine bizzat tanık olmuştu. Nogales, hatıratında, katliamlarda rol alan Kürtlerin bile onun "şeytani gaddarlığı" karşısında dehşete kapıldıklarını anlatır.[28] Meclis-i Mebusan'ın iki Ermeni üyesini, Krikor Zohrab ve Vartkes Serengülyan'ı öldürdükten sonra, Cemal Paşa'nın emri ile Ahmed askerî mahkemeye verildi ve 17 Eylül 1915'de idam edildi. Dâhiliye Nâzırı Talat, kararı onaylarken, Cemal Paşa'ya bir telgraf gönderir ve "kendisinin imhası her halûkârda gereklidir. Aksi takdirde, ileride çok zararlı olabilir" der.[29] Cemal Paşa'nın kurmay başkanı (General) Ali Fuat Erden hatıralarında şöyle yazar: "Cellatlara ve katillere karşı minnet borcu ağırdır... Kirli işlerde kullanılan vasıtalar ihtiyaç ve istimal zamanında lüzumludurlar; fakat kullanıldıktan sonra baş üstünde taşınmayıp, izâle edilmeleri gerektir (tuvalet kâğıtları gibi)."[30]

2. Yakub Cemil: Yedek subay kökenlidir. Önde gelen bir fedai olarak, İTF'nin diktatörlüğüne giden yolda önemli bir kilometre taşı olan Ocak 1913 darbesinde çok önemli bir rol oynamıştır. İktidarı ele geçiren İTF, muhaliflerinin yüreklerine korku salarken de en çok Yakub Cemil'in kötü şöhretinden yararlanmıştı. Savaş sırasında Teşkilât-ı Mahsûsa kadrolarından oluşan bir alay ve özel bir afla hapishanelerden salıverilen suçlulardan oluşan özel bir birlikle Doğu Anadolu'da Ermeni katliamlarında doğrudan görev aldı.[31] Savaş sonrasında toplanan Mazhar Soruşturma Komisyonu Ermeni tehcirini ve katliamlarını soruştururken, Harbiye Nezâreti'ne bilgi için başvurmuş ve binbaşı Yakub Cemil'in katıldığı katliamlar hakkında özel sorular sormuştur. Mahkemeye sunulmak üzere delil toplayan Komisyon'un hazırladığı 8 sorudan 7'ncisi Cemil'in ve kumanda ettiği Teşkilât-ı Mahsûsa birliğinin rolüne ilişkindi.[32]

3. Kürt çete reisi Şaftanlı Amero: Eşkiyalıktaki ünü nedeniyle Osmanlı idaresi ile arası sürekli sorunlu olan Şaftanlı Amero'yu tehcir yıllarında birdenbire Diyarbakır vilayeti yöneticileri ile işbirliği yaparken buluruz. Diyarbakır Valisi Dr. Reşid ve Vali Vekili Feyzi Şaftanlı Amero'yu katliamları yönetmek için istihdam etmişlerdi. Kendisine vilayetin önde gelen 636 Ermeni şahsiyetini öldürme görevi verildi. Hayvan derisinden şişirilmiş keleklerle Dicle Nehri üzerinden Bezu-

---

28 Rafael de Nogales, *Four Years Beneath the Crescent*, (New York: Charles Scribner, 1926), s.405.

29 Ziya Şakir, *Yakın Tarihte Üç Büyük Adam*, İstanbul: Ahmet Sait, 1946, s.58.

30 Ali Fuad Erden, *Birinci Dünya Harbinde Suriye Hatıraları*, c.1, İstanbul: Halk, 1954, s.216. Çerkez Ahmed'in Ermeni Soykırımı'ndaki rolüne ilişkin ayrıntılı bilgi için bkz. Vahakn N. Dadrian, "Documentation of the Armenian Genocide in Turkish Sources", *Genocide: A Critical Bibliographic Review*, yay. haz. Israel Charny, c.2, Londra: Mansell, 1991, s.118-120.

31 Aziz Samih, *Büyük Harpte Kafkas Cephesi Hatıraları*, Ankara: Genelkurmay Yayınları, 1934, s.68. Ihtiyat Süvari Kolordusu'nda görevli Aziz Samih, Yakub Cemil'i, "çılgın, ahlâksız", alayını ise "kanlı katil mahkûmlar" olarak tanımlar.

32 *Armenian Patriarchate Archives Jerusalem*, Series 21, File M, no.555.

an vadisine götürülen Ermeniler altışar kişilik gruplar halinde birbirlerine sıkı sıkıya bağlanıp, çırılçıplak soyulduktan sonra Raman aşireti mensupları tarafından katledildi. Para, mücevher ve diğer değerli eşyaları gasp edildi. İki hafta geçmeden Amero, kendisine Dr. Reşid ve Feyzi beyler tarafından kahramanlıklarından dolayı madalya ve ödüller verileceği vaadiyle Diyarbakır'a çağrıldı ve daha önceden kararlaştırıldığı gibi bu iş için tutulan 10 Çerkez tarafından öldürüldü.[33]

4. Kürt Murza Bey: Trabzon, Erzincan ve Erzurum'dan getirilen onbinlerce Ermeni'ye mezar olan Kemah Geçidi dolaylarında görev yapan bir çete reisi idi. Murza Bey'in 70 bin Ermeni'nin öldürülmesine yardımcı olduğu biliniyor. "Türkler kendisinin tehlikeli olacağını düşündükleri için bir jandarmayı vurduğu gerekçesi ile hapse" attılar ve ve diğer devlet destekli failler gibi "gizlice öldürüldü."[34]

5. Alman raporlarında: Almanya Şam Konsolosu Dr. Rössler, 4. Ordu Kumandanı Cemal Paşa'nın İslahiye bölgesinde oluşturulan bir kampa, Alman mühendislerin gözleri önünde saldırı düzenleyerek Ermenileri soyan, yağma eden ve katleden birkaç Kürdü astırdığını aktarır.[35] İstanbul Büyükelçisi Graf Wolff Metternich de Aralık 1915'te yolladığı bir raporda, "Anadolu'dan geri dönen Tal'at Bey ile bugün Ermenilerin üzerine konuştum. Sürgün edilen Ermenilerin beslenme sorunlarına ilişkin kapsamlı önlemler almış. Ermenilerin mal ve canlarına yönelik kötü davranışları şiddetle cezalandırılıyormuş. Yakın dönemde, kötü muameleden suçlu bulunan 20'nin üzerinde insan idam edilmiş.[36]

6. Kör Nuri: Tehcir sırasında yüzbaşı rütbesiyle, Şarkışla jandarma komutanı görevindedir. Amele taburlarında görev yapmakta olan 2000'e yakın Ermeni askerinin katledilmesinden sorumlu tutularak, 3. Ordu Komutanı Vehip Paşa tarafından askerî mahkemeye sevk edilir ve suçu sabit görülerek idam edilir. İdamı sonrası Vehip Paşa durumu orduya şu bildiri ile duyurmuştur; "Hasb el maslahat 4. Ordu Emrine gönderdiğim amele kafilesini itlâf ettiği ba muhakeme sabit olduğundan, Şarkışla jandarma kumandanı Yüzbaşı Nuri Efendi Suşehri'nde salben idam edilmiştir." Vehip Paşa, daha sonra, İstanbul'da kurulan soruşturma komisyonuna verdiği, yazılı ifadesinde bu konuda ayrıntılı bilgiler verecektir.[37] Bazı kaynaklar Vehip Paşa'nın idam ettiği jandarma sayısının iki olduğunu söylemektedirler.[38]

---

33 Thomas Mugurditchian, *Dikranagerdee Nahankeen Toharteru*, Cairo: Djihanian Publisher, 1919, s.57-61. Aynı olaylar, Raman aşiret mensuplarından birisi tarafından kaleme alınmış ve yayınlanmamış bir anı kitabında da aynı bu Ermeni kaynakta aktarıldığı tarza dile getirilir. 1983 yılında *Haver Delal* başlığı ile kaleme alınmış müsvedde, s.70-71 (yazarın adı bizde saklıdır).

34 İngiliz ordusunda görevli Hintli Müslüman subay Sait Ahmet Muhtar'ın ifadesinden FO371/2781/264888, 27 Aralık 1916 tarihli rapor, no.2, s.7. Ayrıca bkz. *Current History*, c.5, Şubat 1917 (*The London Times*'a atıfla).

35 PA-AA/R14090, Şam Konsolosu Dr. Walter Rössler'in 3 Ocak 1916 tarihli raporu.

36 PA-AA/R14089, Büyükelçi Wolff-Metternich'den Başbakan Bethmann Hollweg'e 18 Aralık 1915 tarihli rapor. Tal'at'ın verdiği bu bilgi konusunda dikkatli olmak gerekir. Çünkü Amerikan Halep Konsolosu J. B. Jackson, Ermenilere yardım eden bazı Osmanlıların başka gerekçeler gösterilerek idâm edildiklerini aktarmaktadır (NA/RG59/867, 4016/301. Büyükelçi Morgenthau'dan "çok gizli3 ibaresi ile Dışişleri Bakanlığı'nın 15 Eylül 1916 tarihli rapor. Aktaran Ara Sarafyan (ed.), *United States Official Records on the Armenian Genocide 1915-1917*, "a.g.e.", s.550-551.

37 Vehip Paşa'nın 5.12.1334 (1918) tarihinde "Emniyeti Umumîye Dairesinde Tahkiki Seyyi'at Komisyonu Riyasetine" verdiği yazılı ifadeden (İfadenin el yazması bir kopyası Kudüs Ermeni Patrikhanesi'nde: Dizi 17, Dosya H, No: 171-182, kaydıyla bulunmaktadır).

38 *Yeni Gazete*, 20 Nisan 1919.

7. Jandarma Çavuşu Tahsin: Musul'da Ermenilerin öldürülmesinde görev almıştır. Daha sonra, Divan-ı Harbi Örfî'ye verilmiş ama daha davası bitmeden idam edilmiştir. İdam kararı daha sonra mahkeme hâkimine zorla aldırılmıştır. Konu hakkında bilgiler 1919-1921 yılları arasında İstanbul'da görülen iki ayrı Musul davası arasında açığa çıkmıştır. Musul Merkez Kumandanı Nevzat Bey'in yargılanması sırasında şahit olarak dinlenen Dâhiliyye Nezâreti eski Kalem-i Mahsûs Müdürü Fu'âd Bey 19 Nisan 1919 tarihli oturumdaki ifadesinde, "Bir nefer sarhoşlukla bir katl îka' etmişti. Divan-ı Harb'ce muhâkeme ettik. İ'dâmına karar vermeden hükm i'dâm icrâ kılınmış ve sonra bize teblîğ ve tasdîk ettirildi. Eğer i'tirâz olaydık emsâli misillü birer kurşun bize nasîb olurdu," biçiminde bilgi verir.[39]

Bir diğer Musul davası Yüzbaşı Ferit Bey hakkında açılan davadır. Merkez Kumandanı Nevzat Bey'in suçlarına iştirak etmek ve "Musul'da vukua gelen mezalim" nedeniyle açılan bu davada ifade veren, Musul eski Ağır Ceza Mahkemesi Reisi Hasan Bey, idam edilen Çavuş'un suçunu, "eşkiyalık" olduğunu söyler.[40] Bir başka gazete haberine göre Hasan Bey, "idâm edilen Tâhir'e gelince; bu birçok kıtâl icrâ etmiş bir adamdır," demiştir.[41] Çavuş Tahsin'in hangi suça binaen idam edildiği tam olarak anlaşılamıyorsa, onun Ermeni cinayetlerinde oynadığı rolün bir payı olması muhtemel gözüküyor.

8. Çerkez faillerin idamlarına ilişkin özet: Sivas il yöneticileri, bir grup Çerkezi, Ermeni vatandaşların imha edilmelerinde istihdam ettikten sonra, bu sefer görev alan Çerkezleri tuzağa düşürüp öldürmek için harekete geçtiler. Bu operasyonlarda bizzat görev yapan çavuş Şükrü'nün konu hakkında şunları aktardığı iddia edilmektedir: "Ermenilerin öldürülmelerinde başı çeken devlet görevlileri, masum Ermenilerin öldürülmesi hakkında hiçbir bilgilerinin olmadığını ileri sürerek suçu Çerkezlerin üzerine yıktılar ve onlardan kurtulmanın yoluna baktılar. Türk hükümetinin bu tür planlar yapmaya, tuzaklar kurmaya yetenekli olduğunun hâlâ farkında değil misiniz?"[42] Kaç Çerkezin imha edildiği konusunda bir bilgi verilmemektedir.

İSTANBUL DİVAN-I HARB-İ ÖRFÎ TARAFINDAN VERİLEN İDAM CEZALARI VE SUİKASTE KURBAN GİDENLER[43]

Ermenilere yönelik işlenen suçlar nedeniyle İstanbul 1 Nolu Divan-ı Harb-i Örfî'de 15 kişi hakkında idam cezası verilmiştir. Bu sanıklardan 12'ü firarda bulunmaktaydı, idam edilen kişi sayısı 3'tür. İngiliz Komiser Webb, idam cezaları konusunda şu ilginç tesbiti yapar; "Öldürmelerin [kan dökmenin] etkisini sınırlı tutmak amacıyla, ölüm cezalarının duruşmalarda mevcut olanlar-

39 *Alemdâr*, 3 Haziran 1919.

40 *Yeni Gazete*, 3 Haziran 1919.

41 Bu konuda daha ayrıntılı bilgi için bkz. Vahakn N. Dadrian, "The Naim-Andonian Documents on the World War I Destruction of Ottoman Armenians: The Anatomy of a Genocide", *International Journal of Middle East Studies*, 18 Ağustos 1988, s.330.

42 Ermeni Papaz Krikoris Balakian'a sürgün boyunca eşlik etmekte olan çavuş Şükrü, Balakian'ın nasıl olsa öleceğinden son derece emin bu ve benzeri konularda birçok itiraflarda bulunmuştu. Krikoris Balakian, *Hai Koghkota*, c.1, Vienna: Mechitarist Publishers, 1922, s.229.

43 Bu liste Taner Akçam tarafından çıkartılmıştır.

la, mevcut olmayanlar arasındaki dağıtılış tarzını... görmek çok ilginç idi..."[44] İlgili idam cezaları hakkında ayrıntılı bilgiler yayınladığımız *Takvîm-i Vekayi* karar suretlerinden elde edilebilir.

İdam Edilenler

1. **Mehmed Kemal:** Tehcir sırasında Boğazlıyan kaymakamıdır ve daha sonra Yozgat mutasarrıf vekili olmuştur. Yozgat davasında, bu bölgedeki katliamların organize edilmesinden suçlu bulunmuş, 8 Nisan 1919'da idam kararı 3617 sayılı *Takvîm-i Vekayi*'de yayınlanmış ve 10 Nisan 1919 tarihinde idam edilmiştir.

2. **Hafız Abdullah Avni:** Tehcir sırasında Erzincan jandarma teşkilatında yazıcı göreviyle çalışan ve Hayran Baba lakabıyla da tanınan Avni, Erzincan davasında idama mahkûm oldu. Bu davada toplam 4 idam kararı verilmiştir. Avni, 29 Temmuz 1920'de idam edildi.[45]

3. **Behramzade Nusret:** Tehcir sırasında Bayburt kaymakamı olan ve sonra Ergani, daha sonra da Urfa mutasarrıflığı görevlerinde bulunan, Behramzade Nusret. Bayburt davasından idama mahkûm olur. İdam kararı 20 Temmuz 1920'de verildi. 5 Ağustos 1920'de idam edildi.[46]

Gıyaplarında İdam Cezasına Çarptırılan ve Suikaste Kurban Gidenler

İttihad ve Terakki Yöneticileri Davası

Talat Paşa: Berlin'e kaçmıştır. Daha sonra 15 Mart 1921'de, katliamdan tesadüf eseri kurtulan Tehlerjan adlı bir Ermeni genç tarafından öldürülür.[47]

Enver Paşa: Maceralı bir yolculuk sonucu Rusya'ya kaçmıştır. 4 Ağustos 1922'de Bolşeviklerle girdiği bir çatışmada öldürülür.[48]

Cemal Paşa: Önce Berlin'e kaçar, sonra Rusya'ya gider. 21 Temmuz 1922'de Tiflis'de öldürülür.[49]

---

44 FO 371/4174/18392, No: 267, 7 Temmuz 1919, aktaran, V. N. Dadrian, "The Documentation of the World War I, Armenian Massacres in the Proceedings of the Turkish Military Tribunal", *International Journal of Middle East Studies*, c.23 (1991): 562.

45 *Tercümân-ı Hakikat*, 29 Temmuz 1920. İdam kararının Padişah tarafından onayı 31 Temmuz 1336 gün ve 3917 sayılı *Takvîm-i Vekayi*'de yayınlanmıştır.

46 *Takvîm-i Vekayi*, 8 Ağustos 1920, No: 3923'te kararın Sultan tarafından onayı yayınlanmıştır. Nusret'in idam cezasında meydana gelen hukukî boşluğa ve sorunlara ilişkin Taner Akçam tarafından kaleme alınan "Divan-ı Harb-i Örfî'nin Kuruluşu ve Faaliyetleri' adlı makaleye bakınız.

47 Tehlerjan, 23 Haziran 1921'de görülen dava sonunda beraat eder. Ayrıntılı bilgi için bkz. Tessa Hofmann (ed.), *Der Völkermord an den Armenien vor Gericht, Der Prozess Talat Pascha*, Göttingen: Gesellschaft für bedrohte Völker, 1985.

48 Şevket Süreyya Aydemir, *Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa*, c.III, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1985, s.648.

49 Ermeni intikam örgütünce öldürüldüğü iddiası olduğu gibi, Bolşevikler tarafından öldürülmüş olduğu iddiası da vardır. (Birinci iddia için; Wolfgang Gust, *Der Völkermord an den Armenien, Die Tragödie des älstesten Christenvolkes der Welt*, München: Carl Hanser, 1993, s.299. Bu eserde Cemal Paşa'yı öldüren Ermeni komitacıların isimleri de verilir. Bolşeviklerin öldürdüğü iddiası için, İsmet Karadoğan, "Cemal Paşa'yı Ruslar Öldürtmüştü" ve Firuz Kesim, "Cemal Paşa Nasıl Katledildi", her iki makale de, *Yakın Tarihimiz*, c.II, s.36-38 ve 131-2. Ayrıca Enver Paşa'nın amcası Halil Paşa, anılarında, Sovyetler Birliği Dışişlerinden bir görevlinin, kendisine Cemal Paşa'nın öldürülmesine karar verildiğini özel olarak söylediğini aktarır. Halil Paşa, *İttihat ve Terakki'den Cumhuriyet'e Bitmeyen Savaş*, yay. haz., M. Taylan Sorgun, İstanbul: Yedi Gün Yayınları, 1972, s.368–9.

Dr. Nazım: Berlin'e kaçanlar arasındadır. Daha sonra 1926'da Ankara'da idam edilecektir.[50] Tüm bu idam kararları *Takvîm-i Vekayi* No: 3604'te yayınlanmıştır.

Trabzon Davası

Cemal Azmi: Sürgün ve öldürmeler sırasında Trabzon Valisidir. Trabzon davasında suçu sabit görülerek gıyabında idama mahkûm olmuştur. Talat ve Enver'den üç ay önce tek başına Berlin'e kaçmıştır. 17 Nisan 1922'de Dr. Bahaettin Şakir ile birlikte bu şehirde Ermeni intikam örgütü mensuplarınca öldürülmüştür.

Yenibahçeli Nail: Trabzon Parti Sekreteridir. Kaçak olduğu için gıyabında idama mahkûm olmuştur. 1926'da Ankara'da idam edilecektir.[51]

Harput Davası

Dr. Bahaettin Şakir: İttihad ve Terakki Merkez Komite üyesidir. Teşkilât-ı Mahsûsa Başkanıdır ve özellikle Doğu Anadolu'daki cinayetleri doğrudan organize eden kişidir. Gıyabında idama mahkûm edilen Bahâeddîn Şakir de Talat ve Enver'le birlikte Berlin'e kaçmıştır. 17 Nisan 1922'de bu şehirde Ermeni intikamcıları tarafından, Cemal Azmi ile aynı anda öldürülür.

Erzincan Davası

Sağırzade Halet Efendi, Kirmo Yusuf, Jandarma Çavuş Aslan: Hafız Abdullah Nuri'nin suç ortakları olarak Erzincan davasında gıyaplarında idama mahkûm edilirler.[52]

Bayburt Davası

Teğmen Mehmed Necati: Nusret'in idam edildiği davanın diğer sanığıdır. 20 Temmuz 1920'da verilen idam kararı 4 Ağustos'da onaylanır ve onay sureti 8 Ağustos 1920 gün ve 3923 sayılı *Takvîm-i Vekayi*'de yayınlanır.

Deyr-i Zor-2 Davası

Zeki Bey: Deyr-i Zor Mutasarrıfı idi. Deyr-i Zor davasında yargılanmış 28 Nisan 1920'de idam cezasına carptırılmıştır. Karar sureti 30 Nisan ve 2 Mayıs 1920 tarihli gazetelerde yayınlanır.[53]

---

50 İzmir Suikastı'na katıldığı gerekçesi ile idam edilmiştir. Suikast planındaki kişisel payı ne olursa olsun, idam edilmesinin asıl nedeni Atatürk'ün İttihat ve Terakki önderleri ile hesaplaşmasıdır. Kandemir, *İzmir Suikastinin İç Yüzü*, c.2, İstanbul: Ekicigil Matbaası, 1955. Daha ayrıntılı bilgi aşağıda.

51 Atatürk'e karşı planlanan İzmir Suikasti'ne katıldığı için İstiklâl Mahkemesi'nce Ankara'da idam edimiştir. Geniş bilgi aşağıda.

52 Bu şahıslar için ayrıntılı bilgi için yayınladığımız karar suretine bkz. *Vakit*, 29 Temmuz 1920. İdam kararının Padişah tarafından onayı *Takvîm-i Vekayi*, 31 Temmuz 1920, No: 3917'de yayınlanmıştır.

53 *Alemdar*, 23 Mart, 30 Nisan 1920, *Ati*, 23 Mart 1920, *Vakit*, 30 Nisan, 2 Mayıs 1920.

CUMHURİYET DÖNEMİNDE MUHAKEMELER VE CEZALANDIRMALAR[54]

Kemalist Rejim Tarafından Öldürülen Bazı Eski Çete Reisleri

Ermenilerin sürgün ve imhalarında çok önemli görevler almış olan bazı çete reisleri daha sonra Kurtuluş Savaşı yıllarında da önemli roller oynamaya devam etmişlerdir. Bunlardan önemli üç tanesi, dönemin iktidar kavgalarına doğrudan karışmışlar ve bunun sonucu öldürülmüşlerdir.

1. Yahya Kaptan: Trabzon bölgesindeki pek çok katliamda görev almıştı. Kaptan ve adamları, yüzlerce Ermeni kadını, çocuğu ve yaşlısını kayıklara doldurup Karadeniz'e açılmış, onları süngülerle öldürdükten sonra kayıkları denize alabora etmişlerdi. Yahya Kaptan daha sonra Kemalistlere katıldı ama İttihadçılara, özellikle de Enver'e bağlılığından hiçbir zaman vazgeçmedi. Bu ikili bağlılığının, sonunu belirlediği tahmin edilir. Yahya Kaptan'ın aleyhine açılan tüm soruşturmalarda kendisine baskı uygulayanları, devletin gizli sırlarını açıklamakla tehdit ettiği bilinmektedir.[55]

2. Feridunzade Topal Osman: 1912-1913 Balkan savaşları sırasında bacağından yaralanmış bir yarbaydı. Savaş sırasında Doğu sınırında Teşkilât-ı Mahsûsa bünyesinde çetecilik yaptı. Ermeni kafilelerinin imhasında doğrudan görev aldı. Savaştan sonra Kemalistlere katıldı ve bu zaman boyunca da Trabzon bölgesinde Rumlara karşı seri katliamlar yaptı. Hizmetleri Mustafa Kemal'in muhafız alayı komutanlığı ile ödüllendirildi. Fakat meclisteki bir muhalif milletvekilini öldürmesi üzerine ölüme mahkûm edildi ve kendisini yakalamak üzere kuşatan birliklerle girdiği silahlı çatışmada yaralı olarak yakalandıktan sonra başı kesilmiş gövdesi Nisan 1923'de Meclis'in önündeki Ulus Meydanı'nda asıldı.[56]

Topal Osman'ın Ermeni katliamlarındaki rolü ve özellikle 1920 sonbaharında yeni doğan Ermeni Cumhuriyeti'ne karşı faaliyetleri, çeşitli Türkçe eserlerde ele alınmıştır. Dört ay boyunca Ermenilere yönelik katliamları gerçekleştiren orduda hizmet veren Topal Osman özellikle Kars ve Alexandropol [Gümrü] şehirlerindeki katliamlarda önemli rol oynamıştı.[57] Benzer bir görüş Tevfik Bıyıklıoğlu[58] ve Sina Akşin tarafından tekrarlandı.[59]

3. Eyüplü Deli Halid Karsıalan, Ermeni Soykırımında doğrudan görev alan en önemli infazcılardan birisiydi. Bu konudaki becerisi sadece her şeyi yapmaya muktedir tam teçhizatlı bir asker olmasından değildi. Aynı zamanda katliamlar için emir almış olmasındandı. Kitlesel katli-

---

54 Bu ve takip eden bölümler Vahakn N. Dadrian tarafından kaleme alınmıştır.

55 Gotthard Jaeschke ve Erich Pritsch, *Die Welt des Islams. Die Türkei seit dem Weltkriege. 1918-1928,* Berlin: Deutsche Gesellschaft für Islamkunde 1929, s.25; Rasih Nuri İleri, *Atatürk ve Komünizm,* İstanbul: Anadolu Yay., 1970, s.25; Doğan Avcıoğlu, *Milli Kurtuluş Tarihi, 1838'den 1995'e,* c.3, İstanbul: İstanbul Matbaası, 1974, s.1188, dipnot.

56 Nurşen Mazıcı, *Belgelerle Atatürk Döneminde Muhalefet 1919-1926,* İstanbul: Dilmen, 1984, s.132. Lord Kinross bu olayı bizzat Atatürk'ün ayarladığını ileri sürer: Lord Kinross, *Atatürk. A Biography,* New York: W. Morrow, 1965, s.413. Ordu kumandanı ve sonra Sadrazam Ahmet İzzet Paşa da bunu doğrular. *Feryadım,* c.2, İstanbul: Nehir, 1993, s.235-36.

57 Cemal Şener, *Topal Osman Olayı,* İstanbul: Ant Yayınları, 1992, s.49 (Sabahattin Selek'e atfen), s.64 (Mahmut Goloğlu'na atfen), s.76 (Stefanos Yerasimos'a atfen).

58 Tevfik Bıyıklıoğlu, *Atatürk Anadolu'da 1919-1921,* Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1959, s.37.

59 Sina Akşin, *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele,* c.II, İstanbul: Cem Yayınevi, 1992, s.182.

amların ilk aşamasında bu işle özel olarak görevlendirilmiş bir komutan olarak değil ama Teşkilât-ı Mahsûsa şeflerinden biri olarak görev almıştı. Bu ilk aşama, Ermenistan'ın 1918-19 kışında işgal edilmesi ve bunu izleyen aylarda Ermenilere yönelik aralıksız katliamlardı. İkinci aşama, Ermenistan'ın 1920 sonbaharında ikinci kez işgal edilmesiyle başladı ve Ermenistan topraklarında, Alexandropol'a kadar uzanan bölgedeki kitlesel katliamlarla devam etti. Her iki aşamada da Halid, o tarihlerde miralay olan General Kâzım Karabekir'in komutasında idi.

1883'te bir asker ailesinin çocuğu olarak dünyaya gözlerini açan Halid, Harbiye'de eğitim gördü, 1903'te mülâzım rütbesiyle mezun oldu. Kariyerine Yakub Cemil'le birlikte fedailik yaparak başladı. Önde gelen bir katil olarak yaptığı ün aslında, 1914 kışında Ardahan'ın fethi sırasında, daha sonra Ardahan Kahramanı diye anılmasına neden olan bir olayla, güçlü Rus ordusuna karşı kahramanca karşı koymasıyla iç içe geçmişti. Bu arada adamlarından Mehmed Sungur'un emrindeki çeteciler, Ardahan ve Erzurum-Oltu civarında pek çok Ermeni'yi katletmişlerdi.[60] 1920 sonbaharında Ermenistan'ın ikinci kez işgali sırasında, Halid'in Ermenilere karşı aynı yöntemleri kullandığını değişik Türk kaynakları da doğrular. O tarihten itibaren önce yüzbaşılığa sonra da binbaşı ve miralaylığa terfi eden Halid'in emrinde tam teçhizatlı 3. Tümen vardı. Burada dikkati çeken nokta, Mustafa Kemal'in Halid'in hizmetlerinden yararlanmayı sürdürmesi ve herhangi bir tutuklama ve cezalandırılma ihtimaline karşı kendisini İstanbul hükümetlerine karşı müdafaa etmesiydi. Bilindiği gibi, özellikle İngilizler, Ermeni katliamlarındaki rolünden dolayı Halid'in tutuklaması için hükümete büyük baskı yapıyorlardı.

Pek çok Türk kaynağının belirttiği gibi, Halid, Ermeni katliamlarına boğazına kadar batmıştı ve kendisi kadar ünlü katillerden olan Erzurumlu Ebulhindili Cafer ve Topal Osman'la birlikte o tarihlerde müttefiklere karşı koyan Mustafa Kemal'in emrinde çalışıyordu. Katliamlardaki suçlarından dolayı bir ara o kadar yoğun biçimde aranmaya başlamıştı ki, bir süreliğine saklanmak zorunda kaldı.[61] Sina Akşin, Halid'in acımasız bir komitacı olarak, İTF yandaşlığını hiç saklamadığını, hatta Türkiye'nin kurtuluşu için "İttihadçı ruhunun canlandırılması gerektiğine" yürekten inandığını söyler.[62]

Halid, Ermeni soykırımının önde gelen mimarlarından Dr. Nazım'ın da yakın arkadaşıdır. Dr. Nazım'ın bir diğer arkadaşı olan Dr. Bahâeddîn Şakir, kendisine gönderdiği şifreli bir telgrafta şöyle diyordu: "Tanrı şahidim olsun ki, sana olan düşkünlüğüm o kadar derindir ki, bunun derecesini anlamak için kalbime girmen gerekir."[63] Bir başka Türk yazarı, 1920'de Ermeni Cumhu-

60 İhsan Birinci, "Kâfirin Kurşunu Öldürmez", *Hayat ve Tarih*, c.2, 1 Ağustos 1967, s.68; Cemal Kutay, *Sisli Tarihimiz*, İstanbul: Özkaya, 1976, s.100-01, 104-05; *Resimli Tarih Mecmuası*, c.2, Eylül 1951, s.948; Berlin, Political Archive. Foreign Office, R14088, J. no. 580/secret report no. 23, 5 Ağustos 1915 (Rapor, Erzurum Konsolos Vekili Scheubner Richter tarafından hazırlanmıştır.), İsmail Kayabalı ve Cemender Arslanoğlu, "Kuzey Doğu Anadolu Sınırlarının Tarihi", *Türk Kültürü*, c.XI, Nisan 1973, s.426, 438, 453.

61 Doğan Avcıoğlu, *Milli Kurtuluş*, s.1184, 1185, 1186; Mazhar Müfit Kansu, *Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1986, s.301, 302.

62 Akşin, *İstanbul Hükümetleri* [n.59], s.205.

63 Arif Cemil, *I. Dünya Savaşında Teşkilâtı Mahsusa*, İstanbul: Arba Yay., 1997, s.234. Halid'in kısa bir biyografisi için bkz. *Türk İstiklâl Harbine Katılan Tümen ve Daha Üst Kademelerdeki Komutanların Biyografileri*, 2. baskı, Ankara: Genelkurmay Başkanlığı Yayınları, 1989, s.214-15.

riyeti'ne yönelik öldürücü darbenin iddia edildiği gibi Kâzım Karabekir tarafından değil, Halid tarafından vurulduğunu iddia edecek kadar ileri gitmişti.[64]

Kemalist Türkiye, inanılmaz zorlukları altederek varlığını korumayı başardı ve kıtlıklar, yokluklar, direnişler, yenilgiler, işgaller ve ağır anlaşmalarla dolu dört yılın ardından 1922'de savaştan muzaffer çıktı. Diğerlerinde olduğu gibi, Halid de savaş zamanındaki başarılarından dolayı –ki aralarında Rumlara karşı Batı Cephesinde yaptığı hizmetler de vardı– Kars bölgesi mebusu yapılmak suretiyle ödüllendirildi. Gerçi, bir doktora başvurmasına neden olacak derecedeki huysuz ve saldırgan kişiliği yüzünden mecliste sık sık diğer mebuslarla çatışmaya girdiği için kısa sürede Mustafa Kemal için ciddi bir başağrısı oldu ve nihayet 9 Şubat 1925'te bir tartışma sırasında mebus arkadaşlarından biri tarafından vurularak öldürüldü. Yaklaşık beş gün boyunca, ölümcül yaralar içinde meclisin bir odasında yattı ve acılar içinde öldü.[65]

Mustafa Kemal'e Suikast Suçu ile Yargılanıp İdam Edilen İttihadçılar

Ermenilere yönelik katliamların organize edilmesi ve uygulamasında görev almış İttihadçı önderlerin önemli bir kısmı 1926 yılında yargılandı ve idam edildiler. Mahkemeler kademeliydi. İlk kademe yargılamalar İzmir'de yapıldı. İzmir'de sanıklara yönelik suçlama Mustafa Kemal'e suikast girişiminde bulunmak idi. İkinci kademe davalar Ankara'da görüldü. Buradaki suçlama ise Kanun-ı Esasî'yi değiştirmek için gizli örgüt kurmak, hükümeti devirmek ve ardından İttihadçıları iktidara getirmekti. İzmir'deki duruşmalar 26 Mayıs 1926'da başladı, 13 Temmuz 1926'da kararların okunmasıyla bitti. Sözkonusu gün, 15 kişi ölüm cezasına çarptırıldı ve bunlardan yedisi aynı gün, geceyarısı idam edildi. İzmir'de idam edilenlerin üçü, Halis Turgut, Ahmed Şükrü ve İsmail Canbolat, Ermeni Soykırımı'nın organizasyonuna katılmış kişilerdi. Ahmed Şükrü ve İsmail Canbolat'ın anahtar rol oynadıklarını söyleyebiliriz.

Ankara yargılamaları 2 Ağustos'ta başladı ve 26 Ağustos'ta (1926) bitti. Bu dava, içlerinde Soykırım'da karar verici konumda olan Mehmed Nazım, Filibeli Hilmi ve Yenibahçeli Nail olmak üzere dört kişiyi hedef almıştı. Dördüncü kişi İttihadçı hükümetin maliye nâzırı Mehmed Cavid idi. Gerçi Cavid Bey'in Soykırım'daki rolü, diğerlerininkinin yanında oldukça önemsizdi ama dört sanık da idama mahkûm edildi ve aynı gece idam edildiler. Bu kişilere biraz daha yakından bakmak gerekirse;

İzmir'de İdam Edilenler

1. Halis Turgut: İttihad ve Terakki'nin en üst düzey elemanlarından biriydi. Mondros

64 Nurşen Mazıcı, *Belgelerle* [n.56], s.49-50. Gerçi, Birinci Dünya Savaşı'nın sonunda Türkiye'nin ağır bir şekilde mağlup olduğu ortaya çıktığında, Halid, Kâzım Karabekir'e, Türkiye'nin varlığını sürdürmek için Doğu'da önemli ölçüde toprak bırakmak zorunda kalacağını ve Anadolu'da birkaç küçük vilayetle yetinmek zorunda kalacağını söyleyecek kadar büyük hayal kırıklığı ve umutsuz içine de düşmüştü. Kâzım Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, (İstanbul: Türkiye Yayınevi, 1969), s.31, 38.

65 Cemal Kutay, *Sisli Tarihimiz* [n.60], s.57-114.

Mütarekesi döneminde Kemalist ekibe gönüllü olarak katılmazdan önce şöyle demişti: "Her şeyden önce bir İttihadçıyım, sonra Türkçü. Beni aranıza dahil etmeden evvel bu önceliklerimi bilmenizi isterim." Ardından Kemalist harekete katıldı ve hizmetlerinden dolayı 1923 Meclis'inde mebusluk ile ödüllendirildi. Birinci Dünya Savaşı sırasında Erzincan'daki yedek subay eğitim merkezinde görevlendirildi. Ve burada pek çok Ermeni askerî öğrenci, kendisinin de yöneticilerinden olduğu Teşkilât-ı Mahsûsa'nın saldırıları sonucu hayatını kaybetti. Daha sonra Kafkas Cephesi'nde görev yapan Halis Turgut, Türk kaynaklarına göre, savaştan sonra hakkında tutuklama kararı çıkaran İstanbul Divan-ı Harb-i Örfîsi'nden kaçmak için Sivas bölgesindeki dağlara sığındı. Ermeni tehciri ve katliamlarda işbirlikçilik yapmıştı.[66]

2. **Ahmed Şükrü:** Savaş sırasında maarif nâzırı görevinde bulundu. Fanatik bir İttihadçı ve Ermeni düşmanı olan Ahmed Şükrü, soykırım organizasyonunda son derece anahtar bir rol oynamasına rağmen bu rolünü sürekli reddetti. İki kez idam edilmesi gerekti, çünkü ilk seferde boynundaki ip koptu ve yarı ölü halde sandalyeden yere yuvarlandı. Son nefesini, epey direndikten sonra yapılan ikinci denemede verirken, göz yaşları içinde ağzından "Vah vah" sözlerinin döküldüğü aktarılır.[67]

3. **İsmail Canbolat:** Çerkez kökenliydi ve emniyet-i umumîye teşkilâtında Talat'ın sağ kolu olarak görev yapıyordu. Ermeniler tehcir edilir ve katliamlar gerçekleştirilirken İstanbul Valiliği görevinde bulunuyordu. Harbiye'den mezun olan Canbolat, İttihad ve Terakki Fırkası'nın diğer kurucuları gibi ilk kez tarih sahnesine Selânik'te çıktı ve ilk görevi İTF lehine yürütülen terörist kampanyalara katılmak oldu. Savaş sonrasında Ankara Büyük Millet Meclisi'ne milletvekili olarak katıldı. Karar açıklandığında masum olduğunu haykırmış ve şöyle demişti: "Ben bir hukuk ve adalet adamıyım. Nasıl bir kan içici olabilirim?" Ancak hâkim, Canbolat'ın Ahmed Şükrü'den farklı olmadığını, bu nedenle aynı cezayı alması gerektiğini söyledi.[68]

Ankara'da İdam Edilenler

4. **Dr. Nazım:** İttihad ve Terakki Merkez-i Umûmî üyesi olan Dr. Mehmed Nazım, Dr. Bahâeddîn Şakir ile birlikte Ermeni Soykırımı'nın akıl hocalarından biriydi. Dr. Nazım, İTF'nin lider kadroları üzerinde büyük etkiye sahipti ve olayları perde arkasından yürüten adam olarak Talat'ın Ermenilerle ilgili planlarında önemli role sahipti. Kendisini savunurken şöyle demişti: "Sadece ailemi korumayı düşünüyordum... Prensip olarak, her zaman gayri meşru eylemlere karşı ol-

---

66 Ali Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*, c.4, Ankara: Mart 1968-69, s.1522; "Rauf Orbay'ın Hatıraları", *Yakın Tarihimiz*, c.III, 1962, s.112; Doğan Avcıoğlu, *Milli Kurtuluş*, s.1181, dipnotlar; Feridun Kandemir, *İzmir Suikastinin İç Yüzü*, İstanbul: Ekicigil, 1955; c.1, s.91, 93, 96, 119, 124, 128, 133, 139; Cemal Kutay, "Istiklâl Mahkemeleri", *Türkiye İstiklâl ve Hürriyet Mücadeleleri Tarihi*, c.20, Ocak 1962, s.11624.

67 Kandemir, *İzmir Suikastinin İç Yüzü*, s.81, 103, 108, 112, 133, 139; Cemal Kutay, *İstiklâl Mahkemeleri*, "a.g.e"., s.11628; Azmi Nihat Erman, *İzmir Suikastı ve İstiklâl Mahkemeleri*, İstanbul: Temel Yay., 1971, s.89, 149: Erik Zürcher, *The Unionist Factor*, Leiden: Brill, s.151.

68 Kandemir, *İzmir Suikastinin İç Yüzü*, s.99-101, 113-14, 119, 123, 124; Kutay, *İstiklâl Mahkemeleri*, s.11629; A. N. Erman, *İzmir Suikasti*, s.151.

muşumdur..." İdam sehpasını gördüğünde bir an şok geçirdiği ve sırtından terler boşanırken masum olduğunu "vallahi, vallahi!" sözleriyle ifade etmeye çalıştığı aktarılır.[69]

5. **Yenibahçeli Nail:** İTF'nın Trabzon parti sekreteri idi. Vilayette yaşayan Ermeni nüfusun katletilmesinde bölge valisi Cemal Azmi ile işbirliği içinde çalıştı. Teşkilât-ı Mahsûsa'nın Trabzon'daki şefi olduğunu, Trabzon ve Gümüşhane'deki katliamların baş sorumlusu olan Abdülkadir'in yakın arkadaşı olduğunu da kabul etti. Korkunç bir gayretkeşlikle Ermenileri iki şekilde yok etti: Birincisi katliamlar, ikincisi ise Karadeniz'de boğdurmak suretiyle. Fakat idam sehpasının önünde oğluna, annesine ve kardeşlerine iyi bakılmasını vasiyet ederken, çocukları onun masum olduğunu haykırıyorlardı. Kendisinin bu bağlamda "vicdan sahibi" biri olduğunu ve çocuklarına ve torunlarına tek leke bırakmadığını iddia etti.[70]

6. **Filibeli Hilmi:** İTF'nin müfettişlerindendi, yani sorumlu kâtipten iki kademe yukarıda idi. Katliamlar sırasında Dr. Bahâeddîn Şakir'in harekât subayı gibi görev yapan Hilmi, Nail gibi asker kökenliydi ve Enver Paşa'ya büyük bağlılığı vardı. Ahmed Şükrü olayında olduğu gibi Hilmi'nin boynu da ipten kurtuldu ve idamı için ikinci kez teşebbüste bulunmak gerekti.[71]

7. **Abdülkadir Ayıntablı [Gaziantepli]:** Mustafa Kemal'e suikast hazırlamakla suçlananların başında geliyordu. Aslında Mustafa Kemal'in Selânik'ten arkadaşıydı. 22 Ağustos 1926'ya kadar kaçmayı başaran Abdülkadir, tam Yunanistan'a kaçmak üzereyken tutuklandı ve İstanbul'da yapılan kısa bir sorgulamadan sonra idama mahkûm edildi. Hakkındaki karar, 1 Eylül 1926 günü uygulandı. Abdülkadir, Trabzon ve Gümüşhane bölgesindeki Ermenilere yönelik katliamlarda bizzat rol aldığı bilinenlerin başında geliyordu.[72] Katliamlardan kurtulmayı başarmış bir Ermeni tanığın ifadesine göre Abdülkadir elinde bir değnekle tehcir edilen konvoylardaki erkeklerin öldürülecekleri yerlere sevkedilmelerini bizzat yönetiyordu.[73]

Mustafa Kemal'in kendisine muhalefet edenleri tasfiye etmesi ile İttihadçıların bir zamanlar rakiplerini ve muhaliflerini tasfiye etmeleri arasında büyük nitelik farkı bulmak zordur. İstiklâl mahkemelerine başkanlık edenler bir kabadayı gibi davranıyorlardı. Bu mahkemelerde sanıkların standart hukuk prosedürlerine uygun biçimde yargılanmaları, örneğin avukat tutmaları, şa-

---

69 Kandemir, *İzmir Suikastinin İç Yüzü*, c.2, s.50-67, 104, 107, 114, 123; Kutay, *İstiklâl Mahkemeleri*, s.11631, 11632; A. N. Erman, *İzmir Suikasti*, s.186, 187; Kılıç Ali, *İstiklâl Mahkemesi Hatıraları*, İstanbul: Sel, 1955, s.31, 32-3 (Kitapta Nazım, sahte ismi Dr. Rüstem olarak zikredilmektedir). Lord Kinross, *Atatürk*, s.487, 491, 492, 493.

70 Kandemir, *İzmir Suikastinin İç Yüzü*, c.2, s.81-85, 102-03, 114-15, 123; Kutay, *İstiklâl Mahkemeleri*, s.11631, 11632, 11633; Arif Cemil, *I. Dünya*, s.82-86, 101-02, 112, 114-15.

71 Arif Cemil, *I. Dünya*, s.45-49; Kandemir, *İzmir Suikastinin İç Yüzü*, s.81-85, 115; Kutay, *İstiklâl Mahkemeleri*, s.11631, 11633; Kinross, *Atatürk*, s.485.

72 Sadi Borak, *İktidar Koltuğundan İdam Sehpasına*, İstanbul: İstanbul Yayınevi, 1962, s.97-128; A. N. Erman, *İzmir Suikasti*, s.102-03; Andrew Mango, *Atatürk. The Biography of the Founder of Modern Turkey*, Woodstock: Overlook Press, 1999, s.444, 448, 450; Zürcher, *The Unionist Factor*, s.154, 156; Sadi Selçuk, *Esaretin Acı Hatıraları ve 37. Kafkas Tümeninin Trabzonu Düşmandan İstirdadı*, Konya: Ülkü, 1955, s.4-5; S. Zurlinden, *Der Weltkrieg*, c.2, Zürich: Art. Institut Orell Füssli, 1918, s.686'de yazar. Gümüşhane Bölgesi Komutanı olarak tehcir konvoylarındaki tüm erkekleri Gümüşhane'den geçişleri sırasında konvoydan ayırarak öldürten Abdülkadir'i "Gerçek Bir Jön Türk Şeytanı" olarak niteler.

73 Hovagim Hovagimian, *Badmoutiun Haigagan Pontosee*, Beirut: Mushak, 1967, s.268; *Germany, Turkey and Armenia: A Selection of Documentary Evidence*, Londra: J. J. Keliher, 1917, Appendix, s.123-24.

hit çağırmaları veya temyize gitme hakları yoktu. Savcıların kanıtları mantık süzgecinden geçirmeleri, iddialarını kanıtlamaları gibi uygulamalar da yoktu. Sanıklar genel hukuk prensiplerinin tersine, suçsuz olduklarını ispatlamakla yükümlüydüler, bunu yapıncaya kadar da otomatik olarak suçlu kabul ediliyorlardı. Yargıçlardan Kılıç Ali'nin belirttiği gibi İstiklâl Mahkemeleri pek çok kişi tarafından Lord Kinross'un deyimiyle "Terör Mahkemeleri" olarak adlandırılmıştı. *Atatürk* kitabının yazarı Lord Kinross'a göre bu mahkemelerde "terörün hâkimiyeti vardı" ve "Kemal'in kirli işleri temizleniyordu."[74]

Kısacası bu mahkemeler modern Türkiye Cumhuriyeti'nin üç temel prensip üzerinde kuruluşunu mümkün kıldı: 1)Rejimin liderine ve onun otokratik dayanaklarına karşı her türlü muhalefeti yok etmek; 2) Eski hesapları görmek, özellikle Dr. Nazım gibi Mustafa Kemal'i "Gazi Paşa" yerine "Gazoz Paşa" diye aşağılamaya cüret edenleri! 3) Geçmişteki bazı suçlular için hızlı bir adalet sağlamak. Nitekim böyle yaparak aynı zamanda Ermeni Soykırımı'nın önde gelen müellifleri de cezalandırılmış oluyordu. Şunu belirtmek gerekir ki, İzmir suikasti ile ilgili yargılamalardan altı yıl önce, İttihadçı liderlerin suçlu olduklarını ilan eden Mustafa Kemal, bu kişilerin askerî mahkemede yargılanmaları geciktiğinde kızgınlıkla şöyle haykırmıştı: "Müttefikler neden bu alçakların hemen asılmalarını engelliyor!"[75]

İKİ ÖNDE GELEN SOYKIRIM SUÇLUSUNUN İNTİHARI

1. Dr. Mehmed Reşid: eski bir İttihadçı ve Diyarbakır vilayetinde onbinlerce Ermeni'nin katledilmesinden sorumlu vali idi. Ermeni katliamlarını aklileştirmek için "Ermeni eşkıyası bu vatanın bünyesinde musallat olmuş birtakım zararlı mikroplardı. Hekimin bir vazifesi de mikropları öldürmek değil midir?" dediği bilinir. Reşid şöyle devam etmiştir: "Türklüğüm hekimliğime galebe çaldı. Onlar, bizi ortadan kaldıracaklarına, biz onları ortadan kaldırırız dedim."[76]

Dr. Reşid savaştan sonra Türk yetkilileri tarafından Ermeni katliamlarındaki suçları yüzünden tutuklandı fakat İttihadçı arkadaşları tarafından tutuklu bulunduğu Bekirağa Bölüğü'nden kaçırıldı. Ocak 1919'da polis tarafından tekrar tutuklanmasından hemen önce intihar etti.[77]

2. General Mahmud Kâmil: Şubat 1915-Mart 1916 arasında 3. Ordu komutanı idi. Ateşli bir İttihadçı, Talat'ın ve Dr. Bahâeddîn Şakir ve Dr. Nazım'ın yakın arkadaşı idi. Ordu komutanlığına bu üç kişinin delaletiyle atanan General Kâmil, Doğu Anadolu'daki 6 vilayete ilave-

---

74 Diğer referanslar için bkz. Kılıç Ali, *İstiklâl Mahkemesi* [n.69], s.8-9; Kinross, *Atatürk* [n.56], s.493; İstiklâl Mahkemeleri konusunda başka bilgiler için bakınız: Hıfzı Veldet Velidedeoğlu, *Anıların İzinde*, c.1, İstanbul: Remzi Yay., 1977, s.156; Yalçın Küçük, *Türkiye Üzerine Tezler*, İstanbul: Tekin Yay., 1979, s.616-20.

75 "Qu'attendent les Alliés pour faire pendre toute cette canaille." Bu durum kendisi ile *Petit Parisien* adlı bir Fransız gazetesi adına röportaj yapan Maurice Prax'a bizzat Mustafa Kemal tarafından doğrulanmıştı. Haber, Mart 1920 tarihinde "Constantinople" başlığı ile yayınlandı. Röportajın bir bölümünün İngilizce tercümesi için bkz. *Current History*, 12 Mayıs 1920, 334-36.

76 Vahakn N. Dadrian, "The Role of Turkish Physicians in the World War I Genocide of Ottoman Armenians", *Holocaust and Genocide Studie*, c.1, no. 2 (1986): 175.

77 Midhat Şükrü Bleda, *İmparatorluğun Çöküşü*, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1979, s.56-63; Kandemir, "Dr. Reşid'in İntiharı", *Yakın Tarihimiz*, c.2 (1962): 339-40; Feridun Kandemir, "Ittihat ve Terrakki Valilerinden Doktor Reşid Bey'in Son Günleri", *Resimli Tarih Mecmuası*, c.2 Ekim 1951, 1052-1055.

ten Osmanlı Ermenilerinin az çok yoğun bulunduğu Trabzon Vilayeti'nin de sorumlusu idi. Verdiği emirlerle, yaşlı, hasta, hamile demeksizin binlerce kişiyi korkunç yolculuklarına göndermekten çekinmedi. Ayrıca, eğer bir Ermeniyi kurtarmaya teşebbüs ederlerse, bunu yapanları evlerinin önünde asacağı tehdidini içeren bir emir yayınlamıştı. 28 Kasım 1922'de hayatına intihar ederek son veren[78] Kâmil Paşa İngilizler tarafından Malta'ya götürülmüş ancak kaçmayı başarmıştı (Fakat Bilal Şimşir'e göre Paşa 1927'de hâlâ hayattadır. *Malta Sürgünleri*, İstanbul, *Milliyet*, s.461).

KAZA İLE ÖLENLER

1. Nuri Paşa Kıllıgil: Harbiye Nâzırı Enver Paşa'nın üvey kardeşi olup, Rusya Ermenistan'ı ve Azerbaycan'da, özellikle de 1918 Eylül'ünde Bakü'de yapılan katliamlardan sorumlu idi. Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra iş hayatına atıldı ve İkinci Dünya Savaşı'nın sonunda İstanbul'daki fabrikasında silah ve cephane üreten bir sanayici oldu. 2 Mart 1949'da fabrikada meydana gelen korkunç bir patlamada başkaları ile birlikte hayatını kaybetti.[79]

2. Mehmed Memduh: Önce Erzincan mutasarrıfı, daha sonra Bitlis, Bağdat ve Musul vilayetlerinde vali olarak görev yapan Mehmed Memduh, sorumluluğu altındaki bölgelerdeki Ermeni katliamlarını Teşkilât-ı Mahsûsa ile birlikte organize etmişti. Kendi bölgesindeki katliamlardan tatmin olmayıp, Erzurum, Bayburt ve Tercan'dan getirilen, aralarında Erzurum Piskoposu Simpad'ın da olduğu onbinlerce Ermeni'nin Kemah Geçidi civarındaki katliamlarını da büyük hevesle organize etmişti. Memduh aynı zamanda Van valisi Cevdet'in kayınbiraderi olarak Harbiye Nâzırı Enver'e de akraba oluyordu.[80] Ermeni kurbanların gaspettiği mallardan büyük servet edinen Memduh, Cumhuriyet döneminde iş kurmak için gittiği İzmir'de uğradığı bir trafik kazasında öldü.

KALP KRİZLERİ VEYA ÖLÜMCÜL HASTALIKLARLA ÖLENLER

1. Haşim Bey: Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nda Malatya mebusu olarak görev yapan Haşim Bey, fanatik bir İttihadçı ve azılı bir Ermeni düşmanı olarak Malatya bölgesindeki Ermenileri imha eden çete reisi oğlu Muhammed Bey'in eylemlerini desteklemişti. Oğul Muhammed, at hırsızlığı meselesi yüzünden tartıştığı yaşlı bir Kürt'ün oğlu tarafından vurularak öldürülünce, Haşim Bey kalp krizi geçirdi ve büyük acılar içinde kıvranarak 1917'de öteki dünyaya göçtü.[81]

2. Malatya Müftüsü Sagir Zade: Ağır işkencelere ve vücudunun parça parça doğranması-

---

78 General Ali İhsan Sabis, *Harp Hatıralarım*, c.2, Ankara: Güneş, 1951, s.179; Ahmet İzzet Paşa, *Feryadım*, s.201; Berlin, Political Archiv. Foreign Office. Erzurum'daki Alman Konsolos yardımcısı Scheubner Richters'un iki raporunda, örneğin 2 ve 26 Haziran 1915 tarih ve K169 sayılı raporunda 1 ve no. 47'da. Ayrıca bkz. Aynı kişinin 28 Temmuz 1915 tarih ve K170, folyo 63; FO371/6500, folyo 483/219. İntihar haberi 28 Kasım 1922 tarihli *Tevhid-i Efkâr*'da yayınlandı.

79 Samet Ağaoğlu, *Babamın Arkadaşları*, İstanbul: Nebioğlu, 1959, s.30-34; "Patlayan Cephane Fabrikası", *Yıllarboyu Yakın Tarih Dergisi*, c.1, Nisan 1978, 21.

80 Zaven Archbishop (Savaş Döneminde Ermeni Patriği), *Badriarkagan Husherus*, Cairo: Nor Astgh, 1947, s.223-24.

81 Kevork Melidentzee, *Nakhjirner. 1915-1918*, Boston: Hairenik, 1929, s.207.

na rağmen Müslümanlığa geçmeyi reddeden Malatya Piskoposu'nun boğazını sıkarak öldürdükten hemen sonra evine dönerken kalp krizi geçirdi ve aniden öldü.[82] Bir kaynak olayın 1915 Temmuz ayının ortalarında geçtiğini aktarmaktadır.[83]

3. **Servet Bey:** Harbiye Nâzırı Enver Paşa'nın yakın arkadaşı, Muş ve Bitlis bölgesinde Mutasarrıf Servet Bey daha 1914 Kasım'ında yani Van Ayaklanması'ndan (Nisan) çok önce, bölgedeki Ermenilerin yokedilmesini önermişti. Bu düşüncesiyle uyumlu olarak, başta Muş olmak üzere bölgede yaşayan Ermeni ahalinin samanlıklarda ve ahırlarda canlı canlı yakılmasını organize etti. Katliamlar esas olarak Kürt aşiretleri tarafından yapılıyordu.[84]

4. **Urfa mebusu Mahmud Nedim,** Urfa katliamlarını ve daha önce sözü edilen iki Ermeni mebusu Kirkor Zohrap ve Vartkes Serengülyan'ın Çerkez Ahmet tarafından öldürülmesini örgütlemişti. Mahmud Nedim, daha sonra görme kabiliyetini kaybetti, sonunda da tamamen kör oldu.[85]

DÜRÜST BİR TÜRK ASKERİNİN CEZALANDIRDIKLARI

Mülâzım-ı evvel Mehmed İzzet, Çankırı'nın dördüncü bölgesindeki Ahz-ı Asker Şubesi'nde görevli idi. Ünlü Ermeni şair Dr. Rupen Çilingiryan ve dört arkadaşına sürgün edildikleri yere gidinceye kadar güvenlikte olacaklarına dair şeref sözü vermişti. Fakat beşli grup yolda çetelerin saldırısına uğradı ve uzuvları kesilmek suretiyle korkunç biçimde öldürüldü. Olayı duyunca çılgına dönen İzzet, önce Kastamonu Valisi'ne gidip olayı protesto etti. Valiye "Askerî şerefim iki paralık edildi" dedi. Ardından suç mahalli olan Tüney'e gitti ve soruşturmayı tamamladıktan sonra suçluları yalvarmalarına kanmayarak, ölüme mahkûm etti. Ancak bu adamları cezalandırmakla tatmin olmadığı için olaya karışan diğer kişileri de tespit etti ve onları da elleri ile öldürdü.[86]

---

82 Monsignor Jean Naslian, *Les Memoirs*, c.1, Vienna: Mechitarist Publishers, 1955, s.255.

83 Mardiros Taşçıyan, *Sev Housher*, Beirut: Sarkissian Publishers, 1952.

84 Alman Dışişleri Bakanlığı Arşivleri, Berlin. K171. Alman Büyükelçilik görevlisi Mordtmann'ın 6 Kasım 1915 tarihli notu; Arnold Toynbee (yay. haz.), *The Treatment of the Armenians in the Ottoman Empire*, Londra: H. M. Stationary Office, 1916, report no. 23: s.9; F.O. 371/6501, folio 109.

85 K. A. Urhayetzee, "Urfayee Herosamardu", *Hairenik* (aylık dergi) Urfa'daki savunma amaçlı Ermeni ayaklanması üzerine yazılan dizi yazının 3. kısmı, c.5, Aralık 1926, 106. Yukarıda bahsedilen İki Ermeni milletvekilinin başına gelenlere ilişkin bakınız, *a.g.e.*, kısım 2, c.5, Kasım 1926, 110-111.

86 Garo Kevorkian, *Amenoun Darekirku*, c.7 (1960), s.223; *Hairenik*, c.6 (1959), s.134-37; Rev. Krikor Balakian, *Hai Koghkota*, s.148-151; Püzant Bozacıyan, "Tebee Ayaş u Nor Husher", *Huşartzan Abril Dasnukinki*, Teotig, ed. İstanbul: H. Arzuman, İstanbul, 1919, s.118-9.

8 Mart Sene 335 Târîhinde İrâde-i Senîye-i Hazret-i Pâdişâhîye İktirân Eden Kararnâme ile Müteşekkil

DÎVÂN-I HARB-İ ÖRFÎ

Muhâkemâtı Zabıt Cerîdesi*

(*) Bu bölümde yer alan ve *Takvîm-i Vekayi*'de yayınlanmış olan Dîvân-ı Harb-i Örfî yargılamalarının çevirisinde yaygın olarak benim senen transkripsiyon yöntemi uygulandı. Günümüz okuyucusunun sorgulama ve karar bölümlerinde yer alan ağdalı Osmanlıca cümleleri daha kolay anlayabilmeleri için sözcük ya da tamlamanın bittiği yere köşeli parantezler içerisinde, o sözcük ya da tamlamanın günümüzde tam veya yaklaşık anlamları yazıldı. Diğer taraftan metinlerin orijinalinde yer alan köşeli parantezler ise aslına uygun olarak konuldu. Ancak çevirmenin açıklamalar için kullandığı köşeli parantezlerden ayırt edilebilmesi için bunlar kalın köşeli parantezler haline getirildi. Araştırmacılara yardımcı olmak amacıyla metinlerin *Takvîm-ı Vekayi*'de hangi sayfanın hangi sütununda (sağ ve ya sol) olduğunu belirtmek için de sivri parantezlerle sayfa ve sütun numaraları belirtildi. Örneğin <12sa> 12. sayfanın sağ sütununu <12sl> keza 12. sayfanın sol sütununu göstermektedir.

Tasvîr-i Efkâr'ın 3 Nisan 1919 tarihli sayısında 1. sayfada yeralan duruşma fotoğrafı:
Trabzon tehcîri muhâkemesinin ilk celsesi.
Maznûn mevkiinde, maznûnlar, dava vekîlleri ve sâmîînden bir kısım.

İttihat ve Terakki Yöneticileri Hakkında Açılan Dava [Ana Dava]

29 Nisan 1919 tarihli *Vakit* gazetesinde
1. sayfa sol sütunda yeralan "Sâbık Kabine Azalarıyla
İttihad Erkânının Muhâkemesine Başlandı"
başlığı altında verilen haber ve İttihadçıların fotoğrafları.

Re'îs: **Ferîk Nâzım Paşa**
A`zâ: **Mîrlivâ' Zekî Paşa, Mîrlivâ' Mustafâ Paşa, Mîrlivâ' `Alî Nâzım Paşa, Mîralay Receb Ferdî Bey**
Müdde`î-i Umûmî [savcı]: **Mustafâ Nazmî Bey**

BİRİNCİ MUHÂKEME*

Pâzâr ertesi: 27 Nîsân 1335
Birinci Celse

Sâ`at	Dakîka
1	50

Vicâhen [yüzüne karşı] Muhâkemesi İcrâ' Edilen Maznûnların [sanıkların] Esâmîsi [isimleri]: **Sa`îd Halîm Paşa, Halîl Bey, Ahmed Nesîmî Bey, İbrâhîm Bey, Tal'at Bey, Rızâ' Bey, Midhat Şükrü Bey, Ziyâ Gökalp Bey, Kemâl Bey, Şükrü Bey, Cevâd Bey, `Âtıf Bey**

Gıyâben [kendisi mevcut olmaksızın] Muhâkemesi İcrâ' Edilen Maznûnların [sanıkların] Esâmîsi [isimleri]: **Tal`at Efendi, Enver Efendi, Cemâl Efendi,** Doktor **Nâzım Efendi,** Doktor **Bahâ'e'd-dîn Şâkir Efendi,** Doktor **Rüsûhî Efendi, `Azîz Efendi**

Re'îs - Paşa hazretleri ism-i `âlîniz?
**Sa`îd Halîm Paşa** - Mehmed Sa`îd Halîm.

(*) *Takvîm-i Vekayi*, Nr. 3540, S. 1-14; Birinci Muhâkeme, 27 Nîsân 1335.

Re'îs - Peder-i `âlîniz?
Sa`îd Halîm Paşa - Halîm.
Re'îs - Sinn-i `âlîniz? [yaşınız?]
Sa`îd Halîm Paşa - Elli altı.
Re'îs - Nerede tevellüd etdiniz? [doğdunuz?]
Sa`îd Halîm Paşa - Kâhire'de.
Re'îs - Mahall-i ikametiniz?
Sa`îd Halîm Paşa - Yeni köy.
Re'îs - Derece-i tahsîliniz?*<1Sl>*
**Sa`îd Halîm Paşa** - `Âlî. [yüksek]
Re'îs - Müte'ehhil misiniz? [evli misiniz?]
Sa`îd Halîm Paşa - Evet.
Re'îs - Bir gûna [herhangi bir] mahkûmiyet-i sâbıkanız var mı?
Sa`îd Halîm Paşa - Hayır.
Re'îs - Oturunuz. Zât-ı `âlînizin ism-i `âlîniz? [isminiz?]
Halîl Bey - Halîl.
Re'îs - Peder-i `âlîniz?
Halîl Bey - Sâlih.
Re'îs - Sinn-i `âlîniz? [yaşınız?]
Halîl Bey - Kırk dört. *<2Sa>*
Re'îs - Maskat-ı re'siniz? [doğum yeriniz?]
Halîl Bey - Milâs kasabası efendim.
Re'îs - Mahall-i ikametiniz?
Halîl Bey - Nişântaşı.
Re'îs - Derece-i tahsîliniz?
Halîl Bey - `Âlî. [yüksek]
Re'îs - Me'mûriyet-i hâlîye ve sâbıkanız? [şu an ve geçmişte bulunduğunuz memuriyetiniz?]
Halîl Bey - Meclis-i Meb`ûsân Re'îs-i sâbıkıyım [eski reisiyim].
Re'îs - Müte'ehhil misiniz? [evli misiniz?]
Halîl Bey - Müte'ehhilim [evliyim].
Re'îs - Oturunuz. Zât-ı `âlîniz? [kimsiniz?]
Ahmed Nesîmî Bey - Ahmed Nesîmî.
Re'îs - Peder-i `âlîniz?
Ahmed Nesîmî Bey - İbrâhîm.
Re'îs - Sinniniz? [yaşınız?]
Ahmed Nesîmî Bey - Kırk üç.
Re'îs - Maskat-ı re'siniz? [doğum yeriniz?]
Ahmed Nesîmî Bey - Girid, Hânya.
Re'îs - Mahall-i ikametiniz?

Ahmed Nesîmî Bey - Cağaloğlu'nda Mahmûdîye Caddesi.
Re'îs - Derece-i tahsîliniz?
Ahmed Nesîmî Bey - Tahsîl-i `âlî. [yüksek tahsil]
Re'îs - Me'mûriyet-i hâlîye ve sâbıkanız? [şu an ve geçmişte bulunduğunuz memuriyetiniz?]
Ahmed Nesîmî Bey - Hâricîye Nâzırı.
Re'îs - Mahkûmiyet-i sâbıkanız var mı?
Ahmed Nesîmî Bey - Hayır efendim.
Re'îs - Oturunuz. İsm-i `âlîniz?
**`Âtıf Bey** - `Âtıf.
Re'îs - Sinniniz? [yaşınız?]
`Âtıf Bey - Otuz yedi.
Re'îs - Maskat-ı re'siniz? [doğum yeriniz?]
`Âtıf Bey - Çanakkale.
Re'îs - Mahall-i ikametiniz?
`Âtıf Bey - Kadıköy.
Re'îs - Me'mûriyet-i hâlîye ve sâbıkanız? [şu an ve geçmişte bulunduğunuz memuriyetiniz?]
**`Âtıf Bey** - Ankara meb`ûs-ı sâbıkı. [eski mebusu]
Re'îs - Derece-i tahsîliniz?
**`Âtıf Bey** - `Âlî. [yüksek]
Re'îs - Mahkûmiyet-i sâbıkanız var mı efendim?
`Âtıf Bey - Yok efendim.
Re'îs - İsm-i `âlîniz? *<2Sl>*
İbrâhîm Bey - İbrâhîm.
Re'îs - Peder-i `âlîniz?
İbrâhîm Bey - Mehmed Sâhib.
Re'îs - Sinniniz? [yaşınız?]
İbrâhîm Bey - Elli sekiz.
Re'îs - Maskat-ı re'siniz? [doğum yeriniz?]
İbrâhîm Bey - İstanbul.
Re'îs - Mahall-i ikametiniz?
İbrâhîm Bey - Paşabahçesi, İncir Köyü.
Re'îs - Derece-yi tahsîliniz?
İbrâhîm Bey - `Âlî [yüksek] efendim.
Re'îs - Mahkûmiyet-i sâbıkanız var mı efendim?
İbrâhîm Bey - El-hamdü'l-illâh [Allah'a şükür] yokdur.
Re'îs - Me'mûriyet-i hâlîye ve sâbıkanız efendim? [şu an ve geçmişte bulunduğunuz memuriyetiniz?]
İbrâhîm Bey - A`yândanım. Sâbıkamda [geçmişte], Şûrâ-yı Devlet riyâseti.
Re'îs - İsm-i `âlîniz?
**Tal`at Bey** - Tal`ât.

Re'îs - Pederinizin ismi?
Tal`at Bey - Tâhir.
Re'îs - Sinn-i `âlîniz? [yaşınız?]
Tal`at Bey - Otuz sekiz.
Re'îs - Mahall-i ikametiniz?
Tal`at Bey - Beşiktaş.
Re'îs - Derece-i tahsîliniz?
**Tal`at Bey** - Tahsîl-i `âlî. [yüksek tahsil]
Re'îs - Me'mûriyet-i hâlîye ve sâbıkanız? [şu an ve geçmişte bulunduğunuz memuriyetiniz?]
**Tal`at Bey** - İttihâd Terakkî Merkez-i `Umûmîsi a`zâsından [üyesindenim].
Re'îs - Mahkûmiyet-i sâbıkanız var mı?
Tal`at Bey - Hayır efendim.
Re'îs - Hüviyetiniz? [kimsiniz?]
Rızâ Bey - Ma`lûm [biliyorsunuz]. Trabzon tehcîrinde `arz etmişdim.
Re'îs - İsm-i `âlîniz?
Midhat Şükrü Bey - Midhat Şükrü.
Re'îs - Pederiniz?
Midhat Şükrü Bey - Mehmed Şükrü.
Re'îs - Sinn-i `âlîniz? [yaşınız?]
Midhat Şükrü Bey - Kırk beş.
Re'îs - Maskat-ı re'siniz? [doğum yeriniz?]
Midhat Şükrü Bey - Selânik.
Re'îs - Mahall-i ikametiniz?
Midhat Şükrü Bey - Nûr-u `osmânîye. [İstanbul] *<3Sa>*
Re'îs - Me'mûriyet-i hâlîye ve sâbıkanız? [şu an ve geçmişte bulunduğunuz memuriyetiniz?]
Midhat Şükrü Bey - Burdur meb`ûs-u sâbıkı [eski mebusu].
Re'îs - Mahkûmiyet-i sâbıkanız var mı efendim?
Midhat Şükrü Bey - Yok efendim.
Re'îs - Oturunuz. İsminiz?
Cevâd Bey - Ahmed Cevâd.
Re'îs - Pederinizin ismi.
Cevâd Bey - Mustafâ.
Re'îs - Sinniniz? [yaşınız?]
Cevâd Bey - Kırk yedi.
Re'îs - Maskat-ı re'siniz? [doğum yeriniz?]
Cevâd Bey - Kazanlık.
Re'îs - Mahall-i ikametiniz?
Cevâd Bey - Bâyezid civârında.
Re'îs - Derece-i tahsîliniz?

Cevâd Bey - Topcu mektebinden.
Re'îs - Me'mûriyet-i hâlîye ve sâbıkanız? [şu an ve geçmişte bulunduğunuz memuriyetiniz?]
Cevâd Bey - Sâbık [eski] Merkez Kumandanı.
Re'îs - Mahkûmiyet-i sâbıkanız var mı?
Cevâd Bey - Yok efendim.
Re'îs - İsm-i `âlîniz?
Ziyâ Gökalp Bey - Ziyâ Gökalp.
Re'îs - Peder-i `âlîniz?
Ziyâ Gökalp Bey - Tevfîk.
Re'îs - Sinn-i `âlîniz? [yaşınız?]
Ziyâ Gökalp Bey - Kırk üç.
Re'îs - Maskat-ı re'siniz? [doğum yeriniz?]
Ziyâ Gökalp Bey - Diyârbekir.
Re'îs - Mahall-i ikametiniz?
Ziyâ Gökalp Bey - Cağaloğlu.
Re'îs - Derece-i tahsîliniz?
Ziyâ Gökalp Bey - Husûsîdir. [özeldir]
Re'îs - Me'mûriyet-i hâlîye ve sâbıkanız? [şu an ve geçmişte bulunduğunuz memuriyetiniz?]
Ziyâ Gökalp Bey - Dârü'l-fünûn müderris-i sâbıkı [eski müderrisi].
Re'îs - Mahkûmiyet-i sâbıkanız var mı?
Ziyâ Gökalp Bey - Bir siyâsî mes'eleden dolayı mahkûmiyetim vardır.
Re'îs - Hangi mahkemede?
Ziyâ Gökalp Bey - Taşkışla'da.
Re'îs - Oturunuz. İsm-i `âlîniz?
Kemâl Bey - Kemâl.
Re'îs - Pederiniz? *<3Sl>*
Kemâl Bey - `Ârif.
Re'îs - Sinniniz? [yaşınız?]
Kemâl Bey - Kırk.
Re'îs - Maskat-ı re'siniz? [doğum yeriniz?]
Kemâl Bey - İstanbul efendim.
Re'îs - Mahall-i ikametiniz?
Kemâl Bey - İstanbul, Nûr-u `osmânîye.
Re'îs - Derece-i tahsîliniz?
Kemâl Bey - Husûsî. [özel]
Re'îs - Müte'ehhil misiniz? [evli misiniz?]
Kemâl Bey - Hayır efendim?
Re'îs - Me'mûriyet-i hâlîye ve sâbıkanız? [şu an ve geçmişte bulunduğunuz memuriyetiniz?]
Kemâl Bey - İ`âşe Nâzır-ı sâbıkı [eski nazırı].

Re'îs - Bir gûnâ [herhangi bir] mahkûmiyet-i sâbıkanız var mı?
Kemâl Bey - Hayır.
Re'îs - İsminiz?
Şükrü Bey - Ahmed Şükrü.
Re'îs - Pederinizin ismi?
Şükrü Bey - Hüseyin.
Re'îs - Maskat-ı re'siniz? [doğum yeriniz?]
Şükrü Bey - Kastamonu.
Re'îs - Sinn-i `âlîniz? [yaşınız?]
Şükrü Bey - Kırk üç.
Re'îs - Mahall-i ikametiniz?
Şükrü Bey - Şişli.
Re'îs - Me'mûriyet-i hâlîye ve sâbıkanız? [şu an ve geçmişte bulunduğunuz memuriyetiniz?]
Şükrü Bey - Ma`ârif Nâzır-ı sâbıkı [eski nazırı].
Re'îs - Mahkûmiyet-i sâbıkanız var mı?
Şükrü Bey - Hayır.
Re'îs - Hâl-i firârda bulunanlardan [firârîlerden] gelenler var mı? Okuyunuz efendim.

KARÂRNÂME

Teşkilât-ı Mahsûsa ile `alâkadâr olarak tertîb ve icrâ'-yı kıtâl [savaşı hazırlayan ve yürüten] ve müsâvî-yi sâ'ire [savaştan farksız diğer işler] ile maznûn-ı `aleyhim [sanık] olub hâl-i firârda [firârî] bulunan İttihâd ve Terakkî Cem`iyeti Merkez ve Meclis-i `Umûmî a`zâsından [üyesinden] sadr-ı esbak [eski sadrazam] Tal`at Paşa ve silk-i `askerîden [askerlik mesleğinden] matrûd [kovulmuş] esbak [eski] Harbîye Nâzırı Enver ve esbak [eski] Bahrîye Nâzırı Cemâl Efendiler ve esbak [eski] Ma`ârif Nâzırı Doktor Nâzım ve Doktor Bahâ'e'd-dîn Şâkir ve Doktor Rüsûhî ve Emniyet-i `Umûmîye Müdîri esbakı [eski müdürü] `Azîz beyler hâl-i firârda bulunmalarına mebnî [dolayı] Usûl-ü Muhâkemât-ı Cezâ'îye Kanûnu'nun üçyüz yetmiş birinci maddesi mûcibince [gereğince] mahkemeye gelmeleri için işbu târîhden i`tibâren cânib-i riyâsetden [reislik tarafından] on gün mehl [süre] verilmekle müddet-i mezkûre [zikredilmiş olan süre] zarfında gelmedikleri hâlde kendülerine kanûna itâ`at etmemiş [uymamış] nazarıyla [gözüyle] bakılarak muhâkemelerinin gıyâben [kendileri mevcut olmaksızın] bi'l-revîye [iyice düşünülerek] hukûk-u <4Sa> medenîyeden ıskat [düşmesi] ve emvâllerinin [mülklerinin] hacz olunacağı ve esnâda bir gûnâ [herhangi bir] da`vâ ikâmesine [açmaya] hakları olamayacağı ve `aleyhlerine da`vâya kıyâm edileceği [başlanacağı] gibi bulundukları mahalli bilenlerin haber vermekle ve bi'l-cümle [bütün] zâbıta-yı `adlîye me'mûrlarının kendülerini derdest etmekle [tutmakla] mecbûr olduklarını mübeyyen [bildirilmiş] işbu kararnâme kanûn-ı mezkûrun [zikredilmiş olan kanunun] üçyüz yetmiş ikinci maddesinden istinbât olunan [çıkarılan] ahkâma [hükme] tevfîkan [uygun olarak] tanzîm [düzenleme] ve mu`âmelât-ı haczîye [haciz işlemleri] hakkında teblîgât-ı muktezîyenin [bildirilmesi gereken yazılı belgenin] icrâ' [yapılması] ve sâ'ir mu`âmelât [diğer işlemleri] îfâ' olunmak [yap-

mak] için nüsha-yı kâfîyesi [yetecek kadar sûreti] müdde`î-i `umûmîliğe [savcılığa] tevdi` kılındığı [verildiği] i`lân olunur.

Müdde`î-i `Umûmî [savcı] Mustafâ Nazmi Bey - Târîhi efendim.

Zabıt Kâtibi - 14 Nîsân.

Müdde`î-i `Umûmî Mustafâ Nazmi Bey - Şu hâlde isbât-ı vücûd etmemişlerdir [mevcut değillerdir] efendim. Gıyâben [kendileri olmaksızın] muhâkemelerinin icrâ'sını taleb ederim.

Re'îs - Sa`îd Halîm Paşa hazretleri; Celâleddîn `Ârif Bey ile Hüsnü Hayri Bey'i müdâfa`a için tevkîl buyurdunuz [avukat tuttunuz] mu?

Sa`îd Halîm Paşa - Evet efendim.

Re'îs - Peki. Halîl Bey efendi; Es`ad ve Kâzım beylerle Tahsîn Efendi'yi müdâfa`a için tevkîl buyurdunuz [avukat tuttunuz] mu?

Halîl Bey - Evet efendim.

Re'îs - Ahmed Nesîmî Bey; Sâki Bey'le Es`ad Muhlis Bey'i müdâfa`a için tevkîl etdiniz [avukat edindiniz] mi?

Ahmed Nesîmî Bey - Evet efendim.

Re'îs - Ma`ârif Nâzırı Şükrü Bey efendi; Sa`âdeddîn Ferîd Bey efendiyi tevkîl buyurdunuz [avukat tuttunuz] mu?

Şükrü Bey - Evet efendim.

Re'îs - İbrâhîm Bey efendi; zât-ı `âlîniz kimi tevkîl buyurdunuz? [avukat edindiniz?]

İbrâhîm Bey - Efendim; Mâhir Efendi, Yusuf Cemâl Bey bir de Kadri Bey.

Re'îs - Kemâl Bey, Sa`âdeddîn Bey ve Emîn `Âdil, Ahmed Râmiz Bey efendileri ve Hasan Hayrî Bey'i müdâfa`a için ta`yîn buyurdunuz mu? [avukatlarınız olarak görevlendirdiniz mi?]

Kemâl Bey - Evet efendim.

Re'îs - Midhat Şükrü Bey efendi; Mahmûd Mâhir Bey efendiyi tevkîl buyurdunuz mu? [avukat edindiniz mi?]

Midhat Şükrü Bey - Sa`âdeddîn Ferîd Bey bir de Râmiz Bey.

Re'îs - Burada yazılı değil demek onları da tevkîl buyurdunuz. [avukat edindiniz]

Midhat Şükrü Bey - Evet efendim.

Re'îs - Ziyâ Gökalp Bey; Haydar Rif`at Bey ile İsmâ`îl Tevfîk Bey'i tevkîl buyurdunuz mu? [avukat edindiniz mi?]

Ziyâ Gökalp Bey - Evet efendim.

Re'îs - Vekîl efendiler,

Dîvân-ı Harblerce ve bâ-husûs [özellikle] Dîvân-ı Harb-i `Örfî'lerce te`âmül [yerleşmiş bir âdet] olmadığı ve bir gûnâ [herhangi bir] mecbûriyet bulunmadığı hâlde mücerred [yalnız] maznûnînin [sanıkların] müdâfa`alarını teshîl [kolaylaştırmak] ve hîn-i iktizâda [gerektiği zamanda] isti`âne [yardım] edebilmelerini te'mîn için bu muhâkemede müdâfa`a vekîllerinin bulundurmasına ve Dîvân-i Harbin muhâkemeyi kemâl-i `adl [eksiksiz adalet] ve bî-tarafî [tarafsızlık] ile <4Sl> icrâ' etdiğini enzâr-ı `umûmîyede [herkesin gözünde] isbât etmek için muhâkemenin `alenen [açık] cereyânına müsâ`ade olundu fakat bu müsâ`adeyi sû'-i isti`mâl etmeyerek isticvâbât [soru-cevaplar] hitâm [son] bulmadıkca araya

söz karışdırmamanızı ve kemâl-i i`tidâl [aşırıya kaçmaksızın] ve sükûn [soğukkanlılık] ile hareket ederek kanûna ri`âyetkâr [uyan kişiler] olmanızı ihtâr ederim. [hatırlatırım]

(Zabıt Kâtibine hitâben) Kararnâmeyi okur musunuz?

Kâtib Şefîk Bey tarafından okunur:

KARÂRNÂME

İnfisâhını [feshini] i`lân eden [İttihâd ve Terakkî] Cem`iyeti'nin Re'îs-i `Umûmîsi Sa`îd Halîm Paşa ile Meclis-i `Umûmî a`zâ-yı tabî`îyesinden [doğal üyelerinden] olan Tal`at, Enver, Cemâl, İbrâhîm, Şükrü, Halîl ve Ahmed Nesîmî ve Kâtib-i `umûmîsi [genel sekreteri] Midhat Şükrü ve Merkez-i `Umûmî a`zâsından İstanbul murahhası [delegesi] Kemâl ve Ziyâ Gökalp, Doktor Rüsûhî, Küçük Tal`at ve yine Merkez-i `Umûmî a`zâsından [üyesinden] olub Teşkilât-ı Mahsûsa'ya me'mûr bulunan Doktor Bahâ'e'd-dîn Şâkir, Doktor Nâzım, `Âtıf, Rızâ ve teşkilât-ı mezkûre Encümen idâresine dâhil olan Emniyet-i `umûmîye Müdîr-i esbakı [eski müdürü] `Azîz ve Merkez Kumandan-ı sâbıkı [eski kumandanı] Cevâd beyler hakkında icrâ' kılınan tahkîkatı mutazammın [içine alan] evrâk-ı istintâkîye [sorgu evrakları] ve teferru`âtıyla [ayrıntılarıyla] Dîvân-ı Harb-i `Örfî Müdde`î-i `Umûmîliğinin [savcılığının] bâlâda [yukarıda] mestûr [yazılı] iddi`ânâmesi mütâla`a ve tedkîk olundu.

Mezkûr [zikredilmiş olan] iddi`ânâmede İttihâd ve Terakkî Cem`iyeti biri programa ve nizâmnâme-yi dâhilîye [yönetmeliğe] müstenid [dayanan] zâhirî [görünen] ve `alenî [açık]. Diğeri ta`lîmât-ı şifâhîye [sözlü emirler] ve mahremâneye [gizliliğe] mübteni [dayanan] mestûr [yazılı] ve hafî [gizli] iki mâhiyet-i mütezâddeyi [birbirine zıt esası] câmi` olub [toplayıp] delâ'il [deliller] ve berâhîn-i mevcûde [mevcut tanıklardan] mü'eddâsından [anlaşılmış] şahsiyet-i ma`nevîyesinin bir silsile-yi kıtâl [zincirleme savaş] ve gârat [yağma] ve sû'-i isti`mâlât ile maznûn-ı `aleyh [sanık] bulunduğu ve icrâ'ât-ı vâkı`asından [yaptığı işlerden] mütevellid [doğan] mes'ûliyet-i kanûnîyeyi [kanunî sorumluluğuna] mütehammil olması [dayanması] Cem`iyetler Kanûnu ahkâm-ı sarîhasıyla [açık hükümleriyle] mü'eyyed [kuvvetlendirilmiş] olan cem`iyet-i mezkûrenin [zikredilmiş olan cemiyetin] bâlâda [yukarıda] mezkûrü'l-esâmî [isimleri zikredilmiş olan] rü'esâ'-yı mühimme [önemli reisleri] ve erkân-ı müteneffizesinin [sözü geçen adamları] mâ-bihi'l-maznûniyeti [sanık olmalarına sebep olan] îzâh [açıklama] ve kendilerine isnâd olunan cerâ'im [suçlar] bast ve temhîd edilmekde [uzun uzadıya anlatılmakta] ve ez-ancümle [o cümleden olarak] geçen üç yüz otuz senesi temmuzunda rü'esâ'-yı cem`iyetle [cemiyet reisleriyle] bi'l-istişâre [danışarak] i`lân olunan seferberlik üzerine cem`iyetin zî-nüfûz erkânından [sözü geçen adamlarından] olub firârlarından dolayı silk-i `askerîden [askerlik mesleğinden] matrûd [kovulmuş] Enver ve Cemâl ve kezâ firârî Tal`at beylerle rüfekâsı [arkadaşları] Avrupa'nın meşgûl olduğu Harb-i `Umûmî'den bil-istifâde [yararlanarak] iz`ân [anlayış] ve iktidâr ve `adl ve dâd ü hikmet [âdil hâkimlik] ve re'fetle [merhametle] hall olunması îcâb eden mesâ'il-i mu`allaka [sürüncemede kalmış meseleler] ve gavâ'il-i muzillayı [aşağılık bela ve felaketleri] herkese ibrâz-ı şiddet [şiddet göstererek] ve her tarafa ilkâ'-yı dehşetle [korku salarak] hall ü fasl [iyi bir sonuca ulaşmak] sevdâsına düşerek mukadderât-ı millet [milletin kaderi] üzerinde tahavvülât-ı `azîme [büyük değişikliklere] ve teşevvüşât-ı bî-nihâ'îyeyi [sonu olmayan karışıklıklara] müntic [sebebiyet veren] ef`âl ve icrâ'ât-ı vahîmeye [ku-

runtulu işlere] cür'et [yeltenen] ve sûretâ [görünüşte] âmâl-ı millîyeyi [milli istekleri] tatmîn maksadıyla ve hakîkatde ise bir gâ'ile-yi `uzmâ [büyük sıkıntılar] ihdâs [meydana getirerek] ile sadâ-yı milleti [milletin sesini] susdurmak ve bu fırsatdan bi'l-istifâde [yararlanarak] icrâ'-yı tahakküm [zorbalık yapmak] ve tagallüb [zorla hüküm sürme] ile iddihâr-ı servet [servet biriktirmek] ve sâmân [rahat] etmek ümniyesiyle [niyetiyle] hareket eyledikleri ve Harb-i `Umûmîye iştirâki [katılmayı] bir takım hiyel [oyun] ve desâ'is [hileler] isti`mâliyle [kullanarak] emr-i vâki` hâline getirdikden sonra tatbîk-i menviyâta [uygulamak gayesi] bi'l-ibtidâr [ süratle başlamış] hareket-i harbîye sıralarında makâsid-i hafîyelerini [gizli maksatlarını] mevki`-i fi`ile îsâl [yerine getirilmesi] garazıyla [maksadıyla] husûsî [özel] ve mahfî [gizli] komitecesine <5Sa> ef`âl [işler] ve harekâtla iştigâl etmek ve habishânelerden tahlîye etdirdikleri kavâfil-i mücrimînin [suçlu kafilelerinin] harekât-ı cinâyetkârânelerine [canilere yakışır hareketlerine] esâslar hâzırlamak ve bunlara evâmir [emirler] ve ta`lîmât vermek ve bütün bu kabîl [gibi] harekât-ı hafîye [gizli hareketler] ile İstanbul'da iştigâl etmek üzere Teşkilât-ı Mahsûsa-ı nâmı tahtında [altında] vücûde getirdikleri bir komiteden Emniyet-i `Umûmîye Müdîr-i esbakı [eski müdürü] `Azîz ve Merkez-i `Umûmî a`zâsından [üyesinden] `Âtıf ve Doktor Nâzım beyler `âdetâ merkez erkânı harbliğini ve Merkez Kumandanı Cevâd Bey dahi anlar [onlar] tarafından ittihâz olunan [alınan] mukarrerâtın [kararların] tasdîk [gerçekleştirilmesini] ve tatbîkini [uygulanmasını] ifâ' edüb [sağlayıp] istihdâm eyledikleri [kullandıkları] eşhâsa [şahıslara] külliyetli [çok] paralar tevzi` [dağıttıkları] ve menâtık-ı muhtelifeye [değişik bölgelere] sevk ve i`zâm [gönderme] ve Doktor Bahâ'e'd-dîn Şâkir gibi rü'esâsına [reislerine] şifre miftahları [cetvelleri] verüb emirlerine otomobiller, mebzûlen [bolca] nukûd [paralar] ve levâzım-ı tahribîye [tahrip edici malzemeler] tevdi` [vermiş] ve tahsîs eylemiş [ayırmış] ve bu vechile [yolla] İttihâd ve Terakkî Cem`iyeti rü'esâsının [reislerinin] makâsidini [maksatlarını] gizli bir usûl dâ'iresinde tenfîz ve icrâ'ya [yürürlüğe] koyulmuş oldukları der-miyân olunmakdadır [ortadadır]. Bu komitenin taşraya dağıtdığı efrâdından [fertlerinden] ba`zıları re'îslerinin telkîn [öğrettikleri] ve işâretleri ve âher [başka] mahallerin İttihâd ve Terakkî murahhaslarıyla [delegeleriyle] cem`iyete intifâ` [fayda] garazıyla [maksadıyla] mutî` ve münkâd [boyun eğen] ba`zı me'mûrîn [bazı memurlar] ile sâ'ika-yı safvet [saflığının sevkettiirmesiyle] veyâ ilcâ'-yı cehâletle [cahilliğinin sürüklemesiyle] anlara iltihâk eden [katılan] mikdârı pek kalîl [az] ba`zı eşhâsın [bazı şahısların] delâlet [yol göstermesi] ve mu`âvenetiyle [yardımıyla] taktîl-i nüfûs [katliam], nehb-i emvâl ve nukûd [mülk ve paraları yağmalama] ve ihrâk-ı mebânî ve ecsâd [binaları ve vücutları yakma], hetk-i `ırz [ırza saldırma], işkence ve ezâ-i fazâyihini [edepsizce eziyet] îka` eyledikleri [yaptıkları] bu mesâ'ibe [kötülüklere] hedef olanlar bilâ-tefrîk-i cins ve mezheb [cins ve mezhep ayrımı yapılmaksızın] ve ebnâ'-yı memleket [memleket çocukları] olub bu meyânda magdûrînin [mağdurların] kısm-ı mühimmi [önemli bir kısmı] gerçi Ermeniler ise de kısm-ı küllîsi [büyük kısmı] de `anâsır-ı sâ'ire [diğer unsurlar] ve bi'l-hâssa her vakit ve her yerde Türkler olduğu cümle-yi müdde`ayâtdandır [genelin iddialarındadır]. İşbu tahkîkatın mevzû`u [konusu] olan madde-yi mu`ayyene [belirlenmiş olan madde] Ermenilerin tehcîri esnâsında muhtelif [değişik] zamân ve mahallerde vuku`a getirilen ve her birinin fâ`illeri haklarında başkaca ta`kîbât-ı kanûnîye [kovuşturma kanunu] icrâ' kılınmakda olan fecâyi`in [facialarn] mevzi`î [sınırı dar] ve münferid [ayrı] vakâyi`den [olaylardan] `ibâret olmayub mezkûrü'l-esâmî zevâtdan [isimleri zikredilmiş olan kişilerden] mürekkeb [oluşturulmuş] bir kuvve-yi müttehide-i merkezîye [merkezî ve güçlü bir kuvvet]

tarafından tertîb [düzenlenen] ve icrâ'âtının şifâhî [sözlü] ve hâfî [gizli] evâmir ve ta`lîmât [emirler] i`tâsı [verilmesi] sûretiyle te'mîn ve idâre edilmiş olması mâhiyetindedir ki netîce-yi tedkîkâtı [araştırmaların sonucu] müş`ir delâ'il ve berâhîn [bunları haber veren deliller ve tanıklar] ve beyânât-ı tahrîrîye [yazılı beyanlar] ve vesâ'ik-i mu`tebere [güvenilir belgeler] ber-vech-i zîr [aşağıda olduğu üzere] derc ve telfîk olunur [toplanmış ve birleştirilmiştir].

Şöyle ki:

İttihâd ve Terakkî rü'esâsının [reislerinin] (Teşkilât-ı Mahsûsa) `unvânı tahtında [altında] bidâyeten [başlangıçta] harbe iştirâk etmek [katılmak] işâ`asıyla [haberini yaymakla] vücûde getirdikleri ve fakat bi'l-âhare [daha sonra] iddi`ânâmede bast [uzun uzun anlatıldığı] ve tezkâr olunduğu [hatırlanıldığı] üzere harekât ve icrâ'ât-ı cürmîye [suç olan işler] ile iştigâl etdirdikleri şebeke-yi hafîye [gizli örgüt] encümen idâresi Merkez-i `Umûmîsi a`zâsından [üyesinden] Doktor Nâzım, Bahâ'e'd-dîn Şâkir, `Âtıf, Rızâ' ve Emniyet-i `Umûmîye Müdîr-i esbakı [eski müdürü] `Azîz beylerden mürekkeb [oluşturulmuş] olub bunlardan Bahâ'e'd-dîn Şâkir Bey'in merkezi Erzurum olmak üzere vilâyet-i şarkîyede kuvvetlerin kumandasında gitdiği ve Rızâ' Bey'in de Trabzon havâlîsinde dolaşdığı esnâda İstanbul'da `Azîz, `Âtıf ve Nâzım beylerin icrâ'-yı fa`âliyet eyledikleri [faaliyet yürüttükleri] ve Merkez Kumandanı Cevâd Bey'in dahi mukarrerât-ı müttehazalarının [kabul edilen kararları] tasdîk [gerçekleştirmek] ve tatbîk [uygulamak] vazîfesinde bulunduğu [tertîb [sıra] nümero [numara] 10 vesîka [belge] 1] Bahâ'e'd-dîn Şâkir Bey'e hitâben 150 nümerolu [numaralı] kararı muhtevî [içeren] [Galatalı Halîl'in komitece tecziyesi [cezalandırılması] matlûbdur [talep edilmiştir]. <*SSl*> Emânet postahâneden istirdâd edilecek [geri istenecek], îcâbında ahâlîye verileceğinin teblîği] `ibâresini ve zîrinde [altında] [`Azîz, `Âtıf, Nâzım] imzâ'-yı zâtîlerini [özel imzalarını] hâvî [içeren] ve altında [muvâfıkdır [uygundur]: Cevâd] tasdîk [onay] ve imzâ'sını ve daha altında [esbâb-ı hıyânet [hıyanet sebepleri] para toplamak] `ibâresini şâmil olan [içeren] varaka [evrak] ile sâbitdir [isbat edilmiştir] bu kararnâmenin merbûtu varaka [eklenmiş olduğu evrak] ise keyfiyetin [durumun] [Artvin'de, Bahâ'e'd-dîn Şâkir Beye bi'z-zât havale olunacakdır.] işâretiyle [1. Cevâd] imzâ'sıyla şifreli telgrafla emir ve iş`âr [haber] olunduğunu irâ'e eder [gösterir].

[Teşkilât-ı Mahsûsa'da] firârî Enver Bey'in `amucası Halîl Paşa'nın da merkez kumandanlığı zamânında dâhil bulunduğuna ve teşkilât-ı mezkûrenin [zikredilmiş olan teşkilatın] İttihâd ve Terakkî Cem`iyetiyle irtibâtına [ilişkisine] [tertîb [sıra] nümero [numara] 10 vesîka [belge] 4] Midhat Şükrü Bey'e hitâben yazılan [Halîl, Nâzım, `Âtıf, `Azîz] imzâ'larını hâvî [içeren] ve 59 nümerolu [numaralı] tezkere [pusula] delîl ve bu uğurda ser-kerde [baş] cem` [toplama] ve tedârük [hazırlama] ve mahbûsları tahliye etdirdiklerine de mûmâ-ileyh [adı geçen] Halîl Bey'in İzmit mutasarrıflığına gönderilen 67 nümerolu [nolu] telgrafı bürhândır [tanıktır].

[Teşkilât-ı Mahsûsa]ya mevâdd-ı tahrîbîye [tahrip edici maddeler] verildiğini mûmâ-ileyh [adı geçen] Halîl Bey'in Harbiye Dâ'iresi Müdîriyetine 68 nümerolu [numaralı] ile 16 Teşrîn-i sânî sene 30 târîhinde yazdığı tezkere [pusula] göstermekde ve buna mümâsil vesâ'ike [benzer belgelere] Teşkilât-ı Mahsûsa'nın evrâk-ı mütebâkîyesi [geride kalan evrakları] meyânında [arasında] tesâdüf edilmekde [rastgelinmekte] bununla berâber tedkîkât-ı vâkı`adan bu dâ'ireye `â'id evrâkdan bir kısm-ı mühimminin [önemli kısmının] ve Merkez-i `Umûmî'nin bütün evrâk ve defâtirinin [defterlerinin] aşırıldığı an-

laşılmakda ve hattâ Emniyet-i `Umûmîye Müdîr-i esbakı [eski müdürü] `Azîz Bey'in Tal`at Bey'in isti`fâsından evvel dâ'ireden aldığı ma`lûmât ve muhâberât-ı mühimmeye [önemli haberleşmeler ve bilgilere] dâ'ir dosyaları infisâlinden [azledildikten] sonra i`âde etmediği Dâhilîye Nezâret-i celîlesinin [İçişleri Bakanlığının] tezkeresi [pusulası] mündericâtı [içindekiler] ve şahâdât-ı mazbûta [zabıtların şahitliği] delâletiyle [ışığında] sübût bulunmakda [meydana çıkmakta] (tertîb [sıra] nümero [numara] 31) i`lân-ı harbden hayli müddet akdem [önce] harekât-ı harbîyeye niyet olunduğu ve bunun cem`iyetce kasd ve ârzû olunduğu 17 Ağustos 30 târîhinde Kâtib-i `Umûmî [genel sekreter] Midhat Şükrü Bey imzâ'sıyla ve Erzurum vâlîsi vâsıtasıyla Bahâ'e'd-dîn Şâkir Bey'e olan iş`ârdan [haberden] istidlâl olunmakdadır [delil ile anlaşılmaktadır].

Diyârbekir'de îka` edilen [yapılan] kıtâl [savaş] ve fecâyi`in [faciaların] firârî Tal`at Bey'in igmâz [görmezden gelmesi] ve teşvîkiyle tevâlî eylediğini [sürdüğünü] (tertîb [sıra] 8 vesîka [belge] 1) Zor mutasarrıfı `Alî Su`âd Bey'in mûmâ-ileyh [adı geçen] Tal`at Bey'e keşîde edüb [çekip] mündericâtı [içindekileri] vâlî ve yâveriyle komiser Memdûh'un i`dâmen teczîyeleri [cezalandırılmaları] vücûbuna [lazım geldiğine] dâ'ir olan şifreli telgrafnâmenin [hıfz] [saklı] işâretiyle ibtâli te'yîd eder [doğrular].

Dâhilîye Nezâreti Kalem-i Mahsûs Müdîri İhsân Bey Kilis kâ'im-makâmı iken Dersa`âdet'den [İstanbul'dan] Haleb'e gönderilen `Abdu'l-ahad Nûrî Bey'in tehcîrin imhâ' maksadına müstenid bulunduğunu [dayandığını] ve [ben Tal`at Bey ile temâs etdim imhâ' emirlerini bi'z-zât aldım. Memleketin selâmeti bundadır] diyerek kendisi de iknâ`a çalışdığını ityân eylemekdedir [söylemektedir]. [Evrâk-ı istintâkîye [sorgu evrakı] sahîfe [sayfa] 15]

Bursa kâtib-i mes'ûlü [parti sekreteri] Doktor Midhat Bey'in Bolu kâtib-i mes'ûlü iken Kangırı'dan Bolu mutasarrıflığına Ankara vilâyetinden teb`îd olunan [uzaklaştırılan] Ermenilerin yekûnu altmış bir bine bâlig olduğunu [vardığını] ve vilâyet ahâlî-yi İslâmîyesinin bu münâsebetle İttihâd ve Terakkî ile anın [onun] zâde-yi meşrû`u [kanunî evladı, ondan doğan] olan hükûmete perestiş etdiklerini [şiddetli bir sevgi duyduklarını] ve bu te'sîrin <6Sa> senelerce pâyedâr olduğunu [hüküm sürdüğünü] binâ'en-`aleyh Bolu'nun da sa`âdet-i âtîyesini [mutlu bir gelecek] te'mîn içün `ayn-ı harekete imtisâlin [boyun eğmenin] mûcib-i fevâ'id [faydalara sebep] olacağına dâ'ir servis (?) çekdiği mutasarrıf Müfîd Bey'in 11 Eylül 31 târîhli Dâhilîye Nezâreti'ne olan şifreli telgrafnâmesinde muharrerdir [yazılıdır] ki [tertîb [sıra] 8 vesîka [belge] 2] bununla Bolu gibi dârü'l-harekâtdan [harekât sahasından] ma`dûd olmayan [sayılmayan] bir mahallde tehcîrin ne tedbîr-i `askerî ve ne de tedbîr-i inzibâtî cümlesinden olmayub [bütün tedbirlerin dışında] cem`iyetin emel ve ârzûsundan münba`is [ilerigelen] ve Midhat Bey'e merci`inden [üstleri tarafından] mülhem olduğunu [gönlüne konduğunu] anlatmakdadır. Kısa bir müddetle Kangırı'da bulunan zâtın Ankara vilâyeti halkının hissiyât-ı `umûmîyesini uzakdan öğrenemeyeceği bedîhî [açık] ve bulunduğu vilâyet ahâlîsinin hissiyâtına âgâh [haberli] olması daha sehîl [doğru] ve tabî`î [doğal] idi. Hâlbuki Kangırı'nın merbût [bağlı] bulunduğu Kastamonu Müslümânlarının muhîtleri hâricindeki vakâyi`i [olayları] nefretle yâd ve telakkî eyledikleri hattâ bir gün memleketin müftüsüyle meşâyih [şeyhler] ve eşrâfından bir cemm-i gafîr [insan kalabalığı] Vâlî Reşîd Paşa'ya `aynen şu sözleri [civâr vilâyetlerden Ermenileri mezbahaya sevk eder gibi çoluk ve çocuklarıyla berâber dağ başlarına çıkararak katl ediyorlarmış biz memleketimizde böyle şey' istemeyiz. Gazab-ı ilâhîden [Allah'ın hiddetinden] korkarız. Küfr ile hükûmet pâyedâr olur [sürer]. Zulm ile pâyedâr olmaz. Amân

ricâ ederiz bizim vilâyetde böyle bir mu`âmele yapılmasın] dedikleri ve vâlî-yi müşârün-ileyh [adı geçen vali] cânibinden [tarafından] böyle bir hâle kat`îyen meydân verilmeyeceği beyân ve te'mîn edilmesi üzerine meserretlerinden [sevinçlerinden] gözleri yaşararak gitdiklerini ikinci merbûtun [ekin] on beşinci sahîfesindeki beyânât-ı tahrîrîye [yazılı beyanlar] ile mü'eyyeddir [doğrulanmıştır].

[Teşkilât-ı Mahsûsa'nın] ve ana [ona] mülhak [katılmış] ba`zı jandarmaların Erzurum vilâyâtı mülhakatında [bağlı olan] Ermenilere olan ta`diyât [tecavüz ettirmelerini] ve tecâvüzâtını tavzîh eden [aydınlatan] Vâlî Tahsîn Beyefendi'nin 15 Temmuz 331 târîhli şifreli telgrafnâmesi [Fâ'ik nâmında bir mülâzımın `Arabyân'ın dört kızını aldığını ve mülâzım Kâmil Efendi'nin de 1863 Lira ve otuz beş yük eşyâ' ve pek çok mücevherât çaldığını para ve kadın rezâletinin pek hacâlet-âver [utandırıcı] ve merdliğe muhâlif olduğunu [uymadığını] ve bu hâllere hâtime [son] ve bi'l-hâssa Teşkilât-ı Mahsûsa nâmı altında türeyen çetelere her tarafdan nihâyet verilmesi ve Ma`mûretü'l-`azîz vâlîsi bütün yollar kadın ve çocuk cenâzeleriyle doludur defn etmeğe yetişemiyoruz diyor merdliğimizi târîh-ı millîmizi muhâfaza etsek iyi olur] cümleleri muhtevîdir [içerir] [tertîb [sıra] 8 vesîka [belge] 4] işbu telgrafnâmenin Meclis-i Meb`ûsân'ın Beşinci Şu`besinde firârî Tal`at Bey'e `â'id evrâk meyânında [arasında] bulunması Zor mutasarrıfı `Alî Su`âd Bey'in bâlâda [yukarıda] zikri geçen şifreli telgrafnâme-yi mühimmesinin [önemli telgrafının] keyfiyet ve maksad-ı hıfz [durumu ve niyeti saklamayı] ve ibtâlini [bozmayı] te'yîd etmekdedir [doğrulmaktadır].

Erzurum Teşkilât-ı Mahsûsa re'îsi Bahâ'e'd-dîn Şâkir Bey imzâ'sıyla Ma`mûretü'l-`azîz vâlîsi Sâbit Bey'e - Nâzım Bey'e `âid olmak üzere keşîde kılınan [çekilen] ve fotografisi dokuzuncu tertîbde [sırada] bulunan şifreli telgrafnâmenin mündericâtı [içindekileri] [oradan sevk edilen Ermeniler tasfiye olunuyor [temizleniyor] mu nefy [sürgün] ve tagrîb olunduğunu [uzaklaştırıldığını] bildir[diği]niz eşhâs-ı muzırre [zararlı şahıslar] imhâ' ediliyor mu yoksa yalnızca sevk ve i`zâm mı olunuyor [gönderiliyorlar mı?] vâzıhan [açık açık] bildiriniz kardeşim] sûretindedir ki mûmâ-ileyh [adı geçen] <6SI> Resneli Nâzım Bey'in o sırada Ma`mûretü'l-`azîz İttihâd ve Terakkî müfettişliğinde ve el-yevm [bugün] hâl-i firârda [firârî] bulunması Teşkilât-ı Mahsûsa'nın imhâ' vazîfesiyle meşgûl olarak cem`iyetle irtibâtı [ilişkisi] mü'ekked vesâ'ikdendir [kesinleştirilmiş belgelerdendir].

Samsun kâtib-i mes'ûlü Rüşdü imzâ'sıyla İttihâd ve Terakkî Merkez-i `Umûmî'sine çekilüb Midhat Şükrü Bey tarafından Teşkilât-ı Mahsûsa'ya me'mûr Doktor Nâzım'a 16 Kanûn-ı Evvel 330 târîhinde havâle edilen telgrafnâme dahi [beşinci çete olarak Tufan Ağa kumandasıyla elli beş kişilik bir çetenin motor ile yola çıkarıldığını] mübeyyin [meydana çıkarmış] olması Teşkilât-ı Mahsûsa ile cem`iyetin irtibât ve münâsebetini ve şu`abât-ı cem`iyetinde [cemiyetin şubelerinde] ötedenberi çeteler tertîbiyle [oluşturmakla] iştigâl etdiklerini musavverdir [düşündürmüştür] yine bunu mü'eyyid [doğrulayan] [Balıkesir İttihâd ve Terakkî müfettişi Mûsâ] imzâ'sıyla 20 Teşrîn-i sânî 330 târîhli Midhat Şükrü Bey'e mürsel [gönderilmiş] ve Doktor Nâzım'a muhavvel [bırakılmış] mektûb mündericâtı [içindekileri] ayruca Dâhilîye Nezâreti'yle cem`iyetin bu çetelerle meşgûl olduklarını irâ'e eder [gösterir] kezâlik [keza] Bursa murahhaslığının 19 Kanûn-ı Evvel 330 târîhli Merkez-i `Umûmî'ye tahrîrâtı [resmî mektubu] cânîlerin şâkîlerin [eşkiyaların] Teşkilât-ı Mahsûsa'ya mukayyed [kayıtlı] olacaklarını mu`lindir [ilan eder]. Gerçi işbu çetelerin bidâyet-i seferberîde [savaş hazırlıklarının başlangıcında] harbe iştirâk etdirileceği işâ`a [duyurulmuş] ve erbâb-ı hulûs ve safvet [gönlü temiz adamlar] iknâ`a gayret

edilmiş ise de bi'l-âhare [daha sonra] kısmen bâlâda [yukarıda] zikr ve ityân olunduğu [bildirildiği] vechile [üzere] tehcîre tâbi` tutulan kâfilelerin katl ü ifnâ'sı [yok edilmesi] husûsunda istihdâm kılındıkları olbâbdaki [o konudaki] delâ'il [deliller] ve berâhîn [tanıklar] ve vesâ'ikin [belgeler] hey'et-i `umûmîyesinden [tamamından] müstebân olmakdadır [anlaşılmaktadır].

Taktîllerin [cinayetlerin] Tal`at ve Cemâl ve Enver beylerin emir ve vukufları altında cereyânı [tertîb [sıra] 11] biri 21 Temmuz 331 târîhli Diyârbekir ve Ma`mûretü'l-`azîz Urfa ve Zor vâlî ve mutasarrıflarına yollarda kalan emvât [ölüleri] defn etdirilerek ecsâdın [cesetlerin] dere ve göl ve nehirlere atdırılmaması ve yollarda terk etdikleri eşyâ'nın yakılması hakkındaki Tal`at Bey'in şifreli telgrafı ve Dördüncü Ordu Kumandanı Cemâl Bey'in Diyârbekir vâlîsine müsta`cel [acele] ve zâta mahsûsdur işâret ve 1 Temmuz 331 târîhli telgrafında Fırat nehrinin cenûbuna [güneyine] doğru sürüklediği ecsâdın [cesetlerin] harekât-ı `isyânîyede [ayaklanmada] maktûl düşen [öldürülmüş olan] Ermenilerin cesedleri olması muhtemel bulunduğundan bahisle bunların mahallerinde defn etdirilmesi meydânda ecsâd [cesetler] bırakdırılmaması lüzûmu beyân olunmakdadır. [tertîb [sıra] 11 vesîka [belge] 3] Cevâben mûmâ-ileyh [adı geçen] Cemâl Bey'e çekilen 3 Temmuz 31 târîhli [ve zâta mahsûsdur] işâretini hâvî [içeren] şifreli telgrafnâmede [Fırat vilâyetimizle pek az münâsebetdârdır. Sürüklenen ecsâdın Erzurum Ma`mûretü'l-`azîz cihetlerinden gelmeleri muhtemeldir. Burada harekât-ı `isyânîyede [ayaklanmada] - maktûl düşenlerin [öldürülmüş olanların] ya metrûk [terkedilmiş] ve derin mağaralara atılmaları yâhûd ekseriyetle yapıldığı vechile [üzere] ihrâkları [yakılmaları] sûretiyle mu`âmele yapılmakda ve definleri bile pek müstesnâdır [azdır]] denilmekdedir. Zor mutasarrıfı esbakı [eski mutasarrıfı] `Alî Su`âd Bey livâ'-yı mezkûre [zikredilmiş olan livaya] sevk edilen Ermenilerin `avâkıbı [sonları] hakkında ma`lûmât vermekde ve hattâ *Tasvir-i Efkâr* gazetesi muharrirliğinde [yazarlığında] bulunmuş olan Haleb'de Ajans Telgrafları tâbi`i [basan] Âgâh Bey'in Zor mutasarrıfı Sâlih Zekî Bey'e [senin için on bin Ermeni imhâ' etdi diyorlar] demesine karşu Zekî Bey'in benim nâmûsum var on bine tenezzül etmem [razı olmam] daha çık bakalım cevâbını vermiş olduğunu Âgâh Bey'in rivâyetine [haberine] *<7Sa>* `atfen [dayanarak] der-miyân eylemekdedir [ileri sürmektedir]. [tertîb [sıra] 6 ve tertîb 14 vesîka [belge] 4 ve tertîb 11 vesîka 1] Ma`mûretü'l-`azîz vâlîsi tarafından Malatya mutasarrıfına şifre ile verilen emirde tebligât-ı ekîdeye [kesin emre] rağmen yine yollarda pek çok ecsâdın [cesetlerin] bulunduğu ihbâr ediliyor bundaki mahâzîr muhtâc-ı îzâh [sakıncaları açıklamaya gerek] olmadığı gibi bunda terâhî [gevşeklik] gösteren me'mûrînin [memurların] şiddetle teczıyeleri [cezalandırılmaları] Dâhilîye Nezâret-i Celîlesi'nden ekîden bildirilmekle hudûd dâhilindeki bi'l-`umûm [bütün] cesedler dikkatli bir sûretle defn edilmek içün mikdâr-ı kâfî [yeterli sayıda] jandarma ile ileri gelen me'mûrînden birkaç zâtın bu işe me'mûr edilerek hemân her tarafa çıkarılması lüzûmu ihtâr olunmakdadır [hatırlatılmaktadır]. Diyârbekir'den sevk olunan Ermenilerin yüz yirmi bin nüfûsa bâlig olduğu [eriştiği] hakkındaki Reşîd'in Dâhilîye Nezâreti'ne keşîde etdiği [çektiği] 15 Eylül 31 târîhli şifre vakâyi`in [olayların] derece-i şümûl ve ehemmiyetini [mana ve önem derecesini] irâ'eye [göstermeye] kâfîdir [yeterlidir] [tertîb [sıra] 12 vesîka [belge] 1] Bir Ermeniyi tesâhub edecek [koruyacak] bir Müslümânın hânesi önünde i`dâm ve hânesi ihrâk [yakılmasına] ve me'mûrînden [memurlardan] ise tard [kovulmasına] ve Dîvân-ı Harbe sevk ve himâyeyi revâ görenler cihet-i `askerîyeden [askerlerden] iseler nisbet-i `askerîyelerinin kat`iyle [askerlikle ilişiklerinin kesilmesiyle] berây-ı muhâkeme [muhâkeme için] mezkûr [zik-

redilmiş olan] Dîvân-ı Harblere tevdî` olunmasına [verilmesine] mütedâ'ir [dair] Üçüncü Ordu Kumandanı Mahmûd Kâmil imzâ'lı telgraf **[**tertîb [sıra] 13 vesîka [belge] 1**]** bu fecâyi`de [facialarda] nehy `ani'l-münker [şerîatin yasak ettiği şeyleri yaptırmama] emr-i şer`îsine [şerîat emrine] oralardaki Müslümânların ne gibi tehdîd ve tedhîş [korku] altında muvaffak olamadıklarını [uymayı başaramadıklarını] ve fecâyi`-i vâkı`adan [kötü olaylardan] yerli ahâlî-yi İslâmîyenin ve küçük me'mûrların mu'âheze olunamayacaklarını [eleştirilmeyeceklerini] `ukûl-ü selîmeye [sağduyululara] telkîn ve efkâr-ı `âdileyi [adalet fikirlerini] tatmîn eyler.

Trabzon meb`ûs-u sâbıkı [eski mebusu] Hâfız Mehmed Bey'in Karadeniz sâhillerinde Ermenilerin kayıklara ne sûretle irkâb [bindirildikleri] ve gark edildiklerini [boğulduruldukları] mübeyyin [ortaya koyan] ve bu fecâyi`i [faciaları] Tal`at Bey'e bildirmiş ise de Vâlî Cemâl `Azmî hakkında bir şey' yapılmadığını mutazammın [içine alan] ifâdesi (tertîb [sıra] 15) Tal`at Bey'in vaz`iyet-i cürmîyesini [suç durumunu] tesbît [isbat] eden esbâb-ı te'yîdîyedendir [doğrulayıcı sebeplerdendir].

Erzurum vâlîsi Münîr Bey'in 14 Kanûn-ı Evvel 34 târîhli şifreli telgrafı **[**tertîb [sıra] 16**]** Erzurum'dan Kiğı tarîkiyle [yoluyla] gönderilen zengînler kâfilesi vâlî-yi sâbık [eski vali] Tahsîn Bey'in rızâ'sı hilâfına [karşı] olarak Merkez-i `Umûmî a`zâsından Bahâ'e'd-dîn Şâkir Bey'in tertîb etmiş [düzenlemiş] olduğu çete efrâdı ve Dersimliler tarafından katl ve gârâta [yağmaya] ma`rûz kaldıklarını mübeyyin [ortaya koyan] ve binâ'en-`aleyh delâ'il [deliller] mevcûde-yi cürmîyeyi [mevcut olan suçu] mü'eyyiddir [doğrulamaktadır].

Tehcîr edilenlerden ba`zılarının sâbıkan [evvelce] Kangırı kâtib-i mes'ûlü [parti sekreteri] ve hâlâ tüccârdan Cemâl Oğuz Bey'in teşkil eylediği Kürd `Alev çetesi tarafından sûret-i katillerine [öldürülme şekillerine] dâ'ir Cemâl Asaf Bey'in ifâde-yi mazbûtası [zabıtlara geçmiş ifadesi] **[**tertîb [sıra] 18**]** cem`iyet mümessillerinin [temsilcilerinin] cem`iyetin manzûme-yi merkezîyesine [düzen sahibi merkezine] muzâf [bağlı] olması lâzım gelen fi`il ve hareketlerinin bir cüz'üdür [parçasıdır]. Ankara tehcîri esnâsında mahallî İttihâd ve Terakkî kulübünün kumandan nezdine [yanına] Tayyib Efendi nâmında birini göndererek berây-ı sevk [sevk için] cihet-i `askerîyede [askerler tarafında] müstahdem [hizmette bulunan] Ermeni me'mûrîn-i sıhhîyesinin [sağlık memurlarının] nisbet-i `askerîyelerinin kat`ini [askerlikle ilişiklerinin kesilmesini] teklîf etdikleri ve Merkez-i `Umûmî mensûbînînden [üyelerinden] Memdûh Şevket ve birâderi Re'fet beylerin o sırada Ankara'ya giderek ne sûretle zengîn olduklarını ve Ankara tehcîri tafsîlâtını [ayrıntılarını] ve İttihâd ve Terakkî <*7Sl*> kâtib-i mes'ûlü [parti sekreteri] Necâtî Bey'in derece-yi müdâhalâtını ve bu husûsda büyük rol îfâ' etmiş [oynamış] olan vilâyet-i müşârünileyhâ [adı geçen vilayetin] Polis müdîr-i esbakı [eski müdürü] Manastırlı Bahâ'e'd-dîn Bey'in ef`âl [fiillerini] ve harekâtını ta`rîf [ve] îzâh eden **[**tertîb [sıra] 2 ve sahîfe [sayfa] 1**]** Mîralay Halîl Recâ'î Bey'in beyânât-ı mufassalası [ayrıntılı beyanları] bi'l-hâssa şâyân-ı kayd [kayda değer] ve tezkâr [anılan] beyânâtdan ma`dûd ve i`tâ-yı ma`lûmâta muktedir [bilgi verebilecek sayılı] şühûdun [şahitlerin] da esâmîsini [isimlerini] muhtevîdir [içerir]. Mûmâ-ileyh [adı geçen] Bahâ'e'd-dîn Bey oraca Dîvân-ı Harbe tevdî` [verilmiş] ve hakkında ta`kîbât-ı kanûnîye [kovuşturma] icrâ'sına tevessül edilmiş [girişilmiş] iken İstanbul'a çağrılmış ve Dâhilîye Nezâreti'nin talebine binâ'en gönderilmeyen evrâk-ı tahkîkîye [araştırma evrakları] bi'l-âhare [daha sonra] Harbîye Nezâreti'nce celb ü istirdâd edilerek [geri gönderilmesini isteyerek] mûmâ-ileyh [adı geçen] ta`kîbât-ı vâ`kı`adan [kovuşturma] ku[r]tarılmışdır.

Netâyic-i tedkîkâta [inceleme sonucuna] nazaran [bakarak] fecâyi`-i mezkûreyi [adı geçen faciaları] şiddetle redd ve `adem-i iştirâk [katılmama] tarîkine [yolunu] temessük edenler [tutanlar] vatan hâ'ini `add edilir iken Bahâ'e'd-dîn Bey gibi `anâsır-ı fa`âle [bütün faillere] pek ziyâde mazhar-ı himâyet ve sahâbet edilmişdir [korumuş ve arka çıkmıştır]. Hattâ Dâhilîye Nâzır-ı esbakı [eski] Tal`at Bey mûmâileyh [adı geçen] Bahâ'e'd-dîn Bey'i Şark Orduları Grubu Kumandanı Vehîb Paşa'ya sûret-i Mahsusada [özellikle] tavsiye ederek berây-ı istihdâm [istihdam edilmesi için] göndermiş bir müddet Samsun Dîvânı Harbi refâkatinde îfâ'-yı hidmet [hizmet] eyledikden sonra bir semt-i mechûle [bilinmeyen bir tarafa] savışdığı anlaşılmakdadır. [Vehîb Paşa'nın zâtına mahsûs dosyada mazbût [zabta geçmiş] ifâdesi.]

Kastamonu tehcîrini îzâh ve ora kâtib-i mes'ulü [parti sekreteri] Hasan Fehmî Efendi'nin cerâ'im [suçlarını] ve müsâvîsini [suça eşit olan işlerini] nezârete yazmış iken dinletemediği ve tehcîrin lüzûmuna dâ'ir Doktor Bahâ'e'd-dîn Şâkir Bey'den şifreli telgraf aldığı hakkında vâlî Reşîd Paşa'nın beyânâtı [tertîb [sıra] 2 sahîfe [sayfa] 13] ve merbûtu [eki] telgraf sûretleri ve İttihâd ve Terakkî fırkasının bir ictimâ`ında fırka re'îsi Tal`at Bey'e verdiği takrîrde Ermenilere karşu îka` edilen [yapılan] fecâyi` [facialar] ve mezâlimi bi'l-hikâye [hikâyesiyle] İttihâd ve Terakkî kâtib-i mes'ûllerinin [parti sekreterlerinin] cümlesiyle [tamamıyla] Doktor Reşîd, Cemâl `Azmî, Sâbit, Mu`ammer, `Âtıf ve Habishâne-yi `Umûmî Müdîri İbrâhîm beyler haklarında tahkîkat icrâ'sını taleb eylediği hâlde Tal`at Bey'in [hıfz] [gizli] işâretiyle takrîrini [kararını] bir tarafa atdırdığını ve İzmir'de [Sporting Club]da Tal`at Bey'in kendüsine [buradakileri ötekilerin `âkıbetine uğradırdım] dediğini ve Doktor Nâzım ile `avenesinin birer fâ`il-i mü'essir olduğunu [dokunaklı işler yaptıklarını] söyleyen İzmir meb`ûsu İhsân Onnik Efendi'nin [tertîb [sıra] 3] ifâdesi ve Vehîb Paşa'nın [tertîb [sıra] 7 sahîfe [sayfa] 3] Ermenilerin katl ve imhâ'sı ve mâllarının yağma ve gasbı İttihâd ve Terakkî Merkez-i `Umûmî'sinin netîce-yi mukarrerâtı [kararları sonucu] olub Üçüncü Ordu mıntakasında insân kassâblarını tedârik ve anları idâre ve istihdâm eden Bahâ'e'd-dîn Şâkir Bey'dir. Rü'esâ-yı hükûmet [hükümet reisleri] Doktor Bahâ'e'd-dîn Şâkir Bey'in emir ve iş`ârına [haberlerine] inkıyâd etmişlerdir [boyun eğmişlerdir]. Üçüncü Ordu'da bütün felâket-i beşerîye bütün fitne ve fesâd Bahâ'e'd-dîn Şâkir Bey'in eli altından sudûr [olmuş] ve zuhûr etmişdir [türemiştir] berikiler ipden ve kazıkdan kurtulmuş yârânını [dostlarını] ötekiler de eli gözü kanlı jandarmalarını ihzâr [hazırlamış]... ile'l-`âhiret [ahirete kadar] ifâde-yi tahrîrîyeside [yazılı ifadesinde] İttihâd ve Terakkî Merkez-i `Umûmî'siyle Meclis-i `Umûmî a`zâ-yı tabî`îyesinden bulunan vükelâ [bakanlar] içün bir hüccet-i ithâm [ithâm belgesi] ve bürhân-ı tâmdır [tam bir tanığıdır].

Süleymân Nâzif Bey'in [evrâk-ı istintâkîye [sorgu evrakı] sahîfe [sayfa] 6] Bağdad'dan Diyârbekir <*8Sa*> hudûduna gelir iken ecsâdın [cesetlerin] ta`affününden [çürüyüp kokmasından] burunlarını tıkadıklarına dâ'ir Konya vâlî-yi esbakı [eski valisi] Celâl Bey'in [evrâk-ı istintâkîye [sorgu evrakı] sahîfe [sayfa] 7] Haleb'den kaldırılması ordu kumandanı Cemâl Paşa tarafından Tal`at Bey'den sorulub cevâben Ermeni mes'elesinde nokta-yı nazarıyla [görüşüyle] hükûmet-i merkezîye nokta-yı nazarı arasında muvâfakat [uygunluk] olmadığından ileri geldiği bildirildiğine ve Konya Ermenilerini himâye eylemiş ise de Doktor Nâzım tarafından gönderilen meb`ûs `Alî Rızâ Efendi'nin Merkez-i `Umûmîyece `arîz ve `amîk [geniş ve derin] düşünülerek karar verilmiş bir mes'ele hakkında ısrâr edilmemesi yolunda hayır-hâhâne vesâyâda [iyilik isteyen vasiyetlerde] bulunduğuna ve nihâyet bu sebebden infisâl eylediğine [yerinden ayrıldığına] ve İstanbul'da bu mes'elenin mahâzîrini [sakıncalarını] Tal`at ve Nâzım'a

anladırken anlar bu işin lüzûm ve fâ'idesine kâ'il [inanmış] olduklarını ve Doktor Nâzım Bey daha ilerü giderek bu teşebbüsün Şark Mes'elesini hall edeceğini söylediğine ve Hayrî Efendi ise çalışdığı hâlde men`ine kadir olamadığını beyân eylediğine dâ'ir ifâdesi tehcîr ve imhâ' hakkındaki teklîfâtı icrâ' etmekden imtinâ` etdiğinden [geri durduğundan] dolayı `azl edildiğine dâ'ir **[**istintâkîye [sorgu evrakı] sahîfe [sayfa] 17**]** Ankara vâlî-yi esbakı [eski valisi] Mazhar Bey'in ve `Arablara icrâ' kılınan mezâlim ve i`dâmlarla Diyârbekir vâlîsi tarafından tehcîre muvâfakatkâr [razı] vaz`iyetde bulunmadıklarından dolayı imhâ' etdirilen iki ka'im-makam hakkında Hey'et-i Teftîşîye-yi Mülkîye Müdîr-i `Umûmî-yi sâbıkı [eski genel müdürü] Hamîd Bey'in ifâdâtı Trabzon fecâyi`i [faciaları] ve fâ`illeri hakkında Mâlîye Nezâreti Vâridât Müdîr-i `Umûmîsi Lutfî Bey'in **[**istintâknâme [sorgu evrakı] sahîfe [sayfa] 34, 38, 43**]** Trabzon kâtib-i mes'ûlü [parti sekreteri] Nâ'il Bey hakkındaki beyânâtı ve Bahâ'e'd-dîn Şâkir Bey'in Erzurum'dan Antalya mutasarrıflığına **[**Erzurum, Van, Bitlis, Diyârbekir, Sivas, Trabzon havâlîsinde tek bir Ermeni kalmamak üzere Musul ve Zor taraflarına sevk edildiklerinden Antalya'da ne yapmakda olduğu**]** me'âlinde [anlamını içeren] şifreli telgraf çekdiği ve bunun bir sûretini Tal`at Bey'e göndermiş ise de bir cevâb alamadığına dâ'ir Antalya mutasarrıf-ı sâbıkı [eski mutasarrıfı] Sabur Sâmî Bey'in ifâdesi **[**evrâk-ı istintâkîye [sorgu evrâkı] 44 sahîfe [sayfa]**]** ve Ra`di Bey'in Ankara tehcîrine ve ora kâtib-i mes'ûlü [parti sekreteri] Necâtî Bey'e `â'id ma`lûmâtı müdde`ayât-ı vâkı`ayı [iddia edilen olayı] isbâta medâr [yarayan] delâ'il ve karâ'in-i kâfîyedendir [yeterli deliller ve ipuçlarındandır].

Bahâ'e'd-dîn Şâkir Bey'in Dâhilîye Nâzırı Tal`at Bey vâsıtasıyla [Merkez-i `Umûmîye] yazdığı bir şifrenin mahlûlü [çözülmüşü] olub Teşkilât-ı Mahsûsa dosyasında zuhûr eden [meydana çıkan] varakanın [evrâkın] zahrında [evrâkın arka tarafında] muharrer [yazılı] 69 nümerolu [numaralı] cevâbda **[**madem ki orada işiniz kalmamışdır Artvin mes'elesinden daha mühim bir vazîfeyi der-`uhde etmek [üstlenmek] üzere Trabzon'a hemen hareket ediniz buradan hareket edecek olan Ya`kûb Cemîl Bey size lâzım gelen îzâhât ve ta`lîmâtı getirecekdir**]** denilmiş olması aradaki irtibât ve münâsebâtı [ilişkileri] bir kat daha tavzîh eyler [aydınlatır].

Maznûn-ı `aleyhümden [sanıklardan] vükelâlıkda [bakanlıkta] bulunanlar ifâdât-ı istintâkîyelerinde [sorgulama sırasındaki ifadelerinde] inkâr ile müterâfık [karışık] bir vazîfe mes'elesi ihdâs [ortaya çıkarması] ile merci`-i tahkîk ve muhâkemelerinin Dîvân-ı Harb-i `Örfî olmayub Kanûn-ı Esâsî ahkâmınca [hükümlerince] teşkil kılınacak [oluşturulacak] Dîvân-ı `Âlî'ye `â'id bulunduğunu müdâfa`aten [savunarak] der-miyân etmekdedirler [ileri sürmektedirler] fakat îzâhdan müstagnî [gereksiz] olduğu üzere Kanûn-ı Esâsî'nın istinâd etdikleri 92. maddesi nâzırların veyâ müştereken hey'et-i vükelânın [bakanlar kurulunun] ancak umûr-ı me'mûrelerinden [yapılması emrolunmuş işlerden] mütevellid [meydana gelmiş] harekât-ı siyâsîyelerinden mütehassıl [meydana gelen] ef`âl-i cürmîye [suç fiilleri] ile mukayyed [sınırlı] olub şahsen îka` etdikleri [yaptıkları] veyâ fer`an zî-medhal [ikinci dereceden suçlusu] bulundukları cerâ'im-i `âdîye [adi suçlardan] içün kanûn-ı mezkûrun [zikredilmiş olan kanunun] otuz üçüncü maddesi ahkâmınca [hükmünce] nuzzârın [bakanların] hiçbir imtiyâz-ı kanûnîyeleri [kanunda ayrıcalıkları] olmayub o kabîl [gibi] cerâ'imden [suçlardan] dolayı merci`-i muhâkemeleri [başvurulacak mahkemeleri] mehâkim-i `âdîye [adi suçlara bakan mahkemeler] olmasına ve idâre-yi `örfîye [sıkıyönetim] cârî [yürürlükte] olan mahalde olbâbdaki [o konudaki] kararnâme mûcibince [gereğince] kavânîn-i mülkîye ve `adlîye [adliye ve mülkiye kanunları] tamâmiyle sâkin [oturmuş] ve Dîvân-

ı Harb-i `Örfî'ler merci`-i cerâ'im [suçların başvurduğu yer] olacağına ve taktîl [katliam] ve ihtikâr [vurgunculuk] gibi mevâddın [işlerin] tahkîki [araştırılması] işbu Dîvân-ı Harb-i `Örfî'nin teşkil ve vezâ'ifine [oluşturulması ve vazifelerine] müte`allik [dair] kararnâme-yi âhîr [son kararname] mûcibince [gereğince] cümle-i vezâ'ifden [vazifelerinin içinde] olmagla gayr-ı vârid [hatıra gelmez] olan vazîfe i`tirâzının reddi karargîr [karar bağlandıktan] oldukdan sonra sâlifü'z-zikr [adı geçmiş olan] cerâ'ime [suçlara] mücâseretleri [yeltenmeleri] hakkında ber-vech-i bâlâ [yukarıda olduğu üzere] delâ'il ve berâhîn-ı kâfîye [yeterli deliller ve tanıklar] istihsâl kılınan [ele geçirilen] maznûn-ı `aleyhümden [sanıklardan], Doktor Bahâ'e'd-dîn Şâkir, Doktor Nâzım, `Âtıf, Rızâ', Cevâd, `Azîz beyler ve Enver, Cemâl ve Tal`at [Paşa] Beyler'in kıtâlde [savaşta] hem-fi`il [suç ortağı] olduklarından harekât-ı vâkı`aları mücâzât-ı terhîbîye [ağır cezalar] müstelzem [gerektiren] ef`âlden [fiillerden] olarak Kanûn-ı Cezâ'nın kırk beşinci maddesinin birinci fıkrasıyla yüz yetmişinci maddesine hem-fi`il [suç ortağı] olmayub bilerek icrâ'-yı müzâheretle [bilerek yardım etmekle] maznûnların [sanıkların] cürmlerinde [suçlarında] mu`ayyen [düzenli] olarak fer`an zî-medhal [ikinci dereceden suçlu] bulunan Midhat Şükrü, Doktor Rüsûhî, Küçük Tal`at, Ziyâ' Gökalp, Kemâl Beyler'le Sa`îd Halîm Paşa ve Ahmed Nesîmî, Şükrü, İbrâhîm ve Halîl Beyler'in de kânun-ı mezkûrun [zikredilmiş olan kanunun] kırk beşinci maddesinin ikinci fıkrası delâletiyle [ışığında] yine madde-yi sâlifeye [bir önceki maddeye] muvâfık [uygun] bulunduğundan mevâdd-ı mezkûreye [zikredilmiş olan maddelere] tevfîkan [uygun olarak] maznûn-ı `aleyhimin [sanıkların] Der-sa`âdet Dîvân-ı Harb-i `Örfîsi'nde muhâkemeleri icrâ' kılınmak üzere cinâyetle lüzûm-u muhâkemelerine li-ecli's-sevk [sevkleri için] evrâk-ı tahkîkîyenin ma`a-teferru`ât [ayrıntılarıyla] dîvân-ı müşârün-ileyhâ [adı geçen divan] müdde`î-i `umûmîliğine [savcılığına] tevdî` ve irsâline [gönderilmesine] ber-mûcib-i iddi`ânâme [iddianame gereğince] karar verildi.

10 Receb 1337 ve 12 Nîsân 1335

Re'îs - A`zâsından [üyesinden] bulunduğunuz İttihâd ve Terakkî Meclis-i `Umûmîsi ve Merkez-i `Umûmîsi mukarrerâtıyla [kararlarıyla] ser-zede-yi zuhûr [baş göstermiş ve türemiş] olan ef`âl-i sakîme [yanlış işler] ve bâ-husûs [özellikle] Harb-i `Umûmî münâsebetiyle hâsıl olan [meydana gelen] meşâgilden [işlerden] bi'l-istifâde [yararlanarak] ba`zı kesânın [bazı kişilerin] makâsid-i ihtirâskârânelerini [tutku haline gelmiş maksatlarını] te'mîn içün meydâna çıkardıkları mesa'il-i nâ-marzîyenin [hoş olmayan meselelerin] hîz-i ârâ-yı husûl [oyların çıkmasında dalgalanma] olacağına kani` olarak [inanarak] hiçbir `akl-ı selîmin [sağduyu sahibinin] kabûl edemeyeceği tarzda zâhiren [görünüşte] âmâl-i millîyeyi [milletin emellerini] tatmîn ve tamâmiyet-i mülkîyemizi [bütünlüğümüzü] te'mîn sadedinde [niyetinde] göstererek teşebbüs edilen husûsât ve harekâtın devletin siyâsî ve idârî ve iktisâdî umûrunda [işlerinde] tahavvülât ve teşevvüşât-ı küllîyeyi [bütün değişikliklere ve karışıklıklara] müntic [sebebiyet veren] ef`âl [fiiller] ve harekâtda bulunduğundan devletin başına bir gâ'ile-yi `uzmâ [büyük dertler] çıkarmış ve seferberlik münâsebetiyle her tarafa teşmîl edilen [yayılan] idâre-i `örfîyeyi [sıkıyönetimi] bir fırsat `add ederek iltizâm-ı zecr [yasak koymayı lüzumlu gören] ve şiddetle efvâh-ı nâsı sedd [insanların ağızlarını kapayarak] ve muhâlefet ve tenkîdi [eleştiriyi] ref` [kaldırarak] ve bend ederek [bağlayarak] bî-muhâbâ [çekinmeksizin] tatbîk-i menviyâtla [maksatlarını uygulamakla] kıyâm [ayaklanarak] ve sâde-dilân [temiz yürekli] ahâlîyi iğfâl [aldatarak] ve ızlâl ederek [azdırarak] bir takım ser-

serîlerle mücrimînden [suçlulardan] teşekkül etdirilen [oluşturulan] kavâfil-i zelîle [alçaklar topluluğu] vâsıtasıyla icrâ' etdirilen [yaptırılan] harekât-ı cinâyâtkârânenin [canilere yakışır suretteki hareketlerin] projelerini ihzâr [hazırlayarak] ve bi-tamâmihâ [tamamıyla] mevki`-i fi`ile bi'l-vaz' [yerine getirmekle ve koymakla] netâyic-i elîmeyi [üzücü neticelere] îsâl etdiklerinden [ulaştırdıklarından] dolayı vuku`a gelen ve dîn-i mübînimizce hiçbir vechile [suretle] cevâz [izin] verilemeyüb kavânîn ve nizâmât-ı `osmânîyeye [Osmanlı kanunları ve kanun hükümlerinde] hiçbir sûretle kâbil-i tatbîk [uygulanabilirliği] olamayan ef`âl [fiiller] ve harekâtın tevlîd eylediği [sebep olduğu] <*9Sa*> lâ-yu`add fecâyi` [sayısız facialar] ve mezâlim enzâr-ı `âlemde [herkesin gözünde] nefret ve tel`îni [lanet okumaya] bâdî [sebep] olduğundan bu ef`âlin [fiillere] mütecâsirleri [yeltenenler] meyânında [arasında] sizlerin dahi bulunduğunuz ve husûsât-ı mebhûsede [bahsedilmiş olunan konuda] mühim roller icrâ' eylediğiniz iddi`â olunuyor. Bu iddi`â Müdde`î-i `Umûmîlik [savcılık] makamından tasrîh [açıklanacak] ve isbât edilecekdir. Dikkat ediniz (Müdde`î-i `Umûmîye [savcıya] hitâben): Buyurunuz.

Müdde`î-i `Umûmî [savcı] Mustafâ Nazmî Bey: Hâzır-bi'l-meclis [huzurumuzda hazır bulunan] ve gâ'ib-i `an i'l-muhâkeme [mahkemede hazır bulunmayan] zevât [kişiler] hakkında iddi`â ve isnâd olunan mevâdd-ı cinâ'îye [cinayetle alakalı işler] kırâ'at olunan [okunan] kararnâmede tavzîh edilmişdir [açıklanmıştır]. Bunların delâ'il ve vesâ'ikinin kâffesi [bütün delilleri ve belgeleri] esâmî [isimleri] üzerine müretteb [düzenlenmiş] olan dosyalarda mevcûddur. Bunları tekrar sûretiyle teşrîh-i mes'ele ederek [meseleyi açarak] vaktin izâ`asını [kaybını] zâ'id [gereksiz] görürüm. Ve bu maksada mebnî [dolayı] bugün içün icrâ'sı mu`ayyen [belli] olan muhâkemeyi ferdâya [ertesi güne] ta`lîke [bırakılmasına] de sebeb olmuş olmak istemedim. Esâsen hakîkat huzûr-u mahkemede tecellî edecekdir [ortaya çıkacaktır]. Şu kadar ki rü'yetine [görülmesine] ibtidâr olunan [süratle başlanılan] da`vânın ehemmiyetini ve `adâle(t)e şiddet `alâkasını ta`yîn [belirtmek] içün bir iki söz `ilâve edeceğim. Ma`lûmdur ki milletlerin ictimâ`ı [toplanmaları], devletlerin teşekkülü [kurulmaları] hakk, `adâlet, müsâvâtın [eşitliğin] hey'et-i ictimâ`îye [toplum] içinde takarrür [yerleşmesi] ve masûniyetinin [korunmasının] kuvvetli bir sûretde devâmı maksadına ma`tûfdur [bağlıdır]. Bundan nâşî [dolayı] bir mülkde hakk ve `adâletin vücûdu [bulunması] o mülkdeki hâkimiyetin hayâtı, `ademi [bulunmaması] ise memâtı [ölüm] mes'elesidir. Sinîn-i vefîreden [çok yıllardan] beri bu mes'ele mülk-ü `Osmânîde [Osmanlı topraklarında] kesb-i müşkîlât etmiş [güçleşmiş], Ebü'l-beşer'in [Hz. Adem'in] bir evlâdı olan `anâsır-ı muhtelifeyi `Osmânî'yi [Osmanlı'nın diğer unsurlarını/milletlerini] yekdiğerine düşürerek ma`al-esef târîh-i `Osmânî'ye [Osmanlı tarihine] kanlı sahîfeler [sayfalar] `ilâve eylemişdir. Kanûn-ı `Osmânî'nin men` etdiği, vicdân-ı Osmânî'nin nefret eylediği, hâkimiyet-i `Osmânîye'nin, makam-ı hilâfet-i `uzmâ-yı İslâmîye'nin hiçbir zamân kabûl etmediği ve etmeyeceği öyle cerâ'im [suçlar] vuku`a gelmişdir ki bu cerâ'imi [suçları] tercümân ve mümessili [temsilcisi] olduğum hukûk-u `umûmîye-i `Osmânîye artık `afv edemez. `Osmânlı toprakları üzerinde cezâ'sız kalmış cinâyetler kanûn-ı `Osmânî'nin ta`yîn etdiği cezâ'yı görecekdir. Türâb [toprak] olmuş ma`sûm kanlar rûhunu yeniden alarak dirilecekdir. `Atşân-ı `adâlet olan [adalete susayan] akvâm-ı `Osmânîye [Osmanlı kavimleri] reyyân-ı `adâlet olacakdır [adalete doyacaktır]. Hakîkaten `Osmânlı toprakları `adâlete susamışdır. Ahvâl-i rûhîye-yi memleket [memleketin ruhî durumları] `asırlardan beri gıdâ-yı esâsîsi [asıl gıdası] olan `adâlet-i İslâmîyenin südünden tamâmen nasîb(e)dâr olamadığı içün bütün `an`ânât [gelenekler] ve ma`âliyât-ı memleket [yüksek mem-

leket fikri] dûçâr-ı za`f olmuş [zayıf düşmüş] ve 324 târîhinde i`lân edilen Meşrûtiyet-i idâre İslâm, Hıristiyan bi'l-cümle `anâsır [bütün unsurlar] hakk, `adâlet `aşkıyla sarılmış, `ulemâ' [alimler], nüzehâ [temiz insanlar], nücebâ [nesli temiz insanlar] bütün sâfiyetleriyle [iyi niyetleriyle] çalışmış, hayfa [yazık] ki hakk ve `adâlet temerküz edecek [artacağı] yerde lâ-yu`add velâ yuhsâ [sayısız, hesapsız] bir sürü mesâvî [kötülükler] ortalığı kaplamış, `anâsır-ı `Osmânîye [Osmanlı unsurları] yekdiğerinden ayrılmağa başlamış, hükûmet-i meşrûtanın [meşrutiyetle idare olunan hükümetin] hidmetine [hizmetine] şitâb eden [koşan] nice eshâb-ı nâmûs ve hamîyet [haysiyet ve namus sahipleri] müte'ellim [acı duymuş] ve müte'essir olmuşdur [üzülmüşlerdir]. İ`lân-ı Meşrûtiyetle başlayan katl, tahrîb, gasb, nehb [yağma] gibi kanlı ve kara silsile-yi seyyi'ât [sürüp giden kötülükler] ma`a'l-esef İttihâd ve Terakkî Cem`iyetine izâfe edilmekde [bağlanmakta] olduğu gibi Devlet-i `Osmânîye içün bir felâket-i `azîme [büyük bir felaket] teşkil eden [meydana getiren] şu Harb-i `Umûmî'deki taktîl [katliam] ve ihtikâr [vurgunculuk] harb meydânlarında irâka edilen [dökülen] merdân [yiğitler] ve dilîrân-ı `Osmânîyenin [Osmanlı'nın yiğitleri] katlarından fecî` te'essürler [kederler] bırakmışdır.

Taktîl [katliam] gibi sibâ`âne[canavarca], ihtikâr [vurgunculuk] gibi habîsâne [alçakça] cinâyâta [cinayetlere] yine ma`a'l-esef <9Sl> İttihâd ve Terakkî Cem`iyeti'nin Merkez-i `Umûmîsine [genel merkezine] ve hey'et-i `umûmîsine [genel kuruluna] ve Teşkilât-ı Mahsûsa'sına isnâd edilmiş ve huzûr-u mahkemeye sevk olunmuş zevât-ı vükelâ [bakan olan bu kişiler] me'mûrîni sıfatıyla değil yine İttihâd ve Terakkî Cem`iyeti erkânı ve Merkez-i `Umûmî a`zâları [üyeleri] olmaları sıfatıyla sevk edilmişlerdir. Şu taktîl [katliam] ve ihtikâr [vurgunculuk] dolayısıyla hâk-pâ-yı `Osmânîye [Osmanlı'nın ayağını bastığı topraklara] düşman kanlı lekeler, nâsıye-yi `Osmânîye [Osmanlı'nın alnına] sıçrayan siyâh lekeler ancak `adâlet kalemleriyle silinebilür ve öyle silinmek içün cihâd ediliyor. Cürm [suç] işleyen İslâm, Hıristiyan cezâlarını görecekdir. Müdde`î-i `Umûmîlik [savcılık] makamı yalnız bir taraf hakkında icrâ'-yı ta`kîbâta [kovuşturma yapmaya] me'mûr edilmemişdir. Makamım gibi bi'l-`umûm [bütün] müdde`î-i `umûmîlikler [savcılıklar] şikâyât [şikâyetlerin] kabûlüne, taharriyât [araştırma] icrâ'sına sâlih [yetkisi olan] mevki`ler muhbir, müştekî [şikâyetçi], mutazarrır [zarar görmüş] olanların mürâca`atına güşâde [açık] ve âmâdedir [hazırdır]. İslâm ve Hıristiyan olsun hiçbir `Osmânlı kanı heder olamayacakdır [boşa gitmeyecektir]. Bu bâdire-yi mukâtelede [savaş felaketinde] İslâm öldüren Hıristiyan `Osmânlılar hakkında dahi ta`kîbât [kovuşturma] icrâ' edeceğim [açacağım]. Her hâlde cürm işleyenler cezâlarını görecek fakat ma`sûm olanların zimmeti [korunması] ise her hâlde şu mâcerâ-yı kıtâldan [savaş macerasından] berî olduğu şu Dîvân-ı `Âlî'de ta`ayyün edecekdir [meydana çıkacaktır]. `Osmânlıların Pâdişâhı, bütün `âlem-i İslâmın halîfesi Altıncı Sultan Mehmed Han hazretleri `adâlet-i İslâmîyenin yeni başdan tecellîsine karar vermişdir. Hükûmet-i hâzırası [hazır bulunan hükümet] dahi `aynı âmâl-i `adâleti [adalet emellerini] ta`kîb ile muvazzafdır [vazifelendirilmiştir]. Bi'l-cümle `anâsır-ı `Osmânîye [bütün Osmanlı unsurları/milletleri] ise Pâdişâhlarının sülûk-u `âdile-i mülûkânelerine [hükümdarlara yakışır adaletli bir yol tutmalarına] ittibâ`en [uyarak] huzûrunda bulunduğumuz şu Dîvân-ı `Âlî'nin icrâ'-yı `adâletine [adaleti uygulamasına] nasb-ı enzâr [gözlerini dikmişler] ve vakf-ı âmâl etmişlerdir [emellerini bağlamışlardır]. Kanâ`at edilmelidir ki bu hey'et-i hâkime [hakimler kurulu] bütün eczâsıyla [parçalarıyla] berâber vicdânlarında hiss-i `adâletden başka bir şey' beslemiyor. Esâsen mahkeme-i `adâlete hiss-i intikâm, te'sîrât-ı siyâsîye, efkâr-ı ihtirâs giremez. Ve hiçbir devlet ve hiçbir

millet-i mütemeddine [medeni millet] hükûmet-i `Osmânîyeden, mehâkim-i `Osmânîyeden [Osmanlı mahkemelerinden] `ale'l-ıtlâk [mutlaka] mücâzât [ceza] icrâ'sını taleb etmemişler ve edemezler.

Bizden intizâr olunabilen [beklenilebilen], hukûk-u `umûmîye-yi beşer [insanlık hukuku] nâmına bir `adâletdir. `Adâlet-i İslâmîye huzûrunda halîfeler el pençe dîvân durarak gerdân-dâde [boyun vermiş] inkıyâd olmuşlardır [boyun eğmişlerdir]. `Osmânlı mahkemelerinde `Osmânlı hâkimleri huzûrunda vükelâ [bakanlar] ve vüzerâ [vezirler] siyyân [eşit] olduğu gibi. `Osmânlı `adâleti münkatı` [süreksiz] olmayub cârî bulunduğu [yürürlükte olduğu] cihetle kararnâmede serd edilen [söyelenilen] cinâyâtda [cinayetlerde] Doktor Bahâ'e'd-dîn Şâkir, Nâzım ve `Âtıf, Rızâ, Cevâd, `Azîz, Enver, Cemâl, Tal`at Beyler hem-fi`il [suç ortağı] olarak ithâm edilmişlerdir. Midhat Şükrü, Doktor Rüsûhî ve Küçük Tal`at, Ziyâ Gökalp ve Kemâl Beyler'le Sa`îd Halîm Paşa, Ahmed Nesîmî, Şükrü, İbrâhîm ve Halîl beyler de fer-`an kıtâl-ı mezkûrda zî-medhal [zikredilmiş olan savaşta ikinci dereceden suçlu] olarak maznûn [sanık] ve müttehem [suçlu] bulunmakdadır. Haklarında muhâkemât-ı `alenîyenin icrâ'sını taleb ederim.

Celâleddîn `Ârif Bey (Da`vâ Vekîli) - Paşa hazretleri müsâ`ade buyurulursa hukûk-ı `umûmîyeye ta`alluku [aitliği] olan bu muhâkemede intizâm-ı `umûmîyi [genel düzeni] te'mîn etmek maksadıyla vazîfe hakkında ba`zı mütâla`ât der-miyân edeceğim [ortaya koyacağım].

Re'îs - Buyurun.

Celâleddîn `Ârif Bey (Da`vâ Vekîli) - Müdâfa`alarını der-`uhde eylediğimiz [üstlendiğimiz] zevâtın [kişilerin] hey'et-i hâkimeleri huzûruna sevki içün kararnâme ve iddi`ânâmede *<10Sa>* isnâd edilen mevâddın [işlerin] mâhiyet-i kanûnîyeler [kanunların esası] bizi evvel emirde hukûk-ı `umûmîye ile `alâkadâr edecek ba`zı îzâhât vermeğe mecbûr ediyor tabî`î (ma)kâm-ı iddi`ânın der-miyân buyurduğu [ortaya koyduğu] vechile [üzere] Devlet-i `Osmânîye'nin te'essüsünden [kurulmasından] beri sebkat etmemiş [geçmemiş] olan bu târîhî hâdisenin, kavânîn-i mevzû`amızın [yürürlükte olan kanunlarımızın] îcâbât-ı kat`îyesi [kesin olarak gereğinin yerine getirilmesi] dâhilinde tedvîri [işlemesi] vazîfe-i mühimmesi [önemli vazifesi] hey'et-i celîlelerinin [yüce kurulun] kemâl-i `adâletine [eksiksiz adaletine] ve `azm ü metânetine [kararlılığına] ve `ale'l-husûs [özellikle] fütûr-ı nâ-pezîr [gevşeklik kabul etmez] mesâ`îsine mevdû`dur [emanet edilmiştir]. Mahkeme-yi `alîyelerinden sâdır olacak [çıkacak] olan hüküm yalnız müvekkillerimizi, nesl-i hâzırı [yaşayan nesli] değil, ensâl-i müstakbele-yi `Osmânîyeyi [Osmanlı'nın gelecek nesillerini] ve `adâletin en mübeccel [yüce] ve en `ulvî misâllerini mütevâzı`âne [alçak gönüllü] ifâdeleriyle kayd eden târîh-i İslâm ve `Osmânîyi `alâkadâr eyleyecekdir ve bütün beşeriyet-i şarka [doğu medeniyetine] ve şarkın bi'l-hâssa [özellikle] bizlere müteveccih olan [saygı ve sevgi duyan] nazarlarında [gözlerinde] memleketimizde `adâletin her dürlü agrâzdan [maksatlardan], her dürlü şâ'ibeden, her dürlü ihtirâslardan münezzeh [uzak] olarak kâbiliyet-i tatbîkîyesinin [uygulanabilirliğinin] derecesini gösterecekdir. Yine mahkeme-yi devletleri huzûrunda vazîfesini tamâmiyle müdrik [anlamış], ancak hakk ve hakîkatin tecellîsine hidmet [hizmet] etmek `azm ve kararıyla çıkıyoruz. Hey'et-i celîlelerinin muttasıf bulunduğu secâyâ-yı `âlîye-yi nasfet [yüksek karakterinde doğruluk özelliği bulunan yüce heyetin] bu târîhî vazîfemizi teshîl edeceğine de [kolaylaştıracağına da] emîniz. Yine makam-ı `âlî-i iddi`ânın [yüce iddia makamının] der-miyân buyurulduğu [ileri sürdüğü] vechile [üzere] agrâz [maksatlar], intikâm ve sâ'ire mahkeme-i `alîyenizin işgâl eylemekde olduğu o mevki`-i `âlînize kadar yükselemez ve bu gibi şey'ler, hey'et-i hâkime-i celîleyi hiçbir vechile [suretle] müte'essir edemez

[etkileyemez]. `Adâletin temerküz etmesi [yerleşmesi] lâzım gelen bu mahall-i mukaddesden; sâdelikle, ihtişâmla, şevketle bir ses yükselecekdir ve bu ses, bütün ortaya atılan o gürültüleri basdıracak ve bütün `azametiyle istikbâlde bile işidilecekdir. Bu ses, `adâletin ve hakk-ı hakîkatin sesi olacakdır. İşte, bu kanâ`at ve samîmiyetledir ki husûsât-ı âtîyenin [geleceğin] dahi `arzını kendimiz içün bir vecîbe `add ediyoruz [borç kabul ediyoruz]: müvekkillerimize isnâd olunan töhmet, taktîl [katliam] ve sâ'irede hem-fi`il [suç ortağı] olmak veyâ fer`an zî-medhal [ikinci dereceden suçlusu] bulunmak husûslarıdır ki gerek iddi`ânâme, gerek kararnâme, İttihâd ve Terakkî Cem`iyeti münfesihasının [feshinin] biri: Teşkilât-ı hafîye [gizli teşkilat] diğeri de: Teşkilât-ı `alenîyeye [açık teşkilat] `â'id iki tarzda idâresini irâ'e ediyor [gösteriyor] ve teşkilât-ı hafîyesi ma`arifetiyle idâre eylediği taktîl [katliam] ve sâ'ire gibi mezâlime teşkilât-ı `alenîyesi dahi zahîr [yardımcı] olarak müvekkillerimizden bir kısmının hem-fi`il [suç ortağı] ve bir kısmının da bilerek müzâheret [yardım] sûretiyle fer`an zî-medhal [ikinci dereceden suçlu] olduklarını der-miyân ediyor [ileri sürüyor] tarz-ı iddi`â şu şekilde bulunmasına nazaran bu da`vânın hey'et-i `âlîyelerinin vazîfesine dâhil olub olmaması mes'elesi, en ziyâde muhtâc-ı tedkîk [inceleme yapılması lazım gelen] bir mes'ele-yi kanûnîyeyi [kanun meselesini] teşkil eder [meydana getirir]. Müvekkillerimizden Sa`îd Halîm Paşa ile Halîl, Nesîmî, İbrâhîm ve Şükrü beyler, ma`lûm olduğu vech ile [bilindiği üzere] vükelâ-yı sâbıka-yı devletdendirler [devletin eski bakanlarındandırlar]. Kanûn-ı Esâsî'nin vükelâ-yı devlete `â'id olan faslının [bölümünün] otuz bir ve otuz üçüncü maddeleri nazar-ı tedkîke alındığı [dikkate alındığı] sûretde görülür ki vükelâ-yı devletin [devletin bakanlarının] umûr-u me'mûrelerine [kendi görevlerine] müte`allik [dair] muhâkemelerinin ancak Dîvân-ı `Âlîye `â'idiyeti ve me'mûriyetlerinden hâric sırf zâtlarına `â'id [kişisel] olan her nev`i da`vâlarının [çeşitli davalarının] da mahall-i rü'yeti [görüleceği yer] mehâkim-i `umûmîyedir [genel mahkemelerdir].

Diğer tarafdan, Kanûn-ı Esâsî'nin yirmi üçüncü maddesi gâ'ib-i kat`îdir [kesinlikle kayıptır/gözardı edilmiştir]. Kanûn-ı Esâsî'nin yirmi üçüncü maddesi diyor ki: Hiç kimse, *<10SI>* kanûnen mensûb olduğu mahkemeden başka bir mahkemeye sevk olunamaz. Daha doğrusu icbâr olunamaz [zorlanamaz]. Ve kezâ Kanûn-ı Esâsî'mizin yüz on beşinci maddesi daha kat`î sûretde ifâde-yi merâm ediyor [isteğini anlatıyor] ve diyor ki: Kanûn-ı Esâsî'nin bir maddesi bile hiçbir sebeb ve bahâne ile ta`tîl [durduramaz] ve icrâ'dan [yürürlükten] ıskat edilemez [düşüremez]. Demek ki şu sûretle bu da`vânın iki muhtelif [değişik] mahkemede rü'yet edilememesi [görülememesi] ahkâm-ı müselleme-i kanûnîyeye [doğruluğu herkesçe kabul edilen kanun hükümlerine] müsteniddir [dayanmaktadır]. Onun içün biz bu mes'eleyi evvelâ dört cihetden [yönden] tedkîk etdik. Birinci cihet, zât-ı madde olacakdır [yargılandıkları madde kesin bir şekilde belirtilecektir]. İkinci cihet, müvekkillerimizin şahsiyet ve sıfatları sâlisen [üçüncü olarak] isnâd olunan ef`âlin eşkâl-i kanûnîyeleri [fiillerin karşılığı olan kanunların şekillerinin] ne sûretle olduğu râbi`an [dördüncü olarak] da işbu da`vânın tahkîkatına makam-ı `â'idince [ait olduğu makamca] şürû` edilmiş [başlanmış] bulunması fakât nazarından vazîfe mes'elesinin tedkîki lâzım gelir.

Evvelen [öncelikle]: Zât-ı madde; kararnâme ve iddi`ânâmedeki isnâdâtın başlıcası Tehcîr Kanûnu'nun hîn-i tatbîkinde [uygulanması sırasında] vuku`a getirilen cerâ'ime [suçlara] mütedâ'ir [dair] bulunuyor. Hâlbuki usûlü dâ'iresinde Meclis-i Vükelâ [bakanlar kurulu] kararıyla bi't-tanzîm [düzenlenerek] İrâde-yi Senîye-i Hazret-i Pâdişâhîye [emir sahibi olan padişaha] iktirân etdikden [sunulduktan] sonra neşr ve i`lân olunan bir kararnâmenin esnâ-yı tatbîkinde [uygulanması sırasında] vuku`a getiril-

miş olan cürmler [suçlar] olsa olsa, Kanûn-ı Esâsî'nin otuz birinci maddesi mûcibince [gereğince] ta`yîn edilmiş [belirtilmiş] olan hudûd dâhilindedir. Kanûn-ı Esâsî'nin otuz birinci maddesi gâyet sarîhdir [açıktır]. Diyor ki: Meb`ûsân a`zâsından [üyesinden] biri veyâhûd birkaçı hey'et-i meb`ûsânın dâhil-i dâ'ire-i vazîfesi [görevleri içinde] olan ahvâlden [durumlardan] dolayı vükelâ-yı devletden [devlet bakanlarından] bir zât hakkında mes'ûliyeti mûcib-i şikâyet beyân etdiği hâlde evvelâ hey'et-i meb`ûsânın nizâm-ı dâhilîsi [yönetmeliği] mûcibince [gereğince] bu misillü mevâddın [işlerin] hey'ete havâlesi lâzım gelüb gelmeyeceğini müzâkereye me'mûr olan şu`bede tedkîk olunmak üzere şikâyeti müş`ir [haber veren] hey'et-i meb`ûsân re'îsine verilecek takrîr [durumu bildiren resmî yazı] re'îs tarafından nihâyet üç gün zarfında o şu`beye gönderilir ve bu şu`be tarafından tahkîkat-ı lâzıma icrâ' ve iştikâ [şikâyet] olunan zât tarafından îzâhât-ı kâfîye [yeterli açıklamalar] istihsâl olundukdan [yapıldıktan] sonra şikâyetin şâyân-ı müzâkere [müzakere edilmeye değer] olduğuna dâ'ir ekseriyetle tertîb olunacak [düzenlenecek] kararnâme hey'et-i meb`ûsânda kırâ'at olunarak [okunarak] ve lede'l-iktizâ [gerektiği zaman] şikâyet olunan zât da`vet ile bi'z-zât veyâ bi'l-vâsıta [bir aracıyla] vereceği îzâhât istimâ` kılınarak [dinlenerek] a`zâ-yı mevcûdenin sülüsân ekseriyet-i mutlakasıyla [üçte ikisinden bir fazla çoğunlukla] kabûl olunursa muhâkeme talebi müş`ir [bildiren] mazbatası Makam-ı Sadâret'e takdîm ile lede'l-`ârz [arzedildiği zaman] müte`allik olacak [ilgili] İrâde-i Senîye [padişah emri] üzerine keyfiyet [durum] Dîvân-ı `Âlî'ye havâle olunur denilmesine göre demek ki vükelâ-yı devletden [devletin bakanlarından] bir veyâ birkaç zâtın `aleyhinde vazîfesi olan ahvâlden [durumlardan] dolayı mes'ûliyeti mûcib [gereği] şikâyet beyân edildiği hâlde o şikâyetin tahkîkatının icrâ'sı münhasıran [özellikle] Meclis-i Meb`ûsân'ın şu`besine `â'iddir o şu`be de doğrudan doğruya müstantiklik [sorgu hakimliği] vazîfesini îfâ' eder [yerine getirir]. Çünki 31. madde gâyet sarîh [açık] sûretde "kararnâme" diyor. Bundan müstebân olduğu vechile [anlaşıldığı üzere] burası doğrudan doğruya müstantiklik [sorgu hâkimliği] vazîfesini îfâ' eder. İzâhât-ı ânifeye [biraz önceki açıklamalara] göre zât-ı madde [asıl madde] umûr-u me'mûreden [kendi görevinden] mütevellid bulunduğu [meydana geldiği] cihetle Kanûn-ı Esâsî'nin 33. maddesinin sarâhat-ı kat`îyesi [kesin açıklığı] karşısında müvekkillerimizin me'mûriyetlerinden hâric ve sırf zâtlarına `â'id da`vâden [davalardan] telakkî [kabul] etmek mümkün değildir. İddi`âname ve kararnâmeye nazaran ***<11Sa>*** İttihâd ve Terakkî Cem`iyet-i münfesihasının [feshedilmiş cemiyetin] i`lân-ı meşrûtiyetden târîh-i inhilâline [dağılma tarihine] kadar biri programa ve nizâmnâme-i dâhilîye [yönetmeliğe] müstenid [dayanan] zâhirî [görünen] ve `alenî [açık], diğeri de ta`lîmât-ı şifâhîye ve mahremâneye [gizli ve sözlü emirlere] müstenid mestûr ve hafî [kapalı ve gizli] iki mâhiyet-i mütezâddeyi [birbirine zıt iki özelliği] câmi` ve muhtevî [toplamış ve içermiş] olduğu ve taktîl [katliam] ve mezâlim-i sâ'irenin [diğer zulümlerin] hafî [gizli] teşkilât ile vuku`a getirildiği ve müvekkillerimizden ba`zılarının vükelâ-yı devletden ma`dûd bulunmaları [sayılmaları] hasebiyle İttihâd ve Terakkî Cem`iyeti'nin Meclis-i `Umûmîsi a`zâ-yı tabî`îyesinden [doğal üyelerinden] oldukları ve bu i`tibâr ile cem`iyet-i hafîye tarafından ittihâz edildiği [yapıldığı] iddi`â olunan ef`âl-i cürmîyeye [suç fiillerine] vâkıf oldukları [bildikleri] hâlde bunları men` etmemek sûretiyle müzâheretlerinin [yardımlarının] mesbûk [geçmiş] olduğu der-miyân ediliyor [ileri sürülüyor] ki bu da farz edilse bile bu şekildeki isnâdına umûr ve vezâ'if-i me'mûrelerinden [kendi görev ve işlerinden] mütevellid [meydana geliyor] olabilir. Ve Kanûn-ı Esâsî'nin 33. maddesinin fıkra-yı evvelesindeki [ilk fıkrasındaki] me'mûriyetlerinden hâric ve sırf zât-

larına `â'id mes'elesi bu kadroya giremez çünki müvekkillerimizden vükelâ sıfatını iktisâb etmiş [kazanmış] olan ba`zı zevâtın [bazı kişilerin] Meclis-i `Umûmî a`zâ-yı tabî`îyesinden bulunmaları [doğal üyesi olmaları] hasebiyle kezâ Meclis-i `Umûmî'de vücûdu [varlığı] farz edilen cem`iyet-i hafîye [gizli cemiyet] müntesibîni [üye ve ilgilileri] tarafından îka` olunan [yapılan] cerâ'ime [suçları] muttali` oldukları [öğrendikleri] hâlde bunların îka`ına mâni` olmamaları ve hattâ –yine iddi`ânâmedeki sözü alıyorum– bilerek men` etmemiş olmaları teslîm [kabul] edilse bile bu hareketleri vazîfe-i me'mûrelerini sû'-i isti`mâl etmek cürmünü [suçunu] teşkil edebilir [oluşturabilir] çünki vükelânın [bakanların] vazîfesi esâs i`tibâriyle bu şey'lere mâni` olmakdır. Mâni` olmadıkları içün vazîfelerini sû'-i isti`mâl etmişlerdir demekdir. Bu da, vazîfe-yi me'mûriyetden münba`is olmak [doğması] i`tibâriyle Kanûn-ı Esâsî'nin bâlâya [yukarıda] nakl etmiş olduğumuz 31. maddesi vechile [üzerine] Dîvân-ı `Âlî'ye [yüce divana] sevk edilmeleri lâzımdır. Yine iddi`ânâme ve kararnâmade deniliyor ki bir Teşkilât-ı Mahsûsa vardır: Harbîye Teşkilât-ı Mahsûsa'sı. Bu Teşkilât-ı Mahsûsa'nın İttihâd ve Terakkî Cem`iyeti ile münâsebetdâr [ilişkili] olduğu ihsâs ediliyor [hissini veriyor] ve bu da bizim müvekkillerimiz içün bir mes'ele-yi tecrîm [cezalandırılma sebebi] olmak üzere gösteriliyor.

Hâlbuki Teşkilât-ı Mahsûsa bir takım esbâb-ı `askerîyeye [askerî sebeplerden] mübtenî [kurulmuş] idi ve doğrudan doğruya Harbîye Nezâreti tarafında ihdâs edilmiş [meydana getirilmiş] bir dâ'ire olmak hasebiyle mü'essesât-ı `umûmîye-yi devletden [devletin genel kuruluşlarından] bir dâ'iredir, bir şu`be-yi dâhilîyedir [içişleriyle ilgili şubesidir] bu dâ'irenin bir merkezi ve şu`abât-ı muhtelifesi [değişik şubeleri] olduğu gibi Harbîye Nezâreti'nden verilen ta`lîmâtnâme-yi resmî dâ'iresinde tedvîr-i umûr [işlerin döndürülmesi] ile mükellef bir takım me'mûrîn ve müstahdemîni [memurları ile hizmetlilerinin] bulunduğu ve bunların ma`âşâtı [maaşlarının] da devletin `umûmî büdcesinden te'dîye edildiği [ödendiği] tabî`îdir ki cümlece [herkesçe] ma`lûmdur, bu Teşkilât-ı Mahsûsa'ya `â'id Harbîye Nezâreti'nde mahfûz [saklı] bulunması lâzım gelen kuyûdât-ı resmîye [resmî kayıtlar] ve dosyalar celb edilirse görülür ki bu iddi`âmız mahz-ı hakîkatdir [tam, katıksız bir gerçektir]. Çünki Teşkilât-ı Mahsûsa bir dâ'ire-i resmîyedir ve onun başında bulunan bir takım muvazzaf zâbitân [subaylar] ve me'mûrîn [memurlar] vardır ve bunlar da ma`âşlarını dâ'imâ devletin `umûmî büdcesinden almışlardır. Bu dâ'irenin umûrunu tedvîr eden [işlerini döndüren, yapan] eşhâs meyânında [şahıslar arasında] İttihâd ve Terakkî Cem`iyeti a`zâsından [üyesinden] bir takım zevât [kişiler] bulunmuş, bunların da o sûretle bulunmaları `acabâ Teşkilât-ı Mahsûsa'yı devâ'ir-i resmîye-i devletden [devletin resmî dairelerinden] hâric [ayrı] tutabilir mi? Bi't-tab` [doğal olarak] tutamaz çünki bugün de birçok kimseler kendi husûsî [özel] vazîfeleri olduğu hâlde ayrı bir takım yerlerde de me'mûr olabilirler ve oralarda da hidmet [hizmet] edebilirler. Meselâ İttihâd ve Terakkî Cem`iyeti a`zâsından [üyelerinden] bir takım zevât [kişiler] vardı ki bunlardan kimi Müdâfa`a-yı Millîye'de, kimi Cem`iyet-i Tedrîsîye-yi İslâmîye'de, kimisi de Hicâz Sıhhîye Komisyonu'nda muvazzaf [vazifeli] idiler ve orada çalışıyorlardı. Bu zevâtın oralara girmesi nasıl bu devâ'iri devâ'ir-i resmîye-i `ilmîye [resmî ilim daireleri] veyâ sıhhîye olmak gibi dâ'ire-i resmîyeden çıkaramaz ise, Teşkilât-ı Mahsûsa da, resmî olan bir dâ'irede bulunmaları ve orada çalışmaları. Bu, dâ'ire-i mü'essese-i resmîye [resmî bir kuruluş] hâlinden çıkaramaz.

Sâniyen [ikinci olarak] müvekkillerimizin şahsiyet ve sıfatları hakkında ba`zı mütâla`ât der-miyân edeceğim [ortaya koyacağım]: `Arz eylediğim vechile [üzere] müvekkillerimizden bir kısmı vüke-

lâ-yı devletdendir [devletin bakanlarındandır]. Vükelâ [bakanlar], Kanûn-ı Esâsî'mizin mevâdd-ı sarîhasına [açık maddelerine] göre devletin siyâset-i `umûmîyesinden [genel siyasetinden] müştereken [ortaklaşa] ve dâ'ire-i nezâretlerine [bakanlıklarına bağlı olan dairelere] `â'id olan mu`âmelâtdan [işlemlerden] dolayı da münferiden [yalnız] ve dâhil-i dâ'ire-i vazîfesi [görevlerinden] olan ahvâlden [durumlardan] dolayı da cezâ'en Dîvân-ı `Âlî [yüce divan] huzûrunda mes'ûldür [sorumludur]. Kanûn-ı *Esâ*sî'nin mevâdd-ı ma`rûzası [arzedilmiş olan maddelerinin] sarâhat-ı kat`îyesine [kesinliğinin açıklığına] ibtinâ'en [dayanarak] mes'ûliyet maddesi ne hey'et-i istintâkîye [sorgu heyeti] ve iddi`â tarafından ve ne de mahkeme-i devletleri tarafından tefsîr edilemez [yorumlanamaz]. Çünki; Kanûn-ı Esâsî'nin yüz on yedinci maddesinin fıkra-yı ahîresi [son fıkrası] mûcibince [gereğince] tefsîr [yorumlama] salâhiyeti [yetkisi] Meclis-i A`yân'a `â'iddir ve ancak bu tefsîri Meclis-i A`yân yapar. Nitekim hey'et-i a`yân, Meclis-i A`yân zabıtnâmesinin 29 Kanûn-ı Evvel 334 târîhli zabıtnâmesinde münderic [yer almış] olduğu vechile [üzere] tehcîr ve taktîl [katliam] fâ`illerinin teczîyesinde [cezalandırılmasında] hükûmetin derece-i fa`âliyetini [etkinliğini] anlamak üzere Meclis-i A`yân Re'îs-i sâbıkı [eski reisi] Ahmed Rızâ Bey tarafından vâki` olan su'âle, hükûmet nâmına cevâb veren `Adlîye Nâzırı Bey efendi, tehcîr sûretiyle îka` edilen [yapılan] cerâ'imi [suçları] üç dereceye ayırmışdı.

Bunlardan birincisi: Dîvân-ı `Âlî'ye [yüce divana] sevki lâzım gelen me'mûrîn [memurlar] tarafından îka` olunması [yapılmış olması] muhtemel bulunan cerâ'imdir [suçlardır]. İkincisi bunların gayr-ı me'mûrîn cânibinden [memur olmayanlar tarafından] îka` olunan cerâ'im. Üçüncüsü eşhâs-ı `âdîye [adi şahıslar] tarafından îka` olunan [yapılan] cerâ'imdir [suçlardır]. Hükûmet-i `Osmânîye nâmına orada söz söyleyen `Adlîye Nâzırı Bey efendi, Meclis-i A`yân'a bu yolda beyânâtda bulunmuş ve demişdi ki: Dîvân-ı `Âlî'ye [yüce divana] sevki lâzım gelenler hakkında ve bu işlere ta`alluk eden ahvâlde [ilgisi olan durumlarda] müdde`î-i `umûmîlerin [savcıların] hiçbir ta`kîbâtda bulunamayacağı ve tahkîkat esnâsında bu kabîl [gibi] cerâ'ime [suçlara] müsâdif [rastgelen] olursa bunu tesbît ederek makam-ı nezârete [bakanlığa] bildirmesi iktizâ edeceği [lazım geldiği] ve Dîvân-ı `Âlî'ye [yüce divana] `â'id olan muhâkemâtda [yargılamalarda] şâyân-ı dikkat [dikkat edilmesi gereken] bir mes'ele vardır ki o da, cürm [suç] efrâd-ı ahâlî ile [oranın yerel halkıyla] müşterek [ortaklaşa] olursa en büyük mahkemeye tâbi` olması kâ`ide-yi hukûkîyesidir [hukukun esasıdır]: Şu hâlde Dîvân-ı `Âlî'ye [yüce divana] sevki lâzım gelen mesâ'ilde [meselelerde] efrâd-ı ahâlîden [yerel halktan] ba`zılarının medhali olduğu [karıştığı] takdîrde bu gibi efrâdın [halkın] da kâffeten [hepsinin] Dîvân-ı `Âlî'ye sevkleri îcâb eder. Çünki cürm [suç], cerâ'im-i mürtebitedendir [birbiriyle bağlantılı suçlardandır]. Demek ki bu mes'ele Meclis-i A`yân'da ya`nî Kanûn-ı Esâsî'yi tefsîre [yorumlamaya] salâhiyetdâr [yetkili] olan Meclis-i A`yân'da müzâkere edilmiş ve Meclis-i A`yân'ın kararı ma`lûm olduğu [bilindiği] üzere tefsîr mâhiyetini hâ'iz [yorum esasına sahip, yoruma açık] bulunmuşdur. Verilen karar, doğrudan doğruya vükelâdan [bakanlardan] olan zevâtın [kişilerin] Dîvân-ı `Âlî'ye [yüce divana] sevk edilmeleri ve hattâ vükelâdan gayrı var ise onların da Dîvân-ı `Âlî'ye sevkleri esâsı Meclis-i A`yân'da kabûl edilmişdi. Bu mes'ele; `arz etdiğim vechile [üzere] Meclis-i A`yân'da dûr ü dırâz [uzun uzadıya] müzâkere edilmiş ve Dâmât Ferîd Paşa hazretleri ***<12Sa>*** tarafından Dîvân-ı `Âlî teşkili [kurulması] husûsunu intihâbât-ı cedîdeye [yeni seçimlere] ta`lîk [bırakma] ve vükelâ-yı maznûn [sanık bakanların] muhâkemelerinin Dîvân-ı Harblere müsâ`araten [süratle] sevki hakkındaki takrîrleri [önergeleri] Mülkîye Encümeni'nin mazba-

tasıyla [tutanağıyla] birlikde Meclis-i A`yân'da müzâkere edilmiş ve `Adlîye Nâzırı `arz eylediğim vech ile ifâdâtda [şekilde ifadelerde] bulundukdan sonra Ferîd Paşa hazretlerinin takrîri [önergesi] Meclis-i A`yân'ca redd edilmiş ve `Adlîye Nâzırı'nın tefsîr mâhiyetinde [yorum niteliğinde] Meclis-i A`yân'da der-miyân etdiği [ortaya koyduğu] sözler Meclis-i A`yân'ca kabûl edilmişdir. Demek ki Meclis-i A`yân'ın bu sûretle vermiş olduğu karar, bir tefsîr [yorum] kararıdır. Onun içün yine tekrar ediyorum ne müstantik [sorgu hakimi], ne de makam-ı `âlî-i iddi`â [yüce iddia makamı] ve ne de makam-ı devletleriniz Kanûn-ı Esâsî'yi tefsîr edebilmek [yorumlama] salâhiyetini [yetkisine] hâ'iz [sahip] olamazlar. Karâr-ı mezkûr [zikredilmiş olan karar] ile tehcîr ve taktîl [katliam] cerâ'imin [suçlarının] vükelânın me'mûriyetlerinden hâric olmayub umûr-u me'mûrelerinden [kendi görevlerinden] mütevellid olduğu [doğduğu] Meclis-i A`yân'ca kabûl edilmiş ve vükelânın [bakanların] Dîvân-ı `Âlî'ye [yüce divana] sevkleri Meclis-i A`yân'ca takarrür etmişdi [kararlaştırılmıştı]. Bu kararın muvâhece-yi `ilmîyesinde [ilmî yönünde] hey'et-i celîlelerince mevzû`-u bahs da`vâyı rü'yete [görmeye] vazîfedâr olduğuna dâ'ir karar verildiği takdîrde tabî`îdir ki sadr-ı lâhik [yeni sadrazam] hazretlerinin Meclis-i A`yân'da redd olunan takrîrlerini [önergelerini] mahkeme-i devletleri tervîc makamında [yüceltmek için yapılmış olarak] telakkî [kabul] buyurmuş olacak ki bu da, Kanûn-ı Esâsî ile ne dereceye kadar kabil-i te'lîfdir [bağdaşır] burası da cây-ı te'emmüldür [düşünülmesi gereken bir noktadır]. İşte şu `arz etdiğimiz esâsâta [esaslara] ibtinâ'endir ki [dayanarak] ve müvekkillerimizin mevki`leri [makamları] hasebiyle kendileri ancak Dîvân-ı `Âlî'de [yüce divanda] muhâkeme olunabilir sâlisen [üçüncü olarak] müvekkillerimize isnâd olunan cerâ'imin [suçların] mâhiyet ve teşekkül-ü kanûnîsi [kanuni açıdan oluşumu] karârnâmenin bir fıkra-yı mahsusasında [özel bir fıkrasında] beyân olunduğu vech ile [üzere] isnâd olunan cerâ'imin [suçların] müvekkillerimizin vazîfeleri hâricinde cerâ'im-i `âdîyeden [adi suçlardan] ma`dûd olduğu [sayıldığı] farz ve tasavvur [bir an için kabul] olunsa bile bu misillü cerâ'imin [suçların] mahall-i rü'yeti [görüleceği yer] yine mahkeme-i `âlîniz [yüce mahkemenizdir], Dîvân-ı Harb değil, mehâkim-i `âdîye [adi suçlara bakan mahkemelerden] olmak iktizâ eder [gerekir]. Çünki Dîvân-ı Harbler istisnâ'î mâhiyeti hâ'iz [alışılagelmiş niteliklerin dışında niteliklere sahip] ve salâhiyet-i kazâ'îyeleri [hüküm verme yetkilerinin] derecesi İdâre-i `Örfîye [sıkıyönetim] Kararnâmesi'nde musarrah olduğu [açıklandığı] vech ile [üzere] mahdûd ve mu`ayyen mehâkim-i husûsîyedendir [sınırlı ve belirli özel mahkemelerdendir] burası, üç yüz yirmi beş senesinden beri idâre-i `örfîye [sıkıyönetim] altındadır.

İstanbul'da i`lân olunan idâre-i `örfîye [sıkıyönetim] bir zamânlar Gâzî Muhtâr Paşa kabinesi zamânında kaldırılmış ve fakat yeniden memleketde görülen âsâr-ı ihtilâl [karışıklık belirtileri] üzerine yeniden vaz` edilmişdir [yürürlüğe konmuştur]. Zâten Kanûn-ı Esâsî'mizin 113. maddesi idâre-i `örfîyeyi [sıkıyönetimi] ta`rîf ediyor, diyor ki: Mülkün bir cihetinde [tarafında] ihtilâl zuhûr edeceğini [olacağını] mü'eyyed âsâr ve emârât [doğrulayan belirtiler ve işaretler] görüldüğü hâlde hükûmet-i senîyenin [yüce hükümetin] o mahalle mahsûs [özel] olmak üzere muvakkaten [geçici olarak] idâre-i `örfîye i`lânına hakkı vardır. İdâre-i `örfîyeyi [sıkıyönetimi] ta`rîf ediyor. Kavânîn ve nizâmât-ı mülkîyenin [mülkî kanun ve kanun hükümlerinin] muvakkaten [geçici] tatbîkinden `ibâret olub idâre-i `örfîye tahtında [sıkıyönetim altında] bulunan mahallin sûret-i idâresi [idare şekli] nizâm-ı mahsûs [özel hükümler] ile ta`yîn olunacakdır [belirlenecektir], diyor. İdâre-i `örfîye [sıkıyönetim] kararnâmesi şekil ve sûretinde olmak üzere neşr [duyuruluyor] ve i`lân olunuyor ve idâre-i `örfîyenin salâhiyeti [sıkıyönetimin yetkisi] kanûnî

bir sûretde tahdîd edilmiş [sınırlandırılmış] oluyor. Fi'l-hakîka [gerçekten] Kanûn-ı Esâsî'nin madde-yi ma`rûzası [arzedilmiş olan maddesi], idâre-i `örfîyeyi [sıkıyönetimi] ihtilâl hâline hasr etmesi [özel bir durum kabul etmesi], emniyet-i hâricîye ve dâhilîye [iç ve dış güvenliğin] mevzû`-u bahs olması mütâla-`ât-ı çâkerânemizi [düşüncelerimizi] tamâmiyle te'yîd eden [doğrulayan] vesâ'ik-i kanûnîyedendir [kanunî belgelerdendir]. Çünki Kanûn-ı Esâsî ile mutlaka bu sûretle Dîvân-ı Harblerin salâhiyetleri [yetkileri] tamâmiyle tahdîd [sınırlandırılmış] ve ta`yîn edilmişdir. Müvekkillerimizin Dîvân-ı **<12Sl>** `Âlî [yüce divan] huzûrunda muhâkemelerinden bir lahzacık [anlık] olsun sarf-ı nazar eylesek [vazgeçecek olsak] ve İdâre-i `Örfîye [sıkıyönetim] Kararnâmesi'nin haklarında tatbîkini [uygulanmasını] kabûl etsek bile müvekkillerimize isnâd olunan cürmlerin [suçların] kararnâmenin yedinci maddesi mûcibince [gereğince] mehâkim-i `adlîye [adliye mahkemeleri] tarafından rü'yet edilmesi [görülmesi] lâzım gelir. Dîvân-ı Harb münhasıran [sadece] makamına kâ'im olduğu [geçtiği] mehâkim-i `âdîye-i cezâ'îyenin [adi ceza mahkemelerinin] vezâ'ifiyle mükellef [vazifelerini yapmak zorunda] olduğundan bir mahkeme-i fevka'l-`âde [olağanüstü mahkeme] olan ve en büyük mahkeme telakkî [kabul] edilmesi lâzım gelen Dîvân-ı `Âlî'nin [yüce divanın] makamına hiçbir sebeb ve sûretle ka'im olamaz [geçemez]. Kezâlik [keza] İdâre-i `Örfîye [sıkıyönetim] Kararnâmesi'nin dokuzuncu maddesini `aynen okuyorum:

Dîvân-ı Harb münhasıran [sadece] makamına ka'im olduğu [geçtiği] mehâkim-i `âdîye-i cezâ'îyenin [adi ceza mahkemelerinin] vezâ'ifiyle mükellef [vazifelerini yapmak zorunda] olduğundan idâre-i `örfîye [sıkıyönetim] i`lân olunan mahallin hâricinde kâ'in [bulunan] mahkemede bakılan veyâ bakılacak olan mahallin mehâkim-i `âdîyesinin [adi mahkemelerin] salâhiyeti [yetkileri] dâhilinde olmayan bir işe müdâhaleye hakkı olmayacağı gibi idâre-i `örfîye [sıkıyönetim] altında bulunan mevki`in mehâkim-i `âdîyesinin [adi mahkemelerinin] idâre-i `örfîye [sıkıyönetim] i`lânından evvel bir dereceye kadar rü'yet etmiş [bakmış] olduğu işlere dahi bakamayacakdır" denilmekle Dîvân-ı Harbin hem dâ'ire-i salâhiyeti [yetki dairesi], hem dâ'ire-i kazâ'îyesi [hüküm verme dairesi] ve hem de vazîfesi tahdîd edilmiş [sınırlandırılmış] oluyor. Mehâkim-i `âdîyenin [adi mahkemelerin] bir dereceye kadar rü'yet etmiş [bakmış] olduğu işlere vaz`-ı yedden [el koymaktan] men` edilen Dîvân-ı Harb, nasıl olur da en büyük mahkeme olan Dîvân-ı `Âlî'nin [yüce divanın] der-`uhde etmiş [üstlenmiş] olduğu bir işe vaz`-ı yed edebilir [el koyabilir] ve o işi görmek ister. Kezâlik [keza] iddi`â ve kararnâmede müvekkillerimizden vükelâlıkda [bakanlıkta] bulunmuş olanların İttihâd ve Terakkî Cem`iyeti Meclis-i `Umûmî'sinin a`zâ-yı tabî`îyesinden [doğal üyelerinden] bulunmaları hasebiyle cem`iyetin teşkilât-ı hafîyesi [gizli teşkilâtı] tarafından îka`ı [yapıldığı] iddi`â edilen ef`âl-i cinâ'îyeye [cinayet fiillerini] muttali` oldukları [öğrendikleri] hâlde bilerek müzâheret [yardım] etdikleri der-miyân olunmakdadır [ileri sürülmektedir].

Bu iddi`â ancak hafî [gizli] cem`iyetlere dâhil bulunan ve o cem`iyetlerin hedef ve gâyesini ta`kîb edenlere sârî ve şâmil olabilir [bulaşabilir ve içine alabilir]. Yoksa mücerred [yalnız] vükelâ-yı devletin [devletin bakanlarının] İttihâd Cem`iyeti Meclis-i `Umûmîsi a`zâ-yı tabî`îyesinden bulunmaları [doğal üyelerinden olmaları] keyfiyeti [durumu] a`zâ-yı cem`iyetden [cemiyet üyelerinden] ba`zıları tarafından hafîyen teşkil edildiği [gizlice kurulduğu] farz olunan cem`iyet-i hafîyeye [gizli cemiyete] mensûbiyetlerine [üye olduklarını] delâlet edemez [göstermez]. Zâten bu sebebe mebnîdir [dolayıdır] ki böyle bir iddi`â ve isnâd ne iddi`ânâme ve ne de kararnâmede mesbûk [geçmiş] değildir. Farz-ı muhal olarak İttihâd ve Terakkî Meclis-i `Umûmîsi'nde a`zâlık sıfatını iddi`â-yı vâki`in sübûtuna [ispatına] bir sebeb-

i kâfî [yeterli sebep] `add [kabul] etsek bile `anâsır-ı muhtelifeden mürekkeb [değişik unsurlardan oluşturulmuş] olan İttihâd ve Terakkî Meclis-i `Umûmî'si bi'l-`umûm [bütün] a`zâsının da mefrûz [bölünmüş] cem`iyet-i hafîyeye [gizli cemiyete] müzâheretlerini [yardımlarını] kabûl etmek lâzımgelirdi. Fi'l-hakîka [gerçekten] bu müzâheret [yardım] tarzında olan bu isnâd, Dîvânîye meb`ûsu merhûm Fu'âd Bey tarafından i`tâ edilüb [verilip] vükelânın [bakanların] Dîvân-ı `Âlî'ye [yüce divana] sevki hakkındaki takrîr muhteviyâtında [önergenin içinde] da mevcûd bulunuyordu ve bu isnâd ile berâber ayrı ayrı bir takım ef`âl-i cürmîye [suç fiileri] `atf edilmiş olmasına nazaran ictimâ` [toplantı] cerâ'im [suçlar] ka`ide-yi kanûnîyesi [kanunun usulü] mûcibince [gereğince] bu cerâ'imin [suçların] Kanûn-ı Esâsî mûcibince [gereğince] Dîvân-ı `Âlî [yüce divan] huzûrunda rü'yeti [görülmesi] muktezîdir [lâzımdır]. Müsâ`ade buyurulursa Sa`adeddîn Bey devâm etsünler.

Sa`adeddîn Ferîd Bey (Da`vâ Vekîli) - Dîvânîye meb`ûsu merhûm Fu'âd Bey tarafından verilmiş olan takrîr [önerge] Meclis-i Meb`ûsân zabıtnâmelerinde **<13Sa>** muharrerdir [yazılıdır]. Orada hâtırı `âcizânemde [zayıf olan hafızamda] kaldığına göre on veyâ on iki bend üzerine o kadar şümûllü [geniş kapsamlı] ve o kadar `umûmî sûretde düşünülmüş ve yazılmışdır ki İttihâd ve Terakkî Cem`iyeti'nin şu memleketde îka` etdiği [yaptığı] tasavvur olunan [göz önüne getirilen] veyâhûd tasavvur edilebilecek [göz önüne getirilebilecek] olan tekmîl [bütün] ef`âli [fiilleri] ihâta etmiş [tamamen kavramış] ve tamâmiyle Kanûn-ı Esâsî'nin hudûdu dâ'iresinde düşünülerek gerek vükelânın [bakanların] Dîvân-ı `Âlî'ye [yüce divana] merbûtiyeti [bağlılığı] dolayısıyla onlar hakkındaki aksâmın [kısımların] ve gerekse efrâd-ı ahâlîden [yerel halkdan] bulunan diğer kesânın [kişilerin] yine bu müşterek ve mürtebit bulunan [ortak ve ilgili oldukları] fi`ilden dolayı onlara teba`an [uygun olarak] Dîvân-ı `Âlî'de [yüce divanda] muhâkemesinin icrâ'sı [yürütülmesi] lâzımgeleceği der-miyân edilmiş [ileri sürülmüş] ve uzun uzadıya teşrîh ve îzâh olunmuşdur [etraflıca açıklanmıştır].

Yine Meclis-i Meb`ûsân zabıtnâmeleriyle ve netâyic-i fi`ilîyesiyle [fiillerinin sonuçlarıyla] sâbit olduğu vechile [üzere] o takrîr [önerge] kabûl edilerek tahkîkat vazîfesini icrâ' edecek olan şu`be-yi mahsusasına [özel şubeye] havâle olundu tahkîkat icrâ' edildi ve şu tahkîkatın icrâ'sıyla isnâd edilmiş olan ef`âlin [fiillerin] bugün hey'et-i muhteremenizde [saygı değer heyetinizde], dîvân-ı celîlenizde [yüce divanınızda] mevzû`-u bahs bulan ancak bir kısmıdır bu cihâtın [bütün yönlerinin] tahkîki dahi yine bu şu`bede mevzû`-u bahs bulunmuşdur. Şu`be-yi tahkîkîye ma`lûm-u `âlînizdir [biliyorsunuz] ki bir cüz'üdür [parçadır]. Cüz'ü [parça] ise ya bi'l-fi`il [gerçekten] mevcûd veyâ bi'l-kuvve [düşüncede] mevcûd olan küllün [bütünün] parçasıdır, fer`idir [ayrıntısıdır], ta`bir-i mahsûsu ile [özel bir ifadeyle] demin refîk-i muhteremim [saygı değer arkadaşım] Celâleddîn `Ârif Bey efendi tarafından bir hey'et-i istintâkîye [sorgu heyeti] şeklinde gösterilmiş olan bir hey'et-i tahkîkîyedir [araştırma heyetidir]. Tahkîk [araştırma] ise istintâkın [sorgunun] şekl-i `umûmîsi [genel şekli] olmak üzere doğrudan doğruya Dîvân-ı `Âlî'ye [yüce divana] nisbet olunmakda [kıyaslamada] tereddüd edilmeyecek mertebededir [derecededir]. İşte bu sûretle bu da`vâya Dîvân-i `Âlî [yüce divan] vaz`-ı yed etmese [el koymasa] bile bir da`vâ bir mahkemede derdest-i tedkîk ü tahkîk [araştırması ve incelemesi –elde edilmiş– bitmiş] iken `aynı da`vânın başka bir mahkeme tarafından tahkîk ve tedkîk ve rü'yetine [bakılmasına] mesâg-ı kanûnî yokdur [kanun izin vermemiştir]. Şu müsellem [genelin kabul ettiği] ve Kanûn-ı Esâsî'nin yirmi üçüncü maddesine müstenid olan [dayanan] şu vazîfe hiçbir nazarîye [ilmî görüş] ve hiçbir ictihâd-ı şahsî [şahsî görüş] ile

tagyîr edilemez [değiştirilemez]. Kararnâmede müvekkillerimizden ba`zı zevât [bazı kişiler] tarafından esnâ-yı tahkîkde [araştırma sırasında] şu vazîfe mes'elesinin der-miyân edilmiş [ortaya konmuş] olduğu zikr ediliyor ve esbâb-ı mûcibesiyle [gerekçesiyle] şu talebleri redd ediliyor. Tabî`îdir ki esnâ-yı tahkîkde der-miyân edilmiş [ortaya konmuş] olan bu i`tirâz-ı mütekaddimin [baştaki –eski– itirazın] reddi üzerine bir i`tirâz, bir vaz`iyet-i kanûnîye almak ihtimâli yokdur çünki Dîvân-ı Harb-i mahsûsun [özel divan-ı harbin] şu nokta-yı nazarı [görüşü] da ne şekilde ya`nî bu hey'et-i tahkîkîye mukarrerâtını [kararlarını] ne derece üzerine tedkîk etmek imkânıyla mücehhez [donatılmış] bulunduğu ma'lûm değildir binâ'en-`aleyh hukûk-u `umûmîyeden ve mahkemenin salâhiyetinden [yetkilerinden] bahs etmeği tabî`îdir ki bugün mahkeme-yi `âlîyeniz [yüce mahkemeniz] huzûrunda isbât-ı vücûd etmeğe [hazır bulunmaya] ta`lîk etmiş [bağlılık göstermiş] bulunuyorlar. Efendim kararnâmede; vükelânın [bakanların] vazîfelerinden mütevellid [doğan] bir cürm-ü siyâsîleri [siyasî suçları] olursa Dîvân-ı `Âlî'ye [yüce divana] sevk olunurlar ve doksan ikinci madde ile Kanûn-ı Esâsî'nin otuz üçüncü maddesine `atf-ı nazar edilmek [göz atmak] lâzımgelir diyorlar. Zannederim ki otuz üçüncü maddeden evvel eğer otuz birinci maddeyi tedkîk etmiş olsa idiler demin refîk-i muhteremim [saygı değer arkadaşım] Celâleddîn `Ârif Bey tarafından pek vâkıfâne [konuya hâkim bir tarzda] `arz edilmiş olan otuz birinci maddede vükelânın [bakanların] ne gibi ahvâlden [durumlardan] dolayı Dîvân-ı `Âlî'ye [yüce divana] sevki lâzımgeleceği musarrah [belirtilmiş] bulunduğu tahattur eder [hatırlatır] ve otuz üçüncü maddeye temessük etmek [tutunmak] lüzûmunu hiss etmezdi hâlbuki otuz üçüncü madde yine hey'et-i tahkîkîyenin vazîfe **<13Sb>** iddi`âsını redd yolunda ittihâz [kabul] etdiği kararı te'yîd etmiyor [desteklemiyor]. Efendim madde gâyet sarîhdir [açıktır] orada vükelânın [bakanların] vazîfe-i me'mûriyetinden [kendi görevlerinden] hâric sırf zâtlarına `â'id denilmişdir. Şimdi buranın kanûnun isti`mâl etdiği [kullandığı] bir kelimeyi her hâlde i`mâl etmek [kullanmak], ihmâl etmemek muktezayât-ı kanûnîyeden [kanunun gereklerinden] olduğu gibi vazîfe-yi me'mûriyetlerinden [kendi görevlerinden] hâric demekle vazîfe-yi me'mûriyetleri dâhilinde bulunan ahvâlin [durumların] Dîvân-ı `Âlî'ye [yüce divana] `â'idini [`â'idiyetini?] tekrar te'yîd etdikden [kuvvetlendirdikten] sonra sırf zâtlarına `â'id ya`nî bir cürm-ü şahsî [şahsî suçlar], eşhâs-ı `âdîye-i sâ'ireye [diğer adi şahıslara] vuku` bulan ta`arruzları: meselâ vükelâdan [bakanlardan] birisinin yolda birisine bir tokat atması, tahkîr [hakaret] etmesi, yâhûd o şahsa `â'id olarak bir sahtekârlık fi`ili irtikâb etmesi [işlemesi] gibi ahvâl [durumlar] ki bu fi`il o me'mûrdan ya`nî o zâtdan sıfat-ı me'mûriyeti [memur sıfatı] i`tibâriyle değil, sıfat-ı zâtîyesi [şahsî sıfatı] i`tibâriyle sâdır olmuş [ortaya çıkmış] bulunuyor. Yoksa vazîfe-i me'mûriyeti [kendi görevi] i`tibâriyle yapılmamasına veyâyûd yapdırmamağa dikkate mecbûr bulunduğu ahvâli [işleri] yapdırması veyâ yapdırmakla mükellef [vazifeli] bulunduğu ahvâli yapdırmaması gibi eşhâs-ı sâ'ireye [diğer şahıslara] karşı vuku` bulmuş olan cerâ'im [suçlar] otuz birinci madde mûcibince [gereğince] doğrudan doğruya Dîvân-ı `Âlî'ye [yüce divana] `â'iddir. Hey'et-i tahkîkîyenin [araştırma heyetinin] şu fi`ilde cürm-ü siyâsî [siyasî suç] mâhiyeti [niteliğini] tasavvur etmesi [göz önüne getirmesi] bizce za`if [zayıf] bir nazarîye [ilmî görüş] hâlinde kalmış oluyor çünki bunu def` ve redd yolunda doksan ikinci maddeye temessük etmişler [tutunmuşlar]. Doksan ikinci madde; vükelâ [bakanlar] ile mahkeme-yi temyîz rü'esâ [reisler] ve a`zâsının ve zât ve hukûk-u şâhâne [padişah] `aleyhinde harekete ve devleti bir hâl-i muhâtaraya [tehlikeye] ilka'ya [atmaya] tasaddî eyleyenlerin [girişenlerin] muhâkemesine `â'iddir; deniliyor binâ'en-`aleyh vükelânın [bakanların] Dîvân-ı `Âlî'ye [yüce divana]

gitmesi lâzım gelir. Ve da`vâ şu şekl-i siyâsîde [ceza şeklinde] olmasıyla mukayyeddir [önemlidir]. Tabî`îdir ki biz buna, bu noktaya hey'et-i tahkîkîyenin maksadına vusûl [ulaşmak] ârzûsuyla vâsıl oluyoruz [erişiyoruz]. Hâlbuki bu madde Dîvân-ı `Âlî'nin [yüce divanın] teşekkülüne [kuruluşuna] ta`alluk ediyor [ait olmakta] ve fasla-i Dîvân-ı `Âlî [yüce divana ait bölüm] deniyor. Doksan ikinci madde orada başlıyor. Evvelâ Dîvân-ı `Âlî'nin sûret-i teşkilinden [kuruluş biçiminden] bahs ediliyor sonra da deniliyor ki: "Vâzîfesi vükelâ [bakanlar] ile mahkeme-i temyîz rü'esâ' [reisleri] ve a`zâsının ve zât ve hukûku şâhâne [padişah] `aleyhinde harekete ve devleti bir hâl-i muhâtaraya [tehlikeye] ilka'ya [atmaya] tasaddî eyleyenlerin [girişenlerin] muhâkemesidir." Bu fıkrada evvelâ vükelâdan bahs ediliyor demek ki Dîvân-ı `Âlî'nin [yüce divanın] vazîfesi evvelâ vükelâyı muhâkeme etmekdir. Şu kayd-ı mutlak [uygulanması kesin olan madde] tabî`îdir ki vükelânın [bakanların] Dîvân-ı `Âlî'de muhâkemesini istilzâm eden husûsâtdır [gerektiren maddelerdendir].

Evet, Dîvân-ı `Âlî'nin [yüce divanın] vazîfesi 31. maddenin sarâhati [açıklığı] ve 33. maddenin te'yîdi [desteklemesi] ile vükelânın [bakanların] Dîvân-ı `Âlî huzûrunda rü'yet edilecek [görülecek] da`vâlarını rü'yet ve tedkîk etmek, ikincisi mahkeme-i temyîz rü'esâ [reisleri] ve a`zâsının muhâkemesidir. Ma`lûm-u `âlînizdir [bildiğiniz üzeredir] ki mahkeme-i temyîz ümmü'l-mehâkimdir [mahkemelerin anasıdır] onun fevkinde [üstünde] bir mahkeme yokdur derecât i`tibâriyle mehâkim [mahkemelerin] rü'esâ [reislerinin] ve a`zâ ve eczâsının [mahkemede görevli diğer kişilerin] nerede muhâkeme edileceği ma`lûm ve musarrahdır [açıktır]. Mahkeme-i temyîz a`zâsının fevkinde [üstünde] bir mahkeme bulunmadığından ve onlara tevdî` edilmiş [verilmiş] olan vezâ'if rûh-u `adâlete [adalet ruhuna] temâs-ı tâmm [tam bir ilişki] hâlinde bulunduğundan gerek kasd-ı mahsûs [özellikle bilerek] ile gerek vazîfeyi me'mûriyetini sû'-i isti`mâl netîcesi olarak îka` edilmiş [yapılmış] olan cürmden [suçtan] mütehassıl [doğan] zararı telâfî etmek içün başka bir makam kalmadığından... *<14Sa>*

Re'îs - Bunlar ma`lûm şey'ler müvekkillerinize `â'id olan vuku`âtdan bahs ediniz.

**Sa`adeddîn Ferîd Bey** - (Devâmla) Binâ'en-`aleyh şu nokta-i nazardan [görüşten hareketle] mahkeme-yi temyîz a`zâsının vazîfe-yi me'mûriyetlerinden [kendi görevlerinden] münba`is olan [doğan] fi`illeri yine Dîvân-ı `Âlî'ye [yüce divana] girecekdir. Diğer husûsâtdan dolayı tatvîl-i makâle [sözü uzatmaya] lüzûm görmüyorum. Şimdiye kadar îrâd etmiş [söylemiş] olduğumuz şu vazîfe i`tirâzı vükelâ-yı sâbıka-yı devletden [devletin eski bakanlarından] bulunmuş olan müvekkillerimize `â'id gibi görünüyor fakat esâs i`tibâriyle Dîvân-ı `Âlî'ye [yüce divana] `â'id olmayan bir fi`il ile tecrîm edilmiş [cezalandırılmış] olan, hem-fi`il [suç ortağı] `add edilmiş bulunan zevâtın [kişilerin] ef`âlinde [fiillerinde] zî-medhal [parmağı] olmak üzere bulunurlar tabî`îdir ki hâzır-bi'l-muhâkeme olan [mahkemede hazır bulunanlar] değil, doğrudan doğruya fâ`il-i asîl [asıl fail] gibi ithâm edilmiş vükelâ da bulunuyor fer`an zî-medhal [ikinci dereceden suçlu] olmak i`tibâriyle şu cürmün [suçun] müvekkillerimize ızrâr etmek [zarara uğratmak] ihtimâli olsa dahi evvelce de `arz edilmiş olduğu üzere fer`îyet [ikinci dereceden olması] i`tibâriyle cürmün [suçun] mahall-i tedkîki, mahall-i rü'yeti [inceleme ve bakma yeri] Dîvân-ı `Âlî [yüce divan] olunca bunda mürtebit [bağlantılı] olmak dolayısıyla Dîvân-ı `Âlî'ye zâten Dîvân-ı Harbe merbût [bağlı] olmadığı tasavvur edilen [düşünülen] zevâtın [kişilerin] dahi şu hakkımızı der-miyân etmeğe [ortaya koymaya] hakları olacağı der-kârdır [bellidir]. Çünki Dîvân-ı `Âlî da`vâya vaz`-ı yed etmiş [el koymuş] ve da`vâyı rü'yete [görmeye] başlamış ve en büyük mahkeme olmak dolayısıyla tekmîl de`âvîyi [bütün davaları] rü'yet etmesi

[görmesi] lâzım gelir. `Adâletin sâlim [tam] bir sûretde ve tarîk-i kanûnîde [kanun yoluyla] cereyân etmesi içün böyle olmak îcâb eder. Re'îs Paşa hazretleri, refîk-i muhteremim [saygı değer arkadaşım] Celâleddîn `Ârif Bey efendi tarafından mukaddimede [başlangıçta] `arz edildiği vechile [üzere] Dîvân-ı muhteremenize karşı emniyet ve i`timâd nâ-mütenâhîdir [sonsuz bir güven duymaktadır] fakat bizim bir vazîfe-i kanûnîyemiz [kanunî vazifemiz] var ki müvekkillerimiz hakkında yapılacak muhâkemenin her hâlde merci`-i mahsûsunda [mahkemenin ait olduğu yerde] ve onlar hakkında verilecek hükmün ve o hükmü i`tâ [vermek] ile mükellef [görevli] olan zevât [kişiler] tarafından verilmesini taleb etmekdir.

Re'îs Paşa hazretleri, bizim bu vazîfe-i i`tirâzımız esâsen bu da`vâyı hey'et-i muhtereme rü'yet ediyor [bakıyor] diye değildir. Hey'et-i muhteremeniz bizi yeni dinliyor. İhtimâl bizim tarafımızdan vâki` olmamış olsa bile doğrudan doğruya mahkeme tarafından nazar-ı dikkate alınabilir. Bu cihet hey'et-i tahkîkîyede mevzû`-u bahs olmuşdur ve biz de bu hakkı her zamân der-miyân etmek [ortaya koymak] vaz`iyet-i kanûnîyesini [kanunî vazifemize] hâ'iz bulunmuş [sahip olmuş] oluyoruz ve bunu şimdi der-miyân ediyoruz [ortaya koyuyoruz] ve diyoruz ki hey'et-i muhteremeniz kendi huzûruna gelen şu da`vâyı rü'yete [bakmaya] salâhiyetdâr [yetkili] olmadığına karar i`tâ buyursun [versin]. Çünki ma`lûm-u `âlînizdir [biliyorsunuz] ki mehâkimin [mahkemelerin] derecâta taksîmi [derecelerine göre bölünmesi] büyük bir ka`ideye [esasa] büyük bir hikmete müsteniddir [dayanmakatadır]. Mahkeme-i muhteremenizden sâdır olacak [çıkacak] mukarrerâtın [kararların] kabil-i redd [reddedilme] ve temyîz olmadığı dîvân-ı devletlerinin teşkiline [kuruluşuna] dâ'ir i`lân edilmiş bulunan kararnâme ile mü'eyyeddir [sağlanmıştır]. Binâ'en-`aleyh dîvânınızın kudret ve salâhiyet-i hükmîyesi [hüküm verme yetkisi ve gücü] pek vâsi` [geniş] ve pek kat`îdir [kesindir]. Fakat bu salâhiyet ve kat`îyetlerin [yetki ve kesinliğin] hâdiseye keyfiyet-i tatbîkini [uygulanmasını] takdîr edecek bir dîvân-ı `umûmî, bir mahkeme-i târîh ve bütün bunların fevkinde [üstünde] her ferdin icrâ'âtını me'cûr veyâ mu'âheze edecek [sevabını veya cezasını verecek] bir de mahkeme-i kübrâ' [en büyük mahkeme /kıyamet günü] vardır. İşte bizde bir tarafdan halîfe-yi zî-şânıyla [şanlı halifeyle], milyonlarca efrâdıyla [halkıyla] tamâmî-i ahkâmını [bütün hükümlerini] muhâfazaya [korumaya] yemîn ile te'yîd edilen [kuvvetlendirilen] Kanûn-ı Esâsî'mizin muvâcehe-yi maddîsinde [maddi tarafında], diğer tarafdan mahâfetu'llâh terkîbiyle [Allah korkusuyla meydana getirilmiş] telhîs olunan [özetlenen] bütün mukaddesâtın [kutsal olan şeylerin] huzûr-u ma`nevîsinde [manevi huzurunda] târîhin hey'et-i celîlenize [yüce heyetinize] tahmîl etdiği [yüklediği] en ağır vazîfe-i `adâleti [adalet vazifesini] îfâ'ya [yapmaya] da`vet ediyoruz ve da`vânın hey'et-i celîlenizin salâhiyeti [yetkisi] hâricinde bulunduğundan bahs ediyoruz. *<14Sl>*

**Mahmûd Mâhir Efendi (Da`vâ Vekîli)** - Efendim Sa`adeddîn Ferîd Bey, ictimâ`-ı cerâ'imden [toplu suçlardan] bahs etdiler, ez-cümle [özellikle] müvekkilim İbrâhîm Bey vazîfe-i me'mûresinden [kendi görevlerinden] mütevellid [doğan] siyâsî ve gayr-ı siyâsî bir takım cerâ'imden [suçlardan] dolayı Dîvân-ı `Âlî'nin [yüce divanın] hey'et-i tahkîkîyesine ya`nî Meclis-i Meb`ûsân'ın şu`be-yi mahsusasına celb olunuyor [çağrılıyor]. Makam-ı iddi`ânın kararnâmesinde, Dîvân-ı `Âlî'nin vazîfesine tecâvüz edilemeyeceğinden bahs edildi. Demek ki müvekkilim İbrâhîm Bey efendiye mahkeme-i `âlîyelerine sevk edilen cürmlerden [suçlarından] mâ`adâ [başka] bir cürüm isnâd olunuyor. Şu hâlde kendilerinde ictimâ`-ı cerâ'im [toplu suçlar] var demekdir. Cerâ'im-i ictimâ`îye [toplu suçlar] hâlinde mecmû` cerâ'imin [toplu suçların] kâffesi [hepsi] birden muhâkeme edilir. Onların en ağırı hakkında hüküm sâdır olur

[çıkar]. En ağır cezâyı müstelzem olan [gerektiren] hüküm, diğerlerinin yerine ka'im olur [yerine geçer]. Yoksa cerâ'im [suçları] tefrîk edilerek [ayırarak] bir kısmı bir mahkemede bir hükme iktirân [yaklaştırırken] diğeri diğer bir mahkemede bi'l-muhâkeme [muhâkeme etmekle] hükme iktirân etmek [vardırmak] ya`nî, ayrı ayrı cürümler [suçlar] için ayrı ayrı hükümler vermek câ'iz [doğru] olmaz. Binâ'en-`aleyh kendileri haklarında diğer mahkemede derdest-i rü'yet [görülmekte] olan bir da`vâ için mâdem ki Dîvân-ı `Âlî'ye [yüce divana] `â'id olan da`vâya mahkeme-yi `âlîleri vaz`-ı yed edemiyor [el koyamıyor]. Diğer bir mahkemenin [v]az`-ı yed etmiş olduğu bir cürme [suça] vaz`-ı yed etmemek [el koymamak] îcâb eder. Çünki bu hâlde, ya`nî ictimâ`-i cerâ'im [toplu suçlar] hâlinde cerâ'imin tedkîki ve ayrı ayrı muhâkemesi kanûnen câ'iz [doğru] olamaz.

Cemâl Molla Bey - Re'îs Paşa hazretleri; bendeniz de refîk-i muhteremime [saygı değer arkadaşıma] iştirâk ediyorum. Diğer bahisler kendi şahsına `â'id ba`zı mülâhazâtdan [düşüncelerden] `ibâretdir. Vazîfe mes'elesini tekrar ediyorum.

Mustafâ Nazmî Bey - (Müdde`î-i `Umûmî [savcı]) Der-miyân edilen [ileri sürülen] vazîfe ve salâhiyet [yetki] mes'elesi hakkında bendeniz de nokta-i nazarımı [görüşümü] `arz edeceğim. İcrâ'sı taleb olunan muhâkemenin (işidilmiyor sadâları) bu Dîvân-ı Harbe mi, yoksa Kanûn-ı Esâsî'nin ta`yîn etdiği [belirttiği gibi] Dîvân-ı `Âlî'ye mi [yüce divana mı] `â'iddir. Bu cihetin [yönün] ta`yîni isnâd olunan cürmlerin [suçların] umûr-u me'mûreden [kendi memurluklarına ait olan işlerden] münba`is olub [doğup] olmadığının ta`yînine [belirlenmesine] mütevakkıfdır [bağlıdır] ve kararnâmede ve ithâmnâmede iddi`â olunan cürmler [suçlar], me'mûriyet i`tibâriyle tahaddüs etmemiş [ortaya çıkmamış], Merkez-i `Umûmî'de ve Merkez-i `Umûmî'nin ictimâ`-ı `umûmîsinde tahaddüs etmiş [ortaya çıkmış] cerâ'imden [suçlardan] dolayıdır. Şu hâlde sûret-i sevk-i da`vâ [davanın sevk şekli] vazîfe-yi me'mûreden [kendi görevlerinden] münba`is olmak üzere [doğduğunu] telakkîye [kabul etmeye] müsâ`id değildir. İbrâhîm Bey hakkındaki cerâ'im-i ictimâ`îye [toplu suçlar] mes'elesi henüz ma`lûm [belli] değildir. Ba`zı evrâkın, Meclis-i Meb`ûsân'dan müdde`î-i `umûmîlik [savcılık] makamına gönderildiğini haber verdiler. Eğer bu cürmün [suçun] hîn-i muhâkemede [muhâkeme sırasında] vazîfe-yi me'mûreye ta`alluku tahakkuk ederse [kendi görevleri içinde olduğu anlaşılırsa] olvakit nazar-ı dikkate alınabilir. Vazîfe ve salâhiyet [yetki] mes'elesi kat`îyen mevzû`-u bahs olamaz. Fakat hâl-i hâzır [şu anki hali] i`tibâriyle bu, mahkeme-i `âlîyenizin dâ'ire-i salâhiyetindedir [yetkisi içindedir]. Çünki sevk-i da`vâ şundan `ibâretdir kararnâmede kırâ'at olunan [okunan] sırf şahsî cerâ'imdir [suçlardır]. Eğer hîn-i muhâkemede [muhâkeme sırasında] öyle olmadığı tahakkuk ederse [anlaşılırsa] olvakit nazar-ı dikkate alınabilir.

Re'îs - Lâzım gelen tedkîkâtın îfâ'sından sonra kararımızı teblîğ edeceğiz. Pençşenbe [perşembe] günü sâ`at birde inşâ'allah ikinci muhâkemeye mübâşeret ederiz. [başlarız]

Birinci Muhâkemenin Sonu

Sâ`at	Dakîka
30 (3?)	30

Dîvân-ı Harb-i `Örfî Zabıt Hey'etine Me'mûr
Ziyâ'eddîn

Re'îs: **Ferîk Nâzım Paşa**
A`zâ: **Mîrlivâ' Zekî Paşa, Mîrlivâ' Mustafâ Paşa, Mîrlivâ' `Alî Nâzım Paşa, Mîralay Receb Ferdî Bey**
Müdde`î-i Umûmî [savcı] Mu`âvini: **Reşâd Bey**

İKİNCİ MUHÂKEME*

Pâzâr: 4 Mayıs 1335

Vicâhen [yüzlerine karşı] Muhâkemesi İcrâ' Edilen [yürütülen] Maznûnların [sanıkların] Esâmîsi [isimleri]: **Sa`îd Halîm Paşa, Halîl Bey, Ahmed Nesîmî Bey, İbrâhîm Bey, Tal`at Bey, Rızâ' Bey, Midhat Şükrü Bey, Ziyâ' Gökalp Bey, Kemâl Bey, Şükrü Bey, Cevâd Bey, `Âtıf Bey**

Gıyâben [kendileri olmaksızın] Muhâkemesi İcrâ' Edilen [yürütülen] Maznûnların [sanıkların] Esâmîsi [isimleri]: **Tal`at Efendi, Enver Efendi, Cemâl Efendi, Doktor Nâzım Efendi, Doktor Bahâ'e'd-dîn Şâkir Efendi, Doktor Rüsûhî Efendi, `Azîz Efendi**

Birinci Celse

Sâ`at	Dakîka
1	20

Halîl Bey - Paşam müsâ`ade buyurursanız bir istid`â'mız [dilekçemiz] var. Hey'et-i celîleye [yüce kurula] takdîm edeyim (istid`â'yı makam-ı riyâsete takdîm eder)

(*) *Takvîm-i Vekayi*, Nr. 3543, S. 1-14; İkinci Muhâkeme, 4 Mayıs 1335.

Re'îs - (Zabıt Kâtibine hitâben) Buyurun istid`âyı okuyunuz.

Reşâd Bey - (Müdde`î-i `Umûmî [savcı] Mu`âvini) Paşa hazretleri müsâ`ade buyurursanız usûl-ü muhâkemeye `â'id ufak bir fıkra `arz edeceğim. Tarafeyn [iki tarafın], vazîfe mes'elesine dâ'ir iddi`â ve müdâfa`a nâmelerini söylemiş oldukları cihetle [sebeple] mes'ele, mahkeme kararına mu`allakan [bağlı olarak] kalmışdır. Ya`nî ihtimâl ki Halîl Bey efendi tarafından verilen `arz-ı hâlin [dilekçenin] mahkeme kararına ta`alluku [ilişkisi] olabilir. Şu hâlde, mahkemenin kararının teblîğinden sonra okunması usûl-ü muhâkeme kavâ`idi îcâbâtındandır [kurallarının gereklerindendir].

Re'îs - Zâten kararda mündericdir [kararın içinde mevcuttur] (Zabıt Kâtibine hitâben) Kararnâmeyi okuyunuz: ***<15Sl>*** Keyfiyet [durum] müdâfa`a vekîllerinin irâ'e eyledikleri [gösterdikleri] dört nokta-i nazardan [görüş açısından] tedkîk ve müzâkere olundukda [incelendikten ve görüşüldükten sonra]: Birinci nokta-i nazar [görüş] hakkında iddi`â ve kararnâme tedkîk edilmekle anlaşılıyor ki makam-ı iddi`ânın muvazzahan [açık olarak] der-miyân eylediği [söylediği] vechile [sebeple] İttihâd ve Terakkî Cem`iyet-i münfesihasının [feshedilmiş cemiyetin] şahs-ı ma`nevîsi cerâ'im-i `adîde [birçok suç] ile taht-ı ithâm ve mes'ûliyetde bulundurulmakda idüğinden [suçlamakta ve sorumlu olduğundan] cem`iyet-i mezkûrenin [zikredilmiş olan cemiyetin] Merkez ve Meclis-i `Umûmîleri [genel merkez ve meclisi] a`zâlıklarında [üyeliklerinde] bulunmuş olan maznûnînin [sanıkların] cerâ'im-i mezkûrenin [zikredilmiş olan suçların] vuku`una sebebiyet vermiş ve bu cümleden olarak Tehcîr Kanûnu'nun tatbîkâtı [uygulamaları] sırasında mecâlis-i mezkûrenin [zikredilmiş olan meclislerin] şuraya buraya ta`yîn ve i`zâm eyledikleri [gönderdikleri] murahhaslar [delegeler] ve me'mûrlar ma`rifetleriyle tertîb olunan [düzenlenen] cinâyâtın kâffesine [cinayetlerin hepsine] vukufları [haberleri] bulunduğu ve inzimâm-ı re'yleriyle [fikrî katılımlarıyla] tahaddüs etmiş [meydana gelmiş] olduğu irâ'e olunan [gösterilen] delâ'il-i mukanna`a [gizli deliller] ve vesâ'ik-i `adîde [birçok belge] ile isbât edilmekde ve cerâ'im-i mezkûrenin [zikredilmiş olan suçların] vuku`una ***<16Sa>*** müzâheretde [yardımda] bulunmuş olmak üzere itham olunmakda [suçlanmakta] olmalarına karşı cerâ'im-i mebhûsenin [bahsedilmiş olan suçların] bi'l-cümle [bütün] teba`a-yı `Osmânîyenin muhâfaza-yı hukûk ve hayâlarını zâmin ve mütekeffil [kefil] olmaları lâzım gelen hey'et-i hükûmet erkânının [bakanlar kurulunun] vükelâlık umûrundaki [bakanlık işlerindeki] hatî'ât [yanlışlıklar] ve seyyi'âtlarından [kötülüklerinden] münba`is olduğunu [doğduğunu] iknâ` içün serd edilen [söylenilen] husûsât hiçbir vechile [sebeple] muhıkk [haklı olarak] ve nefsü'l-emre [gerçekten] muvâfık [uygun] görülemediğinden merdûd [reddedilmiş] ve Teşkilât-ı Mahsûsa doğrudan doğruya Merkez-i `Umûmî'nin zîr-i idâresinde [idaresi altında] bulunmuş olsun veyâhûd bir dâ'ire-i resmîyeye mensûb [üye] şu`be-yi idâre `add [kabul] edilsün maksad ve tarz-ı teşkili [kurulma şekli] mevzû`-u bahs [sözkonusu] olmayub zâhiren [görünürde] harb gâyelerini istihsâl [yerine getirilmesi] uğrunda istihdâm olunacağı [kullanılacağı] işâ`a edilen [duyurulan] Teşkilât-ı Mahsûsa'ya mensûb [üye] efrâd meyânına [arasında] li-maksadin [maksatları gereği] idhâl edilmiş olan bir takım mücrimîn [suçluları] ve serserîleri tehcîr kâfilelerine suver-i muhtelifede [değişik şekilde] taslît ederek [sataştırarak] ifnâ' [yok etme] ve taktîl [katliam] ef`âlini [fiillerini] kuvveden fi`ile çıkarmakda istihdâm edilmekle [kullanılmakla] birçok `â'ilelerin mahv ve nâ-bûd [yok] olmalarına rızâ' göstermiş ve müzâheretde [yardımda] bulunmuş oldukları iddi`âsını kuvvetden düşürecek mâhiyeti [niteliği] hâ'iz olmayan müdâfa`âtdan ma`dûd bulundukları [sayıldıkları] gibi ikinci nokta-i nazarda [görüşte] bast olunan [uzun

uzun anlatılan] farazîyât [varsayımlar] hey'etimizin hâric-ez-vazîfe [görevi dışında] Kanûn-ı Esâsî'mizin [30, 31]'inci maddelerinde beyân olunduğu vechile [şekliyle] hükûmetin siyâset-i `umûmîyesinden dolayı muhâkeme icrâ'sını tasavvur etmediği [düşünmediği] ve ancak makam-ı iddi`ânın der-miyân eylediği [ileri sürdüğü] cerâ'im-i `adîde-yi `âdîye [birçok adi suçlar] ile ithâm olunan [suçlanan] İttihâd ve Terakkî Cem`iyeti şahsiyet-i ma`nevîyesinin hey'et-i icrâ'îyesine [yürütme kuruluna - başkanlığına] dâhil bulundukları cihetle [sebeple] ittihâz olunan [alınan] mukarrerât [kararlar] ve izhâr edilen müzâherâtdan [yapılan yardımlardan] şahsen mes'ûl [sorumlu] gösterilmeleri üzerine cereyân etdirilecek muhâkemenin mâhiyeti [niteliği] A`yân müzâkeresinde [toplantısında] riyâsetin [başkanlığın] bir su'âline `Adlîye Nâzırı Beyefendi tarafından cevâben beyân edilen mütâla`a-yı zâtîye [kişisel düşünce] ile tagayyür edemeyeceği [değişemeyeceği] ve a`zâdan [üyeden] bir zâtın i`tâ eylediği [verdiği] takrîrin [önergenin] reddi dahi hiçbir vakit tefsîr [yorum] kararı `add [kabul] ve i`tibâr olunamayacağı eclden [sebepten] müdâfa`a vekîllerinin isnâd etmek istedikleri a`yân-ı kirâmın [yüce âyânın] hakk-ı tefsîrine [yorum hakkına] müdâhale sûretiyle olmayub mücerred [yalnız] 16 Kanûn-ı Evvel 334 târîhiyle tasdîk-i `âlî-yi cenâb-ı pâdişâhîye [yüce padişahın onayına] iktirân etmiş [sunulmuş] olan kararnâmenin taktîl [katliam] ve tehcîr da`vâsını rü'yete [bakılmasına] me'mûr eylediği mülgâ [bugün işlerliği olmayan] Dîvân-ı Harbin ibtidâr etmiş [süratle başlamış] olduğu mezkûr [zikredilmiş olan] da`vâların Dîvân-ı Harb-i hâzırımız [hazır bulunan divan-ı harbimiz] hakkındaki 8 Mart 335 târîhli kararnâmeye tevşîh buyurulan [süs olan] İrâde-yi Senîye-yi Hazret-i Tâc-dârî [padişahın yüce emri] ile me'mûr edilmiş bulunmasına tebe`an [uyarak] maznûnîn-i müşâr ve mûmâ-ileyhimin [adı geçenlerin] şahsen mütecâsir oldukları [yeltendikleri] ânifü'l-beyân [biraz önce beyan edilen] ef`âlden [fiillerden] dolayı muhâkemelerinin icrâ'sı dâhil-i dâ'ire-yi vazîfe [dairemizin görevi olarak] görülmüşdür. Üçüncü nokta-yı nazardan [görüşten] tedkîkâta girişilince: İdâre-i `Örfîyenin [sıkıyönetimin] ne zamân-ı i`lânını düşünmek ne de sebeb-i i`lânını aramağa lüzûm görünmeyüb beş seneye karîb [yakın] bir zamândan beri devâm eden Harb-i `Umûmî muktezâsından [gereklerinden] olarak seferberlik i`lânı ile berâber Memâlik-i `Osmânîye'nin her tarafına teşmîl edilen [yayılan] İdâre-i `Örfîye [sıkıyönetim] maznûnînine [sanıklara] `atf ve isnâd olunan [dayandırılan] cerâ'imin [suçların] esnâ-yı vuku`unda [gerçekleştiği sırada] câri [yürürlükte] olduğu gibi elyevm [bugün] dahi bâkî [kalıcı] bulunduğuna binâ'en [dayanarak] İdâre-i `Örfîye [sıkıyönetim] Kararnâmesi'nin ikinci maddesinde bi-ibâretihâ [metninin aynısıyla] [İdâre-i `Örfîyenin [sıkıyönetimin] i`lân olunmasıyla berâber Kanûn-ı Esâsî'nin ve sâ'ir kavânîn [kanunlar] ve nizâmât-ı mülkîyenin [mülkî tüzüklerin] işbu İdâre-i `Örfîye Kararnâmesi'ne muhâlif [aykırı] olan maddeleri ahkâmı [hükümleri] İdâre-i `Örfîye devâm etdikce muvakkaten [geçici] ta`tîl olunacakdır] nâtık olduğuna [bildirildiğine] <16Sb> nazaran bi'l-`umûm [bütün] `Osmânlılarla birçok ecânibin [yabancıların] te'sîrât-ı `azîmesini [büyük etkisinin] bâdî [sebep] olub husûle [meydana] getirdiği heyecân-ı `umûmî bir galeyân ve teşevvüşâta [karışıklıklara] munkalib [dönmüş] olması taht-ı ihtimâlde bulunduğuna göre cerâ'im-i mebhûse [bahsedilmiş olan] fâ`illerinin zâhire ihrâcı ve haklarında lâzıma-yi `adâletin [gerekli adaletin] vakit ve zamânıyla îfâ'sı [yerine getirilmesi] İdâre-i `Örfîye [sıkıyönetim] muktezayât-ı kanûnîyesinden [kanunî gereklerinden] bulunduğuna binâ'en [dayanılarak] tastîr buyurulan [yazılan] mezkûr [zikredilmiş olan] kararnâmelere tevfîkan [uygun olarak] maznûn-ı müşârün-ileyhim [adı geçen sanıklar] haklarında mülgâ [bugün işlerliği olmayan] Dîvân-ı Harb-i mahsûsca ta`kîbât-ı kanûnîyeye [kovuşturma]

ibtidâr olunmuş [süratle başlanmış] ve mütâla`ât-ı mantıkîyeye binâ'endir [akılcı düşüncelere dayanılarak] ki dâ'ire-i istintâkîyede [sorgu hakimliğinde] îrâd olunan [söylenen] es'ileden [sorulardan] vükelâlık vezâ'ifine [vazifelerine] `â'id olan su'âllere cevâb i`tâsında [verildiğinde] beyân-ı ma`zeret [özür beyan] edilmiş ve şahıslarına münhasır [özgü] ef`âl [fiiller] hakkındaki su'âllere lâzım gelen cevâblar muvazzahan [açık olarak] ityân olunmuşdur [söylenilmiştir]. Her ne sûretle tedkîk olunur ise olunsun üçüncü nokta-yı nazarda [görüşte] dahi husûsât-ı muharrereden [yazılı konulardan] muhâkeme edilecek olan müşâr ve mûmâ-ileyhimin [adı geçenlerin] muhâkemelerini mehâkim-i `adlîyeye [adlî mahkemelere] sevke mecbûriyet-i kanûnîye bulunmak şöyle dursun ânifen [daha önce] zikr olunduğu üzere kararnâmeler ahkâm-ı celîlesiyle [yüce hükümleriyle] Dîvân-ı Harbimizin mezkûr [zikredilmiş olan] da`vâyı rü'yete [görmeye] bi'l-hâssa [özellikle] me'mûr edildiği teslîm olunur. Vükelâlıkda [bakanlıkta] bulunmuş olan maznûnîn [sanıkların] muhâkemesinin Dîvân-ı Harbce rü'yet olunamayacağı [görülemeyeceği] hakkındaki müdâfa`âtın sûret-i muharrere vechile [yazılı olduğu üzere] redd ve cerhinden [kabul ettikten] sonra diğer maznûnlar [sanıklar] hakkında der-miyân olunan [ileri sürülen] mütâla`ât [düşüncelerin] bi'l-küllîye [hepsinin] gayr-ı vârid [geçersiz] olacağı pek bedîhîdir [açıktır] dördüncü nokta-yı nazara [görüşe] gelince: Dîvân-ı Harbin rü'yetine ibtidâr eylediği [görmeye süratle başladığı] muhâkeme Dîvânîye meb`ûsunun takrîrinde [önergesinde] muharrer [yazılı] cerâ'im [suçlar] şeklinde olmayub makam-ı iddi`ânın İttihâd ve Terakkî Cem`iyetinin şahs-ı ma`nevîsine `atf ve isnâd eylediği [dayandırdığı] ve müstantık [sorgu hakimliği] kararnâmesinin gösterdiği cerâ'im-i muhtelifenin [değişik suçların] cem`iyet-i mezkûre [zikredilmiş olan cemiyet] Meclis ve Merkez-i `Umûmîsi mukarrerâtından [kararlarından] doğmuş olması elde edilen delâ'il ve vesâ'ik [deliller ve belgeler] ile isbât olunarak mezkûr [zikredilmiş olan] meclisler de sâhib-i re'y [görüş sahibi] olan zevâtın [kişilerin] `alâka ve medhalleri derecâtı [ne derece karıştıklarını] tahakkuk etdirilmek [meydana çıkarttırılmak] ve ana [ona] göre haklarında karar ittihâz olunmak sadedinde [almak konusunda] cereyân edeceğine ve vükelâ-yı müdâfa`adan [savunma avukatlarından] Celâle'd-dîn `Ârif Bey Efendi'nin tenvîr ve tavzîh-i müdâfa`a zımnında [açıkladığı ve aydınlattığı savunması içinde] beyân eylediği misâl sûret-i âtîyedeki [aşağıdaki] şekilde tasvîr ve tasavvur olundukda [düşünüldükte] meselâ: hafî [gizli] veyâ âşikâr her kangı [herhangi] bir cem`iyet tarafından tertîb olunmuş [düzenlenmiş] bir vak`a-yı cinâyetkârâne [katile yakışır olay] bir şerzime-yi bâgîye [kudurmuş asiler] tarafından mevki`-i hudûsa [meydana] getirildiği ve bunların içlerinde hattâ vükelâ-yı hâzıradan [şu anda bakan olan] bir zâtın da bulunduğu farz olunsa mütecâsirler [yeltenenler] meyânında [arasında] vükelâdan birinin bulunmasından dolayı vak`a-yı mebhûse [bahsedilmiş olan olay] hakkında ta`kîbât-ı kanûnîye [kovuşturma] îfâ'sını [yapılması] ve muhâkemenin icrâ'sını imkânsız bırakmamak ve hükûmeti nâ-çâr [çaresiz] bir vaz`iyetde kalub anarşi hâline sokmamak içün vâzı`-ı kanûn [kanun koyucu] İdâre-i `Örfîye [sıkıyönetim] Kararnâmesi'nin dokuzuncu maddesinde bi-`ibâretihâ [metninin aynısıyla] [Dîvân-ı Harb münhasıran [özellikle] makamına ka'im olduğu [geçtiği] mehâkim-i `âdîye-yi cezâ'îyenin [adî ceza mahkemeleri] vezâ'ifiyle [vazifeleriyle] mükellef [yükümlü] olduğundan İdâre-i `Örfîye [sıkıyönetim] i`lân olunan mahallin [yerin] hâricinde kâ'in [bulunan] mahkemede bakılan veyâ bakılacak olan mahallin mehâkim-i `âdîyesinin [adî mahkemelerin] salâhiyeti [yetkisi] dâhilinde olmayan bir işe müdâhaleye hakkı olamayacağı gibi idâre-yi `örfîye [sıkıyönetim] altında bulunan mevki`in mehâkim-i `âdîyesinin [adî mahkemelerinin] idâre-i `örfîye i`lânından

evvel bir dereceye kadar rü'yet etmiş [bakmış] olduğu işlere dahi bakamayacakdır] deyü mezkûr olduğuna [zikredildiğine] göre mehâkim-i `âdîyede [adî mahkemelerde] rü'yetine ibtidâr olunan [görülmeye başlanan] bir da`vânın rü'yetinden [görülmesinden] Dîvân-ı Harbler memnû` kılınmış [engellenmiş] ve fakat mehâkim-i istisnâ'îyeden [istisna mahkemelerden] bulunan ve memleketimizde nâdiren ismi işidilmekden başka şimdiye kadar mevcûdiyeti <17Sa> hiss olunamayan Dîvân-ı `Âlî'de [yüce divanda] ibtidar olunmuş [başlanmış] olduğu tasavvur edilen [düşünülen] bir da`vâ bile olsa `inde'l-iktizâ [gerekirse] ol da`vânın rü'yetinden [görülmesinde] Dîvân-ı Harbi mezkûr [zikredilmiş olan] kararnâme men` [yasak] etmemiş olduğu sarâhatıyla [açıklamasıyla] berâber farz-ı mahall [örnek] olarak bahs olunan da`vânın Dîvan-ı `Âlî'ce [yüce divanca] rü'yetine [görülmesine] ibtidâr edilmiş [başlanmış] olması farz olunsa bile bâlâda [yukarıda] zikr olunduğu vechile [şekilde] İttihâd ve Terakkî Cem`iyetinin şahsı ma`nevîsine `atf olunan [dayandırılan] cerâ'imle [suçlarla] maznûnîn-i müşârün-ileyhimin [adı geçen sanıkların] merbûtiyetleri [bağlılıkları] da`vâsı Meclis-i Meb`ûsân ve A`yân'ca kat`îyen mevzû`-u bahs olmamış olub Dîvânîye meb`ûsu Fu'âd Bey'in takrîrinde [önergesinde] ta`dâd olunan [sayılan] cerâ'imin [suçların] bile Kanûn-ı Esâsî'nin (127)'nci maddesinde bi-`ibâretihâ [metninin aynısıyla] [Meclis-i Meb`ûsân a`zâsından biri veyâ birkaçı hey'et-i meb`ûsânın dâhil-i dâ'ire-i vazîfesi [vazife dairesi içinde] olan ahvâlden [durumlardan] dolayı vükelâ-yı devletden [devletin bakanlarından] bir zât hakkında mes'ûliyeti [sorumluluğu] mûcib [gereği] şikâyet beyân etmek istedikleri hâlde re'îse bir takrîr [önerge] i`tâ etmek [vermek] lâzım gelir takrîr [önerge] re'îs tarafından meb`ûsâna ba`de'l-ihbâr [haber verildikten sonra] hey'et-i `umûmîyece [genel kurulca] kur`a ile ta`yîn edilecek bir şu`beye târîh-i i`tâsından [tarih verildikten] nihâyet üç güne kadar irsâl olunur [gönderilir] şu`bece tahkîkat-ı lâzıma icrâ' [gerekli araştırmalar yapıldıktan] ve iştikâ' [şikâyet] olunan zat tarafından îzâhât-ı kâfîye [yeterli açıklamalar] istihsâl olundukdan [yapıldıktan] sonra şikâyetin şâyân-ı müzâkere [görüşmeye değer] olduğuna ekseriyet-i ârâ [oy çoğunluğu] ile karar verildiği hâlde bir kararnâme tertîb olunub [düzenlenip] hey'et-i `umûmîyeye [genel kurula] `arz olunur. Hey'et-i `umûmîyede vuku`bulacak müzâkerât [görüşmeler] netîcesinde lede'l-iktizâ [gerektiği zaman] şikâyet olunan zât da`vet ile bi'z-zât veyâ bi'l-vasıta [araçla] vereceği îzâhât istimâ` kılındıkdan [dinlendikten] sonra re'ye mürâca`at edilür kırâ'at olunan [okunan] kararnâme a`zâ-yı mevcûdenin sülüsân ekseriyetiyle [üçte iki çoğunluğuyla] kabûl olunur ise muhâkeme talebini müş`ir [bildiren] mazbatası tanzîm [düzenlenir] ve re'îs tarafından makam-ı sadârete takdîm olunur [sunulur]] deyü mezkûr [zikr] olduğu vechile [şekilde] teklîf olunan husûsun mâhiyetini [niteliğini] ta`yîn zımnında [için] icrâ' edilmiş nâ-tamâm [eksik] bir tahkîkatdan `ibâret olub hey'et-i `umûmîyede müzâkere edilecek [görüşülecek] mâhiyetde [nitelikte] bulunub bulunmadığını bile takarrür etdirilememiş [kararlaştırılamamış] nâ-tamâm [eksik] bir tahkîkat olduğundan hiçbir zamân Dîvân-ı `Âlî'nin [yüce divanın] rü'yetine ibtidar eylediği [bakmaya başladığı] bir da`vânın tahkîkatı `add [kabul] olunamaz çünki tahkîkat-ı mezkûre [zikredilmiş olan araştırmalar] netîcesinde keyfiyet [durum] hey'et-i `umûmîyede [genel kurulda] müzâkereye şâyân [görüşülmeye değer] görülürse ba`dehu [daha sonra] i`tâ olunacak [verilecek] sülüsân ekseriyet [üçte iki çoğunluk] kararıyla Dîvân-ı `Âlî teşkiline [kurulmasına] lüzûm gösterilebileceği mâdde-yi mezkûre [zikredilmiş olan maddenin] tedkîkâtından müstebân olmakdadır [açıkça anlaşılmaktadır] şu hâlde hey'et-i `umûmîde müzâkeresine [görüşülmesine] bile karar verilememiş olan Beşinci Şu`be'nin nâ-tamâm [eksik] tahkîkatı Dîvân-ı `Âlî'ce [yüce divan-

ca] muhâkemeye ibtidâr edilmiş [başlanmış] mâhiyetinde [nitelikte] `add [kabul] olunamayacağı bedâheti [apaçık] nümâyân oluyor [görünüyor]. Hulâsa [kısacası]: Nikat-ı erba`a-yı nazardan [dört görüş açısından] serd olunan [söylenen] müdâfa`at bâlâda [yukarıda] mestûr [yazılmış] olduğu vechile [üzere] red ve cerh olunarak [kabul olunmayarak] ittihâz-ı karar [kararın kabulü] içün rehber ve delîlimiz olan bâlâda [yukarıda] mezkûr [zikredilmiş olan] mevâdd-ı kanûnîyeye [kanun maddelerine] müsteniden [dayanarak] ve `adâlet-penâh pâdişâhımızın [adaletli padişahımızın] tasdîk-i `âlî-yi hümâyûnlarına [yüce onaylarına] iktirân etmiş [sunulmuş] olan mezkûr [zikredilmiş] kararnâmelere tevfîkan [uygun olarak] da`âvî-yi mebhûsenin [bahsedilmiş olan davaların] rü'yetine [görülmesine] me'mûr olan Dîvân-ı Harbimiz hey'eti hiçbir dakîka pîş-gâh-ı enzârından [gözleri önünden] ayırmak istemediği kanûn-ı mevzû`a-yı `Osmânîye [Osmanlı kanunları] ve îmân-ı kâmil [tam bir iman] ile mu`tekid [inanmış] bulunduğumuz ahkâm-ı celîle-i Kur'ânîye'den [Yüce Kur'an'ın hükümlerinden] der-tamâm inhirâf etmeksizin [sapmaksızın] ve hiçbir nüfûz ve taraf-gîrîye [etki ve taraftarlığın] kat`îyen müncezib olmaksızın [etkisine girmeksizin] **[**mahâfetu'llâh [Allah korkusu]**]** ile meşhûn [dolu] olan kalblerimizin zarabâtından [çarpmasından] başka sadâya kulaklarımız sâmit [sağır] olduğu hâlde kudret-i beşerîyenin [insanlığı gücünün] yetdiği mertebede [derecede] tatbîk-i `adâlete [adaleti uygulamaya] cezm ü kasd ederek [kesin olarak karar vererek] mezkûr [zikredilmiş olan] da`vânın rü'yetine [görülmesine] Dîvân-ı Harbin vazîfedâr olduğuna müttefikan [oybirliğiyle] karar verildi. 4 Mayıs 335 ***<17Sl>***

Re'îs - İstid`âyı [dilekçeyi] da okuyunuz.

Dîvân-ı Harb-i `Örfî Riyâseti Cânib-i `Âlîsine [Yüce Başkanlığına]

`Atûfetlü [merhametli] Efendim Hazretleri,

Evrâk-ı havâdisden [gazetelerden] birinde manzûr-u `âcizi [görülmüş] olan beyânât-ı `alîyeleri [yüce beyanları] meyânında [arasında] **[**Meclis-i Meb`ûsân'dan celb edilen [istenen], evrâk mevâdd-ı istîzâhîyeden [açıklama istenen işlerden] `ibâretdir ve taktîl [katliam] ve tehcîre mütedâ'ir [dair] bir madde yokdur**]** fıkrası görülmüş olmakla `aleyhimize isnâd edilen da`vâ-yı hâzıranın [şu anki davanın] rü'yeti [görülmesi] mahkeme-i `alîyeleri [yüce mahkemenin] vazîfe ve salâhiyeti [yetkisi] dâhilinde bulunub bulunmadığına dâ'ir verilecek kararın tefhîminden [bildirilmesinden] mukaddem [önce] Kanûn-ı Esâsî'nin bu husûsa müte`allik [konuyla alakalı] olub salâhiyet [yetki] i`tirâznâmesinde der-miyân edilmeyen [söylenmeyen] ba`zı ahkâmının [hükümlerinin] dahi `ilâveten `arzına mecbûriyet hâsıl olmuşdur. Şöyle ki:

Kanûn-ı mezkûrun [zikredilmiş olam kanunun] otuz birinci maddesinde **[**..... ve şu`be tarafından tahkîkat-ı lâzıma icrâ' [gerekli olan araştırmaların yapılması].....**]** ve doksan üçüncü maddesinde **[**Dîvân-ı `Âlî [yüce divan] ikiye münkasım [ayrılmış] olub biri Dâ'ire-yi İthâmîye [suçla ile ilgili daire] diğeri de Dîvân-ı Hükümdür [hüküm verme divanı]**]** ve doksan dördüncü maddesinde dahi **[**bu dâ'ire şikâyet olunan zevâtın [kişilerin] müttehem [suçlu] olub olmadığına sülüsân ekseriyetle [üçte iki çoğunlukla] karar verir ve Dâ'ire-yi İthâmîyede bulunanlar Dîvân-ı Hükümde bulunamaz**]** tarzındaki kat`îyet-i ifâdelere nazaran Meclis-i Meb`ûsân'ın şu`be-yi mahsûsunda [özel şubede] icrâ' edilen tedkîkât, istîzâh [açıklama isteme] mâhiyetinde [niteliğinde] olmayub, tahkîkat-ı istintâkîyeden [sorgu ha-

kimliği araştırmalarından] `ibâret bulunduğu ve çünki taksîm-i vezâ'ife müte`allik [vazifelerin bölünmesiyle alakalı] maddeler de şu`be-yi mezkûreden [zikredilmiş olan şubeden] mâ`adâ [başka] tahkîkatı ibtidâ'îyeyi [ilk araştırmaları] yapacak başka hey'et-i tahkîkîye [araştırma kuruluna] irâ'e edilmemiş [gösterilmemiş] olduğu ve şu`be evrâk-ı tahkîkîyesine [araştırma evraklarına] dahi doğrudan doğruya hey'et-i ithâmîyece [suçlama kurulunca] vaz`-ı yed edileceği [el konulacağı] anlaşılmış ve şu hâlde tahkîkatın Meclis-i Meb`ûsân'ın bir şu`besince ve lüzûm-u muhâkeme kararının hey'et-i `umûmîyece [genel kurulca] ve ithâmın [suçlamanın], Dîvân-ı İthâmca [suçlama dairesince] ve hükmün dahi Dîvân-ı Hükümce [hüküm verme divanınca] icrâ' ve i`tâ olunacağı [verileceği] mütehakkık [doğru] bulunmuş olduğundan ve Beşinci Şu`benin matbû` [basılmış-yayınlanmış] zabıt varakalarının [evraklarının] üzerinde **[**tahkîki bâ kur`a [araştırılması kura ile] Beşinci Şu`beye isâbet eden Sa`îd Halîm Paşa ve Tal`at Paşa kabinelerinin evrâk-ı tahkîkîyesi**]** `ibâresi mevcûd bulunmasından şu`be-yi mezkûre [zikredilmiş olan şube] evrâkının evrâk-ı istîzâhîye [sorgu evraklarının] hükmünde telakkîsine [kabule] imkân-ı kanûnî olmadığı gibi tehcîr ve taktîl [katliam] hakkında dahi Dîvânîye meb`ûsu Fu'âd Bey merhûm tarafından verilüb esbâb-ı tecrîm [cezalandırma sebepleri] olmak üzere gösterilen takrîrin [önergenin] onuncu maddesinde sarâhat [açıklık] mevcûddur olbâbda [o konuda] emr ü fermân hazret-i men lehü'l-emrindir [emir sizindir]

4 Mayıs 335 Sâbık [eski] Meb`ûsân Re'îsi
Halîl

Re'îs - Bu husûsât; esnâ-yı müzâkerede [görüşme sırasında] kâmilen [tamamen] nazar-ı dikkate alınmışdır. Bu bâbdaki [konudaki] kanâ`ati; Dîvân-ı Harb'in kararını diğer muhâkemede tefhîm ederim [bildiririm].

Halîl Bey - Bendeniz; bir mes'ele-yi mütekaddime [geçmiş olan mesele] hakkında hey'et-i celîlenizden [yüce kurulunuzdan] söz istiyorum ve müsâ`ade buyurmanızı ricâ ediyorum.

Re'îs - İşidilmedi bir dahâ tekrar ediniz.

Halîl Bey - Bendeniz; bir mes'ele-yi mütekaddime hakkında isticvâbâta [sorguya] ibtidâr edilmeden [başlanmadan] evvel, hey'et-i celîlenize ba`zı ma`rûzâtda bulunmak istiyorum. Ondan dolayı müsâ`adenizi istirhâm [rica] ederim.

Re'îs - Bir karar daha var okusun ondan sonra. ***<18Sa>***

Halîl Bey - Peki efendim.

Re'îs - (Zabıt Kâtibine hitâben): Okuyunuz.

Sûret-i Karar

Muhâkemeleri icrâ' edilmekde [yürütülmekte] bulunan maznûn-ı `aleyhüm [sanıklar] meyânında [arasında] olub evvelce vükelâlıkda [bakanlıkta] bulunmuş olan Sa`îd Halîm Paşa ile Ahmed Nesîmî, İbrâhîm, Kemâl, Halîl ve Ma`ârif [eğitim] Nâzır-ı esbakı [eski bakanı] Şükrü Beyler ve firârî Tal`at Paşa ve Enver ve Cemâl Efendiler'in elyevm [bugün] taht-ı tevkîfde [tutuklu] şerîk-i cürmleri [suç ortakları] olub haklarındaki tahkîkatın ikmal edilememiş [tamamlanmamış] olmasından dolayı henüz Dîvân-ı

Harb'e sevk edilememiş olmasından dolayı henüz Dîvân-ı Harb'e sevk edilememiş ve evvelce vükelâlıkda bulunmuş olan maznûnîn-i sâ'ire [diğer sanıklar] ile birlikde icrâ'-yı muhâkemeleri [muhakeme edilmeleri] daha muvâfık [uygun] görülmesine binâ'en [dayanılarak] müşârün-ileyhime [adı geçenlere] `â'id da`vânın tefrîkiyle [ayırtedilmesiyle] bu bâbdaki [konudaki] evrâkın hey'et-i tahkîkîyeye [araştırma kuruluna] i`âdesine ve bu kerre vurûd eden [ulaşan] varaka-yı ihbârîyede [haber veilmiş olan evraklarda] muharrer [yazılı] husûsât hakkında dahi tahkîkat icrâ'sıyla [araştırma yapılmasıyla] cümlesinin [hepsinin] birden Dîvân-ı Harb'e sevk olunmalarına müttefikan [oybirliğiyle] karar verildi. 4 Mayıs 335

Re'îs - (Halîl Bey'e hitâben) Binâ'en-`aleyh zât-ı `âlîleri, başlanacak olan muhâkemede o husûs hakkında söz söylersiniz. Yarım sâ`at istirâhatdan sonra diğer zevâtın [kişilerin] muhâkemesine ibtidâr edeceğiz [başlayacağız].

Birinci Celsenin Hitâmı [sonu]

Sâ`at	Dakîka
1	40

İkinci Celse

Sâ`at	Dakîka
2	5

Vicâhen [yüzlerine karşı] Muhâkemesi İcrâ' Edilen [yürütülen] Maznûnların [sanıkların] Esâmîsi [isimleri]: **Tal`at Bey, Rızâ' Bey, Midhat Şükrü Bey, Ziyâ' Gökalp Bey, Cevâd Bey, `Âtıf**

Gıyâben [kendileri olmaksızın] Muhâkemesi İcrâ' Edilen [yürütülen] Maznûnların [sanıkların] Esâmîsi [isimleri]: **Doktor Nâzım Efendi, Doktor Bahâ'e'd-dîn Şâkir Efendi, Doktor Rüsûhî Efendi, `Azîz Efendi.**

Re'îs - Midhat Şükrü Bey kalsın diğerlerini götürünüz. (Midhat Şükrü Bey'den mâ`adâ [başka] maznûnîn [sanıklar] muhâkeme salonundan çıkarılır) Midhat Şükrü Bey Efendi i`lân-ı meşrûtiyetden sonra ne hidmetlerde [hizmetlerde] bulundunuz?

Midhat Şükrü Bey - Evvelâ Siroz'da. Sonra da Rumeli'nin sukûtundan [düşmesinden] sonra Burdur meb`ûsu oldum ve `aynı zamânda 329 târîhinde kongre kararıyla İttihâd ve Terakkî Cem`iyeti Kâtib-i `Umûmîliğine [genel sekreterliğine] ta`yîn olundum.

Re'îs - İttihâd ve Terakkî'ye ne zamân intisâb etdiniz [üye oldunuz]?

Midhat Şükrü Bey - Kable'l-meşrûtiyet [meşrutiyetten önce].

Re'îs - Nerede bulunuyor idiniz?

Midhat Şükrü Bey - Selânik'de hastahâne müdîri idim.

Re'îs - Ne gibi vezâ'ifle [vazifelerle] mükellefdiniz [yükümlüydünüz]?

Midhat Şükrü Bey - Hastahâne müdîrliğinde mi efendim?

Re'îs - İttihâd ve Terakkî'de. ***<18Sl>***

Midhat Şükrü Bey - Efrâdından idim, meb`ûsdum.

Re'îs - İnkılâb vuku`a gel[dik]den sonra İttihâd ve Terakkî Cem`iyeti neden dolayı temâdî-yi fa-`âliyete [faaliyetlerini devam ettirme] lüzûm gördü?

Midhat Şükrü Bey - Ne gibi efendim?

Re'îs - Ya`nî devâmına neden lüzûm gördü?

Midhat Şükrü Bey - Bir fırka-yı siyâsîye olduğu içün. Tabî`î o esnâda Meb`ûsân intihâb etdi [seçildi]. Her yerde olduğu gibi fırka hayâtı.

Re'îs - Fırka-yı siyâsîye şekline ne vakit girdi?

Midhat Şükrü Bey - İnkılâbı müte`âkib [ardından] o şekle girmeğe çalışdı.

Re'îs - Bir program yapıldı mı efendim?

Midhat Şükrü Bey - Yapıldı efendim Merkez-i `Umûmî [genel merkez]'de bendeniz bulunmadım. Fakat efrâdından olmak ve meb`ûs bulunmak dolayısıyla biliyorum. Program o kadar vâsi` [geniş] değildi. Mahdûd [sınırlı] idi sonra yavaş yavaş tevessü` etdi [genişledi].

Re'îs - Siz ne vakit İttihâd ve Terakkî Cem`iyetinin Merkez-i `Umûmî'sine dâhil oldunuz?

Midhat Şükrü Bey - Balkan Harbinden sonra 328'de İstanbul'a nakl etdikden sonra.

Re'îs - Merkez-i `Umûmî'nin mukarrerâtı [kararları] ne sûretle zabt olunurdu [yazılırdı- kaydedilirdi]?

Midhat Şükrü Bey - Müzâkerâtın [görüşmelerin] mukarrerâtı mı?

Re'îs - Evet.

Midhat Şükrü Bey - Bir defter üzerine arkadaşlardan biri müzâkerâtı zabt ederdi [yazardı].

Re'îs - Hâzırûn [hazır bulunanlar] tarafından imzâ' edilir mi idi?

Midhat Şükrü Bey - İmzâ edilmek `âdet değildi efendim.

Re'îs - O hâlde hâzır-bi'l-meclis [mecliste hazır] olanlarla olmayanlar o kararı kabûle mecbûr mı idi?

Midhat Şükrü Bey - Evet; hâzır bulunmayanlar da bi'l-âhare [daha sonra] kesb-i ıttılâ` ederdi [bilgi edinirlerdi]. Fakat ictihâdına [görüşüne] muvâfık [uygun] olmazsa tabî`î kabûl etmezdi.

Re'îs - Ne ile ma`lûm, mürûr-u zamânla [zaman aşımıyla] o adamın ictihâdına [görüşüne] tevâfuk edüb [uygun gelip] etmediği ne ile sâbit [ispat] olacak.

Midhat Şükrü Bey - Ertesi celsede kendisi bu kararı görür. Evet. Eğer muvâfık [uygun] görmezse tekrar münâkaşa ederdik [tartışırdık]. Ma`a-mâ-fih kabûl ederdi. Kabûl etmediği takdîrde muhâlif mevki`inde kalır tabî`î ekseriyetin [çoğunluğun] kararına tabi`yet ederdi [uyardı].

Re'îs - Kabûle mecbûr mu idi?

Midhat Şükrü Bey - Tabî`î kabûl etmezse isti`fâ ederdi.

Re'îs - Bir mes'elede ihtilâf husûlü [ayrılık olması] isti`fâyı intâc eder [doğurur] mi idi?

Midhat Şükrü Bey - Şimdiye kadar vâki` olmamışdı. Ârzû ederse isti`fâ eder. Nizâmnâmemizde [tüzüğümüzde] böyle bir şey' yokdur ya`nî isti`fâ verir veyâhûd kabûle mecbûrdur; diye bir kayd yokdur. *<19Sa>*

Re'îs - Anlamak istediğim mes'ele; Meclis-i `Umûmî'de müzâkere edilmiş [görüşülmüş] olan bir madde bir zâtın ictihâdına [görüşüne] muvâfık [uygun] gelmezse mürûr-u zamânla [zaman aşımıyla] o madde hakkındaki kanâ`atini [inancını] nasıl isbât edecek?

Midhat Şükrü Bey - Mürûr-u zamân [zaman aşımı] çok mu efendim?

Re'îs - Olur ya; bir iki sene sonra.

Midhat Şükrü Bey - Şimdiye kadar vâki` olmadı.

Re'îs - Nefsinizde [sizde] vâki` olmamış olabilir fakat arkadaşlar hakkında da olmadı mı?

Midhat Şükrü Bey - Hâyır efendim.

Re'îs - Şu hâlde hâzır-ı meclis [mecliste hazır] olanlarla olmayanlar müttehaz [alınan] karara ri-`âyet etmeğe [uymaya] mecbûrdur.

Midhat Şükrü Bey - Müzâkeremizin [görüşmelerimizin] günleri yokdu. Kâğıdlar toplandığı vakit ictimâ` edilirdi [toplanılırdı]. Eğer bir karar varsa merak edüb sorardı. İctihâdına [görüşüne] muvâfık [uygun] olub olmadığı gibi bir mes'ele hiçbir zamân mevzû`-u bahs [sözkonusu] olmamışdır.

Re'îs - A`zâdan [üyeden] bir zât memâlik-i ba`îdede [uzak memleketlerde] veyâhûd diyâr-ı ecnebîyede olsa o mukarrerâtı [kararları] kabûl etmiş mi `add [kabul] olunur?

Midhat Şükrü Bey - Bi'l-âhare [daha sonra] i`tirâz etmezse dahil olmak i`tibâriyle tabî`î kabûl etmiş `add olunur.

Re'îs - Bir hayli müddet sonra geleceğine göre o karar da mevki`-i icrâ'ya [yürürlüğe] konulmuş olsa mes'ûliyete [sorumluluğa] iştirâk eder [katılır] mi etmez mi?

Midhat Şükrü Bey - Nizâmnâmemizde [tüzüğümüzde] olan şey'lerden dolayı esâsen mes'ûliyetli bir karar yok bile. Aramızdan iki sene iftirâk eden [ayrılan] de yokdu, vâki` olmamışdır. Nizâmnâmede ekseriyetle [çoğunlukla] karar ittihâz [kabul] olunur deniyor.

Re'îs - Te`âmüle göre [âdet olduğu üzere]...

Midhat Şükrü Bey - Tabî`î her mes'elede herkes `aynı fikirde bulunmaz, birisi muhâlif [karşı] olur, o muhâlif de ekseriyete [çoğunluğa] tâbi` olur, tâbi` olmazsa isti`fâ eder, isti`fâ etmek elindedir ona kimse mâni` olamaz. Fakat `arz etdiğim gibi, şimdiye kadar, böyle bir şey' vâki` olmadı.

Re'îs - Mukarrerât [kararlar] ekseriyetle mi taht-ı karara [karar altına] alınır?

Midhat Şükrü Bey - Evet, ekseriyetle, efendim.

Re'îs - Böyle uzak yerlere giden ve bir müddet ictimâ`âtda [toplantılarda] bulunamayacak olan zevât [kişiler], cem`iyetin Meclis-i `Umûmîsine ve Merkez-i `Umûmîsine ma`lûmât [bilgi] vermek mecbûriyetinde midir?

Midhat Şükrü Bey - Meclis-i `Umûmî'de esâsen a`zâ fazla olduğu içün ma`lûmât vermeğe hâcet [gerek] yokdur. Fakat Merkez-i `Umûmî a`zâsı tabî`î ma`lûmât [bilgi] vermeğe mecbûrdur, çünki mahdûddur [sınırlanmıştır].

Re'îs - Cem`iyetin Teceddüd Fırkası'na tahavvül etmesi [dönüşmesi] hakkında ma`lûmâtınız var mı?

Midhat Şükrü Bey - Bendeniz son kongresinde orada bulundum, orada karar verildi. ***<19Sl>***

Re'îs - Biraz îzâhât verir misiniz? Ne sebebe mebnî [dayanarak] bu sûretle karar verdiniz?

Midhat Şükrü Bey - Efendim, İttihâd ve Terakkî hükûmeti siyâsetinde muvaffak olamadı. Muvaffak olamayınca, efkâr-ı `umûmîyede [halkta] ebî-î mev'aini [sığınılacak babalığını] gâ'ib etdi [kaybetti]. Denildi ki bu meşrûtiyeti i`lân eden bir cem`iyetdir, bunun içün böyle fırka ismini bu cem`iyete vermek doğru olamaz. Çünki fırkalar ba`zen siyâsetlerinde muvaffak olurlar, ba`zen muvaffak olamazlar. Hâl bu ki İttihâd ve Terakkî memleketde meşrûtiyeti te'sîse [kurmayı] tavassut etdiği [düşündüğü] içün bu ismi kaldıralım ve bu sûretle ona başka bir isim verelim ya`nî Teceddüd Fırkası ismini verelim

ve İttihâd ve Terakkî ismi târîhî bir isim olarak kalsın. Bu mes'ele bu kadardır efendim ve Teceddüd Fırkası ismi ekseriyet-i ârâ [oy çoğunluğuyla] ile kabûl edildi.

Re'îs - Nizâmnâme [tüzükte] de `aynen kabûl edildi mi?

Midhat Şükrü Bey - Nizâmnâmeden ba`zı mevâdd [maddeler] alındı, Meclis-i `Umûmî'ye [genel meclise] Meclis-i İdâre denildi, sonra Kâtib-i `Umûmî [genel sekreter] ismini kaldırdılar. Fırka re'îs-i sânîsi [ikinci başkan] dediler, programda da epeyce ta`dîlât [değişiklik] yapıldı.

Re'îs - İttihâd ve Terakkî Merkez-i `Umûmîsi taşralara bir takım murahhaslar [delegeler] ve kâtib-i mes'ûller [parti sekreterleri] gönderdi; bunları intihâb [seçim] ile mi, yoksa ârzû ile mi gönderirlerdi?

Midhat Şükrü Bey - İntihâbla [seçimle], efendim. Evvelce, beş altı sene evvel mahallerinde mahallî ahâlîden intihâb olunurdu. Oranın merkezi Merkez-i `Umûmî'ye bildirir, ma`lûmât [bilgi] verirdi, ona göre murahhas [delege] ta`yîn olunurdu. Bi'l-âhare [daha sonra] mahallince nüfûz sâhibi yerli ahâlîden olmasın denildi ve mu`ayyen [düzenli] sûretle Merkez-i `Umûmî tarafından gönderilmeğe karar verildi. Bunlar oranın yerli ahâlîsi gibi orada kalırdı.

Re'îs - Bu murahhaslar [delegeler], kâtib-i `umûmîler [parti sekreterleri] orada icrâ'atları hakkında Merkez-i `Umûmî'ye ma`lûmât verirler mi idi?

Midhat Şükrü Bey - Tabî`î cem`iyetin teşkilâtı hakkında ve sonra merkezler hakkında muhtelif [değişik] zamânlarda îcâb etdikce ma`lûmât verirlerdi.

Re'îs - Orada bulunan şu`beler kendi mukarrerâtında [kararlarında] serbest mi idi? Yoksa Merkez-i `Umûmî'ye mi tâbi` idi?

Midhat Şükrü Bey - Hâyır, tamâmiyle serbestdiler, efendim, bütün mukarrerâtlarında serbestdiler. Yalnız, tabî`î yapılan müzâkerât [toplantılar] nizâmnâme [tüzüğe] hudûdunu geçmemek üzere serbest idiler.

Re'îs - Murahhaslar [delegeler] ve kâtib-i mes'ûller [parti sekreterleri] şu`belerde a`zâ [üye] mı idi?

Midhat Şükrü Bey - Evet, şu`belerde a`zâ idiler, `ayn-ı zamânda şu`belere riyâset [başkanlık] ederlerdi; şu`be ictimâ`larında [toplantılarında], hey'et-i merkezîye [merkez kurulu] ictimâ`larında riyâset ederlerdi.

Re'îs - İttihâd ve Terakkî Cem`iyeti'nin Teceddüd Fırkası'na kalb olunan [dönüştürülen] ve Merkez-i `Umûmî nâmına tahvîl edilen [döndürülen] bu şekilde evvelce İttihâd ve Terakkî merkezine `â'id olan kuyûd ve evrâk-ı sâ'ire [diğer kayıtlar] Teceddüd Fırkası'na mı devr olundu?

Midhat Şükrü Bey - Tabî`î efendim. Fakat Bi'l-âhare [daha sonra] ma`a'l-esef [ne yazık ki] *<20Sa>* anlaşıldığına göre Doktor Nâzım Bey tarafından alınmışdır. Me'mûrînin [memurların] ifâdesinden öyle öğrendim.

Re'îs - Teceddüd Fırkası'ndan mı tahkîk olundu [araştırıldı]?

Midhat Şükrü Bey - Hâyır efendim, Teceddüd Fırkası'nın teşekkülünde [kurulmasında] bendenize su'âl olundu, bendenizi Merkez-i `Umûmî'ye çağırdılar, evrâk hakkında su'âl vârid oldu [soruldu], oradaki evrâk me'mûrundan o evrâkın Doktor Nâzım Bey tarafından tamâmen alınmış olduğu anlaşıldı.

Re'îs - Şu hâlde Teceddüd Fırkası'na ne devr edilmiş oluyor?

Midhat Şükrü Bey - Teceddüd Fırkası'na taşralardan gelen, Haleb'den ve sâ'ir yerlerden gelen

evrâk teslîm olundu, bir de son senenin defâtir-i hesâbîyesi [hesap defterleri], binâlar, binâların eşyâ'sı teslîm olundu, el-hâsıl [kısacası] her şey' teslîm olundu.

Re'îs - Taşralardaki teşkilâtı da Teceddüd Fırkası'na mı kalb ve tahvîl olundu [dönüştürüldü]?

Midhat Şükrü Bey - Yalnız ismi değişdi, eski teşkilât tamâmiyle kaldı.

Re'îs - Kongrede verilen `ayn-ı me'mûriyetler de bugün muhâfaza ediliyor mu?

Midhat Şükrü Bey - Bugün bilmiyorum efendim. O zamân, muhâfaza ediliyordu. Fakat, sonrasını bilmiyorum. Her hâlde ba`zı tebeddülât [değişiklikler] oldu. Sonradan mesmû`ât [duyumlar] olarak bi'l-âhare [daha sonra] haberdâr olduğuma göre ba`zı kâtibleri falân başka yere nakl etmişler. Fakat hey'et-i mecmû`asıyla [toplanmış olan kuruluyla] Teceddüd Fırkası'na devr olundu.

Re'îs - Kâtib-i mes'ûl [parti sekreterinin] vazîfesi hakkında biraz îzâhât verir misiniz?

Midhat Şükrü Bey - Kâtib-i mes'ûlün vazîfesi, her sancakda bir kâtib-i mes'ûl bulunmak îcâb eder.

Re'îs - Evvelâ merkezdeki...

Midhat Şükrü Bey - İstanbul merkezinde mi?

Re'îs - Evet.

Midhat Şükrü Bey - İstanbul merkezinde kaç dâ'ire-yi belediye varsa o dâ'ireler kadar kâtib-i mes'ûl [parti sekreteri] bulunur. Ve kâtib-i mes'ûllerin Merkez-i `Umûmî [genel merkez] ile şey'i yokdur. Onlar, doğrudan doğruya müstakildirler [bağımsızlardır] ve o sûretle idâre ederler. Ve İstanbul hey'et-i merkezîyesi [merkez kurulu] de tamâmiyle müstakildir [bağımsızdır]. Ve kâtib-i mes'ûllerini kendi idâre eder. Kulüblerde birer kâtib-i mes'ûl bulunur. Bunlar intihâbâtda [seçimlerde], muhtâr ve sâ'ire intihâbâtında fa`âliyet gösterirler ve bu sûretle kendi nâmzedlerini [adaylarını] intihâba [seçmeye] çalışırlardı.

Re'îs - İstanbul kâtib-i mes'ûlü [parti sekreteri] zât-ı `âlîniz mi idiniz?

Midhat Şükrü Bey - Hayır efendim. İstanbul kâtib-i mes'ûlü ve murahhası [delegesi] Kemâl Bey idi. Bendeniz Merkez-i `Umûmî'de kâtib idim.

Re'îs - Salâhiyetiniz [yetkiniz] ne derecede idi?

Midhat Şükrü Bey - Merkez-i `Umûmî'nin salâhiyeti; gelen evrâkı tedkîk etmek [incelemek], *<20SI>* onlara cevâb yazmak ve mukarrerât [kararları] ittihâz [kabul] eylemek ve mahallerine tebliğ etmek bir de kâtib-i `umûmînin [genel sekreterin] vazîfesi, müzâkere [toplantı] zamânında riyâset [başkanlık] eylemekden `ibâretdir. Bir de muharrerâtı [kararları] imzâ' eder. Diğer a`zâdan [üyeden], salâhiyet [yetki] i`tibâriyle başka farkı yokdur. Gelen evrâkı açub; onların içinden teşkilâtımıza ta`alluk edenleri [ait olanları] ya`nî nizamnâmeye [tüzüğe] dahil olanları hey'et-i `umûmîyeye [genel kurula] ya`nî Merkez-i `Umûmî ictimâ`larına [toplantılarına] göndermekdir.

Re'îs - Meclis-i `Umûmî'nin vezâ'ifi [vazifeleri] ne idi?

Midhat Şükrü Bey - Meclis-i `Umûmî'nin vezâ'ifi; program ve nizamnâmeye [tüzüğe] müte`allik [ait] mevâddı [maddeleri] kongre içün ihzâr [hazır] etmek, her sene bir kongre oluyor. Ba`zı mevâdd tedkîk edilir [incelenir]. İkmâl edilmiş [tamamlanmış] olanları program şeklinden çıkar. Nizâmnâmede ba`zı ta`dîlât [değişiklikler] yapılma îcâb ederse onları bir sene zarfında beş on def`a ictimâ`ı [toplantı] netîcesinde onları yapar. O ictimâ`lar da gerek Merkez-i `Umûmî ve gerek taşralardan program

ve nizâmnâmenin ta`dîli [değişikliği] hakkında gelen tahrîrâtın [resmî mektupların] ulâalarını [önceliklilerini] Meclis-i `Umûmî'ye gönderir, Meclis-i `Umûmî'nin de ayrıca bir program encümeni olur. O encümende bunlar tedî olunur, sonra kongreye gönderilir. Kongre ictimâ`ında [toplantısında] da ayrıca bir encümen yapılır hey'et-i `umûmîye [genel kurul] kabûl ederse programımıza madde olarak geçer.

Re'îs - Vükelânın [bakanların] Meclis-i `Umûmî'ye [genel meclise] a`zâ-yı tabî`îye [doğal üye] olub olmaması hangi târîhde kararlaştırıldı?

Midhat Şükrü Bey - 329 senesinde efendim. 329 senesine kadar esâsen Meclis-i `Umûmî yok idi. 329 senesinde Meclis-i `Umûmî yapılmasına karar verildi. Nizâmnâmemize [tüzüğümüze] de o yolda bir madde `ilâve olundu. Ondan sonra da vükelâ a`zâ [üye] olarak bulunurdu.

Re'îs - Riyâset [başkanlık] kime `â'id idi?

Midhat Şükrü Bey - Fırkanın re'îs-i `umûmîsi [genel başkanı] kim ise onun tarafından riyâset olunur ve nizâmnâme mûcibince [gereğince] bir vekîl-i `umûmî [başkan vekili], ya`nî kendisinin ârzû etdiği zâtı vekîl-i `umûmî yapar ve gaybûbetinde [yokluğunda] vekîl-i `umûmî riyâset [başkanlık] ederdi. Ve o vekîl-i `umûmî `aynı zamânda Meclis-i Meb`ûsân'da bulunan fırkanın da riyâsetini der-`uhde ederdi [üstlenirdi].

Re'îs - Sadr-ı a`zamların Meclis-i `Umûmîlerde re'îs olması ne zamân takarrür etdi [kararlaştırıldı]?

Midhat Şükrü Bey - Meşrût [şart] değildi efendim, fakat `umûmîyetle sadr-ı a`zam olanları intihâb ederlerdi [seçerlerdi]. Çünki dahâ münâsib [uygun] olurdu. `Aynı zamânda hem kabinenin re'îsi ve hem de kendi fırkasının re'îsi olur. Bir âheng [düzen] te'mîn etmek içün öyle intihâb ederlerdi. Yoksa nizâmnâmelerde [tüzüklerde] sadr-ı a`zamların mutlaka re'îs olması meşrût [şart] değildir.

Re'îs - Cem`iyetin teşkilât-ı hafîyesi [gizli örgütü] var mı idi?

Midhat Şükrü Bey - Meşrûtiyetden sonra mı? Hâyır efendim.

Re'îs - İttihâd ve Terakkî Fırkası nâmını iktisâb etdikden [kazandıktan] sonra bir teşkilât-ı hafîyesi [gizli örgütü] var mı?

Midhat Şükrü Bey - Hâyır. Ne evvelden, ne sonradan; meşrûtiyet i`lân olundukdan sonra yokdu. *<21Sa>*

Re'îs - Teşkilât-ı zâhirîyesi [görünen örgütlenmesi]; ta`rîf etdiğiniz şey'lerden başka var mı idi?

Midhat Şükrü Bey - Hayır efendim. Kâtib-i mes'ûlleri [parti sekreterleri] hey'et-i merkezîyesi [merkez kurulu].

Re'îs - Taşra şu`beleri.

Midhat Şükrü Bey - Evet, taşra şu`beleri tekmîl [bütün] teşkilât bundan `ibâretdi. Ayrıca teşkilât olmak ihtimâli de yokdu.

Re'îs - Harb-i `Umûmî i`lânından sonra hiçbir teşkilâta teşebbüs olundu mu?

Midhat Şükrü Bey - Hâyır; ne gibi teşkilâta?

Re'îs - Muhârebeye karar, yâhûd orduya mu`âvenet [yardım] içün...

Midhat Şükrü Bey - Hâyır; yalnız bizim ba`zı a`zâlarımız [üyelerimiz], hidemât-ı vatanîyede [vatan hizmetlerinde] bulunmak ârzû etdiler. Cebhelerde harb etmek ârzû etdiler. Dediler ki şimdi fa`âliyet-i siyâsîye yokdur. Meb`ûs intihâbı [seçimi], beledîye intihâbı, bu gibi işler yokdur. Mâdem ki seferberlik i`lân edilmişdir. Harbe girilir belki bir ta`arruz vâki` olur. Seferberlik netîcesinde harb olmazsa

da her hâlde bir hâzırlık lâzımdır. Ve kâtib-i mes'ûllerimizin [parti sekreterlerimizin] bir kısmı da `askere alınacakdır. Binâ'en-`aleyh bunun üzerine biz müzâkere etdik [toplandık]. Bunlar; fa`âliyetden kalmağa hakkımız yokdur ya`nî fa`âliyet-i siyâsîyeyi muhâfaza etmeliyiz. Çünki `asker olmayan kâtib-i mes'ûllerimizi cevâbsız bırakmamak içün, ârzû edenler olursa kendileri `asker olub harbe gidebilürler dedik. Ba`zı arkadaşlar ârzû etdiler, cebhe-yi harbe gidüb harb etdiler hattâ bir takımı şehîd oldu, bir takımı da hastahânelere gitdiler.

Re'îs - Bu sûretle harbe iştirâk eden [katılan] arkadaşlarınızın Merkez-i `Umûmî ile bir irtibâtı [bağlantısı] var mı idi?

Midhat Şükrü Bey - Onları me'zûn [izinli] `add [kabul] etmişdik. Tabî`î onlar, siyâsî mesâ'il [meseleler] ile meşgûl olmadıkları içün münâsebetleri kalmamışdı.

Re'îs - Îfâ' etdikleri [yaptıkları] hidemât-ı vatanîyeden [vatan hizmetlerinden] dolayı ma`lûmât [bilgi] verirler mi idi.

Midhat Şükrü Bey - Hâyır.

Re'îs - Hiçbir teblîğ [bildiri] vuku`bulur mu idi?

Midhat Şükrü Bey - Hâyır, yalnız arkadaş olmak i`tibâriyle husûsî [özel] sûretde ihtimâl ba`zı ma`lûmât [bilgi] verirlerdi. Fakat o ma`lûmât husûsî bir ma`lûmâtdan `ibâretdir. Meselâ; Ardahan'a girildiği zamân Bahâ'e'd-dîn Şâkir Bey oradan bize bir telgraf çekmişdi. Fakat işe dâ'ir ma`lûmât vermezlerdi çünki vazîfeleri başka idi. Onlar, bizim ile işe dâ'ir muhâberede [haberleşmelerde] bulunmazlardı.

Re'îs - Şu hâlde kendilerinin nerede bulunduğu ve ne vazîfelerle mükellef [yükümlü] olduğu merkezce ma`lûm değildi [bilinmiyordu].

Midhat Şükrü Bey - Tamâmıyla ma`lûm değildi efendim. Bir yerde bulunur bir müddet sonra da kendilerinin nerede bulunduğunu ta`kîb edemezdik. Hattâ iki kâtib-i mes'ûlümüz [parti sekreterimiz] vefât etdi. Şehîd olduklarından pek çok sonra ma`lûmâtdâr [haberdâr] olduk `â'ilelerinin mürâca`atı üzerine Harbîye Nezâreti'ne mürâca`at etdim. Altı ay sonra ancak ma`lûmâtları olabildi. ***<21Sl>***

Re'îs - Merkez-i `Umûmî'nin şifresi var mı idi?

Midhat Şükrü Bey - Hâyır efendim muhaberâtı [haberleşmeleri] tamâmen açıkdı.

Re'îs - Bu gibi hidemat-ı vatanîyede [vatan hizmetlerinde] bulunanlara nakden mu`âvenet [yardım] olunuyor mu idi?

Midhat Şükrü Bey - Ayruca mu`âvenet [yardım] olunmazdı yalnız burada bulunan `â'ilelerine lâzımgelen mu`âvenetde bulunulurdu. Muhârebede bulunanlara ayruca fazla bir şey' verilmezdi.

Re'îs - Peki gidiniz. (Midhat Bey muhâkeme salonundan çıkarılır) Ziyâ' Gökalp Bey'i getiriniz. (Ziyâ' Gökalp mahkeme salonuna getirilir) Ziyâ' Bey; i`lân-ı meşrûtiyetden sonra ne hidmetlerde [hizmetlerde] bulundunuz?

Ziyâ' Gökalp Bey - Diyâr-ı bekir vilâyeti ma`ârif [eğitim] müfettişi.

Re'îs - Dahâ?

Ziyâ' Gökalp Bey - Dahâ me'mûriyetim yokdu.

Re'îs - Hiçbir işle işgâl etmiyor mu idiniz?

Ziyâ' Gökalp Bey - Hâyır.

Re'îs - İttihâd ve Terakkî'ye ne vakit intisâb etdiniz [üye oldunuz]?

Ziyâ' Gökalp Bey - Meşrûtiyeti müte`âkib [ardından] Diyâr-ı bekir'de.

Re'îs - Ne hidmetde [hizmette] bulunuyordunuz?

Ziyâ' Gökalp Bey - Hidmetim yokdu.

Re'îs - İnkılâbdan sonra İttihâd ve Terakkî Cem`iyeti neden fa`âliyetini temâdî [devam] etdirdi?

Ziyâ' Gökalp Bey - Tabî`î meşrûtiyet fırkaları istilzâm eder [gerektirir]. İttihâd ve Terakkî de andan sonra bir fırka hâline inkılâb etdi [dönüştü]. İttihâd ve Terakkî'nin bir fırka-yı siyâsîye olmasına merkez karar vermiş ve vilâyâta teblîg etdiler [bildirdiler].

Re'îs - O vakit siz bir teşebbüsde bulundunuz mu?

Ziyâ' Gökalp Bey - Hâyır.

Re'îs - Vilâyetde şu`beler teşkil olundu [kuruldu] mu?

Ziyâ' Gökalp Bey - Zâten bir şu`be teşekkül etmişdi [kurulmuştu].

Re'îs - İttihâd ve Terakkî Cem`iyeti fırkaya tahavvül etmeden [dönüşmeden] evvel mi?

Ziyâ' Gökalp Bey - Etdikden sonra olacak, çünki meşrûtiyeti müte`âkib [ardından] fırkaya inkılâb etdi [dönüştü]. Diyâr-ı bekır birkaç ay sonra fırka olmuşdu.

Re'îs - Siz ne vakit İstanbul'a geldiniz?

Ziyâ' Gökalp Bey - Bendeniz (325) kongresine geldim. Sonra memleketime gitdim (326) kongresinde a`zâlığa [üyeliğe] intihâb etmişler [seçmişler].

Re'îs - Ondan sonra İstanbul'a mı geldiniz?

Ziyâ' Gökalp Bey - Hâyır, Selânik'e gitdim efendim.

Re'îs - Demek o vakit Selânik'de idiniz. Fırkanın bir programı var mı idi? ***<22Sa>***

Ziyâ' Gökalp Bey - Vardı. İ`lân eyledi.

Re'îs - Merkez-i `Umûmî müzâkerâtı [toplantıları] ne sûretle zabt [kayd] olunurdu?

Ziyâ' Gökalp Bey - A`zâdan [üyeden] birisi zabt ederdi.

Re'îs - Muntazam [düzenli] bir kayd var mı idi?

Ziyâ' Gökalp Bey - Vardı.

Re'îs - İmzâ edilir mi idi?

Ziyâ' Gökalp Bey - Tabî`î kararlar imzâ' edilir.

Re'îs - Peki. O kararda hâzır bulunmayan zevât [kişiler] o karara ittibâ`a [uymaya] mecbûr mu idi?

Ziyâ' Gökalp Bey - Ne gibi?

Re'îs - Meselâ bir husûs hakkında karar verildiği zamân hâzır-bi'l-meclis [mecliste hazır] olmayan zevât da o kararı kabûle mecbûr mu idi?

Ziyâ' Gökalp Bey - Tabî`î karar ekseriyetle [çoğunlukla] verilür. Hazır olsun olmasın.

Re'îs - Verilen karar ictihâdına [görüşüne] muvâfık [uygun] olmasa bile kabûle mecbûr mu idi?

Ziyâ' Gökalp Bey - Ekseriyetle karar verilince. Bütün meclislerin kararı ekseriyetle yapılur.

Re'îs - Hâzır bulunmayanlar o karara itbâ`a [uymaya] mecbûr değildirler. Hattâ hâzır bulunub da o karara muhâlif [karşı] olanlar re'ylerini vermemekde serbestdirler. Diğer meclislerde öyle değil mi?

Ziyâ' Gökalp Bey - Tabî`î efendim.

Re'îs - İttihâd ve Terakkî Merkez-i `Umûmî'sinde mukarrerât [kararlar] ittihâz [kabul] edilirken hâzır olmayanların da kabûl etmesi mecbûrî mi değil mi?

Ziyâ' Gökalp Bey - Tabîî kendisi o kararı vermiş değildir. Karar ekseriyetle [çoğunlukla] verildiği için o karar mu`teberdir [geçerlidir].

Re'îs - Mu`teberdir [geçerlidir] şübhe yok.

Ziyâ' Gökalp Bey - Tabîî o; ictihâdına [görüşüne] muvâfık [uygun]olarak karar vermemişdir. Onu ekseriyet vermişdir.

Re'îs - O kararı kabûle mecbûrdur demek.

Ziyâ' Gökalp Bey - Karar bir şey'e yazılır. Kendisine, şahsına `â'id bir şey' değil ki ekseriyetle verilen karar yazılır.

Re'îs - İcrâ'sı [kararın yürürlüğe girmesi] `uhdesine terettüb eder [kendi sorumluluğuna düşer] ve kendi ictihâdına [görüşüne] da muvâfık [uygun] değilse?

Ziyâ' Gökalp Bey - İsti`fâ eder yâhûd i`tirâz eder. Hâsılı böyle ehemmiyetli şey'ler olmadı.

Re'îs - Olub olmadığından bahs etmiyoruz. Te`âmülü [yerleşmiş olan âdeti] anlamak istiyoruz.

Ziyâ' Gökalp Bey - Te`âmül [yerleşmiş olan âdet]; ekseriyetin kararı mu`teberdir [geçerlidir].

Re'îs - İctihâdına [görüşüne] muvâfık [uygun] olmasa da icrâ'ya mecbûr demek.

Ziyâ' Gökalp Bey - Hâyır efendim; şahsen bir adamın bir şey'i icrâ' edebilmesi için ona kânî` [inanmış] olması lâzım gelir.

Re'îs - Olmadığı takdîrde isti`fâ etmesi lâzımgelir.

Ziyâ' Gökalp Bey - İsti`fâ edecek mes'ele ise isti`fâ eder, i`tirâz edecek bir mes'ele ise i`tirâz eder; şerh [açıklama] verecek mes'ele ise şerh verir. İşin şekline göre. *<22Sl>*

Re'îs - İttihâd ve Terakkî Fırkasının taşralarda ne gibi me'mûrları vardır?

Ziyâ' Gökalp Bey - Bidâyetde [başlangıçta] hey'et-i merkezîyelerin [merkez kurullarının] yine oraca müntahab murahhasları [seçilmiş delegeleri] vardı. Bi'l-âhare [daha sonra] teftîş etmek için müfettişler ihdâs etmiş [meydana getirmiş] idik.

Re'îs - Oraca dediğiniz müntahab [seçilmiş] dediğiniz mahallerce mi?

Ziyâ' Gökalp Bey - Mahallince; Merkez-i `Umûmî'den müfettişler intihâb olunurdu [seçilirdi]; dahâ sonra da kâtib-i mes'ûller [parti sekreterleri] gönderildi. Müfettişler de ayruca gönderildi.

Re'îs - Demek ki yalnız murahhas-ı mes'ûller [sorumlu delegeler] mahallerinden intihâb olunuyor [seçiliyordu]. Ötekiler merkezden mi gidiyor?

Ziyâ' Gökalp Bey - Evet.

Re'îs - Cem`iyetin ya`nî İttihâd ve Terakkî Fırkası'nın Teceddüd Fırkası'na tahavvülü [dönüşmesi] hakkındaki ma`lûmâtınız [bilgileriniz] ne merkezdedir?

Ziyâ' Gökalp Bey - Biz kongreden isti`fâ edüb çekildikden sonra ismini değişdirdi.

Re'îs - Siz Teceddüd Fırkasına dâhil olmadınız mı?

Ziyâ' Gökalp Bey - Hayır, isti`fâ etdik.

Re'îs - Cem`iyetin yâhûd fırkanın defterleri ve kuyûd-u esâsîyesi [esas kayıtları] Teceddüd Fırkasına devr olundu mu?

Ziyâ' Gökalp Bey - Tabîî devr olundu.

Re'îs - Ma`lûmâtınız [bilginiz] mı var, yoksa tahmînen mi söylüyorsunuz?

Ziyâ' Gökalp Bey - Tabî`atı ile kongre bütün evrâk ve her şey'e hâkim idi. Çünki kongre topla-

nınca Meclis-i `Umûmî'nin hükmü kalmaz. Meclis-i `Umûmî de toplanmaz. Yalnız kongre mevcûd kalır ve muhâsebe encümeni muhâsebeye `â'id evrâkı, nizâmnâme [tüzük] encümeni nizâmnâmeye, program encümeni programa `â'id olan evrâkı tedkîk eder [inceler]. Îcâb ederse yeni yeni maddeler yapar. O sırada biz isti`fâ etdik, çekildik. Kongre serbest kaldı. Sonra ismini değişdirmişler, Teceddüd nâmı koymuşlar.

Re'îs - Bu gibi evrâk-ı mühimmenin [önemli evrakların] Doktor Nâzım Bey tarafından kaçırılmış olduğu söyleniyor sahîh [gerçek] mi?

Ziyâ' Gökalp Bey - Bendeniz kâtib-i `umûmîlikden [genel sekreterlikten] haber aldım ki Doktor Nâzım Bey cem`iyetin târîhine `â'id evrâkı istemiş; onları Avrupa'dan getirdim, muhâfaza edeceğiz demiş. O da peki al, demiş. Bunu sonra Midhat Şükrü Bey'den haber aldım. Fakat bi'l-âhare [daha sonra] tevkîfhâneye [hapishaneye] geldikden sonra öğrendim ki içinden evrâk-ı sâ'ireyi ayıramamışlar. Evrâkı sandıkla berâber götürmüş evrâkın bu sûretle gitdiğini sonradan haber aldım.

Re'îs - Teceddüd Fırkası'na dâhil olmamanızın esbâbı [sebepleri] ne idi?

Ziyâ' Gökalp Bey - Bendeniz zâten siyâsetle iştigâlden bıkmışdım. Hayâtımı `ilme hasr etmek [harcamak] için çekildim.

Re'îs - Yoksa tebeddül eden [değişen] program ve nizâmnâme [tüzük] ictihâdınıza [görüşünüze] muvâfık [uygun] olmadı mı? *<23Sa>*

Ziyâ' Gökalp Bey - Hâyır. Çünki dahâ program tebeddül etmemişdi.

Re'îs - Taşralardaki şu`beler müstakil [bağımsız] mi idi. Yoksa merkezden ta`lîmât [emirler] verilir mi idi?

Ziyâ' Gökalp Bey - Tabî`î program i`tibâriyle merkeze tâbi` idi.

Re'îs - Ne gibi husûsâta başlı başına karar verir ve ne gibilerini istizân eder [danışır]?

Ziyâ' Gökalp Bey - Mahalline `â'id. Mahallî intihâbâtı [seçimleri] olur. Tabî`î oraya `â'iddir. Fakat `umûmî intihâb [genel seçim], Meclis-i `Umûmî intihâbı için istizân ederler [danışırlar].

Re'îs - Sesinizi çıkarın işidemiyorlar.

Ziyâ' Gökalp Bey - Meclis-i `Umûmî'ye [genel merkeze] a`zâ [üye] ta`yîn etmek salâhiyetini [yetkisine] hâ'izdi [sahipti] onlar teklîf eder. Meclis-i `Umûmî kabûl eder o sûretle nâmzedlikler [adaylar] ta`ayyün eyler [belirlenir].

Re'îs - Dahâ ne gibi husûsât istizan olunurdu [danışılırdı]?

Ziyâ' Gökalp Bey - Vilâyet teşkilâtını anlayamadıklarından onları sorarlar.

Re'îs - Mahallince vuku` bulan vâridât [gelirler] ve sarfîyât [giderler] hakkında îzâhât verirler mi?

Ziyâ' Gökalp Bey - Tabî`î mu`âmelelerine [işlerine] dâ'ir rapor gönderirlerdi.

Re'îs - Vâridâtı [gelirleri] masârifâtı[na] [masraflarına] kifâyet etmeyen [yetmeyen] şu`beler, masârifâtın noksân kalan kısımlarını nereden ikmâl ederdi [tamamlardı]?

Ziyâ' Gökalp Bey - Ekseriyâ [çoğunlukla] kifâyet ederdi [yeterdi].

Re'îs - Şu hâlde merkezden şu`âbâta [şubelere] hiçbir sûretle mu`âvenet [yardım] edilmez mi idi?

Ziyâ' Gökalp Bey - Fevka'l-`âde [olağanüstü] bir şey' olursa. Kulüb inşâsı gibi.

Re'îs - Fırkanın hiçbir teşkilât-ı hafîyesi [gizli örgütleri] var mı idi?

Ziyâ' Gökalp Bey - Hayır efendim kat`îyen yokdu.

Re'îs - Harb-i `Umûmî'nin i`lânından sonra orduya mu`âvenet [yardım] etmek veyâ sâ'ir sûretle hidmet [hizmet] eylemek üzere bir teşkilât yapıldı mı?

Ziyâ' Gökalp Bey - Hayır.

Re'îs - Merkez-i `Umûmî [genel merkez] a`zâlarından [üyelerinden] ba`zı zevâtın [kişilerin] cebhelerde bulundukları ve ba`zı işlere karışdıkları söyleniyor. Ma`lûmâtınız [bilginiz] var mı?

Ziyâ' Gökalp Bey - Harb-i `Umûmî i`lân edilince hattâ seferberlik i`lan edildikden sonra gerek Merkez-i `Umûmî'nin gerek fırkanın tabî`î intihâbât [seçimler] gibi vezâ'ifi [vazifeleri] olmayınca Merkez-i `Umûmî a`zâlarının da işleri azalıyor. Sonra da `asker olanları var. Aslen `asker olanları da var. Yâhûd harbde gidüb hidmet [hizmet] edebilecekler var. Bunlar böyle bir zamânda biz boş duramayız. Vatana hidmet etmek isteriz dediler. Hattâ ba`zıları, Merkez-i `Umûmî'nin büsbütün fa`âliyetini tahdîd ediniz [sınırlandırınız] dediler. Hâlbuki bu mümkün olamazdı. Onun için hidmet-i vatanîye [vatana hizmet] içün orduya hidmete girebileceklerine karar verildi. *<23Sl>*

Re'îs - Bu gibi vezâ'if-i vatanîyenin [vatan vazifelerinin-askerliklerinin] îfâ'sı [yerine getirilmesi] içün cebhelerde bulunan ve memâlik-i sâ'ireye [başka memleketlere] gidenlerle irtibât [bağlantınız] kalır mı idi?

Ziyâ' Gökalp Bey - Tabî`î `askerlik i`tibâriyle hiçbir irtibâtı [bağlantısı] yok. Fakat şahsı i`tibâriyle Merkez-i `Umûmî a`zâsıdır [üyesidir]. Merkez-i `Umûmî a`zâlığından çıkmış değildir. Fakat vazîfe i`tibâriyle hiçbir farkı yokdur.

Re'îs - Hiç bu husûs hakkında merkeze ma`lûmât [bilgi] verirler mi idi?

Ziyâ' Gökalp Bey - Vermezlerdi; `askerliğe dâ'ir ma`lûmât vermezlerdi.

Re'îs - Fırkanın şifreleri va[r] mı idi?

Ziyâ' Gökalp Bey - Hayır.

Re'îs - Murahhas-ı mes'ûller [sorumlu delegeler] ve kâtib-i mes'ûller [parti sekreterleri] taşra şu`âbâtında [şubelerinde] ne gibi vezâ'ifle [vazifelerle]mükellef [yükümlü] idi?

Ziyâ' Gökalp Bey - Orada, hey'et-i merkezîyenin [merkez kurulunun] kâtib-i `umûmîsi [genel sekreteri] makamında bulunurlar, sırf fırkaya `â'id işlerle meşgûl olurlar, fırkaya `â'id işlerin hâricinde bulunmazlar. Fırkaya `â'id işlerle uğraşmak onların salâhiyeti [yetkisi] dâ'iresinde idi.

Re'îs - Şu`benin re'îsi mi idi, a`zâsı mı idi, kontrol me'mûru mu idi?

Ziyâ' Gökalp Bey - Hey'et-i merkezîye de re'îs yokdu. Orada Merkez-i `Umûmî tarafından bir me'mûr sıfatıyla bulunur müzâkerâta [toplantılara] iştirâk eder [katılırlar]. Ya`nî hem a`zâ ve hem de bir kontrol me'mûru sıfatıyla bulunur.

Re'îs - Bulundukları mahallin ahvâl-i `umûmîyesi [genel durumu] hakkında veyâ husûsât-ı sâ'ireden [diğer konulardan] merkeze ma`lûmât [bilgi] verir mi idi?

Ziyâ' Gökalp Bey - Fırka nokta-yı nazarından [görüşü açısından] programa ne gibi maddeler `ilâve etmek lâzım gelir. Tabî`î husûsât-ı mahallîyenin îcâb etdirdiği gerek umûr-u nâfı`aya [bayındırlık işlerine] `â'id husûsât hakkında gerek maddelerin ihzârı [hazırlanması] için raporlarını verirler ve ne gibi maddelerin programa idhâli lâzım geleceği o sûretle anlaşılırdı.

Re'îs - Menâfi`-i `umûmîyeye [halkın menfaatlarına] `â'id mevâdd [maddeler] veyâhûd emniyet ü âsâyişe `â'id husûsât [konular] için ma`lûmât vermezler mi idi?

Ziyâ' Gökalp Bey - Meşrûtiyeti müte`âkib [ardından] bu gibi husûslara dâ'ir muhâberât [haberleşmeler] olurdu. Fakat sonra Avrupa fırkaları gibi fırka olmak lüzûmu hâsıl oldu [doğdu] fırka rü'esâsı [başkanları] takarrür etdi [kararlaştırdı] bunu ârzû etdiler. Bi't-tab` böyle gayr-ı resmî mâhiyeti [niteliğe] hâ'iz [sahip] bir cem`iyet efrâdı hükûmete `â'id işleri yazarsa, hükûmet nokta-yı nazarından [görüş açısından] dahi câ'iz [uygun] değildir. Ondan sonra hükûmete `â'id işe dâ'ir bir şey' yazmayınız diye ta`mîmler [genelgeler] yazılırdı. Siz yalnız nizâmnâme [tüzük] mûcibince [gereğince] salâhiyetdâr [yetkili] olduğunuz işlere bakınız; denildi.

Re'îs - Demek ara sıra nizâmnâme [tüzük] hâricinde işlere de karışıyorlardı.

Ziyâ' Gökalp Bey - Meşrûtiyeti müte`âkib [ardından] dahâ fırka hayâtına yeni giriliyor. Dahâ `acemîlik var. Bir anarşi zamânı idi hükûmet de te'essüs <*24Sa*> etmemişdi [kurulamamıştı]. Fakat ondan sonra bi'l-hâssa [özellikle] bendeniz Merkez-i `Umûmî'ye girdikden sonra ki o zamân tamâmıyla bir fırka mâhiyetini [niteliğini] almağa `azm etmişdi ve dâ'imâ bu gibi ta`mîmlerle [genelgelerle] taşradaki hey'et-i merkezîyeleri [merkez kurullarını] îkâz eder ve vilâyâta [vilayetlere] müfettişler gönderirdik, murahhaslar [delegeler] intihâb etdik [seçtik] hey'et-i merkezîyenin bir kontrolü yokdu hey'et-i merkezîyeler müstakildi [bağımsızdı] bunun için kontrol vücûde [meydana] geldi artık hükûmet işine karışmaz oldular ve intizâmı te'sîs etdiler [düzeni kurdular].

Re'îs - Taşralarda bulunan İttihâd ve Terakkî şu`beleri tamâmıyla Teceddüd Fırkasına nakl olundu mu?

Ziyâ' Gökalp Bey - Bendeniz anı [onu] bilmiyorum.

Re'îs - Vükelâ [bakanlar] Meclis-i `Umûmî'ye a`zâ-yı tabî`îye [doğal üye] olarak dâhil mi idi?

Ziyâ' Gökalp Bey - Meclis-i `Umûmî, nizâmnâmede [tüzükte] birkaç def`a değişdi. Bir zamân vükelâ a`zâ-yı tabî`îyeden [doğal üyedendi] idi. Sonra, son nizâmnâmede Meclis-i `Umûmî'nin a`zâlarının intihâbla [seçimle] olmaları ta`ayyün etdi [belirlendi]. Vükelâdan olanlar da intihâbla ta`yîn olundu.

Re'îs - Hangi târîhde?

Ziyâ' Gökalp Bey - 333 senesi olacak.

Re'îs - Kongresinde mi karar verildi?

Ziyâ' Gökalp Bey - Evet.

Re'îs - Re'îs-i `umûmîlik [genel başkanlık] sadâreti ihrâz [elde] eden zâta mı münhasırdır [özgüdür]?

Ziyâ' Gökalp Bey - Hayır efendim. O, ayrıca kongre tarafından intihâb edilirdi [seçilirdi]?

Re'îs - İttihâd ve Terakkî şu`belerinin vâridât-ı mahallîyesi [yerel gelirleri] kifâyet etmezse [yetmezse] üst tarafı nereden verilirdi?

Ziyâ' Gökalp Bey - Onlar kifâyet etdireceklerdi. Fevka'l-`âde [olağanüstü] bir masraf olmazsa Merkez-i `Umûmî [genel merkez]'den yardım görmezlerdi.

Re'îs - Şâyed açık olursa, merkezden mu`âvenet [yardım] görmezler mi idi?

Ziyâ' Gökalp Bey - O zamân fevka'l-`âde [olağanüstü] bir hâl demekdi. Ta`ayyün ederse [meydana çıkarsa], fevka'l-`âde bir hâl olur ise o başka.

Re'îs - Vilâyâtda [vilayetlerde] icrâ' olunacak mukarrerât [kararlar] masârifi [masrafları] istilzâm eder [gerektirir] ve o masraf da bulunmazsa, o hâlde ne yapılır idi?

Ziyâ' Gökalp Bey - Böyle şey'ler yokdu ki; böyle büyük masraflar yokdu. Yalnız kulüb inşâ eder

veyâhûd mekteb yaparlarsa o zamân başka. Bi'l-âhare [daha sonra] mektebler de Evkaf'a devredildi. Çünki ayrıca mekteblerle uğraşmak kabil [mümkün] değildi. Binâ'en-`aleyh yalnız bir kulûb masârifi [masrafları].

Re'îs - Harbe iştirâk etmiş [katılmış] olan Merkez-i `Umûmî [genel merkez] a`zâlarına [üyelerine] ba`zı teblîgâta [bildiriye] lüzûm görülürse ne vâsıta ile yapılırdı?

Ziyâ' Gökalp Bey - Öyle bir teblîgâta lüzûm yokdu ki.

Re'îs - Kendileri mürâca`at ihtiyâcında kalırsa ne yapacaklardı?

Ziyâ' Gökalp Bey - Bendeniz bilmiyorum Paşa hazretleri. Tabî`î şahsa `â'id bir şey' ise sorar. *<24Sl>*

Re'îs - Vezâ'ife [vazifelere], memleketin ahvâline [durumlarına], harbin iktizâ etdiği hâlâta [gerektirdiği hallere] göre?

Ziyâ' Gökalp Bey - Onlara göre tabî`î yazamazdı.

Re'îs - Bildirmesi kendisince muktezî [gerekli] görülürse ne yapar. Hangi vâsıtaya mürâca`at eder?

Ziyâ' Gökalp Bey - Öyle bir şey' olmamışdır tabî`î...

Re'îs - Bu gibi hidemât-ı vatanîyede [vatan hizmetlerinde-askerlikte] bulunanlara nakden mu`âvenetde [yardım] bulunuldu mu?

Ziyâ' Gökalp Bey - Hayır.

Re'îs - Götürünüz. [Ziyâ' Gökalp mahkeme salonundan çıkarılır.]

Re'îs - Tal`at Bey'i getiriniz (Tal`at Bey mahkeme salonuna getirilir) Zât-ı `âlîniz İttihâd ve Terakkî'ye ne vakit intisâb etdiniz [üye oldunuz]?

Tal`at Bey - İnkılâbdan evvel.

Re'îs - Ba`de'l-inkılâb [inkılaptan sonra] İttihâd ve Terakkî Cem`iyeti ne şekil aldı?

**Tal`at Bey** - Bir fırka-yı siyâsîye şeklini aldı. Tabî`î zamân zamân istihâleye [imkânsızlığa] tâbi` kaldı.

Re'îs - Teşkilâtı neden `ibâretdi; biraz ta`rîf eder misiniz?

**Tal`at Bey** - İttihâd ve Terakkî'nin teşkilâtı iki kısımdı; biri teşkilât-ı hâricîyesi, diğeri teşkilât-ı teşrî`îyesi [kanun koyucu örgütü]. Teşkilât-ı teşrî`îyesi: Meclis-i Meb`ûsân'da kendi grubuna mensûb [üye] olan a`zâlar ile Meclis-i A`yân'daki a`zâları. Teşkilât-ı hâricîyesi: Merkez-i `Umûmî [genel merkez], kâtib-i mes'ûller [parti sekreterleri] ve taşra teşkilâtı.

Re'îs - Siz ne vakit Merkez-i `Umûmî'ye dâhil oldunuz?

Tal`at Bey - 329 kongresinde.

Re'îs - Meclis-i `Umûmî'ye vükelânın [bakanların] a`zâ [üye] olması ne vakit takarrür etdi [kararlaştırıldı]?

**Tal`at Bey** - Meclis-i `Umûmî'ye vükelânın a`zâ olması 329 kongresinde. Kırk elli kişiden mürekkeb [oluşan] büyük bir Meclis-i `Umûmî yapılmışdı. O vakit vükelâdan bulunan zevât Meclis-i `Umûmî'nin a`zâ-yı tabî`îyesi [doğal üyesi] meyânında [arasında] bulunuyorlardı. Bu, 329 kongresi ile başladı.

Re'îs - Sadâreti ihrâz [elde] eden zâtların Meclis-i `Umûmî riyâsetini [başkanlığını] der-`uhde etmesi [üstlenmesi] meşrût [şart] mu idi?

**Tal`at Bey** - Hâyır efendim. Kongre kimi ta`yîn ederse re'îs-i `umûmî [genel başkan] bi't-tab` o olurdu.

Re'îs - Taşralarda İttihâd ve Terakkî'nin ne gibi me'mûrları vardı?

**Tal`at Bey** - İttihâd ve Terakkî'nin ba`zı yerlerde kâtib-i mes'ûlleri [parti sekreterleri] vardı ba`zı yerlerde yokdu. Sonra hey'et-i merkezîyeleri [merkez kurulları] vardır. Tabî`î onlar da vilâyet kongreleri tarafından intihâb edilirler [seçilirler] kazâ'larda birer muhâbirleri vardır. Yanlarında da istişârî [danışmanlık] mâhiyeti [niteliğine] hâ'iz [sahip] birer hey'etleri vardır. Zâten nizâmnâmenin [tüzüğün] lâzımgelen maddesinde bunlar mezkûrdur [zikredilmiştir].

Re'îs - Bu şu`beler istiklâliyeti [bağımsızlığa] hâ'iz [sahip] mi idi yoksa Merkez-i `Umûmî'den mi emir alıyordu?

**Tal`at Bey** - Nizâmnâmede [tüzükte] herkesin vazîfesi sarîhdir ve mukayyeddir [açık ve kayıtlıdır]. *<25Sa>* Esâsen fırkamızın birinci vazîfesi intihâb [seçim] idi. Köy intihâbâtından [seçimlerinden] i`tibâren beledîye, meb`ûsân intihâbâtı vazîfemizdir. `Ale'l-`umûm [genel olarak] bizim memleketimizde de başka memleketlerde de bütün fırka-yı siyâsîyenin vazîfeleri intihâbâtda toplanır.

Re'îs - İntihâbâtdaki [seçimlerdeki] bu vazîfe ne sûretle îfâ' edilirdi [yerine getirilirdi]?

Tal`at Bey - Anlayamadım nasıl efendim?

Re'îs - İntihâbâtda fırkanın vazîfesi neden `ibâretdir?

**Tal`at Bey** - Fırkanın vazîfesi, kendi programı etrâfında halkın ekseriyetini [çoğunluğunu] toplamakdır. Tabî`î bu da risâlelerle, mev`izelerle [öğütlerle] neşriyât ile, konferanslar ile tabî`î bu gibi husûsât ile halk tenvîr edilir [aydınlatılır]. Her fırka ekseriyeti kendi programı etrâfına toplamağa gayret eder.

Re'îs - Fırkanın bir teşkilât-ı hafîyesi [gizli örgütü] var mı?

Tal`at Bey - Hayır.

Re'îs - Harb-i `Umûmî esnâsında ba`zı Merkez-i `Umûmî [genel merkez] a`zâları [üyeleri] hidemât-ı vatanîye [askerlik] içün öte berüye gitmişler bundan haberiniz var mı?

**Tal`at Bey** - Efendim seferberlik başladığı zamân bizim bir ictimâ`ımız [toplantımız] oldu ve bu ictimâ`da tabî`î seferberlik başladığından eskisi gibi fırkanın fa`âliyet-i siyâsîyesi devâm edemez ondan sonra intihâb [seçim] falân olamazdı. Tabî`î bu tenâkus etdiği [eksikliği] içün a`zâların kendi ârzûlarına muvâfık [uygun] bir sûretde birer vazîfe-yi vatanîye almaları husûsunda serbest bırakdık ba`zı arkadaşlarımız birer vazîfe aldılar herkes o vazîfeyi elden geldiği kadar îfâ'ya [yapmaya] gayret etdi.

Re'îs - Merkez-i `Umûmî mukarrerâtı [kararları] ne sûretle zabt [kayd] olunuyordu?

**Tal`at Bey** - Zâten Merkez-i `Umûmî mukarrerâtı [kararları] kendi nizâmnâmemizde [tüzüğümüzde] mu`ayyen [belirlenmiş] olan mevâdd [maddeler] üzerine müzâkere [görüşme] icrâ' eder tabî`î evrâk gelir muharrerât [yazılar] gelir ve bunlar; hangi a`zâ bulunursa ekseriyet [çoğunluk] teşekkül etdikden [sağlandıktan] sonra onun hakkında müzâkere [görüşme] cereyân eder. Bir karar verilir. Eğer karar vilâyetlere `â'id mevâdd [maddeler] hakkında ise onlara tefhîm edilir [bildirilir]. Öyle başlı başına bir karar tutmak müttehaz [kabul edilmiş] değildi ma`a-hazâ [bununla beraber] bir karar defterimiz mevcûd idi.

Re'îs - Oraya kayd oluyor mu?

Tal`at Bey - Evet.

Re'îs - İmzâ edilir mi?

Tal`at Bey - Evet.

Re'îs - Hâzır bulunmayan a`zâ o kararı kabûle mecbûr olur mu idi?

Tal`at Bey - Hâyır efendim bulunmayan a`zâ [üye] başka bir vakit geldiği zamân o karara muttali` olur [öğrenirdi].

Re'îs - Memâlik-i ba`îdede [uzak memleketlerde] ve diyâr-ı ecnebîyede bulunub da bir müddet gelemeyecek olanlara bu husûsât hakkında ma`lûmât [bilgi] verilir mi?

Tal`at Bey - Öyle şey' yok efendim. Merkez-i `Umûmî a`zâları içinde memâlik-i ecnebîyede [yabancı memleketlerde] bulunanlar tabî`î yokdur.

Re'îs - Diyâr-ı ba`îdeye [uzak diyarlara] gidenler de yok mu idi?

Tal`at Bey - Tabî`î efendim demin bahs etmişdim. *<25SI>*

Re'îs - Onlara ma`lûmât verilir mi idi?

Tal`at Bey - Onların Merkez-i `Umûmî ile maddeten hiçbir `alâkası kalmaz tabî`î onlar yeni vazîfelerinden mes'ûl [sorumlu] olurlar.

Re'îs - Kendi ictihâdına [görüşüne] muvâfık [uygun] olmayan bir kararı icrâ'ya me'mûr olurlarsa istinkâf [redd] edebilirler mi idi?

Tal`at Bey - Hiç öyle bir şey' vâki` olmamışdır kendi ictihâdâtımıza [görüşlerimize] muvâfık [uygun] düşmeyen şey'ler her hâlde kabûl edemeyeceğimiz şey'ler değildi. Çünki nizâmnâmede [tüzüğümüzde] mu`ayyen [belirlenmiş] olan mevâdd [maddeler] üzerine müzâkerât [toplantılar] cereyân ederdi olabilür ki ba`zen bir a`zâ [üye] muhâlif kalabilürdi çünki o kadar mühimm [önemli] olmadığı içün bu vârid [olmuş] değildi.

Re'îs - Fırkanın bir şifresi var mı idi?

Tal`at Bey - Hayır.

Re'îs - Fırka, Teceddüd Fırkasına tahavvül etmiş [dönüşmüş]. Bu bâbdaki [konudaki] ma`lûmâtınız nedir?

Tal`at Bey - Fırka, Teceddüd Fırkası'na inkılâb etdi [dönüştü] biz isti`fâ etdikden sonra bir kongre in`ikâd etdi [toplandı]. O kongrenin kararı üzerine İttihâd ve Terakkî Fırkası nâmı Teceddüd Fırkası'na istihâle etdi [dönüştü]. Tabî`î biz isti`fâ etmiş olmak i`tibâriyle kongrede sâhib-i re'y değildik.

Re'îs - İttihâd ve Terakkî Fırkası'na `â'id evrâk Teceddüd Fırkası'na devr olunmadı mı?

Tal`at Bey - Onu bilmiyorum. Yalnız kâtib-i `umûmî [genel sekreter] Midhat Şükrü Bey'den aldığım ma`lûmât [bilgi] üzerine Doktor Nâzım Bey kendine `â'id olan ve cem`iyetin Merkez-i `Umûmî'yi hâricîsine `â'id evrâkı aldırmak içün haber göndermiş veyâhûd adam yollamış, iyi hâtırımda kalmamış. O vakit Merkez-i `Umûmî'ye `â'id olan evrâk da berâber gitmiş.

Re'îs - Taşralardaki şu`beler de Teceddüd Fırkası'na tâbi` oldular mı?

Tal`at Bey - Onlardan pek ma`lûmâtım yok efendim. Biz isti`fâ etdikden sonra Teceddüd Fırkasının hey'et-i idâresine dâhil olmadığımız içün taşra ile ne gibi muhâberât [haberleşmeler] yapıldığından bi't-tab` ma`lûmâtım [bilgim] yok.

Re'îs - Götürünüz. (Tal`at Bey muhâkeme salonundan çıkarılır) Cevâd Bey'i getiriniz (Cevâd Bey mahkeme salonuna getirilir) İttihâd ve Terakkî Fırkası'na ne vakit dâhil oldunuz?

Cevâd Bey - İnkılâbdan sonra Erzincân'da idim. Herkes dâhil olduğu zamânda ben de mürâca`at eyledim.

Re'îs - Cem`iyet hâlinde mi idi, ne fırka hâlinde mi?

Cevâd Bey - Hayır efendim. İlk def`a, fırka hâlinde değil. İlk 324 senesinde.

Re'îs - Ne vazîfe ile dâhil oldunuz?

Cevâd Bey - Hiçbir vazîfemiz yok idi.

Re'îs - Merkez-i `Umûmî [genel merkez]'de bir vazîfeniz var mı idi?

Cevâd Bey - Hayır efendim.

Re'îs - İttihâd ve Terakkî Fırkası'nın hafî teşkilâtı [gizli örgütü] var mı idi? *<26Sa>*

Cevâd Bey - Bendenizin Paşa hazretleri hiçbir münâsebetim olmadığı içün tabîî ma`lûmâtdâr [haberdâr] değilim.

Re'îs - Münâsebetinizi kat` mı etdiniz [kestiniz mi]?

Cevâd Bey - Erzincân'dan sonra Edirne'ye gelmişdim. Hiçbir `alâkam kalmamışdı.

Re'îs - Harb-i `Umûmî esnâsında fırkaca teşkil olunan [kurulan] Teşkilât-ı Mahsûsa'da bir vazîfeniz var mı idi?

Cevâd Bey - Bendeniz seferberlikden evvel Avrupa'da hayvân mübaya`asına [satın alınmasına] me'mûr idim. Harb-i `Umûmî'den sonra 330 senesi Teşrîn-i sânî'sinde [Kasım'ında] Merkez Kumandanlığı'na ta`yîn olunduğumu teblîg etdiler [bildirdiler] Macaristan'dan `avdet etdim [döndüm]. Kanûn-ı Evvel evâsıtında [Aralık ayının ortalarında] Merkez Kumandanlığı vezâ'if-i resmîyesi [resmî vazifeleri] ve ona ta`alluk eden [ait olan] şu`âbât-ı inzibâtîye [kara kuvvetleri şubeleri] dîvân-ı harblerle itfâ'îye alayı ve sâ'ir kıta`âtı [bölükleri] tesellüm etdim [teslim aldım]. Sonra selefim [benden önce o makamda bulunan] tarafından Harbîye Nezâreti'ne merbût [bağlı] Teşkilât-ı Mahsûsa olduğunu söylediler.

Re'îs - O teşkilâtın şekli neden `ibâretdi?

Cevâd Bey - Bendenizin bulunduğum zamândan evvelini, ne zamân teşekkül etdiğini [kurulduğunu] bilmiyorum. Süleymân `Askerî Bey, sonra Halîl Bey ve ondan sonra bendeniz bulundum. Bana getirdikleri ma`lûmât [bilgileri] ve ihtiyâcâtı Harbîye Nezâreti ve sâ'ir devâ'ir [diğer daireler] nezdinde [katında] vâsıta olmak üzere tedvîr etdim [döndürdüm]. Ma`lûmât-ı Zâtîye'den ta`yîn edilmiş bir hayli zâbitân [subaylar] muhtelif şu`âbâta [değişik şubelere] bakmak üzere bulunuyorlar. Bu esnâda onlar meyânında [arasında] Doktor Nâzım, `Âtıf ve Emniyet-i `Umûmîye Müdîri `Azîz beyler bulunuyordu.

Re'îs - Teşkilâtını ya`nî şu`belerini, falân ta`rîf ediniz?

Cevâd Bey - Bi'l-hâssa [özellikle] o zaman Kafkas işlerine falân bakıyorlardı.

Re'îs - Kaç şu`be idi?

Cevâd Bey - Bendenizin bulunduğum zamanda yalnız Kafkas harekâtına ve bir de Trablus cihetlerine bakıyorlardı.

Re'îs - Şu`be şu`be değil miydi?

Cevâd Bey - Şu`be şu`be. Bir şu`beye birer zâbit [subay] ta`yîn etmişlerdi.

Re'îs - Şu`belerin vezâ'ifi [vazifeleri] ne idi?

Cevâd Bey - Şu`belerin vezâ'ifi, Kafkas dâhiline bir takım gönüllü teşkilâtı [örgütleri] yapmakla meşgûldüler.

Re'îs - Hangi şu`be?

Cevâd Bey - Kafkas şu`besi.

Re'îs - Peki, teşkilâta başkası, hesâbâta [hesaplara] başkası mı bakar? Hesâbâtına, mu`ayyenâtına [erzak], melbûsâtına [giyeceklere] bakan kaç şu`be ise vazîfelerini söyleyin.

Cevâd Bey - Bir takım mevcûd olan zâbitân var. Onlar bi'l-âhare [daha sonra] gitmişler, kadrolara dâhil olmuşlar. Rızâ' Bey isminde birisi Kafkas teşkilâtına bakıyordu.

Re'îs - Merkezdeki teşkilâtı soruyorum. Sizin rüfekâ'nızdan [arkadaşlarınızdan] kimler vardı? *<26SI>*

Cevâd Bey - Paşa hazretleri, benim doğrudan doğruya `alâkam altında değildi. Merkez Kumandanlığı ayrı bir dâ'irede, bunlar ayrı bir dâ'irede vazîfe görüyorlardı.

Re'îs - Onların vazîfeleri mu`âmelât-ı resmîyenizin [resmî işlerinizin] gayrı [dışında] mı idi?

Cevâd Bey - Evet efendim.

Re'îs - Sizin dâ'ireniz nerede bulunuyor idi?

Cevâd Bey - Merkez Kumandanlığı Harbiye Nezâreti'nde.

Re'îs - Teşkilât-ı Mahsûsa'nın [İstanbul] tarafında.

Re'îs - Orada bu işle iştigâl eden kaç şu`be vardı?

Cevâd Bey - `Ârif Bey isminde bir zât vardı yalnız Makedonya işlerine bakıyordu.

Re'îs - `Ârif Bey'in sıfatını da söyleyiniz?

Cevâd Bey - Yüzbaşı `Ârif Bey, Rızâ Bey isminde de bir mümtâz yüzbâşı vardı. Muhtâr Bey isminde bir yüzbaşı vardı. Ka'im-makam Hüsameddîn Bey vardı.

Re'îs - Bunlar ne vazîfe ile mükellefdi [yükümlüydü]?

Cevâd Bey - Mu`âmelâtı tedvîr etmek [işleri döndürmek] içün bulunuyorlardı.

Re'îs - Demin söylediğiniz Doktor Nâzım Bey ve şürekâsı [ortakları] ne vazîfe ile iştigâl ediyorlardı?

Cevâd Bey - Onlar gönüllü tedâriki içün intihâb olunmuşlar [seçilmişlerdi]. Orada bulunuyorlardı.

Re'îs - Size karşı ne vaz`iyetde idiler?

Cevâd Bey - Hiçbir vaz`iyetleri yokdu efendim.

Re'îs - Vaz`iyetleri yok ise ne içün yanınızda bulunuyorlardı?

Cevâd Bey - Bizim yanımızda bulunmuyorlardı.

Re'îs - Ya`nî dâ'irenizde.

Cevâd Bey - Teşkilât-ı Mahsûsa dâ'iresinde bulunuyorlardı.

Re'îs - Siz bulunmaz mı idiniz?

Cevâd Bey - Bendenizin nâdiren gitdiğim vâki`dir.

Re'îs - Siz gitdiğiniz zamân sizinle temâsda bulunmayorlar mı idi?

Cevâd Bey - Bulunuyorlardı.

Re'îs - Ne sıfatla bulunuyorlardı?

Cevâd Bey - Gerek Kafkasya'ya gönderilecek ba`zı zevâtın [kişilerin] ve gerekse gönüllü kıta`âtın [bölüklerinin] sevkleri hakkında.

Re'îs - Bu zâtlar, sıfat-ı `askerîyeyi hâ'iz [sahip] olmadıkları hâlde bu husûsâtı [işleri] nasıl tedvîr ediyorlardı [döndürüyorlardı]?

Cevâd Bey - Bunlar `askerlik hâricinde gönüllü kıta`âtı [bölükleri] tertîbi [düzenlemek] için olacak.

Re'îs - Bu bâbda [konuda] bir ta`lîmâtnâme [yönetmelik] var mıydı?

Cevâd Bey - Harbîye Nezâreti'nden almış olduğum emir-i nezâret-penâhînin [bakanlıktan aldığım emrin] kendilerine temâs eden kısımları teblîğ ederdim [bildirirdim]. *<27Sa>*

Re'îs - Ta`lîmât-ı mahsusa [özel emirler] yokdu, öyle mi?

Cevâd Bey - Harbîye Nezâreti'ne harekât şu`besinden ve karargâhdan aldığım emirleri teblîğ ederdim.

Re'îs - Bu emirleri kime teblîğ ederdiniz [bildirirdiniz]?

Cevâd Bey - Merkez Kumandanlığı nâmına gelirdi. Merkez Kumandanlığı vâsıtasıyla bir sûreti çıkarılır, gönderilirdi.

Re'îs - Kime gönderilirdi?

Cevâd Bey - Teşkilât-ı Mahsûsa'ya.

Re'îs - Teşkilât-ı Mahsûsa'nın bir şu`besine mi?

Cevâd Bey - Hayır efendim. Teşkilât-ı Mahsûsa'nın kalemine. Onların da evrâkı var, dosyaları var tesellüm ederler [teslim alırlar]. Ba`zı evrâkın sûretini isterler ve ba`zı evrâkı i`âde ederlerdi.

Re'îs - Bu Teşkilât-ı Mahsûsa'da mukayyed [kayıtlı] olanlar sıfat-ı `askerîye iktisâb ediyorlar [kazanıyorlar] mı idi?

Cevâd Bey - Mu`âmelât-ı Zâtîye'den ta`yîn edilen zâbitân [subaylar] vardı.

Re'îs - Zâbitân başka, efrâd?

Cevâd Bey - Orada bir takım efrâd da ücretli olarak istihdâm olunuyorlardı.

Re'îs - Sıfat-ı `askerîyeyi hâ'iz [sahip] mi idiler?

Cevâd Bey - Alınan emir mûcibince [gereğince] sıfat-ı `askerîyeyi hâ'iz olmayanlar istihdâm edilirdi.

Re'îs - Bunların i`âşe [yiyecek] ve ilbâs [giyecek] ve techîzât [askerî donatım] masârifi [masrafları] nereden verilirdi?

Cevâd Bey - Bizde bulunanlar mahdûddu [sınırlıydı]. Kapucı, hidmetci gibi birkaç kişiden `ibâretdi.

Re'îs - Cebhelere gidenlerin teslîhât ve techîzâtı [silahları ve askerî donatıları] sizin vâsıtanızla mı yapılırdı?

Cevâd Bey - Onlar ihtiyâc gösteriyorlardı. Kısmen bizim vâsıtamızla lâzım olan dâ'ireye havâle olunuyordu.

Re'îs - Kısm-ı diğeri nasıl yapılıyordu?

Cevâd Bey - Ba`zı mu`âmelât-ı `âdîye [adî işler] var. Kendi kendilerine takdîm edilir.

Re'îs - Su'âlim i`âşe ve ilbâs ve techîzât hakkındaki masârif nereden te'mîn edilirdi? Kısmen böyle dediniz.

Cevâd Bey - Cümlesi oradan efendim.

Re'îs - Taşralarda bu husûsât hakkında ne yolda irsâlâtda bulunuyordunuz [emirler gönderiyordunuz]?

Cevâd Bey - Gönüllü kıta`ât [bölükler] teşekkül etdikden [kurulduktan] sonra Harbîye Nezâreti'nden verilmiş olan istikâmete göre [emir yönünde] ordu emrine giderler. Bendenizden evvel bir takımları Kafkasya'ya vâsıl olmuşlardı [ulaşmışlardı]. Benden sonra gidenler ordu emriyle gitdiler.

Re'îs - Masârifat [masraflar] buradan gönderilmez mi idi? <27Sl>

Cevâd Bey - Doğrudan doğruya zâbitân [subaylar] ve efrâd mevcûdu bir defter tanzîm edilerek [düzenlenerek] ellerine verilir. Menzillerde [konaklama yerlerinde] i`âşe edilerek [beslenerek] gidiyorlardı. Sonra ordulara dâhil oluyorlar. Yalnız bunlardan `askerlik hâricinde bulunub da iştirâk edenlerin [katılanların] `â'ilelerine burada ma`âş verilirdi. Bunların bir kısmı da diğer mu`ayyensiz [düzensiz] efrâd gibi ahz-ı `askerler [askere alma şubeleri] vâsıtasıyla tasdîk edilerek [onaylanarak] mensûb [üye] oldukları dâ'irelerden mu`ayyensiz [düzensiz] ma`âşı alıyorlardı.

Re'îs - Bunların mevcûdu her zamân sâbit olamayacağından buraya ma`lûmât [bilgi] veriyorlar mı idi?

Cevâd Bey - Hayır efendim. Gitdikden sonra kat`îyen bura ile muhâbere etmemeleri [haberleşmemeleri] hakkında dosyalarda müte`addid [birçok] emirler vardır. Hattâ kundura ve sâ'ire gibi şey'ler içün ihtiyâcları olsa bile ordulardan alınması hakkında teblîgâtda [bildiride] bulunulmuşdur.

Re'îs - İfâ' eyledikleri [yaptıkları] vezâ'if [vazifeler] hakkında buraya ma`lûmât verirler mi idi?

Cevâd Bey - Hayır.

Re'îs - Bu Teşkilât-ı Mahsûsa kumandanlarının ta`yîni buradan mı icrâ' olunurdu?

Cevâd Bey - Bendenizin zamânımda giden kıta`ât [bölükler] kumandanları buradan intihâb olunuyordu [seçiliyordu].

Re'îs - Mahallerinde tebdîli [değişikliği] iktizâ eden [gerektiren] olmaz mıydı?

Cevâd Bey - Ordu kumandanlıkları dâhilinde vazîfe gördükleri içün buradan yalnız ta`yîn edilirdi.

Re'îs - Cebhelerde bulunan Teşkilât-ı Mahsûsa müfrezeleri ordu kumandanları emrine tamâmıyla tâbi` mi idi?

Cevâd Bey - Şübhesiz efendim. Onlar, orduların kadrosuna dâhil olurlar. El-yevm [bugün] bir takımları hâlâ, o alaylardadır. Ordu onlara ikmâl [eksiklerin yerini doldurmak için] efrâdı vermişdir ve bu sûretle istihdâm etmiş.

Re'îs - İttihâd ve Terakkî Merkez-i `Umûmî [genel merkez] a`zâsından [üyesinden] ba`zı zevât [kişiler], bu müfrezelerin başlarında bulunmuş ve müstakilen [bağımsız olarak] hareket etmiş oldukları söyleniyor sahîh [doğru] mi?

Cevâd Bey - Sevkiyât; bendenizin zamânıma `â'id değildir. Bendeniz burada bulunmadım. O vakit Avrupa'da idim. Bendenizin târîh-i devâmım ile bendenizden sonra gönderdiğim kıta`ât [bölükler] ma`lûmdur.

Re'îs - Ne kadar zamân bulundunuz. Hangi târîhde infisâl etdiniz [ayrıldınız]?

Cevâd Bey - 330 senesi Kanûn-ı Evveli evâsıtında [Aralık ayının ortalarında] başladım ve 334 senesinin nihâyetinde merkez kumandanlığından infikâk etdim [ayrıldım].

Re'îs - Avrupa'da mı bulundunuz?

Cevâd Bey - Evet; seferberlik ibtidâ'sında [başlangıcında] Avrupa'da idim. 330 senesi Kanûn-ı Evvelinde merkez kumandanı oldum.

Re'îs - Sizden evvel Teşkilât-ı Mahsûsa kimin idâresinde idi?

Cevâd Bey - Benden evvel merkez kumandanı Halîl Bey idi. O zamânda... *<28Sa>*

Re'îs - Halîl Bey'in idâresi zamânında mı?

Cevâd Bey - Evet.

Re'îs - Bu teşkilâtı dâ'ire-i `askerîye mi yapdı?

Cevâd Bey - Vaktiyle Harbîye Nezâreti'nde teşekkül etmişdir [kurulmuştur].

Re'îs - Merkez-i `Umûmî [genel merkez] bu teşkilâta ne sûretle mu`âvenetde [yardımda] bulunurdu?

Cevâd Bey - Merkez-i `Umûmî'nin bir mu`âvenetini hâtırlayamıyorum. Merkez-i `Umûmî'nin hiçbir mu`âveneti yokdur Paşa hazretleri.

Re'îs - O hâlde Doktor Nâzım Bey ve sâ'ire ne sebeble idârenize dâhil oldu?

Cevâd Bey - Bendeniz onları dâhil olmuş oldukları hâlde buldum. Paşa hazretleri evveliyâtından [öncesi hakkında] ma`lûmâtım [bilgim] yokdur.

Re'îs - Bu müfrezelerin mevcûdları tenâkus etmiş [eksilmiş], bi'l-âhare [daha sonra] nereden ikmâl olunuyordu [tamamlanıyordu]?

Cevâd Bey - Gönüllü kıta`ât [bölükler] orduya idhâl edilecek...

Re'îs - Orduda gönüllü kıta`ât var mıdır?

Cevâd Bey - Kadrolara dâhil olmuşlardı.

Re'îs - Onu söylediniz. Peki, noksân târî oldukca [tazelendikçe] noksânları ne ile ikmâl olunacak [tamamlanacak].

Cevâd Bey - Buradan ikmâl edilmezdi.

Re'îs - Peki nereden yapılırdı?

Cevâd Bey - Orduya gelen ikmâl efrâdından tazmîn ediliyordu [eksikler tamamlamıyordu].

Re'îs - Bunlar karışık mı istihdâm olunuyordu?

Cevâd Bey - Bendeniz bilmiyorum Paşa hazretleri. Yalnız bir takım müfrezeler ordu nâmına istihdâm olunmak üzere zâbitân [subaylar] ve efrâdıyla.

Re'îs - Ba`zı vâlîler ma`îyetine [emrine] de me'mûr edilmiş ne yolda emir verdiniz?

Cevâd Bey - Bendenizin ma`lûmâtım [bilgim] yok. Bendenizin zamânımda giden gönüllü kıta`âtı [bölükleri] tabî`î dosyalarına bakarlar. Bunlar nerede bulunmuşlar nerede hidmet [hizmet] etmişler, onların kumandanları mevcûddur efendim bilirler.

Re'îs - Hâl-i harb münâsebetiyle mevcûdunda noksân olacağı her hâlde ma`lûm olduğundan [bilindiğinden] bunların hakkında ne yolda mu`âmele etmeği [nasıl davranmayı] düşünüyordunuz?

Cevâd Bey - İstanbul'dan gitdikden sonra bunlarla hiçbir `alâkamız bulunmuyordu Paşa hazretleri.

Re'îs - Yalnız b[urada] vazîfeden `ibâret ise bidâyet-i harbde [harbin başlangıcında] birkaç aya münhasır [özgü] kalmalı idi. Devâm edüb gitmesi mu`âmelâta [işlere] vukufunuzu istilzâm etmez [bilginizi gerektirmez] mi?

Cevâd Bey - Devâm etmemişdir Paşa hazretleri. Harbîye Nezâreti'nden aldığım emir üzerine gönüllü teşkilâtına nihâyet verilmişdir.

Re'îs - Ne vakit nihâyet verilmişdir?

Cevâd Bey - Kanûn-ı sânî [Ocak] zarfında bu yolda ordulara veyâ kolordulara Harbîye Nezâreti'nden verilen bir emrin bir sûreti bendenize de teblîğ edilmişdi [bildirilmişti].

Re'îs - Hangi târîhde. ***<28Sl>***

Cevâd Bey - 330 senesinin...

Re'îs - O târîhden sonra Teşkilât-ı Mahsûsa mefsûh [feshedilmiş] mu idi?

Cevâd Bey - Gelen emirde, mevcûd olanların sevk edilmesi. Ordu kumandanlarına ne sûretle yazılmış ise bir sûretini de bendenize yazmışlardı.

Re'îs - O ta`mîm [genelge] ne sûretde idi?

Cevâd Bey - Harbîye Nezâreti'nden çete teşkilâtı hakkında bir, iki, üç, dört, beşinci kolordularla İzmir havâlîsi kumandanlığına ve ordu kumandanlıklarına taraf-ı nezâret-penâhîden [bakanlık tarafından] verilen emrin sûreti ber vech-i âtîdir [aşağıdaki şekildedir]: Teşkilâtı ikmal edilmiş [tamamlanmış] olan çetelerin mahall-i müretteblerine [düzenlendikleri yerlere] sevkleri, sevk edilmişlerin istihdâmları ve çete teşkilâtına nihâyet verilerek ba`de-mâ [bundan sonra] bu gibi efrâdın mu`allem ve gayr-ı mu`allem olduklarına [askerlik eğitimi görüp görmediklerine] nazaran [bakılarak] kıta`âta [bölüklere] veyâ depo taburlarına tevzî`leri [dağıtılmaları] lâzımdır. Bu emir verildikden sonra mevcûd olanlar sevk edildi. Ba`de-mâ [bundan sonra] nihâyet verildi.

Re'îs - Târîhi nedir?

Cevâd Bey - 21 Kanûn-ı sânî [Ocak] 330.

Re'îs - İmzâsı?

Cevâd Bey - Ordu dâ'iresi re'îsi nâmına Behic.

Re'îs - Onun sûretini veriniz.

Cevâd Bey - Vekîlimde var efendim.

Re'îs - Okuduğunuzu verin siz de onu alın.

Müdâ`fa`a Vekîli Hulûsî Bey - Buyurunuz.

Re'îs - (Zabıt Kâtibine hitâben) Okuyunuz?

Harbîye Nezâreti Ordu Dâ'iresi — Merkez Kumandanlığına — Dersa`âdet [İstanbul]
Nümero — 21 Kanûn-ı sânî 330
[numara] 1117

Cevâben vârid olan [cevap olarak ulaşan] 17 11 330 târîhli ve 159 nümerolu [numaralı] tezkere [resmî yazı] cevâbıdır.

1- Çete teşkilâtı hakkında 1, 2, 3, 4, 5. kolordularla İzmir havâlîsi kumandanlığına ve ordu kumandanlıklarına taraf-ı nezâret-penâhîden [bakanlık tarafından] verilen emrin sûreti ber vech-i âtîdir [aşağıdaki şekildedir]:

"Teşkilâtı ikmal edilmiş [tamamlanmış] olan çetelerin mahall-i müretteblerine [düzenlendikleri yerlere] sevkleri ve sevk edilmişlerin istihdâmları ve çete teşkilâtına nihâyet verilerek ba`de-mâ [bun-

dan sonra] bu gibi efrâdın mu`allem veyâ gayr-ı mu`allem olduklarına [askerlik eğitimi görüp görmediklerine] nazaran [bakarak] kıta`âta [bölüklere] veyâ depo taburlarına tevzî`leri [dağıtılmaları] lâzımdır."

Re'îs - Bunda teşkilâtı ikmâl edilemeyenler hakkında bir şey' söylenmiyor yalnız teşkilâtı ikmâl edilenlerden bahs ediliyor, teşkilâtı ikmâl edilemeyenler hakkında bir sarâhat [açıklama] yok. Teşkilâtı ikmâl edilmemiş olanlar hakkında ne mu`âmele [işlem] yapılmışdır? Onları dağıtdınız mı? Yoksa kendi ictihâdınıza [görüşünüze] göre mi hareket etdiniz?

Cevâd Bey - Onlar tabî`î kabûl edilmemiş, depolara yâhûd ordu dâ'iresine tesellüm edilmiş [teslim alınmış]. *<29Sa>*

Müdâfa`a Vekîli Hulûsî Bey - Alt tarafında var, Paşa hazretleri.

Re'îs - (Zabıt Kâtibine hitâben) O hâlde okuyunuz. (Zabıt Kâtibi ber vech-i âtî kırâ'ata [okumaya] devâm eder)

2- Mevkuf ve mahkûmînin [tutuklu ve hükümlülerin] ba`zı şerâ'it tahtında [şartlar altında] orduda celb [çağrılmaları] ve istihdâmları hakkında bir kanûn-ı mahsûs [özel kanun] derdest-i tanzîm olduğundan [düzenlemesi yapıldığından] neşr ve i`lânında hükmüne tevfîkan [uygun olarak] mu`âmele îfâ' edilmek [iş yapmak] üzere mevâki`-i muhtelife [değişik yerlerde] tevkîfhânelerinde olub merbûten [ek olarak] gönderilen pusulada gösterilen 2267 şahıs hakkında şimdilik bir mu`âmele îfâ'sına [işlem yapılmasına] mahall [gerek] yokdur.

3- Bir maksad-ı husûsînin [özel maksadın] te'mîn-i husûlü [sağlanması] içün ihzâr edilmekde [hazırlanmakta] olan 531 neferlik müfrezenin ikmâl-i nevâkısı [eksiklerinin tamamlanması] ile mahall-i mürettebine [düzenlendikleri yerlere] sevki tabî`îdir.

4- Batum ve havâlîsi muhâcirîninden [göçmenlerinden] olan ve elyevm [bugün] burada bulundukları bildirilen 335 neferin dahi Üçüncü Ordu Kumandanlığı emrine tevdî`i [bırakılması] lâzımdır.

Ordu Dâ'iresi Re'îsi nâmına

Behîc

Teşkilât-ı Mahsûsa görülmüşdür 26 minhü

Hey'etce görülüb i`âdesi 25-11-30 Hıfzı kaleme

Re'îs - Burada öyle bir şey' yok... Teş[k]îlâtı ikmâl edilmemiş [tamamlanmamış] olanlar hakkında ne mu`âmele [işlem] yapdınız? Dağıtdınız mı? Yoksa ikmâl mi etdiniz? Ona dâ'ir sarâhat [açıklama] yokdur bu emirnâmede su'âllere cevâb olarak geliyor, re'sen [kendi kendine] Harbîye Nezâreti'nden vâki` bir emir, bir teblîğ [bildiri] değil.

Cevâd Bey - Her hâlde bunun dosyalarda mevcûd esbâbı [sebepleri] vardır, Harbîye Nezâreti'nden bir emir almadıkca Merkez Kumandanlığı tabî`î onlara bir emir teblîğ edemez [bildiremez].

Re'îs - Bunlar, ne gibi esliha [silahlar] ile hangi nev`i eşyâ' [türlü eşya] ile mücehhezdi [donatılmıştı]?

Cevâd Bey - Harbîye Nezâreti'nin, Ordu Dâ'iresi'nin verdiği silâhlarla.

Re'îs - Ne cins? Ne nev`?

Cevâd Bey - Öyle hâtırıma geliyor ki bidâyetde [başlangıçta] Martin idi.

Re'îs - Bunların süvârîsi, topcusu var mı idi?

Cevâd Bey - Hayır efendim.

Re'îs - Ahmâl ve eskâl [ağır yükler] içün lâzım gelen tertîbâtı hâvî mi [hazırlıkları var mı] idi?

Cevâd Bey - Hayır efendim.

Re'îs - Bunların kumandanı doğrudan doğruya Harbîye Nezâreti'yle mi muhâbere ederdi [haberleşirdi], yoksa size mi mürâca`at ederdi?

Cevâd Bey - Mürâca`atları ordu kumandanlarına olabilir, Paşa hazretleri.

Re'îs - Doğrudan doğruya mı?

Cevâd Bey - Doğrudan doğruya muhâbereye [haberleşme] hakları yokdur.

Re'îs - Onların başında bulunan ba`zı müstesnâ kumandanlar, merkezle muhâbere etmek lâzım gelirse, ne vâsıta ile muhâbere ederlerdi?

Cevâd Bey - Tabî`î bu muhâberât [haberleşmeler] mevcûddur, Teşkilât-ı Mahsûsa'nın dosya me'mûrları vardır, ne sûretle muhâberât vuku`bulduğunu der-hâtır etmiyorum [hatırlayamıyorum]. *<29SI>*

Re'îs - Götürünüz. (Cevâd Bey mahkeme salonundan çıkarılır) `Âtıf Bey'i getiriniz. (`Âtıf Bey mahkeme salonuna getirilir.) İttihâd ve Terakkî'ye ne zamân dâhil oldunuz?

`Âtıf Bey - Üç yüz yirmi üç senesinde efendim.

Re'îs - İnkılâbdan sonra İttihâd ve Terakkî ne şekle girdi!

`Âtıf Bey - Fırka-yı siyâsîye şeklini aldı.

Re'îs - Siz bir vazîfe der-`uhde etdiniz [üstlendiniz] mi?

**`Âtıf Bey** - Hayır efendim, çok zamân bir vazîfe der-`uhde etmedim [üstlenmedim] zannederim, 327 târîhinde Çanakkal`e'den sonra meb`ûs oldum, sonra ikinci intihâbda [seçimde] tekrar meb`ûs oldum ve üçüncü devrede de Ankara'dan meb`ûs intihâb olundum [seçildim].

Re'îs - İttihâd ve Terakkî merkezinde me'mûriyetiniz var mıydı?

**`Âtıf Bey** - Son bir iki sene zarfında eksik bir a`zânın [üyenin] yerine vekâleten bulundum.

Re'îs - İttihâd ve Terakkî Merkez-i `Umûmî'si [genel merkezi] müzâkerâtı [toplantıları] ne sûretle cereyân ederdi?

**`Âtıf Bey** - Merkez-i `Umûmî, ekseriyet [çoğunluk] ictimâ` etdiği [toplandığı], altı a`zâ bulunduğu zamân müzâkere ederdi [toplanırdı].

Re'îs - A`zânın [üyenin] mecmû`u [toplamı] kaç kişi idi?

`Âtıf Bey - On kişi idi.

Re'îs - Müzâkerât [toplantı] netîcesinde hâsıl olan [doğan] mukarrerât [kararlar] ne sûretle zabt [kayd] olunurdu?

`Âtıf Bey - Öyle zabıt falân tutulmazdı, kalabalık bir hey'et değildik.

Re'îs - Peki, mukarrerât [kararlar]?

`Âtıf Bey - Taşraya yazılacak bir şey' olursa yazılırdı.

Re'îs - Mukarrerât, sonra, unutulmaz mı?

**`Âtıf Bey** - Eğer târîhe geçecek bir şey' ise tabî`î kayd olunur.

Re'îs - Târîhe geçsin geçmesin; yapılacak iş karar tahtına [altına] alınmış, onu tesbît etmek [görüp, göstermek] lâzım gelmez mi?

`Âtıf Bey - Kısa bir şey' ile tesbît olunurdu.

Re'îs - Peki, imzâ' edilir mi idi?

`Âtıf Bey - Tesbît edilmiş bir şey' ise imzâ' olunurdu.

Re'îs - Hâzır-bi'l-meclis [mecliste hazır] olmayan a`zâ [üye] ve [o] mukarrerâtı [kararları] kabûle mecbûr mu idi?

**`Âtıf Bey** - Hâyır, efendim, ıttılâ` peydâ ederdi [haberdar olur], iştirâk ederse [katılırsa] imzâ' ederdi.

Re'îs - İştirâk etmezse.

`Âtıf Bey - İmzâ etmez.

Re'îs - O kararın i`tâsından [verilmesinden] dolayı kendisine bir vazîfe terettüb ederse [düşerse]?

`Âtıf Bey** - Kanâ`atine [inancına] muhâlif [karşı] ise icrâ' etmez, büsbütün mesleğine [ilkelerine] muhâlif bir şey' ise tabî`î isti`fâ eder, çıkar. *<30Sa>***

Re'îs - Fırkanın teşkilâtı ne yolda idi?

**`Âtıf Bey** - Fırkanın bir Merkez-i `Umûmî'si [genel merkezi], Meclis-i `Umûmî'si [genel meclisi] vardı, vilâyetlerde, livâ'larda, kazâ'larda hey'et-i merkezîyeleri [merkez kurulları], kulübleri vardı.

Re'îs - Vilâyâtda [vilayetlerde] ve sâ'ir yerlerde Merkez-i `Umûmî'nin me'mûrları yok mu idi?

**`Âtıf Bey** - Kâtib-i mes'ûlleri [parti sekreterleri] vardı, efendim, bunlar da Merkez-i `Umûmî'ye merbûtdu [bağlıydı].

Re'îs - Murahhaslar [delegeler]?

`Âtıf Bey - Murahhaslar muvazzaf [maaşla tayin edilmiş] değildi, bunlar kazâ'larda bulunurdu.

Re'îs - Kâtib-i mes'ûllerin ve murahhasların şu`abâtca [şubelerce] vaz`iyetleri ne idi?

`Âtıf Bey - Lütfen bir dahâ tekrar buyurulur mu?

Re'îs - Kâtib-i mes'ûllerin ve murahhasların şu`abâtca vaz`iyetleri ne idi?

**`Âtıf Bey** - İntihâbât [seçimler] zamânında intihâbâtı idâre etmek, sonra, sâ'ir zamânlarda ictimâ`î [toplumsal-sosyal] ba`zı fa`âliyetlerde bulunmak...

Re'îs - Şu`beler istiklâli [bağımsızlığı] **[.....]**, yoksa Merkez-i `Umûmî'den ta`lîmât [emirler] mı alırlardı?

**`Âtıf Bey** - Merkez-i `Umûmî'den istîzân ederlerdi [danışırlardı], yalnız intihâbâtda [seçimlerde] mahallî hey'et-i merkezîye [merkez kurulu], Merkez-i `Umûmî ile de muhâbere ederek [haberleşerek] meb`ûs nâmzedlerini [adaylarını] ta`yîn ederlerdi.

Re'îs - Masârifât-ı mahallîyeyi [yerel masrafları] îfâ'ya [yapmaya] vâridât [gelirler] kifâyet etmezse [yetmezse] ne yaparlardı?

**`Âtıf Bey** - Kifâyet ederdi efendim, her a`zânın [üyenin] mu`âyyen [belirli] bir taksîti vardı, onunla ekseriyâ [çoğunlukla] idâre olunurlardı. Pek ender mu`âvenet [yardım] taleb etmişler, zannederim, iyice hâtırlayamıyorum.

Re'îs - Fırkanın teşkilât-ı hafîyesi [gizli örgütleri] var mı idi?

`Âtıf Bey - Hâyır, efendim.

Re'îs - Şifresi?

`Âtıf Bey - Hâyır...

Re'îs - Harb esnâsında bir gûnâ [çeşit] vazîfe edildi mi?

**`Âtıf Bey** - Harb esnâsında fırkaca bir vazîfe îfâ' edilmemişdir, yalnız fırka a`zâsını serbest bırakmış ve her biri bir vazîfe-i vatanîye îfâ'sını [vatan hizmetini yerine getirmeyi] der-`uhde etmişdir [üstlenmiştir].

Re'îs - Ne gibi vezâ'if-i vatanîye [vatan hizmetleri] îfâ' etdiler?

`Âtıf Bey - Bir ikisi harbe gitdiler: Rızâ Bey, Bahâ'e'd-dîn Şâkir Bey, Doktor Nâzım Bey Teşkilât-ı Mahsûsa komisyonunda çalışdı, sonra Eyyüb Sabrî Bey Arnavudluğa gitdi, esîr oldu, bunları hâtırlıyorum.

Re'îs - Siz de böyle bir vazîfe der-`uhde etdiniz [üstlendiniz] mi?

`Âtıf Bey** - Bendeniz Merkez-i `Umûmî [genel merkez]'de değildim. Son iki sene zarfında bendeniz meb`ûs, Ankara meb`ûsu idim, bu sûretle Teşkilât-ı Mahsûsa'da bulunmaklığıma Harbîye Nezâreti'nce ârzû gösterildi, Süleymân `Askerî Bey vardı bu işde ibtidâ' [başlangıçta] bulunuyordu... Seferberlikde ibtidâ' resmî idi, iyice hâtırlayamıyorum. "Teşkîlât-ı Mahsusa hâlinde bulunalım, bu sûretle bir hidmet-i vatanîye îfâ' edelim" ârzûsu gösterildi. Biz de kabûl etdik. *<30SI>***

Re'îs - Teşkilât-ı Mahsûsa ne sûretle vücûde getirilmişdi?

`Âtıf Bey - Teşkilât-ı Mahsûsa'nın sebebi mi efendim?

Re'îs - Hâyır, ne sûretle vücûde getirildi [oluşturuldu]?

**`Âtıf Bey** - Süleyman `Askerî Bey Garbî Trakya'da, Balkan Harbi'nin nihâyetlerinde oralarda çalışmışdı bu sûretle yanında bu münâsebetle orada çalışmış. Arkadaşları vardı onlar henüz bir yere ta`yîn edilmemişlerdi. Bu seferberlik i`lân olununca bu Teşkilât-ı Mahsûsa'nın esâsını te'sîs etdiler [kurdular] ve seferberlikde vezâ'if [vazifeleri] çoğalınca bir komisyon hâlinde toplanıldı Harbîye Nezâreti'nde Süleymân `Askerî Bey, bendeniz, Doktor Nâzım Bey, bir de Emniyet-i `Umûmîye [Emniyet Gene]] Müdîri olarak dördümüzden mürekkeb [oluşan] bir komisyon teşekkül etdi [kuruldu].

Re'îs - Emniyet-i `Umûmîye Müdîrinin ismini söyleyin..

**`Âtıf Bey** - `Azîz Bey, efendim... Rusya dâhiline, oranın ahvâline vâkıf [durumlarını bilen] hamîyetli zevât [millî onura sahip kişiler] gönderdik, bunlar vâsıtasıyla orada ahâlî-yi ma`sûma-yı İslâmîye [suçsuz Müslüman halk] hakkında teşkilât [örgütler] vücûde getirdik [oluşturduk], ordumuz oralara girdiği hâlde ona mu`âveneti [yardımı] te'mîn etmek üzere teşkilât yapdırdık. Rus ordusunun harekâtını ta`assub etmek [durdurmak], depolarını ve sâ'iresini bozmak içün mevâdd-ı tahrîbîye [silah ve bomba] gönderdik... Bu sûretle fa`âliyetler gösterildiği gibi cebhenin za`îf [zayıf] kısımlarında ya`nî tahaşşüd [asker toplama] noktası olmayan yerlerde memleketi müdâfa`a etmek üzere mu`âvin [yardımcı] gönüllü teşkilâtı yapdırdık. Beş altı müfreze sevk etdik, efendim, bunlar da hakîkaten vatana hidmet [hizmet] etdiler ve uzun müddet böyle za`îf [zayıf] sâhillerimizi, za`îf [zayıf] mıntakalarımızı müdâfa`a etdiler.

Re'îs - Merkezdeki teşkilât neden `ibâretdi?

**`Âtıf Bey** - Biz böyle bir komisyon hâlindeydik, Harbîye Nâzırıyla vâsıta-yı muhâberemiz, kararlarımızı teblîğ eden Süleymân `Askerî Bey idi. O gitdikden sonra kısa bir müddet Merkez Kumandanı

Halîl Bey bulundu o da bir fırka-yı `askerîye ile gitdi. Sonra Merkez Kumandanı olan Cevâd Bey bulundu. Trablus Garb ve sâ'ir yerlere mahsûs [özel] olarak zâbitân [subayların] riyâsetinde [başkanlığında] şu`beler vardı, ya`nî teşkilâtın masaları vardı bu sûretle açık bir hey'et idik.

Re'îs - Bu teşkilât kaç masadan `ibâretdi?

`Âtıf Bey - Efendim, Rumeli masası, Kafkasya masası vardı, Afrika, Trablus Garb masası vardı. İşte böyle dört masamız vardı, mikdârını epeyce hâtırlayamıyorum.

Re'îs - Teşkilât-ı Mahsûsa ne vakte kadar mevcûdiyetini muhâfaza etdi ne vakit fesh olundu?

**`Âtıf Bey** - Zannederim Mütâkere zamânında fesh olunmuş... Biz [3]31 senesi Nisân nihâyetinde dağıldık o târîhde Cezâyirli `Alî Bey Harbîye Nâzırı Enver Paşa tarafından tavzîf edildi [görevlendirildi], o ma`âş ile ya`nî resmî me'mûr olarak ta`yîn olundu, biz fahrî [gönüllü] olarak bulunurduk, o zamân bizim de komisyonda vazîfemiz nihâyet buldu... *<31Sa>*

Re'îs - Hangi senede?

`Âtıf Bey - 331 senesi Nîsân nihâyetinde...

Re'îs - O vakte kadar doğrudan doğruya nezâretle mi muhâbere ediyordunuz [haberleşiyordunuz]?

**`Âtıf Bey** - Nezâret salâhiyet [yetki] vermişdi, muhâbere ediyorduk; Levâzım Şu`besiyle Nakliyât Şu`besiyle, Müdâfa`a-yı Millîye İttihâd ve Terakkî Cem`iyeti ve bütün devâ'ir ve mü'essesât-ı millîye [millî kurumlar ve daireler] ile muhâbere ediyorduk. Giden gönüllü müfrezelerinin techîzâtını [askerî donatılarını], elbise levâzımını ikmâl etdiriyorduk [tamamlıyorduk] fakat buradan gitdikden sonra onlarla `alâkamız kesiliyordu.

Re'îs - İktizâ eden [gereken] masârifi [masraflar] nereden alıyordunuz?

**`Âtıf Bey** - Bir def`a Müdâfa`a-yı Millîye'den alındı. Bundan sonra Harbîye Nezâreti tahsîsât-ı mestûresinden [örtülü ödeneğinden] alınıyordu. Yalnız bizim masadaki zâbitân [subaylar] büdceden, kadrodan ma`âş alıyorlardı. Bu müfrezelerin sevkine lâzım gelen masârif [masraflar] ve Rusya içerüsine gönderilenlerin masârifi tahsîsât-ı mestûreden [örtülü ödenekten] alınıyordu.

Re'îs - Siz mi lüzûm gösteriyordunuz?

`Âtıf Bey - Evet.

Re'îs - Bordro mu yapardınız?

`Âtıf Bey - Hâyır, karar verirdik sonra Harbîye Nezâreti'nin me'mûru vardı ki Merkez Kumandanı, onların masaları yazardı. Ondan sonra biz hiç el sürmezdik.

Re'îs - Bu kararı tesbît [ispat] eder mi idiniz?

**`Âtıf Bey** - Ba`zılarını yazardık, ba`zılarını da masa zâbitânına [subaylara] söylerdik, onlar yaparlardı.

Re'îs - Techîzât [askerî donatılar] ne tarafdan yapılıyordu?

**`Âtıf Bey** - Cihet-i `askerîyeden [askeriyeden]. Elbise ve kundura gibi ba`zı şey'leri Levâzım'dan alırdık; diğer şey'leri Harbîye Nezâreti'nden veriliyordu.

Re'îs - Nezâretden mi, yoksa Kolordudan mı?

`Âtıf Bey - Burada hâzırlanan müfrezelerin şey'leri buradan, Harbîye Nezâreti'nden zannederim.

Re'îs - Buradan i`zâm olunan [gönderilen] müfrezeler mevcûdlarını muhâfaza edemeyecekleri tabî`î bulunduğundan nasıl ikmâl olunurdu [tamamlanırdı]?

`Âtıf Bey - Onlar, artık ordulara <*31Sl*> merbûtdur [bağlıdır]. Onların nevâkısını [eksiklerini] ordu ikmâl eder [tamamlar]. Hattâ bir müddet sonra, birkaç ay sonra onlar kadroya dâhil olarak ordunun aksâmı [parçaları] oldular. Bizimle hiçbir `alâkaları kalmadı ve ilk gidenlerden elli kişi kaldı fedâkârâne harb etdiler, kâmilen [tamamen] eridiler.

Re'îs - Şu hâlde Nizâmîye efrâdı karışık mı istihdâm olunuyordu?

`Âtıf Bey - Evet, kısmen öyle oldu ve bi'l-hâssa [özellikle] son zamânların Trabzon mıntakasında küllîyen [tamamen] öyle oldu.

Re'îs - Kıta`âtın [bölüklerin] ba`zıları vilâyâtda [vilayetlerde] ba`zı vâlîlerin emrine verilmiş haberiniz var mı?

`Âtıf Bey - Hâyır efendim. Hiç vâlîlerin emrine verilmemişdir. Yalnız hudûdda bulunan vilâyetlerin vâlîleri, Trabzon ve Erzurum vâlîleri yardım etdiler efendim. Ya`nî onlar orada Teşkilât-ı Mahsûsa'nın şu`besinin a`zâsı [üyesi] gibi idiler. Oralarda bir iki şu`be yapılmışdı sonra onlar da kalmadı ya!

Re'îs - Mu`âmelâtda [işlerde] size mürâca`at ederler mi idi?

`Âtıf Bey - Bize efrâd gönderin gibilerde mebâdîde [başlangıçta] bir iki müraca`at oldu. Harbîye Nezâreti bi'l-âhare [daha sonra] dedi ki siz bunlara tavassut etmeyin [aracılık etmeyin] bunlar ordulara merbûtdur [bağlıdır] biz de tavassut etmedik ibtidâ'da [başlangıçta] bir iki muhâbere [haberleşme] ancak olmuşdur.

Re'îs - Noksânlarının ikmâli içün nakden mutâlebâtda [isteklerde] bulunuyorlar mı idi?

`Âtıf Bey - Hâyır efendim hâtırlamıyorum.

Re'îs - Hiç para gönderilmez mi idi?

`Âtıf Bey - Para gönderildiğini hâtırlayamıyorum.

Re'îs - Peki gidiniz. (`Âtıf Bey mahkeme salonundan çıkarılır.) Salı günü sâ`at birde inşâ'allah muhâkemeye devâm ederiz.

İkinci Muhâkemenin Sonu

Sâ`at	Dakîka
4	00

Re'îs: **Ferîk Mustafâ Nâzım Paşa**
A`zâ: **Mîrlivâ' Zekî Paşa, Mîrlivâ' Mustafâ Paşa, Mîrlivâ' `Alî Nâzım Paşa, Mîralay Receb Ferdî Bey**
Müdde`î-i `Umûmî [savcı]: **Mustafâ Nazmî Bey**

ÜÇÜNCÜ MUHÂKEME*

Salı: 6 Mayıs 1335

Vicâhen [yüzlerine karşı] Muhâkemesi İcrâ' Edilen [yürütülen] Maznûnların [sanıkların] Esâmîsi [isimleri]: **Midhat Şükrü Bey, Ziyâ' Gökalp Bey, Tal`at Bey, Rızâ' Bey, `Âtıf Bey, Cevâd Bey**

Gıyâben [kendileri olmaksızın] Muhâkemesi İcrâ' Edilen [yürütülen] Maznûnların [sanıkların] Esâmîsi [isimleri]: **Doktor Nâzım Efendi, Doktor Bahâ'e'd-dîn Şâkir Efendi, Doktor Rüsûhî Efendi, `Azîz Efendi**

Birinci Celse

Sâ`at	Dakîka
1	20

Re'îs - Midhat Şükrü Bey kalsın diğerlerini götürünüz. [Maznûnların Midhat Şükrü Bey'den mâ-`adâsı [gayrısı] mahkeme salonundan çıkarılır.] Midhat Şükrü Bey, Mu`âvenet-i Millîye Cem`iyeti ile İttihâd ve Terakkî Fırkası Bey'inlerinde [aralarında] ne münâsebet vardı?

(*) *Takvîm-i Vekayi*, Nr. 3547, S. 1-14; Üçüncü Muhâkeme, 6 Mayıs 1335.

Midhat Şükrü Bey - Efendim Müdâfa`a-yı Millîye mi yoksa Mu`âvenet-i Millîye mi?

Re'îs - Müdâfa`a-yı Millîye.

Midhat Şükrü Bey - Bir münâsebet yokdur. Teşkilâtından da ma`lûmâtım [bilgim] yokdur yalnız Balkan Muhârebesinde; ilk teşekkül etdiği [kurulduğu] zamân, bütün muhâlif [fikrimize karşı] ve muvâfık [fikrimize uygun] fırkalar bulundular a`yândan Fu'âd Paşa'nın riyâseti [başkanlığı] altında; Dârü'l-fünûn konferans salonunda büyük bir ictimâ` [toplantı] yapılmışdı. Orada karar verdiler ve ondan sonra devâm etdi hiçbir münâsebetimiz yokdur.

Re'îs - Ba`zı def`alar Meclis-i Meb`ûsân'da fırka ictimâ`ları [toplantıları] *<33Sl>* vâki` oldukça Merkez ve Meclis-i `Umûmî [genel merkez ve meclis] a`zâları [üyeleri] da hazır bulunuyorlar mı idi?

Midhat Şükrü Bey - Fırka ictimâ`larında [toplantılarında] mı efendim?

Re'îs - Evet.

Midhat Şükrü Bey - Hâyır, fırka ictimâ`larında hâzır bulunamazlar. Fırka ictimâ`ları yalnız meb`ûslardan mürekkebdir [oluşmuştur] hattâ bendeniz de son senede meb`ûs olduğum içün evvelki ictimâ`larda bulunamadım. Meb`ûs oldukdan sonra bulunuyor idim.

Müdde`î-i `Umûmî Mustafâ Nazmî Bey - Celse-yi sâbıkada [geçen celsede] Midhat Şükrü Bey, Merkez-i `Umûmî'de ittihâz [kabul] olunan mukarrerât [kararlar] imzâ' olunmuyor; diğer isticvâb olunanlar [sorulanlar] imzâ' olunuyor; demişlerdi bu cihetde [sebeple] bir mübâyenet [ayrılık] anlaşılıyor. Kendisine su'âl buyurunuz. *<34Sa>*

Re'îs - Zâten su'âlde var efendim.

Müdde`î-i `Umûmî [savcı] Mustafâ Nazmî Bey - Bir de efendim! Teşkilât-ı Mahsûsa Harbîye Nezâreti'ne rabt olundukdan [bağlandıktan] sonra bi'l-cümle [bütün] mu`âmelât-ı müttehaza [kabul edilmiş olan işler] ve icrâ'âtında fırka-yı siyâsîye olduğunu i`lân eden cem`iyet-i ittihâdîye-i münfesiha [feshedilmiş olan İttihâd cemiyeti], ictihâden [görüş açısından] bu hâlâta [hallere] muhâlif [karşı] mi idi muvâfık mı [yerinde mi buluyor] idi?

Re'îs - Dîvân-ı Harbce istîzâh edilmesi [açıklanması, istenilmesi] lâzım gelen husûsât yetmedikçe sizin istîzâh etmek [açıklamak] istediğiniz su'âlleri soramam.

Müdde`î-i `Umûmî [savcı] Mustafâ Nazmî Bey - Peki efendim. Zabt [kayd] olunsun.

Re'îs - Ekmekçiler, bakkallar dokumacılar gibi bir takım şirketler teşkil olunmuş [kurulmuş], bu şirketlerden fırkanın ne dereceye kadar ma`lûmâtları [bilgileri] vardır?

Midhat Şükrü Bey - Merkez-i `Umûmî'nin müdâhalesi yokdu; bunu İstanbul murahhası [delegesi] Kemâl Bey kendi ârzû etdi ve kendi teşebbüs-ü şahsîsi [kişisel girişimleri] ile yapdı. Yalnız böyle esnâf şirketleri gibi millî cem`iyetlerin te'essüs etdiklerini [kurduklarını] haber alıyordum.

Re'îs - Bunlar hakkında hiçbir mes'ele mevzû`-u bahs [sözkonusu] olmuyor mı idi?

Midhat Şükrü Bey - Merkez-i `Umûmî'de mi [genel merkezde mi] efendim?

Re'îs - Evet.

Midhat Şükrü Bey - Merkez-i `Umûmî'de yalnız onların teşekkül etdiğinden [kurulduğundan] haberdâr oluyorduk. Teferru`âtı [ayrıntıları] hakkında hiçbir müzâkere [görüşme] cereyân etmemişdi. Tamâmiyle İstanbul murahhasının [delegesinin] kendi teşebbüs-i şahsîsi ile yapılmış şirketlerdir.

Re'îs - Havâyic-i zarûrîyeden [zorunlu ihtiyaçlarından] bulunan eşyâ'nın böyle cem`iyetler tara-

fından taht-ı inhisâra [tekel altına] alınarak ahâlîyi müzâyakaya [yokluğa] ve ma`îşetini zayk ve müşkil bir hâle koymağa [geçim sıkıntısı ve zorluğuna] sebebiyet vermesine lâ-kayd [kayıtsız] mı bulunuyordunuz? Bu şirketler, bu cem`iyetler, İttihâd ve Terakkî'nin nüfûzundan ve müzâheretinden [desteğinden] istifâde ederek birçok inhisârlara [tekellere] cür'et-yâb olmuş [yeltenmiş] bunlar hakkında hiçbir şey' düşünülmemiş mi?

Midhat Şükrü Bey - Merkez-i `Umûmî'nin [genel merkezin] mu`âvenetinden [yardımından] haber-dâr değil idik ve Merkez-i `Umûmî'de bunlar hakkında hiçbir teşebbüs olmamışdır. Bendeniz Kâtib-i `Umûmî [genel sekreter] olmak sıfatı ile ne bu şirketlerin ve ne de bunların nezâretlere, falânlara, mürâca`at etdiğini bilmiyorum. Bendeniz hattâ nasıl mu`âmele cereyân ediyor ve ne şekilde yapılıyor kat`îyen ma`lûmâtım (bilgim) yokdur. Çünki fırkaya temâs eder bir mes'ele değildir. Ve bunlar murahhas [delege] Kemâl Bey'in teşebbüs-ü şahsîsi [kişisel girişimi] ile yapılıyordu. Kendisi bir vatandaş olmak sıfatıyla yapıyor, fakat ne sûretle yapıyor, bize kat`îyen ma`lûmât vermiyordu. Ve bendeniz de, Merkez-i `Umûmî'de, hiç `alâkadâr değildim ve Merkez-i `Umûmî'ce şirketlerin teshîlâta uğraması [işlerinin kolaylaştırılması] hakkında hiçbir teşebbüs vâki` olmamışdır. Hiçbir nezârete hiçbir makama mürâca`at edilmemişdir.

Re'îs - Fakat Kemâl Bey'in vücûdu, ancak cem`iyetde ihrâz [elde] etmiş olduğu mevki`-i mühimmin [önemli makamın] sâyesinde olduğunu herkes biliyor ve İttihâd ve Terakkî nüfûzuyla bu şirketlerin ihtikârını [vurgunculuğunu] ve her sene temettu` [kâr] olarak yüz gurûşa mukâbil [karşılık] yüz gurûş hattâ yüz elli gurûşa kadar tevzî`âtda bulunduğunu [herkesin payını dağıttığını] işidiyor idik. O hâlde nasıl olur da fırka bu ihtikârları [vurgunculuğu-karaborsacılığı] haber alub da *<34SL>* böyle bir şey'in önüne geçmiyor. Kendi nüfûzuyla icrâ' edilen [yürütülen] bu ihtikârın [vurgunguculuğun-karaborsacılığın] men`ine [yasaklanmasına] teşebbüs etmiyor?

Midhat Şükrü Bey - Bu, hükûmete `â'id bir mes'eledir. Fırka, Merkez-i `Umûmî, ticâretde bir takım, ihtikârlar [vurgunculuklar] oluyormuş diye bir şey' yapamaz. Bu, nizâmnâmesine [tüzüğüne] muhâlifdir [aykırıdır]. Bunlarla meşgûl olmazdı. `Aynı zamânda `umûmî [genel] bir şey' zannolunuyordu. Bir de şirketler mi bu ihtikâra [vurgunculuğa] sebebiyet vermiş; bu husûslar hakkında ictihâ[dlar] muhtelifdir [farklı görüşler vardır]. Tabî`î hepimiz vatandaş olmak dolayısıyla merâk edüb soruyorduk. Tabî`î harbin ilcâ'âtı [zorlamaları] ve Avrupa'dan, hâricden eşyâ' ve erzâkın gelmesini misâl olarak gösteriyorlardı bendeniz öyle zannediyordum. Ba`zen Kemâl Bey'e soruyorduk da husûsî [özel] olarak îzâhât veriyordu. Bi'l-`akis [aksine] şirketler yardım etdi diyordu. Ma`a-mâ-fîh [bununla beraber] Kemâl Bey'e sorulacak olursa bu husûsda îzâhât i`tâ edebilirler [verebilirler] çünki bendeniz teferru`âtını [ayrıntılarını] pek iyi bilmiyorum. Yalnız şu şirketlerden ihtikârın [vurgunculuğun] hâsıl olduğuna [meydana geldiğine] kat`îyen kanâ`atim [inancım] yokdur efendim.

Re'îs - Fakat İttihâd ve Terakkî'nin bir murahhası [delegesi]; `ale'l-husûs [özellikle] İstanbul murahhası olmak dolayısıyla bu gibi gayr-ı lâyık mu`âmelâtından [uygunsuz işlerden] dolayı mu'âheze edilmesi [eleştirilmesi] îcâb etmez mi?

Midhat Şükrü Bey - Gayr-ı lâyık [uygunsuz] olduğuna kanâ`atim yok Paşa hazretleri; Kemâl Bey'e emniyetim olduğu, kendisi nâmûslu ve kat`îyen paraya falân ehemmiyet [önem] verir bir adam olmadığı cihetle [sebeple] bendeniz zannediyorum ki girişdiği işlerde fâ'ide olacak... tabî`î teferru`âta

[ayrıntılara] girişmiyordum, çünki kendisine emniyetim vardı, gayr-ı nâfi` [faydasız] olduğunu bilerek bir şey' yapmayacağına hakîkaten kanâ`atim vardı. Bâ-husûs [özellikle] ticâret işleriyle, esâslarıyla iştigâl etmemişim.

Re'îs - Böyle farz olunsa da her sene temettu`ât tevzî`âtına [kârların dağıtılmasına] dâ'ir gazetelerde herkesin de gördüğü vechile [şekilde] i`lânlar mündericdi [mevcuttu]... Böyle yüz gurûş ile yüz gurûş kazanmak tecvîz olunabilir mi [kanunun izin verdiği bir iş mi]?

Midhat Şükrü Bey - Diğer tüccâr da o nisbetde [oranda] kazandılar.

Re'îs - Bâtıl [doğru olmayanla] mâkîs-i `aleyh olamaz [kıyaslama yapılamaz]. Sizin murahhasınız [delegeniz] sıfatıyla ve İttihâd ve Terakkî'nin nüfûzu sâyesinde öyle muhtekirâne [vurgunculukla] ticâret etmesine göz kapamak doğru mu idi?

Midhat Şükrü Bey - Bunları Ticâret Nezâreti'nin ta`kîb etmesi îcâb ederdi.

Re'îs - Fakat o `ayn-ı zamânda sizin murahhas-ı mes'ûlünüz [sorumlu delegeniz], müzâheretinize de mazhar olmuş [desteğinizi de kazanmış].

Midhat Şükrü Bey - Kendisi bi'z-zât ticâretle meşgûl değildi, Paşa hazretleri, fakat yapdığı işleri tanzîm [düzenlemek] için emîn olduğu adamlara tevdî` ediyordu [emanet ediyordu].

Re'îs - Fakat, bu i`tibârla ahâlî ızrâr ediliyordu [zarara uğratılıyordu].

Midhat Şükrü Bey - Esâsen bu şirketlerde hissedâr olanlar da yine ahâlîden bulunanlardı.

Re'îs - Peki amma bir cüz'-i kalîlin [azınlığın] menfa`ati için `umûmu [geneli] ızrâr [zarara uğratmak] câ'iz olur mu? *<35Sa>*

Midhat Şükrü Bey - Tabî`î câ'iz değil, fakat bu ticâretler esâsen yiyecek ve içeceğe `â'id değil, Avusturya ve Almanya'ya ihrâc olunan eşyâ'ya `â'iddir; diyorlardı. Ve bu alınan ticâret, temettu`da [kâr da] Avusturya ve Almanya'dan gelen paralar olduğu söylendiği için dâhilde büyük muzâyakaya [yokluğa] sebebiyet vereceği kanâ`atinde değildim [inanmıyorum].

Re'îs - Oralara yün, ipek de gönderiyorlarmış.

Midhat Şükrü Bey - Ekmekçiler şirketinin yün ile münâsebeti olmadığı için tabî`î bakkâllar cem`iyetinin de bir münâsebeti yokdur. Temettu`ların [kârların] yüzde (75) (80) nisbetinde [oranında] olduğunu da bilmiyorum.

Re'îs - Eğer öyle olmamış olsa...

Midhat Şükrü Bey - Doğrusunu `arz etmek [söylemek] lâzım gelirse bunlarla kat`îyen meşgûl olmadım hattâ ne bu şirketlerde bir hissem vardır, ne de gazeteleri bu husûsda [konuda] ta`kîb etdim.

Re'îs - Bu su'âlleri sırf şahsınız için tevcîh etmiyorum [yöneltmiyorum], fırkanızın; Merkez-i `Umûmî [genel merkezi]'nin mesleğini [ilkelerini] anlamak için îrâd ediyorum [soruyorum].

Midhat Şükrü Bey - Merkez-i `Umûmî'de bunlar kat`îyen mevzû`-u bahs [sözkonusu] olmadı.

Re'îs - Murahhasların [delegelerin] vaz`iyet-i `umûmîyesini [genel durumlarını] ta`kîb etmek Merkez-i `Umûmî'ce nizâmnâme [tüzük] iktizâsından [gereklerinden] değil mi?

Midhat Şükrü Bey - Şübhesiz efendim.

Re'îs - Şu hâlde Kemâl Bey hakkında ne yolda ta`kîbât [kovuşturma] yapdınız?

Midhat Şükrü Bey - Kendisinin sû'-i isti`mâl etmeyeceğine ve nâmûslu bir adam olduğuna kanâ`at etdiğimiz [inandığımız] için tabî`î teferru`âtı [ayrıntıları] bilmiyoruz, ta`kîb etmedik..

Re'îs - Yapdığı işlerin nâfi` [faydalı] olmadığını, bi'l-`akis [aksine] muzırr [zararlı] olduğunu tedkîk etdikden sonra işden el çekdirmek lâzım gelmez mi idi?

Midhat Şükrü Bey - Bu mes'ele bir def`a kongreden geçdi, bu kongrede her tarafdan, muhtelif [değişik] `unsurlardan yüzlerce kimseler, meb`ûslar vardı. Bu mes'ele orada mevzû`-u bahs [sözkonusu] oldu ve îzâhât verildi, herkes, üç yüz kişi muvâfık [uygun] dedikden sonra bendeniz ne diyebilirdim?

Re'îs - Demek ki kongrenin ve dolayısıyla İttihâd ve Terakkî'nin tasvîbine mazhar oldu [onayını kazandı].

Midhat Şükrü Bey - Mes'ele kongreden geçdi, yapılan şey'lerde sû'-i isti`mâl olmadığı tahakkuk etdi [anlaşıldı], onun üzerine bir şey' denilmedi.

Re'îs - Hâlbuki bu şirketlerin diğer tüccâra nisbeten [oranla] sâhib-i nüfûz zevât [etkili kişilerin] tarafından mazhar-ı mu`âvenet [yardımını kazanmış] olması hasebiyle hâl-i harbden dolayı fıkdânı [yokluğu] cümlece [herkesce] musaddak [kabul edilmiş] olan vesâ'it-i naklîye-i berrîye ve bahrîyeden [kara ve deniz nakliye araçlarından] kendi işlerine dahâ müsâ`id bir sûretde istifâde etmeleri üzerine bu menâfi`in husûle geldiği [menfaat sağladıkları] ve bu ihtikâra [vurgunculuğa] da mâni` olmak mümkün iken mümâna`at edilmediği [engel olunmadığı] beyân olunuyor.

Midhat Şükrü Bey - Bendeniz zannediyorum ki bu vesâ'it-i berrîye ve bahrîyenin [kara ve deniz nakliye araçlarının] noksânından dolayı değildi. Çünki herhangi bir adam harb **<35Sl>** zamânında ticâret etmiş olsa yüzde yüz, yüzde elli, hattâ iki yüz bile kazanmışdır. Hiçbir mu`âvenete mazhar olmayanlar [yardım görmeyenler] bile bu sûretle kazanmışlardır. Bendeniz bunu ba`zılarından haber aldım binâ'en-`aleyh hiç ihtimâl veremem ki Kemâl Bey diğer şirketlerin vesâ'it-i naklîyesini kısarak bu şirketleri himâye etmiş olsun.

Re'îs - Zannederim, su'âli iyi anlatamadım. Bu şirketler vesâ'it-i naklîyeyi [nakliye araçlarını] sâhib-i nüfûz zâtların [etkili kişilerin] mu`âvenetiyle [yardımıyla] kolaylıkla elde edebildikden sonra diğer bir tüccârın meselâ çuvalını on liraya elde edebildiği bir dakiki [unu] beş liraya kendilerine mâl ederler. Şu hâlde diğer tüccârın, kıyyesini [okkasını] elli gurûşa satdığı dakiki [unu] yirmi, yirmi beş gurûşa sata edilir [satar], o hâlde ihtikâr [vurgunculuk-karaborsacılık] elbette tenâkus eder [azalır] ve ahâlîye de bir hidmet [hizmet] edilmiş olurdu. Bunun böyle yapılmadığı sermâyenin birkaç misli temettu` tevzî` edilmiş [kâr dağıtılmış] olmasından anlaşılıyor.

Midhat Şükrü Bey - Temettu`un [kârın] sermâyeye nazaran birkaç misl-i nisbetinde [kat oranla] olduğunu bilmiyorum, esâsı, teferru`âtı [ayrıntıları], yüzde kaç temettu` [kâr] verildiğini bilmeliyim ki müdâfa`a edebileyim... Bildiğim bir şey' varsa o da şudur ki her sene temettu`dan birçok mikdâr ayrılıyordu, bununla i`âşe için birçok matbahlar [mutfaklar] açılıyor ve sonra ba`zı mü'essesât-ı hayrîyeye [hayır kuruluşlarına] mu`âvenetde [yardımda] bulunuluyordu. Bir de bu şirketler ba`zı eytâma [yetimlere] bakıyorlardı, bunları biliyorum fakat yüzde kaç temettu` [kâr] aldılar, nerelere ve ne kadarını ayırdılar, bu cihetlerden [işin bu taraflarından] kat`îyen ma`lûmâtım [bilgim] yokdur.

Re'îs - Seyyi'âtı [kötülükleri] setr etmek [gizlemek] için böyle cüz'î-yi hissiyâtda bulunmuşlar [duygularını göstermişler]...

Midhat Şükrü Bey - Seyyi'ât olmak [kötülük yapmak] için bir menfa`at-ı şahsîye bulunmak [kişisel menfaatlar sağlamak] lâzım gelir... Zannetmem ki Kemâl Bey bunda şahsî bir menfa`at ta`kîb et-

sin.. Böyle bir şey' hâtırımıza gelmediği için teferru`âtına [ayrıntılarına] girmedik, yoksa Kemâl Bey hakkında ufak bir şübhemiz olaydı, emîn olunuz ki teferru`âtına [ayrıntılarına] girer anlardım, fakat hiç şübhe etmedim ki Kemâl Bey böyle bir şey'...

Re'îs - Belki öyle olabilir tecrübesizliği ve bu işlerde ihtisâsı [uzmanlığı] olmaması hasebiyle yapdığı işler hüsn-ü sûretle cereyân etmemişdir, birçok kimselerin gayr-ı meşrû` istifâdesine hidmet [hizmet] etmişdir, ancak cem`iyetin nüfûzunu [etkisini] sû'-i isti`mâl etmiş...

Midhat Şükrü Bey - Gayr-ı meşrû` istifâdeyi de kabûl etmeyeceğim, bu şirketlerde ba`zı eşhâs değil, şirket olmak i`tibâriyle herkes, Ankara'dan, sâ'ir yerlerden binlerce adamlar hissedârdı, binâ'en-`aleyh bir şahsın böyle bir himâye yapmasına ihtimâl vermem ve Kemâl Bey'in mesleğini de bendeniz bilirim kat`îyen şahsî himâye yapmaz, şahsen müstefîd olduğunu [faydalandığını] ve mu`âvenetinde [yardımında] bulunduğunu da işitmedim, hattâ kendisine şahsen mürâca`at edenleri tekdîr eder [azarlar] ve "ben böyle şahsî işler yapmam" derdi. Olabilir ki ictihâdında [görüşünde] aldandı fakat kendi idd`âsında diyor ki "millî iktisâdiyâtı te`âlî etdirdim [yükselttim]" bu kendi ifâdesidir. İhtimâl ki ictihâdında [görüşünde] hatâ etdi fakat ma`a't-te'essüf [ne yazık ki] böyle bir netîceye ma`rûz olacağını da bilmediğim için teferru`âtını [ayrıntılarını] tedkîk etmedim [incelemedim], arkadaşlarım, Merkez-i `Umûmî [genel merkez]'deki arkadaşlarım da kat`îyen meşgûl olmadılar. *<36Sa>*

Re'îs - Fakat mahdûd ba`zı kesânın [sınırlı sayıdaki bazı kişilerin] istifâdesi için `umûmun [genelin] mazarratına [zarar uğramasına] sebebiyet verdiğinizi siz de teslîm edersiniz.

Midhat Şükrü Bey - Mazarratın [zararın] `umûmî [genel] olduğunu bilmiyorum. Onların iddi`âsınca istifâde es`ârda [fiyatlarda] da değildi. "Bi'l-farz yiyecek içecek şey'leri ucuz satdık, istifâdemiz yalnız memâlik-i ecnebîyeye [yabancı memleketlere] gönderilen şey'lerdedir" diyorlar.

Re'îs - Hâlbuki harbe iştirâk etmiş [katılmış] olan memleketlerin hiçbirinde işidilmemiş derecede galâ'-yı es`ârın [fiyat yüksekliğinin] memleketimizde olduğunu herkes iddi`â ediyor.

Midhat Şükrü Bey - Yalnız sebeb bu olduğuna ihtimâl veremem Paşa hazretleri.

Re'îs - Fakat bunun da dahl-i küllîsi [büyük etkisi] olduğunu inkâr edemezsiniz.

Midhat Şükrü Bey - İhtimâl ki öyle olabilir, fakat bu netîceyi hâsıl edeceğini [doğuracağını] kat`îyen bilmezdim, her hâlde kasdî bir şey' değildir.

Re'îs - Ahvâl-i harbîye [harp durumları] dolayısıyla havâyic-i zarûrîyeye müte`allik [zorunlu ihtiyaçlarla ilgili] eşyâ'nın celb ve cem`inde [getirilmesi ve toplanmasında] ve vesâ'it-i naklîye [nakliye araçlarının] tedâriğindeki müşkilâtı [temîn edilmesindeki zorlukları] cem`iyetin nüfûz ve müzâheretiyle [yardımıyla] tahfîf ederek [hafifleterek] elde etdikleri eşyâ'yı bu şirketler, hâricdeki tüccârâna nisbetle [oranla] hâriku'l-`âde sûretde ehven [ucuz] olarak tedârik etdikleri hâlde piyasayı hâl-i i`tidâle [ortalama fiyatlara] getirmediklerinden dolayı ahâlînin ma`îşetini müşkillendirmiş [geçimini zorlaştırmış] ve tedârik-i ma`îşet [geçimin sağlanması] husûsunda îka`-ı müşkilâta [zorluklara] sebebiyet vermiş oldukları, birçok kesânın [kişilerin] sermâyesini tüketinceye kadar yedikden sonra sıfru'l-yed [eli boş] kalarak, etıbbâ'nın [doktorların] ifâdelerine göre, birçok hastalıklara ve hattâ mevte [ölüme] sebebiyet verecek sûretde şiddet-i cû`dan [açlığın şiddetinden] birçok kimselerin heder olduğu [yok yere öldüğü] ve buna da cem`iyetin müzâhereti [yardımı] sebebiyet verdiği iddi`â olunuyor, bu bâbda [konuda] ne dersiniz?

Midhat Şükrü Bey - Cevâblarımı `arz etdim, şimdiye kadar `arz etdiklerimde de `adem-i ma`lûmât [bilgim olmadığını] beyân etdim, bu netîcenin hâsıl olacağını [doğacağını] kat`îyen teyakkun edemedim [bilemedim], bi'l-`akis [aksine] iyi bir şey' yapılıyor fikrinde idim. Zâten bu su'âl evvelki su'âllerin icmâl edilmiş [özetlenmiş] bir şekli oluyor.

Re'îs - Fakat netîce i`tibâriyle büyük bir fenâlığa sebebiyet verilmiş olduğu iddi`â olunuyor.

Midhat Şükrü Bey - Bendeniz bilmiyorum, bu fenâlıklara sebebiyet verenler yalnız bu şirketler midir? Şimdiye kadar ticâretde, sâ'ir eshâb-ı ticâret [tüccarlar] arasında da yüzde elli kâr edenler var efendim... Yalnız bu iki şirketin ma`îşeti [geçimi] tahdîd ve taksîr ederek [sınırlandırarak ve kısıtlandırarak] birçok adamların vefâtına sebebiyet verdiğini bendeniz bir az ba`îd [uzak] görüyorum.

Re'îs - Yalnız iki şirket değil, bu nev`-i şirketler [çeşitli şirketler]...

Midhat Şükrü Bey - İki şirket var efendim...

Re'îs - [Ek]mekçiler şirketi var, bakkalîye şirketi var, dokumacılar şirketi var...

Midhat Şükrü Bey - Dokumacılar şirketi, bendenizin bildiğime göre, giyilecek şey'lerle meşgûl olurdu.

Re'îs - Öyle olsa bile bu şirketler bugün havadan birkaç yüz bin ***<36Sl>*** lira sermâye edinmiş, ba`zılarının hesâblarını getirdiler, öyle gördüm.

Midhat Şükrü Bey - Bendeniz bilmiyorum... Dokumacılar şirketinde birçok kimselerin yiyecek ve içeceğini tahdîd etdiğine [sınırlandırdığına] ihtimâl veremiyorum. Ma`a-mâ-fîh [bununla beraber] netîce i`tibâriyle belki bu hâsıl olmuşdur [meydana gelmiştir]. Fakat o zamân böyle bir netîce hâsıl olacağına kat`îyen ihtimâl verememişdim. Vermiş olsaydım elbette bütün kuvvetimle, elimden geldiği kadar hepsini men` etmeğe [yasaklamaya] çalışırdım.

Re'îs - Deminki su'âlimde îzâh etdim ki bu şirketler eğer ârzû ede idiler galâ'-yı es`ârın [yüksek fiyatların] önüne geçebilirlerdi. Çünki kendileri Merkez-i `Umûmî [genel merkez]'nin ve diğer sâhib-i nüfûz [etkili] İttihâd ve Terakkî erkânının [ilerigelenlerinin] her sûretle müzâheret ve mu`âvenetlerine mazhar oldukları [yardımlarını kazadıkları] içün kolaylıkla her şey'i tedârik [temîn] edebiliyorlar ve kimsenin vesâ'it-i naklîye [nakliye araçları] alamadığı bir zamânda sühûletle [kolaylıkla] mümkün mertebe vesâ'it-i naklîye tedârik ederek diğer tüccâra nazaran dahâ ehven [ucuz] sûretde eşyâ' celb [getirip] ve iddihâr edebilirler [toplayıp, saklayabilirler]. Şu hâlde ucuz satmış ola idiler, tabî`îdir ki diğer esnâf da buna bakarak fi'âtları tenzîle [indirmeye] mecbûr olurlardı. Bu sûretle galâ'-yı es`ârın [yüksek fiyatların] da bir dereceye kadar önüne geçilmiş olurdu. Zât-ı `âlîniz bunun `aksini iddi`â ediyorsunuz.

Midhat Şükrü Bey - Hâyır, iddi`â etmiyorum. Öyle bir netîce vereceğini teyakkun etmemiş [düşünememiş] idim.

Re'îs - Tabî`î değil mi efendim? Hüsn-ü hidmet [iyi hizmet] etmek emeliyle yapılmış olsa idi şimdi îzâh etdiğim sûretde edilir ve ahâlînin nef`ine [faydasına] hidmet edilmiş olurdu.

Midhat Şükrü Bey - Hattâ hiç de teşekkül etmeselerdi [kurulmasalardı] belki dahâ iyi olurdu, fakat bunlar iyi olsun diye yapılmış idi, ma`a't-te'essüf [ne üzücü ki] bu netîceyi vermiş fakat zannetmem ki yalnız sebeb bu olsun, her hâlde cihet-i `askerîyenin [askerler tarafından], şimendöfer idâresinin şey'lerinin de pek çok te'sîri [etkisi] oldu.

Re'îs - Tabî`î efendim, fakat bunun da büyük bir te'sîr yapdığı gayr-ı münkerdir [inkâr olunamaz].

Midhat Şükrü Bey - O kadar büyük bir te'sîr yapmış olsun, [ek]mekçiler, dokumacılar şirketleri Memâlik-i `Osmânîye [Osmanlı memleketleri]'nin es`ârını [fiyatlarını], yiyeceğini, içeceğini tahdîd etsin [sınırlandırsın] ve bu netîce hâsıl olsun [doğsun], bunu bir parça çok (şey'i) görüyorum Paşa hazretleri.

Re'îs - Bunlar birbirine merbûtdur [bağlıdır]: Meselâ bir `arabacıya ücret su'âl ediyorsunuz, gâyet bahâlı bir şey' istiyor, esbâbını [sebeplerini] sorduğunuzda da "ne yapalım, efendim, ekmeğin kıyyesi [okkası] elli gurûş" diyor, demek oluyor ki ekmekçiler şirketinin ekmek fi'âtını artdırması diğer es`ârın [fiyatların] da terakkîsine [yükselmesine] sebeb oluyor. Binâ'en-`aleyh "pek bu kadar büyük bir te'sîr [etki] yapmadığı" buyurduğunuz da doğru değil.

Midhat Şükrü Bey - Ekmeklerin fi'âtı artırıldığını bendeniz bilmiyorum.

Re'îs - Misâl olarak söyledim, başka şey'lere de te'sîri var. Şimdi müdde`î-i `umûmî [savcı] bey efendi su'âl buyuruyorlar ki: Merkez-i `Umûmî <*37Sa*> mukarrerâtı [kararları] imzâ' edilir mi idi? Zât-ı `âlînizle rüfekâ'nız [arkadaşlarınız] arasında imzâ' husûsundaki beyânâtda ihtilâf [ayrılık] var.. (müdde`î-i `umûmîye hitâben): Öyle değil mi beyefendi?

Müdde`î-i `Umûmî [savcı] **Mustafâ Nazmî Bey** - Evet efendim.

Midhat Şükrü Bey - Merkez-i `Umûmî [genel merkez] mukarrerâtı [kararları] buyurdunuz, mukarrerâtdan maksad müzâkere [toplantılar] esnâsında verilen kararlar ise ekseriyetle [çoğunlukla] imzâ' edilmezdi. Yalnız para sarfiyâtına ta`alluk eden [harcanmasıyla ilgili] şey'ler imzâ' olunurdu, bir de yeniden kâtib-i mes'ûller [parti sekreterleri] ve müfettişler ta`yînine dâ'ir şey'ler ile paraya ta`alluk eden [ait] mevâdd [maddeler] be-heme-hâl [mutlaka] imzâ' edilmek lâzım gelirdi, o imzâ'ları görmeyince veznedâr olsun, kâtib olsun, mahalline tebligât icrâ' etmezdi [bildirilmezdi]. Meselâ fırka programına ta`alluk eden [ait olan], Meclis-i `Umûmî'ye gönderilecek ve ilerüde dahâ müzâkereden [toplantılarda] geçecek olan şey'ler `umûmiyetle imzâ' edilmezdi. En çok imzâ' edilenler sarfiyâta ta`alluk edenler [harcamalarla ilgili], ma`âşâta [maaşlara] ve sâ'ireye, yeniden ta`yîn olunacaklara `â'id bir şey' olursa onları imzâ' ederdik.

Re'îs - (Müdde`î-i `Umûmî'ye [savcıya] hitâben) İkinci su'âlinizi de îrâd buyurunuz [sorunuz].

Müdde`î-i `Umûmî Mustafâ Nazmî Bey - Teşkilât-ı Mahsûsa Harbîye Nezâreti'ne rabt olunduktan [bağlandıktan] sonra, fırka-yı siyâsîye olduğunu i`lân eden cem`iyet-i ittihâdîye-i münfesiha [feshedilmiş olan İttihâd Cemiyeti] ictihâden [görüş açısından] bu icrâ'ât ve mu`âmelâta [işlere] muvâfık [uygun] mı idi, muhâlif [karşı] mi idi?

Midhat Şükrü Bey - Ne gibi icrâ'ât efendim? Bendenizin bildiğim şudur: Teşkilât-ı Mahsûsa muhârebeye mu`âvenet etmek [yardım], gönüllü toplamak, sevk etmek gibi şey'ler içün olduğunu işidiyordum.

Re'îs - Bidâyet-i teşkili [kuruluşu başlangıçta] Merkez-i `Umûmî'de takarrür etdirilmedi mi [kararlaştırılmadı mı]?

Midhat Şükrü Bey - Hâyır efendim, hâyır. Bendeniz kâtib-i `umûmî [genel sekreter] iken yapılmış değildi, ben i`lânı sırasında hâzır bulundum... Ayruca Merkez-i `Umûmî tarafından Teşkilât-ı Mahsûsa yapılmadı, Merkez-i `Umûmî'nin Teşkilât-ı Mahsûsa'da dahl ve te'sîri [etkisi] yokdur.

Re'îs - Siz kâtib-i `umûmî intihab olunmazdan [seçilmeden] evvel a`zâ [üye] değil mi idiniz?

Midhat Şükrü Bey - A`zâ idim.

Re'îs - Merkez-i `Umûmî [genel merkez]'de o vakit bir şey' cereyân etmedi mi?

Midhat Şükrü Bey - Hâyır, efendim, kat`îyen.. Teşkilât-ı Mahsûsa Merkez-i `Umûmî'ce yapılmış değildir. Teşkilât-ı Mahsûsa hâricde Enver Paşa'nın teşebbüsâtıyla vücûde [meydana] geldi, sonra tamâmiyle resmiyete iktirân etdi [yaklaştı] ve tamâmen devâm etdi.

Re'îs - (Müdde`î-i `Umûmî'ye [savcıya] hitâben): Başka bir şey' su'âl buyurulacak mı?

Müdde`î-i `Umûmî Mustafâ Nazmî Bey - Teşkilât-ı Mahsûsa nâmına Harbîye Nezâreti'nce ittihâz [kabul] olunan mu`âmelât-ı kanûn-şikenâneye [kanunsuz işlere] Merkez-i `Umûmî muvâfık [uyuyor] mı idi muhâlif [karşı] mi idi?

Re'îs - Fırka bir fırka-yı siyâsîye olmak münâsebetiyle ne ictihâdda [görüşte] bulunuyordu? *<37SI>*

Midhat Şükrü Bey - Gayr-ı kanûnî olan şey'lerin hepsine muhâlifdi [karşı idi].

Müdde`î-i `Umûmî [savcı] Mustafâ Nazmî Bey - Ez-cümle tehcîr ve taktîl [katliam] mesâ'ilinde [meselelerinde] ne gibi vaz`iyetde bulunuyordu?

Midhat Şükrü Bey - Tehcîr mes'elesini bilmiyorum, çünki o `askerî ve harbe ta`alluk eden [ait] bir şey'den dolayı yapılmış, onun için o mes'ele hakkında bir şey' bilmiyorum. Fakat taktîl [katliam] mes'elesine Merkez-i `Umûmî [genel merkez] ve kâffe-yi rüfeka'm [bütün arkadaşlarım] tamâmiyle muhâlif [karşı] idi. Hattâ uzak yerlerden, o taktîl olan mahallerden gelenlerden aldığımız haberlerden fenâ hâlde sıkıldık ve hattâ Dâhilîye Nâzırına bi'z-zât ma`rûzâtda bulundum dedim ki, "böyle sû'-i isti`mâlât vuku`buluyormuş, haber aldık, bu doğru bir şey' değildir..." Bunun üzerine bana verdiği cevâbda, "hey'et-i tahkîkîyeler [araştırma kurulu] gönderiyorum, emîn olunuz, müsterîh [rahat] olunuz, bu işin sonu alınacak, birkaç yüz kişi tevkîf edildi [tutuklandı], dîvân-ı harblere verildi, ba`zıları i`dâm edilecek" dedi ve bendenizi kat`îyen tatmîn etdi idi, onun için muvâfık [uygun] olmak hakkında bir sebeb yokdur.

Re'îs - (Müdde`î-i `Umûmî'ye [savcıya] hitâben): Kâfî mi?

Müdde`î-i `Umûmî Mustafâ Nazmî Bey - İlerüde istîzâh ederiz [açıklarız].

Re'îs - (Midhat Şükrü Bey'e hitâben): Peki gidiniz, (Midhat Şükrü Bey mahkeme salonundan çıkarılır.) Ziyâ' Gökalp Bey'i getiriniz... (Ziyâ' Gökalp Bey mahkeme salonuna getirilir.) Ziyâ' Bey; İttihâd ve Terakkî Cem`iyetiyle Müdâfa`a-yı Millîye Cem`iyeti beyninde [arasında] bir münâsebet var mı idi?

Ziyâ' Gökalp Bey - Hayır efendim bir münâsebet yok.

Re'îs - Merkez-i `Umûmî'ce bu cem`iyetin teşkili [kuruluşu] hakkında hiçbir bahs cereyân etmedi mi?

Ziyâ' Bey - Öyle bir şey' olmadı yalnız Balkan Muhârebesinde teşekkül etdi [kuruldu] teşkilinde bizden de ba`zı adamlar bulunmuşlardır.

Re'îs - Hiç bahs cereyân etmedi mi?

Ziyâ' Bey - Hâyır efendim.

Re'îs - Fırkanın ictihâdına [görüşüne] muvâfık [uygun] mı geldi; programına muvâfık mı idi?

Ziyâ' Bey - Programında böyle bir şey' yokdu. Müdâfa`a-yı memleket için teşekkül etmiş.

Re'îs - Fakat bu gibi cem`iyetler te'sîs olunarak [kurularak] ahâlîden gûna-gûn [türlü türlü] tarzda para celb etmek fırkanın programına muvâfık mı idi?

Ziyâ' Bey - Programda böyle bir madde yok. `Aksine de bir şey' yok.

Re'îs - Mühimm [önemli] bir vak`a olduğu içün tezekkürüne [konuşmaya] lüzûm görülmedi mi?

Ziyâ' Bey - Ta`alluku [alakası] yokdu. Fırkanın programları kanûn hâline geçmek üzere vücûde [meydana] getirilmişdir. Fırkanın programına bir takım maddeler konulur o maddeler de Meclis-i teşrî`îyede [kanun koyucu mecliste] teklîf edilir kanûn olur.

Re'îs - Peki `âdetâ muntazam [düzenli] bir sûretde mahallelerde bu gibi cem`iyetlerin para toplaması kanûnî mi idi?

Ziyâ' Bey - Cem`iyetler Kanûnu var o Cem`iyetler Kanûnu'nun müsâ`adesi üzerine yapılmışdır. *<38Sa>* Cem`iyetler Kanûnu'nun şöyle olması böyle olması gibi programımıza ne lehinde ve ne `aleyhinde böyle bir madde konulmamışdır. Demek ki Cem`iyetler Kanûnu'nun ıslâhı içün lüzûm görülmemişdir.

Re'îs - Fakat bu cem`iyetler İttihâd ve Terakkî'nin taht-ı himâyesinde [koruması altında] değil mi idi?

Ziyâ' Bey - Hâyır efendim müstakil [bağımsız] cem`iyetler, Cem`iyetler Kanûnu mûcibince [gereğince] teşekkül eder [kurulur]. Şûrâ-yı Devlet [danıştay] kanûnu tedkîk ederek nizâmnâmelerini [tüzüklerini] tasdîk eder [onaylar] ya`nî kanûnun himâyesinde teşekkül etmiş kanûnî cem`iyetler.

Re'îs - İçlerinde Merkez-i `Umûmî'ye [genel merkeze] mensûb zevât [üye kişiler] yok mu idi?

Ziyâ' Bey - Hâyır efendim re'îsleri a`zâları mu`ayyen [belli] idi.

Re'îs - Ba`zı def`alar Meb`ûsân'da fırka ictimâ`ları [toplantıları] vuku`a geldiği zamân İttihâd ve Terakkî Merkez-i `Umûmî'si de iştirâk ediyor [katılıyor] mu idi?

Ziyâ' Bey - Hâyır efendim iştirâk edemez. Çünki orada yalnız meb`ûslar bulunurdu.

Re'îs - Ekmekçi, bakkal, dokumacılar gibi bir takım şirketler teşekkül etmiş bu şirketleri Merkez-i `Umûmî ne sûretle telakkî [kabul] etdi ve ne içün muhâfaza ve himâye eyledi. Kendi nüfûzunu [etkinliğini] niçün sû'-i isti`mâl etdi?

Ziyâ' Bey - Merkez-i `Umûmî'nin bununla `alâkası yok.

Re'îs - Bî-haber [habersiz] mi idi?

Ziyâ' Bey - Bu şirketlerin teşekkül etdiğini herkes gibi biliyordu.

Re'îs - Bu şirketleri kim teşkil ediyordu [kuruyordu]?

Ziyâ' Bey - Onların hey'et-i mü'essiseleri [kurucu kurulları] vardı.

Re'îs - Asıl müteşebbisleri [girişimcileri] kimdi?

Ziyâ' Bey - Bilmiyorum ki.

Re'îs - Şimdi kâtib-i `umûmî [genel sekreter] Midhat Şükrü Bey bu şirketleri İstanbul murahhası [delegesi] Kemâl Bey teşkil etdiğini söylüyor da siz bilmiyorsunuz!

Ziyâ' Bey - Kemâl Bey bunu şahsî teşebbüsüyle yapmışdır. Ya`nî kâtib-i mes'ûl olmak dolayısıyla değil bunun teşekkülünü fâ'ideli [faydalı] gördüğü içün yapmışdır.

Re'îs - Her hâlde kendisinin hâ'iz [sahip] olduğu murahhaslık [delegelik] ve cem`iyetin erkân-ı mühimmesinden [önemli adamlarından] bulunmasının te'sîri olduğu ma`lûm [biliniyor] değil mi?

Ziyâ' Bey - Merkez-i `Umûmî a`zâları [üyeleri] tabî`î hayâtlarını Merkez-i `Umûmî'ye hasr etmiş [ayırmış] değil, ictihâdları [görüşleri] dâ'iresinde ne gibi bir fâ'ideli şey' yapacaklarını düşünürler ve çalışırlardı.

Re'îs - Ma`a't-te'essüf [ne yazık ki] bu şirketlerin birçok mazarratları [zararları] herkesce görüldü ve anlaşıldı Merkez-i `Umûmî 'ce de [genel merkezce de] görülmedi mi?

Ziyâ' Bey - Merkez-i `Umûmî'ye ta`alluk [alakadar] etmezdi. Merkez-i `Umûmî onu yapmıyordu ki.

Re'îs - Fakat kendi murahhas-ı mes'ûlü [sorumlu delegesi] tarafından vücûde [meydana] getirildiği ve yüz gurûşa mukâbil [karşılık] yüz elli, iki yüz gurûş temettu` tevzî` eylediği [kâr dağıttığı] gazetelerle i`lân ediliyordu ve herkes de bunu duyuyordu. Tabî`îdir ki Merkez-i `Umûmî'yi teşkil eden [oluşturan] zevât da duyuyorlardı. Öyle bir fenâlığa *<38Sb>* kendi me'mûrlarının hem sâhib-i nüfûz [etkin] me'mûrlarının sebebiyet verdiğini gördüğü gibi onun hakkında mu`âmele [işlem] yapmak lâzımgelmez mi idi?

Ziyâ' Bey - Tabî`î onun mazarratı [zararları] isbât edilse idi böyle bir mazarrat husûle gelince [doğunca] bunu Merkez-i `Umûmî a`zâsından [üyesinden] biri yapıyor; diye tabî`î men` [yasak] edilirdi. Fakat bu isbât edilmediği ve bize kanâ`at gelmediği içün...

Re'îs - İzâh etdim; gazetelerle i`lân etdiler yüz gurûşa yüz gurûş, yüz elli gurûş temettu` tevzî` olundu [kâr dağıtıldı] diye ma`a'l-iftihâr [övünerek] söylüyorlar ve yazıyorlar. Tabî`î bunu siz de görmüş ve işitmiş olmanız lâzım gelir. Bundan iyi bir fenâlık mı arıyorsunuz. Tabî`îdir ki bu temettu` [kâr] ahâlînin sırtından çıkıyor da gayr-ı meşrû` bir temettu`a meydân vermek doğru bir şey' mi?

Ziyâ' Bey - Bizim bildiğimiz Kemâl Bey'in bu işlerde kat`îyen bir istifâdesi yokdur. Sırf hissî olarak çalışıyor. Bu şirketlere herkes iştirâk edebilir [katılabilir] bundan istifâde edenler yine ahâlîdir. Tüccâr da ihtikâr [vurgunculuk /karaborsacılık] yapıyordu bu şirketler işitdiğimize göre onlara nisbeten [oranla] dahâ ehven [ucuz] veriyordu.

Re'îs - Elinize verdiği vesîkalar mı [belgeler mi] var? Hesâb mı gösteriyordu?

Ziyâ' Bey - Öyle işitdik.

Re'îs - Hesâb sordunuz mu?

Ziyâ' Bey - Hâyır efendim hesâb sormağa bizim salâhiyetimiz [yetkimiz] yok.

Re'îs - Söylediğim gibi herkesin anladığına göre bir mazarrat [zarar] tevlîd ediyor [doğuruyor]. Bu da ancak İttihâd ve Terakkî'nin nüfûzuyla yapılıyor. Kendisini, sû'-i isti`mâl etmediğini farz etsek bile; vâsıta olduğu kesânın [kişilerin] gayr-ı meşrû` istifâdelerine hidmet [hizmet] ediyor ve cem`iyetin nüfûzunu da sû'-i isti`mâl eyliyordu; diyorlar ne dersiniz?

Ziyâ' Bey - Cem`iyetin nüfûzunu isti`mâl etmiyordu. Fakat kendisi cem`iyete mensûb [üye] olmak i`tibâriyle eğer nüfûz sâhibi olsa, o hâlde her cem`iyete mensûb olan ne yapsa o nüfûza haml edilmek [yüklemek] îcâb eder.

Re'îs - Böyle isti`mâl ederse tabî`îdir ki haml olunur [yüklenir].

Ziyâ' Bey - Bendenizin böyle bir şey'den haberim yok.

Re'îs - İşte deniliyor ki, cem`iyetin nüfûzunu isti`mâl ederek ba`zı zevât-ı mühimmenizden [önemli kişilerinizden] de iltimâs [adam kayırma] veyâhûd ricâ ile birçok vesâ'it-i bahrîye ve berrîyeyi [kara

ve deniz nakliye araçlarını] kolaylıkla aldılar. Mahallerinden kolaylıkla mübâya`âtda bulundular [satın aldılar] ihrâcât memnû` [yasak] olan vilâyetlerden yine bu sâyede ihrâc etdiler. Hulâsa [özetle] bu havâyic-i zarûrîyeye müte`allik [zorunlu ihtiyaçlara ait] eşyâ'yı kolaylıkla tedârik [temîn] etdiler ve sonra bunu bahâlı bir sûretde satdılar. Büyük, büyük temettu`lar [kârlar] hissedârlara taksîm etdiler [böldüler] deniyor.

Ziyâ' Bey - Tabî`î buna kendisi edillesi [delilleri] ile cevâb vererek hey'et-i `alîyenizi [yüce kurulunuzu] iknâ` eyleyebilir. Ona dâ'ir bendeniz ne söyleyebilirim?

Re'îs - Evet, fakat asıl sizden istîzâh etdiğim [açıklanmasını istediğim], İttihâd ve Terakkî'nin bu sû'-i isti`mâli men` [yasak] etmediği hakkındaki kanâ`ati [inancı] anlamak istiyorum.

Ziyâ' Bey - Bendeniz öyle bir şey' bilmiyorum.

Re'îs - Ortaya konulan netîceye göre ne fikir hâsıl ediyorsunuz ?

Ziyâ' Bey - Bendeniz o işleri ta`mîk etmedim [derinlemesine incelemedim] ki bileyim. Vesâ'it-i *<39Sa>* naklîye [nakliye araçları] ne yolda alınmış falân tabî`î hâricden, uzakdan bir görüşden `ibâret.

Re'îs - Hulâsa [özet] olarak deniyor ki böyle bir takım mahdûd [sınırlı sayıdaki] kesânın [kişilerin] ya celb-i nukûddan [para kazanmaktan] veyâhûd menâfi`-i zâtîyelerine [kişisel menfaatlarına] iştirâk etmek [katılmak] sûretiyle iltizâm [lüzumlu] olunmuş bir hareketden dolayı fevk'a-l-`âde [olağanüstü] bir galâ'-yı es`âra [fiyat yüksekliğine], ya`nî muhârebeye iştirâk eden memleketlerin hiçbirinde görülmemiş derecede bahâlılığa bu şirketler sebebiyet vermiş, bunlar Kemâl Bey ve sâ'ir sâhib-i nüfûz [etkili] İttihâd ve Terakkî erkânının [ileri gelenlerinin] delâleti [yol göstermesi] ve İttihâd ve Terakkî nüfûzunu sû'-i isti`mâl etmeleri hasebiyle vücûde [meydana] gelmişdir. Ve Merkez-i `Umûmî'den mazhar oldukları [gördükleri] müzâheretden [yardım] dolayı birçok kesânın [kişilerin] aç kalmasına ve şiddet-i cû`dan [açlığın şiddetinden] vefât etmelerine sebebiyet verilmişdir; diyorlar. O vakit takdîr edemediğiniz mazarrat [zararlar] ta`dâd olunuyor [sayılıyor] ne dersiniz?

Ziyâ' Bey - Tabî`î bu `ilmen isbâtı lâzım gelen bir şey'dir. `Acabâ bu bahâlılık onlardan mı vücûde [meydana] gelmiş, başka sebeblerden mi? Asıl yapanlara sorulursa onlar îzâh ederler. Ondan sonra bize su'âl olunsun. Çünki bu hakîkaten bu bahâlılığa sebeb olmuş mu olmamış mı anlaşılmak için onlara sorulsun. Sonra Merkez-i `Umûmî'ye [genel merkeze] gelince: Bendeniz de Merkez-i `Umûmî a`zâsındanım [üyesindenim]. Yazdığım makaleler dâ'imâ ihtikâr [vurgunculuk/karaborsacılık] `aleyhinde olduğu gibi vagonların verilmesi `aleyhinde idim ya`nî bir adama vermek iktisâden lâyık olmadığı bir serveti vermekdir ve bunun mazarratından [zararlarından] husûle [meydana] gelen ni`metde `umûma `â'id olmakdır. Kolı(?) da dâ'imâ devlete `â'iddir diye müte`addid [birçok] makaleler yazmışım. Tabî`î bendeniz Merkez-i `Umûmî a`zâsındanım.

Re'îs - Şahsen böyle söylediğiniz gibi arkadaşlarınızı da îkâz ederek İttihâd ve Terakkî nüfûzunu sû'-i isti`male cür'et edenler hakkında bir karar ittihâz [kabul] etdirse idiniz bu fenâlıkların önüne geçmiş olurdunuz. Makale yalnız şahsınızın bir ictihâd-ı mahsûsu olmak [özel görüşünüz olması] dolayısıyla te'sîri de mahdûd [sınırlı] kalır.

Ziyâ' Bey - Bendeniz nüfûzun sû'-i isti`mâl edildiğine dâ'ir ma`lûmât [bilgi] almadım. Fakat ancak ictihâdımı [görüşümü] yazdım.

Re'îs - Demin diyordunuz ki; bunlar `â'id olanlara soruldukdan sonra bize sorulsun. Şimdi ma-

zarratı [zararları] ta`dâd ediyorsunuz [sayıyorsunuz]. Sebeb olanları da arkadaşlarınız söylüyor. Şu hâlde ayrıca onlardan soruldukdan sonra size sormama neden lüzûm görüyorsunuz. Mazarratı münkir misiniz [inkâr mı ediyorsunuz]?

Ziyâ' Bey - Bilmiyoruz ki; bunu mutlak olarak ta`yîn edemem. Mazarrat [zararlar] bundan ileri gelmiş, başka şey'lerden ileri gelmiş, bu bir `ilmî mes'eledir. Tedkîkata [incelemelere] muhtâcdır. Tabî`î bunun `aleyhinde olanların, yapanların...

Re'îs - Tedkîkât gâyet basît bir sûretde yapılabilir çünki yüz gurûş bir sermâyesi olana yüz gurûş temettu`-i ticâret [ticaret kârı] yâhûd seksen gurûş temettu`-i ticâret, yâhûd yüz yirmi gurûş temettu`-i ticâret tevzî` etdiklerini [ticaret kârı dağıttıklarını] gazetelerle i`lân etdiler. Herkes işitdi, anladı; diyorlar. Bunu, Merkez-i `Umûmî'nin işitmemesi ve anlamaması gayr-ı kabildir [mümkün değil]. Ve şuna sükût etmek [sessiz kalmak] tervîc etmek [desteklemek] demekdir. Bunları men` [yasak] etmemek, müzâheret [yardım] ma`nâsınadır. Binâ'en-`aleyh bu fenâlıklara; bu fi'âta [fiyata] sebebiyet verilmiş. *<39SI>*

Ziyâ' Bey - Pek a`lâ bunu, bütün hükûmet, bütün zevât [kişiler] gördüler. Onlar da sükût ederse [sessiz kalsalar] müzâheret [yardım] etmiş mi olur?

Re'îs - Tabî`î değil efendim.

Ziyâ' Bey - Tabî`î bütün memleket müzâheret etmiş oluyor.

Re'îs - Bütün memleket değil, kimin men`e [yasaklamaya] kudreti [gücü] varsa o men` etmediğinden dolayı müzâheret etmiş oluyor. Yoksa efrâd nasıl men` edebilir? Efrâdın neye kuvveti var ki; men` etsin?

Ziyâ' Bey - O hâlde ben kendi arkadaşımı nasıl men` edebilirim.

Re'îs - Hey'etce, merkezce, hiç olmazsa bir karar vererek bu adamı biz istemeyiz diye içinizden çıkarabilirdiniz. Bu da diğerlerine `ibret olur onlar da bir dahâ bu gibi ahvâle [durumlara] mütecâsir olmazlardı [yeltenmezlerdi].

Ziyâ' Bey - Efendim böyle işlerin son derece muzırr [zararlı] olduğuna kanâ`at [inanç] hâsıl etdikden [doğduktan] sonra yapılır hâlbuki böyle bir kanâ`at yokdu.

Re'îs - Tahkîk ve tedkîk edilse idi tabî`î siz herkesden evvel ma`lûmât [bilgi] alır ve kanâ`at hâsıl ederdiniz.

Ziyâ' Bey - Vagonların bu sûretle verilmesi bendenizin yalnız `ilmen [bilimsel olarak] ictihâdıma [şahsî görüşüme] muhâlif [karşı] idi bunların `umûma [halka] `â'id olduğunu söyledim.

Re'îs - Çok güzel tasvîr etmişsiniz [anlatmışsınız]. Bu tasavvurâtınıza [düşüncelerinize] arkadaşlarınızı da iştirâk etdire idiniz bu mes'ele pek az bir zamânda ber-taraf edilmiş [ortadan kaldırılmış] ve mazarrat [zararlar] da tahdîd [sınırlandırılmış] olunurdu.

Ziyâ' Bey - Bendeniz fikrimi yazdığım gibi söyledim bir insân dâ'imâ yazar veyâhûd söyler icbâra mâlik [zorla yaptırma hakkına sahip] değiliz.

Re'îs - Müdde`î-i `Umûmî [savcı] Bey efendi su'âl buyuruyorlar. Teşkilât-ı Mahsûsa Merkez-i `Umûmî'ce ne dereceye kadar iltizâm olunmuşdur [gerekli görülmüştür]. Ve bunların bi'l-âhare [daha sonra] tehcîr mu`âmelesini [işini] taktîle müncerr kıldıklarından [katliamla sonuçlandırdıklarından] dolayı Merkez-i `Umûmî, bunu ne sûretle telakkî [kabul] etdi. Muvâfık [uygun] mı idi. Mu`ârız [karşı] mı idi?

Ziyâ' Bey - İttihâd ve Terakkî'nin Teşkilât-ı Mahsûsa ile `alâkası yokdu efendim Harbîye Nezâreti teşkil etmiş [kurmuş]. Tamâmiyle oranın zîr-i idâresinde, zîr-i murâkabesinde [idaresi ve kontrolü altında] bir dâ'ire-i resmîyedir. Onun ne tehcîr ve ne taktîle [katliama] karışdığını biz haber almadık buna dâ'ir hiçbir şemme [pek az koku] bile vâsıl olmadı [ulaşmadı].

Re'îs - Taktîl hakkında Merkez-i `Umûmî [genel merkez] hiçbir şey' duymaz mı idi?

Ziyâ' Bey - Pek geç olarak. Böyle bi'l-âhare [daha sonra] tezâhür etdiği [ortaya çıktığı] gibi değil, hafîf sûretde ba`zı şey'ler işidiliyordu.

Re'îs - Bunların üzerine ne yapılıyordu?

Ziyâ' Bey - Bunların üzerine Merkez-i `Umûmî'de tabî`î resmen bir şey' yapmak salâhiyeti [yetkisi] yokdu fakat şahsî olarak Dâhilîye Nâzırına, diğer nâzırlara bu işin men` [yasak] edilmesi hakkında bu işe nasıl meydân verilmiş, nasıl olmuş diye tabî`î mürâca`at etdiler. O da birçok hey'et-i tahkîkîyeler [araştırma kurulları] gönderdik ve dîvân-ı harbler teşkil etdik [kurduk] mücrimleri [suçluları] dîvân-ı harblere gönderdik ta`kîbât [kovuşturma] yapıyoruz; dedi.

Re'îs - İttihâd ve Terakkî murahhasları [delegeleri], kâtib-i mes'ûlleri [parti sekreterleri] ba`z-ı yerlerde *<40Sa>* iştirâk etmişler [katılmışlar] hattâ en büyük `âmil [sebep] olmuşlar, Merkez-i `Umûmî bundan haberdâr değil mi idi?

Ziyâ' Bey - Hâyır.

Re'îs - Meselâ Bahâ'e'd-dîn Şâkir Bey, Doktor Nâzım Bey, Nâ'il Bey bunlar bi'l-fi`il nasıl tertîbât [düzenler] yapmışlar?

Ziyâ' Bey - Haberdâr olmadım.

Re'îs - Vilâyetleri, sancakları dolaşmışlar, lâzım gelen telkînâtı icrâ' etmişler, bundan Merkezin ma`lûmâtı [bilgisi] olmamış olur mu?

Ziyâ' Bey - Ma`lûmâtımız olmadı. Yoksa lâzım gelen şey'leri yapardık.

Re'îs - Merkezin ma`lûmâtı olduğuna dâ'ir birçok vesâ'ik [belge] var.

Ziyâ' Bey - Kongrelerde vilâyetler tarafından murahhaslar [delegeler] geldiği gibi vilâyet meb`ûsları a`zâ-yı tabî`îyedendir [doğal üyedendir]. Onların hiçbiri kongrede bundan bahs etmediği gibi bu zevâtı intihâb etdiler [seçtiler]. Biz bi't-tab` nereden haber alacağız.

Re'îs - Merkez-i `Umûmî a`zâlarını vilâyâta göndermeği kongre mi tasvîb etdi [onayladı]?

Ziyâ' Bey - Ya`nî kongreye gelenler vilâyetlerde böyle şey'lerde bu zâtların medhali [parmağı] olduğunu bilselerdi tabî`î bize haber verirlerdi. Kongrede birisi çıkar söylerdi. Bahâ'e'd-dîn Şâkir şöyle yapmış, Nâ'il Bey böyle yapmış der idi. Tabî`î bunun üzerine lâzım gelen şey' de yapılırdı. Fakat ne vilâyetlerden gelen murahhaslar [delegeler]; ne de vilâyet meb`ûsları böyle bir beyânâtda bulunmadılar. Merkez-i `Umûmî'ye bir ihbârda bulunmadılar.

Re'îs - Bundan anlaşılıyor ki bunların mutlaka ıttılâ` hâsıl etmeleri [haberdâr olmaları] tabî`îdir. Çünki gerek hâricdeki şu`beler, gerek buradaki merkez bu işi müttehiden [birlikte] tasvîb etmişler [onaylamışlar].

Ziyâ' Bey - Nasıl olur efendim. Bu kadar meb`ûsların bunları haber vermesi lâzım gelmez mi idi?

Re'îs - Tabî`î haber vermesi lâzım gelir idi. Çünki vilâyâtda [vilayetlerde] bulunub da taktîl mesâ'iline [katliam meselelerinden] muttali` olmamak [habersiz olmak] kabil [mümkün] mi idi? Meselâ

Trabzon'da bulunan Nâ'il Bey, taktîl önünde cereyân edüb dururken buraya geldiği vakit bundan bahs etmemek tasvîb etmek [onaylamak] demek değil midir?

Ziyâ' Bey - Böyle üç yüz kişiden mürekkeb [oluşan] bir kongre bunun içinde tabî`î haber alan ve yine tabî`î onu tasvîb etmeyen adam bulunur ya. Buyurduğunuz gibi farz-ı muhâl olarak [diyelim ki] biri tasvîb etmiş fakat diğeri tasvîb etmemişdir. Öyle adamlar da var ya bunları ihbâr etmesi lâzım gelirdi.

Re'îs - İhbâr vâki` olmadığını siz söylüyorsunuz. Mes'elenin tasvîb-i `umûmîye mazhar olduğunu [genelin onayını kazandığını] isbât eder. İşte kongrede mevcûd olan üç yüz kişi hepsi de bu fikirde imiş.

Ziyâ' Bey - Nasıl olabilir. Çünki onlar muhtelif [değişik] memleketlerden gelmiş, tahsilleri [eğitimleri] ayrı Ermeniler var, Rumlar var, Musevîler var ve'l-hâsıl [kısacası] her `unsurdan ferdler var onlar tasvîb ederler [onaylar] mi idi? *<40Sl>*

Re'îs - Her tarafda taktîl [katliam] olmuyor ya? Ma`lûm [bilgisi] olan vilâyetlerden şu`be a`zâlan [üyeleri] intihâb olunmuş [seçilmiş] ve kongreye gelen bunlardır ya`nî bu işe vukufu [işten haberdâr] olanlardır.

Ziyâ' Bey - Gayr-ı müslim meb`ûslar var onlar da teslîm ediyor mu?

Re'îs - İttihâd ve Terakkî'ye mensûb [üye] olan kongreye mahallinden intihâb olunarak [seçilerek] gelmiş olanlar meselâ Erzurum, Trabzon, Diyâr-ı bekir ve sâ'irden yirmi kişi olsun bu yirmi kişi tasvîb etmiş [onaylamış] demek yoksa tekmîl [bütün] kongreyi teşkil eden [oluşturan] üçyüz kişinin tasvîb etmiş ma`nâsı çıkmaz.

Ziyâ' Bey - Merkez-i `Umûmî'nin bundan haberdâr olması içün kongrede söyledik diyen zevât olacak ve o zamân biz de bundan haberdâr olacağız yoksa...

Re'îs - Kâtib-i `umûmî [genel sekreter] Midhat Şükrü Bey Merkez-i `Umûmî'nin hafîf sûretde haberdâr olduğunu ve Dâhilîye Nâzırına mürâca`atla işin önünü almağa çalışdığını söyledi.

Ziyâ' Bey - Evet, bendeniz de söyledim.

Re'îs - O hâlde nasıl olur da muttali` [haberdâr] olmuyor?

Ziyâ' Bey - Bendeniz de bu ciheti [işin bu yönünü] `arz etdim fakat fi`ilde kimlerin fâ`il olduğunu...

Re'îs - Tahkîkatla tebeyyün eder [anlaşılır].

Ziyâ' Bey - Hafîf sûretde ve tabî`î geç olarak haber alıyorduk, yoksa serî`an [süratle] ma`lûmât [bilgi] gelmiyordu.

Re'îs - O mahallere me'mûr olan murahhas [delege] ve kâtib-i mes'ûlleri [parti sekreterleri] mes'ûl [sorumlu] tutmalı değil mi idiniz?

Ziyâ' Bey - Fi`illeri sâbit [ispat] olursa.

Re'îs - Hiçbir dânesi olmadı mı?

Ziyâ' Bey - Harput kâtib-i mes'ûlü [parti sekreteri] içün bir şikâyet olmuşdu. Tahkîk [araştırma] me'mûru gönderdik o da bir şey' yokdur diye yazdı. Bununla berâber hakkında böyle bir söz olmuş, hey'et-i tahkîkîyenin [araştırma kurulunun] şey'ine rağmen o isti`fâya tâlib oldu. Biz de derhâl kabûl etdik.

Re'îs - Merkez-i `Umûmî hey'eti, ictihâd nokta-i nazarından [görüş açısından] bu fikrin lehinde mi yoksa `aleyhinde mi idi?

Ziyâ' Bey - Tabî`î `aleyhinde idi.

Re'îs - Neye binâ'en [dayanarak] hükm ediyorsunuz bu bâbda [konuda] bir müzâkere [toplantı] mi cereyân etdi?

Ziyâ' Bey - Bu haberler geldiği zamân herkes la`net ediyordu. Herkes bundan nefretle bahs ediyordu.

Re'îs - Demek oluyor ki Merkez-i `Umûmî'ce ma`lûm olmuşdu [biliniyormuş].

Ziyâ' Bey - Bu haberler geç ve hafîf olarak haber alındığı zaman...

Re'îs - [ister] Geç velev ki [ister] erken, haberdâr oldukdan sonra ne karar verildi?

Ziyâ' Bey - Tabî`îdir ki nâzırlara mürâca`at edildi. Onlar da hey'et-i <41Sa> tahkîkîye gönderdiler. Dîvân-ı harbler teşkil olundu [kuruldu]. Ta`kîbât icrâ' edildi [kovuşturma yürütüldü].

Re'îs - Pek iyi bu kararı, bu icrâ'âtı ta`kîb etdiniz mi, yapılub yapılmadığına emîn misiniz?

Ziyâ' Bey - Yalan söylediklerine nasıl hüküm verelim?

Re'îs - Yapıldı mı?

Ziyâ' Bey - Hey'etlerin gitdiğini görüyoruz. Buradan ta`yîn olunub her vilâyete gidiyordu.

Re'îs - Pek a`lâ. Sizin de her vilâyetde me'mûrlarınız vardı. Onların vâsıtasıyla yapılub yapılmadığını tahkîk etdirdiniz mi [araştırdınız mı]?

Ziyâ' Bey - Birçok adamlar orada muhâkeme edilmiş. İ`dâm edilmiş. Bunların hepsini işidiyorduk. Bunlar tabî`î dîvân-ı harblerde evrâkı vardır.

Re'îs - (Müdde`î-i `Umûmî'ye [savcıya] hitâben) Bir şey' [mi] su'âl etdiniz?

Müdde`î-i `Umûmî Mustafâ Nazmî Bey - `Aleyhinde olduklarını ne gibi bir mu`âmele [davranış] ile isbât edebilirler, ne gibi bir mu`âmele [işlem] yapdılar?

Re'îs - Müdde`î-i `Umûmî [savcı] Bey'in su'âline cevâb veriniz.

Ziyâ' Bey - `Aleyhinde bulunduğumuzu nâzırlara müte`addid [birçok] def`alar şikâyet etmekle ve bu hey'etlerin gönderilmesine sebeb olmakla... Başka ne yapabiliriz?

Re'îs - Bu mürâca`at şifâhî [sözlü] mi, yoksa tahrîrî [yazılı] mi idi?

Ziyâ' Bey - Tabî`î şifâhî [sözlü] idi. Çünki resmen buna karışmağa salâhiyetimiz [yetkimiz] yokdu. Yoksa Merkez-i `Umûmî resmen karışamaz.

Re'îs - Böyle ıttılâ` hâsıl etdiğiniz [haberdâr olduğunuz] fenâ bir mu`âmeleden [işden] dolayı me'mûrîn haklarında tahkîkat yapdırmak usûlünüzden değil mi idi?

Ziyâ' Bey - Haber aldıkdan sonra tabî`î yapdırıyorduk.

Re'îs - Hangi icrâ'âtı yapdınız, hangi murahhas-ı mes'ûlü [sorumlu delegeyi] bu sebebden dolayı mu'âheze [eleştirdiniz] ve cezâ-dîde etdiniz [cezalandırdınız]?

Ziyâ' Bey - Demin söylediğim gibi bir de Bursa kâtib-i mes'ûlümüzün emvâl-i metrûkeden [terkedilmiş olan mülklerden] ev aldığını işitdik.

Re'îs - O ev mes'elesi başka. Taktîlden [katliamdan] dolayı...

Ziyâ' Bey - Onu haber aldık, haber aldığımız şey'i tabî`î tahkîk ederiz.

Re'îs - Haber alub da nâzırlara mürâca`at etdiğiniz şey'leri söylediniz...

Ziyâ' Bey - Efendim. Taktîl [katliam] olduğunu haber aldık. Fakat buna kâtib-i mes'ûllerimizin [parti sekreterlerimizin] karışdığını haber almadık ki. Bize `â'id olan, kâtib-i mes'ûllerimiz bir şey' yaparsa onu tahkîk etdirmekdir.

Re'îs - (Müdde'î-i `Umûmî'ye [savcıya] hitâben): Kâfî [yeterli] mi?

Da`vâ Vekîli Haydar Rif`at Bey - Müsâ`ade buyurulur mu, Re'îs Paşa hazretleri? Beyefendinin vekîlleri İsmâ'îl Hakkı Bey şimdi yukarıda bulunuyor, bu işe dâ'ir bir istid`âları [dilekçeleri] vardır, takdîm ediyorum [sunuyorum], tensîb [uygun] buyurulursa okunsun (istid`âyı makam-ı riyâsete [başkanlık makamına] takdîm eder).

Re'îs - (Ba`ade'l-mütâla`a [okuduktan sonra]) Dîvân-ı Harbin kararları kat'îdir, onun içün, ma`lûm-u `âlîniz [biliyorsunuz ki], hiç kimsenin i`tirâza hakkı yokdur binâ'en-`aleyh bu i`tirâz mesmû` olamaz [dinlenemez]. ***<41Sl>***

Da`vâ Vekîli Haydar Rif`at Bey - İ`tirâz karara değil efendim, karar muta`dır [kabul edilmiştir], riyâset [başkanlık] de dâhil olduğu hâlde a`zâ-yı kirâmın [yüce üyelerin] her birine, hey'et-i hâkimeye [hakimler kuruluna] `â'id bir hitâbdır.

Re'îs - (Zabıt Kâtibine hitâben): İstid`âyı [dilekçeyi] okuyunuz:

1- Vazîfe-i i`tirâzımız [itiraz görevimizi yapmamız] üzerine ittihâz [kabul edilen] ve 5 Mayıs 335 târîhine müsâdif olan [rastgelen] geçen Pazar günü teblîğ buyurulmuş [bildirilmiş] olan vazîfe kararında [cem`iyet-i mezkûrenin [zikredilmiş olan cemiyetin] Merkez ve Meclis-i `Umûmîleri [genel merkez ve meclisleri] a`zâlıklarında [üyeliklerinde] bulunmuş olan maznûnînin [sanıkların] cerâ'im-i mezkûrenin [zikredilmiş olan suçların] vuku`una sebebiyet vermiş ve bu cümleden olarak Tehcîr Kanûnu'nun tatbîkâtı [uygulamaları] sırasında mecâlis-i mezkûrenin [zikredilmiş olan meclislerin] şuraya buraya ta`yîn ve i`zâm eyledikleri [gönderdikleri] murahhaslar [delegeler] ve me'mûrlar ma`rifetiyle tertîb olunan [düzenlenen] cinâyâtın kâffesine [bütün cinayetlerden] vukûfları [haberleri] bulunduğu ve inzimâm-ı re'yleriyle [görüşleriyle katıldıklarının] tahaddüs etmiş [ortaya çıkmış] olduğu irâ'e olunan [gösterilen] delâ'il-i mukanna`a [gizli deliller] ve vesâ'ik-i `adîde [birçok belge] ile isbât edilmekde] olduğu bildirilmişdir.

Umûr-u müsellemedendir [doğruluğu herkesce kabul edilmiş işlerdendir] ki hâkim rü'yet etdiği [baktığı] bir da`vâda mücerred [yalnız] `ilmine ve hissiyâtına binâ'en [dayanarak] hükm edemeyeceği gibi kable'l-muhâkeme [muhâkeme öncesinde] veyâ esnâ-yı muhâkemede hâsıl etdiği [oluşturduğu] fikrini hattâ ihsâs etmekden memnû`dur [sezdirmesi yasaklanmıştır]. `Aks-i hâlin kabûlü bünyân-ı `adâleti [adalet binasını] esâsından [temelinden] sarsacak sûretde ta`dâda [saymaya] sığmaz mahzûrları [sakıncaları] da`vet eder. Sâlifü'z-zikr [zikredilmiş olan] fıkranın mütâla`asından [okunmasından] rehîn-i `ilm-i `âlî [yüce ilmin garanti] buyurulacağı üzere mahkeme-i celîleleri [yüce mahkemenin] kararnâme ve iddi`ânâmedeki delâ'ili [delilleri] delâ'il-i mukanna`a [gizli deliller] bulunduğu bildirmiş ve bunları müdde`âyı [iddiayı] mevki`-i sübûta îsâl etmekde [ispat derecesine ulaştırmakta] olmak üzere kabûl buyurduğunu i`lân eylemişdir. Bu kable'l-muhâkeme [muhakeme öncesi] hüküm demek ise ittihâz [kabul edilmiş] ve teblîğ ve i`lân buyurulmuş olan şu kararın ittifâk [oybirliği] ile verilmiş olduğuna göre hey'et-i celîlelerinin [yüce kurulun] her ferdine birden müterettib [ait olan] vazîfenin her biri tarafından müsâra`aten [süratle] îfâsını [yerine getirilmesini] beklemek hakkımızdır.

2- [İdâre-i `Örfîyenin [sıkıyönetimin] i`lân olunmasıyla berâber Kanûn-ı Esâsî'nin ve sâ'ir kavânîn [kanunlar] ve nizâmât-ı mülkîyenin [mülkî tüzüklerin] işbu İdâre-i `Örfîye Kararnâmesi'ne muhâlif [ay-

kırı] olan maddeleri devâm etdikce muvakkaten [geçici] ta`tîl olunacakdır.] sûretinde İdâre-i `Örfîye [sıkıyönetim] Kararnâmesi'nin ikinci maddesinin Kanûn-ı Esâsî'ye `â'id olan fıkrası lağvdır [yürürlükten kaldırılmıştır]. Bunu herhangi hükûmet ve her ne zamân koymuş olursa olsun hükkâm [hakimler] bu kayd ile hareketden memnû`dur [yasaklanmıştır]. Bu `aklen, mantıken, vicdânen böyle olduğu gibi nassan da [Kuran âyetlerince de] böyledir. Kanûn-ı Esâsî'nin 115. maddesi [Kanûn-ı Esâsî'nin bir maddesi bile hiçbir sebeb ve bahâne ile ta`tîl ve icrâ'dan [yürürlükten] ıskat edilemez [düşürülemez]] dediğine göre kararnâmenin ikinci maddesindeki fıkranın bu sarâhat [açıklaması] karşusında hakk-ı teneffüsü [ara verme hakkı] olub olmadığını takdîr-i `âlîlerine [yüce değerlendirmenize] terk ederiz.

3- Vazîfe kararı ittihâzı [kabul edilmesi] `aynen [a`yân-ı kirâmın hakk-ı tefsîrine [yorum hakkına] müdâhale sûretiyle olmayub mücerred [yalnız] 16 Kanûn-ı Evvel 331 târîhiyle tasdîk-i `âlî-yi cenâb-ı pâdişâhîye [yüce padişahın onayına] iktirân etmiş [sunulmuş] olan kararnâmenin taktîl [katliam] ve tehcîr da`vâsını rü'yete [bakılmasına] me'mûr edildiği mülgâ [bugün işlerliği olmayan] Dîvân-ı Harbin rü'yetine [bakmaya] ibtidâr etmiş [başlamış] olduğu mezkûr [zikredilmiş olan] da`vâların Dîvân-ı Harb-i hâzırımız hakkında 8 Mart 335 târîhli kararnâmeye tevsîm [nişan] buyurulan İrâde-yi Senîye-i Hazret-i Şehriyârî [padişahın emri] ile me'mûr **<42Sa>** edilmiş bulunmasına tebe`an [uyarak] maznûn-ı müşâr ve mûmâ-ileyhimin [adı geçen sanıkların] şahsen mütecâsir oldukları [yeltendikleri] ânifü'l-beyân ef`âlden [daha önce beyan edilen fiillerden] dolayı muhâkemelerinin icrâ'sı dâhil-i dâ'ire-yi vazîfe [görevleri içinde] görülmüşdür] buyurulmakdadır.

Evvelen [ilk olarak]: Hükkâm [hakimler] Kanûnu'nun ser-levhasıyla [başlığıyla]: Tevsîmiyle [damgasıyla-imzasıyla] değil metni ile me'mûr [görevli] ve mükellef [yükümlü] tutulur. Ve kanûnu öyle tevsîm eden [damgalayan-imzalayan] zât akdes-i hazret-i pâdişâhî [kutsal olan pahişah] olmadığı ve olamayacağı gibi zât-ı mülk-simâtları [imzaları] mübârek ve gayr-ı mes'ûldürler [kutsal ve sorumlu değildir].

Sânîyen [ikinci olarak] bu fıkrada: [Maznûn-ı müşâr ve mûmâ-ileyhümün [adı geçen sanıkların] şahsen mütecâsir oldukları [yeltendikleri] ânifü'l-beyân ef`âlden [daha önce beyan edilmiş olan fiillerden] dolayı] ta`bîriyle de gûyâ mütecâsir [yeltenmiş] olduğumuz tasdîk buyurulmuşdur [onaylanmıştır] ki bu da ilk fıkradaki ma`rûzâtımızı [söylediklerimizi] te'yîd ve teşyîd eder [doğrular ve doğruluğunu sağlamlaştırır]. Ve mütecâsir oldukları [yetlendikleri] iddi`â edilen denmeyüb mütecâsir oldukları denilmesi kable'l-muhâkeme [muhakeme öncesi] hüküm olur. Gerçi mahkeme-i celîlelerini [yüce mahkemeyi] terkîb eden [oluşturan] hükkâm-ı `adâlet-i ittisâm [adaleti süsleyen hâkimler] bizim için güç bulunur bir mâhiyetde [nitelikte] ise de mes'ele hukûk-u esâsîyeye ve devletin isti`dâd-ı `adâletine [adalet anlayışına] teferru` etdiği [kök saldığı] gibi bütün enzâr-ı medeniyetde [medeniyetin gözünde] bu da`vânın her bir hareketi müterassıd bulunduğundan [dikkatle gözlediğinden] ve nihâyet müvekkil hukûkuna ta`alluk etdiğinden [ait olduğundan] `arz-ı hâle [dilekçeye] mecbûriyet elvermişdir fermân.

Re'îs - Bir kerre esâs mes'ele müdde`î-i `umûmînin [savcının] iddi`ânâmesine ve müstantikin [sorgu hâkimliğinin] kararnâmesine ibtinâ etdiğine [dayandığına] göre söylediğiniz şey'lerin hiçbiri vârid [olmuş] değildir. Ma`a-hazâ [bununla beraber] Dîvân-ı Harbin kararını yine size teblîğ ederim. (Müdde`î-i `Umûmî'ye [savcıya] hitâben) Bir mütâla`anız [söyleyeceğiniz] var mı?

Müdde`î-i `Umûmî Mustafâ Nazmî Bey - Biraz îzâh etsinler, maksad nedir?

Da`vâ Vekîli Haydar Rif`at Bey - Îzâh edeyim, efendim... Mahkeme-i celîleleri [yüce mahkeme] karamâmeden ve iddi`ânâmeden bahis buyurdukdan sonra istidlâl ve istikrâ' [delillerle anlatma ve etraflıca bilgi verme] noktasında buyuruyor ki **[**tertîb olunan [düzenlenen] cinâyâtın kâffesine [bütün cinayetlerden] vukûfları bulunduğu [haberdâr olduğu] ve inzimâm-ı re'yleriyle [görüşleriyle katıldıklarının] tahaddüs etmiş [ortaya çıkmış] olduğu irâ'e olunan [gösterilen] delâ'il-i mukanna`a [gizli deliller] ve vesâ'ik-i `adîde [birçok belge] ile isbât edilmekdedir**]**.. Mahkeme-i celîleniz böyle buyuruyor. Bir def`a makam-ı iddi`ânın ve hey'et-i tahkîkîyenin [araştırma kurulunun] elde etdiği delâ'il [deliller] arasında delâ'il-i mukanna`a [gizli deliller] bulmakla hey'et-i celîlenin bir kanâ`at hâsıl etdiği [meydana getirdiği] ikrâr buyuruluyor [söyleniyor] bu kanâ`at da o isnâd olunan cinâyâtı [cinayetleri] isbât etmiş oluyor çünki **[**.... inzimâm-ı re'yleriyle [görüşleriyle katıldıklarının] tahaddü etmiş [ortaya çıkmış] olduğu irâ'e olunan [gösterilen] delâ'il-i mukanna`a [gizli deliller] ve vesâ'ik-i `adîde [birçok belge] ile isbât edilmekdedir....**]** deniyor ve bunu kararnâme demiyor, hey'et-i celîle söylüyor. Binâ'en-`aleyh hey'et-i celîle şu mevki`de bulunuyor ki kable'l-muhâkeme [muhakeme öncesi], rü'yet edeceği [bakacağı] da`vâya hükm ediyor çünki bu da`vâ sadedinde [temelinde] hey'et-i tahkîkîyenin ve makam-ı iddi`ânın serd etdiği [söylediği] delâ'il-i kanâ`at-bahş [inandırıcı deliller] ve vak`ayı mertebe-i sübûta îsâl eder [ispat derecesine ulaştırır] mâhiyetde [nitelikte] gösteriliyor ve hey'et-i celîle bunu ihsâs etmekden memnû` [sezdirmekten yasaklanmış] iken ihsas ediyor, teblîğ ediyor ve devletin resmî bir gazetesiyle i`lân eyliyor. Bundan mâ`adâ [başka] diğer bir fıkrada **[**maznûn-ı müşâr ve mûmâ-ileyhümün [adı geçen sanıkların] şahsen mütecâsir oldukları [yeltendikleri] ânifü'l-beyân ef`âlden [daha önce beyan olunan fiillerden] dolayı**]** buyuruyor. Kim? Hey'et-i celîleniz... Bir de "maznûn-ı müşâr ve mûmâ-ileyhümün mütecâsir oldukları iddi`â olunan ef`âlden dolayı", demiyor, "mütecâsir oldukları ef`âlden dolayı" ***<42Sl>*** diyor şu hâlde kable'l-muhâkeme [muhakeme öncesi] hükm ediyor bu ise Kanûn-ı Esâsî ile bütün kavânîn-i mevzû`a [kanunlar] ile memnû`dur [yasaklanmıştır], bu i`tibârla, yâre [dosta], agyâra, ecânibe [yabancılara] karşı büyük bir sû'-i te'sîr [kötü etki] edebilir. Tabî`î biz hey'et-i celîlenin `adâletinden emîniz, onların gerek kendi vakar ve haysiyetlerini ve şereflerini ve gerek bütün memleketin nâmûsunu sıyâneten [koruyarak] bi'l-mecbûrîye [zorunlu olarak] terk-i mevki` etmeleri lâzım gelir. Başka çâre yokdur.

Müdde`î-i `Umûmî [savcı] - Bendeniz cevâb vereceğim, fakat kararnâmeyi okumadım...

Re'îs - (Da`vâ Vekîli Haydar Rif`at Bey'e hitâben): Diğer fıkarât [fıkralar] hakkında da bir şey' söyleyecek misiniz?

Da`vâ Vekîli Haydar Rif`at Bey - Diğer fıkarât hakkında mı efendim.

Re'îs - Evet, ...

Da`vâ Vekîli Haydar Rif`at Bey - Tabî`î bendeniz mü'ekkilim [müvekkilim] hakkında not tutuyorum ancak bir tevsîm [damga] kelimesi vardır ki tevşîh [süs] değildir fi'l-vâki` hey'et-i celîlenizden evvelki Hayret Paşa Dîvân-ı Harbinin ser-levhası [başlığı] başkadır, hey'et-i celîlelerinin ser-levhası yine ayrıdır. Fakat sebk ü rabt [cümle] nasılsa muntazam gitmediği cihetle [düzgün gitmediğinden] gazeteler tevşîh [süs] sûretinde yazmışlardır. Sonra efendim, verilen kararnâmede buyuruluyor ki "bizim elimizde İdâre-i `Örfîye [sıkıyönetim] Kararnâmesi vardır. Hattâ bunun ahkâmı da [hükümleri de] mevzû`-u bahs oluyor ve ahkâm-ı celîle [yüce hükümleri]" deniliyor ve yine `adâlet iktinâh olan [temelini bilen]

pâdişâhımızın tasdîk-i `âlîsine [yüce onayına] iktirân etdiğinden [sunulduğundan] dolayı buyuruluyor. O makam makam-ı mukaddesdir [kutsal makamdır], mes'ûliyet [sorumluluk] tabî`atıyla hey'et-i vükelâya [bakanlar kuruluna] hükûmete `â'iddir, makam-ı saltanat yüzde doksan dokuz tasdîk [onay] buyururlar, çünki emniyetleri vardır. Şu i`tibârla bu kararnâmenin ya`nî hey'et-i celîlenizin elinde düstûrü'l-`amel [gereğine uyulacak kanun] olan Dîvân-ı Harb-i `Örfî Kararnâmesi'nin ahkâmına [hükümlerine] ahkâm-ı celîle derken ötede bütün kanûnların anası olan, ma`bûdu [tanrısı] olan Kanûn-ı Esâsî bulunduğu hâlde hey'et-i celîleniz idâre-i `örfîyenin [sıkıyönetimin] i`lân olmasıyla berâber Kanûn-ı Esâsî'nin ve sâ'ir kavânîn [kanunlar] ve nizâmât-ı mülkîyenin [mülkî tüzüklerin] idâre-i `örfîye kararnâmesi ahkâmına muhâlif [aykırı] olan maddeleri i`tibârdan sâkıt olur [düşer]; metnine(?) temessük buyurmuşdur [sarılmıştır] hâlbuki Kanûn-ı Esâsî'nin herhangi bir maddesi herhangi bir sûretle herhangi bir zamânda ta`tîl ve ıskat edilemez [düşürülemez], bu ise onunla mütezadd [zıtlı içinde] bir hâldedir dünyânın herhangi bir yerinde herhangi bir hükûmetin neşr etdiği [yayınladığı] bir kararnâme Kanûn-ı Esâsî ile mütezadd [zıt] olursa o kanûn lağvdır [yürürlükten kaldırılır], hâkim onunla hükm edemez, hükm ederse ta`kîb edilmesi lâzım gelir ve evvel-be-evvel [her şeyden önce] hey'et-i hâkime [hakimler kurulu] Kanûn-ı Esâsî'nin muhâfaza-yı ahkâmına [hükümlerinin korunması için] yemîn etmiş olmak lâzımdır Kanûn-ı Esâsî ile mütezadd [zıt] bir kararnâme ez-kazâ' [yanlışlıkla] çıkmak lâzım gelse o lağvdır [hükümsüzdür], hâkim ona tabî`yete mecbûr değildir bi'l-`akis [aksine] tabî`yetden memnû`dur [uymak yasaktır] şu i`tibârla İdâre-i `Örfîye [sıkıyönetim] Kararnâmesi'nin Kanûn-ı Esâsî ve kavânîn [kanunlar] ve nizâmât-ı mülkîyeye [mülkî tüzüklere] muhâlif [aykırı] olan maddeleri ile Kanûn-ı Esâsî hiçbir zamân mevki`-i mer`îyetden [yürürlükten] düşmeyeceğinden, İdâre-i `Örfîye [sıkıyönetim] Kararnâmesi Kanûn-ı Esâsî'de münderic ahkâmdan [mevcut hükümlerden] ba`zılarını takyîd edebileceğinden [şarta bağlayacağından], fakat maddeyi bi-tamâmihâ [bütünüyle] ıskat edemeyeceğinden [düşüremeyeceğinden] ve "Kanûn-ı Esâsî'nin bir maddesi ta`tîl ve ıskat edilemez" **<43Sa>** denildiğinden şu i`tibârla mahkeme-yi celîlenin [yüce mahkemenin] Kanûn-ı Esâsî ahkâmına [hükümlerine] evvelâ bi't-tarîk [yoluyla] tabî`yet etmez, ya`nî Kanûn-ı Esâsî'nin hiçbir maddesi ta`tîl ve ıskat edilemez [düşürülemez] denildiği cihetle [sebeple] buna tabî`yet eylemesini ve şuradaki Kanûn-ı Esâsî'ye muhâlif [aykırı] fıkrası kaydının lağv olarak [yürürlükten kaldırılarak] kabûl edilmesini istid`â ediyoruz [istiyoruz].

Müdde`î-i `Umûmî [savcı] **Mustafâ Nazmî Bey** - Şu istid`âda [dilekçede] tedkîki lâzım gelen nokta redd-i hükkâm [hakimlerin reddi] mes'elesidir, öyle anladım. Evvelâ ihsâs-ı re'y olunduğu [görüşün belli edildiği] istidlâl olunuyor [delillerle anlatılıyor]. Ben de vâkı`â [gerçekten] bu kararı gördüm, öyle bir fıkra vardır fakat anın da mâba`dı [sonrası] var, Halîl Bey'in vermiş olduğu bir istid`â [dilekçe] üzerine vazîfe ve salâhiyet [görev ve yetki] mes'elesinin `inde'l-muhâkeme [muhakeme gereğince] nazar-ı dikkate alınacağının beyân olunmasına ve siyâkına nazaran [sözün gelişine bakarak] bu fıkra makam-ı iddi`â ile hey'et-i tahkîkîyenin [araştırma kurulunun] kararına muzâf [bağlı] olduğu anlaşılıyor. Redd-i hükkâm [hâkimlerin reddi] mes'elesine gelince hey'et-i hâkime kendisinde böyle bir şey' görürse kendi kendini redd edebilir çünki o mes'ele de hukûk-u `umûmîyedendir, onun için geçen gün ben öyle telakkî [kabul] etdim.

Re'îs - [Müdde`î-i `Umûmî'ye [savcıya] hitâben**]:** Kanûn-ı Esâsî fıkrası hakkındaki mütâla`anız [söyleyeceğiniz]?

Müdde`î-i `Umûmî Mustafâ Nazmî Bey - O redd-i hükkâm [hâkimlerin reddi] mes'elesine ta`alluk etmez [ait değil].

Re'îs - Mevzû`-u bahs [sözkonusu] oldu, onun içün mütâla`a-yı `âlînizi [düşüncenizi] soruyorum.

Müdde`î-i `Umûmî Mustafâ Nazmî Bey - Bu ciheti [tarafını] mütâla`a edelim, kanûnî mes'eledir, etrâflıca, müdellelen [deliller ile ispat ederek] mütâla`a edelim. Ma`a-hazâ [bununla beraber] muhâkemeye devâm olunsun efendim. Onun hakkında da bir istid`â [dilekçe] tevdî` olunur [verilir], tedkîk edilir [incelenir].

Re'îs - Yarım sâ`at istirâhat. Biz de müzâkere edeceğiz [konuyu görüşeceğiz]. [Hey'et-i hâkime [hâkimler kurulu] müzâkere odasına çekilir.]

Birinci Celsenin Hitâmı [sonu]

Sâ`at	Dakîka
2	00

İkinci Celse

Sâ`at	Dakîka
4	00

Re'îs - Okuyunuz:

Keyfiyet müzâkere olundukda [durum görüşüldükte] istid`ânâmede [dilekçede] farz ve iddi`â olunduğu gibi iddi`â ve kararnâmede îzâh edilen cerâ'im [suçlar] hakkında Dîvân-ı Harbce kanâ`at [inanç] hâsıl olmuş [doğmuş] olmadığı riyâset [başkanlık] tarafından birinci celsede maznûnlara [sanıklara] îrâd edilen [söylenilen] hitâbede **[**husûsât-ı mebhûsede [bahsedilmiş olan konularda] mühimm [önemli] roller icrâ' eylediğiniz iddi`â olunuyor bakınız bu iddi`â nasıl tasrîh [açıklanacak] ve isbât edilecekdir**]** denilmesi ve ikinci celsede muhâkemeye hitâm [son] verilerek hükmün i`tâ olunması [verilmesi] ile mütebeyyindir [anlaşılmıştır]. ***<43Sl>*** Ma`a-zâlik [bununla beraber] ihsâs-ı re'y [görüşün belli edilmesi] ma`nâsı çıkarılan `ibâre yanlış te'vîl edilmiş [anlaşılmış] olub cümle-i ma`tûfalar [dayanak olan cümle] ortadan kaldırıldığı hâlde `ibâre irâ'e olunan [gösterilen] delâ'il-i mukanna`a [gizli deliller] ve vesâ'ik-i `adîde [birçok belge] ile isbât edilmekde.... olmalarına karşu... serd edilen [söylenilen] husûsât hiçbir vechile [şekilde] muhikk ve nefsü'l-emre [hakka ve gerçeğe] muvâfık [uygun] görülemediğinden merdûd [reddedilmiş] denilmiş olduğu görülürse bundan ihsâs-ı re'y [görüşü belli etme] fikri kat`îyen anlaşılamayacağına binâ'en [dayanarak] bu bâbdaki [konudaki] iddi`ânın reddine ve kazîye-yi sânîyenin [yüce davanın] makam-ı iddi`ânın mütâla`ası [düşüncesi] alındıkdan sonra tezekkürüne [konuşulmasına] müttefikan [oybirliğiyle] karar verildi. 6 Mayıs 335

Re'îs - Peki Ziyâ' Bey'i götürünüz. (Ziyâ' Gökalp Bey mahkeme salonundan çıkarılır.) Tal`at Bey'i getiriniz. (Tal`at Bey mahkeme salonuna getirilir.) (Müdde`î-i `Umûmî'ye [savcıya] hitâben) Zât-ı `âlîniz mütâla`anızı sonra mı der-miyân edersiniz [söylersiniz]?

Müdde`î-i `Umûmî Mustafâ Nazmî Bey - Öyle efendim. Evrâkın tevdî`ini [verilmesini] taleb etmişdim.

Re'îs - Tal`at Bey, İttihâd ve Terakkî fırkasıyla Müdâfa`a-yı Millîye Cem`iyeti beyninde [arasında] bir irtibât var mı?

**Tal`at Bey** - İttihâd ve Terakkî fırkasıyla Müdâfa`a-yı Millîye Cem`iyeti beyninde [arasında] bir irtibât yokdur. Müdâfa`a-yı Millîye Cem`iyeti 10 Kanûn-ı sânîde [Ocakta] İttihâd ve Terakkî mevki`-i iktidâra geldiği zamân Balkan Harbi henüz bitmemişdi. Halkı bir maksad etrâfında toplamak, hattâ fırka farkını da nazar-ı i`tibâra almayarak ister İttihâd ve Terakkî'ye mensûb [üye] olsun ve ister olmasın bir fikir bir maksad etrâfına toplamak için yapılmış, vücûde [meydana] getirilmiş bir mü'essese [kuruluş] idi. Tabî`î her tarafda şu`beler vücûde getirilmişdi. Binâ'en-`aleyh İttihâd ve Terakkî buna delâlet etmiş [yol göstermiş] oluyor. Fakat doğrudan doğruya İttihâd ve Terakkî'nin bir mâlı değildir. Bir millî mü'essesedir. İttihâd ve Terakkî ile münâsebeti ancak bu kadardır.

Re'îs - Ba`zı def`alar Meclis-i Meb`ûsân'da fırka ictimâ`ları [toplantıları] vuku` bulduğu zamân Merkez-i `Umûmî [genel merkez] a`zâları [üyeleri] da ictimâ`a iştirâk ediyorlar [katılıyorlar] mı idi?

**Tal`at Bey** - Hayır. Hiçbir münâsebetimiz yokdur. Meclis-i Meb`ûsân'daki grubumuz tamâmiyle müstakil [bağımsız] ve serbestdir. Çünki başka sûretle olsa sıfat-ı meb`ûsiyetlerine muvâfık [uygun] düşmez zannederim.

Re'îs - Ekmekçiler, dokumacılar, bakkallar ve sâ'ire nâmlarıyla teşekkül eden [kurulan] cem`iyetlerin teşkilinden [kurulmasından ne gibi bir fâ'ide [fayda] oldu ve o gibi şirketlere ne gibi müzâheretde [yardımda] bulunuldu ve bu şirketlerin cem`iyetle bir `alâkası var mı idi?

**Tal`at Bey** - Ta`dâd buyurduğunuz [saydığınız] şirketler hakkında fikr-i mahsûsum [özel fikrim] yokdur. Ticâret işlerine de `aklım ermez. Bu bir ihtisâs [uzmanlık] mes'elesidir. Bu gibi şirketlerin İttihâd ve Terakkî ile kat`îyen `alâkası yokdur.

Re'îs - Bu şirketlerin icrâ'âtı hakkında mesmû`âtınız [duyumlarınız] var mı idi?

**Tal`at Bey** - Evet, ba`zılar hakkında mesmû`âtım var. Ba`zı tüccâr *<44Sa>* dostlarım, bunların memlekete nâfi` [faydalı] olduğuna kani`diler [inanıyorlardı]. O i`tibârla ma`lûmâtım [bilgim] var.

Re'îs - Bu şirketlerin sene hesâblarında tahakkuk eden temettu`âtdan [kârlardan] hissedârâna [hissedârlara] yüzde yüz, yüzde elli ba`zen seksen temettu` verildiği söyleniyor. Bu bir nev`i ihtikâr [vurgunculuk] teşkil eylediğinden buna karşı fikriniz ne idi?

**Tal`at Bey** - Deminden `arz etdim. Ne gibi temettu` [kâr] verdiğinden ma`lûmâtım [bilgim] yokdur. Çünki zerre kadar `alâkam yokdur. Tabî`î bunu tüccârlar, sermâyedârlar veyâhûd aksiyon sâhibleri bilirler. Kendilerine ne gibi bir temettu` verildiğine dâ'ir bendenizin ma`lûmâtım yokdur. Çünki ticâret hakkında kat`îyen bir fikrim yokdur.

Re'îs - Bu şirketleri te'sîse kim delâlet etdi [yol gösterdi]?

**Tal`at Bey** - Bu şirketlerin te'sîsine Kemâl Bey delâlet etdi zannederim. Geçende de `arz etdim. Seferberlik başladığı zaman bir karar almışdık herkes her ihtimâle karşı harb olduğu takdîrde birer vazîfe-yi vatanîye alabilirler. Kemâl Bey de böyle bir vazîfe der-`uhde etdi [üstlendi] andan sonra vazîfede devâm eyledi. Hattâ birçok def`alar Merkez-i `Umûmî'ye gelmezdi bile. Ma`lûmâtım bundan `ibâretdir.

Re'îs - Bu şirketler, Kemâl Bey'in hâ'iz [sahip] olduğu nüfûz ve cem`iyetden gördüğü müzâheret [yardım] ve ba`zı zî-nüfûz zevât [etkili kişiler] tarafından kendisine edilen teshîlât [kolaylıklar] sâyesinde birçok istifâdeler te'mîn etmekle berâber es`ârın [fiyatların] tedennîsine [ucuzlamasına] hidmet [hizmet] edecek yerde hiçbir hidmetde bulunmadıkdan başka diğer tüccârın kazanmış olduğu menâfi`den [menfaatlerden] pek çok fazla menâfi` te'mîn etdiği ve bu sebeble terakkî-yi es`âr [fiyatların yükselmesi] hasebiyle herkes ma`îşete [geçime] kadir olamayarak [gücü etmeyerek] elde avuçda ne varsa hepsini çıkarmış, aç kalmış. Hattâ şiddet-i cû`dan [açlığın şiddetinden] ba`zıları vefât etmiş oldukları söyleniyor. Bunu Merkez-i `Umûmî [genel merkez] tabî`î işitmişdir. Böyle kendi nüfûzunu sû'-i isti`mâl eden bir me'mûr hakkında ne yapdınız?

**Tal`at Bey** - Evvel emirde fırkamız kat`îyen bir müzâheretde [yardımda] bulunmamışdı. Bizim bir ta`mîmimiz [genelgemiz] vardır. O ta`mîmde biz hareket-i iktisâdîyede hiçbir esnâf, hiçbir tâcir [tüccarı] tefrîk edilmemek [ayırdetmemek] şartıyla kendilerine lâzım gelen teshîlâtdan [kolaylıklardan] onların mümkün olduğu kadar teşvîkât ve tergibâtdan [şevke getirmekten] geri durulmasını teblîğ etmişdik [bildirmiştik]. Birisi bir millî şirketin başına geçüb böyle bir hareketde bulunabilir. Buna mukabil [karşılık] bir Petro, bir Hıristo da çıkabilir. Hepsi bu sûretle böyle hareketde bulunabilir. Binâ'en-`aleyh kazanclarında da istedikleri gibi serbest bulunuyorlardı. Münhasıran [özellikle] bir mü'esseseye [kuruma] veyâhûd bir şahsa İttihâd ve Terakkî fırkasının bir müzâheretde [yardımda] bulunduğunu kat`îyen bilmiyorum.

Re'îs - Kâtib-i mes'ûl [parti sekreteri] veyâ murahhas-ı mes'ûl [sorumlu delege] olması hasebiyle sâhib-i nüfûz [etkili] `add [kabul] olunmaz mı?

Tal`at Bey - Zannetmem.

Re'îs - Hâlbuki vuku`ât `aksini gösterdiğini söylüyorlar ve her gûnâ [çeşit] teshîlâta mazhar olduklarını [kolaylıklar gördüklerini] ve bu sebeble de birçok fenâlıklar tahaddüs etdiğini [meydana geldiğini] iddi`â ediyorlar.

**Tal`at Bey** - Bendeniz deminden de `arz etdim. Bu gibi şey'lere vukufum [haberim] yokdur. Bu bir ihtisâs [uzmanlık] mes'elesidir. Yalnız münferid [kendi başına] adamların bu şirketlerden <44SI> daha çok fazla kazandıkları hakkında birçok şey'ler işitdim. İster İslâm olsun, ister Hıristiyan olsun. Ve bütün kazancların yüzde sekseni gayr-ı müslimler tarafından bala` edildiğine [yükseltildiğine] yine o mesmû`âta [duyumlara] binâ'en [dayanarak] kanâ`at getirdim [inandım].

Re'îs - Burada şahs-ı `âlînizden bahs etmiyorum. Fırkanın ictihâdından [görüşünden], fırkanın kararlarından bahs ediyorum ya`nî fırka kendi erkânının [ilerigelenlerinin], kendi murahhasının [delegesinin] bu sûretle hareketinden memnûn mu idi, yoksa gayr-ı memnûn mu idi?

**Tal`at Bey** - Efendim fırka nâmına bir kerre Kemâl Bey'e hiçbir sûretle müzâherâtda [yardımda] bulunulmamışdır ve millî şirketlerin Merkez-i `Umûmî [genel merkez] ile aslâ bir `alâkası yokdur. Kemâl Bey'in de münhasıran [özellikle] bu işlerle meşgûl olması hakkında kararımız yokdur.

Re'îs - Fakat mesmû`ât [duyumlar], `aynı zamânda gazetelerle de i`lân olunan fâhiş temettu`ât [aşırı kârlar] fırkaca ma`lûm olduğundan bu murahhas [delege] hakkında hiçbir mu`âmele [işlem] yapılmadı mı?

**Tal`at Bey** - Ne dereceye kadar temettu` [kâr] verildiği hakkında Merkez-i `Umûmî'de bir şey' bile bahs edilmemişdir.

Re'îs - Gazetelerin i`lânları görülmedi mi? O vakit tabî`î hâtırınızda bulunmak lâzım gelir. Neşr olunduğu [yayınlandığı] zamân siz görmeseniz bile arkadaşlarınız görmüşdür.

Tal`at Bey - Cidden tahattur etmiyorum [hatırlamıyorum].

Re'îs - Kendi murahhasınız [delegeniz] hakkında hiçbir mu`âmele [işlem] yapılmaması müzâheret [yardım] ma`nâsını çıkarmaz mı?

Tal`at Bey - Evvel emirde millî şirketlerin ne dereceye kadar îka`-ı mazarrat etdiklerini [zarara sebep olduklarını] ta`yîn ve tesbît lâzım gelir.. Bu da bir ihtisâs [uzmanlık] mes'elesidir, mütehassıslar [uzmanlar] bunun hakkında kendi fikirlerini söyleyebilirler. Ondan sonra Kemâl Bey ne dereceye kadar şahsî nüfûzunu isti`mâl etdi [kullandı], o vakit tezâhür eder [ortaya çıkar] binâ'en-`aleyh Kemâl Bey hakkında bugün bile huzûr-ı `âlîlerinde hiçbir kanâ`atim olmadığını `arz etdiğim hâlde dün nasıl olabilirdi ki Kemâl Bey'i mu'âheze edebilecek [eleştirebilecek] bir kanâ`atde olabileyim? Benim bu husûsda bir fikr-i mahsûsum [özel fikrim] olmadığı gibi Merkez-i `Umûmî'de ve hattâ kongrede de bunun hakkında hiçbir şey' mevzû`-i bahs [sözkonusu] olmamışdır.

Re'îs - Sizin bu kanâ`atinize [inancınıza] ben de inanıyorum. Lakin işâ`a olunmuş [duyulmuş] bir şey'in tahkîki [araştırılması] lâzım gelmez mi? Tahkîk etmemek müzâheret [yardım] etmek ma`nâsını istilzâm eylemez [çıkarmayı gerektirmez] mi?

Tal`at Bey - Merkez-i `Umûmî, memleketde bütün harekâtdan mes'ûl [sorumlu] değildi ki.

Re'îs - Kendi murahhaslar-ı mes'ûlünün [sorumlu delegelerinin] harekâtından?

Tal`at Bey - Murahhas-ı mes'ûlünün harekâtından da mes'ûl olamaz. Çünki Kemâl Bey'in harekâtı hakkında etrâflı ma`lûmâtımız [bilgimiz] yokdur. Sonra Kemâl Bey'in muzırr [zararlı] bir hareket îka` eylediğine [yaptığına] dâ'ir de bir kanâ`atimiz [inancımız] yokdu. Şu şerâ'it [şartlar] dâhilinde Kemâl Bey'i mu'âheze etmekliğimiz [eleştirmemiz] veyâhûd hâ'iz [sahip] olduğu nüfûzu sû'-i isti`mâl etdiği hakkında bir fikir der-miyân etmekliğimiz [ileri sürmemiz] bi't-tab` mümkün olamazdı. <45Sa>

Re'îs - Menâfi`i [menfaatları] mahdûd kesâra [sınırlı sayıdaki kişilere] hasr edeceğine [ayıracağına] temettu`un [kârın] mikdârını tenkîs ederek [azaltarak] satacağı mâlları ucuz satsa idi, menâfi`i ta`mîm etmiş [genelleştirmiş] olmaz mıydı?

Tal`at Bey - Paşa hazretleri, deminden de `arz etdim. Bendenizin bu bâbda [konuda] hakîkaten bir fikrim, bir ma`lûmâtım olsa idi ber-tafsîl [ayrıntısıyla] `arz ederdim. Fakat vukufum [haberim] yokdur. Bu doğrudan doğruya Kemâl Bey mes'elesidir. Kemâl Bey Dîvân-ı `âlînizde lâzım gelen îzâhât verir.

Re'îs - Sizin kanâ`atinizi anladım. Asıl anlamak istediğim, böyle bir murahhasın [delegenizin] yapdığı işleri tahkîk etmemedeki hikmetdir.

Tal`at Bey - Şu kadarını `arz edebilirim ki Kemâl Bey'in vazîfesini sû'-i isti`mâl edeceği hakkında bendenizde bir kanâ`at [inancım] yokdur.

Re'îs - Kemâl Bey'in şahsen i`timâdınıza mazhar olmasına [güveninizi kazanmasına] bir şey' diyemem. Fakat yapdığı işlerin âsârını [eserlerini] görüb de tahkîkat [araştırmalar] yapmamağı anlayamıyorum.

Tal`at Bey - Efendimize `arz etdim ki bu bir ihtisâs [uzmanlık] mes'elesidir. Vukufum [bilgim] olmayan bir mes'elede tabî`î bir şey' söyleyemem.

Re'îs - Tahkîk etdirmek ihtisâs değildir.

Tal`at Bey - `Arz etdim [söyledim] efendim. O kanâ`at yokdu. Kemâl Bey'in memlekete muzırr [zararlı] bir hareket, muzırr bir rol îfâ' etdiği hakkında benim de ve arkadaşlarımın da bir kanâ`atimiz yokdur.

Re'îs - Ba`zı tüccârân [tüccarlar] ma`lûmü'l-esâmî [isimleri bilinen] cem`iyetlerin gâyet nâfi` fevâ'id [faydalar] te'mîn etdiğini beyân etdiler, buyurdunuz. Bunlar kimler ve beyân etdikleri fevâ'id [faydalar] nedir?

Tal`at Bey - Efendim, tüccârdan `Ubûd Efendi dâmâdı Na`îm Bey bendenizin akrabam oluyor. Tabî`î kendisiyle husûsiyetim olmak i`tibâriyle Na`îm Bey bana: "Kemâl Bey'in millî şirketler dolayısıyla Almanlara karşı durarak memleketdeki mahsûlâtın [ürünlerin] ucuz bir sûretde elden çıkarılmamasına sebeb oldu, yâhûd elden çıkarılmamasını te'mîn etdi. Kemâl Bey millî şirketler te'sîsiyle [kurmasıyla] Müslümânlar arasında fikr-i ticâretin ve fikr-i iktisâdın gereği gibi vücûde [meydana] gelmesine sebebiyet verdi. Kemâl Bey bu hareketleriyle Anadolu'nun ekser [birçok] yerlerinde bulunan tüccârlara bir hayât verdi Kemâl Bey birçok hareketleriyle gerek ihtikâr [vurgunculuk] yapmak isteyen ve gerek memleketimizde birçok ucuz mâl toplamak isteyen Almanlara karşı durmakla Anadolu'da birçok mahsûlâtın fi'âtını yükseltmeğe sebeb olarak bu sûretle birçok halkın zengînleşmesini ba`îs [sebep] oldu" demişdi. Bendenize Na`îm Bey'in söyledikleri budur.

Re'îs - Bu söylediklerinizden anlaşılıyor ki müstefîd olanların [faydalananların] `adedi her hâlde mahdûd [sınırlı], mutazarrır olanların [zarara uğrayanların] `adedi daha kesîrdir [çoktur]. Ma`a-mâfîh [bununla beraber] demin söylediniz ki mütehassıs [uzman] olmadığınız için bu bâbda [konuda] bir kanâ`at hâsıl edememişsiniz [görüş oluşturamamışsınız]. Bununla berâber bu şirketlerin alub satdıkları eşyâ'yı birçok teshîlât [kolaylıklar] ve mu`âvenet [yardım] dolayısıyla ve memnû`iyetden [yasaklamalardan] masûn kalarak [korunarak] pek ehven [ucuz] elde etdikleri hâlde diğer tüccârların satdığı fi'âtlarla satmaları ile galâ-yı es`âra [yüksek fiyatlara] dahâ ziyâde hidmet [hizmet] etmiş oldukları iddi`â olunuyor. O menâfi`e [menfaatlara] karşı bu `umûma [halka] `â'id olan mazarrat [zararlar] zannederim ki tekabül etmez [karşılık gelmez].

Tal`at Bey - Bendeniz böyle olduğunu zannetmiyorum tabî`î vukufum [bilgim] yokdur *<45Sl>* Kemâl Bey'in ne dereceye kadar sû'-isti`mâl etdiğini bilmiyorum şu kadar var ki millî şirketlerin –şahsî kanâ`atim olarak `arz ediyorum– millî şirketlerin memleketdeki galâ-yı es`âr [fiyatların yükselmesi] üzerine bir te'sîr yapdığını bendeniz şu dakîkada ihtisâsım [uzmanlığım] olmamakla berâber henüz kabûl etmiyorum, çünki millî şirketler lağvedileli [kapatılalı] yâhûd onlar hayât-ı iktisâdîyeden çekileli beri ve Amerikalılar tarafından memleketimize ba`zı mâllar gönderilmesine rağmen henüz dahâ fi'âtlarda esâslı hiçbir tebeddül [değişiklik] olmamışdır memleketde yine galâ-yı es`âr [yüksek fiyatlar] mevcûddur ve bugün yine zannediyorum ki bunun sebebi millî şirketler değil. Onun kendine mahsûs [özel] bir takım `avâmili [sebepleri] olsa gerekdir.

Re'îs - Kendi nokta-yı nazarınızdan [görüş açısından] bu `avâmil [sebepler] ne olabilir?

Tal`at Bey - Efendim, bunları iktisâd kanûnları, `arz ve taleb kanûnları ta`yîn eder bunlar esâslı sûretde mütehassıslar [uzmanlar] tarafından tedkîk edilecek [incelenecek] olursa birçok hakîkatler bu sûretle tezâhür edüb [görülüp] meydâna çıkmış olur.

Re'îs - Fakat muhârebeye iştirâk eden [katılan] memleketlerin hiçbirinde bizdeki kadar galâ-yı

es`âr [yüksek fiyatların] hâsıl olmadığını [meydana gelmediğini], bu memleketde ba`zı eşyâ'nın `âdetâ inhisâr [tekel] altına alınmış olduğunu iddi`â ediyorlar.

Tal`at Bey - Yine şahsî kanâ`atım [inancım] olmak üzere `ârz ediyorum ki başka memleketlerde olmamış ise bize nazaran daha yüksek bir seviyeye mâlik [sahip] olması ve daha yüksek teşkilâta mâlik bulunması dolayısıyladır yoksa her memleketde ihtikâr [vurgunculuk-karaborsacılık] olmuşdur. Hattâ Fransa'da bile: Meselâ, Fransa'da birçok yerlerde vagonları bile çaldıklarını Fransız gazeteleri yazdığını işitmişdim.

Re'îs - Sû'-i isti`mâl olabilir.

Tal`at Bey - Evet efendim.

Re'îs - Müdde`î-i `Umûmî [savcı] Beyefendi deminden rüfekâ'nıza [arkadaşlarınıza] su'âl etdiklerini size de su'âl etmek istemişlerdi. Teşkilât-ı Mahsûsa hakkında Merkez-i `Umûmînin kanâ`ati ne idi?

Tal`at Bey - Teşkilât-ı Mahsûsa bir dâ'ire-i resmîye idi. Harbîye Nezâreti'ne, Karargâh-ı `Umûmîye merbût [bağlı] bir dâ'ire-i `askerîye idi. Bendenizin Teşkilât-ı Mahsûsa'nın hiçbir şey'i hakkında pek ma`lûmâtım [bilgim] yokdur yalnız onu bir dâ'ire-i `askerîye, bir şu`be-i `askerîye, Harbîye Nezâreti'ne merbût [bağlı] ve harb işleriyle meşgûl bir dâ'ire-i resmîye olarak tanıyorum.

Re'îs - Teşkilât-ı Mahsûsa'nın hiçbir irtibâtı [bağı] yok mu idi?

Tal`at Bey - Kat`îyen.

Re'îs - Merkeze merbût [bağlı] ba`zı me'mûrların meselâ kâtib-i mes'ûllerin [parti sekreterlerinin], murahhas-ı mes'ûllerin [sorumlu delegelerin] vilâyâtda bu gibi işlerle meşgûl oldukları ve hattâ ba`zılarının kumandanlıklar da der-`uhde etdikleri [üstlendikleri] söyleniyor. Bundan ma`lûmâtınız yok mu?

Tal`at Bey - Efendim bir kerre teşkilâtımıza tâbi` olan kâtib-i mes'ûller [parti sekreterleri] İttihâd ve Terakkî'nin kâtib-i mes'ûlü sıfatıyla hiçbir vazîfe der-`uhde etmemişdir [üstlenmemiştir] yalnız Teşkilât-ı Mahsûsa'nın da hâricinde harb işleriyle aslâ meşgûl <*46Sa*> olmamışlardır. Geçen gün `arz etmiş olduğum vechile [üzere] almış olduğumuz karar üzerine herkes kendisine bir vazîfe-i vatanîye almakda serbest olduğundan Rızâ' Bey Çorum vâdîsine gitdi öbür? mıntaka-yı `askerîye dâhilinde bir iş der-`uhde etdi [üstlendi]. Öbür mıntakada doğrudan doğruya bir `asker vazîfesi der-`uhde etdi. Kumandanlıkla orada işini îfâ' etdi [yerine getirdi]. Doktor Nâzım Bey, Enver Paşa hazretlerinin kendi hakkında vâki` olan mürâca`atları üzerine Teşkilât-ı Mahsûsa'ya devâm etmişdi.

Re'îs - Enver Paşa'nın rütbesinin ref` olduğuna [söküldüğüne] kanâ`atiniz yok mu?

Tal`at Bey - Evet var efendim. Fakat kendisine karşı hürmet-i mahsusam [özel bir saygım] var.

Re'îs - Mahkemede bu sûretle idâre-i kelâm eylemeğe [sözleri hoşa gidecek şekilde söylemeye] salâhiyetiniz [yetkiniz] yokdur.

Tal`at Bey - `Afv edersiniz.

Re'îs - Devâm ediniz.

Tal`at Bey - Ma`lûmâtım bundan `ibâretdir.

Re'îs - Bahâ'e'd-dîn Şâkir Bey?

Tal`at Bey - Kezâ Bahâ'e'd-dîn Şâkir Bey'in derece-yi irtibâtı [bağlantısının derecesi]; o da bir vazîfe-i vatanîye almak üzere Erzurum'a girmişdi. Çünki bunlar esâsen her muhârebede de böyle bir vazîfe alırlardı. Meselâ Nâzım Bey Balkan Harbi'nde Hilâl-i Ahmer Re'îsi sıfatıyla Selânik'de bulundu,

Yunanistan'a esîr oldu. Bahâ'e'd-dîn Şâkir Bey Edirne Hilâl-i Ahmer-i Sıhhîyesi'nin [Kızılay] re'îsi olarak orada îfâ'-yı vazîfe etdi [vazife yaptı]. Muhâsara [kuşatma] altında kaldı elinden geldiği kadar `askere hidmet [hizmet] etdi. Tabî`î böyle bir zamânda da ba`zı vazîfeler almış bulundu.

Re'îs - Bu gibi ba`zı me'mûrlarınızın vilâyâtda [vilayetlerde] geşt ü güzâr ederek [gezerek] me'mûrîn-i hükûmete [hükümet memurlarına] hafîyen [gizli olarak] ta`lîmât [emir] verdikleri ve Merkez-i `Umûmî [genel merkez] a`zâlarının [üyelerinin] da daha başka me'mûrlarla muhâberâtda bulundukları [haberleştikleri] elde edilmiş bir takım vesâ'ik [belgeler] ile isbât edilmek isteniyor. Buna ne dersiniz?

**Tal`at Bey** - Kat`îyen böyle bir şey' vârid [olmuş] değildir.

Re'îs - Vesâ'ik [belgeler] mevcûd ise...

Tal`at Bey - Mevcûd ise lütfen irâ'e buyurunuz [gösteriniz].

Re'îs - Peki; sırası geldiği vakit gösteririz (Müdde`î-i `Umûmîye [savcıya] hitâben) Daha başka bir şey' soracak mısınız?

Müdde'î Umûmî Mustafâ Nazmî Bey - Hâyır efendim.

Re'îs - (Tal`at Bey'e hitâben) Gidiniz. **[**Tal`at Bey mahkeme salonundan çıkarılır.**]** `Âtıf Bey'i getiriniz. (`Âtıf Bey mahkeme salonuna getirilir.) `Âtıf Bey; İttihâd ve Terakkî fırkasıyla Müdâfa`a-yı Millîye Cem`iyeti beyninde [arasında] bir irtibât [bağ] var mı idi?

**`Âtıf Bey** - Hâyır efendim, yalnız Müdâfa`a-yı Millîye'de bulunanların ekserîsi [çoğu] cem`iyet efrâdından idi. Müdâfa`a-yı Millîye'nin ba`zı yerlerde ayrı binâsı olmadığından kulüblerde ictimâ` ediyorlardı [toplanıyorlardı]. Kulüblerde onlara bir oda gösterilmişdi bundan `ibâretdir.

Re'îs - Hiçbir gûnâ [çeşit] irtibât [bağ] ve delâlet [yol gösterme]...?

**`Âtıf Bey** - Müstakil [bağımsız]. Birer cem`iyetdir. *<46Sl>*

Re'îs - İttihâd ve Terakkî'nin hiç delâleti [yol göstermesi] vâki` olmadı mı?

**`Âtıf Bey** - Hâyır hiç delâlet-i resmîyesi vâki` olmamışdır.

Re'îs - Resmî, gayr-ı resmî.

**`Âtıf Bey** - Hiç efendim. Bunlar, ayrıca usûlü dâ'iresinde teşekkül etmiş [kurulmuş] birer cem`iyetdirler.

Re'îs - Bakkallar, ekmekçiler, dokumacılar gibi şirketlerle bir münâsebet var mıdır bunların te'sîsine [kurulmasına] delâlet olundu mu [yol gösterildi mi]?

`Âtıf Bey - O vakit bendeniz merkezde değildim. İstanbul murahhası [delegesi] Kemâl Bey bunların te'essüsüne [kurulmasına] yardım etmiş.

Re'îs - Bu şirketlerin gayr-ı meşrû` [kanûnsuz] dereceye bâlig olan [ulaşan] temettu`ları [kârları] hissedârâna tevzî` olunduğundan [hissedârlara dağıtıldığından] haberdâr mı idiniz?

`Âtıf Bey - Hâyır efendim.

Re'îs - Gazetelerde neşr olunmuş [yayınlanmış]; görmediniz mi?

**`Âtıf Bey** - Gayr-ı meşrû` derecede görmedim.

Re'îs - Yüzde yüz, yüz elli ve yüzde seksen derecesinde temettu` [kâr] verilmiş, hisseleri bu yüzden iki üç misli terakkî etmiş [yükselmiş], bunlar gazetelerle neşr olunmuş diyorlar görmediniz mi?

**`Âtıf Bey** - Efendim bütün şirketler, bütün ticârethâneler fazla ticâret yapmışlardı bu şirketlerin de temettu`unu i`zâm edilecek [büyütülecek] bir derecede görmedim.

Re'îs - Bu meyânda [arada] görmemekle fâhiş [aşırı] olmaması lâzım gelmez. Onlar da fâhiş temettu` almışlar demekdir. Bir senede yüz gurûşa, yüz gurûş kazanılır mı?

`Âtıf Bey - Yüz gurûşa, yüz gurûş zannetmem efendim.

Re'îs - Hattâ daha ziyâde.

`Âtıf Bey - Bilmiyorum.

Re'îs - Gazetelerde öyle neşr olunmuş [yayınlanmış] diyorlar. Herkes vâkıf [haberdâr] olmuş, tabî`î Merkez-i `Umûmî [genel merkez] de vâkıf olmuşdur.

**`Âtıf Bey** - Merkez-i `Umûmî ile hiçbir münâsebeti yokdur.

Re'îs - Bu fevka'l-`âde [olağanüstü] kazanca Kemâl Bey'in İttihâd ve Terakkî'den almış olduğu kuvvet, sû'-i isti`mâl etdiği nüfûz ve ba`zı zevât nezdinde [kişilerin katında] icrâ' eylediği teşebbüsâtın [girişimlerin] sebebiyet vermiş olduğu söyleniyor.

`Âtıf Bey - Zannetmem.

Re'îs - Böyle bir me'mûr hakkında tahkîkat [araştırma] yapıldı mı?

`Âtıf Bey - Zannederim iki sene evvelki kongrede uzun uzadıya münâkaşa edildi [tartışıldı]. O zamân gazeteler de yazdı idi. Bu sûretle fâhiş [aşırı] şey'ler yokdur efendim. Kongre takdîr etdi [beğendi]. Fakat dedikodulardan dolayı şirketler tasfiye edildi. Sermâye-i aslîye ile bir vakıf banka teşkil olundu. Ondan sonra Kemâl Bey'in de `alâkası kalmadı.

Re'îs - Demek bu dereceye kadar yüksek kazanca kongrece mesâg [izin] verildi?

**`Âtıf Bey** - Daha başka husûsî [özel] şirketler de fazla, pek fazla temettu`lar [kârlar] yapmışlardır.

Re'îs - Bâtıl [doğru olmayan işle] makîs-i `alîye olamaz [kıyas edilemez]. Ka`ide-yi küllîyedir [kurallar geneldir]. Ne dereceye kadarı fâhiş [aşırı] `add [kabul] etmiyorsunuz? *<47Sa>*

`Âtıf Bey - Efendim dünyânın her tarafında harb zamânında bütün ticâret fazla olur.

Re'îs - Sebebi? Ticâret fazla olmaz fi'ât terakkî eder [fiyat yükselir] çünki masârif [masraflar] artar.

`Âtıf Bey - Bu şahsî bir ticaret değildi. Bir şirketde birçok hisselere taksîm edilmişdi [bölünmüştü]. Bundan bütün millet müstefîd oldu [faydalandı] demekdir.

Re'îs - Bütün millet nasıl müstefîd olur? O mahdûdü'l-mikdâr eşhâsa [sınırlı sayıdaki şahıslara] `â'iddir.

**`Âtıf Bey** - Bundan cem`iyetin habbe-yi vâhide [hiçbir] menfa`ati yokdur efendim.

Re'îs - Menfa`at-i husûsîye [özel menfaat] mazarrat-ı `umûmîye [halkın zararına] tercîh olunur mu?

**`Âtıf Bey** - Efendim bu şirketlerin temettu`unda [kârında] cem`iyetin kat`îyen on para `alâkası yokdur.

Re'îs - Cem`iyetin `alâkası olmayabilir. Fakat mensûbîninin [üyelerinin] `alâkası olabilir. Her sûretle isbât edebileceklerini söylüyorlar.

**`Âtıf Bey** - Hâyır efendim isbât edilemez. Çünki bunun mensûbîni hissedârlardır bu da Anadolu'nun ufak tüccârından teşekkül etmişdir [kurulmuştur]. Sermâye-i vâhide [tek olan sermaye] kimsenin hakîkî mâlı değildir. Ondan sonra ileride vuku`bulacak millî şirketlere yardım etmek üzere öyle bir vakıf banka teşkiline [kurulmasına] kongrede karar verildi. Binâ'en-`aleyh bunda cem`iyetin hiç `alâkası yokdur.

Re'îs - Edilen temettu` [kâr] meşrû` olur mu?

**`Âtıf Bey** - Efendim, iyice tedkîk olunursa [incelenirse] görülür ki bu şirketlerin fâhiş [aşırı] bir ticâreti, fâhiş mu`âmelesi [işi] yokdur. Hattâ dedikodulara mahall kalmamak [yer vermemek] için son senelerde gâyet az mu`âmele yapılmışdır. Bendenizin ma`lûmât-ı husûsîyem [özel bilgilerim] bundan `ibâretdir.

Re'îs - İbtidâdaki [başlangıçtaki] seneleri mukâyese etmiyorum fakat temettu`un [kârın] ne derecesine kadar meşrû` `add [kabul] olunduğu kanâ`atindesiniz [inancındasınız]?

**`Âtıf Bey** - Bendeniz mütehassıs [uzman] değilim. İktisâdî şey'lerden o kadar anlamam intibâ`âtım [izlenimlerim] bu merkezdedir. Fâhiş [aşırı] bir şey' işitmedim.

Re'îs - Siz mütehassıs olmayabilirsiniz. Fakat Merkez-i `Umûmî [genel merkez] a`zâlığında [üyeliğinde] bulunmak hasebiyle me'mûrunuz hakkında deverân eden [dolaşan] bu gibi sû'-i isti`mâlât ve-yâhûd mazarrat [zarar] için tahkîkat [araştırmalar] yapdırmak lazım gelir zannederim.

**`Âtıf Bey** - Bendeniz son senelerde bulundum fakat böyle bir şikâyet işitmedim. Fenâlıklardan bahs olunmadı. Kongreye de ma`lûmât [bilgi] verildi herkes vâkıf [haberdâr] oldu. Zâten bendenizin üzerimde meb`ûsluk vezâ'ifi [vazifeleri] de olduğu için cem`iyet ile pek fazla münâsebetde bulunamazdım.

Re'îs - Kongre Merkez-i `Umûmîlerin hâzırlamış olduğu husûsâtı [konuları] müzâkere ederdi [görüşürdü] öyle mi?

**`Âtıf Bey** - Evet, ma`a-mâ-fîh [bununla beraber] kongreye gelen a`zâ hâricden bir teklîf de yapabilir, yâhûd bir şey'i tenkîd [eleştirebilir] veyâ münâkaşa edebilir [tartışabilir].

Re'îs - Binâ'en-`aleyh Merkez-i `Umûmî'nin bunları tedkîk etmemesinden müzâheretde [yardım] bulunmuş ma`nası çıkmaz mı? ***<47Sl>***

**`Âtıf Bey** - Bendenizin zamânımda hiçbir müzâheret olmamışdır, hiçbir mu`âvenetde [yardımda] bulunulmamışdır.

Re'îs - Bu müzâheret dolayısıyla şirketlerin galâ-yı es`âra [fiyatların yükselmesine] hidmet [hizmet] etmesi dolayısıyla ahâlî aç kalmış ve birçokları da şiddet-i cû`dan [açlığın şiddetinden] vefât etmişdir deniliyor.

`Âtıf Bey - Bunlara sebeb şirketler değildir, ahvâl-i harbîyedir [harp halleridir].

Re'îs - O hâlde ahvâl-i harbîye her muhârib olan [harp eden] memleketde de `aynı netîceyi hâsıl etmeli [doğurmalı] idi.

**`Âtıf Bey** - Biz teşkilâtı noksân bir milletiz. Tabî`î bizde fazla olur efendim.

Re'îs - Teşkilâtın tevellüd etmiş mazarratlar [doğurmuş olduğu zararlar] cümlece ma`lûmdur [herkesçe biliniyor]. Fakat üç gurûşa alub da otuz gurûşa satmağı da teşkilâta `atf etmek [dayandırmak] nasıl olur?

**`Âtıf Bey** - Efendim; cem`iyetin hesâbâtı [hesapları], bu şirketlerin hesâbâtı iyice tedkîk buyurulsun. Kat`îyen böyle bir şey' tahmîn edemiyorum.

Re'îs - Tedkîk-i hesâb [hesap incelemesinin] ayrıca yapılacağı derkâr [belli]. Fakat netîce-i hesâb olarak bütün dünyâya i`lân edilen temettu`âtın [kârın]; yapılacak hesâbın netîcesinde fâhiş [aşırı] bir temettu` olarak çıkacağına şübhe bırakmıyor.

`Âtıf Bey - Bunlar husûsî birer şirket-i ticârîyedir. Tabî`î başkaları bir mâlı elli gurûşa satarsa bunlar yirmi gurûşa satamazdı.

Re'îs - İşte onlar yirmi gurûşa satsa idi diğerleri de fazlasına satamazdı.

`Âtıf Bey - Diğerlerine nazaran bunlar hakîkaten yardım etmişdir. Bendenizin ma`lû[mâ]tım budur.

Re'îs - Müdde`î-i `Umûmî [savcı] Bey Efendi su'âl ediyorlar ki İttihâd ve Terakkî fırkasıyla Teşkilât-ı Mahsûsa'nın irtibâtı [bağlantısı] neden `ibâretdir. Ve fırkaca teşkilât hakkındaki ictihâd [görüş] ne idi?

`Âtıf Bey - Cem`iyet ile, fırka ile, Teşkilât-ı Mahsûsa'nın hiçbir `alâka-yı husûsîyesi [özel ilişkisi], bir şey'i yokdur efendim. Yalnız muhâbere etmişdir. Meselâ bu Teşkilât-ı Mahsûsa'nın yalnız hudûdda, cebhede şu`beleri vardı başka yerde yokdu.

Re'îs - Harbin bidâyetinde [başlangıcında] gönüllüler toplandığı zamânlar cem`iyetin taşradaki şu`belerinden istifâde olunmak üzere onlardan şifâhen [sözlü] mi yoksa tahrîren [yazılı] mi ricâ edilmişdi?

`Âtıf Bey - Onlar yardım etmişler. Bundan `ibâretdir. Harbin bidâyetinde olmuşdur.

Re'îs - Kim ricâ etmişdi?

`Âtıf Bey - Efendim iyi hâtırlayamıyorum. Nâzım Bey'e sorduk o söyledi.

Re'îs - Bu teblîgât [bildiri] tabî`î kâtib-i `umûmî [genel sekreter] tarafından yapılırdı.

`Âtıf Bey - Evet, bizim taşra murahhaslarıyla [delegelerle] hiçbir münâsebetimiz yokdur. Şübhesiz kâtib-i `umûmî yapar. *<48Sa>*

Re'îs - Bu teblîgât bir def`aya mı mahsûsdu [özeldi]?

`Âtıf Bey - Bir def`aya mahsûs olmuşdur.

Re'îs - Bu teblîgâtdan semere hâsıl oldu [faydalı bir sonuç alındı] mu?

`Âtıf Bey - Zannederim oldu ba`zı kasabalardan gönüllüler İstanbul'a getirilmeksizin i`zâm edildiler [gönderildiler].

Re'îs - Arkadaşlarınızın içinde bu işle en ziyâde siz meşgûl olmuşsunuz. Bir az ma`lûmât [bilgi] verir misiniz?

`Âtıf Bey - Hangi işle efendim?

Re'îs - Teşkilât-ı Mahsûsa ile.

`Âtıf Bey - Nesine dâ'ir efendim?

Re'îs - Sûret-i teşkili [kuruş şekli] hakkında.

`Âtıf Bey - Geçen celsede `arz etmişdim.

Re'îs - Bir daha söyleyiniz.

`Âtıf Bey - Seferberlik nihâyetlerinde idi zannediyorum. Süleymân `Askerî Bey bu işle meşgûl oluyordu.

Re'îs - Süleymân `Askerî Bey'in Merkez-i `Umûmî [genel merkez] ile bir `alâkası var mı?

`Âtıf Bey - Hayır efendim.

Re'îs - O hâlde evvelâ merkezce yapılan teşkilâtdan bahs ediniz?

`Âtıf Bey - Merkezde doğrudan doğruya `Askerî Bey'i Harbîye Nâzırı bu işe me'mûr etmiş. `As-

kerî Bey de işlerinin çok olmasından teşrîk-i mesâ`î [birlikte çalışmak] içün adam istemiş. Onun üzerine beni Enver Paşa çağırmışdı. Ben muvâfakat [kabul] etdim.

Re'îs - Enver Paşa bugün Paşa `unvânını hâ'iz [sahip] değildir. Hâlâ kanâ`atiniz [inancınız] o merkezde midir?

**`Âtıf Bey** - Lisân alışmış efendim. Enver Bey çağırmışdı. Emniyet-i `Umûmîye [Emniyet Genel Müdürlüğü]'den de bir me'mûr alalım dediler. `Azîz Bey de devâma başladı. Müdîr mu`âvini idi. Bu işlerdeki iktidârından dolayı Doktor Nâzım Bey de dâhil oldu. Dördümüzden mürekkeb [oluşan] bir komisyon teşekkül etdi [kuruldu]. Çalışmağa başladık. Ba`zı Gürcülerle temâs etdik. Kafkasya'ya gidecek kimselerle görüşdük.

Re'îs - Peki, Enver Paşa, yâhûd Enver Bey veyâ `Askerî Bey mi delâlet etdi [yol gösterdi]?

**`Âtıf Bey** - Cem`iyetin bir vekîli yâhûd mümessili [temsilcisi] olarak değil, Doktor Nâzım Bey kendi şahsî teşebbüsünden, bu işde çalışabileceğinden dolayı ona teklîf etdi o da kabûl etdi.

Re'îs - Taşralarda şu`belerin bu husûsda teşebbüsâtda [girişimlerde] bulunması içün yapılan teblîgât [bildiri], kimin delâleti [yol göstermesi] ile kimin teşebbüsü ile oldu. Enver Bey mi delâlet etdi, yoksa `Askerî Bey mi?

`Âtıf Bey - Hayır efendim komisyon doğrudan doğruya meşgûl olurdu. Komisyonca bir karar verdik bunu yazdık mı şifâhî [sözlü] mi bir karar verdik hâtırlayamıyorum. Dosyada vardır. ***<48Sl>***

Re'îs - Taşralardaki İttihâd ve Terakkî şu`beleri müsmir mi idi [faydalı oluyor muydu]?

**`Âtıf Bey** - Biz doğrudan doğruya şu`belere bir şey' yazmadık biz Merkez-i `Umûmî'den, kâtib-i `umûmîden [genel sekreterden] ricâ etdik.

Re'îs - Komisyon demek kâtib-i `umûmîye mürâca`at etdi İttihâd ve Terakkî murahhasları [delegeleri] kâtib-i mes'ûlleri [parti sekreterleri] vilâyâtı [vilayetleri] dolaşarak hafî teblîgâtda [gizli bildirilerde] bulunmuş bu emir sizin komisyonunuzdan mı yoksa Merkez-i `Umûmî'den mi verilmiş?

**`Âtıf Bey** - Kat`îyen bizim komisyondan vâki` olmamışdır.

Re'îs - Bu murahhaslar [delegeler] bi'l-fi`il Teşkilât-ı Mahsûsa'da kumandanlık etmek vazîfesi ile mükellef [yükümlü] mi idiler?

`Âtıf Bey - Hayır.

Re'îs - Meselâ Rızâ' Bey kumandan değil mi idi?

**`Âtıf Bey** - Rızâ' Bey kumandan idi. Çünki kendisi zâten `askerdir.

Re'îs - Onu geçen gün diğer bir muhâkemede oranın kumandanı `Avnî Paşa `asker sıfatı ile hidmet [hizmet] etmediğini söyledi. Siz şimdi `asker olduğunu söylediniz.

**`Âtıf Bey** - Efendim kendisi `askerdi, mütekâ`id [emekli] binbaşı idi.

Re'îs - Mütekâ`id binbaşı; fakat o vazîfede sıfat-ı `askerîyeyi hâ'iz [sahip] olarak değil, silâh-endâz [er] sıfatı ile, dedi.

`Âtıf Bey - Hayır efendim kumandan gibi hidmet [hizmet] etdi.

Re'îs - Sıfat-ı `askerîyeyi hâ'iz [sahip] olarak mı tanıyorsunuz? Binbaşı mı tanıyordunuz?

`Âtıf Bey - Şübhesiz ordu öyle tanıyordu.

Re'îs - Ordunun bir kumandanı olan `Avnî Paşa burada öyle tanımadığını söyledi siz ne sıfatla tanıyordunuz?

`Âtıf Bey - Biz hem kumandan, hem Teşkilât-ı Mahsûsa'nın Trabzon ve Lazistan havâlîsi...

Re'îs - Peki. Bahâ'e'd-dîn Şâkir Bey'i nasıl tanıyordunuz?

`Âtıf Bey - Bahâ'e'd-dîn Şâkir Bey de Rızâ' Bey gibi Erzurum taraflarının Teşkilât-ı Mahsûsa'sına me'mûr idi. Fakat harbe iştirâkde [katılmakta] tabîî bir Alman bulunuyordu rütbesini tahattur edemiyorum [hatırlayamıyorum]. Ardahan hareketini falan yapan Stange Bey. Ondan sonra Üçüncü Ordu Kumandanı Bahâ'e'd-dîn Şâkir Bey'in `asker olmamasından dolayı kendisini Teşkilât-ı Mahsûsa riyâsetinden [başkanlığından] çıkarmış biz de ondan sonra Bahâ'e'd-dîn Şâkir Bey'e kat`îyen vazîfe falân vermedik.

Re'îs - Bu zâtlardan ba`zıları, sizin ile merkezle muhâberâtda bulunmuş [haberleşmişler] ne sıfatla bulundular?

**`Âtıf Bey** - İbtidâları [başlangıçta] bir iki muhâbereleri vardır zannederim ondan sonra `ilm ü hâberleri kat` olunmuş [kesilmiş] Üçüncü Orduya rabt edilmişdi [bağlanmış] onun içün 331 senesinde böyle bir şey' vâki` olmamışdır.

Re'îs - Gidiniz. (`Âtıf Bey mahkeme salonundan çıkarılır.) ***<49Sa>*** **Rızâ' Bey'i çağırın.** (Rızâ' Bey mahkeme salonuna getirilir.) Rızâ' Bey; İttihâd ve Terakkî fırkasıyla Müdâfa`a-yı Millîye cem`iyeti beyninde [arasında] bir irtibât [bağlantı] var mı idi?

Rızâ' Bey - Yokdu.

Re'îs - Teşkiline delâlet olundu mu [kurulmasına yol gösterildi mi]?

Rızâ' Bey - Bilmiyorum. Ne vakit teşekkül etdi [kuruldu]. Burada mı idim, değil miydim, bilmiyorum.

Re'îs - Bakkallar, ekmekçiler, dokumacılar ve sâ'ir nâmlarla bir takım şirketler te'essüs etmiş [kurulmuş]. Bu şirketler hakkında Merkez-i `Umûmî [genel merkez]'ce ne kanâ`at [inanç] vardır?

Rızâ' Bey - Merkez-i `Umûmî'ce hiçbir kanâ`at mes'elesi yokdur. En ziyâde bu işlerle `alâkadâr olan Kemâl Bey idi. Taşralarda olan şirketleri ona sorsanız daha iyi olur.

Re'îs - Bu şirketlerde Kemâl Bey'in te'sîri [etkisi] var mı?

Rızâ' Bey - Zannetmem.

Re'îs - Bu şirketlerin gayr-ı meşrû` [kanuna-şerîata uymayan] derecede temettu` tevzî` etdiği [kâr dağıttığı] söyleniyor, sahîh [doğru] mi?

Rızâ' Bey - Bilmiyorum Paşa hazretleri. Bendenizin şirket işleriyle zerre kadar bir münâsebetim yokdur.

Re'îs - Bu derece temettu`a sebeb de İttihâd ve Terakkî nüfûzuyla [etkisiyle] Kemâl Bey'in te'sîri olmuş. Ba`zı zevât-ı muktedire [güç sahibi kişiler] nezdinde [katında] iltimâslar [adam kayırmalar] ve ricâlar vâki` olmuş ve bu sûretle birçok teshîlâta mazhar olmuş [kolaylıklar sağlanmış], diğer tüccârların bulamadığı vesâ'iti [araçları] elde etmeğe sebebiyet vermiş. Binâ'en-`aleyh ihtikârın [vurgunculuğun/karaborsacılığın] tezâyüdüne [artmasına] ve halkın da zararına sebebiyet vermişdir.

Rızâ' Bey - Bendenizin bu işlerden hiçbir haberim yokdur. Zannetmem ki Merkez-i `Umûmî [genel merkez] halkın zararına âlet olabilsin. Bendenizin bildiğim budur.

Re'îs - Peki, her sene bu şirketlerin temettu`ları [kârları] hissedârâna tevzî` edilüb [hissedârlara dağıtıp] yüz gurûşa mukâbil [karşılık] yüz gurûş, seksen gurûş temettu` verilmiş diye mesmû`âtınız [duyumlarınız] olmadı mı?

Rızâ' Bey - İhtimâl ki olmuşdur. Fakat bana ta`alluku [alakası] yokdur ki.

Re'îs - Ancak sizin murahhas-ı mes'ûlünüzün [sorumlu delegenizin] taht-ı idâresinde [idaresi altında] ve onun icrâ' etdiği nüfûz sâyesinde olduğunu bildiğiniz için böyle büyük bir me'mûrunuzun bu işlere âlet olmasını nasıl tervîc etdiniz [desteklediniz] ve hakkında ne gibi bir mu`âmele [işlem] yapdınız?

Rızâ' Bey - Efendim zannederim ki bir mes'ele vardı. Ekmek mes'elesi olacak. Şehremânetiyle birlikde iş görüyorlardı. Onun için aramızda epey lâkırdı [söz] olmuşdu ve kongrede de geldi hesâbını verdi.

Re'îs - Sonra berâ'at mı kazandı?

Rızâ' Bey - Zannederim berâ'at kazandı. Çünki kongrece tekrar intihâb edilmesi [seçilmesi] berâ'atine delâlet [işaret] eder.

Re'îs - Şu hâlde İttihâd ve Terakkî'nin böyle fâhiş [aşırı] kazanclara mesâg [izin] verdiği anlaşılıyor. *<49Sl>*

Rızâ' Bey - Fâhiş kazanc buyuruyorsunuz. Bir kerre bendeniz bu kazancın fâhiş olduğunu bilmiyorum. Yoksa o zamânın îcâbâtı [gereklerinden] mıdır bilmiyorum.

Re'îs - Yüz gurûşa yüz gurûş, elli gurûşa, seksen gurûş kazanmak ne zamânın ve ne mekânın îcâbâtından tevellüd eder [doğar]. Olsa olsa hâsıl etdiği [doğurduğu] menâfi` [menfaatlar] gayr-ı meşrû`adır [kanuna-şerîata uygun değildir]. Bunu kesdirmek zannederim ki pek büyük ihtisâsa [uzmanlığa] hâcet [gerek] yok. Eğer rivâyet olunan temettu` bu derecede ise sizin de kanâ`atiniz hâsıl olacağına şübhe etmem.

Rızâ' Bey - Dün Trabzon tehcîri için gelmişdim. Hava yağmurlu idi. `Arabacı bir lira istedi. Bir lira verdim. Bugün hava açıkdı. Harbîye Nezâreti'nden buraya kadar yarım lira verdim. `Arabacı arkamdan bağırıyordu. Şimdi bunun için Hürriyet ve İ'tilâf Merkez-i `Umûmîsini mi mes'ûl [sorumlu] tutalım. Bunlar böyle garîb şey'ler ki her hâlde bir mes'ûlü olacak. İhtikâr [vurgunculuk] fazla olmuşsa hükûmete `â'id bir şey'dir. Yoksa Merkez-i `Umûmî [genel merkez] bu işlerle `alâkadâr olamaz.

Re'îs - Hayır Merkez-i `Umûmî bu işlerle `alâkadâr olamaz. Ancak kendi nüfûzunu sû'-i isti`mâl eden me'mûrları hakkında tahkîkat [araştırmalar] yapar. İttihâd ve Terakkî böyle tahkîkat yapıyor, iyi işler yapıyor diye i`tikâd ederek [inanarak] kimisi intisâb [yüceltme] ve kimisi tahsîn [yerini sağlaştırma] teşebbüsünde bulunur.

Rızâ' Bey - Her hâlde biliyorsunuz ki İttihâd fırkasıyla İttihâd ve Terakkî hükûmeti bir değildir. Bizim vazîfemiz doğrudan doğruya intihâb [seçim] mes'elesidir. Bir tarafdan kuvve-i teşrî`îyesi [kanun koyucusu] meb`ûsânı vardır. Bir tarafdan da bir hükûmet vardır. Biz taksîm-i vezâ'if etmişiz [vazifeleri paylaşmışız]. Biz intihâbât [seçimler] ile `alâkadâr olan işlerle meşgûl oluruz. Bir tarafda ihtikâr [vurgunculuk] fazla olur veyâhûd diğer birisi şey' eder. Biz ancak buyurduğunuz gibi Kemâl Bey'in bu mes'ele ile uğraşdığı zamân vuku` bulan dedikodulara ehemmiyet [önem] verdik ve Kemâl Bey kongre de ictimâ` etdiği [toplandığı] zamân geldi, hesâb verdi. İzâhât-ı mufassalada [ayrıntılı açıklamalarda] bulundu hâsıl olan [meydana gelen] bir temettu` [kâr] vardı. Onunla banka te'sîsine [kurulmasına] karar verdiler böyle bir şey'ler vardır.

Re'îs - Demek ki fazla temettu` varmış ve onunla da banka te'sîsine kadar gidilmiş.

Rızâ' Bey - Bilmem ki fazla temettu` [kâr] mudur yoksa yüzde kaç nisbetinde [oranında] bir temettu`dur. Her hâlde bir hesâb verdiğini hâtırlayorum. Bendeniz ve hesâb netîcesinde bir karar verildiğini hâtırlıyorum. O para evkafa [vakıflara] vakf olunub [bağışlanıp] bununla bir banka te'sîs edilecekdir böyle bir mu`âmele [iş] vardı. Ma`lûm-u ihsânınız [biliyorsunuz ki] İstanbul'da böyle şirketler bir dâne iki dâne değil ki elli altmış şirket vardır ve bunların hepsi Kemâl Bey'in riyâseti [başkanlığı] altında teşekkül etmiş [kurulmuş] şirketler değildir zannederim.

Re'îs - Onun delâlet etdiği [yol gösterdiği] şirketler için su'âl ediyorum.

Rızâ' Bey - Bilmiyorum. Yalnız Kemâl Bey'in teşkil etdiği [kurduğu] şirketler mi yüzde yüz kazanıyor yoksa diğerleri de mi?

Re'îs - Bâtıl [doğru olmayan işle] makîs-i `alîye olamaz [kıyas edilmez]. Başkası çok kazanıyor diye onun da çok kazanması lâzım gelmez.

Rızâ' Bey - Tabî`î. *<SOSa>*

Re'îs - Şimdi kongre müzâkerâtına [toplantılarına] iştirâk etdiniz [katıldığınız] mukarrerâtını [kararlarını] da kabûl etdiniz mi?

Rızâ' Bey - Evet.

Re'îs - Peki kanâ`at hâsıl etmeniz [inanç oluşturmanız] kendinizin mütehassıs [uzman] olmamanız nokta-yı nazarından [görüşü açısından] ve sizin i`timâdınıza mazhar olmuş [güveninizi kazanmış] zevât tarafından tedkîk-i hesâbât yapılmasına [hesapların incelenmesine] mütevakkıfdır [birbirine bağlıdır].

Rızâ' Bey - Tabî`î bir encümen hesâbâtı tedkîk etmişdir.

Re'îs - O hesâbât size kanâ`at [inanç] verdi mi?

Rızâ' Bey - Tabî`î hey'et-i `umûmîyeye [genel kurula] kanâ`at verdi ki...

Re'îs - Hey'et-i `umûmîyeye değil, şahsınıza kanâ`at verdi mi?

Rızâ' Bey - Her hâlde kanâ`at vermişdir ki bendeniz de Kemâl Bey'e re'yimi [oyumu] vermişim.

Re'îs - Teşkilât-ı Mahsûsa'nın İttihâd ve Terakkî fırkasıyla ne dereceye kadar merbûtiyeti [ilişkisi] vardı?

Rızâ' Bey - Evvelce `arz etdim Paşa hazretleri. Bendeniz Trabzon'a gitmişdim.

Re'îs - Teşkilât-ı Mahsûsa vuku`a gelmezden evvel mi?

Rızâ' Bey - Zannederim öyledir Paşa hazretleri; onun târîh-i teşekkülünü [kuruluş tarihini] bilmiyorum. Teşkilât-ı Mahsûsa bendenize, Rusya'nın içerisine gidecek zevâtın [kişilerin] ba`zılarını gönderiyordu. Böyle husûsî [özel] zevât gönderdikleri gibi bir de Gürcü hey'eti gelmişdi. Ondan sonra Teşkilât-ı Mahsûsa nâmı teşekkül etdi.

Re'îs - Teşkilât-ı Mahsûsa'ya siz ne sıfatla dâhil oldunuz?

Rızâ' Bey - Bendeniz dâhil bulunmadım. Onlar... ma`nâsı çıkar Paşa hazretleri.

Re'îs - Kim dâhil etdi?

Rızâ' Bey - Teşkilât-ı Mahsûsa. Çünki bendeniz Trabzon'da bulunuyordum. Kafkasya'ya sevk edilecek ba`zı zevâtı, bunları Kafkasya dâhiline idhâl ediniz, dediler. Bendeniz de orada vâsıta tedârik [temin] ederek hudûdun öbür tarafına geçirdim. Böyle epey zevât geldiği gibi sonra da Gürcü hey'eti göndermişlerdi. Onlar içeriye giremediler. Bendenizin nezdimde [yanımda] bir müddet kaldılar. İşte o

vakit burası bendenizi Teşkilât-ı Mahsûsa'ya idhâl etmiş, bir karar ittihâz [kabul] etmiş. Yoksa esâsen buradan bir teblîgât [bildiri] alarak ve görüşerek gitmiş değilim.

Re'îs - Burada bu sizin ta`yîninize lüzûm gören kimlerdi, Merkez-i `Umûmî [genel merkez] mi?

Rızâ' Bey - Hayır, evvelce `arz etmişdim Paşa hazretleri, seferberlik i`lân olunca bendeniz mutlaka harbe iştirâk etmeği [katılmayı] temennî ederdim. Enver Paşa'ya mürâca`at etmişdim. Enver Paşa.

Re'îs - Enver Bey bugün paşa `unvânını hâ'iz [sahip] olmadığı mesmû`unuz değil midir [duymadınız mı]? *<SOSL>*

Rızâ' Bey - O vakitki baş kumandandan. Enver Efendi yâhûd Enver Bey ileride alınacak vaz`iyete göre her hâlde harbe iştirâk edersin dedi. Bendenizi öyle yollamışdı. Cereyân eden mu`âmeleden [işlerden] şimdi anlıyorum ki Teşkilât-ı Mahsûsa'nın teşkilini müte`âkib [kurulmasının ardından] bulunduğum mevki` hasebiyle Kafkasya dâhiline sevk edilecek zevâtı bendenize i`zâm ediyorlardı [gönderiyorlardı]. Bendeniz de içeriye girebilecekleri sevk edebiliyordum. Cesâret göstermeyecekleri de bırakıyordum.

Re'îs - Orada bu vazîfeyi sıfat-ı `askerîyeyi hâ'iz [sahip] olarak mı yapdınız?

Rızâ' Bey - Hayır sivil olarak. Sonra harb takarrüb edince [yaklaşınca] teşkilât yapmağa kendim başladım.

Re'îs - Muhassasâtınızı [maaşınızı] nereden alır idiniz?

Rızâ' Bey - Esâsen hiçbir yerden muhassasât almadım. Buradan giderken merkezden biraz para almışdım. Onunla idâre etdim.

Re'îs - Buradan kimden aldınız?

Rızâ' Bey - Merkez-i `Umûmî [genel merkez]'den aldım.

Re'îs - Refâkatinizde [yanınızda] bulunanlar içün de bir şey' aldınız mı?

Rızâ' Bey - Zâten orada refâkatimde kâtib-i mes'ûl [parti sekreteri] Nâ'il Bey var. O da merkezden alır.

Re'îs - Teşkilâtda refâkatinizde bulunanların?

Rızâ' Bey - Buradan gelenlerin zâten harc-ı râhını [yol masrafını] vererek gönderiyorlar.

Re'îs - Onlara hiç başka bir muhassasât [ödenek] verilmiyor mu idi?

Rızâ' Bey - Bendenize harbe başladıkdan sonra tahsîsât-ı mestûreden [örtülü ödenekten] vilâyet para veriyordu.

Re'îs - Buradan gönderilmiyor mu idi?

Rızâ' Bey - Hâyır vilâyetden veriliyordu.

Re'îs - Harb başlamadan evvel bunların ihtiyâcı ne sûretle def` ediliyordu [gideriliyordu]?

Rızâ' Bey - Vilâyetden efendim. Teşkilât-ı Mahsûsa dediğim, istid`âmda da [dilekçemde de] `arz etdiğim nizâmîye kuvvetidir. Ordudan istîzân ederek [izin alınarak] almışlardır.

Re'îs - Buradan Teşkilât-ı Mahsûsa nâmıyla gidenler nereye gidiyordu, onların sizinle `alâkaları yok mu idi?

Rızâ' Bey - Hayır efendim; bendenizin vazîfem iskele me'mûrluğu gibi idi. Burası gönderiyor, yazıyor, Kafkasya falân semtinin eşrâfından falân zât Rusya dâhiline girecekdir. Buna tavassut [aracılık] et de iskeleye gidebilsin diyorlardı. Bendenizin de orada tanıdığım kayıkcılar vardı. Geceleri o civârdan geçerken...

Re'îs - Bu işi nerenin kayıkcıları yapıyordu.

Rızâ' Bey - En ziyâde hudûda yakın Hopa, Artvin ve Viçe'nin.

Re'îs - Nerede bulunuyor idiniz?

Rızâ' Bey - Bendeniz Trabzon'da bulunuyordum. Böyle işler olduğu vakit de oraya giderdim. *<S1Sa>*

Re'îs - Rusya hudûdundan içerüye gönderdiğiniz adamları i`lân-ı harbden evvel mi gönderiyordunuz?

Rızâ' Bey - İ`lân-ı harbden bir müddet sonra.

Re'îs - Rusya'dan gelenler de öyle mi?

Rızâ' Bey - Zâten i`lân-ı harbden evvel seferberlik epeyce ilerlemişdi. Hattâ zannederim ki bu Boğaz'da da bir deniz muhârebesi olmuşdur. Rusya'da ne kadar ehl-i İslâm varsa kısmen orada çalışmak içün hudûddan beri *<S1Sl>* tarafa sevk ediyordu ve o esnâda biz de iş görmeğe başıyorduk teşkilât yapıyorduk.

Re'îs - Pencşenbe [perşembe] günü sâ`at birde devâm ederiz.

Muhâkemenin Hitâmı [sonu]

Sâ`at

5

Dîvân-ı Harb-i `Örfî Zabıt Hey'etine Me'mûr

Ziyâ'e'd-dîn

Re'îs: **Ferîk Mustafâ Nâzım Paşa**
A`zâ: **Mîrlivâ' Zekî Paşa, Mîrlivâ' Mustafâ Paşa, Mîrlivâ' `Alî Nâzım Paşa, Mîralay Receb Ferdî Bey**
Müdde`î-i `Umûmî [savcı]: **Mustafâ Nazmî Bey**

DÖRDÜNCÜ MUHÂKEME*

Pencşenbe: 8 Mayıs 335

Vicâhen [yüzlerine karşı] Muhâkemesi İcrâ' Edilen [yürütülen] Maznûnların [sanıkların] Esâmîsi [isimleri]: **Midhat Şükrü Bey, Ziyâ' Gökalp Bey, Tal`at Bey, Rızâ' Bey, `Âtıf Bey, Cevâd Bey**

Gıyâben [kendileri olmaksızın] Muhâkemesi İcrâ' Edilen [yürütülen] Maznûnların [sanıkların] Esâmîsi [isimleri]: **Doktor Nâzım Efendi, Doktor Bahâ'e'd-dîn Şâkir Efendi, Doktor Rüsûhî Efendi, `Azîz Efendi**

Birinci Celse

Sâ`at	Dakîka
1	25

Re'îs - Ziyâ' Bey kalsın, ötekilerini çıkarınız. (Ziyâ' Bey muhâkeme salonunda kalır, diğer maznûnlar [sanıklar] çıkarılır.) Müdde`î-i `Umûmî [savcı] Bey Efendi, geçen günki istid`â' [dilekçe] hakkındaki mütâla`anızı [düşüncenizi] söyleyiniz.

(*) *Takvîm-i Vekayi*, Nr. 3549, S. 53-66; Dördüncü Muhâkeme, 8 Mayıs 1335.

Müdde`î-i `Umûmî [savcı] **Mustafâ Nazmî Bey** - Dîvân Hey'et-i `alîye-yi hâkimesinin [yüce hakimler kurulunun] reddine dâ'ir takdîm olunan istid`â'nâme [dilekçe] esâs i`tibâriyle iki noktayı muhtevîdir [içermektedir].

Biri, vazîfe ve salâhiyet-i divana [divanın vazifesi ve yetkisine] dâ'ir ittihâz [alınan] ve tefhîm olunan [bildirilen] kararda istinâd edilen [dayanılan] esbâb [sebepler] meyânındaki [arasındaki] fıkârât [fıkralar], kable'l-hüküm [hükümden önce] ihsâs-ı re'yi [düşüncesini belirtmeyi] tazammun etdiği [içerdiği] beyânıyla hey'et-i hâkimenin [hakimler kurulunun] bu da`vâda mevki`-i kazâ'dan [hâkimlik makamından] çekilmeleri teklîfini nâtıkdır [bildirmektedir].

Celse-yi sâbıkada [geçen celsede] beyân olunduğu üzere fıkarât-ı mezkûre [zikredilmiş olan fıkralar] vehle-yi ûlâda [başlangıçta] benim de nazar-ı dikkatimi öyle celb etmiş [çekmiş] fakat siyâk u sibâk [tutarlı] karara nazaran, müstantik [sorgu hakimliği] *<53Sl>* kararnâmesinde sübût-u fi`ile [fiilin ispat edilmesine] dâ'ir serd edilen [söylenen] delâ'ile [delillere] ma`tûf ve muzâf olmak [bağlı ve dayanmak] üzere telakkî [kabul] etmiş olduğumu ve şu kadar ki redd-i hükkâm [hâkimlerin reddi] sebebleri `ilm-i hukukun gerek cihet-i hukukîyesinde [hukuk yönünde] ve gerek cihet-i cezâ'îyesinde [ceza yönünde] hukuk-u `umûmîyeden ya`nî mâni`-i kazâ' [davaya engel] ahvâldendir [durumlardandır]. Çünki ihsâs-ı re'y [fikir belirtmek] ile tarafeyn-i da`vâdan [davalı iki taraftan] bir tarafın haklı diğer tarafın haksız olduğuna kâni` [inanmış] olduğunu kable'l-hüküm [hükümden önce] işrâb eden [üstü kapalı olarak anlatan] bir hâkim bir hey'et-i hâkime artık bîtaraflığını [tarafsızlığını] gâ'ib [kayb] etmiş ve bu sûretle ya hakk-ı iddi`â veyâhûd hakk-ı müdâfa`a ibtal edilmiş ve bir taraf `adâletden na-ümit [ümitsiz] kalmış kable'l-hüküm [hükümden önce] belki dûçâr-ı eza ve cefa edilmiş [canı yanmış] olduğundan salâhiyet-i kazâ'sını [dava yetkisi] ıskat etmiş [düşürülmüş] olur. Makam-ı Hilâfet-i Azimeden [yüce hilafet makamı] icra-yı kazaya [yargıya] verilen izin ve icâzet bu şerâ'it-i şer`îye ve kanûnîye [yüce şerîat ve kanun] ile mukayyeddir [kayıtlıdır]. Bila-izn-i Sultani [sultanın izni olmadan] icra-yı kaza [yargı] ise haramdır ve verilen hüküm vacibü'l-icrâ' [yerine getirilmesi zorunlu] *<54Sa>* olamaz fakat ben fıkarat-ı mezkûreyi [zikredilmiş olan fıkraları] sûret-i kat`îyede [kesinlikle] ihsâs-ı re'y [fikir belirtme] telakki [kabul] edemediğimden dolayı celse-yi sabıkada [geçen celsede] demiştim ki hükkâm [hâkimler] kendi kendini dahi reddedebilir.

Eğer fıkra-yı mezkûre [zikredilmiş olan fıkra] ki ihsâs-ı re'y [fikir belirtme] olduğu iddi`â olunmuşdur Hey'et-i `Alîye [yüce kurul] cânibinden [tarafından] öyle bir kanâ`at [görüş] ile yazılmış veyâ her nasılsa ez-kaza bu lisân isti`mâl edilmiş [kullanılmış] ya`nî ihsâs-ı re'y [fikir belirtme] sahîhan [gerçekten] vâki` ise Hey'et-i `Alîyenin hâkim mevki`inden çekilmeleri lâzım gelir. Çünki bu bir vücub-u şer`îyedir [şerîatın gereğidir]. `Aksi takdîrde mahkemeye devâm. Bu noktanın böyle olmadığı ya`nî ihsâs-ı re'y [fikir belirtme] ve kanâ`atle [inançla] yazılmadığı hey'et-i hâkimece dahi öyle telakkî [kabul] olunmadığı karar şeklinde beyân olundu. Bu beyânât-ı vicdânîyeye i`timâd olunmalıdır [güvenilmelidir].

Çünki redd-i hükkâm [hakimlerin reddi] mes'elesi hakk-ı kazâ'ya [yargı hakkıyla] ta`alluk eden [alakalı] mesâ'ildendir [meselelerdendir]. Bu mes'ele hâkime ta'n [ayıplama] ve `adem-i i`timad [güvensizlik] mes'elesi olduğundan ma-fevk [üst] mahkemesinde tedkîk olunur [incelenir] müdde`î-i `umûmî [savcı] dahi orada beyân-ı mütâla`a eder [düşüncesini söyler]. Bu Dîvân-ı `Örfî'nin fevkinde [üstünde]

bir mahkeme yokdur. Bu Dîvânın mâ-fevki [üstü] kuvve-i kazâ'îye-yi `Osmânîye [Osmanlı'nın yargı kuvvetinin] ve İslâmîyenin merkezi olan Makam-ı Hilâfet-i kibridir kübrâdır [yüce hilafet makamıdır].

İkinci noktaya gelince:

Ahkâm-ı kanûnîye [kanun hükümleri] üzerinde hey'et-i hâkimenin [hâkimler kurulunun] istinbât-ı `adâlet etmesi [adaletten gizli bir mana çıkarması] sûretine vekîl Haydar ve müvekkil Ziyâ' beyler tarafından şübhe getirilmişdir. İstid`ânın [dilekçenin] bu noktası ittihâz [kabul edilmiş] ve tefhîm olunmuş [bildirilmiş] bir mahkeme kararının yine o mahkemede her ne sûretle olur ise olsun yeniden mevzû`-u bahs-ı tedkîk [incelenmesinin sözkonusu] olmasına ta`alluk etdiğinden [bağlı olduğundan] bu nokta hakkında söz söylemeği makam-ı iddi`â gayr-ı câ'iz [kanunsuz-şerîata aykırı] görür.

Ve şu kadar ki Kanûn-ı Esâsî, `Osmânlıları pâdişâhına ve bütün İslâmları Halîfe-yi rû-yı zemîn [yeryüzünün halifesi] Sultân Mehmed Hân-ı sâdise [Sultan Altıncı Mehmed Han'a] bağlayan bir habl-ı metîni [sağlam ip-İslâm dini] ve hürriyet ve hâkimiyet-i `Osmânîyenin hüccet-i mübîni [apaçık meydanda olan belgesi] ve binâ'en-`aleyh akdesü'l-kâvânîn [en kutsal kanunları] olduğunu beyân ederim.

Re'îs - (A`zâya hitâben) Buyurun. (Hey'et-i Hâkime [hakimler kurulu] müzâkere [görüşme] odasına çekilir.)

Birinci Celsenin Hitâmı [sonu]	
Sâ`at	Dakîka
1	30

İkinci Celse	
Sâ`at	Dakîka
2	5

Re'îs - (Zabıt Kâtibine hitâben) Kararı okuyunuz: (Zabıt Kâtibi okur.)

Îcâb-ı keyfiyet-i lede'l-müzâkere [durumun gereği olan görüşmeler sırasında]: Müdâfa`a vekîlleri tarafından celse-i sabıkada [geçen celsede] verilen istid`ânâmenin [dilekçenin] fıkra-yı evvelâsı [ilk fıkrası] müdde`î-i `umûmînin [savcının] olbâbdaki [o konudaki] mütâla`asının [düşüncesinin] istima`-ından [dinlenmesinden] sonra ikinci celse-i muhâkemede tefhîm edilen [bildirilen] karar ile hall ü fasl olunduğu [sona erdiği] cihetle [sebeple] bu gün müdde`î-i `umûmî-i mûmâ-ileyh [adı geçen savcı] tarafından tekrar bu husûsa dâ'ir mütâla`a [düşüncesinin] der-miyân olunması [söylenmesi] zâ'id [gereksiz] ve mezkûr istid`ânâmenin [zikredilmiş olan dilekçenin] kazîye-i sânîyesine [ikinci maddesine] gelince tarafeynin [iki tarafın] der-miyân eylediği [söylediği] husûsât mütâla`a olundukda mehâkim [mahkemeler] kavânîn-i <*S4SI*> müdevvene [düzenlenmiş kanunlar] ile icrâ'-yı mu`âmeleye [işi yapmaya] me'mûr olub mezkûr [zikredilmiş olan] kanûnların Kanûn-ı Esâsî'ye tevâfuk [uygunluğunu] ve `adem-i tevâfukunu [uyuşmazlığını] tedkîk ile mükellef [yükümlü] olmadığından ve Kanûn-ı Esâsî'nin 118. maddesi bi-`ibâretihâ [metnin aynısıyla] [elyevm [bugün] düstûrü'l-`amel bulunan [uyulması gerekli olan] nizâmât [tüzükler] ve te`âmül ve `âdât [gelenek ve adetler] ileride vaz` olunacak [konula-

cak] kavânîn [kanunlar] ve nizâmât [tüzükler] ile ta`dîl [değiştirilmedikçe] veyâ ilgâ olunmadıkca [yürürlükten kaldırılmadıkça] mer`î ü'l-icrâ' [yürürlükte] olacakdır] deyü muharrer [yazılı] bulunduğundan bi-zâtîhi [kendiliğinden] merdûd [reddedilmiş] olmagla berâber bunca seneden beri mer`î ü'l-icrâ' [yürürlükte olan] ve kuvve-i teşrî`îyece [kanun koyucu-meclislerce] de [325, 332] senelerinde ta`dîl [değiştirilmek] ve tezyîl olunmak [ek yapılmak] sûretiyle ahkâmı [hükümleri] te'yîd olunmuş [sağlamlaştırılmış] olan İdâre-i `Örfîye [sıkıyönetim] Kararnâmesi'nin ikinci maddesinin lagv [yürürlükten kaldırılmış] `add [kabul] edilemeyeceğine müttefikan [oybirliğiyle] karar verildi. 8 Mayıs 335

Re'îs - (Ziyâ' Gökalp Bey'e) Geçen def`a İttihâd ve Terakkî Fırkası'nın Teşkilât-ı Mahsûsa ile `alâkası ve râbıtası [bağlantısı] olmadığını söylemişdiniz, değil mi?

Ziyâ' Gökalp Bey - Evet.

Re'îs - Merkez-i `Umûmî [genel merkez] a`zâsından [üyesinden] `Âtıf Bey Ankara'ya me'mûren vâlîyi tehcîrde teşrîk-i mesâ`îye [işbirliğine] da`vet etmiş. Bundan haberiniz var mıydı?

Ziyâ Bey - Hayır efendim. Yokdur.

Re'îs - Merkez-i `Umûmî'nin haberi yok muydu?

Ziyâ' Bey - Haberi yoktu.

Re'îs - O hâlde `Âtıf Bey ne salahiyetle bu teklifte bulundu?

Ziyâ' Bey - Bilmiyorum.

Re'îs - Kezâlik [keza] ba`zı murahhaslar [delegeler], Sivas, Kastamonu, Erzincan, Yozgad ve sâ'ir vilâyetlere giderek ba`zı tebligâtda [bildirilerde] bulunmuşlar. Bundan da ma`lûmâtınız [bilginiz] yok mu?

Ziyâ' Bey - Hayır efendim. Kat`îyen haberim yokdur.

Re'îs - Bahâ'e'd-dîn Şâkir Bey'in şifresi var mıydı?

Ziyâ' Bey - Bilmiyorum. Merkez-i `Umûmî'nin şifresi yokdu. Tabî`î onun da olmamak lâzım gelir.

Re'îs - Kendisi için husûsî şifre isti`mâliyle [kullanarak] birçok yerlere husûsî [özel] emirler vermiş. Buna ne dersiniz?

Ziyâ' Bey - Haberim yok.

Re'îs - Merkez-i `Umûmî'nin [genel merkezin] bunlardan ma`lûmâtı [bilgisi] olmadığına kat`îyen emin misiniz?

Ziyâ' Bey - Merkez-i `Umûmî'de hiç böyle bir şey' işitmedik.

Re'îs - Olabilir mi? Sizin i`tikadınızca [inancınızca] ma`lûmâtı [bilgisi] yok mudur?

Ziyâ' Bey - Bendenizin i`tikâdımca kat`îyen ma`lûmâtı yoktur.

Re'îs - Merkez-i `Umûmî'nin bu gibi husûsâtda ma`lûmâtı olmamak olabilir mi?

Ziyâ' Bey - Bendenizin i`tikadımca kat`îyen ma`lûmâtı yoktur.

Re'îs - Ticâret cem`iyetleriyle İttihâd ve Terakkî Fırkasının ne münâsebeti vardı?

Ziyâ' Bey - Hiç münâsebeti yokdur.

Re'îs - Ba`zı mu`âmelâtda [işlerde] ne için müdâhale edildi?

Ziyâ' Bey - Fırkaca müdâhale edilmedi.

Re'îs - Edildiğini iddi`â ediyorlar, ne dersiniz? *<55Sa>*

Ziyâ' Bey - Ne sûretle müdâhale vâki` olmuş?

Re'îs - Ba`zı mu`âvenet [yardım], ba`zı iltimas [kayırma], ba`zı irâ'e-i tarîk [yol göstermek] sûretleriyle.

Ziyâ' Bey - Tabî`î iddi`â edenler sarih [açık] bir takım maddeler beyân etmişlerdir.

Re'îs - Sizin kendinizce böyle bir şey'iniz var mıydı?

Ziyâ' Bey - Hayır efendim.

Re'îs - Merkez-i `Umûmî'ce bu gibi ahvale [durumlara] müdâhale olunduğunu işitdiniz mi?

Ziyâ' Bey - Hayır, işitmedim efendim.

Re'îs - O hâlde ba`zı erzak tevzi` [dağıtmak] ve sâ'ir bu gibi hükûmete `â'id işlere Merkez-i `Umûmî [genel merkez] neden dolayı müdâhale etdi?

Ziyâ' Bey - Müdâhale etmedi efendim.

Re'îs - Fırkaya mensup [üye] birçok me'mûrların bu işlere karışdığını söylüyorlar.

Ziyâ' Bey - Me'mûrlar i`âşede müstahdem [görevli] olabilir.

Re'îs - Ya`nî İttihâd ve Terakkî Fırkası'nın me'mûru sıfatını iktisâb etmiş [kazanmış] olan ba`zı zevâtın [kişilerin] bi'l-fi`il bu işlere karışmış olduğunu söylüyorlar?

Ziyâ' Bey - Bi'l-fi`il i`âşe teşkilâtına girib orada hidmet [hizmet] edebilirler.

Re'îs - İ`âşe teşkilâtına girmek sûretiyle değil, daha i`âşe nezâreti teşkil olunmadan [kurulmadan] evvel bu işleri arkadaşlarınız bi'l-fi`il yapmak sûretiyle müdâhale etmişler. Ma`lûmâtınız [bilginiz] yok mu?

Ziyâ' Bey - Hayır efendim. Ma`lûmâtımız yok.

Re'îs - Peki gidiniz. (Ziyâ' Bey muhâkeme salonundan çıkarılır) Midhat Şükrü Bey'i çağırınız. (Midhat Şükrü Bey getirilir.)

Re'îs - Midhat Şükrü Bey, Hey'et-i Tahkîkîye'de [araştırma kurulunda] vermiş olduğunuz cevâbların birinde meb`ûs nâmzedliğinizi [adaylığınızı] i`lân etmediğinizi söylemişsiniz, hâtırlıyor musunuz?

Midhat Şükrü Bey - Ne vakit efendim?

Re'îs - He'yet-i Tahkîkîye'de verdiğiniz cevâblardan birinde nâmzedliğinizi i`lân etmediğinizi söylemişsiniz, hâtırlıyor musunuz?

Midhat Şükrü Bey - Evet efendim. Esâsen Merkez-i `Umûmî [genel merkez] a`zâsı [üyesi] olmak sıfatıyla meb`ûs olamayacağım içün tabî`î nâmzedliğimi [adaylığımı] i`lân etmemişdim.

Re'îs - Burdur meb`ûsluğuna nasıl intihâb olundunuz [seçildiniz]?

Midhat Şükrü Bey - Sonra kongrede, Kâtib-i `Umûmi'nin [genel sekreterin] `aynı zamânda meb`ûs da olabileceğine karar verildi. Onun üzerine meb`ûs oldum. Evvelce meb`ûs olamazdım.

Re'îs – Nâmzedliğinizi [adaylığınızı] i`lân etmeden ne sûretle meb`ûs oldunuz?

Midhat Şükrü Bey - Merkez-i `Umûmî'ye ma`lûmât verdim. Oradaki Kâtib-i Mes'ûlümüze [parti sekreterimize] hey'et-i merkezîye [merkez kuruluna] ma`lûmât [bilgi] verdi. Sonra meb`ûs oldum. *<5581>*

Re'îs - Demek sonradan nâmzedliğinizi i`lân ettiniz.

Midhat Şükrü Bey - Evet efendim, evvelden i`lan edemezdim. Çünki nizâmnâmemiz [tüzüğümüzün] mûcibince [gereğince] kâtib-i `umûmîlik [genel sekreterlik] meb`ûsluk ile ictimâ` etmediği [bir arada olmadığı] içün meb`ûs olamazdım. Bi'l-âhare [daha sonra] kongrede karar verildi. Kâtib-i `umûmî `ayn-ı zamânda meb`ûs da olabilir, denildi. Onun üzerine meb`ûs oldum.

Re'îs - 329 senesinde Fethi Bey'i istihlâf etdiğiniz [yerine geçtiğiniz] zamânda Cem`iyet-i Merkezîye a`zâları [üyeleri] kimlerdi?

Midhat Şükrü Bey - 329'da mı efendim?

Re'îs - Evet.

Midhat Şükrü Bey - Kemâl Bey, Ziyâ' Bey, Doktor Nâzım Bey, Bahâ'e'd-dîn Şakir Bey, Emrâh Efendi, Eyüp Sabri Bey, bunlar efendim, dokuz kişi.

Re'îs - Cem`iyetin o zamân ne kadar parası vardı? Siz ne kadar tesellüm etdiniz [teslim aldınız]?

Midhat Şükrü Bey - Tahattur edemem [hatırlayamam] efendim.

Re'îs - `Ale'l-tahmîn [tahminî olarak] beyân edemez misiniz?

Midhat Şükrü Bey - Birkaç bin Lirası vardı efendim.

Re'îs - Bu paranın sû'-i isti`mâl edilib edilmediğini tahkîk etdiniz [araştırdınız] mi? Ya`nî ne sûretle cem edilmiş [toplanmış]?

Midhat Şükrü Bey - Her sene kongrede bir Hey'et-i Hesâbîye [hesap kurulu] ayrılır. Cem`iyetin defâtirini [defterlerini] tedkîk eder [inceler], hesâbını yapar, raporunu yapar, kongrede okunur. Binâ'en-`aleyh sû'-i isti`mâl olmak ihtimâli yoktur. Geçen def`a da `arz ettiğim vechle [üzere] zâten tekmil [bütün] paralar Merkez-i `Umûmî a`zâlarının kararlarıyla sarf olunduğu için sû'-i isti`mâl olmak ihtimâli yokdur.

Re'îs - Bu kararlara tevâfuk edib [uyup] etmediğini tedkîk etdiniz mi?

Midhat Şükrü Bey - Evet efendim, tabî`î Kâtib-i `Umûmî [genel sekreter] olmak sıfatıyla hepsini tedkik etdim ve `ayn-ı zamânda da kongre hesâb encümeni de bu hesâbâtı [hesapları] yeniden yeniye, yegân yegân [tek tek] tedkîk eder. Kararları muvâfık [uygun] gördükten sonra tasdîk ederler [onaylarlardı].

Re'îs - Kimin yed-i emânetinde [emaneti altında] mahfûz bulunuyordu [korunuyordu]?

Midhat Şükrü Bey - Veznedârı vardı efendim. Veznedârın elinde mahfûz bulunuyordu.

Re'îs - Kim idi?

Midhat Şükrü Bey - Nihat Bey.

Re'îs - Merkez-i `Umûmî'de [genel merkezde] a`zâlığı [üyeliği] da var mıydı?

Midhat Şükrü Bey - Hayır efendim hayır. Yalnız veznedârlık ederdi, a`zâlığı yokdu.

Re'îs - Bu paranın ne sûretle tedârik edildiğine [hazırlandığı] dâ'ir ma`lûmât [bilgi] veriniz.

Midhat Şükrü Bey - Efendim bu paranın bir kısmı, Selânik'de Cem`iyetin epeyce emlâki vardı. Meşrûtiyetin i`lânını müte`akib [ardından] Hakan-ı Esbak [eski hakan] Abdü'l-hamîd Hazretleri Cem`iyete Emlâk-ı Senîye'den [kendisine ait emlaktan] birkaç yüz bin liralık epeyce emlâk hediye etti. Birkaç yüz bin liralık kıymeti vardır, epeyce vâridât [gelir] getiriyordu, tâ Selânik'in sukûtuna [düşmesine] kadar bu paradan istifâde edildi. Şimdi tabî`î orada kaldı, edilemiyor.

Re'îs - Başka menba`-ı vâridât [gelir kaynakları] yok muydu?

Midhat Şükrü Bey - Başka menba`-ı vâridât [gelir kaynakları] i`âneler [yardım paraları] idi. Efrâdın *<56Sa>* verdiği hisseler toplanırdı. Hâricdeki merâkizden [merkezlerden] de gelirdi. Fakat son zamânlarda oralardan gelmemeğe başladı. Çünki vâridâtları [gelirleri] ancak kendi idârelerini te'mîn edebilirdi. En ziyâde i`âne [yardım parası] ve teberru`ât [kârlar] idi.

Re'îs - Mensûb [üye] olanlardan `â'idât nâmıyla ayrıca bir şey' alınıyor muydu?

Midhat Şükrü Bey - Alınıyordu efendim. A`yândan, Meb`ûsândan olanları hâricde bulunan efrâd kulüblere ayrı ayrı `â'idât verirlerdi.

Re'îs - Bu `â'idat yekdiğerine müsâvî [eşit] miydi, yoksa herkesin iktidârına [gücüne] göre mi ta`yîn edilirdi [belirlenirdi]?

Midhat Şükrü Bey - Esâsen nizâmnâmemiz [tüzüğümüz] mûcibince [gereğince] yüzde birdir. Evvelce kendi tahmîn olunan vâridâtından [gelirlerden] yüzde beş kadardı. Fakat fazla verenlere de tabîî bir şey' denilmezdi. Vermeyenlerde tazyîk edilmezdi [baskı yapılmazdı]. Arzû edenler verirdi. İ`âne kabîlinden [yardım türünden] alınırdı.

Re'îs - Bu `â'idatın tahsîli Kanûn-ı Esâsî'nin 25. maddesine mugayir [aykırı] görülmüyor muydu?

Midhat Şükrü Bey - `Â'idât cebrî [zorunlu] bir `â'idat değil. Kendi arzûlarıyla Cem`iyete dâhil olmuşlar. Mü'essesât-ı hayrîyede [hayır kuruluşlarında] olduğu gibi herkes bir mikdâr i`âne [yardım] verirdi. Meselâ bendeniz Dârü'ş-şafaka'da a`zâyım, her ay buraya dörder lirayı veririm. Tahsîldârı gelir, makbûz keser ve bu parayı veririm. Bunda Kanûn-ı Esâsî'ye mugâyir [aykırı] bir şey' görmüyorum. Bendeniz bu parayı vermezsem mahkemeye sevk etmez, tazyîk etmez [baskı yapmaz], yardım olmak üzere verilir. Birçok i`âneler [yardımlar] de bu sûretle verdiğim vardır.

Re'îs - Esnâf cem`iyetlerinin İttihâd ve Terakkî Fırkası'yla hiçbir münâsebeti olmadığını geçen def`a söylemişdiniz. Hâlbuki ba`zı arkadaşlarınız bu cem`iyetlerin fa`âliyetine iştirâk etmiş [katılmış], Merkez-i `Umûmî a`zâları da bunların mu`âmelâtını [işlerini] tanzîm [düzenlemek] ve tesri' etmek [çabuklaştırmak] gibi ahvâlde [durumlarda] bulunmuşlardır. Ma`lûmâtınız [bilginiz] var mı?

Midhat Şükrü Bey - Merkez-i `Umûmî a`zâlarından bununla meşgûl olanları bilmiyorum efendim. Yalnız Kemâl Bey İstanbul murahhası [delegesi] olmak i`tibâriyle bu esnâf cem`iyeti de İstanbul'da bulunmak münâsebetiyle bunlarla meşgûl olabilirdi. İstanbul merkezi de pâyitaht [başkent] olmak münâsebetiyle onların tanzîmâtı [düzenlenmeleri] ile ayrıca meşgûl olurdu efendim. Fakat onların kâtibleri vardı. Kemâl Bey de cem`iyet nâmına bir meşgûliyet değil, sırf İstanbullu olması ve bir vatandaş bulunması dolayısıyla bunların tanzîmi [düzenlenmesi] için epeyce emekler sarf etmişdir.

Re'îs - İ`âşe husûsâtına [işlerine] karışılmış olduğu söyleniyor.

Midhat Şükrü Bey - Evet efendim, yine `ayn-ı vechile [şekilde] Kemâl Bey tarafından şey' edilmişti. Merkez-i `Umûmî [genel merkez] ile münâsebeti, `alâkası yokdu. Kendisi bi'z-zât hidmet-i vatanîyede [vatan hizmetinde] bulunmak üzere bu i`âşe işini der-`uhde etmişdi [üstlenmişti]; Şehremâneti'nin ve Dâhilîye Nezâreti'nin tensîbi [uygun bulması] ile.

Re'îs - Hükûmet daha teşkilât yapmadan evvel Merkez-i `Umûmî'de tertîb olunmuş [düzenlenmiş]...

Midhat Şükrü Bey - Hayır efendim...

Re'îs - Ve işe mübâşeret edilmiş [başlatılmış]. ***<56SI>***

Midhat Şükrü Bey - Merkez-i `Umûmî'de hiç takarrür etmedi [kararlaştırılmadı] Paşa hazretleri. Kemâl Bey'in aldığından ma`lûmâtdâr [haberli] idik; fakat Merkez-i `Umûmî müzâkiresi [resmî yazısı] netîcesinde yapılmış bir şey' değildir. Doğrudan doğruya Kemâl Bey'in fa`âliyetinden istifâde edilmek için o zamân Dâhilîye Nâzırı olan Tal`at Bey Kemâl Bey'e tevdi` etti [bıraktı]. Sen bu işle meşgûl ol; dedi. Şehremîni ile görüş, bir hidmet-i vatanîyedir [vatan hizmetidir]. Çünki memleket müzâyaka-

dadır [yokluk içindedir]. Her taraftan tecrîd [soyulmuş] ve tefrîk edilmiştir [bölünmüş] ve geceli gündüzlü çalışacak bir adama, kalben çalışacak bir adama ihtiyaç vardır. Sana da emînim, sen bu iş ile meşgûl ol; dedi.

Re'îs - Zât-ı `âlînizin ifâdesinden orada hâzır bulunduğunuz istidlâl olunuyor [deliller ile anlaşılıyor]. Bu tebligâtta hâzır mıydınız?

Midhat Şükrü Bey - Hayır, Kemâl Bey doğrudan doğruya Tal`at Paşa ile görüşürdü. Fakat ba`zı def`a Tal`at Paşa ile görüşmek üzere yanına gittiğim zamân o da bir iş için gelirse berâber bulunurduk. Fakat ma`a-hazâ [bununla beraber] bu iş için gittiğimi bilmiyorum.

Re'îs - Emir vermişdi, buyuruyorsunuz. Bu sözünüz zât-ı `âlînizin de orada hâzır bulunduğunuz ma`nâsını işrâb ediyor [veriyor].

Midhat Şükrü Bey - Hayır efendim. Emir vermiş; demekden maksadım, semâ'en [duyarak] işitmişim, öğrenmişim demekdir.

Re'îs - Geçende Teşkilât-ı Mahsûsa ile fırkanızın hiç münâsebeti olmadığını söylemişdiniz.

Midhat Şükrü Bey - Evet.

Re'îs - Hâlbuki `Âtıf Bey Merkez-i `Umûmî [genel merkez] a`zâsından [üyesinden] olduğu hâlde Ankara'ya gitmiş, vâlî Mazhar Bey'i, tehcîr işlerinden cem`iyetle teşrîk-i mesâ`î [işbirliği] etmeğe da`vet eylemiş. Haberiniz var mı?

Midhat Şükrü Bey - Efendim, `Âtıf Bey Teşkilât-ı Mahsûsa'da a`zâ olduğu zamân Merkez-i `Umûmî'de a`zâ değildi. `Âtıf Bey'in a`zâlığı bi'l-âharedir [daha sonradır]. 32 mi, 33 mü, son senelerdedir. O zamânlarda yalnız Ankara meb`ûsu idi. Merkez-i `Umûmî'ye bi'l-âhare [daha sonra] geldi. Teşkilât-ı Mahsûsa'dan `alâkasını kesdikden sonra geldi, Merkez-i `Umûmî ile hiç münâsebeti yokdu.

Re'îs - Merkez-i `Umûmî tarafından me'mûr edilmiş olabilir.

Midhat Şükrü Bey - Hayır efendim.

Re'îs - Bu husûsa [işe] ne salâhiyetle [yetkiyle] ibtidâr etmiş [süratle başlamış]?

Midhat Şükrü Bey - `Âtıf Bey mi efendim?

Re'îs - Evet.

Midhat Şükrü Bey - Ma`lûmâtım [bilgim] yok.

Re'îs - Teşkilât-ı Mahsûsa ile `alâkası ne imiş?

Midhat Şükrü Bey - O zamân Harbiye Nezareti'nden vâki` olan teklîf üzerine... *<S7Sa>*

Re'îs - Harbîye Nezâreti Teşkilât-ı Mahsûsa'yı kendi üzerine almadan evvel olmuş.

Midhat Şükrü Bey - İhtimâl o zamân Teşkilât-ı Mahsûsa'ya me'mûr olan merkez kumandanı Halîl Paşa idi.

Re'îs - Merkez kumandanının me'mûriyeti başka. Teşkilât-ı Mahsûsa nezârete geçdikden sonra.

Midhat Şükrü Bey - Ne sûretle girdiğini lütfen kendisine sorsanız. Yalnız Merkez-i `Umûmî'de a`zâ değildi.

Re'îs - Size sorduğumun sebebi şu ki bu bâbda [konuda] merkezce ne ma`lûmât [bilgi] vardı?

Midhat Şükrü Bey - Hayır efendim, merkezin tensîbi [uygun bulması] üzerine ta`yîn kılınmış değildir. Yalnız evvelce `arz etdiğim gibi Doktor Nâzım Bey Merkez-i `Umûmî'den müsâ`ade aldı. Oraya devam etdi.

Re'îs - Ankara, Kastamonu, Erzincan, Yozgad, Trabzon, Sivas ve sâ'ir bu gibi yerlere murahhası mes'ûller [sorumlu delegeler] gitmiş, vâlîlere, mutasarrıflara ba`zı hafî ta`lîmât [gizli emirler] vermiş. Bundan da Merkez-i `Umûmî'nin [genel merkezin] ma`lûmâtı [bilgisi] yok mu?

Midhat Şükrü Bey - Hayır efendim, İttihâd ve Terakkî murahhasları [delegeleri] mı efendim?

Re'îs - Ya murahhas-ı mes'ûl [sorumlu delegeler], ya kâtib-i mes'ûl [parti sekreterleri].

Midhat Şükrü Bey - Sivas'a kimsenin gitdiğini bilmiyorum.

Re'îs - Ankara, Kastamonu, Erzincan, Yozgad, Trabzon Sivas ve sâ'ir mahallere?

Midhat Şükrü Bey - Hayır efendim hiç kimse yokdur. Ya`nî Merkez-i `Umûmî tarafından hiçbir murahhas [delege] gönderilmemişdir. Kastamonu'nun murahhası, kâtib-i mes'ûlü [parti sekreteri] vardır. Ankara'nın da vardır. Ayrıca adam göndermeğe hâcet [gerek] yok.

Re'îs - Bahâ'e'd-dîn Şâkir Bey'in şifresi var mı idi?

Midhat Şükrü Bey - Merkez-i `Umûmî ile kendi arasında mı? Hayır.

Re'îs - Ya`nî kendisinde bir şifre var mı idi?

Midhat Şükrü Bey - Hayır efendim yokdu.

Re'îs - Hususî [özel] bir şifre ile vilâyât [vilayetlere] ve sâ'ir îcâb edenlerle muhâbere [haber] edermiş.

Midhat Şükrü Bey - Esâsen Merkez-i `Umûmî'nin şifresi yokdur ki vilâyetlerin şifresi ile tevâfuk etsin [uysun]. Muhâbere etmiş ise başka yerden bir şifre almış olacak. Esâsen Merkez-i `Umûmî'nin muhâberâtı [haberleşmeleri] gâyet açıkdır. Postaları, falanları tamâmiyle ücretlidir. Ayrıca şifre verilsin telgrafhâne keşîde etsin [çeksin]; nasıl olabilir? Bizim muhâberâtımız [haberleşmelerimiz] taxe [vergiye] tâbi'dir. Şimdiye kadar meccânî [ücretsiz] olarak ne telgraf çekdik ve ne de posta gönderdik.

Re'îs - Merkez-i `Umûmî'nin böyle bir şifresi olmadığını farz etsek, devâ'irden [dairelerden] birinde, meselâ Dâhilîye Nezâreti'nde Bahâ'e'd-dîn Şâkir Bey'in isti`mâl edeceği [kullanacağı] husûsî [özel] bir şifre var mı? *<S7SI>*

Midhat Şükrü Bey - Bilmiyorum efendim. Ma`lûmâtım [bilgim] yokdur. Ayruca verilmiş ise o başka. Fakat Merkez-i `Umûmî'nin ma`lûmâtı yokdur.

Re'îs - Peki gidiniz (Şükrü Bey çıkarılır.) `Âtıf Bey'i getiriniz.

(`Âtıf Bey getirilir.)

Re'îs - `Âtıf Bey! Cem`iyetle ya'ni İttihâd ve Terakkî fırkasıyla Teşkilât-ı Mahsûsa beynindeki [arasındaki] irtibât ve münâsebâtı [bağlantıları ve ilişkileri] söyleyiniz.

`Âtıf Bey - İrtibât ve münâsebâtı yokdur efendim.

Re'îs - Hiçbir münâsebeti yok mu?

**`Âtıf Bey** - Yalnız gönüllü teşkilinde taşradan efrâd toplanırken bunların mu`âveneti [yardım] ricâ edilmiş. Bundan `ibâretdir.

Re'îs - Sizi Ankara vilâyetine me'mûren [görevli olarak] kim gönderdi?

**`Âtıf Bey** - Ankara vilâyetine bendeniz me'muren gitmedim. Hiçbir sûretle gitmedim. Yalnız otuz üç senesi mi idi, iyi hâtırlayamıyorum, meb`ûsu olduğum dâ'ire-i intihâbîyeyi [seçim dairesini] dolaşmak içün bir def`a gitdim. Me'mûren kat`îyen gitmedim.

Re'îs - Vâlî Mazhar Bey'e, tehcîr işlerinde cem`iyetle teşrîk-i mesâ`î [işbirliği] etmek için bir teklîfde bulunmadınız mı?

`Âtıf Bey - Kim bulunmuş efendim. Kat`îyen.

Re'îs - Diğer bir `Âtıf Bey olmasın? Öyle bir `Âtıf Bey var mı?

`Âtıf Bey - Başka `Âtıf Bey var efendim.

Re'îs - Fırkaya mensûb [üye] mu?

`Âtıf Bey - Burdur meb`ûsu `Âtıf Bey var. Ankara vâlî vekîli olarak oraya gitdi.

Re'îs - Demek siz gitmediniz ve bulunmadınız.

`Âtıf Bey - Kat`îyen bulunmadım.

Re'îs - Peki Merkez-i `Umûmî tarafından murahhas-ı mes'ûller [sorumlu delegeler] ve kâtib-i mes'ûller [parti sekreterleri] Ankara, Kastamonu, Yozgad, Erzincan, Trabzon, Sivas ve sâ'ir yerlere gitmişler, orada vâlîlere mutasarrıflara ba`zı hafî [gizli] emirler tebliğ etmişler [bildirmişler]. Merkez-i `Umûmî'nin bu emirleri tertîb olunduğu [düzenlendiği] zamân siz de berâber mi idiniz?

`Âtıf Bey - Öyle bir şey'den hiçbir ma`lûmâtım [bilgi] yok ve Merkez-i `Umûmî'de değildim.

Re'îs - Siz Merkez-i `Umûmî'de değil miydiniz?

`Âtıf Bey - Hayır efendim.

Re'îs - Peki Teşkilât-ı Mahsûsa'ya mensûb [üye] olduğunuz için böyle verilen emirlerden haberdâr olabildiniz mi?

`Âtıf Bey - Hayır efendim. Zâten bizim komisyonumuz 330 senesi nihâyetinde dağılmışdı. Teşkilât-ı Mahsûsa'nın vazîfesi sırf cebhede idi, düşman arâzîsi dâhilinde idi. Memleket dâhilinde hiçbir vazîfesi yokdu.

Re'îs - Teşkilât-ı Mahsûsa'nın iki şekilde olduğunu, birisi Harbiye *<58Sa>* Nezâreti'ne merbût [bağlı] diğeri de İttihâd ve Terakkî fırkasına mensûb [üye] bulunduğunu söylüyorlar. Böyle mi?

`Âtıf Bey - Hayır efendim yanlış.

Re'îs - Nasıl teşekkül etdi [kuruldu]?

`Âtıf Bey - İki sûretle teşekkülü yokdur. Resmî bir dâ'iredir. Harbiye Nezâreti'ne merbûtdur [bağlıdır]. Şekl-i hafîsi [gizli şekli] falan yokdur. Bundan `ibâretdir.

Re'îs - Böyle olduğu Harbîye Nezâreti'nden söylenildi.

`Âtıf Bey - Hayır efendim yanlış.

Re'îs - Sizin de bu işlerle meşgûl olmanız gösteriyor ki cihet-i teşkilâtı [teşkilatın gizli tarafı] ayrı sizin mensûb [üye] olduğunuz teşkilât ayrı bir teşkilâtdır.

`Âtıf Bey - Hayır efendim. Harbîye Nezâreti'nde dosyaları olan bir şey'de, mu`âmelâtımız [işlerimiz] ve imzâ'larımız nasıl olabilir efendim.

Re'îs - İttihâd ve Terakkî fırkasıyla esnâf cem`iyetleri beynindeki [arasındaki] münâsebet ne derecede idi?

`Âtıf Bey - Böyle bir münâsebet yokdur efendim.

Re'îs - Ba`zı rüfekâ'nız [arkadaşlarınız] onların mu`âmelâtına [işlerine] müdâhale etmiş.

`Âtıf Bey - İstanbul hey'et-i merkezîyesi, Kemâl Bey şahs-ı gayr-ı resmî olarak bunların te'essüsüne [kurulmasına] yardım etmiş. Böyle zannederim. Zâten o zamân Merkez-i `Umûmî'de değildim.

Re'îs - Merkez-i `Umûmî'nin Kemâl Bey'e yardım etmesi, me'mûriyeti hasebiyle mi yoksa teşebbüs eylediği bir emr-i hayır [hayırlı iş] dolayısıyla mı?

**`Âtıf Bey** - Merkez-i `Umûmî'nin mu`âvenet [yardım] etdiğini bilemiyorum.

Re'îs - Öyle dediniz.

**`Âtıf Bey** - Merkez-i `Umûmî'nin müdâhale etdiğini bilmiyorum.

Re'îs - Şimdi öyle dediniz, (Zabıt Kâtibine hitâben) ifâdesini okuyunuz:

(Mahkeme Zabıt Kâtibi ifâdeyi okur)

"İstanbul hey'et-i merkezîyesi gayr-ı resmî olarak ya`nî Kemâl Bey şahsen bunların teşekkülüne [kurulmasına] yardım etmiş. Öyle zannediyorum. Zâten o vakit Merkez-i `Umûmî'de bendeniz yokdum."

Re'îs - Doğru zabt olunmamış mı?

`Âtıf Bey - Doğru efendim.

Re'îs - O hâlde.

**`Âtıf Bey** - Merkez-i `Umûmî başka, İstanbul hey'et-i merkezîyesi başkadır efendim, o vilâyet hey'et-i merkezîyesidir, sırf İstanbul'undur.

Re'îs - İstanbul merkezinin delâleti [yol göstermesiyle], demin dediğiniz gibi, Kemâl Bey'in me'mûriyeti dolayısıyla mı yoksa bir emr-i hayra [hayırlı işe] şahsî teşebbüsü dolayısıyla mı?

`Âtıf Bey - Şahsî efendim. Bir emr-i hayır olmak üzere.

Re'îs - Kemâl Bey, i`âşe nâzırlığına geçdiği zamânda bu mu`âvenet [yardım] vâki` oldu mu?

**`Âtıf Bey** - Hayır efendim. Zâten bu şirketler falân kâmilen [tamamen] müteşekkil [kurulmuş] bir vaz`iyetde idiler. Nizâmnâme [tüzük] mûcibince [gereğince] teşekkül etmiş [kurulmuş] birer şirket idi? <*58SL*>

Re'îs - Kemâl Bey i`âşe işlerine me'mûr olduğu zamân yine İstanbul merkezi kendisine, mu`âvenetde [yardımda] bulundu mu?

**`Âtıf Bey** - Bilmiyorum efendim. İ`âşe işlerine me'mûr oluşu İstanbul murahhası [delege] olduğundan dolayı değildir; şahsî olarak bu işleri görebileceğinden, ehliyetinden [kabiliyetinden] dolayı intihâb olunmuşdur [seçilmiştir].

Re'îs - Me'mûriyet-i resmîyesine mübâşeret etmeden [başlamadan] merkezde min gayr-ı resim [resmî olmayarak] teşkilât yapmış, meşgûl olmuş olduğunu söylüyorlar.

**`Âtıf Bey** - Ma`lûmâtım [bilgim] yok efendim.

Re'îs - Merkez-i `Umûmî'nin sermâyesi ne sûretde teşekkül etdiğine [oluştuğuna] dâ'ir ma`lûmât verir misiniz?

**`Âtıf Bey** - Efendim ibtidâ'ları [başlarda] cem`iyetde bulunmadım. Onun içün bilmiyorum. Teberru`ât [bağışlar] falan vâki` olmuş ve bu sûretde teşekkül etmiş [oluşturulmuş] olduğunu işidiyor(d)um.

Re'îs - Ondan `ibâret mi?

**`Âtıf Bey** - Zannederim, ba`zen Tal`at Paşa kâtib-i `umûmîye [genel sekreterliğe] para veriyordu.

Re'îs - Ne parası?

`Âtıf Bey - Bilmiyorum.

Re'îs - Küllî [çok] mikdârda mı idi?

`Âtıf Bey - Mikdârını da bilmiyorum.

Re'îs - Başka menba`-ı vâridât [gelir kaynakları] yok mu idi?

`Âtıf Bey - Hayır efendim. Selânik'de epey îrâdları [gelirleri] vardı.

Re'îs - Onu söylediniz, teberru`ât [bağışlar] dediğiniz o olacak. Mensûbîn [üyeler] `â'idât olarak bir şey' vermez miydi?

`Âtıf Bey - Şübhesiz, verirdi efendim.

Re'îs - Neye söylemiyorsunuz?

**`Âtıf Bey** - Şübhesiz verirdi, fakat onlar taşralarda mahallî umûra [işlere] sarf olunuyordu, asıl İstanbul'daki merkezin küllî [çok] vâridâtı [geliri] yokdu. Böyle teberru` [bağış] için...

Re'îs - `Â'idât mukannen [belirli] ve müsâvî [eşit] bir derecede mi idi, yoksa herkesin iktidârına [gücüne] göre mi takdîr ve tarh olunuyordu [belirleniyordu]?

**`Âtıf Bey** - Servetine göre efendim. Nizâmnâmede [tüzükte] herkesin vâridâtının [gelirlerinin] yüzde biri diye bir kayıd vardı. Yalnız meb`ûslar, fırkaya mensûb [üye] olan meb`ûslar tahsîsâtlarının [ödeneklerinin/maaşlarının] yüzde üçünü veriyorlardı.

Re'îs - Bu sûretle `â'idât almak Kanûn-ı Esâsî'nin yirmi beşinci maddesine mugâyir [aykırı] değil miydi?

**`Âtıf Bey** - Bu `â'idât vergi tarzında tarh olunmuş [belirlenmiş] bir şey' değil ki...

Re'îs - Ne tarzda olursa olsun, bir para almak değil mi?

**`Âtıf Bey** - Cem`iyetin nizâmnâme [tüzüğü] tasdîk edilmişdir [onaylanmıştır].

Re'îs - Velev ki [isterse] tasdîk [onaylanmış] olunsun, Kanûn-ı Esâsî'ye mugâyir [aykırı] mi idi, değil mi idi? *<59Sa>*

`Âtıf Bey - Bilmiyorum.

Re'îs - Kanûn-ı Esâsî'nin yirmi beşinci maddesi –me'âlen [manasını] söylüyorum– "bir kanûn ve nizâma [tüzüğe] müstenid olmaksızın [dayanmaksızın] hiç kimseden bir para alınamaz" diyor.

**`Âtıf Bey** - "Bir nizâmnâmeye müstenid olmaksızın" diyor, hâlbuki, bu cem`iyet, Cem`iyetler Kanûnu mûcibince [gereğince] teşekkül etmiş [kurulmuş] ve nizâmnâmesi [tüzüğü] de tasdîk olunmuşdur [onaylanmıştır]. Nizâmnâmesinde bu `â'idâtın alınması husûsu da vardır, demek hükûmetce musaddakdır [onaylanmıştır].

Re'îs - Demek, şu sûretle bu(nu) muvâfık [uygun] görüyorsunuz?

**`Âtıf Bey** - `Â'idât alınmasını mı?

Re'îs - Evet.

`Âtıf Bey - Bir mahzûr [sakınca] tasavvur etmiyorum [düşünmüyorum], bunda bir cebir [zorlama] falan yok, mensûb [üye] olan verirdi.

Re'îs - Peki ta`ahhüdâtını [sözlerini] îfâ' etmeyen [yerine getirmeyen] hakkında hiçbir şey' yapılmaz mıydı?

`Âtıf Bey - Hayır...

Re'îs - Ne için `âdet edildi?

**`Âtıf Bey** - Cem`iyetin, kulüblerin masârifi [masraflarını] çıkmak üzere...

Re'îs - Ta`ahhüdâtını [sözlerini] îfâ' etmeyen [yerine getirmeyen] adam sadâkatini de tutmaz.

**`Âtıf Bey** - Bu, bir siyâsî fırkadır, efendim. Bunda kemmiyet [nicelik] ve efrâd gözedilir, `â'idâtını vermiş, vermemiş, buna o kadar ehemmiyet verilmez; vermemek ahlâkî bir noksân sayılmaz....

Re'îs - Bir ta`ahhüd [söz verme] değil mi?

**`Âtıf Bey** - Ta`ahhüd ama...

Re'îs - Girerken para vermeği, `â'idâtı der-`uhde etmek [vermeyi üstlenmek] bir ta`ahhüddür. Ta-`ahhüdünü [sözünü] îfâ' etmeyen [yerine getirmeyen] adam diğer ta`ahhüdünü de tutmaz. Öylelerine neye emniyet etdiniz?

`Âtıf Bey - Efendim, her fırka-yı siyâsîye bunu efrâdında bir noksân olarak görmez, zannederim.

Re'îs - Demek iğmâz edildi [görmezden gelindi].

`Âtıf Bey - Evet.

Re'îs - Peki gidiniz (`Âtıf Bey muhâkeme salonundan çıkarılır.) Rızâ' Bey'i getiriniz. (Rızâ' Bey getirilir.)

Re'îs - Rızâ' Bey! Birisi Harbîye Nezâreti'ne merbût [bağlı], diğeri İttihâd ve Terakkî fırkasına mensûb [üye] olarak iki türlü Teşkilât-ı Mahsûsa olduğunu söylüyorlar. Siz hangisinden idiniz?

Rızâ' Bey - Bendeniz bir kerre iki türlü Teşkilât-ı Mahsûsa olduğunu bilmiyorum. Evvelce de `arz etdim, bendeniz seferberliğe kadar Trabzon'da bulundum. Daha i'lân-ı harb edilmeden evvel ba`zı zevâtı [kişileri] gönderiyorlardı. Onları Kafkasya dâhiline sevk etdim. Vakta ki harb başladı elimde de Gürcülerin üç bin tüfengi vardı.

Re'îs - Bunların hepsi ma`lûmdur [biliniyor], sâ'ir şey'leri söyleyiniz, su'âlime cevâb veriniz. *<S9S1>*

Rızâ' Bey - Öyle bir su'âl soruyorsunuz ki, Paşa hazretleri bendeniz ancak harekâtımı `arz etmeğe mecbûr oluyorum.

Re'îs - Peki, buyurun.

Rızâ' Bey - Bendeniz o elimdeki silahlarla, yapdığım teşkilâtla harbe iştirâk etdim [katıldım], ordunun emir ve kumandası altında bulundum ve öyle biliyorum ki bendeniz burada Harbîye Nezâreti'nin, Teşkilât-ı Mahsûsa'nın bir ferdi olmuş gibi oluyorum. Esâsen hiçbir yere merbût [bağlı] değilim. Doğrudan doğruya ordunun emir ve kumandasında harb etmiş bir zâbitim [subayım].

Re'îs - Kumandanınız kimdi?

Rızâ' Bey - Bendeniz kumandan idim.

Re'îs - Sizin merbût [bağlı] olduğunuz kumandan kim idi?

Rızâ' Bey - Evvelâ Hasan `İzzet Paşa idi, pek cüz'î [az] zamân bulunmuşdur. Ben harbe girdiğim vakit, ondan sonra merhûm Hâfız Hakkı Paşa kumandan oldu. Sonra Mahmûd Kâmil Paşa kumandan oldu.

Re'îs - Bunlarla doğrudan doğruya mı muhâbere ediyordunuz [haberleşiyordunuz], yoksa bi'l-vâsıta [araçla] mı?

Rızâ' Bey - Meselâ, kuvve-i `umûmîye veriyorken veyâ ric'at [çekilme] ahvâlini [durumlarını] bildireceğim zamân muhâbere açık yazılamayacağından vilâyet vâsıtasıyla bildirir idim. Çünki elimde ordunun şifresi yokdu, hudûd taburunun şifresi ile bir iki def`a muhâbere etdik [haberleştik], anlaşılamıyordu, onun için açık yazardık.

Re'îs - Vilâyete açık mı yazardınız, şifre ile mi?

Rızâ' Bey - Bendenizde mülhakat [merkeze bağlı yerlerin] şifresi vardı, açık yazılacak şey'leri doğrudan doğruya yazardık. Ma`lûm-ı ihsânınız [biliyorsunuz ki], Harbîye...

Re'îs - İstanbul'a hafîyen [gizli olarak] yazmak lâzım gelen husûsâtı da o vâsıta ile mi yazardınız?

Rızâ' Bey - İstanbul'a hafîyen [gizli olarak] yazılmış bir şey' tasavvur etmiyorum [düşünemiyorum], Paşa hazretleri. Çünki İstanbul ile o kadar işim yokdu.

Re'îs - Trabzon vâlîsi `Azmî Bey mi idi?

Rızâ' Bey - Evet, efendim, Cemâl `Azmî Bey idi.

Re'îs - Kendisinden emîn mi idiniz ki ona esrâr-ı harbîyeyi [harp sırlarını] tevdî` ediyordunuz [emanet ediyordunuz - söylüyordunuz]?

Rızâ' Bey - Orada, en mühim [önemli] şey'lerde, bendenize o vâsıta [aracı] oluyordu. Devletin bir vâlîsi bulunuyordu, zâten bütün i`âşemizi [yiyeceklerimizi] o te'mîn ediyordu. Bütün vesâ'iti [araçları] de onun vâsıtasıyla alıyorduk.

Re'îs - Bu gibi hizmetlerde bulunmakla berâber esrâr-ı `askerîyenin [askerî sırların] bir mülkiye me'mûruna ifşâ'sı [açıkça söylenmesi] câ'iz miydi [uygun muydu]?

Rızâ' Bey - Hayır.

Re'îs - O hâlde ne için vâlîye mürâca`at etdiniz?

Rızâ' Bey - Bendenize verilen emirler de o kanal ile verilirdi. Ordu da bendenize verdiği emirleri o kanal ile verirdi. *<60Sa>*

Re'îs - Peki ama, resmî, `askerî vâsıtalar dururken vâlî `Azmî Bey vâsıtasıyla mürâca`at etmekde...

Rızâ' Bey - Onu `arz ediyorum, elimde bir şifre yokdu.

Re'îs - Peki yanınızda bir kumandan yok muydu?

Rızâ' Bey - Bendenizle berâber harbe iştirâk etmiş [katılmış] bir hudûd taburu vardı. Hudûd taburunun şifresiyle ba`zen muhâbere ederdik [haberleşirdik], miftâh [şifre anahtarı] da onların miftâhı idi. Harb zamânında onların miftâhı bir az değişmiş olacak ki ba`zen ordudan gelen şifreleri açamazdık. Mürâca`at etdik, o mürâca`at üzerine vâlî kanalı ile muhâberâtda [haberleşmede] bulunuyorduk.

Re'îs - Sol cenâh kumandanlığı yâhûd dâhilî müfreze ile yapamaz mı idiniz?

Rızâ' Bey - Bendeniz en sol cenâhda idim Paşa hazretleri.

Re'îs - Peki, size yakın olan fırka kumandanları, müfreze kumandanları yok mu idi?

Rızâ' Bey - Vardı efendim. Bendeniz, pek müfrez gibi bir vaz`iyetde bulunuyordum.

Re'îs - Sâhil müfreze kumandanlığına ne içün mürâca`at etmediniz?

Rızâ' Bey - Evvelce sâhil kumandanı bendenizdim. Lazistan ve havâlîsi kumandanlığı ondan sonra hâsıl oldu [kuruldu].

Re'îs - Mâdâm ki böyle bir müfreze kumandanlığında bulunuyormuşsunuz, müstakillen [bağımsız olarak] bir şifre edinmeli idiniz.

Rızâ' Bey - Onlara mahall [gerek] kalmadı. Çünki zâten o kadar da kalamadım ki Paşa hazretleri; şubâtın nihâyetine kadar kalabildim. Zâten, arasıra Stange Bey bendenize mu`âvenete [yardıma] geldiği vakit Stange Bey'in şifresi vâsıtasıyla muhâbere ediyorduk.

Re'îs - Paşa hazretlerine cevâb veriniz.

**A`zâ Mustafâ Paşa** - Elinizdeki şifre, vilâyetin şifresi idi. Ve kumandan ben idim, dediniz. Hâlbuki `Avnî Paşa geçende su'âl sorulmak içün buraya gelmişdi. Kumandan Rızâ' Bey yalnız bir ferd sı-

fatıyla benim ma`iyyetimde [emrimde altında] bulundu. Şimdi siz `askerin kumandanlığını der-`uhde etmeniz [üstlenmeniz] için bir vesîka [belge], bir kâğıd lâzım idi. Sizce `Avnî Paşa'yı da tekzîb [yalanlamak] lâzım gelir. Onun söylediği söz başka, sizin söylediğiniz söz başka.

Rızâ' Bey - Onu `arz edeyim Paşa hazretleri.

Mustafâ Paşa - Buyurun.

Rızâ' Bey - Belki ifâdelerde yanlışlığım olur. Bendeniz harbe girdiğim zamân kumandan yokdu. Oralarda yalnız bir hudûd taburu bulunuyordu. Bendeniz harbden çekiliyorken "Stange" Bey geldi. `Avnî Paşa "Stange" Bey'den sonra gelmişler. O vakit...

Mustafâ Paşa - Berâber bulundunuz ya?

Rızâ' Bey - Hâyır. *<60SI>*

Mustafâ Paşa - Siz orada iken `Avnî Paşa Trabzon'da yok mu idi?

Rızâ' Bey - Hâyır, yok idi Paşa hazretleri.

Mustafâ Paşa - Siz ayrıldıkdan sonra mı `Avnî Paşa geldi?

Rızâ' Bey - Bendeniz ayrıldıkdan sonra `Avnî Paşa gelmişdir.

Mustafâ Paşa - Vazîfeniz bitdikden sonra mı?

Rızâ' Bey - Evet, bendeniz hastalandım. Ondan sonra oldu.

Mustafâ Paşa - Kumandan kim idi?

Rızâ' Bey - Bidâyet-i harbde [harbin başlangıcında] Hasan `İzzet Paşa idi.

Mustafâ Paşa - Şifreyi kimden aldınız? Vâlîden aldığınız emri hangi emir üzerine aldınız?

Rızâ' Bey - Kimseden almadım efendim.

Mustafâ Paşa - Mâdâm kumandan bulunuyorsunuz. Kumandan teblîğ edilen [bildirilen] emir üzerine mi; baş kumandanlık vekâletinden mi?

Rızâ' Bey - Hâyır, hiç kimseden bir emir aldığım yokdur.

Mustafâ Paşa - Doğrudan doğruya nasıl olur?

Rızâ' Bey - Hâyır, hiç kimseden emir aldığım yokdur. Hâtırıma geldiğine göre harbe girdiğim zamân i`âşemin [yiyeceğimin] vilâyet dâhilinde teşkili takarrür etdi [kararlaştırıldı]. Ordu bir emir vermişdi. İ`âşem vilâyet dâhilinde teşkili takarrür etdi. Ordu bir emir vermişdi. İ`âşem vilâyet tarafından te'mîn edilecekdi. Muhâbereyi [haberleşmeyi] te'mîn etmek için vilâyetde bana mülhakât [merkeze bağlı yerlerin] şifresi gönderdi. Vilâyetle o şifre ile muhâbere ediyordum.

Mustafâ Paşa - Demek ordu ile muhâbereniz [haberleşmeniz] yokdu.

Rızâ' Bey - Ordu ile kuvve-yi `umûmîye her akşam bendenizden jurnal [bilgi vermemi] isterdi.

Mustafâ Paşa - O sıralarda ordu ile bir muhâbereniz yokdu demek.

Rızâ' Bey - Muhâbereye başladığım zamân ordu ile muhâbere ederdim.

Mustafâ Paşa - Kim ile? Baş kumandan vekîli ile mi?

Rızâ' Bey - Hâyır, baş kumandan ile.

Mustafâ Paşa - O kim?

Rızâ' Bey - Bidâyet-i harbde [harbin başlangıcında] ordunun kumandanı ile, Hasan `İzzet Paşa ile.

Mustafâ Paşa - Sonra.

Rızâ' Bey - Hâfız Hakkı Paşa merhûm ile.

Mustafâ Paşa - Sonra.

Rızâ' Bey - Ondan sonra Mahmûd Kâmil Paşa ile.

Mustafâ Paşa - Demek Mahmûd Kâmil Paşa ile muhâbere etdiniz?

Rızâ' Bey - Belki ikinci gün idi ki bendeniz hatt-ı harbden [harp alanından] çekildim.

Mustafâ Paşa - `Avnî Paşa Kâmil Paşa zamânında kumandan idi. O diyor ki Rızâ' Bey yokdu, Rızâ' Bey benim ma`iyyetimde [emrim altında] idi.

Rızâ' Bey - Teşkil etmiş [kurmuş] olduğum alay onun ma`iyyetinde [emrinde] idi. O vakit bendeniz hastalanmış, çekilmiş idim. *<61Sa>*

Mustafâ Paşa - Demek siz yokdunuz; `asker başında bulunmamışdınız?

Rızâ' Bey - Lakin isimlerde belki iltibâs [benzeme] olur. Onu da `arz edeyim. Şimdi hâtırıma geldi. O alaya kumandanlık eden binbaşı Rızâ' Bey vardı. Yüzbaşı idi, sonra binbaşı oldu.

Mustafâ Paşa - Siz hâzır iken, burada iken `Avnî Paşa geldi, sizi tanırım, dedi.

Da`va Vekîli Şefkati Bey - Tefrîk [davanın ayırtedilmesi] kararı verilmişdi efendim. Müvekkilim o muhâkemede yokdu.

Re'îs - İttihâd ve Terakkî fırkasıyla esnâf cem`iyetleri beyninde [arasında] ne dereceye kadar bir münâsebet vardı? Bu cem`iyetlere ba`zı rüfekâ'nızın [arkadaşlarınız] müdâhale etmesi neden neş'et etdi [meydana geldi]?

Rızâ' Bey - Paşa hazretleri. [okunamadı] İttihâd ve Terakkî ile cem`iyetlerin arasında hiçbir münâsebet yokdur. Yalnız teşkilât, İstanbul murahhası [delegesi] Kemâl Bey'in elinde idi. Kemâl Bey bu teşkilâta bakmak dolayısıyla bir münâsebet tasavvur ediyor [düşünüyordu].

Re'îs - Arkadaşlarınızdan `Âtıf Bey demin söyledi ki "Kemâl Bey'e mu`â[ve]net [yardım] eden İstanbul merkezidir. Merkez-i `Umûmî [genel merkez] değildir. Bundan galata [yanılma] olacakdır." İstanbul merkezi ayrı mıdır?

Rızâ' Bey - O başka, İstanbul hey'et-i merkezîyesi başkadır.

Re'îs - Ona kim riyâset [başkanlık] ederdi? O kimlerden mürekkebdir [oluşurulmuştur]?

Rızâ' Bey - İstanbul murahhası [delegesi] Kemâl Bey. `Ayn-ı zamânda Merkez-i `Umûmî a`zâsı [üyesi] olduğu gibi onun da ayrıca bir hey'et-i merkezîyesi vardır. İstanbul teşkilâtı da ayrıca bir teşkilâtdır, müstakil [bağımsız] gibidir. Murahhaslık [delegelik] vâsıtasıyla Merkez-i `Umûmî'ye merbûtdur [bağlıdır]. Onun da kâtib-i mes'ûlleri [parti sekreterleri] vardır.

Re'îs - Onların kimlerden `ibâret olduğunu bilmiyor musunuz?

Rızâ' Bey - Bir iki isim belki bilebilirim. Memdûh Şevket Bey'i hâtırlıyorum. Ferîd Bey, Sûdî (?) Bey böyle bir iki zât hâtırlıyorum.

Re'îs - Bu İstanbul merkezinin Kemâl Bey'e mu`âvenet [yardım] etdiğini biliyor musunuz?

Rızâ' Bey - Hâyır, bilmiyorum. `Arz edeyim Paşam, bendeniz harbden geldikden sonra bi't-tab` hasta gelmişdim. Birçok tedâvî ile meşgûl olmuşumdur. Ahvâl-i sıhhîyem [sağlık durumum] her sene bir kerre Bursa'ya, kaplıcaya gitmekliğime mecbûriyet hâsıl etmişdi [meydana gelmişti]. Trabzon'un sukûtu [düşmesi] üzerine Trabzon'a gitmişdim. Rusların izmihlâlinden [yok olmalarından] sonra tekrar Trabzon'a gitdim, Batum'a gitdim. Ya`nî merkezde esâslı sûretde oturarak merkez işiyle meşgûl olmuş değilim.

Re'îs - Bu tehcîr işlerine Merkez-i `Umûmî ba`zı me'mûrlar göndererek müdâhale etmiş. Siz de

Trabzon'da bulunduğunuz esnâda Nâ'il Bey'in orada sizi istihlâf etdiğini [yerinize geçtiğini] söylemişdiniz. Gerek Nâ'il Bey, gerekse Bahâ'e'd-dîn Şâkir Bey bu vilâyet merkezlerinde ba`zı livâ'ları dolaşarak hafî [gizli] emirler vermiş. Bu olan şey'lerin hangilerine vâkıfsınız [biliyorsunuz]? Söyleyiniz. *<61Sl>*

Rızâ' Bey - Bir kerre Merkez-i `Umûmî işleriyle kat`îyen meşgûl, kat`îyen `alâkadâr değilim Paşa hazretleri. Bahâ'e'd-dîn Şâkir Bey'in şahsı içün bir şey' söyleyemem. Nâ'il Bey bendenizi istihlâf etmişdir [yerime geçmiştir]. Orada kâtib-i mes'ûl [parti sekreteri] bulunuyordu. Vâkı`â [gerçekten] harb zamânında bendeniz kendisiyle meşgûl oldum. Ma`iyyetimde [emrim altında] bulunuyordu. Oradan ayrıldıkdan sonra da Nâ'il Bey'le hiçbir münâsebetimiz yokdur. Söylemesini ârzû etmezdim. Fakat mecbûr oluyorum. Nâ'il Bey'le aramız iyi bir hâlde değildir. Onun içün zerre kadar ne mu`âmelem [işim] vardır, ne de muhâberem [haberleşmem].

Re'îs - Ma`iyyetinizde [emriniz altında] bulunduğunu söylüyorsunuz. Mâdem ki i'tilâfınız yokdu, ne içün ma`iyyetinizde bulunduğunu ârzû etdiniz, kabûl etdiniz?

Rızâ' Bey - Efendim, o vakit geçenlerde de `arz etmişdim kendisi de esâsen yüzbaşılıkdan meb`ûs olmuşdur, `askerdir. Harb zamânında bendeniz her kuvvetden istifâde etmeği düşündüğüm gibi Nâ'il Bey'den de bi't-tab` istifâdeyi düşünmüş idim. Ma`a't-te'essüf [ne yazık ki] düşünüldüğü, me'mûl edildiği [istenildiği], göründüğü gibi çıkmadığından dolayıdır ki bendeniz bir az soğumuşdum. Eğer onda ümîd etdiğim şecâ`ati [yiğitliği], fedâkârlığı cesâreti bulabilse idim bi't-tab` daha ziyâde şey' ederdim. Binâ'en-`aleyh ben oradan ayrılıncaya kadar onu idâre etmeğe çalışmışdım.

Re'îs - Su'âl buyuruyorlar, Nâ'il Bey'den ne gibi fedâkârlık me'mûl ediyordunuz [istiyordunuz]?

Rızâ' Bey - Efendim, bizim yapmış olduğumuz harb hakîkaten bir fedâkârlık harbiydi. Çünki elimizde tüfenkden başka bir eslihamız [silahlarımız] yok idi. Karşumuzdaki düşman, pek çok top ve mitralyöz ve kuvvetle mukâbele ediyordu [karşı koyuyordu]. Biz, ancak fevka'l-`âde [olağanüstü] bir kahramanlık, fedâkârlık göstererek düşmanı işgâl edebilirdik. Düşmanı oyalamak içün bir iki def`a gizli baskınlar tertîbine [düzenlemeye] mecbûr olmuşdum. Bendeniz üç mıntakada [bölgede] harb etmek mecbûriyetinde bulunuyordum. Tabî`î isterdim ki en ziyâde i`timâd etdiğim [güvendiğim] insânları o mıntakaların başında bulundurayım. Nâ'il Bey'i, nereye, hangi mıntakaya gönderdimse aradığım fedâkârlığı kendisinde bulamadım. Yoksa başka bir sû'-i hâlinden [kötü halinden] dolayı değildir.

Re'îs - Bahâ'e'd-dîn Şâkir Bey'le Trabzon'da taktîl [katliam] zamânlarında kendisiyle görüşdünüz mü?

Rızâ' Bey - Hâyır efendim. Temâs etmedim.

Re'îs - Geldiğini haber almış mı idiniz?

Rızâ' Bey - Burada, muhâkemede haber aldım.

Re'îs - Ankara, Kastamonu, Yozgad, Sivas, Trabzon vilâyetlerine de murahhaslar [delegeler] gitmiş. Onlardan da ma`lûmâtınız [bilginiz] yok mu?

Rızâ' Bey - Hâyır, yokdur.

Re'îs - Bahâ'e'd-dîn Şâkir Bey'in şifresi var mı idi?

Rızâ' Bey - Bilmiyorum.

Re'îs - Ba`zı vilâyetlerle şifre ile muhâbere edermiş [haberleşirmiş]. Hangi şifre ile muhâbere ederdi. *<62Sa>*

Rızâ' Bey - Bilmediğim içün bir şey' söyleyemem.

Re'îs - Onun öteye, beriye otomobil ile gitdiğine, taktîl [katliam] ve tehcîr işlerine karışdığına dâ'ir bir şey' işitmediniz mi?

Rızâ' Bey - Efendim, vesâ'it-i naklîye [nakliye araçları] kâmilen [tamamen] ordunun elinde idi. Hey'et-i `alîce ma`lûmdur [yüce kurul tarafından bilinmektedir]. Şuraya, buraya gidiyor ise, bu işleri en ziyâde ordu bilir.

Re'îs - Siz işitmediniz mi?

Rızâ' Bey - Hâyır Paşa hazretleri işitmedim.

Re'îs - Herkes işitmiş de siz neye işitmediniz?

Rızâ' Bey - Herkes gibi bendeniz de son vakitlerde işidiyordum.

Re'îs - İşitdiğiniz zamân bunun ne maksadla dolaşmakda olduğunu tedkîk etdiniz [incelediniz] mi?

Rızâ' Bey - Trabzon tehcîri içün burada şâhidler söylüyorlardı. Vâlî ile görüşdükden sonra tehcîr mes'elesi başladı; deniliyor. O da buradaki vukuf ve ma`lûmâtımdır [bilgilerimdir]. Burada ma`lûmum oldu. Çünki hiçbir kimse bize bu yolda bir iş`ârâtda [haberde] bulunmamışdır.

Re'îs - Peki gidiniz (Rızâ' Bey çıkarılır.) Tal`at Bey'i getiriniz.

(Tal`at Bey getirilir.)

Re'îs - Tal`at Bey! İttihâd ve Terakkî fırkasıyla Teşkilât-ı Mahsûsa beyninde [arasında] bir râbıta [bağ] olmadığını geçende söylemiş idiniz. Hâlbuki arkadaşlarınızdan `Âtıf Bey Ankara'ya gitmiş. Vâlî Mazhar Bey'e tehcîr işlerinde cem`iyetle teşrîk-i mesâ`î [işbirliği] etmek içün teklîfde bulunmuş. Ne sıfatla gitdi ve bu teklîfi duydunuz mu?

**Tal`at Bey** - Kat`îyen Teşkilât-ı Mahsûsa ile İttihâd ve Terakkî fırkasının bir râbıtası [bağı] yokdur. Tehcîr zamânında esâsen `Âtıf Bey Merkez-i `Umûmî [genel merkez]'de a`zâ [üye] değil idi. Zannederim ki 333 senesinden sonra Merkez-i `Umûmî'ye, vekâleten devâm etdi. Şu hâlde `Âtıf Bey'in Ankara vâlîsi Mazhar Bey'e ba`zı şey'ler söylediği, oraya ne sûretle, ne sıfatla gitdiği hakkında hiçbir fikrim yokdur. Tekrar ediyorum İttihâd ve Terakkî ile Teşkilât-ı Mahsûsa'nın kat`îyen bir `alâkası yokdur.

Re'îs - Nezâretden deniliyor ki, biri Harbîye Nezâreti'ne merbût [bağlı] diğeri İttihâd ve Terakkî'ye mensûb [üye] bir teşkilât vardı. Siz nasıl `adem-i ma`lûmât [bilginiz olmadığını] beyân ediyorsunuz?

**Tal`at Bey** - Ne sûretle `alâka varmış Paşa hazretleri?

Re'îs - İttihâd ve Terakkî fırkasınca ordulara mu`âvenet [yardım] etmek içün bir teşkilât yapılmış, gönüllü toplanmış, sevk olunmuş, masârifi [masrafları] tesviye edilmiş [ödenmiş] diye söyleniyor.

**Tal`at Bey** - İttihâd ve Terakkî'nin kat`îyen kendi teşkilâtından başka teşkilâtı yokdur.

Re'îs - Harb dolayısıyla muvakkaten [geçici olarak] böyle bir şey' ittihâz [kabul] olundu mu?

**Tal`at Bey** - Kat`îyen yokdur.

Re'îs - Hiçbir sûretle mu`âvenetde [yardımda] bulunulmamış mıdır? *<62Sl>*

**Tal`at Bey** - Ba`zı yerlerde mu`âvenet [yardım] edilmiş olabilir. Fakat evvelce de `arz etmişdim ki seferberlik başladığı zamân biz bir karar almışdık. O karar vechile [sebebiyle] herkes bir vazîfe-i vata-

nîye almak husûsunda serbestdi. Bir yerdeki kâtib-i mes'ûl [parti sekreteri] bir vazîfe almış olabilir. Şu hâlde İttihâd ve Terakkî'nin hiçbir sûretle Teşkilât-ı Mahsûsa ile `alâkası yokdur ve Teşkilât-ı Mahsûsa'nın hâricinde de hiçbir teşkilât ile `alâkası yokdur.

Re'îs - Ba`zı murahhas [delege] ve kâtib-i mes'ûller [parti sekreterleri] Ankara, Kayseri, Erzincân, Yozgad, Trabzon, Sivas ve sâ'ir mahallerde tehcîr husûsâtına karışmış ve ba`zı yerleri idare etmişdir; deniliyor. Bunlar Merkez-i `Umûmî'ce mesmû` olmadı [duyulmadı] mı?

**Tal`at Bey** - Bunlar hakkında hiçbir mesmû`ât [duyum] yokdur. Ancak haber aldıklarımızı teşkilâtımızdan ihrâc etmek sûretiyle kendilerine bir cezâ tertîb etdik. Bi'l-farz [örneğin] Bursa kâtib-i mes'ûlünü [parti sekreteri], müzâyededen bir ev almak sûretiyle vazîfesini sû'-i isti`mâl etmiş `add [kabul] etdik. Onu teşkilâtımızdan ihrâc etdik. Yalnız çıkarmak değil; tard [kovmak] sûretiyle ihrâc etdik. Sonra Kayseri kâtib-i mes'ûlü [parti sekreteri] orada ahlâka mugâyir [aykırı] bir iki ahvâlde bulunduğundan dolayı onu da cem`iyetden ihrâc etdik.

Re'îs - Sûret-i resmîyede i`lân etdiniz demek?

**Tal`at Bey** - Evet, tabî`î, cem`iyetden tard etdiklerimizi [kovduklarımızı] bütün kulüblere ta`mîm etdik [genelge ile bildirdik]. Tabî`î kulüblerde bu evrâk mevcûddur. Bütün evrâk meydândadır.

Re'îs - Ta`mîmde [genelgede] esbâbı [sebepleri] zikr edildi mi?

**Tal`at Bey** - Evet, esbâbını [sebeplerini] da zikr etdik. Tehcîrde yolsuz mu`âmeleleri [işleri] görülmüş olan bu adamları cem`iyetden ihrâc ediyoruz; dedik.

Re'îs - İttihâd ve Terakkî fırkasına intisâb etdiğiniz [üye olduğunuz] zamân sermâyesi ne idi?

Tal`at Bey - Kable'l-inkılâb [inkılaptan önce] intisâb etdim.

Re'îs - Ya`nî Merkez-i `Umûmî'ye [genel merkeze] a`zâ [üye] sıfatı ile...

**Tal`at Bey** - Merkez-i `Umûmî'ye a`zâ olduğum zamân ma`lûmâtım [bilgim] yokdur. Çünki İttihâd ve Terakkî'nin parası teberru` [bağış] sûretiyle tedârik edilen [oluşturulan] bir paradır. Ve o re'îsi `umûmî [genel başkan] ile kâtib-i `umûmî [genel sekreter] arasında anlaşılır. Bendeniz hesâblarına bakmam, bilmiyorum. İhtimâl hâtırımda kalmamışdır. Yalnız son zamânda Teceddüd Fırkasına devr olunurken yüz seksen bin lira bir para vardı ki buna da hükûmet vaz`-ı yed etmişdir [el koymuştur].

Re'îs - Menâbi`-i vâridâtın [gelir kaynaklarının] bir kısmı da mensûbînden [üyelerden] alınan `â'idât olduğunu söyleyorlar, öyle mi?

**Tal`at Bey** - Evet! Nizâmnâmede [tüzükte] mevcûddur. Teşkilât-ı teşrî`îyemize [kanun koyucu teşkilatımıza] mensûb [üye] olan a`zâlar –ki Meb`ûsân ve A`yândan olan a`zâlardır– verirler. Hâricde bulunanlar da tabî`î verirler. Nizâmnâmede buna dâ'ir bir mâdde-i mahsusa [özel madde] vardır. Yüzde bir, yüzde iki gibi, herkes istitâ`at-ı mâlîyesi [malî gücü] nisbetinde [oranında] bir para verir. *<63Sa>*

Re'îs - Bunu böyle ahâlîden toplamak ve almak, Kanûn-ı Esâsî'nin yirmi beşinci maddesine mugâyir [aykırı] değil mi?

**Tal`at Bey** - Efendim her sene kongre olur. Kongrede nizâmnâme [tüzük] mevâddı [maddeleri] tezekkür edilir [konuşulur]. Sonra iki nüshası Şûrâ-yı Devlet'e [danıştaya] gönderilir. Cem`iyetler Kanûnu'na muvâfık [uygun] görürse Şûrâ-yı Devlet tasdîk eder [onaylar]. Bizim için ma`mûlünbih [geçerli] olur. Şu hâlde Kanûn-ı Esâsî'ye mugâyir [aykırı] olmaması lâzım gelir. Eğer mugâyir olsaydı Şûrâ-yı Devlet'in [danıştayın] tasdîk etmemesi [onaylamaması] lâzım gelirdi.

Re'îs - İttihâd ve Terakkî fırkasından ba`zı zevât [kişilere], me'mûr bulunanlardan ba`zıları i`âşe işlerine karışmış, bundan haberiniz var mı?

Tal`at Bey - İttihâd ve Terakkî'ye mensûb [üye] zevâtdan i`âşe işleriyle meşgûl olanların kimler olduğunu bilmiyorum. Yalnız İstanbul kâtib-i mes'ûllerinden [parti sekreterlerinden] ba`zı zevât, muvakkat [geçici] zamân içün teşkilât ile `alâkası kat` edilmek [kesilmek] sûretiyle o iş ile iştigâl etmişlerdi.

Re'îs - Hangi teşkilât ile `alâkaları kat` edilmek [kesilmek] sûretiyle?

Tal`at Bey - Fırkanın teşkilâtı ile efendim.

Re'îs - Tard [kovmak] sûretiyle mi?

Tal`at Bey - Hayır efendim.

Re'îs - Ya!

Tal`at Bey - Ya`nî herkes istediği bir vazîfeyi alır ve yine fırkanın a`zâsı [üyesi] olur.

Re'îs - Teşkilâtdan çıkarılmak ne demekdir? Onu îzâh ediniz.

Tal`at Bey - Efendim İstanbul semtlere taksîm edilmişdir [bölünmüştür]. Her semtin bir kâtibi vardır. Bunlar teşkilâtımızca tanınmış kâtiblerdir. Bunların bir kısmı kendi semtlerinde i`âşe vazîfesini almış bulundular; zannederim. Pek iyi işlerini bilmiyorum. Olabilir ki bunların bu sûretle vazîfe almaları dolayısıyla sıfat-ı kâtibiyetlerini –çünki hükûmete karşı mes'ûl [sorumlu] bir vazîfe aldıklarından onu idâme [devam] etdirmeleri mümkün olamayacağı i`tibâriyle– muvakkat [geçici] bir zamân zarfında kendi resmî râbıtalarını [bağlarını] kat` etmiş [kesmiş] bulunuyorlar.

Re'îs - Bu kâtibler hükûmete karşı mes'ûl [sorumlu] müdürler?

Tal`at Bey - Evet, Cem`iyetler Kanûnu mûcibince [gereğince] mes'ûldürler.

Re'îs - Bunların i`âşe işlerine müdâhale etmelerini Merkez-i `Umûmî [genel merkez] meşrû` [kanuna - şerîata uygun] mu görüyordu?

Tal`at Bey - Merkez-i `Umûmî'nin esâsen böyle şey'lerle iştigâli yokdur. Onlar, sırf İstanbul'ca yapılmışdır, taşrada da bu sûretle hareket edilmişdir. Fakat Merkez-i `Umûmî'nin bu gibi şey'lerle kat`îyen `alâkası yokdur.

Re'îs - İ`âşe işleri hükûmetce sûret-i resmîyede teşekkül etmeden [kurulmadan] evvel Kemâl Bey ve rüfekâ'sı [arkadaşları] bu işlere İttihâd ve Terakkî fırkası nâmına teşebbüs etmiş ve teşkilât yapmışdır; diyorlar.

Tal`at Bey - Kat`îyen böyle değildir efendim.

Re'îs - Nasıl oldu?

Tal`at Bey - Geçen günde `arz etdiğim vechile [üzere] Kemâl Bey bu vazîfeyi fahrî [gönüllü] sûretde der-`uhde etmişdir [üstlenmiştir] ve doğrudan doğruya kendi hesâbına kendi şahsı nâmına hareket etmişdir. Kemâl Bey'in o hareketi ile fırkanın hiçbir `alâkası yokdur.

Re'îs - Yapdığı işleri haber alıyor muydunuz?

Tal`at Bey - Efendim?

Re'îs - Şahsî teşebbüsleri Merkez-i `Umûmî haber alıyor muydu?

Tal`at Bey - Merkez-i `Umûmî'ye geldiği zamân ihtimâl ki kendisi birçok def`alar bahs etmişdir.

Re'îs - Ne kanâ`at [görüş] hâsıl oldu [meydana geldi]?

Tal`at Bey - Efendim, Kemâl Bey'in gâyet nâmûslu olduğuna ve vatanı çok sevdiğine ka'il [inan-

mış] bir adam olmaklığım i`tibâriyle, Kemâl Bey hareketlerinde hatâ bile etmiş olsa her hâlde vatanını sever ve gâyet nâmûskâr olmak i`tibâriyle bunlar, vatan `aleyhine değildir.

Re'îs - Peki, gidiniz. (Tal`at Bey mahkeme salonundan çıkarılır.) Cevâd Bey'i getiriniz. (Cevâd Bey mahkeme salonuna getirilir.)

Re'îs - Cevâd Bey!

Cevâd Bey - Efendimiz.

Re'îs - Teşkilât-ı Mahsûsa'nın iki şekilde olduğunu, birisi doğrudan doğruya Harbîye Nezâreti'ne merbût [bağlı] diğeri de İttihâd ve Terakkî fırkasına mensûb [üye] olduğunu söylüyorlar. Bize îzâhât veriniz.

Cevâd Bey - Bendeniz yalnız Harbîye Nezâreti'ne merbût [bağlı]olan Teşkilât-ı Mahsûsa'yı biliyorum, Paşa hazretleri başka bir teşkilât olub olmadığına dâ'ir vukufum [bilgim] yokdur.

Re'îs - Harbîye Nezâreti'nden söylediler. Tahrîren de [yazılı olarak da] gelecek.

Cevâd Bey - Bilmiyorum. Bendenizin bildiğim Teşkilât-ı Mahsûsa bundan `ibâretdir. `Arz etdiğim gibi bunların şu`beleri ve onlar da Emniyet-i `Umûmîye [Emniyet Genel] müdîri `Azîz ve `Âtıf ve Nâzım beylerdir. Ve ben de `arz etdiğim gibi Avrupa'dan `avdetimde [döndüğümde] böyle buldum. Başka bir şey' görmedim efendim.

Re'îs - Fakat Harbîye Nezâreti; resmen bu teşkilâtı yapmadan evvel İttihâd ve Terakkî'ce teşebbüs olunmuş ve fi`iliyâtda başlanılmış olduğunu söylüyor.

Cevâd Bey - Bendeniz bilemem. Benim ma`lûmâtım [bilgim] yokdur. Bendenizin `alâkam yokdur. Avrupa'dan geldikden sonra ta`yîn edildim. Ve müddet-i me'mûriyetim [memurluğumun süresi] mu`ayyendir [bellidir].

Re'îs - Geçmiş zamâna `â'id mu`âmelâtı [işleri] tabî`î görmüşsünüzdür.

Cevâd Bey - Hâyır efendim görmedim. Kat`îyen ne varsa, o dosyalarla me'mûrları mevcûddur efendim.

Re'îs - Peki sizin teşkilâtınıza İttihâd ve Terakkî'nin taşralarda bulunan şu`beleri mu`âvenet [yardım] ederler mi idi?

Cevâd Bey - Hâyır efendim. Bendeniz yalnız mu`âmelât-ı resmîyeyi [resmî işleri] tedvîr [idare] eden bir makama merbûtdum [bağlıydım] Paşa hazretleri. Bu da Harbîye Nezâreti'ne merbûtdu [bağlıydı] ve Harbîye Nezâreti'nden diğer devâ'ire [dairelere] teblîg etdiği [bildirdiği] şeyleri gelen emirleri de, ricâ ederim, ne sûretle Teşkilât-ı Mahsûsa'ya teblîğ etmişim, *<64Sa>* teblîğ ve tebellüğden [bildirmek ve ulaştırmaktan] `ibâret bir makam. Bütün mu`âmelât-ı resmîye [resmî işler] ile meşgûl. Şu`belerim vardı. Başka bir şey' yokdu Paşa hazretleri.

Re'îs - Şimdi birlikde teşrîk-i mesâ`î [işbirliği] etdiğinizi `Âtıf Bey söyledi. Geçen def`a da İttihâd ve Terakkî taşra şu`beleri kendilerine gerek gönüllü cem`inde gerek husûsât-ı sâ'irede [diğer konularda] mu`âvenetde [yardımda] bulunmuş.

Cevâd Bey - Bunları bendeniz bilemem efendim. Belki gönüllü teşkilinde evvelce sabık etmiş [yapılmış] bir mu`âmeleleri [işleri] varsa, bilemem. Bendeniz geldiğim zamân zâten kıta`ât [bölükler] Kafkasya'ya gönderilmişdi.

Re'îs - Gönderilen kıta`âtın [bölüklerin] sûret-i teşekkülü [ne şekilde kurulduğu] hakkında hiç-

bir fikir edinmediniz mi?

Cevâd Bey - Müfrezeler sevk edilmiş ve benim zamânımda gitmiş idi. Bunların kumandanları, zâbitleri [subayları] ta`yîn edilmiş. Mu`âmelât-ı zâtîyeden [kişisel işlerle] ta`yîn edilmiş birçok zâbıtân [subaylar] var. Onların merkez kumandanlığının icmâlinde [genel toplamında] isimleri vardır efendim ve mu`âmelât-ı zâtîyece [kişisel işler] de ma`lûmdur [biliyorsunuzdur]. Bunların `â'ilelerine sipâriş ma-`âşı tahsîs olunmuşdur [ayrılmıştır]. Gidenler ma`lûmdur ve anlardan sorulabilir Paşa hazretleri.

Re'îs - Trabzon'da Teşkilât-ı Mahsûsa kumandanlığında bulunmuş olan Rızâ' Bey'in, o havâlînin kumandanı olan `Avnî Paşa geçende bir şahâdet [şahitliği] esnâsında kumandan sıfatıyla değil bir nefer sıfatıyla bulunduğunu söyledi. Hâlbuki kendisi Teşkilât-ı Mahsûsa'nın kumandanı olduğunu *id-*di`â ediyor. Siz nasıl tanıyorsunuz?

Cevâd Bey - Bendeniz tanımıyorum Paşa hazretleri. Bendenizin zamânımda giden müfrezelerden değildir.

Re'îs - Elbette sizce bir kaydı olacak ya!

Cevâd Bey - Ne sûretle gitdiği der-hâtır edemiyorum [hatırlayamıyorum]. Bir sûretle gitmişdir Paşam.

Re'îs - Farz edelim ki sizden evvel gitmiş.

Cevâd Bey - Dört sene evvel sabık etmiş [yapılmış] bir mu`âmele.

Re'îs - Kendisiyle hiç muhâbere etmez mi idiniz [haberleşmediniz mi]?

Cevâd Bey - Hâyır efendim. Hiçbir muhâberem yokdur Paşa hazretleri.

Re'îs - Dâ'irenizden geçen ve Teşkilât-ı Mahsûsa'da bulunan bir kumandanla hiç muhâbere olmaz mı?

Cevâd Bey - Varsa dâ'iresinde mevcûddur Paşa hazretleri. O vakit Teşkilât-ı Mahsûsa nâmına gelen evrâk re'sen [kendi kendine] bendenize gelmezdi.

Re'îs - Sizin idâre etdiğinize göre cebhede kaç dane kumandanınız olur. İki, üç veyâhûd beş kişiden `ibâretdir. Onları tanımamak olmaz.

Cevâd Bey - Onları buradan kıta`âta [bölükler] gitdikden sonra bizim onlar üzerinde ne hakk ve salâhiyetimiz [yetkimiz] var Paşa hazretleri?

Re'îs - Teşkilât-ı Mahsûsa size merbût [bağlı] değil mi?

Cevâd Bey - Mu`âmelât [işler] i`tibâriyle, ihtiyâcları nokta-yı nazarından [açısından] Harbîye Nezâreti'nden almış olduğumuz emirleri teblîğ etmekden [bildirmekten] `ibâretdir. ***<64SI>***

Re'îs - Kumandanlara teblîg etmez mi idiniz?

Cevâd Bey - Paşa hazretleri buradan gitdikden sonra bir `alâkaları kalmıyor. Gelen emirler görülecek olursa, aldığım emirlerin sûret-i cereyânından da anlaşılır; nazar-ı dikkatlerini istirhâm [rica] ederim. Paşa hazretleri, ne sûretle mu`âmele sabık etmiş [yapılmış] ise hepsi meydândadır.

Re'îs - Peki. Oradaki kumandanlar gerek eşyâ' ve levâzım ve sâ'ir husûsâtda [diğer maddelere] ihtiyâcları olub orduca tedârik edemezlerse [hazırlanmazsa] size mürâca`at etmezler mi idi?

Cevâd Bey - Bendeniz der-hâtır edemiyorum [hatırlayamıyorum]; etmiş iseler bile Paşa hazretleri kendi ordularına mürâca`at etmeleri buradan yazılmışdır. Gitdikden sonra tabî`î böyle bir `alâkaları kalamaz.

Re'îs - Demek ki siz hiç kumandanları bilmiyorsunuz öyle mi?

Cevâd Bey - Ne kumandanları Paşa hazretleri?

Re'îs - Teşkilât-ı Mahsûsa'nın cihet cihet [her yön için] kumandanları vardı.

Cevâd Bey - Bendeniz cihet kumandanlarını bilmiyorum. Bendenizin bildiğim gönüllü kıta`âtı [bölükleri] vardı ve ondan sonra elde bulunanlar sevk edildi ve bundan sonra da hiç mevcûdları kalmadı ve ihtimâl o esnâda Ardahan ric`ati [geri çekilmesi] ve sâ'iresi üzerine, giden kıta`ât ordulara dâhil oldular. Bu orduların kumandanları vardır. Îcâb ederse onlara sorarsınız ve kendileri bugün kadroya huzûr-ı tâmm olarak[tam bir huzur ile] dâhil olmuş, iş görmüş...

Re'îs - İstîzâh etmek [açıklanmasını] istediğim husûsu anlatamayorum gâlibâ. Şimdi gerek sizden evvel ve gerek sizin zamânınızda sevk edilmiş olan kıt`aların başına bir kumandan koymaz mı idiniz?

Cevâd Bey - Paşa hazretleri! İstirhâm [rica] ediyorum, `arz edeyim: bendenizin gönderdiğim kıt`alar tabî`î doğrudan doğruya ordu kumandanlığının emriyle gönderiliyor. Bu emirler var Paşa hazretleri. Bu emri aldıkdan sonra ben orduya gönderiyorum.

Re'îs - Berâberce bir kumandan, bir zâbit [subay] göndermez mi idiniz?

Cevâd Bey - Elbette zâbitleri var.

Re'îs - O meyânda [arada] daha başkalarına da vazîfe verilmiş. Bahâ'e'd-dîn Şâkir Bey bunların `umûmuna [hepsine] birden kumandan verilmiş.

Cevâd Bey - Bendenizin bundan ma`lûmâtım [bilgim] yokdur. Zâten o vakit burada değildim Paşa hazretleri. Tabî`î ben o mu`âmeleden [işten] mes'ûl [sorumlu] olamam.

Re'îs - Sizin tarafınızdan bunlardan ba`zılarına çekilmiş telgraflar elde etmişler. Bunlar nedir?

Cevâd Bey - Olabilir efendim. Mu`âmelât [işler] i`tibâriyle bir şu`bedir. Vazîfesini görüyorum ve getiriyorlar. Harbîye Nezâreti'ne merbût [bağlı] bir şu`bedir. Harbîye Nezâreti'yle olan ihtiyâcını verdiğimiz gibi onlara da cevâb vermek lâzım gelmişdir, her neden `ibâretse cevâb verilmişdir.

Re'îs - Şu hâlde onlara karşı emir kumandaya `â'id hiçbir emriniz yok mu? *<65Sa>*

Cevâd Bey - Nasıl olabilir Paşa hazretleri, nasıl emir verebilirim: ordu emrine gitdikden sonra bendenizin ne `alâkam kalır. Bendeniz Harbîye Nezâreti'nin diğer buradaki efrâd ve zâbitânının [subayların] harc-ı râhlarını [yol masraflarını] ve mu`âmelât-ı resmîyesini [resmî işlerini] îfâ' etdiğim [yaptığım] gibi onlar da buradan gitdikden sonra bendeniz ile bir `alâkaları kalamaz.

Re'îs - Tecziye husûsâtına [cezalandırma konularına] dâ'ir emir verir miydiniz?

Cevâd Bey - Tabî`î tecziye [cezalandırma] içün biz emir veremeyiz.

Re'îs - Hiç öyle bir emir hâtırınıza gelmiyor mu?

Cevâd Bey - İstintâk edildiğim [sorgu hâkimliğinde sorgulandığım] zamân böyle bir şey' sordular.

Re'îs - Tahattur etdiniz [hatırladınız] mi?

Cevâd Bey - Yalnız böyle bir telgraf çekildiğini tahattur ediyorum [hatırlıyorum]. Fakat esbâbını [sebeplerini] da bilmiyorum. Bu yolda bir şey' getirdiler ve onu bir şu`be telakkî [kabul] ederek imzâ' etdiğimi hâtırlıyorum. Fakat ne yolda ve ne içün olduğunu ve esbâbını iyice der-hâtır edemiyorum [hatırlayamıyorum].

Re'îs - Şu hâlde şu`bece te`âmül [gelenek olan] ta`kîb olunmuş olacak. Eslâfınızın [sizden öncekiler] zamânında o yolda emirler veriliyormuş ki size de getirmişler?

Cevâd Bey - Bu, bir vak`a olabilir, bir sebeb olabilir. Cevâb vermek îcâb eden bir şey' olabilir. Bi't-tab` dosyaları vardır. Me'mûrları vardır. İş nasıl cereyân etmiş ise mazbût ve muntazamdır [yazılı ve düzenlidir].

Re'îs - Esâsını söyleyin. Tecziye [cezalandırma] hakkında emir vermek sizin vazîfeniz mi idi, değil mi idi?

Cevâd Bey - Olamaz Paşa hazretleri.

Re'îs - Olamadığına göre böyle bir emriniz var. Siz de der-hâtır ediyorsunuz [hatırlıyorsunuz]. Bu, eslâfınızca [sizden öncekilerce] müte`âmil [genelleşmiş/âdet olmuş] bir şey' mi, yoksa bir vak`a-yı münferide [tek olay] mi?

Cevâd Bey - Vak`a-yı münferide [tek bir olay] olacak Paşa hazretleri. Bunu şu`be tutmuş, bana göndermişler. Şu`benin me'mûrları, bir mu`âmelenin [işin] netîcesini diğer şu`belerden getirdikleri gibi bunları da imzâ'lamağa mecbûrum.

Re'îs - Okumadan mı imzâ' eder idiniz?

Cevâd Bey - Tabî`î efendim. Bana hulâsaten [özet olarak] anlatmışlardır.

Re'îs - Dâ'ire-i istintâka [sorgu hakimliğine] gönderdikleri telgraf nasıldı?

Cevâd Bey - Telgrafın kendisini görmedim. Böyle bir telgraf imzâ' etmişsiniz dedi. Evet telgrafı der-hâtır ediyorum [hatırlıyorum]; dedim. Böyle bir telgraf getirdiler, imzâ' etdim. Orada bir adamın münâsebetsizliğini yazdık. Belki tecziyesi [cezalandırılması] ihmâl edilir. Ondan başka bir şey' yokdur. Mâdâm orada hükûmetin, müfrezelerin henüz girmiş olduğu bir yerde bir münâsebetsizlik olduğunu kimse ârzû etmez ve kimse istemez ki fenâlık vuku`a gelsin. Sirkat etdiği [çaldığı] şey'leri buraya göndermiş ve onların da buradan alınmasını yazmış. Bunun üzerine bunların i`âde edilmesiyle berâber bunun tecziyesi [cezalandırılması] ihmâl edilmesin, diye yazılmış. *<655l>*

Re'îs - Çetece tecziyesinden [cezalandırılmasından] maksad nedir? Ne ma`nâ çıkıyor?

Cevâd Bey - Tabî`î orada bulunan zevât [kişiler] tarafından bunuwn tecziyesi te'emmül edilsin [iyice düşünülsün].

Re'îs - Başka?

Cevâd Bey - Başka bir şey' olamaz. Bir şey'den `ibâretdir. Böyle bir fenâlık yapdıkdan sonra onlardan bir tecziye [cezalandırma] taleb edilmişdir. Gelen evrâk olacak Paşa hazretleri.

Re'îs - Demek orada bir çete mi vardı?

Cevâd Bey - Paşa hazretleri tabî`î orada bir kumandan ile zâbitân [subaylar] ve müfreze vardı.

Re'îs - Çete ta`bîrinden maksadınız ne idi? Bir kıt`aya [bölüğe], bir müfrezeye, Harbîye Nezâreti'ne ve orduya mensûb [üye] bir kıt`aya çete ta`bîri verilmesi sahîh [doğru] midir?

Cevâd Bey - Bu, Harbiye Nezâreti'nin bir zühûlünden [dalgınlığından] `ibâret olabilir. Harbîye Nezâreti'nden gelen emirlerde `aynen bu sûretle vâki` olmuş [gerçekleşmiş], kimisine gönüllü kıta`ât [bölükler] denilmiş, kimisine çete denilmiş. Birçok şey'lerden bahs edilmiş Paşa hazretleri.

Re'îs - O çete ve gönüllü kıta`âtı [bölükleri] dedikleri hakkında, doğrudan doğruya orduya ve Harbîye Nezâreti'ne irtibâtı [bağlantısı] olan Teşkilât-ı Mahsûsa'dan değil, diyorlar.

Cevâd Bey - Onlar, doğrudan doğruya or[d]uya dâhil olmuşlar, Ardahan hezîmetinden [bozgunundan] sonra ordunun kadrosuna dâhil olmuşlar...

Re'îs - Ardahan hezîmetinden evvel?

Cevâd Bey - Bu sûretle memleket dâhiline sevk edilmiş, başka vazîfelerle tavzîf edilerek [görevlendirilerek] orduya bir mu`âvenet [yardım] olsun ve düşman arâzîsinde tahrîbât ika` etsin [yıkıcı işler yapsın], müşkilât [zorluklar] çıkarsın diye.

Re'îs - Ardahan'ın tahliyesinden evvel ordu emrine merbût [bağlı] değil mi idiler? Harbîye Nezâreti'ne merbût değil mi idiler?

Cevâd Bey - Şübhesiz Paşa hazretleri.

Re'îs - Siz diyorsunuz ki "Ardahan'ın şey'inden sonra... (Kâtibe hitâben) Deminki ifâdelerini bir kerre okuyunuz (ifâdesi okunur) doğrudan doğruya Ardahan'ın sukûtundan [düşmesinden] sonra ordunun kadrosuna dâhil olmuşlar. Evvelce düşman arâzîsine gönderilmişdir ve düşmana müşkilât [zorluklar] çıkarmağa me'mûr edilmişdir."

Re'îs - Ya`nî ondan evvel Harbîye Nezâreti'ne merbût [bağlı] değilmiş gibi görünüyor.

Cevâd Bey - Seferberlik zamânında Paşa hazretleri.

Re'îs - Peki, Harbîye Nezâreti'ne merbût bir müfrezeye çete ta`bîri ıtlâkı [söylenmesi] sahîh [doğru] midir? Ve buna verilen emirde çetece tecziye ediniz [cezalandırınız] denilir mi?

Cevâd Bey - V'Allahi efendim geçen mu`âmele [iş] üzerine bir telakkîden [anlayıştan] efendim.

Re'îs - Şu`besi kimdir?

Cevâd Bey - Zâbitân [subaylar] var efendim. <66R>

Re'îs - Kimdir? İsmini söyleyiniz de soralım.

Cevâd Bey - Emniyet-i `Umûmîye [Emniyet Genel] Müdîri `Azîz Bey, Doktor Nâzım ve `Âtıf beyler ve sonra Muhtâr Bey, Rızâ' Bey.

Re'îs - Bunların hangisi getirmiş?

Cevâd Bey - Bunlar, ya`nî Muhtâr Bey, Rızâ' Bey bu mu`âmelâtı [işleri] bana getirirlerdi, zâbitân [subaylar] getirirdi.

Re'îs - Hepsi birden mi? Bu hangisine `â'id bir vazîfedir?

Cevâd Bey - Rızâ' Bey'e `â'id olacak. Ekseri [çoğunlukla] mu`âmelâtı [işleri] Rızâ' Bey ve Muhtâr Bey getirirler idi.

Re'îs - İ`lân-ı harbden sonra meb`ûs Sûdî (?) Efendi'nin Ardahan cihetlerine [taraflarına] gitmesinden ve oradaki sûret-i hareketinden ma`lûmâtdâr [haberli] mı idiniz?

Cevâd Bey - Ma`lûmâtım [bilgim] yok Paşa hazretleri.

Re'îs - Pâzâr ertesi günü sâ`at onda.

Muhâkemenin Hitâmı [sonu]

Sâ`at	Dakîka
3	30

Dîvân-ı Harb-i `Örfî Zabıt Hey'etine Me'mûr
`Âbidin Dâver

Re'îs: **Ferîk Mustafâ Nâzım Paşa**
A`zâ: **Mîrlivâ' Zekî Paşa, Mîrlivâ' Mustafâ Paşa, Mîrlivâ' `Alî Nâzım Paşa, Mîralay Receb Ferdî Bey**
Müdde`î-i `Umûmî [savcı] Baş Mu`âvini: **Cemîl Bey**

BEŞİNCİ MUHÂKEME*

Çahârşenbe: 14 Mayıs 335

Vicâhen [yüzlerine karşı] Muhâkemesi İcrâ' Edilen [yürütülen] Maznûnların [sanıkların] Esâmîsi [isimleri]: **Midhat Şükrü Bey, Ziyâ' Gökalp Bey, Tal`at Bey, Rızâ' Bey, `Âtıf Bey, Cevâd Bey**

Gıyâben [kendileri olmaksızın] Muhâkemesi İcrâ' Edilen [yürütülen] Maznûnların [sanıkların] Esâmîsi [isimleri]: **Doktor Nâzım Efendi, Doktor Bahâ'e'd-dîn Şâkir Efendi, Doktor Rüsûhî Efendi, `Azîz Efendi**

Birinci Celse	
Sâ`at	Dakîka
1	15

Re'îs - Cevâd Bey kalsın, diğerleri gitsin. (Cevâd Bey'den gayrı [başka] maznûnîn [sanıklar] muhâkeme salonundan çıkarılır.) Geçen gün kırâ'at edileceğini [okunacağını] söylediğim telgrafı okuyacaklar. (Zabıt Kâtibi Şefîk Bey okur):

(*) *Takvîm-i Vekayi*, Nr. 3554, S. 67-90; Beşinci Muhâkeme, 14 Mayıs 1335.

Bahâ'e'd-dîn Şâkir Bey'e

Galatalı Halîl'in tecziyesi [cezalandırılması] matlûbdur [talep edilmiştir]. Emânet postahâneden istirdâd edilecek [geri alınacak-istenecek] îcâbında ahâlîye verilebileceğinin teblîği [bildirisi].

10 Kanûn-ı Sânî [Ocak] 33 Nâzım `Âtıf `Azîz

muvâfıkdır [uygundur]

8 Kanûn-ı Sânî 330

Cevâd

Esbâbı [sebepleri]: Cebânet [korkalık] ve para toplamak

Re'îs - Sizin mi? Bakınız veriniz. (Telgraf Cevâd Bey'e gösterilir.) Sizin mi? *<67Sl>*

Cevâd Bey - Geçmiş bir zamâna `â'id efendim. Tabî`î, bir mu`âmele sabık etmiş [geçmiş kalmış bir iş].

Re'îs - Yazı sizin mi?

Cevâd Bey - Öyle zannediyorum.

Re'îs - Sizin geçen gün bunun bir def`a vâki` olduğunu söylemişdiniz. Hâlbuki daha başkaları var, okuyacaklar.

Cevâd Bey - Der-hâtır etmiyorum [hatırlamıyorum] Paşa hazretleri.

Re'îs - Okuyun.

(Zabıt Kâtibi okur.)

Trabzon Vilâyetine

Teşkilât-ı Mülkîye'ye me'mûr Ahmed Eyyüb Bey'le refîklerine [arkadaşlarına] verilmek üzere *<68Sa>* telgrafla elli lira-yı `Osmânî gönderilmişdir. Hemân `avdetlerinin [dönmelerinin] kendilerine tefhîm etdirilmesi [bildirilmesi]. Sâ 7 Mart 331

Merkez Kumandanı

Cevâd

Re'îs - Bir dâne daha var. Geçen sefer para göndermediğinizi söylemişsiniz. Hâlbuki para gönderdiğinize dâ'ir de telgraf var.

Cevâd Bey - Der-hâtır etmiyorum [hatırlamıyorum] Paşa hazretleri. Tabî`î bu, bir mu`âmeledir [işlemdir]. Dosyaları var. Tedkîk edilirse [incelenirse] ne içün gönderilmiş olduğu meydâna çıkar efendim.

Re'îs - Bu adamlara bu parayı ne içün verdiniz?

Cevâd Bey - Hiç hâtırlayamıyorum Paşa hazretleri.

Re'îs - Teşkilât-ı Mahsûsa sizin idârenizde bulunduğu zamân `askerî idâresi idi. Hâlbuki paraları verdiğiniz adamlar, bir takım sivil me'mûrlardan `ibâretdir.

Cevâd Bey - Vaktiyle bir takım sivil me'mûrlar gitmiş. Onlar geriye gelmiş, yine gönderilmişler. Bunlara lâzım gelen harc-ı râhlar [yol masrafları] tabî`î te'dîye ediliyor [ödeniyor].

Re'îs - Vaktiyle kim göndermiş?

Cevâd Bey - Dosyalarında vardır Paşa hazretleri.

Re'îs - Ya`nî yine idâre-i `askerîye nâmına olarak mı gönderilmiş?

Cevâd Bey - Evet yine idâre-i `askerîye nâmına gönderildi. Bunlar başka bir nâma gönderilmedi.

Re'îs - Telgrafnâmenin zîrinde [altında] bir hâşiye [not] var: Böyle mühimm [önemli] telgrafların asıllarının istirdâdı [geri alınması] kâ`idedendir [usuldedir], hıfz olunmak [korunmak] üzere Teşkilât-ı Mahsûsa'ya; diyorsunuz. Bu ne demekdir?

Cevâd Bey - Nasıl Paşa hazretleri?

Re'îs - Okuyunuz.

(Zâbıt Kâtibi okur):

Teşkilât-ı Mahsûsa'ya

Telgrafların asıllarının i`âdesi usûlü iktizâsından [gereğinden] olmağla orada hıfzı [korunması]

Fî 8 Minhü

Cevâd

Cevâd Bey - Harbîye Nezâreti tarafından telgraflar bu sûretle alınsın diye bir emir verilmiş olacak Paşa hazretleri.

Re'îs - Peki neden dolayı buna lüzûm görülmüş?

Cevâd Bey - Paşa hazretleri mutlaka bir emir dâhilinde olacak. Çünki bunlar, dosyasında mevcûddur, zâyi` [kayb] olmuş şey'ler değil. Kâmilen [tam olarak] duruyor. Herhâlde bunu sorub anlayabiliriz Paşa hazretleri. Bu telgraf mes'elesi zannediyorum ki Harbîye Nezâreti'nden...

Re'îs - Kendi yazınız mıdır?

Cevâd Bey - Bakayım efendim. Asılları olacak. Yine getirilmiş, dosyaya konulmuş olacak.

Re'îs - Havâle etdiğiniz yazı sizin değil mi?

Cevâd Bey - Yazı benim olacak Paşa hazretleri. ***<68Sl>***

Re'îs - Bir daha baksın.

Cevâd Bey - Bu yazı benimdir. Telgrafın yazısı benim değil.

Re'îs - Havâle etdiğiniz yazı?

Cevâd Bey - Öyle zannediyorum ki benimdir.

Re'îs - Siz kendi yazınızı tanımıyor musunuz?

Cevâd Bey - Zannederim ki benim efendim.

Re'îs - Tekrar gösteriniz.

Cevâd Bey - Bu benim yazım. Telgraf yazısı falân bendenizin değil efendim.

Re'îs - Böyle mühimm [önemli] evrâkın aradan kaldırılması dosyaların karma karışık olmasını intâc ediyor [sonucunu doğuruyor]. Bu, Dîvân-ı Harb'in nazar-ı dikkatini celb ediyor [dikkatini çekiyor]. Esbâbını [sebeplerini] îzâh eder misiniz?

Cevâd Bey - Bendeniz bu mes'eleye âgâh olmadığım cihetle [habersiz olduğum için]... Bendeniz bir mes'eleden dolayı tevkîf edilmişdim [tutuklanmıştım]. Dosya me'mûrları vardır. Bendenizin uğradığım bile vâki` değildir. Hattâ bendeniz dosyaların nerede olduğunu bile bilmem. Çünki `Alî Baş Hem-pâ Bey vefât etdi ondan sonra Hasan Tosun Bey geldi, sonra değişdirildi, ondan sonra tasfîyesi-

ne me'mûr hey'et geldi. Tekrar tasfîyesine me'mûren [görevli olarak] orada bulunan zâbitân [subaylar] devâm etdiler.

Re'îs - Peki ama, me'mûriyetiniz îcâbınca evrâkı mühimm [önemli] sûretde hıfz etmeği [korumayı] düşünmediniz mi?

Cevâd Bey - Hayır. Çünki Harbîye Nezâreti'ne tâbi` bir şu`be, bir dâ'ire-yi resmîye oldukdan sonra nasıl elimi sürebilirim! Ne dosyaları ve ne de yerlerini bilirim.

Re'îs - Bunları kimler bilir, kimlerden aramalı?

Cevâd Bey - Efendim Muhtâr Bey ve Hüsâme'd-dîn Bey nâmında iki kişi idi. Ali Baş Hem-pâ Bey'in vefâtından sonra Mîralay Hasan Tosun Bey geldi. Onlar bakdılar. Bendenizin dört seneden beri `alâkam kesildi.

Re'îs - Söylediğiniz zâtların adresini de söyleyiniz, anlamadım.

Cevâd Bey - `Alî Baş Hem-pâ Bey'in vefâtından sonra Mîralay Tosun Bey geldi ve ondan sonra tasfiyesine tekrar bir emir gelmiş. Tasfîyesinden sonra da Hüsâme'd-dîn Bey me'mûr edilmiş.

Re'îs - Rütbesi?

Cevâd Bey - Ka'im-makam.

Re'îs - Muhtâr Bey'in rütbesini de söyleyiniz.

Cevâd Bey - Zannederim, yüzbaşı Paşa Hazretleri. (Okur):

İstanbul Muhâfızlığı'na

Ahîren [son olarak] ilgâ olunan [yürürlükten kaldırılan] Umûr-u Şarkîye [doğu işleri] Dâ'iresi'nin mevcûd dosya ve hesâbâtının tasfîyesi mu`âmelatıyla [işleriyle] iştigâle me'mûr ka'im-makam Hüsâme'd-dîn Bey'e eski Jandarma Dâ'iresi'nde Merkez Kumandanlığı şu`abâtı [şubeleri] kurbunda [yakınında] münâsib bir odanın tahsîs ve ira'esi [ayrılması ve verilmesi] ricâ olunur.

Erkân-ı Harbîye-yi `Umûmî Re'îsi [Genelkurmay başkanı]
Cevâd

<69Sa>

Cevâd Bey - Erkân-ı Harbîye-yi `Umûmîye Re'îsi Cevâd Paşa İstanbul Muhâfızlığı'na yazıyor. Bu ka'im-makam Hüsâme'd-dîn Bey, daha evvelce de mülgâ [yürürlükten kaldırılmış] Yıldırım Ordusu'nda idi. (Okur):

Merkez Kumandanlığı'na

Mahremdir [gizlidir]

Mülgâ Umûr-u Şarkîye [yürürlükten kaldırılmış Doğu İşleri]

-Bi'l-`umûm [bütün] evrâkını Erkân-ı Harbîye-yi `Umûmîye riyâset-i celîlesine teslîm edecekdir.

-Kasalarını muhâsebe me'mûrlarını ve muhâsebe evrâkını Muhâsebât Müdîriyet-i `Umûmîyesi'ne teslîm edecekdir.

-Eşyâ'-yı `askerîye Harbîye Dâ'iresi'ne teslîm olunacakdır.

Levâzım " "

- Zâbitânın [subayların] muhassasâtına [maaşlarına] `â'id mu`âmelât [işler] kemâ-kân [eskisi gi-

bi] Merkez Kumandanlığınca îfâ' olunacak [yapılacak] ve Mu`âmelât-ı Zâtîyeden yeni vazîfe me'mûriyetleri teblîğ oluncaya [bildirilinceye] kadar Merkez Kumandanlığı mûmâ-ileyhime [adı geçene] merci` kalacakdır [başvuracaktır].

-Binâ' âsâyiş şu`besine teslîm olunacakdır.

-Makedonyalı ve Trakyalı ve sâ'ir memâlik-i müstevlîye [işgal edilen memleketlerin] ahâlîsinden gönüllü efrâdın terhîs mu`âmelâtı ve bunların celb [çağırılma] ve sevkinde hizmet eden vücûhdan [ileri gelenlerden] kırk kişinin umûru Ordu Dâ'iresi'nce görülecekdir.

Harbîye Nâzırı nâmına müsteşâr
`İsmet

Re'îs - Hangi târîhde?

Cevâd Bey - Birisi efendim geçen otuz dört senesinin on birinci ayının on beşinde gelmiş. Bir dânesi de `aynı ayın yirmi dördünde gelmiş.

Re'îs - Kâğıdları verir misiniz? Selefiniz Halîl Paşa tarafından Midhat Şükrü Bey'e keşîde olunan [çekilen] ve şimdi okunacak olan telgraflar Teşkilât-ı Mahsûsa ile cem`iyetin münâsebetini pek güzel anlatıyor. Ne dersiniz?

(Zabıt Kâtibi okur.)

Midhat Şükrü Bey Efendiye

13 Teşrîn-i Sânî [Kasım] 330

Muhterem [saygıdeğer] Kardeşim

İzmid, Bursa, Bandırma, Balıkesir ve daha münâsib mahallerdeki Kâtib-i Mes'ûller [parti sekreterleri] vâsıtasıyla mahremâne [gizli olarak] olarak ber-vech-i âtî hâssayı [aşağıdaki niteliklere] hâ'iz [sahip] efrâdın nihâyet bir haftaya kadar celb [çağrılmaları] ve cem`i [toplanmaları] imkânının bulunub bulunmadığının isti`lâmıyla [yazılı olarak] inbâ'sı [haber verilmesi] mercudur [rica edilmiştir].

`Azîz `Âtıf Nâzım Halîl
İzmit Mutassarıflığı'na

C: 15 Teşrîn-i Sânî [Kasım] 330

Ser-kerde [çetenin başında] olan üç kişinin `â'ilesine beşerden on beş lira i`tâ ediniz [veriniz]. Para postadadır. Bu telgrafı sevk me'mûruna göstererek çet[e]cilik içün gelmek isteyen yüz kişiyi `asker olarak yola çıkarınız ve buraya da ma`lûmât [bilgi] veriniz. Mahbûsînin [hapsedilmiş olanların] tahlîyesi içün nezâretden emir verilecekdir.

16 Teşrîn-i Sânî 330 Halîl <*69SI*>

Re'îs - Ne dersiniz?

Cevâd Bey - Paşa hazretleri, bidâyet-i mes'elede [meselenin başlangıcında] bu efrâdın celb ve cem`i [çağrılmaları ve toplanmaları] husûsunda muhâbere olunmak [haberleşme] ihtimâli vardır. Bendeniz zamânımda, sırf mu`âmelât-ı resmîye [resmî işler] ile ve aldığım emirler dâhilinde hareket etmişimdir, Paşa hazretleri.

Re'îs - Bidâyetdeki [başlangıçtaki] vaz`iyet ne idi? Onu îzâh ediniz.

Cevâd Bey - Ben de bilmiyorum Paşa hazretleri. Bendeniz Avrupa'da bulunduğumu `arz etmişdim [söylemiştim]. O zamân henüz gelmişdim. Ne evvelce sebk eden mu`âmeleye [yapılmış olan işe] ve ne de teşkilâta `â'id bir ma`lûmâtım [bilgim] vardır.

Re'îs - Sebk eden mu`âmeleye [yapılmış olan işler] peydâ-yı ıttıla` edemeyince [hakkında bilginiz olmadan] nasıl idâre-yi umûr [işleri idare] etdiniz?

Cevâd Bey - Paşa hazretleri teşekkül etmiş [kurulmuş] bir şu`bedir. Aldığım emirler mûcibince [gereğince] îfâ'-yı vazîfe etdim [vazifemi yaptım]. Bunun hâricinde bendeniz kat`îyen bir vazîfe görmedim.

Re'îs - Deminden okunan telgraflarda sizin de bu gibi zevât [kişiler] ile muhâberâtda bulunduğunuz [haberleştiğiniz] anlaşılıyor. Bilmeniz lâzım geliyor. Ne için saklıyorsunuz?

Cevâd Bey - Saklamam Paşa hazretleri. Yalnız meşgûliyetim o kadar kesîr [çok] idi ki; hem de o esnâda bir zamîme-yi me'muriyetim [ilave görevlerim] vardı. Belki vazîfe-yi resmîyeyi ihmâl etmek ihtimâli dahi vardı. Çünki Çanakkal`e mes'elesi mevzû`-u bahs [sözkonusu] idi. O vakit bendenize üç tabur piyâde, iki alay süvâri ve jandarma verilmişdi. Bunların iskân ve i`âşesi [beslenmesi] ve memleketin inzibât ve âsâyişi [düzen ve güvenliği] nokta-yı nazarından [açısından] ve her gün Çanakkal`e'ye vuku`bulan [gerçekleşen] muhâcemâtın [hücumların] ve bombardımanların raporları bendenize gönderiliyordu. Sekiz sâ`at sonra İstanbul'un ne vaz`iyet alacağı ma`lûm değil [bilinmiyor]. Ve bütün hükûmet buradan nakl edecek. Bütün buranın emr-i muhâfazası bendenize ta`alluk etdiği [ait olduğu] bir zamânda.

Re'îs - Pek a`lâ bu itizârı o vakit der-miyân edüb [söyleyip] Teşkilât-ı Mahsûsa başkasına devr etmeli idiniz.

Cevâd Bey - Orada teşekkül etmiş, Harbîye Nezâreti'nce ba`zı vuku`bulan evrâkı getiriyorlar. Bendeniz de imzâ' ediyordum.

Re'îs - İşinizin çokluğundan bu işi yapamadığınızı söylüyorsunuz. O vakit neden bu işden çekilmediniz?

Cevâd Bey - Bütün mu`âmele [işlemler] dosyalarda mevcûddur, Paşa hazretleri. Bendenize gelen ve bendenize vâki` olan şey'ler o kadar fazla değildir. Çünki teşkilâtın ba`de-mâ [daha sonra] men`ine [yasaklanmasına] emir geldikden sonra meşgûliyete hâcet [gerek] kalmamışdır. Ve elde bulunan mevcûdun da kıta`âta [bölüklere], orduya sevki emri de verilmişdi.

Re'îs - Siz Merkez-i `Umûmî [genel merkez] ile Teşkilât-ı Mahsûsa'nın bir râbıtası [bağlantısı] olmadığını geçende söylediniz, değil mi?

Cevâd Bey - Bendeniz sırf resmî bir mu`âmele [iş] görüyorum, Paşa hazretleri.

Re'îs - Ya`nî Merkez-i `Umûmî ile hiçbir `alâkası yokdur, demişdiniz. Hâtırlıyor musunuz? *<70Sa>*

Cevâd Bey - Merkez-i `Umûmî'den olan adamlarla bir râbıtası [bağlantısı] olarak tanımıyorum ki Paşa hazretleri.

Re'îs - Ya`nî hiçbir münâsebet yokdur, değil mi?

Cevâd Bey - Evvelce efrâd celb ve cem`inde [çağrılması ve toplanmasında] böyle bir münâsebet olduğu anlaşılıyor. Şu telgraflardan anlaşılıyor ki vâki` olmuş.

Re'îs - Sizin idârenize geçdikden sonra vâki` olmuş muydu?

Cevâd Bey - Hiç der-hâtır etmiyorum [hatırlamıyorum], Paşa hazretleri. Sırf, me'mûriyet-i resmîye olarak tanıyorum. Ve kendilerinin vâki` olan muhâberât [haberleşmeleri] ve mu`âmelâtları [işleri] neden `ibâret ise bilemem ve gönüllü teşkilâtına nihâyet [son] verildi. Ve elde mevcûd bulunanlar da Ulukışla tarîkiyle [yoluyla] orduya sevk olunacaklar, denildi. Sûret-i sevk [sevk şekli] hakkında karargâh Üçüncü Şu`be ile münâsebetde bulununuz; diye baş kumandan vekîli yazıyor ve bendenize de bunu (elindeki kâğıdı göstererek) gönderiyor. Bundan sonra da dahâ hiçbir vazîfe kalmıyor, Paşa hazretleri.

Re'îs - Teşkilât-ı Mahsûsa hakkında İrâde-yi Senîye [padişah emri] var mıydı?

Cevâd Bey - Bilmiyorum, Paşa hazretleri.

Re'îs - Nasıl olur, İrâde-yi Senîye [padişah emri] olmadan bir dâ'ireye bir şu`be `ilâve olunur mu?

Cevâd Bey - Vallahi ma`lûmâtım [bilgim] olsa `arz ederim [söylerim], Paşa hazretleri.

Re'îs - İfâ'-yı vazîfe etdiğiniz [görev yaptığınız] dâ'irenin sûret-i teşkilini [kuruluş şeklini] bilmeden nasıl îfâ'-yı vazîfe etdiniz, ma`lûmâtım yok, olur mu?

Cevâd Bey - Harbîye Nezâreti'nden ta`yîn edilmiş memûrlar var, Paşa hazretleri. Zâbitler [subaylar] var.

Re'îs - Peki memûrlar var. Sûret-i teşekkülü?

Cevâd Bey - Harbîye Nezâreti bunu te'sîs etmiş [kurmuş], Merkez Kumandanlığı vâsıtasıyla vazîfesini tedvîr etdirmiş [döndürmüş]. Mu`âmelâtına [işlerine] tavsît etdirmiş [araç etmiş]. Bendeniz Teşkilât-ı Mahsûsa'nın ne sûretle teşekkül etdiğini [kurulduğunu], İrâde-i Senîye [padişah emri] var mı, yok mu; bendeniz bilmiyorum.

Re'îs - Dâ'ire birinci def`a mu`âmelâta başladığı zamân o İrâde-i Senîye'yi kayd etmez mi?

Cevâd Bey - Kendi dosyalarında ve teşkilâtında olacak. Harbîye Nezâreti'nce böyle bir şey' var mı? Bilemiyorum.

Re'îs - Demek sizin ma`lûmatınız [bilginiz] yok.

Cevâd Bey - Bendeniz böyle şey' hâtırlayamıyorum.

Re'îs - Sizce ma`lûmât yok demek.

Cevâd Bey - Bendeniz hâtırlayamıyorum.

Re'îs - Teşkilât-ı Mahsûsa ile Süleymân `Askerî Bey'in bir `alâkası var mıydı?

Cevâd Bey - Hîn-i teşkilinde [kurulduğu zaman] bulunmuş, Paşa hazretleri. Bendeniz öyle işitdim. O te'sîs etmiş [kurmuş].

Re'îs - Sonra ne ile mükellef [yükümlü] olmuşlar? *<70SI>*

Cevâd Bey - Kafkasya'ya gidecekdi sonra gönüllü taburunu almış, `Irak tarafına gitmiş. Oradaki bir ihtiyâc üzerine `Irak'a gitmiş. O zamân Merkez Kumandanlığı'nda Halîl Bey vardı.

Re'îs - Süleymân `Askerî Bey'in Merkez-i `Umûmî [genel merkez] ile bir râbıtası [bağlantısı] var mı idi?

Cevâd Bey - Bendeniz Süleymân `Askerî Bey'i teşhîsden [tanımaktan] bile `âcizim. Görmedim, tanımam ve kendisine tesâdüf etmedim [rastlamadım] bile.

Re'îs - Bahâ'e'd-dîn Şâkir Bey'in Tal`at Bey'e Dâhilîye Nâzırı sıfatıyla çekilmiş bir telgrafı var. O,

Bahâ'e'd-dîn Şâkir Bey'in Teşkilât-ı Mahsûsa ile `alâkası olduğunu gösteriyor. Hattâ harekât-ı harbîyeye [harp hareketlerine] bile müdâhale ediyor. Okuyunuz.

(Zabıt Kâtibi okur.)

Dâhilîye Nâzırı Tal`at Bey vâsıtasıyla Merkez-i `Umûmî'ye [genel merkeze]

İsmâ`îl Hakkı Bey'in vusûlü [gelmesi] üzerine ben karargâhda vazîfenin hitâmını [sonunu] zâten görerek Artvin'deki kuvvetin başına geçmek üzere istihzârâtda [hazırlıklarda] bulunuyordum. Teşkilât-ı Mahsûsa içün cebhâne kısmen dün geldi. İsmâ`îl Hakkı Bey'le görüşüb boş durmakda olan martinleri, dağıtılması düşünülen `amele taburlarındaki İslâmlara verilirse Artvin'den Murgul'a kadar sarkan ve her bir vesâ'itden [araçlardan] mahrûm [yoksun] teşkilâta bir mikdâr kuvvet `ilâve etmiş olurum. Pasinler'de iki yüz elliye karîb [yakın] güzîde [seçkin] atlılarım var. Bunları Artvin'e nakl etmek veyâhûd ordunun arka ve yanlarında istihdâm etmek husûsunda bir karar ittihâzı [kabulü] zamânı henüz hulûl etmemişdir [gelmemiştir].

Bahâ'e'd-dîn Şâkir

-zahrında (arkasında)-

Bahâ'e'd-dîn Şâkir Bey'e

Mâdem ki orada işiniz kalmamışdır. Artvin mes'elesinden daha mühimm [önemli] bir vazîfeyi der-`uhde etmek [üstlenmek] üzere Trabzon'a hemen hareket ediniz. Buradan hareket edecek olan Ya`kûb Cemîl Bey size lâzım gelen îzâhât ve ta`lîmâtı [emirleri] getirecekdir.

17 Teşrîn-i Sânî [Kasım] 330

Re'îs - Görüyorsunuz ki Bahâ'e'd-dîn Şâkir Bey'in Teşkilât-ı Mahsûsa ile şiddetle `alâkası var. Harekât-ı `askerîye [askerî hareketler] hakkında bile mütâla`a [düşüncesini] der-miyân ediyor [söylüyor].

Cevâd Bey - `Arz etdim, Paşa hazretleri...

Re'îs - Sonra size yazmıyor, Dâhilîye Nezâreti'ne yazıyor.

Cevâd Bey - Bendenizin zamânımda gidenler muntazaman [düzenli olarak] teşekkül etmiş [kurulmuş] gönüllü kıta`âtıdır [bölükleri]. Bendeniz bunları sevk etdim. Daha evvel gidenlerden haberim yokdur.

Re'îs - Şimdi şu telgrafnâmeden ne anlıyorsunuz? Teşkilât-ı Mahsûsa'ya Bahâ'e'd-din Şâkir Bey'in me'mûriyeti anlaşılmıyor mu?

Cevâd Bey - Anlaşılır, Paşa hazretleri.

Re'îs - Sonra size gelen telgrafı Teşkilât-ı Mahsûsa –kumandanın mı, re'îsinin mi ne ise, ne sıfatla o me'mûriyeti îfâ' etmiş [yapmış] ise– sizin makamınıza <*71Sa*> çekmeyüb de Dâhilîye Nezâreti'ne çekmesi de ayrıca nazar-ı dikkati celb ediyor [dikkat çekiyor]. Siz bunu nasıl telakkî [kabul] ediyorsunuz?

Cevâd Bey - Bendeniz telgrafın târîhini bilmiyorum efendim. O zamândan muhâbere etmek [haberleşme] imkânı bu sûretle bulunmuş olacak.

Re'îs - Nasıl olur efendim!

Hulûsî Bey (Da`vâ Vekîli) - Müsâ`ade buyurur musunuz, telgrafın târîhini?...

Re'îs - Söylüyorum efendim 17 Teşrîn-i Sânî [Kasım] 330.

Hulûsî Bey (Da`vâ Vekîli) - Cevâd Bey'in me'mûriyeti esnâsında değil.

Re'îs - Evet, biz de Cevâd Bey'in me'mûriyeti esnâsında demedik. Ya`nî bu telgrafın Tal`at Paşa'ya keşîde olunması [çekilmesi], Teşkilât-ı Mahsûsa ile Bahâ'e'd-dîn Şâkir Bey'in ve dolayısıyla Merkez-i `Umûmî'nin [genel merkezin] `alâkası olduğunu açık bir sûretde gösteriyor, siz tasdîk etmiyorsunuz [onaylamıyorsunuz].

Cevâd Bey - `Arz etdiğim [söylediğim] gibi Paşa hazretleri bendeniz bulduğum me'mûrları Harbîye Nezâreti nâmına biliyorum. Diğer bir sûretle burada vazîfe görüyorlar, diye telakkî [kabul] etmedim.

Re'îs - Siz hangi târîhde me'mûriyeti der-`uhde etdiniz [üstlendiniz]?

Cevâd Bey - 15 Kanûn-ı Evvel [Aralık] 330'da.

Re'îs - Demek ara yerde tahmînen bir buçuk ay kadar bir fark var!

Cevâd Bey - Evet efendim, sonra zâten ne olduğunu bilmiyorum. Ardahan veyâ Kafkas harekâtı başka bir şekle girdi. Bizimkilerin Üçüncü Ordu emrine gönderilmesi içün emir verildi. Ve hattâ artık gönüllü teşkiline [kurulmasına] imkân kalmadığı yazıldı. Müsâ`ade buyurursanız Paşa hazretleri, Teşkilât-ı Mahsûsa gönüllü kıta`âtına [bölüklerine] dâhil olmak içün Karesi hapishânesinde bir mahbûs kaçıyor. Biz bunu tevkîf ediyoruz [tutukluyoruz]. Havâle ediyorum. Kendisini Teşkilât-ı Mahsûsa'ya gönderiyorlar. Yaralı imiş hastahâneye konulmuş. Sonra Polis Müdîriyeti ma`rifetiyle [aracılığıyla] yine tevkîfhâneye gönderiliyor. Yine buradan yazıldığı hâlde Teşkilât-ı Mahsûsa da cevâb veriyor diyor ki: (okur)

Merkez Kumandanlığı'na

Merkum [zikredilen] mahkûm efrâddan olub emsâli misillü gönüllü taburuyla sevk edilecek iken mecrûhiyeti [yaralanmış olması] münâsebetiyle hastahâneye yatırılarak hastahâneden afiyetyâb olmuş [sağlığına kavuşmuş] ise de ahîren [daha sonra] verilen emir üzerine sevk edilmeyerek Karesi livâ'lığına i`âde kılınmış olduğu Teşkilât-ı Mahsûsa'ca mazbût ma`lûmât cümlesinden [yazılı bilgiler arasında] bulunmakla i`âde kılınır. 10-2-331

Teşkilât-ı Mahsûsa'da
Binbaşı
Hüsâme'd-dîn

Cevâd Bey - Gönüllü kıta`âtı [bölükleri] içün birkaç dâne ihzâr [hazır] edilmişleri var. Onların da sevklerini emr etdiler. Bizde bir mu`âmele kalmadı.

Re'îs - Hangi târîhde?

Zabıt Kâtibi Şefik Bey - 10-2-331; Nîsân demek olacak. ***<71Sl>***

Re'îs - Peki gidiniz (Cevâd Bey çıkar.) Midhat Şükrü Bey'i getiriniz.

**Mişon Vantura Efendi (Da`vâ Vekîli)** - Re'îs Paşa hazretleri bir şey' ifâde edeceğim. Bütün ifâdât [ifadeler] zabta [kayda] geçer. Fakat hâ'iz-i ehemmiyet [öneme sahip] mevâddan [işlerden] biri de maznûnînin [sanıkların] esnâ-yı ifâdedeki evzâ`ıyla [halleriyle] ve ifâdedeki samîmîyetidir. İfâdenin samîmîyeti, sâdeliği tesbît edilmez [görülüp, gösterilemez] hâtırada menkûş [işlenmiş] kalır. Verilen cevâbdaki sâdelik ve samîmîyet hâtıra-yı devletlerinde menkûş kalmasını istirhâm [rica] ediyorum.

Re'îs - Tabî`î efendim.

(Midhat Şükrü Bey getirilir.)

Re'îs - Şükrü Bey efendi! Merkez-i `Umûmî [genel merkez] nizâmnâmesi [tüzüğü] mûcibince [gereğince] sarf-ı mesâ`î etdiğiniz [çalıştığınız] işlerden gayrı şey'lerle meşgûl olmadığınızı söylemişdiniz.

Midhat Şükrü Bey - Ne gibi, Paşa hazretleri?

Re'îs - Ya`nî hükûmet işleriyle ve sâ'ire ile.

Midhat Şükrü Bey - İcrâ' işleriyle.

Re'îs - Hâlbuki Haleb'e gönderilen Nesîmî Sârım ve `Alî Beylerin vilâyetin işlerine müdâhale ederek kesb-i kuvvet [kuvvet kazanmak] ve vilâyetde ihrâz-ı ehemmiyet [önem elde etmek] dâ`iyesinde [arzusunda] bulundukları için her ikisinin de i`âde edildiklerini Haleb vâlî-yi esbakı [eski valisi] Celâl Bey ifâde ediyor. Demek ki hükûmet memûrlarına da müdâhale ediyorlar.

Midhat Şükrü Bey - Evvelce meşrûtiyetin i`lânını müte`âkib [ardından] müdâhale ediyorlardı, fakat fırka-yı siyâsîye hâline girdiğimiz zamân bu müdâhalenin önü alındı. Hattâ son zamânlarda böyle hükûmet işlerine ve sâ'ir şey'lere müdâhale etmemeleri içün kâtib-i mes'ûllerimize [parti sekreterlerimize] ta`mîmen [genelge olarak] yazdık. Böyle haber aldıklarımızı, ya`nî hükûmet işlerine müdâhale edenleri ihrâc etdik ve Sârım Bey de birçok zamânlar kâtib-i mes'ûllükde kullanılmadı. Vâlîlerden ve sâ'ir yerlerden haber aldıkça bunlara dâ'imâ mâni` oluyorduk. Eskiden kalma bir mantalite idi. Ma`amâ-fîh [bununla beraber] bu zihniyetin üzerine yürüdük ve son zamânlarda tamâmiyle muvaffak olmuşduk.

Re'îs - Hey'ât-ı merkezîyeden [merkez kurulundan] birçok şikâyetnâmelerin Merkez-i `Umûmî'ye vürûd edüb [gelip] makamât-ı `â'idesine takdîm kılındığı ve hattâ Hey'et-i Vükelâ [bakanlar kurulu] hakkında vuku` bulan şikâyâtın [şikâyetlerin] da Meclis-i Meb`ûsân'da fırka a`zâlarına [üyelerine] takdîm olunduğu evrâk-ı istintâkîyenizdeki [sorgu hakimliğindeki evrakınızdaki] ifâdenizden anlaşılıyor, ne dersiniz?

Midhat Şükrü Bey - Doğrudur efendim. Kâtib-i mes'ûllerimizden [parti sekreterlerinizden], efrâd-ı ahâlîden, her tarafdan bize şikâyetler gelirdi. Tabî`î bunları yırtub atmak ve hiç ehemmiyet [önem] vermemek de olurdu. Fakat ba`zı vatanî şey'ler olduğu, ba`zı sû'-i isti`mâlât bulunduğu içün bunları `â'id olduğu nezâretlere gönderiyorduk. Fakat onları yapub yapmamak hükûmetin vazîfesi idi. Biz ma`lûmât kabîlinden [bilgi türünden] bunları gönderirdik. Hattâ efrâddan bile bize mektûb şeklinde bir şey' gelse ma`lûmât kabîlinden bu sû'-i isti`mâlin önünü almak için hükûmete dâ'imâ ma`lûmât [bilgi] verirdik. Hattâ ba`zı cihetlerde [yönlerde] çok ısrâr ederdik. Muvaffak olamayınca fırkada da bahs ederdik. Fırka arkadaşlarına, meb`ûslara siz münhasıran [özellikle] bunları sorunuz, istîzâh ediniz [açıklama isteyiniz]; diye söylerdik. Bu sûretle önünü almağa çalışırdık. Ma`a-te'essüf [ne yazık ki] birçoklarına muvaffak olamazdık. Bir kısmı öyle kalırdı. Çünki ekseriyâ [çoğunlukla] madde arıyorlardı Paşa hazretleri.

Re'îs - 17 Ağustos târîhiyle Erzurum vâlîsi vâsıtasıyla şifre ile bir telgraf çekmişsiniz. Bunda hükûmet işlerine Merkez-i `Umûmî'nin [genel merkezin] karışdığı anlaşılıyor. Ne dersiniz?

Midhat Şükrü Bey - Nedir efendim?

Re'îs - Okuyunuz (Zabıt Kâtibi okur:)

Erzurum Vâlîsi vâsıtasıyla Bahâ'e'd-dîn Şâkir Bey'e

C 15 Ağustos 330 iş`ârınızdan [haberinizden] ve burada görüşdüğümüz ba`zı zevâtın [kişilerin] ifâdelerinden Ermenilerin bizimle müştereken [ortak olarak] harekete mütemâyil [taraftar] olmadıkları anlaşılmışdır. Binâ'en-`aleyh meslek-i müttehazımızın [yürürlükte olan ilkelerimizin] kendilerinden ketmi [saklanması] îcâb ediyor. Ma`a-hazâ [bununla beraber] Ermeni vatandaşlarımızın refâh ve sa`âdeti esâsen hükûmet ve cemiyetce fevka'l-`âde [olağanüstü] mültezem [gerekli] olduğundan bu husûsda îcâb eden temînâtın i`tâsıyla [güvencelerin verilmesiyle] kalblerinin tatmînine gayret olunması dirâyetinizden [bilginizden] muntazar [beklenilmektedir].

Midhat Şükrü

Midhat Şükrü Bey - Evet efendim, doğrudur, tahattur ediyorum [hatırlıyorum]. Evvelce bendenizden böyle bir şey' sormuşlardı. Bahâ'e'd-dîn Şâkir Bey, seferberlik zamânında muhârebenin i`lânından mukaddem [önce] evvelce de `arz etdiğim vechile [sebeple] hidemât-ı vatanîye [vatanî hizmetleri] emeliyle oraya gitmişdi. Orada bulunan Ermenilerle dâ'imâ münâsebâtda bulunuyorduk. Her vakit Taşnaksiyunlarla intihâbâtda [seçimlerde] birlikde hareket ediyorduk. Yine onlarla görüşüb bizim tarafımızdan olduğu gibi onlar da `aynı zamânda muhârebe için hâzırlıkda bulunsunlar, müdâfa`a-yı vatana çalışsınlar; dedik. Fakat anlaşılıyor ki vâki` olan müzâkereleri [görüşmeleri] müntic-i muvaffakiyet olamamış [başarı sebebi olamamış]. Açıkdan açığa biz Türklerle teşrîk-i mesâ`î [işbirliği] edemeyiz bir harb olursa bî-taraf [tarafsız] kalacağız, demişler. Onun üzerine biz de Merkez-i `Umûmî [genel merkez]'den yazdığımız cevâbda: – Tabî`î kendisine açık yazmak câ'iz [uygun] olamaz diye Dâhilîye Nezâreti vâsıtasıyla bu telgrafı gönderdik. Siz kendileriyle görüşünüz ve lâzım gelen sûretde anlaşmağa, hüsn-ü mu`âmeleye [iyi davranmaya] çalışınız; dedik. Ve bu, hükûmete müdâhale değil; bi'l-`akis [aksine] efrâd-ı `anâsır-ı `Osmânîye [Osmanlı unsurlarını/milletlerinin fertleri] arasında hüsn-ü âmîzişin [iyi geçinmenin] muhâfazası için rumûz ile [manası gizli olarak] yazılmış bir şey'dir. Muhârebeden evvel yazılmışdır.

Re'îs - Velev ki evvel [öyle] olsa da müdâhaleyi işrâb etmez [içermez] mi?

Midhat Şükrü Bey - Ne gibi müdâhale Paşa hazretleri? Biz dâ'imâ Ermenilerle temâsda idik. Bütün intihâbâtda [seçimlerde] Taşnaksiyunlarla nâmzedlerimizi [adaylarımızı] müştereken [ortaklaşa] yapardık. Onlar bizim nâmzedlerimize, biz de onlarınkine re'y [oy] verirdik. Bu sûretle ârzû olunan nâmzedler intihâb olunurdu [seçilirdi]. Bu muhârebe esnâsında berâber hareket etmek üzere teşebbüsde bulunmasını söylemişiz. Fakat teşebbüslerinde muvaffak olamamışlar. Muvaffak olamadıklarını sonra anladık. Bunun üzerine biz yine hüsn-ü mu`âmele ve hüsn-ü âmîzişin [iyi davranma ve geçinmenin] muhâfaza edilmesini yazmışız. Bu, esâsen hükûmet işi değil, tamâmen fırka işidir. **<72SI>**

Re'îs - Muhârebenin i`lânından evvel demek böyle bir hisde bulundunuz?

Midhat Şükrü Bey - Nede efendim?

Re'îs - Muhârebenin i`lânından evvel muhârebenin vuku` bulacağını demek anlıyordunuz?

Midhat Şükrü Bey - Hayır efendim. Seferberlik i`lân olunması dolayısıyla her şey' ihtimâl dâhilindedir. *Seferberlik demek, hâzır ol demek değil mi efendim?*

Re'îs - O *vakit devletin vaz`iyeti müsellah bî-taraflık [silahlı tarafsızlık] idi.* Bunun için seferberliğin i`lânı zarûrî [zorunlu] idi.

Midhat Şükrü Bey - Bî-taraf [tarafsız] efendim.

Re'îs - Müsellah bir bî-taraflıkdır. Seferberlik i`lânıyla mutlakâ harb olması lâzım gelmez.

Midhat Şükrü Bey - Hayır efendim. Rusya tarafından şâyed bir ta`arruz vâki` olursa [gerçekleşirse] hâzır bulunmak içün yapılmışdır.

Re'îs - Okuyunuz.

(Dâhilîye Nâzırı Tal`at Bey vâsıtasıyla Bahâ'e'd-dîn Şâkir Bey tarafından Merkez-i `Umûmî'ye [genel merkez] çekilen ve bâlâda [yukarıda] münderic [mevcut] bulunan telgrafnâme tekrar okunur.)

Dâhilîye Nâzırı Tal'at Bey vâsıtasıyla Merkez-i `Umûmî'ye İsmâ`îl Hakkı Bey'in vusûlü [gelmesi] üzerine...

Re'îs - Görüyorsunuz ki Merkez-i `Umûmî hareket-i harbîyeye, tedâbir-i harbîyeye [harp hazırlıklarına] bile karışdırılıyor.

Midhat Şükrü Bey - Efendim Merkez-i `Umûmî'yi vâsıta ittihâz ediyor [kullanıyor]. Bendeniz emînim ki ya Teşkilât-ı Mahsûsa'ya veyâ Harbîye Nezâreti'ne gönderilmişdir. Çünki işin ta`kîbi içün bize her tarafdan muhâberât [haberleşmeler] vâki` olurdu.

Re'îs - Geçende bizim şifremiz yokdu, buyurdunuz.

Midhat Şükrü Bey - Şifremiz yok. Bizim şifremiz değil.

Re'îs - Ya`nî Dâhilîye Nezâreti'ne yazacağına doğrudan doğruya size yazabilirdi.

Midhat Şükrü Bey - Dâhilîye Nâzırı'na yazdığından da anlaşılıyor ki bizim şifremiz yokdur. Şifremiz olmadığına en büyük delîl doğrudan doğruya Dâhilîye Nezâreti'ne gönderilmesidir.

Re'îs - Pek a`lâ Dâhilîye Nâzırı'nı tavsît [araç] etmesinden maksad nedir? Demek oluyor ki böyle yapmak bir mecrâ-yı tabî`î [doğal yol] sırasına girmiş.

Midhat Şükrü Bey - Açık yazamıyor. Kapalı yazmak için de oradaki vâlîye ricâ ediyor.

Re'îs - Arkasındaki kararı okuyunuz:

(Zabıt Kâtibi Şefik Bey okur.)

Bahâ'e'd-dîn Şâkir Bey'e

Mâdem ki orada işiniz kalmamışdır... ilh

Midhat Şükrü Bey - Evet efendim yine Doktor Nâzım Bey -ma`lûm-u `âlîniz [biliyorsunuz ki] Teşkilât-ı Mahsûsa'da idi; zamân geçmekle berâber tahattur ediyorum [hatırlıyorum]- Kafkasya cihetine [yönüne] bir hurûc [ülke sınırları dışında saldırı] hareketi yapacaklardı. Ya`kûb Cemîl Bey'le, bir takım <*73Sa*> kuvvetlerle birleşerek o ta`arruzu yapmak için gideceklerdi, zannederim. Biz de onun üzerine cevâb yazmışız.

Re'îs - Peki, bu kararı siz mi yazdınız?

Midhat Şükrü Bey - Teşkilât-ı Mahsûsa'dan veyâ Harbîye Nezâreti'nden mi bir yerden olacak efendim. Fakat her hâlde bir tarafdan lüzûm gösterilerek yazılmışdır. Orada bulunan Bahâ'e'd-dîn Şâkir Bey'in su'âli üzerine Merkez-i `Umûmî [genel merkez] `â'id olduğu dâ'ireye yazmış, Bahâ'e'd-dîn

Şâkir Bey'e teblîğden [bildirisinden] `ibâretdir. Vazîfesi bu. Ya`nî işe doğrudan doğruya mübâşeret etmiş [başlamış] değil. O gösterdiği imzâ'ları tahattur etmiyorum [hatırlamıyorum].

Re'îs - Bahâ'e'd-dîn Şâkir Bey'e bir hidmet-i vatanîye [vatanî hizmet] der-`uhde etmek [üstlenmek] üzere me'zûniyet [izin] verilmiş, dediniz. Şu hâlde o hidmet-i vatanîyeyi îfâ' edinceye [yerine getirinceye] kadar sizinle bir `alâkası kalmayacak. O `alâkasını kesmiyor, muttasıl [aralıksız] yazıyor.

Midhat Şükrü Bey - Her hâlde Merkez-i `Umûmî [genel merkez]'de a`zâlığı [üyeliği] vardır efendim. Orada Merkez-i `Umûmî'ye müte`allik [ait] bir vazîfe ile meşgûl değil. Başka bir vazîfe ile gitmiş. Yalnız Bahâ'e'd-dîn Bey'den değil; birçok yerlerden gelirdi. Ba`zı ber-inhâ' [atama yazı] gelirdi. Bir yere ber-inhâ gönderilmiş. Hademamizden birisine veriyoruz. Ta`kîb ediyoruz. Çıkarub cevâb veriyoruz. Mutlakâ o inhâ'nın [atama yazısının] bize gelmesi, o inhâ'yı bize gönderen adamla `alâkamız olmasını intâc etmez [sonucunu doğurmaz]. Bahâ'e'd-dîn Şâkir Bey'in telgrafı da o kabîldendir [türdendir]. Ya`nî Merkez-i `Umûmî bu işlerle meşgûl olmamışdır.

Re'îs - Ama bunun delâleti [işareti]?

Midhat Şükrü Bey - Bir delâletde bulunabilir. Hidmet-i vatanîyedir [vatanî hizmet]. Herkes delâletde bulunabilir.

Re'îs - Diyorlar ki Teşkilât-ı Mahsûsa ile Merkez-i `Umûmî beynindeki [arasındaki] râbıtayı [bağlantıyı] gösteriyor.

Midhat Şükrü Bey - Hayır efendim, bu nev`-i [tür] kâğıdlar bize başka yerden de gelirdi. Meselâ Hilâl-ı Ahmer'e [Kızılay'a] `â'id ba`zı kâğıdlar gelirdi. Onları Hilâl-i Ahmer'e gönderirdik. Hilâl-i Ahmer cevâbını verirdi; o cevâbı mahallerine teblîğ ederdik [bildirirdik]. Daha meselâ Himâye-i Etfâl [Çocuk Esirgeme] Cem`iyeti bize ta`mîmler [genelgeler] yazdırır idi. Şu`belerinize yazınız, bunlara yardım etsinler; derdi. Kezâ Dârü'l-eytâm [Yetimler Yurdu] tamâmen mes'ûl [sorumlu] bir dâ'ire olduğu hâlde bize birçok yerlerde açığı olduğundan bahisle tezkire [resmî yazı] gönderirdi; biz de şu`belerimize yazar, nerede açıkları varsa kapamaları içün ricâ ederdik. Bu, Dârü'l-eytâm ile Merkez-i `Umûmî [genel merkez] arasında bir münâsebet, bir râbıta [bağlantı] olmasına delâlet [işaret] etmez. Bunlar harb zamânında mu`âvenetde [yardım] bulunmak gibi şey'lerdir. Bunlarda muzırr [zararlı] bir şey' görmüş olsa idim kat`îyen delâlet bile etmezdim. Bu, `ale'l-`umûm [genel olarak] bir vâsıta olmakdan `ibâretdir. Merkez-i `Umûmî'de vazîfem olmasa bile elime geçince gider, koşar, cevâb yazar, veririm. Yoksa bir fenâlık çıkacağını hiç tasavvur etmiyordum [düşünmüyordum]. Hiç hâtırıma gelmedi.

Re'îs - Süleymân `Askerî Bey'in Merkez-i `Umûmî [genel merkez] ile bir `alâkası var mı? *<73Sl>*

Midhat Şükrü Bey - O eskiden beri `askerdir. Zâten zâbitlerle [subaylarla] Merkez-i `Umûmî'nin `alâkası olamaz.

Re'îs - Bahâ'e'd-dîn Şâkir Bey'e keşîde etdiği [çektiği] bir telgraf var ki Teşkilât-ı Mahsûsa'ya me'zûniyet-i kâmileyi [bütün izinlere] hâ'iz [sahip] bulunduğunu gösteriyor.

Midhat Şükrü Bey - Ne gibi Paşa hazretleri?

Re'îs - Okuyunuz.

(Zabıt Kâtibi Şefîk Bey okur):

Erzurum Vilâyeti'ne
Şifre

Bi'z-zât hall olunacakdır [çözülecektir] Bahâ'e'd-dîn Şâkir Bey'e `â'iddir

Trabzon'daki Rızâ' Bey Erzurum Merkez-i `Umûmî a`zâlığına [üyeliğine] intihâb olunmuşdur [seçilmiştir]. Rızâ' Bey'in yerine Kâtib-i Mes'ûl [parti sekreteri] Memdûh Bey gönderilecekdir.

9 Teşrîn-i Sânî [Kasım] 33[0]
Süleymân `Askerî

Re'îs - Merkez-i `Umûmî'ye yazıyor.

Midhat Şükrü Bey - Süleymân `Askerî Bey Teşkilât-ı Mahsûsa'dan yazmış. Erzurum'a yazıyor. Zâten Bahâ'e'd-dîn Şâkir Bey Teşkilât-ı Mahsûsa'ya merbût [bağlı] değil mi efendim? Rızâ' Bey'i Merkez-i `Umûmî'ye intihâb etdikleri [seçtikleri] içün biz Teşkilât-ı Mahsûsa'ya ricâ' ediyoruz, Bahâ'e'd-dîn Şâkir Bey'e yazınız; Trabzon'daki Rızâ' Bey'i bize göndersün. Çünki Rızâ' Bey Merkez-i `Umûmî'ye a`zâ [üye] olmuşdur.

Re'îs - Süleymân `Askerî Bey'i tavsît [aracı] etmekden maksad nedir? Bir râbıtası [bağlantısı] olduğu anlaşılıyor.

Midhat Şükrü Bey - Bahâ'e'd-dîn Şâkir Bey Teşkilât-ı Mahsûsa'ya merbût [bağlı] değil mi? Bahâ'e'd-dîn Şâkir Bey seferberliği müte`âkib [ardından] bir hidmet-i vataniye [vatanî hizmet] ile cebheye gitdi. Binâ'en-`aleyh Süleymân `Askerî Bey'e tâbi`dir [bağlıdır]. Biz de Süleymân `Askerî Bey'e Rızâ' Bey'in buraya gönderilmesi içün ricâ' etmiş olacağız, aradan zamân geçmiş hâtırlayamıyorum.

Re'îs - Erzurum Merkez-i `Umûmîliğine [genel merkezine] gönderiyor Rızâ' Bey'i.

Midhat Şükrü Bey - Erzurum'da Merkez-i `Umûmî yok.

Re'îs - Telgrafda öyle.

Midhat Şükrü Bey - Süleymân `Askerî Bey esâsen teşkilâta vâkıf [hakkında bilgisi] olmadığı için öyle yanlış yazmış olacak.

Re'îs - Telgrafı okuyunuz.

(Zabıt Kâtibi Şefîk Bey telgrafı okur.)

İttihâd ve Terakkî Merkez-i `Umûmîsine

Beşinci çete olmak üzere Artvinli Tufan Ağa kumandasıyla elli beş kişilik bir çetenin motorla şimdi yola çıkarıldığı ma`a'l-ihtirâm `arz olunur [saygıyla bildiririm].

Samsun Kâtib-i Mes'ûlü [parti sekreteri]
Rüşdî

Doktor Nâzım Bey Efendi Kardeşimize
16 Kanûn-ı Evvel [Aralık] 330
Midhat Şükrü

Midhat Şükrü Bey - Demin `arz etmiş [söylemiş] olduğum vechile [üzere] Teşkilât-ı <*74Sa*> Mahsusa'ya gönüllü toplamaları ve sâ'ir hidemât-ı vataniyede [diğer vatanî hizmetlerde] bulunmaları içün

biz de Kâtib-i Mes'ûllerimize [parti sekreterlerimize] yazmışdık. Bu Rüşdî Bey de esâsen `askerî mütekâ`idlerindendir [emeklilerdendir]. Yüzbaşıdır zannederim. Orada gönüllü toplamış olacak. Gönüllüleri sevk ediyor ve bize de ma`lûmât [bilgi] veriyor. Bi'l-âhare [daha sonra] Rüşdî Bey'in fazlaca işlerle meşgûl olacağından haber aldık. `Âdetâ orada jandarma işlerine, eşkıyâ ta`kîbine mutasarrıf tarafından me'mûr edildiğini işitdik. Ve kendisini çağırdık. Fazlaca işlerle meşgûl olduğu siyâsetimize de gayr-ı muvâfık [uygunsuz] bulunduğu için Kâtib-i Mes'ûllükden çıkardık. Bu, sırf gönüllü sevkinden `ibâretdir. Teşkilât-ı Mahsûsa'ya sorulursa ne sûretle gitdiğine dâ'ir de ma`lûmât [bilgi] alınabilir.

Re'îs - Buyuruyorlar ki Teşkilât-ı Mahsûsa ile hiçbir münâsebetde bulunmadıklarını söyledikleri hâlde ara sıra Merkez-i `Umûmî'nin [genel merkezin] bu gibi şey'lerle meşgûl oldukları anlaşılıyor.

Midhat Şükrü Bey - Geldikçe tabî`î efendim. Biz evrâkımız şey' edilecek olursa her dâ'ire ile münâsebetde bulunuyorduk. Bize gelen evrâkı `â'id olduğu devâ'ire [dairelere] göndermek daha muvâfık [uygun] olur. Hilâl-i Ahmer [Kızılay], Dârü'l-eytâm [Yetimler Yurdu], Dâhilîye Nezâreti'ne, her tarafa...

**Mîrlivâ' Mustafâ Paşa (A`zâ)** - Doğrudan doğruya teşkilâta ta`alluk eden [ait olan] işlerle meşgûl oluyor. Gönüllü sevk ediyor. Bu husûsda kâtib-i mes'ûllerimize [parti sekreterlerimize], murahhas-ı mes'ûllerimize [sorumlu delegelerimize] emir verdik; diyor. Demek ki Teşkilât-ı Mahsûsa'nın esâsı tarafınızdan, Merkez-i `Umûmî'den teşkil edilmiş [oluşturulmuş] oluyor.

Midhat Şükrü Bey - Hayır Paşa hazretleri. Harb zamânında her adamın kendi ve sa`î etdiği [elinden geldiği] kadar muhârebenin hüsn-ü hitâmına [sonuncunun iyi] ve memlekete fâ'ideli [faydalı] olmasına çalışmak vazîfesidir. Zâten muhârebe i`lân olundukdan sonra fa`âliyet-i siyâsîyemizi kaldırmak fikrinde idik. Fakat arkadaşlarımızın ekserîsi [çoğu] râzı' olmadıkları için her yerde bulunanlar `askerî işlerle, hidemât-ı vatanîye [vatanî hizmet] ile meşgûl oluyorlardı. Ba`zı yerlerde fazlaca meşgûl olmuşlar. Herkesin tabî`atına göre, bu Rüşdî Efendi dedikleri adam da esâsen `asker olmak dolayısıyla fazlaca meşgûl olmuş. Ve hattâ jandarma vazîfeleri de yapmış, bunu haber aldık ve kendisini celb etdik [çağırdık], fazlaca meşgûl olduğu için kendisini isti`fâ etdirdik.

Re'îs - Zât-ı âlîniz kâtib-i mes'ûl [parti sekreteri] i`tibâriyle Doktor Nâzım Bey tarafından aşırılmış olan evrâk hakkında niçin takayyüdâtda [çalışmalarda] bulunmadınız? Ve böyle mühimm [önemli] fırka-yı siyâsîye evrâkının aşırılması ba`zı mu`âmelât-ı hafîye [gizli işler] vuku`a geldiğini işrâb eylediği [içerdiği] iddi`â olunuyor, ne dersiniz?

Midhat Şükrü Bey - Ma`a't-te'essüf [ne yazık ki] `azîmetinden [gittiğinden] sonra haber aldım. Ertesi gün, bir gün sonra buradan gitmişlerdi.

Re'îs - Peki daha evvel takayyüdât-ı lâzımada [gerekli çalışmalarda] bulunmak lâzım gelmez miydi?

Midhat Şükrü Bey - Evrâkı alsın, tamâmiyle götürsün! Bu, hiç hâtırıma gelmezdi efendim. *<74Sl>*

Re'îs - Evrâk demek hâzırlanmış, toplanmış olacak ki hepsini birden alub götürmüş?

Midhat Şükrü Bey - Zâten efendim Teceddüd Fırkası'na devr etmek üzere hepsini tasnîf etdik [sınıflandırdık], sandıklara koyduk. Yalnız kendisi ile ba`zı evrâkı, Paris'de bulunduğu zamân Ahmed Rızâ' Bey ile olan muhâberâtını almak üzere görüşülmüşdü. Onları aramış. Altında mı, üstünde mi idi, diye aramış bulamamış. Hepsini almış gitmiş.

Re'îs - Şu hâlde Doktor Nâzım Bey'in firâr edeceğini hiss etmiş idiniz.

Midhat Şükrü Bey - Hayır efendim.

Re'îs - Niçin almak istiyordu?

Midhat Şükrü Bey - İsti`fâ etdi. Cem`iyetle `alâkasını kesmişdi. Bize: Ben cem`iyetle `alâkamı kesdim, Merkez-i `Umûmî'yle `alâkamı kesdim, isti`fâ etdim. Bu evrâk kıymetdâr [kıymetli] evrâkdır ve bana `â'iddir. Benim Paris'de 20 25 sene evvel orada bulunduğum zamân çalışdığım şey'lerin burada kalmasını ârzû etmem, binâ'en-`aleyh `alâkamı kat` ediyorum [kesiyorum]. Bundan sonra `alâkamı da kesiyorum. Hattâ kongreye de devâm etmeyeceğim; demiş ve isti`fâ etmişdi. Pek a`lâ; dedik. Böyle hepsini alacağı hâtırıma gelmiyordu.

Re'îs - Böyle hodbehod [başınıza buyruk] bu gibi mühimm [önemli] evrâkı vermeğe salâhiyetiniz [yetkiniz] var mıydı?

Midhat Şükrü Bey - Kendi evrâkı efendim. Esâsen kendisi vermiş.

Re'îs - Fakat cem`iyetin evrâkı dâhiline girmiş.

Midhat Şükrü Bey - Hayır efendim. Cem`iyetin târîhi yazılacağı zamân onlara mürâca`at edilsin, denilmişdi. Başlangıcını, İttihâd ve Terakkî'nin ne sûretle teşekkül etdiğini [kurulduğunu] ve ne gibi safahât [safhalar] geçirdiğini yazmak için. Binâ'en-`aleyh...

Re'îs - Geçen ifâdenizde söylediğiniz kâtiblerden İbrâhîm ve ihtiyât zâbiti Ca`fer Efendiler'in elyevm [bugün] nerede bulunduklarını biliyor musunuz?

Midhat Şükrü Bey - İstanbul tarafında olacaklar efendim. İstanbul'da olmaları lâzım gelir.

Re'îs - Ne tarafdadırlar, adresini bilyor musunuz?

Midhat Şükrü Bey - İbrâhîm Efendi Beşiktaş cihetinde oturuyor, zannederim ve kâtib Ca`fer Efendi ya Fâtih ve yâhûd Cihangîr taraflarında oturuyor. Doğrusunu bilmiyorum efendim.

Re'îs - İttihâd ve Terakkî Cem`iyeti'nin harbin i`lânından sonra ba`zı i`ânât [yardım paraları] cem`ine [toplamaya] tevessül etdiği [başvurduğu] söyleniyor. Bu i`âneler [yardım paraları] ne idi, ne içün toplandı? Ve mikdârı neye bâliğ oldu [ulaştı] ve nereye sarf edildi?

Midhat Şükrü Bey - Efendim?

Re'îs - İ`lân-ı harbden sonra ba`zı i`âneler [yardım paraları] toplanmış.

Midhat Şükrü Bey - İttihâd ve Terakkî Cem`iyeti'ne mi?

Re'îs - Evet.

Midhat Şükrü Bey - Haberim yok, ma`lûmâtım [bilgim] yok. *<75Sa>*

Re'îs - Ma`lûmâtınız yok mu?

Midhat Şükrü Bey - Hayır efendim.

Re'îs - İ`âşeden [yiyecekten] bir para tasarruf edilmiş. Bu para ne sûretle tasarruf edildi?

Midhat Şükrü Bey - Evet efendim, dört yüz bin lira kadar bir para idi. Ve sonra bankalara tevdi` [emanet] olundu, o para mı?

Re'îs - Orasını bilmiyorum. İzâh ediniz.

Midhat Şükrü Bey - Bendenizin bildiğim bir o para, var efendim. Ma`lûm-u `âlîniz [biliyorsunuz ki] i`lân-ı harbden evvel ekmek sıkıntısı ziyâde olmuşdu. Sonra Şehremâneti narh koymak istedi. Ekmeğin narhından da bir fâ'ide [fayda] hâsıl olmadı [meydana gelmedi]. Sonra Şehremâneti'ne havâle olundu. Ekmek işleri için Kemâl Bey'e de ricâ' olundu. Müştereken [ortaklaşa] bu işi der-`uhde etdi

[üstlendi] ve ben bu ekmeği şu kadar paraya satacağım, dedi. Onun üzerine Şehremâneti o fi'âtı [fiyatı] da muvâfık [uygun] gördü, otuz beş para mı, kırk para mı nedir? Bu sûretle birkaç ay devâm etdi. Sonra mübâya`a [satın alma] ile satış arasında bir para mı, bir buçuk para mı, bir fark oluyormuş. O farkdan dört yüz bin lira kadar tasarruf edildi ve bu dört yüz bin lira'yı şirketlere hisse olarak falân koydular, zannederim. Sonra yedi yüz mü, sekiz yüz bin mi lira kadar bir para oldu. Mikdârını tamâmiyle bilmiyorum. Sonra Kemâl Bey bu parayı ne yapacağız, dedi. Çünki bu paranın sâhibi yok. İstihdâm etdiğim adamlar fahrî [gönüllü] olarak ve hamîyeten [millî onur için] yapdılar. Bu fark kendilerine `â'id olmakla berâber almak istemiyorlar. Binâ'en-`aleyh bu para mu`allakda [süründemede] kalmış bir paradır. Ne yapılsın diye sordu. Sonra kongrece verilen karar mûcibince [gereğince] bir komisyon teşekkül etsin [kurulsun], bu parayı vakf etsinler [bağışlasınlar], bir vakıfnâme yapılsın [vakfın şartları belirlensin] ve parayı da vakf etsünler ve bu para bir bankada tasarruf olunsun ve bundan Millî İktisâd Bankası te'essüs etsün [kurulsun]; diye karar verildi. O dört yüz bin lira da yedi yüz bin lira olmuşdu, vakf edildi. Bu ekmek işi ile meşgûl olanlar vakf etdiler, vâkıf [vakıf kurucusu] oldular ve bugün de para tamâmiyle vakf edilmişdir. Sorduğunuz bu ise ben bu kadar biliyorum.

Re'îs - Sadr-ı esbak [eski sadrazam] Sa`îd Halîm Paşa ifâdesinde: Harbin i`lânından sonra bir ekmek mes'elesi için para dercine [toplanmasına] başlandığından bu meblâğın bir yere vakf edileceğini [bağışlanacağını] bir kongre ictimâ`ında [toplantısında] duyduğunu ve buna i`tirâz eylediğini ve bir fırka-yı siyâsîyenin iktisâdiyâta giremez; demiş olduğunu ve cem`iyetin de bademâ [bundan sonra] fırka a`zâsından hiçbirinin ticâret işiyle temâsda bulunmayacağını va`ad eylediklerini söylüyor.

Midhat Şükrü Bey - Efendim esâsını bilmiyorum. Yanlış olarak ifâdede bulunmuş. Para cem` ve derc olunduğu [toplandığı ve biriktirildiği] yok. Tabî`î böyle bir şey' olsa herkesin ma`lûmâtı [bilgisi] olacak. Bendeniz haberdâr olmadım ve emînim ki...

Re'îs - Ahâlîden fazla para alub da böyle vakf etmek [bağışlamak] câ'iz mi?

Midhat Şükrü Bey - Fazla değil efendim, otuz beş paraya satılan ekmek otuz yedi paraya satılıyordu. Sermâyesi otuz üç buçuk para oluyormuş; <*75SI*> otuz beş paraya satılıyormuş. Bu farkdan toplanan paradır. Bunu Şehremâneti kime ihâle etmiş olsa bu farkı alacakdı. Fakat bu adamlar fahrî [gönüllü] olarak bu vazîfeyi der-`uhde etdikleri [üstlendikleri] için bu farkı almak istememişler, vakf etmişler.

Re'îs - Fakat böyle memûrların birkaç aylık mesâ`îsi dört yüz bin lira tutar mı?

Midhat Şükrü Bey - Dört yüz bin lira, bütün İstanbul'dan ufak bir şey' zannetmeyiniz. Çünki o vakit inhisâr [tekel] altına alınmışdı. O vakit İstanbul'da bir fırının kazandığını, bütün İstanbul fırınlarının kazandığını hesâb ederseniz dört ayda her hâlde büyük bir mikdâra bâliğ olur [ulaşır].

Re'îs - Hükûmetin re's-i kârında [başında] bulunan Sadr-ı a`zamın re'yine [görüşüne] muhâlif [karşı] olarak böyle bir şey' yapmağa, böyle bir teşebbüsde bulunmağa Merkez-i `Umûmî'nin [genel merkezin] salâhiyeti [yetkisi]var mı?

Midhat Şükrü Bey - Merkez-i `Umûmî bunu yapmadı Paşa. Merkez-i `Umûmî'yi şey' ediyorsunuz. Her iş çıkdıkça Merkez-i `Umûmî telakkî [kabul] buyuruluyor. Hâlbuki Merkez-i `Umûmî kat`îyen böyle bir şey' ile meşgûl olmaz.

Re'îs - Sa`îd Halîm Paşa'nın ifadesi öyle.

Midhat Şükrü Bey - Kongrede işitdiği işte budur efendim. Kongre açık. Bütün gazeteler yazdı. Sa`îd Halîm Paşa kongre ile meşgûl olmazlardı. "Böyle bir iş doğru değildir. Bir fırka ticâret işiyle meşgûl olmaz. Bakınız, o parayı ne yapacağınızı bilemiyorsunuz. Onun için fırak-ı siyâsîye ticâret işleriyle meşgûl olmamalıdırlar demiş olmaları doğru olabilir efendim. Fakat esâsını bilmedikleri de yine doğru olabilir. Çünki esâsen Sa`îd Halîm Paşa kongreye bir def`a mı, iki def`â mı gelmişler. Meclis-i `Umûmî'ye pek nâdiren geliyorlardı. Onun için haberleri olmasa gerekdir."

Re'îs - Hükûmetin re's-i kârında [başında] bulunan bir zâtın muhâlif [karşı] olduğu bir iş nasıl yapılabilir?

Midhat Şükrü Bey - Yapıldıkdan sonra efendim. Yapılmadan evvel değil.

Re'îs - Yapılmadan evvel haberdâr edilmek lâzım gelmez miydi efendim?

Midhat Şükrü Bey - Onu hükûmet haberdâr etmeli idi. Dâhilîye Nâzırı haberdâr etmeli idi.

Re'îs - Dâhilîye Nâzırının muvâfakatı [rızası], vukufu [bilgisi], ma`lûmâtı [haberi] var mı idi?

Midhat Şükrü Bey - Tabî`î efendim. Şehremâneti'nin yapdığı bir işde Dâhilîye Nezâreti'nin muvâfakatı [rızası] ve ma`lûmâtı [bilgisi] olmamak kabil [mümkün] değildir. Dâhilîye Nâzırının tensîbi [uygun bulması] ve Şehremâneti'nin muvâfakatiyle yapılmış bir mes'ele efendim.

Re'îs - Harb-i `Umûmîye [Dünya Savaşına] duhûl [girmek] ve `adem-i duhûl [girmemek] için bir mahfil-i resmîde [resmî toplantı yerindeki] müzâkereye [görüşmeye] Merkez-i `Umûmî [genel merkez] a`zâları [üyeleri] iştirâk etdi [katıldı] mi?

Midhat Şükrü Bey - Hayır efendim, etmemişdir. *<76Sa>*

Re'îs - Sa`îd Paşa'nın yalısında bir ictimâ` [toplantı] olmuş. O ictimâ`da Merkez-i `Umûmî a`zâları varmış.

Midhat Şükrü Bey - Harbin vuku`undan, hâdiseden sonra oldu efendim.

Re'îs - Hadiseden evvel.

Midhat Şükrü Bey - Hâdiseden sonra efendim.

Re'îs - Kendisi Meclis-i Meb`ûsân'da verdiği ifâdâtda [ifadelerde] öyle diyor. A`zâyı yalısında toplamış ve harbin bizim hakkımızda iyi olmayacağını, devletin siyâsetini uzun uzadıya îzâh etmiş.

Midhat Şükrü Bey - Müsâ`ade buyurursanız `arz edeyim. Bendeniz seyâhate gidiyordum. Hattâ harbden o kadar bî-haber [habersiz] idim ki bendeniz harbin i`lânından evvel, bayramdan bir gün evvel, pasaportumu yapdırmışdım, Bulgaristan'a seyâhate çıkacak idim. Orada bildiklerim var. Ben vaktiyle bir sene kadar Vidin'de kalmışdım. Bayram münâsebetiyle hem oradaki dostlarımla görüşmek hem de bayramı orada geçirmek üzere gidecekdim. Pasaportu da, her şey'i yapdırdım. Ertesi gün gitmek üzere idim. O akşam vapurda haber aldım ki Karadeniz'de bir hâdise olmuş. Seyâhate gitmek doğru olmaz. Tabî`î `azîmetimi [gidişimi] te'hîr etdim [erteledim]. Binâ'en-`aleyh ertesi günü gazetelerden falân haber aldım ki hakîkaten Karadeniz'de böyle bir hâdise vâki` olmuş ve gemiler muhârebe etmişler. Sonra o gün bayram selâmlığında Sadr-ı a`zam Paşa'nın isti`fâsı şey' edildi. Biz de tabî`î merâk etdik. İşte bu hâdiseden dolayı isti`fa etdiğini söyledi. Birkaç gün sonra bizi, Merkez-i `Umûmî a`zâlarını yalısına çağırdı ve bu hâdiseden bahs etdi. Kendisi isti`fâ etdiğini, fakat isti`fâ etmek doğru olmadığını söyledi. Pek iyi yapmışsınız Paşa hazretleri dedik. Yalnız bize: Bu harbin önünü alacağını, bî-taraf [tarafsız] kalacağını söyledi. Sefîrlere [elçilere] yazdım, siz de şu`belerinize yazınız, harb oldu zan-

netmesinler, harb lehine tezâhürâtda [gösteride] bulunmasınlar, harb oldu, harb i`lân edildi, zannetmesinler; bu, bir hâdisedir, bunun önünü almağa çalışacağım, çünki memleketin harbe girmesi muvâfık [uygun] değildir; diye uzun uzadıya îzâhât verdi biz de îzâhâtini muvâfık bulduk. Bundan `ibâretdir. Yoksa harbin i`lânı için bir ictimâ` [toplantı], müzâkere [görüşme] falân vâki` olmadı.

Re'îs - Hey'et-i Vükelâ [bakanlar kurulu] da orada imiş?

Midhat Şükrü Bey - Hayır efendim, Hey'et-i Vükelâ yok idi. Yalnız Merkez-i `Umûmî [genel merkez] a`zâları [üyeleri] vardı.

Re'îs - Hey'et-i Vükelâdan kimse yok muydu?

Midhat Şükrü Bey - Hayır efendim, hiç kimse yokdu.

Re'îs - Kendi ifâdesinde...

Midhat Şükrü Bey - Yanlış telakkî edilmiş [anlaşılmış] olacak. Çünki bize: "Hey'et-i Vükelâ [bakanlar kurulu] ile yalnız görüşdüm, Hey'et-i Vükelâ bu fikirdedir. Size de ma`lûmât [bilgi] veriyorum" dedi. Bayramın dördüncü günü mü, beşinci günü mü idi? "Hey'et-i Vükelâ da bu fikirdedir, sizin de ma`lûmâtınız olsun *<76SI>* bir takım tezâhürât [gösteri], falân olmasın; muhârebe i`lân edilmiş değildir, ben muhârebenin önünü almağa çalışacağım, süferâya [elçilere] tavassutda [aracılıkta] bulundum, süferâ ile görüşüyorum, her hâlde önünü almağa çalışacağım, bir yanlışlık olmasın, harb oluyor; diye bir takım tezâhürât vuku` bulmasın; kulüblere, falânlara da ma`lûmât veriniz ki tezâhürâtda falân bulunmasınlar" dedi.

Re'îs - Hâlbuki orada öyle demiyor. Lâzım gelen îzâhâtı verdim. Devletin hâli, harbe müsâ`id olmadığını ve bizim için bî-taraf [tarafsız] kalmak lâzım geldiğini birçok edille [deliller] getirerek îzâh etdim, fakat iknâ` edemedim; diyor.

Midhat Şükrü Bey - Kimi, neyi iknâ` edemedim, diyor?

Re'îs - Merkez-i `Umûmî a`zâlarını [genel merkez üyelerini].

Midhat Şükrü Bey - Doğru değil efendim. Zannetmem ki böyle söylemiş olsunlar. Ya`nî biz illâ harb olacak mı demişiz?

Re'îs - Ne denildiğini bilmiyorum. Yalnız iknâ` edemediğini söylüyor.

Midhat Şükrü Bey - Zannetmem efendim. Hattâ buraya gelse yüzümüze karşı da...

Re'îs - Îcâb ederse onu da yaparız.

Midhat Şükrü Bey - Muvâcehe olunurum [yüzleşirim] efendim.

Re'îs - Dâ'ire-yi resmîye denilen Teşkilât-ı Mahsûsa'nın –öyle deniliyor yâ– bunun teşkili [kurulması] için İrâde-i Senîye [padişah emri] var mı?

Midhat Şükrü Bey - Harbîye Nâzırı bilir, bendeniz bilmem.

Re'îs - Seferberliğin i`lânı için Merkez-i `Umûmî'ce hiçbir mübâhase [konuşma] geçdi mi?

Midhat Şükrü Bey - Hâyır efendim seferberliğin i`lânı ânî oldu. Bir gün seferberlik i`lân olundu; diye haber aldık. Sokaklarda i`lânlar gördük.

Re'îs - Sadr-ı a`zam Sa`îd Halîm Paşa Teşkilât-ı Mahsûsa hakkında Meclis-i Vükelâda [bakanlar meclisinde] hiçbir müzâkere [görüşme] cereyân etmediğini söylüyor, hükûmetce yapılmış bir iş değildir; diyor.

Midhat Şükrü Bey - İhtimâl ma`lûmâtı [bilgisi] yokdur efendim. Harbîye Nâzırı kendisine ma`-

lûmât vermemiş olabilir. Harbîye Nezâreti'nde yapılan bütün mu`âmelâtdan [işlerden] Sadr-ı a`zamın ma`lûmâtdâr [haberdar] olmasını esâsen bendeniz zannetmem. Bütün şu`abâtı [şubeleri], her şey'i ma`lûmât verir mi? Zannetmem.

Re'îs - Enver Paşa'nın seferberlik hakkında vükelânın kısm-ı a`zamına [bakanların büyük bir kısmına] haber vermediğini, bunun Merkez-i `Umûmî'de kararlaşdırılmış olduğunu söylüyorlar.

Midhat Şükrü Bey - Vükelâya [bakanlara] ma`lûmât [bilgi] vermeksizin Merkez-i `Umûmî [genel merkez]'de mi? Enver Paşa'nın esâsen Meclis-i `Umûmîye geldiği yokdu. Yalnız son zamânlarda Meclis-i `Umûmî oldukdan sonra ayda bir def`a, iki ayda bir def`a olurdu. Bir def`a Merkez-i `Umûmî'den böyle şey'leri, öyle seferberlik i`lân edeceğim falân; diye sormağa tenezzül etmezdi.

Re'îs - Neden dolayı Enver Bey sizinle müzâkereye [görüşmeye] tenezzül etmiyordu? *<77Sa>*

Midhat Şükrü Bey - Efendim vazîfesi gâyet mu`azzam [büyük] idi biz kendisine vazîfesi hakkında, muhârebe hakkında ne fikir verebiliriz. Erkân-ı Harbîyesi [genelkurmay] var.

Re'îs - `Askerlik hakkında değil. Seferberlik i`lânı münâsebetiyle.

Midhat Şükrü Bey - O da şübhesiz bir `askerlikdir efendim.

Re'îs - `Askerliğin müdâhalesi seferberliğin i`lânından sonra başlar.

Midhat Şükrü Bey - Vâkı`a [gerçekten] öyledir ammâ onu da sormadı Paşa hazretleri ve vükelâya [bakanlara] sormayub da bize sormasında hiçbir ma`nâ yok ve `arz etdiğim [söylediğim] gibi bendeniz seferberliğin ânî olarak i`lânını haber aldım. Hattâ beklenmiyordu, birdenbire i`lân edildi.

Re'îs - Merkez-i `Umûmî [genel merkez] ne zamân haber aldı?

Midhat Şükrü Bey - Şimdi sâ`atini, gününü ta`yîn edemem Paşa hazretleri. Vuku`undan sonra haberdâr oldu. İ`lânlar, davullar sokağa çıkdıkdan sonra Merkez-i `Umûmî de herkes gibi haberdâr oldu.

Re'îs - 328 senesi Kanûn-ı sânîsinin [Ocak ayının] onuncu günü Bâb-ı `Âlî baskınından Merkez-i `Umûmî ne vechile [şekilde] haberdâr oldu?

Midhat Şükrü Bey - Merkez-i `Umûmî'ye o sene a`zâ [üye] olduğum gibi Avrupa'ya ma`a-`â'ile [ailece] tedâvîye gitmiş idim. Avrupa'dan `avdet etdiğim [döndüğüm] zamân Merkez-i `Umûmî'ye gitdim, bakdım ki bir polis kapısında duruyor. Dediler ki: "Merkez-i `Umûmî fa`âliyetini ta`tîl etmişdir hükûmet tarafından kapatdırılmışdır." Binâ'en-`aleyh Merkez-i `Umûmî fa`âliyetini ta`tîl etmişdi.

Re'îs - O binâda ictimâ` edememekle [toplanamamakla] başka bir yerde de ictimâ` edememek lâzım gelmez ya!

Midhat Şükrü Bey - Başka yerde de ictimâ` [toplantı] etmiyordu.

Re'îs - Sonra, o vak`ayı müte`âkib [olayın ardından] ictimâ` [toplantı] edildi mi?

Midhat Şükrü Bey - Vak`ayı müte`âkib ictimâ` etdi; Tal`at Paşa o zamân, zannederim, Merkez-i `Umûmî a`zâsından [genel merkez üyesinden] idi. Sadr-ı a`zam Sa`îd Halîm Paşa kâtib-i `umûmî [genel sekreteri] idi. Merkez-i `Umûmî a`zâsını, hepimizi bir tezkire [resmî yazı] ile da`vet etdi. Merkez-i `Umûmî a`zâları ictimâ` etdi [toplandı]. Ondan sonra ictimâ`lara [toplantılara] devâm etdik.

Re'îs - O vakit, o vak`a ne sûretle telakkî [kabul] olundu:

Midhat Şükrü Bey - O vak`a ba`zı adamlar tarafından tertîb edilmiş [düzenlenmiş]. Enver Paşa başa geçerek intihâb etdiği [seçtiği] ba`zı adamlar vâsıtasıyla gitmiş, Bâb-ı `Âlî'ye girmişler, Kâmil Paşa merhûma isti`fâ teklîf edilmiş. Sonra Mabeyn'e [saraya] gidilmiş, Zât-ı Şâhâneye [padişaha] `arz-ı

keyfiyet olunmuş [durum bildirilmiş], ondan sonra tebeddül-ü vükelâ olmuş [bakanlar değiştirilmiş]. Mahmûd Şevket Paşa geçmiş.

Re'îs - Bunların başında Tal`at Bey mi bulunuyormuş? *<77Sl>*

Midhat Şükrü Bey - Enver Paşa.

Re'îs - Enver Bey mi bulunuyormuş?

Midhat Şükrü Bey - Enver Bey bulunuyormuş.

Re'îs - Peki. Bu vak`ada [olayda] dahâ kimler varmış? Ya`nî o vak`anın şâhidi olarak kimleri tanıyorsunuz?

Midhat Şükrü Bey - Merkez-i `Umûmî a`zâsından [genel merkez üyesinden] olarak kimseyi tanımıyorum. Yalnız ba`zı murahhaslar [delegeler] varmış, Ya`kûb Cemîl Bey varmış, merhûm Mustafâ Necîb Bey orada vefât etmiş. Bendeniz ferdâsı [ertesi] günü haberdâr oldum.

Re'îs - Bu vak`anın `akabinde, ferdâsı [ertesi] günü Merkez-i `Umûmî'nin derhâl ictimâ` etmesi [toplanması] kendisiyle bir `alâka olduğunu hiss etdiriyor.

Midhat Şükrü Bey - Niçün efendim? İctimâ` ediyor [toplanıyor], çünki hükûmet değişiyor, hükûmet-i sâbıka [geçmiş hükümetin devri] kapatmışdı, fa`âliyetini ta`tîl etmişdi binâ'en-`aleyh diğer bir hükûmet, Mahmûd Şevket Paşa hükûmeti gelince o memnû`iyet [yasak] kalkıyor, binâ'en-`aleyh fa`âliyetini tecdîd ediyor [yeniliyor]. O zamân kâtib-i `umûmî [genel sekreter] olan Sa`îd Halîm Paşa nâzır olmuşdu. Onun yerine Talâ`at Paşa bi'l-vekâ[leten] [vekil olarak] ictimâ` [toplantı] etdirdi.

Re'îs - Bir beyânnâme ile mi?

Midhat Şükrü Bey - Tezkere [resmî yazı] ile efendim. Hattâ Hüseyin Kâmil vardı, Hallaciyân Efendi vardı, Emrâh Efendi vardı. Dahâ çok kimseler vardı. Onlar ictimâ` [toplantı] etdiler.

Re'îs - Peki gidiniz (Midhat Şükrü Bey çıkarılır.) Ziyâ' Gökalp Bey'i çağırınız. (Ziyâ' Gökalp Bey getirilir.)

Re'îs - Ziyâ' Bey! Sizin *Yeni Mecmû`a* nâmında bir mecmû`anız [derginiz] var mı?

Ziyâ' Bey - *"Yeni Mecmû`a"* bir mecmû`adır. Bendeniz oraya yazı yazarım.

Re'îs - Orada Turancılık gibi bir makaleniz varmış. Bu makale, `Osmânlılık sıfatına Turancılığın tercîhi hakkında imiş. Bu bâbdaki [konudaki] ictihâdınızı [görüşünüzü] îzâh eder misiniz?

Ziyâ' Bey - Turan nedir? diye bir makalem var. Orada gösteriyorum ki; bugün tasavvur edilebilecek [düşünülecek] Turan, harsî [kültürel] Turandır. Ya`nî `Osmânlı Türkleri bir hars [kültür] yapacakdır. Sonra bunu diğer Türkler kabûl ederse işte harsî [kültürel] Turan budur. Ve bu da `Osmânlı devleti için fâ'idelidir [faydalıdır]. Çünki bir kerre memleketimizde `Osmânlılığın esâsı olan Türklük terakkî edecek [yükselecek], tabî`î devlet de kuvvetlenecek; sonra da bütün Türkler, bu `Osmânlı Türkçesini kabûl edecekler. Harsî Turandan maksad. Azerbaycan Türkleri zâten başlamışlardır. `Osmânlı Türkçesinin ta`ammümü [genelleştirmesi], `Osmânlı edebiyâtının millî edebiyât olarak kabûl edilmesi tabî`î Türkleri buraya kalben merbût [bağlı] bırakacak. Buradaki eserler bütün Türk `âleminde okunacak, gazetelerimizin, kitâblarımızın kari'leri [okuyucuları] çoğaldığı gibi tabî`î muharrirler de, edîbler de eserlerinden dahâ çok fâ'ide görürler. Makale bu sûretle başdan nihâyete [sona] kadar bunun `Osmânlılığa fâ'ideli olacağına delâlet [işaret] ediyor ve sarâhaten [açık olarak] ifâde ediyor.

Re'îs - Bu, `anâsır-ı gayr-ı müslimeyi [Müslüman olmayan unsurları] ba`zı hissiyâta düşürmez mi?

Ziyâ' Bey - Hâyır efendim. Bütün `anâsır-ı `Osmânîye [Osmanlı unsurları/milletleri] kendi harslarında [kültürlerinde] <78Sa> muhtârdır [özgürdürler]. Ya`nî her `unsur kendi millî harsında muhtârdır. Kendi edebiyâtını kendi harsını, kendi lisânını neşr edebilir [yayabilir]. Binâ'en-`aleyh bu usûl onları gocunduracağına bi'l-`akis .[aksine] memnûn eder, çünki; `aksi fikirde bulunanların ya`nî Türk milleti yokdur, Türk harsı [kültürü] yokdur; yalnız `Osmânlı lisânı vardır; `Osmânlı harsı vardır; diyenlerin fikri `anâsırı .[unsurları] gocundurur. Çünki: Tabî`î diğer milliyetleri tanımaz. Yalnız `Osmânlı milliyeti var der. Hâlbuki; bendenizin i`tikâdıma [inancıma] göre `Osmânlı ta`bîri yalnız devletindir. Devlet-i `Osmânîye'ye tâbi`dir [bağlıdır]. Fakat Devlet-i `Osmânîye içinde `Arab milleti, Türk milleti, Ermeni milleti var. Müte`addid [birçok] milletler var. Bu, bi'l-`akis [aksine] her milletin milliyetini tasdîk ediyor [onaylıyor] ve `Osmânlı devletinin de kuvvetlenmesini te'mîn ediyor. Çünki `Osmânlı devleti ancak mütekâbil [karşılıklı] hürmet esâsına müstenid [dayanan] bir ittihâd-ı `anâsıra [unsurların birliğine] istinâd edebilir [dayanabilir] yoksa hepimiz `Osmânlıyız, milliyetimiz yokdur; demekle ittihâd-ı `anâsır olamaz. Bi'l-`akis [aksine] bunu `unsurlar redd ederler.

Re'îs - Milliyet iddi`âsı başka. Fakat `Osmânlılık birçok milletlerden teşekkül etdiği [kurulduğu] içün onların beynindeki [arasında] râbıtayı [ilişkiyi] takvîye etmek [güçlendirmek] îcâb eder. Yalnız içlerinden bir kısmını intihâb edüb [seçip] de onların milliyetini meydâna koymağa sa`î etmek [çalışmak] tabî`îdir ki diğer `anâsırın [unsurların], hattâ belki Müslümân olan diğer `unsurların da inkisâr-ı kalbini [kalbinin kırılmasına] mûcib [sebep] olmaz mı?

Ziyâ' Bey - Hâyır efendim. Her `unsur...

Re'îs - `Osmânlılık nâmı altında ictimâ` etmişler [toplanmışlar]. Hattâ bunlardan ba`zıları, pek çok Hıristiyanlar, zât-ı `âlîniz dahâ iyi bilirsiniz ki Türkçeden başka lisân bilmezler. Kendi lisânlarını bile tekellüm etmiyorlar [konuşmuyorlar]. `Osmânlılık nâm-ı celîli [yüce ismi] altında toplanmış olan akvâmın [kavimlerin] yekdiğerine olan râbıtası [bağını] teşyîd edecek [sağlamlaştıracak] yerde onların ba`zı husûsâtda [konularda] ba`zı gûnâ [çeşitli] inkisârını [kırılmalarına] mûcib [sebep] olacak bu gibi makalelerden ne fâ'ide [fayda] bekliyor idiniz?

Ziyâ' Bey - Eskiden Türkçeden başka lisân bilmeyen Rumlar bi'l-âhare [daha sonra] çocuklarını "Atina"ya gönderdiler, Rumcayı öğretdiler. Ermeniler de öyle. Ermeniler de yine lisânlarını ihyâ etdiler. Bu `asır milliyet `asrıdır. Bâ-husûs [özellikle] "Wilson" prensipleri de bunu büsbütün meydâna çıkardı. Her millet milliyete doğru gitmek mecbûriyetindedir. Fakat bu milliyet `Osmânlı tâbi`yetine halel [eksiklik] getirmez. "Osmânlı" kelimesi bir siyâsî cümledir; bir devletdir. Bir devlet dâhilinde müte`addid [birçok] milletler olabilir. Fakat o milletlerin âhengine [uyumuna], ittihâdına [birliğine] belki mâni` olacak şey', milliyet prensibinin inkâr edilmesidir. Milliyet yokdur demekle, tabî`î `unsurların imtizâcına mümâna`at edilmiş [uyuşmasına engel olunmuş] olur. Hâlbuki bendenizce Türk milleti ne kadar muhterem ise diğer milletler de o derece muhteremdir. Her milletin harsı [kültürü] vardır. Her milletin harsı birbirine lâzımdır. `Âdetâ milletler arasında bir taksîm-i i`mâl [iş bölümü] vücûde [meydana] gelmişdir. Her millet husûsî [özel] bir hars [kültür] meydâna getirmekle, bir sanâyi`-i nefîse [güzel sanatlar] meydâna getirmekle tabî`î yalnız kendisi mütelezziz olmuyor [tat almıyor]. Başka milletler de bütün milletlerin musikîsinden, resminden, şi`irinden, edebiyâtından, her dürlü sanâyi`-i nefîsesinden [güzel sanatlarından] mütelezziz oluyor [tat alıyor]. Milliyetlerde millî bir zevk olduğu gibi bir de "egzotik" zevk vardır. Ya`-

nî hâricî zevk, sanâyi`-i nefîsesinden zevk <78Sl> almak. Meselâ Pierre Loti Türk san`atından, mi`mârîsinden zevk alıyor. Tabî`î bu "egzotik" zevkden dolayı Türk harsını [kültürünü] seviyor. Bunun gibi Türkler de Fransız, İngiliz, Alman her milletin harsından mütelezziz olduğu gibi memleketimizde her `unsurun harsı olsa bundan da herkes, bütün `unsurlar müstefîd olurlar [faydalanırlar]. Çünki insâniyetde bu kadar müte`addid harslar vücûde [meydana] gelir. İnsâniyet de ta`âlî eder [yücelir].

Re'îs - Bu mecmû`a [dergi] için tahsîsât-ı mestûreden [gizli - örtülü ödenekten] ne kadar para aldınız?

Ziyâ' Bey - Bendeniz mecmû`anın müdîri değil idim. İdâre işine karışmaz idim. Yalnız yazı yazardım.

Re'îs - Mesmû`âtınız [duyumlarınız] yok mu?

Ziyâ' Bey - Bilmiyorum.

Re'îs - İttihâd ve Terakkî Cem`iyetince i`lân-ı harbden sonra bir para toplanmış. Zât-ı `alîniz de Merkez-i `Umûmî a`zâsı [genel merkez üyesi] olmanız münâsebetiyle bundan ne derece ma`lûmâtdârsınız [haberdarsınız]?

Ziyâ' Bey - Bendeniz o zamân Diyar-ı bekir'de idim. Merkez-i `Umûmî'de değildim.

Re'îs - Hiçbir ma`lûmâtınız yok mu?

Ziyâ' Bey - Tabî`î eski bir şey' unutmuşum.

Re'îs - Kongrede bulundunuz mu?

Ziyâ' Bey - Kongrede bulundum.

Re'îs - O vakit i`âşeden [yiyeceklerden] tasarruf edilen birçok paranın sûret-i sarfı [harcanma şekli] hakkında bir karar verildi mi?

Ziyâ' Bey - Bunun `umûma `â'id bir banka olması muvafık [uygun] görüldü.

Re'îs - Fukarânın [fakirlerin] ekmeğinden fazla para alub da böyle bir banka yapmak meşrû` [şerîata - kanuna uygun] mu idi?

Ziyâ' Bey - Böyle fukarânın ekmeğinden alındığı orada şey' etmedi ki.

Re'îs - Bu paranın nereden alındığından sizin ma`lûmâtınız [bilginiz] yok mu? Sadr-ı esbak [eski sadrazam] Sa`îd Halîm Paşa öyle diyor: "Ekmek parasından toplanmış bir para idi. Böyle bir paranın bankaya konulması muvâfık [uygun] olmadığını söyledim. Fakat müsmir [faydalı] olmadı. Bir dahâ Merkez-i `Umûmî a`zâlarının böyle ticâret işleriyle temâsda bulunmamalarını ihtâr etdim. Söz verdiler, fakat tutmadılar" diyor.

Ziyâ' Bey - Tabî`î böyle bir para olunca yine `umûma [halka] hasr edilir [ayrıldı].

Re'îs - Efendim?

Ziyâ' Bey - Yine `umûmun [halkın] menfa`atine hasr edilebilir.

Re'îs - Bunda `umûmun menfa`ati nerededir?

Ziyâ' Bey - Banka kimin içindir, bu para kimin içindir? Bir bankaya vakf edilmiş.

Re'îs - Vakf edilmiş [bağışlanmış], fakat bî-çâre [çaresiz] dul kadının ekmek parasından beş para fazla alınmış ve o sûretle toplanmış bir para. O bankadan <79Sa> istifâde edecekler gayet mahdûd [sınırlı sayıda] kimseler. Parası olan, mâlı olan istifâde eder, yoksa kuvvet-i lâ-yemût [ölmeyecek kadar kuvvetle] geçinenler ondan, o bankadan ne istifâde eder?

Ziyâ' Bey - Bu işin başlangıcında bizim re'yimiz [görüşümüz] olmadığını söylemişdim. Sonra böyle bir para vücûde [meydana] gelmiş ve bu para menâfi`-i `âmme [halkın menfaatları] için vakf edilmiş [bağışlanmış].

Re'îs - Vakf edileceğine ekmek, hiç olmazsa, on para eksik satılarak alınanlara i`âde edilmesi dahâ meşrû` [şerîata - kanuna uygun] olmaz mı idi? Vakf edilince birkaç kimsenin menfa`atine bırakılmış demekdir.

Ziyâ' Bey - Onlar orada öyle ictihâd etdiler [görüş bildirdiler] ki, vakf edilirse dahâ ziyâde `umûmun [halkın] menfa`atine hâdim olur [hizmet eder].

Re'îs - Zât-ı `âlîniz de o ictihâda [görüşe] iştirâk etdiniz [katıldınız] mi?

Ziyâ' Bey - Bendeniz zâten evvelce de söyledim. `Umûma [halkla] ta`alluk eden [alakası] menfa`atlerin `umûmâ `â'id olması fikrindeyim.

Re'îs - Kongrenin mukarrerâtı [kararları] re'ylerin [oyların] bir yere kaydıyla mı takarrür eder [kararlaştırılır]; yoksa işâretle, ayağa kalkmakla mı?

Ziyâ' Bey - Ekseriyetle [çoğunlukla] eller kaldırılır.

Re'îs - Ya`nî kimin muhâlif [karşı] olduğu, kimin mutâbık olduğu [uygun bulduğu] belli değildir değil mi?

Ziyâ' Bey - Evet efendim, belli değildir.

Re'îs - Deminki ifâdenizi yazmamışlar, tekrar buyurur musunuz? "Menâfi`-i `umûmîyeye [halkın menfaatlarına] `â'id olan husûsâtda [konularda]... ilh [ve devam eden]" cümlesini yazmamışlar. Tekrar buyurur musunuz?

Ziyâ' Bey– Külfet [sıkıntı] ni`mete göredir; diye bir ka`ide [usul] var, bir ka`ide-yi fıkhîye [fıkıh usulü] var. Külfeti kim çekmiş ise ni`meti oraya `â'iddir.

Re'îs - Harb-i `Umûmîye [Dünya Savaşı'na] duhûl [girmek] veyâ `adem-i duhûl [girmemek] hakkında Merkez-i `Umûmî'ce bir müzâkere [görüşme] cereyân etdi mi?

Ziyâ' Bey - Hâyır efendim, etmedi.

Re'îs - Sadr-ı esbak [eski sadrazam] Sa`îd Halîm Paşa'nın yalısında bir ictimâ` [toplantı] olmuş. Oraya Hey'et-i Vükelâ [bakanlar kurulu] ile Merkez-i `Umûmî a`zâlarını [genel merkez üyelerini] da`vet etmiş, Harb-i `Umûmîye iştirâk etmenin [katılmanın] devletin menâfi`ine ve siyâsetine muvâfık [uygun] olmadığına dâ'ir birçok îzâhât vermiş. Fakat Merkez-i `Umûmî a`zâlarını iknâ` edemediğini Meclis-i Meb`ûsân'daki istizâha [açıklama istemeye-gensoruya] cevâben verdiği ifâdelerde söylemiş. Ne dersiniz; böyle mi oldu?

Ziyâ' Bey - Hey'et-i Vükelâyı da`vet etmemişlerdi. Yalnız Merkez-i `Umûmî a`zâsını çağırmışlardı, harbin `aleyhinde bulunduklarını söylemişlerdi. Tabî`î biz de o fikirde olduğumuz için bu, pek doğru demişdik. Maksadları haber vermekden `ibâretdi.

Re'îs - İknâ` edemedim; diyorlar. Bu ta`birden haber vermek ma`nâsı çıkmıyor.

Ziyâ' Bey - Hâyır efendim. Biz de `aynı fikirde idik. Tabî`î harbi kim ister. *<79SI>*

Re'îs - O halde harbin `aleyhinde bir karar ittihâz [kabul] edilmek îcâb ederken muvaffak olunamamış.

Ziyâ' Bey - Efendim zâten bu Suşon Paşa'nın Karadeniz'e çıkmasından sonra...

Re'îs - Öyle olsun. Ya`nî harb resmen i`lân...

Ziyâ' Bey - Harbi durdurmağa çalışacağım; demişlerdi. Çünki bir def`a harbe başlanıldı. Durdurmağa çalışacağını söyledi. Fakat çalışmışlar, muvaffak olamamışlar.

Re'îs - Muvaffak olamadıklarını mı söylediler?

Ziyâ' Bey - Hâyır. Çalışacağım, dediler. Ondan sonra tabî`î muvaffak olamadıkları tezâhür etdi [ortaya çıktı].

Re'îs - Harbin geri çevrilmesi Merkez-i `Umûmî'de de tasvîb edildi [onaylandı] mi?

Ziyâ' Bey - Ne efendim?

Re'îs - Harbin geri çevrilmesi.

Ziyâ' Bey - Tabî`î biz de arzû ediyorduk ki durdurulsun. Fakat durduramadılar.

Re'îs - Hey'et-i Vükelânın [bakanlar kurulunun] orada hâzır olduğunu anlıyorum. Siz iyi biliyor musunuz?

Ziyâ' Bey - Hâyır efendim, yokdular. İhtimâl ki onlar ayrı gitmişlerdir. Onları ayrı çağırmışdır.

Re'îs - O hâlde Merkez-i `Umûmî'nin bu arzûsu Hey'et-i Vükelâya teblîğ olunmadı [bildirilmedi] mı?

Ziyâ' Bey - Bilmiyorum efendim.

Re'îs - Bu mukarrerâtı [kararları] kim teblîğ ederdi [bildirirdi], Sa`îd Paşa mı yoksa Midhat Şükrü Bey mi?

Ziyâ' Bey - Esâsen burada bir karar yok. Re'îs-i `umûmî [genel başkan] çağırtıyor. Kendi fikirlerini, çalışacaklarını haber veriyor.

Re'îs - Peki.

Ziyâ' Bey - Tabî`î onu vükelâya da anlatmışlardır.

Re'îs - Merkez-i `Umûmî'yi oraya çağırmakdan maksad, tabî`î re'ylerini [görüşlerini] anlamak değil ya!

Ziyâ' Bey - Hâyır efendim. Yalnız İstanbul'da belki bir takım nümâyişler [gösteriler], falân yapılır, yapılmasın, bu gibi şey'ler olmasın; gibi bir şey'ler söyledi. Ya`nî harbe başlanılmış değildir. Durdurmağa çalışacağım, onun içün haberdâr olunuz, İstanbul murahhası [delegesi] kulüblere ta`-lîmât [emir] versin ki öyle harbe `â'id tezâhürât [gösteri] yapılmasın. Bunun içün, haberdâr olmak içün...

Re'îs - Merkez-i `Umûmî [genel merkez] kaç `azâdan [üyeden] mürekkeb idi [oluşuyordu]?

Ziyâ' Bey - On.

Re'îs - Re'îsle berâber mi?

Ziyâ' Bey - Öyle olacak. ***<80Sa>***

Re'îs - Meclis-i `Umûmî [genel meclis]?

Ziyâ' Bey - Meclis-i `Umûmî değişir idi. Çünki a`zâ-yı tabî`îyesi [doğal üyesi] falân vardı.

Re'îs - Ya`nî mikdârı ne kadar?

Ziyâ' Bey - Elli olduğu da var, yirmi beş olduğu da var.

Re'îs - Meclis-i `Umûmî'nin a`zâ-yı tabî`îyesinden [doğal üyesinden] gayrısı muvazzaf [maaşla tayin edilmiş] mı idi?

Ziyâ' Bey - Hâyır değildi; müntahabdi [seçilmişti].

Re'îs - Muvazzaf mı idi, ya`nî ma`âşları var mı idi?

Ziyâ' Bey - Nasıl efendim?

Re'îs - Merkez-i `Umûmî a`zâları [genel merkez üyeleri].

Ziyâ' Bey - Onlar muvazzaf idiler [maaşla tayin edilmişlerdi].

Re'îs - Ne kadar ma`âşları vardı?

Ziyâ' Bey - Harbden evvel otuz lira.

Re'îs - Esnâ-yı harbde?

Ziyâ' Bey - Sonra elli liraya, yetmiş liraya falân çıkdı. Es`âr [fiyatlar] bahâlandıkca kifâyet etmedi [yetmedi], ma`âşları artdı.

Re'îs - Teşkilât-ı Mahsûsa'nın bir dâ'ire-i resmîye olduğu söyleniliyor. İrâde-i Senîye [padişah emri] ile falân mı teşkil olundu [kuruldu]?

Ziyâ' Bey - Bilmem efendim. Harbîye Nezâreti'nde teşkil edildiğini biliyorum; fakat ne yolda teşekkül etdiğini [kurulduğunu] bilmiyorum. Tabî`î nizâmnâmesi, ta`lîmâtı [tüzüğü, yönetmeliği] olacak.

Re'îs - Fakat cem`iyetin, bâ-husûs [özellikle] Merkez-i `Umûmî'nin `alâkası olduğuna dâ'ir birkaç dâne vesîka [belge] var. Okuyacaklar; mütâla`anız [düşünceniz] ne ise, beyân ediniz.

(Diğer maznûnlara [sanıklara] okunan ve sûretleri evvelce derc edilmiş olan vesîkalar zabıt kâtibi tarafından tekrar okunur.)

Re'îs - Dahâ bunun gibi birçok vesîkalar [belgeler] var. Teşkilât-ı Mahsûsa ile merkezin râbıtasını [bağlantısını] gösteriyor. Ne dersiniz?

Ziyâ' Bey - Tabî`î harb olunca vilâyâtda [vilayetlerde] işe yarayacak adamlar azalmış. Hükûmet bu Teşkilât-ı Mahsûsa ile orada kâtib-i mes'ûllere [parti sekreterlerine] mürâca`at etmiş, onlardan hidmet [hizmet] taleb etmiş. Orada bir şahıs var ki işi son derece azalmış, iş yapacak da bir adam, memleketin menfa`atine `â'id bir iş teklîf edilmiş, onlar da bu sûretle ihtimâl ki işe girmişler ve Merkez-i `Umûmî'yi bu işe `alâkadâr zannıyla [sanarak] oraya yazmışlar.

Re'îs - Hâricden girenler başka! Doğrudan doğruya Bahâ'e'd-dîn Şâkir Bey'in Midhat Şükrü Bey'le ve sâ'ir rüfekâ'sıyla [arkadaşlarıyla] birçok muhâberâtı [haberleşmeleri], birçok mu`âmeleleri [işleri] var. Onlar da Merkez-i `Umûmî'nin bu işe karışub karışmadığını bilmiyorlar mıydı?

Ziyâ' Bey - Tabî`î, bir ihtiyâc olduğu zamân `acele ile bunun merci`ini [başvuru makamını] düşünmeksizin yanlış olarak yazmış olabilirler. ***<80SI>***

Re'îs - Seferberliğin i`lânı içün Merkez-i `Umûmî'de bir müzâkere [görüşme] cereyân etdi mi?

Ziyâ' Bey - Hayır efendim.

Re'îs - Ne vakit haber aldınız?

Ziyâ' Bey - İ`lân edildiğini biz de gazetelerde gördük.

Re'îs - 328 senesi 11 Kanûn-ı sânî [Ocak] târîhindeki Bâb-ı `Âlî vak`ası Merkez-i `Umûmî'ce ne yolda telakkî [kabul] olundu?

Ziyâ' Bey - Tabî`î o zamân Merkez-i `Umûmî'nin fa`âliyeti yokdu. Bi'l-âhare [daha sonra] haber alındı.

Re'îs - Vak`a [olay] ne vakit haber alındı?

Ziyâ' Bey - Vak`adan sonra gazetelerde görüldü, haber alındı.

Re'îs - Merkezce nasıl telakkî [kabul] olundu?

Ziyâ' Bey - Ahâlî Edirne'nin verilmemesi içün toplanmış, öyle bir tezâhür [gösteri] vücûde [meydana] gelmiş.

Re'îs - Tezâhürâtdan [gösteriden] `ibâret mi idi?

Ziyâ' Bey - Bir tezâhür, fakat bu tezâhürden sonra hükûmet değişmiş.

Re'îs - Nasıl olmuş? Bu, Merkez-i `Umûmî [genel merkez]'ce nasıl telakkî [kabul] edildi?

Ziyâ' Bey - Ne sûretle telakkî edileceğine dâ'ir Merkez-i `Umûmî'de bunun hakkında bir şey' konuşulmadı. Bir emr-i vâki`!

Re'îs - Ne vakit ictimâ` olundu [toplanıldı]?

Ziyâ' Bey - Sonra gazeteler onun hakkında bir şey'ler yazmışlardı. Herkes okudu. Biz de okuduk. Biz de o telakkîyi [kabulü] herkes gibi yapıyorduk.

Re'îs - Merkez-i `Umûmî bu ictimâ`ı [toplantıyı] ne vakit yapdı?

Ziyâ' Bey - Birkaç gün sonra yavaş yavaş a`zâ [üye] toplanmağa başladı. Re'îs-i `umûmî [genel başkan] tarafından haberler gönderildi. Haber alındı. Birkaç gün sonra toplanıldı.

Re'îs - Hâl-i fa`âliyetde olmadığı hâlde toplanmağı kim `akıl etdi?

Ziyâ' Bey - Vekîl-i `umûmî [genel başkan vekili] da`vet etdi.

Re'îs - Hükûmete mürâca`at ederek mi?

Ziyâ' Bey - Yok zâten münfesih [feshedilmiş] değildi.

Re'îs - Mu`attal [tatil edilmiş] idi dediniz, hükûmet tarafından ta`tîl olunamamış mı idi?

Ziyâ' Bey - Ta`tîl-i fa`âliyet etmişdi.

Re'îs - Kendi kendine mi?

Ziyâ' Bey - Evet.

Re'îs - Bu Bâb-ı `Âlî vak`asında [olayında] kimler bulundu?

Ziyâ' Bey - Bendeniz onu bilmem.

Re'îs - Hey'etce bunun içün bir tahkîkatda [araştırmada] bulunmadınız mı?

Ziyâ' Bey - Hâyır bu, hükûmete `â'id bir şey'dir.

Re'îs - Bir vak`a-yı siyâsîye [siyasî olay] değil mi?

Ziyâ' Bey - Hükûmete `â'iddir. ***<81Sa>***

Re'îs - Hükûmete `â'id ammâ İttihâd ve Terakkî'nin mensûbîni [üyeleri] tarafından vuku`a [meydana] getirilmiş ve hükûmet-i hâzıra [mevcut hükümet] düşürülerek yerine İttihâd ve Terakkî erkânından [ileri gelenlerinden] bir hükûmet teşekkül etmiş [kurulmuş] olduğunu elbette işitmişsinizdir. Bunun üzerine bu vak`anın mâhiyeti [niteliğinin] neden `ibâret olduğunu tahkîk etmediniz [araştırmadınız] mi?

Ziyâ' Bey - Tabî`î bunun mâhiyetini [niteliğini] tedkîk etmek [incelemek] hükûmete ta`alluk ederdi [aittir].

Re'îs - Hükûmet kendilerinden teşekkül etmiş [kurulmuş]. Yine kendileri hakkında tahkîkat yapılmaz ya.

Ziyâ' Bey - Tabî`î biz de onlar hakkında, hükûmet hakkında tahkîkat yapılabilir mi?

Re'îs - Fırkanın ictimâ`ından [toplanmaktan] maksad nedir? Bu gibi vekayi`-i siyâsîye [siyasî olaylar] hakkında tedkîkat yapmak, ne yolda cereyân etdiğini tesbît etmek [belirlemek] değil mi?

Ziyâ' Bey - Hâyır, biz program ihzâr ederiz [hazırlarız].

Re'îs - Bu hareket programa muvâfık [uygun] mı idi?

Ziyâ' Bey - Onu da aramayız. Kanûna muvâfık [uygun] olub olmadığını da hükûmet arar. Fırka yalnız İstanbul'da kanûn olması lâzım gelen maddeleri programa koyar. Program kongrede kabûl olununca fırkanın meb`ûsları onu kanûn hâline koymağa çalışırlar. Ne vekayi`yle [olaylarla], ne fi`illerle, ne cürmlerle [suçlarla] ve ne de hükûmetle `alâkadârdır. Fırka hükûmet değildir ki.

Re'îs - Öyle iddi`â olunuyor ki bunu İttihâd ve Terakkî fırkası tertîb etmiş [düzenlemiş]. Hattâ Midhat Şükrü Bey de Enver Bey'in o müteşebbislerin başında olarak Bâb-ı `Âlî'ye gitdiğini, Sadr-ı a`zamın çekilmesini teklîf eylediğini ve sonra da saraya gitdiğini söyledi.

Ziyâ' Bey - Belki işitmişdir.

Re'îs - İşitmiş değil, fırkanın ma`lûmâtı [bilgisi] olarak söyledi. Siz niçün inkâr ediyorsunuz?

Ziyâ' Bey - O vakit Midhat Şükrü Bey kâtib-i `umûmî [genel sekreter] değildi. Meb`ûs sıfatıyla işitmişdir.

Re'îs - Hâyır Merkez-i `Umûmî a`zâsından [genel merkez üyesinden] imiş.

Ziyâ' Bey - Sonradan kâtib-i `umûmî oldu. Fethî Bey çekildikden sonra.

Re'îs - Evet kâtib-i `umûmî değil; fakat Merkez-i `Umûmî a`zâsından imiş. Hükûmetin bir beyânnâmesi üzerine toplandık, dedi.

Ziyâ' Bey - Vak`adan [olaydan] sonra mı?

Re'îs - Vak`adan sonra Merkez-i `Umûmî bütün a`zâlarını da`vet etdi, dedi. Ve vak`anın sûret-i hudûsunu [meydana gelme şeklini] da işte böyle söylediğim gibi söyledi.

Ziyâ' Bey - Bilmiyorum; belki kendisinin ma`lûmâtı [bilgisi] var. Benim ma`lûmâtım yok.

Re'îs - Fırka evrâkının Doktor Nâzım Bey tarafından aşırılmasına nasıl sükût etdiniz [sessiz kaldınız]?

Ziyâ' Bey - Pek sonra haber aldım.

Re'îs - Ne kadar sonra[?]

Ziyâ' Bey - Tevkîfhânede haber aldım. Midhat Şükrü Bey'i orada gördüm. ***<81Sb***

Re'îs - Haber aldığınız zamân kâtib-i `umûmîyi [genel sekreteri] bu evrâkı hüsn-ü muhâfaza etmediğinden [iyi koruyamadığından] dolayı mu'âheze etmediniz [eleştirmediniz] mi?

Ziyâ' Bey - Kâtib-i `umûmî, ben yalnız târîhe `â'id evrâkın Doktor Nâzım Bey tarafından alınmasını kâtibe söyledim; dedi. Fakat yanlışlıkla birçok evrâk berâber gitmiş.

Re'îs - Bununla iktifâ etdiniz [yetindiniz] mi?

Ziyâ' Bey - O zamân üzerimizde Merkez-i `Umûmî a`zâlığı kalmamışdı. Tevkîfhânede haber aldım. Yalnız kongrenin son günü Nâzım Bey'e bu evrâkın verilmesini kâtibe emr etdiğini söylemişdi. Fakat netîce ne olduğunu anlayamadım. Çünki tevkîf olunmuşdum ve Midhat Şükrü Bey'i göremedim. Bi'l-âhare [daha sonra] tevkîf olundukdan sonra bu sûretle haber aldım.

Re'îs - Merkez-i `Umûmî'nin [genel merkezin] harb i`lânı muvâfık [uygun] olmadığı i`tikadında [inancında] bulunduğunu söylüyorsunuz, şu hâlde rüfekâ'nızdan [arkadaşlarınızdan] ba`zılarının har-

be iştirâk etmek [katılmak] üzere cebhelere gitmesine nasıl müsâ`ade etdiniz?

Ziyâ' Bey - Tabî`î harb i`lan edildikden sonra harbe iştirâk eylemek [katılmak] her ferdin vazîfesidir. Harb istememek başka, harb i`lân edildikden sonra iştirâk etmek başka.

Re'îs - Hâlbuki ba`zı çete teşkilâtına giden arkadaşlarınız Harb-i `Umûmî [Dünya Savaşı] i`lân olunmadan evvel hudûdu geçdiklerini söylediler. Nasıl olur?

Ziyâ' Bey - Hudûdu geçdiklerini bilmem. Fakat seferberlik i`lân edildikden sonra Harbîye Nezâreti Teşkilât-ı Mahsûsa yapmış, gönüllü kıta`âtı [bölükleri] ihzârına [hazırlamaya] başlamış. Bu sûretle tedâbîr-i vâkîye olmak [korunma önlemleri almak], ya`nî harb olursa iştirâk etmek [katılmak] üzere onlarla bu teşebbüse girişmiş. Bu, harb olmasını istemeği işrâb etmez [içermez].

Re'îs - Bu tehcîr mes'elesi Merkez-i `Umûmî'de ne sûretle tezekkür edildi [konuşuldu]?

Ziyâ' Bey - Hiç tezekkür edilmedi. Harbe `â'id kanûnlar, zâten kararnâme sûretinde idi. Harbin îcâbı üzerine yapılıyordu. Bunların fırka programına ta`alluku [alakası] yokdur. Sırf ihtiyâcât [ihtiyaçlar] üzerine böyle yüzlerce kanûn yapılmışdır.

Re'îs - Hâlbuki İttihâd ve Terakkî rü'esâsından [ileri gelenlerinden] ba`zılarının fikir ve hükm-ü mahsûsuyla [özel hükümle] Merkez-i `Umûmî'de kararlaşmış olduğu söylüyorlar.

Ziyâ' Bey - Aslı yok.

Re'îs - Evvelâ Bahâ'e'd-dîn Şâkir Bey, Doktor Nâzım Bey bunun mürevvici [propagandasını yapmış] imişler.

Ziyâ' Bey - Merkez-i `Umûmî [genel merkez]'de mi?

Re'îs - Merkez-i `Umûmî'nin inzimâm-ı re'yi [bu görüşe katılması] üzerine, oradan aldıkları kuvvet üzerine, Harbîye Nezâreti'ne icrâ'-yı nüfûz [etki] ederek yapdırmışlar.

Ziyâ' Bey - Merkez-i `Umûmî'de böyle bir söz, kat`îyen böyle bir şey' cereyân etmemişdir.

Re'îs - Bu tehcîr vekâyi`inin [olaylarının] tatbîki [uygulanması] sırasında ba`zı mahallerde taktîl [katliam] de vuku`a getirilmiş, nehb ve gâret [yağma ve çapulculuk] de olmuş Merkez-i `Umûmî buna seyirci mi oldu, bir karar verdi mi? ***<82Sa>***

Ziyâ' Bey - Efendim geç olarak haber aldı ve tabî`î tamâmiyle değil, kısmen haber alabiliyordu; haber aldıkca da Dâhilîye Nâzırından, Harbîye Nâzırından bu işin men` edilmesini, mütecâsirlerinin [yeltenenlerin] te'dîbini [uzaklaştırılmasını] husûsî [özel] olarak taleb ediyordu. Resmen hükûmete müdâhale etmeğe salâhiyetimiz [yetkimiz] yok. Böyle taleb edildi. Bu taleb üzerine bir takım hey'et-i tahkîkîyeler [araştırma kurulları] gönderildiğini ve bir takım şey'ler yapıldığını haber verdiler. Dâ'imâ bu sûretle cevâb alınıyordu. Ve bu mürâca`atlara cevâb almalar devâm ediyordu.

Re'îs - Fakat o vuku`ât [olaylar] yine devâm edüb gidiyordu, değil mi?

Ziyâ' Bey - Vuku`âta kim mâni` olacak?

Re'îs - Ehemmiyeti [önemi] bundan dûn [az] olan mesâ'il [meseleler] hakkında Meclis-i Meb`ûsân'daki fırkanın meb`ûslârıyla hükûmete karşı birçok su'âl ve istîzâhâtda bulunulduğu [açıklama - gensoru istediği] hâlde bu mes'ele niçün kaale alınmamışdır.

Ziyâ' Bey - Merkez-i `Umûmî'nin meb`ûslar ile bir `alâkası yok. Meb`ûslârın da ayrı bir teşkilâtı var: Eskiden Kalem-i `Umûmî [genel kalem] denilirdi. Sonradan Hey'et-i İdâre [idare kurulu] nâmını aldı; Meclis-i Meb`ûsân'ın teşkilâtı budur, meb`ûsları idâre eden hey'et [kurul] o hey'etdir.

Re'îs - Evet, öyledir. Fakat Merkez-i `Umûmî kendi âmâlini [emellerini] tervîc etdirmek [desteklemek] içün gerek zât-ı `âlînizin, gerek rüfekâ'-yı sâ'irenizin [diğer arkadaşlarınızın] meb`ûslar nezdinde [katında] teşebbüsâtda [girişimlerde] bulundukları söylenildi. Ya`nî Merkez-i `Umûmî'nin tasavvur [düşündüğü] ve ârzû etdiği husûsâtı [konuları] Meclis-i Meb`ûsân'daki fırka vâsıtasıyla tervîc etdirmeğe çalışırdık dediler. Şu hâlde bundan dahâ ehemmiyetsiz [önemsiz] işler içün çalışılmış.

Ziyâ' Bey - Şahsî olarak yaparlar.

Re'îs - Bundan ehemmiyetsiz şey'ler içün çalışılmış da taktîl [katliam] mes'elesi içün neden Meclis-i Meb`ûsân'da bir teşebbüsde bulunulmamış? Şundan istidlâl olunuyor [delillerle anlaşılıyor] ki Merkez-i `Umûmî bu taktîli tervîc ediyor [destekliyor].

Ziyâ' Bey - Hâyır efendim. Merkez-i `Umûmî teşkilât-ı hâricîyeyi idâre ediyordu, onlara, meb`ûslara propaganda yapmak da memnû`du [yasaklanmıştır]. Fakat şahsı bir adam tanıdığı meb`ûslara ba`zı şey'ler söyleyebilir. Lakin Merkez-i `Umûmî doğrudan doğruya propaganda yapamaz, propaganda yapmak onun salâhiyeti hâricindedir [yetkisi dışındadır]. Vezâ'if [vazifeler] tefrîk edilmişdir [ayrılmıştır]. Teşkilât-ı teşrî`îyeyi [kanun koyucuyu-meclisleri] idâre eden hey'et başkadır, teşkilât-ı hâricîyeyi idâre eden hey'et yine başkadır.

Re'îs - Teşkilât-ı hâricîyenin vazîfesi ne oluyor?

Ziyâ' Bey - Hey'et-i Merkezîye [merkez kurulu] ve kulübler...

Re'îs - Onların da hidmeti [hizmeti]?

Ziyâ' Bey - İntihâbât [seçimler].. Merkez-i `Umûmî intihâbâtından ve intihâbı idâreden başka bir şey' yokdur. Teşkilâtı, idâreden başka bir salâhiyeti [yetkisi] yokdur.

Re'îs - İntihâbdan [seçimden] maksad ne? İntihâbâtda ekseriyeti [çoğunluğu] kazanırsanız kendi âmâlinizin [emellerinizin] mürevvici [destekçisi] olmalarını te'mîn etmekden `ibâret değil mi?

Ziyâ' Bey - Âmâl [emeller] değil efendim; program... <*82Sb*>

Re'îs - İşte o âmâli –gerek bu program dâhilinde olsun, gerek hâricinde olsun– Meclis-i Meb`ûsân'daki fırkaya yapdırmak içün fırkaya lâzım gelen telkînâtda, teşvîkâtda [destekte ve propagandada] bulunmak lâzım değil mi?

Ziyâ' Bey - Onun içün Kalem-i `Umûmî var, Hey'et-i İdâre var.

Re'îs - Pek a`lâ, fırkanın efkârını oraya kim nakl ediyor?

Ziyâ' Bey - Fırkanın efkârını Kalem-i `Umûmî [genel kalem], Hey'et-i İdâre [idare kurulu] nakl eder.

Re'îs - Şu sûretle demek, bir vâsıtanız var?

Ziyâ' Bey - Bizim değil, Meclis-i `Umûmî'nin [genel merkez].

Re'îs - Meclis-i `Umûmî'den murâdınız [maksadınız] hangisi?

Ziyâ' Bey - Ya`nî fırkayı idâre eden, fırkanın dimağı [beyni] Meclis-i `Umûmî'dir.

Re'îs - Pek a`lâ; Merkez-i `Umûmî a`zâları [genel merkez üyeleri] orada dâhil değil mi?

Ziyâ' Bey - Orada dâhildir.

Re'îs - Meclis-i `Umûmî ta`bîrini kullanalım, Meclis-i `Umûmî'de takarrür eden [kararlaştırılan] husûsâtı [konuları] Meclis-i Meb`ûsân'da meb`ûslara kim nakl ediyor, kim telkîn ediyor?

Ziyâ' Bey - Kalem-i `Umûmî [genel kalem] ve Hey'et-i İdâre [İdare Kurulu].

Re'îs - Bundan `âdî husûsları telkîn [emrettikleri] ve tenkîd etdikleri [eleştirdikleri] hâlde bu husûsda niçün onları îkâz etmemişler?

Ziyâ' Bey - Meclis-i `Umûmî'de müzâkere edilecek [görüşülecek] husûsât mukayyeddir [bellidir] ve bunu da...

Re'îs - Şu mu`ayyen [belli] olan mevâdd [maddeler] bir dürlü meydâna çıkub anlaşılamayor. Böyle taktîl [katliam] gibi mühimm [önemli] bir mes'ele öyle mesâ'ilin [meselelerin], o mevâddın içine girmezse hangi mes'ele girer?

Ziyâ' Bey - Vekâyi` [olaylar] girmez, program maddeleri girer.

Re'îs - Peki, program maddelerinde memleketin menfa`atinin zayâ`a [kayba] uğrayan hukuk ve nüfûsunun, fedâ olan servetinin bir bahsi yok mudur?

Ziyâ' Bey - Bahs olunuyordu. Husûsî [özel] sûretde nâzırlara mürâca`at istedik, aldığımız ma`lûmâtı [bilgileri] –tabî`î nâzırlara gidüb de mevki`lerinde [makamlarında] göremezdik– kendilerine husûsî sûretde anlatırdık. Rûznâmeye [gündeme] koyamazdık; çünki Meclis-i `Umûmî'nin rûznâmeye koyacağı mevâdd [maddeler] sırf teşkilât-ı hâricîyenin idâresine, nizâmnâmesine [tüzüğüne] `â'iddir.

Re'îs - Teşkilât-ı hâricîyenin idâresinde, bu kadar mu`dilât-ı umûr [zor işler] içinde uğraşan vükelânın [bakanların] ne medhali [parmağı] var?

Ziyâ' Bey - Onlar oraya vükelâ sıfatıyla gelmezlerdi.

Re'îs - Pek a`lâ, bu kadar mu`dilât-ı umûr [zor işler] içinde uğraşan zevâtı [kişileri] böyle teşkilâtla uğraşdırmak doğru mu? Buna kimse inanamaz.

Ziyâ' Bey - Onlar Meclis-i `Umûmîye [genel merkeze] vükelâ sıfatıyla gelmiyorlar.

Re'îs - Vükelâ sıfatıyla bir vazîfeleri var ya; ona hasr edecekleri [ayıracakları] vakitlerinden bir kısmını da Meclis-i `Umûmî [genel meclis]'de geçiriyorlardı. Tabî`î bu, doğru değildir, meşgûliyetleri bunun için değildir.

Ziyâ' Bey - Ehemmiyetsiz [önemsiz] mes'eleleri Meclis-i Vükelâda [bakanlar meclisi] onlar kararlaşdırır, *<83Sa>* Meclis-i `Umûmî buna karışacak olursa hükûmet içerisinde iki hükûmet, iki Meclis-i Vükelâ var demek olur.

Re'îs - Hey'et-i Vükelânın [bakanlar kurulunun] oraya dâhil olmasına da öyle diyorlar.

Ziyâ' Bey - Hâyır, öyle değil.

Re'îs - Başka maksad yok, ki efendim, vükelânın oraya a`zâ [üye] olması mutlaka mu`dilât-ı umûrun [zor işlerin] orada kararlaşdırılması içündür. Yoksa sizin teşkilâtınızı idâre için değildir.

Ziyâ' Bey - Bunlar vükelâ olmadan evvel fırkanın rü'esâsıdırlar [ileri gelenleridir].

Re'îs - O başka, bir kerre vükelâ oldukdan sonra artık o işlerle meşgûl olmamak lâzım gelir.

Ziyâ' Bey - Tabî`î bu rü'esâ sonra karışmazsa teşkilât başka yol tutar. Onun için yine o rü'esâ –ki asıl fırkanın rü'esâ-yı tabî`îsidir [doğal reisleri] ve fırkayı onlar vücûde [meydana] getirmişlerdir ve fırkanın dimagı [beyni] onlardır– onlar Meclis-i `Umûmî'de bulunmazsa, fırkayı idâre etmezse, kim idâre edecek? Fırkayı asıl onlar, asıl re'îsleri idâre eder.

Re'îs - O hâlde vükelâ, Merkez-i `Umûmî'ye İttihâd ve Terakkî teşkilâtıyla `aynı maksada hâdım olmaları [hizmet etmek] için a`zâ-yı tabî`îye [doğal üye] kabûl edilmiş öyle mi?

Ziyâ' Bey - Hâyır efendim. Onlar fırkanın mü'essisleri [kurucuları].

Re'îs - Vükelâ [bakan] olacak adam fırkanın mü'essislerinden mi olmalı? Sonradan gelenler olamazlar mı?

Ziyâ' Bey - Olabilir. Fakat fırkanın en kıymet verdiği zevâtdır [kişilerdir]. Onlar fırka içinde en kıymetli zevâtdır. Fırkanın en kıymetli adamları Hey'et-i Vükelâya [bakanlar kuruluna] geçebilir.

Re'îs - Pek a`lâ. O gibi zevâtı devletin mu`dilât-ı umûruyla [zor işleriyle] meşgûl olmağa bırakmayub da nizâmnâme [tüzük] gibi ufak tefek bir takım projelerle uğraşdırmak doğru mu?

Ziyâ' Bey - Senede ancak bir def`a vücûde [meydana] gelir.

Re'îs - Velev ki [öyle olsa da] yılda bir def`a olsun yine vakit ya! Mutlaka bu mühimm [önemli] işler içün iştirâk ediyordu [katılıyordu]; yoksa dediğiniz gibi fırka intihâbâtı [seçimleri] içün, bilmem ne içün olmaz.

Ziyâ' Bey - Bütün memleketlerde böyledir. Ya fırka olmamalı. Olacak ise tabî`î fırkanın rü'esâsı [reisleri] kabineye geçecek ve kabineye geçdikden sonra fırkayı idâre edecekdir.

Re'îs - O başka efendim. Fırkanın tarafdârânından Hey'et-i Vükelâ [bakanlar kurulu] teşekkül eder [oluşur], fakat fırka işe karışmaz.

Ziyâ' Bey - Fırka kabinenin işine karışmıyor. Fakat kabineye geçen zevât [kişiler] fırkanın işine karışır. Ya`nî fırkayı idâre eder.

Re'îs - Şu hâlde fırkanın mukarrerâtına [kararlarına] kabine erkânı [ileri gelenleri] karışub da idâre etdiği hâlde ha Meclis-i `Umûmî [genel meclis] hey'et-i `umûmîsiyle [genel kuruluyla] kabineyi teşkil etmiş [kurmuş], ha kabine oraya gelmiş olanların müzâkerâtına [toplantılarına] iştirâk etmiş [katılmış]; hepsi bir lakırdı. *<83SI>*

Ziyâ' Bey - Fark var. Şimdi Meclis-i `Umûmî'de hükûmet işleri müzâkere edilirse [görüşülürse]...

Re'îs - Edilmediğini ne ile isbât edersiniz?

Ziyâ' Bey - Edilmediğini gözlerimle gördüm.

Re'îs - Sizin gözlerinizle görmekliğiniz iddi`ânızın sıhhatine delâlet [işaret] etmez.

Ziyâ' Bey - Sonra nizâmnâmede [tüzükte] öyledir.

Re'îs - Nizâmnâmenin hâricinde hareket edilebilir. Kanûna mugayir [aykırı] hareket edenler oluyor da nizâmnâmeye mugayir hareket edenler olmaz mı?

Ziyâ' Bey - Bir kerre Meclis-i `Umûmî [genel meclis] rûznâmesini [gündemini] Re'îs-i `Umûmî [genel başkan] tanzîm eder [düzenler]. Re'îs-i `Umûmî, tabî`î kendisine `â'id, Hey'et-i Vükelâya [bakanlar kuruluna] `â'id işlere yabancı adamların karışmasını istemez. Binâ'en-`aleyh o gibi mevâddı [maddeleri] rûznâmeye koymaz. Çünki, Re'îs-i `Umûmî `aynı zamânda Sadr-ı a`zamdır. Sadr-ı a`zam ister mi ki sırf kendi mes'ûliyetine ta`alluk eden [sorumluluğuna ait olan] işlere gayrı mes'ûl [sorumsuz] adamlar iştirâk etsin [katılsın] onu müzâkere etsin [görüşsün]. Tabî`î istemez. İstemeyince rûznâmeye o hâkimdir, rûznâmeyi o tanzîm eder. Rûznameye hükûmete `â'id işleri koymaz.

Re'îs - Fakat o makama geçmek içün bir kerre o şerâ'iti [şartları] kabûl etmiş.

Ziyâ' Bey - Şerâ'it nizâmnâme [tüzük] ile mukayyeddir [kayıtlıdır]. Nizâmnâmede bunlar mu`ayyendir [bellidir]. Nizâmnâmede: Re'îs-i `Umûmî [genel başkan] rûznâmeye [gündeme] hâkimdir, sonra Meclis-i `Umûmî'de böyle şey'ler müzâkere edilmez [görüşülmez]; diye musarrah [açık] olduğuna

göre tabî`î Re'îs-i `Umûmî olan zât eldeki nizâmnâmeye [tüzüğe], fırkaya istinâd eder [dayanır]. Çünki fırkanın en büyük adamıdır, Re'îs-i `Umûmîsidir.

Re'îs - A`yân müzâkerelerinin [görüşmelerinin] birinde Şeyhü'l-islâm bulunan zât bir mes'eleden dolayı "uzun uzadıya îzâhât vermeğe lüzûm yokdur. Fırka bunu böyle istiyor" demiş. Buna ne dersiniz?

Ziyâ' Bey - Ya`nî Program maddesi. Fırkanın bir program maddesi, vahdet-i kazâ' [kazaların birleştirilmesi] mes'elesi. Kongre kabûl etdikden sonra tabî`î fırka a`zâsı [üyesi] onu kabûle mecbûrdur. Fırkadan isti`fâ eder çekilir, yâhûd fırkanın nizâmâtına [tüzüğüne] ri`âyet etmez [uymaz]. Tabî`î kongre karar vermiş, o kabûl eder.

Re'îs - Demek ki kongrede karar verilmiş şey' artık mer`îyü'l-icrâ' olmak [yürürlüğe koymak] lâzım geliyor öyle mi?

Ziyâ' Bey - Tabî`î. İstemeyen kabûl etmez, çekilir. Cebir yokdur. O fırka...

Re'îs - Yalnız kendisi çekilebilir.

Ziyâ' Bey - Evet. Yalnız kendisi çekilebilir.

Re'îs - Yarım sâ`at istirâhat [dinlenme].

Birinci Celsenin Hitamı [sonu]

Sâ`at	Dakîka
3	20

<*84Sa*>

İkinci Celse

Sâ`at	Dakîka
4	00

Re'îs - Ziya' Bey! Ticâret şirketleriyle fırkanın hiçbir münâsebeti olmadığını söylemişdiniz, öyle değil mi?

Ziyâ' Bey - Evet.

Re'îs - Peki, bu ticâret şirketlerinin menâfi`inden [menfaatlarından] `ibâret olan o meblağı vakf etmeğe [bağışlamaya], `alâkanız olmayan bir şirketin işine neden karışdınız?

Ziyâ' Bey - Bir meblağ husûle [meydana] geldi...

Re'îs - Şirketlerin temettu`u [kârı].

Ziyâ' Bey - Fakat işin içinde Kemâl Bey bulunduğu içün, bu para nedir, ne oldu diye, meb`ûslar da lisâna almışlardı. Kemâl Bey bu işi "ben burada hesâb vereyim, mes'eleyi anlatayım. Meb`ûslar arasında bir şey'i mûcib [sebep] olmasın" diye kongreye getirdi. İzâhât verdi. Ve sonra "o paranın ne olacağını da yine ben kendim şey' etmedim; fırkanın da, `umûm a`zâların [bütün üyelerin] da re'yiyle [oyuyla] yapayım" diyerek kongreye getirmişdi.

Re'îs - Şu sûretle bir `alâka hâsıl olmamış mı [meydana gelmemiş mi] idi?

Ziyâ' Bey - `Alâka budur. Fırka a`zâsının birisi böyle bir işe karışmış. İzâhât vermek lâzım. Nerede îzâhât verecek? Meb`ûs değil ki meb`ûsların fırka ictimâ`ında [toplantısında] anlatsın. Kongrede anlatabilirdi. Mes'eleyi onun içün kongreye getirdi.

Re'îs - Bu mes'ele ile mes'ûliyete [sorumluluğa] iştirâk edilmiş [katılmış] olmayor mu?

Ziyâ' Bey - Hayır efendim.

Re'îs - Peki.

Ziyâ' Bey - Bir para var. O para ne olacak?

Re'îs - Peki, o para nereden hâsıl olmuşdu [meydana gelmişti]?

Ziyâ' Bey - O para, gâlibâ un mes'elesinden, ekmek mes'elesinden...

Re'îs - Sonra nereye vakf edildi [bağışlandı]?

Ziyâ' Bey - Esnâf ve tüccârların ve `umûmun [halkın] istikrâz edebilmesi [borç alabilmesi] için bir banka olmak üzere.

Re'îs - Hangi esnâf ve tüccâr?

Ziyâ' Bey - Memleketimizdeki esnâf ve tüccâr.

Re'îs - Bi'l-`umûm [hepsinin] mu?

Ziyâ' Bey - Tabî`î.

Re'îs - Ne nâmla vakf olunmuş [bağışlanmış], kime vakf edilmiş, ne maksadla vakf olunmuş?

Ziyâ' Bey - Bendeniz vakıfnâmeyi [vakıf şartlarını] görmedim. Tabî`î `umûmî olarak...

Re'îs - Ne yolda karar verdiniz, nereye vakf etdiniz, temettu`dan [kârdan] kim istifâde edecek, hangi iş için vakf edilmiş?

Ziyâ' Bey - Umûr-u `âmme [kamu işleri] için.

Re'îs - Temettu`dan [kârdan] kim istifâde edecek idi? ***<84Sl>***

Ziyâ' Bey - Hiç kimse istifâde edemeyecekdi. Yalnız herkes oradan istifâde edebilecek.

Re'îs - Vakıfdan maksad bir fâ'ide [fayda] te'mîni değil mi? O fâ'ide kime `â'id idi?

Ziyâ' Bey - Tabî`î paranın, rakabasının [malların] sâhibi Evkaf Nezâreti [Vakıflar Bakanlığı] olacak. Herkes de oradan istifâde edecek.

Re'îs - Peki. O sûretle istifâdeyi kabûl edelim. Menâfi [menfaatlar]` kime `â'id olacak, Evkafa [vakıflara] değil mi ya?

Ziyâ' Bey - Evet evkafa. Tabî`î Evkafa. Tabî`î orada şerâ'it [şartlar] vardır. Bi'n-netîce [sonuç olarak] nereye `â'id olacağı tabî`î vakfîyede [vakıf şartlarında] gösterilmişdir.

Re'îs - Şu hâlde ekmek için alınmış olan paralar yalnız İslâmlardan alınmamışdır, `anâsır-ı gayr-ı müslime de [Müslüman olmayan unsurlar da] ekmek parası vermişdir. `Anâsır-ı gayr-ı müslimeden de tahsîl edilmiş olan bir parayı yalnız İslâm vakfına tahsîs etmek [ayırmak] doğru mu idi?

Ziyâ' Bey - Tabî`î `umûm [halk] için vakf edilmişdi [bağışlanmıştı].

Re'îs - Yok; Evkaf Nezâreti, evkaf-ı İslâmîye'dir [İslâmî vakıflardır].

Ziyâ' Bey - Evkaf-ı İslâmîyedir ammâ onun menâfi`inden [faydalarından] meselâ, o çeşmeden herkes içebilir, o köprüden herkes geçebilir. Menâfi`-i `âmme [halkın faydalanması] için.

Re'îs - O çeşmelerin, o köprülerin vâkıfı [vakıf sahibi] ayrıca îrâdını [gelirini] tahsîs etmişdir [ayırmıştır]. Şimdi sizin şu menâfi`ini [faydalarını] Evkafa [vakıflara] terk etdiğiniz husûsâtda [konularda] elbet bir maksad vardır. O maksad ne ise söyleyiniz.

Ziyâ' Bey - Bir maksad yok. O para tahsîs edilmiş [ayrılmış].

Re'îs - Peki. Sizin mâlınız değil ki vakf etdiniz [bağışladınız]. Şunun, bunun ekmek parasından

topladığınız para. Bunûn içinde Mûsevîlerin de, Hıristiyânların da belki ecnebîlerin de hakkı vardır.

Ziyâ' Bey - Vakf eden biz değiliz.

Re'îs - Ya?

Ziyâ' Bey - Vâkıflar [bağışlayanlar] vardır.

Re'îs - Kimlerdir?

Ziyâ' Bey - Bilmiyorum ki. Kimler o şey'i idâre etmiş ise tabî'î ondan bir para husûle [meydana] gelmiş. O para bir takım küsûr meselâ, çuvâlda on para vücûde [meydana] geliyor. Onlar toplanmış. Onu idâre edenlerin üzerinde kalmış.

Re'îs - Peki efendim. Bu hesâbla yapılıyordu ve ekmeğe bir narh konuluyor idi. On para eksik konulsa da o fazla para hâsıl olmasa [meydana gelmese] daha iyi olmaz [mı] idi?

Ziyâ' Bey - Çuvâlda on para nasıl şey' edilebilir?

Re'îs - Yedi yüz bin lira çuvâlda on para ile hâsıl olmaz ki.

Ziyâ' Bey - Tabî'î hesâbını onlar verecek. Böyle bir şey' yapılmış. İşte buna biz de bir kanâ`at [görüş] hâsıl etmişiz [meydana getirmişiz].

Re'îs - Böyle bir şey'e karar verenler de anlayarak verirler. Elbet siz de bir kanâ`at hâsıl etmişsinizdir de onun üzerine bu karara iştirâk etmişsinizdir [katılmışsınızdır]. ***<85Sa>***

Ziyâ' Bey - Bu iş, kongreye yalnız îzâhât vermek üzere, fırka a`zâsını [üyesini] tatmîn etmek üzere gelmişdir.

Re'îs - Peki gidiniz. (Ziyâ' Bey mahkeme salonundan çıkarılır.) `Âtıf Bey'i çağırınız.

(`Âtıf Bey getirilir.)

Re'îs - `Âtıf Bey! Teşkilât-ı Mahsûsa hakkında İrâde-i Senîye [padişah emri] var mı idi?

`Âtıf Bey - Hâyır efendim.

Re'îs - Bir dâ'ire-i resmîye şu`besi diyorsunuz. İrade-i Senîye [padişah emri] olmadan bir dâ'ire-i resmîye şu`besi olabilir mi?

**`Âtıf Bey** - Muvakkat [geçici] bir komisyon olduğu içün Harbîye Nezâreti teşkil etmiş [kurmuş]. Fakat Dâhilîye Nâzırının, Sadr-ı a`zamın falân ma`lûmâtı [bilgisi] vardı gâlibâ.

Re'îs - Hey'et-i Vükelâ [bakanlar kurulu] kararıyla mı?

`Âtıf Bey - İhtimâl efendim.

Re'îs - Siz, Teşkilât-ı Mahsûsa'nın bidâyet-i teşkilinde [kurulmaya başlandığında] orada değil mi idiniz?

`Âtıf Bey - Orada idim efendim. Bendenize Harbîye Nâzırı söyledi.

Re'îs - Teşkilât emri nasıl teblîğ olundu [bildirildi], tahrîren [yazılı olarak] mi?

**`Âtıf Bey** - Hâyır. Tahrîren değil efendim şifâhen [sözlü olarak]. Evvelâ Süleymân `Askerî Bey söyledi. O, Harbîye Nâzırı ile görüşmüş; sonra Harbîye Nâzırı da çağırdı. O da, şifâhen teblîğ etdi [bildirdi]. Bendeniz de kabûl etdim. Fakat `Azîz Bey'e Dâhilîye Nâzırı emr etmişler. Ondan anlıyorum ki Dâhilîye Nâzırının da ma`lûmâtı [bilgisi] vardı.

Re'îs - Sizin şahsî me'mûriyetiniz şifâhen [sözlü olarak] teblîğ olunabilir. Fakat bir dâ'irenin te'sîsi şifâhen nasıl olabilir? Mutlak bir emr-i nezâret [emirle] olacak.

`Âtıf Bey - Belki de öyle bir emir olacakdır.

Re'îs - Siz bidâyet-i teşkilinde [kurulmaya başlandığında] orada değil mi idiniz?

`Âtıf Bey - Orada idim.

Re'îs - Ona dâ'ir emir gelmedi mi, bir dâ'ire emirsiz nasıl teşkil olunur [kurulur]?

`Âtıf Bey - Hâtırımda yok efendim.

Re'îs - Süleymân `Askerî Bey'in Teşkilât-ı Mahsûsa ile `alâkası ne idi?

`Âtıf Bey - Komisyonun re'îsi idi. Mukarrerâtı [kararları] Harbîye Nezâreti'ne söyler, istîzân edilecek [danışılacak] şey'leri istîzân ederdi [danışırdı].

Re'îs - Nerede îfâ'-yı vazîfe ediyordu [görev yapıyordu]?

`Âtıf Bey** - Nûr-u `Osmânîye'de [İstanbul'da] bir dâ'ire-i mahsusa [özel daire] tutuldu. Orada, **Tasvir-i Efkâr matba`asının karşusında 23 nümerolu [numaralı] hânede.

Re'îs - Onun kasası var mı idi?

`Âtıf Bey - Nesi efendim? ***<85SI>***

Re'îs - Teşkilât-ı Mahsûsa'nın kasası var mı idi?

`Âtıf Bey - Vardı.

Re'îs - Veznesi de var mı idi?

`Âtıf Bey - Şübhesiz.

Re'îs - Bidâyetde [başlangıçta] ne kadar para tevdî` olundu [verildi]?

`Âtıf Bey - Paranın mikdârını bilmiyorum.

Re'îs - O parayı nereden alıyordunuz?

**`Âtıf Bey** - Zannederim, evvelce de `arz etdim, bir iki kerre Müdâfa`a-yı Millîye'den aldık. Dahâ ziyâde Harbîye tahsîsât-ı mestûresinden [örtülü ödeneğinden] alıyorduk.

Re'îs - Bunlar için makbûz veriliyor mu idi?

`Âtıf Bey - Vezne alıyordu, belki veriyordu.

Re'îs - Teşkilât-ı Mahsûsa ile Merkez-i `Umûmî'nin [genel merkezin] hiçbir râbıtası [bağlantısı] yokdur değil mi?

`Âtıf Bey - Hâyır, hiçbir râbıtası [bağlantısı] yokdu.

Re'îs - Ba`zı telgraflar okunacak, ba`zı muhâbereler var.

`Âtıf Bey - Muhâbere edilmiş olabilir. Bu, râbıtaya [bağlantıya] delâlet [işaret] etmez.

Re'îs - (Zabıt Kâtibine hitâben) Okuyunuz.

(Zabıt Kâtibi okur.)

`Osmânlı İttihad ve Terakkî Cem`iyeti
İzmir Vilâyet Merkezi
İttihâd ve Terakkî Cem`iyeti Merkez-i `Umûmîsine

Müsta`celdir [aceledir] Nümero [numara]
9

Muhterem Kardaşlar

Bergama kazâ'sının Reşâdîye nâhiyesinde mukîm [oturan] eşkıyâ-yı müste'meneden [eskiden eşkıya iken artık güvenilir bir kişi olan] Çeçen Hamîd Ağa Kafkasya'nın Terkiş Uyus(?) vilâyeti ahâlîsin-

den olduğundan buradan götüreceği birkaç hem şehrisi ile berâber orduya hidmet [hizmet] edeceğini ve müsa`ade edildiği takdîrde Diyâr-ı bekir'de mühimm [önemli] teşkilât yapub hudûda hareket eyleyeceğini söyleyerek mu`avenet [yardım] taleb eylemişdir. Merkumun [adı geçenin] bu sûretle hidmet edebileceğini ümîd etmekde olduğumuzdan sevkleri memleket için iki sûretle fâ'ide [fayda] te'mîn edecekdir. Teşebbüsât-ı vatanperverânede [vatan sevgisiyle girişimde] bulunulub sevkleri lâzım gelüb gelmeyeceğine dâ'ir telgrafla cevâb i`tâsını [verilmesini] istirhâm [rica] eder, `arz-ı ta`zîmât eyleriz [saygılar sunarız] `azîz kardaşlar.

23 Teşrîn-i Sânî [Kasım] 330

[İzmir müftisi Cevherî zâde Ahmed Efendi Hocaya gönderilen Tıbbîye talebesinden iki efendinin mektûblarını `aynen takdîm ediyoruz bu efendilere hey'et-i muhteremelerine [saygıdeğer kurullarına] mürâca`at etmeleri yazılmışdır. Mümkün olan mu`âvenetin îfâ'sını [yardımın yapılmasını] istirhâm [rica] ederiz.

Doktor Nâzım Bey kardaşımıza

Re'îs - Diğerlerini de okuyunuz. (Diğer maznûnlara [sanıklara] okunan ve sûretleri derc edilmiş [yazılmış] olan vesîkalar [belgeler] da tekrar okunur.) ***<86Sl>***

Re'îs - Şimdiye kadar okunan telgraflar gösteriyor ki Teşkilât-ı Mahsûsa ile Merkez-i `Umûmî'nin bir râbıtası [bağlantısı] var.

`Âtıf Bey - Hâyır.

Re'îs - Ya!

`Âtıf Bey - Hâfızam o kadar kuvvetli değil; cevâb veremem. Birer birer su'âl buyurulursa isbât ederim ki râbıtası [bağlantısı] yokdur.

Re'îs - Harekât-ı `askerîyeye [askerî hareketlere] bile müdâhale ediyor.

`Âtıf Bey - Bahâ'e'd-dîn Şâkir Bey doğrudan doğruya Teşkilât-ı Mahsûsa'nın adamı olmak sıfatıyla...

Re'îs - Peki, Midhat Şükrü Bey'e yazıyor.

`Âtıf Bey - Bizimle doğrudan doğruya muhâbere [haberleşmek] için vâsıta bulamamış; onu tavsît [aracılık] etmiş.

Re'îs - Dâhilîye Nezâreti vâsıtasıyla Midhat Şükrü Bey'e yazacağına size yazar.

`Âtıf Bey - Yazmadı ise kabâhat kendisinde.

Re'îs - Demek öyle mu`tâd [âdet] olmuş, öyle yazmış.

**`Âtıf Bey** - Pek usûle ri`âyet eder [uyar] bir adam değildi efendim. Ba`zen böyle kendi kendine işler yapardı. Diğerlerinin hiçbirisi isbât etmez ki, Teşkilât-ı Mahsûsa cem`iyetle `alâkadârdır.

Re'îs - Niçün?

`Âtıf Bey - Öbür telgraflar okunsun efendim.

(Halîl, Nâzım, `Âtıf, `Azîz imzâ'larıyla Midhat Şükrü Bey'e gönüllü cem`i [toplanması] hakkında keşîde edilen [çekilen] ve sûreti evvelce derc edilmiş [yazılmış] olan vesîka [belge] tekrar okunur.) ***<86Sl>***

**`Âtıf Bey** - Bu, râbıtaya [bağlantıya] delâlet [işaret] etmez. Evvelce de `arz etdim ki gönüllü teş-

kilinde bizim taşrada teşkilâtımız olmadığından dolayı taşradaki kâtib-i mes'ûllerden [parti sekreterlerinden] istifâde edelim dedik, bunu cem`iyete yazdık.

Re'îs - Peki yazan kim?

`Âtıf Bey - Bizim komisyonumuz efendim.

Re'îs - Fakat komisyon cem`iyete doğrudan doğruya emr ediyor.

`Âtıf Bey - Emir değil, onların vâsıtasından istifâde edelim, diye ricâ' ediyoruz.

Re'îs - Pek a`lâ. Onların merci`ine müraca`at edüb böyle bir talebde bulunabilirdiniz. Doğrudan doğruya muhâbere etmeli [haberleşmeli] idiniz.

**`Âtıf Bey** - Kâtib-i mes'ûllerle [parti sekreterleriyle] doğrudan doğruya muhâbere etmiyoruz. Midhat Şükrü Bey'e yazıyoruz. Midhat Bey tavassut [aracılık] edecek, o vâsıta ile muhâbere edeceğiz; ya`nî doğrudan doğruya kâtib-i mes'ûllerle muhâbere etmiyoruz. Kâtib-i mes'ûllerden Midhat Bey sorsun; diyoruz.

Re'îs - Peki. Ötekini okuyunuz.

(Halîl imzâ'sıyla İzmit mutasarrıflığına keşîde edilen [çekilen] ve sûreti evvelce derc edilmiş [yazılmış] olan vesîka tekrar okunur.)

**`Âtıf Bey** - Bu telgrafla da cem`iyetin bir râbıtası [bağlantısı] yok efendim. Merkez Kumandanı İzmit Mutasarrıflığına çekiyor.

Re'îs - Bu "çete" ta`bîrinden maksad nedir?

**`Âtıf Bey** - İşte bunlara ba`zen çete diyorduk, ba`zen gönüllü müfrezesi diyorduk. Sonra bunların ümerâsına [beylerine], rü'esâsına [reislerine], teşkil etdikleri [kurdukları] hey'ete [kurula] de aramızda komite diyorduk.

Re'îs - Şimdi su'âl buyuruluyor ki vilâyet şifreleriyle muhâbere edeceklerine [haberleşeceklerine] kumandanların şifreleriyle muhâbere ede idiler, kendileri cihet-i `askerîyeye [askerlere] merbût [bağlı] olmaları hasebiyle dahâ muvâfık [uygun] olmaz mı idi?

**`Âtıf Bey** - Şübhesiz olurdu efendim. Tabî`î Dâhilîye Nezâreti de hükûmetin bir cüz'üdür [parçasıdır]. Emniyet ve i`timâd [güvenlik] var. Ba`zı yerlerde ordu cüz'ü yokdur.

Re'îs - Cihet-i `askerîyenin [askerlerin] muhârebe esnâsında muhâberesi [haberleşmesi] dahâ sür`atle cereyân ederdi. O tarîk [yol] ihtiyâr olunsa [seçilse] idi...

`Âtıf Bey - Belki bir ordu merkezi, bir şifre olan yer değil idi de ihtimâl onun içün vilâyet şifresi ile muhâbere edilmiş olabilir.

Re'îs - Ordunun muhâberesi kadar muhârebe zamânında dâhilîye muhâberesi tanzîm edilmiş [düzenlenmiş] miydi? Bi'l-`akis [aksine] birçok yerlerin muhâberâtı [haberleşmeleri], telgrafları ta`tîl olunmuşdu.

**`Âtıf Bey** - Zannediyorum; bu, dahâ sonraları oldu efendim. Sonraları bütün telgraf merkezlerine vaz`-ı yed edildi [el konuldu].

Re'îs - Esnâf cem`iyetlerine merkezin bir münâsebeti olmadığını söylediniz idi. Bu şirketlerden husûle [meydana] gelen meblağ-ı küllî [büyük para], temettu` [kâr] kongrede mevzû`-u bahs [sözkonusu] olmuş...

`Âtıf Bey - Bu son kongrede mi?

Re'îs - Ve Sadr-ı esbak [eski sadrazam] Sa`îd Halîm Paşa da bunun muvafık [uygun] olmadığını söylemiş ve hattâ Merkez-i `Umûmî a`zâlarının [genel merkez üyelerinin] bu gibi ticâret şirketleriyle temâsa gelmesini de men` [yasak] etmek istemiş ve va`ad [söz] de almış. Ne için yine müdâhalâtda bulunuldu.

`Âtıf Bey - Müdâhalâtda bulunulduğunu bendeniz bilmiyorum.

Re'îs - Bu para hakkında ne mu`âmele [işlem] yapıldı?

`Âtıf Bey - Para hakkında mı?

Re'îs - Evet para hakkında.

`Âtıf Bey - Sermaye-i esâsîye bu vakıf bankaya devr olundu.

Re'îs - Şirketdeki sermâye-i esâsîye mi vakf olundu [bağışlandı]?

`Âtıf Bey - Şirketler yine duruyor.

Re'îs - Sermâye-i esâsîye vakf oldu [bağışlandı] diyorsunuz.

**`Âtıf Bey** - Çünki ihtisâsım [uzmanlığım] dâhilinde işler olmadığı için teferru`âtını [ayrıntılarını] bilmiyorum.

Re'îs - Bu paranın nasıl hâsıl olduğunu [meydana geldiğini] bilmiyor musunuz?

`Âtıf Bey** - Onları da o kadar iyi bilmiyorum. Yalnız zannederim, ilk zamânlar ekmek mes'elesine vaz`-ı yed edildiği [el konulduğu] vakit okka başına bir iki para kâr hâsıl oluyormuş [meydana gelmiş]. Bunların terâkümünden [birikmesinden] hâsıl olmuş. *<87Sa>***

Re'îs - Bunların terâkümünden hâsıl olmakla evkaf-ı İslâmîyeye [İslâmî vakıflara] bunu vakf etmeği [bağışlamak] doğru mudur? Çünki bu paranın içinde herkesin de bir hakkı var. Milel-i gayr-ı müslimenin [Müslüman olmayan milletlerin] de hakkı var, ecnebîlerin de belki parası var. Ne salâhiyetle [yetkilyle] bunu vakfa tahsîs etdiniz [ayırdınız]?

`Âtıf Bey - Öyle ictihâd [usul] olunmuş efendim.

Re'îs - Kim ictihâd etmiş? Mukarrerâtına [kararlarına] iştirâk etdiğiniz [katıldığınız] meclisin esâs[-ı] müzâkerâtını [esas toplantılarına] bilmeyerek mi iştirâk etdiniz?

`Âtıf Bey - Kongrede uzun boylu münâkaşa edildi [tartışıldı]. Murahhaslar [delegeler] da vardı.

Re'îs - Pek a`lâ ammâ size kanâ`at gelmedikçe karara iştirâk eder [katılır] misiniz?

**`Âtıf Bey** - İhtisâsı [uzmanlığı] dâ'iresinde olmayan işlerde hey'et-i `umûmîye [genel kurul] kararına tab`iyet ederiz [uyarız].

Re'îs - Bu Bâb-ı `Âlî vak`ası hudûs etdiği [meydana geldiği] zamân 328 senesinde siz nerede idiniz?

`Âtıf Bey - İstanbul'da idim.

Re'îs - Bu vak`a ne yolda telakkî [kabul] edildi? Nasıl gördünüz? Bu vak`ada bulundunuz mu?

`Âtıf Bey - Hâyır efendim. Bendenizde romatizma pek ziyâde idi. O senelerde evden pek ender çıkardım.

Re'îs - Merkez-i `Umûmî [genel merkez] bu vak`ayı nasıl telakkî [kabul] etdi?

**`Âtıf Bey** - O zamân Merkez-i `Umûmî yokdu. zâten kulübler falân sedd olunmuşdu [kapatılmıştı].

Re'îs - Ne vakit ictimâ` etdi [toplandı]?

**`Âtıf Bey** - Ma`lûmâtım [bilgim] yokdur. Esâsen görüşmüyordum.

Re'îs - Siz o zamân a`zâ değil mi idiniz?

`Âtıf Bey - Hâyır efendim.

Re'îs - Muhârebenin bidâyet-i i`lânında [ilanın başlarında] Merkez-i `Umûmî'de bulundunuz mu?

`Âtıf Bey - Hâyır.

Re'îs - İttihâd ve Terakkî fırkasına `â'id olan evrâk Doktor Nâzım Bey tarafından aşırıldıkdan sonra Kâtib-i `Umûmîden [genel sekreterden] bu husûsu istîzâh etmediniz [konuda açıklama istemediniz] mi?

`Âtıf Bey - İşitdim efendim, öyle olmuş.

Re'îs - Nasıl mu'âheze edildi [eleştirildi]?

`Âtıf Bey - Nâzım Bey mi?

Re'îs - Midhat Şükrü Bey.

**`Âtıf Bey** - Kendine `â'id evrâkı alacakmış efendim. Cem`iyetin meşrûtiyetden evvelki evrâkını.

Re'îs - Bi'l-`umûm [bütün] evrâkı verdiğinden dolayı Kâtib-i `Umûmîyi [genel sekreteri] mu'âheze etmediniz [eleştirmediniz] mi efendim?

`Âtıf Bey** - Tabî`î bendeniz kalben etdim. Çünki bugün onlar ola idi, bütün müzâkerâtın [görüşmelerin] nizâmnâme [tüzük] dâ'iresinde cereyân etdiği anlaşılacakdı. *<87Sl>***

Re'îs - Şahsen mi mu'âheze etdiniz [eleştirdiniz]; yoksa hey'etinizle mi?

`Âtıf Bey - Hâyır son günlerde işitdim.

Re'îs - Ne cevâb aldınız?

**`Âtıf Bey** - Ma`a't-te'essüf [ne yazık ki] hepsini birden sandıkla almış dedi. Öbürleri geriye gelememiş.

Re'îs - Midhat Şükrü Bey'in Doktor Nâzım Bey'e verilmesi lâzım gelen evrâkı ayırub ayırmamış olduğunu sormadınız mı? Ayırmış mı, ayırmamış mı?

`Âtıf Bey - Ayırmamış. Hepsini birden ayırmak üzere götürmüş, fakat sonra getirmemiş.

Re'îs - Kongrede takarrür etmiş [kararlaştırılmış] bir keyfiyet [durum], diyor.

`Âtıf Bey - Ne gibi?

Re'îs - Evrâkın, kendine mahsûs [özel] evrâkın verilmesi.

`Âtıf Bey - Hâyır efendim.

Re'îs - Bu evrâkın alınması kongrede mevzû`-u bahs [sözkonusu] olmadı mı? Âni bir vak`a mı oldu?

`Âtıf Bey - Sonradan işitdim. Nasıl olduğunu bilmiyorum.

Re'îs - Bâb-ı `Âlî vak`asını müte`âkib [olayın ardından] kaç gün geçdikden sonra Merkez-i `Umûmî [genel merkez] ictimâ` etdi [toplandı]?

`Âtıf Bey - Bilmiyorum. O senelerde bulunmadım.

Re'îs - Gidiniz. (`Âtıf Bey mahkeme salonundan çıkarılır.) Rızâ' Bey'i getiriniz.

(Rızâ' Bey mahkeme salonuna getirilir.)

Re'îs - Rızâ' Bey! Harb-i `Umûmîden [Dünya Savaşı'ndan] evvel bir mahfil-i resmîde [resmî toplantı yerinde] Merkez-i `Umûmî ictimâ` etdi [toplandı] mi?

Rızâ' Bey - Etmedi.

Re'îs - Sadr-ı esbak [eski sadrazam] Sa`îd Halîm Paşa'nın yalısındaki ictimâ`da [toplantıda] siz bulundunuz mu?

Rızâ' Bey - Bilmiyorum. Bendeniz yokdum. Seferberlikde gitdiğimi `arz etmişdim.

Re'îs - O ictimâ` [toplantı], seferberlikden sonra mı olmuş?

Rızâ' Bey - Bilmiyorum. Harb-i `Umûmî [Dünya Savaşı] buyuruyorsunuz, Harb-i `Umûmî olduğu vakit bendeniz burada değildim; Trabzon'da idim.

Re'îs - Kongrede bulundunuz mu?

Rızâ' Bey - Son kongrede mi?

Re'îs - Evet.

Rızâ' Bey - Bir sâ`at kadar bulundum.

Re'îs - Bu kongrede esnâf cem`iyetlerinin temettu`ları [kârları] hakkında bir müzâkere [görüşme] cereyân etmiş.

Rızâ' Bey - Bilmiyorum efendim. İşitmedim. Çünki ilk kongre açıldı. Bizim nâmımıza Tal`at Paşa... Tal`at Bey, bizim isti`fâ etdiğimizi söyledi. Bendeniz de oradan çıkdım. *<88Sa>*

Re'îs - Sizin dediğiniz o en sonraki kongre. Şirketlerin hesâbâtı [hesaplarına] rü'yet edilen [bakılan] kongrede bulunmadınız mı?

Rızâ' Bey - Şirketler değil, esnâf cem`iyetleri hesabâtında, o kongrede bulundum, Paşa hazretleri.

Re'îs - Onların temettu`âtından [kârlarından] birkaç yüz bin lira hâsıl olmuş [meydana gelmiş]. Ma`lûmâtınız [bilginiz] var mı, ne kadar?

Rızâ' Bey - Mikdârını bilmiyorum. Yalnız bununla bir banka mı yapılacak veyâ evkafa [vakıflara] mı vakf edilecek [bağışlanacak], diye bir şey' oldu. O husûsa dâ'ir Kemâl Bey'in matbû` [basılmış] beyannâmesi vardır.

Re'îs - Sa`îd Halîm Paşa böyle bir temettu`un [kârın] vakf edilmesinin [bağışlanmasının] doğru olmadığını ve Merkez-i `Umûmî a`zâlarının [genel merkez üyelerinin] da bu gibi şirketlerde bulunmamalarını söylemiş.

Rızâ' Bey - Hâtırlayamıyorum. Zamân geçmişdir. Teferru`âtından hiçbir şey' hâtırımda yokdur.

Re'îs - Bu paranın, bu temettu`un [kârın] ne yapılmasına karar verildi?

Rızâ' Bey - Evkafa [vakıflara] şey' edilecekdi. Ta`bîrlerini de bilmem Paşa hazretleri. Bu para vakf edilecek. Mü'essesât-ı sanâ`îye ve ticârîyenin [sanayi ve ticaret kurumlarının] terakkîsine [kalkınmasına] hidmet [hizmet] etmek üzere bir banka te'sîs edilecek [kurulacak].

Re'îs - Böyle ahâlîye fazla fi'âtla ekmek satub da oradan hâsıl olan [meydana gelen] temettu`u [kârı] vakf etmeğe [bağışlamaya] sizin salâhiyetiniz [yetkiniz] var mı?

Rızâ' Bey - Bizim salâhiyetimiz yok Paşa hazretleri.

Re'îs - Nasıl karar verdiniz?

Rızâ' Bey - Bizim verdiğimiz karar, salâhiyet [yetki] kararı değil. Bu, ekmek mes'elesi içün bir dedikodu var. Bizden de bir a`zâ [üye] orada bulunuyor. İşlerin başında Kemâl Bey var. Biz bunun ne sûretle olduğunu nuzzâr [bakanlara] ve efkâr-ı `umûmîyeye [halka-kamuoyuna] teşrîh etmek [etraflıca açıklamak] istedik. Kongre ictimâ` etmişdi [toplanmıştı] kongrede Kemâl Bey îzâhât verdi. Hâsıl olan [meydana gelen] temettu`u [kârı] de ortaya koydu. Bunun üzerine bir şey' yapıldı.

Re'îs - Peki, kongre, ya`nî siz, o hey'eti [kurulu] teşkil edenler [oluşturanlar], bu salâhiyeti [yetkiyi] nereden aldınız?

Rızâ' Bey - Hangi salâhiyeti efendim?

Re'îs - İşte o ekmek mes'elesinden hâsıl olan [meydana gelen] temettu` [kâr], ahâlînin fazla ekmek parasından toplanmış bir paradır. O para ile ekmeğin tenzîl-i fi'âtına [fiyatı aşağıya düşürmeye] hidmet [hizmet] edilse idi, dahâ iyi olmaz mıydı? Çünki onun içinde Hıristiyanların da, ecnebîlerin de, Mûsevîlerin de hakkı var. Yalnız İslâmların hakkı değil ki, efrâd-ı İslâmîyeye [Müslümanlara] hasr ediyorsunuz [ayırıyorsunuz].

Rızâ' Bey - Zannederim ki o kongrede her cins millet mevcûddu. Ve satılarak hâsıl olmuş [meydana gelmiş] bir temettu` [kâr] değildir.

Re'îs - Temettu` neden hâsıl oldu?

Rızâ' Bey - Nereden hâsıl olduğu hakkında Kemâl Bey îzâhât versin. İşin başında bulunan kendisidir. *<88SI>*

Re'îs - Bu Teşkilât-ı Mahsûsa hakkında arkadaşlarınızdan birçoklarının Merkez-i `Umûmî'ye [genel merkeze] şifreli telgrafları var. Merkez-i `Umûmî'ye, Midhat Şükrü Bey'e diye çekilmiş. Bunlardan anlaşılıyor ki Teşkilât-ı Mahsûsa ile Merkez-i `Umûmî'nin bir râbıtası [bağlantısı] varmış.

Rızâ' Bey - Bendeniz müte`addid [birçok] def`alar `arz etdim Paşa hazretleri bendenizin bildiğim Merkez-i `Umûmî ile Teşkilât-ı Mahsûsa'nın hiçbir v[r]âbıtası [bağlantısı] yokdur. Kendi vaz`iyetimi de mufassalan [ayrıntılı olarak] `arz etdim [söyledim].

Re'îs - Sizin vaz`iyetinizi anladım. Fakat şimdi okutduracağım birkaç telgraf var. Bunlar, râbıtanın [bağlantısının] mevcûdiyetini isbât ediyor. Ne dersiniz?

Rızâ' Bey - Bendeniz bilemiyorum. Asıl olan kanâ`atim [inancım], doğrudan doğruya `arz etdim ki Teşkilât-ı Mahsûsa ile Merkez-i `Umûmî'nin bir münâsebeti yokdur.

Re'îs - (Zabıt Katibine hitâben) Okuyun. (Sâlifü'z-zikr [daha önce bildirilen] vesâ'ik [belgeler] tekrar okunur.)

Re'îs - İşte bu ve emsâli [bunun gibi] telgraflar münâsebetin mevcûdiyetini gösteriyor.

Rızâ' Bey - Bendenizin bildiğim Merkez-i `Umûmî'nin Teşkilât-ı Mahsûsa ile uzun uzadıya bir `alâkası yok. Bu nev`i telgraflar, dolayısıyla gelen ve Teşkilât-ı Mahsûsa'ya geçen telgraflardır. `Alakadâr gösterilmek mes'elesi. Meselâ bendenizin şahsımdan, Bahâ'e'd-dîn Şâkir Bey'in şahsından dolayı `alâkadâr gibi telakkî [kabul] ediliyor. Hâlbuki tekrar istirhâm [rica] ederim. Bütün şahsî harekâtımı [hareketlerimi] tedkîk buyurunuz [inceleyiniz]. Vilâyetde bu kadar insân vardır. Hem bu Teşkilât-ı Mahsûsa'nın ve onun tahtında [altında] müstetir [gizli] tehcîr ve kıtâl mes'elesiyle zerre kadar `alâkam görülürse her dürlü cezâ'ya bir kerre şahsım i`tibâriyle râzı' olurum. Ondan sonra şahsımın ne Merkez-i `Umûmî'yle ve ne de bu Teşkilât-ı Mahsûsa ile irtibâtı [bağlantısı] vardır. Harbe başladığım dakîkadan i`tibâren doğrudan doğruya ordunun kumandası altında bulunmuşum. Zannederim, efendilere de, hey'et-i `umûmîyeye [genel kurula] de kanâ`at gelmişdir. Gerek iki Erkân-ı Harb Re'îsi [genelkurmay başkanı] ve gerek bi'z-zât kumandan, Teşkilât-ı Mahsûsa alayının cebhe-i harbde bulunduklarına dâ'ir kanâ`atbahş [ikna edici] ifâdelerde bulunmuşlardır. Dahâ kanâ`at [görüş] hâsıl etmezse [meydana gelmezse] onların nizâm-ı harbleri alınır, bakılır, görülür ki ne tehcîr ile `alâkası vardır ve ne de başka bir şey' ile. Evvelce `arz etdim [sözledim]: Bahâ'e'd-dîn Şâkir Bey'in harekâtına [hareketlerini] vâkıf olmadığım [tam olarak bilmediğim] içün, onun hakkında bir şey' `arz edemem. Yoksa bütün kanâ`atimle

[inancımla] `arz ediyorum ki Merkez-i `Umûmî'nin [genel merkezin] Teşkilât-ı Mahsûsa ile hafî [gizli] celî [açık] bir `alâkası yokdur. Mülhakat [merkeze bağlı yerler] bu gibi şey'ler için mürâca`at eder, o bir tarafa havâle eder. Bendenizdeki kanâ`at budur.

Re'îs - Şimdi ifâdenizden öyle anlaşılıyor ki tehcîr ve taktîl [katliam] mesâ'iliyle [meseleleriyle] iştigâl etmiş müfrezeler de, kıt'alar [bölükler] da ya`nî Teşkilât-ı Mahsûsa kıt`aları da var.

Rızâ' Bey - Müsâ`ade buyurursanız onu da `arz edeyim Paşa hazretleri. Bu işde bir kelime yanlışlığı gibi görüyorum. Bendenizce bir Teşkilât-ı Mahsûsa vardır ki Harbîye Nezâreti'nin emri altında te'essüs etmiş [kurulmuş] *<89Sa>* ve bu cebhe-i harbde, düşman mıntakası dâhilinde iş görüyor. Bu mes'eleyi esasen bütün kanâ`atimle [inancımla] îzâh etmek isteyorum. İkinci bir Teşkilât-ı Mahsûsa mevcûd ki bunlar, ya`nî vilâyetlerin sancakların, kazâ'ların bu tehcîr işini idâre etmek için jandarma kuvvetinin `adem-i kifâyesinden [yetersizliğinden] dolayı mevki`lerinde kendilerinin yapdıkları kuvvetleridir. Bu kuvvetlerle Teşkilât-ı Mahsûsa'nın ya[p]dığı kuvvetler kâmilen [tamamen] ayrı bir mes'eledir. Meselâ köylerde Ermenileri toplayub sevk etmek için jandarma kifâyet etmiyor [yetmiyor]. Ma`lûm-u ihsanınızdır ki [biliyorsunuz ki] jandarmayı ordu cebhe-i harbe götürmüşdü. İki dâne jandarma gönderiyor. O köyden o mıntakaya vâkıf [bölgeyi bilen], oldukça eli ayağı tutar veyâ hâtırı sayılır, o memleketin evlâdından birkaç dânesini veriyor. Toplatdırıyorlar; onun da ismi Teşkilât-ı Mahsûsa oluyor. Şimdi bu iş, esâsen `ulvî [yüce] bir maksad için te'essüs eden [kurulan] Teşkilât-ı Mahsûsa'ya karışıyor.

Re'îs - İşte bu sûretle hâsıl olmuş [meydana gelmiş] olan teşkilâtın idâresi kimde idi; vâlîlerde mi?

Rızâ' Bey - Bunlar hep mevzi`î [yerel] idi Paşa hazretleri.

Re'îs - Mevzi`î olmakla berâber vâlîler de mi, kâtib-i mesûller [parti sekreterleri] de mi? Bunu îzâh ediniz.

Rızâ' Bey - Bi'z-zât bulunmadığım için yalnız hissen `arz edeceğim. Bunlar hangi mevki`de icrâ' ediliyorsa o mevki`in mülkîye me'mûru bu işi idâre etmişdir. Eğer orada kâtib-i mes'ûl [parti sekreteri] vazîfesinden hâric işe karışmış ise kâtib-i mes'ûl de bu işlere karışmışdır, doğrudan doğruya mahallî, mevzi`î işlerdir Paşa hazretleri. Merkez-i `Umûmî'nin [genel merkezin] bunlardan haberi bile olmamışdır Paşa hazretleri.

Re'îs - Merkez-i `Umûmî'nin ba`zı teshilâta [kolaylıklara] bile re'y verdiği, emirler teblîğ etdiği [bildirdiği] vâki` olmuş. Vesîkaların içinde var. Sizin tarafda vâki` olmadı mı?

Rızâ' Bey - Bendenize hiçbir şey' yokdur. Çünki bendeniz evvelce `arz etdim ki silâhlarım ne yolda idi.

Re'îs - Ahîren [sonrasında] Doktor Nâzım Bey'in götürmüş olduğu evrâk hakkında Merkez-i `Umûmî'ce ne mu`âmele [işlem] yapıldı; kâtib-i mes'ûl [parti sekreteri] mu'âheze edilmedi [eleştirilmedi] mi?

Rızâ' Bey - Doktor Nâzım Bey'in götürdüğünü sonradan haber aldım. En son kongre ki Teceddüd Fırkası'na devr etmek için bir kongre yapmışdık. Ondan sonra ben hapishânede arkadaşlarımla birleşmişdim.

Re'îs - Fakat Midhat Şükrü Bey kongrede Doktor Nâzım Bey'in kendine `â'id...

Rızâ' Bey - Bendeniz demin de `arz etdim [söyledim] ki bir sâ`at kadar ya durdum, ya durmadım Paşa hazretleri.

Re'îs - Demek ma`lûmâtınız [bilginiz] yok.

Rızâ' Bey - Yok Paşa hazretleri.

Re'îs - Peki gidiniz. (Rızâ' Bey mahkeme salonundan çıkarılır.) Tal`at Bey'i getiriniz. (Tal`at Bey mahkeme salonuna getirilir.)

Re'îs - Tal`at Bey! Bâb-ı `Âlı vak`ası olduğu zamân, üç yüz yirmi sekiz senesinde siz nerede idiniz?

Tal`at Bey - İzmir'de idim. *<89SL>*

Re'îs - Ne vakit `avdet etdiniz [döndünüz]?

Tal`at Bey - 329 kongresinde geldim.

Re'îs - O vakit demek Merkez-i `Umûmî'de değildiniz?

Tal`at Bey - Evet.

Re'îs - Bu esnâf cem`iyetlerinin temettu`u [kârı] hakkında ne müzâkere [görüşmeler] cereyân etdi?

**Tal`at Bey** - Pek tahattur edemiyorum [hatırlayamıyorum]. Fakat `aklımda kalan, Kemâl Bey o vakit i`âşe [gıda maddeleri] işini der-`uhde etmişdi [üstlenmişti]. Şehremânetine mu`âvenetde [yardımda] bulunuyordu. Bu, o vakit Dâhilîye Nâzırı bulunan Tal`at Bey'in teşvîkiyle idi, zannederim. Ekmeklerden bir buçuk para iki para kadar bir fark hâsıl olmuş [meydana gelmiş]. Bunlar terâküm etmiş [biriktirilmiş], dört yüz bin lira kadar bir meblağ hâsıl olmuş. Ve bu paranın da, birçok münâkaşalardan [tartışmalardan] sonra, meşrû`iyetine [kanuna - şerîata uygun olduğuna] herkes kani` oldu [inandı]. Bundan sonra bunun umûr-u hayrîyeye [hayır işlerine] sarf edilmek üzere vakf edilmesi [bağışlanması] takarrür etdi [kararlaştırıldı] ve zannederim, o vakit Evkaf Nâzırı [Vakıflar Bakanı] olan zât da mütevellîlerden [vakıf idarecilerinden] birisi idi. Ma`lûmâtım [bilgim] bu kadardır Paşa hazretleri.

Re'îs - Sadr-ı esbak [eski sadrazam] Sa`îd Halîm Paşa o kongrede bu gibi temettu`ların [kârların] vakf edilmesi [bağışlanması] doğru olmadığı ve Merkez-i `Umûmî a`zâlarının [genel merkez üyelerinin] esnâf cem`iyetleriyle, şirketleriyle temâsda bulunması muvâfık [uygun] olamayacağını söylemiş, mesmû`unuz [duyumunuz] oldu mu?

Tal`at Bey - Hiç tahattur edemiyorum [hatırlayamıyorum] Paşa hazretleri.

Re'îs - Bu temettu` [kâr] ekmek parasından hâsıl olmuş [meydana gelmiş], bunun içinde `anâsır-ı gayr-ı müslimenin de [Müslüman olmayan unsurların da] parası dâhil demekdir. Belki ecnebîlerin de hakkı olan bu parayı evkaf-ı İslâmîye'ye [İslâmî vakıflara] hasr etmek [ayırmak] doğru mu idi? Böyle yapmakda kongrenin salâhiyeti [yetkisi] var mıdır?

**Tal`at Bey** - Kongrenin salâhiyeti [yetkisi] olub olmadığını bilmem. Fakat her hâlde kongre, buna karar vermişdir. Yalnız Kemâl Bey, bu parayı vakfa tevdî` [emanet] etmekle kalmış değildir. Kemâl Bey `ayn-ı zamânda seksen doksan bin fukarâyı [fakiri] beslemişdir. Memleketin muhtelif [değişik] noktalarında aşhâneler açmışdır. Hattâ bendeniz Beşiktaş'da oturuyorum. Beşiktaş'da açılan aşhânede ekallî [en az] on beş bin fakîr yiyor ve içiyordu. Bunun, zannederim, kırk binden fazlası `anâsır-ı Hıristiyânîye'ye [Hıristiyan unsurlara] `â'id fukarâdır. Şu hâlde Kemâl Bey memleketin fakîrlerine hidmetden [hizmetten] geri kalmamışdır.

Re'îs - Bu, doğru olabilir.

Tal`at Bey - Evet.

Re'îs - Fakat temettu` [kâr] denilen şey', bu masârif [masraflar] çıkdıkdan sonra artan paradır. Demek oluyor ki ekmekden fazla para alınarak fukarâ-yı ahâlînin [fakirlerin] zarûreti tezyîd edilmiş

[arttırılmış]. Banka te'sîs edilmiş [kurulmuş] veyâ vakıf sermâyesi vücûde [meydana] getirilmiş. Bu, doğru mudur?

Tal`at Bey - Kongrenin kararından gayr-ı mes'ûldür [sorumlu değildir] ve kongre bir şahs-ı ma`nevîdir. Birinci derecede mes'ûl [sorumlu] olan Kemâl Bey'dir. Ve bugün para mevcûddur. Eğer kanûna mugâyir [aykırı] bir para ise hükûmet vaz`-ı yed eder [el koyar] ve yerine sarf eyler [harcar].

Re'îs - İ`lân-ı harb zamânı [siz] İstanbul'da mı idiniz?

Tal`at Bey - Evet.

Re'îs - İ`lân-ı harb esnâsında bir mahfil-i resmîde [resmî toplanma yerinde] bu bâbda [konuda] müzâkere [görüşme] cereyân etmedi mi? *<90Sa>*

Tal`at Bey - Hâyır.

Re'îs - Sadr-ı esbak [eski sadrazam] Sa`îd Halîm Paşa'nın yalısında ictimâ [toplantı]` vuku` bulmuş.

Tal`at Bey - Evet tahattur ediyorum [hatırlıyorum]. Bir bayram günü idi.

Re'îs - O ictimâ`da [toplantıda] Sa`îd Halîm Paşa bizim harbe iştirâkimiz [katılmamızın] muvâfık [uygun] olamayacağını, her hâlde bî-taraf [tarafsız] kalmamız menfa`atimize muvâfık olacağını söylemiş ve Merkez-i `Umûmî a`zâlarını [genel merkez üyeleri] iknâ`a çalışmış, fakat muvaffak olamamış.

Tal`at Bey - Bir kerre böyle bir şey' vâki` olmuş değildir, Paşa hazretleri. Zannederim ki Rusların, donanmamıza hücûmundan sonra tahaddüs eden [meydana gelen] mes'ele sıralarında idi. Fırka re'îsi olmak i`tibâriyle Sa`îd Halîm Paşa bizi Yeniköy'deki yalısına da`vet etmişdi ve orada bu mes'eleyi bize anlatdı ve fi'l-hakîka [doğrusu] harbin iyi olmayacağı ve bizim için dâ`î-i muhâtara [tehlikeye sebep] olacağı hakkında îzâhât verdi ve bu hareketden sonra lâzım gelen tedbîri [önlemi] alarak her hâlde devletin harbe girmemesini te'mîn edeceğini de söyledi ve buna dâ'ir îzâhât verdi. Fakat Merkez-i `Umûmî kat`îyen ve katıbeten [asla] Sa`îd Halîm Paşa'nın beyânâtı üzerine: Hâyır biz harb isteriz, gibi böyle çocukça bir mütâla`ada [düşüncede] bulunmuş değildir. Çünki bir kerre gayr-ı mes'ûl [sorumsuz] mevki`dedir. Doğrudan doğruya mes'ûliyet [sorumluluk], hükûmet mevki`inde bulunanlara `â'iddir. Şu halde Merkez-i `Umûmî'nin iki sûretde de kendi fikrini "empoze" etmesinin imkânı olamaz.

Re'îs - Kendi ifâdesinde, iknâ` edemediğim, dediğine göre `aksi karar, yâhûd `aks-i ictihâd [aksi görüş] izhâr edilmiş [meydana çıkmış] oluyor.

Tal`at Bey - Efendim. Merkez-i `Umûmî [genel merkez] o vakit ısrâr etmiş bulunsa idi iki sûretde cerîha-dâr [yaralı] olan Sa`îd Halîm Paşa'nın o ânda isti`fâ etmesi lâzım gelirdi. Şu da gösteriyor ki Merkez-i `Umûmî kat`îyen fikirlerinde bir te'sîr [etki] yapmış değildir.

Re'îs - Sa`îd Paşa'nın ifâdesini muvâfık [uygun] mı gördüler?

Tal`at Bey - Efendim.

Re'îs - Verilen îzâhâtı, ya`nî devletin harbe iştirâk etmemesini [katılmamasını] orada hâzır bulunanlar muvâfık [uygun] mı gördüler?

Tal`at Bey - Tabî`î efendim hiçbirimiz bu sûretle harbi ârzû etmezdik değil mi efendim?

Re'îs - O zamânki hâle göre, bu sûretle olacağı ma`lûm [biliniyor] değildi ya!

Tal`at Bey - Evet efendim, o zamânki hâle göre...

Re'îs - Bu ictimâ`da [toplantıya] vükelâ [bakanlar] da dâhil miydi?

Tal`at Bey - Vükelâ, zannederim, yokdu. Yalnız Merkez-i `Umûmî a`zâları [genel merkez üyeleri]...

Re'îs - Sa`îd Paşa'nın ifâdesinde, vükelâ ve Merkez-i `Umûmî a`zâları deniliyor da o sûretle söylüyorum.

Tal`at Bey - Olabilir ya! Hâtırlarında öyle kalmış olabilir.

Re'îs - Siz iyi bilir misiniz ki vükelâ dâhil değildi?

Tal`at Bey - Bendeniz pek iyi biliyorum ki değildi.

Re'îs - O hâlde sizin kanâ`atinizi [inancınızı], kendisine bu sûretle muvâfakatınızı [uygun bulduğunuzu] rüfekâ'sına [arkadaşlarına] bildirdi mi?

Tal`at Bey - Efendim. Bir vaz`iyet-i resmîyemiz [resmî durumumuz] olmamak i`tibâriyle bizim fikirlerimizi rüfekâ'sına [arkadaşlarına] bildirüb bildirmemek kendine `â'id bir şey'dir. Sa`îd Halîm Paşa Merkez-i `Umûmî'ye karşı mes'ûl [sorumlu] vaz`iyetde bulunmuş olsaydı <*90SL*> o vakit bizim mütâla`amızı [düşüncemizi], kendisine iştirâk etdiğimizi [katıldığımızı] rüfekâ'sına da bildirmesi lâzım gelirdi. Hâlbuki Merkez-i `Umûmî orada sâmi` [dinleyici] vaz`iyetde kalmışdır.

Re'îs - Sa`îd Halîm Paşa'nın hitâbı o hâlde kime vârid oluyor [ulaşıyor]?

Tal`at Bey - Efendim, bize îzâhât verdi.

Re'îs - Demek ki bir lüzûm görmüş?

Tal`at Bey - İhtimâl lüzûm görmüş olabilir efendim.

Re'îs - Bu son kongrede İttihâd ve Terakkî fırkasına `â'id olan evrâkın Doktor Nâzım Bey tarafından aşırılması hakkında Kâtib-i `Umûmî [genel sekreter] Midhat Şükrü Bey mu'âheze edildi [eleştirildi] mi, edilmedi mi?

Tal`at Bey - Bendenizin ma`lûmâtım [bilgim] yokdur. Bendeniz kongrede sâhib-i re'y [söz sahibi] değildim Midhat Bey sâhib-i re'y idi. Burdur meb`ûsu olmak sıfatıyla bulunuyordu. Bendeniz isti`fâ etdikden sonra kongre ile hiçbir `alâkam kalmamışdır.

Re'îs - O kongrede bulunmadınız demek.

Tal`at Bey - Evet efendim. İsti`fâ etdikden sonra ne kongre ile ve ne de fırka ile `alâkam kalmamışdır.

Re'îs - Teşkilât-ı Mahsûsa hakkında iyice ma`lûmâtınız [bilginiz] var mı?

Tal`at Bey - Geçende Harbîye Nezâreti'ne merbût [bağlı] bir dâ'ire-i `askerîye olduğunu `arz etdim efendim.

Re'îs - Arkadaşlarınızdan Rızâ' Bey de "ba`zı vilâyâtda [vilayetlerde] tehcîr mu`âmelâtı [işlerini] icrâ' edebilmek içün jandarma kuvvetinin gayr-ı kâfî [yetersiz] olmasından dolayı bir Teşkilât-ı Mahsûsa vücûde [meydana] getirilmiş bulunduğu ve bu Teşkilât-ı Mahsûsa'nın diğer, Harbîye Nezâreti'ne merbût [bağlı] olan Teşkilât-ı Mahsûsa'dan başka olduğunu" söyledi. Sizin buna dâ'ir ma`lûmâtınız var mı?

Tal`at Bey - Hayır efendim, bendeniz geçen def`a da `arz etdim [söyledim] efendim. İttihâd ve Terakkî kendi teşkilâtından mâ`adâ [başka] kendine merbût [bağlı] hiçbir teşkilâtı yokdur.

Re'îs - Sonradan `inde'l-lüzûm [gerekirse] bir teşkilât yapılamaz mı?

Tal`at Bey - Kat`îyen efendim.

Re'îs - Mustafâ Paşa hazretleri su'âl buyuruyorlar ki: Muharebenin bidâyetinde [başlangıcında] Ruslar tarafından ta`arruz vuku` buldu; dediğinize göre böyle olduğuna kanâ`atiniz [inancınız] var mı?

**Tal`at Bey** - Efendim, her hâlde bendenizin kanâ`atim ve mesmû`âtım [duyumlarım] bu merkezdedir.

Re'îs - Fırkaya, Merkez-i `Umûmî'ye [genel merkeze] `aks eden havâdis böyle mi?

**Tal`at Bey** - Evet efendim, bandenizin `aklımda kalan ve kanâ`atim bu merkezdedir.

Re'îs - O hâlde Sa`îd Paşa'nın mütâla`ası [düşüncesi] vârid olabilir [gelebilir] mi? Muhârebenin hudûsu [ortaya çıkması] emr-i vâki` değil mi idi?

**Tal`at Bey** - Efendim pek tahattur edemiyorum [hatırlayamıyorum] esâsen Sa`îd Halîm Paşa'nın bize ne sûretle tafsîlât verdiği [ayrıntılı açıklama yaptığı] hakkında cidden hâtırımda o kadar bir şey' yok. Yalnız der-hâtır edebildiklerimi [hatırlayabildiklerimi] `arz ediyorum.

Re'îs - Cahârşenbe günü sâ`at onda devâm edeceğiz.

Muhâkemenin Hitâmı [sonu]

Dakîka	Sâ`at
5	5

Dîvân-ı Harb-i `Örfî Zabıt Hey'eti Âmiri
`Âbidîn Dâver

Re'îs: **Ferîk Mustafâ Nâzım Paşa**
A`zâ: **Mîrlivâ' Zekî Paşa, Mîrlivâ' Mustafâ Paşa, Mîrlivâ' `Alî Nâzım Paşa, Mîralay Receb Ferdî Bey**
Müdde`î-i `Umûmî [savcı] Baş Mu`âvini: **Cemîl Bey**

ALTINCI MUHÂKEME*

Çahârşenbe: 14 Mayıs 335

Vicâhen [yüzüne karşı] Muhâkemesi İcrâ' Edilen [yürütülen] Maznûnların [sanıkların] Esâmîsi [isimleri]: **Midhat Şükrü Bey, Ziyâ' Gökalp Bey, Tal`at Bey, Rızâ' Bey, `Âtıf Bey, Cevâd Bey**

Gıyâben [kendileri olmaksızın] Muhâkemesi İcrâ' Edilen [yürütülen] Maznûnların [sanıkların] Esâmîsi [isimleri]: **Doktor Nâzım Efendi, Doktor Bahâ'e'd-dîn Şâkir Efendi, Doktor Rüsûhî Efendi, `Azîz Efendi**

Birinci Celse	
Sâ`at	Dakîka
11	00

Re'îs - Midhat Şükrü Bey'den başkalarını götürünüz. (Diğer maznûnîn [sanıklar] çıkarılır.) Midhat Şükrü Bey! Murahhas-ı mes'ûllerin [sorumlu delegelerin] ba`zı vâlî ve mutasarrıflara taktîl me-

(*) *Takvîm-i Vekayi*, Nr. 3557, S. 91-113; Altıncı Muhâkeme, 14 Mayıs 1335.

sâ'ilinde [katliam meselelerinde] icrâ'-yı te'sîr [etki] etdikleri söyleniyor. Ba`zı mutâva`at etmeyenlerin [boyun eğmeyenlerin] `azl edildikleri söyleniyor, doğru mudur?

Midhat Şükrü Bey - Ba`zıları bizim tarafımızdan vâki` olmuşdur. Ya`nî ba`zı işlerde tavsiyede bulunmak istemiş, ma`lûmâtdâr [haberdâr]olduk. Vâlî veyâ mutasarrıf kendisi bize yazmış. Kendilerine işden el çekdirdik.

Re'îs - Murahhas-ı Mes'ûllere [sorumlu delegelere] mi?

Midhat Şükrü Bey - Evet.

Re'îs - Hâlbuki ba`zıları vâlîleri `azl etdirmişler. *<91Sl>*

Midhat Şükrü Bey - Hayır `aksi vardır. Fakat vâlîleri `azl etdiklerini zannetmem.

Re'îs - Efendim?

Midhat Şükrü Bey - Murahhaslar [delegeler], vâlîleri nasıl `azl edebilirler efendim?

Re'îs - Ankara vâlîsi Mazhar Bey, Kastamonu vâlîsi Reşîd Paşa bu me'âlde [manadaki] evâmire [emirlere] mutâva`at etmedikleri [boyun eğmedikleri] içün hemen `azl olunmuşlar.

Midhat Şükrü Bey - Mazhar Bey'i bilmiyorum. Sûret-i `azlinden ma`lûmâtım [bilgim] yok. Fakat Reşîd Paşa pek ahbâbımdır [yakın dostumdur]. On beş senedenberi kendisini tanıyorum. Hiç öyle kâtib-i mes'ûlün [parti sekreterinin] iş`ârıyla [haberiyle] falân `azl olunmuş değildir. Bi'l-`akis [aksine] kendisi hasta olduğundan `azl edilmişdir. Çünki kendisi *<92Sa>* bendenizin on beş seneden beri sevdiğim ve tanıdığım arkadaşımdır. Bahs edilen kâtib-i mes'ûller [parti sekreterleri] tarafından `azl edilmiş diye bahs etmedi.

Re'îs - Kâtib-i mes'ûl `azl etmemiş. Kâtib-i mes'ûlün iş`ârı [haberi] üzerine.

Midhat Şükrü Bey - Hayır efendim. Çünki kâtib-i mes'ûl [parti sekreteri] bendenize yazacak. Bendeniz her sûretle kendisinin nâmûsuna i`timâd etdiğim [güvendiğim] içün Reşîd Paşa'nın `azli içün böyle bir teşebbüsde bulunmam muhâl kabîlindendir [mümkün değildir].

Re'îs - Kâtib-i mes'ûller [parti sekreterleri] doğrudan doğruya Dâhilîye Nezâreti'ne yazamazlar mı?

Midhat Şükrü Bey - Hayır efendim, kat`îyen memnû`durlar [yasaklıdırlar]. Haber aldığımız zamân hemân `azl ederiz. Böyle Dâhilîye Nezâreti'ne veyâhûd diğer bir nezârete iş`ârda [haberde] bulunduğu haber alınınca derhâl `azl ederiz. Çünki bizim vazîfemizdir. Kendilerine kat`î emir vermişdik. Şâyed böyle bir şey' yazdıklarından haberdâr olursak...

Re'îs - Fakat Bahâ'e'd-dîn Şâkir Bey'in, Doktor Nâzım Bey'in, vesâ'ik [belgeler] arasında, Dâhilîye Nâzırına yazdığı şey'ler var.

Midhat Şükrü Bey - İşe dâ'ir mi efendim?

Re'îs - Evet.

Midhat Şükrü Bey - Belki olabilir. İhtimâl Doktor Nâzım Bey kendiliğinden böyle yapmışdır.

Re'îs - Sizin ma`lûmâtınız [bilginiz] yok mu? Bahâ'e'd-dîn Şakir Bey'in de var.

Midhat Şükrü Bey - Olabilir efendim.

Re'îs - O hâlde niçün böyle Dâhilîye Nezâreti'ne hâric-ez-salâhiyet [yetkisi dışındaki] mürâca`atlarından dolayı...

Midhat Şükrü Bey - Fakat, evvelce bendeniz kâtib-i mes'ûl [parti sekreteri] olmadan...

Re'îs - Rû-yi kabûl [kabul yüzü] görmeseler bu mürâca`atlar tevâlî [devam] eder miydi?

Midhat Şükrü Bey - İhtimâl görmüşlerdi efendim hattâ bundan altı, yedi sene evvel ba`zı kâtib-i mes'ûller mahallerinden intihâb olunurlardı [seçilirlerdi]. Böyle nezâretlere mürâca'at etdiklerini haber aldık. Onlar bize kâğıdları göndermişlerdi. Biz de onları tekdîr ve tevbîh etdik [azarladık ve disiplin cezası verdik] ve tekerrürü [tekrarlanması] hâlinde `azl olunacaklarını yazmışdık. Emsâli de [örneği de] vardır efendim. Meselâ Ya`kûb Cemîl Bey vardı. Dîvân-ı Harbce mahkûm olmuşdu. Adana'da bulunduğu zamân Mu`ammer Bey'e ba`zı şey'ler söylemiş; Mu`ammer Bey bize yazdı, haber aldık ve onu hemân `azl etdik ve Mu`ammer Bey vak`asından beri, sırf vâlînin işine müdâhale etdiğinden dolayı ihrâc edilmişdi. Fakat bendenizin ma`lûmâtım [bilgim] olmayan bir şey' varsa ona bir şey' diyemem.

Re'îs - Ankara vâlîsi Mazhar Bey bu gibi evâmiri [emirleri] tebliğ etmek [bildirmek] üzere oraya gitmiş olan cem`iyetin Kâtib-i `Umûmîlerinden [genel sekreterlerden] `Âtıf Bey'in iş`ârı [haberi] üzerine hemân `azl edilmiş ve yerine `Âtıf Bey ta`yîn olunmuş.

Midhat Şükrü Bey - Cem`iyetin kâtib-i `umûmîsi `Âtıf Bey yokdur Paşa hazretleri. *<92Sl>*

Re'îs - Öyle haber vermişler. A`zâdan [üyeden] olabilir.

Midhat Şükrü Bey - A`zâ da yok efendim. `Âtıf Bey o zamân Merkez-i `Umûmî [genel merkez]'-de değildi.

Re'îs - Her ne ise cem`iyet tarafından `Âtıf Bey gönderilmiş. Vâlîye ba`zı teblîgât-ı hafîyede [gizli bildirimlerde] bulunmuş. Mazhar Bey bunu redd etmiş. Ertesi günü `azl edilmiş, yerine `Âtıf Bey ta`yîn edilmiş.

Midhat Şükrü Bey - Kat`îyen ma`lûmâtım yok. Mazhar Bey'le de görüşürüm; öyle bir şey' vâki` olsa idi bendenize kat`îyen söyler idi.

Re'îs - Mazhar Bey'in burada ifâdesi var.

Midhat Şükrü Bey - Olabilir efendim. Bendenize kat`îyen böyle bir şey' söylemedi ve kendisi de muvâcehe olunabilir [yüzleştirilebilir]. `Âtıf Bey'in öyle bir emri olduğunu şimdi işidiyorum.

Re'îs - Reşîd Paşa ve Yozgad Mutasarrıfı Cemâl Bey hakkında da hemân `aynı mu`âmele [işlem] yapılmış.

Midhat Şükrü Bey - Kat`îyen ma`lûmâtım [bilgim] yokdur efendim.

Re'îs - Cem`iyetin kararıyla muhârebe esnâsında ba`zı ecnebî mektebleri işgâl edilmiş. Bu bâbda [konuda] ma`lûmâtınız nedir.

Midhat Şükrü Bey - Merkez-i `Umûmî [genel merkez] kararıyla mı?

Re'îs - Evet.

Midhat Şükrü Bey - Kat`îyen!

Re'îs - Yâhûd İstanbul merkezinin kararıyla.

Midhat Şükrü Bey - Onu da zannetmem Paşa hazretleri. Buna kat`îyen imkân veremem. Mekteb aldığını ve kapatdığını işitmedim ve esâsen imkânı da yokdur.

Re'îs - Ve bu mebânî [binalar] hey'et-i aslîyesiyle [esas şekliyle] kullanılmayarak bir takım `ilâvât, mahv ü isbât [ilaveler yapmak ve ilavelerle düzeltmek] gibi şey'ler yapılmış.

Midhat Şükrü Bey - Kat`îyen bilmiyorum Paşa hazretleri. Ma`lûmâtım yok ve böyle bir şey'i de hâtırıma getiremiyorum.

Re'îs - Meclis-i `Umûmî müzâkerâtının [toplantılarının] rûznâmesini [gündemini] doğrudan doğruya re'îs olan Sadr-ı a`zam mı tertîb eder [düzenler], yoksa Merkez-i `Umûmî [genel merkez] mi?

Midhat Şükrü Bey - Efendim yâ Re'îs-i `Umûmî [genel başkan] –ki Sadr-ı a`zamdır– veyâ Vekîl-i `Umûmî [genel başkan vekili] tertîb ederdi.

Re'îs - Merkez-i `Umûmî karışmaz mı?

Midhat Şükrü Bey - Merkez-i `Umûmî kendisinin ba`zı şey'leri varsa onu Vekîl-i `Umûmîye [genel başkan vekiline] bildirir. Vekîl-i `Umûmî arzû ederse rûznâmeye [gündeme] koyardı, arzû etmezse koymazdı. Çünki rûznâmenin tanzîmi [düzenlenmesi] doğrudan doğruya tamâmen Re'îse, Vekîl-i `Umûmîye `â'iddir.

Re'îs - Vekîl-i `Umûmî [genel başkan vekili] kimdir?

Midhat Şükrü Bey - Hangi târîhde?

Re'îs - Bu muhârebe devresinde.

Midhat Şükrü Bey - Vekîl-i `Umûmî Dâhilîye Nâzırı idi, Sa`îd Halîm Paşa Re'îs-i `Umûmî [genel başkan] idi. *<93Sa>*

Re'îs - Tal`at Paşa Sadr-ı a`zam olduğu zamân Vekîl-i `Umûmî [genel başkan vekili] kim idi?

Midhat Şükrü Bey - O vakit Vekîl-i `Umûmî yok idi Paşa hazretleri. Çünki Sa`îd Halîm Paşa Re'îs-i `Umûmîlikden isti`fâ etdi. Kongreye kadar Vekîl-i `Umûmîsi kaldı. Sonra yine Re'îs-i `Umûmî devâm etdi.

Re'îs - O hâlde rûznâmeyi [gündemi] hep Vekîl-i `Umûmî mi tertîb ederdi [düzenlerdi]?

Midhat Şükrü Bey - Re'îs-i `Umûmî [genel başkan] tertîb eder. Fakat her a`zâ [üye] da ictimâ`[toplantı] ibtidâ'sında [başında] rûznâmeye [gündeme] koyun diye teklîf edebilir ve fakat kabûl etmek Re'îs-i `Umûmîye `â'iddir.

Re'îs - Geçenlerde Meclis-i `Umûmî on beş günde bir ictimâ` eder [toplanır]; denilmişdi.

Midhat Şükrü Bey - Evet evvelce öyle idi. Ahîren [daha sonra] ayda bir ictimâ` eder idi. Ma`amâ-fîh [bununla beraber] rûznâmesi [gündemi] olmadığı içün on beş günde bir de muntazaman [düzenli olarak] ictimâ` edemedi.

Re'îs - Bu müddet-i mu`ayyene [belirli zaman] zarfında fevka'l-`âde [olağanüstü] bir ictimâ`a [toplantıya] lüzûm görülürse kimin tarafından da`vet olunur?

Midhat Şükrü Bey - Re'îs-i `Umûmî [genel başkan] tarafından, Re'îs-i `Umûmî tezkere [resmî yazı] yazar, a`zâlar [üyeler] da îcâbet eder [davete uyarlar].

Re'îs - Meclis-i `Umûmî'nin mukarrerâtı [kararları] da Merkez-i `Umûmî'nin mukarrerâtı gibi mi tesbît olunurdu [belirlenirdi]?

Midhat Şükrü Bey - Evet efendim, ne nev`i karar [çeşit karar] verilirse yazılırdı. Fakat...

Re'îs - Mevcûd a`zâlar [üyeler] imzâ' eder mi idi?

Midhat Şükrü Bey - Meclis-i `Umûmî'de [genel mecliste] pek imzâ' edilmezdi Paşa hazretleri; ba`zen imzâ' ederlerdi.

Re'îs - Fakat onun tahrîf edilmemesi [değiştirilmemesi] içün kim tasdîk ederdi [onaylardı]?

Midhat Şükrü Bey - Emniyet olunurdu Paşa hazretleri. Tahrîf olunacağı hâtıra gelmezdi. Esâsen o kadar ehemmiyetli [önemli] bir şey'ler değildi.

Re'îs - Riyâsetden [başkanlıktan] de tasdîk olunmaz [onaylanmaz] mıydı?

Midhat Şükrü Bey - Olunmuyordu. Hiç tahattur etmiyorum [hatırlamıyorum] Paşa hazretleri. Ma`lûm-u `âliniz [biliyorsunuz ki] nazarî [teorik] şey'lerdir. Kanûna temâs eden; kongreye sevk olunacak şey'lerdir. Bunu tahrîf etmek [değiştirmek] de şey' değildir.

Re'îs - Mâdem ki bir müzâkeredir [toplantıdır]; mazbût [kayd] olmalıdır.

Midhat Şükrü Bey - Ba`zı kerre imzâ' edilirdi. Fakat muntazaman [düzenli olarak] imzâ' edildiğini bilmiyorum Paşa hazretleri. Çünki meclis biter bitmez giderlerdi. Onunçün teklîf edilemezdi.

Re'îs - Esâslı müzâkerât [toplantılar] da olurdu değil mi?

Midhat Şükrü Bey - Evet, çok.

Re'îs - Meselâ intihâblar [seçimler] hakkında falan.

Midhat Şükrü Bey - İntihâbâtdan [seçimlerden] ziyâde kanûnlar hakkında, program hakkında, ya`nî kongreye gönderilecek program hakkında çok esâslı <*93SI*> müzâkerât [toplantılar] vâki` olurdu. Bâ-husûs [özellikle] tevhîd-i mehâkim [mahkemelerin birleştirilmesi] mes'elesi hemân birkaç celseyi işgâl etmişdi, tahattur ediyorum [hatırlıyorum].

Re'îs - Müzâkerâtın [toplantıların] sûret-i cereyânı zabt olunur mu?

Midhat Şükrü Bey - `Aynen mi?

Re'îs - Evet.

Midhat Şükrü Bey - Hayır. Herkes söyler, neye karar verilirse o karar bir satır olarak derc edilirdi [yazılırdı]. Ya`nî zabt tutulmazdı Paşa hazretleri.

Re'îs - Ba`zı nâfi` [faydalı] i`tirâzlar da olur, zabt edilmez miydi?

Midhat Şükrü Bey - Hayır efendim. `Aynen zabt edilmezdi. Zâten a`zâdan [üyeden] biri tutuyordu, herkesin ifâdâtını [ifadelerini] `aynen zabt etmeğe kudreti [gücü] de müsâ`id değildi.

Re'îs - İyice tedkîk olunmak [incelenmek] içün ba`zı pek mühim mukarrerât [önemli kararlar] tab` edilüb [basılıp] de a`zâya tevzî` olunur [dağıtılır] muydu?

Midhat Şükrü Bey - Tahattur etmiyorum [hatırlamıyorum] Paşa hazretleri. Kongreye gitmek içün belki ba`zıları tab` edilmişdir [basılmıştır]. Fakat `umûmîyetle [genellikle] tab` edildiğini tahattur etmiyorum. `Umûmîyetle tab` edilecek şey'ler hakkında müzâkere [toplantı] cereyân etmedi.

Re'îs - Ânî olacak şey'ler hakkında müzâkere [toplantı] cereyân edebileceği içün, ânî müzâkerelerle bitmeyecek olursa tabî`î değil mi efendim?

Midhat Şükrü Bey - Evet tabî`î; fakat tahattur etmiyorum [hatırlamıyorum]. Yalan söylememek içün... Evet desem...

Re'îs - Meselâ bu esnâf şirketlerinin hesâbâtı [hesapları] hakkında birçok müzâkere cereyân etmiş.

Midhat Şükrü Bey - Meclis-i `Umûmî [genel meclis]'de esnâf cem`iyetinin ismi geçmedi.

Re'îs - Kongreye kim sevk etdi?

Midhat Şükrü Bey - Kongrede teklîf olundu. Kemâl Bey kendisi sevk etdi. "Hâricden dedikodular oluyor; bunun hakkında îzâhât vermek isterim" dedi. Kongrede, esnâf cem`iyeti ve hesâbâtı, bunlar içün ne gibi şey'ler tasavvur etdiği [düşündüğü] hakkındaki mülâhazâtını [düşüncelerini] tab` etdirmiş [bastırmış], tevzî` etdi [dağıttı]. Meclis-i `Umûmî'de kat`îyen böyle bir müzâkere [toplantı] cereyân etmedi.

Re'îs - Meclis-i `Umûmî'de bahs olunmaksızın kongreye gider miydi?

Midhat Şükrü Bey - Tabî`î, kongrede herkes serbestdir. Her a`zâ [üye] kongrede teklîf edebilir. Çünki kongreye girince Merkez-i `Umûmî a`zâlığı kalmıyor. Çünki kongrenin bir a`zâsıdır. O artık kongrede müzâkere [toplantı] olunmasını teklîf eder. Kongrenin ekseriyeti [çoğunluğu] müzâkere olunmasını kabûl ederse müzâkere edilir. Kabûl etmezse tabî`î müzâkere edilmez.

Re'îs - Meclis-i `Umûmî'nin [genel meclisin] mukarrerâtı [kararları] taşrada bulunan me'mûrlara falân ta`mîm edilmek [genelge ile yayınlamak] lâzım gelirse Merkez-i `Umûmî vâsıtasıyla mı ta`mîm olunurdu, yoksa doğrudan doğruya Meclis-i `Umûmî mi ta`mîm ederdi? *<94Sa>*

Midhat Şükrü Bey - Ta`mîm edilecek bir şey' yokdu ki. Taşradaki merkezlere ta`mîm edilecek bir şey' olursa zâten dâhilî şu`abâtın [şubelerin] vezâ'if-i aslîyesi [esas vazifeleri] Hey'et-i Merkezîyelerle [merkez kurullarıyla] münâsebâtda, muhâberâtda [haberleşmede] bulunmakdır. Meclis-i `Umûmîler, doğrudan doğruya münâsebetde bulunmaz. Kâtib-i `Umûmîye [genel sekretere] söyler. Kâtib-i `Umûmî ta`mîm eder [genelge yayınlar], fakat öyle ta`mîm olunacak mukarrerât [kararlar] olmadı.

Re'îs - Meclis-i `Umûmî'de a`zâ-yı tabî`îyeden [doğal üyeden] olan vükelâ [bakanlar] ile a`zâ-yı sâ'ire [diğer üyeler] beyninde [arasında] bir mebhasda [konuda] ihtilâf [ayrılık] hâdis olsa [meydana gelse] a`zâ-yı sâ'irenin kesreti [çokluğu] hasebiyle yine karar ekseriyete mi tâbi` [çoğunluğa mı bağlı] olur?

Midhat Şükrü Bey - Dâ'imâ ekseriyete tâbi`dir.

Re'îs - Vükelânın ihtisâs [uzmanlığı] ve ma`lûmât-ı vâsi`ası [geniş bilgileri] hasebiyle hakk-ı rüchânı [üstünlük hakkı] yok mudur?

Midhat Şükrü Bey - Hayır yokdur Paşa hazretleri, orada tamâmiyle müsâvîdir [eşittir]. Vükelâ [bakanların], a`zâ-yı tabî`îyeden [doğal üyeden] olması kendilerine bir imtiyâz bahş etmez.

Re'îs - Fakat her halde kendilerinin vukufu [bilgisi] etrâflı olmak i`tibâriyle?

Midhat Şükrü Bey - Müzâkere edilir [görüşülür], kabûl ederse ekseriyet çoğunluk kabûl eder, etmezse etmez. Yoksa vükelâlık [bakanlık] bir imtiyâz bahş etmez.

Re'îs - Vükelâ bir madde hakkında ihtilâfda [uyuşmazlıkta] ısrâr ederse ekseriyetin kararı Meclis-i Meb`ûsân'daki fırka vâsıtasıyla istîzâha tahvîl olunur muydu [gensoruya döner miydi]?

Midhat Şükrü Bey - Esâsen öyle icrâ'ya ta`alluk edecek [ait] bir mes'ele olmadığı içün istîzâh edilecek [gensoru verecek] bir mes'ele tahaddüs edemezdi [meydana gelmezdi].

Re'îs - Hayır efendim. Meselâ bir misâl ile îzâh edeyim. Demin buyurduğunuz husûsâtdan [konulardan] birisi hakkında ihtilâf [ayrılık] oldu.

Midhat Şükrü Bey - Meselâ, tevhîd-i mehâkim [mahkemelerin birleştirilmesi], `arz etmişdim.

Re'îs - Evet, tevhîd-i mehâkim hakkında. Şimdi ekseriyetin kararı karşısında vükelânın muhâlefeti üzerine bu mes'ele içün fırka vâsıtasıyla Meclis-i Meb`ûsân'da bir istîzâh [gensoru] yapılmaz mıydı?

Midhat Şükrü Bey - O, zâten kongreye gidecek efendim. Vükelâdan muhâlif olan zât kim ise kongrede fikrini der-miyân edebilir [söyleyebilirdi]. Fakat yine orada ya ekalliyetde [azınlıkta] kalacak veyâhûd da ekseriyetin fikrini kabûl edecek.

Re'îs - Demek istîzâha [gensoruya] hâcet kalmaz.

Midhat Şükrü Bey - Şübhesiz. Zâten istîzâh [gensoru] mes'elesi yok. Çünki istîzâh olunacak bir kanûn mes'elesidir. Meclis-i Meb`ûsân'da müzâkere edilir [konuşulur]. İhtimâl nâzır olan zât her kim ise kongrede fikrini şey' edemezse Meclis-i Meb`ûsân'a gider. Burada da fikrini tervîc etdiremezse [destekletemezse] isti`fâ eder, veyâhûd re'yini geri alır. Meclisin veyâ kongrenin verdiği kararı kabûl eder. İkisinden hâric değildir.

Re'îs - Kongrede kabûl edilmeyen bir husûs, vükelâ [bakanlar] tarafından kabûl edilüb de a`zâyı sâ'ire [diğer üyeler] tarafından kabûl edilmeyen, ekalliyetde [azınlıkta] kalan bir husûs içün vükelâ Meclis-i Meb`ûsân'a bir lâyiha veyâhûd sâ'ir bir şey' verse bu, fırkaca kabûl edilebilir miydi? <94S►

Midhat Şükrü Bey - `Arz edeyim Paşa hazretleri. Kongrede kabûl edilmiş olan program mevâddının [maddelerinin] hilâfında [karşısında] bir nâzır bir fikirde, bir mütâla`ada [düşüncede] bulunacak olursa fırkanın efrâdından değil demekdir. Çünki o nâzır o fırkanın programını kabûl etmiş.

Re'îs - Ben, bir nâzır i`tibâr etmiyorum. Bütün vükelâ, ya`nî Hey'et-i Vükelâ [bakanlar kurulu] bir husûsda ısrâr ederse.

Midhat Şükrü Bey - Hâ! `Umûmîyetle [genellikle].

Re'îs - Evet `umûmîyetle. Bir husûsda ısrâr etse ve ekalliyetde [azınlıkta] kalsalar, Hey'et-i Vükelâ [bakanlar kurulu] olmak i`tibâriyle kendilerince musîb [doğru] gördükleri o husûsu Meclis-i Meb`ûsân'a sevk etseler, şimdi orada bulunan İttihâd fırkası, ekalliyetin re'yiyle [azınlığın oyuyla] gelmiş olan o madde hakkında kanâ`at hâsıl etse, kendi kanâ`atleriyle kabûl edebilirler mi?

Midhat Şükrü Bey - Efendim esâsen fırkanın Meclis-i Meb`ûsân'da bulunan bütün a`zâsı kongrede mevcûddur. Binâ'en-`aleyh o mes'ele orada müzâkere edilmişdir [konuşulmuştur]. Eğer o a`zâ [üye] kongrede müzâkere edildiği sırada teklîf olunan maddenin tarafdârı ise yine `aynı fikri ta`kîb edecekdir. Binâ'en-`aleyh ihtilâf [ayrılık] vâki` olursa ibtidâ' [başlangıçta] kongrede vâki` olacakdır.

Re'îs - Hayır tasvîr edemedim [anlatamadım]. Kongrede farz edelim ki üç yüz kişi var.

Midhat Şükrü Bey - Üç yüz kişi.

Re'îs - Bu üç yüz kişiden elli kişisi yâhûd seksen kişisi Meb`ûsan'daki İttihâd ve Terakkî fırkasını teşkil etse [oluşturursa], bunların içerisinden elli beş dânesi vükelâ tarafını iltizâm etse [tutsa], şimdi elli meb`ûs...

Midhat Şükrü Bey - Yine meb`ûsândan değil mi Paşa hazretleri

Re'îs - Evet bu elli meb`ûs, bir de Hey'et-i Vükelâ [bakanlar kurulu] o re'ye mutâbık [görüşte uyum içinde] olduğu hâlde meclisdeki diğer muhâlif [karşı] olan meb`ûslâr da iştirâk ederse [katılsalar] ekseriyet hâsıl olur [çoğunluk sağlanır.]

Midhat Şükrü Bey - Kongrede mi?

Re'îs - Hâyır, Meclis-i Meb`ûsân'da ekseriyet hâsıl olur. Şu halde kongrenin muhâlif [karşı] olduğu bir şey'in tervîcine gitmiş [desteklenmiş] olmaz mı?

Midhat Şükrü Bey - O vakit fırka a`zâsının [üyesinin] isti`fâ etmesi lâzımdır. Meclis-i Meb`ûsân'da bulunan fırka a`zâlarının bu program ictihâdımıza [görüşümüze] muvâfık [uygun] değildir. Binâ'en-`aleyh İttihâd ve Terakkî fırkasından isti`fâ ediyoruz; demeleri îcâb eder.

Re'îs - Ama bir muhâlefetden dolayı böyle isti`fâ ile netîcelenir mi?

Midhat Şükrü Bey - Fakat ehemmiyetli [önemli] bir mes'ele ise tabî`î isti`fâ etmeleri lâzım gelir;

çünki başka dürlü fırka hayâtı olamaz. Dünyânın her tarafında meşrûtî memleketlerde böyle olmuşdur. Ma`lûm-u `âliniz [biliyorsunuz ki] fırka, program demekdir.

Re'îs - Esnâf cem`iyetleri kanûnen Şehremânetine merbût [bağlı] olmak lâzım gelirken ne içün Kemâl Bey'e tevdî` olundu [bırakıldı]? *<95Sa>*

Midhat Şükrü Bey - Yine Şehremânetine merbûtdur [bağlıdır] Paşa hazretleri.

Re'îs - Yok Şehremânetine tevdî` olunmadan [bırakılmadan] evvel Kemâl Bey'e tevdî` olunmuş.

Midhat Şükrü Bey - Bendenizin bildiğim Şehremâneti, esnâf cem`iyetleri hakkında bir nizâmnâme [tüzük] yapmışdır. Kemâl Bey de onlara yardım etmişdir. Teşkilâtı tertîb etmek [düzenlemek] içün onlara yardım etmişdir. Yoksa esnâf cem`iyeti tamâmen Şehremânetine merbûtdur [bağlıdır]. Esnâf kâtibleri de yine Şehremânetinin birer me'mûru sayılır. Merci`leri [başvuracakları yer] orasıdır.

Re'îs - İddi`â olunuyor ki Şehremâneti haber almaksızın bu esnâf cem`iyetleri teşkil olunmuş [kurulmuş]. Bu, Merkez-i `Umûmî [genel merkez]'de kararlaşdırılmış ve icrâ'sında devâm olunmuş.

Midhat Şükrü Bey - Efendim Merkez-i `Umûmî...

Re'îs - İstanbul merkezinde.

Midhat Şükrü Bey - Bendenizin bildiğim Kemâl Bey Şehremânetiyle dâ'imâ görüşerek bu işleri yapmışdır. Ya`nî Kemâl Bey o zamân Şehremîni olan zât ile görüşmüş ve berâber yapmışlardır.

Re'îs - Belki husûsî [özel] bir müsâ`ade almışdır. Fakat Şehremâneti, sûret-i resmîyede teşekkülünden [kurulduğundan] sonra muttali` [haberdâr] olmuş, deniliyor.

Midhat Şükrü Bey - `Arz etdiğim vechile [üzere] bilmiyorum. Yalnız Merkez-i `Umûmî ile İstanbul merkezi dâ'imâ karışdırılıyor. Hâlbuki İstanbul merkezini taşrada farz ediniz. Meselâ İzmir...

Re'îs - Anlıyorum.

Midhat Şükrü Bey - İzmir merkezi ile Merkez-i `Umûmî'nin [genel merkezin] `alâkası ne ise İstanbul merkezi ile de Merkez-i `Umûmî'nin `alâkası bu derecededir. Fakat vak`a burada cereyân etdiği içün hep Merkez-i `Umûmî'nin kararıyla olmuş gibi anlaşılıyor. Merkez-i `Umûmî evvelce Selânik'de idi. Bi'l-farz [örneğin] İstanbul merkezi ile hiçbir münâsebeti yokdu. Binâsının hâricinde işlerle kat`îyen meşgûl olmaz. Yalnız binâsının dâhili ile meşgûldür. Kendisine gelen evrâk ile, nizâmnâme [tüzük] mûcibince [gereğince] meşgûl olur.

Re'îs - Erzâk tevzî`âtı [dağıtımı] ve sâ'ir bu gibi mu`âmelât [işleri] esnâf cem`iyetleriyle mi yapılmış; yoksa hey'etin kulübleri ve kâtib-i mes'ûlleri [parti sekreterleri] mi ma`rifetiyle [aracılığıyla] yapılmış?

Midhat Şükrü Bey - Efendim Kemâl Bey her kimin nâmûsuna i`timâd etdiyse [güvendiyse] ve bunları nerede bulduysa hepsini almış ve istihdâm etmişdir. Bu mes'elede tefrîk etmemişdir [ayırtetmemiştir], hâricden de almışdır.

Re'îs - Ya`nî esnâf cem`iyetlerini me'mûr etmemiş, emniyet etdiği [güvendiği] adamlar vâsıtasıyla kendisi tertîb etmişdir [düzenlemiştir].

Midhat Şükrü Bey - Evet efendim. Emniyet etdiği, nâmûsuna i`timâd etdiği, hamiyetine i`timâd etdiği adamlara tevdî` [emanet] etmişdir. Çünki fahrî [gönüllü] olarak geceli gündüzlü çalışdırıyordu. Bir sınıfdan almış değildir. Her mahalleden nâmûslu adamlar kimlerse o mahallenin Hey'et-i İhtiyarî-

yesinden ve sâ'ireden. Fakat bu sözlerim hep mesmû`ât kabîlindendir [duyumlarımdandır]. Merkez-i `Umûmî'den geçmiş ve karar verilmiş değildir Paşa hazretleri. *<9551>*

Re'îs - Kemâl Bey, İstanbul merkezi nâmına hareket ediyor; demekdir. Şu hâlde hükûmete `â'id olan bir vazîfeyi bilâ-emr-i kanûnî [kanunî emir olmaksızın] icrâ' ederek [yaparak] me'mûrîn-i gayr-ı mes'ûleye [sorumlu olmayan memurlara] tevdî` etmesinde [bırakmasında] Merkez-i `Umûmî'ce bir mahzûr [sakınca] görülmedi mi?

Midhat Şükrü Bey - Hükûmetin tensîbiyle [uygun bulmasıyla] yapıldı Paşa hazretleri. Hükûmet emniyet etmiş ve bu vazîfeyi sen yapacaksın; demiş. Zâten muhârebe zamânında yalnız cebhelerde muhârebe etmek değil, dâhilde de icrâ'-yı vazîfe etmek [vazife yapmak] lâzım olduğundan kendisine tevdî` [emanet] edilmiş. Merkez-i `Umûmî [genel merkez] de tabî`î i`tirâz etmemiş.

Re'îs - Merkez-i `Umûmî bu husûsu tensîb etdi [uygun buldu], muvâfık [uygun] gördü mü? Mahzûr [sakınca] görmedi mi?

Midhat Şükrü Bey - Hâyır efendim, Dâhilîye Nâzırının emniyet etdiği [güvendiği] bir adam.

Re'îs - İstanbul merkezi yine Merkez-i `Umûmî'nin vesâyetinde [emrinde] olduğu içün harekâ[tı]-nı tasvîb [onaylamak] veyâ tenkîd etmek [eleştirmek] hakkını hâ'iz [sahip] değil mi?

Midhat Şükrü Bey - Şübhesiz.

Re'îs - Merkez-i `Umûmî'ce nasıl telakkî [kabul] olundu?

Midhat Şükrü Bey - Kemâl Bey'in nâmûsuna i`timâdımız olduğu [güvendiğimiz] içün iyi bir iş olacak; diye telakkî [kabul] etdik.

Re'îs - Ya`nî me'mûrîn-i `â'idesine vermekden ise Kemâl Bey'in sûret-i husûsîyede [özel şekilde] idâre etmesi dahâ muvâfık [uygun] görüldü.

Midhat Şükrü Bey - O kadar müzâkere olunmamış [konuşulmamış] bir mes'eledir. Dâhilîye Nâzırı böyle tensîb etmiş [uygun bulmuş].

Re'îs - Netîce i`tibâriyle bu, çıkıyor.

Midhat Şükrü Bey - İhtimâl efendim. O, çıkar.

Re'îs - Yok, ihtimâl değil; sizin kanâ`atinizi [inancınızı] soruyorum.

Midhat Şükrü Bey - Bendenizin kanâ`atim...

Re'îs - Ya`nî Kemâl Bey me'mûrîn-i `â'idesinden dahâ iyi idâre edeceğine i`timâd hâsıl oldu [güveni oluştu] demek?

Midhat Şükrü Bey - Tabî`î kendisinin iktidârına [gücüne], nâmûsuna, fa`aliyetine her vakit i`timâd [güven] vardır Paşa hazretleri. İhtimâl ondan dolayı Dâhilîye Nâzırı da tervîc etmişdir [desteklemiştir].

Re'îs - Ya`nî Merkez-i `Umûmî de muvâfık [uygun] görmüşdür; değil mi?

Midhat Şükrü Bey - Bir hidmet [hizmet] arzû etmiş, tabî`î biz: hayır, Kemâl Bey'i sana veremeyiz, diyemezdik.

Re'îs - Evvelce ifâdelerinizde devlet işine müdâhale eden me'mûrları derhâl `azl ederdik, buyurdunuz. İstanbul merkezi nâmına hareket eden Kemâl Bey'in devlet işine karışdığını nasıl tervîc etdiniz [desteklediniz].

Midhat Şükrü Bey - Bunu devlet işi `add [kabul] etmedik.

Re'îs - Şehremâneti değil mi?

Midhat Şükrü Bey - Şehremânetinin işine doğrudan doğruya *<96Sa>* karışmıyor. Oradaki esnâfın tanzîmini [düzenlenmesini], ekmek tevzî`i [dağıtılması] mes'elesinde kendisi ârzû etdi. Meselâ İzmir Vâlîsi orada bulunan Kâtib-i Mes'ûle [parti sekreterine] şu vazîfe-i vatanîyeyi bir komisyon hâlinde göreceksiniz dese. Dâ'imâ böyle hükûmet tarafından tensîb olunan [uygun görünen] komisyonlar olur. Ve komisyonlarda mutlaka o iş görülür ve İzmir Vâlîsi de memnûn kalırsa o zamân oradaki vazîfesinden dolayı Kâtib-i Mes'ûlü: niçün sen İzmir Vâlîsinin emrine itâ`at etdin, bu vazîfeyi bu hidmeti [hizmet] yapdın; diye tenkîd etmek [eleştirmek] pek muvâfık [uygun] olmaz.

Re'îs - Öyle tasavvur buyurursanız [düşünüyorsanız] öyledir. Şimdi biz vâki` olan bir mes'eleyi tedkîk ediyoruz [inceliyoruz]. Şehremânetinin göremeyeceğine gerek Dâhilîye gerek Merkez-i `Umûmî'ce kanâ`at [inanç] hâsıl olmuş [oluşmuş].

Midhat Şükrü Bey - Hayır, Merkez-i `Umûmî onu münâkaşa etmemişdir [tartışmamıştır] efendim.

Re'îs - Peki efendim Dâhilîye Nezâreti böyle kanâ`at etmiş, İstanbul merkezini işe karışdırmış...

Midhat Şükrü Bey - İstanbul merkezi demeyelim, zannetmem ki İstanbul merkezi bi'l-hâssa [özellikle] bu işle meşgûl olsun. Bu işle Kemâl Bey'in şahsı bi'l-hâssa meşgûl olmuşdur.

Re'îs - Fakat İstanbul'un bi'l-cümle [bütün] şu`âbâtı [şubeleri] bu tevzî`âtda [dağıtımda] istihdâm edilmişdir. İstanbul merkezi kabûl etmese tabî`î şu`beler fa`âliyete giremez.

Midhat Şükrü Bey - Olabilir.

Re'îs - Onun için tabî`î bir mes'ele, bir netîce ki İstanbul merkezi nâmına idâre olunuyor. Binâ'en-`aleyh asıl bu işle mükellef [yükümlü] olan Şehremânetinin yapamayacağına kanâ`at [inanç] hâsıl etmiş [oluşmuş]. Dahâ Şehremâneti ile kararlaşdırılmadan, bir ta`lîmât [emir] veyâ bir nizâmât [kanunlar] ortaya konulmadan tertîbât ahz etmiş [önlemler alınmıştır]. Şu sûretle Merkez-i `Umûmî'nin de: Senin böyle devlet işine, eline devlet tarafından ta`lîmât ve nizâmnâme [emir ve tüzük] verilmeksizin karışmaklığın hâric-ez-salâhiyetdir [yetkisi dışındadır]; deyüb de onu te'dîb [haddinin bildirilmesi] veyâhûd değişdirmek gibi bir şey' yapmaması Merkez-i `Umûmî'nin bunu tervîc etmesi [desteklemesi] değil midir?

Midhat Şükrü Bey - Efendim Merkez-i `Umûmî, Kemâl Bey'e, hükûmet tarafından sana tevdî` olunan [emanet edilen] bir vazîfeyi kabûl etm[e]; diye hiçbir şey'de bulunmamışdır. Fakat hükûmet tensîb etmemiş [uygun görmemiş] olsa Kemâl Bey tabî`î bu işi yapamazdı.

Re'îs - Bidâyetde [başlangıçta] ekmek işini Şehremânetinden alınmış olan para ile yapdığını geçende söylemiş idiniz. Geçen def`a ne kadar para alındığını [bi]lir misiniz?

Midhat Şükrü Bey - `Arz etdim Paşa hazretleri, bendeniz teferru`ata [ayrıntılara] kat`îyen vâkıf değilim. Kemâl Bey'e sorsanız mufassal [etraflıca] îzâhât verecek, mahkeme-i `alîyenizi [yüce mahkemenizi] de tenvîr edecekdir [aydınlatacaktır]. Merkez-i `Umûmî arkadaşlarımın da ma`lûmâtları [bilgileri] yokdur. Zâten Kemâl Bey o gibi işlerde kat`îyen kimseye ma`lûmât, tafsîlât [ayrıntılı açıklamalar] vermezdi.

Re'îs - Meclis-i `Umûmî [genel merkez] a`zâları [üyeleri] kaç kişidir ve kimlerdir?

Midhat Şükrü Bey - Hangi târîhlerde Paşa hazretleri? *<96Sl>*

Re'îs - Bu harb devresinde.

Midhat Şükrü Bey - 329'da var. Bir de 332'de var.

Re'îs - Peki, 329'da.

Midhat Şükrü Bey - 329'dan 332'ye kadar, zannederim, elli kadar vardı.

Re'îs - 332'de kaçdı efendim?

Midhat Şükrü Bey - 332'de on, yirmi, otuz kadar olmalı.

Re'îs - Kimler olduğunu der-hâtır ediyor [hatırlıyor] musunuz?

Midhat Şükrü Bey - Hâtırıma gelenleri söyleyim Paşa hazretleri. Evvelâ 329'da vükelâ [bakanlar] tamâmen vardı. Onlar a`zâ-yı tabî`îyedendir [doğal üyedendir]. Sonra Kalem-i `Umûmî [genel kalem]; vardı; fırkanın Meclis-i Meb`ûsân'da bulunan hey'et-i idâresine [idare kuruluna] Kalem-i `Umûmî ismi verilmişdi. Onlar da a`zâ-yı tabî`îyeden olarak bulunurdu.

Re'îs - Kaç kişi idi?

Midhat Şükrü Bey - Zannederim, yedi kişi idi.

Re'îs - Kimler olduğu hâtırınızda mı?

Midhat Şükrü Bey - Hâtırımda gâlibâ. Hüseyin Tosun Bey var. Salâh Cimcoz Bey, Şekîb Arslan Bey, Ferhâd Bey, Kerbelâ Meb`ûsu Nûrî Bey ve dahâ birkaç kişi olacak.

Re'îs - Bunlar Hey'et-i Kitâbetde?..

Midhat Şükrü Bey - Bunlar fırkada bulunanlar...

Re'îs - Bunlar da a`zâ-yı tabî`îye [doğal üye] idi demek.

Midhat Şükrü Bey - Evet efendim.

Re'îs - Bunların hâricinde kimler vardı?

Midhat Şükrü Bey - Ağaoğlu Ahmed Bey, Hüseyinzâde `Alî Bey, a`yândan Hüsnî Paşa vardı. A`yândan Nakîbü'l-eşrâf Muhyiddîn, Prens Mehmed `Alî Paşa, Hallacyân Efendi. Şekîb Arslan Bey'i bilmem Kalem-i `Umûmî'de `arz etdim mi? Geçmiş zamân, tahattur etmiyorum [hatırlamıyorum]. O zamânki gazetelerde hepsi var. Ya`nî alınmış olsa tamâmiyle isimleri görülür. Bî-hûde [boş yere] vaktimizi izâ`a etmeyelim [harcamayalım].

Re'îs - Pek a`lâ, 332 senesinde de böyle değil mi?

Midhat Şükrü Bey - 332 senesinde dahâ az efendim. Ötekinde, birincide Hüseyin Câhid Bey de, Hüseyin Kadrî Bey de vardı efendim. Şimdi hâtırıma geldi.

Re'îs - Mâdem ki gazetelerde vardır; alırız.

Midhat Şükrü Bey - Var efendim, hepsi vardır. Bütün kongre müzâkerâtı [toplantıları], bütün kongre mukarrerâtı [kararları] falân hepsi var. Hattâ gazete muhabirleri de kongrede bulunurlar; bütün mukarrerâtı yazarlar.

Re'îs - Emniyet-i `Umûmîye Müdîr-i esbakı [Emniyet Eski Genel Müdürü] `Azîz Bey'in elyevm [bugün] nerede bulunduğunu biliyor musunuz?

Midhat Şükrü Bey - Hayır, bilmiyorum efendim.

Re'îs - Sizinle muhâberesi cereyân etmiş [haberleşmiş]. *<97Sa>*

Midhat Şükrü Bey - Ne vakit?

Re'îs - Bir kart vardı. Okuyunuz.

(Zabıt Kâtibi okur:)

Huzûr-u `Âlî-yi Birâder-i Ekremî [cömert olan yüce dostumun huzuruna]

El-ma`rûz [yaşıtların - eşit statüdekilerin birbirine yazabileceği]

Kabinenin tebeddülü [değişmesi] üzerine Emniyet-i `Umûmîye [Emniyet Genel] Müdîriyetinde fazla kalmak istemedim. Fethî ve Nâbî arzûmu is`âf ederek [kabul ederek yerine getirip] İstokholm Sefareti Ataşe Komersyalliğine yedi bin beş yüz guruş ma`âş ve iki bin beş yüz guruş tahsîsât-ı munzamma [ek maaş] ile ta`yîn etdiler. Mart ibtidâ'sına [başına] kadar olan ma`âş ve tahsîsâtımı [ödeneğimi] Hâricîye Nezâreti tesvîye etdi [ödedi]. Bir aydan fazla müddetden beri Viyana'dayım. Berlin yolu pek emîn olmadığı içün burada intizâra [beklemeye] mecbûr oldum. Yarın Berlin'e, oradan İstokholm'a `azîmet edeceğim [gideceğim]. Vücûdca `âfiyetim ber-kemâldir [sağlığım iyidir]. Ara sıra Hüseyin Hilmî Paşa hazretlerini ziyâret ediyorum. Geçenlerde kerîmeleri [kızları] ve kendileri pek ziyâde hasta oldular. Şimdi iyileşdiler. Viyana'da ihtilâl ve inkılâb gürültüleri arasında kimsenin burnu kanamadı denilebilir. Viyana'ya inkılâbdan beş altı gün sonra dâhil oldum. Hemân her şey'i hâl-i sükûnetde [sakin] buldum. İstokholm'dan ayrıca `arîza [küçükten büyüğe yazılan mektup] takdîm ederim. Adana Vilâyetinin düşman işgâl-i `askerîsi altına girdiğini, fakat idâre-yi mülkîyesinin bizde kaldığını ecnebî gazetelerinden öğrendik. Bu `arîzamı `Osman Bey vâsıtasıyla takdîm ediyorum. Rüsûmât Müdîr-i `Umûmîsi [Vergiler Genel Müdürü] Sırrı Bey iki aydan beri Viyana'da bekliyor, yollar kapalı olduğu içün İstanbul'a `avdet [dönmek] içün Viyana'ya gelen birçok yolcular burada bekleyüb duruyorlar... ilh

kardeşiniz
`Azîz

Re'îs - Hâtırladınız mı?

Midhat Şükrü Bey - `Azîz Bey'i tanırım.

Re'îs - Nerede bulunduğunu...

Midhat Şükrü Bey - Viyana'dan yazıyor.

Re'îs - Ya`nî şimdi nerededir, nerede bulunuyor? Size bu mektûbu getiren `Osmân Bey kimdir?

Midhat Şükrü Bey - Bendeniz bu mektûbu almadım. İlk def`a olarak şimdi görüyorum. Belki postadan alınmışdır. Yalnız `Azîz Bey'in burada bulunmadığını buradan gitdikden sonra haber aldım. Hattâ bendenizi gelmiş aramış.

Re'îs - Bu `Osmân Bey'in kim olduğunu der-hâtır edemediniz [hatırlayamadınız] mi?

Midhat Şükrü Bey - Bir `Osmân Bey var ki Yusuf Râzî Bey'in birâderidir [kardeşidir]. `Acabâ o mıdır?

Re'îs - Zarfın üzerini okuyunuz.

(Zabıt Kâtibi Şefîk Bey okur): Dâhilîye Nezâreti Celîlesi Hukûk Müşâviri `Osmân Bey Efendi...

Re'îs - Tanıyor musunuz?

Midhat Şükrü Bey - Tanıyorum efendim, pek iyi tanıyorum.

Re'îs - Sa`îd Halîm Paşa'nın yalısındaki ictimâda [toplantıda] Karadeniz vak`ası üzerine harbin bir emr-i vâki` [beklenmedik emir] olduğunu duymuşsunuz.

Midhat Şükrü Bey - Evet duymuşdum. Fakat Sa`îd Halîm Paşa harbin olmaması içün çalışacağını söylemişdi. *<97SI>*

Re'îs - O emr-i vâki` ne sûretle teblîğ olundu [bildirildi] ve siz ne sûretle kanâ`at hâsıl etdiniz?

Midhat Şükrü Bey - Anlatdılar.

Re'îs - Peki, nasıl anlatdılar?

Midhat Şükrü Bey - Beş senelik vuku`âtı [olayları] nasıl anladayım. Çünki hâfızam o kadar kuvvetli değildir.

Re'îs - `Aynen değil efendim, ne sûretle vâki` olmuş?

Midhat Şükrü Bey - Her hâlde hadîdâne [öfkeyle] söylediler. Sadr-ı a`zam Paşa'nın harbi kat`îyen ârzû etmediklerini vaz`iyet ve tavırlarından anladım. Ya`nî biz harbe girsek iyi bir şey' değildir...

Re'îs - Vak`a nasıl hudûs etmiş [olmuş]?

Midhat Şükrü Bey - Tafsîlâtını vermediler [ayrıntılı anlatmadılar], Paşa hazretleri. Yalnız Karadeniz'de bir müsâdeme [çarpışma] olmuş, bir rapor hâzırlıyorlar, bize verecekler, fakat ben bu muhârebenin önünü almağa çalışacağım ve ba`zılarını cezâ'landıracağım. Süferâ' [elçiler] ile münâsebâtda bulunuyorum, kendilerine bî-taraf [tarafsız] kalacağımıza dâ'ir te'mînât [garanti] verdim. Fakat netîceyi bilmiyorum. Her hâlde kulüblerinize falânlarınıza yazınız; harb olmuş telakkî [kabul] etmesinler; dedi.

Re'îs - O adamı cezâ'landıracağım dediklerinden maksad ne idi?

Midhat Şükrü Bey - Ya`nî bir yanlışlık olmuş ise tahkîkat [araştırmalar] yapacağız diye süferâ'yı [elçileri] te'mîn etdik, dediler.

Re'îs - Merkez-i `Umûmî'nin Teşkilât-ı Mahsûsa ile münâsebeti olmadığını söylemişdiniz hâlbuki şimdi okunacak mektûblardan münâsebeti olduğu anlaşılıyor. Ne dersiniz? Okuyunuz.

(Zabıt Kâtibi Şefîk Bey okur):

Midhat Şükrü Bey Efendiye

Muhterem Kardeşim,

Dün aldığım 15 Teşrîn-i sânî [Kasım] 330 târîhli iş`ârât-ı `âlîlerine [haberlerine] cevâbdır: Bundan bir hafta mukaddem [önce] Dâhilîye Nezâreti'nden makam-ı mutasarrıfîye vârid olan [ulaşan] bir teblîgâtda [bildiride] livâ'm dâhilinde Çerkeslerden, mahkûmînden [hükümlülerden] ve sâ'ireden Kafkasya'da çetecilik yapabilecek iki yüz nefer istenildiğinden bu yolda teşebbüs olunmuş ve adamların tedâriğine [sağlanmasına] başlanılmışdı. Bunlar hakkında bir gûna [çeşit] evsâf ve şürût [nitelikler ve şartlar] aranılmadığından birkaç gün zarfında cem` [toplanıp] ve sevk olunabileceklerdir. Hâlbuki iş`ârât-ı `âlîlerinde [haberlerinde] gösterilen evsâfı [niteliklere] hâ'iz [sahip] şerâ'iti câmi` [şartları kendisinde toplayan] memleketde pek az adam bulunabilir. Kafkas akvâmından [kavimlerinden] Karesi livâ'sında yalnız Çerkesler mevcûddur. Lezgî, Çeçen, Gürcü ve sâ'ire yokdur. Mevcûd Çerkeslerden dahi Rusca bilen, Kafkas arâzîsini tanıyan, gezmiş olan hemân yok gibidir. Ancak `askerliği olmayan, bünyesi, cesâreti, ahlâkı, ârzûsu matlûb [istenilen] derecede olanlar bulunabilir. Eğer orduların önünde, ilerisinde çetecilik, muhâriblik [savaşmak] içün aranılıyorsa bu gibilerden birkaç yüz –üç yüz, dört yüz– Çerkes tedâriği [sağlanması] hemân mümkündür. Şâyed propagandacılık içün mahdûdü'l-mikdâr [sınırlı sayıda] kimseler aranılıyorsa tahsîlleri [eğitimleri] noksân <*98Sa*> olmagla berâber Kafkas köylerinde söz söyleyebilecek, tahrîk edebilecek beş on adam bulunabilir. Âtîde [aşağıda] isimleri ve mahalleri muharrer [yazılı] zevât [kişiler] tensîb buyurulduğu [uygun görüldüğü] takdîrde mer`îyü'l-hâtır [itibarlı], sözleri, sohbetleri yerinde kimselerdir. Emir buyurulursa kendilerini birkaç gün zarfın-

da sevk edebilirim. Ancak Dâhilîye Nezâreti'nin istediği adamlar ile hey'et-i celîlelerinin [yüce kurullarının] emr etdiği ayrı ayrı ise ona göre hareket edilmek üzere serî`an [süratle] cevâbınıza ve muvazzah [etraflıca açıklanmış] ta`lîmâtınıza [emirlerinizi] intizâr eylerim [beklerim]. Bâkî [daimî] hürmetlerle emirlerinizin bir ân evvel i`tâsını [vermenizi] ehemmiyetle [önemle] istirhâm [rica] ederim kardeşim efendim.

20 Teşrîn-i Sânî [Kasım] 330
Balıkesir Müfettişiniz
Mûsâ

Serî`an [süratle] Doktor Nâzım Bey Efendi kardeşimize takdîm olunur [sunulur].

22 Teşrîn-i Sânî [Kasım] 330
Midhat Şükrü

C- Muntazam ve yeknesak [düzenli ve tek düzen] bir kıyâfetde olmak üzere muktezâ masârifin [gereken masrafların] ora ahâlîsinin i`ânesiyle [yardımıyla] bi't-tedârik [sağlanarak] buraya i`zâmları [gönderilmeleri]. Burada teselluh olunacaklardır [silahlandırılacaklardır]. Ne zamân celbleri [çağrılmalarının] lâzım geleceği Ya`kûb Bey birâderimizden tahkîk olunacakdır [araştırılacaktır].

Midhat Şükrü Bey - Evvelce de `arz etdiğim [söylediğim] gibi Merkez-i `Umûmî [genel merkez] bu muhârebede bir hidmetde [hizmette] bulunmak üzere mu`âvenetde [yardımda] bulunmuşdur. Teşkilât-ı Mahsûsa Kafkasya ahvâline ve oranın lisânına vâkıf [bilen] ahâlî-i İslâmîyeden istifâde etmek içün bir takım adamlara lüzûm göstermiş ve yapılacak propaganda ve teşvîkâta elverişli adamlar varsa merkezlerden sorunuz, cevâb alınız ve aldığınız cevâbı bize bildiriniz; demiş ve bizim her tarafda teşkilâtımız olduğu içün tabî`î Teşkilât-ı Mahsûsa diğer yerlerden etdiği gibi bu husûsda [konuda] bizden istifâde etmek istemiş. Biz de gâyet vatanî bir vazîfe der-`uhde ederek [üstlenerek] aldığımız cevâbları da `aynen Teşkilât-ı Mahsûsa'ya vermişiz. Kendimiz bi'z-zât meşgûl olmamışız.

Re'îs - Hey'et-i celîlenizin [yüce kurulunuzun] iş`ârı [haberi] Dâhilîye Nezâreti'nin iş`ârına [haberine] tevâfuk etmiyor [uygun gelmiyor]; diyor.

Midhat Şükrü Bey - İhtimâl Dâhilîye Nezâreti başka adamları yazmışdır, bilmiyorum.

Re'îs - "Hey'et-i celîleniz"den maksad Merkez-i `Umûmî olacak.

Midhat Şükrü Bey - Bendeniz tarafından yazıldığı içün tabî`î Kâtib-i Mes'ûl [parti sekreteri] farkında değildir. Teşkilât-ı Mahsûsa bize ne gibi adamlar lâzım olduğunu yazmış ise biz de kulüblerimize o gibi adamları yazmışız. Bizim aradığımız adamlar ihtimâl nâmûslu, lisân-âşnâ [lisan bilen], oranın ahvâline vâkıf [durumlarını bilen] ve Kafkasya'ca nüfûz sâhibi adamlardır; demişiz. Dâhilîye Nâzırının mutasarrıfa yazdığı başka dürlü olmuş ve bize soruyor. Bundan Teşkilât-ı Mahsûsa ile Merkez-i `Umûmî'nin `alâkası anlaşılmaz. Emîn olunuz ki Merkez-i `Umûmî'nin sâ'ir devâ'irle [diğer dairelerle], Dârü'l-Eytâmlarla Hilal-i Ahmer'le [Kızılay'la] Ma`arif Nezâreti'yle [Eğitim Bakanlığıyla], bu gibi deva'irle [dairelerle] olan mu`âmelesi [işleri] sâ'ir kâğıdların on misli yirmi mislidir. Her kâğıd `aynı olmaz. <*98SI*> Binâ'en-`aleyh bu, muhârebe zamânında, bendeniz öyle zannediyorum ki, şâyân-ı takdîr [beğeniye değer] bir hareket `add [kabul] edilecekdir. Bendenize bir mahkemede mu`âteb olmak [azarlamak] içün bir şey' sorulsun. Fakat memleketin müdâfa`ası içün her adamın cânla başla çalışacağı bir

zamânda bu, takdîre şâyân bulunmak lâzım gelir; herhangi tarafdan vâki` olursa olsun şâyân-ı takdîr olmak lâzım gelir. O hidmeti [hizmeti] yapmak her ferd içün bir vazîfe-i vatanîye

Re'îs - Okuyunuz:

(Zabıt Kâtibi Şefîk Bey okur:)

Merkez-i `Umûmî Hey'et-i Muhteremesine [saygıdeğer genel merkez kuruluna]

Mu`azzez [kıymetli] Kardaşlar,

15-9-330 târîhli mahrem [gizli] emirnâmelerin cevâbıdır: Mukaddemâ [öncelikle] hey'et-i `umûmîyeleriyle [genel kuruluyla] Süleymân `Askerî Bey'e müte`addid [birçok] mektûblarla hudûdlara gönderilecek çeteye lüzûm olub olmadığı yazılmışdı. Tabî`î şimdi lüzûm görülmüş olacak ki, serî`an [süratle] tahkîki ile inbâ'sı [haber verilmesi] emir buyuruluyor. İki gün evvel de Dâhilîye Nezâreti'nden makam-ı vilâyete şifre ile bir hafta zarfında iki yüz kişinin tedâriği emr olunuyor idi. Müfîd Bey'le görüşdükden sonra ihzârâta [hazırlıklara] başlanılmış ve iki yüze yakın efrâd defteri dahi tanzîm edilmişken [düzenlenmişken] gösterilen evsâf-ı lâzımadan [gerekli niteliklerden] hidmet-i `askerîye [askerî hizmete] ile mükellef [yükümlü] olmamak kaydı bi't-tab` mezkûr [zikredilmiş olan] mevcûdu azaltdı. Hükûmetce mahkûmîn [hükümlüler] ve şekavetle me'lûf [eşkiyalığı alışkanlık haline getirmiş] olanların dahi sevkine müsâ`ade edildiği hâlde bizce ahlâk-ı hamîde [övünülecek huylar] sâhibi bulunmak kaydı vaz` edildiğinden [konulduğundan] bu sûretle mevcûd azaldı. Zâten 309 ve 310'luların mu`âmele-yi `askerîye [askerî işlemler] görmelerine nazaran on dokuz yaşından kırk beş yaşına kadar `asker olan efrâd arasında bu gibi evsâf-ı lâzımayı [gereken niteliklere] hâ'iz [sahip] adam tedâriği pek müşkil [zor] olacak. Hâlbuki mahkûmîn [hükümlüler] ve erbâb-ı firârın [firarîlerin] intihâbıyla [seçilmesiyle] şekavetle me'lûf [eşkiyalığı alışkanlık haline getirmiş] olanların dahi celb ve cem`i [çağrılması ve toplanması] âsâyiş-i memleket ve tatbîk-i kavânîne [kanunların uygulanmasına] dahâ müsâ`id olduğundan bu gibilerin sevki ile âsâyiş-i memleket dahi idâme ve te'mîn edilmiş [sağlanır ve devamlı] olur. Henüz taht-ı silâha [silah altına] alınmayan efrâd ile gayr-ı müslim ve isnân erbâbından [erişkinlerden] olub henüz celb edilmeyen gençler arasında pek çok fedâkâr efrâd bulunduğundan hükûmetin nokta-yı nazarına [görüşüne] göre mahkûmîn [hükümlüler] ve şekavetle me'lûf [eşkiyalığı alışkanlık haline] olanlarla berâber taht-ı silâha [silah altına] alınmayan efrâddan beş yüzden bine kadar çete efrâdı yalnız Bursa livâ'sı dâhilinde cem` ve tedâriği kabil [toplanması ve sağlanması mümkün] olacağından kabûl buyurulduğu takdîrde mümkün ise telgrafla (evet, hâyır) tarzında cevâb `inâyet [lûtûf] buyurulmasına ve zâten her iki sûretle de ihzârâtda [hazırlıklarda] bulunmakda olduğum cihetle [sebeple] ta`lîmâtnâme [emirler] mûcibince [gereğince] tedârik [temîn] edilecek efrâdın listesi takdîm edileceğinin `arzıyla [dilekçe ile sunulmasıyla] te'yîd-i ihtirâm ve meveddet olunur [saygı ve sevgi kuvvetlendirilir] kardeşler.

19-9-330

`Osmanlı İttihâd ve Terakkî Cem`iyeti Bursa
Vilâyeti Hey'et-i Merkezîyesinin Mührü
İbrâhîm

Midhat Şükrü Bey - Nereye havâle olunmuş efendim? Tabî`î Teşkilât-ı Mahsûsa'yadır.

Re'îs - Havâle var mı?

Şefik Bey - Hâyır yok. *<99Sa>*

Midhat Şükrü Bey - Teşkilât-ı Mahsûsa evrâkı ile her hâlde oraya gönderilmişdir efendim. Burada bir de mücrimînin [suçluların] şey'i var. Biz mücrimîni falân istemiyoruz, hükûmet yazıyor. Oradaki Kâtib-i Mes'ûl [parti sekreteri] de bizim mütâla`amıza [düşüncemize] iştirâk ediyor [katılıyor]. Ya`nî siz mahkûm olanları istemiyorsunuz; dâhil-i isnân olanları [erişkinleri, askerlik çağına gelmişleri] da istemiyorsunuz; nâmûslu adamları istiyorsunuz; diyor ki her hâlde bizim lehimizde bir şey' olmak lâzım gelir.

Re'îs - Mes'ele lehinizde, `aleyhinizde olmasından değil, cereyân eden tarzı ta`yîn etmekdir. Peki, merkezin re'yi hilâfına [görüşüne aykırı olarak] mücrimînin [suçluların] sevkini tasvîb etmiyorsunuz [onaylamıyorsunuz]?

Midhat Şükrü Bey - Biz, etmiyoruz.

Re'îs - O hâlde me'mûrlarınızı niçün o yolda istihdâm etmelerine müsâ`ade etdiniz. Dâhilîyenin teblîği [bildirisi] sizin tasvîbinize [onayınıza] muvâfık [uygun] olmadığına göre artık siz, Kâtib-i Mes'ûllerinize [parti sekreterlerinize]: Siz karışmayınız; demek lâzım gelmez mi idi?

Midhat Şükrü Bey - Efendim, biz ne karışın ve ne de karışmayın; diye bu husûsda bir karar vermiş değiliz. Teşkilât-ı Mahsûsa bize yazmış; ricâ' etmiş; bunları ta`mîm [genelge ile haber] ediniz; demiş. Sonra `aynı zamânda Dâhilîye Nezâreti de mutasarrıflara, ka'im-makamlara yazmış.

Re'îs - Hayır. Şimdi asıl mes'ele mücrimînin [suçluların] salıverilüb salıverilmemesi Dâhilîye Nezâreti'nce muvâfık [uygun] görüldüğü hâlde siz muvâfık görmemişsiniz. O hâlde şu`beleri bu husûsda delâletde bulundurmamak [yol göstermemek] lâzım gelmez mi? Bir tavsiye yazmalı değil mi?

Midhat Şükrü Bey - O, hükûmete `â'id bir vazîfedir.

Re'îs - Mâdâm ki mugâyir ictihâddır [uygunsuz görüştür], sizin şu`beleriniz karışmamalıdır.

Midhat Şükrü Bey - İhtimâl ki karışmamışlardır. Belki de yazmışızdır. Hâtırlayamıyorum.

Re'îs - Ya`nî o yolda bir emir verildi mi?

Midhat Şükrü Bey - Belki yazmışızdır Paşa hazretleri. Lâkin hâtırlayamıyorum.

Re'îs - Hâtırlayamıyor musunuz?

Midhat Şükrü Bey - Tahattur edemiyorum [hatırlayamıyorum].

Re'îs - Peki gidiniz. (Muhâkeme salonundan çıkarılır.) `Âtıf Bey'i getiriniz. (`Âtıf Bey getirilir.)

Re'îs - `Âtıf Bey! İttihâd ve Terakkî murahhas-ı mes'ûlleri [sorumlu delegeleri] ba`zı vilâyetlerde ve mutasarrıflıklarda taktîl mesâ'iline [katliam meselelerine] karışmaları içün vâlî ve mutasarrıflara teklîf-i hafîyede [gizli öneride] bulunmuşlar. Bunların içinde ba`zıları muvâfakat [uygun görüp], mutâva`at etmemiş [boyun eğmemiş]. Buraya yazılmış, buraca da `azilleri derhâl icrâ' edilmiş. Ma`lûmâtınız [bilginiz] var mı?

**`Âtıf Bey** - Ma`lû[mâ]tım yok. Fakat ba`zı tahkîkat [araştırmalar] yapılmış olduğunu işitdim. Ba`zılarından öyle şikâyetler olmuş. Merkezce tahkîkat yapılmış bazıları `azl edilmiş. Bu meyânda [bu konu ilgili olarak] Bursa murahhası [delegesi] İbrâhîm Bey hemân `azl edilmiş. *<99Sı>*

Re'îs - Hayır. Şikâyet sizin me'mûrunuz hakkında değil, vâlîler hakkındadır. Murahhasların teblîgâtını [bildirilerini] redd etmiş olan vâlîler ve mutasarrıflar `azl edilmiş.

**`Âtıf Bey** - Hayır, öyle bir şey' işitmedim. Hiç ma`lû[mâ]tım yok efendim.

Re'îs - Meselâ, bunlardan Ankara Vâlîsi Mazhar Bey, Kastamonu Vâlîsi Reşîd Paşa bu tarzda al-

dıkları emirleri ısgâ' etmedikleri [yerine getirmedikleri] içün hemân `azl edilmişlerdir. Bunu duymadınız mı?

**`Âtıf Bey** - Yalnız Reşîd Paşa'nın –bir kanûn çıkarılmışdı, müsinn [yaşlı] vâlîler değişdiriliyordu– bu meyânda [konuda] çıkarıldığını biliyorum ve sonra da meb`ûs yapıldı.

Re'îs - Ankara Vâlîsi Mazhar Bey merkezden gönderilen `Âtıf Bey'in teblîğ etdiği [bildirdiği] husûsâtı kabûl etmediği içün ertesi günü `azl edilmiş. Yerine de `Âtıf Bey vekîl olmuş; diyorlar. O `Âtıf Bey siz misiniz?

**`Âtıf Bey** - Hayır, bendeniz Ankara'ya gitmedim ki. Öteki `Âtıf Bey...

Re'îs - İhtimâl. Bundan ma`lûmâtınız [bilginiz] var mı?

`Âtıf Bey - Hayır yok efendim.

Re'îs - Böyle bir me'mûriyete ta`yînini biliyor musunuz?

`Âtıf Bey - Ankara Vâlî Vekâletine mi?

Re'îs - Evet.

**`Âtıf Bey** - Ta`yîn olundu.

Re'îs - Peki. Sebeb-i ta`yîni hakkında o vakit tahkîkat icrâ' etmediniz [araştırma yapmadınız] mi?

`Âtıf Bey - Bilmiyorum.

Re'îs - Sebeb-i ta`yîni hakkında tahkîkatda bulunmadınız mı?

`Âtıf Bey - Hayır.

Re'îs - Reşîd Paşa da böyle, Yozgad mutasarrıfı Cemâl Bey de kezâlik [keza] bu gibi şey'lerden dolayı `azl olunmuş. Bunlara `â'id bir şey' duymadınız mı?

`Âtıf Bey - Hayır, duymadım.

Re'îs - Muhârebe esnâsında ba`zı mebanî [binalar], mekteb binâları gibi ecnebî teb`asına, hükûmâtına [hükümetlere] `â'id olan mebânî işgâl edilmiş. Bu bâbdaki [konudaki] mesmû`âtınız [duyumlarınız] nedir?

**`Âtıf Bey** - Mesmû`âtdır efendim. Düvel-i muhâsamaya [düşman devletlere] `â'id mebânî [binalar] devletce işgâl edilmişdir. Buna hükûmetce karar verilmişdir. Ma`ârifce [eğitim bakanlığınca] işgâl edilmiş.

Re'îs - Buna cem`iyetce karar verilmiş, deniliyor.

`Âtıf Bey - İşitmedim.

Re'îs - Bunların tertîbâtında [düzenlerinde] ba`zı ta`dîlât [değişiklikler] yapılmış, bunların tertîbâtı tebdîl olunmuş; mahv ü isbât [düzeltmek için ilaveler] gibi şey'ler yapılarak, ba`zı `ilâveler yapılarak ebniyeler [binalar] değişdirilmiş. Bundan ma`lûmâtınız [bilginiz] yok mu?

`Âtıf Bey - İşitmedim efendim.

Re'îs - Meclis-i `Umûmî müzâkerâtı [toplantıları] rûznâmesi [gündemi] kimin tarafından tertîb olunurdu [düzenleniyordu]? *<100Sa>*

**`Âtıf Bey** - Re'îs-i `Umûmî [genel başkan] tarafından.

Re'îs - Her zamân öyle mi olurdu?

**`Âtıf Bey** - Evet, yalnız a`zâdan [üyeden] teklîf de vâki` olabilir. Re'îsin muvâfakatı [uygun bulması] ile rûznâmeye [gündeme] girer.

Re'îs - Re'îs-i Sânî [ikinci başkan] veyâ Re'îs Vekîli kimdi?

**`Âtıf Bey** - Re'îs evvelce Sa`îd Halîm Paşa idi. Sonra Tal`at Paşa idi.

Re'îs - Vekîl veyâ Re'îs-i Sânî [ikinci başkan] yok mu idi?

**`Âtıf Bey** - Re'îs Sa`îd Halîm Paşa iken Tal`at Paşa Re'îs Vekîli idi.

Re'îs - Re'îs-i Sânî yok mudur?

`Âtıf Bey - Zannederim ki yokdur.

Re'îs - Meclis-i `Umûmî [genel meclis] müzâkerâtı [toplantıları], Merkez-i `Umûmî müzâkerâtı gibi mi tesbît edilirdi [belirlenirdi]?

`Âtıf Bey - Evet efendim, hulâsaten [özet olarak] tesbît olunur.

Re'îs - Hâzırûn tarafından imzâ' olunuyor muydu?

**`Âtıf Bey** - Vallâhi, iyi hâtırımda yok efendim. Böyle mühimm [önemli] kararlar tabî`î imzâ' olunurdu efendim. Kongreye sevk olunacak, programa îsâl edilecek [eklenecek] mevâdd [maddeler] gibi şey'ler tabî`î kongreye gideceği içün, kongrede tekrar müzâkere olunacağı [konuşulacağı] içün o gibiler imzâ' edilmezdi.

Re'îs - Meclis-i `Umûmî mukarrerâtını [kararlarını] şu`âbâta [şubelere] Merkez-i `Umûmî mi teblîğ ederdi [bildirirdi], yoksa doğrudan doğruya Merkez-i `Umûmî Kâtib-i `Umûmîsi [genel sekreteri] mi? Yoksa Merkez-i `Umûmî delâletiyle [yol göstermesiyle] mi, teblîğ olunurdu?

**`Âtıf Bey** - Merkez-i `Umûmî delâletiyle [yol göstermesiyle], çünki teşkilât-ı hâricîyenin [taşradaki teşkilatların] bürosu Merkez-i `Umûmî idi.

Re'îs - Kaç a`zâ [üye] vardı?

**`Âtıf Bey** - Merkez-i `Umûmî [genel merkez]'de on a`zâ. Biri Kâtib-i `Umûmî [genel sekreter], dokuzu a`zâ.

Re'îs - Hayır. Meclis-i `Umûmî [genel meclis]'de.

**`Âtıf Bey** - Meclis-i `Umûmî'de benim zamânımda, son zamânlarda yirmi beş a`zâ [üye] kadardı; zannederim.

Re'îs - Bu a`zâlardan kaçı mevcûd olduğu hâlde müzâkereye [toplantıya] devâm ederdiniz?

`Âtıf Bey - Ekseriyet olunca, ekseriyet-i mutlaka [mutlak çoğunluk] olunca müzâkereye devâm olunurdu.

Re'îs - Ekseriyet-i mutlakadan maksadınız sülüsân [üçte iki] mı?

`Âtıf Bey - Hayır, nısfın [yarımın] bir fazlası.

Re'îs - Nısfın bir fazlası olmazsa?

`Âtıf Bey - Anlayamadım.

Re'îs - Nısfın [yarımın] fazlası olursa müzâkere [toplantı] olunurdu. O kadar toplanmazsa? *<100Sb>*

`Âtıf Bey - O vakit müzâkere [toplantı] olmazdı.

Re'îs - Ba`zı mühim [önemli] mevâddın [maddelerin] müzâkeresi [görüşülemesi] içün o husûs tab` olunub [basılıp] a`zâya tevzî` olunur [dağıtılır] muydu?

**`Âtıf Bey** - Öyle bir şey' hâtırımda yok efendim. Su'âl olunursa ma`lûmâtım [bilgim] varsa söylerim.

Re'îs - Meselâ esnâf cem`iyetlerinin hesabâtı [hesapları] gibi sâ'ir mühimm işler...

**`Âtıf Bey** - Bunlar bizim müzâkerâtımıza [toplantılarımıza] girmemişdir. Bunlar kongrede bir kerre mevzû`-u bahs [sözkonusu] edilmişdir.

Re'îs - Merkez-i `Umûmî'ce tezekkür edilmedi [konuşulmadı]; öyle mi?

`Âtıf Bey - Hayır.

Re'îs - Merkez-i `Umûmî'de müzâkere edilen [konuşulan] herhangi bir husûs hakkında Hey'et-i Vükelâ [bakanlar kurulu] muhâlif kalsa [karşı olsa], ekalliyetde [azınlıkta] kaldığından dolayı o işin kabûl veya `adem-i kabûlünde [kabul edilmemesinde] vükelânın bir imtiyâ[z]ı yok muydu?

**`Âtıf Bey** - Hayır efendim. Orada vükelâ [bakan] sıfatıyla bulunmazlardı; Meclis-i `Umûmî a`zâsı [üyesi] sıfatıyla bulunurlardı.

Re'îs - Mevzû`-u bahs olan mesâ'il [meseleler] hakkında tabî`î vukuf ve ma`lûmâtları [bilgileri] etrâflı olacağından kendilerinin bu ihtisâslarına [uzmanlıklarına] karşı bir imtiyâzları yok mu idi?

`Âtıf Bey - Zâten onlar hükûmet-i icrâ'îye işleri ile meşgûl olmazlardı.

Re'îs - Orada muhâlif kalan [karşı olan] Hey'et-i Vükelâ [bakanlar kurulu], Meclis-i `Umûmî [genel meclis]'de bir husûs hakkında muhâlif kalsa, Meclis-i Meb`ûsân'daki fırka a`zâsından [üyesinden] da bir kısmı o ihtilâfda [ayrılıkta] berâber olsa, sonra onlar, ekseriyetle [çoğunlukla] karar verilerek Meb`ûsân'a sevk olunduğu zamân, o maddeye muhâlif kalan [karşı olan] İttihâd ve Terakkî meb`ûslarıyla Hey'et-i Vükelâ [bakanlar kurulu], diğer muhâlifler [karşı olanlar] de onlara inzimâm ederek [katılarak] ekseriyet hâsıl ederlerse [çoğunluk sağlanırsa], Meclis-i `Umûmî'nin veyâ kongrenin mukarrerâtı hilâfında [kararlarına aykırı] olarak kararlaşdırılan husûsâtdan [konulardan] dolayı onlar isti`fâya mecbûr olur mu idi, olmaz mı idi? ***<101Sa>***

**`Âtıf Bey** - İttihâd ve Terakkî'nin meb`ûsları var; ekseriyet karar verir.

Re'îs - Anlatamadım. Kongrede ekseriyeti [çoğunluğu] onların muhâlifleri teşkil etmiş [oluşturmuş]. Kendileri ekalliyetde [azınlıkta] kalmışlar.

**`Âtıf Bey** - Kendileri ayrı bir hey'et olarak oraya gelmezlerdi. Kongre a`zâsı, meb`ûs, vükelâ, Merkez-i `Umûmî a`zâsı, taşra murahhası [delegesi]...

Re'îs - Şimdi vükelâ ile meb`ûsândan bir kısmı orada muhalif kaldılar [karşı oldular]. O iş, Meclis-i Meb`ûsân'a sevk olunduğu zaman...

**`Âtıf Bey** - Ya`nî programa girdiği zaman...

Re'îs - Evet programa girdi ve Meclis-i Meb`ûsân'a geldi. O vakit muhâlif bulunan [karşı olan] meb`ûslar İttihâd ve Terakkî meb`ûslarının bir kısmı ile ekseriyeti teşkil eder [çoğunluğu sağlar], o iş kongrenin mukarrerâtı hilâfına [kararlarına aykırı olarak] netîcelenirse o meb`ûslar isti`fâya mecbûr olur mu idi?

`Âtıf Bey - Olur efendim. Çünki artık onların fırkaya mensûbiyeti [üyeliği] kalmazdı.

Re'îs - Vükelâ [bakanlar] da muhâlif; o halde?

**`Âtıf Bey** - Onlar da isti`fâ eder. Fakat öyle bir şey' vâki` olmadı.

Re'îs - İctihâdınızca [görüşünüze göre] böyle mi olmak lâzım gelir?

`Âtıf Bey - Böyle olmak lâzım gelir; evet!

Re'îs - Merkez-i `Umûmî a`zâları [genel merkez üyeleri], devâ'irde [dairelerde] ta`kîb olunacak

husûsât hakkında ayrı ayrı dâ'ireleri kendi kendilerine taksîm etmişler [paylaşmışlar] mi idi? Yoksa lâ-`ale't-ta`yîn [gelişigüzel], meselâ bugün biri Mâ`ârifde ta`kîb olunacak bir işi ta`kîb eder; diğeri de on beş gün sonra yine Ma`ârifde başka bir iş der-`uhde eder [üstlenir] mi idi? Yoksa a`zâlardan ikisi, meselâ Ma`ârif işlerine bakacak, ikisi umûr-u nâfı`ayı [bayındırlık işlerini] ta`kîb edecek veyâ ikisi Dâhilîye Nezâreti'ndeki işleri ta`kîb edecek tarzda mı idi?

`Âtıf Bey - Böyle şey'ler yok efendim.

Re'îs - Böyle ihtisâs [uzmanlık] var mı idi?

**`Âtıf Bey** - Zâten Merkez-i `Umûmî'ce böyle işler ta`kîb edilmezdi.

Re'îs - Peki; devâ'ir-i mu`âmelâtı [dairelerin işleri] nasıl ta`kîb olunurdu?

**`Âtıf Bey** - Devâ'ir-i hükûmet [hükümet daireleri] işi ile `alâkası yokdu.

Re'îs - Mevki`-i icrâ'ya [yürürlüğe] konulan husûsât, ta`kîb olunmazsa yapılub yapılmadığı ne ile anlaşılır?

**`Âtıf Bey** - Programa girmiş bir şey'. Meclis-i Meb`ûsân'daki fırka tarafından kanûn şeklinde çıkarılır. Hükûmet onu icrâ' eder. Ta`kîb etmesine lüzûm yok efendim.

Re'îs - Kon[t]rol edilmeyecek mi? Yapılub yapılmadığı ne ile belli olacak.

**`Âtıf Bey** - Kanûnların sûret-i tatbîki [uygulanma şeklini] Meclis-i `Umûmî kontrol etmez; Meclis-i Meb`ûsân kontrol eder.

Re'îs - O işin öyle vücûd bulduğuna [meydana geldiğine] nasıl kanâ`at hâsıl olurdu [inanç doğardı]?

**`Âtıf Bey** - Meclis-i Meb`ûsân var.

Re'îs - Meclis-i Meb`ûsân karar verdi. Şimdi icrâ' olunurken, ârzû edildiği gibi yapılub yapılmadığını kim tedkîk eder [inceler]?

**`Âtıf Bey** - Merkez-i `Umûmî'nin o salâhiyeti [yetkisi] yokdu.

Re'îs - Kendi tasvîb etdiği [onayladığı] bir işin vücûde gelüb gelmediğini ta`kîb etmemek olur mu?

**`Âtıf Bey** - Kendi tasvîb etdiği bir şey' değil ki. Kongrece karar verilmiş, Meclis-i Meb`ûsân'da da kanûniyet kesb etmiş [kazanmış]. Bunun artık tahkîkine hâcet [araştırılmasına gerek] yokdur.

Re'îs - O hâlde yapılmayıverirse, o kadar külfetden [sıkıntıdan sonra] bir şey' hâsıl olmazsa [meydana gelmezse]... ***<101SI>***

`Âtıf Bey - Kanûn oldukdan sonra yapılmaz olur mu?

Re'îs - Kanûnun içinde bir iki madde ihmâl edilebilir.

**`Âtıf Bey** - Yalnız kongrede verilmiş bir karar, Meclis-i Meb`ûsân'da müzâkere edilirken [görüşülürken] cüz'î ta`dîle [küçük değişikliklere] uğrayabilirdi.

Re'îs - Demek ki tedkîk olunmaz, tahkîk edilmezdi?

`Âtıf Bey - Olunmazdı efendim.

Re'îs - Meclis, on beş günde bir, mu`ayyen [düzenli] sûretde mi ictimâ` ederdi [toplanırdı]?

**`Âtıf Bey** - Merkez-i `Umûmî [genel merkez]?

Re'îs - Evet.

**`Âtıf Bey** - Gayr-ı mu`ayyen [düzensiz] idi. Bir iş olursa Kâtib-i Mes'ûl [parti sekreteri] da`vet eder.

Re'îs - Mukannen [düzenli] değil mi idi?

`Âtıf Bey - Değil idi.

Re'îs - Midhat Şükrü Bey, on beş günde birdi; diyor.

**`Âtıf Bey** - Haftada bir de olduğu olur. Ba`zen de ayda bir olur.

Re'îs - Böyle günlerde lüzûm görülürse kim da`vet ederdi?

**`Âtıf Bey** - Kâtib-i `Umûmî [genel sekreter].

Re'îs - Kongrede esâsları kabûl edilmeyen husûsât [konular], meselâ Hey'et-i Vükelâ [bakanlar kurulu] tarafından kongrede bir husûs müzâkereye [görüşmeye] vaz` olunsa [koysa] kongre onu tasvîb etmese [onaylamasa], Hey'et-i Vükelâ o işi Meb`ûsân'a sevk etse, İttihâd ve Terakkî fırkası o işe re'y verebilir mi idi?

`Âtıf Bey - İyice ihâta edemedim [tam olarak anlayamadım] efendim.

Re'îs - Hey'et-i Vükelâ [bakanlar kurulu] bir madde, bir esas hakkında Merkez-i `Umûmî'ye bir teklîfde bulunsa...

**`Âtıf Bey** - Merkez-i `Umûmî'ye mi?

Re'îs - Hâyır, kongreye. Kongrede ekseriyet hâsıl olmasa [çoğunluk sağlanmasa], hiç kabûl edilmese, fakat Hey'et-i Vükelâ o işi Meclis-i Meb`ûsân'a sevk etse, Meclis-i Meb`ûsân'da İttihâd ve Terakkî fırkası o husûs lehine re'y verebilir mi idi?

**`Âtıf Bey** - Kongrenin ta`dîl etmediği [değiştirmediği] ve nizâmnâmeye [tüzüğe] girmemiş bir şey' mi efendim?

Re'îs - Girmiş girmemiş; bir madde, bir prensib hakkında o teklîf ekseriyetle kabûl olunmadı; fakat vükelâ iltizâm etdiği [gerekli gördüğü] içün Meclis-i Meb`ûsân'a onu sevk eder. Sevk etdiği zamân İttihâd ve Terakkî fırkası –ki ekseriyeti teşkil ediyor [çoğunluğu oluşturuyor]– o mes'elenin lehinde re'y verebilir mi idi, veremez mi idi?

**`Âtıf Bey** - Veremez efendim. Ya`nî programda olmayan bir şey'...

Re'îs - Ya`nî Hey'et-i Vükelânın [bakanlar kurulunun] program hilâfına [aykırı] sevk etdiği şey' kabûl olunmaz. Çünki ekseriyet fırkadadır.

`Âtıf Bey - Evet. ***<102Sa>***

Re'îs - Esnâf cem`iyetlerinin Şehremânetine merbût [bağlı]olmayarak doğrudan doğruya İstanbul merkezi tarafından idâresi merkezce muvâfık [uygun] görüldü mü?

`Âtıf Bey - Öyle şey'ler olmadı ki.

Re'îs - Esnâf cem`iyetleri esâsen Şehremânetine merbût [bağlı] olmak lâzım gelirken bunların doğrudan doğruya İstanbul merkezi tarafından teşkili Merkez-i `Umûmî [genel merkez]'ce muvâfık [uygun] görüldü mü?

`Âtıf Bey - Öyle olmadı ki. Şehremânetine merbût [bağlı] idi.

Re'îs - Ba`de't-teşkil [kurulduktan sonra] Şehremâneti haberdâr olmuş.

**`Âtıf Bey** - Hayır efendim. Bendeniz öyle bilmiyorum. Zâten o vakit bendeniz merkezde değildim. Mesmû`ât [duyumlarım] üzerine söylüyorum.

Re'îs - Siz o vakit merkezde değil mi idiniz?

`Âtıf Bey - Değil idim.

Re'îs - Bidâyetde [başlangıçta] ekmek mes'elesi içün lâzım sermâyeyi Şehremâneti vermiş. Bundan haberiniz var mı?

`Âtıf Bey - Yok efendim.

Re'îs - Şehremânetinin parasıyla başlanılan bu işde kazanılan temettu` [kâr], Şehremânetine `â'id olmak lâzım gelmez mi idi?

`Âtıf Bey - Hükûmet ticâret etmez, zannederim.

Re'îs - Hükûmetin bir şu`besi `add [kabul] olunur. Kemâl Bey'in yapdığı işler, yâ hükûmetin bir şu`besidir, yâ değildir. Hükûmetin şu`besi ise hükûmet ticâret etmez. Hükûmetin şu`besi değil de İstanbul merkezinin işi ise o halde hükûmetin işine karışmış olur.

`Âtıf Bey - İyi bilmiyorum efendim.

Re'îs - Meclis-i `Umûmî a`zâları [üyeleri] kaç kişidir ve kimlerden mürekkebdir [oluşuyordu]? Biliyor musunuz?

**`Âtıf Bey** - Meclis-i `Umûmî a`zâları yirmi beş kişi idi, zannederim.

Re'îs - Kimlerden mürekkebdi?

**`Âtıf Bey** - Kabine hey'eti, Meclis-i Meb`ûsân'da Hey'et-i Kitâbet [katiplik kurulu] dedikleri hey'et, birkaç kişi de a`yândan var. Hepsi yirmi beş kişi kadar.

Re'îs - Meclis-i Meb`ûsân'da, Hey'et-i İdâre denilenler değil mi?

`Âtıf Bey - Evvelce öyle idi. Sonra intihâbla [seçimle] oldu.

Re'îs - Kimlerdi?

**`Âtıf Bey** - Hüseyin Câhid Bey vardı. Bendeniz vardım. Câvîd Bey vardı. Sonra nâzır oldu. Hâcı `Âdil Bey vardı. Bir de Şeyhül-İslâm Hayrî Efendi.

Re'îs - Bunların hâricinde kimler vardı?

`Âtıf Bey - Bunların hâricinde?

Re'îs - Ya`nî Merkez-i `Umûmî [genel merkez], Hey'et-i Vükelâ [bakanlar kurulu] bir de meb`ûsândan hâric olarak kimler vardı?

`Âtıf Bey - İşte efendim bu saydıklarım vardı. Hâricden başka kimse yokdu. ***<102Sl>***

Re'îs - Elliye bâliğ olmaz [ulaşmaz] ki.

**`Âtıf Bey** - Evvelce böyle imiş; o, evvelki Meclis-i `Umûmîdir. 332 senesinden sonra böyle oldu, zannederim.

Re'îs - Bundan evvel?

`Âtıf Bey - Dahâ fazla varmış, zannederim.

Re'îs - Onları tanımıyor musunuz?

`Âtıf Bey - Onlar hâtırımda yok. Hallacyân Efendi falân var.

Re'îs - Sa`îd Halîm Paşa'nın yalısındaki ictimâ`da [toplantıda] bulundunuz mu?

`Âtıf Bey - Hâyır, bulunmadım.

Re'îs - Muhârebe bidâyetindeki [başındaki] ictimâ`da bulunmadınız mı?

`Âtıf Bey - Hayır.

Re'îs - İki dâne vesîka [belge] okunacak, dinleyiniz de mütâla`anızı [düşüncenizi] beyan ediniz.

(Evvelce okunan vesîkalar tekrar okunur.)

**`Âtıf Bey** - Evvelce `arz etdiğim gibi bizim hâricî teşkilâtımız olmadığı içün Teşkilât-ı Mahsûsa cem`iyetin şu`belerinden istifâde etmeği düşündü. Midhat Bey'e ricâ' etdim. Midhat Bey de yazmış. Cevâbı budur.

Re'îs - Teşkilât-ı Mahsûsa dâ'ire-i `askerîyeye mensûb [bağlı] idi, diyorsunuz. Böyle olunca gerek böylelerini, gerek `asâkir-i şâhâneyi [askerleri] dâ'ire-i `askerîye toplayacak. Masrafını, masârif-i râhîyesini [yol masraflarını], elbisesini kendisi verir, teslîh eder, techîz eder [silahlandırır, donatır]. Masârif-i naklîyesini [nakliye masraflarını] kendisi verir, gönderir. Buradan anlaşılıyor ki bu iş i`âne [yardım parası] ile yapılıyor. Dâhilîye Nezâreti karışıyor, sonra Merkez-i `Umûmî emir veriyor. Siz de bilirsiniz ki Harbîye Nezâreti'nin işlerinde böyle şey'ler olmaz.

**`Âtıf Bey** - Efendim büyük bir harbe girdik. Devletin hayât ve memâtı mevzû`-u bahs. Böyle işlerde Harbîye Nezâreti ancak ordularıyla meşgûl olur. Böyle millî kuvvetlerden istifâdeyi de düşünmüş, bizi teşkil etmiş. Biz de tabî`î böyle millî ve husûsî kuvvetlerden istifâde etdik.

Re'îs - Şu halde bu Teşkilât-ı Mahsûsa'nın vücûde [meydana] gelmesine Merkez-i `Umûmî hidmet [hizmet] etmiş.

**`Âtıf Bey** - Vücûde gelmesine değil, çalışdığı sırada mesâ`îsine bir dereceye kadar yardım etdi.

Re'îs - Hidmet etmiş...

`Âtıf Bey - Etmiş.

Re'îs - Fakat ba`zı verdiği emirler, Dâhilîye Nezâreti'nin verdiği emirlere bile muhâlif [karşı] bulunmuş.

**`Âtıf Bey** - Muhalif değil efendim. Biz her çeşidden istiyorduk efendim. Husûsî [özel] sevk etmek üzere ahvâl-i mahallîyeye [yerel durumları] vâkıf olan [bilen] zevât [kişiler] istiyorduk. Böyle çeteler yapmak üze[r]e de istiyorduk; ya`nî her dürlüsünü istiyorduk.

Re'îs - Anlamadım. ***<103Sa>***

**`Âtıf Bey** - Dâhilîye Nezâreti'ne muhâlif [karşı] değil. Bizimkisi, Teşkilât-ı Mahsûsa'nınki dahâ `umûmî [genel] dahâ şâmil [kapsamlı].

Re'îs - (Zabıt Kâtibine hitâben) Okuyunuz.

(Zabıt Kâtibi vesîkanın sernâmesini [mektup başlığını] okur):

Re'îs - Bakınız bâlâsında [yukarısında] Merkez-i `Umûmî hey'et-i muhteremesine [saygıdeğer genel merkez kuruluna] deniliyor.

`Âtıf Bey - Biz zâten Midhat Şükrü Bey'i bu işe tavsît [aracı] etdik. O, muhâbere ediyor [haberleşiyor], bize bildiriyordu.

Re'îs - Hey'ete yazıyor.

`Âtıf Bey - Hayır efendim; murahhaslar [delegeler], Midhat Bey'in şahsına yazıyorlar. Hey'et-i Merkezîye [merkez kurulu] denilir; fakat Midhat Bey'in şahsınadır.

Re'îs - Deminki de Midhat Bey'in şahsına idi. (Zabıt Kâtibine hitâben) Okuyunuz.

(Zabıt Kâtibi diğer vesîkayı [belgeyi] tekrar okur.)

Re'îs - Burada, görüyorsunuz yâ, Merkez-i `Umûmî ile Dâhilîye Nezâreti'nin iş`ârâtı [haberleri] beyninde [arasında] ihtilâf [ayrılık] var. Biri mücrimîni [suçluları] tahlîye edüb bu işlerde kullanmak istiyor. Diğerinin de bunun muhâlifi bir re'yde [karşı görüşte] bulunduğu anlaşılıyor. Ne dersiniz?

`Âtıf Bey - Böyle bir ihtilâf [ayrılık] olabilir.

Re'îs - Merkez-i `Umûmî [genel merkez], yalnız bir delâlet [yol gösterme] ile de kalmıyor. İşin içine de giriyor. Şöyle yapınız, böyle yapınız; diyor.

**`Âtıf Bey** - Mütâla`a nev`inden [düşünce türünden] olarak söylüyor.

Re'îs - Merkez-i `Umûmî'nin iş`ârâtı [haberleri] murahhas-ı mes'ûllerce [sorumlu delegeler] mütâla`a [düşünce] diye mi telakkî [kabul] olunur? Bir tavsiye, emir gibi mi?

**`Âtıf Bey** - Merkez-i `Umûmî'nin iş`ârâtı [haberleri] tabî`î bir tavsiyedir. Murahhaslar [delegeler] da mütâla`âtını [düşüncelerini] yazıyor.

Re'îs - Murahhas, mütâla`asını yazıyor ammâ Dâhilîye Nâzırının iş`ârı [haberi] sizin falân târîhli iş`ârınıza muhâlif [karşı] diyor. Teşkilât-ı Mahsûsa'nın mürettebâtını [personelini] Dâhilîye Nâzırı tertîb ediyorsa [düzenliyorsa] Merkez-i `Umûmî onun hilâfına [aykırı] olarak emir vermiş. Çünki bu vesîkada onun muhâlif olduğu yazılı; murahhasınız [delegeniz], ne yapayım; diye istîzân [danışıyor] ediyor. Dâhilîye Nâzırı Teşkilât-ı Mahsûsa'nın, Merkez-i `Umûmî ise onun hilâfında re'y vermiş oluyor. Bu mes'elenin siz nasıl içinden çıkdınız?

`Âtıf Bey - Efendim buraya getirildikden sonra bunları techîz ve teslîh ederek [donatarak ve silahlandırarak] sevk etmeğe me'mûr idik. Fakat Harbîye Nâzırı Dâhilîye Nâzırının da yardımını istemiş, Dâhilîye Nâzırıyla yapınız; demiş. İhtimâl ona o sûretle anlatmışlar. Dâhilîye Nâzırı o sûretle yazmış. Biz dahâ şümûllü [kapsamlı] yazmışız. Böyle farklar olabilir.

Re'îs - Bu telgrafların ikisi de size havâle edilmiş. Bu işin içinden nasıl çıkdınız?

`Âtıf Bey** - Hâtırımda kalmadı. Belki dosyalarda buna dâ'ir bir şey' vardır. Beş senelik bir vak`a, teferru`âtını [ayrıntılarını] hâtırlayamam. *<103Sl>***

Re'îs - Mücrimîni [suçluları] çıkartdınız mı? Bu bir vak`a-yı mühimme [önemli olay], başlıca bir mes'ele.

**`Âtıf Bey** - Çıkartılacakdı. Sonra kanûnî olsun; denildi. Kanûn yapıldı ve zannederim ki kanûn mûcibince [gereğince] çıkarıldı. Ve böyle mücrimînin [suçluların] sevki başka memleketlerde de vâki` olmuş bir hâldir.

Re'îs - O başka mes'ele! Siz hangi tarafı iltizâm ediyordunuz [tutuyordunuz]?

`Âtıf Bey - Tamâmen hâtırımda kalmadı.

Re'îs - Bir sâ`at ta`tîl, istirâhat [dinlenme].

Birinci Celsenin Hitâmı [sonu]

Sâ`at	Dakîka
12	30

İkinci Celse

Sâ`at	Dakîka
1	50

Re'îs - `Âtıf Bey! Teşkilât-ı Mahsûsa müfrezeleri harekât-ı `askerîye [askerî hareketler] hakkında size ma`lûmât [bilgi] verirler miydi?

**`Âtıf Bey** - Harekât-ı `askerîye hakkında vermezlerdi.

Re'îs - Şu tecâvüzde [saldırıda] bulunduk, tedâfü`î [savunmada] bir vaz`iyet aldık veyâhûd ric`at etdik [geri çekildik]; gibi falân diye `umûmî harekât [genel hareketler]...

**`Âtıf Bey** - Hayır efendim. Yalnız ba`zen...

Re'îs - `Umûmî harekât hakkında?

**`Âtıf Bey** - `Umûmî harekât-ı `askerîye hakkında ma`lûmât [bilgi] vermezler. Fakat ba`zıları bir şey' yazdıkları zamân, çünki mebâdîde [başlarda] bir iki muhâbere olmuşdu, bu meyânda [arada] yapdıkları harekâta dâ'ir ma`lûmât [bilgi] verin; diye yazmışlardı. Mecbûriyet falân yokdu.

Re'îs - Bunların ne vakit hâl-i fa`âliyete geldiklerini biliyor musunuz? Târîhi hâtırınızda mı?

`Âtıf Bey - Bizim müfrezelerin mi?

Re'îs - Evet.

`Âtıf Bey - Harbin ibtidâ'sıyla [başlamasıyla] berâber.

Re'îs - Nerelerde ictimâ` etdiler [toplandılar]?

`Âtıf Bey - Erzurum'un Yusufeli taraflarında, Lazistan'da.

Re'îs - Hangi târîhde hareket etdiler?

**`Âtıf Bey** - İ`lân-ı harbden sonra.

Re'îs - Bunlar `asker kıyâfetinde mi harekâta ibtidar etdiler [başladılar], yoksa sivil olarak mı, kıyâfet-i millîye ile mi?

`Âtıf Bey - Buradan gidenlere elbise veriliyordu.

Re'îs - Başka?

`Âtıf Bey - Mahallinde de teşkil etdiler [kuruldular]. Oradakilerin ne elbise giydiğini bilemem.

Re'îs - Trabzon tarafında Rızâ' Bey bunları kıyâfet-i millîye ile sevk ederek hudûdun içerilerine sokduğunu söylüyordu. *<104Sa>*

`Âtıf Bey - İhtimâl, iyi bilmiyorum.

Re'îs - Size ma`lûmât [bilgi] verdiler mi?

`Âtıf Bey - Hâtırlamıyorum.

Re'îs - İ`lân-ı harbden evvel bunlar orada bulunan akvâm-ı İslâmîye [Müslüman kavimleri] ile birleşmek üzere ba`zı tertîbât ahz etmişler [önlemler almışlar], bundan ma`lûmâtınız var mı?

**`Âtıf Bey** - Var efendim. İçeriye ba`zı adamlar saldırarak şâyed harb olursa istifâde edilmek üzere böyle kanallar, falânlar te'sîs ediyorlardı [kuruyorlardı].

Re'îs - Bunu Rızâ' Bey re'y-i hod [kendi görüşü] ile mi, yoksa bir ma`lûmât tahtında [bilgi altında] mı yapdırıyordu?

**`Âtıf Bey** - Tabî`î tertîbâta ma`lûmatımız [alınan önlemlerden bilgimiz] var.

Re'îs - Bir semere [olumlu sonuç] alınacak sûretle mi?

`Âtıf Bey - Şübhesiz efendim.

Re'îs - Yoksa bî-hûde [boş yere] mi?

**`Âtıf Bey** - Bî-hûde değil efendim, şübhesiz bizim ma`lûmâtımız var.

Re'îs - Bu babda [konuda] kendilerine ta`lîmât [emir] verildi mi?

`Âtıf Bey - Verüb vermediğimiz iyi hatırımda yok, vermiş olacağız.

Re'îs - İ`lân-ı harbden evvel orada epeyce mühimm [önemli] bir kuvvet te'mîn edildi mi?

`Âtıf Bey - Edildi efendim.

Re'îs - Ne vâsıtalarla te'mîn edildiğini biliyor musunuz.

**`Âtıf Bey** - Pek vesâ'iti [araçları] hâtırlayamam. İhtâr buyurulursa hâtırıma gelir. Her hâlde sâhil, Lazistan taraflarında aylarca müdâfa`ayı bu teşkilât yapmışdır. Ordudan ciddî mu`âvenet [yardım] görülmemişdir.

Re'îs - Yok, ya`nî düşman memleketindeki ahâlîden istifâde etmek içün.

**`Âtıf Bey** - Azm edildi efendim. Tabî`î tahmîn ve arzû etdiğimiz derecede olamadı.

Re'îs - Bu, tertîbâtın [önlemlerin] noksânından mı oldu, yoksa tahmînde mi hatâ edilmiş?

`Âtıf Bey - İhtimâl biraz tahmînde hatâ edildi. Biraz da tertîbât noksânından.

Re'îs - Yoksa geç mi kalındı?

`Âtıf Bey - Ruslar hudûdları sıkı tutuyorlardı. Pek arzû edildiği derecede olamadı.

Re'îs - Ne vâsıta ile bunlar içeriye sevk edildi?

`Âtıf Bey - En ziyâde, zannederim, bahren [deniz yoluyla], kayıklarla.

Re'îs - Muhârebe i`lân olundukdan sonra da sevk edilebildi mi?

`Âtıf Bey - Edildi efendim. Husûsî eşhası [özel şahısları] Romanya tarîkiyle [yoluyla] gönderdik, İsveç tarîkiyle de gönderdik.

Re'îs - Perâkende sûretiyle?

`Âtıf Bey - Evet efendim. Münferid teşebbüslerde [tek tek girişimlerde] bulunmak sûretiyle.

Re'îs - Benim dediğim kuvvet hâlinde müctemi`an [toplu olarak]... *<104S►*

`Âtıf Bey - En ziyâde Gürcistan'da İslâmla meskûn [Müslümanların yaşadığı] ve bize hem-hudûd [ortak sınırımız] olan mahallere kayıklar vâsıtasıyla sevk etdik.

Re'îs - Müsellâh [silahlı olarak] mı gitdiler, orada mı teslîh olundular [silahlandırıldılar]?

`Âtıf Bey - Onları Rızâ' Bey bendenizden dahâ iyi bilir. Bendeniz bilmiyorum. Silâh gönderilmek gibi böyle teşebbüsler falân vardı ammâ muvaffak olundu mu, olunmadı mı bilmiyorum.

Re'îs - Ordu kumandanlığına bu harekât hakkında ma`lûmât [bilgi] verilmiş mi idi?

`Âtıf Bey - Hiç şübhesiz efendim.

Re'îs - İ`lân-ı harbden evvel, muhârebeden evvel de ma`lûmât var mı idi?

`Âtıf Bey - Olmalı. Olacak efendim.

Re'îs - Kendisinden mütâla`a [düşünce] alınıyor muydu?

`Âtıf Bey - Hâyır. Biz ordu kumandanıyla muhâbere etmiyorduk [haberleşmiyorduk]. Oradakı teşkilâtımız belki...

Re'îs - Mahallî ordu kumandanlığıyla mı muhâbere ve müzâkere ediliyordu [görüşülüyordu],

yoksa Karargâh-ı `Umûmî ile mi?

`Âtıf Bey - Neyi efendim.

Re'îs - Bu gibi harekât-ı mahallî [yerel hareketler] ordu kumandanlarıyla mı kararlaşdırılıyordu; yoksa Karargâh ile mi?

`Âtıf Bey - Bizim komisyonumuz bunlarla meşgûl olmuyordu. Karargâh ile mi yoksa oradaki teşkilâtlarımız Üçüncü Ordu ile mi kararlaşdırıyorlardı; bilmiyorum.

Re'îs - Peki gidiniz. (`Âtıf Bey mahkeme salonundan çıkarılır.) Rızâ' Bey'i çağırınız. (Rızâ' Bey getirilir.)

Re'îs - Rızâ' Bey! Bu Teşkilât-ı Mahsûsa müfrezelerini hangi târîhde ihzâr [hazır] etdiniz!

Rızâ' Bey - Zannederim. Boğaz'da harb olmuşdu Paşa hazretleri. Harb başladıkdan sonra, belki Teşrîn-i Evvel nihâyetleri [Ekim sonu], o sıralarda.

Re'îs - Harb hangi târîhde başladı?

Rızâ' Bey - 330 Teşrîn-i Evvelinin [Ekiminin] on üçünde mi, on sekizinde mi? İyice hâtırlayamıyorum; o târîhde gâlibâ.

Re'îs - O târîhde harb ibtidâr etdikden [başladıktan] sonra sevkiyât kabil [mümkün] olabiliyor muydu?

Rızâ' Bey - Efendim, bizim sevkiyâtımız hep kayıklarla oluyordu. Harb müddetince bunlarla işimizi gördük.

Re'îs - Kayıklarla kabil [mümkün] oluyor muydu?

Rızâ' Bey - Harb müddetince bütün işimizi dâ'imî sûretde ufak kayıklarla gördük. Bu kayıklar düşman gemileri gördükleri gibi sâhillere sığınırlardı ve muhtelif [değişik] usûlleri vardı.

Re'îs - Ondan evvel ihzârâtda [hazırlıklarda] bulunmadınız mı?

Rızâ' Bey - Tabî`î bulunduk. ***<105Sa>***

Re'îs - Mahallince mi?

Rızâ' Bey - Tabî`î efendim.

Re'îs - Bu harekât hakkında mahallindeki ordu kumandanlarıyla mı istişâre ediyordunuz [fikir alış-verişinde bulunuyordunuz]; yoksa kendi re'yinizle [görüşünüzle] mi; yoksa Karargâhdan emir mi alıyordunuz?

Rızâ' Bey - Karargâh-ı `Umûmî ile değil efendim; ordu kumandanından. İşim onunla idi. Trabzon'da başlıca bir kumandan yok idi.

Re'îs - Bidâyet-i mes'elede [meselenin başında] o istişâre etdiğiniz [danıştığınız] kumandan kim idi?

Rızâ' Bey - Esâsen istişâre etdiğimiz kumandan yokdu. Evvelâ Erzurum'da Hasan `İzzet Paşa ile Trabzon'da bir alay kumandanı vardı; ismini hâtırlayamıyorum. Ahz-ı ***<105Sl>*** `Asker [askere alma dairesi] Re'îsi idi; harb başlayınca alay kumandanlığıyla yukarıya gitdi. En ziyâde onunla istişâre ediliyordu.

Re'îs - Onunla mı istişâre ediliyordu [fikir alış-verişinde bulunuluyordu]?

Rızâ' Bey - O alay kumandanı ile istişâre ederdim.

Re'îs - Ordunun sol cenâhıyla [tarafıyla] bir münâsebetiniz yok mu idi?

Rızâ' Bey - Kim vardı, bilmiyorum. Yalnız Hopa taburu ve bir de Altıncı Nişâncı Taburu vardı. Ondan sonra diğer bir hudûd taburu vardı.

Re'îs - Şu hâlde ordu ile pek irtibâtınız [ilişkiniz] yokdu.

Rızâ' Bey - Harb zamânında ordu ile irtibâtım ziyâde idi. Harbden evvel o kadar değildi.

Re'îs - Harbden evvel veyâhûd sonra. Demek ki vazîfeniz bir ta`lîmât-ı Mahsusa [özel emir] ile ta`yîn olunmuşdu ve o sûretle hareket ediyordunuz? Ya`nî ordudan her vakit emir almağa ve harekâtınız hakkında her vakit ma`lûmât [bilgi] vermeğe mecbûr değildiniz.

Rızâ' Bey - Mes'eleyi `arz edeyim efendim. Harbe başladığım günden i`tibâren her akşam bendenizden kuvve-i `umûmîye [silahlı kuvvetler] vuku`ât [olaylar] cedveli isterdi. Vuku`ât jurnalini [haberlerini] her akşam verirdik. İ`âşenin [yiyeceklerin] vilâyetden te'mîn edileceğine dâ'ir emir verilmişdi. Mühimmât [harp malzemeleri] ve i`âşe [yiyecek] için vilâyetle muhâbere ederdim [haberleşirdim]. Fevt nokta-yı nazarından [geri çekilecek kadar] sıkışdığımız zamân orduya mürâca`at ederdim vaz`iyet-i harbîyemi bildirirdim: Şu noktada çok sıkışdım. Mümkünse bana kuvve-i mu`âvine [yardımcı kuvvet] gönderiniz, derdim. O vakit kuvve-i mu`âvine talebi üzerine ekseriyâ [çoğunlukla] "İştange" Bey'i gönderirdi. İki tabur hattâ sonradan bir tabur dahâ verdi; hattâ seyyâr [gezici] taburunu vermişdi.

Re'îs - Bu, ordu fa`âliyete geldikden sonraki harekât?

Rızâ' Bey - Evet Paşa hazretleri.

Re'îs - Ordu fa`âliyete gelmezden evvel size bir ta`lîmât [emir] verildi de o ta`lîmât mûcibince [gereğince] mi, yoksa kendi ictihâdınızla [görüşünüzle] mı hareket etdiniz, yoksa harekâtınızı orduya danışarak mı yapardınız?

Rızâ' Bey - Efendim ondan evvelki harekâtımı evvelce de `arz etmişdim. Takdîm etdiğim [sunduğum] istid`âda [dilekçede] vardır. Bendeniz, bana birkaç zabit [subay] ile bin nefer veriniz; diye alay kumandanı vâsıtasıyla orduya mürâca`at etdim. Ahz-ı `Askere [askere alma dairesine] emir verilmiş. Bendenize dört dâne mi, beş dâne mi zabit ile altı yüz nefer isâbet etmişdi. Bu zâbitlerle bu neferleri aldım. O vakit Rusya hudûdunu geçdim.

Re'îs - Düşman memleketine karadan mı geçdiniz, yoksa kayıkla mı?

Rızâ' Bey - Efendim düşman memleketine harben [harbederek] karadan geçdik.

Re'îs - Bahren [deniz yoluyla]?

Rızâ' Bey - Bahren adam sevk etdik.

Re'îs - Onlar oradan mı teslîh edildi [silahlandırıldı]; yoksa buradan mı teslîh edilerek gönderildi?

Rızâ' Bey - Teslîh edilmiş eşhâs [silahlandırılmış şahıslar] değil Paşa hazretleri, husûsî eşhâs. Müsellah eşhâs [silahlı şahıslar] içeriye gitmediler.

Re'îs - Peki. Onlar orada kıyâm etdirecekleri [ayaklandıracakları] eşhâsı ne ile teslîh edeceklerdi [silahlandıracaklardı]? Bir aralık silâhlar da gönderdik; demişdiniz.

Rızâ' Bey - Gönderemedik. Onu `arz etdim ki o gönderemediğimiz silâhları bendeniz isti`mâl etdim [kullandım]. Onlar, içeride teşkilât yapacaklar ve o teşkilâtı bendenize rabt edeceklerdi [bağlayacaklardı]. O vâsıta ile içeriye silâh ve cebhâne sevk edecekdik. Gönderemeyince ben bu silâhlardan istifâde etmek için orduya mürâca`at etdim. Ordu da, altı yüz nefer verdi. Ve mu'ahharen [sonradan] bine iblâğ etdi [ulaştı]. O sûretle bir teşkilât yaparak harbe iştirâk eyledik [katıldık].

Re'îs - Onların oradaki i`âşelerini [yiyeceklerini] ne ile te'mîn etdiniz?

Rızâ' Bey - Neredekilerini?

Re'îs - İçeridekilerini.

Rızâ' Bey - Onlar zâten şahısdır, ferddir.

Re'îs - Kendi kendilerine mi tedârik [temîn] edecekler?

Rızâ' Bey - Esâsen kendileri oranın insânlarından idi.

Re'îs - Bundan tahmîn etdiğiniz kadar semere hâsıl oldu [faydalı sonuçlar alındı] mu?

Rızâ' Bey - Zannederim epey semereler hâsıl oldu Paşa hazretleri. Çünki bir kerre Ruslar o havâlîdeki İslâmlardan `asker almak istedi, `askere gitmediler. Ondan sonra bizim cebhemizde, bir tarafda Müslümân `unsuru kullanamadı. Hattâ bendeniz mu'ahharen [sonradan] Batum falân istirdâd edildikden [geri alındıktan] sonra Batum'a gitmişdim orada görüşdüğüm ve aldığım fikirlere nazaran Ruslar pek mutazarrır olmuşlar [zarara uğramışlar]; hele üserâ'mıza [esirlerimize] etdikleri mu`âmele [karşı davranışları] fevka'l-`âdedir [olağanüstüdür]. Bi'l-hâssa [özellikle] bu ufak tefek toplanılan şey'lerin fâ'idesi [faydası] oldu.

Re'îs - Merkez-i `Umûmî [genel merkez] kaç a`zâdan [üyeden] mürekkebdi [oluşuyordu]?

Rızâ' Bey - Merkez-i `Umûmî bir Kâtib-i `Umûmî [genel sekreter] ve dokuz da a`zâdan mürekkebdir.

Re'îs - Meclis-i `Umûmî [genel meclis]?

Rızâ' Bey - Efendim, o hemân hemân her kongrede değişmişdir. Hattâ son kongrede de yirmi beş a`zâ vardı. Eskiden elliye kadar çıkıyordu.

Re'îs - 29 senesinde Meclis-i `Umûmî ne kadardı?

Rızâ' Bey - Zannederim, kırk beş, elli râddesinde [kadar] vardı. ***<106Sa>***

Re'îs - Meclis-i `Umûmî müzâkerâtının [toplantılarının] rûznâmesini [gündemini] Re'îs-i `Umûmî [genel başkan] mi tertîb ederdi [düzenlerdi]? Yoksa Merkez-i `Umûmî mi hâzırlardı?

Rızâ' Bey - Re'îs-i `Umûmî tertîb ederdi.

Re'îs - Re'îs-i Sânî [ikinci başkan] veyâhûd Re'îs Vekîli nâmıyla da diğer bir re'îs var mı idi?

Rızâ' Bey - Efendim Sa`îd Halîm Paşa hazretleri Re'îs-i `Umûmî iken Tal`at Bey de Vekîl-i `Umûmî [genel başkan vekili] idi.

Re'îs - Ya`nî Re'îs-i Sânî [ikinci başkan] makamında?

Rızâ' Bey - Evet.

Re'îs - Demek rûznâmeyi [gündemi] bunlar hâzırlardı.

Rızâ' Bey - Evet.

Re'îs - Meclis-i `Umûmî müzâkerâtı [toplantıları] da Merkez-i `Umûmî'nin müzâkerâtı gibi mi tertîb edilirdi [düzenlenirdi]?

Rızâ' Bey - Anlayamadım Paşa hazretleri.

Re'îs - Ya`nî zabt [kayd] edildiği vakit, müzâkerât [toplantılar] Merkez-i `Umûmî'de nasıl yapılırsa Meclis-i `Umûmî'de de öyle mi yapılırdı?

Rızâ' Bey - Efendim Meclis-i `Umûmî'de hâtırladığıma nazaran bir iki def`a muntazam [düzenli] zabt [kayıt] tutulmuşdur. Hattâ o zabıt okunarak tasdîk de edilmişdir [onaylanmıştır da]. Merkez-i `U-

mûmî'de o kadar intizâm [düzen] yokdur.

Re'îs - Mevcûd a`zâ [üye] da imzâ'lardı değil mi?

Rızâ' Bey - Onu hatırlayamıyorum.

Re'îs - Meclis, ne kadar a`zâsı hâzır olursa in`ikâd ederdi [toplanırdı]?

Rızâ' Bey - Tabî`î ekseriyet [çoğunluk] olmayınca in`ikâd etmezdi.

Re'îs - Sülüsân [üçte iki] ekseriyeti mi, yoksa ekseriyet-i mutlaka [mutlak çoğunluk] mı?

Rızâ' Bey - Hâtırlayamam, bilmiyorum ki... Zannediyorum. "Ekseriyet oldu" denildiği vakit açılırdı. Sülüsân [üçte iki] ekseriyet mi, yoksa ekseriyet-i ârâ' [oy çoğunluğu] mı diye münâkaşa olduğunu [tartışıldığını] bilmiyorum.

Re'îs - Mevki`-i müzâkereye [gündeme] konulan husûsâtın [konuların] biri hakkında Hey'et-i Vükelâyı [bakanlar kurulunu] teşkil eden zevât [oluşturan kişiler] muhâlif [karşı] bir re'yde [görüşte] bulunursa, fazla vukuflarından [bilgileri] dolayı, onların bir imtiyâzı var mıydı?

Rızâ' Bey - Zannetmem, orada fazla imtiyâz...

Re'îs - Fazla vukuflarından [bilgilerinden] dolayı...

Rızâ' Bey - Orası propaganda yeridir, herkes re'yini [görüşünü] kabûl etdirebilir.

Re'îs - Ya`nî ekalliyetde [azınlıkta] kalmalarının bir te'sîri var mıydı?

Rızâ' Bey - Bilmiyorum, böyle vuku`ât [olaylar] geçdi mi, geçmedi mi hâtırlayamıyorum.

Re'îs - Peki, Meclis-i Vükelâyı [bakanlar meclisini] teşkil eden zevât [oluşturan kişiler] ekalliyetde [azınlıkta] kalarak kendi fikirlerinin kabûl edilmemesinden dolayı o mes'eleyi doğrudan doğruya Meclis-i Meb`ûsân'a tevdî` etseler [götürseler], orada, o mes'elenin lehine Meb`ûsân fırkasından, ya`nî İttihad meb`ûslarından re'y [oy] veren olabilir mi idi?

Rızâ' Bey - Efendim, bir kerre meb`ûslar dâ'imî sûretde re'ylerinde hürdürler; ***<106Sl>*** her ne tarafda ve ne sûretle kanâ'at-ı vicdânîye hâsıl ederlerse [vicdanlarında nasıl bir inanç oluşursa] o sûretle re'y verirler.

Re'îs - Fakat kongrede ekseriyetle [çoğunlukla] kararlaşdırıldığı içün o ekseriyetin kabûl etdiği re'yin [görüşe] hilâfında [aykırı] olarak Meb`ûsân'da vükelânın [bakanların] teklîfinin lehinde re'y [oy] verebilir miydi?

Rızâ' Bey - Onun kanâ`atine tâbi` [görüşüne bağlı] bir mes'eledir; Paşa hazretleri.

Re'îs - Demin arkadaşlarınız dediler ki: Veremezler, verirlerse isti`fâ ederler.

Rızâ' Bey - Bendeniz, o kadar sıkı bilmiyorum; çünki kanâ`at [görüş] mes'elesidir. Benim kanâ`atim ne ise o sûretle hareket ederim; bir ekseriyete tâbi` olmak [uymak] vardır; bir de insanların kanâ`at-ı şahsîyesi [kişisel inançları] vardır. Hey'et-i `umûmîyeye [genel kurula] fevka'l-âde [olağanüstü] zarârı olmayacak bir şey'de sırf ictihâd-ı şahsîyem [kişisel görüşüm] üzerine gitmiş isem tabî`î her tarafda muhâlif [karşı] re'y verebilirim.

Re'îs - Bir de `aksi olsa, Hey'et-i Vükelânın [bakanlar kurulunun] verdiği, teklîf etdiği bir re'y [görüş] ekseriyet kabûlüne iktirân etmese [yaklaşmasa], ya`nî Meclis-i `Umûmî'de kabûl olunmasa, Meclis-i `Umûmî'den sonra vükelâ, kendi salâhiyetleri [yetkileri] dâ'iresinde o işi Meclis-i Meb`ûsân'a sevk etseler, Meclis-i `Umûmî'de ekalliyetde [azınlıkta] kalan efrâdın içinde meb`ûslar da bulunabilir ya!

Rızâ' Bey - Tabî`î.

Re'îs - İşte onlar Meclis-i Meb`ûsânda o işin lehinde re'y vererek muhâlif [karşı] bulunan meb`ûsların re'yi de inzimâm edince [katılınca] ekseriyeti teşkil etseler [çoğunluğu oluşturşalar], ya`nî Meclis-i `Umûmî'nin kabûl etmediği bir mes'eleyi vükelâ orada kabûl etdirse o vakit vükelânın isti`fâsı lâzım gelir mi gelmez mi?

Rızâ' Bey - Bilmem, bunların hepsi olabilir, öyle bir şey' hiç geçmediği içün hâtırlayub da `arz edemiyorum.

Re'îs - Esnâf cem`iyetleri teşkil olunduğu [kurulduğu] vakit siz burada bulundunuz mu?

Rızâ' Bey - Esnâf cem`iyetleri mi? Bunların ne zamân teşekkül etdiğini [kurulduğunu] bilmiyorum. Zannederim ki harbden geldiğim zamân burada bu ekmek mes'elesi vardı. Her hâlde o vakit bulunmadım.

Re'îs - O temettu`un [kârın] kongrede vakf edilmesine [bağışlanmasına] karar verilmiş, o vakit var mıydınız?

Rızâ' Bey - Var idim.

Re'îs - Önce Şehremânetince ekmek içün verilen bir sermâye ile işe başlanmış, bundan ma`lûmâtınız [bilginiz] var mı?

Rızâ' Bey - `Arz etdim, bidâyetini [başlangıcını] bilmiyorum, nasıl teşekkül etmiş oldığına dâ'ir ma`lûmâtım yokdur.

Re'îs - Cem`iyetin ba`zı murahhas-ı mes'ûlleri [sorumlu delegeleri], kâtib-i mes'ûlleri [parti sekreterleri] vilâyâtda ba`zı vâlîlere ve Nâ'il Bey, Bahâ'e'd-dîn Şâkir Bey, Trabzon vâlîsi Cemâl `Azmî Bey'e ba`zı teklîfâtda bulunmuş, telkînât-ı hafîyede [gizli emirlerde] bulunmuş, bunların içinde muvâfakat etmeyen [boyun eğmeyen] vâlîler ve mutasarrıflar derhâl `azl edilmiş [görevinden alınmış]. Bu, ne yolda telakkî [kabul] edildi? *<107Sa>*

Rızâ' Bey - Dâhilîye Nezâreti'ne `â'id bir mes'ele.

Re'îs - Ihtilâflar tahaddüs etmiş [ayrılıklar olmuş], meselâ Ankara Vâlîsi Mazhar Bey kendisine teklîf olunan husûsu kabûl etmediğinden dolayı ertesi günü `azl edilmiş, yerine o teklîfi götüren `Âtıf Bey vekîl olmış, bütün bunlar bir gün içinde olmuş.

Rızâ' Bey - Bilmiyorum, Paşa hazretleri.

Re'îs - Bu hâl bir gün içinde hâsıl olmuş [meydana gelmiş].

Rızâ' Bey - Hiçbir vâlîyle bu gibi şey'lerde bir ihtilâf [ayrılık] olduğunu bilmiyorum.

Re'îs - Kastamonu Vâlîsi Reşîd Paşa da böyle `azl olunmuş [görevinden alınmış], Yozgad Mutasarrıfı Cemâl Bey de hemân `aynı mu`âmeleye dûçâr olmuş [davranışa uğramış].

Rızâ' Bey - Zannederim ki, bir az hâtırlıyorum ki Reşîd Paşa tehcîrden pek çok sonra isti`fâ etmişdir.

Re'îs - Çok zamân sonra mı? Kastamonu'da vilâyet dâ'iresinde zâten tehcîr geçce başlamış...

Rızâ' Bey - Târîhini bilmiyorum, her hâlde kendisinin isti`fâ etmek istediğini bilmiyorum.

Re'îs - Demek isti`fâya mecbûr olmuşlar.

Rızâ' Bey - Midhat Şükrü Bey dahâ iyisini bilir, tanır, görüşür.

Re'îs - Muhârebe esnâsında ba`zı mekâtib [okulların] ve mü'essesât-ı ecnebîye [yabancı kuruluşların] ebniyesi [binaları] zabt olunmuş [idare altına alınmış], bundan sizin ma`lûmâtınız [bilginiz] var mı?

Rızâ' Bey - Bendenizin mıntakamda [bölgemde] yalnız bakır ma`denleri vardı. Fabrikalar zâten hudûd içerisindedir. Rusya arâzîsinde dört ay kadar devâm etmişdi. Bizim tarafda ise hiçbir mü'essese yokdur. Esâsen Lazistan havâlîsi...

Re'îs - Bakır ma`denleri sizin tarafınızda değil miydi?

Rızâ' Bey - Hayır, Rusya içerisinde...

Re'îs - Rusya içerisindeki bakır ma`denlerine mi vaz`-ı yed edildi [el konuldu]?

Rızâ' Bey - Tabîî vaz`-ı yed yok, muhârebe dolayısıyla zâten ta`tîl edilmişdi. Biz bir parça yer kazmak içün kazma, kürek gibi şey'lerden istifâde etdik.

Re'îs - Meclis-i `Umûmî [genel meclis] kaç günde bir ictimâ` ederdi [toplanırdı]?

Rızâ' Bey - 329 târîhinde, zannederim, ayda bir kerre idi, her hâlde muntazaman [düzenli olarak] ictimâ` edilmezdi [toplanılmazdı], iş olursa ictimâ` edilirdi, son senelerde on beş günde bir ictimâ`sı takarrür etmişdi [kararlaştırılmıştı], lakin bu da muntazam [düzenli] olmazdı.

Re'îs - Bu mu`ayyen [belirli] zamânların arasında ictimâ`[toplanma] lüzûmu vârid olursa kim da`vet ederdi?

Rızâ' Bey - Efendim ahvâl-i fevka'l-`âdede [olağanüstü durumlarda] re`îs-i `umûmî [genel başkan] da`vet ederdi.

Re'îs - Ba`zı rüfekâ'nız [arkadaşlarınız] kâtib-i `umûmî [genel sekreter] diyor; ba`zısı Re'îs-i `Umûmî diyor. *<107Sl>*

Rızâ' Bey - Eğer Merkez-i `Umûmî, Meclis-i `Umûmî'nin toplanmasını îcâb etdirecek bir şey' görürse Re'îs-i `Umûmîye teklîf eder, Meclis-i `Umûmî a`zâlarına [üyelerine] tezkere [resmî yazı] Re'îs-i `Umûmî tarafından yazılır idi.

Re'îs - Teşkilât-ı Mahsûsa kumandanlarından ba`zıları doğrudan doğruya Merkez-i `Umûmîye, ba`zıları da Dâhilîye Nezâreti'ne yazarmış –onlarla muhâbere [haberleşme] evrâkı (v)ar– siz ne tarafla muhâbere ederdiniz?

Rızâ' Bey - Evvelce de `arz etdim Paşa hazretleri. Benim İstanbul ile uzun muhâberem yok, kısasını da hâtırlayamıyorum. Bendenizin en çok mu`âmelem [işim] Trabzon vâlîsi ile idi, o da i`âşe [yiyecek] mes'elesi içün, mühimmâtım [harp malzemelerim] noksânlaşdığı zamân da mühimmât mes'elesi içün.

Re'îs - Mühimmâtı da vâlî ihzâr [hazır] edebilir miydi?

Rızâ' Bey - Çünki depo oradadır.

Re'îs - Vâlînin elinde miydi?

Rızâ' Bey - `Arz edeyim: Bütün menzil Trabzon Vâlîsinin elinde idi. Ordunun techîzâtı [donanımları] da onun elinde idi, hepsi oradan gelüb geçerdi.

Re'îs - Yed-i hıfzında [koruması elinde] olabilir; fakat emri altında mıydı, ya`nî sarfiyâtına [kullanmaya] da me'zûn [yetkili] mıydı?

Rızâ' Bey - Ordu emir verince tabî`î sarfiyâtına me'zûniyet verilirdi, onun içün benim bütün mu`âmelâtım [işim] onunla idi, cebhânem noksânlaşınca orduya bildirirdim, ordu oraya bildirirdi, orası da verirdi, onun içün bütün muhâberem [haberleşmem] vilâyetle idi.

Re'îs - Peki, gidiniz. (Rızâ Bey muhâkeme salonundan çıkarılır.) Tal`at Bey'i çağırınız. (Tal`at Bey getirilir.)

Re'îs - Tal`at Bey! Murahhas-ı mes'ûller [sorumlu delegeler], kâtib-i mes'ûller [parti sekreterleri] ba`zı vilâyetlerde vâlîlere, mutasarrıflara hafî [gizli] emirler teblîğ etmişler [bildirmişler], bu emirlere, bu teblîgâta muhâlefet eden [karşı olan] vâlî ve mutasarrıflar hemân `azl edilmişler [görevlerinden alınmışlar], bundan ma`lûmâtınız [bilginiz] var mı?

Tal`at Bey - Kat`îyen yok, efendim.

Re'îs - Meselâ Ankara vâlîsi Mazhar Bey, Kastamonu vâlîsi Reşîd Paşa bu kabîlden [türden] olarak `azl edilmişler [görevlerinden alınmışlar].

Tal`at Bey - Bundan kat`îyen ma`lûmâtım yok.

Re'îs - Ankara vâlîsi Mazhar Bey'e `Âtıf Bey ba`zı teblîgâtda [bildirilerde] bulunmuş, kabûl etmediği için hemen `azli İstanbul'dan teblîğ olunmuş ve yerine Âtıf Bey vekîl ta`yîn edilmiş.

Tal`at Bey - Ma`lûmâtım olmadığını evvelce `arz etmişdim.

Re'îs - Demek, duymadınız? Mesmû`âtınız [duyumlarınız] da yok.

Tal`at Bey - Hayır, efendim. Fakat bi'l-hâssa [özellikle] Mazhar Bey hakkında bir şey' işitmişdim, nazar-ı dikkat-ı devletlerini celb etmek [çekmek] isterim, zannederim ki kendisi bu sûretle değil, vazîfe-i me'mûresini sû'-i isti`mâl etmek dolayısıyla `azl edilmişdir [görevinden alınmıştır]. ***<108Sa>***

Re'îs - Yozgad mutasarrıfı Cemâl var, o da `aynı mu`âmeleye dûçâr olmuş [davranışa uğramış].

Tal`at Bey - Ma`lûmâtım [bilgim] yok, Paşa hazretleri.

Re'îs - Cem`iyetin kararıyla ba`zı mü'essesât-ı ecnebîye ve mekâtib-i ecnebîye [yabancı kuruluşları ve okulları] işgal edilmiş, bundan ma`lûmâtınız var mı?

Tal`at Bey - Cem`iyetin ne sûretle kararı ta`alluk edebilir [alakası olabilir]? Bu, doğrudan doğruya hükûmete `â'id bir vazîfedir.

Re'îs - Merkez-i `Umûmî'nin teşebbüsü ile diyorum.

Tal`at Bey - Hayır, kat`îyen bu, vârid [olmuş] değildir.

Re'îs - Meclis-i `Umûmî [genel meclis]'de müzâkerât [toplantı] için tanzîm olunan [düzenlenen] rûznâmeyi [gündemi] kim tanzîm ederdi?

Tal`at Bey - Fırka re'îs-i `umûmîsi [genel başkanı].

Re'îs - Ya`nî meclisin re'îsi, re'îs-i `umûmîsi?

Tal`at Bey - Evet, efendim. Yalnız Merkez-i `Umûmî, teşkilâtına `â'id mevâdd [maddeler] varsa rûznâmeye [gündeme] idhâlini teklîf eder.

Re'îs - Bunların müzâkerâtı [toplantılarında] da, ya`nî Meclis-i `Umûmî müzâkerâtı da, Merkez-i `Umûmî'nin müzâkerâtı hakkında geçende söylediğiniz gibi mi zabt [kayd] olunurdu?

Tal`at Bey - Meclis-i `Umûmî'nin müzâkerâtı hulâsa [özet] sûretiyle tesbît edilirdi [belirlenirdi].

Re'îs - İmzâ altına alınır mıydı?

Tal`at Bey - Ba`zen imzâ' edilir, ba`zen edilmezdi.

Re'îs - Ya`nî tıbkı Merkez-i `Umûmîde [genel merkezde] olduğu gibi yapılırdı.

Tal`at Bey - Evet, efendim.

Re'îs - Burada mevki`-i müzâkereye [gündeme] konulan husûsâtdan [konulardan], a`zâ-yı tabî`îyeden [doğal üyeden] bulunan vükelânın ictihâdına [görüşüne] muhâlif [karşı] gelenler için vükelânın imtiyâzları var mıydı? Ekalliyetde [azınlıkta] kalmaları kendileri için bir şey' teşkil eder miydi?

Tal`at Bey - Meclis-i `Umûmî ale'l-`umûm [genellikle] intihâbâta [seçimlere], teşkilâta, nizâmnâmeye [tüzüğe], fırka disiplinine `â'id olan mevâddı [maddeleri] müzâkere ederdi [görüşürdü].

Re'îs - Her neyi müzâkere ederse [görüşürse] etsin, mevâddı [maddeleri] sormuyorum. Hey'et-i Vükelâda [bakanlar kurulunda] bulunanların, tabî`î vukûfları [bilgileri] (da)ha ziyâde olduğu içün, re'y vermek husûsunda bir imtiyâzları var mıydı?

Tal`at Bey - Efendim, Meclis-i `Umûmîde herkes müsâvî [eşit] hukuka mâlikdir [sahiptir]. Gerçi nezâret mevki`ini işgâl edenler fırkanın a`zâ-yı tabî`îyesinden [doğal üyesinden] bulunmakla berâber Meclis-i `Umûmî ictimâ`ında [toplantısında] ancak bir re'ye [oya] sâhibdirler.

Re'îs - Peki, müzâkereye [görüşmeye] konulan bir madde hakkında vükelâdan bulunan a`zâlar [üyeler] muhâlefetde [karşı] bulunurlarsa o madde Meclis-i Meb`ûsân'a sevk olunub da kanûn şekline konulduğu vakit vükelâ onu kabûle mecbûr muydu?

Tal`at Bey - Efendim, Meclis-i `Umûmî kanûn tanzîm edilecek [düzenlenecek] mahall [yer] değildir, Meclis-i `Umûmî fırkanın teşkilâtına, programına `â'id olan mevâddı [maddeleri] tezekkür eder [konuşur]. Ve bunları kongreye sevk eder. Kongrede madde hâlinde kabûl edilir. *<108SL>* Programa geçer, programa geçdikden sonra İttihâd ve Terakkî fırkasına mensûb [üye] olan herhangi kabine gelirse onların tatbîki cihetine gider [uygulanması yönünde hareket eder]. O doğrudan doğruya Meclis-i Meb`ûsâna `â'id bir hakdır.

Re'îs - Ben de sehv [yanlış] etdim. Meclis-i `Umûmî dedim. Kongrede kabûl edilmeyen bir maddeden dolayı Hey'et-i Vükelâ [bakanlar kurulu] o maddenin lehinde olsa ve kendi salahiyetleriyle [yetkileriyle] Meclis-i Meb`ûsân'a gönderseler, o maddeyi, kanûn şeklinde bir lâyihâ yapsalar Meclis-i Meb`ûsân'da bulunan Ittihâd ve Terakkî meb`ûsları o maddenin lehinde re'y verebilirler mi?

Tal`at Bey - `Afv buyurunuz, anlayamadım. Lütfen îzâh buyurunuz.

Re'îs - Vükelâ [bakanlar] tarafından kongreye teklîf edilmiş bir madde kongrece kabûl edilmese...

Tal`at Bey - Efendim...

Re'îs - Vükelâ ekalliyetde [azınlıkta] kalıyor.

Tal`at Bey - Efendim. Vükelâ hey'et-i `umûmîyesi [genel kurulu] i`tibâriyle kongreye bir madde teklîf edemez. Çünki; vükelâ da İttihâd ve Terakkî'nin bir a`zâsı [üyesi] sıfatıyla kongrede bir re'y-i münferide [tek oya] mâlikdir [sahiptir].

Re'îs - Doğru efendim. Şimdi vükelâ hey'etini teşkil eden [bakanlar kurulunu oluşturan] on zât bir teklîf der-miyân [ileri sürdü]...

Tal`at Bey - Vâki` olmuş değildir.

Re'îs - Böyle tasavvur edelim [düşünelim]. Bir teklîf der-miyân edemez [ileri süremez] mi? A`zâdan on kişi, on beş kişi...

Tal`at Bey - Tabiî efendim. Fakat kongrede böyle bir şey' vükelâ sıfatıyla ve kabine sıfatıyla hiç vâki` olmuş değildir.

Re'îs - Kabine sıfatı ile değil. O hey'et-i vükelâ [bakanlar kurulu] kaç kişiden `ibâret ise tabî`î beynlerinde [aralarında] bir ittihâd [birlik] var. Bir maddeye lüzûm gördüler, kongreye teklîf etdiler. O teklîf ekseriyetle [çoğunlukla] kabûl olunmadı. Vükelâ kısmı ekalliyetde [azınlıkta] kaldı. Bunlar

Hey'et-i Vükelâ sıfatıyla o mes'eleyi Meclis-i Meb`ûsân'a `arz etseler meclisde müzâkere olunurken [görüşülürken] İttihâd ve Terakkî fırkasına mensûb olan meb`ûslar lehinde re'y verebilir mi?

Tal`at Bey - Efendim, vükelâ kongreye karşı mes'ûl [sorumlu] değildir; yalnız Meclis-i Meb`ûsân'a karşı mes'ûldür. Bunun içün bu, hadd-i zâtında [aslında] gayr-ı vârid bir faraziyedir [düşünülemez bir örnektir].

Re'îs - Hayır, gayr-ı vârid [düşünülemez] demeyelim. Vükelâdan [bakanlardan] on kişi birleşdiler. Kongreye bir madde koydular. Kongrede ekalliyetde [azınlıkta] kaldılar. Teklîfleri kabûl olunmadı. Fakat kendileri vükelâdan olmak sıfatıyla o maddeyi Meclis-i Meb`ûsâna `arz etseler o mes'elenin lehinde İttihâd ve Terakkî meb`ûsları re'y verebilir mi?

Tal`at Bey - Vâki` olmuş bir şey' değil.

Re'îs - Olsa verebilir mi?

Tal`at Bey - Vâki` olmuş bir şey' değildir. Bendeniz şimdi kongrenin şahs-ı ma`nevîsi yerine kendimi ikame ederek [koyarak] ictihâdda bulunamam [görüş bildiremem] ki... *<109Sa>*

Re'îs - Nizâmnâmeniz [tüzüğünüz], te`âmülünüz [parti gelenekleriniz] ne merkezde idi? Kongrede üç kişi, beş kişi...

Tal`at Bey - `Arz ediyorum: Böyle bir şey' vâki` olmuş değildir. Kongrede iki kişi, beş kişi, ihtimâl ki bendeniz bir fikri, bir maddeyi der-miyân etmiş [ileri sürmüş] bulunabilirim. Onu da kongre redd etmiş olabilir. Bununla buyurduğunuz arasında...

Re'îs - Peki. Şimdi orada sizin de re'yiniz redd olunsa meb`ûs sıfatıyla o re'yin lehinde re'y verebilir miydiniz?

Tal`at Bey - Kongrede te`âmül [bir işin oluş şekli] ekseriyet [çoğunluk] kararıyladır. Ekseriyete iktirân eden [ulaşan] mevâdd [maddeler] programa geçer.

Re'îs - Bir İttihâd meb`ûsu şimdi oradaki kararın hilâfında [aykırı] Meb`ûsân'da re'y verebilir mi?

Tal`at Bey - Meb`ûs olmadığım içün Meb`ûsân'da bu işlerin ne sûretle cereyân etdiği hakkında bir fikrim yok.

Re'îs - Merkez-i `Umûmî [genel merkez] a`zâları [üyeleri] kongrenin mukarrerâtı [kararları] ile kanûn şekline konulmuş husûsâtın [konuların] mevki`-i fi`ile [yürürlüğe] konulub konulmadığını ta`kîb ederler miydi, ya`nî kontrol ederler miydi?

Tal`at Bey - Kontrol etme hakkı yokdur efendim. Yalnız hangi madde tatbîk edilmemiş [uygulamaya konulmamış] ise kongreye beyân-ı ma`lûmât edebilir [bilgi verebilir].

Re'îs - Fakat ta`kîb edilmezse tatbîk edilüb edilmediğini nasıl bilir?

Tal`at Bey - Bu da en ziyâde Merkez-i `Umûmîye `â'id bir vazîfe değil. İttihâd ve Terakkî'nin teşkilât-ı teşrî`îyesine [kanun koyucusuna - meclisteki üyelerine] `â'id bir vazîfedir ki bunu Meclis-i Meb`ûsân'daki grubumuz ta`kîb eder.

Re'îs - Demek ki Merkez-i `Umûmî ta`kîbâtda bulunmaz; Meclis-i Meb`ûsân'daki fırka, İttihâd ve Terakkî fırkası bölünür.

Tal`at Bey - Efendim, İttihâd ve Terakkî fırkası da, Merkez-i `Umûmî [genel merkez] de ta`kîb etmek ihtimâli olabilir. Merkez-i `Umûmî de ta`kîb edebilir. Meclis-i Meb`ûsân'daki grubumuz mü'essir-

dir [etkilidir]. Tabî`î Merkez-i `Umûmî gayr-i mü'essirdir [etkisizdir]. Çünki gayr-ı mes'ûl [sorumsuz] bir mevki`dedir.

Re'îs - Bendeniz te'sîri anlamak istemiyorum, Merkez-i `Umûmî a`zâları [üyeleri] istedikleri dâ'irede, istedikleri ta`kîbâtı yapabilir mi, yoksa Merkez-i `Umûmî'nin ta`yîn etdiği devâ'irde [dairelerde] bir ihtisâs peydâ ederek [uzmanlık edinerek] mi ta`kîb ederler?

**Tal`at Bey** - Efendim. Merkez-i `Umûmî herhangi şekilde olursa hükûmetin hiçbir sûretde fi`ilî işine müdâhale etmez...

Re'îs - Fi`ilî müdâhale edüb etmediğini sormadım.

**Tal`at Bey** - Ve gerekse kanûn mâhiyetinde [niteliğinde] olsun hiçbir sûretde bunu ta`kîb edemez.

Re'îs - Meclis-i `Umûmî [genel meclis] a`zâları [üyeleri] kaç kişidir?

**Tal`at Bey** - Efendim 329 senesinde zannederim ki kırk beş, ***<109Sl>*** elli kişi kadardı. 332 kongresinde `adedi dahâ ziyâde taksîr edildi [azaltıldı]. 333'de de şekli büsbütün tagayyür etdi [değişti]. Ve doğrudan doğruya kabinede dâhil olan İttihâd ve Terakkî fırkasına mensûb [üye] olanlar a`zâ-yı tabî`îye [doğal üye] sûretinde telakkî [kabul] edilmedi. Onlar da kongre tarafından intihâb [seçim] sûretiyle Meclis-i `Umûmîye dâhil oldular.

Re'îs - 333 senesinde mi?

Tal`at Bey - 333'te efendim.

Re'îs - Bu a`zâ-yi tabî`îyeden [doğal üyeden] olanlar ki Merkez-i `Umûmî a`zâsı, vükelâ [bakan] bulunanlar ve bir de Meclis-i Meb`ûsân'dan intihâb [seçim] olunanlar. Bunların gayrı bulunanlardan hâtırda kimler varsa söyler misiniz?

**Tal`at Bey** - 239 senesinde Meclis-i `Umûmî [genel meclis] şu sûretle teşekkül etmişdi [oluşmuştu]: Her şey'den evvel şunu `arz edeyim ki a`zâ-yı tabî`îye [doğal üye] ile a`zâ-yı müntahaba [seçilmiş üye] bir imtiyâza, bir ma`na-yı farka delâlet [farklı manaya işaret] etmez. 329 kongresindeki Meclis-i `Umûmî vükelâdan [bakanlardan] İttihâd ve Terakkî fırkasına mensûb [üye] olanlar kongreye intihâb edilen [seçilen] Merkez-i `Umûmî [genel merkez] a`zâları ve bir de bunlar hâricinde ister meclis-i teşrî-`îyeden [kanun koyucu meclisten], ister hâricden olmak üzere, zannederim, yirmi kişi kadar da intihâb edilmişlerdi [seçilmişlerdi]. Bundan fazla o vakit bir vekîl-i `umûmî [genel başkan vekili] kabûl edilmişdi. O Vekîl-i `Umûmînin intihâb etmiş [seçmiş] olduğu, kalem-i mahsûs [özel kalem] denilen zevât [kişiler] vardı ki onlar da a`zâ meyânında [üye arasında] bulunurlardı. Şu i`tibârla zannederim ki `adedleri elliyi tecâvüz ederdi [geçerdi]. 329, 330, 331 senelerinde bundan `ibâretdir.

Re'îs - O a`zâ-yi tabî`îyeden [doğal üyeden] hâric olanların hâtırınızda kalanlarını söyler misiniz?

Tal`at Bey - Gazete koleksiyonlarına bakılırsa îcâb eden zevâtın hepsi yazılmışdır.

Re'îs - Merkez-i `Umûmî'nin Teşkilât-ı Mahsûsa ile hiçbir irtibât [bağlantısı] ve münâsebeti olmadığını geçende söylemişdiniz.

Tal`at Bey - Evet efendim.

Re'îs - Bir iki dâne telgraf var okunacaklar. Bunlar, münâsebet olduğunu gösteriyor. Mütâla`anız [düşünceniz] nedir?

**Tal`at Bey** - Okusunlar, mütâla`amı der-miyân ederim [söylerim].

(Sûreti bâlâda münderic vesâ'ik [yukarıda mevcut olan belgeler] tekrar okunur.)

Re'îs - Görülüyor ya. Merkez-i `Umûmî ile müzâkere edüb [görüşüp] yapdıkları işi danışıyorlar.

**Tal`at Bey** - Yalnız bir şey' istirhâm [rica] ederim Paşa hazretleri, dahâ varsa lütfen okusunlar. Mütâla`amı [düşüncemi] hey'et-i `umûmîyesine şâmil olmak üzere [genel kurulu kapsayacak şekilde] `arz edeyim.

Re'îs - Bunların içinde yok, tesâdüf edince [rastgelince] okunur.

**Tal`at Bey** - Efendim, bunlar evvel emirde hiçbir vakit bir vesîka-yı hükmîye mâhiyetinde [karar belgesi niteliğinde] değildir. Bunlar nihâyet olsa olsa, bendenizin kanâ`atime [görüşüme] göre, birer vesîka-yı hamîyet [millî onuru gösteren belgeler olarak] telakkî [kabul] edilebilir. İttihâd ve Terakkî her mü'essese [kuruluş] ile mekâtibede [okullarda (?)] (?), muhâberede [haberleşmede] bulunduğu gibi Teşkilât-ı Mahsûsa ile de bir muhâbere yapmış olabilir. Ve İttihâd ve Terakkî *<110Sa>* fırkasına istinâd eden [dayandırılan] bir Dâhilîye Nâzırı, bir Harbîye Nâzırı kendi fırkasının kendi kavi [güçlü] teşkilâtından memleketin menfâ`at-ı `âlîyesi [yüce menfaatları] nâmına istifâde etmeği düşünebilir. Hattâ kendi fırkasına mensûb [üye] olmasa bile müteazzıv [organlaşmış/teşkilatlanlanmış] ve kavi [güçlü] herhangi fırka-yı siyâsîyeden de istifâde etmesi yine o kadar tabî`îdir. Bu, böyle olduğu gibi İttihâd ve Terakkî fırkası da mevcûdiyetini bi't-tab` vatan için `add [kabul] etdiğinden memleketin menâfi`-i `âlîyesi [yüce menfaatları] mevzû`-u bahs olduğu mesâ'ilde [meselelerde] lâkayd [kayıtsız] kalamayacağı yine tabî`îdir. Evvelce `arz etmiş olduğum vechile [sebeple] İttihâd ve Terakkî fırkası seferberlik veyâhûd muhârebe zuhûr eder etmez [ortaya çıkar çıkmaz], bu işlere iştirâk eden [katılan] kimselerin almış oldukları fi`ilî hidmetlerden [hizmetlerden] dolayı bir mes'ûliyet [sorumluluk] kabûl edemez ve mes'ûl olmaması lâzım gelir. Olabilir ki; Teşkilât-ı Mahsûsa İttihâd ve Terakkî Merkez-i `Umûmî'sine mürâca`at etmişdir. Siz kendi fırkanız, teşkilâtınız vâsıtasıyla bize yardım ediniz; demişdir. Tabî`îdir ki ister Harbîye Nâzırı olsun, ister Harbîye Nezâreti nâmına Teşkilât-ı Mahsûsa olsun, bunların bu sûretle vâki` olan mürâca`âtına yine memleketin menâfi`-i `âlîyesi [yüce menfaatları] nâmına lâkayd [kayıtsız] kalamayan Merkez-i `Umûmî [genel merkez], teşkilâtından ba`zılarına ihtimâl Harbîye Nezâreti'nin yâhûd Teşkilât-ı Mahsûsa'nın veyâhûd Dâhilîye Nâzırının, bir kelime ile, hükûmetin nokta-yı nazarına [görüşüne] muvâfık [uygun] sûretde hareket etmelerini tavsiye etmişdir. Şu i`tibârla bunlar benim için kat`îyen bir vesîka-yı hükmîye mâhiyetini [karar belgesi niteliğine] hâ'iz [sahip] olamaz.

Re'îs - Bilmem dikkat etdiniz mi? Bursa'dan soruyorlar ki "mücrimîni [suçluları] çıkaralım mı, çıkarmayalım mı? Dâhilîye Nezâreti'nden aldığımız emirde mücrimînin saluverilmesi emr ediliyor. Sizden aldığımız emir de buna muhâlif [karşı] bulunuyor".

**Tal`at Bey** - Bundan da Merkez-i `Umûmî'nin nokta-yi nazarı [görüşü], böyle her hâlde karışık bir hareket olmadığı anlaşılıyor.

Re'îs - Yalnız şu anlaşılıyor ki Merkez-i `Umûmî müdâhale ediyor.

**Tal`at Bey** - Kat`îyen! Merkez-i `Umûmî hiçbir sûretle müdâhale etmemişdir. İhtimâl hükûmet bunun içün kanûnlar da yapmış olabilir. Tabî`î mes'ele dahâ ziyâde ta`mîk buyuruldukca [derinlemesine incelendikçe] hakîkat o kadar tezâhür edecekdir [ortaya çıkacaktır].

Re'îs - Şimdi şurada iki re'y-i muhâlif [birbirine karşı görüş] var. Birisini Merkez-i `Umûmî tavsiye etmiş, birisini Dâhilîye Nezâreti tavsiye etmiş. Mâhiyet [nitelik] i`tibâriyle tedkîk etmeyelim de,

müdâhale nokta-yı nazarından [görüşü açısından] bakacak olursak onlar tarafından müdâhale ediliyor; Bursa murahhasına [delegesine] emir veriyor.

Tal`at Bey - Efendim, bunlardan Merkez-i `Umûmî'nin bu işe müdâhale etdiği kat`îyen anlaşılmaz.

Re'îs - Re'y [görüş] veriyor beyefendi.

Tal`at Bey - Merkez-i `Umûmî re'y vermiyor, onu tavsiye ediyor; tavsiyede bulunuyor.

Re'îs - Evvelki emriniz böyle idi, deniliyor.

Tal`at Bey - Merkez-i `Umûmî onlara nazaran mâ-fevk [üst] bir mevki` olduğundan dolayı murahhasımız [delegemiz] berâ-yı nezâket [nezaket gereği] böyle bir lisân kullanmış olabilir. Merâsimden başka hiçbir şey' değildir. ***<110Sl>***

Re'îs - Muhârebe bidâyetlerinde sadr-ı esbak Sa`îd Halîm Paşa'nın yalısında toplanıldığı zamân zât-ı `âlîniz geçen gün demişdiniz ki: Harb başlangıcı bir emr-i vâki` olmuşdu. Sa`îd Halîm Paşa bunu çevirmek içün çalışıyordu. Hâtırlıyor musunuz?

Tal`at Bey - Evet efendim.

Re'îs - Bu emr-i vâki` ne sûretle vukua [meydana] gelmişdir?

Tal`at Bey - Bendeniz emr-i vâki`den bahs etdiğimi tahattur etmiyorum [hatırlamıyorum]. Ancak Ruslar tarafından donanmamıza tecâvüz edilmesinden [saldırmasından] bahs etmişdim.

Re'îs - Bir emr-i vâki` değil mi?

Tal`at Bey - Evet efendim.

Re'îs - Sizce nasıl duyuldu ve nasıl kanâ`at hâsıl oldu?

Tal`at Bey - Ruslar tarafından donanmamıza tecâvüz edildiği [saldırıldığı] kanâ`atini `arz etmişdim.

Re'îs - Saîd Halîm Paşa da hâzırûna [hazır bulunanlara] bu sûretle mi teblîğ etdi [bildirdi]?

Tal`at Bey - Evet efendim, bu sûretle söylemişdir. Bu sûretle tafsîlât vermişdir [etraflıca açıklamıştır] ve `aynı zamânda hükûmetin yeni bir tedbîrle bunun önüne geçeceğini `ilâve etmişdir.

Re'îs - Peki gidiniz! (Tal`at Bey çıkarılır) Ziyâ' Gökalp Bey'i getiriniz. (Ziyâ' Bey gelir.)

Re'îs - Ziyâ' Bey! Ba`zı murahhas-ı mes'ûller [sorumlu delegeler] ve kâtib-i mes'ûller [parti sekreterleri] vilâyetlerde vâlîlere, mutasarrıflara hafî [gizli] emirler teblîğ etmişler [bildirmişler], ba`zı teblîgâtda [bildirilerde] bulunmuşlar. Bunların içinde bir takımları redd etmiş, kabûl etmemiş. Ondan dolayı hemân `azl olunmuşlar [görevlerinden alınmışlar]. Ma`lûmâtınız [bilginiz] var mı?

Ziyâ' Bey - Hayır efendim.

Re'îs - Meselâ Ankara Vâlîsi Mazhar Bey, Kastamonu Vâlîsi Reşîd Paşa bu sûretle `azl olunmuşlar [görevlerinden alınmışlar].

Ziyâ' Bey - Ma`lûmâtım [bilgim] yok.

Re'îs - `Âtıf Bey Ankara Vâlîsi Mazhar Bey'e hafî [gizli] bir takım teblîğlerde [bildirilerde] bulunmuş. O teklîfleri redd etdiğinden dolayı o gece `azl olunmuş ve ertesi gün `Âtıf Bey Vâlî Vekîli olmuş. Duymadınız mı?

Ziyâ' Bey - Hayır ma`lûmâtım yok.

Re'îs - Mesmû`âtınız [duyumlarınız] da olmadı mı?

Ziyâ' Bey - Hayır efendim.

Re'îs - Yozgad Mutasarrıfı Cemâl Bey de bu kabîlden [türden] `azl olunmuş [görevinden alınmıştır].

Ziyâ' Bey - Bilmiyorum efendim.

Re'îs - Bunlar ifâdelerinde böyle söylüyorlar.

Ziyâ' Bey - Dâhiliye Nezâreti'ne `â'iddir, bilmiyorum.

Re'îs - Cem`iyetden ba`zı zevâtın [kişilerin] kararıyla mü'essesât-ı ecnebîyeden, mekâtib-i ecnebîyeden [yabancı kuruluşlarından ve okullarından] bir takım ebniye [binalar] işgâl edilmiş. Duydunuz mu?

Ziyâ' Bey - Hayır efendim. Bizim şey'imiz yokdur; Ma`ârif [eğitim] Nezâreti yapdı.

Re'îs - Meclis-i `Umûmî [genel meclis] rûznâmesini [gündemini] kim tanzîm ederdi [düzenlerdi]? *<111Sa>*

Ziyâ' Bey - Re'îs-i `Umûmî [genel başkan].

Re'îs - Re'îs-i sânî [ikinci başkan] veyâhûd re'îs vekîli [genel başkan vekili] var mıydı?

Ziyâ' Bey - Re'îs vekîli veyâhûd vekîl-i `umûmî vardı.

Re'îs - Bu müzâkerât [toplantılar] ne sûretle zabt [kayd] olunurdu? Merkez-i `Umûmîdeki gibi mi?

Ziyâ' Bey - Bir zamân dahâ mufassal [ayrıntılı] zabt [kayd] edilirdi. Sonra muhtasar [kısaltılmış şekilde] zabt edildi.

Re'îs - Taht-ı imzâ'ya [imza altına] alınır mıydı?

Ziyâ' Bey - Alınmazdı.

Re'îs - Ba`zı arkadaşlarınız alındığı olurdu; diyorlar.

Ziyâ' Bey - Ba`zen dağılmazlarsa imzâ' edilirdi, ictimâ` [toplantı] biter bitmez dağılırlarsa imzâ' edilmezdi.

Re'îs - Meclis-i `Umûmî a`zâları [üyeleri] kaç kişi idi?

Ziyâ' Bey - 329 kongresinden sonra elli kişi idi.

Re'îs - Bunlardan a`zâ-yı tabî`îyesinden [doğal üyesinden] gayrısını tanıyor musunuz? İsimlerini söyleyebilir misiniz?

Ziyâ' Bey - Hâtırlayamıyorum. 329'da, tabî`î o zamân gazeteler neşr etdi [yayınladı].

Re'îs - Meclis-i `Umûmî, a`zânın ne kadarı mevcûd olursa ictimâ` edebilirdi [toplanabilirdi]?

Ziyâ' Bey - Nısfından [yarısından] fazla olursa.

Re'îs - Kongrede Hey'et-i Vükelâyı [bakanlar kurulunu] teşkil eden zevât [oluşturan kişiler] bir mes'ele müzâkereye [gündeme] koysalar, ekseriyete iktirân etmese [ulaşmasa], ya`nî kabûl olunmasa, Hey'et-i Vükelâ o mes'eleyi vükelâ [bakan] sıfatıyla Meclis-i Meb`ûsân'a sevk etse İttihâd ve Terakkî meb`ûsları o mes'elenin lehinde re'y [oy] verebilirler mi idi?

Ziyâ' Bey - Ya`nî program maddeleri değil mi?

Re'îs - Her ne olursa olsun. Bir mes'ele, bir madde.

Ziyâ' Bey - Tabî`î kongreden geçmemiş ise...

Re'îs - Tabî`î, kongrede tasvîb edilmemiş [onaylanmamış], şâyân-ı kabûl [kabule değer] görülme-

miş, ekalliyetde [azınlıkta] kalmış, sonra vükelâ o mes'eleyi kendi sıfatlarıyla Meclis-i Meb`ûsâna sevk etmişler. Orada re'y toplanırken İttihâd ve Terakkî meb`ûsları o mes'elenin lehinde re'y verebilirler mi?

Ziyâ' Bey - Mecbûr değildir, fakat verebilirler.

Re'îs - Verdikleri takdîrde İttihâd ve Terakkî programının hilâfına [aykırı] hareket etmiş olarak isti`fâya mecbûr olurlar mıydı?

Ziyâ' Bey - Tabî`î, ikinci kongre onu tedkîk ederdi [incelerdi]. Belki kongreden sonra esbâb zuhûr etmişdir [sebepler ortaya çıkmıştır]. Sonra fırka karar vermiş. Farkı [fırka?] ictimâ`ları [toplantıları] vardır. Meb`ûsân'da meb`ûslar ictimâ` yaparlar, tabiî oranın Meclis-i `Umûmî programını tefsîre [yorumlamaya] hakkı vardır.

Re'îs - Ba`zı rüfekâ'nız [arkadaşlarınız], bu takdîrde isti`fâya mecbûrdur; diyorlar.

Ziyâ' Bey - Tabiî, buna dâ'ir nizâmnâmede [tüzükte] bir şey' yokdur. Yalnız programın tefsîri [yorumlanması] hakkı Meclis-i `Umûmî'ye [genel meclise] `â'iddir. Meclis-i `Umûmî programın bir maddesini <*111Sb*> tefsîr ederse kongrenin ictimâ`ı [toplantısı] zamânına kadar o tefsîr mu`teber [geçerli] olur. Öyle bir şey' olsa Meclis-i `Umûmî'de müzâkere e(di)lmek [görüşülmek], program tefsîr (?) edilmek [yorumlanmak] lâzım gelir.

Re'îs - Arkadaşlarınızdan ba`zıları, ekseriyetin [çoğunluğun] mukarrerâtı [kararlarına] hilâfı [aykırı] re'y verenlerin isti`fâ etmesi lâzım gelir, diyorlar.

Ziyâ' Bey - Tabî`î meb`ûslar programa muhâlif [karşı] bir şey' kabûl etmezlerdi.

Re'îs - Şu hâlde Hey'et-i Vükelânın [bakanlar kurulunun] teklîf etmiş olduğu bir madde kabûl edilemez?

Ziyâ' Bey - Edilemez.

Re'îs - Meclis-i `Umûmî ne vakit toplanırdı?

Ziyâ' Bey - Ayda bir, iki ayda bir.

Re'îs - Muntazaman [düzenli olarak] on beş günde bir toplanırdı, diyorlar.

Ziyâ' Bey - Bir zamân ayda bir idi, on beş günde bir idi.

Re'îs - Mu`ayyen [belirli] günlerin gayrı günlerde ictimâ`a [toplanmaya] lüzûm görülürse a`zâyı kim da`vet ederdi?

Ziyâ' Bey - Re'îs-i `umûmî [genel başkan] da`vet ederdi.

Re'îs - Merkez-i `Umûmî lüzûm görürse?

Ziyâ' Bey - Merkez-i `Umûmî [genel merkez] lüzûm görmezdi. Fakat öyle bir şey' olsa bile yine Re'îs-i `Umûmî da`vet ederdi.

Re'îs - Esnâf cem`iyetlerinin Şehremânetine merbût [bağlı] olması lâzım geldiğine göre bunun İstanbul merkezince der-`uhde edilmiş [üstlenilmiş] olması Merkez-i `Umûmî'ce ne sûretle telakkî [kabul] edildi? Nasıl iğmâz-ı `ayn edildi [görmezlikten gelindi]?

Ziyâ' Bey - Bu, Merkez-i `Umûmî'ye `â'id bir mes'ele değildi.

Re'îs - Merkez-i `Umûmî'nin taht-ı nezâretinde [idaresi altında] bulunan İstanbul merkezine böyle bir iş olduğundan dolayı Merkez-i `Umûmî müdâhale etmez mi?

Ziyâ' Bey - İstanbul merkezine de tâbi` [bağlı] değildir.

Re'îs - Kemâl Bey der-`uhde etmiş [üstlenmişti]. Bütün şu`âbâtı [şubelerin] bu i`âşe husûsunda [yi-

yecek işlerinde], tevzi`âtdan [dağıtımlarda] falân istihdâm etmiş.

Ziyâ' Bey - İstanbul merkezi nâmına değil.

Re'îs - İstanbul merkezinin bütün şu`beleri bu işle iştigâl ederse artık merkez karışmıyor, olur mu?

Ziyâ' Bey - Merkez karışmamış, İstanbul merkezi karışmamış.

Re'îs - Şubeleri karışmış.

Ziyâ' Bey - Şubeleri de karışmamış. Oradaki me'mûrlardan ba`zıları istihdâm edilmişdir.

Re'îs - Bu iş içün önce Şehremânetinden para alınmış. Haberiniz var mı?

Ziyâ' Bey - Hayır efendim, haberim yok.

Re'îs - Sa`îd Halîm Paşa'nın yalısında muhârebenin bidâyetlerinde [başlarında] bir ictimâ` olmuş [toplanılmış]. Siz orada hâzır mıydınız?

Ziyâ' Bey - Merkez-i `Umûmî [genel merkez] a`zâlarını [üyelerini] da`vet etmişlerdi.

Re'îs - Orada muhârebeye sebebiyet verildiği bir emr-i vâki` gibi ifâde olunmuş. Bu emr-i vâki` ne yolda vuku`a gelmiş? Ne sûretle telakkî [kabul] etdiniz, nasıl anladınız? ***<112Sa>***

Ziyâ' Bey - O zamân anlatdıklarına göre Rus donanması bizim vapurlarımıza tecâvüz etmiş [saldırmış]. Bu sûretle bir emr-i vâki` husûle gelmiş [meydana gelmiş].

Re'îs - Böyle tahakkuk etdi [meydana geldi], ya`nî sizce böyle kanâ`at hâsıl oldu [görüş oluştu] mu?

Ziyâ' Bey - Tabî`î ta`mîk etmedik [derinlemesine incelemedik]. Esâsını bilmiyorum. Hükûmetin rivâyeti böyle.

Re'îs - İttihâd ve Terakkî Merkez-i `Umûmî'sinin Teşkilât-ı Mahsûsa ile hiç râbıta [bağı] ve münâsebeti yok demişdiniz. Şimdi bir iki şey' okuyacaklar. Bunlar, münâsebeti olduğunu gösteriyor, ne dersiniz? Okuyunuz.

(Zabıt Kâtibi evvelce okunan vesâ'iki [belgeleri] tekrar okur.)

Re'îs - Gördünüz ya Ziyâ' Bey! Merkez-i `Umûmî ile murahhaslar [delegeler] beyninde [arasında] Teşkilât-ı Mahsûsa hakkında birçok muhâberât [haberleşmeler] cereyân etmiş. Merkez-i `Umûmî'den re'yler [görüşler] verilmiş. Hattâ Dâhilîye Nezâreti'yle ihtilâf [ayrılık] bile vâki` olmuş. Ne dersiniz?

Ziyâ' Bey - Bunlar Merkez-i `Umûmîye yanlış olarak gelmiş. Sonra Kâtib-i `Umûmî [genel sekreter] `â'id olduğu yere göndermiş.

Re'îs - Kâtib-i `Umûmînin evvelce vermiş olduğu emirlere cevâb veriyor. Dikkat etmediniz. Bir yanlışlık olmasa gerek.

Ziyâ' Bey - Fırkanın, tabî`î, rûh-u teşekkülü [kuruluş amacı] başkadır. Teşkilât-ı Mahsûsa ise harb zamânında harbe yardım içün teşekkül etmişdir. Ona ba`zı a`zâ [üye] şahısları i`tibâriyle intisâb etmişler [seçilmişler]. Sonra kâtib-i mes'ûller [parti sekreterleri], vilâyetlerde, yine oradaki hükûmet-i mahallîyenin talebi üzerine iştirâk etmişler [katılmışlar]; fakat sırf şahısları i`tibâriyle karışmışlar. Merkez-i `Umûmî bu işleri müzâkere etmemiş [görüşmemiş]. Bunlar geldiği zamân okunmadan `â'id olduğu yere gönderilmiş.

Re'îs - Şu hâlde kâtib-i `umûmî [genel sekreter] me'mûriyetinde hilâf-ı emr [emre aykırı] hareket etmiş demek oluyor.

Ziyâ' Bey - Mâdem ki bir harb oluyor, harbe yardım etmek bir vazîfedir.

Re'îs - Maksadım `ulviyetini [yüceliğini] mevzû`-u bahs etmek değil. Merkez-i `Umûmî mukarrerâtı hilâfına [kararlarına aykırı] olarak kâtib-i `umûmî [genel sekreter] o nâmı sû'-i isti`mâl mi etmiş diyeceğiz, yoksa Merkez-i `Umûmî'nin ictihâdlarını [görüşlerini] mı, kararlarını mı teblîğ ve tebellüğ etmiş [bildirmiş] mi diyeceğiz?

Ziyâ' Bey - Hayır efendim. Nizâmnâmede [tüzükte] buna mâni bir madde yokdur.

Re'îs - "İttihâd ve Terakkî Merkez-i `Umûmî'si hey'et-i muhteremesine" [saygıdeğer genel merkez kurulu] diyor. Şimdi bunu hey'ete göstermeden kâtib-i `umûmî cevâb verebilir mi?

Ziyâ' Bey - Ona ta`alluku [alakası] yok, yanlış gelmiş.

Re'îs - Cevâb veriyor.

Ziyâ' Bey - Merkez-i `Umûmî'ye sorar: Bu, yanlış gelmiş; bunu `â'id olduğu yere göndereyim mi, der.

Re'îs - Hayır, göndermek değil; mahalline cevâb veriyor. O cevâbı re'ylerini [görüşlerini] almadan, kendi ictihâdıyla [görüşüyle] mı yazıyor, yoksa re'ylerinizin hulâsasını [görüşlerinizin özetini] mı yazıyor?

Ziyâ' Bey - Bilmiyorum, ne sûretle sormuş olduğunu hâtırlamıyorum. ***<112Sl>***

Re'îs - Tabî`î sormuşdur. Çünki kendi kendine böyle bir hareket ihtiyâr edecek [seçecek] kimselerden değil.

Ziyâ' Bey - Tabî`î harbin husûle [meydana] getirdiği fevka'l-`âde [olağanüstü] bir hâl var. Nizâmnâme [tüzük] men` [yasak] etmediği içün o zamân tabî`î insân bir mâni` görmez. Bu, memlekete bir hizmetdir, harbe bir mu`âvenetdir [yardımdır]; diye müstesnâ bir hâlde müstesnâ bir şey' yapmış olur. Hâl-i tabî`î başka, istisnâ' hâlleri başkadır.

Re'îs - Peki. Gidiniz. (Ziyâ' Bey çıkarılır.) Cevâd Bey'i getiriniz. (Cevâd Bey getirilir.)

Re'îs - Cevâd Bey! Bu Teşkilât-ı Mahsûsa'nın dâ'ire-i harbîyeye merbût [bağlı] olduğunu söylediniz. Masârifâtı [masrafları] da oradan tesviye olunuyordu [ödeniyordu], dediniz. Hâlbuki `Âtıf Bey bu masârifâtın tahsîsât-ı mestûreden [örtülü ödenekten] tesviye olunduğunu söyledi, öyle mi idi? Yoksa levâzımdan mı?

Cevâd Bey - Doğrudan doğruya Harbîye Nezâreti'nden para alıyordu. Iyice tahattur edemiyorum [hatırlayamıyorum] Paşa hazretleri.

Re'îs - Mu`âmele [işlem] yapılıyor muydu?

Cevâd Bey - Harbiye Nezâreti'nden para alınıyordu Paşa hazretleri. Levâzımdan olmayacak, zannederim. Alınan paraların nereden alındıkları makbûzlardan belli olur.

Re'îs - Hayır. Meselâ elbise lâzım oldu. Elbiseyi siz kendiniz mi yapdırıyordunuz?

Cevâd Bey - Hayır; levâzımdan alıyorduk.

Re'îs - Meselâ erzâk lâzım, onu siz para ile mi alıyordunuz?

Cevâd Bey - Hayır efendim. Para ile hiçbir şey' alındığı yok.

Re'îs - O hâlde tahsisât-ı mestûreden [örtülü ödenekten] alınan paralar nereye gidiyordu?

Cevâd Bey - Binâ içün kira veriliyordu. Oranın ba`zı masârifâtı [masrafları] var. Sonra giden zevâtın harc-ı râhları [yol masrafları] var. Giden taburların sivil ba`zı adamlarına harc-ı râh olarak veri-

liyor. Burada kalan `â'ilelerine diğer `askerler gibi ma`âş tahsîs olunuyor [bağlanıyordu]. Ahz-ı `askerler [askere alma daireleri] vâsıtasıyla onlar da mahallerinden birer ilmühaber tasdîk etdirerek [onaylatarak] onların da bu sûretle ma`âşları veriliyordu.

Re'îs - Tahsîsât-ı mestûreden [örtülü ödenekten] başka bir yerden, ya`nî bidâyet-i teşkilinde [ilk kurulduğu zamanlarda] vilâyâtdan [vilayetlerden] ve sâ'ireden para alındı mı?

Cevâd Bey - Bilmiyorum Paşa hazretleri; Harbîye Nezâreti'nden alındı. Ve netîcede bu hesâbâtın tasfîyesi yapıldı, zannederim Paşa hazretleri.

Re'îs - İttihâd ve Terakkî Merkez-i `Umûmî'sinden [genel merkezinden] bu iş için para verildi mi?

Cevâd Bey - Verildiğini hiç bilmiyorum Paşa hazretleri. Benim vâsıtamla alındığını hiç hâtırlayamıyorum. Bendenizin bildiğim yalnız Harbîye Nezâreti nâmına alınan parayı tedvîr etdim.

Re'îs - Sizden evvel böyle bir şey' vâki` oldu mu?

Cevâd Bey - Hâtırlamıyorum. Eğer alınmışsa kasa me'mûrları bilir Paşa hazretleri. *<113Sa>*

Re'îs - Sizden evvel Rızâ Bey, Trabzon Vâlîsinden alındığını söyledi. Sonra Bursa'ya, İttihâd ve Terakkî Merkez-i `Umûmîsi kâtib-i `umûmîliğinden [genel sekreterliğinden] i`âne [yardım parası] ile nevâkısın ikmâli tavsiye ediliyor [eksikleri tamamlanıyordu]. Böyle karışık sûretde cereyân eden mu`âmeleyi [işi] nasıl tedvîr etdiniz [döndürdünüz]? Bunların hesâbâtını [hesaplarını] kim verecek?

Cevâd Bey - İhtimâl ki Müdâfa`a-yi Millîye'nin orada da bir şu`besi vardır. Bu sûretle oraya da mürâca`at etmiş olacaklar.

Re'îs - Bir yandan Müdâfa`a-yi Millîye yardım ediyor, bir yandan vilâyet veriyor, bir yandan tahsîsât-ı mestûreden [örtülü ödenekten] alınıyor. Bunların birbirinden haberi yok.

Cevâd Bey - Müdâfa`a-yı Millîye'nin mevcûd eşyâ'larından ihtimâl ki istifâde etmişlerdir.

Re'îs - Eşyâ' değil, i`âne [yardım parası] toplayınız, deniliyor.

Cevâd Bey - Bendeniz bunu bilemem.

Re'îs - Şu hâlde Teşkilât-ı Mahsûsa resmîyetden çıkıyor.

Cevâd Bey - Resmî bir mu`âmeledir [iştir] efendim. Aldığım emirler mûcibince [gereğince] taburlar teşekkül etdi [kuruldu]. Üçüncü Ordu emrine sevk ediniz; dediler ve bunları sevk etdim Paşa hazretleri. Bunların da üzerlerinde kumandanları var, zâbitleri [subayları] var. Kafkasya'nın Dağıstan şehâmeti [yiğidi] Şeyh Şâmil'in oğlunu, Kâmil Paşa'yı Medine'den getirmişler, hep Dağıstanlı efrâddan olmak üzere gâyet Müslümân insânlar intihâb edilmiş [seçilmiş]; gönderdiler.

Re'îs - Trabzon'daki teşkilâtın kumandanı olan Rızâ Bey; evvelki isticvâbâtında [sorgusunda], ayrıca bir Teşkilât-ı Mahsûsa dahâ bulunduğunu söyledi. *<113Sb>*

Cevâd Bey - Bendenizin İstanbul dâhilindeki Teşkilât-ı Mahsûsa'ya nezâretim [başkanlığım] var Paşa hazretleri. Bunun hâricinde başka bir Teşkilât-ı Mahsûsa olduğunu bilmiyorum.

Re'îs - O gibi teşkilâtın ba`zı vâlîlerin emri altında hareket etdiklerini söyledi. Meselâ Trabzon Vâlîsi Cemâl Bey'in emrinde bir teşkilât var imiş.

Cevâd Bey - Bendenizin hâricindeki mu`âmelâtdan [işlerden] haberim yok Paşa hazretleri. Ancak vazîfem dâhilinde olan işleri tebliğe [bildirmeye] vakit ve imkân bulabilirim.

Re'îs - Sizin idârenizde bulunan Teşkilât-ı Mahsûsa'dan başka hulâsa [kısacası] hiçbir teşkilât falân olmadığı kanâ`atinde [inancında] misiniz?

Cevâd Bey - Bendeniz buradaki vazîfemi tedvîr etdim [döndürdüm]. İstanbul hâricinde vazîfedâr değilim ki hâricde ne gibi mu`âmele sebkat ediyor [geçiyor], bileyim. Bunlar her hâlde ahz-ı `asker devâ'irinin [askere alma dairelerinin] mu`âmelâtı [işlemleri] dâhilinde cereyân etmişdir. Teşkilât efrâd ile olabilir Paşa hazretleri, bu efrâdı kim vermiş?

Re'îs - Cum`a ertesi günü bir buçukda devâm edeceğiz.

Altıncı Muhâkemenin Sonu

Sâ`at	Dakîka
3	15

Dîvân-ı Harb-i `Örfî Zabıt Hey'eti Âmiri
Âbidin Dâver

Re'îs: **Ferîk Mustafâ Nâzım Paşa**
A`zâ: **Mîrlivâ' Zekî Paşa, Mîrlivâ' `Alî Nâzım Paşa, Mîralay Receb Ferdî Bey, A`zâ Mülâzımı Mîrlivâ' Emîn Paşa**
Müdde`î-i `Umûmî [savcı] Baş Mu`âvini: **Cemîl Bey**

YEDİNCİ MUHÂKEME*

Cum`a ertesi: 17 Mayıs 1335

Vicâhen [yüzlerine karşı] Muhâkemesi İcrâ' Edilen [yürütülen] Maznûnların [sanıkların] Esâmîsi [isimleri]: **Midhat Şükrü Bey, Ziyâ Gökalp Bey, Tal`at Bey, Rızâ' Bey, `Âtıf Bey, Cevâd Bey**

Gıyâben [kendileri olmaksızın] Muhâkemesi İcrâ' Edilen [yürütülen] Maznûnların [sanıkların] Esâmîsi [isimleri]: **Doktor Nâzım Efendi, Doktor Bahâ'e'd-dîn Şâkir Efendi, Doktor Rüsûhî Efendi, `Azîz Efendi**

Birinci Celse

Sâ`at	Dakîka
4	35

Re'îs - Midhat Şükrü Bey kalsın, diğerleri gitsin. (Diğer maznûnîn [sanıklar] çıkarılır.) Merkez-i `Umûmî a`zâlarından [üyelerinden] maznûnîn-i hâzıradan [şu an hazır olan sanıklardan] başka kimler vardı?

(*) *Takvîm-i Vekayi*, Nr. 3561, S. 115-126; Yedinci Muhâkeme, 17 Mayıs 1335.

Midhat Şükrü Bey - Doktor Rüsûhî Bey, Doktor Nâzım Bey, Doktor Bahâ'e'd-dîn Şâkir Bey.

Re'îs - Onlar zâten maznûn [sanık].

Midhat Şükrü Bey - Evet efendim, bir de Hilmî Bey var.

Re'îs - Adresleriyle söyleyiniz.

Midhat Şükrü Bey - Hilmî Bey İstanbul'da değil, Erzurum'dadır.

Re'îs - Erzurum'da me'mûriyeti var mı?

Midhat Şükrü Bey - Hayır efendim. İsti`fâ' etdikden sonra Erzurum'a gitdi.

Re'îs - Başka yok mu?

Midhat Şükrü Bey - Hayır efendim. ***<115Sb>***

Re'îs - Meclis-i `Umûmî a`zâlarından geçen gün söylediklerinizden başka kimse hâtırınıza gelmedi mi?

Midhat Şükrü Bey - Hüseyin Kadrî Bey var, Prens Mehmed `Alî Paşa var.

Re'îs - Onları söylediniz.

Midhat Şükrü Bey - Emir buyurulursa gelecek def`a listesini yapub tamâmını getireyim.

Re'îs - Çok memnûn olurum.

Midhat Şükrü Bey - Estagfurullah.

Re'îs - İttihâd ve Terakkî kabinesi İtalya harbini müte`âkib [ardından] çekildiği zamân onların a`zâları [üyeleri] da Meclis-i `Umûmî [genel merkez]'de a`zâ mı idi?

Midhat Şükrü Bey - İtalya harbi, Trablusgarb harbi mi?

Re'îs - Evet. ***<116Sa>***

Midhat Şükrü Bey - O vakit Meclis-i `Umûmî yokdu. Yalnız Merkez-i `Umûmî vardı.

Re'îs - İttihâd ve Terakkî kabinesi a`zâları o zamân Merkez-i `Umûmî'de a`zâ mı idi?

Midhat Şükrü Bey - Hayır efendim.

Re'îs - Değildi; öyle mi?

Midhat Şükrü Bey - Merkez-i `Umûmî o zamân Selânik'de idi. Zâten a`zâ olamazlardı?

Re'îs - Merkez-i `Umûmî'ce bunların sebeb-i `isti`fâları ma`lûm [biliniyor] mu idi?

Midhat Şükrü Bey - Kimlerin?

Re'îs - Bu kabinenin?

Midhat Şükrü Bey - Trablusgarb muhârebesinde mi?

Re'îs - Evet?

Midhat Şükrü Bey - Bendeniz o zamân Merkez-i `Umûmî'de a`zâ değildim, meb`ûsdum.

Re'îs - Bu zamâna kadar, ya`nî şimdiki bahs etdiğimiz kabinenin isti`fâsına kadar gelmiş olan İttihâd ve Terakkî kabinelerinin isti`fâ edüb çekilmeğe mecbûr olmaları İttihâd ve Terakkî fırkasının Meclis-i Millî'de ekseriyeti [çoğunluğu] gâ'ib [kayb] etmesinden mi, yoksa ef`âl ve harekâtı [fiilleri ve hareketleri] İttihâd ve Terakkî Cem`iyeti'nce gayr-ı muvâfık [uygunsuz] görüldüğünden mi?

Midhat Şükrü Bey - İttihâd ve Terakkî Cem`iyeti esâsen Selânik'de idi. Binâ'en-`aleyh kabine ile hiçbir `alâkası yokdu. Tamâmiyle Meclis-i Meb`ûsân'ın gösterdiği `adem-i i`timâd [güvensizlik] üzerine ya resmen veyâhûd gayr-ı resmî olarak veyâhûd kendiliklerinden çekilmiş olacak. Hüseyin Hilmî Paşa kabinesi, Sa`îd Paşa kabinesi, Hakkı Paşa kabinesi değil mi, Paşa hazretleri? Meclis-i Meb`û-

sân'da görmüş oldukları `adem-i i`timâd [güvensizlik] üzerine olacak. Yalnız Balkan Harbi'nden evvel Sa`îd Paşa'nın son zamânlarda Meclis-i Meb`ûsân'dan, i`timâd [güven] gördüğü hâlde –öyle ya İtalya muhârebesinin sonlarına doğru idi– kendi kendine birdenbire isti`fâ etdiklerini haber aldık ve ta`accüb etdik [şaşırdık]. Zîrâ üç dört gün evvel meclisde ekseriyet-i `azîme [büyük çoğunluk] ile i`timâd re'yi [güven oyu] almış iken halâskârân [kurtarıcılar] derler, bir şey' derler, ba`zı şey'ler olmuş; onun üzerine kendisi isti`fâ etmiş.

Re'îs - İttihâd ve Terakkî Cem`iyeti'nin müzâheretine [meydana gelmesine] mazhar [sebep] olan kabinelerden hiçbirisi hâricden te'sîri veyâ tehdîdi ile çekilmediği hâlde Gâzî Muhtâr kabinesinin İttihâd ve Terakkî mensûbları tarafından bi't-tazyîk [baskıyla] sukût etdirilmesi [düşürülmesi] esbâbı [sebepleri] ne idi? Biliyor musunuz?

Midhat Şükrü Bey - Bendeniz sonradan herkesin haber aldığı gibi biliyorum. Edirne mes'elesi dediler. Fakat neden yapıldı? İttihâd ve Terakkî Merkez-i `Umûmî'sinin delâletiyle [yol göstermesiyle] yapılmış bir şey' değildir. Gayr-ı muntazam [düzensiz] sûretde yapılmışdır ve Merkez-i `Umûmî'nin kararıyla yapılmış bir mes'ele olmadığı içün, sonradan haber aldığımıza göre Enver Paşa ve kendisine yardım edenler tarafından, ihtimâl Tal`at Paşa da berâber idi, binâ'en-`aleyh dahâ sebât edilsin [karardan vazgeçilmesin] Bulgarlarla dahâ muhârebe edilebilir diye kabinenin ıskat edildiğini [düşürüldüğünü] sonradan haber aldık. *<116Sl>*

Re'îs - Gerek Kâmil Paşa, gerek Gâzî Muhtâr Paşa kabinelerini İttihâd ve Terakkî mensûbîninin [üyelerinin] Balkan Harbi'ni i`lân etmek içün tazyîk etmeleri [baskı yapmaları] Merkez-i `Umûmî'ce nasıl telakkî [kabul] olundu?

Midhat Şükrü Bey - Ma`a't-te'essüf [ne yazık ki] Paşa hazretleri, bendeniz Kâmil Paşa kabinesi zamânında `â'ilemle Avrupa'da bulunuyordum. İstanbul'da bulunmadım. `Â'ilem hasta idi; bendeniz de râhatsız idim. Avrupa'da bulunduğum zamân, Balkan Harbi i`lân edildi. Buraya geldiğim zamân Bulgarlar Çatalca'ya gelmişlerdi. Hiç bulunamadım. Mitingler yapılmış, bir şey'ler olmuş. Hep onları Avrupa gazetelerinde gördüm.

Re'îs - Sonradan da muttali` olamadınız [öğrenemediniz] mı?

Midhat Şükrü Bey - Bilmiyorum. Tabî`î mitingler olmuş, nümâyişler [gösteriler] yapılmış. Onları Avrupa gazetelerinde gördüm. Hattâ en son vapurla geldim. Yolda da tehlike vardı. Buraya güç hâl ile gelebildim.

Re'îs - Bu iki kabineye ta`arruz edilerek [saldırarak] tazyîk [baskı] ve tehdîd icrâ'sı Merkez-i `Umûmî'nin tasvîbiyle [onayı ile] vuku`a [meydana] gelmiş olduğuna vak`aların [olayların] mürettib ve mütecâsirlerinin [yeltenen ve düzenleyenlerin] içinde İttihâd ve Terakkî erkânından [ilerigelenlerinden] ma`rûf ve mühim simâların [tanınmış ve önemli kişilerin] bulunmuş olmasıyla hükm ediliyor ve bu hükmün te'yîdi [doğrulanması] içün İttihâd ve Terakkî kabinelerinin hiçbirisine hiçbir fırka veyâ hiçbir şahıs tarafından tazyîk ve ta`arruz [baskı ve saldırı] vuku`bulmadığı [gerçekleşemediği] der-miyân olunuyor [ileri sürülüyor]. Ne dersiniz?

Midhat Şükrü Bey - `Arz etdiğim [söylediğim] gibi efendim Sa`îd Halîm Paşa Kâtib-i `Umûmî [genel sekreter] olduğu zamân bendeniz hiç berâber bulunamadım. Merkez-i `Umûmî'ye [genel merkeze] a`zâ [üye] intihâb olundum [seçildim]. Fakat kongreden iki veyâhûd üç gün sonra pasaportumu ala-

rak Avrupa'ya gitdim ve uzun müddet, birkaç ay Avrupa'da kaldım. Kat`îyen [kesinlikle] burada olandan bitenden haberim yokdur. Balkan muhârebelerini, bir takım muhâceret mesâ'ilini [göç meselelerini] ve sâ'ireyi Avrupa gazetelerinde gördüm. Hattâ tedâvîmi noksân bırakdım.

Re'îs - Bunu ifâde buyurdunuz. Yalnız ictihâdınızı [şahsî görüşünüzü] anlamak istiyorum. Şimdi bu vak`aların [olaylara] mürettib ve mütecâsirleri [yeltenenler ve düzenleyenler] içerisinde İttihâd ve Terakkî erkânından [ilerigelenlerinden] mühim simâlar [önemli kişiler] bulunduğuna göre Merkez-i `Umûmî'nin tasvîbine [onayına] iktirân etmiş [sunulmuş] olması...

Midhat Şükrü Bey - Zannetmem Paşa hazretleri. Sonradan haber aldığımıza göre İttihâd ve Terakkî erkânı [ilerigelenleri] esâsen ictimâ` etmiyorlarmış [toplanmıyorlarmış]. Kulüblerini falân kapatmışlar, ictimâ` etmiyorlarmış. Bu, ayrıca husûsî [özel] olarak yapılmış bir şey' olacak ve zannetmem ki Merkez-i `Umûmî'ce bir emir verilsin. O şekilde olduğuna hiç inanmıyorum. Bâ-husûs [özellikle] Sâ`îd Halîm Paşa Kâtib-i `Umûmî [genel sekreter] olduğu hâlde, öyle bir şey' `aklım kabûl etmiyor. Burada bulunmadığım hâlde yine böyle olduğunu zannetmiyorum.

Re'îs - Bu vak`alardan [olaylardan] sonra mevki`-i iktidâra [iktidar makamına] geçen kabineler bilâ-istisnâ [tamamen] İttihâd ve Terakkî erkânından [ilerigelenlerinden] ve hattâ Meclis-i `Umûmî a`zâsından [üyelerinden] bulundukları cihetle [sebeple] bu kabinelerin ef`âl ve harekâtı [fiilleri ve hareketleri] tamâmiyle İttihâd ve Terakkî programına muvâfık [uygun] bulunduğu ve mezkûr [zikredilmiş olan] program ise Merkez-i `Umûmî'nin [genel merkezin] ihzârâtı [hazırlıklarının] ve kongrenin mukarrerâtı [kararlarının] *<117Sa>* cümlesinden [bütününden] olduğuna binâ'en [dayanarak] makam-ı iddi`â Harb-i `Umûmî senelerinde vuku`a gelen [meydana gelen] fecâyi`i [facialarî] İttihâd ve Terakkî fırkasının şahs-ı ma`nevîsine `atf ediyor [dayandırıyor]. Ne dersiniz?

Midhat Şükrü Bey - Hiç efendim. Program esâsen eski kabinelerde yine İttihâd ve Terakkî ekseriyetine [çoğunluğuna] istinâd etdikleri [dayandıkları] için `aynı programı ta`kîb ediyorlardı ve program da yine her sene kongrelerde dâ'imâ tebeddül ederdi [değişirdi].

Re'îs - Hâyır. Şimdi söylediğiniz?

Midhat Şükrü Bey - Bütün Gâzî Muhtâr Paşa ve Kâmil Paşa kabinelerinden evvelce gelen kabineler Meclis-i Meb`ûsân'da da, fırkada da İttihâd ve Terakkî'nin ekseriyetinin [çoğunluğunun] i`timâdını [güvenine] hâ'izdiler [sahiptiler]. Binâ'en-`aleyh o programı ta`kîb ediyorlardı.

Re'îs - Şübhe yok.

Midhat Şükrü Bey - Harb senelerindeki kabineler de diğer kabinelerle `aynı programları ta`kîb etdikleri için mevki`lerini [makamlarını] muhâfaza etdiler.

Re'îs - Mevki`lerini başka efendim. Şimdi bu kabine erkânı [ilerigelenleri] Meclis-i `Umûmî erkânından ve `aynı zamânda mukarrerâta [kararlara] iştirâk etmiş [katılmış] zevâtdan [kişilerden] olduğu gibi geçen...

Midhat Şükrü Bey - Mukarrerât [kararlar] buyurduğunuz nedir, mukarrerât program mukarrerâtıdır.

Re'îs - Evet, program mukarrerâtı [kararı]. Geçen muhâkemede de bahs etdiniz ki, kongrenin kabûl etmediği husûsâtı [konuları] Meclis-i Vükelânın [bakanlar kurulunun] kabûl etdiremeyeceği tahakkuk etdiğinden [anlaşıldığından] şu hâlde...

Midhat Şükrü Bey - Program hakkında değil mi efendim? İcrâ' ciheti [yürütme yönü] değil, dâ'imâ program ciheti.

Re'îs - Şübhesiz program ciheti.

Midhat Şükrü Bey - Matbû` [basılmış-yayınlanmış] olan program...

Re'îs - Hey'et-i Vükelânın [bakanlar kurulunun] kâffe-i icrâ'âtı [bütün icraatları] kongre mukarrerâtı [kararları] ve Meclis-i `Umûmî ihzârâtıyla [hazırlıklarıyla] te'eyyüd etmiş [gerçekleşmiş]...

Midhat Şükrü Bey - Fakat icrâ'ât iki dürlü olur. Bir kanûn icrâ'âtıdır, bir de hiç kongreye ta`alluk etmeyen [ait olamayan] icrâ'ât var.

Re'îs - Kanûnun tatbîki [uygulanması].

Midhat Şükrü Bey - Kabinelerin bir de kongreye ta`alluk etmeyen [ait olmayan] birçok işleri, icrâ'âtı var ki...

Re'îs - Onlar başka.

Midhat Şükrü Bey - Evet efendim.

Re'îs - Bilmem iyice anlatabildim mi? Ya`nî harb senelerinde Hey'et-i Vükelâ [bakanlar kurulu] Meclis-i `Umûmî [genel meclis] a`zâsından [üyesinden] bulunmak ve kongrenin mukarrerâtını [kararlarını] Meclis-i `Umûmî ihzâr etmek [hazırlamak] sûretiyle mevki`-i fi`ile gelen [çıkarılan] kanûnların ancak İttihâd ve Terakkî kongresinin tasvîbiyle [onayıyla] yapılmış olduğunu...

Midhat Şükrü Bey - Evet kanûnlar iki dürlüdür Paşa hazretleri, bir, kongrede bahs olunan kanûnlar; bir de hiç kongreye ta`alluk etmeyerek [ait olmayarak] Meclis-i Vükelâ'nın [bakanlar kurulunun] doğrudan doğruya programa ta`alluk etmemesi [ait olması] i`tibâriyle lâyiha-i kanûnîyeyi [kanun önerisini] Meclis-i Meb`ûsân'a göndererek ekseriyet [çoğunluk] fırkasına kabûl etdirdiği *<117Sl>* kanûnlardır. Hangilerden bahs ediyorsunuz, onu anlayayım da ona göre cevâb vereyim.

Re'îs - Şimdi, geçenki muhâkemede Hey'et-i Vükelâ'nın [bakanlar kurulunun] kongrenin ekseriyeti [çoğunluğu] ile kabûl edilmeyen hiçbir kanûnu kabûl etdiremeyeceğini...

Midhat Şükrü Bey - Öyle değil Paşa hazretleri, öyle değil. Bütün Meclis-i Meb`ûsân'dan geçen kanûn-ı muvakkatların [geçici kanunların] hiçbiri kongreden geçmemişdir. Bu kadar kanûn-ı muvakkat [geçici kanun] yapılmışdır ki bunların hiçbiri kongreden geçmez. Kongreden geçen kanûnlar esâs hakkındaki şey'lerdir. Meselâ; mekâtibde tedrîs [okullarda eğitim], usûl-ü tahsîl [öğretim usulü], tevhîd-i kazâ' [kazaların birleştirilmesi] gibi en mühim [önemli] şey'ler, maddeler kongreden geçer. Böyle iki üç madde yapar.

Re'îs - Fakat bunlar, bir senelik Meclis-i `Umûmî'nin [genel meclisin] mahsûlüdür, değil mi?

Midhat Şükrü Bey - Evet efendim. Meclis-i `Umûmî'nin gönderdiği iki üç maddeden `ibâretdir. Binâ'en-`aleyh kabinenin bütün kanûnlarının hepsi Meclis-i `Umûmî ve Merkez-i `Umûmî ile müştereken [ortaklaşa] yapılmışdır; derseniz haksızlık etmiş olursunuz. Doğru değildir. Bunlarla hiç münâsebeti yokdur.

Re'îs - Şimdi efendim. 330 senesinde veyâ 331 senesinde mevki`-i fi`ile [yürürlüğe] konulmuş bir kanûn-ı muvakkat [geçici kanun] eğer Meclis-i `Umûmî'nin veyâ kongrenin ta`kîb etdiği tarza muvâfık [uygun] değilse bi't-tab` Meclis-i Meb`ûsân'ca tasdîk edilmemek [onaylanmamak] lâzım gelir.

Midhat Şükrü Bey - Hâyır efendim öyle değil. Onun için `arz etmek [söylemek] istiyorum. Mü-

nâsebeti yok. Kabinenin yapmış olduğu muvakkat kanûnlardan [geçici kanunlardan] Meclis-i `Umûmî'nin ma`lûmâtı [bilgisi] bile olmaz.

Re'îs - Meclis-i Meb`ûsân başka, o bahs-i diğer [başka konu]. Birine Meclis-i Meb`ûsân, ötekine kongre diyor?

Midhat Şükrü Bey - Kongre, Meclis-i `Umûmî, Meclis-i Meb`ûsân. Bunların vazîfeleri bütün bütün ayrıdır.

Re'îs - Şimdi efendim, vükelânın [bakanların] çıkarmış olduğu muvakkat kanûnlar [geçici kanunlar], İttihâd ve Terakkî fırkası meb`ûslarının tasdîkine [onayına] iktirân ederse [sunulursa] kongrenin programına muvâfıkdır [uygundur], demek değil mi?

Midhat Şükrü Bey - Hâyır efendim. Hiç programa ta`alluk etmeyen [ait olmayan] şey'ler de olabilir. Mugâyir [uygunsuz] olmaz. Fakat muvâfık [uygun] da olmaz. Ya`nî mezkûr [zikredilmiş] değil.

Re'îs - Ya`nî mugâyir [uygunsuz] olmadığı muhakkakdır [kesindir].

Midhat Şükrü Bey - Hâyır. Hiç mezkûr [zikredilmiş] değil, zikr olunmamış. Kongrede müzâkere edilse [konuşulsa] belki de kongre a`zâları [üyeleri] muvâfakat etmez [uygun bulmaz].

Re'îs - Peki, bu kanûnlardan mevki`-i tatbîke [uygulamaya] konulub da mazarrat [zararlı] görülenler kongrece veyâhûd Meclis-i `Umûmî'ce...

Midhat Şükrü Bey - Hiç mevzû`-u bahs [sözkonusu] olmaz.

Re'îs - Niçün, programa muvâfık [uygun] değil, demek değil mi?

Midhat Şükrü Bey - Mevzû`-u bahs [sözkonusu] olmaz efendim. Bir sene zarfında kırk, elli kanûn, birçok kanûnlar yapılır. Meselâ bendenizin şahsen ictihâdıma [görüşüme] muvâfık [uygun] değildi. *<118Sa>*

Re'îs - İctihâdınıza muvâfık [görüşünüze uygun] olmayan kanûnları niçün kabûl etdiniz?

Midhat Şükrü Bey - Onların mahall-i tevdîi Meclis-i Meb`ûsân'dır.

Re'îs - Evet ammâ sizin meb`ûsânınız orada ekseriyeti [çoğunluğu] teşkil etdiği [oluşturduğunuz] içün...

Midhat Şükrü Bey - Bunlar kongrede bahs olunmaz Paşa hazretleri.

Re'îs - İttihâd ve Terakkî fırkasına mensûb [üye] olan meb`ûsân ekseriyeti teşkil etdiği içün Meclis-i `Umûmî kendi muvâfık [uygun] görmediği şey'leri onlar vâsıtasıyla kabûl etdirir mi?

Midhat Şükrü Bey - Meclis-i `Umûmî [genel meclis] kime kabûl etdirir?

Re'îs - Meb`ûsândan Merkez-i `Umûmî'de a`zâ [üye] bulunan beş zât vâsıtasıyla meb`ûsâna kendi ictihâdını [görüşünü], kendi kararını teklîf eder, o kanûnu yapdırır.

Midhat Şükrü Bey - Meclis-i `Umûmî mi yapdırır efendim? Meclis-i `Umûmî içinde kabine a`zâları var. Fakat bu gibi mesâ'il [meseleler] Meclis-i `Umûmî'de müzâkere edilmez [konuşulmaz]. Meclis-i `Umûmî'de mevzû`-u bahs [sözkonusu] olmaz. Meclis-i `Umûmî'de müzâkere edilen [konuşulan] mesâ'il [meseleler] programda mevcûd olan maddeler üzerine yapılacak kanûnlar hakkındadır. Onun teferru`âtı [ayrıntıları] istişârî bir şekilde [danışarak - tartışarak] müzâkere olunur [konuşulur]. Yoksa bu kanûnlar kat`î [kesin] kanûn şeklinde, karar şeklinde mevzû`-u bahs [sözkonusu] edilmez.

Re'îs - Onun hâricinde yapılanlar?

Midhat Şükrü Bey - Hiç Meclis-i `Umûmî'den geçmez.

Re'îs - Programınıza, ictihâdınıza [görüşünüze] muvâfık [uygun] gelmezse.

Midhat Şükrü Bey - Muvâfık [uygun] gelmezse bir istîzâh takrîri [soru önergesi] verir, hükûmeti mu'âheze ederim [eleştiririm]. Bunun mahall-i müzâkeresi [konuşulma-tartışılma yeri] Meclis-i Meb`ûsân'dır.

Re'îs - Mevzû`-u müzâkere [konuşma-tartışma konusu] olmak bahs-i diğer [başka konu].

Midhat Şükrü Bey - Paşa hazretleri, her meb`ûsun ve a`yânın hakkı vardır; yapılan kanûn ictihâdına [görüşüne] muvâfık [uygun] gelmezse istîzâh takrîri [soru önergesi] verir, istîzâh eder [açıklama ister]. Niçün bu kanûn-ı muvakkati [geçici kanunu] yapdınız; diye sorar. Gerek A`yân'da ve gerek Meb`ûsân'da hakk-ı su'âl, hakk-ı istîzâh [soru sorma ve açıklama isteme hakkı] vardır. Fakat Meclis-i `Umûmî bunların mahall-i müzâkeresi değildir. `Aynı zamânda kongre bunların mahall-i müzâkeresi değildir. Onun için mes'ele karışmasın Paşa hazretleri.

Re'îs - Şimdi mahall-i müzâkeresi [konuşma-tartışma yeri] neresi demiyorum. Kongrenin veyâhûd İttihâd ve Terakkî programının kabûl edemeyeceği kavânîni [kanunları] redd etdirmek Merkez-i `Umûmî'ce kabil [mümkün] değil mi?

Midhat Şükrü Bey - Hâyır efendim. Merkez-i `Umûmî kat`îyen böyle şey'lere karışmaz. Yalnız kendi teşkilât-ı dâhilîye şu`beleriyle meşgûldür. Ne hakk-ı istîzâh [açıklama istemek] ve ne hakk-ı su'âl, hiçbir şey'i yokdur. Bunu, ancak Meclis-i Meb`ûsân yapabilir ve Meclis-i Meb`ûsân'da bulunan meb`ûslar ve a`yân yapar. Sonra mesâ'il [meseleler] birbirine karışır, içinden çıkılmaz. Efendim, Parlamento bu gibi yolsuzlukları ve hilâf-ı kanûn [kanuna aykırı] mu`âmelâtı [işlemleri] tenkîd [eleştirir] ve kontrol eder. Meclis-i Meb`ûsân'da üç yüz kişi vardır; A`yânda da elli kişi vardır. Bunların vazîfeleridir. Yoksa kongre senede bir defa`a üç gün toplanarak bütün sene zarfında yapılan işlerin mahall-i tevdîi değildir. ***<118Sl>***

Re'îs - O ta`kîbâtı tabî`î Merkez-i `Umûmî ihzâr ile [hazırlayarak] onlara teblîğ eder [bildirir].

Midhat Şükrü Bey - Hâyır efendim, Merkez-i `Umûmî öyle şey' ihzâr etmez [hazırlamaz]. Merkez-i `Umûmî programa girecek şey'leri ihzâr eder. Yoksa bir kanûn tenkîd etmek [eleştirmek] veyâhûd...

Re'îs - Kanûn-ı muvakkatlar [geçici kanunlar] hakkında da edemez mi?

Midhat Şükrü Bey - Hayır hiç, hiç efendim. Kanûn-ı muvakkatlar [geçici kanunlar] şimdiye kadar ne Meclis-i `Umûmî'den ve ne de Merkez-i `Umûmî'den geçmiş ve geçmek ihtimâli de yokdur. Bunun müzâkeresi [konuşulması-tartışılması] için geçeceği yer Meclis-i Meb`ûsân'dır. Ve zabıtlara bakacak olursanız birçok şey'ler göreceksiniz.

Re'îs - Buyurdunuz ki vükelâ [bakanlar] kendi ictihâdıyla [görüşleriyle] tanzîm edüb [düzenleyip] de kongrede ekseriyeti kazanamadığı mevâddı [maddeleri] Meclis-i Meb`ûsân'da kabûl etdiremez.

Midhat Şükrü Bey - Program mes'elesi Paşa hazretleri. Bu, programın bir maddesi ve böyle bir şey' de vâki` [gerçekleşmiş] değildir. Kongre müzâkeresi gâyet açıkdır. Bendeniz şimdiye kadar nazarî [görüş] olarak `arz etdim. Muhbirler, muhâbirler hepsi orada bulunur ve gazeteler sırasıyla her gün onu yazarlar. Binâ'en-`aleyh öyle bir şey'e müsâdif olamayacaksınız [rastlayamayacaksınız].

Re'îs - Mes'ele bir madde üzerine cereyân etmiyor; bir ihtimâl üzerine.

Midhat Şükrü Bey - Olmayan bir şey'i nasıl şey' edeyim. İsterseniz hâtır için kabûl edeyim.

Re'îs - Olmak ihtimâli yok buyuruyorsunuz. Olmak ihtimâli olmadığı için tabî`îdir ki teklîf de vâki` olmamış. Yoksa vâki` olsa...

Midhat Şükrü Bey - Belki de olur, belki de olmaz. Olmadığı için ne söyleyebilirim. Bendeniz hükm edemem. Bildiğim, kongrede bu gibi mesâ'il [meseleler] müzâkere edilmez [konuşulmaz]. Kongrede müzâkereye konulan mesâ'il program hakkındadır.

Re'îs - Program da esâsâtı [esasları] ihtivâ ediyor [içeriyordu].

Midhat Şükrü Bey - Program matbû`dur [basılmıştır - yayınlanmıştır]. Bir def`a okumuş olsanız göreceksiniz ki hiç böyle şey'ler yokdur. Tahsîl-i ibtidâ'î [ilköğretim] şöyle olacak; tahsîl-i `âlî [yüksek öğretim] böyle olacak; vergiler şöyle tarh edilecek [belirlenecek]; a`şâr şu sûretle alınacak gibi `umûmî [genel] prensiblerdir. Fakat bu dört seneden beri birçok kanûnlar yapılmış ve hiçbiri, tabî`îdir ki, orada müzâkere edilmemişdir [konuşulmamıştır]. Kezâlik [keza] hükûmetin yapmış olduğu icrâ'ât da tenkîd edilmez [eleştirilemez]. Ve şimdiye kadar vâki` olmuş da değildir. Ne için bu işi şöyle yapdınız; diye tenkîd et[me]k mahall-i icrâ'sı [eleştiri yapma yeri] Meclis-i Meb`ûsân'dır ve bütün dünyâda da böyledir.

Re'îs - Meclis-i A`yân müzâkerâtının [toplantılarından] birinde mehâkim-i şer`îyenin [şerî mahkemelerin] `Adlîye'ye rabtı [bağlanması] teklîf olunmuş bu, kongre mukarrerâtı [kararı] mıdır?

Midhat Şükrü Bey - Evet efendim kongrede müzâkere edilmişdir [konuşulmuştu]. Ya`nî mehâkim-i şer`îyenin [şerî mahkemelerin] Meşîhat'dan [şeyhülislâmlıktan] alınub `Adlîye'ye rabtı [bağlanması] esâslı bir mes'eledir.

Re'îs - Orada, Şeyhü'l-İslâm bulunan zât, mehâkim-i şer`îyenin [şerî mahkemelerin] *<119Sa>* sizden fekk-i irtibâtıyla [bağlantısı kesilerek] `Adlîye'ye rabtı [bağlanması] dâ'ire-i celîlelerinin [yüce dairelerinin] haysiyetini ihlâl etmez mi? Tarzında a`zâdan [üyeden] biri tarafından vâki` olan [sorulan] su'âle müdâfa`ası esnâsında demiş ki: "Bu bâbda [konuda] benim mütâla`amı [düşüncemi] sorma[yın]. Benim mütâla`a der-miyân etmeğe [söylemeye] hakkım yok. Çünki bu, fırkanın arzûsudur. Fırka böyle istiyor; böyle olacakdır." Demek oluyor ki bu mes'ele, evvelce fırkaca kararlaşdırılmış...

Midhat Şükrü Bey - Evet; kongrede kararlaşdırılmış. Tevhîd-i mehâkim, tevhîd-i kazâ' [mahkemelerin ve kazaların birleştirilmesi] mes'elesi gâyet mühim [önemli] bir mes'eledir. O mes'ele uzun uzadıya Meclis-i `Umûmî'de müzâkere edilmiş [konuşulmuş-tartışılmış] tesbît olunmuş [uygun bulunmuş] kongre kabûl etmiş; ya`nî fırkanın programına girmiş bir şey'dir. Binâ'en-`aleyh o fırkanın programına ri`âyet edenler [uyanlar] o fırkanın a`zâsıdır [üyesidir]; ri`ayet etmeyenler o fırkanın a`zâsından olamazlar; meb`ûs olabilirler. Eğer kanâ`atine [görüşüne] muvâfık [uygun] değil ise kabûl etmemeli idi. Bu tevhîd-i mehâkim [mahkemelerin birleştirilmesi] mes'elesini bütün a`zânın kabûl etmesi şart değildir. Kabûl etmeyenler isti`fâ ederler. Yine meb`ûsluklarını muhâfaza eylerler. Şeyhü'l-İslâm efendi `acabâ söylememiş mi, kendi kanâ`atine [görüşüne] muvâfık [uygun] değil mi imiş? Eğer kanâ`atine muvâfık değilse ne için kendi imzâ'sını koymuş?

Re'îs - Kendisi; "Benim ictihâdım [görüşüm] değil; benim mütâla`amı [düşüncemi] sormayın: Fırka böyle istiyor ve böyle olacak" demiş.

Midhat Şükrü Bey - Bendeniz de bunu haber almışdım Paşa hazretleri. Bundan bir şey' çıkmaz. Böyle şey' olur mu? İttihâd ve Terakkî fırkasının programını kabûl ederek a`zâ [üye] olmuş ise o pro-

grama ri`âyet etmesi [uyması] lâzım gelir. Yok, ictihâdına [görüşüne] muvâfık [uygun] değil ise isti`fâ eder. İctihâdına [görüşüne] muvâfık [uygun] değil ise ne için Şeyhü'l-İslâmlığı muhâfaza etdi. Hem ictihâdına muvâfık değil imiş, hem de Şeyhü'l-islâm olarak kalmak istemiş. Şeyhü'l-İslâm olarak da kalabilirdi. O vakit bir kabine mes'elesi olur, belki de olmazdı. Yalnız bendeniz böyle bir şey' bilmiyorum. İctihâdına muvâfık değil idi; demek doğru bir mes'ele değildir. Her hâlde Mûsâ Kâzım Efendi-'nin ictihâdına muvâfık olmalı ki kanûnu müdâfa`a etmiş.

Re'îs - Merkez-i `Umûmî [genel merkez] a`zâlarından [üyelerinden] Doktor Nâzım Bey, Doktor Bahâ'e'd-dîn Şâkir, Doktor Rüsûhî beyler ve Trabzon'daki Nâ'il Bey, ondan sonra Rızâ' Bey bu Teşkilât-ı Mahsûsa işlerinde âmir sıfatıyla...

Midhat Şükrü Bey - Rüsûhî Bey Teşkilât-ı Mahsûsa'da bulunmadı.

Re'îs - Ba`zı vilâyâtda bulunmuş.

Midhat Şükrü Bey - Hâyır, yanlış olacak. Doktor Rüsûhî Bey İstanbul'dan çıkmamışdır.

Re'îs - Diğerleri olsun. Teşkilât-ı Mahsûsa'yı İstanbul'dan idâre etmişler; ba`zı vesîkalar [belgeler] var. Binâ'en-`aleyh Merkez-i `Umûmî a`zâlarının nısfından [yarısından] ziyâdesi bu fi`ile iştirâk etmiş [katılmış]. Şu hâlde bunun Merkez-i `Umûmî'nin mukarrerâtı [kararları] îcâbından bulunmuş olduğu söyleniyor.

Midhat Şükrü Bey - Nısfından [yarısından] ziyâde değil. Merkez-i `Umûmî [genel merkez] a`zâsı [üyesi] on kişidir. *<119SL>*

Re'îs - Pek a`lâ. Bunlar da beş altı kişi oluyor.

Midhat Şükrü Bey - Rüsûhî Bey'in böyle bir şey'de bulunduğunu bilmiyorum. Doktor Nâzım Bey'in de bilmiyorum. Bahâ'e'd-dîn Şâkir Bey'in istinâ olunduğum [ifademin alındığı] zamân telgrafları okundu. Onun için bir şey' diyemem.

Re'îs - Doktor Nâzım Bey de Teşkilât-ı Mahsûsa'nın erkânından [ilerigelenlerinden].

Midhat Şükrü Bey - Teşkilât-ı Mahsûsa'da yalnız Doktor Bahâ'e'd-dîn Şâkir vardır.

Re'îs - `Âtıf Bey?

Midhat Şükrü Bey - O vakit Merkez-i `Umûmî'de a`zâ değildi. 332'de mi, 333'de mi geldi.

Re'îs - Doktor Nâzım Bey bir, Bahâ'e'd-dîn Şâkir iki...

Midhat Şükrü Bey - Bahâ'e'd-dîn Şâkir Bey `arz etdiğim [söylediğim] gibi gitdi.

Re'îs - Fakat Merkez-i `Umûmî'de a`zâ değil mi?

Midhat Şükrü Bey - A`zâ.

Re'îs - Rızâ' Bey, Nâ'il Bey?

Midhat Şükrü Bey - Nâ'il Bey, Merkez-i `Umûmî'de a`zâ değildi.

Re'îs - Murahhas-ı mes'ûl [sorumlu delege]. Ondan sonra Rızâ' Bey?

Midhat Şükrü Bey - O hâlde Rızâ' Bey, Bahâ'e'd-dîn Şâkir Bey, Nâzım Bey ekseriyet-i `azîme [büyük çoğunluk] nasıl olur.

Re'îs - Rüsûhî Bey.

Midhat Şükrü Bey - Hayır Rüsûhî Bey hiçbir sûretle bulunmadı.

Re'îs - Farz edelim ki bulunmadı. A`zâdan ve erkân-ı mühimmenizden [üye ve önemli ilerigelenlerinizden] böyle bir kısmının...

Midhat Şükrü Bey - Ya`nî on a`zâdan üçü bulunmuş Paşa hazretleri. Diğer yedisi bulunmamış.

Re'îs - Bunun üçünün de iştirâki [katılımı] mühim [önemli] bir iştirâk değil midir? Bu iştirâk, Merkez-i `Umûmî'nin bu mukarrerâtı [kararları] ittihâz etmiş [almış] olduğu kanâ`ati [inancı] hâsıl ediyor [oluşuyor]; diyorlar.

Midhat Şükrü Bey - Bendeniz `aksini söyleyeceğim. Merkez-i `Umûmî [genel merkez] a`zâsından [üyelerinden] bir iki kişinin başka yerde bulunmasıyla orada yapılan şey'lerden mutlaka Merkez-i `Umûmî'nin `alâkadâr olması kat`îyen lâzım gelmez. Bâ-husûs [özellikle] üç a`zâ bulunuyor. Hattâ Rızâ' Bey de bendenizin bildiğime göre Teşkilât-ı Mahsûsa'ya me'mûr olarak gitmedi. Doğrudan doğruya oraya gitdi. Sonra orada Teşkilât-ı Mahsûsa'ya me'mûr etdiklerini bendenize söylemişdi.

Re'îs - Teşkilât-ı Mahsûsa'ya me'mûr edilmiş.

Midhat Şükrü Bey - Sonra, oraya gitdikden sonra Paşa hazretleri. Asıl Teşkilât-ı Mahsûsa'ya me'mûr olarak giden yalnız Bahâ'e'd-dîn Şâkir Bey'dir.

Re'îs - Üçüncü Ordu Kumandan-ı sâbıkı [eski kumandanı] Vehîb Paşa, Ermenilerin tehcîri İttihâd ve Terakkî kararıyla yapıldığı ve tehcîr edilen Ermenilerin emvâlinden [mülklerinden] *<120Sa>* hâsıl olan [meydana gelen] mebâliğin [paraların] bir çoğunun İttihâd ve Terakkî'ye alındığını ifâde-i tahrîrîyesinde [yazılı ifadesinde] beyân ediyor. Nasıl olduğunu anlatır mısınız?

Midhat Şükrü Bey - Çok istirhâm [rica] ederim Paşa hazretleri. Vehîb Paşa huzûr-u mahkemeye gelsin. Bunu nasıl haber aldığını ve nasıl olduğunu söylesin. Çünki bunu bendeniz vaktiyle gazetelerde gördüm, hayretde kaldım. En büyük mukaddesâtım [kutsal bildiğim şeyler] nâmına kasem [yemin] ederim ki İttihâd ve Terakkî Merkez-i `Umûmî'si sandukuna Ermenilerin hîbe-i vâhidesi [tek bir bağışı] girmemişdir ve girmek ihtimâli de yokdur. Her şey' isnâd [iddia] olunabilir. Fakat Merkez-i `Umûmî'sine para girmiş, hisse alınmış... Bunlar bir takım türrehât [saçmalıklar], orada yapılmış rezâletleri meşrû` [yasal] göstermek içün îcâd edilmiş bir takım sözler olacakdır. Bendenize dünyâda en ağır gelen söz budur. Bi'l-`akis [aksine] Ermenilere yardım etmişim. Fakat Ermeni emvâlinin [mülklerinin], çoluk çocuğu keserek, kadınları keserek üzerinden aldıkları paraların Merkez-i `Umûmî sandukuna girmesinin ihtimâli yok Paşa hazretleri. Arkadaşım Vartkes Efendi vardı. Yolda öldürdüler. Te'essürümden [üzüntümden] Dâhilîye'ye gitdim, dedim ki: Ricâ ederim, kâtilini falân arayın bulun. `Â'ilesine haber gönderdim, para gönderdim, mu`âvenetde [yardımda] bulundum, İsviçre'ye gitmek istedi, teshîlâtda bulundum [kolaylıklar gösterdim]. Değil ki Ermenilerden Merkez-i `Umûmî'ye para alayım. Gelsin Vehîb Paşa hazretleri burada ne sûretle vâki` olmuş [gerçekleşmiş] ise söylesin. Orada bir takım şey'ler yapmışlar. Sonra bunu meşrû` [yasal] göstermek içün bir takım îcâdât [icatlar]...

Re'îs - Bu taktîl [katliam] ve sâ'ir cinâyâtın [diğer cinayetlerin] İttihâd ve Terakkî'ce tasvîb edildiği [onaylandığı] şu sûretle de iddi`â olunuyor. Bu ef`âl-i mezmûmenin [ayıp sayılan - beğenilmeyen fiillerin] fâ`illeri oldukları iddi`â olunan Tal`at Paşa, Enver, Cemâl, Doktor Bahâ'e'd-dîn Şâkir ve Rüsûhî Beyler'le sâ'irenin firârları tahakkuk eylediği [anlaşıldığı] hâlde a`zâ-yı mühimmelerinden [önemli üyelerinden] bulundukları cümlenin ma`lûmu olan [herkesce bilinen] kabinenin efkâr ve harekâtından [fikir ve hareketlerinden] dolayı Meclis-i Millî'de bu firâr mes'elesinden hiçbir ciddî sûretde bahs olunmaması...

Midhat Şükrü Bey - Hangi kabine Paşa hazretleri?

Re'îs - Sa`îd Paşa.

Midhat Şükrü Bey - `İzzet Paşa kabinesi.

Re'îs - Evet `İzzet Paşa kabinesi hakkında Meclis-i `Umûmî'de...

Midhat Şükrü Bey - Meclis-i `Umûmî'de mi efendim? Öyle buyurdunuz...

Re'îs - Evet Meclis-i Meb`ûsân'da. Evet öyle söyledim. Bendeniz onu Meclis-i `Umûmî [genel meclis] diye telakkî [kabul] ediyorum.

Midhat Şükrü Bey - Çok farklı Paşa hazretleri.

Re'îs - Meb`ûsândan hiçbir ferdin bir ciddî teşebbüsde [girişimde] bulunmamasından İttihâd ve Terakkî erkânının [ilerigelenlerinin] firârını tasvîb [onaylama] ma`nâsı çıkarıyorlar.

Midhat Şükrü Bey - Bendeniz öyle bir ma`nâ çıkarmıyorum.

Re'îs - Bunu herkes duyduğu gibi hükûmet de duydu. Tabî`î o meb`ûslar da duydu. Ne içün ciddî teşebbüsde [girişimde] bulunmadılar?

Midhat Şükrü Bey - Ne gibi teşebbüsâtda [girişimlerde] bulunsunlar Paşa hazretleri?

Re'îs - Beyân-ı te'essüf eden [üzüntüsünü dile getiren] bile olmadı.

Midhat Şükrü Bey - Nasıl olmadı efendim. Hepsi oldu. ***<120Sl>***

Re'îs - Neden kaçırıldı diye..

Midhat Şükrü Bey - `Alenî [açık] sûretde olmadı. Fakat koridorlarda.

Re'îs - Bunların kaçırılmasına neden müsâ`ade edildi diye bir su'âl sormak veyâ bir istîzâhda bulunmak [açıklama isteme] vâki` olmadı [gerçekleşmedi]; deniliyor.

Midhat Şükrü Bey - Olabilir. Sormak her meb`ûsun hakkı idi. Zâten İttihâd ve Terakkî fırkası kalmamışdı; a`zâsı dağılmışdı; Teceddüd Fırkası olmuşdu.

Re'îs - Meclis-i Meb`ûsân'da, velev ki [olsa bile] isimlerini değişdirmiş olsalar bile İttihâd ve Terakkî meb`ûsânı vardı.

Midhat Şükrü Bey - Birçok muhâlif meb`ûslâr vardı. Onlar da tasvîb mi etdi [onayladılar mı] `acabâ?

Re'îs - Onların hakkında bir şey' denilmiyor. Fakat İttihâd ve Terakkî'ye mensûb [üye] olan meb`ûsânın bu firârîler hakkında hiçbir su'âl ve hiçbir teşebbüsde bulunmamalarından onların firârlarını tasvîb etmiş [onaylamış olmaları] ma`nâsını çıkarıyorlar.

Midhat Şükrü Bey - Bendeniz hâtırlamıyorum. Çünki `aynı zamânda orada muhâlif meb`ûslâr, Ermeni meb`ûslâr bulunduğu hâlde su'âl takrîri [soru önergesi] bile verilmedi. Çünki bundan bir fâ'ide [fayda] olamayacak. Beyhûde [boş] yere meclisi işgâl edecek. Çünki firâr etmiş, hükûmet oraya gelecek: Ne yapayım ben her köşe başında bir adam bulunduramam, gece kaçmış, firâr etmiş, ben ne yapayım; diyecek. Netîcede bir fâ'ide olmayacağı içün su'âl eden olmamışdır; zannediyorum.

Re'îs - Böyle bir teşebbüs [girişim] fırkaca bu harekâtın çirkin görüldüğünü göstermez miydi?

Midhat Şükrü Bey - Olabilir. Bendeniz o zamân fırkadan da değildim. Çünki çekilmişdim. Toplandılar, müzâkere etdiler [konuşup, tartıştılar] mi, etmediler mi; bilmiyorum.

Re'îs - O vakit Merkez-i `Umûmî [genel merkez] yok muydu?

Midhat Şükrü Bey - Hayır efendim yokdu. Kongre başlamışdı. Merkez-i `Umûmî a`zâları [üyeleri] isti`fâ etmişlerdi. Bendenizin de hiçbir `alâkası kalmamışdı.

Re'îs - Vakit dar olduğu için bu kadar kâfî [yeterli]. Gidiniz! (Midhat Şükrü Bey çıkarılır.) Ziyâ' Bey'i getiriniz. (Ziyâ' Gökalp Bey getirilir.)

Re'îs - Kabine Balkan Harbini müte`âkib [ardından] çekildiği zamân erkân-ı İttihâd ve Terakkî [İttihâd ve Terakkî ilerigelenleri] Meclis-i `Umûmîsi a`zâsından mı idi?

Ziyâ' Bey - Çekildikden sonra kongre yapdı; a`zâ oldular.

Re'îs - Ondan evvel değil mi idiler?

Ziyâ' Bey - Değil idiler.

Re'îs - Bu zamâna kadar mevki`-i iktidâra [iktidar makamına] gelmiş olan İttihâd ve Terakkî'ye mensûb kabinelerin isti`fâ edüb çekilmeleri Meclis-i Meb`ûsân'da ekseriyet [çoğunluk] kazanamadıklarından mı, yoksa cem`iyetce bunların harekâtı [hareketleri] gayr-ı muvâfık [uygunsuz] görüldüğünden midir? *<121Sa>*

Ziyâ' Bey - Hayır efendim. Ya kabine içinde ittihâd-ı efkâr [fikir birliği] husûle [meydana] gelemez; o vakit kabineden birisi içerisindeki `adem-i mücânesetden [uyumsuzluktan] isti`fâ eder. Yâhûd Meclis-i Meb`ûsân'a karşı...

Re'îs - Nasıl olduğunu soruyorum. Bu kabineler, ma`lûm [bilinen] birkaç kabineden `ibâret değil mi? Hüseyin Hilmî Paşa kabinesi, Hakkı Paşa kabinesi, Sa`îd Paşa kabinesi. Bu kabineler Meclis-i Meb`ûsân'da ekseriyet kazanamadıklarından dolayı mı isti`fâya mecbûr oldular; yoksa İttihâd ve Terakkî'ce onların harekâtı muvâfık [uygun] görülmediğinden mi?

Ziyâ' Bey - İttihâd ve Terakkî tabî`î Meclis-i Meb`ûsân'da mevcûddur. Kabinedeki a`zâ [üye] yine İttihâd ve Terakkî'dendir. O zamân Merkez-i `Umûmî [genel merkez] Selânik'de bulunuyordu. Kabine a`zâları isti`fâ ediyor etmiyor; diye Selânik'de haberi bile olmazdı.

Re'îs - Yok, harekâtını kendi programına muvâfık [uygun] görmezse, burada Meclis-i Meb`ûsân'a ta`lîmât [emir] gönderir; ekseriyeti teşkil etmeyiverirler. O yolda olabilir.

Ziyâ' Bey - Karışamazdı. Çünki Meclis-i Meb`ûsân'ın ayrıca bir de Hey'et-i İdâresi [idare kurulu] vardı.

Re'îs - Pek a`lâ, Merkez-i `Umûmî buradaki Hey'et-i İdâre'ye efkârını [fikirlerini] anlatamaz mı idi?

Ziyâ' Bey - Anlatamaz. Çünki onlar müstakildir [bağımsızdır]; müdâhaleye hakkı yokdur.

Re'îs - Siz o vakit Merkez'de a`zâ [üye] mı idiniz?

Ziyâ' Bey - Ben de 27 Eylül'ünden sonra a`zâ oldum.

Re'îs - İttihâd ve Terakkî'nin müzâheretine [eleştirilmesine] mazhar [sebep] olan a`zâlardan hiçbirisi çekilmediği hâlde Gâzî Muhtâr Paşa kabinesinin İttihâd ve Terakkî mensûbîni [üyeleri] tarafından bi't-tazyîk [baskıyla] sukût etdirilmesi [düşürülmesinin] esbâbı [sebepleri] ne idi?

Ziyâ' Bey - Öyle bir şey' bilmiyorum.

Re'îs - Bilmiyor musunuz?

Ziyâ' Bey - Hâyır.

Re'îs - O vakit gazeteler falân yazdı.

Ziyâ' Bey - Gâzî Muhtâr Paşa kabinesi İttihâd ve Terakkî'ye istinâd etmiyordu [dayanmıyordu] ki.

Re'îs - İşte istinâd etmediği [dayanmadığı] için İttihâd ve Terakkî mensûbîni [üyeleri] tarafından bi't-tazyîk [baskıyla] sukût etdirilmesi esbâbı [düşürülmesinin sebepleri] ne idi?

Ziyâ' Bey - Bilmiyorum. Sukût etdikden [düştükten] sonra anın [onun] yerine gelenler sukût etdirmiş olacak. O da, Kâmil Paşa kabinesi idi. Demek ki onlar tarafından bir tazyîk icrâ' edilmişdir [baskı uygulanmıştır].

Re'îs - Gerek Kâmil Paşa kabinesi, gerekse Gâzî Muhtâr Paşa kabinesini İttihâd ve Terakkî mensûbîninin [üyelerinin] Balkan i`lân-ı harbi içün tazyîk etdikleri [baskı yaptıkları] Merkez-i `Umûmî'ce [genel merkezce] nasıl telakkî [kabul] olundu?

Ziyâ' Bey - Nasıl telakkî olunur? Anlamadım.

Re'îs - Bunların bu harekâtı Merkez-i `Umûmî'ce nasıl telakkî [kabul] olundu?

Ziyâ' Bey - Tabî`î Merkez-i `Umûmî `alâkadâr değildi. *<121Sl>*

Re'îs - `Alâkadâr olmamak olur mu? İ`lân-ı harb bu! Harbe bi't-tazyîk [baskıyla] teşvîk ediyorlar.

Ziyâ' Bey - Kimler teşvîk ediyorlar?

Re'îs - İttihâd ve Terakkî mensûbîni [üyeleri].

Ziyâ' Bey - Ma`lûmâtım [bilgim] yok. İttihâd ve Terakkî mensûbîni tarafından olsa idi o vakit murahhaslar [delegeler] hakkında ta`kîbât ve tahkîkat [kovuşturma ve araştırma] yapılırdı. Nasıl bunlar şey' yaparlar?

Re'îs - Gazeteler onu böyle i`lân etmediler mi? Merkez-i `Umûmî'ce ne yolda telakkî [kabul] edildiğini söylemek istemiyorsunuz; demek.

Ziyâ' Bey - Merkez-i `Umûmî böyle bir şey'den haberdâr olmamışdır. Bu işe İttihâd ve Terakkî karışmamışdır.

Re'îs - Böyle mühim [önemli] bir işe karışmamış olur mu?

Ziyâ' Bey - Ma`lûmâtım [bilgim] yok.

Re'îs - Kâmil Paşa kabinesini sukût etdiren [düşüren] eşhâsın [şahısların] içinde İttihâd ve Terakkî'nin en mühim [önemli] simâları bulunduğundan dolayı bu harekâtın [hareketlerin] Merkez-i `Umûmî'nin ma`lûmâtı tahtında [bilgisi altında] vuku`a [meydana] geldiğini iddi`â ediyorlar.

Ziyâ' Bey - Merkez-i `Umûmî o zamân fa`âl mevki`de [çalışır durumda-etkin] değildi. Terk-i fa`âliyet etmişdi [çalışmaları sona ermişti]. Dağınık bulunuyordu.

Re'îs - Fakat a`zâlarının [üyelerinin] en mühimlerinin [önemlilerinin] o vak`ada bulunduğunu söylüyorlar. Şu hâlde `umûmun [genelin - çoğunluğun] tasvîbiyle [onayıyla] olmuş.

Ziyâ' Bey - Tabî`î, orada bulunanlar ferden [kişisel olarak] bulunmuşlar demekdir.

Re'îs - Vak`ayı müte`âkib [ardından] bu husûsda [konuda] bir müzâkere [toplantı] cereyân etmedi mi?

Ziyâ' Bey - Tabî`î, ne müzâkere cereyân edecek? O zamânki gazeteler `umûmiyetle [genellikle] bunu, millî tezâhür [millî bir belirti] `add [kabul] ediyorlardı. Efkâr-ı `âmme [halkın düşüncesi-kamuoyu] o yolda telakkî [kabul] ediyordu. Bir Merkez-i `Umûmî ne yapabilir? Hükûmet hakkında ta`kîbât [kovuşturma] yapacak değil ya.

Re'îs - Merkez-i `Umûmî'nin telkînâtı [öğretileri] bundan `ibâret demek. Efkâr-ı `umûmîye [halkın düşüncesine-kamuoyuna] karşı bir şey' yapamamak öyle mi?

Ziyâ' Bey - Tabî`î ona ta`alluk etmez [onunla ilişiği yok]. Merkez-i `Umûmî'nin vazîfesi taşra kulüblerini idâre etmek.

Re'îs - Fakat kendi arkadaşları ve böyle ileri gelen erkânı [adamları] öyle mühim [önemli] bir vak`ada bulunurlar da `alâkadâr olmaz olur mu ya?

Ziyâ' Bey - Onların fevkinde [üstünde] değil ki onları mu'âheze edebilsin [eleştirebilsin].

Re'îs - Fevkinde değil ise de arkadaşları. Hep bir noktaya hidmet [hizmet] edilmiyor mu? Ne için böyle oldu; ne sebebe mebnî [dayanarak] oldu? Esbâbı [sebepleri] hakkında bir kanâ`at [görüş] hâsıl etmek [oluşturmak] için bahs olunmuşdur.

Ziyâ' Bey - Esbâbı hakkında. Edirne'nin terki imzâ' edilecekmiş. Ahâlî verilmesin diye gitmişler; mürâca`at etmişler. Sonra galeyânda [çalkantılarda] hükûmet değişmiş.

Re'îs - Bu vak`alardan sonra mevki`-i iktidâra gelen hep İttihâd ve Terakkî kabineleri olduğundan onların ef`âl ve harekâtı [fiilleri ve hareketleri] tamâmıyla İttihâd ve Terakkî programına <*122Sa*> muvâfık [uygun] olduğuna ve bu programda Meclis-i `Umûmî'ce ihzâr [hazırlanmış] ve kongrenin mukarrerâtı cümlesinden [kararlarından] bulunduğuna binâ'en [dayanarak] makam-ı iddi`â Harb-i `Umûmî senelerinde vuku`a [meydana] gelen fecâyi`i [facıaları] İttihâd ve Terakkî'nin şahs-ı ma`nevîsi nâmına [manevi şahsına] `atf ediyor [dayandırıyor], ne dersiniz?

Ziyâ' Bey - Programlardan mütevellid [doğan] fecâyi` [facialar] varsa İttihâd ve Terakkî yalnız programdan mes'ûldür [sorumludur]. Çünki bir fırka demek, bir programı kabûl etmiş ve yalnız o râbıta [bağ] ile merbût [bağlanmış] olan efrâdın mecmû`u [toplamı] demekdir. Fırkanın a`zâsı [üyesi] için râbıta [bağ], dâ'imâ fırkanın programına rabt-ı kalb etmek [gönül bağlamak] ve programın maddelerini kabûl etmekdir. Onlar hâricinde aralarında başka bir irtibât [bağ] yokdur.

Re'îs - Fakat kendi Meclis-i `Umûmîsi a`zâsından bulunan Hey'et-i vükelâ'nın [bakanlar kurulunun] ef`âl ve harekâtı [fiilleri ve hareketleri] fırkanın programına [uygun] muvâfık olmazsa, yâhûd Meclis-i `Umûmî'ce tasvîbe [onaya] iktirân etmezse [sunulmazsa] tabî`îdir ki onu mu'âheze etmek [eleştirmek] veyâ kabineyi düşürmek lâzım gelmez mi?

Ziyâ' Bey - Efendim, Hey'et-i Vükelâ [bakanlar kurulu] Dîvân-ı `Âlî'ye [yüce divana] karşı mes'ûldür [sorumludur]. Onlar, nezâretleri [bakanlıkları] i`tibâriyle yapdıkları şey'lerden orada mes'ûl [sorumlu] olacaklar; fırkaya karşı mes'ûl değildirler.

Re'îs - Harekâtı programa muvâfık [uygun] olmazsa yâhûd programa idhâl edilmemiş bir husûsdan [konudan] dolayı efkâr ve harekâtı [fikir ve hareketleri] iyi görülmezse, tabî`î Meclis-i `Umûmî bu işi ta`kîb eder.

Ziyâ' Bey - Meclis-i `Umûmî nâzırların [bakanların] ef`âline [fiillerine], yapdıkları fi`illere bakmaz. Ne gibi maddelerin programa idhâl olunacağına, program maddelerinin kanûn hâline geçirilüb geçirilmediğine bakar.

Re'îs - İyi ya.

Ziyâ' Bey - Ona bakar. Yalnız programın kuvve-i teşrî`îye [kanun yapıcı-meclisler] tarafından taknîn edilmesine [kanuna konmasına], kanûn hâline geçirilmesine nigeh-bân [gözcü] olabilir. Yoksa bir nâzırın veyâ me'mûrların ef`âl-i cürmîyesi [suç olan fiilleri] fırkaya `â'id değildir. O, kanûna karşı mes'ûldür [sorumludur]. Devletin mahkemeleri var, kanunları var, onlara karşı mes'uldür. Fırkanın bir mevzû`u var, esâsâtı var, mevzû` olan esâsâtdan hârice çıkamaz; fırkanın yalnız bir gâyesi var: programını kanûn hâline geçirmek...

Re'îs - Peki, bir kabine, icrâ'âtı ile, memleketi birçok zararlara uğratsa, birçok fenâlıklar vücûde [meydana] getirse yine Merkez-i `Umûmî [genel merkez], kongresi bilmem nesi, bunlara hiçbir şey' yapamaz mı?

Ziyâ' Bey - Onlar, Meclis-i Meb`ûsân'dan Dîvân-ı `Âlî'ye [yüce divana] verilir.

Re'îs - Meclis-i Meb`ûsân hâl-i ictimâ`da bulunmasa [toplanmıyorsa]!..

Ziyâ' Bey - Tabî`î, hükûmeti ancak Meclis-i Meb`ûsân ıskat edebilir [düşürebilir], Meclis-i `Umûmî ıskat edemez ki...

Re'îs - Peki, bu ef`âlinden [fiillerinden] dolayı Meclis-i `Umûmî hiçbir teşebbüsde [girişimde] bulunmaz mı? Hiç olmazsa kongreye bir muhtıra vermez mi?

Ziyâ' Bey - Tabî`î, kongrede bütün şey'ler Re'îs-i `Umûmî [genel başkan] tarafından îzâh ediliyordu. Re'îs bir rapor okur, evvelki sene zarfında neler vuku`a [meydana] gelmiş, ne gibi kanûnlar yapılmış, bunları anlatırdı. ***<122Sl>***

Re'îs - Tabî`î, icrâ'âtında gördüğü fenâlıklardan da bahs ederdi.

Ziyâ' Bey - Bu, salâhiyeti [yetkisi] hâricinde idi. Çünki ondan bahs etmek Meclis-i Meb`ûsân'a `â'iddir.

Re'îs - Kabine İttihâd ve Terakkî'ye mensûb [bağlı] olduğu için onun nâmına hareket ediyor; demekdir. Ef`âl ve harekâtda [fiiller ve hareketlerinde] gördüğü seyyi'âtı [kötülükleri] tabî`î kongreye îzâh etmek lâzımdır.

Ziyâ' Bey - Kongrenin salâhiyeti [yetkisi] hâricindedir, kongre orada program için toplanır. Fırkanın meb`ûsları bi'l-âhare [daha sonra] yine İttihâd ve Terakkî'nin kabinesinin Dîvân-ı `Âlî'ye [yüce divana] verilmesi için mürâca`at etdiler, Dîvânîye meb`ûsu tarafından bir takrîr [önerge] verildi. Meclis-i Meb`ûsân onu kabûl etdi. Ve tahkîkata [araştırmalara] başlanıldı. Demek oluyor ki fırka vazîfesini îfâ' etmişdir [yapmıştır], kuvve-i teşrî`îye [kanun koyucu - meclisler] vazîfesini îfâ' etmişdir, vazîfe oraya devşirdi. Fırkanın ancak zümre-i teşrî`îyesi [kanun koyucu sınıfı-mebusları] vükelâyı [bakanları] mu'âheze edebilir [eleştirebilir]. Onlar hakkında istîzâh takrîri [soru önergesi-gensoru] verebilir, onları Dîvân-ı `Âlî'ye [yüce divana] sevk edebilirdi, bunu da yapmışdır. Fakat kongre yapmış olsa idi bir darbe-i hükûmet yapmış olurdu; Meclis-i `Umûmî yapsa yine bir darbe-i hükûmet olurdu, çünki kabineyi parlamento hâricinde ıskata [düşürmeye] çalışmak darbe-i hükûmetdir.

Re'îs - Meclis-i A`yân müzâkeresinde [toplantısında], mehâkim-i şer`îyenin [şerî mahkemelerin] `Adlîye'ye nakl edilmesi bahsi müzâkere olunurken [konuşulurken], a`zâdan [üyelerden] ba`zılarının istifsârı [soruları] üzerine, re'îs tarafından, Şeyhü'l-İslâm Efendi'den "bu mehâkimin [mahkemelerin] Dâ'ire-i Meşîhat'dan [şeyhülislâmlıktan] alınub `Adlîye'ye verilmesi dâ'ire-i `alîyelerinin haysiyetine halel vermez mi?" diye sorulduğu vakit "benim mütâla`amı [düşüncemi] sormayınız, fırka bunu böyle istiyor, tabî`î böyle olacak" demiş. Siz de gazetelerde görmüşsünüzdür. Bundan da istidlâl olunuyor [sonuç çıkarılıyor] ki kabine hey'eti fırkanın, gerek Meclis-i `Umûmî, gerek kongrenin mukarrerâtı hilâfında [kararlarına aykırı] hareket edemezmiş.

Ziyâ' Bey - Tabî`î, program hâricinde kanûn yapamazlar, kanûn yaparken programa tevfîk-i hareket [uygun hareket etmek] ve tab`iyet [bağlılık göstermek] mecbûriyetindedirler. Tabî`î, Şeyhü'l-İslâm Efendi de, a`zâ-yı tabî`îyedendir [doğal üyelerdendir], bu şey'e muhâlif olsalardı oraya gelir, îzâh

ve iknâ` ederlerdi ve kongre o sûretle karar vermezdi.

Re'îs - Kendisinin re'yi hilâfında [oyuna aykırı] olarak böyle...

Haydar Rif'at (Da`vâ Vekîli) - Gazete okunsun, Re'îs Paşa hazretleri.

Re'îs - Siz isticvâbât [ifade alma] esnâsında karışmayınız! (Ziyâ' Bey'e hitâben) Ne dersiniz?

Ziyâ' Bey - Bendenizin bildiğim, Şeyhü'l-İslâm Efendi kongreye gelse idiler, bunun muvâfık [uygun] olmadığını îzâh etse idiler, kongreyi iknâ` edebilirlerdi.. Salâhiyet-i `ilmîyeleri [ilmî yetkileri] vardır; bu da, bir `ilmî mes'eledir.

Re'îs - İşte iknâ` edememiş, kendi fikrini kabûl etdirememiş, Meclis-i A`yân'da izhâr etmiş [oluşturulmuş], "bu benim fikrim değil, fakat fırka böyle istiyor, böyle olacak" demiş.

Ziyâ' Bey - Eğer fırkayı iknâ` edememiş ise veyâhûd söylememiş *<123Sa>* ise, bendeniz, bunun `aleyhinde bulunduklarını görmedim, kongrede bunun `aleyhinde söz söylediklerini işitmedim... Bendeniz kongrede bulundum, Şeyhü'l-İslâm Efendi'nin bu madde `aleyhinde söylediğini işitmedim, mâdem ki `aleyhinde söylemediler, demek ki `aleyhinde değildiler.

Re'îs - Merkez-i `Umûmî [genel merkez] a`zâlarından [üyelerinden] mühim zevât [önemli kişiler] Teşkilât-ı Mahsûsa'da âmir sıfatıyla bulunmuşlar, Doktor Nâzım Bey, Doktor Bahâ'e'd-dîn Şâkir Bey, Rüsûhî Bey, Rızâ' Bey... Böyle Meclis-i `Umûmî a`zâsından mühim zevâtın Teşkilât-ı Mahsûsa'ya karışması, Merkez-i `Umûmî'nin mukarrerâtıyla [kararlarıyla] olmuşdur; deniliyor, ne dersiniz?

Ziyâ' Bey - Hayır, Merkez-i `Umûmî yalnız harb münâsebetiyle işlerin azalmasından dolayı a`zâdan isteyenlerin hidmet-i vatanîyede [askerlik hizmetinde] bulunmalarını muvâfık [uygun] görmüşdür ve serbestî [serbestliği] vermişdir. `Âtıf Bey, Nâ'il Bey, Rızâ' Bey gibi mühim zâtların, isteyenlerin hidmet-i vatanîyede bulunmalarına serbestî vermişdir. Fakat onların ne sûretle hidmet-i `askerîyeye gireceğini tabî`î kararlaşdırmamışdır.

Re'îs - Üçüncü Ordu Kumandan-ı sâbıkı [eski kumandanı] Vehîb Paşa Ermenilerin tehcîri İttihâd ve Terakkî kararıyla yapıldığını ve tehcîr edilen Ermenilerin emvâl-i metrûkesinden [terketmiş oldukları mülklerden] bir sülüsünün [üçte birinin] İttihâd ve Terakkî'ye alındığını ifâde-i tahrîrîyesinde [yazılı ifadesinde] beyân ediyor. Nasıl olduğunu anlatır mısınız?

Ziyâ' Bey - Aslı yokdur, böyle bir şey' işitmiş olabilir, eğer delîlleri varsa, o delîlleri göstersinler.

Re'îs - Ef`âl ve cinâyât-ı ma`lûme [bilinen fiiller ve cinayetlere] İttihâd ve Terakkî erkân-ı ma`lûmesinin [tanınmış adamlarının] iştirâki [katılması] dolayısıyla İttihâd ve Terakkî'nin şahs-ı ma`nevîsine `atf ediliyor [dayandırılıyor], bunu isbât içün de ba`zı delîller gösteriliyor, bunlardan birisi de İttihâd ve Terakkî erkânından [ileri gelenlerinden] ve bu ef`âlin [fiillerin] fâ`illerinden oldukları iddi`â olunan Tal`at Paşa, Enver, Cemâl, Doktor Nâzım, Doktor Rüsûhî, Doktor Bahâ'e'd-dîn Şâkir Beyler'in ve sâ'irenin firârları tahakkuk etdiği [anlaşıldığı] hâlde Meclis-i Meb`ûsân'da ve A`yân'da İttihâd ve Terakkî meb`ûsânından hiç kimse ne bir su'âl sormak, ne bir istîzâhda bulunmak [açıklama istemek], ne de ciddî bir teşebbüsde [girişimde] bulunmamak dolayısıyla İttihâd ve Terakkî'nin, bunların harekâtını muvâfık [uygun] gördüğü istidlâl olunuyor [sonucu çıkarılıyor], ne dersiniz?

Ziyâ' Bey - Meclis-i Meb`ûsân'da bunların Dîvân-ı `Âlî'ye [yüce divana] verilmesi karargîr olmuşdur [kararlaştırılmıştır], sonra mes'ûliyet-i müştereke [ortak sorumluluk]...

Re'îs - Bunların ef`âlinden [fiillerinden] dolayı değil, firârlarından dolayı... Bunların firârları mes-

mû` [haber alınmış] olduğu, te'eyyüd etdiği [doğru çıktığı] gibi niçün kaçırıldılar? diye hükûmete bir su'âl vâki` olmamış [sorulmamış].

Ziyâ' Bey - İttihâd ve Terakkî'den, Meclis-i `Umûmî'den isti`fâ edüb de kongre vücûde geldikden, bizim artık fırkanın teşkilâtı [örgütleri] ile `alâkamız kalmadıkdan sonra bunlar firâr etmişler. O zamân biz münferid [yalnız] ferdlerden `ibâret idik.

Re'îs - Meclis-i Meb`ûsân'da bulunan İttihâd ve Terakkî meb`ûsları da kalkmamışdı ya!

Ziyâ' Bey - Onu meb`ûslar bilir, bendeniz meb`ûs değilim.

Re'îs - Size sormak istediğim bunların böyle harekâtı [hareketleri] merkezce tasvîb edilmiş [onaylanmış] zehâbı [zarını] anlaşılıyor da onun içün. *<123Sb>*

Ziyâ' Bey - Hâyır, efendim, onlar İttihâd ve Terakkî infisâh [fesh] etdikden sonra, inhilâl etdikden [dağıldıktan] sonra gitmişler. Ondan sonra fırka mevcûd değil ki neye gitdiklerini sorsunlar?

Re'îs - Meb`ûsân da soramaz mı idi?

Ziyâ' Bey - Meb`ûsları bilemem.

Re'îs - Peki gidiniz. (Ziyâ' Bey mahkeme salonundan çıkarılır.) Rızâ' Bey'i getiriniz. (Rızâ' Bey getirilir.)

Re'îs - Rızâ' Bey! İttihâd ve Terakkî kabinesi İtalya harbini müte`âkib [ardından] isti`fâ etdiği zamân bu kabine a`zâsı [üyesi] Merkez-i `Umûmî [genel merkez]'de a`zâ mı idi?

Rızâ' Bey - Bilmiyorum, Paşa hazretleri, hâtırlayamıyorum, kaç senesinde?

Re'îs - Bunların sebeb-i isti`fâsı nasıl telakkî [kabul] olundu?

Rızâ' Bey - Kaç senesi idi? Paşam, hâtırlayamıyorum. İtalya harbinden sonra, zannederim, ki bendeniz Merkez-i `Umûmî'de [genel merkezde] değildim.

Re'îs - A`zâ [üye] olub olmadıklarını bilmiyor musunuz?

Rızâ' Bey - Bilmiyorum.

Re'îs - Bu zamâna kadar gelmiş olan İttihâd ve Terakkî'ye mensûb kabinelerin isti`fâları, re's-i kârdan çekilmeleri Meclis-i Millî'de ekseriyeti [çoğunluğu] gâ'ib [kayb] etdiğinden mi, yoksa ef`âl ve harekât [fiilleri ve hareketleri] İttihâd ve Terakkî Cem`iyeti'nce gayr-ı muvâfık [uygunsuz] görüldüğünden dolayı mı vuku`a [meydana] gelmişdi?

Rızâ' Bey - Bendeniz 329 senesinden sonra Merkez-i `Umûmî a`zâsı olmuşdum.

Re'îs - Fakat İttihâd ve Terakkî'ye mensûb idiniz.

Rızâ' Bey - `Arz edeyim, binlerce, yüz binlerce mensûbîn [üyeler] var. Tabî`î, her mensûb olan hükûmetin bütün ahvâline vukuf peydâ edemeyecekdir [durumlarını bilemeyecektir]. 329'dan sonra gelen kabinelerde, Merkez-i `Umûmî'ce öyle bir şey' yokdur, zannederim. Ekseriyeti [çoğunluğu] teşkil edemez [oluşturamaz], Meclis-i Meb`ûsân'da i`timâdı [güven] kazanamaz, yâhûd aralarında imtizâc [uyuşma] olamaz. Bendenizce bu sûretledir. Merkez-i `Umûmî ile bir münâsebet yokdur. Bendeniz böyle bir şey' hâtırlayamıyorum.

Re'îs - İttihâd ve Terakkî Cem`iyeti'nin müzâheret etdiği [yardım ettiği] kabinelerden hiçbirisi hâricin te'sîr [etkisi] veyâ tehdîdi ile çekilmediği hâlde Gâzî Muhtâr Paşa kabinesinin hâricin te'sîri ile, İttihâd ve Terakkî mensûbları [üyeleri] tarafından bi't-tazyîk [baskıyla] sukût etdirilmesi [düşürülmesinin] esbâbı [sebepleri] ne idi?

Rızâ' Bey - Bendeniz yok idim, zannediyorum, Paşa hazretleri, bilmiyorum.

Re'îs - Gerek Kâmil Paşa, gerekse Gâzî Muhtâr Paşa kabinelerini Balkan Harbini i`lân etmek içün tazyîk etmeleri [baskı yapmaları] İttihâd ve Terakkî Merkez-i `Umûmî'since nasıl telakkî [kabul] olundu?

Rızâ' Bey - Bendeniz Trabzon'da İttihâd ve Terakkî murahhası [delegesi] idim, bilmiyorum Paşa hazretleri, ben burada değildim, o târîhde Trabzon'da idim, buralarda değildim.

Re'îs - Orada şu`beniz vardı ya! Orada ne sûretle telakkî [kabul] olundu?

Rızâ' Bey - Hiç... Kabine değişir, haberi gelir, kabine değişir, haberi gider. *<124Sa>*

Re'îs - Bir vak`a-yı mühimme [önemli bir olay] olmuş, ma`lûm [biliyorsunuz] ya, gazeteler falân yazmışlardı. Size telgraflar elbette `aks etdirmişdir [olayı yansıtmıştır]. Oradaki şu`bece ne sûretle telakkî [kabul] olunmuşdur?

Rızâ' Bey - Ne gibi?

Re'îs - Böyle İttihâd ve Terakkî erkân-ı mühimmesinden [önemli adamlarından] ba`zı zevât [kişiler] bulunduğu hâlde kabine tazyîk edilir [baskı yapılır], sukût etdirilir [düşürülür]...

Rızâ' Bey - Bendenizin işitdiğim Edirne'yi terk ediyorlarmış, buna Edirne'yi almak içün çalışıyorlardı. Midye-Enoz hattında mu`âhede [antlaşma] yapılıyormuş, bunlar buna râzı olmamışlar. Trabzon'da vâki` olan bu kadardır.

Re'îs - Peki, böyle bir tazyîk icrâ'sı [baskı yapılması] lâzım gelir mi?

Rızâ' Bey - Gelemez.

Re'îs - Nasıl telakkî [kabul] olunur?

Rızâ' Bey - Onu bilemem ki...

Re'îs - Nasıl telakkî [kabul] olundu, ya`nî böyle erkân-ı mühimme-i İttihâdın [İttihâdın önemli adamlarının] bu yolda hareketleri sizin şu`benizde –ki mühim [önemli] bir şu`bedir– ne yolda te'sîr [etki] etmişdir? Takdîr [beğendiniz] mi etdiniz? Takbîh [beğenmediniz] mi?

Rızâ' Bey - Geçmiş zamân, bilmiyorum ki ne sûretle telakkî [kabul] etdik?.. Yalnız hâtırımda kalan Midye-Enoz hattını kabûl etmedik, Edirne'ye gitdiğimizi hâtırlıyorum. Başka bir şey' bilmiyorum. O vakitki hissiyâtım ne merkezde idi? Şimdi onu takdîrden [değerlendirmekten] `âcizim, bilmiyorum ki...

Re'îs - Bu vak`alardan [olaylardan] sonra gelen kabineler bilâ-istisnâ [istisnâsız] İttihâd ve Terakkî erkânından [ilerigelenlerinden] ve hattâ Meclis-i `Umûmî a`zâsından [üyesinden] bulundukları cihetle [sebeple] bu kabinelerin ef`âl ve harekâtı [fiilleri ve hareketleri] tamâmiyle İttihâd ve Terakkî programına muvâfık [uygun] olduğuna ve bu programda Merkez-i `Umûmî'nin ihzârâtı [hazırladıklarından] ve kongrenin mukarrerâtı cümlesinden [kararlarından] bulunduğuna binâ'en [dayanarak] makam-ı iddi`â bu son senelerde vuku`a [meydana] gelen fecâyi`i [facialarî] İttihâd ve Terakkî'nin şahs-ı ma`nevîsine `atf ediyor [dayandırıyor], ne dersiniz?

Rızâ' Bey - Re'îs Paşa hazretleri bir kerre hükûmetle fırkayı ayırmak lâzım gelir, yapdıkları program diyorsunuz. Bizim programımızı geçenlerde Trabzon tehcîri mes'elesinde bendeniz takdîm etmişdim [söylemiştim]. Orada da bir kanûn şekline koymak istediğimiz mes'eleler var, hükûmet kanûn yapar ve onu Meclis-i Meb`ûsân'a verir. Oradaki fırkaya kabûl etdirir. O, kanûn olur. Sonra hükûmet bir de icrâ' [yürütme] kuvvetini hâ'izdir [sahiptir]. Orada biz karışamayız.

Re'îs - İşte o kanûnların tatbîkatından [uygulamalarından] tahaddüs etmiş [meydana gelmiş] olan bütün ef`âli [filleri] İttihâd ve Terakkî'nin şahs-ı ma`nevîsine `atf ediyorlar [dayandırıyorlar].

Rızâ' Bey - O kanûnların tatbîkatı [uygulamaları] değil ki. Daha bir takım elde kanûnlar vardır. Bizim istediğimiz kanûnlardan belki yüzde birini çıkaramamışızdır. Meselâ; dört senedir uğraşıyoruz Komün kanûnu var, Nâhîye kanûnu, hâlâ muvaffak olub meydâna çıkaramamışızdır. Ya`nî İttihâd ve Terakkî Meclis-i `Umûmî'sinde, yâhûd Merkez-i `Umûmî'sinde kanûn yapmaz ki. Kendisi yapmaz ki... Bir program yapar, onu hükûmetine verir. Hükûmet de Meclis-i Meb`ûsân'dan geçirir.

Re'îs - O programla hareket eden kabinenin ef`âl ve harekâtı [fiilleri ve hareketleri] İttihâd ve Terakkî'nin şahs-ı ma`nevîsine `atf olunuyor [dayandırılıyor].

Rızâ' Bey - Bendeniz bilmiyorum. Her hâlde mes'ûliyet [sorumluluk] sandalyesine *<124Sl>* oturan zevât [kişiler] oraya `â'id değildir. Sırf oraya değildir; şahsa `â'iddir. Bu gün her harekât fırkaya `atf edilmez [dayandırılamaz], bugün her harekât bir `add [kabul] edilmez, Paşa hazretleri. Çünki o, mes'ûliyet sandalyesine oturmuşdur. Artık mes'ûliyeti der-`uhde etmişdir [üstlenmiştir]. Ona müdâhale edilemez ki.

Re'îs - Merkez-i `Umûmî [genel merkez] a`zâsından [üyesinden] Doktor Nâzım, Doktor Bahâ'e'd-dîn Şâkir, Doktor Rüsûhî ve `Âtıf ve Nâ'il Beyler'le siz vilâyâtda [vilayetlerde] Teşkilât-ı Mahsûsa işlerine müdâhale etdiğinizden bu erkân-ı mühimmenin [önemli adamların] bi'l-fi`il bu işlerde bulunması Merkez-i `Umûmî'nin de mutlaka tasvîbine [onayına] iktirân etmiş [sunulmuş] `add [kabul] olunuyor, ne dersiniz?

Rızâ' Bey - Paşa hazretleri, mükerreren [tekrar tekrar] `arz etdim [söyledim]. Bendeniz Trabzon'a gitdim ve harbe iştirâk etmek [katılmak] emelimdi, gâyemdi. Bütün harekâtım burada Trabzon tehcîri mes'elesinde de tedî olundu. `Arz etmişdim. Bendeniz orada harb etdim ve bu harb ma`a't-te'essüf [ne yazık ki] medâr-ı ithâmım [suçlanmama sebep] oluyor. `Avnî Paşa da geldi söyledi. İki erkân-ı harbı da geldi, söyledi. Benim teşkil etdiğim [kurduğum] kıt`a orada, cebhe-yi harbde harble meşgûl olmuşdur.

Re'îs - Zât-ı `âlînizin harekât-ı husûsîyesini [özel hareketlerinizi] sormuyorum. Şimdi böyle İttihâd ve Terakkî Merkez-i `Umûmî'sine ve Meclis-i `Umûmî'sine mensûb [üye] olan zevât-ı mühimmenin [önemli kişilerin] Teşkilât-ı Mahsûsa'da bi'l-fi`il âmir sıfatıyla ve suver-i sâ'ire [değişik sıfatlar] ile bulunmaları Merkez-i `Umûmî'nin re'yi [görüşü] ile olmuşdur. Bu teşkilât Merkez-i `Umûmî'nin tasvîbine [onayına] iktirân etmişdir [sunulmuştur]; deniliyor.

Rızâ' Bey - Bendeniz onu `arz ediyorum ki şimdi kendi harekâtımdan...

Re'îs - Siz yalnız kendi harekâtınızı anlatıyorsunuz.

Rızâ' Bey - Evet, şimdi evvelâ şahsımdan başlıyorum. Kendi harekâtımı `arza [söylemeye] mecbûrum. Bendenizin harekâtımı ne kadar arzû buyurursanız o kadar ta`mîk buyurursunuz [sorguyu derinleştirmiş olursunuz]. Bendenizin ne tehcîr ile, ne taktîl [katliam] ile bir münâsebetim yokdu. Nâ'il Bey orada kâtib-i mes'ûl [parti sekreteri] idi. Karışmış, karışmamış; o da hey'et-i muhteremelerince [saygı değer kurulca] icrâ' edilen [yürütülen] tahkîkat [araştırmalar] netîcesinde tebeyyün etmişdir [anlaşılmıştır]. Doktor Nâzım Bey ile Teşkilât-ı Mahsûsa'da bulunuşum bir hidmet-i vatanîyedir [vatan hizmetidir] Paşa hazretleri. Biz zannetdik ki, harb oluyor; hepimiz gücümüzün yetdiği kadar bu dev-

lete, bu millete, bu vatana hidmet [hizmet] edelim. Herkes elinden geldiği kadar, `aklının erdiği işlere teşebbüs etmişdir [girişmiştir]. Şimdi bugün ahvâl [durumlar] ma`a'-l-esef [ne yazık ki] öyle bir vaz`iyete getiriyor ki: Teşkilât-ı Mahsûsa Merkez-i `Umûmî'nin emri altında bütün cinâyetleri icrâ'ya vâsıta olmuş. Bendeniz buna cevâb bulub veremeyeceğim Paşa hazretleri.

Re'îs - Sizin müdâfa`a etdiğiniz cihet [taraf], geçende söylediğiniz gibi harb vazîfesiyle mükellef [yükümlü] olan Teşkilât-ı Mahsûsa'dır. Hâlbuki diğer bir Teşkilât-ı Mahsûsa olduğunu söylemişdiniz. Bizim anlamak istediğimiz ve su'âl etdiğimiz bu Teşkilât-ı Mahsûsa'dır.

Rızâ' Bey - Efendim. Onu da bendeniz o gün hissim olarak `arz etdim [söyledim]. Hattâ bendenizin tabî`atıyla Trabzon ahvâline vukufum vardır [durumlarını biliyorum]. O noktadan `arz etmişdim. Buraya bir jandarma mülâzımı gelmişdi; jandarma alay kumandanından şikâyet ediyordu. Onun burada söylemiş olduğu lakırdılar *<125Sa>* bendenize bu fikri vermişdi. Biliyorsunuz ki (Samaroksa)'da mı nerede, Ermeni tehcîri için gitdiği vakit o zamân alay kumandanı tekrar oraya başı bozuklardan adamlar göndermiş. Bendeniz ondan intikal [nakl] ederek o gün hissimi, fikrimi `arz etmişdim.

Re'îs - İşte bu hikâye etdiğiniz gibi diğer cihetlerde [yönleriyle] de `aynı teşkilât varmış. Binâ'en-`aleyh o teşkilâtı idâre eden de Bahâ'e'd-dîn Şâkir Bey, buradan Doktor Nâzım Bey ve arkadaşları...

Rızâ' Bey - Ne sûretle isterseniz yemin ederim ki buradan kimse müdâhale etmemişdir. Merkez-i `Umûmî [genel merkez]'nin bu işlerle `alâkası yokdur. İstirhâm ederim [rica], ta`mîk ediniz [derinlemesine araştırınız]. Emîn olunuz ki yokdur.

Re'îs - Ta`mîke çalışırız. Üçüncü Ordu Kumandan-ı sâbıkı [eski kumandanı] Vehîb Paşa Ermenilerin tehcîri İttihâd ve Terakkî'nin kararıyla yapıldığını ve tehcîr edilen Ermenilerden alınan emvâl-i metrûkelerden [terkedilmiş olan mülklerden] hâsıl olan [meydana gelen] mebâliğden [paralardan] bir sülüsünün [üçte birinin] İttihâd ve Terakkî'ye alındığını ifâde-i tahrîrîyesinde [yazılı ifadesinde] beyân ediyor. Ne dersiniz?

Rızâ' Bey - Biliyorsunuz ki Paşam...

Re'îs - Bunu okunduğu vakit neden dinlemediniz?

Rızâ' Bey - Okunduğu vakit dinledim ve cevâbımı o vakit `arz etmişdim.

Re'îs - Şimdi burada tekrar ediniz. Yine söylemeniz lâzım.

Rızâ' Bey - İttihâd ve Terakkî hiçbir vakit bir kimsenin mâlına göz dikerek, hayâtını ifnâ' [yok] ederek sâhib-i servet olmak istemez. Görüyorsunuz bütün muhâkemede de şey' ediliyor, esnâf cem`iyetleri için İttihâd ve Terakkî mes'ûl [sorumlu] `add [kabul] ediliyor, İttihâd ve Terakkî ithâm buyuruluyor [suçlanıyor]. Dört yüz bin lira temettu` [kâr] hâsıl olmuş [meydana gelmiş], İttihâd ve Terakkî bunu cebine, kesesine koymamış Paşa hazretleri. Tutmuş, bunu vakıf yapmış. İttihâd ve Terakkî mevcûdu varmış, Teceddüd Fırkası'na devr etmiş, cebine koymamış. İttihâd ve Terakkî Merkez-i `Umûmî'si ne menâfi`-i şahsîyesi [şahsî menfaatları] için, ne de menâfi`-i `umûmîyesi [cemiyetin menfaatları] için çalışmamış; ancak bu vatana, bu memlekete hidmet [hizmet] etmek emeliyle çalışmışdır. Bunlar bizim hüsn-ü niyetimize [iyi niyetimize] haml edilmiyor [dayandırılmıyor]. Ma`a't-te'essüf [ne yazık ki] geliyor, dolaşıyor, sû'-i niyete [kötü niyetimize] haml olunuyor [dayandırılıyor]. Vehîb Paşa bunu hangi kanâ`atle [görüşle] söylemiş ise, çok ricâ ederim ve efendimizden de istirhâm [rica] ederim,

gelsin, bu kanâ`atini bize teblîğ etsin [söylesin], anlayalım. Biz, bu mülkün sa`âdet ve selâmeti içün çalışmışız. Bugün bir haydud ocağı gibi telakkî [kabul] ediliyor.

Re'îs - Ef`âl ve cinâyât-ı ma`lûmenin [herkesce bilinen fiil ve cinayetlerin] İttihâd ve Terakkî şahs-ı ma`nevîsine `atf edildiğini [dayandırıldığını] isbât içün bir delîl daha gösteriyorlar. Bu ef`âlin [fiillerin] fâ`illeri oldukları iddi`â edilen Tal`at Paşa, Enver, Cemâl ve Doktor Nâzım, Bahâ'e'd-dîn Şâkir ve Rüsûhî beyler ve sâ'irenin firâr etdikleri tahakkuk etdiği [anlaşıldığı] hâlde Meclis-i Meb`ûsân'da İttihâd ve Terakkî mensûb [üye] meb`ûslardan hiçbirisi ne bir su'âl, ne bir istîzâhda [açıklama istemede] bulunmadığı cihetle [sebeple] İttihâd ve Terakkî bunların harekâtını hoş görmüş, iyi görmüş, tasvîb etmiş [onaylamış] gibi telakkî [kabul] olunuyor; öyle mi?

Rızâ' Bey - Paşa hazretleri, iki yüz üç yüz kişilik bir Millet Meclisi, bunlar, elli bin kişiye vekâlet etmek üzere ayrılmış, birçok gayretlerle meydâna gelmiş meb`ûslardır. Bu kadar ef`âl-i cinâ'îyeyi [cinayet fiillerini] nasıl olabilir de hoş görürler. Ben bunu bilmiyorum. Bunu bendenizin `aklım almıyor.

Re'îs - Böyle mühim [önemli] bir vak`a [olay] içün hiç olmazsa bir su'âl vâki` olmalı [sorulmalı] değil mi idi? *<125SI>*

Rızâ' Bey - Bilmiyorum. Bendeniz meb`ûs değildim. Sordular mı, sormadılar mı, müzâkere [konuşma] geçdi mi geçmedi mi bilmiyorum. Bendeniz Meclis-i Meb`ûsân'da değildim.

Re'îs - Peki gidiniz. (Rızâ' Bey götürülür, Tal`at Bey getirilir.)

Re'îs - Tal`at Bey! Merkez-i `Umûmî [genel merkez] a`zâsından [üyesinden] maznûnîn-i hâzıradan [hazır olan sanıklardan] başka kimler vardı?

**Tal`at Bey** - Merkez-i `Umûmî a`zâsından bizimle berâber Bahâ'e'd-dîn Şâkir Bey, Doktor Nâzım Bey, Doktor Rüsûhî Bey var.

Re'îs - Bunlar gıyâben [kendileri olmaksızın] muhâkeme ediliyor.

Tal`at Bey - Evet, başka yok efendim.

Re'îs - İttihâd ve Terakkî kabinesi İtalya harbini müte`âkib [ardından] isti`fâ etdiği zamân bunların erkânı [ilerigelenleri], a`zâları Meclis-i `Umûmî'de a`zâ mı idi?

Tal`at Bey - Efendim bendeniz o vakit İzmir'de idim.

Re'îs - Bilmiyor musunuz?

Tal`at Bey - Evet efendim.

Re'îs - Bu zamâna kadar gelmiş olan İttihâd ve Terakkî kabinelerinin isti`fâ edüb çekilmeleri Meclis-i Millî'de ekseriyeti [çoğunluğu] gâ'ib [kayb] etmesinden mi; yoksa bunların harekâtı İttihâd ve Terakkî programına gayr-ı muvâfık [uygunsuz] görüldüğünden mi vâki` olmuşdur? Bilmiyor musunuz?

**Tal`at Bey** - Efendim Meclis-i Millî'de bulunmadım. Meb`ûs değildim. Merkez-i `Umûmî [genel merkez]'de de a`zâ [üye] değildim. Ve İstanbul'da da bulunmadım. Şu i`tibârla bu hareketler hakkında bir fikrim yok.

Re'îs - İttihâd ve Terakkî fırkası veyâ İttihâd ve Terakkî Cem`iyeti'nin müzâheretine [yardımına] mazhar [sebep] olmuş kabinelerden hiçbirisi hâricin tehdîd veyâ tazyîkiyle [baskıyla] çekilmediği hâlde Gâzî Muhtâr Paşa kabinesinin İttihâd ve Terakkî mensûbları [üyeleri] tarafından bi't-tazyîk [baskıyla] sukût etdirilmesi [düşürülmesi] esbâbını [sebepleri] biliyor musunuz?

Tal`at Bey - Anlamadım.

Re'îs - Gâzî Muhtâr Paşa kabinesinin bi't-tazyîk [baskıyla] sukût etdirilmesi [düşürülmesi] esbâbını [sebepler] biliyor musunuz?

**Tal`at Bey** - Ma`lûmâtım [bilgim] yok efendim.

Re'îs - İttihâd ve Terakkî'ce gerek Gâzî Muhtâr Paşa, gerekse Kâmil Paşa kabinelerinin Balkan Harbini i`lâna icbâr edilmelerinin [zorlanmalarının] Merkez-i `Umûmî'ce nasıl telakkî [kabul] olunduğunu tabî`î bilirsiniz. Söyler misiniz?

**Tal`at Bey** - Efendim bendeniz İzmir'de bulunuyordum. Geçen celsede de `arz etmişdim [söylemiştim]. 329 kongresinde İstanbul'a geldim.

Re'îs - Bu kabinelerden sonra mevki`-i iktidâra [iktidar makamına] gelen İttihâd ve Terakkî kabinelerinin ef`âl ve harekâtı [fiilleri ve hareketleri] tamâmiyle İttihâd ve Terakkî kongresinin ve Meclis-i `Umûmî'sinin mukarrerâtına [kararlarına] muvâfık [uygun] olduğundan dolayı bunların harekâtındaki fenâlıkları makam-ı iddi`â İttihâd ve Terakkî'nin şahs-ı ma`nevîsine `atf ediyor [dayandırıyor]; ne dersiniz?

Tal`at Bey - Lütfen îzâh buyurunuz, anlamadım.

Re'îs - Ya`nî Kâmil Paşa kabinesinin sukûtundan [düşmesinden] sonra gelen kabineler *<126Sa>* hep İttihâd ve Terakkî'ye mensûb [üye] kabineler olduğu içün harb senelerinde bu kabinelerin ef`âl ve harekâtında vuku`a [meydana] gelen harekât-ı nâ-lâyıka [millete layık olamayan hareketler] İttihâd ve Terakkî'nin şahs-ı ma`nevîsine `atf ediyorlar [dayandırıyorlar]. İddi`ânâmede de tabî`î dinlediniz idi.

**Tal`at Bey** - Efendim İttihâd ve Terakkî kabineleri Meclis-i Meb`ûsân'a karşı mes'ûldür [sorumludur]. İttihâd ve Terakkî fırkasının şahs-ı ma`nevîsi bu mes'ûliyete ne derece iştirâk etdiğini [katıldığını] ta`yîn edemem, kabinelerin yolsuzlukları Meclis-i Meb`ûsân'a karşıdır ve ancak Meclis-i Meb`ûsân tarafından mu'âheze edilebilir [eleştirilebilir]. İttihâd ve Terakkî kabineleri de tabî`î fırkaya istinâd ediyor [dayanıyor] ve fırkanın da Meclis-i Meb`ûsân'da bir grubu vardır. Esâs i`tibâriyle de bir Meclis-i Meb`ûsân vardır. Bi't-tab` grubun hâricinde de ba`zı müstakil [bağımsız] veyâ muhâlif a`zâlar vardır. İttihâd ve Terakkî kabinelerinin bir kusûru, bir kabâhati, fenâ bir hareketi var ise Meclis-i Meb`ûsân tarafından tenkîd veyâ mu'âheze edilmek [eleştirilmesi] îcâb eder. Şu i`tibârla İttihâd ve Terakkî'nin şahs-ı ma`nevîsi icrâ'-yı hükûmet eden kabinelerin harekâtından o kadar mes'ûl olmamak lâzım gelir. Yalnız mevki`-i iktidârda [iktidar makamında] bulunan ve herhangi bir fırkaya istinâd eden [dayanan] hükûmetin icrâ'âtı muvâfık [uygun] değilse veyâhûd o icrâ'âtında muvaffak olamıyorsa onun en büyük mi`yârı [ölçüsü] vicdân-ı `âmmedir [umumun-kamunun vicdanıdır]. O hâlde bu partiler ikinci bir intihâbda [seçimde] mevki`-i iktidârı [iktidar makamını] gâ'ib [kayb] ederler. Şu i`tibârla diğer bir parti mevki`-i iktidâra gelir.

Re'îs - Teşkilât-ı Mahsûsa'da İttihâd ve Terakkî erkân-ı mühimmesinden [önemli adamlarından] Doktor Bahâ'e'd-dîn Şâkir, Doktor Nâzım, Rüsûhî ve Nâ'il ve `Âtıf beyler bulundukları içün bundan Teşkilât-ı Mahsûsa'nın Merkez-i `Umûmî'ce [genel merkezce] tasvîb edildiğini [onaylandığını] istinbât ediyorlar [manasını çıkarıyorlar]. Ne dersiniz?

**Tal`at Bey** - Bu, kat`îyen gayr-ı vâriddir [düşünülemez]. Geçen def`a da `arz etmişdim [söylemiştim]. Devletin menâfi`-i `âlîyesi [yüce menfaatları] mevzû`-u bahs olmuş, Harbîye Nezâreti'ne merbût [bağlı] bir şu`be-i `askerîye, bir maksad-ı `askerînin istihsâli [meydana gelmesi] içün İttihâd ve Terakkî'-

nin teşkilât-ı muntazamasını [düzenli örgütlerini] nazar-ı dikkate almış ve mürâca`at etmiş. Ve `aynı zamânda bunun ne kadar meşrû` ve âşikâr [kanunî ve açık] bir hareket olduğu da Harbîye Nezâreti tarafından Dâhilîye Nezâreti'ne resmen vuku` bulan [gerçekleşen] mürâca`atdan anlaşılıyor. Merkez-i `Umûmî vatanın selâmeti nâmına kendisine vâki` olan bu mürâca`atı is`âf etmiş [kabul edip yerine getirmiş]. Kendi teşkilâtına mensûb olan ba`zı merkezlere ancak bir delâlet [yol gösterme], tavassut [aracılık] mâhiyetinden [niteliğinden] çıkmayan bir iş`ârda [haberde] bulunmuş, ba`zı merkezler de buna göre tevfîk-i hareket [uygun hareket] etmişler. Hâlbuki İttihâd ve Terakkî, yine evvelce `arz etdim, Merkez-i `Umûmî veyâhûd fırka hiçbir sûretde kendi nâmına falân veyâhûd falânın bir vazîfe der-`uhde etmesi [üstlenmesi] hakkında bir karar ittihâz etmiş [vermiş] değildir. Eğer İttihâd ve Terakkî fırkasına mensûb [üye] mes'ûl [sorumlu] a`zâdan [üyeden] biri bizim tavsîyemizin hâricinde herhangi bir vazîfe kabûl etdiği müddetce mugâyir-i kanûn [kanunsuz] veyâhûd herhangi mes'ûliyet-i kanûnîyeyi [kanunî sorumluluğu] bihakkın [hakkıyla] müstelzim [yapılması gereken] bir fi`ilde bulunmuş ise bu fi`ilden mütevellid [doğan] mes'ûliyet [sorumluluk] doğrudan doğruya onun şahsına `â'iddir. Şu îzâhâta nazaran İttihâd ve Terakkî'nin devletin herhangi bir dâ'iresiyle teşrîk-i mesâ`î [işbirliği] etdiği farz edilemez.

Re'îs - Erkân-ı mühimmesi [önemli adamları] bi'l-fi`il iştirâk etmiş [katılmış], meselâ Merkez-i `Umûmî a`zâsının dört beş dânesi iştirâk etmiş. *<126Sl>*

**Tal`at Bey** - Merkez-i `Umûmî a`zâlarından dört beş dânesinin iştirâk etdiğini [katıldığını] bilmiyorum. Yalnız Merkez-i `Umûmî a`zâlarından üç kişi vazîfe der-`uhde etmişler [üstlenmişler] ve tekrar ediyorum, kat`îyen Merkez-i `Umûmî, her ne sûretle olursa olsun, onların bir vazîfe der-`uhde etmeleri [üstlenmeleri] hakkında bir karar vermemişdir. Şu hâlde eğer böyle bir karar varsa lütfen isbât buyurunuz.

Re'îs - Evrâk meydânda olsa idi belki bulunurdu. Fakat evrâk aşırılmış olduğu içün kararları henüz elde edilememiş, yalnız Doktor Nâzım Bey, Bahâ'e'd-dîn Şâkir Bey, **Rızâ'** Bey, `Âtıf Bey bunlar Merkez-i `Umûmî'niz [genel merkeziniz] a`zâlarından [üyelerinden] bulunduğu eclden [sebeple]...

**Tal`at Bey** - Efendim aslâ ve kat`îyen `alâkası yokdur. Bunların şahsî hareketleri doğrudan doğruya şahsî sûretle der-`uhde etdikleri [üstlendikleri] vazîfedir. İttihâd ve Terakkî ile aslâ ve kat`îyen `alâkası yokdur. Eğer bunlar, şahsî hareketlerinden dolayı mes'ûliyet-i kanûnîyeyi [kanunî sorumluluğu] müstelzem [gerektiren] bir fi`ilde bulunmuşlarsa mes'ûliyetin doğrudan doğruya bunların şahıslarına teveccüh etmesi [yöneltilmesi] lâzım gelir.

Re'îs - İttihâd ve Terakkî kabinesinin ef`âl ve harekâtı [fiileri ve hareketleri] Merkez-i `Umûmî'ce, İttihâd ve Terakkî Cem`iyeti fırkasınca tasvîb edildiğine [onaylandığına] bir delîl daha gösteriyorlar. Bu ef`âlin [fiillerin] fâ`illerinden oldukları iddi`â olunan Tal`at Paşa, Enver Bey, Cemâl Bey, Doktor Nâzım Bey, Bahâ'e'd-dîn Şâkir Bey ve sâ'irenin firâr etdikleri tahakkuk eylediği [anlaşıldığı] hâlde, Meclis-i Meb`ûsân'da İttihâd ve Terakkî meb`ûslarından hiçbirinin ne bir su'âl ve ne de bir istîzâh [açıklama istemek] sûretiyle hiçbir teşebbüsde [girişimde] bulunmaması, işrâb ediyor [üstü kapalı olarak gösteriyor] ki bunların kararları ve harekâtı İttihâd ve Terakkî fırkasınca hoş görülmüş ve muvâfık [uygun] `add [kabul] edilmiş.

**Tal`at Bey** - Evvel emirde [öncelikle] bunların firâr etdikleri zamân Merkez-i `Umûmî yokdu. Çünki teşekkül eden [kurulan]...

Re'îs - Merkez-i `Umûmî'yi sormadım. İttihâd ve Terakkî fırkasına mensûb [üye] meb`ûsların...

Tal`at Bey - İttihâd ve Terakkî fırkasına mensûb meb`ûsların, eğer bu husûsda bir müsâmahaları varsa, doğrudan doğruya onların şahıslarına teveccüh eder [aittir].

Re'îs - Hey'et-i `umûmîyeleri [genel kurulları] fırkayı teşkil etdiği [kurduğu] içün bu harekât fırkaca da tasvîb olunmuşdur [onaylanmıştır]; deniliyor.

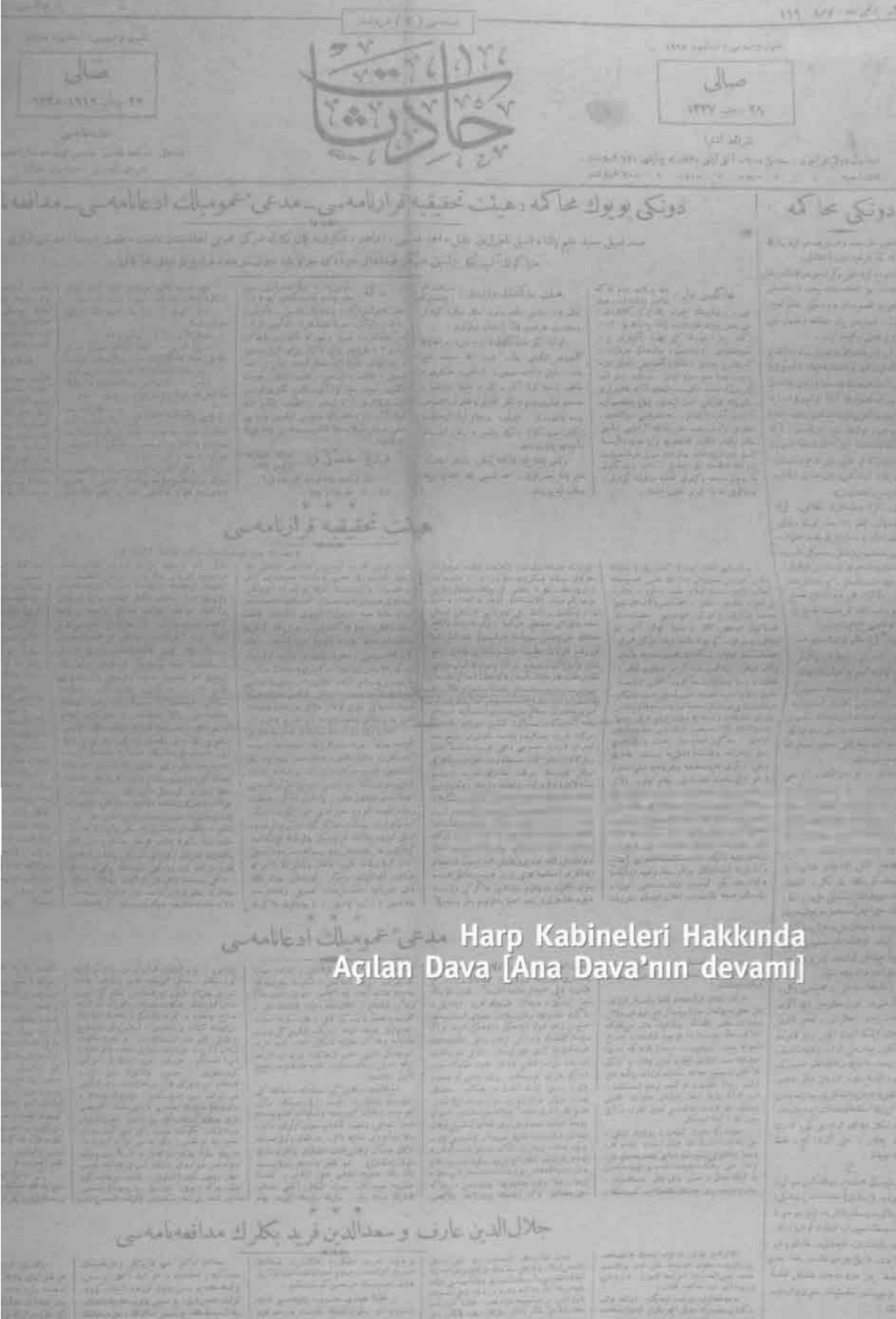
Tal`at Bey - İttihâd ve Terakkî'nin hiçbir sûretle bu hareketi tasvîb etmesi mümkün değildir. Bendeniz onların firârlarını işitdiğim zamân takbîh etdim [onaylamadım-beğenmedim].

Re'îs - Vakit dar olduğu içün bu kadar kâfî [yeterli]. Pazâr ertesi sâ`at birde.

Muhâkemenin Hitâmı [sonu]

Sâ`at	Dakîka
3	30

Dîvân-ı Harb-i `Örfî Zabıt Hey'eti Âmiri
`Âbidin Dâver

Harp Kabineleri Hakkında Açılan Dava [Ana Dava'nın devamı]

29 Nisan 1919 tarihli *Hâdisât* gazetesinde
"Dünkü Büyük Muhâkeme: Heyet-i Tahkîkiye
Kararnâmesi - Müdde-i Umumîlik
İddianamesi - Müdafanâme..." başlığı.

Re'îs: **Ferîk Mustafâ Nâzım Paşa**
A`zâ: **Mîrlivâ' Zekî Paşa, Mîrlivâ' Mustafâ Paşa, Mîrlivâ' `Alî Nâzım Paşa, Mîralay Receb Ferdî Bey**
Müdde`î-i `Umûmî [savcı]: **Mu`âvinlerden Ferîdûn Bey**

BİRİNCİ MUHÂKEME*

Salı: 3 Hazîrân 1335

Muhâkemesi İcrâ' Edilen [yürütülen] Maznûnların [sanıkların] Esâmîsi [isimleri]: **Sa`îd Halîm Paşa, Hayrî Efendi, Mûsâ Kâzım Efendi, Halîl Bey, Ahmed Nesîmî Bey, İsmâ`îl Canbolat Bey, `Abbâs Halîm Paşa, İbrâhîm Bey, `Alî Münîf Bey, Şükrü Bey, Mustafâ Şeref Bey, Kemâl Bey, Hâşim Bey, Rif`at Bey**

Gıyâben [kendileri olmaksızın] Muhâkemesi İcrâ' Edilen [yürütülen] Maznûnların [sanıkların] Esâmîsi [isimleri]: **Tal`at Paşa, Enver Efendi, Cemâl Efendi, Doktor Nâzım Bey**

Birinci Celse

Sâ`at	Dakîka
2	10

Re'îs - (Mûsâ Kâzım Efendiye hitâben) Zât-ı `âlîniz müsinn bulunduğunuz [yaşlı olduğunuz] için kıyâm buyurmadan [ayakta durmadan] söz söyleyin. İsm-i `âlîniz?

(*) *Takvîm-i Vekayi*, Nr. 3571, S. 127-140; Birinci Muhâkeme, 3 Hazîrân 1335.

Esbak Şeyhü'l-İslâm Mûsâ Kâzım Efendi - Mûsâ Kâzım.
Re'îs - Peder-i `âlîniz?
Mûsâ Kâzım Efendi - İbrâhîm.
Re'îs - Sinn-i `âlîniz [yaşınız]?
Mûsâ Kâzım Efendi - Elli sekiz.
Re'îs - Maskat-ı re'siniz [doğum yeriniz]?
Mûsâ Kâzım Efendi - Tortum.
Re'îs - Mahall-i ikametiniz?
Mûsâ Kâzım Efendi - Cerrâh Paşa.
Re'îs - Me'mûriyet-i hâzıranız [şu an bulunduğuz memurluk]?
Mûsâ Kâzım Efendi - A`yân. ***<127Sb>***
Re'îs - Me'mûriyet-i sâbıkanız [eski memuriyetiniz]?
Mûsâ Kâzım Efendi - Şeyhü'l-İslâm.
Re'îs - (Rif`at Bey'e hitâben) Zât-ı `âlînizin ism-i `âlîniz?
A`yân Re'îs-i esbakı [eski başkanı] Rif`at Bey - Rif`at.
Re'îs - Peder-i `âlîniz?
Rif`at Bey - Hâcı Ahmed.
Re'îs - Sinn-i `âlîniz [yaşınız]?
Rif`at Bey - Altmış iki.
Re'îs - Maskat-ı re'siniz [doğum yeriniz]?
Rif`at Bey - Adana.
Re'îs - Mahall-i ikametiniz?
Rif`at Bey - Şişli.
Re'îs - Derece-i tahsîliniz [öğrenim dereceniz]? ***<128Sa>***
Rif`at Bey - Rüşdîye.
Re'îs - Me'mûriyet-i hâlîyeniz [şimdiki memuriyetiniz]?
**Rif`at Bey** - A`yân.
Re'îs - Me'mûriyet-i sâbıkanız [eski memuriyetiniz]?
**Rif`at Bey** - A`yân re'îsi.
Re'îs - (Hâşim Bey'e hitâben) Zât-ı `âlînizin ism-i `âlîniz?
Posta Telgraf ve Telefon Nâzır-ı esbakı [eski bakanı] Hâşim Bey - Hüseyin Hâşim.
Re'îs - Peder-i `âlîniz?
Hâşim Bey - Mehmed Nâsır.
Re'îs - Sinn-i `âlîniz [yaşınız]?
Hâşim Bey - Kırk beş.
Re'îs - Maskat-ı re'siniz [doğum yeriniz]?
Hâşim Bey - İstanbul.
Re'îs - Mahall-i ikâmetiniz?
Hâşim Bey - Üsküdar, Sultân Tepesi.

Re'îs - Derece-i tahsîliniz [öğrenim dereceniz]?
Rif'at Bey - Mekteb-i Mülkîye'den birinci derecede me'zûn.
Re'îs - Me'mûriyet-i hâlîyeniz [şimdiki memuriyetiniz]?
Hâşim Bey - Şimdi me'mûriyetim yok.
Re'îs - Me'mûriyet-i sâbıkanız [eski memuriyetiniz]?
Hâşim Bey - Posta ve Telgraf Nâzırı.
Re'îs - (Zabıt Kâtibi Şefik Bey'e hitâben) Diğerleri hakkındaki kararı okuyunuz.

Dîvân-ı Harb-i `Örfî Riyâset-i `Alîyesine

Berâ-yı muhâkeme [muhakeme için] mâh-ı hâlin [içinde bulunduğumuz ayın] yirmi sekizinci çarşamba günü sâ`at iki buçukda mahkeme-i `alîyelerinden [yüce mahkemelerinden] celb edilen [gönderilen] zevâtın [kişilerin] yevm-i mezkûrda [zikredilmiş olan günde] İngiliz kumandanlığı tarafından gönderilen bir binbaşıya teslîm edilmiş olduklarından iktizâ-yı hâlin [yapılması gereken işin] îfâ'sı [yapılması] mütevakkıf re'y-i `âlî-yi riyâsetpenâhîleridir [başkanlığın yüce görüşüne bağlıdır] efendim hazretleri.

29 Mayıs 335 — İstanbul Muhâfızı Mîrlivâ' Seyyid

Re'îs - (Müdde`i-i `umûmîye [savcı] hitâben) Bir mütâla`anız [söyleyeceğiniz] var mı?
**Müdde`i-i `Umûmî [savcı] Mu`âvini Ferîdûn Bey** - İngiltere Devlet-i fahîmesinin [güç sahibi olan İngiltere'nin] Dersa`âdet [İstanbul] mümessil-i siyâsîyeleri [siyasî temsilcileri] tarafından hapishânede cinâyetle mevkuf [tutuklu] bulunan Sa`îd Halîm Paşa ve rüfeka'-yı sâ'iresi [diğer arkadaşları] alınub bir semt-i mechûle [bilinmeyen bir semte] sevk edilmişdir. Usûl-ü Muhâkemât-ı Cezâ'îye'nin [ceza muhakemeleri usulünün] bu bâbdaki [konudaki] sarâhatine [açıklığına] tevfîkan [uygun olarak] onlar hakkındaki da`vanın tefrîkini [ayırtedilmesini] taleb ederim.
Re'îs - Müzâkere edeceğiz [görüşeceğiz]. (Hey'et-i hâkime [hakimler kurulu] mahkeme salonunu terk eder.)

* * *

(Hey'et-i hâkime mahkeme salonuna `avdet eder [döner].)
Re'îs - (Zabıt kâtibi Şefîk Bey'e) Kararı okuyunuz.

"Îcâb-ı keyfiyet [durumun gereği] müzâkere olundukda [görüşüldükten sonra] maznûn-i `aleyhümden [sanıklardan] Sadr-ı esbak [eski sadrazam] <*128Sb*> Sa`îd Halîm ve Nâfı`a Nâzır-ı esbakı [bayındırlık eski bakanı] Abbâs Halîm Paşalar'la esbak [eski] Şeyh'ül-İslâm Hayrî Efendi, esbak [eski] Hâriciye Nâzırı Ahmed Nesîmî ve esbak `Adliye ve Hâriciye Nâzırı Halil ve esbak `Adlîye Nâzırı İbrâhîm ve esbak [eski] Dâhiliye Nâzırı İsmâ`îl Canbolat ve esbak Nâfıa Nâzırı `Alî Münif ve esbak Ma`ârif [eğitim] Nâzırı Şükrü ve esbak İ`âşe [gıda sağlama] Nâzırı Kemâl Beyler'in düvel-i i'tilâfiye [İtilaf devletleri] tarafından mahall-i âhere [başka bir yere] nakl edilmiş olan altmış yedi kişi meyânında [ara-

sında] götürülmüş oldukları İstanbul Muhâfızlığının iş`ârından [haberinden] anlaşılmış ve binâ'en-`aleyh isbât-ı vücûd etmeleri [hazır bulunmaları] yed-i ihtiyârlarında [ellerinde] olmadığı derkâr bulunmuş olduğundan [bilindiğinden] evvelce başlanmış olan muhâkemelerine kaldığı noktadan bedâ ile olunmak [başlanmak] üzere şimdilik müşâr ve mûmâ-ileyhüme [adı geçenlere] `â'id muhâkemenin tefrîkine [ayırtedilmesine] ve esbak [eski] Ticâret ve Zirâ`at Nâzırı Mustafâ Şeref Bey'e henüz tebligât [yazılı bildiri] icrâ' edilmemiş [yapılmamış] idüğinden vürûdunda [geldiğinde] îcâb-ı kanûnîsine [kanun gereğine] bakılmasına müttefikan [oybirliğiyle] karar verildi."

Re'îs - İddi`ânâmeyi okuyunuz.

İddi`ânâme

İşbu evrâk-ı tahkîkîye [araştırmaya ait evrak] ve muhteviyâtı mütâla`a ve tedkîk olundu [okundu ve incelendi].

İttihâd ve Terakkî Cem`iyeti menvî-yi zamîri [içindeki niyeti] olan dâ`îye-i teferrüd [benzersiz ve tek olma iddiası] ve tagallüb [zorla hüküm sürme] hasebiyle i`lân-ı meşrûtiyet olundukdan sonra dahi ârâ-yı millete [milletin oylarına] müsteniden [dayanarak] umûr-u devlet [devlet işlerini] ve mesâlih-i milleti [milletin işlerini] yed-i vedâ`at [kendilerine emanet edilmiş olan devlet ve millet işlerini kontrolleri altına] ve vekâletine alub idâre etmek üzere fırka-yı siyâsîye hâline bir dürlü istihâle edemeyüb [geçmeyip] vaz`iyet-i aslîyesi olan cem`iyet-i siyâsîye hafîye [gizli] mâhiyetini [niteliğini] dâ'imâ muhâfaza ede gelmişdir ve zâten fırka-yı siyâsiye hayâtı fikir ve tahakküm ve tagallüb [zorla hüküm sürmek] ile nâ-kâbil-i te'lîf [bağdaşmaz] olduğundan mâhiyet-i aslîyenin [asıl niteliğinin] beka ve muhâfazası zarûrî idi. Nâsı [halkı] her emre münkad [boyun eğen] ve her hükme râm edebilecek [boyun eğdirecek] yegâne vâsıta ve çâre ise ilka-yı havf ve dehşetden [korku ve dehşet uyandırmaktan] `ibâret olduğuna binâ'en [dayanarak] revâ [uygun] görünen mu`âmelât-ı tecâvüzkârâne [tecavüz edene yakışır işlere] ve harekât-ı bâgiyâneye [asice hareketlere] karşı Kanûn-ı Esâsî'nin bahş eylediği [bağışladığı] hürriyet ve hakk-ı kelâma [konuşma hakkına] istinâden [dayanarak] feth-i dehân [ağzını açarak] i`tirâz ve tenkîde cür'et eyleyenler hemen bir şebeke-yi hafîyenin [gizli şebekenin] tecâvüz ve ta`addîsine [saldırısına ve zulmüne] hedef olub imhâ' olunduğu gibi hükûmetin mu`âmelât-ı tenkîliyesiyle de [işlerden uzaklaştırılmasıyla da] bir devre-i kahr ve tedmîr [yok etme ve kahr dönemi] güşâd edilmiş [açılmış] olmasıyla halk Kanûn-ı Esâsî'nin bahş ve te'mîn eylediği ve hukûk-u beşerîyenin en başlıcasını bile tasarruf ve isti`mâl etmek [sahip olmak ve kullanmak] salâhiyetinden [yetkisinden] mahrûm ve memnû` [yasaklanmış] oldu. Cem`iyet isti`mâl ve tatbîkinden [kullanmak ve uygulamaktan] aslâ ihtirâz etmediği [çekinmediği] vesâ'it-i cebrîye [zor kullanma araçları] ve tedâbir-i zecrîye [yasaklamalar] ile gâye-i emel olan zimâm-ı idâre-i devleti [devletin idaresini] müstakilen ve münferiden [bağımsız ve tek olarak] kabza-yı teshîre [büyüyle-aldatmayla eline] almağa zaferyâb oldukdan ve hukûk-u milleti keyfe mâ-yeşâ [istediği gibi] tasarruf etmek içün her gûna [çeşit] mâni` ve hâ'ili [engeli] maddeten olmasa bile kuvvet ve nüfûzdan tecrîd [ayrılarak] ile ma`nen ref` ve izâle etdikden [kaldırıp, yok ettikten] sonra hâkim-i mutlak mevki`ini ihrâz eyledi [elde etti]. Fırka-yı siyâsîye şekline gelince gerçi bir program ile nizâmnâme-i dâhilîye [iç tüzüğe] tâbi` olan bir Merkez-i `Umûmî [genel merkez] ile bir de Meclis-i `U-

mûmî [genel meclis] mevcûd ve beher [her] sene mi`âdında [belirtilen zamanında] kongre ini`kâd eylediği [toplandığı] vâki` ise de bu bir şekl-i zâhirîden [görünüşten] `ibâretdir. Fi'l-vâki` [gerçekte] Merkez-i `Umûmî intihâb [seçimi] esnâsında fırkanın ihrâz-ı ekseriyet edebilmesini [çoğunluğunun hazırlanmasını] istihsâl [meydana getirmek] ve te'mîne medâr [sebep] olan esbâb ve vesâ'ile [sebeplere ve araçlara] teşebbüs ve mâ`adâ [başka] evkatda [zamanında] şu`belerden fırka umûruna [işlerine] müteferri` [ait] vürûd eden [gelişen] mesâlihi [işleri] tesviye etmek [düzeltmek] ve Meclis-i `Umûmîde muhtâc-ı müzâkere [görüşülmesi gerekli] olan husûsâtı tehiyye ve istihzâr eylemek [hazırlamak] <129Sa> vazîfesiyle mükellef [yükümlü] olduğu ve Meclis-i `Umûmî dahi fırkaya müte`allik [ait] mevâdd [maddeler] ve mesâlihin [işlerin] merci`-i tedkîk ve halli idüği [inceleme ve çözüme ulaştırma yeri olduğu] ifâde ve nezâretler [bakanlıklar] umûruyla [işleriyle] siyâset-i devlete dahl ve te'sîri vâki` olduğu redd ve inkâr olunmakdadır.

Merkez-i `Umûmîyi terkîb eden [oluşturan] kâtib ve murahhası [delegesi] ile a`zâsı [üye] bir gûna [herhangi bir] sıfat-ı resmîyeyi hâ'iz [sahip] olmadıkdan başka cem`iyet-i hafîye [gizli cemiyet] erkânından [ilerigelenlerinden] bulundukları Galatalı Halîl nâm kimsenin tecziyesine [cezalandırılmasına] dâ'ir ittihâz edilmiş [verilmiş] olan i`dâm kararını hâvî elde edilen [içeren] varakadan [belgeden] müstebân olmakdadır [anlaşılmaktadır]. Meclis-i `Umûmî ise Merkez-i `Umûmî ve vükelâ [bakanlar] ile ba`zı meb`ûslardan terekküb [oluşmuş] ve teşekkül etmekdedir [kurulmuştur]. Herhangi bir meclisin a`zâ-yı mühimmesi [önemli üyesi] cem`iyet-i hafîye [gizli cemiyet] erkânından [ilerigelenlerinden] olması mâhiyet-i aslîyesi [asıl niteliği] neden `ibâret bulunduğuna delîl-i kâfîdir [yeterli delildir]. Ve ale'l-husûs [hele] maznûn-ı `aleyhümden [sanıklardan] İsmâ`îl Canbolat Bey umûr ve husûsât-ı hükûmetden [hükümet konuları ve işleri] olan mevâdd [işler] ve mesâ'ilin [meselelerin] Merkez-i `Umûmî'de tezekkür edilmesine [konuşulmasına] ötedenberi mu`ârız [karşı] bulunduğuna dâ'ir ifâdesi Merkez-i `Umûmî'nin idâre-i devletde dahl ve te'sîrinin, derece-i nüfûzunu [sözünü geçirme derecesini] vâzıhâne [açıkça] beyân eylediği gibi nice mesâlih [işler] ve mevâddın [konuların] mahall-i `akd ve halli [konuşulma ve çözüme ulaştırma yeri] olduğu hâlde müzâkerât-ı cârîye [yapılan görüşmelerin] ve mukarrerât-ı müttehizenin [alınan kararların] cins ve mâhiyetini [niteliğini] isbâta medâr [sebep] olacak sicillât ve kuyûdun [sicillerin ve kayıtların] ortadan kaldırılarak ketm ve ihfâ' edilmiş [saklanmış] olmasından Merkez ve Meclis-i `Umûmînin ne kabîl [gibi] umûr ve işler ile tevaggul [devamlı olarak uğraşmış] ve iştigâl etmiş olduğu istidlâl ve teyakkun olunabilir [deliller ile iyice anlaşılabilir] kanûn-ı mahsûs [özel kanun] hükmüne tevfîkan [uygun olarak] mahâll-i sâ'ireye [başka yere] nakl edilmek içün çıkarılan kafileler sûret-i mahsusada [özel şekilde] teşkil ve tertîb olunan [oluşturulan ve kurulan] gürûh-u bâgîye [asiler grubu] tarafından hedef-i savlet [saldırı hedefi] olarak imhâ' ve emvâl [mülkleri] ve eşyâ'sı nehb ve gâret [yağma] edilmesinden memleket şûriş [karışıklık] ve heyecân içinde pûyân olduğu [dalgalandığı] ve baz-ı taraf-ı halkınca bir sınıf-ı ahâlînin âkıbet-i vahîmeden [üzücü sonucundan] sıyânetine [korunmaya] sa`î [çalışıldığı] ve teşebbüs olunduğu hâlde hükûmet kıtâl ve gârâtın [öldürmenin ve yağmanın] men`-i vuku`uyla [gerçekleşmesini engellemekle] mütecâsirlerinin [bunlara yeltenenlerin] te'dîbine [uzaklaştırılmasına] `alâkadâr olmadıkdan mâ`adâ [başka] bi'l-`akis [aksine] mes'ûliyeti [sorumluluğu] der-`uhde ederek [üstlenerek] tehcîre lüzûm olmadığını beyân eyleyen ba`zı vülât ve mutasarrıfîni [valileri ve mutasarrıfları] azl eylemiş ve bir cemâ`at-ı halkının bu sûretle katl ve

imhâ' [yok edilmesine] ve mallarının gâret edilmesi [yağmalanmasına] bir cem`iyet-i hafîyenin [gizli cemiyetin] tertîb-kerdesi [düzenlemiş olduğu] icrâ'ât-ı hûnrîzâneden [insafsızca işlerden] olabilüb serkerdeleri [başları] ise erkân-ı cem`iyetden [cemiyetin ilerigelenlerinden] Bahâ'eddîn Şâkir ve Doktor Nâzım ve Rızâ' Beyler'le `Âtıf Bey olduğu elde edilen şifre telgrafnâme mahlûlünden [çözümlerinden] müstebân bulunmuş [ortaya çıkmış] olduğuna göre fi'e-yi bâgîyenin [asiler grubunun] hey'et-i hükûmete hâkim bir vaz`iyetde ve hey'et-i mezkûre [zikredilmiş olan kurul] ise anın [onun] bâzîce-yi âmâl [oyuncak emeller] ve menviyât-ı le'îmesi [alçakça maksatlar] olduğu zâhir ve âşikârdır [açıktır]. Hâl-i harb mülâbesesiyle [dolayısıyla] halkın muhtâc olduğu havâ'ic-i zarûrîyeyi [zorunlu ihtiyaçları] sûreti muntazamada [düzenli şekilde] tedârik ve idâre eyleyüb ihtikâr [vurgunculuk - karaborsacılık] sûretiyle galâ-yı es`âr [pahalılığın] vuku`a gelmesini men` [engellemek] ve i`âşe-i `umûmîyeyi [halka gıda maddesi] te'mîn etmek `uhde-i hükûmete [hükümet sorumluluğuna] müterettib [ait] ehemm-i vezâ'if cümlesinden [önemli vazifelerden biri] iken vazîfe-i mezkûre [zikredilmiş olan vazife] bir gûne [çeşit] sıfat-ı resmîyeyi hâ'iz [sahip] olmayan maznûnlardan [sanıklardan] Kemâl Bey'in `uhdesine [sorumluluğuna] bırakılub nâsa [halka] ta`yîşi [beslenmesi] içün muhtâc olduğu erzâk ve zahâ'ir [zahireleri] ve melbûsâtı [giyecekleri] değer bahâsıyla [bedeliyle] ehvence [pek ucuz] tedârik ve herkesin ihtiyâcı derecesiyle mütenâsib [uygun] olarak tevzî` eyleyüb [dağıtılıp] hayât ve sıhhatlerini muhâfaza ve ızrârdan [zarardan] sıyânet edecek [koruyacak] yerde mücerred [yalnız] cem`iyet ve hişânının [akrabalarının] servet-i küllîye [çok servet] derc ve iddihârı [biriktirip, saklamak] uğrunda ebnâ-yı sebîlin [yolcuların] cân ve mâllarının ifnâ'sına [yok edilmesine] müsâ`ade olunması cem`iyetin umûr [işlerini] ve mesâlih-i devleti [devletin işlerini] idârede ne derece `âmil ve mü'essir [sebep ve etkili olduğu] **<129Sl>** ve sâhib-i re'y [görüş sahibi] ve tedbîr olduğuna başkaca delîl-i kât`idir [kesin delildir]. Devlet-i `Osmânîyede Kanûn-ı Esâsî mûcibince [gereğince] mü'esses [kurulmuş] olan şekl-i hükûmet ve vükelâ [hükümet ve bakanlık şekli] münhasıran [özellikle] kuvve-i teşrî`îyenin [kanun koyucunun - meclislerin] murâkabesine [denetlemesine] tâbi` [uygun] olarak re'y ve tedbîr-i zâtîyeleriyle [kişisel görüş ve önlemleriyle] siyâset-i devleti tevcîh [çevirmek] ve idâre ve her biri nezâretin [bakanlığın] mu`âmelâtını [işlerini] tesviye eyleyüb [düzeltip] zât-ı hazret-i pâdişâhî ise kuvve-i teşrî`îye [kanun koyucu–meclisler] ve icrâ'îye [yürütme - hükümet] beyninde [arasında] nâzım [düzenleyici] olmağla kuvâ-yı `umûmîye-i devletin [devletin bütün güçlerinin] muvâzenesini [dengesini] muhâfaza mümk[in]dir. Binâ'en-`aleyh bu kuvvetlerin fevkinde [üstünde] herhangi bir âmil-i mü'essirin [etkin sebebin] dahl ve nüfûzu [etkisi] şekl-i meşrû`-ı hükûmeti [hükümetin şerîata - kanuna uygun olan şeklini] tebdîl ve tagyîr edeceği [değiştirip, bozacağı] bedîhîdir [açıktır]. Karadeniz hâdise-i meş'ûmesinin [uğursuz olayının] vuku`u [gerçekleşmesi] üzerine sadr-ı esbak [eski sadrazam] Sa`îd Halîm Paşa `indinde [gözünde] bu hareket-i bâgiyâneyi [asice hareketi] ta'mîr ve netâyic-i muzırrasını [zararlı sonuçlarını] men` ve izâle [engellemek ve yok] etmek matlûb [talep] olduğu takdîrde ale'l-`âde kabine erkânıyla [ilerigelenleriyle] bi'l-istişâre [danışarak] takarrür edecek [kararlaştırılacak] sûret ve vaz`iyete göre hatt-ı hareket ta`yîni [nasıl hareket edileceğini belirlemek] lâzım iken sâhilhânelerine [yalılarına] Merkez-i `Umûmî [genel merkez] a`zâsını [üyesini] da`vet eyleyüb anlarla [onlarla] müzâkere ve müşâvere eylediğini [görüşüp ve danıştığını] hikâye eylemesinden kanûnun makamına bahş etdiği salâhiyeti [yetkiyi] re'y ve ictihâd-ı zâtîyesi [kişisel oy ve görüş] vechile [şekliyle] isti`mâle [kullanmaya] mâni` bir kuvvetin mevcûd olduğu is-

tidlâl kılınur [delillerle anlaşılır]. Sadr-ı esbak [eski sadrazam] `İzzet Paşa'nın Harbîye Nezâreti'nden isti`fâsının keyfiyet-i vuku`una [ortaya çıkan durumuna] dâ'ir olan ifâdesi dahi umûr-u devletin [devlet işlerinin] idâresinde bir kuvve-i hafîyenin [gizli kuvvetin] `âmil-i mü'essir ve nâfiz [etkin sebep ve etkili] olduğunu te'yîd eden [doğrulayan] delâ'il cümlesindendir [deliller bütünündendir]. Kanûn-ı Esâsî hükmüne mugâyir [aykırı] olan bu şekl-i `acîb-i hükûmet [hükümetin tuhaf şekli] Enver ve Cemâl Efendiler'i Harbîye ve Bahrîye Nezâretlerine getirmekle kuvve-i berrîye ve bahrîye-yi devleti [devletin kara ve deniz kuvvetlerini] dahi bi'l-küllîye [tamamen] kabza-yı teshîre [kontrolü altına] alub keyfe mâ-yeşâ [istediği gibi] isti`mâl ve tasarrufa [kullanmaya] kadir [yetkili] oldukdan sonra artık büsbütün izhâr-ı tahakküm ve tehevvür [zorbalığını ve öfkesini ortaya koyması] ile kuvâ-yı meşrû`a-yı hükûmete [hükümetin kanunî olan kuvvetlerinin] ihrâz-ı tefavvuk eyledi [üstün çıkmayı elde etti].

İttihâd ve Terakkî komitesi ve anın [onun] âmâl-ı seyyi'e [kötü emellerini] ve menviyât-ı leîmesini [alçakça maksatlarını] akîde-i zâtîye ittihâz [kişisel inanç olarak kabul eden] ve kuvveden fi`ile îsâline [ulaşmasına] vakf-ı nefs eyleyen [nefesini bağışlayan] `umde-i ittihâddan [İttihat cemiyetinin güvendiği kişi olan] sadr-ı esbak [eski sadrazam] Tal`at, Enver ve Cemâl Efendiler ile anlara [onlara] peyrev [uyan] ve ötedenberi makasid-i cem`iyeti [cemiyetin maksatlarını] tervîc ile [destekleyerek] husûlüne [artmasına] rûhen ve cismen hâdim olan [hizmet eden] sadr-ı esbak [eski sadrazam] Sa`îd Halîm Paşa ve Şeyhü'l-İslâm-ı esbak Hayrî Efendi ve Ma`ârif Nâzır-ı esbakı [eski bakanı] Şükrü ve `Adliye Nâzır-ı esbakı Halil ve Şûrâ-yı Devlet re'îs-i esbak [eski başkanı] İbrâhîm ve Hâriciye Nâzır-ı esbak Ahmed Nesîmî ve İ`âşe Nâzırı esbakı Kemâl Beyler'in mesâ`î-yi müşterekesiyle [ortak çalışmasıyla] kuvâ-yı meşrû`a-yı hükûmetin [hükümetin kanunî olan kuvvetlerinin] fevkinde [üzerinde] bir kuvvet te'essüs eylemiş [oluşturmuş] ve bu ise bâlâda [yukarıda] tafsilen [ayrıntılı olarak] beyân kılındığı üzere nâsa [halka] ilkâ-yı havf ve dehşet ederek [korku ve dehşete düşürerek] cebir ve zor ile şekl-i hükûmeti tagyîr [hükümetin şeklini değiştirip, bozmak] maddesinden `ibâret bulunmuş olduğundan ve mâ-bihiz-zann [zanna sebep olan] olan hareketleri Cezâ Kanûnnâme-i Hümâyûn'un elli beşinci mâdde-i mu`addelesinin [değiştirilmiş maddesinin] beşinci fıkrası ve kırk beşinci maddesi hükmüne mümâss [temas eden] ef`âl-i cinâ'îyeden [cinayet fiillerinden] bulunduğundan berâ-yı muhâkeme [muhakeme için] Dîvân-ı Harb-i `Örfîye sevk ve irsâlleri [gönderilmeleri] lüzûmuna ve Şeyhü'l-İslâm-ı esbak [eski şeyhülislâm] Mûsâ Kâzım Efendi'yle Nâfı`a Nâzır-ı esbakı [bayındırlık eski bakanı] Abbâs Halîm Paşa'nın fi`il-i müdde`â-bih [davaya sebep olan fiile] iştirâkine [katılımına] dâ'ir te'yîd-i zanna medâr [zannı doğrulamaya sebep olacak] bir karîne [ipucu] olmayub Posta ve Telgraf Nâzır-ı esbakı Hüseyin Hâşim Bey'le `Alî Münif ve Mustafa Şeref beyler eyyâm-ı ahîrede [sonraki günlerde] nezâret makamlarını ihrâz etmiş [elde etmiş] ve İsmâ`îl Canbolad Bey ta`yîn olunduğu vilâyet ve vükelâ mesnedlerinden [makamlarından] müdâhalât ve seyyi'ât-ı vâkı`adan [kötü olaylardan] teşekkî ederek [sızlanarak] çekilmiş olduğuna binâ'en [dayanarak] mûmâ-ileyhümün [adı geçenlerin] men`-i muhâkemelerine [muhakeme edilmelerine gerek olmadığına] ve içlerinden mevkuf [tutuklu] olanların ve sebeb-i âher [başka sebep] olmadığı takdîrde tahliye-i sebîllerine [salıverilmelerine] karar verilmesi taleb olunur.

Sâ 22 Mayıs 335

<130Sa>

Kararnâme

Merkezde ve taşralardaki teşkilât-ı mürettebesiyle [düzenlenmiş olan teşkilatlarıyla] taktîl-i nüfûs [katliam] ve nehb-i emvâl [mülklerin yağmalanması] ve ihrâk-ı mebânî ve ecsâd [binaların ve cesetlerin yakılması], tahrîb-i kurâ [köylerin yıkılması], hetk-i `ırz [ırza saldırma] ve işkence ve ezâ cerâ'imini [suçlarını] îka` etmekle [işlemekle] maznûn-ı `aleyh [sanık] olan İttihâd ve Terakkî Cem`iyeti a`zâ [üye] ve erkânından [ilerigelenlerinden] derecât-ı mütehâlife [uygun dereceleri] ile lüzûm-u muhâkemelerine karar verilüb 12 Nîsân 335 tarihli kararnâme ile Dîvân-ı Harb-i Örfî'ye sevk edilen firârî Tal`at Paşa ve Cemâl ve Enver Efendiler'le kararnâmede mazbûtü'l-esâmî [isimleri zabıtta yer alan] rüfekâ'sının [arkadaşlarının] icrâ'-yı muhâkemesi esnâsında Dîvân-ı müşârün-ileyhce [adı geçen divanca] yeni bir cürme [suç işlediği] kesb-i ıttıla` edilmiş [bilgisi edinilmiş] olmak cihetiyle [sebebiyle] Usûl-ü Muhâkemât-ı Cezâ'îye [Ceza Muhakemeleri Usulü] Kanûnu'nun 311. maddesi mûcibince [gereğince] maznûn-ı mûmâ-ileyhümden [adı geçen sanıklardan] vâdî-yi firârda [firarda] bulunanlarla sadr-ı esbak [eski sadrazam] Sa`îd Halîm Paşa ve Halîl, İbrâhîm, Kemâl, Ahmed Nesîmî, Ahmed Şükrü beylerin muhâkemesinin bi't-tefrîk [ayırtedilerek] evvelce muhâkemeye sevk edilmemiş olan bi'l-cümle rüfekâ'yı [bütün arkadaşlarını] cürmleri [suçları] ile birlikde haklarında tevessü`en [genişletilerek] tahkîkat icrâ'sına [araştırma yapılmasına] karar verilmiş ve bu sûret Müdde`î-i `Umûmîlik [savcılık] makamınca 3 Mayıs 335 târîhli iddi`ânâme ile taleb ve davâ edilmiş olmakdan nâşî [dolayı] icrâ' edilen tahkikat ve tedkîkatı [araştırmaları ve incelemeleri] hâvî [içeren] işbu isticvâbnâme [sorgu hâkimliği tarafından alınan ifadeler] ve bâlâdaki [konudaki] iddi`ânâme tedkîk ve mütâla`a olundu [okundu].

İttihâd ve Terakkî cem`iyeti zâhirde [görünürde] bir fırka-yı siyâsîyeye şebîh [benzeyen] bir tarzda teşekkül [kurulmuş] ve bu yolda bir de nizâmnâme [tüzük] vücûde [meydana] getirmiş olmakla berâber fırka-yı siyâsîye [siyasî partiler] teşkilâtı hâricinde hafî [gizli] ve celî [açık] başkaca teşkilât ve mü'essesâtı [kuruluşlara] hâ'iz [sahip] olmakdan bir zamân fâriğ olmamış [vazgeçmemiş] ve a`zâsıyla [üyeleriyle] en nâfizü'l-kelim [sözü geçen] olanlardan Doktor Nâzım ve `Âtıf, Bahâ'e'd-dîn Şâkir ve sâ'ireden mürekkeb olan [oluşan] Teşkilât-ı Mahsûsa komisyonuyla kezâlik [keza] Merkez-i `Umûmî [genel merkez] a`zâsından [üyesinden] Kemâl Bey ve rüfekâ'sı [arkadaşları] taraflarından müteşekkil [kurulmuş] i`âşe komisyonu da bu kabîlden [türden] bulunmuşdur.

Mezkûr [zikredilmiş olan] cem`iyet ve komisyonların fa`âliyet ve mesâ`îsi hakkında mezkûr [zikredilmiş olan] kararnâmede mestûr [yazılmış] olub burada tekrarına lüzûm görülmeyen tafsîlât ve muhâberâtdan [ayrıntılardan ve haberlerden] anlaşıldığına göre İttihâd ve Terakkî Cem`iyeti makâsid-i hafîye ve husûsîyesini [özel ve gizli maksatlarını] tervîc etmek [desteklemek] ve âmâlini [emellerini] bilâ-istisnâ' [istisnasız] bütün efrâd-ı millet içün mutâ` [boyun eğilir] kılmak hırsıyla her dürlü tedâbîr-i cebrîye ve zecrîyeye [yasaklayıcı ve zorlayıcı önlemlere] tevessül [başvurmak] ve hattâ Galatalı Halîl ve emsâli [onun] gibi makasid ve efkârına [maksat ve fikirlerine] muhâlif gördüğü eşhâsın [şahısların] i`dâmına hükm ve icrâ'sına yine efrâd ve a`zâsından ba`zılarını me'mûr etdiği gibi hâl-i harb sebebiyle memleketde hâdis olan [meydana gelen] hâl-i husûsîyeden [özel durumdan] bi'l-istifâde [yararlanarak] cem`iyet ve efrâdının cem` ve iddihâr-ı servet-i `azîme etmesi [büyük servet biriktirme ve saklama] gayretiyle *Tanîn* gazetesinin 24 Eylül 1332 târîh ve 2809 numerolu nüshasında münderic olan [yer alan] ve kongrede kırâ'at [okunan] ve kabûl olunan îzâhnâmede de sarâhaten [açıkça] kabûl ve itirâf

olunduğu vechile [şekliyle] cem`iyet tarafından hodbehod [başına buyruk - kendi başına] İstanbul'un i`âşesi [beslenmesi] husûsu der-`uhde olunarak [üstlenerek] efrâd-ı milletin cümlece [milletin bütün fertlerince] ma`lûm [bilinen] sefâlet ve perişânîsi mukabil [karşısında] bir sene zarfında zâhirde [görünürde] yedi yüz bin lira temettu`ât [kâr etmiş] ve iddihârâtda bulunulmuş [biriktirmiş] ve cem`iyet kongresinde mebâliğ-i mezbûre [yukarıda söylenmiş olan paralar] üzerinde tasarruf edilmişdir.

Cem`iyet-i mezkûrenin [zikredilen cemiyetin] envâ`-ı fa`âliyetinden [çeşitli faaliyetlerinden] birisi de Tehcîr Kanûnu'nun tatbîkatı [uygulamaları] sırasındaki harekâtı teşkil etmekde [hareketleri oluşturmakta] olub o esnâda Memâlik-i `Osmânîye'nin [Osmanlı Memleketleri'nin] hemen her tarafında cereyân eden vuku`âta [olaylara] İttihâd ve Terakkî murahhas [delege] ve kâtib-i mes'ûllerinin [parti sekreterlerinin] <130SL> riyâset [başkanlık] etdikleri tehcîr menâtıkından [bölgelerinden] başlıcasını teşkil eden [oluşturan] vilâyât-ı şarkîyenin [Doğu vilayetlerinin] kâffesindeki [bütünündeki] yeknesak harekâtın İttihâd ve Terakkî cem`iyeti erkânından [ilerigelenlerinden] müteşekkil olan [kurulmuş] Teşkilât-ı Mahsûsa komisyonunca havâlî-i mezbûre [yukarıda söylenmiş olan bölge] Teşkilât-ı Mahsûsası riyâsetine [başkanlığına] ta`yîn olunduğu kabûl ve i`tirâf olunan Bahâ'eddîn Şâkir Bey tarafından idâre edildiği ve mûmâ-ileyhin [adı geçenin] bu uğurda İttihâd ve Terakkî murahhas-ı mes'ûl [sorumlu delegelerini] ve müfettişlerini istihdâm eylediği [kullandığı] delâ'iliyle [delilleriyle] vuku`a getirilen fecâyi`in [facialarının] dahi cem`iyet-i mezkûrece [zikredilmiş olan cemiyetçe] tertîb ve ihzâr olunduğu [düzenlendiği ve hazırlandığı] anlaşılmışdır.

Bu sûretle kâh efrâd-ı milletden bir zümre ve kâh bilâ-istisnâ' [istisnasız] bütün millet-i `Osmânîye üzerinde karar kılan âmâl ve makasid-i tahrîbkârâneyi [yıkıcı emeller ve maksatları] bi'l-fi`il der-`uhde ve îfâ eden [üstlenen ve yapan] İttihâd ve Terakkî Cem`iyeti kuvve-i azîmesine [büyük kuvvetine] rakîb olabilecek yegâne kuvvetin kuvve-i hükûmet olduğunu derpîş ederek [gözönünde bulundurarak] kuvâ-yı resmîye-yi hükûmeti [hükümetin resmî kuvvetlerini] mütemâdiyen [düzenli olarak] `inân-ı idâresinde [idarenin dizginlerini elinde] bulundurmağa ehemmiyet-i `azîme [büyük önem] ile ihtimâm etmiş [özen göstermiş] ve memleketimizde (324) senesinden beri tevâlî eden [süren] vuku`ât-ı gayr-ı mu`tâde [alışılmamış olaylara] ve bi'l-hâssa [özellikle] Balkan muhârebesi esnâsındaki vuku`ât-ı fecî`a [kötü olaylar] bu `azm ve hırs cümlesinden bulunmuş olduğu gibi cem`iyetce firârî Enver Bey'in Harbîye Nezâreti'ne getirilmesi fikir ve kararını tatbîkan [uygulamakla] sadr-ı esbak [eski sadrazam] Ahmed `İzzet Paşa hazretlerinin makam-ı nezâretden mükerreren [birkaç defa] isti`fâya da`vet ve bu husûsda tehdîd ve tahvîf edilmiş [korkutulmuş] olması ve esnâ-yı tehcîrde vilâyât-ı muhtelife [değişik vilayetlerin] vâlîlerine ta`lîmât-ı mahsusa [özel emirler] vermek cür'etinde bulunmuş olan ba`zı cem`iyet adamlarının âmâl-i husûsîyesine [özel emellerine] hidmet [hizmet] edebilecek isti`dâddan [kabiliyetten] mahrûm [yoksun] olanlar ve mine'l-cümle [bunlardan] Yozgad Mutasarrıfı Cemâl Bey'le Kastamonu Vâlîsi Reşîd Paşa ve Ankara Vâlîsi Mazhar Bey hemen azl edilmiş ve Erzurum Vâlîsi Tahsîn Bey'in ifâdâtı da bu iddi`âyı mü'eyyed [doğrulayıcı] bulunmuşdur.

`İnân-ı idâre-yi hükûmeti [hükümetin idare dizginini] taşralarda bu suver-i cebrîye ve tehdîdîye [tehdid edici ve zorlayıcı yollar] ile yed-i ihtiyârına [kontrolü altına] almış olan cem`iyet merkez-i hükûmete de bi't-tab` uzak durmamış ve bi'l-`akis [aksine] a`zâ-yı nâfizesinden [temiz üyelerinden] olarak intihâb etdirdiği [seçtirdiği] vükelâ-yı devleti [devletin bakanlarını] Meclis-i `Umûmîsine [genel meclisine]

idhâl ederek [sokarak] hiçbir sıfat ve salâhiyet-i kanûnîyesi [kanunî yetkisi] olmadığı hâlde umûr-u idâre-i devlet [devletin idare işleri] hakkında icrâ'-yı müzâkerâtdan [görüşmeler yapmaktan] geri durmamışdır. Brest Litovsk mu`âhedesi [andlaşması] üzerine Meclis-i `Umûmîde müzâkerât-ı siyâsîyede [siyasî görüşmelerde] bulunulduğu ve i`âşe mesâ'ilinin [meselelerinin] muntazaman [düzenli olarak] bu meclisde müzâkere [görüşüldüğü] ve hattâ murâkabe edildiği [denetlendiği] ve vaz`iyet-i harbîye hakkında müdâvele-i efkârda [görüş alış-verişinde] bulunulduğu hakkındaki ihbârât [haberler] bu cümledendir.

Cem`iyet, devletin Harb-i `Umûmîye iştirâk edüb [katılıp] etmemesi gibi hayâtî bir mes'elede dahi kendi nokta-i nazarının [görüşünün] tefevvukunu [üste çıkmasını] te'mîn maksadıyla re'îsinin sâhilhânesinde [yalısında] ictimâ` ederek [toplanarak] kararlar ittihâz etdiği [aldığı] de maznûn-ı `aleyhümün [sanıklardan] ba`zılarınca me'âlen [mana bakımından] taht-ı i`tirâf ve tasdîkde bulunmuşdur [kabul edilmiş ve doğrulanmıştır].

Cem`iyetin zuhûruna [ortaya çıkmasına] kadar memleketimizde görülmemiş ve işidilmemiş vesâ'it-i muhtelife-i tehdîdîye [değişik tehdit araçları] ile `anâsır-ı muhtelife [değişik unsurları/milletleri] yekdiğerinden tebrîd edilmiş [soğutulmuş] ve boykotajlar tertîb etmek [düzenlemek] ve ahâlî-i müslime ve gayr-ı müslimeyi diyâr diyâr muhâcerete [göçe] mecbûr kılmak sûretiyle `asırlarca kemâl-i sükûnet [tam bir huzur] ve refâhla yaşaya gelmekde olan Anadolu ahâlîsi arasında dahi kerhen [ister istemez] bugz ve `adâvet husûlüne [kin ve düşmanlık meydana getirmeye] sebebiyet verildiği ve bu hâli îcâd, icrâ' ve ta`mîm edenlerin [ortaya çıkaran ve yayanların] cem`iyet adamları olduğu bi'l-`umûm [bütün] murahhas [delege] ve kâtib-i mes'ûllerin [parti sekreterlerinin] ve anlara [onlara] merbût [bağlı] olan hey'at-ı merkezîyenin [merkez heyetlerinin] <131Sa> icrâ'ât ve mukarrerâtıyla [kararlarıyla] ve bütün efrâd-ı milletin tevâtür [ağızdan ağıza dolaşır] derecelerine varan şehâdâtıyla [şahitlikleriyle] sâbitdir [ispatlanmıştır].

Mütâla`ât-ı ânifeden [biraz önce bildirilen düşüncelerden] anlaşıldığına göre cem`iyet en son vesâ'ite [araçlara] dahi tevessül [sarılmak] sûretiyle memleketde mutlaka efkâr ve âmâl-i husûsîyesini [özel fikirlerini ve emellerini] tervîc ve tatbîke [desteklemeye ve uygulamaya] `azm etmiş [kararlı] ve kuvâ-yı hükûmeti [hükümet kuvvetlerini] dahi kendi âmâli [emelleri] dâ'iresinde cereyân etmeğe muvaffak olarak kuvâ-yı hükûmet içinde münferid ve mütegallib [yalnız-bağımsız ve zorba] bir vaz`iyet alarak hükûmet içinde bir hükûmet hâlini iktisâb etmişdir [kazanmıştır].

Bu sûretde maddî ve ma`nevî tagallüb ve teferrüd [zorla hüküm süren ve yalnız - bağımsız] mu`annidânesiyle [inatçılıkla] hükûmet içinde bir kuvve-i hafîye ve gayr-ı mes'ûle [sorumsuz ve gizli bir kuvvet] zuhûruna [meydana gelmesine] bâ'is [sebep] olan işbu cem`iyet bi't-tab` anı [onu] terkîb eden [oluşturan] eşhâsdan [şahıslardan] mürekkeb [oluşmuş] olub eşhâs-ı mezbûrenin [adı geçen şahısların] Cem`iyetler Kanûnu ahkâm-ı mahsûsunca [özel hükümlerince] cem`iyetleri a`zâsı [üyesi] tarafından yine cem`iyet nâm ve hesâbına vuku`a getirilen cerâ'im [suçlar] ve cinâyâtdan [cinayetlerden] müteselsilen [zincirleme] mes'ûl [sorumlu] olacakları tabî`î olmağla bu sıfatla maznûn-ı `aleyhim [sanık] olub berâ-yı muhâkeme [muhakeme için] Dîvân-ı Harbe sevk ve i`zâmları [gönderilmeleri] taleb ve iddi`â olunan cem`iyet-i mezbûre [zikredilmiş olan cemiyet] Re'îs-i `Umûmî [genel başkan] vekîli olub vâdî-yi firârda [firarda] bulunan Tal`at Paşa ve Meclis-i `Umûmî a`zâsından Enver, Cemâl Efendiler'le mevkufen [tutuklu olarak] tahkîkatı [araştırmaları] ikmâl ve icrâ' edilen [yürütülen ve tamamlanan] Re'îs-

i `Umûmî-yi sâbık [eski genel başkanı] Sa`îd Halîm Paşa ve kezâlik [keza] Meclis-i `Umûmî [genel meclis] a`zâsından [üyesinden] bulunmuş olan Hayrî ve Mûsâ Kâzım Efendiler hazerâtının [hazretlerinin] ve Kemâl ve Şükrü ve İbrâhîm Beyler'in ve Abbas Halîm Paşa hazretlerinin mesâ`î-yi müştereke [işbirliği] ile kuvâ-yı meşrû`a-yı hükûmetin [hükümetin kanunî kuvvetleri] fevkinde [üstünde] bir kuvvet te'sîs eylemek ve bu sûretle nâsa [halkı] ilkâ'-yı hafv ve dehşet ederek [korku ve dehşete düşürerek] cebir ve zor ile şekl-i hükûmeti tagyîr [değiştirip, bozmak] cürmiyle [suçuyla] icrâ'-yı muhâkemelerine [muhakeme edilmelerine] kâfî delâ'il [deliller] bulunmuş olduğundan ol vechile [bunun üzerine] ve ber-mûcib-i iddi`â [iddianın gereği üzerine] Kanûn-ı Cezâ'nın 45. maddesi delâletiyle [yol göstermesiyle] elli beşinci maddesinin fıkra-yı ahîresi [son fıkrası] hükmüne tevfîkan [uygun olarak] lüzûm-u muhâkemelerine ve bunlardan İbrâhîm Bey'in cem`iyetdeki mevki`-i nüfûzunun [etkisinin] derece-i sânîde [ikinci derecede] kalması cihetiyle [sebebiyle] hakkındaki esbâb-ı muhaffifenin [hafifletici sebeplerin] mahkemece takdîrine [değerlendirilmesine] ve diğer maznûn-ı `aleyh [sanık] `Alî Münîf Bey'in berâ-yı seyâhat [seyahat için] Adana'dan geçerken vilâyet-i mezkûrece [zikredilmiş olan vilayetçe] tehcîrden istisnâ' edilen Ermenilerin de tehcîr edilmeleri hakkında bilâ-vazîfe [vazifesi olmaksızın] ve sırf cem`iyetcilik gayretiyle Dâhiliye Nezâreti'nden keşide edilüb [çekilip] evrâk-ı zâtîyesi [kişisel evrakları] meyânında [arasında] bulunan telgraf da nazar-ı dikkate alınmak üzere `ayn-ı mevâdd-ı kanûnîye [kanun maddeleri] ile lüzûm-u muhâkemesine ve maznûn-ı `aleyhümden [sanıklardan] Halîl ve Ahmed Nesîmî Beyler'den birincisinin esnâ-yı tehcîrde Meclis-i `Umûmîye dâhil olmayub o esnâdaki fecâyi`e [facialara] Avrupa'da bulunmak cihetiyle [sebebiyle] medhal-dâr [parmağı] olamaması ve mebâdî-i harbde [harbin başlarında] Meclis-i Meb`ûsan re'îsi olmak cihetiyle [sebebiyle] cem`iyetin Meclis-i `Umûmîsine dâhil bulunmadığından o esnâdaki müdâhalât-ı cem`iyete [cemiyetin müdahalelerinde] bigâne [ilgisiz] bulunması ve ikincisinin kezâlik [keza] o sırada Avrupa'da bulunması haklarında esbâb-ı muhaffife [hafifletici sebep] olarak nazar-ı i`tibâra alınmak şartıyla kezâ `ayn-ı maddelerle lüzûm-u muhâkemelerine ve eyyâm-ı ahîrede [sonraki günlerde] nezâret makamlarını ihrâz etmiş [elde etmiş] ve ta`yîn olunduğu vükelâ [bakanlık] ve vilâyet mesnedlerinden [makamlarından] müdâhalât ve seyyi'ât-ı vâkı`aya [kötü olaylara] dâ'imâ müte`arrız [saldırmış] ve muhâlif bulunmuş olan İsmâ`îl Canbolad ve Hüseyin Hâşim ve Mustafa Şeref Beyler'in men`-i muhâkemesine [muhakeme edilmemelerine] ve hakkında men`-i muhâkeme kararı verildiği hâlde makam-ı riyâsetce [başkanlık makamınca] evrâkının maznûn-ı mûmâ-ileyhimle [adı geçen sanıklarla] tevhîdi [birleştirilmesi] emr olunan Rif`at Bey'in de bi'l-ittifâk [oybirliğiyle] Dîvân-ı Harbe sevkine karar verildi.

25 Şa`bân 337 — 26 Mayıs 335

Maznûnîn-i müşârün-ileyhim [adı geçen sanıklar] haklarında `umûm refîklerine [bütün arkadaşlarına] isnâd olunan hükûmet-i `Osmânîyenin şekl-i kanûnîsini tagyîr [değiştirip, bozmak] cürmü [suçu] olub bu cürmün müştereken [birlikte] îka` edilmiş [yapılmış] *<131Sl>* olduğu iddi`â edilmesine nazaran içlerinden birkaçının men`-i muhâkemesi muvâfık [uygun] olamayacağından cümlesinin [hepsinin] birden li-ecl-il-muhâkeme [muhakeme için] Dîvân-ı Harbe sevki zarûrî görülmüşdür.

Sa minhü — Dîvân-ı Harb-i Örfî re'îsi

Ferîk: Nâzım

Men`-i muhâkemelerine [muhakeme edilmemelerine] karar verilen Hüseyin Hâşim, Mustafâ Şeref ve İsmâ`îl Canbolad beyler haklarındaki karar ber-vech-i bâlâ [yukarıda olduğu üzere] tasdîk-i riyâsetpenâhîye [başkanlığın onayına] iktirân etmemiş [sunulmamış] olmak cihetiyle [sebebiyle] mûmâileyhümün [adı geçenlerin] dahi tensîb-i riyâsetpenâhîye [başkanlığın görüşüne] ittibâ`en [uygun olarak] ve Usûl-ü Muhâkemât-ı Cezâ'îye'nin 51. maddesinin zeyli [ek] hükmüne tevfîkan [uygun olarak] mahkemeye sevklerine ve Hayrî Efendi hazretleri hakkında da gayr-ı muvakkat [geçici olmayan] tevkîf [tutuklama] müzekkiresi [resmî yazısının] ısdârına [çıkarılmasına] karar verildi.

27 Mayıs 335

Re'îs - İttihâd ve Terakkî Meclis-i `Umûmîsi [genel meclisi] a`zâsından [üyesinden] bulunmanız sıfatıyla İttihâd ve Terakkî şahs-ı ma`nevisine `atf olunan [dayandırılan] cerâ'ime [suçlara] iştirâkiniz [katkınız] bulunduğu ve hükûmet-i `Osmânîyenin şekl-i kanûnisini tagyîr etmek [değiştirip, bozmak] cürmüne [suçuna] de mütecâsir olduğunuz [yeltendiğiniz] iddi`â olunuyor. Bu iddi`â da makam-ı iddi`âdan teşrîh olunacak [etraflıca açıklanacak]. Dikkat ediniz.

**Müdde`î-i `Umûmî Mu`âvini Ferîdûn Bey** - Bugün rü'yet [bakılması] ve intâcıyla [sonuçlandırılmasıyla] mükellef [yükümlü] olduğumuz bu tarihî, `azîm [büyük] da`vâ, altı yüz seneden beri pâyedâr [itibar sahibi] olan şevketli [büyüklük sahibi olan] Osmanlı saltanatının `azîm seyyi'ât [büyük kötülükler] netîcesinde perişanîsini mûcib [sebep] olan bir hesâbın tedkîkidir [incelenmesidir]; tehcîr ve taktîl [katliam] davâsı değildir. Altı yüz seneden beri pâyedâr [itibar sahibi] olan Osmanlı saltanatın(ın) felâkâtı [felaketleri] olan silsile-i seyyi'âtın [zincirleme olarak devam eden kötülüklerin] tahkîk [araştırma] hesâbâtıdır. Şu sûretle hâzır-bi'l-meclis [meclisiyle hazır] bulunan Şeyhü'l-İslâm-ı esbak [eski şeyhülislâm] Mûsâ Kâzım Efendi hazretleriyle Meclis-i A`yân Re'îs-i esbakı [eski başkanı] Rif`at Bey Efendi hazretleri ve Posta Telgraf nâzır-ı sâbıkı [eski bakanı] Hâşim Bey efendi hazretleriyle hâl-i gaybûbetinde [firarda] bulunan Enver ve Tal`at ve Cemâl Efendilerin mâbih-il-ithâm [suçlamaya sebep] olan cürm [suç] nedir ve mahkeme-i `alîyelerine ne sûretle sevk edilmişdir? Bunu anlamak içün devletin teşkilât-ı idârîyesini tedkîk edeceğiz. Devlet-i `Alîyye-i `Osmânîye'nin altı yüz bu kadar seneden beri teşkilât-ı idârîyesi Memâlik-i `Osmânîye birçok vilâyetlere taksîm edilmiş, vilâyetler, mutasarrıflıklara mutasarrıflıklar da kazâ'lara, kazâ'lar nevâhîye [nahiyelere], nevâhî kurâlara [köylere] taksîm olunmuşdur. Bu sûretle bunlardan vilâyetlerde vâlîler, sancaklarda mutasarrıflar, kazâ'larda kâ'im-makamlar, nevâhîde müdîrler, kurâda hey'ât-ı ihtiyârîye; umûr ve mesâlih-i devleti [devletin işlerini] hükûmet-i seniyece [yüce hükümetçe] mazhar-ı tasvîb olmuş [onaylanmış/uygun bulunmuş] kavânîn [kanunlar] ve nizâmât [tüzükler] ve te`âmül [eskiden beri devam eden âdetler] dâ'iresinde idâre etmekde iken Bâb-ı `Âlî'ce hiçbir sıfat-ı resmîyeleri olmayan idâre-i `umûmîye-i vilâyât [vilayetlerin genel idaresi] kanûnlarında kendilerine bir `unvân ve bir ism-i mahsûs [özel isim] ile tesâdüf edilemeyen [rastlanmayan] murahhas [delege] nâmı altında ba`zı kesânın [kişilerin] gerek Dersa`âdet'de [İstanbul'da], gerek taşralara azîmetle [giderek] umur ve mesâlih-i devlete [devlet işlerine] hodbehod [başlarına buyruk-kendi başlarına] müdâhale etdikleri ve umûr-ı mesâlih-i devlete müteferri' husûsât [ait olan işler] ile meşgûl oldukları görülmüşdür. Şimdi, bu zevâtı [kişileri] kim tayîn etmişdir? Vazifeleri nedir? Ve ne sûretle sevk olunmuşlardır? Bu murahhas [delege] `unvânını, ya`nî elçi sıfatını hâ'iz [sahip] olan ve

Devlet-i `Aliyye-i `Osmânîyenin me'mur tanımadığı bu adamları kim ta`yîn etmiş? Vazife-yi me'mûriyetleri nedir? Bunu anlamak içün devletin teşkilât-ı kanûnîyesini tedkîk etmek lâzım gelir. Devlet-i `Osmânîyenin teşkilât-ı kanûnîyesinde, ma`lûm-u `âlîniz [biliyorsunuz ki], kuvâ-yı teşrî`îyesi [kanun koyucusu] var: Meclis-i A`yân, Meclis-i Meb`ûsân. Hükûmet de kuvve-i icrâ'îyesidir [yürütme kuvvetidir]. *<132Sa>* Bunların nâzımı da [düzenleyicisi de] makam-ı mu`allâ-yi hilâfetdir [yüce halifelik makamıdır]. Bu üç kuvvetden sonra dördüncü kuvvet ihdâs olunuyor ki te'sîs etdikleri [kurdukları] bu dördüncü kuvvet de İttihâd ve Terakkî Cem`iyetinin Meclis-i `Umûmî'si [genel meclisi] ve Merkez-i `Umûmî'si [genel merkezi] diye yekdiğerine merbût[en] [bağlı olarak] teşkil etdikleri [kurdukları] ve a`zâ-yı tabî`îyesinden [doğal üyesinden] bulundukları bu Dâr-ün-nedvede [danışma evinde] devletin en mühim mesâ'il-i hayâtiyesini [hayatî meselelerini] müzâkere [görüşmek] ve o müzâkereyi karara rabt ederler [bağlarlar]. Ve o karardan nükûlu [nakilleri] `adîm-ül-imkân [imkânsız] bir şekle ifrâğ etdikden [sokulduktan] sonra hükûmetin Meclis-i Vükelâsında [bakanlar kurulunda] noksân a`zâsıyla bunu bi'l-müzâkere [görüşülerek] tatbîk ederler [uygularlardı]. İşte bu dördüncü kuvvet, bu kuvve-i kâhire [kahreden kuvvet], bu kudret saltanat-ı Osmânîyeyi bu günki vaz`iyete getirmişdir. Sıfat-ı şerîfe-i insânîyeye [insanlığın yüce sıfatı olan] hürriyetden gayrı bir şekl-i siyâsî lâyık olmadığını iddi`â ve i`lân eden İttihâd ve Terakkî cem`iyeti nihâyet insanların fikir ve hayâlinde kalub hâricde bir sûretle vücûda [meydana getirmeye] iktirân edemeyen [yaklaşamayan] tasavvurâtı [düşünceleri] müstelzem-i cezâ [ceza gerektiren] cürm [suç] `add [kabul] etmiş, o dakîkadan i`tibâren kitâbları, `ilimleri, meslekleri [ilkeleri], prensipleri ve'l-hâsıl [kısacası] her şey'i çiğneyerek Şeref sokağında te'sîs eylediği karargâhına milleti mutâ` [boyun eğen], memleketi fedâ etmişdir. On senelik mezâlimi tedkîk etmeğe [incelemeye] lüzûm yokdur efendim. Son beş sene zarfındaki muhârebe en büyük sebeb-i felâketdir. Tabî`îdir ki meclis-i `âlînizin [yüce meclisinizin] ve mevki`-i me'mûriyetimizin [makamlarımızın] siyâsetle `alâkası yokdur. Mâdem ki Dersa`âdet'de [İstanbul'da] İngiltere devlet-i fahîmesinin [güçlü İngiltere devletinin] mümessil-i siyâsîleri [siyasî temsilcileri] mevkuflara [tutuklulara] vaz`-ı yed edüb [el koyup] sevk ediyorlar. Şu hâlde bu cem`iyetinizin, bu meclis-i `âlînizin de bu işlerle `alâka ve münâsebeti olduğu anlaşılıyor. Bunun içün kanûn ile hiçbir `alâka ve irtibâtı [bağlantısı] olmayan siyâsetden bi'z-zarûr[e] [zorunlu olarak] bahse mecbûr oluyorum.

Devlet-i `Osmânîyenin hudûdundan pek uzak olan Avusturya ve Macaristan hükûmeti hânedân[-ı] imparatorîsinden iki kimse Sırbistan'da katl olunuyor. Bunun üzerine Avusturya imparatorluğu Sırb hükûmetinden birçok metâlib [isteklere] ve müdde`ayâta [iddialara] kıyâm ediyorlar [kalkışıyor]. Bu mütâla`ât ve müddea'yât [düşünceler ve iddialar] içinde "Narodna Ber Nada" cem`iyetinin de kökünden istîsâl edilmesini [kurutulmasını] taleb ediyor. Hâlbuki Avusturya-Macaristan hükûmetinin bu talebi, Sırbistan kralının dahi dâhil olduğu o cem`iyetin, ta`rîf vechile [üzerine], inhilâli [dağılması] mümkün olmadığı için Avusturya hükûmeti, Sırbistan hükûmetini dünyadan kaldırmağa kıyâm etdi [kalkıştı]. Tabî`îdir ki şevketli [büyüklük sahibi olan] bir imparatorluğun küçük bir hükûmete savleti [saldırması] üzerine büyük hükûmetler de o küçüğü himâyeye başladılar. İşte 1855, 1877 târîhlerinde İngiltere devlet-i fahîmesi [güçlü İngiltere devleti] Devlet-i `Osmaniyenin tamâmiyet-i mülkiye [toprak bütünlüğünü] ve istiklâl-i `âlîsini [yüce bağımsızlığını] iki mühim [önemli] muhâtaradan kurtarmış ve Fransa devlet-i fahîmesi [güçlü Fransa devleti] Devlet-i Aliyye-i Osmaniyeye [yüce Osmanlı devletine]

küçük yaşımızdan beri işitdiğimiz vechile [şekilde] mütemâdiyen [düzenli olarak] ikrâzâtda bulunarak [borç vererek] bizim `âlem-i imkândaki ensâlimizi [dünyaya gelecek evlatlarımızı] dahi infâk ve i`âşe eylemişdir [beslemişlerdir]. Bu iki devletin nasâyih ve irşâdât-ı hakîmânelerine [bilginlere yakışır öğüt ve uyarılarına] `adem-i iltifât [yüz çevirip bakmamak] ile –ittifâklarına da'vet değil Paşa hazretleri– nasâyih-i hakîmânelerine [bilgece öğütlerine], bir muhârebeye girmemek husûsundaki irşâdâtlarına [uyarılarına] `adem-i iltifât [yüz çevirip bakmamak] ile otuz altı bankadan yedi milyon lira istikrâz edemeyen [borç alamayan] ve birçok senelerdenberi dünyâdaki me'âsir-i kadîmeyi [güzel eserleri], birçok bilâd [şehirleri] ve kasabâtı, ma`mûreleri [şehir ve kasabaları] yıkmak üzer[e] çalışmış Alman devletinin mukadderât-ı vahşiyânesine [vahşice kaderlerine] rabt-i tâli` etdiler [kaderlerini bağladılar]. Ve nihâyet memleketimizi de bu felâkete sürüklediler. Çünki efendim harbin meşrû` olması içün, muzafferiyetle <*132Sl*> netîcelenmesi içün meşrû` esâslara iktirân etmesi [yaklaştırılması] îcâb ediyor. Tedkîkât-ı târîhîye [tarih incelemeleri] böyle gösteriyor. Avusturya-Macaristan'da vuku` bulan [meydana gelen] Avusturya hânedân-ı imparatorisinden ikisinin katli hâdisesinin Devlet-i `Aliyye [yüce Osmanlı devleti] ile hem bir münâsebet ve irtibâtı [bağlantısı] yokdur ve hem de bütün kitâblar, `ilimler, fenler de bunun böyle olduğunu söylemiş idi.

Şimdi efendim; bu hâdise netîcesinde, bu harb netîcesinde; nüfûs, mülk, sevk edilen `asker nokta-yı nazarından [açısından] zâyi`âtımız [kayıplarımız] pek azîmdir [büyüktür]. Paşa hazretleri pek güzel biliyorsunuz ki top, tüfenk gibi vesâ'it-i tahrîbîyenin [yıkıcı araçların] remâde kalb eylediği [küle dönüştüğü] eczâ-yı Memâlik-i `Osmânîyeden [Osmanlı Memleketleri parçalarından] ayrılan parçalarda ve kalan parçalarda insânların ta`rîfâtı dâ'iresinde çalışılırsa meh-mâ-emken [mümkün olduğu kadar] bir hayât te'sîsi [kurması] mümkündür. Fakat insân yavrusu denilen çocuk ne Afrika'dan, ne Asya'dan ve ne de Amerika'dan, hiçbir yerden mübâya`a edilemez [satın alınamaz].

Eğer, rivâyât-ı târîhîye [tarihî hikâyeler] sahîh [doğru - gerçek] ise, Cenâb-ı Hakk Hazret-i Âdem `aleyhisselâmı toprakdan halk buyurmuşlardır. Âdem `aleyhisselâmı toprakdan halk buyurdukları içün toprak kalmamışdır ki Hazret-i Havvâ'yı Âdem `aleyhisselâmın eğe kemiğinden halka mecbûr olmuşlardır. O hâlde kâ'inâtda insân i`mâl olunan [yapacak] toprak yokdur. Demek bu insân yavrusu denilen çocuk bir erkek ile bir kadının ictimâ`ından [bir araya gelmesinden] dünyâya gelir. Sûret-i âherle [başka şekilde] tedâriğini [hazırlanmasını] bugün medeniyet keşfe muktedir olamamışdır [gücü yetmemiştir]. Bunu `arz etmekden [söylemekten] maksadım bu çocuk denilen insân yavrusundan altmış bin kişi vefât etmiş. Bugün Sıhhîye Müdîriyet-i `Umûmîyesi [genel müdürlüğü] bu bâbda [konuda] istatistikler tanzîm ediyor [düzenliyor]. Tabî`î dünyâda bir insân çıkacakdır; kendini nev`i [türü] arasında, bütün şekerleri müsâdere edecekdir [el koyacaklardır], o küçük çocukları da şekersizlikden öldürecekdir; diye vâzı`-ı kanûn [kanun koyucu] ne böyle bir mücrim [suçlu] düşünebilir ve ne de böyle bir mücrim [suçlu] içün Kanûn-ı Cezâsına bir bend [madde] vaz` edebilir [koyabilir].

Bunlardan maksadım evvel emirde [öncelikle] zâyi`âtı [kayıpları] `arz etmekdir. Çünki efendim, mevâlîd-i selâse-yi hayât [doğabilim] üç kısma ayrılır Paşa hazretleri. Matyer nötratif karbonyer (matière neutrative carbonière), matyer nötratif azotye (matière neutrative azotiè?), matyer nötratif garazyöz (gazazyöz) (matière neutrative gazasieuse?), ya`nî mevâdd-ı magdiye [gıda maddeleri], şeker yağlar, balıklar ve sâ'ir birçok mevâdd [maddeler]... Bir insân bunları yemezse yaşayamıyor. İşte bu cem-

`iyetin Meclis-i `Umûmî'si [genel meclisi] ve Merkez-i `Umûmî'si [genel merkezi] a`zâ-yı tabî`iyesinden [doğal üyesinden] biri çıkmış, şekerleri zabt etmiş ve o sûretle elli bin çocuk hâk-ı helâka serilmişdir [ölmüştür]. Bunları bi't-tab` bir adam yapamayacakdı. Fakat o dördüncü kudret, bu kuvâ-yı selâse-yi hükûmetin [hükümetin/devletin üç kuvveti] fevkinde [üstünde] bir dördüncü kuvve-i kâhire [kahreden kuvvet] teşkiliyle [kurulmasıyla] şekl ve usûl-ü hükûmeti tagyîr ederek [değiştirip, bozarak] saltanat-ı senîyeyi [yüce saltanatı] bugünki müşkilât-ı hâzıra [şu anki zorluklar] içine koymuşdur. Bu noktadan hâzır-bi'l-meclis [meclisle hazır] olan zevât-ı müşârün-ileyhim hazerâtıyla [adı geçen hazretler] hâl-i firârda olan Talât, Cemâl ve Enver Efendiler'in muhâkemesinin icrâ'sını [görülmesini] taleb ediyorum.

Re'îs - Nâzım Bey de var.

Müdde`î-i `Umûmî - Evet Doktor Nâzım ve rüfekâ'-yı sâ'iresi [diğer arkadaşları] de dâhil.

Re'îs - Efendi hazretleri `Alî Haydar Bey'i tevkîl buyurdunuz [avukat olarak tuttunuz] mu?

Mûsâ Kâzım Efendi - Evet efendim. *<133Sa>*

Re'îs - Hâşim Bey Efendi! Siz de tevkîl buyurdunuz [avukat olarak tuttunuz] mu?

Hâşim Bey - Evet efendim.

Re'îs - Rif`at Beyefendi! Zât-ı `âlîniz de tevkîl buyurdunuz mu?

**Rif`at Bey** - Efendim bendenizin vekîle ihtiyâcım yokdur. Çünki benim vekîlim Allah'dır. Re'îs Paşa hazretleri! Bilmiyorum, bendenizin o kadar kavânîn-i `adlîyeye vukufum [adliye kanunları hakkında bilgim] yokdur. Eğer kanûnen bir vekîle ihtiyâc varsa ictimâ`-ı âtîde [ilerideki toplantılarda] tutarım.

Re'îs - Re'y-i `âlînize [yüce görüşünüze] kalmışdır. Kendiniz de müdâfa`a edebilirsiniz; vekîl de tutabilirsiniz. Eğer sonradan arzû buyurulursa yine ta`yîn olunabilir.

Re'îs - Mûsâ Kâzım Efendi kalsın, diğerleri götürülsün. (Mûsâ Kâzım Efendinin mâ`adâsı [gayrısı] çıkarılır.)

Re'îs - Makam-ı Meşîhata [şeyhülislâmlığa] ne vakit ta`yîn buyuruldunuz ve ne vakit infisâl etdiniz [ayrıldınız]?

Mûsâ Kâzım Efendi - Efendim, makam-ı meşîhata iki defa ta`yîn buyuruldum. Evvelkini bilmiyorum, tarihini unutdum. İkinci ta`yînim, 1332 senesi Mayıs yirmi altısı mı, yoksa Nisan yirmi altısı mı idi? İyi bilmiyorum, ya Nisan 26, ya Mayıs 26'dır.

Re'îs - Ne vakit infisâl buyuruldu [ayrıldınız]?

Mûsâ Kâzım Efendi - Mütârekeden az evvel. Ya`nî Teşrîn-i evvel [ekimin] on üçde infisâl etdim [ayrıldım].

Re'îs - O vakte kadar evvelce de teşrîf buyuruldu mu idi?

Mûsâ Kâzım Efendi - Nereye efendim?

Re'îs - Makam-ı meşîhata bir daha gelmiş mi idiniz?

Mûsâ Kâzım Efendi - Hayır efendim. Birinci ta`yînim, Balkan muhârebesinden evvel idi.

Re'îs - Hîn-i intihâbda [seçildiğiniz zamanında] muvâfakat-ı `âlîniz [rızanız] alındı mı, yoksa emr-i vâki' karşısında mı kaldınız?

Mûsâ Kâzım Efendi - Hangi intihâb [seçilme] efendim?

Re'îs - Meşîhata [şeyhülislâmlığa] intihâb buyurulduğunuz [seçildiğiniz] zamân.

Mûsâ Kâzım Efendi - Bu yakında mı?

Re'îs - Evet.

Mûsâ Kâzım Efendi - Tabî`î efendim re'yimi [görüşümü] aldılar; re'yim verildi. Bendeniz köşkde oturuyordum efendim, râhatsızdım. Sekiz senedenberi tasallüb-ü şerâyinden [damarların sertleşmesinden] çok muztaribim [rahatsızım]. Köşkde oturuyordum, geldiler, dediler ki: Hayri Efendi isti`fâ etdi, siz tensîb olunuyorsunuz [uygun bulunuyorsunuz]. Nasıl olur, ben hastayım, ben böyle şeyleri yapamam; dedim. Redd etdim. Biraz aşağı, yukarı konuşduk. Seni üzmeyiz, evvelki gibi olmaz; dediler. Yalnız orada otursun, bir yere gitmezsin, seni bir yere karışdırmayız falan dediler. Sonra düşüneyim dedim. Birkaç gün sonra bir gün mi, iki gün mü sonra Mâbeynden [saraydan] bir kâtib geldi, bizi Mabeyne getirdi/götürdü. *<133Sl>* Orada bize meşîhatımız [şeyhülislâm olduğumuz] teblîğ olundu [bildirildi]. Biz de kabûl etdik. Ya`nî evvelce böyle bir istimzâc vâki` oldu [düşüncem soruldu]. Sonra Mâbeyne gitdik, orada teblîğ buyuruldu. Biz de kabûl etdik.

Re'îs - 1329 senesi İttihâd ve Terakkî kongresinde hey'et-i vükelâya [bakanlar kurulunda] olacak zevâtın [kişilerin] Meclis-i `Umûmî [genel meclis] a`zâ-yı tabî`îyesinden [doğal üyesinden] bulunması kararlaşdırılmış.

Mûsâ Kâzım Efendi - Kongrede değil mi efendim?

Re'îs - Evet. Şu sûretle o târîhden mütâreke zamânına kadar güzerân eden [geçen] eyyâmda [günlerde] vükelâlık eden zevâtın Meclis-i `Umûmî'nin a`zâ-yı tabî`îyesinden bulundukları iddi`â olunuyor, böyle mi?

Mûsâ Kâzım Efendi - Efendim o sene, 29 senesi fi'l-vâki` [gerçekten] o şekilde intihâb edildi [seçim yapıldı]. Ya`nî o şekil kararlaşdırılmış idi. Vükelâdan [bakanlardan] bulunan zevât [kişiler] a`zâyı tabî`îyeden [doğal üyeden] ma'dûd idi [sayılırdı]. Bu, böyle devâm etdi. 1332 Eylül'üne kadar devam etdi. 332 Eylül'ünde kongre tekrar ictimâ` etmiş [toplanmış] idi. O zamân a`zâların hepsi intihâb [seçim] sûretiyle oldu. Ya`nî burada a`zâ ikiye ayrılmışdı; fakat adedi tenkîs olunmuşdu [azaltılmıştı]. Evvelce elli kişiye yakın bir şey' idi. O zamân, yirmi mi, on sekiz mi oldu. Bendeniz o intihâblarda [seçimlerde] falân bulunmadım. Sonra mesmû`ât [haber alınan şeyler] olarak işidiyordum. Zannederim ki, yirmi iki a`zâdır ve onlar hep müntahabdır [seçilmiştir]. A`zâ-yı müntahabadan [seçilmiş üyeden] vükelâlık [bakanlık] mevki`inde bulunanlar da yine a`zâ-yı tabî`îyeden [doğal üyeden] olabilir. Ma'â-mâ-fih [bununla beraber] hepsi de intihâbla [seçimle] olmuşdur. Sonradan dâhil olanlar olursa o a`zâyı tabî`îye [doğal üye] sırasına geçiyor. Ya`nî kongre zamânında mevcûd olmayub da sonradan girenler a`zâ-yı tabî`îye [doğal üye] 'idâdına [hesabına] geçiyor. Fakat o zamân mevcûd olan a`zâ [üye], artık a`zâ-yı tabî`îyeden değil, a`zâ-yı müntahabadandır [seçilmiş üyelerdendir].

Re'îs - İttihâd ve Terakkî Cem`iyetinin nizâmnâmesi [tüzüğü] vükelânın [bakanların] a`zâ-yı tabî`îyeden [doğal üyeden] olduğunu söylüyor.

Mûsâ Kâzım Efendi - İşte o, 329 senesinde yapılan intihâb [seçim] olsa gerek. O vakit öyle idi. Benim bildiğim bu. Yanlış varsa tashîh ederim [düzeltirim]. Hepsi müntahabdır [seçilmiştir], intihâb [seçim] sûretiyle olmuşdur. Öyle zannediyorum. Ma`â-mâ-fih [bununla beraber] yanlış varsa tashîh ederiz [düzeltiriz].

Re'îs - Zât-ı `âlîniz vükelâ [bakan] olmadan evvel de cem`iyete intisâbınız [üyeliğiniz] var mı?

Mûsâ Kâzım Efendi - Efendim, cem`iyete intisâbım [üyeliğim] i`lân-ı meşrûtiyetden sonradır. Cem`iyetin bir `ilmîye şu`besi vardı. O vakit dâ`îniz de [duacınız da] o `ilmîye şu`besinde bulunuyordum. Manastırlı İbrâhîm Hoca merhûm, şimdiki a`yân re'îsi Mustafâ Âsım Efendi, birkaç kişi o `ilmîye şu`besinde bulunuyorduk. Meşrûtiyetin menâfi`inden [yararlarından], fevâ'idinden [faydalarından] ve şer`-i şerîfe muvafakatından [İslâm şerîatına uygunluğundan] bahs ediyorduk. Ya`nî bu yolda ta`lîmât ve telkînâtda [emirler ve öğretilerde] bulunuyorduk. Çünki biz memleketimizin terakkî [ilerlemesini] ve te`âlisi [yükselmesini] ancak meşrûtiyetin te'sîs [kurulması] ve tatbîki [uygulanması] ile olacağına kani` [inanmış] bulunuyorduk. O nokta-yı nazardan [görüşten] çalışdık. O vakit birkaç sene çalışdık. Bütün kuvvetimizle uğraşdık. Meşrûtiyet meşrû`dur, şeri`atımız emr etmişdir, nehy [yasak] etmemişdir. Meşrûtiyet usûl-ü meşveret [parlamento sistemi] <*134Sa*> demekdir. Usûl-ü meşveret âyât [ayetler] ve ahâdîsde [hadislerde] şöyle zikr olunmuşdur, böyle buyurulmuşdur; diye anlatdık durduk. Hürriyetin ma`nâsı budur, uhuvvetin [kardeşliğin] ma`nâsı budur. İşte `adâlet şuna derler, buna derler. Müsâvât [eşitlik] buna derler. Ve müsâvât şuralardadır ve bunlar birçok kuyûd [kayıtlar] ile mukayyeddir [kayıtlıdır]. Meselâ ahkâm-ı dînîye [dinî hükümler] ile mukayyeddir, `örf ve `âdet ile mukayyeddir ve daha birçok kuyûd ile mukayyeddir. Buna halka anlatmak istiyorduk. Ya`nî Avrupa'nın meşrûtiyetini `aynen tatbîk etmesinler [uygulamasınlar]; diye uğraşdık. Kitâblar yazdık, risâleler makâleler neşr etdik [yayınladık]. Maksadımız şer`-i şerîf [İslâm şerîatı] dâ'iresinde memleketimizde bir usûl-ü meşveretin [parlamento sisteminin] te'essüsü [kurulması] idi. Bi'l-hâssa [özellikle] bendeniz fırkaların `aleyhinde çok bulundum ve İslâm'da fırka olmaz dedim. İslâm bir fırkadır. Çünki Kur'ân-ı kerîm Müslümânların kardeş olduğunu beyân ediyor. Fırkalardan ise husûmet [düşmanlık] tevellüd ediyor [doğuruyor], binâ'en-`aleyh fırka olmaz; diye bendeniz çok bağırdım. Sonra bana, cânım, bir yerde meşrûtiyet oldu mu mutlaka fırkalar olacakdır; dediler. Ben de böyle meşrûtiyete `aklım ermedi ve ermiyor; dedim ve ondan sonra doğrusu o kadar çalışmadım. Sonra böyle Avrupa'nın meşrûtiyetini `aynen tatbîke kalkışınca nizâ` [kavga] ve nifâk [bozuşmalar] meydân aldı. Bunu tabî`î ben isteyemezdim. Müslümânlar yekdiğerinin `adüvv-ü ekberi [en büyük düşmanı] oldu. Bunu tabî`î istemezdim. Bu, ne mesleğime, ne makamıma, ne de şahsıma yakışmazdı. Binâ'en-`aleyh artık o işlerden vaz` geçdim. Kendim kendi hâlimde uğraşmağa başladım. Fakat fırka, bizi böyle ara sıra mevki`e getirdi. Gelmeye idin, su'âl-i mukadderi [kader sorusu] teveccüh eder [yöneltilir]. Hidmet [hizmet] eyleyeyim; diye geldim. Çalışdım ve zannediyorum ki hidmet de eyledim. Ya`nî ben, bulunduğum zamânlarda, me'mûriyet mevki`inde vazîfemde kusûr etmedim. Ben usûl-ü meşrûtayı [kanunî olan usulü] şer`-i şerîfe [İslâm şerîatına] muvâfık [uygun] bir sûretde tatbîke [uygulamaya] çalışdım. Buna delîlimiz vardır ve tahkîk buyurabilirsiniz [araştırabilirsiniz]. Ben hiçbir zamân muvâfık [fikirlerimize uyan], muhâlif [fikirlerimize karşı] mes'elesini mevzû`-i bahs [sözkonusu] etmedim. Falân muvâfıkdır, falân muhâlifdir; sözünü kat`îyen söylemedim ve onu düşünmedim. Fetvâhâne'de İttihâd ve Terakkî'ye mensûb beş, altı kişi yâhûd sekiz kişi var, üst tarafı seksen kişiye karîbdir [yakındır] ki hepsi muhâlifdir. Ben hiçbir dânesini `azl etmedim. Mâdem ki sizin İttihâd ve Terakkî'ye intisâbınız [üyeliğiniz] yok, buradan def` olun; diye hiçbirini koğmadım ve hepsi hakkında siyyân [eşit] mu`âmele etdim ve hepsini lâyık olduğu mertebeye îsâl etdim [ulaştırdım].

Daha açık bir misâl, meşhûr Râsim Efendi. Râsim Efendi'yi herkes bilir. Otuz bir Mart hâdiseyi irticâ`îyesinin [gerici olayının]... –biz ona irticâ` diyoruz. Siz ne derseniz deyin– Otuz bir Mart hâ-

disesinin kahramânı Râsim Hoca. Dîvân-ı Harb-i `Örfî onu o zamân mü'ebbed [ömür buyunca] küreğe mahkûm etmişdi. Bilmem nereye nefy etmişlerdi [sürmüşlerdi]. Ma`lûm-u devletiniz [biliyorsunuz ki], Kâmil Paşa kabinesi zamânında `afv-ı `umûmî [genel af] çıkmışdı. O vakit Râsim Hoca da `afv olunmuşdu. Oradan Mısır'a gitmiş, Mısır'da oturmuş. Bidâyet-i harbde [harp başlangıcında] buraya gelmiş. Gâlibâ harbin birinci senesi idi. Köşke gelmiş. Bendeniz yine o zamân hasta, köşkde, oturuyordum. Ben buraya geldim; dedi. Çünki beynimizde [aramızda] eskiden beri bir hukuk var. Ben onun hocasıyım. Benden ders okumuş, <134Sl> ya`nî aramızda ta`lîm ve ta`allüm [eğitim ve öğretim], hukûku ta`lîmîye [hukuk eğitimi] vardır. Tabî`î bize mürâca`at etmeyib kime gitsin. Geldi. Ben geldim, şimdi ben ne yapacağım; benim ma`âşım da kesilmiş, ma`âşımı da vermiyorlar, ben ne yapacağım; dedi. Vâllah, elimde bir şey yok; ben burada menkûb [gözden düşmüş] oturuyorum; elimden bir şey gelmez; dedim. Ya`nî yapsam yapsam şahsen mu`âvenet [yardım] yaparım, başka bir şey yapamam. Sonra muvaffak olamadı, ma`âşını istirdâda [geri almaya] muvaffak olamadı, kaldı. Aradan iki sene geçdi. Biz tekrar makam-ı meşîhata [şeyhülislâmlık makamına] geldik. Geldi, işte siz makama geldiniz; ben ma`âşım içün geldim; dedi; ma`âşını i`âde etdik. Sahn medresesinden iki bin guruş ma`âşla bir ders verdik. Hâlâ orada müderrisdir. Bundan dolayı bir tarafdan bir tenkîde [eleştiriye] de uğramadım; bana niçün yapdın; demediler. Eğer ben öyle muhâlif falân mes'eleleri ta`kîb etseydim Râsim Hoca'ya ne ders verebilirdim ve ne de ma`âşını i`âde edebilirdim. Ben bunu yapmışımdır, bu meydandadır. İşte görülüyor ki bendeniz kat`îyen ve kâtıbeten [asla] muhâlefet, muvâfakat mes'elesini nazar-ı i`tibâra [gözönüne] almış bir adam değilim ve benim bütün meşgûliyetim dînî ve `ilmîdir. Ben başka bir şey'e kat`îyen karışmamışımdır ve karışmam da. Mes'ele bundan `ibâret.

Re'îs - Meclis-i `Umûmî [genel meclis] a`zâsı [üyesi] bulunmak i`tibârıyla mukarrerâtı [kararlan] kabûl etmek mecbûriyeti varmış öyle mi?

Mûsâ Kâzım Efendi - Efendim o yanlış, doğrusunu tabî`î söylemeğe mecbûrum. Esâsen doğrudan başka bir şey söyleyemem. O benim sıfatıma uymaz.

Re'îs - Tabî`î.

Mûsâ Kâzım Efendi - Meclis-i `Umûmî nizâmnâmesi [tüzüğünü] manzûr-u devletiniz olmuşdur [görmüşsünüzdür].

Re'îs - Evet.

Mûsâ Kâzım Efendi - Kongre içün çalışmışlar. Sonra bir de kongre...

Re'îs - Yorulmayınız. Bu husûs ma`lûm [biliniyor].

Mûsâ Kâzım Efendi - Evet. Kongreden çıkan bir şey' olursa, programın ba`zı maddesini ta`dîl [değiştirilmesi] lâzım gelirse ta`dîl eder, nizâmnâmeyi [tüzüğü] ihzâr eder [hazırlar].

Re'îs - Bendenizin istîzâh etdiğim [sorup, açıklamanızı istediğim] husûsât [konular], Meclis-i `Umûmî'nin mukarrerâtında [kararlarında] bulunmayanlar da o mukarrerâta mutâva`ata [uymaya] mecbûr imişler.

Mûsâ Kâzım Efendi - Hayır efendim, öyle bir şey yokdur. O, doğru değildir. Onlar, birer teklîfden başka bir şey değildir. Mukarrerât-ı sahîha ve mu`tebere [gerçek ve yürürlükte olan kararlar] Meclis-i Meb`ûsânda ittihâz edilir [kullanılır].

Re'îs - Meclis-i Meb`ûsân başka efendim. Şimdi Meclis-i `Umûmî [genel merkez]'de bir şey mü-

zâkere ediliyor [görüşülüyor]. Ekseriyetle [çoğunlukla] karar verildiği gibi o mukarrer [kararlaştırılmış] olan husûs, meclis a`zâlarının kâffesince [bütün üyelerince] şâyân-ı vusûk [güvene değer] imiş.

Mûsâ Kâzım Efendi - Zannetmem. Öyle şey görmedim. Ekseriyetle [çoğunlukla] olur.

Re'îs - Evet ekseriyetle; ya`nî o mukarrer [kararlaştırılmış] olan maddeye ri`âyet etmeğe [uymaya] a`zâlar mecbûr imiş. *<135Sa>*

Mûsâ Kâzım Efendi - Mecbûr değildir efendim. Niçün mecbûr olsun? İsterse, kendi ictihâdına [görüşüne] muhâlif ise oraya kendisi gitmez.

Re'îs - O vakit isti`fa etmesi lâzım gelir; diyorlar.

Mûsâ Kâzım Efendi - İsti`fâ eder, gitmez.

Re'îs - Evet, isti`fâ etmediği hâlde kabûl etmiş `add [kabul] olunur; değil mi efendim?

Mûsâ Kâzım Efendi - Efendim ma`lûm-u `âlîniz [biliyorsunuz ki] meşrûtiyetde bunlar vârid [olacak şeyler] değildir. Meşhûr Gladstone ben otuz sene parlamentolarda bulundum, hiçbir zamân kendi fikrime muvâfık [uygun] re'y [oy] veremedim; demiş. Ekalliyet [azınlık] dâ'imâ öyledir, ekalliyetde kalır, fakat yine itbâ` eder [çoğunluğa uyar]. Ekalliyetin ekseriyete itbâ`ı zarûrîdir. Ya o partiden çıkar, gider ve yâhûd kendi re'yinin hilâfı [tersi] olur. O mümkün değil.

Re'îs - İşte bundan dolayı Meclis-i `Umûmîye [genel meclise] `atf olunan [dayandırılan] cerâ'imde [suçlarda], müzâkeresinde [görüşmesinde] bulunmayanların dahi ekseriyetle verilen karara mutâva`ata [uymaya] mecbûriyetinden dolayı, medhal-dâr [parmağı] olduğunu iddi`â ediyorlar.

Mûsâ Kâzım Efendi - Hayır efendim, kat`îyen dünyâda öyle bir kanûn yok efendim. O ne `akla sığar ne de...

Re'îs - Arkadaşlarınız, o mukarrerâtı [kararları] kabûl etmek mecbûrî olduğu içün kabûl etmeyenler isti`fâ edüb çekilmek lâzımdır; dedi.

Mûsâ Kâzım Efendi - Kabûl etmezse isti`fâ eder. Ne gibi karar anlamıyorum ki efendim.

Re'îs - Her ne husûs hakkında olursa olsun.

Mûsâ Kâzım Efendi - Efendimiz, bu Meclis-i `Umûmî hakîkaten zannolunduğu gibi değil ki! Ne diyeyim, size nasıl anlatayım, Meclis-i `Umûmî vallahi maskaralıkdır. Hattâ bir gün hâtırımdadır, 329 senesinde idi. Hüseyin Câhid: Cânım efendim, bunun vazîfesi yok, işi yok, gücü yok. Nedir bu? Bu, ne yapıyor? Bunun işi yok. Bunu lağvedin [yürürlükten kaldırın]! Bu maskaralık; demişdi. Kât`îyen hâtırımda. Hakîkaten de öyle idi. Bunlar hiç...

Re'îs - Fakat öyle olmadığını ba`zı vekayi` [olaylar] hâtıra getiriyor.

Mûsâ Kâzım Efendi - Paşam benim bildiğim budur.

Re'îs - Meselâ Harb-i `Umûmî'nin bidâyetinde [başlangıcında] Meclis-i `Umûmî re'îsi olan, hey'et-i vükelâ re'îsi bulunan Sa`îd Halîm Paşa hazretleri Meclis-i `Umûmî a`zâlarıyla [üyeleriyle] vükelâyı [bakanları] teşkil eden [oluşturan] zevâtı [kişileri] yalısına da`vet etmiş...

Mûsâ Kâzım Efendi - Meclis-i `Umûmî a`zâsını değil paşam; Merkez-i `Umûmî a`zâsını da`vet etmişdir.

Re'îs - Evet. Merkez-i `Umûmî ile vükelâyı da`vet etmiş. Orada muhârebenin mazarratından [zararlarından] edille-i `adîde [doğru deliller] ile bahs etmiş. Devlet-i `Aliyye-i `Osmânîye [Yüce Osmanlı Devleti] içün bî-taraf [tarafsız] kalmak en iyi bir vaz`iyet olduğunu der-miyân etmiş [ileri sürmüş].

Mûsâ Kâzım Efendi - Evet, öyle diyorlar.

Re'îs - Ve pek çok çalışdığım hâlde Merkez-i `Umûmî a`zâlarını iknâ`a muvaffak olamadım; diyorlar. Şu hâlde re'îs-i hükûmet olan, kabine re'îsi *<135Sl>* olan zât Merkez-i `Umûmî a`zâlarını iknâ`a kendisinde bir mecbûriyet görmüş. Onları iknâ` edemediğinden dolayı hâh nâ-hâh [ister istemez] muhârebeyi kabûl etdim; diyor.

Mûsâ Kâzım Efendi - İsti`fâ edeydi.

Re'îs - Merkez-i `Umûmî'yi iknâ` edemedim; diyor.

Mûsâ Kâzım Efendi - Saçma şey, bu söz değil.

Re'îs - Sonra Zât-ı `âlîlerine a`yân müzâkeresinde [toplantısında] mehâkim-i şer`îyenin [şerî mahkemelerin] `Adlîye Nezâreti'ne nakli husûsu müzâkere olunduğu [görüşüldüğü] sırada makam-ı riyâsetden bir su'âl tevcîh olunmuş [yöneltilmiş]. O su'âl de mehâkim-i şer`îyenin [şerî mahkemelerin] makam-ı sâmîlerinden [yüce makamlarından] ayrılması haysiyete de halel [eksiklik] getirmez mi, tarzında vâki` oluyor ve zât-ı `âlîniz de benim re'yimi [görüşümü] sormayınız, fırka böyle istiyor, fırkacılıkdır, bu böyle olacakdır; buyurmuşsunuz. Şu hâlde...

Mûsâ Kâzım Efendi - Evet, hâtırıma geldi.

Re'îs - Kendi ictihâdınızı [görüşünüzü] ber-taraf ederek [bir yana atarak] fırkanın arzûsunu icrâ'ya [yapmaya] rızâ göstermiş oluyorsunuz.

Mûsâ Kâzım Efendi - Bitdi mi, efendim?

Re'îs - Evet.

Mûsâ Kâzım Efendi - Paşam, şimdi şu mes'eleyi meydâna koyduğunuzdan dolayı zât-ı devletlerinize [yüce şahsınıza] bi'l-hâssa [özellikle] teşekkür ederim.

Re'îs - Estağfurullah!

Mûsâ Kâzım Efendi - Çünki o benim derûnumda [yüreğimde] bir derddir. Şimdi onu `arz edeyim. Deminden demişdim ki köşke ba`zı zevât [kişiler] geldi. Ben beyân-ı ma`zeret etdim [özrümü bildirdim]. Fakat iki, üç gün sonra Mâbeyn'e [saraya] çağrıldım. Kâtib geldi. Beni Mâbeyn'e götürdü. Bize Meşîhat [şeyhülislâm makamının] tevcîh olunduğunu [verildiğini] teblîğ etdi [bildirdi]. Ben de kabûle mecbûr oldum. Kabûl etdim; demişdim. O vakit makam-ı meşîhatı kabûl etdiğim zamân vükelâdan [bakanlardan] olan arkadaşlara dedim ki: Arkadaşlar, benim başıma bu mes'eleyi doladınız. Fakat ortada bir şey dönüyor; bir şâyi`a [söylenti] var; gûyâ Hayrî Efendi'ye mehâkim-i şer`îyenin [şerî mahkemelerin] `Adlîyeye nakli mes'elesi teklîf edilmiş ve kabûl etmediğinden dolayı isti`fâ etmiş. Eğer bu mes'eleyi bana teklîf edecek iseniz ben kat`îyen kabûl edemem. Çünki Hayrî Efendi kabûl etmeyince ben kat`îyen kabûl edemem. Cevâben bize, Hayrî Efendi'nin isti`fâsının sebebi başkadır; hiç bu mes'ele ile `alâkası yokdur; dediler. Nedir dedim? Onu îzâh etmediler. Nedir dedim ise o, dursun; dediler; îzâh etmediler. Fakat kat`îyen emîn ol ki bu mes'ele ile `alâkadâr değildir; dediler. Arası, zannederim, dört ay kadar geçdi. Bizi ziyârete gelen zevât [kişiler] bu mes'eleyi soruyorlar. Ben, aslı yok, bunlar nereden çıkdı; diyorum. Hâlbuki dört ay sonra bize bunu teklîf etdiler. Mehâkim-i şer`îyeyi [şerî mahkemeleri] `Adlîyeye vereceksiniz; dediler. Ben, bunu yapamam. Siz de yapamazsınız; dedim. Ne ben ve ne de siz yapamazsınız. Bu, milletin hakkıdır. Bu, altı yüz senelik bir `an`anedir. Bunu kaldırmak sekiz kişinin işi değildir. Millet isterse ona kim ne diyebilir? Siz de bir şey diyemezsiniz; biz de bir şey *<136Sa>* diyeme-

yiz. Fakat sizin arzûnuz ile buna imkân yokdur; dedim. Ama biz, buna vaktiyle karar verdik; öyle duruyordu; şimdi zamânı gelmişdir; bunu, tatbîk edeceğiz [uygulayacağız]; dediler. Öyle ise bir Şeyhü'l-İslâm bulursunuz, tatbîk edersiniz; dedim. O, hiç olamaz; dediler. Öyle ise bu da olamaz; buna çâre düşünün; dedim. Ben bunu yapamam. Siz de yapmayınız, çünki hakkınız yokdur. Bilmiyorum, eğer memleketde meşrûtiyet varsa, yapamazsınız; dedim. Eğer varsa, bunu ne siz ve ne de ben yapamayız. Bu, sırf millete `â'id bir hakdır. Yolu da ma`lûm [biliniyor]. Evvelâ kongreyi çağırırsınız. Onlar programa koyarlar. O maddeyi, Meclis-i Meb`ûsân'a teklîf edersiniz. Meclis-i Meb`ûsân da kabûl ederse o zamân kimsenin bir diyeceği kalmaz. Ben de o zamân ya isti`fâ ederim veyâhûd kalırım. Kongre ve Meclis-i Meb`ûsân'ın kararı olmadan ben bu işi yapamam. Böyle şey' olmaz ve siz de yapmayın; dedim. Dediler ki geçen sene ve evvelki sene kongre olmadı ve sebebi de muhârebe olması idi. Bu sene ise, muhârebenin daha şiddetli bir zamânı binâ'en-`aleyh hiç olamaz. Ben de: Olamazsa bu mes'ele de durur; muhârebe biter sulh olur. Sulh oldukdan sonra bu mes'eleyi mevzû`-u bahs [sözkonusu] edersiniz; Meclis-i Meb`ûsân kabûl ederse pek a`lâ; dedim. Ama bunu te'hîre [geciktirmeye] meydânı; tahammülü [dayanma gücü] yok; dediler. Bu kadar `acelesi nedir? Te'hîre tahammülü neden olmasın; dedim. Onlar da tevhîd-i mehâkim [mahkemeler birliği] olmayınca ecnebî imtiyâzâtını kaldıramayacağız. Onun için tevhîd-i mehâkim elzemdir [çok lazımdır]; gibi şöyle böyle bir takım şeyler söylediler. Ben de tevhîd [birlik] lâzım ise çağırın kongreyi, bu işi millet yapsın, siz karışmayın; dedim. Bakdılar ki bu işde ben haklıyım. Kongreyi da`vete mecbûr oldular ve kongre da`vet olundu, geldi. Ve buna karar verdi. Vâkı`â [gerçekten] biz, meb`ûsları epeyce tenvîr etdik [aydınlattık] –çünki, kongrede meb`ûslar da dâhildir– onlar da bağırdılar; çığırdılar; fakat anladamadılar. Öbür taraf galebe çaldı [galip geldi]. Ben o zamân yine pek hasta idim. Kongreye gitmedim. Gitse idim ihtimâl ki orada yıkılub kalacakdım. Galeyân gelecek; fenâ bir şey olacak; onun için gitmedim. Yalnız meb`ûslara birçok telkînâtda bulundum; onlar da söylediler; fakat ekalliyetde [azınlıkta] kaldılar; ekseriyet [çoğunluk], mehâkim-i şer`îyenin [şerî mahkemelerin] `Adlîyeye nakline karar verdi. Bunun üzerine geldiler, dediler ki: İşte dediğin oldu. Kongreyi getirdik, kongre de buna karar verdi. Daha bir diyeceğin var mı? Var, dedim. Kongreden sonra bir de Meclis-i Meb`ûsân var, çünki kongrenin kararları teklîfden gayrı bir şey değildir. Kongre kanûn yapamaz, o, yalnız teklîf eder. Onun için bir kerre Meclis-i Meb`ûsân'a gitsin, o da müzâkere etsin [görüşsün]; dedim. Nâfile uğraşma, bunu, Meclis-i Meb`ûsân da kabûl edecekdir. Bu, ma`kûldür [akla uygundur], şöyledir, böyledir, dediler. Sonra Meclis-i Meb`ûsân'a geldi, fırkaya koydular; müzâkere etdiler [görüştüler]; onlar da pek a`lâ; tevhîd-i mehâkim [mahkemelerin birleştirilmesi] hakîkaten lâzımdır; diye karar verdiler ve hiçbir dâne muhâlif çıkmayordu. Biz, o zamân düşündük. Bunu da, kongre kabûl etdi; Meclis-i Meb`ûsân kabûl etdi; şimdi isti`fâ etmek ciheti [sebebi] kaldı; fakat ben o zamân birçok işlerle meşgûldüm. Meselâ, medâris [medereseler] *<136Sl>* ve Dârü'l-hikmeti'l-İslâmîye [şeyhülislâm makamında toplanan danışma kurulunun] teşkilâtı ile uğraşıyordum. Evkaf [vakıflar] için ba`zı makâsidim [maksatlarım] vardı. Evkafı, bir müdîriyet-i `umûmîye [genel müdürlük] şeklinde, Meşîhat'a [şeyhülislâmlığa] rabt etmek [bağlamak] istiyordum. Çünki evkaf [vakıflar] içünde bir takım kîl ü kâl [dedikodu] başladı. Evkafı da dağıtacaklarmış, şöyle imiş, böyle imiş diye bir takım sözler deverân ediyordu [dolanıyordu]. Çünki ben, evkafı bir müdîriyet-i `umûmîye şeklinde makam-ı Meşîhat'a rabt etmek emelindeydim. Eğer bunda muvaffak olursam büyük bir hidmet [hizmet] `add [ka-

bul] ederim; diyordum. Kendi kendime düşündüm. İsti`fâ edeyim çekileyim; dedim. Bundan ne çıkacak? Ben isti`fâ etdikden sonra Meclis-i Meb`ûsân'ın kararları geri mi kalacak? Mûsâ Kâzım giderse, Ahmed Nâzım gelir, bundan ne çıkar? Ben çekilirsem şu işler de kalır. Şu işleri olsun yapayım, dedim. Her dürlü ithâmâtı [suçlamaları] göze aldırarak yapayım, dedim. Hakîkaten bir ithâm altında kaldım. Medârisin teşkilâtını itmâm [tamamlamak] ve evkafı da böyle bir müdîriyete kalb [dönüştürmek] ile Meşîhat'a [şeyhülislâmlığa] rabt etmek [bağlamak] maksadıyla isti`fâ etmedim. Mes'ele bundan `ibâretdir. Fakat kalbimde öyle bir `ukde [dert] kaldı. Sonra o dediğimiz teşkilâtı ve encümeni de yapdık. Evkaf [vakıflar] mes'elesi mevzû`-u bahs oldu ve şâyi` olduğu [duyulduğu] vechile [şekliyle] bir kısmı Şehremânetine bir kısmı Sıhhîye İdâresine ve bir kısmı da, bilmem nereye, verilecekdi. Artık ona dehşetli sûretde karşı geldim. Ne olursa olsun; bunu, yapmayacağım; dedim. Hulâsa [kısacası] Evkafı muhâfaza etdik. İşte, o zamân isti`fâ etmediğimin fâ'idesi bu oldu. Mes'ele budur Paşa hazretleri.

Re'îs - Bugün bu kadar elverir. Zât-ı `âlînizi ziyâde yormayayım. Götürün. (Mûsâ Kâzım Efendi gider.) Rif`at Bey'i getirin. (Rif`at Bey getirilir.)

Re'îs - Oturunuz efendim. Zât-ı `âlîniz Mâlîye Nezâreti'ni 329 senesinin hangi târîhinde der-`uhde buyurdunuz [üstlendiniz]?

**Rif`at Bey** - İsti`fâm mı, ta`yînim mi? Çünki ta`yînim 328 senesindedir.

Re'îs - Hangi ayında?

Rif`at Bey - Kanûn-ı Evvelinde [Aralık'ta].

Re'îs - İnfisâliniz [ayrılmanız]?

Rif`at Bey - 329 Şubât'ında.

Re'îs - Oturunuz efendim, râhatsız olmayın. 329 senesi kongresinde, İttihâd ve Terakkî kongresinde, vükelâdan [bakanlardan] bulunan zevâtın [kişilerin] Meclis-i `Umûmî [genel meclis] a`zâ-yı tabî`îyesinden [doğal üyesinden] `add [kabul] olunmalarına karar verilmiş. Ma`lûmâtınız [bilginiz] var mı?

**Rif`at Bey** - Bendeniz hiçbir kongrede bulunmadım. Zâten İttihâd ve Terakkî Cem`iyetine dâhil bulunmadığım içün hiçbir kongrede bulunmadım ve kat`îyen ma`lûmâtım [bilgim] yokdur. Yalnız son senelerde, eğer kongrenin ictimâ`ı [toplanması] senenin nihâyetlerine doğru ise –bendenizin o vakte kadar isti`fâlarımı kabûl etmediler– o vakit kabûl etdiler. Demek ondan dolayı kabûl etmişlerdir. Bendenizin ne kongreden ve ne de karardan ma`lûmâtım yokdur.

Re'îs - Kongre Eylül'de `akd olunmuş [kararlaştırılmıştı].

**Rif`at Bey** - Bilmiyorum, ma`lûmâtım yokdur. *<137Sa>*

Re'îs - Meclis-i `Umûmî'de hiç bulunulmadı mı?

Rif`at Bey - Hayır efendim.

Re'îs - Zât-ı `âlîniz A`yân Re'îsi bulunduğunuz zamân mehâkim-i şer`îyenin [şerî mahkemelerin] `Adlîye Nezâreti'ne nakli müzâkere edilmiş [görüşülmüş]. O vakit a`zâdan [üyeden] ba`zı zevâtın [kişilerin] talebi üzerine taraf-ı `âlînizden Şeyhü'l-İslâm Mûsâ Kâzım Efendi hazretlerine mehâkim-i şer`îyenin [şerî mahkemelerin] makam-ı Meşîhatdan [şeyhülislâm makamından] fekk-i irtibâtı [bağının kesilmesi] haysiyete halel [eksiklik] getirir mi, getirmez mi; diye mütâla`a [fikir] sorulmuş. O vakit Mûsâ Kâzım Efendi, benim re'yimi [görüşümü] sormayınız; fırka böyle istiyor; fırkacılıkdır; bu; böyle olacak. Başka şey bilmiyorum; demiş. Hâtır-ı `âlînize geliyor mu?

Rif'at Bey - Zabıtlarda vardır efendim.

Re'îs - Evet, zabıtlarda vardır. Fakat şu hâle göre İttihâd ve Terâkkî'ce kararlaşdırılmış olan bir husûs hey'et-i hükûmetce mecbûrî'yü'l-icrâ' [yapılması zorunlu iş] bir şekle girmiş. Tabî`î bunu zât-ı `âlîleri de derk buyurmuşlardır [anlamışlardır].

Rif'at Bey - Hayır efendim, o vakit kuvve-i icrâ'îyede [hükümette] değildim.

Re'îs - Makam-ı teşrî`in [kanun koyucunun-meclisin] riyâsetinde [başkanlığında] bulunduğunuz hâlde Mûsâ Kâzım Efendinin mütâla`asına [düşüncesine] karşı hiçbir gûne [çeşit] müdâfa`ada bulunulmamış.

Rif'at Bey - Orada bir şahsî şey etmez. Orada bir hey'et kabûl veyâ redd eder. Bendeniz onu men` edemem. A`zâdan [üyeden] birisine söyleme veyâ söyle; diyemem.

Re'îs - A`zânın istîzâhı [açıklama istemesi] üzerine zât-ı `âlîniz idâre ve su'âl buyurmuşsunuz. Böyle bir cevâb alındığı gibi o cevâba karşı bir müdâfa`ada bulunmak lâzım gelmez mi? Mâdem ki İttihâd ve Terakkî'den olmadığınız ve Meclis-i `Umûmî mukarrerâtına [kararlarına] itbâ`a [uymaya] kendinizi mecbûr görmediğiniz hâlde hukuk nokta-yı nazarından [açısından] bir tecâvüz [saldırı] `add [kabul] ederek müdâfa`a etmekliğiniz lâzım gelmez mi idi?

Rif'at Bey - Efendim, tabî`î a`yâna müte`allik [ait] bir şeyden, Kanûn-ı Esâsî'ye muhâlif olarak, bu[r]ada bahs etmeği tecvîz buyurmazsınız [izin vermezsiniz]. Yalnız şunu `arz edeyim ki, a`yânın nizâmnâme-i dâhilîsi [iç tüzüğünü] mütâla`a buyurulursa [okursanız] re'îsin hiçbir şeysi yokdur. Re'îs hiçbir vakit müzâkereye [görüşmeye] karışamaz. Ya`nî müzâkerede re'y [görüş] beyân edemez. Nasıl müdâhale ederim.

Re'îs - Bendeniz anlatamamış olduğumu anlıyorum. Maksad, a`yân müzâkeresinin [toplantısının] tarz-ı cereyânı değildir. Zât-ı `âlîniz İttihâd ve Terakkî'den olmadığınızı ve Meclis-i `Umûmî a`zâlığında bulunmadığınızı der-miyân ediyorsunuz [söylüyorsunuz]. Hâlbuki Şeyhü'l-İslâm Mûsâ Kâzım Efendi, İttihâd ve Terakkî fırkasının [programını?] kabûl etmiş olduğundan dolayı mehâkim-i şer`îyenin [şerî mahkemelerin] `Adlîyeye nakli olacakdır. Fırka bunu, böyle istiyor. Bu, böyle olacakdır. Benim re'yimi [görüşümü] sormayınız; demiş. A`yânın müzâkeresinde [toplantısında] kabûl edilib edilmediğinden bahs etmiyorum. Fırkanın hükûmete tagallübünü [zorla hüküm sürdüğünü] tabî`î şu keyfiyetden [durumdan] derk buyurmuşsunuzdur [anlamışsınızdır]. Bunu, müdâfa`a buyurmamış olduğunuzu soruyorum.

Rif'at Bey - Bendeniz de nasıl müdâfa`a ederdim; diyorum. Çünki bize usûl dâ'iresinde bir kanûn gelmiş, mevki`-i müzâkereye [görüşmeye] konulmuş, usûlü dâ'iresinde müzâkere [görüşme] cereyân ediyor. Usûlü dâ'iresinde bir karara iktırân *<137Sl>* etmiş [sunulmuş]. Müzâkere esnâsında a`zânın [üyenin] söylediği sözler üzerine usûlü dâ'iresinde mi gelmiş; yoksa eğer açıkdan bir kanûn gelmiş de hey'et-i a`yâna tevdî` olunmuşsa [bırakılmışsa] o vakit şey edilebilir. Meclis-i Meb`ûsân'da karar verilmiş, kanûn mûcibince [gereğince] a`yâna gelmiş, bunu, hükûmetin Meclis-i Meb`ûsân'a ne sûretle teklîf etdiğini aramağa lüzûm yokdur. Çünki bize hükûmet teklîf etmiyor; a`yâna Meclis-i Meb`ûsân teklîf ediyor. Hükûmetin teklîfi ortada yok. Hükûmet Meclis-i Meb`ûsân'a teklîf etmiş, ne şekilde teklîf etmiş, fırkanın ısrârıyla mı teklîf etmiş, yoksa kendiliğinden mi teklîf etmiş; orası câ-yı bahs [sözkonusu] değil. Meclis-i Meb`ûsân müzâkere etmiş [görüşmüş], karar vermiş ve kabûl ederek a`yâna sevk etmiş.

Re'îs - Mes'ele yine anlaşılamadı. Ben ne Meclis-i Meb`ûsân'ın ve ne de hükûmetin sevk etdiğini aramıyorum. Mûsâ Kâzım Efendi hazretlerinin cevâblarından fırkanın hükûmete tagallübü [zorla hüküm sürdüğü] anlaşıldığına göre zât-ı `âlîniz, kendi ictihâdınızla [görüşünüzle] bir müdâfa`ada bulunmadığınız gibi sonra da bir teşebbüsde bulunmamışsınız ya`nî bu fi`ili kabûl etmiş oluyorsunuz.

Rif'at Bey - Bunun a`yâna, a`yân riyâsetine [başkanlığıyla] ta`alluku [ilgisi] yok.

Re'îs - Hükûmet-i icrâ'îyeye...

Rif'at Bey - Bilmem, bu hükûmetin şey'i. A`yân re'îsinin hükûmete doğrudan doğruya şahsen murâkabesi [kontrol etmesi] de yokdur. Ve ma`lûm-u devletiniz [biliyorsununz ki] a`yânın hakk-ı istîzâhı [açıkça isteme hakkı] da yokdur. Hakk-ı su'âli bile var mı yok mu? Burası da takarrür [kararlaştırılmış] etmiş değildir. Bunun içün a`yân re'îsi nasıl şey edebilir.

Re'îs - Sebeb-i isti`fânızı îzâh eder misiniz? Sebeb-i isti`fânız bu gibi bir husûsdan dolayı mı yoksa başka bir sebebden dolayı mı?

Rif'at Bey - Hayır efendim. Zâten râhatsızdım. Daha evvel de birçok def`alar teklîf etdikleri hâlde kabûl etmemişdim. Mâlîye Nezâreti'ni öyle bir zamânda teklîf etdiler ki düşman gelmiş; Çatalca'yı, İstanbul'u tehdîd ediyordu. `Asker aç idi; para yok. Böyle bir vakitde bendenize vuku` bulan bir teklîfi redd etmek kabil [mümkün] değildi. Hattâ o gün bir çöpcülük teklîf etselerdi yine ma`a'lme(m)nûnîye [memnuniyetle] kabûl ederdim. Çünki `askeri o hâlde görmüşdüm. Bunun içün kabûl etdim. Müzâyakanın [yokluğun] derecesini, zannederim Paşa hazretleri, pek a`lâ biliyorsunuz. Hazîne o kadar tahammül-fersâ [dayanılamayacak] bir müzâyaka [yokluk] içinde idi ki onun içün dâ'imâ isti`fâ etdikce Mâlîye Nezâreti'ni kabûl edecek kimse yokdur. Senin çekilmen şey olacak; diye Hâkan-ı sâbık [eski hakan] merhûm ısrâr ederdi. Çekilmemekliğim içün vükelâ [bakanlar] da söylerlerdi. En sonra bir az ortalık değişdi. Hattâ Hâkan-ı sâbık merhûma bir def`a ortalık bir pârça genişlerse çekilirim; dediğim zamân ta`accüb etmişlerdi [şaşırmışlardı]. Çünki şimdi Mâlîye Nezâreti'ni kabûl edecek kimse yok, fakat bir parça genişlerse o vakit kabûl edecek çok kimse bulunur; ben çekilirim; demişdim. Sonra ben isti`fâmı tekrar etdim. O vakit kabûl edildi. Câvîd Bey'i getirdiler. Mâlîye Nâzırı Câvîd Bey oldu. Bendeniz belki yirmi, *<138Sa>* yirmi beş defa`a isti`fâ etdim. Tehlike ber-taraf oldukdan sonra da müzâyaka [yokluk] hâlâ ber-devâm [sürüyor] idi; fakat râhatsızlık beni pek ziyâde şey etmişdi. 25 Şubât'da isti`fâmı kabûl etdiler; bendeniz de çekildim. Sonra da a`yânlık verdiler.

Re'îs - Şu hâlde sebeb-i isti`fâ cem`iyetin hükûmet-i icrâ'îyeye [hükümetin işlerini] takallübünden [değiştirmesinden] veyâhûd nüfûzundan münba`is değil [ileri gelmiyordu].

Rif'at Bey - Öyle bir şey bilmiyorum ki efendim...

Re'îs - Rüfeka'-yı `âlîniz [arkadaşlarınız] Meclis-i `Umûmî'ye [genel meclise] devâm etmiyorlar mıydı? On beş günde bir ictimâ` etmek [toplanmak] mu`tâd [âdet olmuş] imiş.

Rif'at Bey - Hiç, kat`îyen bilmiyorum, Paşa hazretleri.

Re'îs - Hiçbir bahs olmaz mıydı?

Rif'at Bey - Olur efendim. Cem`iyete gidiyorlar; diye şey ediyorlar. Bendeniz hiç gitmedim.

Re'îs - Zât-ı `âlînize niye gelmiyorsunuz; diye i`tirâz etmezler miydi?

Rif'at Bey - Ben bî-tarafım [tarafsızım]. Nasıl kabûl edeceksiniz; dedim. Hattâ hattâ Mahmûd Şevket Paşa merhûm ben de bî-tarafım dedi. Onun üzerine ben de Mâlîye Nezâreti'ni kabûl etmişdim.

Ben bî-taraf olarak devâm edeceğim; dedim. Ve meclise küll-i kelime [tamamen laf]; diye hiçbir şey söylemediler. O vakit herkes biliyor ki gece sabâha kadar düşünmekle ve akşamdan sabâha kadar çalışmakla vakit geçiriyordum. Bir rub`-ı ma`âş [maaşın dörtte birini] verebildiğim günleri en mes`ûd gün `add [kabul] ediyordum. İşte benim Mâlîye Nâzırlığını yapdığım günler öyle bir zamânda idi. Sonra bir parça ortalık genişledi. İstikrâz [borçlanma] imkânları hâsıl oldu. O vakit kim isterse gelsin; dedim, çekildim. Bendenizin öyle bir karardan ma`lûmâtım [bilgim] yok ve hiçbir vakit Meclis-i `Umûmîlerine de gitmedim. Merkez-i `Umûmîlerinde de bulunmadım. Kat`îyen ma`lûmâtım yokdur.

Re'îs - Teşrîf ediniz [geliniz]. (Rif`at Bey çıkarılır.) Hâşim Bey'i getiriniz. (Hâşim Bey getirilir.)

Re'îs - Beyefendi! Posta ve Telgraf Nezâreti'ni hangi târîhde der-`uhde buyurdunuz [üstlendiniz]?

Hâşim Bey - 5 Eylül 333 târîhinde efendim.

Re'îs - Ne vakit infisâl etdiniz [ayrıldınız]?

Hâşim Bey - 10 Teşrîn-i evvel [Ekim] sene 334 târîhinde.

Re'îs - 1329 senesi İttihâd ve Terâkkî kongresinde hey'et-i vükelâya [bakanlar kuruluna] dâhil olacak zevâtın [kişilerin] Meclis-i `Umûmî [genel meclis] a`zâ-yı tabî`îyesinden [doğal üyesinden] olmaları takarrür etmiş [kararlaştırılmış]. O târîhden mütârekeye kadar güzerân olan [geçen] müddet zarfında hey'et-i vükelânın [bakanlar kurulunun] Meclis-i `Umûmî a`zâ-yı tabî`îyesinden [doğal üyesinden] bulundukları o karardan ve Ittihâd ve Terakkî Cem`iyeti nizâmnâmesinin [tüzüğünün] altıncı maddesinden anlaşılıyor. Şu hâle göre makam-ı iddi`âdan Ittihâd ve Terakkî Meclis-i `Umûmîsiyle [genel meclisiyle] Merkez-i `Umûmî [genel merkezi] a`zâları [üyeleri] hakkında der-miyân olunan [söylenen] iddi`â hakk-ı `âlînizde de der-miyân ediliyor [söyleniyor]. Ne dersiniz?

Hâşim Bey - Efendim, bendeniz vâkı`â [gerçekten] nezârete geldikden sonra ya dört yâhûd beş defa`a Meclis-i `Umûmî ictimâ`ı [toplantısı] içün da`vetnâme aldım. Öyle <*138Sl*> hâtırımda kaldı. Bu da`vetnâmelerden üçüne icâbet edebildim [uyabildim]. Çünki bendeniz Üsküdar'da oturduğumu demin de `arz etmişdim. İctimâ`lar ekseriyâ [çoğunlukla] gece oluyordu. `Avdet etmek [dönmek] kabil [mümkün] değildi. Zâten fırka teşkilâtıyla da pek `alâkadâr değildim. Fırka mu`âmelât-ı dâhilîyesiyle [iç işleriyle] iştigâl etmedim. Hattâ teşkilâtını lâyıkıyla bilmem. Onun içün iki üç ictimâ`da [toplantıda] bulundum. O da nihâyetine kadar değil. Bendeniz nezâretde [bakanlıkta] pek meşgûl idim. Ekseriyâ gece geç vakte kadar kalır, son vapurla giderdim. Pek yorulurdum. Daha fazla şey'e de ahvâl-i `umûmîyem [genel durumum] pek müsâ`id değildi. İki, üç ictimâ`da bulundum efendim.

Re'îs - Bu meclisin mukarrerâtı [kararları] ekseriyetle karargîr oldukdan [kararlaştırıldıktan] sonra `umûm a`zânın [bütün üyelerin] kararı kabûl etmek mecbûriyetinde olduğunu diğer a`zâ ifâdelerinde söylediler. Şu hâle göre Meclis-i `Umûmî ictimâ`larında bulunmamış olmakla berâber mukarrerâtına [kararlarına] iştirâk etmiş [katılmış] olmanız lâzım.

Hâşim Bey - Bendeniz üç ictimâ`da bulundum. Hiçbir karar ittihâz olunduğunu [alındığını] bilmiyorum. Hiçbir karar ittihâz olunmadı. Esâsen bu meclis, ertesi sene ictimâ` edecek [toplanacak] olan kongreye program hâzırlamakla mükellef [yükümlü] idi. Ya Merkez-i `Umûmî hey'eti bir lâyiha verecek veyâhûd a`zâdan birisi tarafından programın ta`dîli [değiştirilmesi], ıslâhı veyâhûd tevsî`i [genişletilmesi] zımnında [için] bir lâyiha verilecek. Onunla iştigâl edecek. O, müzâkere edilecek [görüşülecek]. Hakîkaten de programın iktisâdiyât [ekonomi] kısmını daha ziyâde tevsî` [genişletilmesi] için bir

teklîf vardı. Bendeniz ilk ictimâ`da bulundum. Rûznâmede [gündemde] o vardı. Son gitdiğim üçüncü ictimâ`da hâlâ rûznâmede duruyordu. Ya`nî onun üzerine bir karar verilmiş değildi.

Re'îs - Asıl iddi`a olunan husûs, hükûmetin şekl-i kanûnîsi hâricinde Ittihâd ve Terakkî'nin mü'essir [etkili] bir kuvvet, hükûmet-i icrâ'îye [hükümet işleri] üzerine tagallüb etmiş [zorla hüküm sürmüş] bir kuvvet olduğu iddi`â olunuyor. Bunun Meclis-i `Umûmîsi mukarrerâtına [kararlarına] iştirâk etmek etmemek [katılıp, katılmamakla] müsâvî [eşit] `add [kabul] olunuyordu. Yalnız bu şekli kabûl etmek ve bu şekli kabûl ederek Meclis-i `Umûmî a`zâlığı ile vükelâlığı cem` eylemek [kendinizde toplamak] husûsundan dolayı maznûn [sanık] bulunuyorsunuz. Bu nokta-i nazardan [açıdan] mütâla`anızı [düşüncenizi] söyleyiniz.

Hâşim Bey - İşte onu `arz ediyorum efendim. Ya`nî bendeniz bir kerre Meclis-i `Umûmî [genel meclis]'de bulunduğum müddet zarfında üç ictimâ`da [toplantıda] bulundum. Kat`îyen umûr-u devlete [devlet işlerine] `â'id bir müzâkere [toplantı] cereyân etmedi. Buna bir kerre Meclis-i `Umûmî'nin, nizâmnâmesi [tüzüğü] mûcibince [gereğince], salâhiyeti [yetkisi] yok. Bir karar ittihâz olunmadı [alınmadı] ve sonra da karar ittihâz olunursa teblîğ olunacak [bildirilecek]. Meclis-i `Umûmî böyle bir karar ittihâz etdi. Siz bulunmadınız ama ekseriyetle [çoğunlukla] ittihâz olunmuş bir karar var, siz de buna ittibâ` edeceksiniz [uyacaksınız]! diye öyle bir müdâhale teklîfi bendeniz nezâretde iken kat`îyen vâki` olmamışdır.

Re'îs - Nezâretlere teblîğ olunduğu vâki` olmayabilir. Fakat umûr-u hükûmete [hükümet işlerine] müdâhale etdikleri şimdi ta`dâd edilecek [sayılacak] ba`zı vekâyi` [olaylar] ile te'eyyüd ediyor [doğrulanıyor], sâbit oluyor. Meselâ mehâkim-i şer`îyenin [şerî mahkemelerin] `Adlîye Nezâreti'ne devri ve nakli mes'elesi mevki`-i müzâkereye [görüşmeye] konulduğu vakit A`yân Meclisinde *<139Sa>* a`zâdan ba`zılarının i`tirâzı üzerine makam-ı riyâsetden [başkanlık makamından] Mûsâ Kâzım Efendi hazretlerine mehâkim-i şer`îyenin [şerî mahkemelerin] Meşîhatdan [şeyhülislâmlıktan] fekk-i râbıta etmesi [bağının kesilmesi] haysiyete dokunur mu, dokunmaz mı; diye su'âl olunmuş. O vakit cevâb olarak demişler ki: Benim re'yimi [görüşümü] sormayınız; fırka bunu böyle istedi; bu, fırkacılıkdır; böyle olacak. Bir diğer def`a da Meclis-i Vükelâ [bakanlar kurulu] ve `ayn-ı zamânda Meclis-i `Umûmî Re'îsi Sa`îd Halîm Paşa hazretleri muhâherebenin başlangıcında Merkez-i `Umûmî a`zâlarıyla [üyeleriyle] vükelâyı yalılarına da`vet etmişler. Orada muhârebenin bizim içün pek muzırr [zararlı] olduğunu ve en iyi vaz`iyet müsellah bî-taraflık [silahlı tarafsızlık] olacağını edille-i `adîde [doğru deliller] ile beyân etmişler. Ve pek çok çalışdığım hâlde iknâ`a muvaffak olamadım; diyorlar. Ya`nî Re'îs-i vükelâ kendi ictihâdını [görüşünü] Merkez-i `Umûmî'ye kabûl etdiremediğinden dolayı muhârebeyi kabûle mecbûr olduğunu i`tirâf ediyor. Şu hâlde dolayısıyla Ittihâd ve Terakkî Cem`iyeti'nin hükûmet üzerine te'sîr eden bir dördüncü kuvvet ihdâs etdiği iddi`â olunuyor.

Hâşim Bey - Efendim bu, bendenizin bilmediğim bir şey. Bulunduğum zamâna ta`alluk etmiyor [ait değil] ki...

Re'îs - Sonra efendim, yine İ`âşe Nâzırı Kemâl Bey Ittihâd ve Terakkî kongresinde i`âşe nezâretinden dolayı hesâb veriyor. Mukarrerât [kararlar] ittihâz olunuyor [alınıyor]. Tedkîk-i hesâbâtı [hesapların incelenmesi] içün kongre tarafından hey'etler ta`yîn olunuyor. O hey'etler raporlarını kongreye `arz ediyorlar. Tekrar mukarrerât ittihâz olunuyor. Şu da gösteriyor ki: Ittihâd ve Terakkî Cem`iyeti hükûmet-i icrâ'îyeye [hükümet işlerine] bi'l-fi`il müdâhale ediyor ve kararlar ittihâz eyliyor [alıyor].

Hâşim Bey - Onu da bilmiyorum. Bendeniz o kongrede de bulunmadım.

Re'îs - İşte bu gibi edille var. Dördüncü kuvveti teşkil eden [kuran] Ittihâd ve Terakkî'nin Meclis-i `Umûmî [genel meclis] a`zâlığını [üyeliğini] nasıl kabûl etdiniz?

Hâşim Bey - Bendeniz Meclis-i `Umûmî a`zâlığını kabûl etmedim. Nezâretde bulunmak i`tibâriyle Meclis-i `Umûmî ictimâ`ı [toplantısı] içün da`vetnâme aldım. Çünki Meclis-i `Umûmî a`zâsı iki kısımdır. Vükelâ olanların hepsi Meclis-i `Umûmî'de bendeniz gibi a`zâ olarak bulunmuyor. Bir kısmı kongrece müntahab olarak [seçilerek] bulunuyor. Ya`nî Meclis-i `Umûmî'nin a`zâ-yı aslîyesi onlardır. Diğer kongrece müntahab olmayıb [seçilmeyip] da vükelâlık makamında bulunanların Meclis-i `Umûmî'de bulunabilmek hakları vardır. Bendeniz Meclis-i `Umûmî a`zâlığa girmedim. Kendi arzûm ve istirhâmlarıma [ricalarıma] ve müte`addid i`tizârlarıma [birkaç itirazıma] rağmen Posta ve Telgraf Nezâreti'ne getirildim ve Posta ve Telgraf Nezâreti'ne getirilmekliğim dolayısıyla da Meclis-i `Umûmî ictimâ`ında bulundum. Meclis-i `Umûmî a`zâlığını kabûl etmedim.

Re'îs - İşte, vükelâlık a`zâlık ile mukayyed [bağlı] olduğuna göre Meclis-i `Umûmî a`zâlığını kabûl eylemiş gibi telakkî [kabul] olunuyor.

Hâşim Bey - Bendeniz bilmiyorum. Ya`nî kongrece ittihâz olunmuş [alınmış] mukarrerât [kararlar] üzerine vükelânın [bakanların] Meclis-i `Umûmî [genel meclis] a`zâ-yı tabî`îyesinden [doğal üyesinden] olacağını bilmiyorum. Çünki bendeniz kongrede a`zâ değilim. Öyle bir hakkım yok. Ne kongrede bulunmuş, ne de bu teşkilâtı ta`kîb etmişim. ***<139Sb>***

Re'îs - Zât-ı `âlînize gelen da`vet tezkeresinde [resmî yazısında] ne diye yazılı idi?

Hâşim Bey - Nâzır [bakan] diye. Bendenizin şahsıma, sıfat-ı me'mûriyetime.

Re'îs - Ya`nî ne şekilde?

Hâşim Bey - Posta Telgraf Nezâreti'ne.

Re'îs - Ne şekilde da`vet edilirdi?

Hâşim Bey - Meclis-i `Umûmî falân zamân ictimâ` edeceğinden [toplanacağından] hâzır bulunmanız...

Re'îs - Ne mecbûriyetle mutâva`at buyurdunuz [davete uydunuz]?

Hâşim Bey - Mecbûriyet yok. Gitdim. Bir da`vete icâbet. Netekim ki `arz etdiğim gibi beş da`vet vuku` buldu; üçünde bulundum; ikisine icâbet etmedim. Ya`nî bir mecbûriyet yok. Birinci gidişimde gördüğüm birçok arkadaşlarımı ikinci gidişimde bulamadım. Başkaları gelmişlerdi.

Re'îs - Peki. Arkadaşlarınız beyninde [arasında] demediniz mi ki bu da`vet neden îcâb ediyor, bizim orada ne vazîfemiz var, diye sorub anlamadınız mı?

Hâşim Bey - Vazîfe bu; efendim. Fırkanın programa `â'id olan ta`dîlât [değişikliklere] ve tevsî`âta [genişletmelere] müte`allik [ait] şeylere orada bakılacak.

Re'îs - Peki Zât-ı `âlîniz Ittihâd ve Terakkî'ye mensûb olmadığınız ve Meclis-i `Umûmî a`zâlığını da kabûl etmediğinize göre o tefsîrâta [yorumları] ıttılâ` hâsıl etmeğe [öğrenebilmeye] ne mecbûriyet vardı?

Hâşim Bey - Hayır efendim. `Arz etdiğim gibi mecbûriyet yok. Hiçbir mecbûriyet yok. Yalnız vükelâlık [bakanlık] makamında bulunanlar Meclis-i `Umûmî'nin a`zâ-yı tabî`îyesinden [doğal üyesinden] `add [kabul] olunuyordu. Onun üzerine da`vetnâme geliyor. Bu da`vetlerin de `arz etdiğim gibi

ikisine gidemedim. Üçünde bulundum ve bulunduğum zamân umûr-u hükûmete [hükümet işlerine] dâ'ir ne bir şey müzâkere olundu [görüşüldü], ne de bir karar ittihâz olundu [alındı]. Olmadı ve olmanın imkânı yok. Ne sıfatla umûr-u hükûmete müdâhale edilecek ve kime teblîğ ve icrâ' etdirilecek?

Re'îs - İ`âşe Nezâreti'nin Kemâl Bey'e ihâle edildiği zamân zât-ı `âlîniz Hey'et-i Vükelâya [bakanlar kuruluna] dâhil mi idiniz?

Hâşim Bey - Hey'et-i Vükelâ'da idim.

Re'îs - Böyle gayr-ı mes'ûl [sorumsuz] kimselere, bâ-husûs [özellikle] cem`iyetin Merkez-i `Umûmî'sine merbût [bağlı] olan bir zâta İ`âşe Nezâreti'ni vermekden maksad ne idi?

Hâşim Bey - Vallah maksadı bilmem. Ma`lûm-u `âlîniz [biliyorsunuz ki] Sadr-ı a`zâm rüfekâ'sını [arkadaşlarını] intihâb ediyor [seçiyor]. Bizim ile müzâkere etmedi [görüşmedi]. İ`âşe Nezâreti'ne kendisi intihâb etmiş [seçmiş], `arz etmiş, İrâde-yi Senîyesini [padişah emrini] almış, vâkı`â meşrûtî memleketlerde Sadr-ı a`zam arkadaşlarıyla konuşuyor. Fakat bizim memleketimizde yapılmamış. Ya`nî bu sûretle re'yimizi [görüşümüzü] sormadı.

Re'îs - Peki, Kemâl Bey'in nâzır [bakan] olmadan evvel i`âşe umûruyla [işleriyle] iştigâl etdiğine muttali` [biliyor] değil mi idiniz?

Hâşim Bey - Bendeniz nezâretde [bakanlıkta] bulunduğum zamân Kemâl Bey meşgûl değildi. *<140Sa>* İ`âşe umûru doğrudan doğruya İ`âşe Müdîriyet-i `Umûmîyesi [genel müdürlüğü] nâmı altında Harbîye Nezâreti'ne merbût [bağlı] Müdîriyet-i `Umûmîye'ye tevdî` edilmişdi [bırakılmıştı] ki Levâzım Re'îsi olan adam, `ayn-ı zamânda İ`âşe Müdîr-i `Umûmîsi idi.

Re'îs - Zât-ı `âlîniz nezârete geldiğiniz zamân İ`âşe Nezâreti Harbîye Nezâreti'ne merbût [bağlı] idi, öyle mi?

Hâşim Bey - Evet efendim, bendeniz nezâretde bulunduğum vakit Harbîye *<140Sb>* Nezâreti'ne devr olunmuş buldum. Hattâ iki üç ay evvel Harbîye Nezâreti'ne geçmişdi.

Re'îs - Peki gidiniz. Penşşenbe günü inşâ'allah sâ`at birde.

Muhâkemenin Hitâmı [sonu]

Sâ`at	Dakîka
4	30

Dîvân-ı Harb-i `Örfî Zabıt Hey'eti Âmiri
`Âbidin Dâver

Re'îs: **Ferîk Mustafâ Nâzım Paşa**
A`zâ: **Mîrlivâ' Zekî Paşa, Mîrlivâ' Mustafâ Paşa, Mîralay Receb Ferdî Bey,**
A`zâ Mülâzımı Mîrlivâ' Emîn Paşa
Müdde`î-i `Umûmî [savcı]: **Mu`âvinlerden Ferîdûn Bey**

İKİNCİ MUHAKEME*

Salı: 3 Hazîrân 1335

Vicâhen [yüzüne karşı] Muhâkemesi İcrâ' Edilen [yürütülen] Maznûnların [sanıkların] Esâmîsi [isimleri]: **esbak [eski] Şeyhü'l-İslâm Mûsâ Kâzım Efendi, esbak Posta ve Telgraf ve Telefon Nâzırı Hüseyin Haşim Bey, esbak [eski]A`yân Re'îsi Rif'at Bey**

Gıyâben [kendileri olmaksızın] Muhâkemesi İcrâ' Edilen [yürütülen] Maznûnların [sanıkların] Esâmîsi [isimleri]: **esbak [eski] Sadr-ı a`zam Tal`at Paşa, esbak Harbîye Nâzırı Enver Efendi, esbak Bahrîye Nâzırı Cemâl Efendi, esbak Ma`ârif Nâzırı Doktor Nâzım Bey**

Birinci Celse

Dakîka	Sâ`at
30	2

Müddeî-i `Umûmî [savcı] Mu`âvini Ferîdûn Bey - Geçen celse-i muhâkemede teşrîh(-i) da`vâ [dava konusunun etraflıca açıklanması] esnâsında zikr etdiğim bir fıkrayı gazeteciler eğer "rivâyât-ı târî-

(*) *Takvîm-i Vekayi*, Nr. 3573, S. 141-148; İkinci Muhâkeme, 3 Hazîrân 1335.

hîye [tarihî rivayetler] sahîh [gerçek] ise" sûretinde neşr etmişler. Hâlbuki bizim matlûbumuz [taleb ettiğimiz] böyle "bizim rivâyât-ı târîhîye sahîh ise" demek değil idi; "sahîh [gerçek] olan rivâyât-ı târîhîye" [tarihî rivayetler] demişdik; bu sûretle tashîh olunsun [düzeltilsin].

Re'îs - Ba`demâ [bundan sonra] bu sûretle tashîhâta mahal kalmamak [gerek kalmaması] için ifâde-i `alîyelerinizi serd etdiğiniz [söylediğiniz] vakit dikkat buyurunuz.

**Da`vâ Vekîli Ali Haydar Bey** - Müsâ`ade buyurulur mu Paşa hazretleri? Mûsâ Kâzım Efendi hazretleri ile Hâşim Beyefendi nâmına vazîfe hakkında ba`zı mütâla`âtda bulunacağım [düşüncelerimi anlatacağım].

Re'îs - Vazîfe mes'elesi hakkında der-miyân edilen [ileri sürülen] husûsâtı [konuları] biliyoruz.

Da`vâ Vekîli `Alî Haydar Bey - Bu, büsbütün ayrı Paşa hazretleri. ***<141Sl>*** Çünki bu def`aki cürm [suç] taklîb-i idâre cürmüdür [idarenin şeklini değiştirme suçudur]. Evvelki büsbütün başka idi. Müsâ`ade buyurunuz, kendileri de bütün milletin ve hey'et-i muhteremelerinin hürmetini kazanmış, bir zât-ı muhteremdir. Onun için istirhâm ederim, dinleyiniz. Mahkeme-i `alîyeleri yine kararını vermekde tamâmen müstakildir [bağımsızdır]. Gerek karar nâmede gerek geçen celsede müvekkillerim Mûsâ Kâzım Efendi hazretlerine ve Hâşim Beyefendi'ye tevcîh edilen [yöneltilen] su'âllerden anlaşıldığına göre müvekkillerimin mahkeme-i `alîyeleri huzûrunda mahkemelerini îcâb eden nokta sırf İttihâd ve Terakkî Cem`iyeti Merkez-i `Umûmîsi a`zâsından [üyesinden] bulunmaları değil, belki vükelâlık [bakanlık] sıfatının inzimâm etmesi [katılması] hasebiyle [gereğince] Meclis-i `Umûmî'nin a`zâ-yı tabî`îyesinden [doğal üyesinden] bulunmaları mes'elesinden `ibâretdir. Eğer müvekkillerim vükelâ-yı devletden [devletin bakanlarından] olmaları dolayısıyla a`zâ-yı tabî`îye-yi Meclis-i `Umûmîden [Meclis-i Umûmî'nin doğal üyelerinden] olmasalardı, bendeniz emînim ki mahkeme-i `alîyeleri onları isticvâb etmeyecekdi [sorgulamayacaktı]. Çünki Meclis-i `Umûmî'nin vükelâ-yı devletden mâ`adâ [başka] meb`ûsândan ve diğer zevâtdan [kişilerden] mürekkeb [oluşmuş] bir ***<142Sa>*** takım a`zâ-yı müntehibası [seçilmiş üyesi] da vardı; onlar hakkında şimdiye kadar hiçbir vechile [şekilde] tahkîkat icrâ' edilmemişdir [yürütülmemiştir]. Yalnız müvekkillerim Mûsâ Kâzım Efendi hazretleriyle Hâşim Beyefendi hazretleri Mâlîye Nâzır-ı esbakı [eski bakanı] Rif`at Beyefendi hazretleri ve Mustafâ Şeref Beyefendi ile diğer vükelâlıkda [bakanlıkta] bulunmuş olan zâtlar hakkında tahkîkat icrâ' edilmişdir ve o zamânlarda az veyâ çok müddet vükelâlıkda bulunmuş olan zevât [kişiler] hakkında hey'et-i tahkîkîyenin [araştırma kurulunun] el'ân [şu anda] tahkîkat icrâ' etmesi şu `arz etdiğim noktayı isbâta kâfîdir [yeterlidir].

Şimdi, Re'îs Paşa hazretleri, Meclis-i `Umûmî'nin kavânîn ve nizâmât-ı devlete [devlet kanunları ve tüzüklerine] tamâmen münâfî [aykırı] ve oraya a`zâ olmak kezâlik [keza] tamâmiyle ahkâm-ı nizâmîye-i esâsîyeye [anayasa ve hükümlerine] mugâyir [aykırı] ve binâ'en-`aleyh bu tarz-ı idârenin kuvâ-yı sülse-i hükûmetin [hükümetin/devletin üç kuvveti] yanı başında dördüncü bir kuvve-i hafîye [gizli kuvvet] olduğu kabûl edilse bile bundan hâsıl olacak [doğacak] netîce ikiden hâlî [başka] olamaz: Müvekkillerim Mûsâ Kâzım Efendi hazretleriyle Hâşim Beyefendi hazretleri ya bunu böyle bilmiyorlardı, kendi kanâ`atleri ve ictihâdları [şahsî görüşleri]: "Mâdem ki Meclis-i `Umûmî'nin nizâmnâmesi hükûmet tarafından tasdîk edilmişdir [onaylanmıştır]. Şekl-i ma'kûldedir [mantıklıdır], binâ'en-`aleyh buraya a`zâ [üye] olmak tamâmiyle kanûnî bir mes'eledir. Böyle bir hey'etde bulunmak, oraya devâm etmek, kat`îyen bir cürm teşkil edemez [suç oluşturamaz], onların kararı bizim için makbûldür [ka-

bul edilebilirdir]" sûretinde idi ve böyle olduğu takdîrde Meclis-i `Umûmî tamâmiyle bir meclis-i istişâre [danışma meclisi] mâhiyetinde [niteliğinde] kalır, meclis-i istişâre mâhiyetinde kalmak dolayısıyla kendilerinin vükelâlık [bakanlık] sıfatını kendi makam-ı nezâretlerinde îfâ' etmiş [bakanlıklarında yapmış] olmaları sırf kendi kanâ`at-i şahsîyeleri netîcesi olmak lâzım gelir; çünki onun kendilerine, telakkîleri [şahsî görüşleri] i`tibâriyle, hiçbir sûretle, bir te'sîri yokdur. Böyle ise, ya`nî bu tarz kabûl olunduğu takdîrde vükelânın [bakanların] kendi kanâ`atleri, kendi ictihâdları [şahsî görüşleri] dâhilinde olan fi`illerinden dolayı eğer muhâkemesi îcâb ediyorsa, Dîvân-ı `Âlî'ye [yüce divana] gider. Eğer böyle değil de vükelâ-yı fihâm hazerâtı [güç sahibi olan bakanlar] bu tarzın tamâmiyle Kanûn-ı Esâsî'ye ve hükûmetimizin teşkilâtına mugâyir [aykırı] olduğunu bilib, oraya devam etmenin gayr-ı kanûnî [kanunsuz] olduğunu tasdîk ediyor [onaylıyor] ve verilen kararların da ahkâm-ı esâsîye-yi nizâmîyeye [anayasa ve hükümelerine] muvâfık [uygun] olmadığını takdîr ediyor [değerlendiriyor] ve fakat *li-sebeb* [bir sebepten dolayı] *mine'l-esbâb* [sebeplerden dolayı] susuyorlar veyâ susduruluyorlar veyâhûd bir kuvve-i mücbirenin [zorlayan-zorba kuvvetin] taht-ı te'sîrinde [etkisi altında] –ki şu cereyân eden muhâkemâtdan ona kuvve-i hafîye [gizli kuvvet] demek lâzım gelir– bir kuvve-i hafîyenin taht-ı te'sîrinde o kararları ittihâz ediyorlar [alıyorlar] idiyse haklarında bir şekil vardır. Bu şekil de: Kendileri nüfûz ve vazîfe-i me'mûrelerini [itibarlarını ve görevlerini] sû-i isti`mâl etmiş olmakdır. Me'mûrîn-i devletin [devlet memurlarının] nüfûz ve me'mûriyet-i devletlerini [itibar ve makamlarını] sû'-i isti`mâl etmeleri neye tâbi` ise vükelâ-yı fihâm hazerâtının [güç sahibi olan bakanların] da vazîfelerini sû'-i isti`mâl etmeleri ve sû'-i tefsîr etmeleri de [kötüye yormaları da] tamâmiyle Dîvân-ı `Âlî'ye [yüce divana] `â'iddir. Rü'yeti [bakılması] anın [onun] cümle-i vezâ'ifindendir [vazifelerindedir]. Paşa hazretleri mes'eleyi başka nokta-yı nazardan [görüş açısından] muhâkeme etsek, Meclis-i `Umûmî `arz etdiğim gibi sırf bir meclis-i istişârîdir [danışma meclisidir], bunun topu, tüfengi, me'mûrları, polis ve sâ'iresi yok; bir kuvve-i icrâ'îyesi [yürütme kuvveti] yok. Meclis-i `Umûmî, olsa olsa, kendisinin kuvve-i icrâ'îyeliği olmadığından dolayı ve vükelâ-yı devlet [devletin bakanları] en büyük devlet mümessilleri olduğu içün, onlarla istişâre ediyor [danışıyorlar] ve diyor ki: Şunları yapınız; vükelâ-yı devlet yâhûd **<142Sl>** Meclis-i Vükelâda [bakanlar kurulunda] bunu îfâ ediyorlar [yerine getiriyor], bu sûretle telakkî [kabul] edilmek lâzım gelirse şu hâlde vükelâ-yı fihâm hazerâtı [güç sahibi olan bakanlar] kendi nüfûz ve kudretlerini, kendi kuvve-i icrâ'îye [yürütme kuvvetini] sıfatlarını Meclis-i `Umûmî-yi Cem`iyete nakl ediyorlar, ciro ediyorlar. Kendi vazîfelerini vekâletde [bakanlıkta] değil, makam-ı nezâretde değil; telakkî [anlayış] mûcibince [gereğince] gayr-ı meşrû` [kanunsuz] olan bir cem`iyete nakl ile sû'-i isti`mâl etmiş oluyorlar ki işbu mes'elenin tedkîki her vechile [şekilde] Dîvân-ı `Âlî'ye [yüce divana] `â'iddir. Kanûn-ı Esâsî'nin otuz üçüncü maddesine nazaran [bakarak] vükelâ-yı devletin [devletin bakanları] sırf zâtlarına `â'id olmayan mesâ'ilden [meselelerden] dolayı muhâkemeleri Dîvân-ı `Âlî'ye `â'iddir. Makam-ı iddi`ânın dermiyân etmiş [ileri sürmüş] olduğu iddi`âya ve mahkeme-i celîlelerinin [yüce mahkemenin] anlayabildiğim tarz-ı telakkîsine [anlayışına] göre şu mes'ele kat`îyen zât ile `alâkadâr bir mes'ele değil, eğer müvekkillerim vükelâ-yı devletden [devletin bakanlarından] olmasalardı kat`îyen buraya gelmeyeceklerdi. Kendilerinin vükelâ-yı devletden olmaları a`zâ-yı tabî`îyeden [doğal üyesinden] olmalarını îcâb etmişdir [gerektirmiştir]. A`zâ-yı tabî`îyeden olmaları ise buraya gelmelerini îcâb etdirmişdir. Binâ'en-`aleyh vükelâ-yı devletden ve a`zâ-yı tabî`îyeden olmasalardı kat`îyen bu-

raya gelmeyeceklerdi. Şu hâlde onların muhâkemelerini îcâb etdiren hâl ve sıfat vükelâlık [bakanlık] sıfatıdır. Gerek o vükelâlık sıfatının inzimâmıyla [katılmasıyla] ve gerek ondan sonra husûle gelecek vaz`iyetleri Kanûn-ı Esâsî'nin madde-i mahsusasının [özel maddesinin] ahkâmına [hükümlerine] tâbi`dir [uygundur]. Bunu başka sûretle telakkîye [kabule] imkân-ı kanûnî ve imkân-ı hukukî yokdur. Kanûn-ı Esâsî'nin doksan ikinci maddesinin fıkra-yı ahîresinde [son fıkrasında] gerek zât-ı şâhânenin [padişahın] hukûku `aleyhinde ve gerek devleti muhâtaraya [tehlikeye] ilka' edecek [düşürecek] cerâ'ime [suçlara] tasaddî edenlerin [girişenlerin] mücâzâtı [cezalandırılması] Dîvân-ı `Âlî'de [yüce divanda] görülür, deniliyor. Bir kerre kuvâ-yı sülse-yi hükûmetin [hükümetin/devletin üç kuvveti] yanı başına ahkâm-ı esâsîye-i siyâsîye [siyasetin hükümleri] ile kâbil-i te'lîf [bağdaşır] olmayacak sûretde dördüncü bir kuvvet, bir kuvve-i hafîye [gizli kuvvet] koymak ve bunu büsbütün başka ve hafî [gizli] sûretde idâre etmek, şübhesiz bütün kuvâ-yı sülsenin [üç kuvvetin] ve bütün memleketimizin nâzım-ı `azîmi [en büyük kanun koyucusu] olan pâdişâhımızın hukukuna tamâmen tecâvüz oluyor [çiğneniyor]. Bundan mâ`adâ [başka] taklîb-i hükûmet [hükümet şekli] büyük büyük muhâtaraları [tehlikeleri], dâhilî ve hâricî muhâtarayı îcâb etdiren bir cinâyetdir [suçtur]. Mâdem ki işbu maddenin sarâhati [açıklaması] şu cerâ'imi [suçları] Dîvân-ı `Âlî'nin [yüce divanın] dâhil-i dâ'ire-i salâhiyetine [yetkisine] nakl ediyor, şu hâlde bu cürm [suç] tamâmiyle Kanûn-ı Cezâ'nın 55. maddesinin fıkra-yı ahîresinde [son fıkrası] münderic [içinde] olan cürmdür [suçtur]. Devlet ve milleti muhâtaraya [tehlikeye] ilka' edebilecek [düşürebilecek] bir cürmdür; şu hâlde Dîvân-ı `Âlî'ye [yüce divana] `â'iddir. Eğer bu sarâhat [ibare] şu yolda cârîdir [yürürlüğe konulursa]; bu, efrâd [fertler] hakkında cârî [yürürlükte] değildir; vükelâ-yı devlet [devletin bakanları] hakkında cârîdir veyâhûd şu ve şu mes'elede şu kadar cârîdir veyâ değildir; diye mahkeme-i `alîyelerince bir telakkîde [görüşte], bir tefsîrde [yorumda] bulunmak îcâb etse [gerekse] o zamân tefsîri sırf Dîvân-ı `Âlî'ye [yüce divana] `â'id olan bir maddenin tefsîrine [yorumuna] kendilerini salâhiyetdâr [yetkili] görmüş olur ki bunu, Kanûn-ı Esâsî'nin diğer sarâhatlerine [ibarelerine] nazaran bendeniz kabûl etmek istemem.

Dördüncü madde Re'îs Paşa hazretleri `afv-ı `umûmînin [genel affın] i`lânıdır. Ma`lûm-ı `âlîleri [bilginiz] olduğu üzere cülûs-u hümâyûnu müte`âkib [padişahın tahta çıkmasının ardından] 23 Kanûn-ı Evvel 334 târîhinde cerâ'im-i siyâsîye [siyasî suçlar] `afv olunmuşdur. İşbu kararnâmenin birinci maddesinin son fıkrasında ne gibi cerâ'imin `afv-ı `umûmîden istisnâ' edildikleri kat`îyen îzâh edilmişdir. Bunlar da üçdür. Birincisi ba`zı `anâsırın [unsurların] tehcîrinden dolayı *<143Sa>* kanûnen mes'ûl [sorumlu] olmaları îcâb edenler. Müvekkillerim bundan dolayı kat`îyen huzûr-u `âlîlerine gelmiş değildir. Diğer vükelâ-yı fihâm hazerâtı [güç sahibi olan bakanlar] bu mes'eleden dolayı da isticvâb edilmişlerdir [sorgulanmışlardır]. İkincisi; makâsid-i siyâsîyeye [siyasî arzulara] binâ'en [dayanarak] `anâsırdan [unsurlardan] bir kısmının diğeri `aleyhindeki cerâ'iminden [suçlarından] nâşi [dolayı] mahkûm ve ef'âl-i mezkûreye [zikredilmiş olan fiillere] iştirâk etmiş [katılmış] olanlardır. Müvekkillerimin kezâlik [keza] bu mes'ele ile de alâkaları mevzû`-u bahs olamaz. Üçüncüsü; düşman ordusuna iltihâk [katılan] veyâ düşmana mu`âvenet [yardım] edenler. Bunlar, `afv-ı `umûmîden [genel aftan] istisnâ' edilmişdir. Bunlardan mâ`adâ [başka] bi'l-cümle [bütün] cerâ'im-i siyâsîye eshâbı [siyasî suçlular] `afv-ı `umûmîye dâhildir. Bunu şu `arz etdiğim fıkranın sarâhati [açıklaması] isbâta kâfî [yeterli] olduğu gibi vak`a esnâsındaki ahvâl-i siyâsîye-i ma`lûme [bilinen siyasi durumlar] dahi işbu kanûnun müvekkillerime de

şâmil olduğunu [kapsadığını] isbâta kâfîdir. Çünki işbu kanûnu mevki`-i icrâ'ya, mevki`-i tedvîne vaz` edeceği [yürürlüğe konacağı] zamân hükûmet-i hâzıramız [şu anki hükümetimiz] ve onun siyâsetini ta`kîb eden bir hükûmet mevki`-i iktidârda bulunuyordu. O zamân Mahmûd Şevket Paşa hazretlerinin hâdise-i katlinde [öldürülmesi olayında] nefy [sürgün] edilen, mahkûm edilenlerle sâ'irenin böyle ecnebî memleketde kalması ve kanûnen mahkûm sıfatıyla memleketimize ayak basmaları kat`îyen tecvîz edilmedi [uygun görülmedi]. Bunları hükûmet bir kararnâme-i mahsûs ile `afv etmek istedi. Bu `Afv-ı `Umûmî Kararnâmesi'nin birinci maddesiyle kimleri `afv etdiğini tamâmiyle gösterdi; fakat hükûmetimiz o zamân düşündü. Memleketin böyle bir hâle gelmesinde dört senelik harbin ve o harb esnâsında îka' edilen [işlenen] bir takım cerâ'imin [suçların] büyük bir dahl ve te'sîri olduğunu derk etdi [anlaşıldı]. Düşündü ve o telakkî [görüş] ile ihtimâl bu kanûn başka dürlü tefsîr olunur [yorumlanır] da tehcîr ve taktîlden [katliam] dolayı muhâkemeleri lâzım gelenler de `afva uğrarlar; diye bu ikinci maddeyi de tasrîh etdi [açıkladı]. Şu birinci maddenin birinci fıkrasıyla ikinci fıkrasında eğer hükûmetimizce, o zamân, bu cürmlerden [suçlardan] mâ`adâ [başka] cürmlerin muhâkeme edilemeyeceği mevzû`-u bahs olsa idi, düşünülse idi başka dürlü bir ifâde kullanırlardı. Veyâhûd da derlerdi ki: "Hayır, harb esnâsında her ne ki işlenilmiş olursa olsun, bu cürmlerin hepsi cerâ'im-i siyâsîye [siyasî suçlar] değildir, `afva lâyık değildir." Madem ki bunu demediler, o hâlde vâzı`-ı kanûnun [kanun koyucunun] maksadı bu iki noktaya münhasırdır [dayanmaktadır]. Bu cürm ise bir cürm-ü siyâsîdir [siyasî suçtur], ki taklîb-i hükûmetdir [hükümet şeklini değiştirmektir]. Binâ'en-`aleyh Dîvân-ı `Âlîye [yüce divana] gider, bu cürm, bütün dünyâda bir cürm-ü siyâsî `add [kabul] olunmuşdur, onda dâhildir. Hâl-i firârda [firarî] bulunan veyâhûd düvel-i mü'telife mümessilleri [itilaf devletleri] tarafından götürülen zevât [kişiler] hakkındaki iddi`âlar da, kendilerinin taktîl [katliam] ve tehcîr cürmüyle de `alâkadâr oldukları iddi`â ediliyordu. Bu `afv-ı `umûmî [genel af] i`lânının, kararnâmesinin onlara şümûlü var mı [kapsıyor mu], yok mu? Bunun bendenize ta`alluku [ilgisi] olmadığı, o mes'eleyi bendenize `â'id bir müdâfa`a görmediğim için mevzû`-u bahs etmeyeceğim, fakat müvekkillerim taklîb-i hükûmet [hükümetin şeklini değiştirmek] cürmünden [suçundan] geliyorlar; eğer mahkeme-i âlîyeleri [yüce mahkeme] başka bir lüzûm görmüyorsa bu cürüm şu nokta-yı nazardan [görüş açısından], `Afv-ı `Umûmî Kararnâmesiyle `afv edilmiş olduğundan dolayı mahkeme-i celîlelerince de `afv edilmek lâzım gelir. Bir nokta-yı mühimmeyi [önemli noktayı] nazar-ı dikkatlerini celb etmek [dikkatlerini çekmek] istiyorum: `Afv-ı `umûmî [genel af] cürmü cülûs-u hümâyûn-ı pâdişâhî [padişahın tahta çıkma] târîhi olan 3 Temmuz 334 târîhine kadar olan cerâ'imi [suçları] `afv ***<143Sl>*** etmişdir. Müvekkillerimden Mûsâ Kâzım Efendi hazretlerinin Meşîhat makamını [şeyhülislâm makamını] işgâlleri bu `Afv-ı `Umûmî Kararnâmesi'nin i`lânından sonradır; kezâlik [keza] müvekkilim Hâşim Bey efendi yine bu `Afv-ı `Umûmî Kararnâmesi'nden sonra biraz makam-ı nezâretde [bakanlık makamında] bulunmuşlardır. Ondan sonra Meclis-i `Umûmîye, Meclis-i İdâreye devâm etdiler mi, etmediler mi; mes'elesini bendeniz mevzû`-u bahs etmek istemiyorum ve diyorum ki esâsen bu `Afv-ı `Umûmî Kararnâmesi'nin tatbîkinden [uygulanmasından] sonra müvekkillerim Meclis-i `Umûmî'nin mevcûdiyetini velev ki [bile bile] kitâb üzerinde olsun kabûl etmişlerdi, binâ'en-`aleyh cerâ'im [suçlar] tamâmiyle tekerrür ve temâdî etmişdir [tekrarlanmış ve devam etmiştir]. Cerâ'im-i mütemâdîye [devam eden suçlar] ise; cerâ'imin temâdîsi [suçun devam etmesi] ise en son cürmün [suçun] hitâm [son] bulduğu dakîkada biter, o hâlde bunların

cürmleri Teşrîn-i evvel 334 târîhinde başlar. Binâ'en-`aleyh haklarında da, tamâmiyle mücrim [suçlu] `add [kabul] olunarak, `Afv-ı `Umûmî Kararnâmesi ahkâmı [hükümlerini] tatbîk olunmak [uygulamak] lâzım gelir. Bu, pek mühim bir noktadır. Yalnız, ziyâde ehemmiyetine [önemine] mebnî [dayanarak] `aynen yazdığım bir kâğıdı ifâde esnâsında belki iyi söyleyememekden korkarak `aynen okuyacağım: (okur)

Üç yüz milyon Müslümânın halîfesi ve `Osmânlı saltanatının hâkimi bulunan `azm-perver efendimiz hazretlerinin cülûs-u hümâyûnlarıyla [tahta çıkışlarıyla] bütün umûr ve mu`âmelâtın [işler ve işlemlerin] şekl-i tabî`îyesine [doğal şekline] rücû` etdiğine [döndüğüne] ve makam-ı mu`allâ-yı saltanatın [yüce saltanat makamının] şer`-i mübîn [iyiyi kötüyü ayıran şerîat/İslâm Dini] ve Kanûn-ı Esâsî dâ'iresindeki hukukuna tamâmiyle sâhib bulunarak veli-ahd-ı saltanat hazretleriyle erkân-ı hükûmet-i hâzırasının [şu anki hükümetin ilerigelenlerinin] ecnebî ve yerli matbû`âtındaki [basındaki] mülâkatlarında [söyleşilerinde] söyledikleri vechile [şekliyle] artık mugâyir-i kanûn [kanunsuz] hafî [gizli] küçük büyük teşkilâtın mahv ve mün`adim bulunduğuna [yok olduğuna] ve teşkilât-ı hafîye [gizli teşkilat] cürmünün [suçunun] cülûs-u hümâyûn-ı cenâb-ı pâdişâhî [padişahın tahta çıkış] târîhinde tamâmen kesilmiş idüğine imân ve itikâd etmeyen [inanmayan] hiçbir Osmanlı hâkim ve ferd tasavvur edemem [düşünemem]. Hiçbir kimsenin hâtır ve hayâlinden bile geçirmediği `aks-i hâli kabûl bütün esâsât-ı saltanatın [saltanatın eseslarının] zîr u zeber [altüst] olduğu ve ser-tâc-ı ibtihâc-ı Müslimîn ve Osmâniyân bulunan [Osmanlıların ve Müslümanların baş tacı, gönlünde olan, sevinç kaynağı olan] pâdişâhımız efendimiz hazretlerinin cülûslarından [tahta çıktıktan] sonra dahi nüfûz ve salâhiyet-i mukaddese-i aslîyelerine [itibar ve asıl kutsal yetkilere] sâhib bulunmadığını kabûl etmek demek olur ki nâm-ı şehriyârilerine [padişahlara] izâfetle [ilişkin olarak] icrâ'-yı `adâletle [adaleti sağlamakla] me'mûr [görevli] olan hey'et-i muhteremelerinin böyle bir ihtimâli bütün kuvvetiyle red buyuracağından bir an bile şübhe etmek istemem. Tafsilât-ı ma`rûza [arzedilmiş olan ayrıntılar] müvekkillerim Mûsâ Kâzım Efendi hazretleriyle Hâşim Beyefendi hakkındaki hukûk-u `umûmîye da`vâsının tedkîki mahkeme-i `âlîyeleri [yüce mahkemenin] vazîfesinden hâric olduğunu isbâta kâfî idüğinden [yeterli olduğundan] o sûretle karar i`tâ buyurulmasını [verilmesini] istirhâm [rica] eylerim.

İşte şu dört nokta-i nazardan [görüşten] dolayı –diğer tarafları karışdırmak istemem, çünki salâhiyetim değildir [yetkim dışındadır], vazîfem değildir.– Müvekkillerim hakkındaki cürm [suç] sırf taklîb-i hükûmet [hükümetin şeklini değiştirmek] cürmüdür. Binâ'en-`aleyh mahkeme-i `alîyelerince da`vânın vazîfe hârici olduğundan dolayı reddine karar verilmesini istirhâm [rica] ederim.

Müddeî-i `Umûmî [savcı] Mu`âvinlerinden Ferîdûn Bey - Hukûk-u Cezâ'îye [ceza hukuku] nazariyâtı [teorileri] ile dimâğları [beyinleri] meşbû` [dolu] olan mütefekkirîn [düşünürler] hukuk ve da`vâ vekîlleri efendiler ikide birde mahkeme-i devletinizde vazîfe ve salâhiyete [yetkisine] dâ'ir beyânâtda bulunuyorlar. *<144Sa>* Hâl bu ki vekîl efendilerin burada istinâd etdikleri [dayandıkları] nokta Usûl-ü Muhâkemât-ı Cezâ'îye [ceza muhakemeleri usulü] ile ihtiyâcât-ı ictimâ'îyemizi [toplumsal ihtiyaçlarımızı] hiçbir zamân kâfil olmayan [karşılamayan] Kanûn-ı Cezâ'nın eskimiş maddeleri ve kezâlik [keza] Usûl-ü Muhâkemât'ın da birçok merâsim-i kadîmesidir [eski işlemleridir]. Yalnız mahkeme-i devletinizin esbâb-ı teşkilini [kurulma sebeplerini] ve istisnâ'î vaz`iyetini hiç nazara almıyorlar. Vazîfeye mütedâ'ir [dair] olan beyânâtları redd olunsa vekîl efendiler için turuk-u kanûnîye [kanunî yol-

lar] mesdûddur [kapanmıştır]. Mehâkim-i nizâmîyede [usulüne uygun mahkemelerde] olduğu gibi mahkeme-i devletinizde de bu tarîk [yol] mesdûddur [kapanmıştır]. Şu hâlde bu gibi vazîfe ve salâhiyete [yetkisine] mütedâ'ir [dair] beyânâtdan bir fâ'ide-i kanûnîye [kanunî fayda] hâsıl olmadığı [doğmadığı] gibi evvelce mahkeme-i `alîyenizce [yüce mahkememizce] ittihâz-ı karar buyurulmuş [karar verilmiş], vazîfe ve salâhiyet-i kazâ'nızda [dava yetkisi] taht-ı te'mîne [güvence altına] alınmışdır. Binâ'-en`aleyh mûmâ-ileyh [adı geçen] tarafından der-miyân edilen [ileri sürülen] mütâla`âtın [düşüncelerin] reddine karar verilmesini taleb ederim.

Re'îs - Buyurunuz. (Hey'et-i hâkime müzâkere odasına çekilir).

Birinci Celsenin Hitâmı [sonu]

Sâ`at	Dakîka
2	55

İkinci Celse

Sâ`at	Dakîka
4	45

Re'îs: Ferîk Mustafâ Nâzım Paşa

**A`zâ:** Mîrlivâ' Zekî Paşa, Mîrlivâ' Mustafâ Paşa, Mîrlivâ' `Alî Nâzım Paşa, Mîralay Receb Ferdî Bey

Müdde`î-i `Umûmî [savcı]: Mu`âvinlerden Ferîdûn Bey

Re'îs - (Zabıt Kâtibine hitâben) Okuyunuz!

(Zabıt Kâtibi okur:)

İcâb-ı keyfiyet [durumun gereği üzerine] müzâkere olundukda: (İşbu da`vâ evvelce ibtidâr olunmuş [başlanmış] olan da`vâdan tefrîk edilmiş [ayrılmış] olduğuna göre vazîfe hakkındaki karar-ı evvel üzerine tekrar karar ittihâzına [verilmesine] mahall [gerek] olmamakla berâber) İttihâd ve Terakkî Meclis-i `Umûmîsi a`zâları [üyeleri] haklarında bilâ-istisnâ' [istisnâsız] ta`kîbât-ı kanûnîye [kovuşturma] îfâ edilmekde [yapılmakta] bulunmuş ve ba`zılarının tahkîkatı te'ehhür etmesi [geciktirmesi] İttihâd ve Terakkî cem`iyetine `â'id evrâkın ortadan kaldırılarak aşırılmış bulunduğundan nâşî [dolayı] şahısları haber alınamamakdan münba`is bulunmuş [doğmuş] olduğundan bu bâbda [konuda] der-miyân edilmiş [ileri sürülmüş] esbâb [sebepler] gayr-ı vâriddir [mevcut değildir]. Evvelki kararda dahi zikr olunduğu vechile [üzere] hâzır-bi'l-muhâkeme [muhâkeme huzurunda hazır] bulunan zevât [kişiler] vükelâ [bakan] olduklarından dolayı muhâkeme edilmeyib mücerred [yalnız] İttihâd ve Terakkî Meclis-i `Umûmîsi a`zâsından kuvâ-yı meşrû`a-yi sülse [meşru ve yasal olan üç kuvvet] hâricinde dördüncü bir kuvveti teşkil eden [oluşturan] kesân [kişiler] ile teşrîk-i mesâ`î [işbirliği] etmiş oldukları iddi`âsından dolayı muhâkeme edilmekdedirler ve zâten müşârün-ileyhümün [adı geçenlerin] Meclis-i `Umûmî a`zâlığını [üyeliğini] kabûlleri kanûnen mecbûr oldukları bir keyfiyet [durum] olmayub sırf bir ihtiyârî kabûl-ü şahsîdir [reddi veya kabulü şahıslarına bırakılmıştır]. `Afv-ı `umûmîden [genel aftan] istifâde edüb [yararlanıp] edememeleri keyfiyetine [durumuna] gelince 23 Kanûn-ı Evvel 334 tâ-

rîhli kararnâmenin birinci maddesinde musarrahan [açıkça] muharrer [yazılı] olduğu vechile [üzere]: 3 Temmuz 334 târîhine kadar cerâ'im-i siyâsîyeden [siyasî suçlardan] dolayı maznûn [sanık] olub haklarında tevkîf müzekkiresi [tutuklamaları için resmî yazı] ısdâr edilmiş [çıkarılmış] veyâhûd mahkûm olmuş bulunanlar ile tevkîfi [tutukluluğu] veyâ mahkûmiyeti [hükümlülüğü] intâc eden [sona eren] cürme [suça] iştirâk etmiş [katılmış] olanlar `afv edilmiş olub mezkûr [zikredilmiş olan] maddede gösterilen müstesnâlar <144SI> hâric bulunduğu gibi sâlifü'z-zikr [zikredilmiş olan] üç sûret-i musarraha [açık şekil] hâricinde kalanların `afv-ı âlîden [yüce aftan] müstefîd olamayacakları [yararlanamayacakları] nümâyân olmasına [anlaşılmasına] ve bu da`vâda mevzû`-u bahs olan cürm [suç] mezkûr [zikredilmiş olan] kararnâme târîhinden mukaddem [öncesi için] gayr-ı mahsûs [geçersiz] bulunduğu gibi o târîhden sonra da temâdî etmiş bulunduğuna [devam ettiğine] binâ'en [dayanarak] i`tirâzât-ı vâkı`anın [gerçekleştirilen itirazın] reddine ve idâre-i `örfîye [sıkıyönetim] kararnâmesinin dördüncü ve on birinci maddelerine tatbîkan [uyarak] devâm-ı muhâkemeye müttefikan [oybirliğiyle] karar verildi.
5 Hazîrân 335

Re'îs - Hâşim Beyefendi!

Hâşim Bey - Efendim.

Re'îs - Dîvân-ı Harbde cereyân eden muhâkemât-ı `alenîyede [açık muhâkemelerde] Trabzon'da, Yozgad'da, Boğazlıyan'da tehcîr mu`âmelâtında [işlerinde] İttihâd ve Terakkî Merkez-i `Umûmîsi ma`rifetiyle icrâ' etdirilen [yürütülen] taktîl [katliam] ve nehb [yağma] ve gâret [çapulculuk] ve nefy [sürgün] ve tagrîb [uzaklaştırma] ve cerâ'im-i sâ'irenin [diğer suçların] sübût bulduğu [isbat olduğu] bi'ttab` [doğal olarak] zât-ı `âlîlerince de ma`lûmdur [bilinmektedir]. Bu gibi mezâlimle şâ'ibedâr [şüpheli] olan Merkez-i `Umûmî ve Meclis-i `Umûmî a`zâları [üyeleri] ile teşrîk-i mesâ`î [işbirliği] etmeğe mecbûriyet istilzâm eden [gerektiren] vükelâlığı [bakanlığı] ne sebebe mebnî [dolayı] kabûl etdiniz?

Hâşim Bey - Efendim vükelâlığı kabûlüm hakkındaki mu`âmeleyi [işlemleri] hey'et-i `alîyenize [yüce heyetinize] nakl edeyim mi?

Re'îs - Evet.

Hâşim Bey - Bir kerre bu kıtâldan [vuruşmadan/karşılıklı birbirini öldürmeden] bendeniz haberdâr değilim ve bilmiyorum. Bendeniz o vakit Dîvân-ı Muhâsebât re'îs-i sanîsi [ikinci başkanı] idim. Taşralarda Ermenilerle Müslümânlar arasında kıtâl [vuruşma] vuku` bulduğunu haber alıyordum. Fakat bu kıtâl ne sûretle oluyordu? Birçokları ve vilâyât-ı şarkîyeden [doğu vilayetlerinden] gelen ba`zı İslâm arkadaşlarım vardı ki onlar ve ka'im-makamlar bu kıtâla Ermenilerin sebebiyet verdiklerini söylüyorlardı. Ba`zıları da hayır, öyle değil, şu şekilde vuku` buldu; diyorlar. Ya`nî nazar-ı hükûmetde [hükümetin gözünde] bi'l-hâkime [hakimle - mahkeme sonucunda] tahakkuk etmiş [gerçekliği anlaşılmış] bir şey' değildir. Olmuş bir şey! Fakat ne şekilde olmuş? Sebebiyet veren kimdir? Merkez-i `Umûmî ve Meclis-i `Umûmî bunda `alâkadâr mıdır? Bendeniz ne Merkez-i `Umûmî ve ne de Meclis-i `Umûmî ile o zamâna kadar münâsebetdâr olmadığım ve her ikisinde de bulunmadığım içün bilmiyorum. Bendeniz o vakit Berlin'de idim, Berlin'de bulunduğum zamân Hakkı Paşa bendenizi çağırdı. Bendenize bir telgrafnâme gösterdi. O telgrafnâme Sadr-ı a`zamın bendenizi Posta ve Telgraf Nezâreti'ne ta`yîn etdiğini ve kabûl eder isem `arz olunmak üzere cevâba muntazır bulunduğunu [beklediğini] bildiriyordu. Hattâ Hakkı Paşa'nın meclisinde el-yevm [bugün] Meclis-i Vükelâya [bakanlar kurulunda] me'mûr

[görevli] olan Abdurrahman Şeref Bey de vardı ve Hakkı Paşa merhûmun dâmâdı Mîralay Cemîl Bey de orada idi. Sonra bendenizle berâber Almanca mütercimi [tercümanı] olarak Almanya'ya gitmiş olan Kemâl Dervîş Bey de berâberdi. Bendeniz, dedim ki: Bu vazîfeyi kabûl etmem ve edemem hattâ bundan evvel bulunduğum me'mûriyetleri de istemedim. Ondan evvel Defter-i Hâkanî me'mûriyetine getirilmişdim. Bendeniz iki ay sonra orasını da istemedim. Tekrar Şûrâ-yı Devlet a`zâlığını [üyeliğini] istedim, Şûrâ-yı Devlet a`zâlığına tahvîlimi [döndürülmemi] ricâ etdim ve geçdim. Zâten re'sen me'mûriyete ötedenberi tarafdâr değilim. Kezâlik [keza] Rif`at Beyefendi hazretleri Mâlîye Nezâreti'nde bulundukları sırada Mâliye Müsteşârlığını müte`addid [birçok] def`alar teklîf etdiler. Re'sen me'mûriyet arzû etmedim. Paşaya dedim ki: Bendeniz bunu kabûlde ma`zûrum [özrüm var]. Dedi ki: "Yok ama beni dinle." –Hakkı Paşa'nın kendisi <145Sa> vefât etdi ama diğerleri mevcûddur.– "Niçün tereddüd ediyorsun? Devlet harbe girmiş, iyi etmiş, fenâ etmiş; o bahis başka. O, mevzû`-u bahs değil, harbe girdi üç sene olmuş; zâten netîcelenmek üzere, binâ'en-`aleyh harbin sana ta`alluk eden ciheti [seninle ilgili bir tarafı] yok. Sonra Ermeni tehcîri, Suriye tehcîri mesâ'ili [meseleleri], bunlar da geçdi. Artık Klamans devri geldi. Buradan haber alıyoruz ki `Arabların bir kısmı falan yerlerine sevk ediliyor. Mes'ele, yalnız bir Posta ve Telgraf Nezâreti mu`âmelâtı [işlemleri] ile işgâl etmek kalıyor. Bu nezâret [bakanlık], dört senedenberi vekâleten [bakanlıktan] idâre olunuyor ve tabî`î bir zât iki işi der-`uhde ederse [üstlenirse] her ikisine yetişemez. Madem ki bu sûretle sana bir teklîf vuku` buluyor ve çalışma zamânıdır; eğer beni dinlersen kabûl et."

Abdurrahman Efendi de hemen `ayn-ı mütâla`ada [görüşte] bulundu ve ona rağmen bendeniz bunu yine kabûl etmedim. Ve ahvâl-i sıhhîyemin [sağlık durumum] müsâ`id olmadığını, bu nezâret [bakanlığın] vazîfe-i müşkilesini [zor vazifelerini] îfâ [yapmayı] ve kat`îyen kabûl edemeyeceğimi kendisine yazdım. O şifreler elbette Hâriciye Nezâreti'nde vardır. Berlin sefâretinde de vardır. Üç beş gün geçdi. Bir telgraf aldım: "Ma`zeretiniz şâyân-ı kabûl [kabule değer] değildir. İlk vâsıta ile İstanbul'a gelin" deniliyordu. Bendenize bu telgrafı cum`a günü teblîğ etdiler [ulaştırdılar]. Ertesi cum'a ertesi günü de Balkan treni var. İlk vâsıta bu idi. Hakkı Paşa beni çağırdı: "Seni istiyorlar" dedi. "Evet gördüm" dedim. "Yok, ondan başka bana da telgraf var. Be-heme-hâl [mutlaka] ilk vâsıta ile kendisini İstanbula sevk et" diyorlar. "Pek âlâ yarın tren var; eğer yarınki trende yatak bulabilirseniz gideyim" dedim. Bulamadılar, ertesi trene kaldık. Kalkdım, İstanbul'a geldim; kendisini görmedim; hem birkaç gün te'hîr etdim [geciktirdim]. Kendisiyle daha ziyâde münâsebetdâr olan ba`zı adamlara mürâca`at edeyim de vaz` geçireyim tasavvurunda [düşüncesinde] idim. O, tekrar beni çağırdı. Bâb-ı `Âlîye gitdim. Harbîye Nâzırı da yanında oturuyor idi. Dedi ki: "Niçün kabûl etmiyorsun?" Dedim ki: "Efendim bir def`a bendeniz posta ve telgraf umûrunda [işlerinde] mütehassıs [uzman] bir adam değilim. İdâre me'mûrluğunda ihtisâs [uzmanlık] aranmaz" dedi. "Bence aranır ya, fakat aransın aranmasın, bu vazîfeyi der-`uhde etmeğe [üstlenmeye] ahvâl-i sıhhîyem [sağlık durumum] müsâ`id değil" dedim. "Mümkün olduğu kadar çalışınız" dedi. "Onu hiç yapamam sonra ben asabî bir adamım; zannediyorum ki sizin canınızı sıkarım. Siz de memnûn olmazsınız; binâ'en-`aleyh beni bırakınız, ricâ ederim. Zâten Dîvân-ı Muhâsebâtda vazîfem var. O vazîfeyi îfâ ediyorum ve memnûnum" dedim. Sonra Harbîye Nâzırı dedi ki: "Evet ama burası sîne-yi kor [yürek yakan] gibi bir şeydir. Ya`nî eşi olmayan bir vazîfedir. Vatan uğrunda herkes siperler içerisinde çalışdığı bir zamânda sizin, böyle tevdî` olunan [verilen] bir vazîfe-

den dolayı kaçmanızı muvâfık [uygun] görmüyorum. Sizin sinninizde [yaşınızda] bulunanlar bu gün siperde düşman karşısında çalışıyorlar" dedi. Ben de, "eğer iktidârım [gücüm] olsa, gider orada da çalışırım, fakat ona da kudretim yok. Hattâ, bu vazîfeyi bile îfâ [yapacak] edebilecek kudretim yok" dedim ve nihâyet kendilerinden yirmi dört <145Sb> sâ`atlik bir müsâ`ade taleb etdim. Onu dahi vermediler. Ve'l-hâsıl [kısacası] Sadr-ı a`zam dedi ki: "Ben zâten onu yazdım, teblîğ ediyorum [bildiriyorum]." Ben de dedim ki: "O hâlde ne içün beni çağırdınız?"

Bu mes'elede, yalnız Posta ve Telgraf Nezâreti mes'elesi var. Bunda ne Meclis-i `Umûmî ve ne de başka bir şey' var. Ama efendimiz geçende buyurdunuz ki Meclis-i `Umûmî a`zâlığı [üyeliği] vükelâlıkla [bakanlıkla] berâber değil mi idi, bilmiyor musunuz? Ber-bi'l-`akibe [ardarda/zamanla olduğundan] bilmiyordum. Çünkü onu bilmek içün her sene kongrede bulunmak veyâhûd kongre müzâkerâtını [toplantıları] ta`kîb etmek lâzım geliyor. Ondan sonra bir da`vetnâme aldım ve o da`vetnâme üzerine gitdim. Geçen gün de `arz etdiğim vechile [üzere] orada bulunmakda bir be's [zarar] görmedim. Hâkezâ [onun gibi] devâmda da bir fâ'ide [fayda] görmedim. Onun içün iki üç def`a gitdim ve birkaçına da devâm etmedim. Orada bulunmakda bir be's [zarar] görmediğimi `arz etdim. Çünki orada idâre-i devlete [devlet idaresine] müdâhale tarzında, makam-ı iddi`ânın tasvîr eylediği [anlattığı] gibi, hiçbir müzâkere cereyân etmiyor; hiçbir karar ittihâz olunmuyor [alınmıyordu], Paşa hazretleri.

Bendeniz bu makama geldikden sonra da birkaç def`a isti`fâ etdim. İsti`fâlarım da resmîdir. Ya`nî bulunduğum makamlara evvelce tâlib olmadığım gibi, dokuz on ay kadar bulunduğum nezârete [bakanlığa] de hiçbir zamân râgıb [istekli] olmadım.

Re'îs - Posta ve Telgraf Nezâreti'nde bulunduğunuz zamân muhâberât-ı telgrafîye [telgrafla haberleşme] esâslarının ihrâk edilmesi [yakılması] ve ortadan kaldırılması hakkında bir emr-i `umûmî [genelge] ısdâr edilmiş [çıkarılmış] olduğu Çatalca me'mûrîninin [memurlarının] esnâ-yı isticvâbında [sorguları sırasında] li-ecl-il-müdâfa`a [savunma için] der-miyân etdiği [ileri sürdüğü] ifâdâtdan [ifadelerden] müstebân olmuş [anlaşılmış] olduğundan ne lüzûm üzerine bu emrin verildiği hâtırınızda mıdır?

Hâşim Bey - Bendenizin zamânımda mı?

Re'îs - Zamân-ı `âlînize tesâdüf ediyor [rastgeliyor].

Hâşim Bey - Kaç târîhinde `acabâ?

Re'îs - Târîhi hâtırımda değil.

Hâşim Bey - Hiç hâtırlayamıyorum. Fakat efendim esâsen muhâberât-ı `askerîyenin [askerî haberleşmelerin] düşman eline geçmemesi içün Karargâh-ı `Umûmî'nin bir teblîgâtı [bildirisi] vardı; onun üzerine yapıyorlardı. Bu da, o cümleden olacak. Hattâ bir kısmını, ba`zı telgrafnâmeleri yakmamışlar da parçalamışlar, satmışlar. Bendeniz, nezârete [bakanlıkta] me'mûr [görevli] olmadan iki üç gün evvel idi. Nezâret bunu yapan muhâsebe me'mûrîni [memurlarını] Dîvân-ı Harbe tevdî` ediyordu [veriyordu] ve be-heme-hâl [mutlaka] yakılsın, diyorlardı. İhtimâl ki o münâsebetledir. Bendeniz hâtırlamıyorum.

Re'îs - Yalnız muhâberât-ı `askerîyeye [askerî haberleşmelere] mahsûs değil mi efendim?

Hâşim Bey - Evet efendim, muhâberât-ı `askerîyeye mahsûsdur, başka yokdur. `Askerî muhâberât, hem karargâhlar muhâberâtı [haberleşmeleri].

Re'îs - 329 senesi kongresinde İstanbul murahhas-ı mes'ûlü [delegesi] Kemâl Bey'in i`âşe hakkında kırâ'at etdiği [okuduğu] rapor mündericâtından [içindekilerden] hükûmete `â'id i`âşe husûsâtını [konularını] gayr-ı mes'ûl [sorumluluğu olmayan] İttihâd ve Terakkî murahhaslarının [delegelerinin] ve bâ-husûs [özellikle] İstanbul merkezinin der-`uhde etmiş [üstlenmiş] olduğu sarâhaten [açıkça] anlaşılıyor. Bu işlerde temettu` [kâr] nâmıyla ahkâm-ı mecelleye [Mecelle hükümlerine] mugâyir [aykırı] fâhiş [yüksek] bedellerden istihsâl edilen [oluşturulan] ve hükûmet *<146Sa>* tarafından alınan müsâ`adâta [izinlere] müsteniden [dayanarak] ticârete tahsîs olunan vesâ'it-i naklîyenin [nakliye araçlarının] hemen kâmilen [hepsinin] hey'et-i ticârîye-yi cem`iyete hasr [tahsîs] edilmesi sûretiyle vücûde getirilen ihtikârdan [vurgunculuktan] bi'l-cümle ahâlînin [bütün halkın] varını yoğunu elinden alarak hâsıl olan [meydana gelen] milyonlarca mebâliğin [paraların] havâss-ı mahdûdaya [sınırlı sayıda saygın kimselere] ve ba`zı cem`iyât [cemiyetlere] ve şirketlere sermâye teşkil etmek [oluşturmak] gibi milyonlarca `Osmânlıların mutazarrır [zarara uğramalarına] ve ma`lûl [sakat - hastalıklı] kalmalarına ve birçoklarının terk-i hayât etmelerine [ölmelerine] ve bi'n-netîce [sonuç olarak] devletin kuvâ-yı müdâfa`asının [savunma kuvvetlerinin/askeriyesinin] tenkîsine [azaltılmasına] mütecâsir oldukları [yeltendikleri] elbette zât-ı `âlîlerince de takdîr buyurulmuş [değerlendirilmiş] olacağına göre bu gibi husûsâta [konulara] göz kapayan, daha doğrusu meydan veren bir kabineye ne maksadla dâhil olduğunuzu beyân eder misiniz?

Hâşim Bey - Bendeniz kabineye ne sûretle girdiğimi `arz etmişdim ya efendim. Ve kabineye girdikden sonra bendeniz bilhassa [özellikle] bu i`âşe mes'elesiyle meşgûl oldum ve bir i`âşe nezâreti [bakanlığı] teşkiline [kurulmasına] tarafdârdım. Fakat o i`âşe nezâreti hakkıyla teşekkül edüb [kurulup] de vazîfesini hakkıyla îfâ edemedi [yapamadı], o başka.

Efendim, bu i`âşede bulunan fenâlık, ihtikâr mu`âmelâtı [vurgunculuk-karaborsacılık] öyle bir veyâ iki kişinin veyâhûd iki, üç şirketin mahsûlü değildir. İttihâz olunan [alınan] tedâbir [tedbirler] nâkısdır [eksiktir]. Nâkıs tedbîrlerden bir takım adamlar istifâde etmişler. Gitdikce onun sâhası büyümüş. Bir takımları istifâde edince diğerleri de `ayn-ı sûretle istifâde hevesine düşerek bir tarafdan vagon ticâreti başlamış, diğer tarafdan başka sûretle mu`âmelât-ı ihtikârîye [vurgunculuk-karaborsacılık] meydan almışdı. Binâ'en-`aleyh bendenizce bütün bu mu`âmelâtla [işlemlerle] iştigâl edecek bir merci`-i mahsûs [özel makam] lâzım. Meselâ i`âşe müdîriyetinden maksad, İstanbul'a ekmek veren bir hey'etdir; bundan başka bir şeyle iştigâl etdiği yokdu ve Harbîye Nezâreti'ne merbûtdu [bağlıydı]. Sonra idhâlât ve ihrâcât hey'eti Ticâret ve Zirâ`at Nezâreti'ne merbût [bağlı]. Nakliye mu`âmelâtının ba`zıları vilâyetlere ba`zıları da buradaki Karargâh-ı `Umûmîye merbût. Ba`zısı da Levâzım İdâresinde. Hâlbuki bendeniz Almanya'da öyle gördüm ki bütün bunlar birbirine merbût [bağlı] şey'lerdir. İ`âşe mu`âmelâtını [işlemlerini] tanzîm edebilmek [düzenleyebilmek] içün bir kerre nakliyât-ı i`âşeyi tanzîm edecek adamların emri altında bulunmalı. Sonra idhâlât ve ihrâcât mes'elesi var. Onu da bu adamlar tanzîm etmeli [düzenlemeli]. Bu, böyle olursa iyi olur.

Re'îs - İstizâh etdiğim [açıklama istediğim] mes'ele bu vezâ'ifin [vazifelerin] bu sûretle, yâhûd başka sûretle tedvîr edilüb [yürütülüp] edilmemesi hakkında vükelâca [bakanlıkça] ittihâz olunan [alınan] mukarrerât [kararlar] hakkında değil. Zât-ı âlînizin ifâdesinden de anlaşılıyor ki bu i`âşe mu`âmelâtı [işleri] fenâ cereyân etmiş.

Hâşim Bey - Bozuk efendim.

Re'îs - Evet, bozuk cereyân etmiş. Şurada ta`dâd etdiğim [saydığım] mazarrât [zararlar] tahaddüs etmiş [meydana gelmiş]. Bu gibi fenâlıklara göz kapayan, daha doğrusu müsâmaha-kârâne [göz yumarak] mu`âmelede bulunan bir kabineye ne sûretle dâhil oldunuz?

Hâşim Bey - Bendeniz de onu söyledim. Pekalâ, bunları ıslâh edelim, dedim. Maksad budur.

Re'îs - İ`âşe husûsu hakkında kongrede kırâ'at olunan [okunan] rapor *<146SI>* mündericâtına [içindekilere] göre cihet-i `askerîyeden [askerler tarafından] milyonlarca kilo buğday ve onun, hey'et-i ticârîye-yi müteşebbiseye bir mu`âvenet [yardım] olmak üzere verildiği anlaşılıyor. Devletin büdcesinden mâ-vaz` lehinin gayrîye [konulanın dışında] akçe sarf etmek ve almak, alan ve verenler içün mûcib-i mes'ûliyet [sorumluluğunun gereği] olacağı cümlenin [herkesin] ma`lûmu bulunduğuna göre İstanbul merkezinin bu harekât-ı gayrı meşrû`asına [kanunsuz hareketlerine] karşı Meclis-i `Umûmîde olsun bir i`tirâzda bulunulmamasının esbâbı [sebepleri] nedir?

Hâşim Bey - Bendeniz bilmiyorum. Bendeniz Meclis-i `Umûmîye girmeden iki, üç sene evvel olacak. İki, üç sene evvel olan şey'ler; bunlar "329"da falan olmuş şey'ler.

Re'îs - Hayır İstanbul merkezinin mu`âmelâtı [işlemleri] 329 senesine kadar temâdî etmiş [devam etmiş].

Hâşim Bey - Ben bilmiyorum. Ya`nî bu, esnâf cem`iyetleri denilen mu`âmelât [işler] olacak. Bendeniz hiç onları bilmiyorum.

Re'îs - Peki, oturunuz. Mûsâ Kâzım Efendi hazretleri! Geçenki beyânâtınızda İttihâd ve Terakkî cem`iyeti kongresinin mukarrerâtına [kararlarına] mu`ârız bulunduğunuzu [karşı olduğunuzu] ve ekserîsinden ma`lûmâtınız [bilginiz] olmadığını iddi`â buyuruyorsunuz. Şu hâle göre Meşîhatdan [şeyhülislâmlıktan] çekilmekde gördüğünüz mahzûr [sakınca] gibi cem`iyetden bi'l-isti`fâ [istifâ ile] küllîyen [tamamen] kat` ü `alâka etmemekde [ilişiğinizi kesmemekte] de bir mahzûr [sakıncası] var mı idi?

Mûsâ Kâzım Efendi - Yok, niçün mahzûr olsun?

Re'îs - Çekilmeğe lüzûm mu görülmedi?

Mûsâ Kâzım Efendi - Lüzûm görmedim. Efendim, ma`lûm-u `âlîniz [biliyorsunuz ki], bunlar telakkîye [anlayışa], ictihâda [şahsî görüşe] tâbi` [bağlı] şey'lerdir. İttihâd ve Terakkîye isnâd olunan seyyi'âtı [kötülükleri] yine İttihâd ve Terakkî mevki`-i iktidârdan [iktidar makamından] çekildikden sonra işitdim. İttihâd ve Terakkî mevki`-i iktidârda iken kendisine isnâd edildiğini ne işitdim, ne gördüm.

Paşa hazretleri! Ben dînî ve `ilmî bir adamım. Ve şimdiye kadar ahlâkıma zerre kadar halel getirmedim [bozmadım]. Beni tanıyanlar bunu bilirler. Ben, bir hey'etde bulunayım da ve o hey'et seyyiât [kötülük] yapsın da, ben orada kalayım; bu, benim içün muhâldir [mümkün değildir]. Eğer ben böyle bir şey' hiss etmiş olsaydım derhâl oradan çıkardım ve yüz bin kerre la`net okuyarak çıkardım. Bunu vicdânen söylüyorum, buna inanın.

Re'îs - Tabî`î.

Mûsâ Kâzım Efendi - Buna Allah şâhiddir. Bendeniz İttihâd ve Terakkî, memlekete hidmet [hizmet] etmiş; fikrinde bulunuyordum. Ama siz bu cihetle [sebeple] bana ister ahmak deyin, ister budala deyin, ne derseniz deyin; çünki ben başka dürlü bir şey' işitmiyordum. Evet ba`zı şey'ler işidiyordum. Meselâ Anadolu'daki kıtâller [vuruşmalar], onları işitdik. Resmen değil. Fakat gayr-ı resmî olarak işit-

dik. Hattâ matbû`ât [basın] da yazmıyordu. Ağızdan, şundan bundan işitdik; fakat yalnız Müslümânlar kıtâl yapıyor [vuruşuyor]; diye işitmiyorduk. Ermeniler Müslümânları katl ediyorlar, orduyu, ordunun menzillerini [konakladığı yerleri] tehdîd ediyorlar, orduyu iki ateş altında bırakıyorlar. Eşyâ'yı nehb ve gâret [çapulculuk ve yağma] <147Sa> ediyorlar. Ve lâ-yu`add velâ yuhsâ [pek çok] Müslümân köylerini yakıyorlar; diye işidiyorduk. Ve bunu müte`âkib [ardından] de tehcîrin başladığını işidiyorduk. İşte Müslümânları kurtarmak, orduyu kurtarmak için bu tehcîri yapıyorlarmış. Bizim mesmu`âtımız [duyduklarımız] bu idi. Yoksa durub dururken Ermeni teba`asına zulüm edilmiş, vazîfe-i tâbiyeti [bağlılık görevlerini] mükemmel yapdıkları hâlde Müslümânlar kalkmışlar da Ermenileri katl etmişler! Ben böyle bir şey' işitmedim ve işitmiş olsaydım o hükûmete de, cem`iyete de, bilmem nesine de la`net okuyarak çıkar, giderdim. İşte sizi Allah'ı işhâd ederek [şahit göstererek] söylerim ki benim bildiğim bu kabîlden [gibi şeyler] idi. Ben, makam-ı Meşîhat'a [şeyhülislâmlık makamına] nasıl geldiğimi –dün mü idi, evvelki gün mü idi– `arz etmişdim. Hasta olarak geldim, hâlâ da hastayım. Vazîfem sırf `ilmî ve dînîdir. Ve biliyorsunuz ki makam-ı Meşîhat böyle, bu gibi şey'lerden azâdedir [sorumlu değildir]. Daha ta`bir-i sahîh [gerçek manası] ile bu gibi şey'lerle `alâkadâr olması da doğru değildir. Ve orada şer`iyatı [şerîatı] muhâfaza neye mütevakkıf [uygun] ise, o esbâba [sebeplere] tevessül edecekdir [sarılacaktır]. Başka bir şeye bakamaz. O ve onun mevki`i, makamı buna müsâ`id değildir. Bâb-ı `Âlî'ye neye gidiyorduk, neye geliyorduk; denilirse ictihâdımca [şahsî görüşüme göre] Bâb-ı `Âlî'ye de gitmemelidir. Başkasının ictihâdı başka olabilir. Benim kendi ictihâdımca Şeyhü'l-İslâm hiçbir zamân Bâb-ı `Âlî'ye gitmemelidir. Çünki işi yokdur. Orada, Bâb-ı `Âlî'de hiçbir zamân Meşîhat'ın [şeyhülislâmın] işi yokdur. Bâb-ı `Âlî'ye hiçbir evrâk götürdüğümü bilmiyorum. Dört buçuk sene Meşîhat'da bulundum, benim Bâb-ı `Âlîde hiçbir işim olmadı. Yalnız sinni [yaşı] altmışı tecâvüz eden [geçen] müftilerin tekrar ibkası [yerinde bırakılması] veyâhûd değişmesi veyâ teka`üde [emekliliğe] sevki mes'elelerinden dolayı kâğıd yazılıyor, Bâb-ı `Âlî'ye gider. Sonra Meşîhata `â'id kanûnlar tanzîm ediliyor [düzenleniyordu]. O kanûnlar Bâb-ı `Âlî'ye gider. Benim işim onları götürüb, okumak, okutmakdır. Orada dört sene, dört buçuk sene bulundum. Makam-ı Meşîhatın Bâb-ı `Âlî'de başka dürlü bir işini görmedim, her şey'den bigânedir [ilgisizdir], Evkaf Nâzırıyla Şeyhü'l-İslâmın ta`alluku [ilgisi] yokdur. Bunun doğrusu bu! Binâ'en-`aleyh ben vazîfemde kusûr etmemeğe çalışdım ve zannediyorum ki çalışdığım kadar da muvaffak olabildim. Yalnız mehâkim-i şer`iye [şerîye mahkemeleri] mes'elesini istisnâ' edersek başka husûslarda muvaffakiyet vardır. Şeyhü'l-İslâm mes'ûl [sorumlu] olmaz mı? Olur. Müftilerinden, müderrislerinden, e'immesinden [imamlarından], hutebâsından [hutbe okuyanlarından] ve sâ'iresinden mes'ûl olur. Eğer öyle bir kusûr varsa, vâki` olmuşsa o kusûrdan dolayı Şeyhü'l-İslâmı mes'ûl [sorumlu] tutmalıdır. Yoksa böyle siyâsî fırkalara falan giremez. Sizi niçün intihâb etmişler [seçmişler]; derseniz evet 329 senesinde bizi intihâb etmişler. Arkadaşlar bilirler. Ben orada bulunmadım. Ben kongreye falân gitmem. Yalnız ibtidâ'sında [başında] giderdim; beyânnâme okunurdu; o beyânnâmede ne var diye dinlemeğe giderdim. Ondan sonra bir daha gitmezdim. 332 senesindeki kongreye hiç gitmedim. Bu sene yine kongre oldu. Yine hiç gitmedim; lüzûm yok. Orada benim işim yok. Niçün gideyim? İntihâb etmişler [seçmişler]. İntihâbdan ne çıkar. Bir fırka-yı siyâsîyeye vaktiyle biz de dâhil olmuşuz. Kim bilir ne düşünüyorlar? Bize hüsn-ü zann ediyorlar [hakkımda iyi düşüncelere sahipler]. Kim bilir ne düşünüyorlar da intihâb ediyorlar? Bize haber geliyor. Sizi intihâb etdik; diyorlar. Pek a`-

lâ, diyoruz. <147Sl> Fakat `arz etdiğim gibi o intihâb edildiğim meclisde fenâ bir şey' yapılacağını hiss edersem, görürsem, azıcık anlarsam ben onu elbette derhâl terk ederim. Fakat öyle bir şey' hiss etmedim, hiç öyle bir şey' görmedim Paşa hazretleri. Allah buna şâhiddir. Bunun `aksini isbât ederlerse, evet orada böyle şey'ler vâki` olmuş, sen de orada imişsin, bulunmuşsun, görmüşsün diye delâ'il [deliller] gösterirlerse bundan dolayı terettüb eden [gereken] cezâ'ya elbette ben râzı olurum. Fakat ne öyle bir şey' vâki` olmuşdur ve ne de ben öyle bir şey' hiss etmişimdir. Ben hiss etdiğim hâlde de bulunmuş muyum? Hâşâ, ben böyle bir şey' kabûl etmem. Böyle şey' olmaz.

Re'îs - Meşîhatı [şeyhülislâmlığı] kabûl etmek içün kasr-ı âlîlerine [köşkünüze] gelen ve teklîfde bulunan ve ısrâr edenler kimlerdi?

Mûsâ Kâzım Efendi - Efendim, arkadaşlar geldiler, ısrâr etmediler. Isrâr değil. Yanlış anlaşılmasın. Tal`at Paşa bana iki zât göndermişdi. Tal`at Paşa tarafından geldiler.

Re'îs - Kimlerdi, hâtır-ı âlînizde midir [hatırlıyor musunuz]?

Mûsâ Kâzım Efendi - Birisi Merkez-i `Umûmî Kâtib-i Mes'ûlü [genel sekreteri] Midhat Bey yok mu? O idi. Öbürü başka bir arkadaşı idi. Geldiler, bana teklîf etdiler. Ben hasta olduğumu beyân etdim. Hastalığın buna zararı yok; falân dediler. Ben bir düşüneyim; dedim. Aşağı yukarı konuşuldu. Ben bir kerre düşüneyim; dedim. Doğrusu cevâb-ı kat`î [kesin bir cevap] vermedim. "Olacağı odur, başka kimi bulacağız" dediler, sonra gitdiler. Bir iki gün sonra mı idi, ne idi; `arz etdiğim gibi Mâbeyn-i Hümâyûn'dan [saraydan] araba ile bir kâtib geldi. Bizi götürdüler. Mâbeynde teklîf etdiler. Biz artık kabûl etdik. Teklîf-i şâhâneyi [padişahın teklifini] tabî`î redd edemedik. Kabûl etdik. Böyle oldu.

Re'îs - Zât-ı `âlîniz geçen def`a İttihâd ve Terakkî fırkasında dînî ve `ilmî husûsâtı [konuları] idâre buyurmuş olduğunuzu söylemişdiniz.

Mûsâ Kâzım Efendi - Evet efendim. Onu yapdık.

Re'îs - Hâşim Beyefendi'ye demin îrâd etdiğim [sorduğum] su'âllerde zikr etdiğim gayr-ı meşrû` [şerî olmayan] ve gayr-ı kanûnî harekâtdan [kanunsuz heraketlerden] dolayı İttihâd ve Terakkî merkezine bir gûnâ [herhangi] ihtârâtda ve vesâyâda [uyarı ve nasihatlerde] bulundunuz mu?

Mûsâ Kâzım Efendi - Efendim, İttihâd ve Terakkî'nin `ilmîye şu`besinde bulunduğumu `arz etmişdim. Ne sûretle dâhil olduğumu su'âl buyurdunuz da ben de şu sûretle onların bir `ilmîye şu`besi vardı. Onların `ilmîye şu`besine dâhil olduk; dedim. Çünki Meşrûtiyet i`lân olunmuş idi. Kim alkışlamadı. Herkes alkışladı. Şu memleketde Meşrûtiyeti alkışlamayan hiç kimse kalmamışdı. Biz de o zamân alkışlıyorduk. Ve itikad ediyorduk [inanıyorduk] ki, memleket Meşrûtiyet sâyesinde şöyle terakkî edecek [ilerleyecek], böyle ta`âlî eyleyecek [yükselecek]; diye bir takım hülyâlar, tasavvurât [düşünceler] ta`kîb ediyorduk. Bu şu`be-yi `âlîye teşekkül edince [kurulunca] biz de dâhil olduk. `Arz etdiğim gibi Manastırlı Hoca, şimdiki A`yân Re'îsi Mustafâ `Âsım Efendi, şimdiki Evkaf Nâzırı Hamdi <148Sa> Efendi, şimdiki Şeyhülislâm Sabri Efendi'den `ibâret bir hey'et-i `ilmîye teşekkül etmişdi. Orada çalışıyorduk. Meşrûtiyetin fevâ'idinden [faydalarından] bahs ediyorduk. Meşrûtiyetin şer`e muhâlif [aykırı] olmayub muvâfık-ı şer`-i şerîf [şerîata uygun] olduğuna dâ'ir risâleler yapıyorduk. Kitâbat tertîb ediyorduk [kitaplar basıyorduk]; makaleler neşr eyliyorduk [yayınlıyorduk]. Yapdığımız herkesin bildiği ve meydânda olan şey'lerdir. Ya`nî o zamân biz orada çalışırken hilâf-ı `akl, hilâ[f]-ı fikr, hilâf-ı şerî`at [şerîata, akla ve fikre aykırı] gibi şey'ler vâki` olduğuna dâ'ir bir şey' görmüyorduk; ama

sonra muhâlifler zuhûr etdi de [karşı çıkanlar ortaya çıktı da] onlar atdılar, tutdular. Biz kendimizce diyorduk ki bu, her memleketde böyle imiş. Muhâlifler, hükûmeti ellerinde tutan adamlara atar tutarlarmış. Adet böyle imiş her tarafda böyle yapılırmış. Biz, öyle şey'lere inanmadık ki... Bütün dünyada yekdiğeri `aleyhinde tenkîdâtlar [eleştiriler], falanlar bilmem neler yapılıyor. Ya`nî biz, orada cinâyet yapılıyor; diye bilerek kat`îyen durmuş değiliz. Ya`nî, biz bunu, bir cinâyet diye telakkî [kabul] ederek orada kasden [bilinçli olarak] bulunmadık. Yine tekrar ediyorum Paşa hazretleri, İttihâd ve Terakkîye isnâd olunan o fecâyi`e [facialara], mezâlime, ihtikâra [vurgunculuğa] bilmem neye kat`îyen ihtimâl vermiyorduk. Böyle bir şeye kat`îyen zihnimiz gitmiyordu. Böyle fecâyi` olmadı mı? Evet, oldu. Aç kalınmadı mı? Evet, kalındı. İnsanlar ölmedi mi? Öldü. Fakat biz bunları bütün Harb-i `Umûmî'nin netâyic-i tabî`îyesinden [doğal sonuçlarından] olmak üzere kabûl ediyorduk. Ve öyle inanıyorduk ve öyle idi. Bunları Harb-i `Umûmî intâc etdi [sonuçlandırdı]. Çünki dört sene devâm eden harb esnâsında her şeyden mahrûm [yoksun], bütün etrâfı muhâsara edilmiş [kuşatılmış] bir memleket, esâsen kendi mahsûlü kendisini idâre etmeyen bir memleket elbette böyle olacak. Başka ne olacak? Falan şöyle yapmış, filan böyle yapmış... Harb-i `Umûmî'nin netîce-i zarûrîyesi [kaçınılmaz sonucu] diyorduk. Ya`nî doğrusu, kimseye sû'-i zann edemiyorduk [hakkında kötü düşünemiyorduk].

Re'îs - Mustafa Paşa hazretleri su'âl buyuruyorlar ki Ermeniler hakkında yapılan mu`âmelâtı başka sûretle işitmiş olduklarını söylediler. `Acabâ Şam'da, Musul'da, Bağdad'da ve sâ'ir bu gibi vilâyâtda [vilayetlerde] birçok `â'ilelerin sürüldüğü, nefy edildiği [sürgün edildiği] ve asıldığı ve mücâzât edildiği [cezalandırıldığı] hakkında işidilen şey'leri de başka sûretle mi telakkî [kabul] etdiler?

Mûsâ Kâzım Efendi - Şam'da vâki` olan ba`zı i`dâmlar mı?

Re'îs - Evet.

Mûsâ Kâzım Efendi - Onları işitdik, bunlara i`tirâz etdik. Buna râzı olmadık. "Bu, nasıl şey! Bu adama bu salâhiyeti [yetkiyi] kim verdi?" diye Sa`îd Halîm Paşa'ya söylemişdim. Bunun "şimdi sırası mıdır?" demişdim. Saîd Halîm Paşa da: "Bundan benim de haberim yok. Bu herif, bu deli herif kendi kendine yapmış: fakat bir kerre olmuş bitmiş; ne yapalım. Vâki` olan bir şey. Bu deli herif bunları yapmış. Ben de vâkıf olamadım, vâki` oldukdan sonra haber aldım. Bunlardan benim de haberim yok. Vâki` oldukdan sonra ma`lûmâtım [bilgim] oluyor. Harb, işte böyle herkesi deli yapdı; kimsenin ne yapdığını bildiği yok" dedi. *<148SI>* Birçok zamân sonra da bu `â'ilelerin tehcîr olunduğu, nefy [sürgün] olunduğunu, şuraya buraya sevk olunduğunu işitdim. Ama resmen değil; bunları gayr-ı resmî olarak hâricden, şuradan, buradan işidiyor[du]k. O vakit "bu, zarûrîdir [mecburidir]; bir kerre bu adam orada birkaç kişiyi asmış; evet hatâ etmiş; bunda şübhe yok. Şimdi bunun tabî`î akrabası, akrabasının akrabası var. Onlar da râhat durmazlar. Mevki` nâzik, zamân nâzik, orada birçok adamların râhat durmayacakları muhakkak [belli]. Anlaşılan bunu hiss etdi. Ordunun selâmeti [iyiliği], memleketin selâmeti içün bunları buradan kaldırdı. Şuraya buraya gönderdi, bu da zarûrî idi. Başka çare yokdu" diye sorduğumuz zamân cevâb verdiler. Tabî`î bunları işitdikce sormak vazîfem idi. Böyle denilince bizim içün başka bir şey' söylemeğe mahall [gerek] kalmıyordu. Hükûmet böyle düşünüyorsa, bu gibi tedbîrleri ma`kûl ve muvâfık [mantıklı ve uygun] görüyorsa ben ne diyebilirim? Tabî`î bir şey' diyemezdim.

Bir şey' `arz edeyim Paşa hazretleri: Şeriatımız da mes'ûliyet-i ferdîyeyi [kişisel sorumluluk] na-

zar-ı i`tibâra [dikkate] alır. Başka mes'ûliyet ta`kîb etmez. Netekim Velâ teziru vâzireten vizre uhrâ...[1] [hiçbir günahkâr başkasının günahını yüklenemez...] âyet-i kerîmesi buna bürhândır [delildir]. Binâ'en-`aleyh Kanûn-ı Esâsî de der ki: Her nâzır [bakan] kendisine `â'id mu`âmelâtdan [işlerden] mes'ûldür [sorumludur], devletin siyâset-i `umûmîyesinden [genel siyasetinden] müştereken [ortak olarak] mes'ûldür. O siyâset-i `umûmîye i`lân-ı harb gibi falan şey'lerdir; binâ'en-`aleyh Dâhilîye Nezâreti'ne `â'id olan işden elbette Şeyhülislâm mes'ûl değildir. Hâriciye Nezâreti'ne `â'id olan bir işden elbette Şeyhü'l-İslâm mes'ûl değildir. Harbîye Nezâreti'ne `â'id olan bir işden elbette Şeyhü'l-İslâm kat`îyen [kesinlikle] mes'ûl değildir. Netekim Meşîhata [şeyhülislâma] `â'id olan işlerden diğer nuzzâr [bakanlar] kat`îyen mes'ûl olamaz. Falan yerde falan müfti böyle yapmış, şöyle yapmış; falân yerde falân müderris böyle yapmış; diye hiçbir yerde hiçbir mahkeme Dâhiliye Nâzırı'nı mu'âheze edemez [eleştiremez]. Şeyhü'l-İslâmı mu'âheze eder. Benim bildiğim bu. Binâ'en-`aleyh eğer ben kendi vazîfemde kusûr etmiş isem ben cezâma râzıyım. Ta`yîn buyurursunuz, o kusûrumu meydâna koyarsınız. Ben cezâma râzıyım.

Re'îs - Efendi hazretleri. Zâten vükelâlık [bakanlık] husûsundan [konusundan] dolayı muhâkeme etmeyeceğimizden demin de bahs etmişdik.

Mûsâ Kâzım Efendi - Başka bir şey' kalmıyor.

Re'îs - Su'âl buyurdukları husûs, bu fecâyi`e [facialardan] muttali` [haberi] olub da şahsî teşebbüsde [girişimlerde] bulunulub bulunulmadığıdır.

Mûsâ Kâzım Efendi - Bulunduk efendim. Bunları söyledik. O kadar efendim. Bizim içün başka bir şey' yok ki, ne diyelim biz?

Re'îs - Vakit geç oldu. Pazar günü sâ`at birde.

Muhâkemenin Hitâmı [sonu]

Sâ`at	Dakîka
5	25

1 Fâtır Sûresi 18. âyet.

Re'îs: **Ferîk Mustafâ Nâzım Paşa**
A`zâ: **Mîrlivâ' Zekî Paşa, Mîrlivâ' Mustafâ Paşa, Mîrlivâ' `Alî Nâzım Paşa, Mîralay Receb Ferdî Bey**
Müdde`î-i `Umûmî [savcı]: **Mu`âvinlerden Ferîdûn Bey**

ÜÇÜNCÜ MUHÂKEME*

Pazâr ertesi: 9 Hazîrân 1335

Vicâhen [yüzlerine karşı] Muhâkemesi İcrâ' Edilen [yürütülen] Maznûnların [sanıkların] Esâmîsi [isimleri]: **esbak [eski] Şeyhü'l-İslâm Mûsâ Kâzım Efendi, esbak Posta ve Telgraf ve Telefon Nâzırı Hüseyin Hâşim Bey, esbak [eski] A`yân Re'îsi Rif`at Bey**

Gıyâben [kendileri olmaksızın] Muhâkemesi İcrâ' Edilen [yürütülen] Maznûnların [sanıkların] Esâmîsi [isimleri]: **esbak [eski] Sadr-ı a`zam Tal`at Paşa, esbak Harbîye Nâzırı Enver Efendi, esbak [eski] Bahrîye Nâzırı Cemâl Efendi, esbak Ma`ârif Nâzırı Doktor Nâzım Bey**

Birinci Celse

Dakîka	Sâ`at
30	2

Re'îs - Rif`at Beyefendi! İttihâd ve Terakkî'ye mensûb olmadığınızı geçen gün söylemiş idiniz; hâlbuki Kanûn-ı Esâsî'de kabinelerin sukûtu [düşmesi] ve tarz-ı teşkili [kurulma şekli] musarrah [be-

(*) *Takvîm-i Vekayi*, Nr. 3575, S. 1-14; Üçüncü Muhâkeme, 9 Hazîrân 1335.

lirtilmiş] olduğuna göre Bâb-ı `Âlî vak`a-yı ma`lûmesiyle [bilinen olayı gibi] cebren [zorla] sukût etdirilen [düşürülen] Kâmil Paşa kabinesinin yerine teşekkül eden [kurulan] kabineye dâhil olmakla Kanûn-ı Esâsî'ye mugâyir [aykırı] olan o hareketi tasvîb [uygun görmüş] ve İttihâd ve Terakkî'ye şiddet-i merbûtiyetinizi [şiddetli bağlılığınızı] izhâr eylemiş [göstermiş] olduğunuz için `adem-i mensûbiyetiniz [üye olmadığınız] hakkındaki ifâde-i `alîyeleri kâfî [yeterli] görülemiyor, edille-i sâ'ire [diğer delilleri] der-miyân buyurulur mu [anlatabilir misiniz]?

Rif'at Bey - Geçen gün de `arz etmişdim; Bulgar, buraya gelmişdi. İstanbul tehdîd ediliyordu, İstanbul gidiyordu, o vakit gidiyordu. `Askerler açdı, her tarafda idâresizlikden dolayı mağlûb olduk; diye herkes bağırıyordu. Bu hâlde iken bana bir hidmet [hizmet] teklîf etdiler; geçen gün de söyledim, bana hidmet için ne teklîf etseler kabûl ederdim. Çünki düşündüğüm yalnız memleket idi, yalnız pâyitaht [İstanbul] *<149Sb>* idi. Ben onu düşünüyordum. O gün bana ne teklîf etseler, geçen gün de söylediğim gibi, bir çöpcülük de teklîf etseler kabûl ederdim. Öyle bir zamânda, ben, Paşa hazretleri, böyle bir hidmeti [hizmeti] redd edeyim!.. Benim vatanperverliğim, hamiyetim nerede kalır? Paşa hazretleri! Ben öyle bir zamânda bir hidmet redd edebilir miyim? Bu, mümkün mü? Hanginiz redd edebilirdiniz? Hangi hamiyetli, hangi vicdân sâhibi onu redd edebilir? Mümkün müdür ki onu ben redd edebileyim? Düşman gelmiş, İstanbul tehdîd altında! O zamân mümkün mü ki ben hidmet redd edeyim? O sûretle kabûl etdim.

Re'îs - Zât-ı `âlîleri o tehlikenin mevcûdiyetine kani` mi [inanmış mı] idi; diye su'âl buyuruluyor.

**A`zâdan Zekî Paşa** - Ya`nî sizi bu kanâ`ata sevk eden o tehlike hakîkaten mevcûd mu idi? *<150Sa>* Sizi öyle bir mecbûriyete ilka' eden [iten] o muhâtara [tehlike] mevcûd mu idi?

Rif'at Bey - Efendim, bendeniz Dîvân-ı Muhâsebât Re'îsi idim, bir gün Dîvân-ı Muhâsebât'ın karşısındaki bir eve bir takım hastalar ya`nî yaralılar getirdiler. Yaralıları bi'z-zât gitdim, gördüm. Hâli ihtizârda [can çekişip korkarlarken] ve yağmur yağarken onlar dışarıda idiler; içeride de bir şey yok.. Böyle bir hâlde bunları oraya koydular; eve haber gönderdim, evde ne kadar yatak varsa gönderiniz, dedim. Epey şey topladılar, görüyordum ki hakîkaten idâresizlik pek fenâ idi; düşman da Çatalca'ya geliyordu; bunları artık düşünmeğe, falân mahall yokdu ki... Ben `asker değilim ki şurayı yâhûd burayı kırıb gelecekler mi, gelmeyecekler mi; bileyim.. Fakat zâhir [meydanda olan] hâli görüb de bunu anlamamak, düşünmemek kabil [mümkün] değildi.

Zekî Paşa - Buyurduğunuz o husûs, memleketde, her dürlü vesâ'itin [araçların], hastegânın [hastaların] hüsn-ü tedâvîsi [iyi tedavisi] için lâzım gelen mevâddın [maddelerin], malzemenin, me'mûrînin [memurların] tamâmen mevcûd bulunmasıyla mümkündür. Yalnız kabinenin, Hey'et-i Vükelânın [bakanlar kurulunun] değişmesi, tabî`î değil midir ki o vesâ'iti [araçları] yeniden tedârik imkânını te'mîn edemezdi..

Rif'at Bey - `Arz edemedim...

Zekî Paşa - Hamiyetiniz [milli onur ve haysiyetiniz] şâyân-ı takdîr, şâyân-ı teşekkürdür [beğeniye ve teşekküre değerdir]. Yalnız kabinenin tebeddül etmesi [değiştirilmesi] buyurduğunuz noksânı itmâma [tamamlamaya] kâfî [yeterli] mi idi, değil miydi?

Rif'at Bey- İşte, bendeniz de, onu `arz etdim, elimden geldiği kadar buna çalışdım; dedim ve o sûretle girdim. İşde bir idâresizlik gördüm ve düşmanı da kapının önünde gördüm; onun için elimden

gelirse ben buna çalışırım, bunu yapabilirim, elimden geldiği kadar buna çalışırım; dedim ve o sûretle girdim. Şâhid olarak evvelâ (Re'îs Paşa'yı işâretle) Paşa hazretlerini gösteririm, ki ben Mâlîye Nezâreti'nde bulunduğum zamân nasıl çalışdım. Buna şâhid olarak evvelâ Paşa hazretlerini gösteririm, vicdânları temizdir, onu bilirim; ben o sûretle çalışırsam belki bir hidmet [hizmet] edebilirim ümîdinde idim. Benim vicdânım müsterîhdir [rahattır], hamd olsun, o zamânki me'mûriyetimden dolayı vicdânım müsterîhdir ve bu vicdânımın istirâhatına [rahatlığına] yine tekrar ederim ki Paşa hazretlerini şâhid gösteririm ve vicdânlarına mürâca`at ederim. Ben Mâlîye Nezâreti'nde nasıl çalışdım; nasıl hidmet [hizmet] etdim? Bunu hâricden kimse bilmeyecek olursa –hâricden şâhid getirmeğe de hâcet [ihtiyaç] yok– yalnız vicdânlarının temiz olduğunu kendilerinin de bunu bildiğini ve ketm etmeyeceklerini [saklamayacaklarını] de bildiğim içün Paşa hazretlerine hitâb ediyorum.

Re'îs - Mûsâ Kâzım Efendi kalsın da zât-ı `âlîleri teşrîf buyurunuz.

(Rif`at Bey ile Hâşim Bey mahkeme salonundan çıkarılır.)

Re'îs - 329 senesi kongresinde İstanbul murahhas-ı mes'ûlü [delegesi] Kemâl Bey'in bir sene üç aylık i`âşe mu`âmelâtı hakkında kırâ'at eylediği [okuduğu] raporda hükûmet ve Şehremânetine [belediyeye] İstanbul merkezince bi'l-müdâhale [müdahale ile] vaz`-ı yed eylemiş [el konulmuş] olduğu anlaşılması üzerine bunların bu hareketi mûcib-ı mu'âheze görülecek [eleştirmesi gerekir] <*150SL*> iken ma`a't-takdîr [takdirle] kabûl edilmiş olduğu kongrenin zabıtlarından anlaşılıyor. Esbâbı [sebepleri] nedir?

Mûsâ Kâzım Efendi - Hangi sene, efendim?

Re'îs - 329 senesi kongresinde. O zamân zât-ı `âlîleri makam-ı Meşîhatda [Şeyhülislâmlıkta] değildiniz, fakat kongrenin ictimâ`âtında [toplantısında] bulunduğunuzu ifâde buyurmuşdunuz.

Mûsâ Kâzım Efendi - Paşa hazretleri, 329 senesinde i`âşe mes'elesi yokdu.

Re'îs - İkinci kongrede, 332 senesinde olmasın?

Mûsâ Kâzım Efendi - 332 senesi Eylül'ünde olacak.

Re'îs - Evet öyle olacak, yanlış söyledim.

Mûsâ Kâzım Efendi - Geçen def`a da `arz etmişdim, Paşa hazretleri o seneki kongreye gitmedim. –Mehâkim-i şer`îye [şerîye mahkemeleri] mes'elesi geçende geçmişdi ya– ondan bahs ederken bunu da söylemişdim. Kongrede bulunmadım, i`âşe işi falân gibi şeyleri anlamam, Paşa hazretleri. Böyle müzâkerelerde bulunsam bile hiç anlamam.

Re'îs - Hayır, müsâ`ade buyurunuz, maksad teferru`âtına [ayrıntılarına] girişmek değil. İttihâd ve Terakkî fırkasının hükûmet işlerine karışmadığı makam-ı iddi`âda söyleniliyordu. Hâlbuki Kemâl Bey'in raporunda bu işlere ya`nî hükûmetin ve Şehremânetinin işlerine vaz`-ı yed etdik [el koyduk], bir sene üç ay şu sûretle idâre etdik; diye açıkdan açığa söyleniliyor.

Mûsâ Kâzım Efendi - Evet efendim doğrudur. Fakat bendeniz o kongreye gitmedim. `Arz edeyim: İşitdim ki Kemâl Bey'den istîzâh etmişler [açıklama istemişler] oradaki kongre a`zâsından ba`zıları sormuşlar, o da îzâhât vermiş, rapor okumuş, falân etmiş. Sonra onlar kendisini takdîr etmişler, onu da işitdim. Fakat kendim bulunmadım, gitmedim. Doğrusu budur. Ben gitmedim.

Re'îs - İstanbul merkezince i`âşe işlerine me'mûr edilen ve bi'l-âhare [daha sonra] me'mûriyeti Meclis-i `Umûmî ve kongrede kabûl ve tasdîk olunan [onaylanan] murahhas [delege] Kemâl Bey'in teşkil etmiş [kurmuş] olduğu evvelâ bir hey'et-i ticârîye ve bi'l-âhare ba`zı şirketler ve cem`iyetlerle mu-

`âmelât-ı ticârîyeyi yed-i inhisârına [kontrolü altına] alarak halkın varını, yoğunu ellerinden almış olmalarından mütehassıl [meydana gelen] milyonlarca liradan setr-i seyyi'ât [suçlarını gizlemek] içün yedi, sekiz yüz bin lira bi't-tefrîk [ayırarak] kongrenin kararıyla gûyâ umûr-u hayrîyeye [hayır işlerine] vakf etmiş [bağışlamış] oldukları rivâyet ediliyor. Cem`iyetin umûr-u dînîye [din işleri] şu`besini idâre buyurduğunuzu söylemiş idiniz. Bu sûretle yapılan vakfın câ'iz [şerîata uygun] olub olmayacağı hakkında ne re'y vermiş idiniz [görüşünüz ne idi]? Ve böyle ihtikâr [vurgunculuk/karaborsacılık] ile halkın servetini mahv ederek eşhâs-ı mahdûdaya [sınırlı sayıda şahısa] sermâye cem` ve iddihârı [toplamak ve biriktirmek] câ'iz mi idi [şerîata uygun mudur]? Bunların kongrede kabûl edilmesine ne buyuruyorsunuz?

Mûsâ Kâzım Efendi - Efendimiz, o vakıf mu`âmelesini işitdim; fakat dâ`înize [duacınıza] resmen mürâca`at vâki` olmuş değildir. Hâricden işitdim ki bir mikdâr para hâsıl olmuş. Kemâl Bey bunu vakf edecekmiş. Bunu, <*151Sa*> hâricden işitdim. Kemâl Bey bana mürâca`at etmedi. Ben böyle bir vakıf yapacağım, nasıl olacak, diye bana mürâca`at etmedi. Sonra işitdim ki Mustafâ Efendi'yi, Zileli Mustafâ Efendi'yi çağırmışlar, onunla müzâkere etmişler, Zileli Mustafâ Efendi ki elyevm [bugün] mahkeme-i temyîz-i şer`îde a`zâ [üye] bulunuyor. O zâtı çağırmışlar, onunla müzâkere etmişler. Daha başka bilmem kimleri çağırmışlar. Yalnız o değil, daha başkaları var. Ben yalnız onu işitdim. Vakıf mu`âmelesini ber vech-i şer`î [şerîata uygun şekilde] tanzîm etmişler [düzenlemişler]. Bendeniz o tanzîm olunan vakıfnâmeyi de görmedim, kendim de re'y [görüş] vermedim. Bunu, tahkîk buyurabilirsiniz. Bu işi Kemâl Bey yapmışdır. Ya`nî vakıf mu`âmelesini o yapmışdır. Makam-ı Meşîhata [Şeyhülislâm makamına] mürâca`at ederek yapmış değildir.

Re'îs - Makam-ı Meşîhata değil. Zât-ı `âlîniz buyurdunuz ki ben fırkada umûr-u dînîye ve şer`îye [şerîat ve din işleri] şu`besiyle meşgûlüm.

Mûsâ Kâzım Efendi - Evet efendim. O, bidâyet-i meşrûtiyetde [meşrutiyetin başlangıcında] idi. Bir sene öyle çalışıldı idi; o başka. Sonra biz onu bırakdık. İcâb etdikce yine ben risâleler, makâleler yazardım. Fakat artık o propaganda şeklinde değil. Onu evvelce yapdık. Sonra ondan sarf-ı nazar etdik [vazgeçtik]. Ben dâ'imâ te'lîfâtla [kitap yazmakla] meşgûl bir adamım, bilirsiniz. Yazdığım şeyleri tabî`î okumuşsunuzdur. Veyâhûd işitmişsinizdir. Kemâl Bey'in vakıf mes'elesini su'âl buyuruyorsunuz. İşte ona cevâb veriyorum. Bendeniz o vakit Meşîhatda [Şeyhülislâm] idim. Bana mürâca`at vâki` olmuş değildir. Bu vakıfnâmeyi ben ne tanzîm etdirmişimdir [düzenlemişimdir] ve ne de etmişimdir. Hattâ görmemişim. Bunu dediğim gibi Zileli Mustafâ Efendi'ye sormuşlar; onun re'yini [görüşünü] almışlar. Daha bilmem kimler varmış. İşte bir takım adamlarla müzâkere edilmiş, vakıfnâme yazılmış. Fakat o vakıfnâmenin şekli nedir, nasıl yazılmışdır ve nereye istinâd edilmişdir [dayanılmıştır]; hangi ka`ide-i meşrû`aya [şerîata uygun olan kurala] istinâd edilmişdir? Onları bendeniz bilmiyorum.

Re'îs - Kongredeki mukarrerâta [kararlara], bu mebâliğin [paraların] vakf edilmesi [bağışlanması] hakkındaki kararlara vâkıf değil misiniz [haberiniz yok mu]?

Mûsâ Kâzım Efendi - İşitdim, onu da işitdim. Kongrede karar vermişler ve hattâ rüfekâ' [arkadaşlar] da takdîr etmişler [beğenmişler]; onu da işitdim.

Re'îs - Rüfekâ'nıza [arkadaşlarınızın] bu yolsuzluğu ihtâr buyurmadınız mı [dikkatlerini çektiniz mi]?

Mûsâ Kâzım Efendi - Efendim, demin de `arz etdim. Bendeniz bu gibi şey'leri bilmem, anlamam. Takdîr etmişler [beğenmişler], alkışlamışlar. Evvelâ Kemâl Bey'e hücûm etmişler, sonra Kemâl Bey îzâhât verince alkışlamışlar, ne büyük bir hidmet [hizmet], demişler.

Re'îs - Şekil i`tibâriyle, mukarrerât [kararlar] i`tibâriyle zât-ı `âlîlerinin...

Mûsâ Kâzım Efendi - Şeklini de bilmiyorum Paşa hazretleri. Para nasıl iddihâr edilmiş [toplanmış]? Kim vakf ediyor? Benim bildiğim vakıfda vâkıf [bağışlayan] mu`ayyen [belli] olmalıdır. Bir kimse kendi mâlını vakf edebilir başkasının mâlını vakf edemez [bağışlayamaz]. Vâkıf [bağışlayan] kimdir? Mâl kimindir?

Re'îs - Bir de böyle sûret-i gayr-ı meşrû`ada [meşru olmayan şekilde]...

Mûsâ Kâzım Efendi - Sûret-i gayr-ı meşrû`ada mıdır? Onu da *<151Sl>* bilmiyorum. Kazanmışlar. Nasıl kazanmışlar? Dâ`îniz [duacınız] doğrusu onu da bilmiyorum. Çünki herkes o zamân böyle söylemiyordu ki! Herkes o vakit iyi yapılıyor; diyo[r]du. Biz de böyle işidiyorduk. `Aksini de işitdiğimiz vardı. Fakat bu gibi şeyler telakkîye ictihâda [şahsî görüşe] tâbi`dir [bağlıdır]. Meselâ bin kişi iyi oldu; diyor. Öte yandan yüz kişi de fenâ oldu; diyor. Bilmem ki hangisi doğrudur?

Re'îs - Ma`lûm-u `âlîniz [biliyorsunuz ki] âsârı [eserleri] meydânda olan husûsât [konular] içün rivâyâtın [söylentilere] i`tibârı olmaz. Bu teşkil olunan [kurulan] cem`iyetlerin, şirketlerin hesâbâtı [hesapları] her sene neşr ediliyordu [yayınlanıyor] ve orada da yüz guruş sermâyeye seksen guruş, yüz guruş, yüz yirmi guruşa kadar temettu` [kâr] tevzî` ediyorlardı [dağıtıyorlardı]. Şu hâl gösteriyordu ki bu meşrû` [şerîata uygun] bir kazanc değil, gayr-ı meşrû`du [şerîata aykırıdır].

Mûsâ Kâzım Efendi - Paşa hazretleri bendeniz anlayorum ki zât-ı devletleri bendenizi bilmiyorsunuz. Bendeniz bir okka pirincin hesâbını bilmem. Evime şimdiye kadar bir okka pirinc almış adam değilim.

Re'îs - Hayır. Mes'ele siz almışsınız, almamışsınız değil ihtimâl ki gazetelerde falân okumuşsunuzdur.

Mûsâ Kâzım Efendi - Hayır Paşa hazretleri.

Re'îs - Tabî`îdir ki gazeteleri mütâla`a buyuruyorsunuz [okuyorsunuz].

Mûsâ Kâzım Efendi - Okumam Paşa hazretleri. O gibi hesâbları okumam. Allah'ı işhâd ederek [şahit göstererek] söylüyorum ki ben böyle şeyleri ne okur ve ne de düşünürüm. Benim zihnim küllîyât [kitaplar-genel şeyler] ile meşgûldür; cüz'îyâtla [ufak şeylerle] meşgûl olamam. Doğrusu bu.

Re'îs - Yalnız bir şey var efendi hazretleri. Meclis-i `Umûmî a`zâ-yı sâ'iresini [diğer üyeleri] burada geçenlerde isticvâb [sorgu] eylediğimiz sırada, onlar, Meclis-i `Umûmî mukarrerâtının [kararlarının] ekseriyete [çoğunluğa] tâbi` [bağlı] olduğunu ve ekseriyetle verilen kararların `umûm tarafından kabûlü mecbûrî olduğunu söylediler. Böyle mi idi efendim?

Mûsâ Kâzım Efendi - Böyle ne içün olsun efendim? Öyle şey olur mu hiç? Orada kim mevcûd ise onlar re'y [oy] verirler. Onların re'yi mu`teberdir [geçerlidir]. Hâricde olanların re'yi neden mu`teber olsun?

Re'îs - Kabûl etmeyenlerin cem`iyetden isti`fâ etmeleri lâzım gelir; dediler.

Mûsâ Kâzım Efendi - Hayır efendim, öyle şey yok. Geçende `arz etdiğim gibi Meclis-i `Umûmî'nin o kadar ehemmiyeti yokdur. Meclis-i `Umûmî kongreye nizâmnâmeler falânlar ihzâr eder [ha-

zırlar]. Ya`nî Meclis-i Meb`ûsân'ı ihzâr etmek için, ekseriyeti elde tutmak için bir takım mesâ`îde bulunur, bir hey'etden `ibâretdir. Ve bendeniz öyle biliyorum ve öyle gördüm. Bütün şu`âbât [şubeler] umûra [işlere] karışmış; şöyle etmiş gibi şeyleri bendeniz bilmiyorum. Allah vekîl, ben bunun böyle olduğunu bilmem ve zannetmem.

Re'îs - Ârzû buyurulursa Tanîn gazetesinde bu bâbdaki [konudaki] müzâkerâtın [toplantının] zabtı [kaydı] var. Eğer itmî'nân hâsıl olmuyorsa [güvenmiyorsanız] okunsun. *<152Sa>*

Mûsâ Kâzım Efendi - Ya`nî ben görmedim Paşa hazretleri. Belki de ara sıra öyle şeyler olmuşdur. Yalnız Meclis-i `Umûmînin ne gibi işler ile meşgûl olduğuna dâ'ir, Meclis-i `Umûmînin vazîfesi ne olduğuna dâ'ir bir nizâmnâme var. O nizâmnâmeyi bize tevdî` etdiler [verdiler]. Okuduğum zamân bunda bir istisnâ' yok; ara sıra giderim; olmazsa gitmem; dedim. 29 senesinde bir def`a gitdim. O zamân râhatsız değildim. Sonra râhatsızlığım artdı; nöbet geliyordu; bir meclisde bir sâ`at oturamıyordum. Meclis-i Vükelâdan bile çok def`alar çıkdığım olurdu. Pek çok def`alar kalkıb gitmişimdir. Uzun uzadıya oturamam Paşa hazretleri. Nöbet gelir. Nefesim tıkanır. Bırakır giderim. Arkadaşlara sorarsanız size söylerler. Yarı müzâkerede iken bırakmış gitmişimdir. Duramam ki kalayım. Bendeniz öyle şeylerle uğraşmam ki..

Re'îs - İddi`ânâmede o kararnâmede ber tafsîl [ayrıntılarıyla] beyân edilmiş olduğu vechile [üzere] İttihâd ve Terakkî merkezinden ta`yîn olunan Kemâl Bey'in teşkil eylediği [kurduğu] ve Meclis-i `Umûmî ve kongrede kabûl etdirdiği esnâf cem`iyetleri ve şirketler nâmlarıyla vücûda getirdikleri vesâ'it-i ihtikârîye [vurgunculuk/karaborsacılık araçları] ma`rifetiyle servet-i `umûmîyi [halkın servetini] mahv etmekle berâber milyonlarca `Osmânlıların ma`lûl [sakat/hastalıklı] kalmalarına ve hattâ vefâtlarına sebebiyet vermiş olduklarından dolayı İttihâd ve Terakkî Cem`iyeti'nin şahs-ı ma`nevîsi ve onu temsîl eden Meclis-i `Umûmî a`zâları [üyeleri] ithâm olunuyorlar. Zât-ı `âlîniz de onlar meyânında [arasında] bulunuyorsunuz. Bu bâbda [konuda] ne dersiniz?

Mûsâ Kâzım Efendi - Efendim demin `arz etdiğim cevâb buna da cevâb olur; bendeniz iddi`â ediyorum ki Meclis-i `Umûmînin Kemâl Bey'i öyle şey'e me'mûr etdiğini bilmiyorum. Benim işitdiğim Tal`at Paşa –ki şimdi Bey'dir– Kemâl Bey'i bu işe me'mûr etmiş. Bir komisyon mu teşkil etmiş [kurmuş] ne yapmış? Bu da onların yanında bulunmuş, çalışmış, bir şeyler yapmışlar. Bu mes'ele, hattâ A`yâna da geldi. Ahmed Rızâ Bey bu bâbda [konuda] bir takrîr [önerge] vermişdi. Bilmem o zamân o mu geldi yoksa Şehremîni mi geldi idi? A`yân encümeninde uzun uzadıya konuşuldu. Tedkîkât yapıldı bir şey çıkmadı. Çünki evvelce de `arz etdiğim vechile [üzere] esâsen memleketin hâsılâtı [üretimi] kâfî [yeterli] değil. Ma`lûm-u devletiniz [biliyorsunuz ki] memlekete Odesa'dan, Amerika'dan, Romanya'dan erzâk gelmezse biz burada aç kalırız. Memleketi idâre eden hâric idi. Bizim hiçbir zamân kendi erzâkımızla idâre olunduğumuzu ben bilmiyorum ve Harb-i `Umûmî çıkıb ortalık kapanınca ve üç milyon müstahsil [üretici] de hudûdlara sevk edilince ve o nisbetde alât ve edevât [aletler] da halkdan alınıb da ordulara verilince çoluk, çocuk aç kalacak. Bunlar nasıl idâre edilecek? Bu, artık ma`lûm bir şey; bu çekilen meşakkatlar [zorluklar], sıkıntılar olacak –pek `aklım ermezse de– kendi ictihâdımca [şahsî görüşümce] diyordum ki bunlar olacak. Çünki bizim hâsılâtımız [üretimimiz] esâsen bize kâfî [yeterli] değildi. Muhârebe i`lân olunduğu zamân ortalık kapanmış, elbette bu yüzden sıkıntı olacak ve ma'âzallah [tek sığınacak yer olan Allah] muhâfaza etsin, belki de birçok halk kırılacak diye telâş ediyor idim. Bendeniz esâ-

sen muhârebenin `aleyhinde idim ve sonra bu muhârebenin böyle dört sene devâm edeceğini farz etmiyordum. Bir sene zarfında bizim taraf <152Sb> mağlûb olur i`tikadında bulunuyordum [inancındaydım] ve bu bir sene zarfında bizim memleket ne yapacak? Aç kalacak; çünki dâhilde bir şey yok ve olan şey de lâ-şey [pek değersiz] mesâbesindedir [miktardadır]. Halk acından kırılacakdır; diye telâş ediyordum. Muhârebe başladı, başlangıcında Almanların her tarafda muzafferiyetleri görüldü ve o zamân biz kazanacağız; diye müteselli oluyorduk [avunuyorduk] ve muhârebe, bir sene yerine iki sene, üç sene devâm etdi. Dördüncü sene de iş değişdi. `Aksi zuhûr etmeğe [başgöstermeye] başladı. Vaktâ ki [ne vakit ki] Amerika işin içerisine girdi; tabî`î vaz`iyet değişdi. Herkes bunu bilir ki Amerika işin içine girinceye kadar Almanların galebe çalacağına [üstün geleceğine] herkes kani` idi [inanıyordu]. Biz de o zamân kani` olmuşduk. Artık ümîdimiz ber-kemâl idi [tamdı]. Fakat Amerika işin içerisine girmesiyle vaz`iyet ve iş değişdi. Ne ise şimdi orası lâzım değil. Esâsen bendeniz erzâkın kifâyetine [yeteceğine] kani` değildim [inanmıyordum]. Ama ihtimâl ki ben bunda hatâ ediyorum, ihtimâl ki etmiyorum. Fakat siz hatâ etdiğimi farz ediniz. Yalnız benim kanâ`atim şu ki Kemâl Bey değil, bilmem kim olsa bu memleket aç kalacakdır. Ve bu yüzden birçok felâket meydâna gelecekdir. Buna kâni`dim Paşam ve nitekim öyle oldu.

Re'îs - Asıl istîzâh edilen [açıklanması istenen] mes'ele, Kemâl Bey'in tarz-ı hareketi ya`nî ihtikâr [vurgunculuk-karaborsacılık] sûretiyle halkı tazyîk ve ızrâr etmesidir [zarara uğratması ve sıkıntıya düşürmesidir]. Bu, cem`iyetin şahs-ı ma`nevîsine `atf ediliyor [dayandırılıyor].

Mûsâ Kâzım Efendi - İşte orasını bilmiyorum Paşa hazretleri. `Acabâ öyle midir, değil midir? Onu bilmiyorum. Öyle değil de diyorlardı. Kemâl Bey de kongrede îzâhât verdi. Kongre bunu kabûl etdi. Kongrede îzâhât verince ekseriyetle iyi, dediler.

Re'îs - Ekseriyet müstefîd olmuş [faydalanmış] da onun içün.

Mûsâ Kâzım Efendi - Vallâhi bilmem, belki de öyledir. Yalnız bu gibi şey'ler bütün Dâhilîye Nezâreti'ne `â'id mes'elelerdir. Makam-ı Meşîhatın [şeyhülislâmlığın] bu gibi şey'lerle `alâkası yokdur. Makam-ı Meşîhat böyle şeylerden müte`âlîdir [üstündür].

Re'îs - Ma`lûm-u `âlîniz deminki okuduğum su'âlde Meclis-i `Umûmî a`zâsı olmanız sıfatıyla su'âl ediliyor, demişdim.

Mûsâ Kâzım Efendi - Evet o i`tibâr ile; fakat şahsım yine odur. Başka bir şahıs değildir.

Re'îs - Umûr-u Meşîhatda [şeyhülislâmlık işlerinde] arzû-yu `âlîleri [yüksek arzuları] vechile [üzerine] hüsn-ü hidmet buyurulmuş [iyi hizmetler] olduğu geçende ifâde buyurulmuşdu. Hâlbuki cem`iyetin murahhası [delegesi] me'mûrîn [memurlar] müdîri Bahrî Efendi zât-ı `âlîleri üzerinde sâhib-i nüfûz [söz sahibi] olarak me'mûrîn intihâbâtında [seçimlerinde] cem`iyetin âmâline [emellerine] muvâfık [uygun] olmak içün hodbehod [başına buyruk] hareket edermiş. Bu, sahîh [gerçek] midir?

Mûsâ Kâzım Efendi - Bu, doğru değildir. Bunu kabûl etmem. Bahrî Efendi evvelce Hayrî Bey ile berâber çalışmış, daha evvel Nesîb Efendi ile de çalışmışlar. Sonra dâ`îniz de [duacınız da] gitdim orada me'mûrîn müdîri olarak buldum. Fakat me'mûrîn müdîri intihâbda [seçimde] yalnız değildir. Orada bir komisyon vardır. O komisyon müzâkere eder, karar verirler. Meselâ <153Sa> müsteşâr o komisyonun re'îsidir. Onlar karar verirler; tensîb ederler [uygun görürler]; bize gelir. Biz de mûcib [olumlu], deriz. Ba`zen muvâfık [uygun] bulmazsak redd ederiz. Göstersinler, hangi me'mûru öyle bi-gayr-ı hakkın [haksızlıkla] ta`yîn etmişim. Öyle bir madde göstersinler.

Re'îs - Hattâ o komisyon Bahrî Efendi'nin bu gibi yolsuzluğundan dolayı isti`fâ etmiş.

Mûsâ Kâzım Efendi - Benden evvel vâki` olmuş ise bilmiyorum. Müsteşâr efendi ile berâber onlar çalışırlardı. Ötekiler, diğerleri ba`zen devâm ederler, ba`zen devâm etmezler. Asıl müsteşâr efendiyi tanırım. Bahrî Efendi evvelden sâhib-i nüfûz [söz sahibi] idi. Sebebi de o, bütün me'mûrları bilirdi. Onun kadar me'mûrların ahvâline vâkıf [durumlarını bilen] kimse yokdu. Herkesin terceme-i hâline vâkıf [özgeçmişini bilen], herkesi bilir bir adam idi. Benden evvelki Şeyhü'l-İslâmların zamânında da orada idi. Biz de kullandık. Ma`a-hazâ [bununla beraber] zannetmem ki, hâtırıma hiç gelmiyor ki öyle hodbehod [başına buyruk] bir adam ta`yîn etsin benim marzîm hilâfına [razı olmadığım] bir iş yapsın. Bu, hâtırıma gelmiyor, yapamaz efendim.

Re'îs - Bu husûsdan dolayı müsteşâr Ebü'l-`alâ Efendi varmış...

Mûsâ Kâzım Efendi - Hâ! Onu da `arz edeyim, bakınız. Bunlar esâsen münâsebetsiz şeyler. Hayrî Bey zamânında Bahrî Efendi hiç kimseyi karışdırmamış; belki, ihtimâl aldığı emir üzerine olacak; doğrudan doğruya kendisi inhâ edermiş [terfi ettirirmiş]. Müsteşâr efendi karışmazmış. Sonra bendeniz oraya geldiğim zamân müsteşâr efendi bana geldi: Selefiniz [sizden önceki] zamânında bizi intihâb [seçim] işine karışdırmadılar. Hâlbuki hilâf-ı kanûndur [kanuna aykırıdır]. Siz de kanûnperver [kanunu koruyan], meşrûtiyetperversiniz. İşte size bunu haber veriyorum. Ba`demâ [bundan sonra] bunu şekl-i kanûnîsine [kanunun belirttiği şekle] ircâ` edelim [dönelim]. Bu şekl-i kanûnîden çıkdı; dedi. Doğrudur; dedim. Evet öyle yapalım. Niçün yalnız me'mûrîn müdîrinin re'yi olsun, sizin de re'yiniz [görüşünüz] olsun. Zâten öyle değil miydi? Benim bildiğim de öyle idi; dedim. Fakat bir müddetden beri hiç bize sormuyorlar; ikisi yapıyorlar; dedi. Pek a`lâ öyle olsun; dedim. Sonra me'mûrîn müdîrini çağırdık ve: bundan sonra böyle yapacaksınız; dedik. Zâten de bunun şekl-i kanûnîsi böyledir. Düşündü. Peki düşüneyim; bana bir az müsâ`ade edin; dedi. Pek a`lâ; dedim. Çıkıb, gitdi. Bu, bir az müddet sonra mühür elinde geldi: Ben isti`fâ ediyorum, al mührü, kime verirsen ver; dedi. Neye; dedim. Ben arkadaş ile iş yapılmasını elbette isterim. Fakat arkadaş muvâfık [uygun] olmak şartdır. Aramızda zıddîyet [karşıtlık] var. Evet, Ebü'l-`alâ Efendi iyi adamdır, zekîdir, nâmusludur, ma`lûmâtlıdır [bilgilidir]. Ahlâken aramızda zıddîyet var. Ben onunla iş göremem; dedi. Sordum. Ebü'l-`alâ Efendi ile ahlâken ne gibi şey' olabilir. İşte öyle, dedi. Pek iyi, zekî adamdır. Fakat işte öyle zıddîyet vardır. Pek iyi adamdır. Pek zekî ve müstakîm [doğru/dürüst], ehliyetli [kabiliyetli] bir zâtdır. Ma`a-mâfîh [bununla beraber] bizim ahlâklarımız birbirine uymaz, bir me'mûr intihâb edeceksiniz [seçeceksiniz]. İyi mi, fenâ mı? Ah işte öyle olacak, şöyle diyecek, böyle diyecek. Konuşulacak, *<153Sl>* şöyle olacak. Hulâsa [kısacası] ben bunu yapamam; dedi. Sonra gitdi. Düşündük, şimdi bunu ne yapalım? Me'mûrîn müdîri bulmak da pek kolay bir şey değil. Sonra bu, orada mütehassıs [uzman] bir adam. İstiyorum ki bunlar barışsınlar ve bu işi berâber yapsınlar. Bizim arkadaşlardan biri vardı. O, gelmişdi. Bunlarla iyi görüşür. Amân bunların bir parça beynlerini [aralarını] bulun da bunlar berâber çalışsınlar. Bizi müşkil mevki`e koymasınlar [zor durumda bırakmasınlar]; dedim. Gâlibâ görüşmüşler. Biz, Bahrî Efendi'ye bir ay kadar izin verdik. Bir ay gelmesin; dedik. Müsteşâr efendi devâm ediyor. Bir ay sonra geldi. Biz bunları ıslâha çalışırken müsteşâr efendi isti`fâ etdi. Ben de bunu istemem; dedi. O da mührü getirdi. Amân zamân; dedik. Etme, eyleme; dedik. Dinletemedik. Mührü bırakdı, gitdi. Sonra Meclis-i Meb`ûsân Re'îsi Hâcı `Âdil Bey'i çağırdım. O müsteşârın kaynıdır. Ona dedim ki: İsti`fâsını ben kabûl et-

medim. İsti`fâsını gerü alsın. Her hâlde gelsin. Cevâben: Uğraşayım ama, o bir parça tuhafdır, gelmez. Mâdem ki arada zıddîyet var, zıdlaşmışlar, artık bunlar bir yerde olmaz; dedi. Te'essüf ederim. Bu, maslahatdır [önemli bir iştir]; bunda şahsiyet olmamalıdır; dedim. Maslahat-ı `âmmeye ri`âyet [kamu yararını gözetmek] lâzımdır. Böyle şeyler de şahsî mes'ele başka. Birbirini şahsen severmiş, sevmezmiş; o başka mes'ele. Maslahat-ı `âmme [kamu yararı] bunu böyle îcâb eder. Kanûn da böyledir. İkisi berâber çalışacaklar. Ebü'l-`alâ Bey'in buradan isti`fâ etmesini istemem; dedim. Sen, bunun gönlünü yap gelsin; dedim. Çalışayım ama, gelmez, ne yapayım; dedi. Çalışdı. Fakat gelmedi. O, gelmeyince biz de başkasını müsteşâr yapdık. Kâmil Efendi vardı. Yemen'de tedkîk-i vesâ'ik-i şer`îye [şerîye mahkemeleri belgelerini inceleme] me'mûru idi. Orada güzel bir sît [iyi bir şöhret] bırakmışdı; büyük bir şöhrete sâhib olmuşdu. Bunu müsteşâr yapdım. İşte böyle oldu. Sonra Kâmil Efendi ile berâber yaparlardı. Mes'ele böyledir.

Re'îs - Teşrîf ediniz. (Mûsâ Kâzım Efendi mahkeme salonundan çıkarılır.) Hâşim Bey'i çağırınız. (Hâşim Bey getirilir.)

Re'îs - Beyefendi! 332 senesi kongresinde İstanbul murahhas-ı mes'ûlü [delegesi] Kemâl Bey'in bir sene üç aylık i`âşe mu`âmelâtı hakkında kırâ'at eylediği [okuduğu] rapordan hükûmet ve Şehremânetine `â'id vezâ'ife [vazifelere] İstanbul merkezince bi'l-müdâhale [müdahaleyle] vaz`-ı yed eylemiş [el koymuş] olduğu anlaşılması üzerine bunların bu hareketi mûcib-i mu'âheze görülecek [eleştirilmesi gerekirken] yerde ma`a't-takdîr [beğeniyle] kabûl edilmiş olduğu kongrenin zabıtlarından anlaşılıyor. Esbâbı [sebepleri] ne idi?

Hâşim Bey - Paşa hazretleri geçende de `arz etdiğim vechile [üzere] bendeniz hiçbir kongrede bulunmadım. Bendeniz 333 senesi Eylül'ünün beşinci günü nezârete geldim. Ondan sonra bir kongre oldu. Oraya da çağırmamışlardı. O kongreden sonra beş da`vetnâme aldım. Geçende de `arz eylediğim vechile [üzere] ancak üçüne iştirâk etdim [katıldım]. Bendeniz; geçen günki ifâdât-ı `âcizânemden sonra evrâk-ı havâdise [gazetelere] dikkat etdim. Onlardan ba`zıları 331 ve ba`zıları da 332 senesinde kabineye iştirâk etdiğimi yazmışlardı. Zabt-ı resmîde [resmî tutanakta] de yanlış mı diye tereddüd etdim. Bendeniz 333 senesi Eylül'ünün beşinci günü *<154Sa>* kabineye iştirâk etdim. Teşrîfât [protokol] kaydında vardır; İrâde-i senîye [padişah emri] kaydında da tabî`î mevcûddur. Onun için bendeniz bi't-tab` [doğal olarak] bilemem.

Re'îs - Hayır, vükelâlıkda [bakanlıkta] bulunduğunuz zamâna `â'id olmayarak...

Hâşim Bey - Hayır bilmiyorum. İştirâk etmedim [katılmadım] ve kongreye gitmek içün de bir sıfatım yokdu. Çünki kongreye gitmek içün ya hey'et-i teşrî`îyeden [Şeyhülislâm makamına bağlı kuruldan] olacak veyâ murahhaslardan [delegelerden] olacak. Onun içün yalnız 332 kongresine değil, hiçbir kongreye gitmedim.

Re'îs - İstanbul merkezince i`âşe işlerine me'mûr edilen ve bi'l-âhare [daha sonra] me'mûriyeti Meclis-i `Umûmîde ve kongrede kabûl ve tasdîk edilen [onaylanan] murahhas [delege] Kemâl Bey'in teşkil eylemiş [kurmuş] olduğu bir hey'et-i ticârîye ve bi'l-âhare [daha sonra] ba`zı şirketler ve cem`iyetlerle mu`âmelât-ı ticârîyeyi [ticarî işlemleri] yed-i inhisârına [kontrolü altına] alarak halkın varını, yoğunu ellerinden almış olmalarından mütehassıl [meydana gelen] milyonlarca liradan setr-i seyyi'ât [suçlarını gizlemek] içün yedi, sekiz yüz bin lirasını bi't-tefrîk [ayırarak] kongrenin kararıyla gûyâ

umûr-u hayrîyeye [hayır işlerine] vakf etmiş [bağışlamış] oldukları rivâyet ediliyor. Bu bâbdaki [konudaki] fikr-i `âlîniz [görüşünüz] nedir?

Hâşim Bey - Hiç bilmiyorum efendim. `Arz etdim. Bulunmadım ki bileyim. Ne yapmış bilmiyorum.

Re'îs - Zât-ı `âlîniz kongre mukarrerâtını [kararlarını] gazetelerde görmüyor mu idiniz? Tanîn gazetesinde bu sûretle yazılıyor.

Hâşim Bey - Görüyordum. İşin içinde bulunmadım ki Paşa hazretleri. Çünki leh ve `aleyhinde birçok kimseler vardır. Sûret-i husûsîyede [özel olarak] birçok zevâtdan [kişilerden] bir şeyler işitdim. Ya`nî esnâf cem`iyetleri mes'elesi olacak. Bir kısmı bu esnâf cem`iyetlerinin memleketde ihtikârı [vurgunculuğu/karaborsacılığı] tevlîd etdiğini [doğurduğunu] söylüyorlardı. Hattâ a`yân müzâkerâtında da [kararlarında da] mevzû`-u bahs oldu; söylenildi; gazetelerde gördüm. Bir kısmı da: Hayır, öyle değildir; bi'l-`akis [tersine] ba`zı muhtekirler [vurguncular-karaborsacılar] daha fazla ihtikâr yapmak istediler; bunlar, onlara mâni` olmak için ba`zı teşebbüsâtda [bazı girişimlerde] bulundular. Ondan şahsen mutazarrır [zarar görenler] olanlar böyle söylüyorlar; denildi. Leh ve `aleyhinde söyleniliyordu. Fakat bendenizin bir hakkım yok ki onu tedkîk edeyim. Hangisi doğrudur? Yapılan mu`âmele nedir? Netîce ne olmuşdur? Bunu bileyim.

Re'îs - Öyle ama mu'ahharen [sonradan] vükelâ [bakanlık] sıfatıyla dâhil oldukdan sonra tedkîkatda bulunabilirdiniz değil mi efendim?

Hâşim Bey - Hayır bulunmadım efendim. `Arz etdim ki bendeniz zâten o Meclis-i `Umûmî denilen meclise üç def`a gitdim.

Re'îs - Ya`nî bi'l-iltizâm [bile bile] yapılan şu fenâlıklara tabî`î zât-ı `âlîniz muttali` olmuşsunuzdur [öğrenmişsinizdir]. Yüz guruşa yüz guruş, seksen guruş gibi fâ'iz, temettü` [kâr] tevzî` etmişler [dağıtmışlar].

Hâşim Bey - Temettü`ün [kârın] mikdârına da dikkat etmedim. Fakat zannetmem ki öyle yüzde yüz olsun. Bendeniz görmedim. Bendeniz bir def`a gazetelerde gördümdü: O da Millî Mahsûlât Şirketi idi. Yüzde altmış bir temettü` [kâr] tevzî` edeceğini [dağıtılacağını] i`lân etmişdi. Tabî`î `alâkam olmadığı için...

Re'îs - Yüzde altmış da gabn-ı fâhiş [aldatma/kazıklama] değil mi efendim? Mecellenin ahkâmına [hükümlerine] bakılırsa yüzde beşdir. *<154Sb>*

Hâşim Bey - Fakat diğer şirketler de öyle Paşa hazretleri. Harb zamânında bir tuhaf oldu.

Re'îs - Tabî`î birbirine bakdılar.

Hâşim Bey - Evet birbirine bakdılar; artdırdılar. Kendime ta`alluku [ilgisi] olmadığı için bunlarla meşgûl olmadım. Bir ferd sıfatıyla bunlara bendeniz de muttali` oldum [öğrendim]. Bir sıfatım yokdu.

Re'îs - Vâkı`â [gerçi] zât-ı `âlîniz Hey'et-i Vükelâda [bakanlar kuruluna] dâhil olmadığınız için meclisin a`zâsından [üyesi] değildiniz. Fakat bi'l-âhare [daha sonra] meclise a`zâ intihâb edildiğiniz [seçildiğiniz] zamân bu gibi husûsâtı ta`kîb edebilirdiniz.

Hâşim Bey - Amân Paşa hazretleri! Bendeniz vazîfe-i aslîyem olan nezâretin umûruna [işlerine] yetişemiyordum. Geçen def`a da `arz etdim ki gece geç vakit bendehânemize gidebiliyordum. Sonra Meclis-i `Umûmî a`zâlığı vazîfesini de kendime mâl etmedim zâten. Gitdim, bir iki def`a bakdım. Bun-

ların meşgûl bulunduğu şeyler bir program mes'elesi, iktisâdiyâta `â'id bir mes'ele, ya`nî "etatist" mi olsun "liberteşanjist" mi olsun gibi nazarî birtakım şeyler. Bendenizi `alâkadâr etmedi. Harb zamânında bunların sırası olmadığı için kendime mâl etmedim. Sonra bir kongre yapılmış. Bu, iş olmuş, bitmiş, kapanmış. Bendenize bir `alâkası yok ki...

Re'îs - Fakat devâm etmiş. İddi`âname ve kararnâmede diyorlar ki:

İttihâd ve Terakkî merkezinden ta`yîn olunan Kemâl Bey'in teşkil eylediği ve Meclis-i `Umûmî ve kongrenin kabûl eylediği esnâf cem`iyetleri ve şirketler nâmlarıyla vücûde getirdikleri [oluşturdukları] vesâ'it-i ihtikârîye [vurgunculuk/karaborsacılık araçları] ma`rifetiyle servet-i `umûmîyeyi [halkın servetini] mahv etmekle berâber milyonlarca `Osmânlıların ma`lûl [sakat-hastalıklı] kalmalarına ve hattâ vefâtlarına sebebiyet vermiş olduklarından dolayı İttihâd ve Terakkî Cem`iyeti'nin şahs-ı ma`nevîsi ve anı [onu] temsîl eden Meclis-i `Umûmî a`zâsı [üyesi] ithâm olunuyor [suçlanıyor]. Zât-ı `âlîleri de onların meyânında [arasında] bulunuyorsunuz.

Hâşim Bey - Bendeniz kabineye geldiğim zamân esnâf cem`iyetleri büsbütün bitmiş, şirketler teşekkül etmiş [kurulmuştu]. Sonra bu hâsıl olan [meydana gelen] temettü` [kâr] için de kongrede müzâkere cereyân etmiş, haklı haksız, bilmiyorum, ne sıfatla ve ne şekilde ise, bunu vakf edelim [bağışlayalım]; demişler. O da vakf olunmuş. Ma`lûm-u `âlîniz şirketler zâten ticâret ve zirâ`at nezâretinin nezâreti altındadır. Her sene bunların bir Meclis-i `Umûmîsi olur. Hesâblar tedkîk ve teftîş olunur [incelenir ve kontrol edilir]. Ya`nî mu`âmelesi açıkdır ve Ticâret ve Zirâ`at Nezâreti'nden gelen komiser de bunları teftîş [kontrol] eder; bir yolsuzluk bulursa bi't-tab` [doğal olarak] onu ıslâh eder [düzeltir]. Lâzım gelen mu`âmele-i kanûnîyeyi îfâ eder [kanunu gereği olan işlemleri yapar]. Bir def`a şirket şu sûretle teşekkül etdikden [kurulduktan] sonra bendenizce vükelâdan [bakanlardan] birinin veyâhûd diğerinin müdâhaleye hakkı yokdur. Artık kanûnî bir şirketdir. Anonim şirketlerde hükûmetin nasıl bir hakk-ı murâkabesi [denetleme hakkı] varsa bu şirketlerde de o sûretle hakk-ı murâkabe isti`mâl olunur [denetleme hakkını kullanır]. Buyurduğunuz, olsa olsa, esnâf cem`iyetleri zamânına `â'id olacakdır ki onda bendeniz hiç bulunmadım. Zâten 332'den evvel bitmiş, yapılmış. Ne olduğunu da bilmiyorum. *<155Sa>*

Re'îs - Bu şirketler, zât-ı `âlîniz nezârete geldiğiniz zamân mı dağıldı idi?

Hâşim Bey - Hayır, şirketler mevcûd idi ama efendim, anonim şirketler nizâmnâmesine tevfîkan [uygun olarak] teşekkül etmiş [kurulmuş], İrâde-i Senîyeye iktirân etmiş [padişahın emrine sunulmuş] birer şirket olarak mevcûd idi. El-yevm [bugün] de o şirketler mevcûd.

Re'îs - Peki, şirket şekline girmiş olduğu farz edilse bile böyle ihtikâr [vurgunculuk - karaborsacılık] ile ahâlînin varını yoğunu elinden alması nazar-ı dikkati celb etmez [dikkat çekmez] mi?

Hâşim Bey - Şirketlerin değil ki Paşa hazretleri, esnâf cem`iyetlerinin. Bütün o esnâf cem`iyetleri mes'elesi. Şirket teşekkül etdikden [kurulduktan] sonra ihtikâr [vurgunculuk-karaborsacılık] yapmak imkânı yok. Çünki karşısında rakîbi var.

Re'îs - Efendim, şimdi tedkîk-i ihtikâr komisyonları var. Bu şirketlerin hesâblarını tedkîk ediyorlar. Daha henüz tedkîkatın ibtidâ'sında [başlangıcında] anlaşılıyor ki meselâ; şekeri üç guruşa almışlar, yüz guruşa satmışlar. Altı guruşu şirkete îrâd [gelir] kayd etmişler. Doksan bir guruşu da cem`iyete almışlar.

Hâşim Bey - Hiç bilmiyorum, hiç ma`lûmâtım [bilgim] yok. Ya`nî bendeniz meşgûl olmadım ve olamazdım ve vaktim müsâ`id değildi. Devlet, bir nizâmnâme-i mahsûs [özel bir tüzük] ile şirketlerin umûr-u murâkabesini [denetlenmesi işleri] Ticâret Nezâreti'ne vermiş. Bendeniz o şirketle ne diye meşgûl olayım. Hilâf-ı salâhiyet [yetkimin dışında] bile `add ederim. *<155Sb>* Ticâret nâzırının müdâhale edeceği bir iş. Posta Nâzırı bir şirketin mu`âmelât-ı `umûmîyesini nasıl, ne sıfat ve salâhiyetle [yetkiyle] murâkabe eder [denetler].

Re'îs - Yok, zâten biz de Posta Nâzırı sıfatıyla sormuyoruz: Meclis-i `Umûmîye dâhil olduğunuz...

Hâşim Bey - Meclis-i `Umûmî mes'elesi bitmiş efendim. Şirket te'essüs etmiş [kurulmuş], hissedârân [hissedarlar] üzerine bir anonim şirket te'essüs etmiş [kurulmuş]. Artık ne Meclis-i `Umûmî kalmış ve ne de başka bir şey kalmış.

Re'îs - Bu şirketlerin mu`âmelâtı mâdem ki tedkîk edilmiyor, niçün raporlarını kongrede kırâ'at ediyorlar [okuyorlar]?

Hâşim Bey - Onu da bilmiyorum.

Re'îs - Kırâ'at etmekden [okumaktan] maksad teftîş [kontrol] etmek ve netîcesinden ma`lûmât [bilgi] almak değil mi efendim?

Hâşim Bey - Bilmiyorum ki efendim. Bendeniz o kongrelerde bulunmadım. `Arz etdiğim gibi kongreye gitmedim ki, hiç bilmiyorum. Bendenizin bunlardan hiç ma`lûmâtım [bilgim] yok.

Re'îs - Peki pencşenbe günü sâ`at birde devâm ederiz.

Muhâkemenin Hitâmı [sonu]

Sâ`at	Dakîka
5	25

Dîvân-ı Harb-i `Örfî Zabıt Hey'eti Âmiri
`Âbidin Dâver

Re'îs: **Ferîk Nâzım Paşa**
A`zâ: **Mîrlivâ' Zekî Paşa, Mîrlivâ' Mustafâ Paşa, Mîrlivâ' `Alî Nâzım Paşa, Mîralay Receb Ferdî Bey**
Müdde`î-i `Umûmî: **Mu`âvinlerden Ferîdûn Bey**

DÖRDÜNCÜ MUHÂKEME*

Pencşembe: 12 Hazîrân 335

Vicâhen [yüzüne karşı] Muhâkemeleri İcrâ Edilen Maznûnların [sanıkların] Esâmîsi [isimleri]: **Esbak [Eski] Şeyhü'l-İslâm Mûsâ Kâzım Efendi, esbak Şeyhü'l-İslâm Es`ad Efendi, esbak Posta ve Telgraf ve Telefon Nâzırı Hüseyin Hâşim Bey, esbak Â`yân Re'îsi Rif'at Bey**

Gıyâben [mevcut olmaksızın] Muhâkemeleri İcrâ Edilen Maznûnların Esâmîsi: **Sadr-ı esbak Tal`at Paşa, esbak Harbîye Nâzırı Enver Efendi, esbak Bahrîye Nâzırı Cemâl Efendi, esbak Ma`ârif Nâzırı Doktor Nâzım Bey, esbak Ticâret ve Zirâ`at Nâzırı Süleymân El-Bûstânî Efendi, esbak Posta ve Telgraf ve Telefon Nâzırı Oskan Efendi**

Birinci Celse

Sâ`at	Dakîka
4	40

Re'îs - (Esbak Şeyhü'l-İslâm Es`ad Efendi'ye hitâben) İsm-i `âlîniz [isminiz?], efendim? Efendi hazretleri, ism-i `âlîniz efendim?

(*) *Takvîm-i Vekayi*, Nr. 3577, S. 157-159; Dördüncü Muhâkeme, 12 Hazîrân 1335.

Es`ad Efendi - Yakından şey edeyim.

Re'îs - Yakına teşrîf buyurunuz. İsm-i `âlîniz efendim?

Es`ad Efendi - Lebbeyk! [buyurunuz!]

Re'îs - İsm-i `âlîniz efendim?

**Es`ad Efendi** - Mehmed Es`ad.

Re'îs - Peder-i `âlînizin [babanızın] ismi?

Es`ad Efendi - Lebbeyk!

Re'îs - Peder-i `âlînizin ismi?

**Es`ad Efendi** - Hoca Nu`mân Efendi.

Re'îs - Sinn-i `âlîniz [Yaşınız]?

**Es`ad Efendi** - Sinnim; bizim velâdetimiz [doğumumuz], benim evvelden bildiğim 59 târîhinde *<157Sb>* idi. Sonra kayınpeder merhûm –biz kayınpeder merhûmun elinde doğduk, büyüdük– 63 yapdırmış. Hattâ kayıdlar o yolda tashîh edilmiş; ya`nî sene-i şemsîye 1263; mebde'-i velâdet [doğum tarihim] budur. Siz ondan hesâb edin.

Re'îs - Maskat-ı re'siniz [Doğum yeriniz]?

Es`ad Efendi - Lebbeyk!

Re'îs - (Mübâşire hitâben) Söylediklerimi efendi hazretlerine tekrar ediniz. Nerelisiniz?

Es`ad Efendi - İstanbulluyum, burada doğdum.

Re'îs - İkametgâh-ı `âlîniz nerede?

Es`ad Efendi - Göztepe'de. Şimdiki oturduğum yer Göztepe'de.

Re'îs - Me'mûriyet-i hâliyeniz [şu anki memuriyetiniz]?

**Es`ad Efendi** - Me'mûriyetimiz yok. Meşîhat'da infisâl etdik [Şeyhülislâmlık'tan ayrıldık]. Ma`zûliyet [azledilmiş olma] ma`âşı alıyoruz. *<158Sa>*

Re'îs - Kararnâme okunacak, istimâ` buyurunuz [dinleyiniz] (Kâtib Şefîk Bey kararnâmeyi okur.)

KARARNÂME

Hükûmet içinde bir hükûmet vaz`iyeti iktisâb ederek [kazanarak] kuvve-i vâsi`asına istinâden [geniş yetkilerine dayanarak] fecâyi`-i `azîme irtikâbâtında bulunan [büyük kötülükler işleyen] İttihâd ve Terakkî Cem`iyetinin Merkez-i `Umûmîsi a`zâsından oldukları iddi`âsıyla maznûn-ı `aleyhüm bulunan bâlâda [yukarıda] evsâf ve hüviyetleri mazbût [sıfatları ve kimlikleri belirtilen] Sadr-ı esbak Ahmed `İzzet ve esbak Nâfı`a Nâzırı Çürüksulu Mahmûd ve `Osmân Nizâmî Paşalar ile Şeyhü'l-İslâm-ı esbak Es`ad Efendi hazretleri ve haklarında estâr edilen [yazılan] ihzâr müzekkirelerinin [çağrı pusulalarının] infâz olunamamasından [kendilerine ulaştırılamamasından] firârî oldukları anlaşılan Posta Nâzır-ı esbakı Oskan ve Zirâ`at Nâzır-ı esbakı Süleyman El-Bûstânî Efendiler ve Mâlîye Nâzır-ı esbakı Câvîd ve Merkez-i `Umûmî a`zâsından Ma`ârif Nâzır-ı esbakı Doktor Nâzım Beyler haklarında icrâ' ve ikmâl edilmiş olan işbu tahkîkat ve bâlâdaki iddi`ânâme tedkîk ve mütâla`a olundu.

İttihâd ve Terakkî Cem`iyetinin teşkilâtı ve memleketin her tarafında istihdâm etdiği me'mûrîn-i müteselsilesiyle [zincir gibi birbirine bağlı memurlarıyla] kâh vezâ'if-i hükûmeti [hükümet görevlerini] hodbehod [başlarına buyruk] îfâ' ve kâh hâ'iz olduğu kuvve-i `azîme [büyük güç] ile teşkilât-ı hükû-

mete vâsi` mikyâsda [geniş ölçülerde] tazyîkat icrâ' ederek [baskılar yaparak] siyâset ve icrâ'ât-ı devleti [devlet işlerini] kendi arzû ve âmâli [emelleri] mecrâsına sevk ve imâleye [meylettirmeye] mecbûr etmesi ve telkînât-ı hod-serânesini [başına buyruk öğretilerini] îfâ' etmemiş rü'esâ ve me'mûrîn-i devleti `azl ve tekâ`üde sevk etdirmesi ve pâyitahtdaki [İstanbul'daki] Merkez ve Meclis-i `Umûmîleri ile taşralardaki hey'ât-ı merkezîye [merkezi heyetler] ve murahhas-ı mes'ûlleriyle mecâlis [meclisler] ve me'mûrîn-i hükûmet-i mahallîye [yerel yönetim memurları] üzerinde bi't-tehdît [tehdit edip] ve bi'l-fi`il âmir ve nâzım vaz`iyetini iktisâb ederek [üzerlerinde amir yetkisi kazanarak] fecâyi`-i müte`addide irtikâb [birçok kötülükleri işleyen] ve âheng-i `umûmîyi [genel uyumu] ve `an`ânât-ı devleti [devlet geleneklerini] ihlâl etmek sûretiyle hükûmet içinde bir hükûmet şekil ve vaz`iyetini iktisâb etdiği ve bu sûretle kuvâ-yı resmîye-i hükûmetin [resmî hükümet gücünün] fevkinde [üstünde] gayr-ı mes'ûl [sorumsuz] bir kuvvet hâlini alarak şekl-i mu`ayyen-i hükûmetin [hükümetin yönetim şeklinin] tebdîl [değişmesine] ve tagyîrine [bozulmasına] bâdî [sebep] olduğu 28 Mayıs 335 târîh ve bir nümerolu kararnâmede mufassalan bast ve temhîd edilmiş olmagla [etraflıca anlatılmış olmakla] tafsîlât-ı mezkûrenin [zikredilmiş tafsilatın] tekrarından sarf-ı nazar olunmuş [kaçınılmış] ve maznûn-ı `aleyhümden [adı geçen sanıkların] cerâ'im-i mezkûrenin [zikrolunan suçların] mürettib ve mürtekibi olmagla [yaptıran ve yapan olmakla] maznûn-ı `aleyh [sanık] bulunan ve cem`iyetin Meclis-i `Umûmîsi a`zâlığında bulunmuş oldukları meclis-i mezkûr [adı geçen meclis] Kâtib-i `Umûmîsinin ihbârından ve Hey'et-i Vükelâ'ya [bakanlar kuruluna] dâhil eşhâsın [şâhısların] meclis-i mezkûr a`zâ-yı tabî`îyesinden olacaklarına dâ'ir olan kongre kararından anlaşılıb `aksi sâbit oluncaya kadar kabûlü zarûrî görülmüş olan Posta ve Telgraf Nâzır-ı esbakı Oskan ve Zirâ`at ve Ticâret Nâzır-ı esbakı Süleymân El-Bûstânî Efendiler ile cem`iyet-i mezkûre Meclis ve Merkez-ı `Umûmîlerinde bi'l-fi`il a`zâlık eden Ma`ârif Nâzır-ı esbakı Doktor Nâzım Bey'in ve kezâ meclis-i mezkûrda bi'l-fi`il a`zâlık etdiğini kabûl ve i`tirâf eden Şeyhü'l-İslâm-ı esbak Es`ad Efendi'nin mazbût ifâdesinden [zabıtlarındaki ifadesinden] anlaşıldığına göre Meclis-i `Umûmîye iki def`a celb olunması ve müzâkerâtın [oturumun] ise intihâbât [seçim] hâzırlıklarına münhasır [mahsus] kalıb meclisin başkaca müzâkerât ve mukarrerâtından [kararlarından] haberdâr olmaması ve cem`iyete dâ'imâ mu`teriz [muhâlif] bir vaz`iyetde bulunmuş olmasından dolayı makam-ı Meşîhatdan isti`fâya mecbûr tutulması hakkında esbâb-ı muhaffife [hafifletici sebepler] <158S▶ olarak nazar-ı i`tibâra [dikkate] alınmak şartıyla mazbût i`tirâfâtı vechile [zabıttaki itiraflar suretiyle] cem`iyet-i mezkûrenin [adı geçen cemiyetin] ânifü'l-beyân icrâ'ât ve ef`âl ve harekâtında [beyan olunan işleri ve fiilleri ve cemiyetin hareketlerinde] `âmil ve medhaldâr olanlarla [sebep ve parmağı olanlarla] ne dereceye kadar teşrîk-i mesâ`î etmiş olduğu ve Dîvân-ı Harb-ı `Örfîce takdîr olunmak üzere mezkûr bir nümerolu kararnâmede münderic esbâb ve delâ'ile tevfîkan [sebebler ile delillere uygun olarak] Kanûn-ı Cezâ'nın kırk beşinci maddesi delâletiyle elli beşinci maddesinin fıkra-yı ahîresi [son fıkrası] hükmüne tevfîkan [uygun olarak] lüzûm-u muhâkemelerine ve haklarında ahz ü girift müzekkireleri tastîrine [yakalama celplerinin yazılmasına] ve diğer maznûnîn-i `aleyhümden [sanıklardan] Ahmed `İzzet Paşa hazretlerinin meclis-i mezkûrede veyâ cem`iyetin başka bir hey'et ve meclisinde iştirâkı anlaşılamadığı gibi Harbîye Nezâreti'nde bulunduğu sırada Meclis-i `Umûmînin a`zâ-yı tabî`îyesinden olması muktezî ise de o sırada müşârün-ileyhin [adı geçen kişinin] Baş kumandanlık vekâletiyle Babaeski'de ordunun başında bulunub Edirne'nin istihlâsı [kurtarılması] muhârebâtıyla meşgûl bu-

lunması ve bi'l-âhare de Harbîye Nezâreti'nden isti`fâya da`vet ve bu husûsda tehdît ve tahvîf edilmiş [korkutulmuş] olması cem`iyet-i mezkûrenin âmâl-i husûsîyesine [özel emellerine] hidmet etmeyecek ve belki icrâ'âtına fi`ilen mâni` olabilecek bir mevki`de görülmüş olduğuna delâlet etmesi ve kezâ maznûn-ı `aleyhümden `Osmân Nizâmî Paşa hazretleri hakkında dahi Müdde`î-i `Umûmîliğin [savcılığın] tefrîk-i da`vâya [davanın ayrılmasına] dâ'ir olan taleb-i vâki`nin [gerçekleşen talebin] tervîcine lüzûm görülemediğinden [kayda değer bulmadığından] reddine ve müşârün-ileyhin esâsen İttihâd ve Terakkî fırka ve cem`iyetine dâhil bulunmadığından cem`iyet nizâmnâmesinde vükelâ-yı devletin cem`iyet Meclis-i `Umûmîsi a`zâ-yı tabî`îyesinden olacaklarına dâ'ir olan kararın kendisine şümûlü olamaması [kapsamaması] ve bi'l-fi`il meclis-i mezkûra iştirâkı da tezâhür edememekle [meclise katıldığı görülmemekle] berâber Avrupa'da bulunduğu bir zamânda ta`yîn edildiği Nâfı`a Nezâreti'ne kısa bir müddet devâm edüb tekrar Avrupa'ya `azîmet etmek [gitmek] sûretiyle de kongrede verilen mukarrerâtdan uzak ve bî-haber [habersiz] kalması gibi ahvâlden Ahmed `İzzet ve `Osmân Nizâmî Paşalar hazerâtının [hazretlerinin] cem`iyet-i mezkûre ile `alâkaları ve cem`iyetin icrâ'âtına iştirâkları anlaşılamamış ve mahkemeye sevkleri içün kâfî derecede delîl mefkûd bulunmuş olduğundan [bulunmadığından] müşârün-ileyhümânın Usûl-ü Muhâkemât-ı Cezâ'îye Kanûnu'nun 123. maddesi ahkâmı mûcibince [hükmü gereğince] men`-i muhâkemelerine ve diğer maznûn-ı ileyhümâ Çürüksulu Mahmûd Paşa hazretleri ile Mâlîye Nâzır-ı esbakı Câvîd Bey hakkındaki tahkîkat henüz ikmâl edilememiş olmasına binâ'en bermûcib-i taleb müşârün-ileyh ile Câvîd Bey'e `â'id da`vânın tefrîkine [ayrılmasına] bi'l-ittifâk [oybirliğiyle] karar verildi.

13 Ramazân 337 — 12 Hazîrân 335

İşbu kararın men`-i muhâkemeye dâ'ir olan mevâddı [hükmü] tasdîk olunur. [onaylanır]

Sâ minhü
Dîvân-ı Harb-i `Örfî Re'îsi
Ferîk Nâzım

Re'îs - Efendi hazretleri, Müdde`î-i `Umûmî iddi`âsını teşrîh edecek [açıklayacak], dikkat buyurunuz.

Müdde`î-i `Umûmî Mu`âvinlerinden Ferîdûn Bey** - Süleymân El-Bûstânî ve Oskan Efendiler'le rüfekâ'sı [arkadaşları] hakkındaki da`vânın mu`âmele-i gıyâbîye [kendileri olmaksızın] icrâ' olunmak üzere tefrîkini ve hâzır-bi'l-meclis [huzurumuzda hazır] bulunan Şeyhü'l-İslâm-ı esbak Es`ad Efendi hazretlerinin, mukaddemâ [önceden] der-miyân olunan [ortaya konan] taleb ve mütâla`ât dâ'iresinde, tevhîdiyle [birleştirilmesiyle] icrâ'-yı muhâkemesini [yargılanmasını] taleb ederim. *<159Sa>***

Re'îs - Müzâkere edelim. (Hey'et-i hâkime müzâkere odasına çekilir.)

* * *

(Hey'et-i hâkime mahkeme salonuna `avdet eder [döner])

Re'îs - (Zabıt Kâtibine hitâben) Okuyunuz.

(Zabıt Kâtibi okur):

KARAR

Maznûn-ı `aleyhümden esbak Şeyhü'l-İslâm Es`ad Efendi'nin hâl ü şânından [durumundan] muhtâc-ı mu`âyene olduğu anlaşıldığından müşârün-ileyh hakkındaki da`vânın tevhîdi bi'l-âhare nazar-ı te'emmüle alınmak [düşünülmek] üzere evvel emirde mu`âyene etdirilmesine ve Süleymân <*159Sl*> El-Bûstânî ve Oskan Efendiler'e `â'id olan da`vânın tevhîdi ile mûmâ-ileyhümânın da hâl-i firârda oldukları anlaşıldığından haklarında mu`âmele-i gıyâbîye icrâ'sına müttefikan karar verildi.

Re'îs - Vaktin `adem-i müsâ`adesine [izin vermemesine] binâ'en yevm-i âhere [başka bir güne] ta`lîk ediyoruz. [bırakıyoruz]

Muhâkemenin hitâmı

Sâ`at	Dakîka
5	20

Re'îs: **Ferîk Mustafâ Nâzım Paşa**
A`zâ: **Mîrlivâ' Zekî Paşa, Mîrlivâ' Mustafâ Paşa, Mîrlivâ' Nâzım Paşa, Mîralay Receb Ferdî Bey**
Müdde`î-i `Umûmî [savcı]: **Mu`âvinlerden Reşâd Bey**

BEŞİNCİ MUHÂKEME*

Salı: 24 Hazîrân 1335

Vicâhen [yüzlerine karşı] Muhâkemeleri İcrâ' Edilen [yürütülen] Maznûnların [sanıkların] Esâmîsi [isimleri]: **Esbak** [eski] **Şeyhü'l-İslâm Mûsâ Kâzım Efendi, esbak Şeyhü'l-İslâm Es`ad Efendi, esbak** [eski] **Â`yân Re'îsi Rif'at Bey, esbak Posta ve Telgraf ve Telefon Nâzırı Hüseyin Hâşim Bey**

Gıyâben [kendileri olmaksızın] Muhâkemeleri İcrâ' Edilen [yürütülen] Maznûnların [sanıkların] Esâmîsi [isimleri]: **Sadr-ı esbak** [eski sadrazam] **Tal`at Paşa, esbak** [eski] **Harbîye Nâzırı Enver Efendi, esbak Bahrîye Nâzırı Cemâl Efendi, esbak Ma`ârif Nâzırı Doktor Nâzım Bey, esbak Mâlîye Nâzırı Câvid Bey, esbak** [eski] **Posta ve Telgraf ve Telefon Nâzırı Oskan Efendi, esbak** [eski] **Ticâret ve Zirâ`at Nâzırı Süleymân El-Bûstânî Efendi, esbak Ticâret ve Zirâ`at Nâzırı Mustafâ Şeref Bey**

(*) *Takvîm-i Vekayi*, Nr. 3593, S. 177-183; Beşinci Muhâkeme, Salı, 24 Hazirân 1335.

Birinci Celse

Sâ`at	Dakîka
3	00

**Rif`at Bey** - Geçen celselerden birinde Meclis-i A`yân'da mehâkim-i şer`îyenin [şerîye mahkemelerinin] `Adlîye'ye rabtı [bağlanması] kanûnu müzâkere edilirken makam-ı riyâsetden [başkanlık makamından] bu mes'ele hakkında Mûsâ Kâzım Efendi hazretlerine bir su'âl îrâd olunub olunmadığı [sorulup sorulmadığı] sorulmuşdu. Bendeniz bunu, a`yândan biri tarafından îrâd edilmiş [sorulmuş] olmak üzere telakkî [kabul] etdim. Bi'l-âhare Takvîm-i Vekâyi`de gördüm ki o müzâkerede riyâsetde [başkanlıkta] ben bulunmuşum ve o su'âli bendeniz sormuşum gibi taraf-ı `âlînizden îrâd-ı su'âl buyurulmuş [soru sorulmuş]. Hâlbuki zabıtlara nazaran bu su'âl makam-ı riyâsetden îrâd olunmamışdır. A`zâdan ba`zılarının i`tirâzen vuku` bulan [karşı çıkmaları sonucunda gerçekleşen] mütâla`aları [incelemeleri] üzerine a`yândan bir zât tarafından îrâd olunmuşdur [sorulmuş]. Hattâ o celsede bendeniz riyâset de etmemişim.

Re'îs - Nâm-ı `âlînize olarak söylenilmemiş. A`zâdan ba`zılarının su'âli üzerine riyâset tarafından istîzâh edilmiş [açıklama istenmiş]; diye sorulmuşdu.

**Rif`at Bey** - A`zâ kendileri su'âl ederler. *<177Sb>*

Re'îs - Pek a`lâ. Mûsâ Kâzım Efendi hazretleri! Müddet-i medîde [uzun zaman] Evkaf Nezâreti'ni de `uhde-yi `âlînizde cem` etmiş [sorumluluğunuz altına toplamış] olduğunuzdan harem-i şerîf-i nebevîde [Kâbe'de] hürmetsizlikler vuku`a getirilmiş ve Hücre-i Sa`âdetden [Hz. Muhammed'in makamından] ba`zı emânâtın kaldırılmış olduğu rivâyet edilmekde bulunduğu cihetle bunlar hakkındaki ma`lûmât ve teşebbüsâtınızı beyân buyurunuz.

Mûsâ Kâzım Efendi - Efendim, Evkaf Nezâreti'nde bi'l-vekâle [bakanlıkla] îfâ-yı vazîfe etdim [görev yaptım] ve bizim bu vazîfeyi îfâ etdiğimiz sırada harem-ı şerîfde ne gibi yolsuzluklar olduğunu bilmiyorum. Evvelce işitdiğime göre orada bir takım binâlar yıkılmış, sokaklar açılmış, birçok şey'ler yapılmış. Hattâ ba`zı yerleri de İbrâhîm Bey yıkdırmış.

Re'îs - İbrâhîm Bey bir iş içün mi gitmiş?

Mûsâ Kâzım Efendi - İbrâhîm Bey o vakit nâzırdı. Orada, *<178Sa>* yıkılan yerlerden mâ`adâ [başka] kendisince münâsib olan yerleri de yıkdırmış. Sonra İbrâhîm Bey İstanbul'a `avdet etmeden [dönmeden] yolda iken Sa`îd Halîm Paşa isti`fâ etmiş, yerine Tal`at Paşa kabinesi gelmişdi ki biz de o vakit Evkaf Nâzırı Vekîli olduk. O zamâna kadar tahrîbât, yıkıntı ne varsa hepsi bitmişdi. Sonra Medîne-i Münevvere tehlike altında bulunuyordu ve `urbân [çöl Arapları/Bedeviler] da her tarafdan hücûm ediyordu. Orada bulunan emânât-ı mukaddesenin [kutsal emanetlerin] buraya getirilmesi tensîb olunmuş [uygun görülmüş]. Zannediyorum, o da yine İbrâhîm Bey tarafından tensîb olunmuşdu. Hâtırımda öyle kalmış. Haber geldi ki emânât geliyor. Gelsin, dedik. Geldi. Bendeniz o vakit vekîl bulunuyordum. Emânetler içün lâzım gelen teşebbüsât [girişimler] yapıldı. Topkapı Sarayı'nda mahall-i mahsûsuna [özel yerine] vedî`a kılındı [emanet edildi], orada muhâfaza olundu. Sonra gitdik açdık. Harem-i Şerîf Şeyhi Ziver Bey de geldi. Onun ve vükelânın [bakanların] ve Mâbeyn-i Hümâyûndan [saraydan] ba`zı zevâtın [kişilerin] huzûruyla o emânetler açıldı. Defterler mukabele edildi [karşılıklı okundu]. Bir defter de oradan gelmişdi. Oradan gelen defterle buradaki defter de mukâbele edildi [kar-

şılaştırıldı] eşyâ' birer birer bakıldı, sayıldı, yeniden yazıldı. Sonra içlerinde muhtâc-ı ta`mîr olanlar vardı. Emânât-ı mukaddese [kutsal emanetler] içinde fersûdelenmiş [eskimiş], kirlenmiş, paslanmış birçok mücevherât [mücevherler] vardı. Onların da ta`mîri münâsib olur; dedik. Onlar da ta`mîr olundu, güzelce yapıldı. Yine yerlerine konuldu ve ta`mîr de orada yapıldı, yerinden çıkarılmadı. Ustalar geldiler, orada çalışdılar. Sonra `İzzet Bey zamânında öyle bir şey'ler söylemişler. Ba`zı emânât [emanetler] zâyi` [kayıp] olmuş; diye bir şey' işitilmiş. Zannederim Meclis-i Meb`ûsân'da da birisi bir takrîr [önerge] mi vermiş ne yapmış? Onun üzerine `İzzet Bey, gelsin de onun huzûruyla açalım, bakalım zâyi`ât [kaybolan] var mı yok mu? diye bize haber göndermişdi. Onun huzûruyla toplanalım, bakalım, aslı var mı? Böyle rivâyetler vâki` oluyor; diye bize bir tezkere geldi. Biz de gitdik, bir komisyon yapıldı. O komisyon ma`rifetiyle tekrar mu`âyene edildi ve eşyâ'-yı mübâreke [kutsal eşyalar] tabî`î noksân çıkmadı. Ne noksân ve ne de zâ'id [fazla], oradan geldiği gibi zuhûr etdi [meydana çıktı]. Tekrarına yazıldı. Onun üzerine mes'ele bitdi. Ya`nî onun bir erâcîfden [uydurma sözlerden] `ibâret olduğu anlaşılıyor. Zâyi` olmuş, şöyle imiş, böyle gitmiş gibi sözlerin erâcîfden `ibâret olduğu anlaşıldı.

Re'îs - Oradan muvazzaf me'mûrîn de [görevli memurlar da] var mı idi?

Mûsâ Kâzım Efendi - Nereden efendim?

Re'îs - Harem-i şerîfden?

Mûsâ Kâzım Efendi - Harem-i şerîfden beş on kadar ağalar da vardı. Şeyhü'l-haremle [Osmanlı'da Medine ve civarını korumakla görevli olan kişiyle] berâber onlar da gelmişdi.

Re'îs - Mu`âyenede [yoklamada] onlar da bulunuyorlar mı idi?

Mûsâ Kâzım Efendi - Efendim onlar da bulunuyorlardı.

Re'îs - Cem`iyetin `ilmî ve dînî şu`besini idâre etdiğinizi ve bu husûsu tâmâmî-i îfâ'ya [tamamlamak için] hasr-ı vücûd eylediğinizi [emek harcadığınızı-zaman ayırdığınızı] ifâde buyurmuşdunuz. Akvâm-ı İslâmîye [Müslümanlar] arasında âheng ve vifâkın [düzen ve uyumun] te'mîni ya`nî uhuvvet-i İslâmîyenin [Müslümanların kardeşliğinin] idâmesi [sürmesi] her husûsda dînî ve mezhebî ba`zı ihtilâfâtın [ayrılıkların] ahsen-ı tarîk [en güzel yol] ile ref`ine [ortadan kaldırılmasına] <178Sl> çalışılması îcâb ederken cem`iyet tarafından tertîb edilen [düzenlenen] ba`zı mev`izelerde [dinî öğütlerde] ve bâhusûs [özellikle] Şeyh `Abdullâh Efendinin neşr eylediği [yayınladığı] Kavm-i cedîd kitâbü'l-mevâ`iz nâm [isimli] eserinde akvam-ı İslâmîye [Müslümanlar] arasında nifâkı mûcib [ayrılığı gerektiren] ve hiçbir vechile [şekilde] bahsi hâ'iz [önemli] olmayan mebâhis ve mesâ'ilin [konular ve meselelerin] bulunması üzerine ne yapdınız?

Mûsâ Kâzım Efendi - Efendim Şeyh Efgânî Rumeli muhârebesini müte`âkib [ardından] Edirne taraflarından buraya gelmiş. Zannederim; o Edirne taraflarında falân ikamet ediyormuş. Oralar istilâ' altına alınınca çoluğu, çocuğu almış buraya gelmiş. Bir yerde, bilmem nerede oturuyorınuş. Bir ramazân idi, Ayasofya Câmii`nde Efgânî bir hoca va`z ediyor; dediler. İşte şöyle va`z ediyor, böyle va`z ediyor; diye bir takım şey'ler söylediler. Kendi kendine bir takım ahkâm [hükümler] çıkarıyor. Bunu bir kerre görseniz, dinleseniz; dediler. Hâlbuki ben o vakit ramazânda râhatsızdım, evimde oturuyordum. Câmi`lere gidüb de öyle uzun uzadıya gezmek iktidârını hâ'iz [gücüne sahip] değildim. Bir gün gitdim, bakdım hakîkaten bir cemm-i gafîr [kalabalık] ayakda başına toplanmış. Merâk etdim. Bakayım ne dürlü, ne söylüyor; dedim. Gitdim: Bir galebelik [kalabalık], bir cemm-i gafîr oraya toplanmış, kürsüye çıkmış, ayak-

da bir takım şey'ler söylüyor. Kâh söylüyor, kâh bağırıyor, inliyor, bir şey'ler bağırıyor. Elinde bir kitâb var. O kitâbdan bir şey'ler okuyor. Dikkat etdim, bakdım, Buhârî-i Şerîf okuyor. Bir hadîs okuyor. Ona bir ma`nâ veriyor. Buhârîden bir hadîs okuyor. Sonra o hadîse ma`nâ veriyor. Evet, ma`nâda bir fesâd [yanlışlık] yok, güzel ma`nâ veriyor. Fakat onu îzâh ederken ba`zen saçmalıyor. Bırakdım, gitdim. Sordular: Bu adamın va`zını nasıl buldunuz? dediler. Bu adamın va`zı fenâ değil. Fakat bu adam söylemeyi bilmiyor. Benim gördüğüm va`zda bir hadîs üzerine bahs ediyordu. Fakat bu adam söylemeyi bilmiyor. `İlmi var; fakat söylemeyi bilmiyor. Bir takım saçma, sapan şey'ler söylüyor. Hoşuma gitmedi, bırakdım, dedim. Sonra, kitâb yazmış; dediler. Kitâbını da görmedim. Ma`lûm-u `âlîniz [biliyorsunuz ki] bu gibi vazîfeler hükûmete `â'iddir. Makam-ı Meşîhatda [Şeyhülislâmlık makamında] bulunacak zât, bunu tahkîk ve tedkîk edecekdi. Eğer dâ`îniz [duacınız] o zamân makam-ı Meşîhatda bulunsaydım bunu ta`kîb ederdim, o zamân îcâbına bakardım. Tabî`î hasta dahi olsam bir îcâbına bakılırdı. Fakat o sırada ben gayr-ı resmî [resmî bir görevi olamayan] bir adam idim. Hattâ gördüğüm gün, `arz etdiğim gibi, okuduğu hadîs doğru, îzâhâtında ba`zı hatâlar var. Lisânı fenâ olduğundan –ben öyle zannetdim– îzâhâtında hatâlar vardı. Fakat hatâ ne idi? Onu unutdum. Vakit geçdi. İşte o zamân sorulduğu zamân öyle söylemişdim. Bu adam anlamıyor; değil. Bu hadîsleri iyi anlıyor ve iyi hadîsler intihâb ediyor. Fakat söylemeği bilmiyor. İzâhât vereyim; derken kendini göstermek istiyor. Bir müctehid [büyük bir din âlimi] kafasıyla kendini göstermek istiyor. Binâ'en-`aleyh hatâ ediyordu. Şimdi hâtırımda kalan bu. Gayr-ı resmî bir adam ne yapabilir? O kadar. Çünki yed-i iktidârımda [yetkim altında] değil. Sonra Kavm-i cedîd nâmında bir kitâb yazmış. Onu görmedim. Öyle bir şey' işitdik. *<179Sa>*

Re'îs - Bu mev`izeler [dinî öğütler] cem`iyet tarafından tertîb olunurmuş [düzenlenirmiş].

Mûsâ Kâzım Efendi - O mev`izeler [dinî öğütler] başka efendim. Onların içinde fenâ bir şey' görmedim. O adam tarafından yazılmış mev`ize değil. O adam tarafından yapılmış mev`izeler görmedim. Yalnız dinledim, o kadar. Ayasofya Câmii`nde ayakda va`z ediyordu. Kitâbını falân hiç görmedim.

Re'îs - Bundan sonraki su'âller her üçünüze de şâmildir [sorulmuştur]. Cem`iyet me'mûrlarında bir takımının `an`anât ve `âdât-ı `Osmânîyeye ri`âyetsizlik [Osmanlı'nın usul ve geleneklerine saygısızlıkta] ve `alenen veyâ hafîyen îka`-ı cerâ'im ve cinâyât [açıkça ve gizli cinayetler ve suçlarda] ve envâ`-ı irtikâbât ve ihtikârâtda [çeşitli kötülüklerde ve vurgunculukta] bulundukları tevâtüren şâyi` [ağızdan ağıza söylenerek yayılmış] olduğu hâlde bu gibi eşhâsı, efrâdı [şahıs ve fertleri] meyânında [içinde] tutan cem`iyete intisâbınızı [bağlılığınızı] muhâfaza ve temâdî etdirmenizden [sürdürmenizden] maksad ve mecbûriyetiniz ne idi?

Mûsâ Kâzım Efendi - Efendim, `afvınıza mağrûren [güvenerek] bir şey' söyleyeceğim. Bu gibi zevât [kişiler] vardır. Bu gibi zevâtdan dünyâ hâlî değildir. Şimdi elhamdü'l-illâh hepimiz Müslümânız. Müslümânlar içinde dürlü dürlü adamlar vardır. Katil de vardır, cânî de vardır. Bunların içinde dürlü dürlü adamlar vardır. Ya`nî fenâ' adamlar çokdur. Katil de vardır, cânî de vardır, hırsız da vardır, dînsiz de vardır, her dürlü adamlar vardır. Binâ'en-`aleyh fenâ' adamlar vardır; diye biz bu cem`iyetin içinden çıkalım mı? Ne yapalım? Tabî`î çıkmayız. Bu, herkesin kendi nefsine `â'id şey'lerdir. Bu, bir cem`iyet-i siyâsîye [siyasî bir cemiyet] idi. Bu cem`iyet-i siyâsîyeye milletin kısm-ı a`zamı [büyük bölümünü] iltihâk etdi [içine aldı]. Bu milletin ekserîsi intisâb etdi [katıldı-üye oldu]. Bunu hepimiz biliriz. Ya`nî buna intisâb etmeyen zevât pek az kaldı. Bunu, hepimiz biliriz. Ekseriyet oraya iltihâk etdi. Bu, ne-

den böyle oldu? Onu hepimiz biliyoruz. Herkes hürriyete susamışdı. İyi olacak zannolundu. Hürriyet gelmiş, `adâlet gelmiş, müsâvât [eşitlik] gelmiş, binâ'en-`aleyh millet kurtulmuş; zannı ile ekseriyet buna iltihâk etdi [katıldı]. Ve `arz etdiğim gibi bunun içinde her dürlü adam bulunması da tabî`îdir. Şimdi falân adam böyle yapmış, binâ'en-`aleyh buradan çıkalım; demek de bir mesleksizlikdir [ilkesizliktir]. Biz, bunu bir mesleksizlik zannediyorduk. Ben kendi hesâbıma zannediyordum ki bu gibi şey'ler, evet böyle kötü adamlar vardır. Bunların seyyi'esi [kötülüğü] de kendisine `â'iddir. Orta yerde bir program vardır. Bu program tatbîk edilirse [uygulanırsa] elbette iyi olacakdır. Bu programı tatbîke çalışırız. Muvaffak olursak ne a`lâ, muvaffak olamazsak, ne yapalım, çekilir gideriz. Bu programı da tatbîk edemedik ve olunamadı. O hâlde neye orada durdun? Çıkmalı idin; denilebilir. Evet bizim için bir medâr-ı tesellî [teselli sebebi] vardı. Çünki buhrân buhrânı vely [takip] ediyordu, buhrân buhrân üzerine geliyordu. Binâ'en-`aleyh programı tatbîke [uygulamaya] vakit kalmıyordu. Ya`nî cem`iyetin şahs-ı ma`nevîsi bu programı yalandan ortaya koymuş, bunu tatbîk etmeyecekdir; diye bize kanâ`at gelseydi bir dakîka duranın Allâh belâsını versin. Fakat buhrân buhrânı vely [takip] ediyor. Ma`lûm-u `âlîniz [biliyorsunuz ki] Balkan Muhârebesi, dahâ ondan evvel birçok gavâ'il [sıkıntılar], ma`at-te'essüf [ne yazık ki] bir muhârebe-i `umûmîye hepsini bozdu. Muhârebe-i `umûmîye çıkınca herkes ne yapacağını şaşırdı. Ya`nî meb`ûsân da vazîfesini îfâ edemedi [yerine getiremedi]; a`yân da vazîfesini îfâ edemedi. *<179Sl>* Bu su'âl-i `âlîniz yalnız burada bulunan zevâta [kişilere] `â'id olmaz. Bütün meb`ûsâna, a`yâna, bütün ricâl-i devlete [devlet adamlarına] `â'id bir şey'dir. Eğer öyle bir su'âle, hakîkaten ma`rûz kalmak lâzım geliyorsa bütün me'mûrîn-i devlet de [devletin memurları da] bundan mes'ûldür [sorumludur]. Siz gördünüz ki bu adamlar bunu yapıyor, neye isti`fâ etmediniz? Su'âli onlara da vârid olur [gelir]. Fakat herkes kendisi için bir medâr-ı tesellî [teselli sebebi] bulur. Tabî`îdir. Ben kendim için medâr-ı tesellî olarak bunu söylüyorum. Bu gibi gavâ'il [sıkıntılar], fevka'l-`âde ahvâl [olağanüstü durumlar] her hâlde zâ'il olur [sona erer]. Elbette fenâ'lık yapanlar cezâ'sını görür, iyilik yapanlar maksadına nâ'il olur [ulaşır], i`tikadında [inancında] bulunuyordum. İşte onun için cem`iyetde kaldım; mes'ele bundan `ibâretdir.

Re'îs - Deminki teşbîh-ı `âlînizi [benzetmenizi] kabûlde ma`zûrum [özürlüyüm]. Çünki fırkadan çıkmak dîn-i mübîn-i İslâmdan ayrılmağa teşbîh olunamaz.

Mûsâ Kâzım Efendi - Fakat bu, bir misâldir. Maksadım her hey'etin içinde iyisi de vardır, kötüsü de vardır. Kötüden iyiler mes'ûl [sorumlu] olamaz, demekdir.

Re'îs - Fakat o hey'etin içinden çıkmak ma`âz-allâh [Allah korusun] dîn-i mübîn-i İslâmdan çıkmak ile teşbîh olunabilir [benzetilebilir] mi? Hudâ-negerde [Allah göstermesin] İslâmı terk etmek kadar...

Mûsâ Kâzım Efendi - Bu, bir teşbîhdir. Teşbîhde [benzetmede] müşebbeh [benzetilen ile] müşebbehün-bîhin [kendisine benzetilenin] `aynı olmak lâzım gelmez. Ya`nî bu, benzetmekdir.

Re'îs - (Rif`at Bey'e hitâben) Beyefendi hazretleri bir şey' buyuracaklar mı?

Rif`at Bey - İçine girmedim ki çıkayım.

Hâşim Bey - Efendim, `arz etmişdim ya! Esâsen bendeniz İttihâd ve Terakkî fırka-yı siyâsîyesinin o zamânki programını memleketin idâresi nokta-yı nazarından [görüşünden] mevcûd olan programların ehveni [en zararsızı] bulduğum için o program dâ'iresinde hareketi kabûl etmiş idim. Ve bulunduğum me'mûriyetlerin hepsinde gerek Defter-i Hâkanî Emânetinde ve gerek Posta Nezâreti'nde ve on-

dan evvel Mâlîye Nezâreti'nde birçok me'mûriyetlerde, hattâ meşrûtiyetin i`lânından evvel bulunduğum me'mûriyetlerde vazîfesini sû'-i isti`mâl etmiş olanları bilâ-merhâmeten [merhametsiz şekilde] ezmişimdir. Bu, kayden, resmen sâbitdir. Binâ'en-`aleyh öyle vazîfesini sû'-i isti`mâl etmiş olan adamları himâye etmişim, yâhûd hoş görmüşüm. Buna imkân yokdur. Ortada bir program var. Mes'ele o programı tatbîk etmekdir [uygulamaktır]. Yoksa bendeniz bir kulübde ve teşkilât-ı dâhilîyesinde hiçbir sûretle bulunmadım. Cem`iyetlerin i`lân edilmiş bir takım programları var. Memleketin idâresi hakkındaki programlar. O programlardan İttihâd ve Terâkkî fırka-yı siyâsîyesinin programını o zamânki hâle göre kendi fikrimce muvâfık [uygun] bulmuşdum. O programın sû'-i isti`mâlde bulunduğu yok ki, o program irtişâ'da bulunmuyor [rüşvet almıyor], irtikâb etmiyor [kötülük işlemiyor]. O program zulm etmiyor, o program adam öldürmüyor ki o programı beğendiğim hakkındaki kanâ`atim tezelzül etsün [sarsılsın]. Buyurduğunuz cem`iyetin me'mûrları olsa olsa cem`iyetin umûr ve teşkilât-ı dâhilîyesiyle meşgûl olanlardır. Onların bendenize bir ta`alluku [ilgisi] yok.

Re'îs - Bu i`tibârla cem`iyete intisâbınız [bağlılığınız]... ***<180Sa>***

Hâşim Bey - Programı kabûl etmek sûretiyledir.

Re'îs - Bu programa ri`âyet olunmadığı [uyulmadığı] tezâhür etdikden [ortaya çıktıktan] sonra...

Hâşim Bey - Programa ri`âyet edecek [uyacak] değil. Program nedir Paşa hazretleri? Program meb`ûsâna `â'id bir programdır. Meb`ûsân o program dâ'iresinde hareket edecekler.

Re'îs - Meb`ûsân ciheti [yönü] başka efendim, program başka. Zât-ı `âlîniz İttihâd ve Terakkî ile teşrîk-i mesâ`î [işbirliği] etdiniz mi?

Hâşim Bey - Kat`îyen ve katıbeten [kesinlikle ve asla] hiçbir zamân...

Re'îs - İttihâd ve Terakkî Cem`iyet-i münfesihasının [feshedilmiş cemiyetin] şahs-ı ma`nevîsine `atf ve isnâd olunan cerâ'im-i hamse-i âtiyeden [aşağıdaki beş suçtan] dolayı bu cem`iyeti temsîl eden Meclis-i `Umûmî ve Merkez-i `Umûmî a`zâları [üyeleri] ithâm olunuyor [suçlanıyor]. Zât-ı `âlîleri de Meclis-i `Umûmîsi a`zâ-yı tabî`îyesinden [doğal üyesinden] bulundukları için husûsât-ı mebhûsenin [bahsedilmiş olan konuların] fâ`ili olmakla mücrimiyetiniz [suçlu olduğunuz] taleb ediliyor.

Husûsât-ı hamseden [beş konudan] birisi: Burada muhâkemeleri icrâ' edilerek [yürütülerek] tahakkuk eden [meydana çıkan] Trabzon, Boğazlıyan, Yozgad cinâyâtı [cinayetleri] İttihâd ve Terakkî erkânı [ileri gelenleri] tarafından tertîb [düzenlenen] ve me'mûrîn-i hükûmetden [hükümet memurlarından] bir takımları teşrîk [ortak] edilmek sûretiyle icrâ' etdirilmiş olan tehcîr esnâsındaki taktîl [katliam] ve nehb[i] gâret ef`âl-i cinâ'îyesi [yağma va çapulculuk suçları].

İkincisi: Sadr-ı esbak [eski sadrazam] Sa`îd Halîm Paşa'nın harbin bidâyetinde [başında] yalısına Merkez-i `Umûmî a`zâlarını da`vet ederek harbin mazarratlarını [zararlarını] delâ'il-i kâfîye [yeterli deliller] ile irâ'e [gösterip] ve isbât edüb devletin bî-taraf [tarafsız] kalması içün çok çalışdığı hâlde iknâ`a muvaffak olamadığından devletin muhârebe-i `umûmîyeye iştirâka [katılmaya] mecbûr kaldığını beyân etmesi ve İttihâd ve Terâkkî murahhaslarından [delegelerinden] Rızâ' Bey'in Trabzon'da teşkil olunan [kurulan] çetelerden i`lân-i harbi beklemeksizin Rusya memâliki [memleketleri] dâhiline sevk etdiği eşhâs [şahıslar] vâsıtasıyla tecâvüzâtda [saldırılarda] bulunduğunu i`tirâf eylemesi İttihâd ve Terakkîce harbe iştirâkin [katılmanın] musammem [kesin olarak kararı verilmiş] ve mültezem [gerekli görülmüş] olduğunu göstermesi de devlet umûruna [işlerine] müdâhale edilmiş demek olacağı.

Üçüncüsü: 332 senesi kongresinde İstanbul murahhas-ı mes'ûl [delegesi] Kemâl Bey'in kırâ'at olunub [okunup] kemâl-i takdîr [tam bir beğeniyle] ile kabûl edilen i`âşe raporunda musarrahan [açıkça] beyân edildiği vechile [üzere] hükûmetin i`âşe vazîfesine doğrudan doğruya cem`iyetin vaz`-ı yed eylemesi [el koyması] ile teşkil olunan [kurulan] esnâf cem`iyetleri ve şirketleri ma`rifetleriyle ahâlînin havâyic-i zarûrîyelerini [zorunlu ihtiyaçlarını] taht-ı inhisâra [tekel altına] aldırmak ve servet-i `umûmîyeyi [halkın servetini] eşhâs-ı ma`dûdeye [sayılı şahıslara] ve birkaç esnâf hey'etlerine intikâl etdirmek [aktarmak] yüzünden milyonlarca `Osmânlıların noksân-ı tagaddîden [beslenme yetersizliğinden] yâ ma`lûl [sakat - hastalıklı] kalmalarına veyâ vefâtlarına sebebiyet verdirilmiş olması.

Dördüncüsü: Esbak [eski] Şeyhü'l-İslâm Mûsâ Kâzım Efendi hazretlerinin mehâkim-i şer`îyenin [şerîye mahkemelerinin] `Adlîye Nezâreti'ne nakli müzâkere olunduğu sırada Meclis-i A`yân'da vârid olan [sorulan] bir su'âle cevâben: Benim re'yimi [görüşümü] su'âl etmeyiniz. Bunu fırka böyle istiyor böyle olacak demiş olmaları ve esnâ-yı muhâkemede de tavzîh ve tasdîk eylemeleri [açıklamaları ve onaylamaları] fırkanın devlet umûruna [işlerine] müdâhalesinin derecesini göstermesi. ***<180Sl>***

Beşincisi: Sadr-ı esbak [eski sadrazam] Ahmed `İzzet Paşa hazretlerinin Harbîye Nezâreti'nden cem`iyetin teklîfâtına [tekliflerini] serfürû etmeyerek [dinlemeyerek] hâsıl olan [ortaya çıkan] ihtilâf [ayrılık] ve müdâhale üzerine ist`fâya mecbûr edilmiş olmalarının ifâdât-ı istintâkîyelerinden [sorgu hâkimliğindeki ifadelerinden] anlaşılması.

İşte bu ta`dâd olunan [sayılan] beş madde ve tevâtüren şâyi` [ağızdan ağıza söylenerek yayılan] davâ netâyîci [sonuçları] ile te'eyyüd eyleyen [doğruluğu ortaya çıkan] husûsât-ı sâ'ireden [diğer konulardan] umûr-u devletin [devlet işlerinin], vükelâ-yı devletin [devletin bakanlarının] re'y [görüş] ve ictihâdlarıyla [şahsî fikirleriyle] temşîyet edilmesine [yürütülmesine] meydân verilmeyerek bi'l-müdâhale [müdahaleyle] cem`iyetin âmâl ve makasidine [maksatlarına ve emellerine] göre sevk edilmiş ve netâyîc-i elîme-i hâzıra [şu anki üzücü sonuçların] vücûde getirilmiş [ortaya çıkmış] olmasına sebeb olanlar meyânında [arasında] bulunduğunuz iddi`â olunuyor. Ne diyeceksiniz?

Mûsâ Kâzım Efendi - Efendim, bu su'âl-i `âlîniz evvelce de îrâd buyuruldu [soruldu].

Re'îs - Evet, şimdi telhîs ederek [özetleyerek] tekrar soruyoruz.

Mûsâ Kâzım Efendi - Bu, şimdi evvelce îrâd olunan su'âllerin hulâsası [özeti] oluyor efendim. Onlara da cevâblar verilmişdir. Şimdi bendeniz bunu şöyle hulâsa [özet] ediyorum ki İttihâd ve Terakkî'nin Meclis-i `Umûmîsi hükûmet `aleyhinde, hükûmetin icrâ'âtı `aleyhinde kararlar vermiş ve bu kararlar tatbîk edilmiş [uygulanmıştır]. Bu yüzden de memleket harâb olmuş ve bu kararların içinde biz de bulunmuşuz. Böyle hulâsa etmek hâtırıma geliyor. Birkaç celsede de `arz etdiğim vechile [üzere] Meclis-i `Umûmînin bu gibi kararlar ittihâz etdiğine [aldığına] dâ'ir benim ma`lûmâtım [bilgim] yokdur ve bunu `aklen de [akıl olarak da] muhâl [imkânsız] görürüm. Çünki; bu kararları Meclis-i `Umûmî verecek. Bu kararlar kimin `aleyhindedir? Hükûmetin `aleyhinde. Hâl bu ki hükûmetin kendisi orada mevcûddur. Dünyâda öyle bir hükûmet tasavvur edilebilir [düşünülebilir] mi ki kendi kendisi `aleyhine bir takım kararlar versin, kendi kuvvetini kendi `aleyhinde isti`mâl etsin [kullansın]? Böyle bir hükûmet tasavvur edemiyorum [düşünemiyorum]. Meclis-i `Umûmînin a`zâ-yı mühimmesi [önemli üyeleri], hep hükûmet erkânıdır [ileri gelenleridir]. Top da ellerinde, tüfenk de ellerinde, süngü de ellerinde, bütün kuvvet ellerinde. Geri kalan a`zâ kim oluyor ki onlar hükûmetin `aleyhinde bir karar versin, hükûmetin icrâ'âtın-

a müdâhale etsin? Buna büsbütün `aklım ermiyor Paşam. Buna benim `aklım ermiyor, bir dürlü bunu `aklıma sığdıramıyorum. Sonra ikincisi, 329 senesinden 332 senesine kadar bu meclisin a`zâsı elli kişiden `ibâret idi. Böyle fenâ kararları zannederim ki elli kişi yapamaz. Elli kişi ile böyle kararlar olamaz. Olsa olsa hafî [gizli] olabilir. Farz edelim ki bir hey'et vardır, mühîn-i vatandır [vatan hainidir], hâ'in-i vatandır. Bunlar memleketde böyle bir takım icrâ'ât-ı le'îme [alçakça işler] meydâna getirmek içün bir yerde toplanıyorlar, karar veriyorlar. Ve bunu da tatbîk etdiriyorlar [uyguluyorlar]. Ve bu da nihâyet üç kişiden fazla olamaz ve böyle mühim bir cinâyeti nihâyet olsa olsa üç dört kişi müzâkere edebilir. O da birbirinden gâyet emîn, birbirine gâyet i`timâdkâr üç dört kişi. Hattâ dört kişi de olamaz, benim i`tikâdımca [inancıma göre] üç kişiden fazla olamaz. Böyle cinâyât-ı le'îmeyi [alçakça cinayetleri] îka` [yapmak] içün elli kişi toplanacak bir yere! Böyle bir cem`iyetin içerisinde `ulemâsı [alimleri], fuzalâsı [erdemli kimseleri], `askeri, şürefâ'sı [şerefli kimseleri] ya`nî her cinsden `anâsır-ı muhtelifesi [değişik unsurları] bulunacak! Böyle kararlar verilecek! Buna benim hiç `aklım ermiyor! Sonra geçende `arz etdiğim vechile [üzere] benim hâlimi *<181Sa>* görüyorsunuz, ben öyle yerlerde bulunub da uzun uzadıya münâkaşa edecek bir hâlde değilim, sonra benim ne şahsıma, ne tabi`atıma, ne ahlâkıma, ne mesleğime, ne de bulunduğum makamlara bunların kat`îyen münâsebeti olamaz. Nasıl tasavvur edebilirsiniz [düşünebilirsiniz], nasıl olabilir Paşam? Siz inanır mısınız Paşam? Bu da orada bulundu, böyle kararlar verildi; derlerse, sizin vicdânınıza havâle ediyorum, siz buna inanır mısınız? Benim şahsımdan, benim mesleğimden, benim hâlimden, ahlâkımdan böyle bir şey' umar mısınız? Zannetmem ki umasınız. Binâ'en-`aleyh ben bu gibi su'âllere ma`lûmâtım [bilgim] yokdur; tarzında cevâb vermekden başka bir şey' diyemem ve olamaz; benim ma`lûmâtım olamaz. Çünki olduğu takdîrde ben de kendime `â'id vazîfeyi elbette takdîr ederim. Yazdığım bütün âsâr [eserler] şâhiddir, neşr etdiğim [yayınladığım] âsâr meydândadır. Tenezzülen [alçak gönüllükle], lütfen onları mütâla`a buyurunuz [okuyunuz]. Ben ne kıbâlde [davranışta] bir adamımdır, ben neyi ta`kîb etmişimdir, şimdiye kadar ne meslek ta`kîb etmişimdir? Meydândadır. Ben nasıl giderim de memleketin yanmasına dâ'ir kararlar ittihâzına [alınmasına] iştirâk ederim [katılırım]? Nasıl olur? Ve başka arkadaşlar da iştirâk edemezler. Bunu muhâl [imkânsız] görüyorum. Bu, fenâlıklar olmuşdur. Şübhe yok olmuşdur, bunlar olmamış değildir. Bunların fâ`illerini pek a`lâ bulursunuz; hükûmet `âciz değildir. Fâ`illerini pek a`lâ bulur. Ve birer birer teczîye eder [cezalandırır] ve biz de bunu isteriz. Bu fâ`iller kim ise, bunlar bulunsun, bunlar teczîye edilsin [cezalandırılsın], cezâ'-yı sezâlarını [layık oldukları cezayı] bulsunlar, başka bir diyeceğim yok Paşam.

Re'îs - Zât-ı `âlîniz buyurdunuz ki meclisin erkân-ı mühimmesi [önemli adamları] vükelâdır [bakanlardır]. Diğerleri kim oluyor ki onlara muhâlefet edebilsin?

Mûsâ Kâzım Efendi - Benim mütâla`am [düşüncem] böyle...

Re'îs - Ma`lûm-u `âlîniz [biliyorsunuz ki], her vakit meclisde büyük zevât [kişiler], erkân-ı vükelâdan [bakanlar] olmaz. O meclisde diğer kabinelerde de vükelâlık etmiş a`zâ da ve sâ'ir mühimm zevât [diğer önemli kişiler] da vardır; binâ'en-`aleyh bir meclisde a`zânın [üyenin] ufağı, büyüğü olmaz, herkes re'yiden [oy'unda] müstakildir [tektir], değil mi?

Mûsâ Kâzım Efendi - Evet efendim, fakat bu meclis, hükûmetin...

Re'îs - Sonra, zât-ı `âlînizin bu gibi ma`lûmâtı [bilgisi] olmadığı kararları kabûl etmediğinizi beyân buyuruyorsunuz. Hâlbuki sizin gibi zevâtın [kişilerin] o meclise sebeb-i idhâli [girme sebebi], enzâr-

ı `umûmîyede [insanların gözünde] meclisin mukarrerâtı [kararları] nâfi` [faydalı] ve devlet ve milletin menâfi`ini [menfaatlarını] düşünür, sûretinde göstermek olduğu için –devâm buyurulsun, buyurulmasın– sizin orada bulunmanız herkesin kalbine itmînân [güven] verecek bir şekil telakkî [kabul] edilir.

Mûsâ Kâzım Efendi - Orasını bilmem, ben kendi fikrimi, ictihâdımı [şahsî görüşümü] `arz etdim.

Re'îs - Ya`nî zât-ı `âlîlerinin bu a`zâlığı kabûl buyurmaları o meclisi enzâr-ı `umûmîyede [insanların gözünde] bütün `Osmânlılar nezdinde [gözünde] tezkiye [aklama] demekdir. Şu i`tibârla bu gibi fenâlıkları haber aldıkca devâm buyurulmaması, isti`fâ buyurulması dahâ muvâfık [uygun] olacakdı.

Mûsâ Kâzım Efendi - Efendim, hiç öyle bir fenâlık işitmedim ki... ***<181Sl>*** Ben diyorum ya, öyle bir şey' müzâkere edilemez; çünki neden bahs olunacağına dâ'ir nizâmnâme-i mahsûsu [özel bir tüzük] var. Hulâsa [özetle], bu, kongre içün bir takım şey'ler ihzâr edecek gördüğümüz, bildiğimiz şey' bu. Oraya gelinib de münâsebetsiz kararlar ittihâz edilmesine [almasına], vallâhi, `aklım ermiyor.

Re'îs - Şimdi ta`dâd etdiğimiz [saydığımız] bu beş madde ile sâ'ir husûsâtdan [diğer konulardan] da cem`iyetin hükûmetin işine müdâhale etdiği ve binâ'en-`aleyh hükûmetin şekl-i kanûnîsinin [kanunun belirttiği şeklini] tagyîr olunduğu [değiştirip bozduğu] iddi`â ediliyor. Cerâ'imin [suçların] yegân yegân [teker teker] fâ`illerini aramak, bulmak başka mes'eledir. Asıl hakk-ı `âlîlerinde [haklarında] iddi`â olunan cürm [suç], şu beş maddeden ve sâ'ir husûsâtdan anlaşıldığına göre, İttihâd ve Terakkî Meclis-i `Umûmîsi ve Merkez-i `Umûmîsi a`zâları hükûmet işine müdâhale etmiş ve şekl-i hükûmeti [hükümetin yönetim şeklini] tagyîr etmiş [değiştirip bozmuş] diye vâki` olan iddi`âdır.

Mûsâ Kâzım Efendi - Doğru efendim. Ben de `arz ediyorum ki bir kerre, erkân-ı hükûmet [hükümetin ilerigelenleri] orada mevcûd bulunmuş olduğu hâlde nasıl oluyor da, bu hükûmet oraya giderek kendi `aleyhine bir takım adamlarla karar veriyor? Buna `aklım ermiyor, Paşam. `Acabâ böyle bir şey' olur mu? diye düşünüyorum. Sonra da nasıl olur, herkes deli midir? diyorum. Benim böyle şey'lerden ma`lûmâtım [bilgim] yok. Bizim, bidâyetde [başlangıçta] ara sıra gitdiğimiz vardı. Sonra râhatsızlığımız devâm etdi. Harb esnâsında, ben zannediyordum ki, Meclis-i `Umûmî hiç ictimâ` etmemiş [toplanmamış]. Sonra işitdim ki ara sıra ictimâ`etmiş. Paşam, buyurduğunuz şey'lerden benim haberim olamaz ve emîn olabilirsiniz ki ben bu gibi şey'lere lâ-kayd [kayıtsız] kalamam. Ben bütün kâ'inâta hakâyık-ı dînîyeyi [dinî gerçekleri] neşr [yaymak] ile meşgûl iken diğer tarafda ba`zı şey'ler yapılsın, ben de orada a`zâ bulunayım ve ben de orada sükût edeyim [susayım]... Böyle bir şey' olamaz.

Re'îs - (Rif`at Bey'e hitâben) Zât-ı `âlîleri ne buyuruyorsunuz?

**Rif`at Bey** - Bendenize ne ta`alluku [ilgisi] var? Bilmiyorum. Merkez-i `Umûmîde bulunmadım, Meclis-i `Umûmîde de bulunmadım, kabinede de bulunmadım.

Re'îs - (Hâşim Bey'e hitâben) Zât-ı `âlîniz?

Hâşim Bey - Efendim, bu beş maddeyi dinledim. Evvelce de `arz etdim: Bendenizin târîh-i me'mûriyetim tahattur buyurulursa [hatırlanırsa] mesâ'il-i hamsenin [beş meselenin] hiçbirinin bendenize ta`alluk eder [ilişkin] bir ciheti [yönü] görülemez, ben göremiyorum. Geçen defa`a da `arz etdim: Nâzır oldukdan sonra bir iki def`a bulundum, fırka programına müte`allik [ait] mevâddan [maddelerden] başka hiçbir şey'den bahs olunmadı.. Mevki`-i müzâkereye başka bir şey' konulmadı; zâten vuku`ât da gösteriyor ya... 333 senesi Eylül'ünden sonra memleketde ne tehcîr var, ne taktîl [katliam] var, ne de fazla mikdârda bir ihtikâr [vurgunculuk - karaborsacılık] var. Zâten ihtikâr hadd-i a`zamını [en

yüksek dereceyi] bulmuş, o ihtikârı ta`dîl edecek [düzeltecek] esbâb ve vesâ'ilin [sebeplerin ve araçların] istikmâliyle [tamamlanmasıyla] iştigâl olundu. Bendenizin bulunduğum zamân bunların hiçbiri de olmamışdı.

Re'îs - Fakat, bu mevâdd-ı hamse [beş madde] vâki` olmuş, geçmişdi.

Hâşim Bey - Evet, geçmişdi, bendeniz bulunduğum vakit olmadı.

Re'îs - İttihâd ve Terakkî'nin müdâhalesini gösteriyor.

Hâşim Bey - Bendeniz bilmiyorum, evvelce de `arz etdim. *<182Sa>*

Re'îs - Vuku`undan [gerçekleşmesinden] da haberdâr değil misiniz?

Hâşim Bey - Hayır, efendim, ne vuku`undan haberdârım, ne de biliyorum. Geçende de `arz etdim, Paşa hazretleri. İttihâd ve Terakkî Meclis-i `Umûmîsinin 330 senesi kararı mûcibince [gereğince] iki dürlü a`zâsı vardı: Bir a`zâ-yı tabî`îyesi [doğal üyesi], bir de a`zâ-yı muntahabası [seçilmiş üyesi] vardı. Bendeniz ne a`zâ-yı tabî`îyedenim, ne de a`zâ-yı muntahabadanım. A`zâ-yı tabî`îyesi Merkez-i `Umûmî a`zâsı, a`zâ-yı muntahabası da kongrenin intihâb edeceği [seçeceği] a`zâlardır. Ne kongre bendenizi a`zâlığa intihâb etmiş, dahâ doğrusu kendisine mâl etmişdir, ne de Merkez-i `Umûmî a`zâsından olmak i`tibâriyle a`zâ-yı tabî`îyedenim [doğal üyelerdenim]. Yalnız programın, nizâmnâmenin alt taraflarında bir fıkra vardır. Onda deniyor ki: "Yalnız vükelâlık [bakanlık] makamında bulunanlar o makamı muhâfaza etdikce Meclis-i `Umûmîde bulunabilirler." Şu kayıddan dolayı iki üç def`a bana da`vetnâme yazıldı, bendeniz de bir, iki defa`a icâbet etmişim [davete uymuşum]. `Arz edebiliyor muyum, efendim? Meclis-i `Umûmînin şekli de bu, Şûrâ-yı Devletce tedkîk ve kabûl edilmiş olan nizâmnâmenin Meclis-i `Umûmîye `â'id olan faslı da bu... Ve onda Meclis-i `Umûmînin vezâ'ifi [vazifeleri] de var. Ne gibi vezâ'ifle iştigâl edeceği, intihâbâta [seçimlere] müte`allik [ait] husûsâtla eyleyeceği musarrah [açık]. Hâlbuki o zamân intihâb [seçim] yok idi, olmadı. Hâl-i harb sebebiyle intihâbât yokdu. Sonra program mes'elesi var, 334 senesine yetişdirmek üzere bir program ihzârıyla [hazırlamakla] meşgûl oldu. Onu da ikmâl edemedi [tamamlayamadı].

Re'îs - Programdaki vezâ'if [vazifeler] zâhirî [görünür] bir şey'!

Hâşim Bey - Bendeniz bâtınîsini [gizlisini] hiç görmedim, Paşa hazretleri ve olamazdı. Bendeniz Mûsâ Kâzım Efendi hazretlerinin bir fikrine, bir nokta-yı nazarına [görüşüne] iştirâk ediyorum [katılıyorum] ve tasavvur edemiyorum [düşünemiyorum] ki hükûmet oraya gelsin, orada toplansın. Ve bütün mu`âmelât-ı devleti [devlet işlerini] dûş-ı mes'ûliyetine [sorumluluğunu omzuna] alsın. Orada gayr-ı resmî bir takım adamlar var, onları da oraya iştirâk etdirsin, fakat onlar, mes'ûliyetden tamâmiyle te`arrî ve teberrî etsinler [arınmış olsunlar]. Onlar, gayr-ı mes'ûl [sorumsuz] adamların istediklerini kendi mes'ûliyetleri altında icrâ' etdirsinler. Öyle budala adamlar varsa bilmem, bendeniz tasavvur edemiyorum [düşünemiyorum]. Öyle bir budala adam varsa her hâlde bendeniz değilim.

Re'îs - Fakat bu gibi husûsât [konular] mesmû` olur [duyulur] ve ba`zı vuku`ât [olaylar] da netâyicinden [sonuçlarından] olarak görülürse?

Hâşim Bey - Eğer bilseydim; o sırada bulunsa idim. O vakit düşünürdüm. Sonra bir de bendeniz dikkat ediyorum. Merkez-i `Umûmî ile Meclis-i `Umûmî, ikisinin de sonlarında bir `umûmî sıfatı var; diye bunlar berâberce gibi geliyor. Öteki başka, beriki başka, Merkez-i `Umûmî bir "büro"dur. O, dâ'imî sûretde fırka-yı siyâsîyenin [siyasi partinin] bir "büro"sudur. Murahhasları var [delegeleri],

me'mûrları var. Onlarla muhâbere eder. Mu`âmele yapar. O, dâ'imî sûretde bir "büro"dur. Öteki, Meclis-i `Umûmî, ber-şekil [önceki şekliyle], gûyâ ayda bir kerre toplanacak.

Re'îs - On beş günde bir muntazaman [düzenli olarak] ictimâ` ediyor [toplanıyor]. *<182Sb>*

Hâşim Bey - Hiç toplanmadı Paşa hazretleri. On bir aylık nezâretim zamânında beş def`a da`vetnâme aldım. Onun da ikisinde, üçünde bulundum. Onda da dediğim şey'lerden başka bir şey' müzâkere olunmadı. Ancak programın o kısmı müzâkere olundu. Çünki intihâbât [seçimler] yok ki intihâbâta mütedâ'ir [dair] müzâkere cereyân etsin. Hâl-i harb devâm ediyor. Memleketin âtîsinin [geleceğinini] ne olacağı ma`lûm [belli] değil ki dahâ esâslı sûretde programın idâre-i dâhilîye [içişlerinin idaresi], idâre-i vilâyât [vilayetlerin idaresi] hakkındaki maddelerine dâ'ir beyân mütâlâ`ât edilsin. Yalnız bir ber-şekil [önceki şekli] muhâfazası kabîlinden olmak [korunmak] üzere iki üç def`a toplandı. Ondan mâ`adâ [başka] bir şey' yapılmadı. Bu mesâ'il-i hamseye [beş maddeye] gelince, hiç onlardan haberim yok. Ve olamazdı.

**Müdde`î-i `Umûmî [savcı] Mu`âvini Reşâd Bey** - Re'îs Paşa hazretleri müsâ`ade buyurursanız bir cihetin [işin bir yönünün] tahkîkini taleb edeceğim. Mûsâ Kâzım Efendi hazretleri buyurdular ki: İttihâd ve Terakkî Cem`iyeti Meclis-i `Umûmîsinde bu sûretle koca bir milletin imhâ'sı yolunda mukarrerât [kararların] ittihâz edildiğini [alındığını] haber alsaydım tabî`î ben de böyle bir şey'e râzı olmaz ve çekilirdim. Buna benim şahsım ve mesleğim ve sıfatım kâfil ve zâmindir [kefildir]. Tabî`î biz de kendilerini böyle biliyoruz. Fakat şu vakâyi`den [olaylardan] evvel ve meşrûtiyet i`lânından sonra ilk Meclis-i Meb`ûsân'da Ahmed Rızâ' Bey'in riyâset [başkanlık] etdiği zamânda bir takım gayr-ı kanûnî [kanuna aykırı] ahvâl [durumlar] cereyân etmişdi. Orada muhâlefet eden zevâta [kişilere] söz verilmez. Ekseriyet hâsıl olmadığı [meydana gelmediği] hâlde cem`-i ârâda [oy toplamında], ekseriyet olmuşdur; diye beyân olunur. Sonra bir takım muhâlif gazete muharrirleri [yazarları] `alenen [açıkça] katl ve i`dâm etdirilir. Ahmed Samîm, Hasan Fehmî gibi. Makriköyü'nde Zekî Bey `alenen katl ve itlâf edilir [öldürülür] ve şu mahkemede onun muhâkemesi de icrâ' olunmuşdur. İşte bu gibi ef`âl-i cinâ'îyeyi [suç fiillerini] irtikâb edenlerin [işleyenlerin] şahsîyet-i ma`nevîyesine izâfetle [ilişkin olarak] bu cinâyâtın [cinayetlerin] irtikâb olunduğu [işlendiği] şu mahkeme salonunda, burada Zekî Bey'in vekîlleri tarafından uzun uzadıya serd-i mütâla`ât ve müdâfa`ât olunarak [düşüncelerini ve savunmasını söyleyerek] o cinâyetle cem`iyetin şahs-ı ma`nevîsine hücûm edildiği tabî`î gazetelerde manzûr-ı `âlîleri olmuşdur [dikkat çekmiştir]. Şu hâlde bu sûretle cem`iyetin şahsiyet-i ma`nevîsi şâ'ibedâr oldukdan sonra hâlâ o program, hâlâ cem`iyetin o mukaddes [kutsal] programı tatbîk edilecekdir [uygulayanaktır]; diye niçün cem`iyetle teşrîk-i mesâ`î [işbirliği] eylediler? Lütfen bu ciheti [yönü] biraz tenvîr buyursunlar [aydınlatsınlar].

Re'îs - Ne buyuruyorsunuz?

Mûsâ Kâzım Efendi - Evet efendim. Evvelâ Meclis-i Meb`ûsân'da cereyân eden müzâkereleri ta`kîb etmek benim hiç de vazîfem değildir. Çünki kat`îyen ve katıbeten [kesinlikle ve asla] Meclis-i Meb`ûsân'ı ta`kîb etmeyiz. Bizim vazîfemiz; oradan çıkan kanûnları müzâkere ve tedkîk ederek muvâfık [uygun] görürsek tasdîk etmek [onaylamak], muvâfık bulmazsak yâ redd etmek veyâ ta`dîlen [değiştirilerek] i`âde eylemek. Bizim vazîfemiz budur. Beyefendi zannediyorlar ki bu gibi şey'leri hakîkaten merâk eder ve ta`kîb eylerim. Hayır, zâten a`yânın vazîfesi de bu değildir. Ben Meclis-i Meb`ûsân'ın müzâkerelerini dinlemeğe pek nâdir olarak çıkarım. Ba`zı, ara sıra istîzâh olduğu [açıklama yapıldığı] za-

mânlar çıkar da yukarıdan dinlerdim. Sâ'ir <183Sa> vakitde kat`îyen Meclis-i Meb`ûsân'ın müzâkerâtını ta`kîb etmem. Niçün bî-hûde [boşuna] yere başımı ağrıtayım. Hulâsası [kısacası] bize gelecekdir. Orada lâzım gelen vazîfemizi, üzerimize `â'id olan vazîfemizi îfâ edeceğiz [yapacağız].

Re'îs - Zannederim ki îzâhı istenilen husûs bu değildir.

Müdde`î-i `Umûmî [savcı] Mu`âvini Reşâd Bey - Evet efendim.

Mûsâ Kâzım Efendi - `Arz edeceğim efendim. Bir def`a öyle dediler ya. Bu yolsuzluklar cem`iyetin şahs-ı ma`nevîsine `â'id; dediler. Bunu anladım. Buna cevâb veriyorum, diyorum ki: Bir kerre, Meclis-i Meb`ûsân'ın müzâkerâtını ta`kîb etmem. Çünki bana `â'id bir vazîfe değil. Oradan Meclis-i A`yân'a kanûnlar gelir, müzâkere yapılır. Vazîfem ne ise onu îfâ ederim; o kadar. Benim kafam o kadar şey'lere müsâ`id değildir; uğraşamam. Sonra bir takım katllerden bahs etdiler ki bunu kat`îyen [asla] kabûl etmem. Her memleketde katl olur, adam vurulur, bir yerde bir adam vurulur. `Acabâ bunu kim öldürdü? Onu bulmak hükûmete `â'iddir. Bu, hükûmete `â'id bir vazîfedir. Katili bulur, cezâ'sını verir. Falân yerde bir adam öldürmüşler. Binâ'en-`aleyh ben, bu adamın katlinden bu cem`iyetin şahs-ı ma`nevîsi mes'ûldür; iddi`âsında değilim. Bir cem`iyetin yüz binlerce efrâdı [ferdi] vardır. O yüz binlerce efrâdın içinde kim bilir ne adamlar var? Bu, bana `â'id bir vazîfe değildir. İ`tikadımca [inancıma göre] bundan dolayı da hemen şahs-ı ma`nevîye hücûm etmek doğru değildir. Çünki öyle olsa dünyâda hiçbir fırka-yı siyâsîye [siyasî parti] devâm edemez. O fırka-yı siyâsîye efrâdından birisi bir cinâyet yapdı mı bu, cinâyet yapdı; diye hepimizin çıkıb dağılması lâzım gelmez. Bu, dünyânın bir tarafında görülmüş bir şey' değildir. Binâ'en-`aleyh bu, insândır, beşerdir. Bunlar, gâyet tabî`îdir. O cinâyetin fâ`ili cezâ'sını görür ve ondan dolayı da bir mü'essesenin dağılması lâzım gelmez. Dünyâda öyle bir ka`ide [usul] yokdur. Binâ'en-`aleyh beyefendinin `afvlarına mağrûren [inanarak] kendilerine bu yolda cevâb veriyorum. Ve zannediyorum ki bu, cevâb doğrudur. Çünki falân adam bir cinâyet yapmış, o adam da o hey'ete mensûbmuş [üyeymiş], sen de o hey'ete mensûbsun, sen neye o herîfle durdun? Yine tekrar ediyorum. Eğer böyle bir hey'ete mensûb olan bir adamın îka` etdiği [işlediği] cinâyetden dolayı o hey'et efrâdının isti`fâ etmesi lâzım gelse idi dünyâda bir dâne fırka-yı siyâsîye [siyasî parti] kalmazdı. [illegible] mi olmasın. Bu, doğru bir muhâkeme değil Paşa hazretleri. Ben geçende de bi'l-münâsebe [sırası geldiğinde] `arz etdim. Ben vazîfemde kusûr etmemişimdir. Tahkîk buyurun. Senelerce makam-ı Meşîhatda [Şeyhülislâm makamında] bulundum. Meşrûtiyetin hilâfına [karşı] zerre kadar hareket etmedim. Kimseye fenâlık etmemişim; kimseye zulmüm, kimseye fenâlığım olmamışdır. Benim nazarımda muvâfık [uygun] ve muhâlif birdir, siyyândır [eşittir]. Hiçbirisi diğerine kat`îyen râcih [üstün] değildir. Binâ'en-`aleyh bundan dolayı vicdânen müsterîhim [rahatım]. Ama başka arkadaşlar vazîfesinde kusûr etmiş, bana neye `atf olunuyor? Eğer ben kendi vazîfemde kusûr etmiş olsaydım vicdânen mu`azzeb olurdum [azab duyardım]. Hattâ maddeten de cezâ'mı taleb ederdim.

Re'îs - Mahkemenin tahkîkatı hitâm [sonu]...

**Müdde`î-i `Umûmî Mu`âvini Reşâd Bey** - Müsâ`adenizle bir şey' dahâ `arz edeyim. Çünki muhâkeme hitâm [son] bulmak üzeredir. Şimdi bendeniz demek <183Sb> isteyorum ki, bu nokta hakkında kendilerinden istîzâh etmek [açıklama yapmak] istiyorum, bendeniz bir cem`iyet-i siyâsîyenin herhangi bir müntesibi [üyesi] tarafından îka` edilen [işlenen] bir cürm-ü `âdîyeden [adi suçtan] dolayı o cem-

`iyetin şahs-ı ma`nevîsi mes'ûldür. Ve efrâdı [fertleri] da o cinâyâtdan [suçlardan] şâ'ibedârdır [şüphelidir], mes'ûldür ve efrâdı da o cinâyete iştirâk eder [katılır]; demiyorum. Şimdi pek a`lâ hâtırlardadır ki Zekî Bey'in katili olmak üzere maznûnen ve müttehem [sanık ve suçlu] olarak burada muhâkemeleri icrâ' edilmiş olan adamlar Ahmed ve Nâzım, Zekî Bey'i ne tanırlar, ne de bilirlerdi. Ahmed, Siroz sancağından gelmiş, burada o cem`iyetin kuvve-i hafîyesi [gizli gücü] ma`rifetiyle Makriköyü'nde Zekî Bey'i itlâf etmişdi [öldürmüştü]. Şimdi ben kendilerinden şu cevâbı bekliyordum: Evet böyle bir kuvve-i hafîye [gizli güç] ma`rifetiyle böyle bir cinâyet-i `azîme [büyük bir cinayet] îka` edilmiş [işlenmiş] olabilir. Fakat bundan cem`iyetin şekl-i zâhirîsine [görünen şekline] ve programına merbût [bağlı] ve o cem`iyetde mukayyed [kayıtlı] bulunan eşhâs ve zevât [şahıslar ve kişiler] mes'ûl olamaz, demelerine intizâr ediyordum [bekliyorum]. Yoksa o cem`iyetin şahsiyet-i ma`nevîyesi lekedâr olmaz, binâ'en-`aleyh şahsiyet-i ma`nevîyesi lekedâr olmayınca bi't-tab` [doğal olarak] efrâdı da lekedâr olmaz; cevâbına zât-ı `âlîlerinden intizâr etmiyordum [beklemiyordum]. Bu sûretle îka` olunan [işlenen] cinâyetler o cem`iyetin kuvâ-yı hafîyesi [gizli güçleri] vâsıtasıyla idi. Bu, âşikârdır ve bi't-tab` o cem`iyetin şahsiyet-i ma`nevîyesi müttehemdir [suçludur] taht-ı ithâmdadır [zan altındadır]. Bugün bu, gayr-ı kabil-i inkârdır [reddi imkânsızdır]. Fakat o kuvâ-yı hafîyeye [gizli güçlere] kendileri mensûb mudurlar ki cem`iyetin şahsiyet-i ma`nevîyesi taht-ı ithâmda [zan altında] bulunduğunu kabûl etmiyorlar? Bu ciheti [işin yönünü] söylesinler. Çünki muhâkemenin son safhasıdır, bu ciheti tenvîr etsinler [aydınlatsınlar].

Mûsâ Kâzım Efendi - Şimdi efendim. Beyefendinin buyurdukları kendi ictihâdlarınca [şahsî görüşlerine göre] doğrudur. Bizim de verdiğimiz cevâblar bizim ictihâdımızca doğrudur. Çünki hakîkaten ben vicdânen o kanâ`atdeyim, ben yalan söyleyemem ki. Kabil [mümkün] değil. Hakîkaten vicdânen kanâ`atim odur. Hakîkaten öyle cinâyetler olur; bu, her yerde vâki` olabilir. Mes'ûliyeti de, bu cinâyetleri yapanlara `â'id olur. Binâ'en-`aleyh bundan yüzbinlerce adam lekedâr olamaz i`tikadındayım [inancındayım]. İhtimâl ki bunda hatâ ediyorum. Hatâ olur. İhtimâl ki hatâdır bu, fakat kanâ`atim budur Paşam. İhtimâl ki hatâ ediyorum.

Re'îs - Tahkîkat hitâm [son] buldu. Pencşenbe günü sabahleyin on birde müdde`î-i `umûmînin [savcının] iddi`âsını istimâ` edeceğiz [dinleyeceğiz]. Akşamüstü de müdâfa`a vekîli beyefendinin müdâfa`asını dinleriz.

Da`vâ Vekîli `Alî Haydar Bey - Müsâ`ade buyurulur mu? İddi`ânâmenin istimâ`ı [dinlenmesi] çahârşenbe olsa da pencşenbeye kadar müdâfa`anâmemizi tertîb edebilsek [düzenlesek].

Re'îs - (Müdde`î-i `Umûmî Mu`âvinine hitâben) Bu bâbdaki [konudaki] mütâla`anız [düşünceniz]?

Müdde`î-i `Umûmî [savcı] Mu`âvini Reşâd Bey - Yarın öğleden sonraya yetişdiririm.

Re'îs - Yarın üçde beyefendinin iddi`ânâmesini dinleriz. Pencşenbe günü de sâ`at birde (Da`vâ Vekîline hitâben) sizi dinleriz.

Birinci [=Beşinci] Muhâkemenin Hitâmı [sonu]

Sâ`at	Dakîka
4	05

Re'îs: **Ferîk Mustafâ Nâzım Paşa**
A`zâ: **Mîrlivâ' Zekî Paşa, Mîrlivâ' Mustafâ Paşa, Mîrlivâ' `Alî Nâzım Paşa, Mîralay Receb Ferdî Bey**
Müdde`î-i `Umûmî [savcı]: **Mu`âvinlerden Reşâd Bey**

ALTINCI MUHÂKEME*

Çahârşenbe: 25 Hazîrân

Vicâhen [yüzlerine karşı] Muhâkemeleri İcrâ' Edilen [yürütülen] Maznûnların [sanıkların] Esâmîsi [isimleri]: **Esbak** [eski] **Şeyhü'l-İslâm Mûsâ Kâzım Efendi, esbak Şeyhü'l-İslâm Es`ad Efendi, esbak** [eski] **Â`yân Re'îsi Rif`at Bey, esbak Posta ve Telgraf ve Telefon Nâzırı Hüseyin Hâşim Bey,**

Gıyâben [kendileri olmaksızın] Muhâkemeleri İcrâ' Edilen [yürütülen] Maznûnların [sanıkların] Esâmîsi [isimleri]: **Sadr-ı esbak** [eski sadrazam] **Tal`at Paşa, esbak** [eski] **Harbîye Nâzırı Enver Efendi, esbak Bahrîye Nâzırı Cemâl Efendi, esbak Ma`ârif Nâzırı Doktor Nâzım Bey, esbak Mâlîye Nâzırı Câvîd Bey, esbak Posta ve Telgraf ve Telefon Nâzırı Oskan Efendi, esbak Ticâret ve Zirâ`at Nâzırı Süleymân [El-Bûstânî] Efendi, esbak Ticâret ve Zirâ`at Nâzırı Mustafâ Şeref Bey**

(*) *Takvîm-i Vekayi*, Nr. 3594, S. 185-193; Altıncı Muhâkeme, Çahârşenbe 25 Hazîrân 1335.

Birinci Celse

Dakîka	Sâ`at
00	3

Re'îs - (Maznûnîne [sanıklara] hitâben) Buyurunuz, oturunuz. (Müdde`î-i `Umûmî [savcı] Mu`âvinine hitâben) Buyurunuz.

Müdde`î-i `Umûmî [savcı] **Mu`âvini Reşâd Bey** - İdâre-i `Örfîye [sıkıyönetimin] cârî [yürürlükte] olan mahallerde teşekkül eden [kurulan] Dîvân-ı Harb-i `Örfîler, sûret-i dâ'ime ve muttaridede [sürekli ve sıralı şekildeki] usûl ve kanûn esâslarında yürüyen mehâkim-i `adlîye [adliye mahkemeleri] makamına ka'im [geçen] ve anlara da [onlara da] usûl ve kavânîn-i `adlîye [adliye kanunları] tamâmen hâkimdir. Binâ'en-`aleyh hukûk-u `umûmîyenin muhâfız ve hâmîsi [koruyucusu] olan me'mûriyetimiz, kendisine müterettib [ait olan] vazîfe-i kanûnîyeyi [kanunî vazifeleri] lâyıkıyla îfâ' [yerine getirmek] ve efkârı `umûmîyeyi [halkı] bi-hakkın tenvîr edebilmek [hakkıyla aydınlatmak] içün vicdânına hâkim bulunan hey'et-i muhtereme-i hâkimlerine [saygı değer hakimler kuruluna] hukuk-u `umûmîye ile `alâkadâr olan mu`âmelâtın [işlemlerin] ahkam-ı kanûnîye [kanun hükümleri] ile sûret-i te'lîf ve tatbîkini [bağdaştırıp, uygulamaya] `arz edecekdir. Dört buçuk senelik, geçen harb-i meş'ûmun [uğursuz harbin] bu millet-i ma`sûma üzerinde hâsıl etdiği [meydana getirdiği] te'sîrât [etkiler] bugün efkâr-ı `umûmîye-yi milleti [milletimizi] yorgun ve durgun bir hâle getirmiş ve hey'et-i `umûmîye-i millet [milletin geneli] üzerinde bugün bu ıztırâbâtın tehvînini [azaltılmasını] ancak tevzî` ve icrâ'-yı *<185Sl>* `adâletde bulacağı [işlerin adaletle yürütülmesi ve bunun yaygınlaştırılması] ümidiyle hey'et-i celîlelerinin [yüce heyetin] icrâ'ât-ı `adâletkârânesine [adilliğine yakışır işlere] nigehbân olmakda [bekçi olmasında] bulunmuşdur. Dîvân-ı Harb-i `Örfînin i`tâ edeceği [vereceği] hükümler kat`î ve lâ-yetegayyerdir [kesin ve değişmezdir]. Elimizdeki kanûnlar bu hükümlerin kabiliyet-i istinâfîye [feshedilebilirliğinin] ve temyîzîyesi olmadığını gösteriyor. İşte bundan dolayıdır ki bu şekildeki mahkemelerin vaz`iyeti pek mühimdir [önemlidir]. Efkâr ve vicdân-ı `umûmîye-i millet [halkın vicdan ve düşünceleri] bu gibi mukarrerâtın [kararların] merci`-i tedkîki ve târîh-i `adlî [inceleme ve örnek alma makamı] ise bu hükümlerin ahlâka vâsıta-yı nakl ve teblîği [ulaştırılması için araç olarak bildirilmiş] olduğundan bu ehemmiyet [önem] fevka'l-`âde [olağanüstü] bir mâhiyet [nitelik] kesb eder [kazanır]. Da`vâ-yı hâzıra târîhî ve mu`azzam [şu an huzurunda bulunan tarihî ve büyük dava] bir hakkın ihkakı ve intâcı [yerine getirilmesi ve neticelendirilmesi] ve sinîn-i vefîreden [uzun yıllardan] beri temâdî eden [devam edegelen] silsile-i fecâyi` ve seyyi'âtın [kötülükler ve facialar zincirinin] vesîle-i hitâmı [sona ermesine sebep] olmak üzere telakkî [kabul] edildiğinden da`vâ-yı sâ'ire [diğer davalar] tarzından bu noktada dahi farklıdır. Nitekim; ahkâm ve nazariyât-ı cezâ'mız [ceza hukuku hükümleri ve bilimi], ta`yîn-i cezâ'dan [cezanın belirlenmesinden] maksûdu [kasdettiği]: Ancak "`ibret-i mü'essire" [etkileyici örneklere] ve tehzîb-i ahlâk [ahlâkı düzeltmeye] ve şahsen mutazarrır olanların [zarar verenlerden] ahz-i sârı olmak [öç almak] üzere üç esâsa hasr etmişdir [tahsis etmiştir]. Fakat bu `azametli vazîfe, bugün o esâsâtı [esasları] da değişdirmiş *<186Sa>* ve ona dördüncü bir sebeb daha ilâve etmişdir ki o da "i`tibâr ve nâmusu millînin tamâmî-i iâdesi [tam olarak iadesi]" emr-i mübeccelidir [yüce işidir].

Hâdis [meydana gelmiş] olan bu kazîye [dava] Türk mefkûresiyle [idealiyle] yetişmiş olan `Os-

mânlı milletinin harbin bütün safahât-ı elîme ve fecî`asının [üzücü safhaları ve facialarının] tevlîd eylediği [doğurduğu] ıztırâbâtı `afv ile yalnız nâsîye-i pâkine [temiz alnına] sürülmek istenilen o siyâh lekeyi izâle [yok] edecek yegâne vâsıta-yı adâletkârâneye [adalete yakışır araçlara] ilticâ etmesinin [sığınılmasının] netîce-yi mantıkîye ve tabî`îyesidir.

İşte şu ilticâ [sığınma] ve `arz-ı iftikar [alçak gönüllülük sunma] dolayısıyla Dîvân-ı Harb-i `Örfî hey'et-i kirâmı [yüce heyeti] ta`mîk-i tedkîkâtla [derinlemesine araştırmalarla] tevzî`-i `adâlet emr-i mühimminde [önemli olan adaleti dağıtma işinde] târîh-i millîmizi me'mûrîn-i `adlîye [adliye görevlisi] ise bundan başka târîh-i `adlîlerini [adliye tarihini] muvaffakıyât-ı kanûnîye [başarılı kanunlar] ile tetvîc etmek [taçlandırmak] mecbûriyetindedirler. Binâ'en-`aleyh müdde`âyât [iddialar] ve îzâhât-ı âtiyenin [aşağıdaki açıklamaların] kemâl-i ehemmiyetle [tam bir önemle] nazar-ı dikkate alınmasını bi'l-hâssa [özellikle] istirhâm [rica] ederim.

Hâkan-ı esbak [eski] Sultan Abdülhamid Han-ı sânî hazretlerinin `asrın îcâbâtıyla [gerekleriyle] te'lîf kabûl etmeyecek [uyuşmayacak] bir sûretde imtidâd eden [uzun süren] otuz üç senelik saltanatıyla her an ve safahâtında gençliğin dimağında bırakdığı te'sîrât-ı elîme [üzücü etkiler] ile `aksü'l-`ameller [zıt işler] husûle [meydana] getirerek `adetâ kendi saltanatlarına nihâyet verecek bir inkılâb-ı siyâsînin tahaddüsü [ortaya çıkmasının] esbâbını [sebeplerini] bi'z-zât istikmâl etmiş [tamamlamış] ve nihâyet izhâr olunan [meydana gelen] taleb-i `umûmîyi [halkın isteğini] lâyık olduğu ehemmiyetle [önemle] telakkî [anlayıp] ve kabûl ederek Kanûn-ı Esâsî'nin âdeten [âdet olduğu üzere] mer'iyetine [yürürlüğe girmesi] ısdâr-ı irâde [emrini] buyurmuşdur.

İstihsâl-i meşrûtiyet [meşrutiyetin ilanını gerçekleştirmek] emeliyle teşekkül etmiş [kurulmuş] olan İttihâd ve Terakkî Cem`iyeti bidâyeten [başlangıçta] pek `ulvî [yüce] bir maksad-ı vatan-perverâne [vatan sevgisine yakışır maksad] ile istihsâl-i meşrûtiyet [meşrutiyetin ilanını gerçekleştirmesi] metâlib [isteklerinde] ve harekâtında pîşvâ [önder] olmuş ve o vakte kadar bir mevki`-i ictimâ`î [toplumsal önem] sâhibi olmayan zimâmdarân-ı cem`iyetin [bu işi idare eden cemiyetin] hüsn-ü niyetine [iyi niyetine] ve hulûs ve hamiyetine [iyi niyetini ve onurunu] bütün millet kanî` ve mutma'in bulunmuş [yeterli bulmuş ve inanmış] idi. Hasta adam sıfatıyla tevsîm edilen [adlandırılan] hükûmet-i `Osmânîyenin beyne'd-düvel [devletler arası] hükümnâme-yi inhilâli [dağılması anlaşmasını] hâzırlanırken husûle [meydana] gelen bu hareket-i ahrârâne [hür olanlara yakışır hareket], İngiltere ve Fransa gibi hürriyet ve `adâletin masdar ve penâhî [kaynağı ve sığınağı] olan memleketlerde hakkımızda büyük bir teveccüh-ü `umûmî [genel bir sevgi saygı] husûlüne [meydana gelmesine] hâdım olmuşdu [hizmet etmişti]. Meşrûtiyetin akîb-i i`lânında [ilanından sonra] Rumeli'ndeki murâkabe-i ecnebîye [kontrol altında tutulan ecnebiler] ref` edildi [üzerindeki kontrol kaldırıldı]. Millet ve memleket bütün hayır-hâhlarımızın [iyilik isteyenlerimizin] nazarında [gözünde] mütebessim ve beşûş [gülümseten güzel] bir istikbâle [geleceğe] nâm-zed [aday] `add [kabul] olundu. Hâkan-ı müşârün-ileyh [adı geçen hakan] hazretleri zamânında Alman siyâsetine hâdim ve meclûb [çekilmiş ve hizmet eder] gibi farz edilen hükûmet-i `Osmânîyenin ba`demâ [bundan sonra] yalnız hür fikirli, hür düşünceli devlet ve milletlerle teşrîk-i menâfi` ve mesâ`î [menfaat ve işbirliği] edeceği şübhesiz sayıldı... Vâh esefâ [yazık] ki devlete başdan başa hâkim olan İttihâd ve Terakkî zimâmdarânı [idarecileri] bir müddet sonra seciyelerini [huylarını] değişdirerek komitecilik zihniyetiyle mutlakıyet-i idâreyi tekrar ikame ve te'sîs [kurup, devam ettirme]

emeline düşdüler. Komitacılıkla hükûmetciliğin, çetecilik ile idâre-i memleket kabiliyetinin yekdiğerinden ayrı şeyler olduğunu düşünmeyerek birincileri ikincilerin te'mînine âlet `add [kabul] etdiler. Almanya'nın en büyük müttefiki bulunan Avusturya devletinin Bosna-Hersek'in fi`ilen ve tamâmen ilhâkını [işgalini] i`lân eylemesi devletimizin tamâmiyet-i mülkîyesine [toprak bütünlüğüne], meşrûtiyet-i idâreyi kabûl etdikden sonra ri`âyet edilemeyeceğini [uyulmayacağını] göstermiş ve pek muzır [zararlı] bir sû'-i misâl [kötü örnek] teşkil ederek [oluşturarak] Bulgaristan'a da i`lân-ı istiklâl cür'etini vermiş iken evvel <*186Sb*> emirde mevki`-i sadâreti işgâl etmesi himâyet-i ma`nevîyesine ve mu`âvenetine [yardımına] pek ziyâde muhtâc olduğumuz İngiltere hükûmet-i fehîmesinin [anlayışlı hükümet] kralı tarafından sûret-i mahsusada [özel şekilde] şâyân-ı takdîr [beğeniye değer] görülen ve tavsiye edilen ve nâm-ı muhteremi [saygıdeğer ismi] târihimizde ebediyen tebcîl [saygı] ile yâd edilecek [hatırlanacak] olan Kâmil Paşa merhûmun umûr-u hükûmete [hükümet işlerine] müdâhalâta meydân vermemek istememesi üzerine cem`iyetin en büyük ve nâfiz [etkili] a`zâsından [üyesinden] bulunan İzmir vâlî-i esbakı [eski valisi] Rahmi Bey vâsıtasıyla her dürlü âdâb ve an`anât-ı millîye ve ictimâ`îye [milli ve toplumsal gelenek ve göreneklere] hilâfında [aykırı olarak] saray-ı hümâyûna giderek Hâkan-ı müşârünileyh [adı geçen hakan] hazretlerine "Kâmil Paşa'yı istemeyiz" terâne-i tafra-furûşânesiyle [diye atıp tutarak] göndermekle ve bi'l-vesîle [sebep olarak] Kâmil Paşa'yı ıskata [düşürmeye] cür'etleri, hayırhâhlarımızın [iyilik isteyenlerimizin] nazarında [gözünde] ilk ve mühim [önemli] sukût-u hayâle [hayal kırıklığına] sebebiyet verdi. Yerli ve ecnebî bütün hayır-hâhân-ı memleket [memleketin iyiliğini isteyenler] ve dûr-endîş efrâd-ı millet [endişeli olan milletin fertleri] nazarında [gözünde] millet-i `Osmânîyenin yeni bir uçuruma doğru sürüklenmekde olduğu anlaşılmağa başladı.

Bu mülk ve diyârı ecdâdının feth ve istilâsına, ecdâdının seyf-i celâdetine [yiğitlik kılıcına] medyûn [borçlu] olan ve altı yüz bu kadar senelik mu`azzam [ulu] ve şânlı bir târîhe mâlik [sahip] bir `â'ile-i necîbenin [soyu temiz olan ailenin] bi'l-irsî ve'l-istihkak [irsî ve haklı olarak] vârisi [mirasçısı] bulunan Sultan Abdülhamîd Hân-ı sânî [İkinci Abdülhamîd Hân] hazretlerinin mutlakiyet-i idâresine ancak 33 sene tahammül eden millet-i `Osmânîyeye hiçbir mâzî-i siyâsîsi [siyasî geçmişi] olmayan ve ekseriyeti [çoğunluğu] sunûf-u tabakat-ı ictimâ`îyenin [toplum sınıflarının] alt tarafına mensûb bulunan bir takım eşhâsın [şahısların] tagallüb ve tahakkümü [zorla hüküm sürmesi] şübhesiz ki uzun müddet devâm edemezdi. Bir takım ahvâl-i fevka'l-`âdenin [olağanüstü durumların], evet hâdis olan [gerçekleşen] ve ihdâs edilen [gerçekleştirilen] bir takım ahvâl-i fevka'l-`âdenin inzimâmı [katkısı] sâyesindedir ki on sene devâm eden târîh-i `Osmânîyenin en muzlim ve mü'ellem [karanlık ve üzücü] sahîfelerini [sayfalarını] işgâl edecek olan bu devr-i şe'âmetin [uğursuz devrin] hulâsa-yı vekâyi`ini [olayların özeti] maznûnîn-i müşârün-ileyhümün [adı geçen sanıkların] derecât-ı cürmîyelerinin [suça katkılarının] ta`yînine [belirlenmesinde] ta`alluk-u `azîmi [büyük ölçüde ilişiği olması] hasebiyle hulâsaten [özet olarak] `arza mecbûriyet hiss ediyorum. Kanûn-ı Esâsî'sine ri`âyetkâr [bağlı] olmayan memleket ve milletlerde ne meşrûtiyetden, ne intizâm-ı idâre ve `adâletden [idare ve adalet düzeninden] bahse hâcet [gerek] görülemez. İttihâd ve Terakkî tahrîbâtına [yıkımlarına] en evvel Kanûn-ı Esâsî'ye tecâvüzle başladı. Kanûn-ı Esâsî'ye vurulan ilk darbe ile Kâmil Paşa merhûmun ıskatından [düşmesinden] sonra teşekkül eden [kurulan] kabinelerde zimâm-ı idâreyi [idarenin kontrolünü] büsbütün kendi intihâbkerdelerinin [seçmenlerinin] eline verüb güyâ meşrûtiyeti yalnız kendileri için istihsâl [elde] etmişler

gibi câhilâne [cahile yakışır] bir sûretde mu`âmelât-ı `umûmîye-i devleti [devletin bütün işlerini] her cihetden [yönden] çığrından çıkararak, memleketin her tarafında yer yer kıyâmlar [ayaklanmalar], ihtilâller zuhûruna [ortaya çıkmasına] meydân verdiler. Mahzâ [tamamen] idâre-i seyyi'eleri ve seyyi'ât-ı idârîyeleri [kötülükleri ve kötü idareleri] netîcesi olarak zuhûra [meydana] gelen 31 Mart isyân-ı `askerîsini güyâ pâdişâh tarafından tertîb edilmiş [düzenlenmiş] gibi göstererek bütün milleti izlâl [küçük görerek] ve iğfâl ile [yanıltarak] pâdişâhın hal`i fetvâsını [tahttan indirilmesi] istihsâl [elde] etmekle bu âna kadar te`âkub eden [sürüp gelen] silsile-i mahâzîr-i siyâsîyenin [siyasî kötülükler zincirinin] en büyüğünü irtikâb etmiş [işlemiş] oldular. Bundaki maksadları da şübhe yok ki serbestî-i hareketlerine mümâna`at edebilecek [engel olabilecek] yegâne kuvveti hâ'iz [sahip] gördükleri pâdişâh-ı mağfûrun [merhûm padişahın] şahsını ortadan kaldırarak memlekete hâkim-i mutlak kesilmek idi.

Cennet-mekân Sultân Mehmed Hân-ı hâmis hazretlerinin tebe`an [uyarak] meftûr [yaratılmış] oldukları hilm ve mülâyemetlerini [uyumlu ve yumuşak huyluluğu] ve nâ-dîde [görülmemiş] ve nâ-şînîde [duyulmamış] bir tavr-ı küstâhânede [küstahça tavırla] sû'-i isti`mâl ile <187Sa> ve koskoca imparatorluğu kendi mâlikâneleri gibi mütegallibâne [zorbaca] ve mütecebbirâne [zorbalıkla] bir meslek-i `anûd [inatçı bir sistem] ittihâz ederek [kullanarak] idâre etmek istediklerini gören ve bunun netâyic ve `avâkıb-ı elîmesini [üzücü sonuçlarını] derk ve teyakkun eden [tam olarak anlayıp kavrayan] bir kısm-ı meb`ûsân Meclis-i Meb`ûsân'da hizbler [gruplar] teşkili [kurmak] ile tarîk-i muhâlefete [muhalefet yoluna] sülûke [tutmaya] mecbûr oldular. Bir tarafdan Meclis-i Meb`ûsân'da muhâlefet izhâr eden [meydana getiren] zevâta [kişilere] İttihâd ve Terakkî vükelâsı Meclis-i Millî kürsüsünde kelimât-ı galîze [terbiye dışı kelimeler] ile hakaret ve bu hakaret-i lafzîyeye [boş sözlerden oluşan hakaretlere] ba`zan bir meb`ûs-u fâzıl [erdemli mebusu] Ayastefanos istasyonundan i`tibâren tevkîf zımnında [tutuklamak niyetiyle] me'mûrîn-i hafîye [gizli memurlar] ile ta`kîb etdirerek Meclis-i Meb`ûsân binâsına iltiçâya [sığınmaya] mecbûr edecek kadar fi`ilî şekiller verilirken diğer tarafdan vesâ'it ve kuvâ-yı hafîyesi [gizli araç ve kuvvetleri] vâsıtasıyla da pâyitaht [İstanbul] sokaklarında muhâlif gazete muharrirleri [yazarları] `alenen katl ve itlâf etdiriliyor [öldürülüyor] ve bütün bu cinâyâtın [cinayetlerin] fâ`illeri mechûl [bilinmiyor], daha doğrusu erbâb-ı ibtisâra ma`lûm olan [gerçeğin farkında olanlarca bilinen] katiller mücâzâtsız [cezasız] bırakılıyordu.

Yirminci `asrın envâr-ı feyz [ilmin ışıkları] ve medeniyeti her tarafda şa`şa`a-pâş olurken [parıldarken] memâlik-i mütemeddinede [medenî memleketlerde] `âdetâ esâtîr-i hurâfât cümlesinden [aslı olmayan uydurmaların hepsinden] ma`dûd [sayılmış] olan "engizisyon" devri Türkiye'de yeniden başlamış ve her hak ve hakîkate göz kapamış mürekkeb bir cehl ve `inâd [bilgisizlik ve inatçılıktan oluşan] kitlesi memleketi uçuruma doğru sürüklemeğe başlamışdır.

Senelerce Balkanlar'da `anâsır-ı muhtelife [değişik unsurlar/milletler] arasında karakolluk vazîfesi gören ve saltanat ve hilâfet-i `Osmânîyeye derece-i sadâkat ve irtibâtları [bağlılık dereceleri], zât-ı hümâyûnları hakkında pek vehhâm [kuruntulu] olan Sultân Hamîd Han-ı sânî [İkinci Hamîd Han] hazretlerinin muhâfaza-yı hayâtlarını bile anlara [onlara] tevdî` [emanet] eylemeleri ile sâbit [ispatlanmış] olan, Arnavudluk'da ta`kîb edilen harekât-ı sakîme [yanlış hareketler], kıt`a-yı mezkûrede [zikredilmiş olan yerlerde] ihtilâl ve iğtişâş [karışıklık] zuhûruna [meydana gelmesine] sebeb olmuşdur. O vakte kadar yekdiğeriyle kardeş gibi yaşayan iki `unsur-ı İslâm arasında böyle tohum-ı fesâd [anlaş-

mazlık tohumu] atılarak mukatelâta [vuruşmaya] meydân verilmesi bu şûriş-i dâ'imîden [sürekli olan karışıklıktan] istifâde etmek isteyen Balkan devletlerinin Devlet-i `Osmânîye `aleyhine bir ittifâk-ı `askerî vücûda getirmelerine [oluşturmalarına] sebebiyet verdi. Böyle tehlike-âver [tehlikelere sebep olan] bir zamânda İttihâd ve Terakkî hükûmet ve cem`iyeti devletin hayâtını tehdîd eden düşmanlarının harekâtından bî-haber [habersiz] ve gâfil [hazırlıksız] bir hâlde Meclis-i Meb`ûsân'daki tezâhürât-ı muhâlefetkârânenin [oluşmuş olan muhalaefetin] imhâ'sıyla meşgûl olarak kürsü-i milletde efkârı [fikirleri] tenvîm edici mürettib [uyuşturacak şekilde düzenlenmiş] beyânât ve te'mînât ile dem-güzâr oluyor [vakit geçiriyor] ve huvvân [hainler] yağma `add [kabul] etdikleri tahsîsât-ı mestûreden [örtülü ödenekten] yüz binlerce liralar sarfiyle [harcayarak] gönderdikleri nâzırlarının [bakanların] muvaffakiyet telgrafnâmeleri Meclis-i Millî kürsüsünde okunurken telgraf telleri patlayan top ve bombaları ihbâr ediyor ve bundan zimâm-dârân-ı idâre [idareyi kontrolleri altında tutanlar] ma`a'l-esef [ne yazık ki] zerre kadar bir eser-i hicâb [utanma eseri] bile hiss etmiyorlardı. Meclis-i Meb`ûsân'daki muhâliflerin imhâ'sı içün neler, neler yapılmadı? Bugün hâlâ şu zavâllı milletin hayâtıyla oynamakdan hicâb etmeyenler [utanmayanlar] memleketin geçirmekde olduğu buhrânlı zamânlarda bile ihtirâsât-ı şahsîyelerini [şahsî arzularını] tatmîn içün siyâset yapmakla meşgûl olanlar, o zamânlar da kürsü-yi mu`allâ-yı riyâsetden [başkanlığın yüce kürsüsünden] muhâlifleri ezmek, muhâlefeti öldürmek içün neler yapmadı? Kanûnun meb`ûslara bahş etdiği hukûk-u mütesâvîyeyi [eşitlik hukukunu] çiğneyerek İttihâd ve Terakkî'ye mensûb [üye] meb`ûslara fazla imtiyâzlar [ayrıcalıklar] verildi. *<187SL>* Muhâliflerin söylememelerini te'mîn içün onlara söz verilmedi. Cem`-i ârâda ekseriyet [oylamada çoğunluk] hâsıl olmadığı [meydana gelmediği] hâlde "ekseriyet hâsıl olmuşdur" denilerek istediği gibi re'y toplandı. Kanûn-ı Esâsî ayaklar altında ezildi. Nihâyet büyük vatanperverin hidmet-i vatanperverânesinin [vatan sevgisine yakışır hizmetinin] mükâfâtı verildi. Hey'et-i a`yâna geçdikden sonra makam-ı riyâseti [başkanlık makamını] elde edemedikden mütevellid [doğan] bir hırs-ı pîrî [ihtiyarlığın verdiği bir hırs] ile izhâr-ı muhâlefet [muhalefet oluşturulmuş] olundu. Bununla hem eski kabâhatleri setr edilmiş [saklanmış] olacak ve hem de eski arkadaşlar bütün esrâr ve cinâyâtı [sırlarını ve cinayetlerini] ifşâ etmekden [açığa vurmaktan] mütevellid [doğan] bir tehdîd-i ma`nevîye ma`rûz bırakılarak o göz kamaştırıcı a`yân riyâseti [başkanlığı] elde edilmiş olacakdı. Şimdiye kadar, evet şimdiye kadar bir sabr-ı Eyyûbî [Hz. Eyyûb'ün sabrı] ile mütevekkil bulunan [kaderine boyun eğen] zavâllı milleti i`ğfâl etdim [aldattım], zannedenler gâfildirler. İdârî yolsuzluklarının Arnavudlar üzerinde bırakdığı te'sîrât-ı `azîmeyi [büyük etkileri] gûyâ izâle [gidermek] maksadıyla halkın makam-ı akdes-i hilâfete [hilafetin kutsal makamına] olan hürmet ve muhabbetlerinden [saygı ve sevgisinden] istifâdeye [yararlanmaya] kalkışılarak Pâdişâha Kosova'ya kadar seyâhat yapdırıldı. Birçok ef`âl-i cinâ'îyenin [cinayet fiillerinin] mürtekibleri [düzenleyenler] ta`kîbât-ı kanûnîyeden [kovuşturmadan] `afv olundu. Gûyâ Arnavudlar hakkında mevcûd münâfereti [nefret duygusunu] izâle [ortadan kaldırmak] maksadıyla kan da`vâlarının halli içün mebâliğ-i `azîme [büyük paralar] tahsîs edilmek [ödenmek] sûretiyle pek çok fedâkârlıklar ihtiyâr olundu [katlanıldı]. Her şey yapıldı, yalnız Arnavudların kalbini kazanacak bir cihet [araç] bulunamadı. Memleket an-be-an [gitgide] mütezâyid [artan] bir sür`atle uçurumların derin hufrelerine [çukurlarına] doğru yuvarlanıyordu. Artık nazar-ı cem`iyetde [toplumun gözünde] vatan, milliyet, dîn mefhûmları [idealleri], vatan-peresti [vatan düşkünlüğü] ve vatanperverlik [yurtseverlik] gibi bir takım

evsâf-ı `âliye [yüce nitelikler] hep gâye-i menfa`atkârâneleri [menfaatına düşkün olana yakışır arzula-rı] içün hep birer vâsıtadan `ibâret `add ve telakkî [kabul] olunuyordu. Merkez ve vilâyâtın idâre-i `umûmîyesi [genel idaresi] o kadar teşevvüşe [karışıklığa] uğramış ve siyâset-i `umûmîye-i devlet [devletin genel siyaseti] o derece hatara [tehlikelere] ma`rûz kalmışdır ki İttihâd ve Terakkî hükûmetinin mevki`-i iktidârda [iktidar makamında] kalması devletin büsbütün izmihlâline [yok olmasına] sebebiyet vereceğini anlayan meb`ûslar, grub grub fırkadan ayrılarak nihâyet kendileri Meclis-i Meb`ûsân'da hizb-i kalîl [azınlık] derecesine inmişlerdir. İşte bu sırada devletin başındaki gavâ'il-i `azîmi [büyük dertleri] kâfî gelmiyormuş gibi bir de yeniden intihâb [seçim] gâ'ile-i `azîmesi [büyük derdini] ihdâs etmekden [meydan getirmekten] çekinmeyerek emellerine muvâfık [uygun] re'y verecek meb`ûs ta`yîn etdirmek içün meclisi fesh etdirdiler. İkinci def`a icrâ' olunan [yapılan] intihâbâtda [seçimlerde] milletin ne dereceye kadar sâhib-i re'y [oy sahibi] olduğu ve kimlerin meb`ûs intihâb edildiği [seçildiği] cümlece ma`lûmdur [herkes tarafından bilinmektedir]. Ma`a-mâfîh [bununla beraber] siyâset tasavvur olunamaz [düşünülemez] bir şekilde sakîm [yanlış] bir mecrâya [yola] girdiğinden hükûmet hiçbir zamân ârâ-yı `umûmîye-i milleti [milletin genel oyunu] temsîl etmeyen bu meclisi feshe mecbûr oldu. O vakitler Balkan harbi bitmiş düşman Çatalca'ya kadar gelmiş, mütâreke şartlarının tesbîtine çalışılıyordu. Devletin bir tâli`i [kaderi] netîcesi olacak ki muhâsımlar [düşmanlar] arasına giren nifâkdan [bozukluktan] bi'l-istifâde [istifade ederek] tekrar Edirne'ye kadar gidilebilmiş, fakat pek büyük fâ'ide [fayda] te'mîni kabil [mümkün] olan bu sâhada dahi pek mahdûd [sınırlı] bir muvaffakiyet ile kalmışlardır. Bu ahvâle [durumlardan] takaddüm eden [önceki] günlerden 328 senesi Kanûn-ı sânîsinin [Ocak'ının] onuncu günü tarafdârânı [taraftarları] ile müsellahan [silahlı olarak] Bâb-ı `âlî'yi basarak Harbîye Nâzırı Nâzım Paşa ile yâverini ve Bâb-ı `âlî ser-komiserini [başkomiserini] katl ve hey'et-i vükelâyı [bakanlar kurulunu] mevki`lerinde habs ile kendilerinden vücûde getirdikleri [oluşturdukları] bir hey'et-i vükelâ [bakanlar kurulu] ikame ederek [oluşturarak] idâre-i <188Sa> hükûmeti zabt ve gasb etdiler. Meşrûtî bir memleketde bu Bâb-ı `âlî baskınına verilecek en hafîf ta`bîr şekavetdir [eşkiyalıktır]. Hattâ kendileri o kadar cür'etkârâne bir tavr-ı şekavet almışlardır [eşkiyaca tavır takınmışlardır] ki baskını müte`âkib [ardından] adamlarından biri, Polis Müdîri `Azmî Bey doğru Polis Müdîriyetine gidiyor ve diğeri de Beyoğlu Mutasarrıflığı makamına gidiyor ve der-hâl o makamları işgâl ile işe başlıyor ve `ale'l-usûl [usul olduğu üzere] bir irâde-i senîye [padişah emrini] istihsâline [çıkarmaya] bile lüzûm görülmüyor. Kanûn-ı Esâsî, hukûk-ı saltanat, hukûk-ı şahsîye ve millîye hep, hep lafz-ı bî-ma`nâ hükmünde [anlamsız] kalmışdı. Bi'l-hâssa [özellikle] o baskın gününden i`tibâren İttihâd ve Terakkî'nin hiçbir vech-i meşrû`iyeti [meşruiyet üslubu] kalmamış, mevcûdiyeti bütün ef`âl [fiiller] ve harekâtı gayr-ı meşrû` bir eser-i şekavet [eşkiyalık] şekline munkalib [dönüşmüş] olmuşdu. Şekavetle [eşkiyalıkla] başlayan, şekavetle devâm eden bu hizb-i kalîl [azınlık] eshâb-ı şekaveti [eşkiyalık yapanları] cezâ'dan kurtarmak içün siyâsî `afv-ı `umûmîler [genel af] i`lân ediyordu.

Dünyânın her tarafında ve bütün `ulemâ-yı hukûk nezdinde [hukuk bilginleri gözünde] ta`ayyün etmiş [belirmiş] ve kabûl olunmuşdur ki siyâsî cerâ'im [suçlar] ancak bir maksad-ı siyâsî ile icrâ' olunan [işlenen] cerâ'imdir [suçlardır]. Bir memleketde mutlakiyeti izâle [yok etmek] ile yerine meşrûtî veyâ cumhûrî bir idâre ikame [oluşturmak] veyâ bunun `aksi içün irtikâb edilen [işlenen] bir cürm [suç], bir cürm-ü siyâsîdir. Yoksa vükelâlığı [bakanlığı] elde etmek içün Bâb-ı `âlî'yi basmakda bir vech-i si-

yâsî tasavvuru [siyasi şekil düşünmek] imkânı yokdur. İşte bu sûretle cinâyât-ı `âdîye [adî cinayetlerin] eshâbı [sahipleri] olan efrâd ve mensûbîn-i cem`iyet [cemiyet üyesi fertler] bu `afv-ı `umûmîden [genel aftan] istifâde etdirilmek istenilmiş ve o yolda mu`âmeleler [işlemler] îfâ' edilmiş [yapılmış] olmasına rağmen Mahmûd Şevket Paşa'nın katlinden sonra siyâsetlerine muhâlif gördükleri birçok zevât [kişiler] hakkında "eski muhâliflerdendir" denilerek yine ta`kîbâtda [kovuşturmada] bulunmaları, memleketi kanûn nâmına herc ü merc [altüst] etmekde idi. Mahmûd Şevket Paşa'nın katli kendileri için muhâlifleri imhâ'ya meş'ûm [uğursuz] bir vesîle [sebep] oldu. Vücûdunu [varlığını], kendilerine yakından ve uzakdan muzır [zararlı] gördükleri zevâtı [kişileri] bu katlde medhal-dâr [parmağı var] görerek ve göstererek ve cümlesini [hepsini] dar ağacına çekmek sûretiyle hem mevcûdları imhâ', hem de âtiyen [gelecekteki] muhâlefet imkânını izâleye [yok etmeye] çalışmışlardır. İşte bu vechile [şekille] ve derin bir kin ve ihtirâs ile dâhildeki muhâlefetleri imhâ'ya çalışan İttihâd ve Terakkî hükûmet ve cem`iyeti hâricde cereyân eden hâdisât-ı siyâsîyeden [siyasî olaylardan] tamâmen bî-haber [habersiz] bir hâlde icrâ'-yı hükûmet ederken Harb-i `Umûmî'yi intâc [sona erdirme] ahvâl [durumu] hiss edilmeğe başlanılmışdı. Memleket ve hükûmet idâresinde İttihâd ve Terakkî hükûmet ve cem`iyeti mensûblarının `irfân-ı siyâsîden [siyaset ilminden] o derecede mahrûm, idrâkât-ı siyâsîyeden [siyasî anlayıştan] o derecede gâfil [habersiz] idiler ki haka'yık [gerçekleri] ve hâdisâtı [olayları] ihâta edemeyen [kavramayan] bir hey'et-i hükûmet, Almanya ile Fransa arasında tekevvün edecek [meydana gelecek] bir harbin dâ'ire-i şümûlü [dairesinin] ne derece tevessü` edeceğini [genişleyeceğini] ve `âkıbetin neye müncerr olacağını [varacağını] teferrüs edememekden [sezememekten] mütevellid [doğan] cehl-i siyâsî [siyasî bilgisizliğin] sevkiyle devletin istihdâf [hedef] edeceği gâyeyi ta`yîn edemediler [belirleyemediler]. Girdikleri cidâl-i `azîmde [büyük savaşta] üzerlerine alacakları külfetlerin derecesine göre menâfi`-i `azîme [büyük menfaatları] te'mîn etmeksizin ve `ale'l-husûs [hele] i`âde-yi meşrûtiyetden sonra devlet ve milletin uğradığı sademât-ı dâhilîye ve hâricîye [ansızın gelen iç ve dış belalar] üzerine artık yeni bir `ârıza ile mevcûdiyetini sarsacak şedâ'ide [sıkıntılara] karşı kuvve-i mukavemeti [direnme kuvveti] kalmadığını te'emmül etmeksizin [düşünmeksizin] milletin böyle seneler sürecek bir kıtâl-i ***<188Sl>*** `umûmîye [umumî savaşa] sevk edilmiş olması bütün memleket ve millet için pek iz`ânsız [akılsız] fecâyi`in [faciaların] vuku`una [gerçekleşmesine] sebeb oldu.

Re'îs Paşa hazretleri, bu noktada biraz tevakkuf etmek [durmak] ve pek `umûmî bir ta`bîr ile olmak üzere söylediğim bu fecâyi`in [faciaların] nelerden `ibâret olduğunu –velev muhtasaran olsun [kısaca da olsa]– şerh etmek [açıklamak] îcâb eder [gerekir]. Bu fecâyi`den maksadım harb cebhelerinde düşman kurşunuyla şehîd olan evlâd-ı vatan değildir. Harbe girdikden sonra, esnâ-yı muhârebede elbette telefât [can kaybı] vuku` bulacakdır [olacaktır]. Sebebsiz ve vakitsiz olarak girilen ve hattâ elde mevcûd vesâ'ike [belgelere] nazaran girilmesine hiçbir lüzûm olmayan bu meş'ûm [uğursuz] harbe duhûldan [girdikten] sonra `Osmânlı teba`ası [uyrukları] hakkında icrâ' olunan fecâyi`den [facialardan] bahs etmek isterim. Teba`a-yı `Osmânîyeden bulunan `Arablar hakkında revâ [uygun] görülen mu`âmelât-ı i`tisâfkârâne [sapıkça işler] tüyleri ürperdecek derecede müdhişdir [korkunçtur]. Bahrîye Nâzır-ı esbakı [Eski Bahriye Nâzırı] olub o sırada Dördüncü Ordu Kumandanı bulunan Cemâl Bey `âlîyed(e) teşkil etdiği [kurduğu] bir Dîvân-ı Harb-i `Örfîde bir takım bî-çâregânı [zavallıları] istinâdât-ı vâhîye [boş dayanaklar] ile katl ve itlâf etdirmişdir [öldürülmüştür]. Dördüncü Ordu Kumandanı, mü-

rettibi [düzenleyicisi] bulunduğu sâ'ir cinâyât-ı `azîme [diğer büyük cinayetler] gibi keşke (kâşki) bu bî-çâregânı [zavallıları] da doğrudan doğruya re'y-i hoduyla [kendi oyuyla] katl ve itlâf etdirseydi [öldürseydi]... Bu sûretle yapılan mezâlim, hiç olmazsa, `adâletle istihzâ'yı tazammun etmezdi [alay etmeyi içermezdi]. Hâlbuki mahkeme tarzında bir hey'et-i cânîye teşkil ederek [oluşturarak] herhangi bir sebeb ve arzû sevkiyle evvelce verilen bir karar üzerine bî-günâhları [günahsızları] mahkûm etmek insâniyetin mâbihi'l-kıvâmı [dayanağı] olan tatbîk-i `adâlet [adaletin uygulanması] kazîyesini [davasını] tezyîf etmek [zayıflatmak] demekdir ki artık `ismet-i kanûn ve `adâleti [saf ve temiz olan kanun ve adaleti] bu derece lekelemek bir cem`iyetin en büyük izmihlâlidir [yok olma sebebidir]. `Arabların o târîhden evvel teşkil etdikleri [kurdukları] bir takım cem`iyetler de ba`zı âmâl-i istiklâlkârâne perverde edilmiş [bağımsızlık emellerini beslemiş] olduğu ser-rişte edilerek [gözönünde tutularak] teşkil etdiği [kurduğu] Dîvân-ı Harb-i `Örfîden o cem`iyetlerin a`zâsından ba`zılarının i`dâmlarını, kararlarını istihsâl etmişdir [çıkarmıştır]. Bunun bir hakîkat-i kat`îye [kesin gerçek] olduğu farz ve kabûl olunsa bile, ya`nî `Arabların böyle âmâl-i istiklâlkârâne perverde etdikleri [bağımsızlık emellerini besledikleri] bir hakîkat-i mahza [katıksız gerçek] olmak üzere kabûl edilmiş olsa dahi, ricâl-ı `Arabın [Arap devlet adamlarının] Paris'de `akd etdikleri [kararlaştırdıkları] mü'temerden [kongreden] sonra o cem`iyetlerin a`zâ-yı nâfizesinden [iyi niyetli üyelerinden] bulunan `Abdü'l-hamîd Zohrâvî Efendi a`yân a`zâlığına, evvelce Şam meb`ûsu olub sonra Meclis-i Meb`ûsân'ın feshi üzerine ikinci meb`ûsân intihâbâtında [seçimlerinde] meb`ûs olmayan Şükrü El`aslî Efendi mülkîye müfettişliğine ve `Abdu'l-vahâb İngilizî ve yine ba`zıları da devlet me'mûriyetlerine ta`yîn ve idhâl edilerek [alınarak] hükûmet ile beynlerindeki [aralarındaki] nifâk [bozukluk] hemân zevâl [son] bulmuş bir hâlde olduğu ve `ale'l-husûs [hele] Harb-i `Umûmîye dâhil oldukdan sonra `Arablarla mes'ele ihdâs etmekden [ortaya çıkarmaktan] tamâmen tevakki olunarak [sakınarak] onların mu`âvenetlerine [yardımlarına] mürâca`atla kendilerinden istifâde etmek [yararlanmak] derece-i vücûbda bulunduğu [gereklilik derecesine ulaştığı] hâlde bu hareket-i `âkılâne ve mütebassırânenin [akıllıca ve iyice düşünerek yapılan hareketin] tamâmen `aksi ihtiyâr edilmiş [seçilmiş] ve bütün `Arabların rencîde-i kulûbuna [kalplerinin kırılmasına] sebebiyet verildikden mâ`adâ [başka] etrâfa hafv [korku] ve dehşet ilka olunarak [yayılarak] daha pek çok mezâlim irtikâb olunmuş [işlenmiş] ve ezcümle [özetle-bununla beraber] senelerce oralarda mütemekkin [yerleşmiş] bulunan `Arablar cebren [zorla] mahall-i âhere [başka yerlere] sevk ve bu sûretle birçok bî-çâregânın [zavallıların] helâkına sebebiyet verilmişdir. Bu fecâyi`in [facialarının] bir kısmının cânlı bir şâhidi olmak üzere `âlîye [yüce] Dîvân-ı Harb-i *<189Sa>* `Örfîsinde rü'yet olunan [görülen] mes'ele-i siyâsîye hakkında izâhât nâmı altında mûmâ-ileyh [adı geçen] Cemâl Bey tarafından neşr edilmiş [yayınlanmış] olan şu kitâbı Dîvân-ı `âlîyelerine takdîm ediyorum [sunuyorum].

Ermenilere gelince, bu mes'elenin esbâb-ı evvelîye [öncelikli sebepleri] ve safahât-ı mütekaddimesi [geçmiş safhaları] tedkîk olunmadıkca [incelenmedikçe] hakkında bir hükm-i sahîh [gerçek karar] vermek doğru olamaz. Ve binâ'en-`aleyh biraz mâzîye ircâ`-ı nazar etmek [bakmak] ve mes'eleyi o sûretle tedkîk ve tetebbu` etmek [etraflıca incelemek] îcâb eder [gerekir]. İlk temenniyât-i tehdîdkârânesini [tehdit edercesine olan isteklerini] "Berlin" Kongresi'nde ...hâr eden Ermeni cemâ`ati Fransa inkılâb-ı kebîrinin [büyük devriminin] tehyîc etdiği [coşturduğu] akvâm-ı [sâ'ir]esine [diğer kavimlerine] evvelâ, fikren ve imlâ'en, bi'l-âhere [daha sonra] dahi fi`ilen iştirâk [işbirliği] eylemişdir... Mora şibh-i

cezîresindeki [yarımadasındaki] `isyân ile ibtidâ' eden [başlayan] ihtilâllerle inkılâblara [Er]meniler uzâkdan seyirci kalmakla iktifâ etmediler [yetinmediler]; her tarafda bi'l-hâssa [özellikle] "Venedik'deki Mehitarist" mektebi ile şu`âbâtında [şubelerinde] Ermenilere bir fikr-i millî [okunamadı] ediliyor ve bu fikir her vâsıta ile ta`ammüm ve tenmiye olunuyordu [artırılıyor ve yayılıyordu]. Fikr-i âlîyi [yüce fikri] hiçbir vicdân takbîh edemez [çirkin göremez]. Cem`iyetlerin köhne vesâ'it-i müdâfa`asıyla [korunma araçlarıyla] [mill]etleri iskat ve râm etmek [razı edip, boyun eğdirmek] artık kabil [mümkün] değildir. Fakat Ermeniler istiklâl [a]rkasında koşarken düşünmek istemediler ki Memâlik-i `Osmânîye'nin hiçbir [ye]rinde ekseriyeti [çoğunluğu] teşkil edemezler [oluşturamazlar] ve her yerde `anâsır-ı İslâmîye nüfûsuna karşı [da]ha za`îf [zayıf], daha dûn [az] bir nüfûsa sâhibdirler. İşte bu mâni`a-yı tabî`îyeyi [doğal engeli] gayr-ı tabî`î [doğal olmayan] bir vâsıta ile izâle [yok] etmek teşebbüsünde [girişiminde] bulundular. İşte bu maksadla Memâlik-i `Osmânîye'nin ba`zı taraflarında, ötesinde berisinde iğtişâşlar [karışıklıklar] îka` ederek [çıkararak] [A]vrupa'nın müdâhalesini da`vet ve bu sûretle maksad-ı millîye te'mîn-i müzâheret eylemek [ortaya çıkmasını sağlamak] programlarının esâs ve rûhu oldu. Hâkan-ı esbak [eski hakan] hazretlerinin zamân-ı saltanatlarında Bâb-ı `Âlî'yi ve Galata'daki Bank-ı `Osmânî'yi basan, pâyitaht [İstanbul] sokaklarından Van vilâyetinin en kuytu [tenha], en izbe yerlerine kadar kanlı ihtilâller çıkaran, selâmlık resm-i `âlîsinde [yüce töreninde] pâdişâha icra edilmek [yapılmak] istenilen sû'-i kasd ile birçok bî-günâhın [günahsızın] kanına giren Ermeniler hakkı ve muhâlâtı [olmayacak] cinâyetlerle pâ-mâl [ayaklar altına almak] ve ref` etmek [kaldırmak] sûretiyle ta`kîb-i maksad etmek [maksatlarını izlemek] fikrinde bulunduklarını fi`ilen gösterdiler. Hâkan-ı esbak [eski hakan] hazretlerinin zamân-ı saltanatlarını en ziyâde Ermeni mesâ'iliyle [meseleleriyle] şâ'ibedâr [şüpheli] göstermek isteyenlerin ve bu husûsda [konuda] milletimizi lekelemek haksızlığında bulunanların zehâbını [yanlış düşüncelerini] tashîh [düzeltmek] için bu mes'elenin meşîme-yi tahaddüsünden [ilk ortaya çıktığı andan] zamânımıza kadar olan safahât ve eşkâlini tedkîk ve irâ'e etmek [safhalarını incelemek ve şeklini belirlemek] îcâb eder.

Meşrûtiyetin dokuzuncu ayında ser-zede-yi zuhûr [baş göstermiş] olan Adana hâdisesi de Ermenilerin teheyyücât-ı ifrâtkârânelerinden [aşırıya kaçan coşkularından] neş'et etmiş [kaynaklanmış] bir vak`a-yı fecî`adır [korkunç olaydır].

Harb-i `Umûmînin tahaddüsü [ortaya çıkması] üzerine maktûl [katledilmiş] olduğu henüz mechûl olan [bilinmeyen] Rusya Çarı'nın da`vet ve teşvîkine kapılan Ermeniler evvelen çete hâlinde Van ve Bitlis vilâyetlerinde iğtişâş [karışıklık] hâzırlıklarına başlamışlardır. Hükûmet-i `Osmânîye'nin harbe duhûlünden [girmesinden] sonra hükûmeti dâhilen [içeriden] îka` olunacak [yapılacak] iğtişâşât [karışıklıklar] ile işgâl ve harekât-ı `askerîyeyi teşvîş [karıştırmak] maksadıyla Çarlığın resmî beyânnâmeleriyle hükûmet-i metbû`ları [bağlı oldukları hükümet] `aleyhine `isyâna teşvîk olunan Ermenilerden bir kısm-ı mühimmi [önemli bölümü] silâhlarıyla firâr ederek Rus ordusuna <189Sl> iltihâk etdikleri [katıldıkları] gibi dâhilde kalanlar da zamânında alınan fotoğrafilerle tesbît olunduğu [belirlendiği] vechile [üzere] evvelce ihzâr etmiş [hazırlamış] bulundukları esliha-yı nâriye [ateşli silahlar] ve mevâdd-ı infilâkîyenin [patlayıcı maddelerin] isti`mâli [kullanılması] sırası gelmiş kanâ`atiyle yer yer ihtilâl emârelerini göstermeğe ve ahâlî-i İslâmîyeyi i`tisâfkârâne [yoldan çıkmışlara yakışır] bir sûretde heder ve itlâfa [öldürmeye] başlamışlardır. Bi'l-âhare [daha sonra] muntazam [düzenli] kuvvetler ve fır-

kalar teşkil ederek [kurarak] Ordu-yu Hümâyûnu arkadan tehdîd etdikleri gibi Basdırmacıyan, Vahan Papasyan, Arşak, Nazret ve emsâli [benzeri] ihtilâlcilerin çeteleri hem `askerimizle muhârebe ve hem de Van, Bitlis ve Erzurum vilâyetlerinde kadın, çocuk, ihtiyâr bilâ-istisnâ' [ayırmaksızın - istisnasız] yüz binlerce nüfûs-ı İslâmîyeyi bilâ-rahm ve insâf [acıkmaksızın ve insafsızca] katl-i `âmm etmişlerdir. Ve Ermeni komitelerinin Ermeni milletine gönderdikleri ta`mîmnâmelerde [genelgelerde] artık bir Ermenistan'ın teşekkülü [kurulması] ân-ı mes`ûdîyenin [mutluluk zamanının] hulûl etdiği [gelip çattığı] zikr olunarak cümlesi [hepsi] fedâkârlığa da`vet olunmuşlardır. Bunlara `â'id vesâ'ik-i resmîye [resmî belgeler] ki –içlerinde bî-taraf [tarafsız] ve hâ'iz-i vüsûk [güvenilir] birçok ecânibin [yabancıların] raporları da mevcûddur– Bâb-ı `Âlî'nin ve Harbîye Nezâreti'nin hazâ'in-i evrâkında [evrak hazinesinde] mevcûd olduğu gibi bu fecâyi`i [faciaları] gösterir sinema filmleri de ahz olunmuşdur [alınmıştır]. İşte bu vechile [şekilde] Ordu-yu Hümâyûnun arkadan tehdîdi üzerine ordu kumandanlarına cebhe arkasındaki ahâlînin münferiden [tek tek] veyâ müctemi`an [toplu olarak] içeri taraflara teb`îdine [sürülmesine] salâhiyet [yetki] veren Tehcîr Kanûnu'nun tanzîmine [düzenlenmesine] mecbûriyet hâsıl olmuşdur [ortaya çıkmıştır]. Bu kanûnun esnâ-yı tatbîkinde [uygulanması sırasında] Ermenilerin daha evvel İslâmlar hakkındaki ta`addiyâtına [saldırılarına] ve `ale'l-husûs [hele] `Osmânlı ülkesini parçalamak ârzûsu gibi bu günki mevcûdiyet-i millîyeleri, `asırlardan beri mazhar [kaynağı] oldukları müsâ`adâtın [yardımların] en bâriz şeklini göstermekde iken hilâf-ı sadâkat [bağlılığın aksine] devletin en buhrânlı zamânında mevcûdiyetine kasd etmelerinden mütehassıl [meydana gelen] te'essür [üzücü etki] ile mezkûr [zikredilmiş olan] Tehcîr Kanûnu'nun sûret-i tatbîki [uygulama şekli] sû'-i isti`mâl edilerek `âdetâ hükûmet-i `Osmânîyeyi kendi teba`asından intikâm alır gibi bir vaz`iyetde göstererek medenî bir devlete yakışmayacak ve ancak ferdlerin ve hattâ basît fikirli adamların göstereceği za`f [zayıflık] ile hasmâne [düşmanca] mu`âmeleler [işlemler] icrâ'sını [yürütülmesini] tasvîb [onaylama] siyâsetine tevessül kılınmışdır [sarılmıştır]. Hâl bu ki hükûmetlerin teba`asına karşı her dürlü hissiyât-ı intikâm-perverâneden [intikamı besleyenlere yakışır hislerden] mütecerrid [soyutlanmış] olarak tedâbîr icrâ'sı [önlemler almak] iktizâ-yı hikmet ve siyâset [siyasetin gereği] iken bunların ferdî hissiyâta [hislere] kapılarak nüfûz-u resmîlerini [resmî makamlarının itibarı], şahsî mefkûreleri [şahsî idealleri] uğrunda isti`mâl [kullanmak] ile cebhe-yi harbe ba`îd [uzak] olan vilâyetlerde dahi tehcîre kıyâm [kalkışarak] ve bu sırada bir takım fecâyi` [facialar] ve mezâlim îka` edilmiş [yapılmış] olması işte bugün ma`a'l-esef [ne yazık ki] hükûmet-i `Osmânîyeyi `âlem-i medeniyete karşı muhtâc-ı müdâfa`a bir mevki`e düşürmüşdür. İttihâd ve Terakkî'nin bidâyet-i meşrûtiyetde [meşrutiyetin başlangıcında] dâhilî ve hâricî o kadar müsâ`id bir muhîte [çevreye] rağmen memleketi bir şeh-râh-ı refâh ve sa`âdete [mutluluğun ve rahatlığın yoluna] sevk edeceğine tamâmen ma`kûs [uğursuz] bir uçuruma sürüklemesi ve ilk fırsatın fevti [kaçırılması] üzerine mütenebbih [uyanık] olması lâzım gelirken her hareket-i câhilânelerinin [cahile yakışır hareketlerinin] cezâ'sız kaldığını gören bu zevât [kişiler] târîh-i milelde [milletlerin tarihinde] bir misli daha görülmemiş ve binlerce `asırlar bir daha elde edilmesi gayr-ı kabil [imkânsız] bulunmuş olan Harb-i `umûmî fırsatını kaçırmışlardır. Avrupa'da zuhûrunu [ortaya çıkmasını] şübhesiz târîh-i medeniyetin la`netlerle yâd edeceği bu `umûmî bâdirenin [felaketin] zuhûr ve tahakkukundan [ortaya çıkması ve anlaşılmasından] sonra hükûmet-i `Osmânîye müstakîm [doğru] ve menâfi`-i mülk ve millete [milletin ve vatanın menfaatlarına] muvâfık [uygun] bir meslek [yol] ihtiyâr etseydi [se-

çilseydi] bugün memleketi <*190Sa*> başdan başa istilâ eden elvâh-ı felâket-i fecâ`ata [yürekler acısı felaket tablolarına] mukabil [karşın] mülk-ü `Osmânî [Osmanlı toprakları] reşk-âver-i cinân [cenneti kıskandıran] bir hâl-i sa`âdetde bulunacak ve harbin ve hastalığın ve envâ`-ı mesâ'ibin [çeşitli felaketlerin] aramızdan alub götürmesiyle artık tütmeyen ve ba`demâ [bundan sonra] da tütmeyecek olan ocakların etrâfında bugün `ademe [yokluğa] karışmış üç milyon efrâd-ı millet müctemi` [toplanmış] bulunacakdı. Bir edîb-i mu`azzamımızın [büyük yazarımızın-edebiyatçımızın] gazetesinde yazdığı gibi gençliğin hulyâ ve rü'yâlarına uzun seneler karışmış olan meşrûtiyet bizim içün ne kadar iğfâlkâr [aldatıcı] ve ne kadar mühlik [öldürücü] oldu! Bize âb-ı hayâtı [hayat suyunu] câm-ı mesmûm [zehirli kadeh] ile sundular. Vazîfe-i murâkabeyi [denetleme vazifesini] ifâya [yapmaya] me'mûr olan meb`ûslar ve a`yân kabinelerin şaşkın ve miskîn [beceriksiz] birer hâdim-i ihtirâsı [şahsî isteklerinin hizmetçisi] oldular. İçlerinde hüsn-ü niyet [iyi niyet] ve hulûs-u hamîyet [milli onur] eshâbı [sahipleri] yok değildi. Fakat bunların en fedâkârları göz önünde haşr ü neşr olan [uğraşıp duran] sû'-i harekât ve mesâvîye [kötü ve fena hareketlere] karşı sükût etmekden [susmaktan] ziyâde bir eser-i gayret ve hamîyet göstermediler. Mi`raz-ı hâcetde [sözün gizliliği gerektiğinde] sükût beyân olduğu gibi huzûr-u vazîfede hareketsizlik de hamîyetsizlik ve sû'-i isti`mâldir. Itmâ` edilerek [kışkırtarak] susdurulan bir meb`ûsun haysiyeti ile, tehdîd olunan sesi boğazına tıkışdırılmış olan bir millet vekîlinin nâmusu `aynı dereke-yi pestî [en aşağı alçaklık] içinde çırpınır, vilâyetler biribirini ta`kîben düşman eline geçerken ve ordu zâbıtân [subayları] ve efrâdını [erlerini], hem de yüzde seksen nisbetinde [oranında], şehîd verdikden sonra yine birbirini ta`kîben erirken meb`ûslarımız alkışladılar, alkışladılar. Kanûn-ı Esâsî'nin değil, artık hiçbir kanûnun câ-yı kabûl [kabul edilir yanı] ve i`tibârı kalmayan Memâlik-i `Osmânîye'de cem`iyet hâl-i harbin tevlîd etdiği [doğurduğu] vaz`iyet ve vesâ'itden [sebeplerden] de kuvvet alarak bir devr-i tedhîş ve ihtikâr [dehşet ve vurgunculuk dönemi] açmış ve Meclis-i Meb`ûsân binâsına getirdikleri şimdiki `arz etdiğim mensûbînin [üyelerinin] müzâheret-i `abîdâne [kulluk edene yakışır yardım] muta`assıbânesine [kulluk edene yakışır körü körüne olan koruma tavrına] müzâheret-i millîye [milletini koruma] süsü vererek irtikâb olunmadık [işlenmedik] mezâlim bırakılmamışdır. Ezcümle [bununla beraber] seferberliğin i`lânını müte`âkib [ardından] Tekâlif-i harbîye [savaş döneminde alınan olağanüstü vergi] nâmı altındaki yağma-gerliklerle tasrîh-i me'mûriyetimizin [memurluk bildirilerimizin] lisân-ı nezâketine [terbiyesine] yakışmayacak eşyâ'ya vaz`-ı yed edildiği [el konulduğu] gibi `askerin me'kûlât ve melbûsât [yiyecek ve giyecekleri] ve levâzım-ı harbîyesini celbe inhisâr etmesi [getirmekle görevlendirilmesi] lâzım gelen vesâ'it-i `umûmîye-i naklîyeyi [nakliye araçlarını] kendi menfa`atlerine hasr ederek [kullanarak] ve târîh-i `âlemde bir misli daha görülmemiş resmî bir devr-i ihtikâr [vurgunculuk dönemi] açarak ma`îşet-i `umûmîye-yi memleketi [memleket halkının yaşaması için gerekli olanı] an be an [gitgide] mühlik [öldürücü] bir hâle getirmişler ve harb cebhelerinde envâ`-ı mahrûmiyetler [çeşitli yoksulluklar] içinde fedâ-yı cân etmekde olan milyonlarca vatandaşın evlâd ü `ıyâlini [çoluk çocuğunu] şekavetden [eşkiyalıktan] daha şenî` [kötü] bir sûretde soyarak yüzbinlerce yetim ve bî-kes [kimsesiz] fukarâ-yı halkın açlık ve sefâletle helâkına [ölümüne] sebebiyet vermişlerdir. Mefsûh [feshedilmiş] Meclis-i Meb`ûsân'ın Beşinci Şu`besinde vükelâ-yı maznûnadan [sanık bakanlarından] ba`zılarının ifâdât-ı mes'ûlelerine [sorgu ifadelerinde] ve Mâlîye Nâzır-ı esbakı [eski bakanı] Câvîd Bey'in pek kat`î delâ'il ve berâhîne [kesin delil ve tanıklarına] müstenid [dayanan] beyânâtına nazaran düvel-i i'ti-

lâfîye [İtilâf devletleri] ile bâb-ı muhâsamayı [düşmanlığı] ve Türklüğün muhâtabına ilkâ' edebildiği [bırakabildiği] râst-gûluğu [doğru sözlülüğü] ve târîhî ciddiyeti ile gayr-ı mütenâsib [bağdaşmayan] bir tarz-ı iğfâlkârânede [aldatana yakışır tarzda] güşâd etdikden [açtıktan] sonra memleketin bütün menâbi`-i servetini [zenginlik kaynaklarını] mass [emecek] ve bel` edecek [yutacak] bî-rahîmâne [merhametsiz] bir şekilde gûnâ-gûn [türlü türlü] yağma-gerlikler îka`ıyla [almakla] bünyân-ı devleti [devlet yapısını] sademât-ı harbîyeye [ansızın başlayan savaşa] mukavemet edemeyecek [karşı koyamayacak] bir sûretde tâ esâsından rahne-dâr eylemişlerdir [zarara uğratmışlardır]. Milletin en zinde ve mukâvim [dayanıklı] kuvvetleri kısmen Kafkas dağlarında karlar içinde ve kısmen de cehennemî çöllerin <*190Sb*> kızgın kumları üzerinde açlık ve sefâlet yüzünden yüzbinlerle terk-i hayât ederken kendileri tamâmiyle lâ-kayd [kayıtsız] bir hâlde imrâr-ı hayât ediyorlar [yaşamlarını sürdürüyorlar] ve mes'ûliyet-i mâddîye ve ma`nevîyesini yüklendikleri bu harbin memleketi nasıl bir uçuruma sürüklediğini bir an bile düşünmüyorlardı. Vatan; tâ cân-gâhından [canevinden] yaralanmış, millet; hâl-i ihtizâra [can çekişme haline] gelmiş iken zimâmdârân [idareciler] ve mensûbîn [üyeler] yekdiğeriyle müsâbaka edercesine [yarışırcasına] iddihâr-ı servete [servet biriktirmeye] çalışıyorlardı. Nazarlarında, memleket mâlikâneleri ve efrâd-ı millet de memlûkları [kul ve köle] `add [kabul] ediliyor ve hattâ mülk ve millete o kadar ehemmiyet [önem] bile izâfe edilmiyordu [verilmiyordu]. Bir nâzır ve kumandanları: Mısır gazeteleri benim ezvâk ve sefâhatla [zevk ve eğlenceyle] dem-güzâr olduğumu [vakit geçirdiğimi] yazmışlar. Daha ciddî işlerle meşgûl olduğumu görsünler türrehâtıyla [saçma sapan sözleriyle] `Arabistan'da bir takım mazlûmîni [zulüm görmüş kimseleri] dar ağacına asarken pay-i tahtda [İstanbul'da] hey'et-i merkezîyeleri fukarâya çamurdan verdikleri ekmekden çaldıkları yüzbinlerce liranın hesâbını gûyâ pilançolarla, müftehiren [övünerek] i`lân ediyorlardı.

Hâsılı [özetle] Kanûn-ı Esâsî'nin 10, 12, 15, 21, 22, 23, 26, 36, 39, 86 ve 119. maddelerinin te'mîn etdiği hukuk-ı şahsîye ve siyâsîye sarâhaten [açıkça] pây-mâl edilmiş [ayaklar altına alınmış] ve hâtır ve hayâle gelmeyen mezâlim ve cinâyât [cinayetler] irtikâb olunmuşdur [işlenmiştir].

Şu îzâhâtdan [açıklamalardan] sonra her ne kadar hey'et-i tahkîkîyece [araştırma kurulunca] icrâ' kılınan [yürütülen] tahkîkat [araştırmalar] netîcesinde, ber-mûcib-i iddi`â [iddianın gereği olarak] müttehemlere [sanıklara] isnâd olunan fi`l fırka-yı siyâsîye şeklini iktisâb edemeyen [alamayan] ve cem`iyet-i hafîye [gizli cemiyet] esâsını ve komitecilik icrâ'âtını sûret-i dâ'imede muhâfaza eyleyen İttihâd ve Terakkî Cem`iyetinin mu`âmelât-ı resmîyeye [resmî işlemlere] harekât-ı keyfîye ve ferdîyeyi [kişisel ve keyfi hareketleri] mezc [karıştırarak] ve kuvâ-yı sülse-yi devlete [devletin üç kuvvetine] dördüncü bir kuvvet daha `ilâvesiyle bi'l-cümle husûsât [bütün konuları] ve mu`âmelât-ı `umûmîye-i devleti [devletin bütün işlemlerini] işbu kuvvete mutâ` ve münkad kılmak [boyun eğen hale getirmek] sûretleriyle şekl-i hâzır-ı hükûmeti [hükümetin şu anki şeklini] tagyîr [değiştirip, bozma] sûretinde tavsîf edilmekde bulunmuş [nitelendirilmiş] ise de şimdiye kadar Dîvân-ı `âlîlerinde [yüce divanda] icrâ' kılman [yürütülen] muhâkeme netîcesinde mâhiyet-i fi`lin [fiilin niteliğinin] ihdâs edilen [ortaya çıkarılan] bir kuvve-i hafîye-i râbi`a [gizli bir dördüncü kuvvet] ile doğrudan doğruya tagyîr olmayub [değiştirilmeyip] belki Kanûn-ı Esâsî'nin "Memâlik-i Devlet-i `Osmânîye ve teba`a-yı devletin hukûk-u `umûmîyesi ve vükelâ [bakanlar] ve me'mûrîn-i devlet [devlet memurları] ve mecâlis-i `umûmîye [genel meclisler] ve mehâkim [mahkemeler] ve Dîvân-ı `Âlî [yüce divan] ve umûr-u mâlîye [maliye işleri] ile

vilâyâtın tarz-ı idâresinden" bâhis Devlet-i `Aliyye-i `Osmânîye'nin sûret ve şekl-i idâresine mütedâ'ir [dair] ahkâmını [hükümlerin] küllîyen [tamamen] ilgâ ve ibtâl edecek [kaldıracak] ahkâm-ı gayr-ı kanûnîye ve keyfîye vaz` [kanunsuz ve keyfî hükümler koymak] ve tatbîki [bunları uygulamak] sûretiyle tagyîr ve tahrîf etmekden [değiştirip, bozmaktan] `ibâret bulunmuşdur.

Ol bâbdaki [bu konudaki] nizâmnâme-i dâhilîsi [iç tüzüğü] mûcibince [gereğince] ibtidâ'en [başlangıç olarak] bir şekl-i siyâsîde teşekkül eden [kurulan] ve efkâr-ı müttehidesiyle [birleştirilmiş fikirleriyle] ta`kîb etdiği programını menâfi`-i mülk ve millet [millet ve vatanın menfaatları] içün halâskâr [kurtarıcı] bir vaz` ile tatbîke sâ`î bulunan [kanun koymaya ve uygulamaya çalışan] ve Avrupa fırak-ı siyâsîyesine [siyasî partilerine] şebîh [benzeyen] bir şekil ahz eden [alan] İttihâd ve Terakkî fırkasının işbu şekl-i zâhirîsiyle [görünürdeki şekli] bunun tevlîd etdiği [doğurduğu] icrâ'ât ve harekâtı hiçbir sûretle bir cürm-ü kanûnî [kanunî suç] `add [kabul] etmek doğru değildir. Bu gibi husûsât [konular] ancak fırak-ı siyâsîyenin [siyasî partilerin] ictihâdındaki [görüşlerindeki] hatî'ât [çizgileri] kabîlinden [türünden] `add [kabul] olunabilir.

Ezcümle [bununla beraber] fırkanın 329, 332 senesi ile anı [onu] ta`kîb eden senelerde `akd etdiği kongrelerinde programına idhâl edilüb tatbîkine sâ`î bulunduğu [uygulamaya çalıştığı] ve kısm-ı siyâsî ve iktisâdî ve idârî ve ma`ârif [eğitim] gibi fusûl [bölümler] *<191Sa>* tahtında [altında] telhîs edilen [özetlenen] programıyla teşkilâtdan ve Meclis-i `Umûmî ve Kâtib-i `Umûmî [genel sekreteri] ve Merkez-i `Umûmîsinin vezâ'ifinden [vazifelerinden] ve kongre re'îs ve a`zâsının [üyesinin] intihâb ve ta`yîninden [seçmek ve belirlemekten] ve teşkilât-ı hâricîyesiyle kâtib-i mes'ûl [parti sekreteri] ve hey'et-i merkezîyelerinin vezâ'ifinden [vazifelerinden] ve sancak merkezleriyle mülhakatdaki [bağlı olan yerlerdeki] teşkilâtdan ve muhâbirlerin vezâ'ifinden [vazifelerinden] ve cem`iyete duhûl [girme] ve intisâbdan [üye olmaktan] ve kongrelerin sûret-i teşekkül [kurulma şekli] ve vezâ'ifinden [vazifelerinden] ve İstanbul teşkilâtı ile müfettişlerinden ve sûret-i inzibâtdan [güvenliğinden] ve cem`iyetin mu`âmelât [işlemleri] ve vâridât-ı mâlîyesinden [gelirlerinden] ve kulüblerden ve teşkilât-ı merbûtadan [bağlı teşkilattan] bâhis bulunan nizâmnâmesi [tüzüğü] kâmilen [tamamen] fırkanın şekl-i siyâsî-i hâricîsini göstermekdedir ki, bunların sûret-i tatbîk [uygulanma şekli] ve icrâ'sı bi'n-netîce [sonuç olarak] ba`zı mahâzîr [sakıncalar] tevlîd edebilir [doğurabilir]. İşte bu gibi mahâzîr [sakıncalar] bir fırka-yı siyâsîye mensûbîninin [üyelerinin] hiçbir zamân mu'âhezesini [eleştirisini] îcâb etdirmeyüb kavânîn-i cezâ'îyede [ceza kanunlarında], bu gibi ef`âle [fiillere] karşı sâkit ve sâmit [ses çıkarmayan ve susan] bir hâlde bulunmakdadır. Fakat fırak-ı siyâsîye [siyasî partiler], pek sarîh ve âşikâr [açık] olarak bildirdiği programı hâricinde ba`zı âmâl perverde ederek [emeller besleyerek] icrâ'ât-ı hafîye [gizli işler] ve müdâhalât-ı gayr-ı kanûnîyeye [kanunsuz müdahalelere] de cür'et eylediği zamân işbu ef`âl [fiiller], programın tatbîkinden [uygulanmasından] `ibâret olmayub belki andan [ondan] büsbütün başka mâhiyetde [nitelikte] şekil ve idâre-i hükûmete müdâhale vaz`iyetini izhâr ederse [ortaya çıkarırsa] işte o zamân şîrâze-i idâre-i devlet [devletinin idare düzeni] muhtell [bozulmuş] ve nizâm ve intizâm-ı mülk ve millet [milleti ve vatanın düzeni] dahi haleldâr olur [bozulur] ve artık hukuk-u `umûmîyeyi `alâkadâr eden işbu mu`âmelât [işlemler] kanûnun eşhâs-ı ferdîyeye [şahsın şahıslara] karşı kabûl etdiği cezâ' tehdîdi altındaki menhiyâtı `idâdına [dinî yasaklara] dâhil bir cürm-ü `âdî [adî suç] şekline girer. İşte on senelik tecârib [tecrübeler] ve hulâsatan [kısaca] `arz eylediğim cerâ'im-i `âdîye [adî suçlar] ve cinâyât-

ı `azîme-i siyâsîyeden [siyasî büyük cinayetlerden] ba`zı ef`âl [fiiller] ve icrâ'ât İttihâd ve Terakkî Cem`iyetinin şu şekl-i zâhir-i siyâsîsinden [görünürdeki siyasî şeklinden] büsbütün başka bir şekl-i hafî [gizli şekli] ile de meşgûl ve ma`yûb [ ayıp] olduğu husûsunda [konusundaki] efkâr-ı `umûmîyede [halkın düşüncesinde] elîm [üzücü] ve ezelî [öncesi olamayan] bir kanâ`at [inanç] husûle [meydana] getirmişdir. İşte kavânîn-i cezâ'îyenin [ceza kanunlarının] sûret-i tefsîrindeki [yorumlanması şeklindeki] muvaffakiyet ve ahkâm-ı kanûnîyenin [kanun hükümlerinin] bihakkın [hakkıyla] tatbîkindeki [uygulanmasındaki] ma`delet [adalet] bu esâsât-ı mantıkîye ve nazariyât-ı cezâ'îyenin [ceza hukuku ilminin] şu sûretle tefsîr ve tavzîhi [yorumlaması ve açıklaması] ile kabil [mümkün] olabilir. Binâ'en-`aleyh pek mukaddes olan ve ictihâd-ı zâtî [şahsî görüşün] mahsûlü bulunan zâhirî [görünürdeki] programlara hürmetle berâber icrâ'ât-ı hafîyeye [gizli işlere] âlet olan kuvvetlere karşu da mücâhedât-ı kanûnîye [kanunî mücadelelerde] de bulunarak nâm-ı mübeccel-i `adlîyi [adaletin yüce adını] yükseltmeği me'mûriyetimiz kendine mütehattim [gerekli] bir vazîfe `add [kabul] eder.

Re'îs Paşa hazretleri şu târîhî ve mu`azzam [büyük] muhâkemede nazar-ı dikkat ve i`tibâra alınacak en mühim nokta maznûnlar [sanıklar] meyânında [arasında] fırkanın şekl-i zâhirî [görünürdeki şekli] ile `alâkadâr olanlarla mukaddesât-ı millet [milletin kutsal saydıklarını] ve memleketi bu günki hâl-i perîşânîye ma`rûz bırakan kuvve-i hafîyeye [gizli kuvvete] merbût ve mensûb [bağlı ve üye] bulunanları yekdiğerinden tefrîk [ayırt] etmek emr-i `azîmidir. Dîvân-ı `âlîleri [yüce divan] işte şimdiye kadar vâki` olan [gerçekleşen] tedkîkat ve muhâkemâtıyla [incelemeleri ve muhâkemeleriyle] işbu emr-i mühimmi [önemli emri] îfâ' etmiş [yerine getirmiş] ve kısmen elde edilen delâ'il [deliller] ve emârât-ı kanûnîye [kanunî izler] ile efkâr-ı `umûmîyeye [halka] `ayn-ı tercümân olan kanûna karşı mücrim [suçlu] mevki`inde bulunanlarla ma`sûm olanları pek âşikâr [açık] bir sûretde meydâna çıkarmışdır. İttihâd ve Terakkî Cem`iyetinin cerâ'idle [gazetelerle] i`lân eylediği kongre programlarıyla alınub götürülen ve yalnız ba`zı aksâmı [kısımları] elde edilebilen ve mu`âmelât-ı resmîyeye [resmî işlemlere] komite icrâ'ât-ı hafîyesinin [gizli işlerinin] müdâhalâtını [müdahalelerini] pek açık olarak irâ'e eden [gösteren] evrâk-ı da`vâ arasındaki şifreli ve şifresiz telgraflar ve muhâbere evrâkı ve `ale'l-usûl [usul olduğu üzere] *<191S>* i`lân-ı meşrûtiyeti müte`âkib [ardından] gazetelerde gördüğümüz ba`zı esrâr-engîz vekâyi` [olaylar] ve cinâyât [cinayetler] ki –şu mahkeme salonu komitenin kurbânı olan Zekî Bey'in muhâkemesine şâhid olmuşdur– enzâr-ı hâkimânelerine [hakime yakışır bakışlarına] `arz olununca [sunulunca] ma`rûzâtım [sunduklarım] kanâ`at-bahş [inandırıcı] bir hâl `arz eder. Bu vechile [şekil üzerine] program tahtında [altında] icrâ'-yı fa`âliyetle mülk ve millete menâfi`-i `azîme [büyük menfaatler] te'mînine hâdım [hizmet eden] fırak-ı siyâsîyelerin [siyasî partilerin] mevki` ve vaz`iyetini teşrîh etdikden [açıkladıktan] sonra o kuvve-i hafîyenin [gizli kuvvetin] mürtekibi bulunduğu [düzenlediği] cerâ'im-i vâkı`anın [suç olaylarının] Kanûn-ı Cezâ'ya da derece-i tetâbukunu [ne derece uygun düştüğünü] taharrî etmek [araştırmak] îcâb eder. Kanûn-ı Esâsî'nin yüz yirminci maddesi `aynen: "Kanûn-ı mahsusa [özel kanuna] tab`iyet [bağlılık] şartıyla `Osmânlılar hakk-ı ictimâ`a [toplanma hakkına] mâlikdirler [sahiptirler]. Devlet-i `Osmânîyenin tamâmiyet-i mülkîyesini [toprak bütünlüğünü] ihlâl ve şekl-i meşrûtiyeti ve hükûmeti tagyîr [değiştirip, bozmak] ve Kanûn-ı Esâsî ahkâmı [hükümlerine] hilâfında [aykırı] hareket ve `anâsır-ı `Osmânîyeyi [Osmanlı unsurlarını/milletlerini] siyâseten tefrîk [ayırt] etmek maksadlarından birine hâdım [hizmet eden] veyâ ahlâk ve âdâb-ı `umûmîyeye mugâyir

[aykırı] cem`iyetler teşkili [kurmak] memnû` [yasak] olduğu gibi `ale'l - ıtlâk [genel olarak] hafî [gizli] cem`iyetler teşkili [kurmak] de memnû`dur" [yasaktır] diye musarrah [açıkça belirtilmiş] olduğu gibi 29 Receb 327 ve 3 Ağustos 325 târîhli Cem`iyetler Kanûnu'nun üçüncü maddesinde `aynen "ahkâmı kavânîne [kanun hükümlerine] ve âdâb-ı `umûmîyeye mugâyir [aykırı] bir esâs-ı gayr-ı meşrû`a [kanunsuz - şerîata uygun olamayan esas] veyâ âsâyiş-i memleket ve tamâmiyet-i mülkîye-i devleti [devletin toprak bütünlüğünü] ihlâl ve şekl-i hâzır-ı hükûmeti [hükümetin şu anki şeklini] tagyîr [değiştirip bozmak] ve `anâsır-ı muhtelife-i `Osmânîyeyi [Osmanlı'nın değişik unsurlarını] siyâseten tefrîk [ayırmak] maksadına müstenid olmak [dayanmak] üzere cem`iyetler teşkili [kurmak] câ'iz [kanuna uygun] değildir." Ve kanûn-ı mezkûrun [zikredilmiş olan kanunun] on ikinci maddesinin son fıkrasında `aynen: "İşbu cem`iyetler üçüncü maddede muharrer [yazılı] ve Cezâ' Kanûnu'nda musarrah [açıkça belirtilmiş] bulunan makâsid-i muzırra ve memnû`adan [zararlı ve yasak maksatlardan] biri içün teşkil edilmiş [kurulmuş] olduğu sûretde kanûn-ı mahsusa [özel kanuna] tevfîkan [uygun olarak] terettüb edecek [gereken] cezâ' başkaca hükm olunur diye musarrah [açıkça belirtilmiş] olmasına nazaran mevâdd-ı mezkûre [zikredilmiş olan maddeler] cem`iyet-i hafîye [gizli cemiyet] teşkilinin [kurulmasının] sûret-i kat`îyede [kesin şekilde] memnû`iyeti [yasaklandığını] ve efrâdının eşhâs-ı ferdîye [kişinin şahıslara karşı işlediği suçlar] gibi tecrîm edileceğini [cezalandırılacağını] gösterir. Binâ'en-`aleyh İttihâd ve Terakkî Cem`iyetinin kısm-ı hafîsinin [gizli bölümünün] harekât-ı kanûn-şikenâne [kanuna aykırı hareketlerinin] ve cürmîyesi [suçlarının] mûcib-i muhâkeme ve mu'âheze [eleştirilmesi ve muhâkeme edilmesi gerekli] görüldüğünden o kısmın icrâ'âtını tedkîk etmek [incelemek] îcâb ediyor. Komitenin ibtidâ'-yı teşekkülünden [kuruluşundan] zamân-ı infisâhına [feshedildiği zamana] kadar mu`âmelâtını [işlerini] tedkîk etdiğimizde görüyoruz ki efkâr-ı muhâlifeye [kendilerine karşı olan fikirlere] karşı şiddet ta`kîb eden ve mukadderât-ı milleti kendi ârzûlarına bâzîçe ittihâz eyleyen [oyuncak gibi kullanan] ve ârzû-yu `umûmî [halkın arzularına] hilâfında [ters düşen] i`lân-ı harb ve beyne'l-`anâsır [unsurlar arasına] nifâk ve şikâk [bozulma ve anlaşmazlık] husûsuna [konularına] hâdim [hizmet eden] icrâ'ât ve milletin infâk ve i`âşesi [beslenme ve geçinmesi] dolayısıyla ba`zı menâfi`-i gayr-ı meşrû`a [kanunsuz - şerîata uymayan menfaatlar] ile elde edilen servetleri husûsî [özel] menâfi` [menfaatlar] te'mîn eden [sağlayan] şirketlere hasr etmek [bırakmak] gibi husûsât [konular], bu hafî [gizli] kuvvetin tevlîd etdiği [doğurduğu] başlıca ef`âlidir [fiillerdir] ki bugün mu'âhezeyi [eleştirmeyi] îcâb etdiren [gerektiren] ve mahkûmiyeti intâc etdirmesi [sonuçlandırması] lâzım gelen harekâtı teşkil eden [oluşturan] işte bunlar telhîs edildiği [özetlendiği] takdîrde Kanûn-ı Cezâ'nın elli beşinci maddesinin son fıkrasında `aynen "Kanûn-ı Esâsî'yi ve hükûmetin <192Sa> şekil ve hey'eti veyâ saltanat-ı senîyenin [yüce saltanatın] usûl-i verâsetini [taht varisliği şeklini] tagyîr ve tebdîl [bozmaya ve değiştirmeye] veyâ imhâ'ya [yok etmeye] cebren [zorlamak] teşebbüsü [girişimleri] sâbit [ispatlanmış] olan şahıs i`dâm olunur" diye musarrah [açıkça belirtilmiş] olan ve vâzı`-ı kanûnun maksûdu bulunan [kanun koyucunun amacının] Kanûn-ı Esâsî'nin esâs ve rûhunu tagyîr eden [değiştirip, bozanların] ef`âl-i cürmîyenin [suç olan fiillerinin] mevzû`-u bahs [sözkonusu] edilmek istenildiği tebeyyün eder [anlaşılır]. Hulâsa [özet] olarak tekrar `arz etmek isterim ki bu noktanın kemâl-i ehemmiyeti [çok önemli bir özelliği] vardır, Paşa hazretleri. Bu da`vâyı mahkeme-i muhteremelerine [saygı değer mahkemeye] sevk etdiğimiz zamân cürmün [suçun], hükûmetin şekil ve hey'etini tagyîr ve tebdîl [değiştirip, bozmak] olduğunu `arz et-

mişdik. Hâlbuki icrâ' olunan [yürütülen] tedkîkat ve muhâkemâtdan [incelemeler ve muhakemelerden] sonra hâsıl olan [ortaya çıkan] kanâ`ata [görüşe] nazaran cerâ'im-i vâkı`a [gerçekleşen suçların] şekl-i hükûmeti tagyîr [değiştirip, bozmak] değil, belki Kanûn-ı Esâsî ile mu`ayyen [düzenlenmiş] olan idâre-i hükûmeti tebdîl ve tagyîrdir [değiştirip, bozmaktır] ki bu da, Kanûn-ı Esâsî'nin ahkâm-ı mevzû`asını [konmuş olan hükümlerini] tagyîr [değiştirip, bozmak] demekdir. Zîrâ bu harekât-ı cürmîye [suç olan hareketler] ile şekl-i hükûmet tagayyür etmemiş [değişip, bozulmamış], idâre-i devlet tagayyür etmişdir [değişip, bozulmuştur]. İdâre-i devlet ise Kanûn-ı Esâsî'nin ahkâm-ı sarîhasıyla [açık hükümleriyle] mu`ayyendir [düzenlenmiştir]. Şu hâlde Kanûn-ı Esâsî'nin ahkâm-ı sarîhası [açık hükümleri] tagayyür etmişdir [değiştirilip bozulmuştur]. Esâsen vâzı`-ı kanûnun [kanun koyucunun] bu maddede "Kanûn-ı Esâsî" cümlesini vaz` etmiş [koymuş] olması Kanûn-ı Esâsî'nin şu sûretle tagyîr ve tebdîlini [bozulup, değişmesini] kasd etmiş bulunmasından mütevelliddir [doğmuştur]. Yoksa salâhiyetdâr [yetkili] olan mecâlisde [meclislerde], Meclis-i Meb`ûsân ve A`yânda Kanûn-ı Esâsî'nin kuvve-i cebrîye [zor ve kaba kuvvet] isti`mâliyle [kullanarak] kahren [zorla] tebdîl etdirilemeyeceği [değiştirilemeyeceği] âşikârdır.

Derece-i mutâbakat [uyuşma derecesi] fi`ili dahi şu vechile [şekil üzerine] ta`ayyün etdikden [belirlendikten] sonra fâ`il-i cürm [suçun fâili] olanların taharrî ve tefrîki [araştırılması ve ayrıştırılması] îcâb eder. Şimdiye kadar vâki` [gerçekleşmiş] olan ma`rûzâtım gösteriyor ki ef`âl-i cürmîyeden [suç fiillerinden olduklarını] `add [kabul] etdiğiniz husûsât [konular] cem`iyet-i hafîye erkânının [gizli cemiyet ilerigelenlerinin] icrâ'âtı ve mücrim de [suçlu da] anın [onun] a`zâ-yı fa`âlesidir [aktif olan üyeleridir]. Şu hâlde bu da`vâda tecrîm [ceza] emrinde aranılacak ve tahlîl edilecek nokta cem`iyet-i hafîye [gizli cemiyet] mensûblarının [üyelerinin] tebeyyünü [ta`yîni?] [belirlenmesi] keyfiyetidir [durumudur]. Müstantik [sorgu hâkimliği] kararnâmelerinde mufassalan [etraflıca] mevzû`-u bahs [sözkonusu] edilen ve komitenin kendilerince mühim [önemli] `add [kabul] etdikleri mu`âmelât-ı hükûmetle [hükümet işleriyle] irtibâtını [bağlantısını] pek `ayân [açık] bir hâlde gösteren esbâb [sebepler] ve delâ'ile [deliller] ve `ale'l-husûs [hele] kuvve-i icrâ'îyede [yürütme kuvvetinde] mühim [önemli] bir mevki` [yer] tutan maznûn-ı `aleyhümden [sanıklardan] ba`zılarının kezâlik [keza] maznûn-ı `aleyh [sanık] olub elyevm [bugün] hâl-i firârda bulunan Mâlîye Nâzır-ı esbakı [eski bakanı] Câvîd Bey'in, i`lân-ı harbin târîh-i i`lânından zamân-ı isticvâbına [sorgulanmasına] değin muhârebe esnâsında cereyân eden ve bütün safahât ve vuku`âtı [safhaları ve olayları] irâ'e eder [gösterir] tarzdaki mefsûh [feshedilmiş olan] Meclis-i Meb`ûsân Beşinci Şu`besinde sebk edüb [düzenleyip] esbâb-ı sübûtîyeden olmak [gerçek sebeplere dayanmak] üzere Dîvân-ı Harb-i `Âlîlerine [Yüce Divan-ı Harbe] takdîm etdiğimiz [sunduğumuz] mufassal [etraflıca] ifâdâtını hâkî [anlatan - içeren] matbû` [basılmış] zabıtnâmeler mündericâtı [içindekiler] ve kezâlik [keza] o sırada Bahrîye Nâzırı [bakanı] olan Çürüksulu Mahmûd Paşa hazretleri ile yine o kabinede a`zâ [üye] bulunan `Adlîye Nâzırı İbrâhîm Bey'in ifâdâtı muhteviyâtına [ifadelerinin içeriğine] göre son beş senelik silsile-i seyyi'âtdan [zincirleme kötülüklerden] mes'ûl [sorumlu] olmaları îcâb eden maznûn-ı `aleyhümden [sanıklardan] Sadr-ı esbak [eski sadrazam] firârî Tal`at Paşa ile Bahrîye ve Harbîye Nâzırları [bakanları] olub rütbeleri ref` edilmiş [kaldırılmış-geri alınmış] olan Enver ve Cemâl Beyler'le o kuvve-i hafîyeyi [gizli kuvveti] `âdetâ ihdâs etmiş [meydana getirmiş] bulunan Doktor Nâzım Bey'in Harb-i `Umûmî'nin i`lânından mütârekenin `akdine [imzalanmasına] ka-

dar mevki`-i mes'ûliyeti [sorumluluğu] ve cem`iyetin program hâricindeki icrâ'âtıyla meşgûl olan kuvve-i hafîyesiyle [gizli kuvvetiyle] `alâka-yı hafîyelerini [gizli bağlantısını] muhâfaza ve o kuvve-i hafîyeye mine'l-kadîm intisâbla [eskiden beri üye olmakla] birçok cerâ'im ve cinâyâta [suçlara ve cinayetlere] iştirâk [katılmak] ve kuvvetin kendilerine bahş etdiği cür'et ve cesâretin tevlîd eylediği [doğurduğu] hareket-i ferdîye ve şahsîyeleriyle Memâlik-i `Osmânîye'nin tarz-ı idâresi taht-ı tekeffülünde [kefalet altında] bulundurulan ve Devlet-i `Osmânîye'nin mevcûdiyet-i siyâsîyesini [siyasî varlığını] te'mîne [sağlamaya] hâdim olan [hizmet eden] Kanûn-ı Esâsî'nin sâlifü'l-`arz [arz edilmiş olan] ahkâm-ı sarîhasını [açık olan hükümlerini] bi'l-fi`il tagyîr etdikleri [değiştirip, bozdukları] tahakkuk ve tebeyyün eylemişdir [meydana çıkmış ve anlaşılmıştır]. Binâ'en-`aleyh mûmâ-ileyhüm [adı geçenler] Tal`at Paşa ile Enver, Cemâl ve Doktor Nâzım Beyler'in Kanûn-ı Esâsî'nin yüz yirminci maddesi ahkâmı hilâfında [hükümlerine aykırı] hareketle ve İttihâd ve Terakkî Cem`iyetinin şekl-i zâhirîsinden [görünürdeki şeklinden] büsbütün başka bir şekil ve mâhiyetde [nitelikte] bir cem`iyet-i hafîye [gizli cemiyet] teşkili [kurmak] sûretiyle Kanûn-ı Esâsî'nin ahkâm-ı sarîhasını [açık olan hükümelerini] tagyîr <*1925*> etmek [değiştirip, bozmak] fi`ilinin fâ`ili oldukları tebeyyün etmekle [anlaşılmakla] mûmâ-ileyhümün [adı geçenlerin] mücrimiyetlerine [suçlu olduklarına] ve hareketlerine tevâfuk eden [uygun olan] Cem`iyetler Kanûnu'nun üçüncü ve on ikinci maddeleriyle bu maddelerin ma`tûfün-`aleyhi [dayanağı] olan Kanûn-ı Cezâ'nın elli beşinci maddesinin son fıkrasına tevfîkan [uygun olarak] ta`yîn-i cezâ'larına [cezalarının belirlenmesine] ve diğer maznûnînden [sanıklardan] olub hâl-i firâr [firarî olan] ve ihtifâ'da bulunan [saklanan] Mâlîye Nâzır-ı sâbıkı [eski bakanı] Câvîd ve Ticâret ve Zirâ`at Nâzırı Mustafâ Şeref Beyler'den, mûmâ-ileyh [adı geçen] Mustafâ Şeref Bey memleketimizin nâdiren [ender olarak] yetişdirdiği erbâb-ı kemâlden [olgunluğa sahip] olub Avrupa'da ciddî sûretde tahsîlini bi'l-ikmâl [tamamlayarak] memleketine `avdetinde [döndüğünde] müktesebât-ı `âlîyesini [kazandığı yüce bilgilerini] menâfi`-i `âlîye-yi memleket [memleketin yüce menfaatları] uğrunda sarf ve isti`mâle hasr eylemiş [kullanmaya ayırmış] ve bu maksadla kabûl eylediği makam-ı nezâretde [bakanlık makamında] dahi hiçbir nüfûzun taht-ı te'sîrinde olmayarak [etkisi altında kalmayarak] çalışmış ve harbin son senelerinde kabûl eylediği zamân-ı nezâretinde [bakanlığı zamanında] harbin tevlîd eylediği [doğurduğu] ahvâl cümlesinden [durumlardan birisi] olmak üzere teşkil edilen [kurulan] ihrâcât komisyonu riyâseti [başkanlığı] dolayısıyla hâ'iz [sahip] olduğu salâhiyet-i vâsi`ayı [geniş yetkileri] tamâmen hüsn-ü isti`mâl etmiş [iyi kullanmış] ve diğer bir takımları gibi ihrâz etdiği [elde etmiş olduğu] mevki`i [makamı] menâfi`-i şahsîyesine [şahsî menfaatlarına] âlet etmek küçüklüğünü göstermemişdir. Tahkîkat-ı istintâkîye [sorgu hâkimliği araştırması] sırasında sebk eden [düzenlenen] ifâdâtı kâmilen [tamamen] bu cihâtı [yönleri] mü'eyyed [?] [kaydetmiş] olduğu gibi icrâ'-yı muhâkeme [yürütülen muhakeme] ile de `aksini müsbet [ispat eden] hiçbir delîl ve emâre-yi kanûnîyeye dest-res olunamamışdır [elde edilememiştir].

Mâlîye Nâzır-ı esbakı [eski bakanı] Câvîd Bey'e gelince: Müşârün-ileyh [adı geçen] devletin menâfi`-i `âlîyesini [yüce menfaatlarını] derk ve teyakkun ederek [tam olarak anlayıp, kavrayarak] harbe `adem-i duhûl [girmemek] içün pek çok ibrâz-ı mesâ`î eylemiş [çaba göstermiş] olması ve buna muvaffak olamayınca isti`fâ etmiş bulunması kendisinin o kuvve-i râbi`anın [dördüncü kuvvetin] taht-ı nüfûz ve te'sîrinde [etkisi altında] îfâ'-yı me'mûriyet eylemediği [görev yapmadığı] pek bâriz delâ'ilden [delillerden] olub esâsen Devlet-i `Aliyye-i `Osmânîye'yi şu hâl-i felâkete ilka eden [sürükleyen] esbâ-

bın [sebeplerin] en birincisi Harb-i `Umûmî'ye duhûl olduğu [girdiği] te'emmül olur [iyice düşünülür] ve müşârün-ileyh [adı geçen] Meclis-i Meb`ûsân-ı mefsûhun [feshedilmiş olan meclisin] Beşinci Şu`besindeki beyânâtı tedkîk ve mütâla`a buyurulursa [incelenir ve düşünülürse] görülür ki Câvîd Bey hiçbir zamân kuvâ-yı hâricîye ve hafîyenin [dış ve gizli kuvvetlerin] taht-ı emir ve nüfûzunda [etkisi ve emri altında] kalmamışdır ve dâ'imâ menâfi`-i mülk ve milleti [milletin ve vatanın menfaatlarını] sıyânet [koruma] ve müdâfa`a ile menfa`at-ı şahsîye endîşelerini kat`îyen redd etmişdir. Müşârün-ileyhin [adı geçenin] Harb-i `Umûmî'nin zuhûrundan [ortaya çıkmasından] evvel ve ba`de'l-isti`fâ [istifa ettikten sonra] son senelerde tekrar kabinede bulunması dahi, ta`kîb etmekde olduğumuz nokta-yı nazara [görüşe] göre mûcib-i mu'âheze [eleştirilmesi gerek] ise de, şu kadar ki müşârün-ileyhin [adı geçenin] İttihâd ve Terâkkî Cem`iyetinin Meclis-i `Umûmîsi a`zâ-yı tabî`îyesinden [doğal üyesinden] olması dolayısıyla ne isti`fâsından evvel ve ne de ba`de'l-isti`fâ [istifa ettikten sonra] tekrar Mâlîye Nezâreti'ne [bakanlığına] geldikden sonra o Meclis-i `Umûmî'de bulunduğuna ve müzâkerâta [toplantılara] iştirâk etdiğine [katıldığına] dâ'ir elimizde pek ufâk bir delîl mevcûd olmayub bi'l-`akis [aksine] vükelâlık [bakanlık] mesnedini [makamını] terk eylemesi ve Harb-i `Umûmîye o kuvve-i hafîyenin [gizli kuvvetin] arzû ve muvâfakatıyla [uygun bulmasıyla] dâhil olduğu hakkında Sadr-ı esbak [eski sadrazam] Sa`îd Halîm Paşa'nın Meclis-i Meb`ûsân'da Beşinci Şu`besindeki beyânâtı evvel ve âhir [son] o kuvve-i râbi`aya [dördüncü kuvvete], o kuvve-i hafîyeye [gizli kuvvete] `adem-i inkıyâd ve mutâva`atına [boyun eğmemesine] en büyük bürhândır [tanıktır]. Zekâ-yı hâriku'l-`âdesiyle [olağanüstü zekâsıyla] belâgat ve talâkat-ı müstesnâsıyla [az bulunur şekildeki konuşma güzelliğiyle] bir şahsiyet-i mümtâze [seçkin bir şahıs] olan Câvîd Bey Avrupa ricâl-i siyâsîye ve mâlîyesi [siyaset ve maliye adamları] arasında şâyân-ı iftihâr [övgüye değer] bir mevki` [yer] kazanmışdır. Binâ'en-`aleyh bir nezâret [bakanlık] mevki`ini muhâfaza etmek içün bir takım kesânın [kişilerin] müdâhalâtına ma`rûz olmağa tahammül edeceğine vicdânım hiçbir vechile [şekilde] ka'il olmadı [inanmadı].

Alacağı ma`âşın pek fazlasını Avrupa'da bir mü'essese-i mâlîyede çalışmakla kazanabileceğine şahsiyeti en büyük kâfil ve zâmindir [kefildir]. Son def`a Tal`at Paşa kabinesinde Mâlîye Nezâreti [bakanlığı] teklîf olunduğu vakit Berlin'den Tal`at Paşa'ya <*193Sa*> verdiği cevâb-ı reddin sûreti Dîvân-ı `âlîlerine [yüce divanınıza] takdîm etdiğim [sunduğum] mefsûh [feshedilmiş olan] Meclis-i Meb`ûsân'daki beyânâtı arasında mevcûd olduğu gibi bi'l-âhare [daha sonra] Câhid Bey tarafından nezâreti kabûl etmesi içün çekilen telgraf üzerine ne gibi şerâ'it [şartlar] dâ'iresinde teklîf-i vâki`i [gerçekleştirilmiş olan teklifi] kabûl eylediği de muharrerdir [yazılıdır]. `Arz etdiğim o beyânât-ı mufassala [ayrıntılı beyanlar] ve telgraf cevâbları kendisinin öyle ba`zı hafî [gizli] kuvvetlere ser-fürû etmediğine [boyun eğmediğine] en kat`î [kesin] delâ'ildendir [delillerdendir]. Câvîd Bey hakkında vaktiyle pek çok şeyler söylenmiş ve işidilmişdir. Ezcümle [bununla beraber] yapmış olduğu istikrâzlardan [borçlardan] verilmesi `âdet olan komisyonları alarak mebâliğ-i `azîme [büyük paralar] cem` ve derc etdiği [toplayıp, biriktirdiği] şâyi` olmuşdur [duyulmuştur]. Fakat bu şâyi`a [söylenti] cüz'î [az], küllî [çok] hiçbir delîl ile te'eyyüd etmemişdir [doğrulanmamıştır] ve kendisinin tarz-ı ma`îşeti [geçimini sağlama tarzı] ve güzâriş-i hayâtı [geçmişi] bi'l-`akis [aksine] öyle eshâb-ı servet [servet sahiblerinden olmadığını] ve sâmândan [zenginlik içinde] bulunmadığını irâ'e eylemekdedir [göstermektedir]. Mûmâ-ileyh [adı geçen] hakkında tahkîkat [araştırmaların] icrâ'sını [yürütülmesini] mûcib [gerektiren] yeni veyâ eski bir

cürme [suçu] muttali` olduğumuz [öğrendiğimiz] takdîrde hemân hakkında ta`kîbât-ı kanûnîye [kovuşturma] icrâ' edeceğimiz [yapacağımız] şübhesizdir.

Şeyhü'l-İslâm-ı esbak [eski şeyhülislâm] Mûsâ Kâzım Efendi hazretlerine gelince: Müşârün-ileyh [adı geçen] memleketin `ilim ve `irfânı nâmına bir mühim [önemli] mevki` sâhibi oldukdan başka bugün birer mevki`-i bülend [yüksek makam] tutan müntesibîn-i hukukun [hukuka ilgisi olanların] kendisinin rahle-i tedrîsinden [verdiği eğitimden] senelerce feyz [ilim] aldığı bir sîmâ-yı muhteremdir [saygı değer kimsedir]. Böyle bir mevki` ve mefkûreye [makam ve ideale] sâhib olan müşârün-ileyhin [adı geçenin] hasîs ve nâ-meşrû` [meşru olmayan ve alçakça] âmâl [emeller] ile meşgûliyetini hiçbir `akl-ı selîm [sağduyulu] ve sâhib-i iz`ân [akıl sahibi] kabûl edemez. Esnâ-yı muhâkemede tahassul eden [meydana gelen] kanâ`at [inanç] ve îrâd olunan es'ileye [sorulan sorulara] verdiği cevâblardaki sâfiyet-i kalbîyenin [kalbinin temizliğinin] tercümânı olan vaz` [esas] ve etvâr [tavırlar] müşârün-ileyhin [adı geçenin] nezâhet-i ahlâkîye ve vicdânîyesine [ahlakının ve vicdanının temizliğine] en bâhir [açık] delîldir. Binâ'en-`aleyh bugün Türk gençliğinin kendisine bütün kuvvetiyle ve mevcûdiyetiyle merbût [bağlı] bulunduğu muhterem mu`allimleri yukarıdan beri `arz ve tafsîl etdiğim [etraflıca anlattığım ve bildirdiğim] fecâyi` ve cinâyâtla [facialar ve cinayetlerle] hiçbir zamân şâ'ibe-dâr [şüpheli] olmamışdır. Ve buna da imkân-ı mâddî yokdur. Bihakkın [hakkıyla] işgâl etdiği makam-ı mu`allâ-yı Meşîhat [yüce şeyhülislâmlık makamı] her zamân içün müşârün-ileyhin [adı geçenin] `ilim ve fazlı dolayısıyla kendisinin bir mevki`-i tabîîsidir [doğal makamıdır].

Posta ve Telgraf ve Telefon Nâzır-ı esbakı [eski bakanı] Hâşim Bey Efendi'ye gelince, müşârün-ileyh [adı geçen] dahi bütün hayât-ı me'mûriyetini pek `afîf [namuslu] ve vicdânına hâkim olarak imrâr ile [geçirerek] hiçbir zamân fırkanın icrâ'âtına iştirâk etmemiş [katılmamış] ve harb-i meş'ûmun [uğursuz harbin] son senelerinde kendisine teklîf edilen Posta ve Telgraf Nezâreti'ni de ahvâlin [durumların] tevlîd etdiği [doğurduğu] zarûret [çaresizliğin] ilcâ'âtı [mecbur etmesi] ve hidmet-i vatanîye [vatana hizmet etmek] ümniyesiyle [niyetiyle] kabûl etmiş olduğu bu me'mûriyetinde kat`îyen kendisini leke-dâr edecek [lekeleyecek] şekilde kuvve-i hafîyenin [gizli kuvvetin] evâmirine [emirlerine] itâ`at ve inkıyâd etmemiş [boyun eğmemiş] ve bütün harekâtıyla ictihâd-ı zâtîsine [şahsî görüşlerine] hâkim ve nezâhat [temiz] ve kanâ`at-ı vicdânîyesine sâhib olduğu ve pek yüksek bir nâmusa mâlik [sahip] oldukları hâlde îfâ'-yı vazîfe eylemişlerdir [vazifelerini yapmışlardır]. Müşârün-ileyh [adı geçen] hakkındaki tahkîkat [araştırmalar] ve dîvân-ı `âlîlerince cereyân eden muhâkemâtda da kendisinin kezâlik [keza] mahkûmiyeti mûcib [gerektiren] hiçbir emâre-i kanûnîye tahassul [elde] edememişdir.

A`yân Re'îs-i esbakı [eski reisi] a`yândan Rif`at Bey Efendi'ye gelince, müşârün-ileyh [adı geçen] seferberlikden mukaddem [önce] ya`nî 329 senesi Şubât'ı evâhirinde [son günlerinde] mukaddemâ [önce] Balkan Harbi'nin bu millet-i ma`sûmeyi ilka' [terk] etdiği felâketli anlarda bir mecbûriyet-i vicdânîye ile mecbûren kabûl etdiği Mâlîye Nezâreti [bakanlığı] mevki`inden isti`fâ ile çekilerek kuvve-i teşrî`îye [kanun yapma yetkisi olanlar - millet meclisleri] meyânına [arasına] dâhil ve hey'et-i a`yâna a`zâ ta`yîn olunmuşlardır. Pek asîl ve necîb [soyu temiz] bir `â'ileye mensûb olan ve bütün hayât-ı me'mûreleri nâmuskârâne [namuslu bir kişiye yakışırcasına] muvaffakiyât ile mâlî [çok fazla başarıları] bulunan Rif`at Bey Efendi, Harb-i `Umûmînin devâm etdiği müddet zarfında <*193Sl*> devle-

tin mukadderâtı [kaderi] üzerinde mühim [önemli] tahavvülât ve teşevvüşât [değişiklikler ve karışıklıklar] husûle [meydana] geldiği sıralarda a`yân riyâsetinde [başkanlığında] bulunarak Kanûn-ı Esâsî'nin 64. maddesinin ahkâm-ı sarîhası [açık hükümleri] dâ'iresinde hey'et-i meb`ûsândan verilen kavânîn ve muvâzene [kanunlar ve kanuna uygun] lâyihaları üzerinde hey'et-i a`yânca icrâ' kılınmış [yürütülmüş] olan tedkîkât [inceleme] dolayısıyla îcâb eden mu`âmelâtı [işleri - işlemleri] tertîb [düzenleme] ve müzâkerâtı [toplantıyı] idâre ve tanzîm [düzenlenmesi] ile meşgûl olarak hiçbir vechile [şekilde] o şirzime-i kalîlenin [azınlık olanların] ervîc-i[?] âmâl ve efkârına [emellerine ve fikirlerine] hidmet [hizmet] etmemiş vezâ'if-i sâ'ire-yi riyâseti [başkanlığın diğer vazifelerini] kemâl-i nâmus [tam bir namus] ve bî-tarafî [tarafsızlık] ile îfâ' eylemişdir [yapmıştır]. Binâ'en-`aleyh kendilerinin diğer zevât [kişiler] gibi bu kuvâ-yı hafîyeye [gizli kuvvetlere] iştirâk eylediklerine [katıldıklarına] dâ'ir hiçbir delîl ve emâre yokdur. Elyevm [bugün] Dîvân-ı Harb-i `Örfî, dîvân-ı `âlîlerinde [yüce divanlarında] mevzû`-u bahs [sözkonusu] olan Kanûn-ı Esâsî'nin ahkâm-ı mündericesini [içindeki hükümleri] tagyîr [değiştirip, bozmak] ve bu gibi âmâl ve makasid-i cürmîye [suç olan maksat ve emeller] ile meşgûl olduğunu beyân etdiğimiz maznûnların [sanıkların] ef`âl ve harekât-ı cürmîyelerine [suç olan hareketleri ve fiillerine] gerek doğrudan doğruya hem-fi`il [suç ortağı] olarak ve gerekse tahrîkât [tahrikler] ve cürmün vesâ'it-i icrâ'îyesini tedârik [suç araçlarının sağlanması] ve mâdde-i cürmîyeyi [suç olan işin] i`dâd [hazırlanması] veyâ teshîl [kolaylaştırılması] sûretleriyle fer`an zî-medhal [ikinci dereceden suçlu] olarak iştirâk eylediklerine [katıldıklarına] ve hattâ bir kısm-ı mücrimînin [suçlulardan bir kısmının] harekât-ı cürmîyelerini [suç olan hareketlerini] tervîc [propagandasını] ve umûr-u me'mûrelerinde [yapılması emrolunan işlerde] `âmil [etkili] olmak üzere bu ciheti [işin bu tarafını] te'mîn etmek sûretiyle bir cürm-ü ahlâkî [ahlakî suç] ile de maznûn [sanık] bulunduklarına dâ'ir kanâ`at-bahş olacak [inanç oluşmasını sağlayacak] hiçbir gûne [herhangi bir] delîl ve emâre-i kanûnîye tahassul [elde] edemediğinden müşârün-ileyhim [adı geçen] Mûsâ Kâzım Efendi hazretleriyle, Rif`at, Hâşim ve Câvîd ve Mustafâ Şeref Bey Efendiler'in berâ'atlarına karar i`tâsı [verilmesi] ile lâzıma-yı ma`deletin [gerekli olan adaletin] îfâ'sını [yerine getirilmesi] taleb ve hükûmetin Harb-i `Umûmîye duhûlü [girmesi] üzerine kabineden çekilen ve cebren [zorla] Avrupa'ya gönderilen Süleymân El-Bûstânî ve Oskan Efendiler, haklarındaki bu maznûniyetden [sanıklıktan] haberdâr olsaydılar ve İstanbul'a gelmelerine imkân bulunsaydı belki şu da`vete icâbet ederlerdi [uyarlardı]. Fakat dâ'ire-i kanûna tevfîkan [uygun olarak] teblîgât [yazılı bildiri] îfâ' edilmiş [yapılmış] olmakla berâber bu taharrî [aramadan] ve teblîgâtdan kendilerinin haberdâr olduklarına vicdânen hiçbir vechile [şekilde] kani` [inanmış] değilim. Binâ'en-`aleyh müşârün-ileyhümâ [adı geçenler] haklarındaki da`vânın tefrîki [ayırtedilmesi] muktezâ-yı hakkâniyet ve `adâletden [adaletin ve hakkın gereği] bulunduğundan müşârün-ileyhümâ [adı geçenler] ile henüz vaz`iyet-i sıhhîyesi [sağlık durumu] ta`ayyün edemeyen [belirlenemeyen] Ahmed Es`ad Efendi hazretleri hakkındaki da`vânın tefrîkini [ayırtedilmesini] istirhâm [rica] ederim. Son bir söz olmak üzere şunu da `ilâve edeyim ki müdde`ayât ve ma`rûzâtım [iddialarım ve isteklerim] ancak bütün efkâr [fikirler] ve ef`âl [fiiller] ve âmâline [emellere] kanûnu ve anın [onun] hüsnü tatbîkini [iyi uygulanmasını] nokta-yı nazar [görüş] edinmiş olan me'mûriyetimizin mahsûl-ü ictihâdı [görüşümüzün ürünü] ve kanâ`at-ı vicdânîyemizin [vicdanımızın inancı olan] netîce-i ilhâmâtıdır [gönlümüze doğan sonuçlardır].

Re'îs - (Müdde`î-i `Umûmî [savcı] Mu`âvinine hitâben) Ma`zeret-i meşrû`anızı [geçerli olan özrünüzü] isbât etmeksizin huzûr-u mahkemede `alenen [açıkça] nakz-ı sıyâm etdiğiniz [orucunuzu bozduğunuz] içün sizi tevbîh ediyorum [disiplin cezası veriyorum].

Müdde`î-i `Umûmî [savcı] Mu`âvini Reşâd Bey - Nakz-ı sıyâm etmedim [orucumu bozmadım], dudaklarımı ıslatdım.

Re'îs - (Müdâfa`a Vekîli `Alî Haydar Bey'e hitâben) Yarın da sizin müdâfa`anızı dinleriz.

Mahkemenin Hitâmı [sonu]

Sâ`at	Dakîka
4	20

Dîvân-ı Harb-i `Örfî Zabıt Hey'eti Âmiri
`Âbidîn Dâver

Re'îs: **Ferîk Mustafâ Nâzım Paşa**
A`zâ: **Mîrlivâ' Zekî Paşa, Mîrlivâ' Mustafâ Paşa, Mîrlivâ' `Alî Nâzım Paşa, Mîralay Receb Ferdî Bey**
Müdde`î-i `Umûmî [savcı]: **Mu`âvinlerden Reşâd Bey**

YEDİNCİ MUHÂKEME*

Pencşenbe: 26 Hazîrân

Vicâhen [yüzlerine karşı] Muhâkemeleri İcrâ' Edilen [yürütülen] Maznûnların [sanıkların] Esâmîsi [isimleri]: **Esbak** [eski] **Şeyhü'l-İslâm Mûsâ Kâzım Efendi, esbak Şeyhü'l-İslâm Es`ad Efendi, esbak** [eski] **Â`yân Re'îsi Rif`at Bey, esbak Posta ve Telgraf ve Telefon Nâzırı Hüseyin Hâşim Bey**

Gıyâben [kendileri mevcut olmaksızın] Muhâkemeleri İcrâ' Edilen [yürütülen] Maznûnların [sanıkların] Esâmîsi [isimleri]: **Sadr-ı esbak** [eski sadrazam] **Tal`at Paşa, esbak** [eski] **Harbîye Nâzırı Enver Efendi, esbak Bahrîye Nâzırı Cemâl Efendi, esbak Ma`ârif Nâzırı Doktor Nâzım Bey, esbak Mâliye Nâzırı Câvîd Bey, esbak Posta ve Telgraf ve Telefon Nâzırı Oskan Efendi, esbak Ticâret ve Zirâ`at Nâzırı Süleyman El-Bûstânî Efendi, esbak Ticâret ve Zirâ`at Nâzırı Mustafâ Şeref Bey**

(*) *Takvîm-i Vekayi*, Nr. 3595, S. 195-203; Yedinci Muhâkeme, Pencşenbe 26 Hazîrân 1335.

Birinci Celse

Sâ`at	Dakîka
4	15

Re'îs - (Maznûnîn) [sanık] Müdâfa`a Vekîli `Alî Haydar Bey'e hitâben) Buyurun.

Müdâfa`a Vekîli `Alî Haydar Bey - Re'îs Paşa hazretleri, hey'et-i celîleniz [yüce heyetinizin] esbak [eski] kabine erkânını [ileri gelenlerini] muhâkeme etdikleri esnâda ya`nî 4 Mayıs 335 târîhli kararında `aynen şöyle demişdi: Hiçbir nüfûz ve tarafgîrîye [etki ve taraftarlığın] kat`îyen müncezib olmaksızın [etkisinde kalmaksızın - tarafsız olarak] mahâfet-ullâh [Allah korkusu] ile meşhûn [dolu] kalblerimizin darabânından [çarpmasından] başka sedâya kulaklarımız sâmit [sağır] olduğu hâlde kudret-i beşerîyenin yetdiği mertebede tatbîk-i `adâlete [adaleti uygulamaya] cezm ü kasd etdik [kesin olarak karar verdik]. O günden düne kadar bir hayli zamân geçdi. Şu sıralarda oturan zevâtdan [kişilerden] bir kısmını, kemmen [çoğunlukla] ve keyfen [keyfî olarak] pek büyük bir kısmını başka yerlere götürdüler ve şimdi hey'et-i celîleniz esâsen bir cürm [suç] işlememiş olan ve şahsiyetleri ve bulundukları makamı nezâreti [bakanlık makamı] zamân-ı işgâl hasebiyle [işgal altında olması nedeniyle] her dürlü mes'üliyet-i cezâ'îyeden [cezaî yükümlülüğün] zâten berî [dışında] bulunan müvekkillerim esbak [eski] Şeyh-ü'l-İslâm Mûsâ Kâzım Efendi hazretleriyle müvekkilim Posta Nâzır-ı esbakı [eski bakanı] Hâşim Beyefendi'yi muhâkeme ve hükmünü verecek. Bendeniz *<195Sl>* bu kararın mahkûmiyet kararı olacağına bir dürlü ihtimâl veremiyorum. Çünki; bir tarafdan Allah korkusu diye ifâde etmek istediğiniz o büyük ma`nevî kuvvet, diğer tarafdan târîhin, nesl-i müstakbelin [gelecek neslin] sizin omuzlarınıza, mukaddes formaları taşıdığınız omuzlarınıza tahmîl etdiği [yüklediği] mes'ûliyet o kadar büyük, o kadar ağırdır ki bunlardan teberrî [kurtulmak] ancak ve ancak şimdi `aynen okuduğum ve sizleri öldükden sonra da ebedîyen yaşatacak olan bu mûcez [vecize] kelâmın [sözün] ahkâmına [hükümlerine] ri`âyet ile [uymakla] mümkündür. Öyle olursa –ki buna bütün mevcûdiyetimle emînim– müvekkillerim tamâmen müsterîhdirler [vicdanları rahattır]. Siz, kararlarınızı verirken her dürlü siyâsî efkârdan [fikirlerden] ve siyâsî cereyânlardan [akımlardan] tamâmiyle münezzeh [uzak] ve yalnız asîl bir fikr-i `adâletle hareket edeceksiniz. Ben buna bütün mevcûdiyetimle emînim. Ben Mûsâ Kâzım Efendi hazretleriyle Hâşim Beyefendi'yi müdâfa`a ederken kendimi Kanûn-ı Cezâ'nın, Usûl-ü Muhâkemât-ı Cezâ'îye'nin [ceza muhakemeleri kanununun] her müttehemi [sanığı] müdâfa`a için bulundurmağa mecbûr gösterdiği müdâfa`a vekîllerinden `add [kabul] *<196Sa>* etmiyorum, `ayn-ı zamânda Mûsâ Kâzım Efendi hazretleriyle Hâşim Beyefendi'nin o büyük şahsiyet-i `ilmîyelerini ve târîhe geçmiş olan hayât-ı me'mûre ve siyâsîyelerini, nâmûslarını, nâmûs-u millîyi lekeleyecek en ufak bir hareketde bile bulunmadıklarına îmânım da var. İşte böyle kat`î bir îmânladır ki huzûr-u `âlîlerinizde bu iki zâtı müdâfa`a ediyorum.

Makam-ı iddi`â dünki iddi`ânâmesinde mâ-bihi't-tatbîk [uygulamanın sebebi] olmak üzere gösterdiği maddenin ismini bir az tefsîr [yorum] veyâ başka dürlü tevsîm etmesine [adlandırmasına] rağmen zât-ı madde [maddenin kendisi] İttihâd ve Terakkî Cem`iyeti Meclis-i `Umûmî'sinin dördüncü bir kuvvet şeklinde umûr-u hükûmete [hükümet işlerine], mu`âmelât-ı hükûmete [hükümet işlemlerine], müdâhale ile şekl-i hükûmeti tebdîl eylemesi [hükümetin yönetim şeklini değiştirip bozmak] maddesinden `ibâret bulunuyordu. Veyâhûd da müvekkillerim hakkındaki isnâd yalnız bundan `ibâret idi. Bi-

nâ'en-`aleyh müdâfa`âtım –yalnız silâhım nazariyât-ı cezâ'îye [ceza hukuku ilmi] olduğu hâlde– lüzûmsuz sözlerden sarf-ı nazar ederek [vazgeçerek - kaçınarak] şu noktalara inhisâr edecekdir [kapsayacaktır]: Birincisi; İttihâd ve Terakkî Cem`iyeti ve teşkilâtı [kurumsal yapısı - örgütlenme şekli]. İkincisi; İttihâd ve Terakkî Cem`iyeti'nin siyâsî bir fırka hâline inkılâbı [dönüşmesi]. Üçüncüsü; Meclis-i `Umûmî a`zâsı [üyesi], vezâ'ifi [vazifeleri], mâhiyeti [nitelikleri]. Dördüncüsü; İngiltere fırak-ı siyâsîye teşkilâtı [siyasî partilerinin kurumsal yapısı/örgütlenme şekli] ve Hürriyet İ'tilâf fırkası teşkilâtı; cürm-i mutasavver [önceden düşünülerek işlenmiş bir suç] olabilir mi? Beşincisi; ba`zı mütâla`ât-ı husûsîye [özel düşünceler]. Altıncısı; dahl ve iştirâk cürmü [suça katılma ve içine girme]. Yedincisi; Musa Kâzım Efendi hazretleriyle Hâşim Beyefendi'nin husûsiyet-ı hâlleri [özel durumları]. Sekizincisi; kararnâmede idd`â edilen elli beşinci maddenin zât-ı maddeye [maddenin kendisine - zikredilen maddeye] `adem-i tetâbuku [uymayışı]. Dokuzuncusu; hâtimedir [sonuçtur].

Cem`iyet denilince, Re'îs Paşa hazretleri, ilk hâtıra gelen mefhûm [kavram] meşrûtiyet-i idâredir. Çünki cem`iyetleri doğuran meşrûtiyet-i idârelerdir. İstibdâd tarz-ı idâresi [baskıcı idare] ağızlara kilid takdığı iki, üç zâtı mu`ayyen [belirli] bir gâyenin istihsâli [meydana getirmek] içün bir araya gelmekden men` eylediği hâlde meşrûtiyet, cem`iyetler teşkiline [kurulmasına] müsâ`ade etmek sûretiyle en esâsî bir hak olan hakk-ı ictimâ`ı [toplantı hakkı], hakk-ı meşvereti [danışma, fikrini söyleme hakkı] bahş ediyor. `Ayn-ı zamânda mu`âvenet [yardımlaşma], hüsn-ü mu`âşeret [iyi davranma] esâslarının te'essüsüne [yerleşmesine] yardım eden mü'essesâtdan [kurumlardan] en mühimleri de cem`iyetlerdir. İşte bu esâslara binâ'endir ki [dayanarak] bütün medenî memleketlerde, meşrûtiyetle idâre olunan her yerde cem`iyetlere müsâ`ade edilmişdir. Yalnız cem`iyet teşkili [kurma] hakkı diğer her nev`i hakk [çeşit haklar] gibi gayr-ı mahdûd [sınırsız] değildir. Onun da bir takım kuyûd ve şurûtu [şartları] vardır. Bi'l-hâssa [özellikle] bu kuyûd ve şurût bizim Kanûn-ı Esâsî'mizin ta`dîl ve ıslâhı [değişiklik yapılarak düzeltildiği] sırasında Cem`iyetler Nizâmnâmesi'ne bir takım mevâdd [maddeler] konulmak sûretiyle de nazar-ı i`tibâra [dikkate] alınmışdır. İttihâd ve Terakkî Cem`iyeti gerek Kanûn-ı Esâsî'de bulunan sarâhate [açık maddelerde] ve gerek Cem`iyetler Nizâmnâmesi'nde mevcûd bulunan kuyûd ve şurûta [şartlara] tamâmiyle muvâfık [uygun] olarak teşekkül etmiş [oluşturulmuş] ve menâfi`-i `umûmîyeye [halkın faydasına] hâdim olduğu [hizmet ettiği] Şûrâ-yı Devlet'ce ve hükûmetce resmen tasdîk edilmiş [onaylanmış] bulunduğu cihetle [yönüyle] artık cem`iyetin teşekkülünün [kurulmasının] mugâyir-i kanûn [kanunsuz] olduğunu düşünmeğe de mahall [gerek] yokdur zannederim. Esâsen cem`iyetin meşrûtiyetden sonra bu tarzda teşekkülüne hiç kimse i`tirâz etmediği gibi oraya a`zâ [üye] ta`yîn olunabilen bir zâtın bir mücrim [suçlu] olabileceğini kimse hâtıra getiremiyor.

Nasıl getirebilir ki o zamânlar; meşrûtiyetin i`lânını müte`âkib [ardından], başda *<1965>* sevgili pâdişâhımız bulunduğu hâlde bütün efrâd-ı millet, münevver [aydın] denilen bütün tabakat-ı `Osmânîye [Osmanlı toplulukları]; bu cem`iyete ya dâhil olmuş veyâhûd ona müzâheretde [yardımda] bulunmuşdur. Bu mes'ele hakkında tabî`î fazla îzâhâta lüzûm görmüyorum. `Osmânlı İttihâd ve Terakkî Cem`iyeti, siyâsî fırka hâline inkılâbı [dönüşmesi] olan 329 senesine kadar bir cem`iyet hâlinde idi, onun ayrıca fırka ile temâsını te'mîn etmek üzere bir de taşra teşkilâtı vardı. O zamân tamâmiyle ictimâ`î [sosyal] bir cem`iyet hâlinde olan İttihâd ve Terakkî Cem`iyetinin Meclis-i Meb`ûsân'daki fırka-yı siyâsîyesiyle [siyasî partisiyle] mevcûd olan münâsebetini bendeniz şu sûretle hulâsa [özet] ediyorum:

Merkez-i `umûmî; efkâr-ı `umûmîye [kamuoyu] ile fırkasında devâmı elzem [lüzumlu] olan âhenk ve irtibâtın [uyum ve bağın] muhâfazası içün memleketin ahvâl-i `umûmîyesi [genel durumu] hakkında edineceği ma`lûmâtdan [bilgilerden] te'mîn-i menâfi`-i vatanîye [vatanın menfaatını sağlamak] içün muvâfık [uygun] gördüklerini fırkaya teblîğ eder [bildirirler], fırka da teşebbüsâtının [girişimlerinin] netâyicinden [sonuçlarından] Merkez-i `Umûmîyi haberdâr eyler. `Osmânlı İttihâd ve Terakkî Cem`iyeti nizâmnâmesi, madde: 22

Merkez-i `Umûmî devletin siyâset-i `umûmîyesi [genel siyaseti] hakkında fırkadan alacağı ma`lûmâta [bilgilere] ibtinâ ederek [dayanarak] münâsib [uygun] göreceği vesâ'it [araçlar] ile efkâr-ı `umûmîyeyi [kamuoyunu] tenvîre [aydınlatmaya] sa`î eder [çalışır] "Madde: 23".

Siyâset-i devletin mes'ûliyeti [sorumluluğu] Meclis-i Meb`ûsân'ın ekseriyetine istinâd eden [dayanan] hükûmete `â'id olduğundan Merkez-i `Umûmî efkâr-ı `umûmîye [kamuoyu] ile fırkasının arasında, sûret-i muharrere vechile [yazılı olduğu şekil üzerine], vâsıta-yı tenvîr ve tebellüg olmakdan [aydınlatmaya aracı olup anlatmaktan] başka sûretle umûr-u siyâsîye-i devletle [devletin siyasî işleriyle] iştigâl etmez. "Madde: 24".

Cem`iyet, mev`ize-i dînîye [dinî öğütler], mü'essesât-ı `ilmîyesiyle [ilmî kuruluşlarıyla], neşriyât [yayın] ve teşebbüsât-ı müfîdesiyle [faydalı girişimlerle] milletin terbiye-i siyâsîye ve ictimâ`îyesine [siyasî ve sosyal eğitimine] hidmetde [hizmette] ve intihâbâtda [seçimlerde] efkâr-ı `umûmîyeye [kamuoyuna] rehberlikde devâm eder. "Madde: 25".

Re'îs - Bunlar; 329 senesinden evvel olan husûsât [konular], ki biz onları muhâkemede nazar-ı dikkate almadık. Binâ'en-`aleyh müdâfa`âtınızı 329 senesinden sonra olan vuk`âta [olaylara] hasr ediniz [ayırınız]. Bunların hepsi ma`lûm [bilinen] şeyler. Nizâmnâmeler ortada.

**Müdâfa`a Vekîli Ali Haydar Bey** - Peki efendim. 329 senesinden sonra İttihâd ve Terakkî Cem`iyetini, re'îs Paşa hazretleri; bir fırka-yı siyâsîye [siyasî parti] hâline inkılâb etmiş [dönüşmüş] görüyoruz. İttihâd ve Terakkî fırkası cem`iyet iken meşrûtiyetin verdiği tecârib [deneyimler] ile kendisinde bir rüşd-ü siyâsî [siyasî yeterlilik] görerek cem`iyeti fırka hâline geçirmeğe lüzûm görmüş ve Avrupa'daki fırak-ı siyâsîye [siyasî partiler] teşkilâtından ve bi'l-hâssa İngiltere fırak-ı siyâsîyesi teşkilâtından mülhem olarak [örnek alınarak] 329 senesinden sonra nizâmnâmelerini tedvîn eylemişdir [kitap haline getirilmiştir]. Meclis-i `Umûmî'nin 332, 333 senelerindeki nizâmnâmeleri tedkîk buyurulacak olursa üç nev`i a`zâdan [çeşit üye] mürekkeb [oluşmuş] olduğu görülür.

Birincisi; a`zâ-yı tabî`îye [doğal üye]. İkincisi; a`zâ-yı müntahaba [seçilmiş üye], üçüncüsü de; a`zâ-yı mülhaka [sonradan katılmış üye].

Meclis-i `Umûmî 24 a`zâdan mürekkeb [oluşmuş] olub a`zâ-yı tabî`îye ve müntahabadan [doğal ve seçilmiş üyelerden] mürekkebdir. A`zâ-yı tabî`îye, Merkez-i `Umûmî a`zâlarıyla re'îs vekâlet-i `umûmîyeden [bakanlardan], a`zâ-yı müntahaba lâ-akall sülüsânı [üçte iki çoğunluğu] hey'et-i teşrî`îyeden [kanun yapan kuruldan] olmak üzere kongrece intihâb olunur [seçilir]. "Madde: 15". *<197S4>*

333 senesi nizâmnâmesinin altıncı maddesine göre: Fırka [parti] mevki`-i hükûmetde bulunduğu takdîrde Meclis-i `Umûmîye dâhil olmayarak kabine a`zâlığına intihâb olunan fırkaya mensûb [üye] zevât [kişiler] a`zâ sıfatıyla Meclis-i `Umûmî'de bulunur ki bendeniz bunu a`zâ-yı mülhaka [sonradan katılmış üye] olarak tasvîr etdim [belirttim]. Şu iki maddeden müstefâd buyurulacağı [anlaşıldığı] üze-

re, re'îs Paşa hazretleri, Meclis-i `Umûmî'de a`zâ-yı tabî`îye veyâ müntahaba sıfatıyla bulunmayan Meclis-i vükelâ hey'eti [bakanlar kurulu] a`zâ-yı mülhakadandır. Ya`nî bunların Meclis-i `Umûmî'ye irtibâtları [ilişkileri] gâyet hafîf ve sırf fırkacılık nokta-yı nazarından [açısından] inzibât ve intizâm-ı siyâsî [emniyet ve siyasî düzenin] te'mîni maksadından münba`isdir [ileri gelmiştir]. Meclis-i `Umûmî'-nin vezâ'ifi [vazifeleri] ise, bi'l-hâssa [özellikle] nazar-ı dikkatinizi celb ederim [dikkatinizi çekerim], İt-tihâd ve Terakkî Fırkası programının tefsîr ve tatbîkine [yorumu ve uygulanmasına] nezâret [bakmak] ve fırkanın idâresine müte`allik [dair] mevâdd-ı `umûmîye [genel maddeler] hakkında ittihâz-ı mukar-rerât etmek [kararlar vermek]. Re'îs-i `Umûmî [genel başkan] tarafından verilen ve nizâmnâmeye, pro-grama zabt ü rabta [disiplin] ve intihâbâta [seçime] müte`allik [ait] bulunan mes'eleler hakkında be-yân-ı mütâla`a eylemek [düşüncelerini söylemek]. Fırkanın Meclis-i Meb`ûsân'da ve hâricdeki teşkilâ-ta [şubelere] `ayn-ı istikamet ve cereyânlar verilmesini te'mîn içün propaganda yapılacak husûsâtı [ko-nuları] ta`yîn etmek [belirlemek]. Fırak-ı siyâsîye [siyasî partiler] ile lede'l-iktizâ [gerektiği gibi] müz-âkere ve i'tilâf [uygun hareket] etmek. Meb`ûs nâmzedlerini [adaylarını] takarrür etdirmek [kararlaş-tırmak]. Re'îs Paşa hazretleri sırf Meclis-i `Umûmî teşkil etmek [kurmak], şu maddelerden görülüyor ki, kat`îyen bir cürm [suç] teşkil etmez [oluşturmaz]. Oraya gerek bi'l-intihâb [seçimle] ve gerek bi't-tabî`îye [doğal olarak] ve gerek bi'l-ilhâk [sonradan katılarak] a`zâ [üye] bulunmak hadd-i zâtında [as-lında] bir cürm [suç] teşkil etse bütün medenî milletlerin teşkilâtında [örgütlenmesinde] böyle şeyler bulunmaması ve onların kanûnlarının bunları men` eylemesi lâzım gelir. Hâl bu ki mes'ele tamâmiyle `aksidir. Bi'l-hâssa [özellikle] İttihâd ve Terakkî fırka-yı siyâsîyesinin teşkili [kurulması] esnâsında na-zar-ı dikkate alınan mes'ele, tamâmiyle İngiltere fırkalarının teşkilâtı olmuşdur. Hattâ birçok yerleri İngiltere fırak-ı siyâsîyesi [siyasî partileri] teşkilâtından noksândır.

Bunu Kont Ostrovski'nin La démocratie et les partis politiques nâm eseri tamâmen îzâh eder ve ârzû buyurulduğu takdîrde de mahkeme-i muhteremelerine `aynen takdîm etmeğe hâzır olduğum ki-tâbın ba`zı noktalarını `arz ve îzâh etmek istiyorum.

(Sahîfe [sayfa] 51 ilâ âhir [sonuna kadar] ..... Bill reformunu ta`kîb eden ilk senelerde merkez fırkası teşkilâtı [kuruluşu] meydana gelmişdir. İşbu teşkilâtın [cemiyetin] merkezi Londra'da olub her tarafa buradan intişâr eylemişdir [yayılmıştır]. İlk cem`iyet, muhâfazakârların te'sîs eyledikleri [kur-dukları] Karlton Klub [Carlton Club] olmuşdur.

İngiltere'de siyâsî fırkalar evvelce de yok değildi. Bunların esâsı aranacak olursa on yedinci asra kadar çıkılır, fakat bu teşkilât, esâslı bir mâhiyetde [nitelikte] siyâsî ve tâm bir mevcûdiyete mâlik [sa-hip] olmayıb `âdetâ kahve ve meyhânelerde vuku` bulan ve siyâsîyâtdan [siyasetlerden] bahs edilen ib-tidâ'î [ilkel] toplanışlardan `ibâret idi. Esâslı teşkilâta ve ba`z[ı] bir usûl dâ'iresinde kayd ve kabûl edi-len a`zâya [üyeye] mâlik [sahip] cem`iyetleri ancak on dokuzuncu `asırda görebiliyoruz. Müşterek [or-tak] hayât ve mübâşeret-i ihtiyâcâtını [ihtiyaçların karşılanmasını] tatmîn [emniyet altına almak] ve yekdiğere mu`âvenet [yardım] esbâbını [sebeplerini] istihsâl [oluşturmak] için teşkil edilmiş [kurul-muş] olan cem`iyetler bi'l-âhare [daha sonra] siyâsiyûn [siyasetçiler] için bir mahall-i fa`âliyet [faali-yet alanı] olub kalmışlardır.

Bill reformunun en harâretli zamânında, gerek Birmingam ve gerek *<197Sb>* diğer yerlerde İtti-hâd-ı siyâsî Unions politiques'ler teşkil edildiği [kurulduğu] sırada (Tori)ler dahi el ele vermek ihtiyâ-

cını hiss etmişler ve 1831 senesinde Karlton Klub'u teşkil eylemişlerdir. Bu, bir ictimâ' [toplantı] merkezi olub siyâsete dâ'ir konuşulurdu. Cem`iyet planında muvaffak [başarılı] olmuşdu. Gerek Meclis-i Meb`ûsân ve gerek A`yân a`zâsı Karlton Klub'da bulunurlar, yapacakları işleri kararlaşdırırlar, îcâb eden emirleri alırlar ver[ir]lerdi. A`zâ-yı mütehayyize-i mahallîye [bölgenin ileri gelenlerinden olan üye] ile fırkanın erkân-ı mühimmesini [önemli adamlarını] görmek üzere taşradan Londra'ya gelen a`zâ, kendilerini Karlton Klub'da göreceklerinden emîn idiler. Ancak oradadır ki müsâvât [eşitlik] ve samîmiyet emellerinin husûl-pezîr [meydana gelmiş] olduğunu görürlerdi. Bu sûretle kendiliğinden doğan münâsebât ve bunun netîcesi husûl bulan [meydana gelen] nüfûz ve te'sîrât [itibar ve etki] kulübe mukayyed a`zâyı [kayıtlı üyeyi] yekdiğerine pek samîmî bir sûretde takrîb ediyordu [yakınlaştırıyordu].

Cem`iyetin sînesinde [kalbinde] teşkil edilmiş [kurulmuş] olan siyâsî bir komite Un comité politique a`zâ-yı mukayyede [kayıtlı üye] ile meclis mümessillerinin (murahhaslar) [temsilcilerinin/delegelerinin] münâsebât-ı müstakbelesini [gelecekteki ilişkilerini] tanzîm [düzenliyor] ve idâre ediyordu. Liberaller Karlton Klub'ın büyük rolünü görerek 1836 senesinde Reform Club'ı açmışlardır. Bu kulüb biraz zamân sonra liberallerin karargâh-ı `umûmîsi [genel merkezi] olmuşdur. Bunun da Karlton Klub'takinin `aynı vezâ'ifle [vazifelerle] meşgûl bir komitesi vardı.

Sahîfe [sayfa] 60 ... ilâ âhir [sonuna kadar].

(Bunun üzerine radikal a`zâdan K. Herri M. Harris yeni bir teşkilât [örgütlenme] planı teklîf eylemişdir. Bu plan mûcibince [gereğince] bütün tarafdârları fırkaya istinâd eden [dayanan] hükûmete nüfûz [etki] edebileceklerdi; her mahallenin liberalleri toplanarak fırkanın Meclis-i `Umûmîsi L'assemblée représentative du partie içün îcâb eden murahhasları [delegeleri] intihâb edecekler [seçecekler], bu murahhaslar doğrudan doğruya ahâlî tarafından intihâb edildikleri ve onlarla dâ'imâ temâs ve münâsebâtda bulundukları için efkâr-ı `umûmîyeye [kamuoyuna] bi-hakkın [hakkıyla] tercümân olabilecekler, günün mühim ve gayr-ı mühim [önemsiz] bütün mesâ'iline [meselelere] dâ'ir tarafdârlarına ma`lûmât [bilgi] ve îzâhât verecekler, intihâb [seçim] esnâsında nâmzedleri [adaylar] hakkında da sûret-i husûsîyede [özel şekilde] propagandada bulunacaklardı. İşbu plan mahalle mahalle, miting miting propaganda edilerek tamâm kabûl edilmişdi.)

Sahîfe [sayfa] 81 ... ilâ âhir [sonuna kadar].

Bu muvaffakiyetden [başarıdan] cesâret alan cocus, `inân [idare] ve hattâ tâziyâne-i idâreyi [idarenin kamçısını] eline aldı. Hükûmet, Meclis-i Meb`ûsân veyâ A`yân'da mukavemete [direnişin] veyâ tezâhürât-ı husûmetkârâneye [düşmanca tavırların] ma`rûz [etkisinde] kaldığı zamân hey'et-i merkezîye, kulübleri ayaklandırır, mitinge teşvîk eder, Meclis-i Meb`ûsân'a nâ-mütenâhî [sayısız] mürâca`atlarda bulundurur, yerütesettü[?] veyâ `adem-i memnûniyet [memnuniyetsizlik] mektûbları yağdırır, meb`ûslara doğrudan doğruya emirler bile verdirirdi. Birmingam'dan çekilen ufacık bir telgrafnâme, taşra kulüblerini harekete getirmeğe kâfî [yeterli] idi. Artık peleng-i millî [millî kaplan/kaplan gibi olan halk], zamân ve siyâsete göre, meserretden [sevinçten] veyâ hiddetden [öfkeden] haykırır, inler köpürürdü. Gâyet muntazam [düzenli] bir sûretde yapılan işbu tahrîkât [kışkırtmalar], mukarrerât [kararlar], beyânnâmeler ve sâ'ire üç dört kimseden çıkıyordu. Bu kimselerin arkasında veyâ onlarla berâber Çemberleyn'in *<198Sa>* bulunduğu hükûmetin menâfi`i [menfaatı] ve müdâfa`ası içün bütün teşkilâtı [cemiyeti] onun idâre etdiğine şübhe yokdu.

Birmingam Federasyonu La Fédération de Birmingham liberallerin yegâne teşkilât-ı merkezîyeleri [cemiyet merkezi] değildi. Vip teşkilâtıyla taşra şu`belerinden sarf-ı nazar [başka], Manchester de dâhil olduğu hâlde fikr-i `umûmî [halk] içün ayrıca bir de teşkilât-ı millîye [milli cemiyet] mevcûddu. Bu millî teşkilât Teceddüd ve İttihâd-ı Millî [Millî Birlik ve Yenilik] National Reform Union nâmını [adını] taşıyordu. Bir aralık millî ittihâd söner gibi olmuşdu. Liberal teşkilâtı Birmingam'dan idâre olunmağa başlar başlamaz diğer şehirlerin bir hayli liberalleri dahi, Hubûbât Kanûnu'nun esnâ-yı müzâkerâtındaki münâkaşât ve müşâtemâta [tartışmalara ve atışmalara] rağmen merkez-i sıkletin [sorumluluk merkezinin] Birmingam'a nakl edildiğini gördüler. Bunun üzerine diğer liberaller Teceddüd ve İttihâd-ı Millî'yi ihyâya [canlandırmaya] lüzûm görerek planın mevki`-i tatbîke îsâlini [uygulama aşamasını sonuca erdirmeyi] Jan Briç'e havâle eylediler [bıraktılar]. Jan Briç, ittihâd [birlik] fikrini pek muvâfık [uygun] bulmakla berâber program olarak bir noktanın, ıslâhât-ı icrâ'sı [değiştirilip düzeltilmesi] noktasının kabûlünde ısrâr ederek arâziye müte`allik [dair] kanûnların ıslâhını tavsiye eylemişdir. Bunun üzerine Manchester'de bütün kulüb ve şehir murahhaslarından [delegelerinden] mürekkeb [oluşan] büyük bir kongre `akd edilerek [düzenleyerek] esâslı bir program tanzîm [düzenlemiş] ve kabûl edilmişdir. O dakîkadan i`tibâren İttihâd-ı Millî'nin vazîfe-i esâsîyesini kütüb ve risâ'il-i mütenevvi`a [çeşitli kitaplar] neşr ve tevzî` [yayınlamak ve dağıtmak], memleketin aksâm-ı muhtelifesine [değişik bölgelerine] konferanscılar i'zâm [göndermek], ictimâ`lar [toplantılar] tanzîm [düzenlemek] sûretiyle propaganda ve te'mîn-i muvaffakiyet teşkil eyliyordu [başarının sağlanmasını oluşturuyordu].

Birmingam Federasyonu intihâb [seçim] ve Meclis-i Meb`ûsân ve A`yân hâricinde hayât-ı siyâsîye ile iştigâl etdiği içün sonraları âmir-i küll [genel müdür] olub kalmışdı. Memleketde her ne hareket olursa ondan çıkıyordu. Günün en mühim mesâ'il-i siyâsîyesinde [siyasî meselelerinde] tezâhürâtda bulunmak [ortaya çıkmak] içün vesâ'il [sebepler] ihzâr eyliyordu [hazırlıyordu]. Konfederasyon Liberal National yalnız fırka nüfûzuyla kalmıyor; belki kuvve-i icrâ'îyelik [yürütme kuvveti] salâhiyetini [yetkisini] de kendisinde görüyordu.)

Sahîfe [sayfa] 159 ilâ âhir [sonuna kadar].

[(Kokos)da iki şahsiyet vardır ki teşkilâtın [fırkanın] direği mesâbesindedirler [rütbesindedirler]. Bunlar da Kâtib-i `Umûmî [genel sekreteri] ile cem`iyet re'îsidir. Kâtib-i `Umûmî hey'et-i icrâ'îye [yürütme kurulu] tarafından müntahab [seçilir] ve onun ta`lîmâtı [emri] dâ'iresinde îfâ'-yı vazîfe [vazife yapmak] ile mükellef [yükümlü] olub salâhiyeti [yetkisi] pek vâsi'dir [geniştir].

Şu`be kâtibler les se(c)rétaires de quartiers'ini idâre eden, ta`lîmât-ı lâzımayı [lüzumlu görülen emirleri] veren, teftîş eyleyen kendisi olub mintinglerde kâtiblerin yüzler Centaines'e iyi murahhaslar [delegeler], fa`âl [aktif] `unsurlar intihâbına [seçimine] çalışır;

Mahalle mahalle, şu`be şu`be gezerek ictimâ`larda [toplantılarda] hâzır bulunur, îcâb edenleri teşcî` eder [yüreklendirir], cem`iyetce lâzım gelen ma`lûmât [bilgi] ve vesâ'iki [belgeleri] ihzâr [hazırlamak] ile fırkasının te'mîn-i muvaffakiyeti [başarısını sağlamak] içün intihâb [seçim] listelerinin tanzîm [düzenlenmesine] ve tasdîkine [onaylanmasına] mu`âvenet [yardım] eder, fırkanın bir kanûn veyâ mes'eledeki nokta-yı nazarını [görüşünü] kabûl etdirmek içün ictimâ`lar [toplantılar], mitingler tertîb eyler [düzenler].

Cem`iyetin re'îsi denebilir ki bir gösteriş adamıdır. Onun hürmet-i `âmmeye [herkesin - halkın saygısına] mazhar olmuş [kazanmış] olması, şehirde ma`rûf [tanınmış] ve sâhib-i nüfûz [söz sahibi] bu-

lunması, zengin ve hiç olmazsa müreffeh [rahatlık içinde] yaşayacak derecede sâhib-i vâridât [gelir sahibi] olması lâzımdır. *<198Sl>*

Re'îs, her fırsat zuhûrunda [bulduğunda], senevî ictimâ`larda [senelik toplantılarda] fırkanın menâfi`i [menfaatları] nâmına nutuklar verir...

Cem`iyetin bütün a`zâsının [üyesinin], masârif-i dâ'ime [devamlı giderleri] mukabili [karşılık] olmak üzere, mu`ayyen [belirli] `â'idât vermeleri lâzımdır.]

Bi'l-hâssa [özellikle] re'îs Paşa hazretleri şimdi okuyacağım birkaç fıkraya nazar-ı dikkat-i devletlerini celb ederim [dikkatinizi çekmek isterim].

[sayfa] 277 ilâ âhir [sonuna kadar].

Eğer İngiltere arâzisi dahâ müstevî [düz], daha demokratik olsa idi, Kokos teşkilâtı [örgütü] kolay kolay tevkîf edilemezdi [durdurulamazdı]. İngiltere'nin en büyük müstemlekelerinden [sömürgelerinden] birisi olan ve ana vatanın `an`anât-ı ictimâ'îyesini [sosyal geleneklerini] taşımayan ve demokrasi zihniyeti daha ilk günlerinde esâs ittihâz [kabul] edinen Avustralya, bu müdde`âmıza [iddiamıza] bir delîldir. En muntazam [düzenli] teşkilâta [örgütlenmeye] mâlik [sahip], en kavî [güçlü] fırka olan `Amele [işçi] Fırkası orada Kokos esâsâtı üzerine binâ edilmişdir, fırka mevki`-i iktidârda [iktidar makamında] bulunduğu zamân, gerek fırkanın erkânı [ileri gelenleri] ve gerek kabine a`zâsı [üyesi], Kokos'un elinde fonografdan başka bir şey değildirler, müttehid nezâret [birleşik denetim], istiklâl ve mes'ûliyetden [sorumluluktan] tamâmen tecrîd edilmişdir [soyutlanmıştır]. Meclis-i Meb`ûsân'da cereyân eden münâkaşât [tartışmalar] bir şekilden `ibâret olub her şey evvelden Kokos'ca taht-ı karara [karar altına] alınmış. Kokos tarafından kabûl edilmiş olan kanûn lâyıhâlarına [tasarılarına] (bill) kuvve-i teşrî'îyece [millet meclislerince] kabûl ve tasdîk edilmiş [onaylamış] nazarıyla bakılabilir.

Les chefs du parti et le cabinet, quand le parti est au pouvoir, ne sont que, un phonographe du caucus le ministère fédéral a été complètement déppouillé de son independance et de sa responsabilité. La discussion au parlement n'est qu'une formalité; tout est décidé d'avance dans le caucus; le bill qu'il a approuvé peut etre considéré comme déja adopté par le parlement.

İngiltere'de hâkimiyet-i millîye [milli egemenlik] ve fırkacılık hayâtının ma`a't-te'essüf [ne yazık ki] henüz bu derecesine çıkılamadığını beyân ederek mü'ellif-i eser [esrin yazarı] diyor ki:

İngiltere koküsü, nüfûzunu [etkinliğini] Meclis-i Meb`ûsân ve A`yânın zengin a`zâsına [üyesine] kabûl etdiremediği içün zımnen [dolaylı olarak] onların nüfûz ve hâkimiyetini [etkisi ve egemenliğini] kabûle mecbûr oluyor. Binâ'en-`aleyh a`zâ-yı mezkûre [zikredilmiş olan üyeler] teşkilâtın [fırkanın] rükn-ü esâsîsi [temel direği] olub kalmışlardır.

(Sahîfe [sayfa] 294 ... ilâ âhir [sonuna kadar]. İki fırka arasındaki rekabet ma`a't-te'essüf [ne yazık ki] iki ticârethâne arasındaki rekabet gibi meşrû` [kanunî] telakkî [kabul] edilemeyecek dereceyi bulmuş, intihâb [seçim] re'ylerinin çalınmasına kadar varılmışdır. Bu meyl [eğilim] İngiltere'nin bütün fırkalarında el'ân [şu an] bile mevcûddur. Bi'l-hâssa [özellikle] liberal fırkasının en mühim zenbereğini böyle meyiller [eğilimler] teşkil etdiği [oluşturduğu] gibi keyfiyet [durum] Muhâfazakârân [muhâfazakârlar] fırkasında daha câlib-i dikkat [dikkat çekici] bir şekil almakdadır.)

(Sahîfe [sayfa] 299 ... ilâ âhir [sonuna kadar]. Fırkalar, yeniden tanzîm [düzenlenmiş] ve teşkil edilmiş [kurulmuş] olan parlamentoya yeni bir hâl getirmişlerdir. Meclis-i Meb`ûsân'a intihâb edilen

[seçilen] meb`ûslar eskiden olduğu gibi artık müntahiblerinin [seçmenlerin] mümessilleri [temsilcileri] değildirler. `Unsur-u şahsî ve mevzi`î, [kişisel ve yerel unsur] artık bir gûne [herhangi bir] ehemmiyeti hâ'iz [sahip] değildir. Nâmzed [aday] ekseriyâ [çok zaman] devâ'ir-i intihâbîye [seçim dairelerine] teşkilâtına [fırkasına] yabancıdır, kendisinde evsâf-ı şahsîye [kişisel vasıflar] aranmaz, matlûb [talep edilen] olan <199Sa> nokta bilâ-kayd ü şart [kayıtsız şartsız] sadâkat, fırkanın programına merbûtiyet [bağlılık], müdîrânına [müdürlerine] ve onlar tarafından verilmiş ve verilecek bütün evâmire [emirlerine] harfîyen itâ`atdır [eksiksiz yerine getirmek]. Nâmzedlerin [adayların] gerek sarâhaten [açıkça] ve gerek zımnen [dolaylı olarak] der-`uhde etdiği [üstlendiği] vezâ'if [vazifeleri] sadâkat ve merbûtiyeti [bağlılığı] tamâmen îfâ' edüb [yapıp] etmediğini anlamak içün husûsî bir hey'et vardır. Şu tafsîlâta [açıklamaya] göre artık meb`ûs ve mümessillikden [temsilden] çıkub ta`lîmât-ı mahsusa [özel emirler] ile hareket eden murahhaslık [delegelik] mevki`ine [durumuna] düşüyor.)

Re'îs Paşa hazretleri, İngiltere fırak-ı siyâsî [siyasî partilerinin] teşkilâtı [örgütlenmesi] hakkında hulâsaten [özet olarak] zikr etdiğim misâller de gösteriyor ki İttihâd ve Terakkî fırkası teşkilâtı [örgütlenmesini] hemân tamâmen İngiltere fırka teşkilâtından alınmışdır. Binâ'en-`aleyh fırka teşkilâtında ve tarîk[-i] [okunamadı] Meclis-i `Umûmî'nin teşkilinde [kurulmasında] cürm [suç] aramak, meşrûtiyet ve demokrasi esâsâtıyla gayr-ı kabil-i te'lîfdir [uzlaştırılamaz]. Bunlar her memleketin siyâsî fırka teşkilâtında mevcûd olan şey'lerden ya`nî siyâsetcilik ve fırkacılıkdan `ibâretdir. Bizde fırkacılık hayâtı pek yeni olduğu ve buna alışılmadığı içün biraz garîb görünüyorsa da bu gibi teşkilâtın îcâbât-ı meşrûtiyetden [meşrutiyetin gereklerinden] olduğu düşünülürse garâbet [bu garip durum] kendiliğinden zâ'il olur [biter].

Paşa hazretleri, bu `umûmî mütâla`atdan [genel düşünceden] husûsen [özellikle] intikal edersek [geçersek] diyebiliriz ki `aynı siyâset, `aynı hâl bizim memleketimizdeki fırak-ı siyâsîyede [siyasî partilerde] de mevcûddur –Millî Ahrâr gibi, Sulh ve Selâmet gibi– yeni teşekkül etmiş [kurulmuş] bulunan fırkalardan sarf-ı nazar [başka] önümüzde bugün tamâmiyle yeni [ve] teşkilâtına [örgütlenmesine] henüz sâhib olmuş bir fırka vardır ki o da bugün zimâm-ı hükûmeti [hükümetin yönetimini] elinde tutan Hürriyet ve İ'tilâf fırkasıdır. Hürriyet ve İ'tilâf fırkasının da tamâmiyle İttihâd ve Terakkî fırkası gibi Meclis-i `Umûmîsi ve kâtib-i `umûmîsi [genel sekreteri], re'îsi, şu`be kâtibleri ve sâ'iresi vardır.

Madde: 7 - Hürriyet ve İ'tilâf fırkasının Merkez-i `Umûmîsi Der-sa`âdetde [İstanbul'da] olacakdır. Hürriyet ve İ'tilâf fırkası nizâmnâmesi.

Madde: 8 - Hürriyet ve İ'tilâf fırkasının Merkez-i `Umûmîsinde bir re'îs ve iki re'îs-i sânî [ikinci başkan] ile on dört a`zâdan [üyeden] mürekkeb [oluşan] bir Meclis-i İdâresi bulunacakdır.

Madde: 13 - Her sene Teşrîn-i sânî [Kasım] on beşinde fırkaya mensûb [üye] a`yân ve meb`ûsân ile fırka mü'essislerinden [kurucularından] ve Merkez-i `Umûmî a`zâlarından ve taşra şu`abât-ı merkeziye [merkez şubeleri] kongreleriyle İstanbul şu`belerinin her birinin hey'et-i `umûmîyesinden [genel kurulundan] müntahab [seçilmiş] murahhaslardan [delegelerden] mürekkeb [oluşan] `umûmî bir kongre in`ikâd edecekdir [toplanacaktır].

Kabineyi teşkil eden [oluşturan] zevâtdan [kişilerden] bir kısmı Merkez-i `Umûmî a`zâsından oldukları gibi, re'îs-i vükelânın [başbakanın - sadrazamın] ve diğer nâzırların her gün Merkez-i `Umûmîye giderek fırka erkânıyla [ileri gelenleriyle] istişâre [danıştığı] ve bir hayli kararlar ittihâz etdikleri

[aldıkları] gazetelerde görüyor ve okuyoruz. Bunlardan ayrıca bir kolleksiyon yapub takdîm etmeği [sunmayı] bedîhiyâtdan bulunduğu [delilleriyle birlikte açıklamasına gerek olmadığı] için lüzûmsuz `add [kabul] etdim.

Eğer Re'îs Paşa hazretleri başkaca bir mâddî cürme [suça] isnâd etmeyerek [dayanmaksızın] mücerred [yalnız] bir fırkanın Merkez-i `Umûmî teşkilâtı [kurumu] Meclis-i `Umûmî teşkilâtı cürm [suç] teşkil ediyor [oluşturuyor] ise Usûl-ü Muhâkemât-ı Cezâ'îye [ceza muhakemeleri usulü] Kanûnu'nun 26 ve 27. maddeleri <*199Sb*> mûcibince [gereğince] ben, Hürriyet ve İ'tilâf fırkasının dahi bu nev` [çeşit] teşkilâta mâlik bulduğunu [sahip olduğunu], müvekkillerimi maznûn [sanık] diye mahkemeye sevk eden ve kararnâmeye vaz`-ı imzâ' eyleyen [imza koyan] Müdde`î-i `Umûmîye [savcıya] `alenen [açıkça] ihbâr ediyorum. Derhâl mezkûr [zikredilmiş olan] fırka Merkez-i `Umûmîsi a`zâsı `aleyhinde de ta`kîbâtda [kovuşturmada] bulunsun. Fakat re'îs Paşa hazretleri böyle bir şey olamaz ve yapılamaz. Çünki yanlışdır. Bu, meşrûtî memleketlerde bir hakk-ı tabî`îdir [doğal haktır]. Bu hakk-ı tabî`îye kimse mâni` [engel] olamaz. Nasıl ki Hürriyet ve İ'tilâf fırkasının Merkez-i `Umûmî a`zâsı hakkında bu nev` [çeşit] ta`kîbâtda [kovuşturmada] bulunulamaz ve bulunulması yanlış ise işte müvekkillerime de başkaca bir cürm-ü mâddî [maddî suça] isnâd [dayanmayarak] ve isbât etmeyerek, siz orada bir def`a a`zâ-yı tabî`îyeden [doğal üyeden] olarak bulundunuz veyâhûd bulunabilirdiniz. Hâşim Bey bir def`a da`vetnâme aldığınız için bulundunuz; diyerek ve başkaca bir cürm [suça] isnâd etmeyerek [dayanmayarak] mahkeme-i `âlîyelerinde [yüce mahkemede] ta`kîbâtda [kovuşturmada] bulunmak da yanlışdır, `ayn-ı sûretde muvâfık-ı kanûn [kanuna uygun] bir hareket değildir. Re'îs Paşa hazretleri bütün dünyâca kabûl edilmiş ba`zı esâsât-ı cezâ'îye [ceza esasları] vardır ki bunlardan birincisi berâ'at-i zimmetin [aklanmanın] asıl olduğudur. Müvekkillerime böyle mâddî bir cürm [suça] isnâd edilmedikce [dayanmadıkça] Meclis-i `Umûmîye devâmla şu veyâ bu kararı memleketin menâfi`ine [menfaatlarına] muvâfık [uygun] olmayarak verdiklerini ve onu icrâ' eylediklerini isbât eylemedikce onlar berî-üz-zimmedirler [aklanmışlardır]. Müvekkillerime esnâ-yı muhâkemede niçün Meclis-i `Umûmî a`zâlığı kabûl etdiniz. Niçün fenâlıklar eden zulmet [?] [karanlık güçler] ile teşrîk-i mesâ`î [işbirliği] eylediniz. Su'âllerini sordunuz.

Re'îs - Su'âller öyle değildi.

**Müdâfa`a Vekîli Haydar Bey** - Bu makamı, Meclis-i Vükelâ [bakanlar kurulu] a`zâlığını niçün kabûl etdiniz? Zulmet [karanlık güçler] [ile] teşrîk-i mesâ`î [işbirliği] eylediniz? deniliyordu. Ve sonra diğer su'âllerde vükelâ [bakanlar] Meclis-i `Umûmînin de a`zâ-yı tabî`îyesinden [doğal üyesinden] demekdir. –İşte bu sûretle sormakla netîcede o çıkıyordu– binâ'en-`aleyh siz bile idiniz, kabûl etmeyebilirdiniz.

Re'îs - Zulmet ta`bîri [terimini] kullanmadığımı iyi biliyorum.

**Müdâfa`a Vekîli Haydar Bey** - O hâlde bendeniz hatâ ediyorum. Ma`a-mâ-fîh [öyle ise] zabıtlarda vardır. Mûsâ Kâzım Efendi hazretleri makam-ı meşîhatı [şeyhülislâmlığı] ne sûretle kabûl buyurduklarını kemâl-i sâfiyetle [tam bir samimiyetle] kendilerine mahsûs [özel] olan o husûsiyet hâlleriyle ifâde etdiler ve kezâlik [keza] ne gibi kuyûd ve şurût tahtında [şartlar altında] ve ne kadar müşkilât [zorluklar] ile kabûl buyurduklarını söylediler. Re'îs Paşa hazretleri, bendeniz onlarla yek-zebân [ağız birliği eden] olarak diyorum ki o zamân kendilerinin teşrîk-i mesâ`î [işbirliği] etdikleri kimselerin cânî olduklarına dâ'ir bir kanûn, bir nizâmnâme, kesb-i kat`îyet etmiş [kesinleşmiş] bir hüküm yokdu. Bugün şu dakîkada yi-

ne `aleyhlerinde kanûnen kesb-i kat`îyet etmiş [kesinleşmiş] ve kendilerine cânî demeğe müsâ`ade vermiş bir hükm-ü kat`î [kesin hüküm] yok. O zamân henüz cânî oldukları sâbit [ispatlanmış] olmayan kimselerle teşrîk-i mesâ`î [işbirliği] etmek nasıl olur da cinâyâta [cinayetlere] iştirâk [katılmak] sûretiyle [şekliyle] tefsîr olunabilir [yorumlanabilir]? Eğer onlar o zamân cânî idi iseler ve onlarla teşrîk-i mesâ`î [işbirliği] hıyânet [hâinlik] ise ve hıyânete iştirâk ise o zamân o cânî nâzırların [bakanların] ta`yîn etmiş oldukları vâlîleri ve onların teşkil etmiş [oluşturmuş] oldukları mahkeme a`zâları ve onların vermiş oldukları kumandanlıkları da `ayn-ı sûretle cinâyâta [cinayetlere] iştirâk [katılma] sûretinde telakkî [kabul] etmek lâzım <200Sa> gelir. Çünki onlar da, Meclis-i Vükelâ [bakanlar kurulu] gibi doğrudan doğruya birinci derecede mes'ûl [sorumlu] değillerse de, her hâlde ikinci, üçüncü derecede mes'ûllerdir.

Dünki iddi`âlardan dolayı makam-ı iddi`âya teşekkür etmeği meslek ve `ilm-i hukûk nâmına bir vazîfe `add [kabul] ediyorum. Paşa hazretleri, bu husûsdaki [konudaki] bütün i`tirâzâtım [karşı çıkışlarımı] evvelce mahkeme-i `alîyelerine [yüce mahkemeye] gönderilen lüzûm-u muhâkeme kararnâmesine `â'iddir. `Acabâ lüzûm-u muhâkeme kararnâmesini kabûl eden müdde`î-i `umûmî [savcı] bütün me'mûrîn-i hükûmeti [hükümet memurlarını] aslen veyâ fer`an [ikinci dereceden], zımnen [dolaylı olarak] veyâhûd fi`ilen, ma`nen veyâhûd maddeten mücrimdir [suçludur]; diyerek üçüncü, beşinci derecede mahkeme-i `alîyelerine mi sürükleyecek? Paşa hazretleri, o zamânki me'mûrları, nâzırları [bakanları] cânî telakkî [kabul] edersek iştirâk [katılma], mesâ`î-yi cinâyet [cinayetlerin işbirlikçisi] görürsek netîce i`tibâriyle onların yapdıkları bütün mu`âmelâtın [işlemlerin] gayr-ı kanûnî [kanunsuz] olduğuna hükm etmek lâzım gelir. Şu hâlde mahkemelerin dört beş senelik vermiş oldukları hükümler tamâmiyle ke'en lem yekün [hiç olmamış gibi] olur. Nâm-ı nâmî-yi hükûmete [adı büyüyen hükümete], nâm-ı nâmî-yi pâdişâhîye izâfetle [bağlı olarak] icrâ'-yı `adâlet etmiş [adaleti yürürlüğe koymuş] olan, icrâ'-yı vazîfe eylemiş [vazifelerini yapmış] bulunan kumandanların vermiş oldukları emirlerin de hep sıfıra müncerr olması [varıp sona ermesi] lâzım gelir. Re'îs Paşa hazretleri, buna kimse mütecâsir olamaz [yeltenemez]. Böyle bir şey talebi bütün on senelik mu`âmelât-ı devleti [devlet işlerini] alt üst etmek demekdir. Kimse böyle bir şey taleb etmeğe muktedir olamaz [gücü yetmez].

Şu `umûmî îzâhâtdan [açıklamalardan] sonra, cezâ' nazariyâtı esâsâtına [ceza hukuku esaslarına] girişmek üzere ba`zı misâller söylemek istiyorum. Bir kimse me'mûrîn-i hükûmetden [hükümet memurlarından] izin ve icâzet [ruhsat] almayarak, bir gûne [çeşit] sıfat-ı resmîyeyi hâ'iz [sahip] olmayarak bir hükûmet me'mûru elbisesini giyer ise `acabâ ne mu`âmele [işlem] icrâ' olunur [yapılır]? Kanûn-ı Cezâ'nın yüz otuzuncu maddesi sarîhdir [açıktır]. Cezâ'-yı sezâsını [suçuna uygun cezayı] görmesi lâzım gelir. Fakat o adam der ise ki: Ben bunu hükûmetin me'mûr-u resmîsi sıfatıyla bulunmak ve o nüfûzdan [itibarından] istifâde [yararlanmak] maksadıyla giymedim. Belki tiyatro vardı. Tiyatroda oyun oynamak içün giydim derse, ne yapılacak? Re'îs Paşa hazretleri, bi'l-hâssa [özellikle] cerâ'imde [suçlarda] kasd lâzımdır. Eğer kasd olmazsa bir kimseye mücrim [suçlu] denilemez. Bu misâlde olduğu gibi müvekkillerim Mûsâ Kâzım Efendi hazretleriyle Hâşim Beyefendi Meclis-i `Umûmîyi hafî [gizli] bir teşkilât [örgüt] olduğunu bilerek kabûl etdiler ve ona o sûretle bilerek girdiler, müzâhir [yardımcı] oldular; diye isbât edilmedikce kendilerinde, sırf hasbü'l-vazîfe [vazifeleri gereğince] fırkacılık nokta-yı nazarından [bakış açısından] orada bir iki def`a bulunmuş olduklarından dolayı, bir şemme-i cürm [suç kokusu] hiss edilemez.

Sonra re'îs Paşa hazretleri, bendeniz bu dördüncü kuvvetin ma`nâsını bir dürlü anlayamıyorum; ona `ilimce, hukûkca bir ta`bîr [terim] arıyorum. Bir dürlü bulamayorum. Bu dördüncü kuvvet denilen şey, bu kuvve-i hafîye [gizli kuvvet] denilen şey, `acabâ kuvve-i icrâ'îye [yürütme kuvveti] mi? Değil. Kuvve-i teşrî`îye [kanun yapma kuvveti] mi? Değil. Kuvve-i `adlîye [yargı kuvveti] mi? O hiç değil. Şu hâlde bunun ta`bîr-i fenn-i `ilmîsi [ilmî terimi] nedir? Olsa olsa öyle bir meclis-i hesâb olabilir ki hükûmet kendi fırkası erkânıyla [ileri gelenleriyle] istişârelerde bulunabilsin [danışabilsin], onlara umûr [işlerden] ve mu`âmelâtdan [işlemlerden] ma`lûmât [bilgi] verebilsin. <200SL> Fırkasıyla hükûmetin icrâ'âtı arasında ahengi [uyumu] muhâfaza edebilsin. Eğer şu nokta-yi nazar [görüş] kabûl edilirse, çünki `arz etdiğim gibi meclis-i hesâb ya`nî meclis-i istişâre [danışma meclisi] mâhiyetinde [niteliğinde] Hürriyet ve İ'tilâf fırkasının da Merkez-i `Umûmîsi vardır. Şunlardan sonra ba`zı mütâla`ât-ı husûsîyede bulunmak [özel düşüncelerimi söylemek] istiyorum. Deniliyor ki Meclis-i `Umûmî hafî [gizli] bir kuvvet idi. Re'îs Paşa hazretleri, cerâ'imde [suçlarda] en ziyâde aranacak bir hâsse-i mümtâze [seçkin özellik] cürmün [suçun] hafîliğidir [gizliliğidir]; eğer cürm hafî yapılırsa, hafîliği ne kadar iyi muhâfaza edilirse o kadar emîn bir sûretde icrâ' olunur. Hükûmet erkânı [ileri gelenleri] ba`zen yirmi dokuz, otuz zâtı, ba'zen elli zâtı [kişiyi] bir araya toplayarak bir cürm [suç] îka' etmek [işlemek] veyâhûd bunu toplamağı bir cürm kasdıyla yapmak gibi cürmün şerâ'it-i mümtâzesinden [seçkin şartlarından] bulunan hafîlik [gizlilik] burada mevzû`-u bahs değil. Daha sonra, o zamânın Tal`atları, Enverleri `acabâ istediklerini yapmağa muktedir değiller miydi [güçleri yetmiyor muydu] ki Meclis-i `Umûmî gibi şeklî bir toplanış usûlünü kabûl etsinler ve oradan müzâheret [yardım] beklesinler? Daha sonra, re'îs Paşa hazretleri, `acabâ mutasavver [düşünülebilir] midir ki Meclis-i Vükelâya [bakanlar kuruluna] dâhil olan bu zevât [kişiler] gayr-ı mes'ûl [sorumsuz] olan kimselerin verebilecekleri bir kararı icrâ'dan [yapmaktan] mütevellid [doğan] bir mes'ûliyeti [sorumluluğu] sırf kendi üzerlerine alsınlar? `Acabâ mümkün müdür ki okumak, yazmak bilmeyen bir kimse –vükelâda okuma yazma bilmeyeni tasavvur edemiyorum [düşünemiyorum]– bu kadar ağır mes'ûliyeti kendi dahl ve te'sîri [etkisi] olmadığı hâlde kabûl ve tahammül etsin [üstlensin]? Karamâmede: Müvekkillerimin ef`âl-i vâkı`ada [gerçekleşen fiillerde] dahl ve iştirâki bulunduğundan [katıldığı ve ortak olduğundan] dolayı o sûretle tevhîd-i muhâkemeleri [birlikte muhâkeme edilmeleri] lâzım gelir; denildi. Bütün erbâb-ı cezâ' ve hukûk-u cezâ' mütehassısları [ceza hukuku uzmanları düşünürler] müttefikdir [hem fikirdir] ki iştirâk ve dahl-i cürmîde [suç ortağı olmak için] iki şart lâzımdır: Birincisi, kasıddır. Kasıdsız cürm [suç] olamaz. Meselâ bir kimse, bir silâhcı dükkânında parasıyla silâh satsa ve o silâhla da başka bir adamın öldürüleceğini bilse –çünki silâh esâsen ya tehlikeden tahaffuz [korunmak] için, yâhûd adam öldürmek için satılır– bunu mücerred [yalnız] satmasıyla `acabâ şerîk-i cürm [suç ortağı] olabilir mi? Hayır. Hattâ iştirâk-ı cürmîde [ortak işlenmiş suçta] ve bi'l-`umûm [bütün] cerâ'imde [suçlarda] kasd o kadar matlûb ve mültezemdir [aranılır ve gerekli görülür] ki `aynı katl fi`ilinde katilin maksadı ta`ammüd [önceden planlanmış] olduğuna göre cezâ'sı başka, tehevvür [öfke sonucu] olduğuna göre cezâ'sı başka, teseyyüb [ihmal sonucu] olduğuna göre cezâ'sı başka, müdâfa`a-yı meşrû`a [bir saldırı sonucu kendini korumak] için olduğuna göre cezâ'sı yine başkadır. `Acabâ müvekkillerim Mûsâ Kâzım Efendi hazretleriyle Hâşim Beyefendi'nin Meclis-i `Umûmî'ye girmeleri bir kasd tahtında [altında] mıdır? Ya`nî cürm [suç] olduğunu bildiler, cürm işlemek için mü girdiler? Bunu kim isbât edebilecek?

Cereyân eden muhâkemât gösterdi ki kat`îyen [kesinlikle] böyle bir şey mutasavver [düşünülmüş] de değildir.

İştirâk-i cürmîde [suç ortaklığında] ikinci şart, fi`ilin müsbet [ispat edilmiş] bir fi`il olması lâzımdır. Müsbet olmadıkca, menfî [olumsuz] fi`iller, tesâmuhlar [dikkatsizlikler], `adem-i icrâ'lar [bir işi yapmamak] ve sâ'ireler dahl ve iştirâk-i cürmîye [suç ortaklığına] esâs olamaz. Meselâ bir yerden isti`fâ etmek lâzım gelirken menfî bir sûretde isti`fâ etmemek, burada vuku` bulmuş bir cürmü [suçu] müddeî-i `umûmîliğe [savcılığa] haber vermek lâzım gelirken musâmaha ederek [görmezlikten gelerek] vermemek iştirâk-i cürmîye [suç ortaklığına] kat`îyen esâs olamaz. Kezâlik [keza], henüz o zamân bile fenâlıkları kanûnen sâbit [ispat] olmamış kimselerle teşrîk-i mesâ`î [işbirliği] etmemek iyi <201Sa> olabilirdi, ama "niçün isti`fâ etmediniz?" su'âli üzerine "isti`fâ etmedik, çünki memlekete hidmet [hizmet] etmek emeli karşısında idik" demeleri şu müsbet [ispat edilmiş] fi`il nazarîyesine [görüşüne] göre dahl ve iştirâk-i cürmîye [suç ortaklığına] esâs teşkil edemez [oluşturamaz].

Re'îs Paşa hazretleri; her maznûn [sanık] mücrim [suçlu] değildir. Bu, böyle olmakla berâber bugün müvekkillerim töhmet altında bulunuyorlar. Hem de bu, `alel-`âde [sıradan] bir töhmet değil, vazîfeleri i`tibâriyle hukuk-u dînîye ve salâhiyet-i kudsîyesini [kutsal yetkisini] her kesden ziyâde muhâfazaya dînen, siyâseten, `aklen ve mantıken mecbûr bulundukları halîfelerinin, sultanlarının hukuk-u mukaddeselerine [kutsal hukuklarına] tecâvüz [çiğnemek], onun nâzım-ı `azamı [büyük düzenleyicisi] bulunduğu hükûmetin şekl-i idâresini tebdîl [değiştirip bozmak] cürmüdür [suçudur]. Ben zannetmem ki başka bir cürmden dolayı i`dâmları dahi kendilerinin bu kadar basît ve az bir müddet olsun bu töhmetle müttehem [suçlanmış] olmalarından hiss edecekleri `azâb kadar ağır ve tahrîbkâr [yıkıcı] olamaz. Mahkeme-i muhteremenizin [saygı değer mahkemenizin] berâ'at kararı vermek sûretiyle muvakkat [geçici] bir zamân içün taht-ı şübheye girmiş [şüphe altında] bulunan şahsiyet-i `ilmîye ve namuslarını kanûnen ve lisân-ı salâhiyetkârâne [yetkisine yakışır bir dil - şekil] ile i`âde buyuracağından kat`îyen emîn olmakla berâber bir kere de ben birisinin talebesi bulunmak, diğerinin tâ eski zamândan beri arkadaşı olmak hasebiyle kendilerinin her dürlü lekeden tamâmiyle münezzeh [uzak] olduklarını evvelâ vicdân-ı müşterekeniz [muhâkeme heyetinin ortak vicdanı] huzûrunda ve sâniyen [ikinci olarak] efkâr-ı `umûmîye-i millet [halkın] huzûrunda `alenen [açıkça] beyân etmek istiyorum.

Re'îs Paşa hazretleri; mehâkim-i cinâ'îyede [cinayet mahkemelerinde] `alelâde [sıradan] mücrimlerin [suçluların] bile süngüsüz girdikleri şu sıralara süngülerle giren Mûsâ Kâzım Efendi hazretlerinin öyle cürmler [suçlar], fırkacılıklar ve sâ'ireler gibi umûr [işler] ve husûsât [konular] ile iştigâl etmeyecek derecede `ulvî, münezzeh ihtisâsâtla [yüksek ve eksiksiz uzmanlık gerektiren konularda] mütehassis [hassas] olduğunu bütün `ulûmu câmi` olan [ilimleri içinde toplayan] Safvetü'l-beyân fî Tefsîru'l-Kur'ân nâm eser-i celîli [yüce eseri], vahdet [Allah'ın birliği] ve isrâr-ı nübüvvet [peygamberliğin sırrı/peygamber gönderilmesinin nedeni] esâsına `â'id Sûre-i `Alâk ve İhlâs ve Sûre-i Kehf tefsîrleri [yorumları], tasavvufa dâ'ir vahdet-i vücûd [Allah'ın birliği] risâlesinin tefsîri [yorumu], mebde' [ezel] ve me`âda [ahirete] dâ'ir olub pek çok mesâ'il-i hikemîye ve tasavvufîyeyi [hikmete ve tasavvufa ait meseleleri] muhtevî bulunan [içeren] Havrâ' ve Zevrâ nâm eserin tevsî`an [genişletilmiş] tercümesi, Vâridât-ı Bedreddîn risâlesinin tevsî`an tercümesi, `ulemâ-yı mesîheden [mesîh olduğunu söyleyen bilginlerden] Emîr Hân nâm zâtın Kur'ân-ı kerîme i`tirâzen [karşı çıkarak] yazdığı bir eser-i reddîye olan ve Hakâyık-ı Kur'ânî-

ye [doğruluğu şüphesiz olan Kurân] ve nice mesâ'il-i dînîyeyi [dinî meseleleri] yâr ve ağyâra [dosta ve yabancılara] karşı isbât için hakîkaten bâ`is-i mefharet [övünmeye sebep] bulunan Redd-i Abâtıl-ı İbn Rüşd ve İmâm Gazâlî'nin mesâ'il-i kelâmîye ve felsefîyenin [kelâm ve felsefe meselelerinin] en gâmız [anlaşılması güç] mebâhisine [konularına] `â'id münâzaralarını [ilmî tartışmalarını] hâvî olan [içeren] Tehâfet-u Felâsefe'nin tercümesi, `ilm-i kelâmdan ihtiyâcât-ı `asırla [asrın ihtiyaçlarıyla] mütenâsib [uygun] ve fünûn-ı hâzıranın [şu an hazır olan fen bilimlerinin] esrâr-ı hilkate [yaradılış sırlarına] `â'id olan aksâmını [kısımlarını] muhtevî [içeren], `Akde'l-hakâyik eseri, İslâm'da Cihâd nâm eser-i dînî ve `ilmî-si, İslâmda Usûl-ü Meşveret'i [parlamento sistemi], birçok makâlât-ı hikemîye, felsefîye ve ictimâ`îyeyi [toplumsal ve felsefi konulardaki makalelerini] muhtevî [içeren] Külliyât'ı [bütün eserleri] huzûr-u `âlîlerinde [yüce huzurunuzda] evvelden isbât etmemiş ise sorduğunuz su'âllere uykudan uyanır gibi kendi `âlem-i lâhûtîsinden [ilahî dünyasından] inerek kemâl-i sâfiyetle [tam bir samimiyetle] vermiş olduğu o cevâblarda isbât etmedi mi? Mûsâ Kâzım Hoca ismini işiden ve kendisinde ufacık bir eser-i iz`ân [terbiye, edep] bulunan herkes, her `Osmânlı bu zâta medyûn-ı şükrândır [teşekkür borçludur]. Bu zâtın, böyle yüksek hislerle mütehassis [duygulanan], kudsî [kutsal] emeller peşinde koşan <201SL> böyle bir zâtın fırkacılık gibi zamânın dedikodularına, oyuncaklarına, hasîs [alçakça] işlerine `alâkadâr olamayacağını ve böyle şeylerle uğraşamayacağını, böyle şeylerin be-tarîkü'n-nefsîye [kişinin kendi özellikleri yoluyla] tamâmiyle mün`adim bulunduğunu [yok olduğunu] `acabâ hey'et-i celîleniz [yüce heyetiniz] takdîr buyurmuyor [değerlendirmiyor] mu? Ben, efendi hazretlerinin nev`i cinsine münhasır bulunan bu husûsiyetinden [özgü karakterine bağlı olan bu özelliğine] kat`-ı nazar ederek [bakmaksızın] işgâl etmiş olduğu makam i`tibâriyle biraz tedkîk-i keyfiyet etmek [durumu incelemek] istersem mes'elenin daha şümûllü [kapsamlı] bir nokta olduğunu görüyorum. Mûsâ Kâzım Efendi hazretleri Şeyhü'l-İslâm idiler. Ve mahkeme-i muhterememiz [saygı değer mahkemeniz] bugün o şeyhü'l-islâmı, birkaç def`a makam-ı iftâyı [fetvâ verme makamını - şeyhülislâmlığı] ihrâz etmiş [elde etmiş] olan bir zâtı, pâdişâhımız efendimiz hazretlerinin hilâfet sıfatlarını kendi üzerlerinde temsîl etdirdiği bir şeyhülislâmı muhâkeme ediyor. Vazîfenizin yalnız buraya değil, tâ aksâ-yı şarka [uzak doğuya] kadar nasıl bir mâhiyeti [niteliğe] hâ'iz [sahip] olduğunu zannediyorum ki her hâlde bendenizden daha çok takdîr buyursunuz [değerlendirirsiniz]. Şeyhü'l-İslâmın muhâkemesi, mahkûmiyeti yalnız bizi `alâkadâr etmiyor. Târîhde bunu ilk def`a görüyoruz. Mutlakiyet-i idârenin tamâmiyle hükm-fermâ [yürürlükte] olduğu sıralarda pâdişâhlarımız gazaba gelerek [öfkelenerek] sadr-ı azamların başını kopardıkları sırada şeyhülislâmları evlerine gönderiyorlardı. Paşa hazretleri, üç yüz milyonluk `âlem-i İslâmın mukadderâtı [geleceği] mevzû`-u bahs olduğu şu sıralarda tâ aksâ-yı şarkdan [uzak doğudan] yükselen, sedâ-yı tevhîd ve îmânın [imân ve birlik seslerinin] te'sîr-i mâddî ve ma`nevîsi [maddî ve manevî etkileri] mukadderâtımızın ta`yîni [belirlenmesi] sırasında en büyük `âmil [etken] bulunduğu şu sıralarda bir şeyhü'l-islâmı muhâkeme veyâhûd mahkûm etmenin, şeyhü'l-islâmlar siyâsete âlet olmuşlar veyâ âlet olabilirler, fikrinin husûlüne [meydana gelmesine], muvakkat [geçici] bir zamân için olsa dahi, meydân vermenin ne büyük bir te'sîr-i tahrîbkâr [yıkıcı etkiler] husûle getireceğinin takdîrini [değerlendirmesini] fazla söz söylemeyerek mahkeme-i `alîyelerine tevdî` ederim [bu değerlendirmeyi yüce mahkemeye bırakırım].

Hâşim Beyefendi'ye gelince; ben makam-ı iddi`ânın kendi haklarında dün okumuş olduğu vesîka-yı hakîkate [gerçek belgeye] bir şey `ilâve edecek değilim. Ben bütün mevcûdiyetimle emînim ve di-

ğerlerinin de emîn olduklarına da emînim ki Hâşim Bey efendi makam-ı nezâreti [bakanlık makamını] kat`îyen istemiyorlardı. Esâsen büyük müşkilâtla [zorluklarla] ve bi'l-hâssa [özellikle] hidmet [hizmet] edebilmek ümîdiyle bu makamı işgâl eylemişlerdi. Kendilerinin bi'd-def`ât [defalarca] o makamdan bile isti`fâ eyledikleri ve öyle re's-i kârda [devlet idaresinde] bulunmak hırslarının, emellerinin arkasından koşmadığı, parlak lekesiz bir nâsîyeye [alına] mâlik [sahip] bulunduğu te'emmül buyurulursa [etraflıca düşünülürse] onun hakkında da kat`î ve müsbet bir berâ'at kararının verileceğini tabî`î görüyorum.

Lüzûm-u muhâkeme kararnâmesinde, Re'îs Paşa hazretleri, tatbîk ve iddi`â edilen maddenin elli beşinci madde olduğunu söylediler. Makam-ı iddi`ânın "köhne nazariyât [görüşleri] ile iştigâl edenler" diyerek doğrudan doğruya şahsımı veyâ meslek-i celîl-i hukuku [hukukun yüce ilkelerini] ve erbâb-ı cezâ'yı [ceza hukuku uzmanlarını] istihfâf [küçümseyen] tarzındaki i`tirâz ve hücûmunu hoş görsem bile makam-ı iddi`ânın o eski iddi`ânâmesinde mevzû`-u bahs olan maddenin, elli beşinci maddenin fıkra-yı ahîresine [son fıkrasına] temâs etdiğini işitdiğimden dolayı bütün erbâb-ı hukuk [hukuk adamları] gibi benim de mütehayyir olduğumu [şaşırdığımı] söylemekden kendimi alamıyorum. Çünki o maddedeki sarâhatlar [açıklamalar] iyice tedkîk edilse [incelense] idi ve o kanûnun o maddesinin ne gibi şerâ'it tahtında [şartlar altında] vaz` edildiği [konulduğu] düşünülmüş <202Sa> olsa idi emînim ki kat`îyen böyle bir talebde bulunulmayacak idi. Bendeniz o maddeyi `aynen bir def`a dahâ okuyacağım:

"Kanûn-ı Esâsî'yi ve hükûmetin şekil ve hey'etini veyâ saltanat-ı senîyenin usûl-ü verâsetini [yüce saltanatının vârislik şeklini] tagyîr ve tebdîl veyâ imhâ'ya cebren teşebbüsü [zorla bozup, değiştirmek veya ortadan kaldırmak için girişimleri] sâbit [ispatlanmış] olan şahıs i`dâm olunur."

Re'îs Paşa hazretleri pek güzel biliyorsunuz ki, bir mâdde-i cezâ'îyenin tefsîr ve telakkîsi [yorumlanması ve görüş bildirilmesi] emrinde itbâ` edilmesi [uyulması] lâzım gelen ba`zı esâsât-ı kat`îye-i cezâ'îye [cezanın kesin esasları] vardır. Onlardan birincisi; maddedeki kelimelerin tamâmiyle ma`nâ-yı lugavî [sözlükteki gerçek anlamını] ve mantıkîyelerini kasd etmek, ikincisi; yeniden hükümler, tefsîrlerle [yorumlarla], telakkîler [görüşler], cürmler [suçlar], vak`alar ihdâs etmemek [meydana getirmemek] ve eğer bir şübhe husûle geliyorsa [oluşuyorsa] mümkün olduğu kadar mücrimin [suçlunun] lehine tefsîr etmekdir [yorumlamaktır]. Eğer o fıkradaki kayıdları birer birer tedkîk edersek [incelersek] bunların kat`îyen mevzû`-u bahs olmadığını görürüz. Birinci kısmında Kanûn-ı Esâsî'yi cebren tebdîle [zorla değiştirmeye] teşebbüs eden [girişen] şahıs deniliyor. Her kanûn gibi Kanûn-ı Esâsî de tebdîl ve tagyîr ve ta`dîl olunabilir [değiştirilip, düzeltilebilinir]. Fakat bunun içün Kanûn-ı Esâsî'nin 116. maddesindeki sarâhat [açıklama] mûcibince [gereğince] hükûmet tarafından teklîfi ve kuvve-i teşrî`îyenin [kanun yapma yetkisi olan] her iki meclisince sülüsân ekseriyetle [üçte iki çoğunlukla] kabûlü lâzım gelir. Yoksa üç beş zât bir araya toplanub da bir Kanûn-ı Esâsî teşkil etdik [oluşturduk]. Geliniz, şuradaki Kanûn-ı Esâsî'den gayrı şekilde biz burada bir toplanış yapalım ve bununla da Kanûn-ı Esâsî'yi tebdîl etmiş [değiştirmiş] bulunalım; deseler bunda kat`îyen cürm [suç] olmaz. Çünki bu, sırf kavl-i mücerredden [yalnız sözden] `ibâret kalır. Hâlbuki son kelime mûcibince [gereğince] bunda kuvve-i müsellaha [silahlı kuvvetler] ile hücûm, `isyân ve sâ'ire gibi cebir [zorlama] lâzımdır. Daha sonra "tagyîr ve tebdîl-i şekl ve idâre-i hükûmet" deniliyor. Kelimenin ma`nâ-yı `ilmîsini [bilimsel anlamını] ala-

cak olursak şekl-i hükûmet üçdür. Meşrûtiyet, cumhûriyet, mutlaka. Şu hâlde tebdîl-i şekl-i hükûmet [hükümetin şekli değiştirmek] olsa olsa hükûmetin şekli olan meşrûtiyeti mutlakaya veyâ cumhûriyete tebdîl olabilir [değiştirilebilir]. İttihâd ve Terakkî fırkasının Meclis-i `Umûmîsinde bulunan zevât [kişiler] veyâhûd o fırka, o cem`iyet, memleketde meşrûtiyet i`lân etmiş olduğu içün onların mutlakaya `avdet etmek [dönmek] istediklerini söylemek gâyet mantıksız bir hareketdir. Kezâlik [keza] İttihâd ve Terakkî fırkasının meb`ûsları ve onu temsîl eden hükûmet meşrûtiyetden sonra Kanûn-ı Esâsî'de vuku`a gelmiş olan ba`zı ta`dîlâtı [değişiklikleri] biraz ifrâtkâr [aşırı] buldular. Onu hâkimiyet ve hilâfet-i saltanatın daha ziyâde takvîyesi [kuvvetlendirilmesi] noktasından muhtâc-ı tebdîl [değişikliği gerekli] gördüler ve tebdîl etdiler. Binâ'en-`aleyh böyle bir cem`iyete cumhûriyet istiyor; demek de gâyet gayr-ı tabî`î bir hâldir. Re'îs Paşa hazretleri, bi'l-hâssa [özellikle] cebir [zorlamak] kelimesine nazar-ı dikkatinizi celb ederim [dikkatinizi çekmek isterim]. Cebir, bizim Kanûn-ı Cezâ'mızın ta`bîr-i mahsûsu [özel terimi] mûcibince [gereğince] el ayak bağlamak, kapı ve pencere kırmak, silahla ve süngü ile hücûm etmek gibi bir sûretle olabilür. İddi`ânâmede İttihâd ve Terakkî Cem`iyeti halka nüfûz ve dehşet ilka' etdi [halkın baskı ve dehşet içinde yaşamasına ve bunu yaygınlaşmasına sebep oldu]; deniliyor. İttihâd ve Terakkî cem`iyeti halka nüfûz ve dehşet ilka edebilir. Fakat bununla Meclis-i `Umûmî teşkilâtı arasında ne münâsebet var? Sonra Paşa hazretleri "cebir" [zorlamak] kelimesinin konulmasındaki maksad-ı kanûnîyi biraz tedkîk buyuracak olursanız görürsünüz ki bu büsbütün başka maksadla konulmuşdur. Bu maddeyi ihtivâ eden [içeren] elli beşinci madde diğer mevâdla [maddelerle] berâber Kanûn-ı Cezâ'nın ba`zı mevâddının ta`dîli [değiştirilmesi] 337 [doğrusu 327'dir] senesinde hükûmete teklîf edilmiş <*202Sb*> ve 22 Mayıs 327 târîhinde de hükûmetce kabûl edilmişdir. O zamân hükûmetin gözünün önünde bir vak`a vardı. O vak`a da 31 Mart hâdisesi idi. 31 Mart hâdisesinde bir takım kıta`ât-ı `askerîye [askeri birlikler] süngüler ile, kasaturalar ile Meclis-i Meb`ûsân'a hücûm etmişler, Meclis-i Meb`ûsân'ı kapatmışlar, ba`zı meb`ûsları öldürmüşler, şekl-i hükûmeti tebdîle cebren teşebbüs etmişlerdir [zorla değiştirmeye girişmişlerdir]. İşte o hükûmet bunu nazar-ı dikkate alarak bu gibi fâ`illerin duçâr-ı mücâzât edilmesini [cezalandırılmasını] düşündü ve onun içün o maddeyi koydu. Şu îzâhâta göre Meclis-i `Umûmî teşkilâtı ve a`zâsı bulunmak, şekl-i hükûmet veyâ Kanûn-ı Esâsî'yi tebdîl mes'eleleriyle kat`îyen `alâkadâr olamaz. Sözlerim bitiyor Re'îs Paşa hazretleri. İsnâd olunan fi`il ve hareket hakkındaki mütâla`ât-ı mesrûdemi [söylemiş olduğum düşüncelerimi] hulâsa [özet] ederek: 1- İttihâd ve Terakkî cem`iyeti nizâmı dâ'iresinde teşkil edilmiş [kurulmuş] ve menâfi`-i `umûmîyeye [halkın menfaatına] hâdim bulunmuş olduğu cihetle oraya dâhil olmak cürm [suç] olmadığına, 2- Meclis-i `Umûmî teşkilâtını muhtevî [içine alan] mu'ahhar [sonraki] nizâmnâmelerde [tüzüklerde] Şûrâ-yı Devlet'in kararına iktirân etmiş [sunulmuş] olmak i`tibâriyle teşkili [kurulması] kanûnen tasvîb edilmiş [onaylanmış] olmasına 3- Her medenî memleketde böyle teşkilât mevcûd olduğu gibi memleketimizdeki fırak-ı siyâsîye [siyasî partiler] teşkilâtı da `ayn-ı mâhiyetde [nitelikte] bulunmasına ve bu da îcâbât-ı meşrûtiyetden [meşrutiyetin gereklerinden] olduğuna 4- Müvekkillerimin Meclis-i `Umûmî'de a`zâlıkları [üyelikleri] `âdetâ yok denecek derecede za`îf [zayıf] olub mukarrerâtda [kararlarda] bir gûnâ [herhangi bir] dahl ve te'sîrleri [etkileri] olmadığı tahakkuk etmesine [ortaya çıkmasına], 5- Meclis-i `Umûmî'nin nizâmnâme-yi mahsûsu [özel tüzüğü] mûcibince [gereğince], iştigâl edeceği mevâdd [işler] cürm [suç] teşkil etmediğine [oluşturmadığına] ve zâten meclis-i mezkûr [zikredilmiş

olan meclisin] vazîfesi olmayan şeklî bir toplanmadan `ibâret bulunmasına, 6- Müvekkillerime bir gûne [herhangi bir] mâddî cürm isnâd ve isbât edilemediğine, 7- Bir fi`ile cürm [suç] denebilmek içün muktezâ[-yı] erkân-ı sülüseden [gerekli olan üç esastan birinin] hiçbirisi bulunmamak hasebiyle müvekkillerim bir cürm işlemişler denilmediğine ve denilemeyeceğine, 8- O zamân fenâlıkları kanûnen ve hükmen sâbit [ispatlanmış] olmayan zevât [kişiler] ile teşrîk-i mesâ`î [işbirliği] eylemeleri cürm teşkil eyleyemeyeceği [oluşturmayacağı] gibi vezâ'if-i mezkûreyi [zikredilmiş olan vazifeleri] bir hayli kuyûd ve şurût tahtında [şartlar altında] kabûl ve imkân-ı müsâ`idesi nisbetinde îfâ' eylemiş [imkânların izin verdiği kadar yerine getirmiş] bulunduklarına, 9- Dahl ve iştirâk cürmü [suç ortaklığı] içün kanûnen muktezâ [gerekli olan] "kasd" ve "müsbet [ispatlanmış] fi`il" keyfiyetlerinin [durumlarının] `adem-i mevcûdiyeti [mevcut olmaması] hasebiyle iddi`â olunan ef`âl-i cinâ'îyede [cinayet fiillerine] iştirâklerine [katılımlarına] de hükm edilemeyeceğine, 10- Kendilerinin cürm îka' edecek [suç işleyecek] kimselerden olmadıklarına husûsiyet-i hâlleri [özel durumlarının] zâmin ve kâfil [kefil] olduğuna, 11- Kararnâmede bahs edilen 55. maddenin fıkra-yı ahîresinin [son fıkrasının] mes'ele ile bir gûne [herhangi bir] `alâkası bulunmamasına, 12- Eğer vazîfe-i me'mûriyetlerinden [kendi vazifelerinden] dolayı şâyân-ı mu'âheze [eleştiri gerektiren] bir hâlleri varsa bunun tedkîki [incelenmesi] de Dîvân-ı `Âlî'ye [yüce divana] `â'id olduğuna ve 13- Zâten makam-ı iddi`âca da berâ'atları taleb edilmiş bulunmasına binâ'en her ikisinin de berâ'atlarına hükm verilmesini istirhâm [rica] eylerim.

İki, üç cümleden `ibâret olan bir söze de müsâ`ade buyurun Paşa hazretleri, bu mes'elede vereceğiniz hüküm yalnız bizi değil; evvelâ İstanbul'u, ikinci derecede Memâlik-i `Osmânîye'yi, üçüncü derecede `âlem-i İslâmı ve dördüncü derecede Avrupa erbâb-ı hukukunu [hukuk adamlarını] `alâkadâr eden bir mes'eledir. Avrupalılar dâ'imâ: Türkler ihkak-ı hakk [hakkı yerine getirme] kabiliyetinden mahrûmdur [yoksundur]. <*203Sa*> Kapitülasyonlar onların başında topuz gibi durmalıdır; çünki onlar zamâna, zemîne [yere], îcâb-ı hâl [durumun gereği] ve maslahata [duruma] göre hüküm verir; diyorlar. Ve ma`a't-te'essüf [ne yazık ki] bunda ısrâr ediyorlar. Siz hükmünüzü vereceğiniz zamân, bi'l-hâssa [özellikle] Avrupa erbâb-ı hukukunu [hukuk adamlarını] da düşününüz. Onlar, hükümleriniz eğer esbâb-ı mûcibeye istinâd etmemiş [gerekli olan sebeplere dayandırılmamış] ise `ilm-i hukuk nokta-yı nazarından [görüş açısından] yegân yegân [tek tek] tedkîk eyleyecekler [inceleyecekler] ve eğer menfî [olumsuz] bir netîceye vâsıl olacak [varacak] olurlarsa `aleyhimizde verecekleri hüküm pek tahrîbkâr [yıkıcı] olacakdır. Binâ'en-`aleyh elinizi tâ vicdânınıza, gözlerinizi Kur'ân-ı kerîm'in emr etmiş olduğu tamamî-yi icrâ'-yı `adâlet [işlerin adaletle yürütülmesi ve bunu yaygınlaştırılması] ahkâm-ı şerîfesine [kutsal hükümlere] ve diğer tarafdan Kanûn-ı Cezâ'ya ve kavâ'id-i cezâ'îyeye [ceza usullerine] koyarak hüküm vermenizi istirhâm [rica] ederim.

Re'îs - (Rif`at Bey'e hitâben) Bir mütâla`anız [söylemek istediğiniz] var mı?

**Rif`at Bey** - Bendeniz İttihâd ve Terakkî Cem`iyeti'ne dâhil olduğum farz edilerek taht-ı tevkîfe alındım [tutuklandım]. Hey'et-i istintâkîyece [sorgu hâkimliğince] icrâ' olunan [yürütülen] tahkîkat-ı `amîka [derin araştırmalar] üzerine mezkûr [zikredilmiş olan] cem`iyete dâhil olmadığım anlaşıldı, men`-i muhâkeme [muhâkemeye gerek olmadığı] kararı verildi. Her ne kadar o esbâb [sebepler] evrâk-ı istintâkîye [sorgu hâkimliği evrakları] ve muhâkeme evrâkı meyânına [içine] idhâl olunmuş [konulmuş] ise de kararnâmeye lüzûm-u muhâkemeye dâ'ir bir kelime bile konulmamışdır. Makam-ı iddi`â-

nın ithâmnâmesinde nâm-ı `âcizânem mezkûr [zikredilmiş] olmadığı gibi teşrîh-i da`vâda [davanın açıklamasında] da ismim zikr olunmadı. Müdde`î-i `umûmî [savcı] beyefendi, dünki beyânât-ı nihâ'îyesinde [son bildirilerinde] de berâ'atıma karar verilmesini taleb etmişdi. Hey'et-i celîleniz [yüce heyetiniz] bi't-tab` müdde`î [davacı] olamayacağından şu hâlde hakk-ı `âcizânemde ne bir müdde`â, ne de bir da`vâ vardır. Binâ'en-`aleyh bu nokta hakkında hey'et-i `alîyenizin nazar-ı dikkatinizi celb [dikkatinizi çekmek] ile nezâhetine [temizliğinden] emîn olduğum vicdân-ı `âlîlerinin [yüce vicdanınızın] vereceği berâ'at kararına kemâl-i itmînânla [tam bir güven duygusuyla] intizâr ederim [beklerim].

**Müdde`î-i `Umûmî [savcı] Mu`âvini Reşâd Bey** - Yalnız bir nokta hakkında bir şey `arz edeceğim. *<203Sb>* Müdâfa`a vekîli bey müvekkillerine `â'id müdâfa`âtın son kırâ'at etdikleri [okudukları] fıkarâtında [fıkralarında] İttihâd ve Terakkî Cem`iyeti'nin kanûnen ve nizâmen [kanuna uygun ve] lâzım gelen bir sûretde teşekkül etdiğini [kurulduğunu] ve bu cem`iyetin menâfi`-i `umûmîyeye [halkın menfaatlarına] hâdim olduğunu [hizmet ettiğini] beyân buyurdular. Cem`iyetin şahs-ı ma`nevîsinin vekâletini hâ'iz [sahip] olmadıkları cihetle [yönüyle] evvelâ, burada cem`iyetin menâfi`-i `umûmîyeye [halkın menfaatlarına] hâdim olub [hizmet edip] olmadığı hakkında söz söylemeğe salâhiyetdâr [yetkili] değildirler. Sânîyen [ikinci olarak] cem`iyetin menâfi`-i `umûmîyeye [halkın menfaatlarına] hâdim olmadığı da [hizmet etmediği de] âsâr ile zâhirdir [eserleriyle ortadadır]. Ya`nî bu husûsdaki [konudaki] müdâfa`aları lağvdır [boştur] ve zannederim ki pek de ciddiyetle söylememişlerdir. Başka bir mütâla`am [söyleyeceğim] yokdur.

Re'îs - (Mûsâ Kâzım Efendi'ye hitâben) Zât-ı `âlîleri bir şey buyuracaklar mı?

Mûsâ Kâzım Efendi - Efendim, dün makam-ı iddi`âdan vâki` olan talebe ve bugün vekîlimiz Haydar Bey tarafından serd edilen [söylenilen] müdâfa`aya `ilâve olunacak hiçbir sözüm yokdur. Binâ'en-`aleyh bu bâbda [konuda] îcâb eden [gereken] kararın i`tâsını [verilmesini] vicdân-ı `âlîlerine [yüce vicdanınıza] havâle ederim.

Re'îs - (Hâşim Bey'e hitâben) Siz bir şey söyleyecek misiniz?

Hâşim Bey - Hayır efendim, bir şey söyleyecek değilim.

Re'îs - Tarafeynin [iki tarafın] iddi`â ve müdâfa`alarını tedkîk etdikden [inceledikten] sonra kararımızı teblîğ ederiz [bildiririz].

Muhâkemenin Hitâmı [sonu]

Sâ`at	Dakîka
5	10

Dîvân-ı Harb-i `Örfî Zabıt Hey'eti Âmiri
`Âbidin Dâver

Re'îs: **Ferîk Mustafâ Nâzım Paşa**
A`zâ: **Mîrlivâ' Zekî Paşa, Mîrlivâ' Mustafâ Paşa, Mîrlivâ' `Alî Nâzım Paşa, Mîralay Receb Ferdî Bey**

Vicâhen [yüzüne karşı] Muhâkemeleri İcrâ' Edilen Maznûnların [sanıkların] Esâmîsi [isimleri]: **Esbak** [eski] **Şeyhü'l-İslâm Mûsâ Kâzım Efendi, esbak Şeyhü'l-İslâm Es`ad Efendi, esbak A`yân Re'îsi Rif`at Bey, esbak** [eski] **Posta ve Telgraf ve Telefon Nâzırı Hüseyin Hâşim Bey**

Gıyâben [kendileri olmaksızın] Muhâkemesi İcrâ' Edilen Maznûnların [sanıkların] Esâmîsi [isimleri]: **Sadr-ı esbak** [eski sadrazam] **Tal`at Paşa, esbak Harbîye Nâzırı Enver Efendi, esbak** [eski] **Bahrîye Nâzırı Cemâl Efendi, esbak Ma`ârif Nâzırı Doktor Nâzım Bey, esbak Mâlîye Nâzırı Câvîd Bey, Posta ve Telgraf ve Telefon Nâzırı Oskan Efendi, esbak** [eski] **Ticâret ve Zirâ`at Nâzırı Süleymân El-Bûstânî Efendi, esbak Ticâret ve Zirâ`at Nâzırı Mustafâ Şeref Bey.**

KARÂR SÛRETİ*

Muhâkemât-ı cârîye [yürütülen muhâkemeler] vechile [üzerine] tarafeynin [iki tarafın] iddi`â ve ifâdât [ifadeleri] ve müdâfa`âtının istimâ`ından [dinlenmesinden] ve bi'l-cümle [bütün] evrâk-ı da`vânın ser-â-pâ [baştan aşağıya] mütâla`a ve tedkîkinden sonra îcâb-ı keyfiyet [durumun gerektirdiği gibi] müzâkere olundukda gerçi maznûnîn [sanıkların] ve vekîl-i müdâfa`aları inkâr-ı töhmet ve taleb-i berâ'at etmekde iseler de makam-ı iddi`ânın 3, 20, 22 Mayıs 35 ve 9 ve 10 ve 25 Hazîrân 35 târîhli iddi`ânâmelerinde İttihâd ve Terakkî Cem`iyet-i münfesihasının [feshedilmiş cemiyetin] şahs-ı ma`ne-

(*) *Takvîm-i Vekayi*, Nr. 3604, S. 217-220: Karar Sûreti.

vîsi ef`âl [fiiller] ve cinâyât-ı `adîde [birçok suçlar] ile maznûn [sanık] gösterilerek mücrimiyeti [suçluluğu] ve mezkûr şahs-ı ma`nevîyi temsîl eden Meclis-i `Umûmî a`zâlarının cerâ'im-i mebhûse [bahsedilmiş olan suçlar] fâ`illeri olmak üzere muhâkemelerinin icrâ'sı ve cezâ'larının ta`yîni [belirlenmesi] taleb olunmuş olduğundan evvel emirde cem`iyet-i mezkûre [zikredilmiş olan cemiyet] hakkındaki da`vânın tedkîki îcâb-ı maslahatdan [işin gereğinden] görüldüğüne binâ'en [dayanarak] cem`iyet-i mebhûsenin [bahsedilmiş olan cemiyetin] te'essüsünden [kurulduğundan] beri sebkat eden [ilerleyen-artan] ef`âl [fiilleri] ve harekâtı sencîde-yi mîzân [yerinde ve tam] tedkîk edildikde kable'l-inkılâb [inkılaptan önce] ba`zı zevâtın [bazı kişilerin] hissiyât-ı vatanperverâneye [vatan sevgisi hislerine] müstenid [dayanan] niyyât [niyetleri] ve tertîbâtı [düzenlemeleri] elyevm [bugün] dahi mestûr [gizli] kalmagla yalnız ba`de'l-inkılâb [inkılaptan sonra] meydânda cereyân eyleyen harekât ve icrâ'ât ber-vech-i zîr [aşağıda olduğu gibi] telhîs olunur [özetlenir]:

Hürriyet ve `adâlete susamış olan `Osmânlılar üçyüz yirmi dört senesi Temmuzunun dokuzuncu günü Resne dağlarından feverân eden [kaynayan] galeyânı [coşku] âb-ı zülâl-ı hürriyet [berrak su gibi olan hürriyet] ve bir dârû-yu semâvî [Allah'ın verdiği bir ilaç] gibi telakkî [kabul] ederek zulm ve i`tisâf [yolsuzluk] yârelerini [yaralarını] tedâvî için yegâne devâ-yı şifâ'-bahşâ [şifa veren ilaç] olduğuna kanâ`at-ı kâmile [tam bir inanç] ile i`tikâd edüb [iman edip] bir `azm-ı tesliyet-kârâne [kendisini teselli etmekteki kararlılığı] ile seyl-i hurûşânının [çağlayarak gelen selin] cereyân-ı tabî`î [doğal bir hareket halini] almasına intizâren [bekleyerek] nüfûz ve istîlâsına [yayılasına] kat`îyen mümâna`at etmeksizin [engel olmaksızın] her istediği tarafa meyl [yönelmesini] ve cereyânını [hareketini] serbest bırakarak kemâl-i samîmîyet ve mutâva`atla [tam bir samimiyetle ve boyun eğerek] kâffe-yi harekâtını [bütün hareketlerini] teshîle [kolaylaştırmaya] çalışmış ve cereyân-ı tabî`î [doğal bir hareket halini] aldıkdan sonra Memâlik-i vesî`a-yi `Osmânîyenin [Osmanlı'nın geniş olan memleketlerinin] her tarafına `adâlet ve hürriyeti îsâl edeceğini [götüreceğini] ümîd ederek bu <217SL> cereyândan ara sıra mahsûs [hiss] olan sadâ-yı hoş-elhân [güzel sesler] ile kuvve-i tahammülîyesi [dayanma gücü] takviye olunmuş [kuvvetlendirilmiş] ve güzerân eden [geçen] müddet esnâsında irtikâb olunan [işlenen] hatâyâ-yı siyâsîye [siyasî yanlışlıklar] netâyicinden [sonuçlarından] olarak Memâlik-i `Osmânîye'nin müte`addid [birçok] kıt`aları [bölgeleri] birer vesîle ile elden çıkarılması devr-i sâbık [eski devrin] seyyi'âtı [suçları] olmak üzere gösterilmek sûretiyle te'essürât-ı `umûmîyenin [halkın üzüntülerinin] ta`dîline [değiştirip düzeltmeye] gayret edilmiş ise de tevâlî eden [sürüp giden] zararlar ve İtalya ve Balkan Harbleri-'nin netâyic-i elîmesi [üzücü sonuçları] artık i`âde-i hürriyetden sonra pek çok zamân geçdiği halde memleketin hüsn-ü idâresi [iyi bir şekilde idaresi] için bir meslek [yol] ta`yîn ve ta`kîb olunmadığına ve felâkât-ı mütetâbi`a [birbiri ardına gelen felaketlere] müsebbiblerinin [sebep olanların] meydâna çıkarılmasına ciddî bir teşebbüsde bulunulmadığına şübhe bırakmadığından ümîd ve intizârlarının [beklentilerinin] `aksi zuhûr etmesi [olması] teşnegân-ı hürriyeti [hürriyete susayanları] müte'ellim ve endîşnâk [üzüntülü ve düşünceli] kılmış olduğu gibi husûl-ü emel-i millîye [milli emelleri gerçekleştirmeye] çalışdıkları zann ve i`tikâd olunan [sanılan ve inanılan] müteşebbislerden bir takımları makasid-i ihtirâskârâneye [hırslarını gerçekleştirme niyetine] kapılarak bütün bütün yanlış yollara sapmış, milletin âb-ı zülâl-ı hürriyet [berrak bir su gibi olan hürriyet] telakkî [kabul] etdiği harekât-ı `acîbe [şaşılacak hareketleri] memleketin ba`zı aksâmını [bazı kısımlarını] seylâbdan [selden] harâb ve ba`zı yerle-

rini de kuraklıkdan serâb hâl-i esef iştimâline getirmiş [üzülecek hale sokmuş] bulundukları ve bunlar meyânında [arasında] fikr-i teferrüdle [benzeri olmayan bir düşünceyle] türeyüb meydân alan düşüncesizler idâre-i hükûmeti çığrından çıkarub zâhirî [görünüşte] kanûn-perestlik [kanuna bağlılık] göstererek arkadan arkaya iğfâl ve ızlâl edebilecekleri [aldatabilecekleri ve doğru yoldan çıkarabilecekleri] kesândan [kişilerden] bir hey'et-i fa`âle [fiili yönetim kurulu] vücûde [meydana] getirmiş olduklarından gerek bunlar, gerekse vilâyâtdaki cüz'ler [kısımları] bi't-tedrîc [yavaş yavaş] hükûmeti ele almağa teşmîr-sâk ihtimâm-ı birle [adam akıllı girişerek ve özenle çalışarak] en nihâyet hey'et-i mes'ûle-yi vükelâyı [bakanlar kurulunu] dahi kendi re'y [görüş] ve kararlarına mutâ` [boyun eğen] kılmak üzere Meclis-i `Umûmîlerine idhâl etmekle maksad-ı mebhûslerine [bahsedilmiş olan maksatlarına] tamâmıyla muvaffak olmuş [başarmış] bulundukları ve Mâlîye Nâzırı Câvîd Bey'in Meclis-i Meb`ûsân Beşinci Şu`be'sinin fî 24 - 26 Teşrîn-i sânî 334 târîhli zabıtmâmesinde münderic [mevcut] ifâdât-ı vâkı`asında [geçen ifadelerinde] vâzıhan [açıkça] *<218Sa>* beyân eylemiş olduğuna göre İttihâd ve Terakkî hey'et-i fa`âlesi [fiili yönetim kurulu] mukadderât-ı millet ve memleketi [memleketin ve milletin kaderinin] ta`yîn ve takrîr husûsunda [belirlenmesi ve kararlaştırılmasında] ol kadar lâ-yuhtîlik [kusursuzluk] ve cür'etkârlık [cesurluk] göstermiş ki hükümdârların bile hodbehod re'y [dik başlı, başına buyruk görüşler] ve irâdelerini [emirler] i`tâ etmedikleri [bildirmedikleri] i`lân-ı harb kararını meclis-i vükelânın arasına [bakanlar kurulunda] vaz` etmeği [ortaya koymayı] bî-lüzûm [gereksiz] görmüş oldukları ve şu sûretle idâre-i umûrdan [işlerin bu şekilde görülmesinden] netâyic-i hasene [iyi sonuçlar] çıkmayacağı herkesce anlaşılması üzerine ol zamâna kadar muhâlifînin [muhâliflerin] bile hürmet eylediği cem`iyetin harekâtı nezd-i ulü'l-ebsârda [ileri görüşlü olan kimselerin gözünde] şâyân-ı mu'âheze [eleştirmeye değer] görülmesine ve ibtidâ'-yı inkılâbda [inkılabın başlangıcında] bi'z-zarûr[e] [ister istemez] i`lân edilen İdâre-i `Örfîye'nin [sıkıyönetimin] hemân bilâ-fâsıla temâdî [ara vermeksizin devam] etdirilmesi ve Bâb-ı `Âlî'ye Cem`iyetin erkânı [ileri gelenlerinin] taraflarından idâre olunan bir gürûhun [grubun] müctemi`an [toplu olarak] hücûmuyla Hârbîye Nâzırı Nâzım Paşa ve yâverinin itlâfı [öldürülmesi] ve Kâmil Paşa kabinesi ıskat edilerek [düşürülerek] bir İttihâd ve Terakkî kabinesi teşkili [oluşturulması] ve bunu müte`âkib [ardından] kabineler zamânında tecrübe-kâr [tecrübeli] ve sâhib-i nâmûs ve iktidâr me'mûrlar çıkarılarak yerlerine mensûbîn-i cem`iyetden [cemiyete üye] bulunanların getirilmesi gibi husûslardan dolayı devr-i mutlakiyeti [mutlakiyet yönetimini] aratdıracak derecede hükm-fermâ [emirleri yürürlükte] olan keyfî idâre ve istibdâddan [baskıcı yönetimden] herkesin bihakkın [haklı olarak] şikâyetde bulunmasına ve hele `anâsır-ı gayr-ı müslimenin [müslüman olmayan unsurların] dahâ ziyâde hoşnûdsuzluk izhâr eylemelerine [göstermelerine] ve bâ-husûs [özellikle] Ermeni milletinin meşrûtiyet-i mübeccelemizin [yüce meşrutiyetimizin] te'mîn-i âsâyiş ve `adâlet edeceği hakkındaki kanâ`atlerinin `adem-i isâbetini [isabetsizliğini] anlayarak kanâ`at-ı sâbıkaları [eski görüşleri] dâ'iresinde âmâl-i millîyelerinin [milli emellerinin] teyessür [kolay ve başarılı bir şekilde] nemâ-yı husûl olabilmesine [gelişip olgunlaşmasına] fursat-cû [fırsat arayan] bir vaz`iyet almalarına sebebiyet verilmiş ve `anâsır beynlerine [unsurlar/milletler arasında] ve hattâ Müslümânların arasına bile kavmîyet ve millîyet mesâ'ili [meselelerinin] ihdâsıyla [ortaya çıkmasıyla] tefrika ve bürûdet ilka' edilüb [ayrılık ve soğukluk meydana getirilip] vahdet-i `Osmânîye haleldâr edilmiş [Osmanlı'nın birliğinin bozulmuş] bulunduğu icrâ' olunan tahkîkat ve tedkîkatdan ve sâlifü'z-zikr [adı geçen] iddi`ânâ-

meler mündericâtından [içindekilerden] müstebân olduğuna [anlaşıldığına] ve ber-vech-i âtî [aşağıda olduğu gibi] zikr olunan ve Dîvân-ı Harb'imizce tahakkuk e[t]dirilen [meydana çıkarılan] mevâdd-ı hamsenin [beş maddenin] red ve cerhine [kabul edilmemesine] veyâhûd iddi`â-yı `ademine [iddia etmemeye] imkân bulunamadığından hey'et-i fa`âle-yi mezkûrenin [zikredilmiş olan yönetim kurulunun] İttihâd ve Terakkî Cem`iyeti'nin şahs-ı ma`nevîsine `atf ve isnâd olunan cinâyât-ı şahsîye-i mebhûseyi [bahsedilmiş olan şahsî suçları] cem`iyet-i mezbûrenin [zikredilmiş olan cemiyetin] nâmını şâ'ibedâr edecek [lekeleyecek] sûretde vuku`a getirmiş bulunduğuna cümlemizce [hepimizde] kanâ`at-ı vicdânîye [vicdanlarımızı ikna edecek bir görüş] hâsıl olmuşdur [meydana gelmiştir].

İmdi böylece vuku`a getirilmiş olan cinâyât-ı mezkûre [zikredilmiş olan suçların] ef`âli [fiillerinin] bi'l-cümle [hepsi] efrâd-ı cem`iyete [cemiyet üyelerine] `atf ve isnâd olunamayub cinâyât-ı mezkûrede [zikredilmiş olan suçlarda] `alâka ve iştirâkleri bulunanların tebeyyün edecek [meydana çıkarılacak olan] derece-i iştirâklerine [suça katkılarına] göre haklarında îcâbât-ı kanûnîye îfâ'sı [kanunun gerektirdiğinin yapılması] muktezayât-ı ma`deletden [adaletin gereği olarak] görülmüşdür.

Müdâfa`a vekîlinin müdâfa`a sırasında siyâsî fırkaların mevcûdiyetini muktezâ-yı meşrûtiyetden [meşrutiyetin gereği olarak] göstermesi ve elyevm [bugün] memleketimizde dahi diğer fırkaların dahâ bulunduğunu ve ez-cümle [özellikle] Hürriyet ve İ'tilâf Fırkası'nın da İttihâd ve Terakkî gibi Merkez ve Meclis-i `Umûmîleri ve şu`beleri olub vükelâdan [bakanlardan] fırka mensûbu olan zevâtı [kişileri] meclislerine da`vet etdiklerini beyân etmesi üzerine cereyân eden müzâkere netîcesinde fi'l-hakîka [gerçekten] meşrûtiyetle idâre edilen hükûmetlerde fırkaların ve partilerin vücûdu lâzım ve lâ-büdd [gerekli] ise de bunlar hükûmet-i icrâ'îyeye [hükümet işlerine] `â'id vezâ'ife [vazifelere] kat`îyen müdâhale edemeyüb mecâlis-i millîyelerdeki [milli meclislerindeki] ekseriyeti te'mîne ma`tûf [yönelik] olan maksadları husûl buldukdan [oluştuktan] sonra mazhar-ı i`timâdları <*218Sb*> olacak [güvenlerini kazanacak olan] kabineyi re'y ve ictihâdlarına [görüş ve çalışmalarında] tamâmen serbest bırakub yalnız tanzîm olunacak [düzenlenecek] kanûnların kendi programlarına muvâfık [uygun] sûretde vücûde getirilmesine çalışmakdan başka işlere karışamayacakları ve hareketlerini muvâfık [uygun] görmedikleri kabineleri tehdîd ile değil belki `adem-i i`timâd izhârıyla [güvensizlik göstererek] terk-i mevki` eylemelerine [makamlarından ayrılmaları için] sarf-ı gayret edebilecekleri emr-i tabî`î [doğal bir şey] olub memleketimizdeki fırkalara gelince Meclis-i Millî-yi `Osmânî güşâd edilinceye [açılıncaya] kadar ekseriyeti ihrâz eyleyecek [kazanacak] fırka ta`ayyün edemeyeceği [meydana çıkarılamayacağı] bedîhî [besbelli] olmagla berâber hey'et-i icrâ'îye-i hükûmete [bakanlar kuruluna] icrâ-yı nüfûz ve te'sîr [sızarak etkileme] ve veyâhûd icrâ'âta [hükümet işlerine] müdâhale gibi Kanûn-ı Esâsî'ye mugâyir [aykırı] harekâta veyâ hükûmetin şekl-i kanûnîsini [kanunun belirlediği, belirtiği şeklini] tagyîre [değiştirerek bozmaya] mücâseret [cesaret] edecek her hey'etin `aynı `âkıbete dûçâr olacağı [uğrayacağı] derkâr [belli] bulunduğundan işbu muhâkemenin safahâtına [safhalarına] nazaran vekîl-i mûmâ-ileyhin [adı geçen avukatın] ifâdât-ı mezkûresi [zikredilmiş olan ifadeleri] müdâfa`a sadedinde [niyetinin] hiçbir mâhiyeti hâ'iz [niteliğine sahip] görülememişdir. Ânifen [yukarıda] beyân olunan mevâdd-ı hamse [beş madde] şunlardır:

Birincisi - Dîvân-ı Harb'de rü'yet olunan [görülen] muhâkemât [muhâkemeler] netîcesinde tahakkuk eden [ortaya çıkan] Trabzon, Yozgad, Boğazlıyân taktîl cinâyâtının [katliam suçlarının] İttihâd ve Terakkî erkânından [ileri gelenlerinden] bulunanlar tarafından tertîb ve icrâ' etdirildiği ve es-

nâ-yı müdâfa`ada der-miyân olunduğu [ileri sürüldüğü] gibi mezkûr cinâyâtın [zikredilen suçların] vuku`undan sonra haberdâr olanlar bulunduğu farz olunsa bile ıttılâ`dan [öğrenildikten] sonra dahi men`-i tekerrürü [tekrarını engelleme] ve evvelkilerin mütecâsirleri [yapmaya yeltenenleri] hakkında bir gûnâ [türlü] teşebbüsâtda bulunulmamış olması.

İkincisi - Re'îs-i `Umûmî Sadr-ı esbak [eski sadrazam] Sa`îd Halîm Paşa, seferberliğin bidâyetinde [başında] sâhilhânesinde [yalısında] da`vet eylediği Merkez-i `Umûmî a`zâlarına harbe iştirâk etmek pek muhâtaralı [tehlikeli] olduğu ve devlet içün en iyi vaz`iyet bî-taraflık [tarafsızlık] olacağı hakkında îzâhât i`tâ [açıklama yaptığı] ve edille irâ'e eylemiş [deliller göstermiş] olduğu hâlde kabûl etdiremediğinde harbe iştirâk edilmiş olduğunu Meclis-i Meb`ûsân'da i`tâ eylemiş [vermiş] olduğu ifâdât-ı mazbûtası [zabıtlara geçmiş olan ifadelerinin] mündericâtından [içindekilerinden] anlaşılması ve İttihâd ve Terakkî murahhas-ı mes'ûllerinden Rızâ' Bey'in esnâ-yı muhâkemesinde Trabzon'da teşkil olunan [oluşturulan] çetelerden i`lân-ı harbi beklemeksizin Rusya memâliki [memleketleri] dâhiline sevk etdiği eşhâs [şahıslar] vâsıtasıyla tecâvüzâtda [saldırılarda] bulunduğunu i`tirâf etmesi ve harbin Meclis-i Vükelâca [bakanlar kurulu tarafından] taht-ı karara alınmaksızın [karara bağlanmaksızın] i`lân etdirilmesi üzerine ol zamân Mâlîye Nezâreti'nde bulunan Câvîd Bey'le Nâfı`a Nâzırı Çürüksulu Mahmûd Paşa ve Posta ve Telgraf Nâzırı Oskan ve Ticâret Nâzırı Süleymân El-Bûstânî Efendiler'in isti`fâları delâletleriyle [yoluyla] harbin hey'et-i mes'ûle-yi vükelânın [bakanlar kurulu] kararlarıyla i`lân edilmeyüb İttihâd ve Terakkî'ce mültezem ve musammem [gerekli ve kesin] olması hasebiyle ihtiyâr [bu yolun seçilmiş] olunmuş idüği.

Üçüncüsü - Sadr-ı esbak [eski sadrazam] Ahmed `İzzet Paşa hazretlerinin ifâdât-ı mazbûtalarından [zabıtlara geçmiş olan ifadelerinden] istinbât olunduğu [anlaşıldığı] üzere müşârün-ileyhin [adı geçenin] Harbîye Nezâreti'nden isti`fâ eylemelerinin fırkanın müdâhalesi üzerine hâsıl olan [meydana gelen] ihtilâfdan [anlaşmazlıktan] münba`is bulunması [doğması].

Dördüncüsü - İttihâd ve Terakkî İstanbul merkezince i`âşe işlerine me'mûr edilen ve bi'l-âhare [daha sonra] me'mûriyeti Meclis-i `Umûmî ve kongrede kabûl olunan İstanbul murahhası [delegesi] Kemâl Bey'in teşkil etmiş [kurmuş] olduğu evvelen [ilk olarak] bir hey'et-i ticârîye ve ba`dehu [sonra] ba`zı şirketler ve cem`iyetlerle mu`âmelât-ı ticârîyeyi [ticarî işlemleri] yed-i inhisârlarına [kontrolü altına] alarak <219Sa> halkın varını yoğunu ellerinden almış olmalarından servet-i `umûmîyenin eşhâs-ı ma`dûdeye [belirli şahıslara] ve sâlifü'z-zikr [zikredilmiş olan] şirketlere intikâl etdirilmesi [geçirilmesi] hem birçok `Osmânlıların noksânî-yi tagaddîden [beslenme eksikliğinden] yâ ma`lûl [sakat] kalmalarına veyâhûd vefâtlarına ve bi'n-netîce [sonuç olarak] kuvâ-yı müdâfa`a-yı devletin [devletin savunma güçlerinin] tenâkusuna [eksilmesine] sebebiyet verilmiş olduğu ve `aynı zamânda hükûmete `â'id vezâ'ife [vazifelere] İttihâd ve Terakkî İstanbul merkezinin müdâhale etdirilmiş bulunduğu 332 senesi kongresinde kırâ'at olunub [okunup] ma`a't-takdîr [beğeniyle] kabûl olunan lâyiha [tasarı-bildiri] mündericâtından [içindekilerden] ve bu husûs hakkındaki istîzâha [açıklama istenmesine] cevâben Şehremânetinden mevrûd [gelen] tezkere-i cevâbîye melfûfâtından [cevap pusulasına eklenmiş evraktan] müstebân olduğu [anlaşıldığı].

Beşinci - Şeyhü'l-İslâm-ı esbak [eski Şeyhülislâm] Mûsâ Kâzım Efendi'nin Meclis-i A`yan'da mehâkim-i şer`îyenin [şerî mahkemerin] `Adlîye Nezâreti'ne nakli müzâkere olduğu sırada îrâd olunan

[sorulan] su'âle cevâben "benim re'yimi [görüşümü] su'âl etmeyiniz. Bunu böyle fırka istiyor böyle olacak" demiş olması ve esnâ-yı muhâkemede husûs-ı mezkûru [zikredilmiş olan konuyu] tavzîh ve tasdîk eylemesi [açıklaması ve doğruluğunu onaylaması] dahi fırkanın devlet umûruna [işlerine] müdâhalesini gösterdiği. İşte bâlâda [yukarıda] ta`dâd olunan [sayılan] mevâdd-ı hamse [beş madde] ve tevâtüren şâyi` [ağızdan ağıza yayılarak duyulmuş] olan netâyiciyle [sonuçlarıyla] tahakkuk eyleyen [ortaya çıkan] husûsât-ı sâ'ireden [diğer konulardan] devletin umûrundan [işlerinden] bir kısm-ı mühimmini [önemli kısmını] vükelâ-yı devletin [devletin bakanlarının] re'y ve ictihâdlarıyla [görüşleriyle] temşiyet eylemelerine [yürütmelerine] meydân verilmeyerek âmâl ve makâsid-i husûsîyeye [özel maksatlar ve emellerine] göre bi'l-müdâhale [müdahaleyle] sevk edilmiş olmaları tahakkuk eylediğine [ortaya çıktığına] binâ'en [dayanarak] hükûmet-i `Osmânîyenin şekl-i kanûnîsini [kanunun belirttiği yönetim şeklini] vücûda getiren kuvâ-yı selâse [üç kuvvetin; yasama, yürütme ve yargı] fevkinde [üstünde] dördüncü bir kuvve-i tehdîdîye vücûde getirilmek sûretiyle tagyîr edilmiş [değiştirip bozmuş] olduğu tezâhür eylemekle [meydana çıkmasıyla] cerâ'im-i mebhûseden [bahsedilmiş olan suçlardan] dolayı İttihâd ve Terakkî şahs-ı ma`nevîsini temsîl eden Meclis-i `Umûmî a`zâlarından ve hâl-i firârda [firarî] bulunanlardan esbak Sadr-ı a`zam [eski sadrazam] Tal`at Paşa ile esbak Harbîye Nâzırı silk-i `askerîden [askerlik mesleğinden] matrûd [kovulmuş] Enver ve esbak [eski] Bahrîye Nâzırı kezâlik [keza] silk-i `askerîden [askerlik mesleğinden] matrûd [kovulmuş] Cemâl ve Ma`ârif Nâzır-ı esbakı Doktor Nâzım Efendiler'in fâ`il-i asıl olmak üzere mücrimiyetlerine [suçlu olduklarına] ve meclis-i mezkûr [zikredilmiş olan meclis] a`zâsından olub kezâlik [keza] hâl-i firârda [firarî] bulunan esbak [eski] Mâlîye Nâzırı Câvîd ve Ticâret ve Zirâ`at Nâzırı Mustafâ Şeref Beyler'in dahi fer`an zî-medhal [ikinci dereceden suçlu] oldukları anlaşılmakla olvechile [bu şekil üzerine] mücrimiyetlerine [suçlu olduklarına] müttefikan [oybirliğiyle] ve yine Meclis-i `Umûmî-yi mezkûr a`zâsından hâzır-bi'l-muhâkeme [mahkeme huzurunda hazır olan] esbak [eski] Şeyhü'l-İslâm Mûsâ Kâzım Efendi'nin her ne kadar müdâfa`a vekîli ve müdde`î-i `umûmînin [savcının] beyânâtında erbâb-ı fazl ve kemâlden [olgunluk ve erdem sahiplerinden] ve ekmelîn-i ricâl-i `ilmîyeden [önde gelen alimlerden ve en kusursuzlarından] olmaları ve evsâf-ı mümtâzeleri [özel-önemli sıfatları] hasebiyle cinâyât-ı mezkûreye [zikredilmiş olan suçlara] iştirâkleri tasavvur edilemeyeceği [düşünülemeyeceği] der-miyân edilmiş [ileri sürülmüş] ise de bidâyet-i inkılâbdan [inkılabın başlangıcından] beri cem`iyet-i mezbûrenin [zikredilmiş olan cemiyetin] erkân-ı mühimme ve nâfizesinden [önemli ve önde gelen adamlarından] bulunması müdde`î-i `umûmî [savcı] ve vekîl-i mûmâ-ileyhümâ [adı geçen avukat] gibi tahsîl-i `âlî [yüksek öğrenim] görmüş zevâtı [kişileri] bile hüsn-i zanna [hakkında iyi düşünceler beslemeye] mecbûr etdiği hâlde tahsîli derece-i kâfîyede [yeterli] olmayanlarla cühelâ-yı halk [cahil insanlar] arasında cem`iyetin icrâ'âtını ma`kûl ve meşrû` [akla ve şerîata uygun] göstererek tashîh-i zu`m ve zehâb eylemelerine [yanlış ve boş fikirlerini düzeltmelerine] ve mâni` olacak bir `âmil [sebep] olmuş olması ve `inde'l-muhâkeme [mahkeme huzurunda] İttihâd ve Terakkî Cem`iyetinin şu`be-yi `ilmîye ve dînîyesini idâre etdiğini beyân etdiği hâlde muhteviyâtı [içeriği] mugâyir-i şer`-i şerîf bulunan [şerîata aykırı olan] ba`zı âsâr ve mev`izeler [bazı eserler ve öğütler] hakkında îrâd olunan [sorulan] su'âle âsârı [eserleri] görmediğini beyân edüb ancak bulunduğu mev`izede [öğütlerde] bahs olunan husûsâtı muvâfık [uygun] bulmadığını ifâde eylediği hâlde husûsât-ı mezkûrenin [zikredilmiş olan konuların] men`i için hiçbir teşebbüsde bulunmadığını i`tirâf ey-

lemesi ve yine esnâ-yı muhâkemede İttihâd ve Terakkî'den çıkmağı İslâmiyetden çıkmağa teşbîh etmesi [benzetmesi] mervî olan fazl ve kemâliyle [söylenen erdem ve olgunluğu ile] tevfîk olunamayacak [uyuşmayan] bir zihniyete mâlik [sahip] olduğuna <219Sl> delâlet [işaret] etmesi esbâb-ı müşeddideden [kuvvetlendirici sebeplerden] bile `add [kabul] olunabilir ise de isticvâbât [alınan ifadeler] ve tahkîkat-ı vâkı`adan [geçekleştirilen araştırmadan] müşârün-ileyhin [adı geçenin] fi'l-hâl [şimdi] cem`iyetin şu`be-yi `ilmîyesi ile ziyâdece meşgûl olmasından dolayı cinâyât-ı mebhûse [bahsedilmiş olan suçları] mürettib-i aslîleri [yaptıranlar] meyânında [arasında] bulunmayub fer`an zî-medhal [ikinci dereceden suçlu] görülmüş olmagla olvechile [bu şekilde] mücrimiyetine [suçlu olduğuna] cürmün [suçun] sübûtunda [gerçekleşmesinde] ittifak [birleşme] ve vasfında [niteliğinde] ekseriyet-i sülüsân-ı ârâ ile [üçte iki çoğunlukla] ve Meclis-i A`yân-ı sâbıkı Rif`at Bey'in İttihâd ve Terakkî'ye intisâbı [katıldığı] sâbit [ispat] olamadığından ve ef`âl ve cinâyât-ı mebhûseye [bahsedilmiş olan fiiller ve suçlara] iştirâk etmediği anlaşıldığından berâ'atine ve sebeb-i âhere [başka bir sebepten] mebnî [dolayı] mevkuf [tutuklu] olmadığı takdîrde tahlîye-i sebîline [salıverilmesine] ittifâkla [oybirliğiyle] ve esbak [eski] Posta ve Telgraf Nâzırı Hâşim Bey'in Berlin'de bulunduğu zamân rızâ'sı alınmadan intihâb edilmiş [seçilmiş] ve İstanbul'a `avdetinde [döndüğünde] i`tizârına rağmen ta`yîn olunmuş ve zamân-ı nezâreti [bakanlık zamanı] İttihâd kabinesinin son senelerine müsâdif olduğundan [rastladığından] da`vet-i vâkı`a [davet edilmesi] üzerine ancak üç def`a bulunduğu Meclis-i `Umûmî'de nizâmnâme hâricinde müzâkere cereyân etmemiş ve bi'z-zât müzâkereye iştirâk etmeyüb sâmi` [dinleyici] olarak kalmış olduğu hakkındaki ifâdesi tahkîkatla mü'eyyed [doğrulanmış] bulunduğuna binâ'en [dayanarak] berâ'atine ve anın [onun] dahi sebeb-i âherden [başka bir sebepten] dolayı mevkuf [tutuklu] olmadığı hâlde tahlîye-yi sebîline [salıverilmesine] ekseriyet-i ârâ [oy çoğunluğu] ile karar verildikden sonra ta`yîn-i cezâları [cezalarının belirlenmesi] müzâkere olundukda merkumûndan [adı geçenlerden] Tal`at ve Enver ve Cemâl ve Doktor Nâzım'ın hareketleri a`zam cürmlerinden [büyük suçlardan] dolayı Mülkîye Cezâ Kanûnnâme-i Hümâyûnu'nun kırk beşinci maddesinin birinci fıkrası ve Câvîd ve Mustafâ Şeref ve Mûsâ Kâzım'ın mezkûr maddenin fıkra-yı sânîyesi [ikinci fıkrası] delâletleriyle [ışığında] Kanûn-ı Hümâyûn-ı mezkûrun elli beşinci maddesinin fıkra-yı ahîresine [son fırkasına] muvâfık [uygun] ve fıkarât-ı mezkûrede [zikredilmiş olan fıkralarda] eşhas-ı müte`addide [birkaç şahıs] bir cinâyet veyâ bir cünhayı [küçük suçu] müttehiden [birlikte] îka` eder [yapar] veyâhûd ef`âl-i müte`addideden [birkaç fiilden] mürekkeb olan [oluşan] bir cinâyet veyâ cünhada [küçük suçta] bir takım eşhâsdan [şahıslardan] her biri cürmün [suçun] husûlü [gerçekleştirilmesi] maksadıyla ef`âl-i mezbûreden [zikredilmiş olan fiillerden] birini veyâ birkaçını icrâ' eylerse eşhâs-ı mezkûreye [zikredilmiş olan şahıslara] hem-fi`il [suç ortağı] denir ve cümlesi [hepsi] fâ`il-i müstakil [tek bir fail] gibi mücâzât olunur [cezalandırılır]. "Kanûn-ı Esâsî'yi ve hükûmetin şekil ve hey'etini veyâ Saltanat-ı Senîyenin usûl-ü verâsetini [Osmanlı İmparatorluğu'nun taht varisliği yöntemini] tagyîr [bozmaya] ve tebdîl [değiştirmeye] veyâ imhâ'ya cebren [zorla] teşebbüsü sâbit [ispat] olan şahıs i`dâm olunur."

"Bir cinâyet veyâ cünhanın [küçük suçun] îka`ında [yapılmasında] fer`an zî-medhal [ikinci dereceden suçlu] olanlar kanûnun sarâhati [açıklığı] olmayan yerlerde ber-vech-i âtî [aşağıda olduğu gibi] mücâzâta dûçâr olurlar [cezalandırılırlar] eğer fi`il-i aslî i`dâm veyâ mü'ebbed kürek cezâlarını müstelzem [gerektirmekte] ise fer`an zî-medhal [ikinci dereceden suçlu] olanlar hakkında on seneden aşağı

olmamak üzere muvakkat [geçici] kürek... cezâsı hükm olunur" `ibârâtını nâtık olduğundan [cümleleriyle bildirildiğinden] işbu fıkarât-ı kanûnîye [kanun fıkralarının] ahkâmına [hükümlerine] tevfîkan [uygun olarak] bunlardan Tal`at ve Enver ve Cemâl ve Doktor Nâzım'ın i`dâmlarına ve Câvîd ve Mustafâ Şeref ve Mûsâ Kâzım'ın on beşer sene müddetle küreğe konulmalarına ve firârîlerin hukuk-ı medenîyeden bi'l-ıskat [düşürülmeleriyle] emvâl-i mahcûzalarının [haczedilmiş olan mülklerinin] usûlü dâ'iresinde idâre etdirilmesine ve müşârün-ileyhümâ [adı geçen] Rif`at ve Hâşim Beyler'in haklarındaki müttehiz [kabul edilen] berâ'at kararının umûr-ı me'mûrelerine [memurluk işlerine] `â'id husûsâtdan dolayı ileride Dîvân-ı `Âlî'de icrâ'-yı muhâkemelerine mâni` teşkil edememesine ve esbak [eski] Posta ve Telgraf Nâzırı Oskan ve esbak Ticâret Nâzırı Süleymân El-Bûstânî Efendiler'in birçok zamân evvel Avrupa'ya `azîmet etmiş [gitmiş] oldukları tahkîkat-ı vâkı`adan anlaşıldığı cihetle ahvâl-i hâzıradan [son durumlardan] nâşî [dolayı] da`vet edildiklerinin kendilerince ma`lûm olamaması [bilinmemesi] ve mesmû`ları [haber almış] olsa bile buraya `avdet edebilmeğe kadir olamamaları muhtemel idüğinden <220Sa> tefrîk-i da`vâlarına [davalarının ayrılmasına] Tal`at ve Enver ve Cemâl ve Doktor Nâzım ve Câvîd ve Mustafâ Şeref ile Oskan ve Süleymân El-Bûstânî Efendiler'in gıyâblarında [kendileri olmaksızın] ve Rif`at ve Hâşim Beyler'le Mûsâ Kâzım'ın vicâhlarında [yüzlerine karşı] müttefikan [oybirliğiyle] karar verildi.

6 Şevvâl 337 ve 5 Temmuz 335

Dîvân-ı Harb-i `Örfî a`zâsından
Erkân-ı Harbîye Mîrlivâ'larından
`Alî Nâzım

Dîvân-ı Harb-i `Örfî Re'îsi
Erkân-ı Harbîye Ferîkânından
Mustafâ Nâzım bin Ahmed

Dîvân-ı Harb-i `Örfî a`zâsından
Piyâde Mîralaylarından
Receb Ferdî bin Mehmed `Alî

İşbu karara iştirâkla berâber delâ'il-i mevcûdeye [mevcut delillere] ve kendi i`tirâfâtına nazaran maznûn-ı `aleyhümden [sanıklardan] Hâşim Bey'in dahi fer`an zî-medhal [ikinci dereceden suçlu] olmak üzere mücrimiyeti [suçlu olduğu] re'yindeyim [görüşündeyim].

Dîvân-ı Harb-i `Örfî a`zâsından
Erkân-ı Harbîye Mîrlivâ'larından
Mehmed Zekî

Mûsâ Kâzım Efendi'nin i`tirâfât-ı vâkı`asına nazaran husûsât-ı mesrûdede [söylediği konularda] Merkez-i `Umûmî'nin cinâyât îka`ından [suçlardan] berâ'at kanâ`atinde olduğu gibi vezâ'if-i `ilmîye ve dînîyesini [dinî ve ilmî vazifelerini] bile merkez-i mezkûrun [zikredilmiş olan merkezin] setr-i seyyi'âtına [gizli suçlarına] hâdim [hizmetçi] kılarak <220Sb> hiçbir fenâlığa mümâna`at etmemiş [engel olmamış] ve terk-i makam eylememiş olduğundan kendisinin fâ`il-i asıl olduğuna ve Hâşim Bey'in dahi kendi i`tirâfâtına göre Merkez-i `Umûmî'ye kalben merbût [bağlı] ve sâdık olarak zamânında veyâ evvel vuku`bulmuş fenâlıkların, cinâyâtın [suçların] hiçbirisine karşı i`tirâzda bulunmamış ve muhâkeme

günlerine kadar da merkez-i mezkûrun [zikredilmiş olan merkezin] cinâyâtdan [suçlardan] berî idüğine kani` bulunmuş [temiz olduğuna kanmış] olduğundan fer`an zî-medhal idüğine [ikinci dereceden suçlu olduğuna] tarafdârım.

Dîvân-ı Harb-i `Örfî a`zâsından
Erkân-ı Harbîye Mîrlivâ'larından
Mustafa bin `Azîz
Süleymân

İşbu mazbata-yı hükmîye [hüküm tutanağı] zîrinde [altında] mevzû` [konulmuş] mühürlerin Dîvân-ı Harb-i `Örfî a`zâsının [üyelerinin] mühr-ü zâtîleri [özel mührü] olduğu tasdîk olunur [onaylanır].
5 Temmuz 335

Dîvân-ı Harb-i `Örfi

Nâzım

Dîvân-ı Harb-i `Örfî Zabıt Hey'eti Âmiri
`Âbidin Dâver

تاریخی محاکمات بوکون باشلایور

بگن بعضده کوی محکمه‌لرینه انتظار بعضه‌سنك ایکی‌سامینی ایجابنده ایراسنه اوروکوریلان حس تحیرآمیز دولایسیله اکثریك محاکمه‌ی تأخر ایتمه‌ی، درتی سنه‌دنبری بازیلمز وجهله‌ده کور بیلدیرات عظام وطنی دیوان حربی عرفی تحویلنده نظی بالا امین اعلی اوزرینه محاکمه بوکون اوکلدن سوکرا ساعت درده باشلیه‌رق اجرا بیلدیکدر.

امیر لواء شرف الاسلام
خیری افندی

امیر صدر اعظم
سعید حلیم پاشا

امیر حربیه نظری
فراری آمر افندی

امیر شیخ الاسلام
مرسی ناظم افندی

امیر صدر اعظم
فراری طلعت افندی

امیر معارف نظری
شکری بك

امیر تجارت نظری
احمد نسیمی بك

امیر مالیه نظری
خلیل بك

امیر عدلیه نظری
فراری جاوید بك

مرکز عمومی اعضاسندن

مرکز عمومی اعضاسندن

مرکز عمومی اعضاسندن

Katib-i Mesuller (Parti Sekreterleri) Hakkında Açılan Dava

لیلهٔ معراج

دون کیجه لیلهٔ معراج مناسبیله جوامع ومساجد شریفه‌ده لیلهٔ اولدی. اوکون اسلامبول چوبارق کیجه‌سنده بولنه‌رق سعادتله، پادشاهم افندمز حضرتلرینك عن جاریلریله دعاخوانی اولدقلرینی.

بوکون الیزم دکلری مناسبتیله حضرات ایله رئیس واعضالری مابین‌جاوش جناب بولکاده‌یه ذات حضرت پادشاهیه عرض تبریکات ایلمشلر.

داخلی خبرلر

طرزون هیئتی حضور شاهانه‌ده

طرزون هیئت مخصوصه‌سی اولدوغی حالده کلن اولان عمرزوی و حطیب زاده امین و علی‌زاده اسماعیل افندیلر دون مابعد جاوزه حضور شاهانه‌یه قبول بیورلمشلر وحضور شاهانه‌یه آی برلیق تراکت اهدا ایتمشلردر.

دولار اول سلامهٔ سلامدسك مقام سلطنت سنیه‌سنه تبریکات ارسالی اوزره اشکری حیات عودتکارلری مه‌ارت غیاث آباد، کارلره ذهاب ایتمشلردر.

اکثریت عظمیسی روماً ومرعاً مقام سلطنت مربوط بولنان ولاتلرك اهالیسی طرفروه سلطنت سنیه‌یه‌دن اظهار شکر ومحبت صورتله تلغرافلرك اخلای خصوصیسنده وقوع مشتهاده اشاعات اوزرینه قضاردی و لك کوشه‌زدن اظهار اولنان حیات صداقتکارانه مرکز ولایته اهالی ایران مرحمتلرینه لو تعرضده مروحیت عمومیه‌سنی محافظه‌کرم و بولوشلرینی ذات شوکتسمات جناب شهریاری عرضه برلی مأمور ایتمشلردر.

اعلیحضرت مقام جلالت وسلطنت پناهی سلامت اهالی مروحیت پرورانه ایله‌کندك و سایهٔ حلافتپناهیده حیات عودتکارانه تریعاً عرض اولنمشدر. وطول عمر اهالی سلطنت تبرعاتی اولان اولدقلرینی جناب حقدن نیاز ایلمشلردر.

ذات حضرت جلالت‌پناهی‌ده یارن عمومیتوه سلام شاهانه‌لرینی تبلیغ فرمان بیورمشلردر.

● دون کیجه لیلهٔ معراج مناسبیله اوقاف همایونه‌یه تابع اولان جامعلرده سرای جاوزه‌ده حضور شاهانه‌یه مولد شریف قرائت ایتمشلردر.

ایکنجی هیئت ناصحه

یارن حرکت ایدیور

یارن ترن مخصوصله تبعیت سنیه اقدی بعض ذوات ریاسنده [حریه نظارتی جوانبندن ارکان حربیهٔ عمومیه رئیسی اولوب مصرانسنی مرکز اولان ایکنجی هیئت یارن حرکت ایده‌جکی حبر اولنمشدر.

حقوق عائله قراردادنامه‌سی

حقوق عائله قراردادنامه‌سی مجلس وکلاده

28 Nisan 1919 tarihli *İstikbal* gazetesinde
aralarında Enver Paşa, Talat Paşa, Said Halim Paşa,
Halil Menteşe, Dr. Nazım gibi önde gelen
İttihadçı erkânın fotoğraflarının bulunduğu haber.

Re'îs: **Ferîk Mustafâ Nâzım Paşa**
A`zâ: **Mîrlivâ'[tuğgeneral] Zekî Paşa, Mîrlivâ' Mustafâ Paşa, Mîrlivâ' `Alî Nâzım Paşa, Mîralay [albay]Receb Ferdî Bey**
Müdde`î-i `Umûmî [savcı]: **Mu`âvinlerden Ferîdûn Bey**

BİRİNCİ MUHÂKEME*

Cum`a ertesi: 21 Hazîrân 1335

Muhâkemeleri İcrâ' Edilen Maznûnînin [sanıkların] Esâmîsi [isimleri]: **İttihâd ve Terakkî Cem`iyeti Bursa Kâtib-i Mes'ûlü [parti sekreteri] Doktor Ahmed Midhat Bey, Eskişehir Kâtib-i Mes'ûlü Doktor Besîm Zühdî Bey, Mafenya(?) İttihâd ve Terakkî Kâtib-i Mes'ûlü [parti sekreteri] `Avnî Bey, Edirne İttihâd ve Terakkî Müfettişi `Abdülganî Bey, Teceddüd Fırkası Beyoğlu Kâtib-i Mes'ûlü [parti sekreteri] Salâhaddin Bey, İttihâd ve Terakkî Cem`iyeti Mirgün Şu`besi Kâtib Vekîli Hüseyin Cevdet Bey, Haleb Kâtib-i Mes'ûlü [parti sekreteri] Mehmed Cemâl Bey**

Birinci Celse

Dakîka	Sâ`at
40	4

Re'îs - (Doktor Ahmed Midhat Bey'e hitâben) İsminiz?
Midhat Bey - Doktor Ahmed Midhat.

(*) *Takvîm-i Vekayi*, Nr. 3586, S. 161-164; Birinci Muhâkeme, 21 Hazîrân 1335.

Re'îs - Pederinizin ismi?

Midhat Bey - Hâcı Hasan.

Re'îs - Nerelisiniz?

Midhat Bey - Kayserili.

Re'îs - Mahall-i ikâmetiniz neresidir?

Midhat Bey - Bursa.

Re'îs - Me'mûriyet-i hâliyeniz? [şimdiki memuriyetiniz?]

Midhat Bey - İttihâd ve Terakkî Bursa Kâtib-i Mes'ûlüyüm [parti sekreteriyim].

Re'îs - Derece-i tahsîliniz?

Midhat Bey - Tahsîl-i `âlî. [yüksek]

Re'îs - Sinn-i `âlîniz? [yaşınız] *<161Sl>*

Midhat Bey - Otuz dört.

Re'îs - Bir gûnâ [herhangi bir] mahkûmiyetiniz var mı?

Midhat Bey - Silk-i `askerîden [askerlik mesleğinden] nisbet-i `askerîyemin [askerlikten ilişiğimin] kat`ı [kesilmesi] dolayısıyla Dîvân-ı Harbce mahkûm oldum.

Re'îs - Ne sebeble?

Midhat Bey - İkinci devre-i intihâbîyede [seçim döneminde] Van meb`ûsu idim. Hakk-ı isti`fâya [istifa hakkına] mâlik [sahip] değildim. Siyâsetle iştigâlimden dolayı Dîvân-ı Harb nisbet-i `askerîyemi [askerlikten ilişiğimi] kat` etdi [kesti].

Re'îs - (Besîm Zühdî Bey'e hitâben) İsminiz?

Besîm Bey - Besîm Zühdî.

Re'îs - Peder-i `âlîniz? [babanızın ismi?]

Besîm Bey - Zühdî.

Re'îs - Sinniniz? [yaşınız] *<162Sa>*

Besîm Bey - Kırk üç.

Re'îs - Maskat-ı re'siniz? [doğum yeriniz?]

Besîm Bey - Ödemiş.

Re'îs - Mahall-i ikametiniz?

Besîm Bey - Eskişehir.

Re'îs - Derece-i tahsîliniz?

Besîm Bey - Mekteb-i Tıbbîye-i `askerîyeden me'zûnum.

Re'îs - Me'mûriyet-i hâzıranız? [şimdiki memuriyetiniz?]

Besîm Bey - Eskişehir murahhas-ı mes'ûlü [delegesiyim].

Re'îs - Müte'ehhil misiniz? [evli misiniz?]

Besîm Bey - Müte'ehhilim.

Re'îs - Mahkûmiyet-i sâbıkanız var mı? [geçmişte işlediğiniz bir suçunuz var mı?]

Besîm Bey - Yokdur.

Re'îs - Oturunuz. (`Avnî Bey'e hitâben) İsminiz?

**`Avnî Bey** - `Avnî.

Re'îs - Pederinizin ismi?
`Avnî Bey - Tevfik.
Re'îs - Sinniniz? [yaşınız?]
`Avnî Bey - Otuz sekiz.
Re'îs - Maskat-ı re'siniz? [doğum yeriniz?]
`Avnî Bey - Kavala.
Re'îs - Mahall-i ikametiniz?
`Avnî Bey - Manisa.
Re'îs - Derece-i tahsîliniz?
**`Avnî Bey** - `Âlî. [yüksek]
Re'îs - Müte'ehhil misiniz? [evli misiniz?]
`Avnî Bey - Değilim.
Re'îs - Me'mûriyet-i hâliyeniz? [şimdiki memuriyetiniz?]
`Avnî Bey - Sâbık [eski] Manisa İttihâd ve Terakkî murahhası [delegesi].
Re'îs - Oturunuz. (`Abdülganî Bey'e hitâben) İsminiz?
**`Abdülganî Bey** - `Abdülganî.
Re'îs - Pederiniz?
`Abdülganî Bey - Hacı Hasan.
Re'îs - Sinniniz? [yaşınız?]
`Abdülganî Bey - Kırk.
Re'îs - Maskat-ı re'siniz? [doğum yeriniz?]
`Abdülganî Bey - Erzincan.
Re'îs - Mahall-i ikametiniz?
`Abdülganî Bey - Kadıköy'de Cevizlik'de oturuyorum.
Re'îs - Derece-i tahsîliniz?
**`Abdülganî Bey** - `Âlî. [yüksek] *<162Sl>*
Re'îs - Bir gûnâ [herhangi bir] mahkûmiyetiniz var mı?
`Abdülganî Bey - Hayır efendim.
Re'îs - Me'mûriyet-i hâzıranız? [şimdiki memuriyetiniz?]
`Abdülganî Bey - Şimdi bir me'mûriyetim yok efendim. Evvelce İttihâd ve Terakkî murahhası [delegesi] idim.
Re'îs - Sâbıkâ me'mûriyetiniz? [geçmişte bulunduğunuz memuriyetiniz?]
**`Abdülganî Bey** - `Asker idim. Mülâzım-ı evvellikden [üsteğmenlikten] mütekâ`idim [emekliyim].
Re'îs - (Hasan Salâhaddîn Bey'e hitâben) İsminiz?
Salâhaddîn Bey - Hasan Salâhaddîn.
Re'îs - Pederiniz?
Salâhaddîn Bey - Mehmed Nâsır.
Re'îs - Sinniniz? [yaşınız?]
Salâhaddîn Bey - Otuz yedi.

Re'îs - Maskat-ı re'siniz? [doğum yeriniz?]
Salâhaddîn Bey - İstanbul.
Re'îs - Mahall-i ikametiniz?
Salâhaddîn Bey - Üsküdar.
Re'îs - Derece-i tahsîliniz?
Salâhaddîn Bey - `Âlî. [yüksek]
Re'îs - Bir gûnâ [herhangi bir] mahkûmiyetiniz var mı?
Salâhaddîn Bey - Yok efendim.
Re'îs - Me'mûriyet-i hâzıranız? [şimdiki memuriyetiniz?]
Salâhaddîn Bey - Teceddüd Fırkası Beyoğlu Kâtib-i mes'ûlü [parti sekreteri].
Re'îs - (Hüseyin Cevdet Bey'e hitâben) İsminiz?
Hüseyin Cevdet Bey - Hüseyin Cevdet.
Re'îs - Pederiniz?
Hüseyin Cevdet Bey - `Alî.
Re'îs - Sinniniz? [yaşınız?]
Hüseyin Cevdet Bey - Kırk yedi.
Re'îs - Maskat-ı re'siniz? [doğum yeriniz?]
Hüseyin Cevdet Bey - Siroz.
Re'îs - Mahall-i ikametiniz?
Hüseyin Cevdet Bey - Mirgün.
Re'îs - Derece-i tahsîliniz?
Hüseyin Cevdet Bey - Rüşdî.
Re'îs - Müte'ehhil misiniz? [evli misiniz?]
Hüseyin Cevdet Bey - Evet.
Re'îs - Me'mûriyet-i hâzıranız? [şimdiki memuriyetiniz?]
Hüseyin Cevdet Bey - Mirgün şu`besi Müdâfa`a-yı Millîye re'îsi ve İttihâd ve Terakkî Kâtib vekîli idim. *<163Sa>*
Re'îs - Me'mûriyet-i sâbıkanız? [geçmişte bulunduğunuz memuriyetiniz?]
Hüseyin Cevdet Bey - Me'mûriyet-i sâbıkam yokdur.
Re'îs - Hükûmet me'mûriyetinde bulunmadınız mı?
Hüseyin Cevdet Bey - Hayır efendim.
Re'îs - Bir gûnâ [herhangi bir] mahkûmiyetiniz var mı?
Hüseyin Cevdet Bey - Hayır.
Re'îs - Oturunuz. (Zabıt Kâtibine hitâben) Okuyunuz.
(Zabıt Kâtibi okur)

Dîvân-ı Harb-i `Örfî Riyâset-i `Alîyesine [yüce reisliğine]

Bu gün sâ`at 3,35'de li-ecli'l-muhâkeme [muhâkeme için] Dîvân-ı Harbe istenilen yedi efendiden Cemâl Bey'in Gümüşsuyu Hastahânesinde taht-ı tedâvîde olmakla [tedavi altında olduğundan] bi't-tab` [tabiatıyla] gönderilemediği ma`rûzdur. [arzolunmuştur] 21-6-35

Tevkîfhâne Müdîri
Ka'im-makam: `Alî

Re'îs - (Müdde`î-i `Umûmî [savcı] Mu`âvinine hitâben) Mütâla`anız? Efendilerin bir dânesi Gümüşsuyu hastahânesinde hasta imiş.

Müdde`î-i `Umûmî Mu`âvini Ferîdûn Bey - Tefrîkini [davasının ayrılmasını] taleb ederim.

Re'îs - Tefrîkine [davasının ayrılmasına] karar verdik. (Zabıt Kâtibine hitâben) Okuyunuz.

(Zabıt Kâtibi kararnâmeyi okur.)

Kararnâme

Emniyet-i dâhilîyeyi [ülke güvenliğini] ihlâl maddesinden dolayı maznûn-ı `aleyhüm [sanık] olub tevârîh-i muhtelifede [değişik tarihlerde] taht-ı tevkîfe alınan [tutuklanan] Manisa İttihâd ve Terakkî Kâtib-i Mes'ûlü [parti sekreteri] `Avnî ve Teceddüd Fırkası Beyoğlu Kâtibi Hasan Salâhaddîn ve Ankara meb`ûs-ı sâbıkı [eski mebusu] Hilmî ve Bolu Kâtib-i Mes'ûlü [parti sekreteri] Midhat ve Eskişehir Kâtib-i Mes'ûlü [parti sekreteri] Besîm Zühdî ve Haleb İttihâd ve Terakkî Kâtib-i Mes'ûlü [parti sekreteri] Mehmed Cemâl ve Karahisar meb`ûs-ı sâbıkı [eski mebusu] Ağaoğlu Ahmed ve Bursa Kâtib-i Mes'ûlü [parti sekreteri] Kayserili Doktor Midhat ve Süvârî ka'im-makamlığından mütekâ`id [emekli] Mümtâz ve Sinob meb`ûs-ı sâbıkı [eski mebusu] Hasan Fehmî ve Saruhan meb`ûs-ı sâbıkı [eski mebusu] ve Teceddüd Fırkası a`zâsından Sabri ve Mirgün Müdâfa`a-yı Millîye Cem`iyeti Re'îsi İttihâd ve Terakkî Kâtib-i Mes'ûlü [parti sekreteri] vekîli Cevdet ve İstanbul meb`ûs-ı sâbıkı [eski mebusu] Salâhaddîn Cimcoz ve Erzurum meb`ûs-ı sâbıkı Millî Ajans Müdîri Hüseyin Tosun ve Parya/Perye(?) Bankası Der-sa`âdet [İstanbul] vekîli ve mukaddemâ [daha önce] Selânik İttihâd ve Terakkî Kâtib-i Mes'ûllüğünde [parti sekreterliğinde] bulunmuş olan İhsân Nâmık ve Bursa Kâtib-i Mes'ûlü [parti sekreteri] `Alî Rızâ' ve Konya İttihâd ve Terakkî Kâtib-i Mes'ûlü [parti sekreteri] murahhas [delege] vekîli Abdü'l-kâdir ve Konya vâlî-yi esbakı [eski valisi] Sâmih Rif'at ve Konya Polis Müdîr-i esbakı [eski müdürü] Sa`deddin ve Konya İttihâd ve Terakkî murahhas-ı sâbıkı [eski delegesi] Hamallar Kâhyâsı Ferîd ve Akşehir Cihânbeyli nâhiyesi müdîri Fehmî ve Akşehir Belediye Re'îsi Müftizâde Kâmil ve Akşehir komiser mu`âvin-i esbakı [eski muavini] Isparta hapishânesinde mevkuf [tutuklu olan] Hasan Basri ve Adapazarı İttihâd ve Terakkî murahhası [delegesi] Hamîd ve Haleb havâlîsi çete re'îsi Kırâ'athâneci Hüseyin Necâtî ve Sivas İttihâd ve Terakkî murahhası [delegesi] Ganî ve Bolvâdin İttihâd ve Terakkî murahhası [delegesi] Müfti Mehmed `Alî ve Hâcı Atâ' ve Kara Kadı Hasan Hüseyin ve Edirne İttihâd ve Terakkî murahhası [delegesi] `Abdülganî beyler ile Harbîye Nâzır-ı esbakı [eski bakanı] Enver Efendi'nin pederi Hâcı Ahmed Paşa haklarında verilen <*163Sİ*> 10 Hazîrân 335 târîhli kararnâmenin ba`zı cihâtının [bazı taraflarının] istikmâli [tamamlanması] zımnında [isteğiyle] cânib-i `âlî-yi riyâset-penâhîden [divan-ı harbin yüce reisliği tarafından] i`âde buyurulması [karanâmenin geri gönde-

rilmesi] ve makam-ı iddi`âdan dahi ol vechile [aynı istekle] iddi`ânâme tanzîm [düzenlenmesi] ve evrâk-ı müteferri`asıyla [iddianâmeye ait evraklarıyla] ma`an [beraber] tevdi` olunması [verilmesi] üzerine riyâset-i müşârün-ileyhânın [adı geçen reisliğin] emr-i tahrîrîsine [yazılı emrine] imtisâlen [gereğince] icrâ' kılınan tahkîkat-ı mütemmime [tamamlayıcı araştırma] netîcesinde maznûn-ı `aleyhümden [sanıklardan] `Avnî Bey Manisa'da bulunduğu sıralarda Herdem(?) ve İsmâ`îl ve Çerkes Mehmed ve Hâcı Hüsni nâm kesânı [kişileri] istikrâz tahvîlâtı [borç senetleri] almak için darb [dövmekten] ve tazyîk etdikden [baskı yapmaktan] başka 1330 senesi Temmuz'undan i`tibâren kâtib-i mes'ûl [parti sekreteri] sınıfında bulunduğu ve 332 ve 333 ve 334 seneleri zarfında in`ikâd eden [toplanan] kongrelere bi'l-fi`il [bizzat] iştirâk eylediği [katıldığı] ve Haleb Kâtib-i Mes'ûlü [parti sekreteri] Cemâl Bey'in dahi İlân-ı Meşrûtiyeti müte`âkib [ardından] intisâb etmiş [katılmış] olduğu cem`iyetin Konya ve Haleb Kâtib-i Mes'ûllüklerini [parti sekreterliklerini] ve Hasan Salâhaddîn Bey'in dahi 329 senesinden i`tibâren cem`iyet-i mezkûre [zikredilmiş olan cemiyet] İstanbul Kâtib-i Mes'ûlü [parti sekreteri] Kemâl Bey'in dâ'ire-i kitâbetini [katibliğini] îfâ' [yapan] ve Cevdet Bey'in dahi Mirgün Müdâfa`a-yı Millîye cem`iyeti riyâsetinde bulunduğu sıralarda Mirgün Kâtib-i Mes'ûlü [parti sekreteri] olan Ferîd Bey'in gaybûbeti [kaybolması] esnâsında ve müddet-i medîde [uzun zaman] mîr-i mûmâ-ileyhe [adı geçen amire] vekâlet ve Besîm Zühdî Bey'in 330 senesi zarfında Afyon Karahisârı ve üç sene sonra dahi Eskişehir Kâtib-i Mes'ûllüklerinde [parti sekreterliklerinde] îfâ'-yı hidmet [hizmet etmiş] ve Midhat Bey'in ise Balkan Harbi'ni müte`âkib [ardından] Bolu Kâtib-i Mes'ûllüğüne [parti sekreterliğine] bi't-ta`yîn [tayiniyle] 331 senesi nihâyetine değin me'mûriyet-i mezkûrede [zikredilmiş olan memuriyete] devâm ve bi'l-âhare [daha sonra] de Bursa Kâtib-i Mes'ûlü [parti sekreteri] İbrâhîm Bey'in yerine ta`yîn edilen Nesîmî Bey'i istihlâf [yerine geçmiş] ve `Abdülganî Bey'in ise Meşrûtiyetin i`lânından mukaddem [önce] intisâb eylediği [katıldığı] mezkûr cem`iyetin [zikredilmiş olan cemiyetin] Edirne müfettişliğini der-`uhde eyleyerek [üstlenerek] i`lân-ı infisâha [meşrutiyetin sonuna] kadar işbu vazîfeyi îfâ eylemek sûretleriyle dâ`iye-yi teferrüd ü tagallüb [zorbalığa denk bir hüküm sürmek] maksadıyla i`lân-ı meşrûtiyeti müte`âkib [ardından] yed-i vekâlet ü vedâ`atına aldığı [eline geçirdiği bakanlık vasıtasıyla] idâre-i hükûmet üzerinde fırka-yı siyâsîye hâlinden çıkamayan ve vaz`iyet-i aslîyesi olan şekl-i ma`lûmu [bilinen şeklini] muhâfaza eden ve binâ'en-`aleyh icrâ'ât-ı `umûmîyesi i`tibâriyle idâre-i devlete küllî [çok] dahl [karışan] ve te'sîr ve icrâ'-yı nüfûz eyleyen [sözünü geçiren] ve mesâ'il-i mühimme-yi devletin [devletin önemli meselelerinin] mahall-i `akd ve halli [kararlaştırıldığı ve halledildiği yer] olan Merkez-i `Umûmîsinin ittihâz eylediği [aldığı] karara tebe`an [uyarak] tanzîm edilen [düzenlenen] kanûn-ı mahsusa [özel kanununa] tevfîkan [uygun olarak] mahall-i âhere [başka yerlere] nakl edilen kafilelerin imhâ' ve eşyâ' ve emvâllerinin nehb ve gâret [yağma] edilmesi zımnında [doğrultusunda] tertîb ve teşkil olunan [düzenlenen ve oluşturulan] gürûh-u bâgiyenin [asiler grubunun] emr-i teşkil ve tertîbinde [düzenlenmesi ve oluşturulması emrinde] medhal-dâr [parmağı] olan ve hâl-i harb mülâbesesiyle [dolayısıyla] halkın muhtâc olduğu havâyic-i zarûrîye [zarûrî ihtiyaçlar] üzerinde ba`zı âmâl-i hasîse [bazı alçakça emelleri] dolayısıyla icrâ'-yı ihtikâr ü derc [toplayıp karaborsacılık yapmak] ve iddihâr-ı servet [servet biriktirmek] maksadıyla işbu harekâtı mu`âmelât-ı resmîye [resmî işler] ile mezc [karıştırarak] ve hulâsa [özetle] bu kabîl [gibi] mu`âmelât-ı keyfîyeye [kendi özel işlerine] husûsât-ı resmîyeyi âlet ve vâsıta ittihâz [ederek] ve binâ'en-`aleyh Devlet-i `Osmânîye'de Kanûn-ı Esâsî mûcibince

[gereğince] mukarrer [kararlaştırılmış] ve mü'esses [kurulmuş] olan şekl-i idâre-i hükûmeti tagyîr eder [değiştirecek] mâhiyetde bir kuvve-i hafîye [gizli güç] ihdâs eyleyen [oluşturan] İttihâd ve Terakkî Cem`iyetinin erkân-ı mahsusasının [yönetiminin] vilâyât-ı `Osmânîyede [Osmanlı vilayetlerinde] vâsıta-yı icrâ'âtı [işlerine vasıta] olmak üzere ihdâs edilen teşkilât-ı hâricîyesi [vilayet teşkilatları] meyânında [arasında] murahhas [delege] ve kâtib-i mes'ûl] parti sekreteri] nâmları tahtında [altında] icrâ'-yı fa`âliyet etdikleri ve bi'n-netîce [sonuçta] mebhûs-ün-anh [bahsolunmuş olan] 10 Hazîrân târîhli kararnâmede îzâh olunduğu vechile [üzere] işbu hareketleriyle fâ`il-i asîl olub da elyevm [bugün] haklarında ittihâz-ı karar olunmuş [karar alınmış] bulunan müttehemlerin [suçluların] harekâtını ibtidâ'en [başlangıç olarak] i`dâd [sayısını] ve teshîl [kolaylığını] ve intihâ'en [sonunu] dahi ikmâl eyleyerek [tamamlayarak] işbu ef`âlde fer`an zi-medhal [ikinci derecede suçlu] oldukları tahkîkat-ı istintâkîye [sorgulama] sırasında vâzıhan [açıkça] sabık eden ikrâr ve i`tirâfları ve evrâk-ı tahkîkîye [araştırmaya ait evraklarının] mündericâtı [içindekileri] gibi delâ'il [deliller] ile anlaşılmış ve hareketleri Kanûn-ı Cezâ'nın ***<164Sa>*** kırk beşinci maddesi delâletiyle [ışığında] elli beşinci maddesinin son fıkrası hükmünü müstelzim [gerektiren] ef`âl-i cinâ'îyeden [cinayet fiillerinden] ma`dûd bulunmuş [sayılmış] olduğundan mûmâ-ileyhümün [adı geçenlerin] ol vechile [bu suretle] Dîvân-ı Harb-i `Örfîde icrâ'-yı muhâkemeleri lüzûmuna ve Usûl-ü Muhâkemât-ı Cezâ'îye Kanûnu'nun seksen dokuz ve iki yüz dördüncü maddeleri mûcibince [gereğince] haklarında gayr-ı muvakkat [geçici olmayan] tevkîf [tutuklama] müzekkiresi [evrakının] tastîrine [yazılmasına], diğer maznûnîn-i `aleyhüme [sanıklara] gelince bunlardan Hamîd Bey'in i`lân-ı Meşrûtiyeti müte`âkib [sonrasında] fırkaya intisâb ile [katılmakla] İzmit müfettişi olan İsmâ`îl Hakkı Bey'e Adapazarı mensûbîninin [bağlı olanlarının] muhassasât-ı şehrîyesini [aylık ödeneğini] tahsîle vekâlet ve Kırâ'athâneci Necâti Efendi'nin de Teşkilât-ı Mahsûsa'da hidmet [hizmet] ve Bâb-ı `Âlî hâdisesinde dahi isbât-ı vücûd [bulunduğu] ve İhsân Nâmık Bey'in 1329 senesi Nîsân'ına kadar Selânik İttihâd ve Terakkî mektebi müdîriyetini ve fırkanın Selânik murahhaslığını [delegeliğini] îfâ' eyledikleri ve târîh-i mezkûrdan [zikrolunan tarihten] i`tibâren Parya/Perye Bankası vekâletine geçerek bankanın nizâmnâme-i dâhilîsi [yönetmeliği] mûcibince [gereğince] cem`iyete olan irtibâtını [ilişkisini] muhâfaza ile berâber bi'l-fi`il îfâ'-yı hidmetde bulunmadığı [hizmet etmediği] ve Hilmî Bey'in dahi 330 senesinde Ankara meb`ûsluğuna intihâb [seçildikleri] ve ticâretle iştigâl etdikleri nümâyân [meydanda] olub sâlifü'z-zikr [zikredilen] şekil ve mâhiyetde [esasta] bir sıfat ve me'mûriyet tahtında [altında] cem`iyetin âmâline [emellerine] hidmet [hizmet] eyledikleri anlaşılmamış ve binâ'en-`aleyh mûmâ-ileyhüm [adı geçenler] hakkındaki tahkîkatın işbu tahkîkat evrâkı ile icrâ'-yı tevhîdine [birlikte yürütülmesine] bir gûnâ [herhangi bir] sebeb-i kanûnî bulunamamış olduğundan ahîren [sonradan] tahassul eden [ortaya çıkan] esbâb [sebepler] dolayısıyla tahkîkatın ahkâm-ı kanûnîyeyi [kanun hükümlerini] muhâfaza[t]en [koruyarak] ve maslahatı [maddeyi] teshîlen [kolaylaştırarak] mûmâ-ileyhüme [adı geçenlere] `â'id olan kısmın tefrîkine [ayrılmasına] ve Konya vâlî-yi esbakı [eski valisi] Rif`at Sâmih ve Konya Polis Müdîr-i esbakı [eski müdürü] Sa`deddîn Beyler'le Zirâ`at Müdîri Todoraki ve Akşehir Cihânbeyli nâhiyesi müdîri Fehmî ve Akşehir Belediye re'îsi Müftizâde Kâmil ve Isparta hapishânesinde mevkuf [tutuklu] komiser mu`âvin-i esbakı [eski muavini] Hasan Basri Efendiler'e isnâd olunan cerâ'imin [suçların] hadd-i zâtında [aslında] ba`zı kesânın [bazı kişilerin] esnâ-yı tehcîrde eşyâ' ve emvâl [mülklerini] ve nukûdunu [parasını] ahz [alan] ve gasb ve sû'-i mu`âmele ile berâber vefâta

sebebiyet vermekden `ibâret olarak olbâbdaki evrâk-ı tahkîkîye Konya hey'et-i tahkîkîyesince şürekâyı cürümlerinden [ortak suçlarından] olub Der-sa`âdet [İstanbul] tevkîfhâne-i `askerîsinde [askerî hapishanesinde] mevkuf [tutuklu] bulunan vilâyet-i mezkûre [zikredilmiş olan vilayetin] İttihâd ve Terakkî murahhası [delegesi] Ferîd Bey'in evrâkıyla birleşdirilmek üzere irsâl kılınmış [gönderilmiş] olub mûmâ-ileyh [adı geçen] Ferîd Bey'in İ'tilâf hey'eti tarafından tevkîfhâneden alınmış olması sebeb-i tevhîdi [birleştirme sebebini] ber-taraf eylemiş [ortadan kaldırmış] olacağından mûmâ-ileyhüm [adı geçenler] haklarındaki evrâk-ı tahkîkîyenin dahi işbu sebebe binâ'en tahkîkat-ı hâzıradan [hazırlanan araştırmadan] tefrîkiyle [ayrılmasıyla] mu`âmelât-ı müte`âkibe-yi kanûnîyelerinin [sıralanan kanunî işlemlerin] münferiden [tek tek] icrâ'sına ve diğer maznûn-ı `aleyhümden [sanıklardan] Konya'da İttihâd ve Terakkî Cem`iyeti himâyesindeki Millî Müze ve Kütübhâne Müdîri `Abdü'l-kâdir ve üç yüz otuz bir senesine kadar cem`iyete mensûb bulunan Bolvadin müftisi Mehmed `Alî ve Kassâb Hasan ve Hüseyin ve meşrûtiyeti müte`âkiben [sonra] cem`iyete dâhil olub bi'l-âhire [daha sonra] Donanma ve Müdâfa`a-yı Millîye şu`belerine hasr-ı hidmet etmiş [bütün emeğini vermiş] olan Hâcı Atâ Efendiler'e gelince maznûnîn-ı mûmâ-ileyhümün [adı geçen sanıkların] İttihâd ve Terakkî Cem`iyetine mensûbiyeti sâbıkaları olub [önceden katılmış oldukları] ancak birer sûretle cem`iyet-i mezkûreden [zikredilmiş olan cemiyetten] fekk-i `alâka ederek [ilişkisini keserek] cem`iyetle elyevm [bugün] bir gûnâ [herhangi bir] nisbet [ilgi] ve merbûtiyetleri [bağlılığı] bulunmadığından dolayı men`-i muhâkemelerine [muhâkeme edilmemelerine] karar verilmesi müddeî-i `umûmîliğinden [savcılıktan] taleb ve iddi`â olunmakda ise de maznûnîn-i mûmâ-ileyhüme [adı geçen sanıklara] `â'id evrâk-ı tahkîkîyenin "hey'etimizce *<164Sl>* derdest-i tahkîk [incelenen] ve sevk bulunan murahhas [delege] ve kâtib-i mes'ûllere [parti sekreterlerine] `â'id evrâka mûmâ-ileyhümün [adı geçenlerin] sıfât-ı mesrûdeleri [bilinen vasıfları] hasebiyle" berâ-yı tevhîd [birleştirilmesi için] birinci hey'et-i tahkîkîyeden tevdî` ve isrâ olunması [gönderilmesi] cihetiyle `ale'l-`âde [âdet olduğu üzere] mu`âmele-yi tevhîdîye [birleştirme işinin] bi'l-îfâ'-yı `umûm [tamamlanması] sırasında lüzûm-u muhâkeme ile sevk olunmasına ve ancak maznûnîn-i mûmâ-ileyhim [zikrolunan sanıkların] haklarında ber-mûcib-i taleb [taleb edildiği üzere] bir karar ittihâzından [verilmesinden] evvel cem`iyetle irtibât ve mensûbiyet-i mebhûseleriyle [bahsolunmuş ilişkileriyle] sûret-i infikâk [çözülmüş] ve vaz`iyet-i hâzıralarının [şu anki durumlarının] bi'l-etrâf [etraflıca] anlaşılması muhtâc-ı tedkîk mevâddan [işlerden] bulunmasına binâ'en bu husûsda ta`mîk-i tahkîkat olundukdan [derinlemesine araştırıldıktan] sonra icâbât-ı kanûnîyesi [kanunların gerektirdiği] îfâ' olunmak üzere anlar [onlar] hakkındaki tahkîkatın dahi tefrîkine [ayrılmasına] ve bi't-taharrî [araştırılarak] kuvâ-yı i'tilâfîye [itilaf güçleri] tarafından tevkîfhâneden [hapishaneden] alındıkları mezkûr tevkîfhâne [zikredilmiş olan hapishane] müdîriyetinden mevrûd [gelen] müzekkire [resmî yazı] me'âlinden [içeriğinden] anlaşılan Bolu Kâtib-i mes'ûlü [parti sekreteri] Midhat ve Karahisâr meb`ûs-ı sâbıkı [eski mebusu] Ağaoğlu Ahmed Agayef ve süvârî ka'im-makamlığından mütekâ`id [emekli] Mümtâz ve Sinob meb`ûs-ı sâbıkı [eski mebusu] Hasan Fehmî ve Saruhan meb`ûs-ı sâbıkı [eski mebusu] Sabri, İstanbul meb`ûs-ı sâbıkı [eski mebusu] Salâhaddîn Cimcoz ve Erzurum meb`ûs-ı sâbıkı [eski mebusu] Hüseyin Tosun ve Bursa meb`ûs-ı sâbıkı `Alî Rızâ' ve Konya murahhası [delegesi] Ferîd ve Sivas murahhası [delegesi] `Abdülganî Beyler'le Enver Efendi'nin pederi Hâcı Ahmed Paşa haklarındaki tahkîkatın dahi iş`âr-ı ahîre [bildirilecek en son habere] kadar te'hîri [ertelenmesi] îcâb etmekle ol vechile

[bu suretle] mûmâ-ileyhüme [adı geçenlere] `â'id tahkîkat kısmının dahi bu sûretle tefrîkine [ayrılmasına] karar verildi.

19 Hazîrân 335

Re'îs - (Maznûnîne [sanıklara] hitâben) İttihâd ve Terakkî Merkez ve Meclis-i `Umûmîsi a`zâlarına `atf olunan cerâ'im [suçlar] ve cinâyâtda [cinayetlerde] `alâkadâr olduğunuz iddi`â olunuyor. Şimdi müdde`î-i `umûmîlik [savcılık] tarafından bu iddi`â teşrîh edilecek [açıklanacak]. Dikkat ediniz.

Müddeî-i `Umûmî [savcı]Mu`âvini Ferîdûn Bey - Efendim, hâzır-bi'l-muhâkeme [muhâkeme için burada bulunan] zevât [kişiler] müşârün-ileyhüm [adı geçenler] hazretleri İttihâd ve Terakkî cem`iyetince vilâyetlere, sancaklara tevdî' [gönderilen] ve taksîm olunan [dağıtılan] me'mûr-ı mahsûslardır [özel memurlardır]. Bu zevât [kişiler] orada İttihâd ve Terakkî hükûmetinden şifâhî [sözlü] veyâ tahrîrî [yazılı] telakkî eyledikleri [aldıkları] evâmir [emirler] mûcibince [gereğince] umûr [işler] ve mesâlih-i devlete [devlet işleriyle] müte`allik [ilgili] husûsâta müdâhale etmişlerdir. Maznûn-ı mûmâ-ileyhümün [adı geçen sanıkların] mâ-bihi'l-ithâmları [suçlamaya sebep olan] cürüm [suç] kuvâ-yı meşrû`a-yı devleti [gücünü kanundan alan devleti] tagyîr [değiştirmek] ve tahrîf etmekle [bozmakla] müttehem [suçlu] bulunan Tal`at Paşa ve rüfekâ'-yı sâ'iresinin [diğer arkadaşlarının] hareketlerinde dahl [girmiş] ve iştirâkleri [katılımları] olub bunun da derecesi icrâ' kılınacak muhâkemât ile anlaşılacağından o noktadan icrâ'-yı muhâkemelerini taleb ederim.

Re'îs - (Maznûnîne hitâben) Vekîl-i müdâfa`alarınız var mı?

`Avnî Bey - Efendim henüz ihzâr etmedik. [hazırlamadık]

Re'îs - Evvelce haber göndermişdik. Söylememişler mi?

**`Avnî Bey** - Hayır söylemediler, ma`lûmâtımız [bilgimiz] yok.

Salâhaddin Bey - Bu gün muttali` [öğrenmiş] olduk Paşa hazretleri. Yarım sâ`at evvel muhâkememizin icrâ' olunacağı teblîğ olundu [bildirildi]. Binâ'en-`aleyh vekîl ta`yîn edeceğiz.

Re'îs - Pazar ertesi günü sâ`at bire ta`lîk ediyoruz [bırakıyoruz]. O güne kadar hâzırlayınız.

Birinci Muhâkemenin Hitâmı [sonu]

Sâ`at	Dakîka
5	00

Re'îs: **Ferîk Mustafâ Nâzım Paşa**
A`zâ: **Mîrlivâ' Zekî Paşa, Mîrlivâ' Mustafâ Paşa, Mîrlivâ' `Alî Nâzım Paşa, Mîralay Receb Ferdî Bey**
Müdde`î-i `Umûmî [savcı]: **Mu`âvinlerden Ferîdûn Bey**

İKİNCİ MUHÂKEME*

Pâzâr ertesi: 23 Hazîrân 1335

Muhâkemeleri İcrâ' Edilen [yürütülen] Maznûnînin [sanıkların] Esâmîsi [isimleri]: **İttihâd ve Terakkî Cem`iyeti Bursa Kâtib-i Mes'ûlü** [parti sekreteri] Doktor **Ahmed Midhat Bey, Eskişehir Kâtib-i Mes'ûlü** [parti sekreteri] Doktor **Besîm Zühdî Bey, Mafenya(?) İttihâd ve Terakkî Kâtib-i Mes'ûlü** [parti sekreteri] **`Avnî Bey, Edirne İttihâd ve Terakkî Müfettişi `Abdülganî Bey, Teceddüd Fırkası Beyoğlu Kâtib-i Mes'ûlü** [parti sekreteri] **Salâhaddîn Bey, İttihâd ve Terakkî Cem`iyeti Mirgün Şu`besi Kâtib Vekîli Hüseyin Cevdet Bey, Haleb Kâtib-i Mes'ûlü** [parti sekreteri] **Mehmed Cemâl Bey**

Birinci Celse

Dakîka	Sâ`at
35	3

Re'îs - (Maznûnîne [sanıklara] hitâben) Efendileri müştereken [ortak olarak] tevkîl [avukat] ettiniz mi?

Maznûnîn [sanıklar] - Evet efendim.

(*) *Takvîm-i Vekayi*, Nr. 3589, S. 165-175; İkinci Muhâkeme, 23 Hazîran 1335.

Re'îs - Salâhaddîn Bey kalsın, diğerlerini götürünüz.

(Salâhaddîn Bey mahkeme salonunda kalır, diğerleri çıkarılır.)

Re'îs - Salâhaddîn Bey!

Salâhaddîn Bey - Efendim.

Re'îs - İttihâd ve Terakkî Cem`iyetine ne vakit intisâb etdiniz [üye oldunuz]?

Salâhaddîn Bey - Efendim, İttihâd ve Terakkî Cem`iyeti 329 senesi Teşrîn-i evvel evâsıtına [ortalarına] doğru, bir fırka-yı siyâsîye hâline inkılâb etmişdi [dönüşmüştü]; nizâmnâmesi, programı hükûmetin tasvîb-i resmîsine [resmî onayına] iktirân eylemişdi [sunulmuştu]. Onun üzerine bendeniz de me'mûriyetim olan Mâliye Nezâreti [bakanlığı] Kalem-i Mahsûs [özel kalem] Türkçe kitâbeti [katipliği] ve Meclis-i Müdîrân [müdürler meclisi] Kitâbetinden isti`fâ etdim. Ve ba`de'l-isti`fâ [istifa ettikten sonra] cem`iyete dâhil oldum. Fırka-yı siyâsîyeye, İttihâd ve Terakkî fırka-yı siyâsîyesine.

Re'îs - İstanbul merkezine ne vakit intihâb olundunuz [seçildiniz]?

Salâhaddîn Bey - Merkezine mi efendim?

Re'îs - Evet.

Salâhaddîn Bey - İntihâb olunmadım [seçilmedim]. İstanbul murahhaslığını [delegeliğini] Kemâl Bey der-`uhde etmiş [üstlenmiş] idi; murahhas [delege] idi. Programımız, nizâmnâmemiz [tüzüğümüz] mûcibince [gereğince] İstanbul teşkilâtı [örgütlenmesi] ayrı idi. Nizâmnâme îcâbınca her dâ'ire dâhilinde birer kulüb bulunacakdı. Bu kulüb de bir kâtib tarafından idâre olunacakdı. Bendeniz de bu sûretle kulüb kâtibi olarak iltihâk etdim [katıldım].

Re'îs - Ne vakte kadar bu vazîfede kaldınız?

Salâhaddîn Bey - Efendim. İâşe birinci mıntaka [bölge] merkez hey'eti teşekkül edinceye [kuruluncaya] kadar orada kaldım. O da tahmînen yâ 333 veyâ 332 senesindedir. İyi hâtırlayamıyorum. Tahniye Müdîriyeti teşekkül etmişdi [kurulmuştu]. İstanbul Erzâk Merkezi Müdîriyeti. O müdîriyete ta`yîn olundum, me'mûriyet-i resmîyeye geçdim bu sûretle o zamâna kadar... ***<166Sa>***

Re'îs - Teceddüd Fırkası'na intisâbınız [üye oluşunuz] ne zamândır?

Salâhaddîn Bey - İ`âşe Nezaretinin Tahniye Müdîriyetini de der-`uhde etmişdim [üstlenmiştim]. Oradan Celâl Muhtâr Bey'in zamânında isti`fâ etdim. Ba`de'l-isti`fâ [istifa ettikten sonra] bir müddet boşda kaldıkdan sonra Teceddüd Fırkası Hey'et-i İdâresinden arkadaşlarımdan Hayri Bey vardı, bendenize teklîf etdi, kabûl eder misiniz? dedi. Hay hay kabûl ederim; dedim. O zamân kabûl etdim. Bir on beş gün, yirmi gün kadar o vazîfe ile iştigâl etdim.

Re'îs - Ondan sonra çekildiniz?

Salâhaddîn Bey - Hayır, tevkîf olundum [tutuklandım].

Re'îs - Elyevm [bugün] Teceddüd Fırkası'na mı mensûbsunuz [üyesiniz] yoksa başka bir fırka ile münâsebetiniz var mı?

Salâhaddîn Bey - Hayır efendim Teceddüd Fırkası esâsen yokdur Paşa hazretleri. Hiçbir yere mensûb [üye] değilim.

Re'îs - İstanbul merkezine merbût [bağlı] olduğunuz zamân i`âşe işleriyle meşgûl oldunuz mu?

Salâhaddîn Bey - Cem`iyete mensûbiyetimiz [üyeliğimiz] varken umûr-u resmîye [resmî işler] ile iştigâl edemezdim. Binâ'en-`aleyh i`âşe mesâ'iliyle [meseleleriyle] iştigâl etmedim.

Re'îs - 1332 senesi kongresinde i`âşe husûsâtı hakkında Kemâl Bey tarafından kırâat olunan [okunan] rapor mündericâtına [içindekilere] nazaran i`âşeyi bir sene üç ay kadar İstanbul merkezi idâre etmiş.

Salâhaddîn Bey - İstanbul merkezi idâre etmişdi Paşa hazretleri, harbin i`lânı üzerine Boğazlar kapanmışdı; esâsen ahvâl-i tabî`îyede [doğal hallerde] buğday mahsûlü ma`lûm-ı ihsânınız [biliyorsunuz ki], memleketin ihtiyâcâtına tekâbül edemiyor [karşılamıyor]. Bu ihtiyâcât ahvâl-i tabî`îyede [doğal hallerde] Marsilya'dan, Romanya'dan, diğer memâlik-i ecnebîyeden [yabancı memleketlerden] vuku` bulan [gerçekleşen] idhâlât ile te'mîn olunuyordu. Harbin i`lânı üzerine tabî`î bu mevâridât [gelecekler] inkıtâ` buldu [kesildi]. Mevâridâtın inkıtâ`ı burada ahâlînin ekmek ihtiyâcâtını tazyîk etmeğe [karşılamasını zorlaştırmaya] başladı. Onun üzerine fırınlara tehâcüm [hücum edildi], ihtiyâcât tezâ`uf ve tezâyüd etdi [iki kat arttı ve çoğaldı]. Ekmek fi'âtı yükseliyordu. Ahvâl-i tabî`îyede [doğal hallerde] 60, 70, 90 guruşa kadar satılan bir çuval un seferberliğin i`lânından cüz'î [az] bir zamân sonra üç dört yüz guruşa kadar çıkdı. Hâlbuki Anadolu'da buğday fi'âtı sâbitdi. Böyle olduğu hâlde İstanbul'da un fi'âtı [fiyatı] tereffu` ediyordu [yükseliyordu]. Dâhilîye Nezâreti Kemâl Bey'i bu işe me'mûr etdi, Kemâl Bey bu vazîfeyi kabûl etdi. Ve Kemâl Bey bu vazîfeyi İttihâd ve Terakkî murahhası [delegesi] olmak sıfatıyla kabûl etmedi. Ve İstanbul teşkilâtı [örgütü] kat`îyen bu işe müdâhale etmedi. Kemâl Bey bu işi bi'z-zât kendisi der-`uhde etdi [üstlendi]. Ve bir hey'et-i mahsusa-yı ticârîye [özel ticaret kurulu] vücûde [meydana] getirdi. Bir sene üç ay, on beş ay bu işlerle iştigâl etdi, netîcede ticârî mâhiyeti [niteliğe] hâ'iz [sahip] olan bu mu`âmeleden [işlerden] bir temettu` [kâr] hâsıl oldu [meydana geldi]. Bu temettu`u ne yapalım? diye kongreye `arz etdi [sundu]. Kongrede bunun vakf edilmesi ve umûr-u hayrîyede [bağışlanmasını ve hayır işlerinde] isti`mâl edilmesini [kullanılmasını] kararlaşdırdı. Bendenizin bildiğim budur. *<166Sl>*

Re'îs - Kongrede bulundunuz mu?

Salâhaddîn Bey - 333 kongresinde bulundum efendim.

Re'îs - Kemâl Bey, raporda, Şehremâneti ve hükûmet bu i`âşe [gıda maddesi sağlama] işini hüsnü îfâ' edemediğinden [iyi bir şekilde yapamadığından] dolayı İstanbul merkezince i`âşeye vaz`-ı yed edilmeğe [el koyulmaya] mecbûriyet hâsıl oldu [ortaya çıktı], diyor. Eğer o kongrede kırâat olunan [okunan] rapor resmî bir mâhiyeti [niteliğe] hâ'iz [sahip] değil ise, yanlış yazılmış ise tekzîb edilmek [yalanlamak] lâzım gelirdi. Tanîn gazetesinde neşr olunan [yayınlanan] sûretde böyle muharrerdir [yazılıdır].

Salâhaddîn Bey - Efendim. Kemâl Bey orada arkadaşlarına hesâb veriyor.

Re'îs - Hesâb vermeden evvel vaz`-ı yed edilmesi [el koyulmasının] esbâbını [sebeplerini] der-miyân ediyor [anlatıyor] ve netîcesinde böyle diyor.

Salâhaddîn Bey - Bendenizin bildiğim Paşa hazretleri –vaz`-ı yed [el koyma] falan bilmiyorum– bendenizin bildiğim ma`lûmât [bilgi] bundan `ibâretdir. Bu iş böyle oluyor, ahâlînin ihtiyâcâtı günden güne tezâyüd, tezâ`uf ediyor [iki katına çıkıyor, artıyor]. Buna bir çâre aramak lâzımdır, yolunda bir takım müzâkerât [toplantılar] cereyân etmiş. Onun üzerine Kemâl Bey bu işi der-`uhde etdi [üstlendi] yoksa hodbehod [kendi başına] Kemâl Bey'in...

Re'îs - Kemâl Bey'in der-`uhde etmiş [üstlenmiş] olduğu görülüyor. Fakat demin de der-miyân etdiğiniz [söylediğiniz] vechile [üzere] haftada yirmi altı bin çuval kadar un gelirken yedi, sekiz bin çu-

vala indi, i`âşe [gıda sağlamak] işi kesb-i su`ûbet etdi [zorlaştı]. Şehremânetince ve hükûmetce de çâre bulunamadı, İstanbul merkezinin, i`âşe husûsâtına [konularına] vaz`-ı yed etmesine [el koyması] mecbûriyet hâsıl oldu [ortaya çıktı]; diyor.

Salâhaddîn Bey - Bendenizin ma`lûmâtım [bilgim] yok.

Re'îs - Peki. Her ne sûretle olursa olsun o zamân Kemâl Bey veyâ İstanbul merkezi tarafından idâre olunan i`âşe husûsâtında [gıda maddesi sağlama konularında] bir vazîfeniz var mı idi?

Salâhaddîn Bey - Hayır efendim. O bir sene üç ay zarfından yokdu.

Re'îs - Sonraki der-`uhde etdiğiniz [üstlendiğiniz] vazîfede ma`âş verirler miydi?

Salâhaddîn Bey - Hangisi efendim, Tahniye [değirmen - un] Müdîriyeti mi?

Re'îs - Evet Tahniye Müdîriyeti.

Salâhaddîn Bey - Hayır efendim. Çünki Kemâl Bey almıyordu.

Re'îs - Kemâl Bey'in alıb almadığı bahs-ı diğer [başka konu] siz fahrî [gönüllü] olarak mı hidmet [hizmet] ediyordunuz?

Salâhaddîn Bey - Fahrî [gönüllü] olarak efendim.

Re'îs - Nereye merbût [bağlı] idi?

Salâhaddîn Bey - O vakit bir nizâmnâme [tüzük] var idi, i`âşe merkez hey'eti vardı. Dâhilîye Nâzırı [bakanı] hey'etin re'îsi idi. Mösyö "Mayer" nâmında bir Alman var idi. Şimdi ihtikâr [vurgunculuk - karaborsacılık] komisyonunun bulunduğu dâ'irede idi. Sonra buraya geldi. Bu i`âşe nizâmnâmei mahsûsu [özel tüzüğü] mûcibince [gereğince] Memâlik-i `Osmânîye [Osmanlı memleketleri] beş mıntakaya [bölgeye] taksîm olunmuşdu [ayrılmıştı]. Birinci mıntaka İstanbul ve civârı idi. Ba`zı vilâyât [vilayetler] da bunun içinde dâhildi. *<167Sa>*

Re'îs - Bunların muhassasât-ı resmîyesi [resmî maaşları] yokdu öyle mi?

Salâhaddîn Bey - Kimlerin efendim?

Re'îs - Me'mûrların.

Salâhaddîn Bey - Me'mûrînin hepsinin muhassesâtı [maaşları] vardı. Bekçi, kapıcı gibi şey'ler de ücretli idi. Müstahdemînin [hizmetlilerin] bir kısmı ma`âşlı idi değirmen me'mûrları vardı. Bunlar tabî`î bidâyeten [başlangıçta] me'mûr olmadıkları içün bunlara ücret verirdik. Bekçi, kapıcı gibi kimseler de ücretli idi. Hattâ bendenizin muhâsebecim vardı, Donanma Cem`iyeti muhâsebecisi eski Hazîne-i Hâssa [saray] muhâsebecisi idi. O, maâşsız idi, diğerleri hep maâşlı idi.

Re'îs - Peki, bu maâşât ve ücûrât [maaşlar ve ücretler] nereden veriliyordu?

Salâhaddîn Bey - Muvâzene-i `Umûmîyeden [genel bütçeden].

Re'îs - Peki, bu, bir aralık hükümetden Şehremânetine intikâl etmiş [nakledilmiş].

Salâhaddîn Bey - Evet, efendim, zannederim, 333 senesi Ağustos'u içinde Emânet der-`uhde etmek [üstlenmek] istedi, Emânete devr olundu.

Re'îs - Devr etdiğiniz zamân temettu` [kâr], falan bir şey' var mıydı?

Salâhaddîn Bey - O zamân temettu` [kâr], falan yokdu. Resmî bir mu`âmele [işlem] idi, temettu` yokdu.

Re'îs - Bu hâsıl [meydana gelen] olan temettu`lar [kârlar] o idârenin teşekkülünden [kurulmasından] evvel mi?

Salâhaddîn Bey - On beş aylık müddet zarfında bir mâhiyet-i ticârîyeyi [ticarî niteliğe] hâ'izdi [sahipti], ondan sonra resmiyet kesb etdi [kazandı].

Re'îs - Peki, Şehremâneti de i`âşe-i `umûmîye nâmına ba`zı mübâya`âtda [satın almalarda] bulunmuş, sonra i`âde etmiş.

Salâhaddîn Bey - Bilmiyorum. Biz Şehremânetine devr etdikden sonra o işle meşgûl olamazdık; orada ne yapılıyor, ne ediliyor? Ma`lûmâtım olmaz. Tabî`î, ta`kîb etmek de vazîfem değildi.

Re'îs - Siz, ba`zı konturatlar, ba`zı mukaveleler [sözleşmeler] devr etmediniz mi?

Salâhaddîn Bey - Etdik, efendim. Esâsen Emânet Tahniye İdâresi te'essüs etmişdi [kurulmuştu]. O, değirmencilerle bir takım mukâvelâta girişmişdi, onlar `aynen Şehremânetine devr olunmuşdu; kezâlik [keza], birinci mıntakanın teşekkülünü müte`âkib [kurulmasının ardından] o mukavelât ve `uhûd [sözleşmeler ve anlaşmalar] kâmilen [tamamen] bize teslîm olundu. İkinci defa Şehremânetine devr olunduğu zamân yine oraya devr edildi.

Re'îs - Siz, yalnız...

Salâhaddîn Bey - Değirmen işleriyle iştigâl ederdim.

Re'îs - Yalnız Tahniye İdâresine `â'id olan mu`âmeleyi [işi] mi söylüyorsunuz?

Salâhaddîn Bey - Evet, Tahniye İdâresine `â'id olanları söylüyorum. Birinci mıntaka nâmına gerek Anadolu'dan, gerekse memâlik-i ecnebîyeden [yabancı memleketlerden], Romanya'dan ve sâ'ireden o zamân mâl gelirdi, mevâridât münkatı` olmamışdı [gelecek olanlar kesilmemişti]. İ`âşe merkez hey'etinin Sirkeci ve Haydarpaşa'da birer tesellüm [teslim almakla görevli] me'mûru vardı, mâlları o kabz ederdi [alırdı]; cihet-i `askerîyeye [askerlere] `â'id olanı cihet-i `askerîyeye *<167Sl>* verir, mevâridâtına [gelenlere] nazaran birinci mıntakada [bölgede] bulunan ahâlînin ihtiyâcâtına mahsûs olanı da bendenize verirdi. Tahniyenin orada tesellüm [teslim almakla görevli] me'mûru birinci i`âşe merkez hey'etinin me'mûru tarafından birinci mıntaka me'mûru nâmına verilen mâlı tesellüm eder [teslim alırdı], idâreden tebellüğ edeceği [bildireceği] emir dâ'iresinde îcâbı kadar buğday değirmenlere gönderir. Onlar da un hâline ifrâğ ederlerdi [getirilirdi]. Bu sûretle tahniyâna [öğütmeye] başlanarak un hâline ifrâğ edildikden [getirildikten] sonra fırınlara tevzi`ât [dağıtım] yapılırdı.

Re'îs - Peki, gidiniz. (Salâhaddîn Bey muhâkeme salonundan çıkarılır.) Edirne İttihâd ve Terakkî müfettişi `Abdülganî Bey'i çağırınız. (`Abdülganî Bey getirilir.) İttihâd ve Terakkî'ye ne zamân intisâb etdiniz [üye oldunuz]?

`Abdülganî Bey - Meşrûtiyetden evvel, efendim.

Re'îs - Nerede?

`Abdülganî Bey - Zannederim, Paşa hazretleri, Vidine'de... iyi tahattur edemiyorum [hatırlayamıyorum].

Re'îs - Edirne'ye ne vakit geldiniz?

`Abdülganî Bey - 330 senesinde, Paşa hazretleri.

Re'îs - Ne vakit kâtib-i mes'ûl [parti sekreteri] intihâb olundunuz [seçildiniz]?

`Abdülganî Bey - 327'de, efendim.

Re'îs - Edirne kâtib-i mes'ûlü mü [parti sekreteri mi]?

**`Abdülganî Bey** - Hayır, efendim. Bendeniz bidâyetde [ilk önce] Mamuretü'l-`azîz'de bulundum,

orada murahhas [delege] olarak bulunuyordum, orada müfettiş oldum. Zâbıt idim; sonra isti`fâ etdim; Balkan Harbi'nde silâh altına alındım, Edirne'ye sevk edildim. Edirne muhârebesinde bulundum ve vuruldum, tekrar teka`üd [emekli] edildim. Bulgaristan'a götürdüler, esâretden [esirlikten] `avdetimde [döndüğümde] geldim; tekrar burada tedâvî edildim; 330 senesinde Bursa'ya gitdim, bir vazîfem yokdu, tedâvî içün gitdim, oradan `avdetimde [döndüğümde] Edirne'ye gitdim.

Re'îs - Bu vazîfeyi ne vakit der-`uhde etdiniz [üstlendiniz]?

`Abdülganî Bey - İttihâd ve Terakkî müfettişliğini mi, Paşa hazretleri?

Re'îs - Müfettiş mi idiniz?

`Abdülganî Bey - Evet, müfettiş idim, Paşa hazretleri.

Re'îs - Edirne'de mi?

`Abdülganî Bey - 330 senesinde Paşam.

Re'îs - Vazîfeniz ne idi?

**`Abdülganî Bey** - Vazîfemiz nizâmnâmede [tüzükte] musarrahdır [açıktır], Paşa hazretleri. Fakat biz Edirne vilâyetinde bir şey' yapamadık; çünki Edirne vilâyeti, ma`lûm-u `âlînizdir [biliyorsunuz] ki, istilâ'ya uğramışdı, biz teşkilât ile meşgûl olamadık, ancak orada eski efrâd cem`iyeti, muhâcirînden gelenleri toplamak, sebt-i defter etmek [deftere geçirmek], defterlerini kulüblerini tanzîm etmek [düzenlemekle] ile meşgûl oldum, Paşa hazretleri.

Re'îs - Ne kadar zevât [kişiler] vardı?

`Abdülganî Bey - Hâtırımda değildir, Paşa hazretleri, defterde vardır. *<168Sa>*

Re'îs - Elyevm [bugün] bir fırkaya intisâbınız [üyeliğiniz] var mı?

`Abdülganî Bey - Şimdi mi, Paşa hazretleri? Hayır, yokdur, şimdi hiçbir fırkaya intisâbım yokdur, Paşa hazretleri. Mevkufum [tutukluyum].

Re'îs - Tevkîf edilmeden [tutuklanmadan], ya`nî mevkuf bulunmazdan evvel başka bir fırkaya intihâb [üye] olundunuz mu?

`Abdülganî Bey - Evet, Teceddüd Fırkası'nın bir ay kadar şey'ini yapdım, ondan sonra bırakdım, İstanbul'a geldim.

Re'îs - Edirne'den mi?

`Abdülganî Bey - Evet, efendim.

Re'îs - Edirne'de tehcîr yapıldı mı?

`Abdülganî Bey - Efendim, Edirne'de Ermeni tehcîri yapıldı, evet, Paşa hazretleri.

Re'îs - Nasıl cereyân etdi?

**`Abdülganî Bey** - Haberimiz yok, Paşa hazretleri. Bendeniz, bir gün, sabâhleyin, erkenden, yatarken, tanıdığım ve kendileriyle görüşdüğüm ba`zı Ermeniler geldiler: Böyle böyle oluyor, bizden bir kısmını gönderdiler, diğerlerini de gönderecekler dediler ve benden istimdâd [yardım] istediler, ben de kendilerinden Bulgar istilâ'sı zamânında iyilik görmüşdüm. Kendilerine dedim ki "mümkün mertebe vilâyetden hakkınızda ricâ edeceğim ve berâber gitdik", ya`nî onlarla berâberce vilâyete gitdik, bunların komitacılıkla `alâkadâr olmadıklarını ve kendilerinin bî-günâh [günahsız] olduğunu söyledim ve istisnâ' edilmelerini [ayrı tutulmalarını] ricâ etdim; vâlî bey dedi ki: "Bunlar içün ben de müte'essirim [üzgünüm] fakat aldığım emir `umûmî ve kat`îdir [genel ve kesindir], şimdi çalışıyorum, elbet bir şey'

yaparım", ben de bunu kendilerine `ayn-ı vechile [şekilde] söyledim, sonra bunlar gitmediler, Paşa hazretleri ve niçün gitmediklerini de bilmiyorum.

Re'îs - Peki, zât-ı `âlîniz Ermeniler mürâca`at etmeden evvel bu iş hakkında hiçbir şey' duymadınız mı?

**`Abdülganî Bey** - Hiçbir ma`lûmâtım [bilgim] yokdu, Paşa hazretleri.

Re'îs - Ondan evvel yapılmamış mıydı?

`Abdülganî Bey - Hayır Paşa hazretleri.

Re'îs - Hiç kimse gitmemiş miydi?

`Abdülganî Bey - Hayır, Paşa hazretleri.

Re'îs - Muttali` oldukdan [öğrendikten] sonra oradaki İttihâd ve Terakkî şu`besince bir teşebbüsde [girişimde] bulundunuz mu?

`Abdülganî Bey - Hayır, Paşam. Hiçbir teşebbüsde [girişimde] bulunmadık.

Re'îs - İttihâd ve Terakkî Cem`iyeti'nden olan şu`beler, meclisler, yalnız Müslümân `unsuru içün değil, `umûm [genel] `anâsır [unsurlar] içün teşekkül etmiş [kurulmuş], bir vazîfe-i hayrîye içün çalışan...

**`Abdülganî Bey** - Zâten ismi `Osmânlıdır, Paşa hazretleri, yalnız İttihâd ve Terakkî değil.

Re'îs - O hâlde, orada tehcîr olunan Ermeniler hakkında bir sahâbetde [yardımda], nasıl oldu da, bulunmadınız? *<168Sl>*

`Abdülganî Bey - Paşa hazretleri, kanûnla yapılıyordu, hükûmetin kanûnuna karşı nasıl muhâlefet edilir?

Re'îs - Kanûnda sarâhat [açıklık] var.

`Abdülganî Bey - Tehcîr Kanûnu diyorlar, tatbîk ediyorlardı [uyguluyorlardı]. Vilâyetin vâlîsi tatbîk ediyordu, Paşa hazretleri ve polisi ile, jandarmasıyla tatbîk ediyordu, biz ne diye teşebbüs edelim? Kanûn var, jandarma var.

Re'îs - Kanûnda cihet-i `askerîyenin [askerlerin] lüzûm göstereceği mahallerde tehcîr yapılacak; deniliyor: orada cihet-i `askerîyenin lüzûm göstereceği esbâb [sebepler] olub olmadığını görüyordunuz, bî-lüzûm [lüzumsuz] olarak bu tehcîr ne içün yapılıyor diye teşebbüs etmek veyâhûd beyninizde [aranızda] tezekkür etmek [konuşmak] lâzım gelmez mi idi?

**`Abdülganî Bey** - Paşa hazretleri, cihet-i `askerîyenin lüzûm gösterüb göstermediğini bilmeyiz ki ona karşı bir şey' yapalım. Vâlî de vilâyetin bir vâlîsidir, hükûmetin bir mümessilidir [temsilcisidir]. Ona karşı "haksızlık ediyorsun, etmiyorsun" diye kanûn dâ'iresinde olan bir şey' hakkında ne söyleyebilirim?

Re'îs - Vâlî de emir almış, fakat kendisi de bu emrin yolsuzluğunu hiss ederse o da mürâca`at edebilir.

**`Abdülganî Bey** - Bize böyle bir şey' söylemedi. "Siz söyleyiniz, merkezinize yazınız, bunu durdurunuz" diye bir şey' söylemedi, vâlî söylese belki yazardık. Bendeniz "bunu yolsuz görmedim" demiyorum, Paşa hazretleri. Hakîkaten Ermeniler, çok nâmûslu adamlardı, birçok zâbıtân [subayların] `â'ilelerini Bulgarların zulmünden muhâfaza etdiler; onları biz gâyet iyi gördük, tabî`î Edirne'nin fecî` bir sûretle sukûtu [düşmesi] esnâsında birçok fecâyi`e [facialara] ma`rûz kalındı Paşa hazretleri, bendeniz hastahânede idim, yatıyordum, mecrûhdum [yaralanmıştım].

Re'îs - Peki, bu kadar vukuf hâsıl etdikden [bilgi meydana çıktıktan] sonra şahsen mürâca`at edeceğinize meclisinizde müzâkere [toplantı] edüb meclisinizce mücteml`an [toplu olarak] mürâca`at...

`Abdülganî Bey - Paşa hazretleri meclisimiz böyle şey'leri müzâkere etmez [konuşmaz] ve ben de vâlîye zâten İttihâd ve Terakkî murahhası [delegesi] sıfatıyla gitmedim. O adamların nâmûskâr [namuslu] olduğunu bilerek bir ferd sıfatıyla gitdim.

Re'îs - Peki ama, `anâsır-ı `Osmânîyeden [Osmanlı unsurlarından/milletlerinden] birinin mazlûmiyetini [zulme uğradığını] duyar da bir teşebbüsde [girişimde] bulunmaz mısınız?

**`Abdülganî Bey** - Bu, bizim meclisimize `â'id değildir. Bu, `umûm `Osmânlılara tevcîh edilebilecek [yöneltilecek] bir su'âldir. Bunu ne içün bendenize tevcîh ediyorsunuz?

Re'îs - `Umûm `Osmanlılara değil, dârü'l-harekât [hareket alanı] içinde kumandanların lüzûm göstereceği mevâki`e [yerlere] münhasır [özel] bir tehcîrdir.

`Abdülganî Bey - Bendenizin kumandanlarla bir münâsebetim yok ki.

Re'îs - Var, demiyorum. Siz bilmiyor musunuz ki Edirne'deki Ermenilerin ordu ile ve harekât-ı `askerîye ile bir münâsebetleri yok? *<169Sa>*

`Abdülganî Bey - Paşa hazretleri Edirne bir kerre dârü'l-harb [harp alanı içinde] idi.

Re'îs - Hepsi dârü'l-harb idi.

**`Abdülganî Bey** - Hem Gelibolu i`tibâriyle en müdhiş bir dârü'l-harb olduğu içün biz hiçbir şey'e karışmamağa şey' ediyorduk.

Re'îs - Edirne'den tehcîr olunanların ekserîsi Tekfurdağı'na gitdi, öyle değil mi?

**`Abdülganî Bey** - Tabî`î, bunu hükûmet biliyor Paşa hazretleri.

Re'îs - Siz de biliyorsunuz ya!

`Abdülganî Bey - Bendeniz de biliyorum. İzmit'den çevirdiler Paşa hazretleri, bir kısm-ı mühimmi [önemli bölümü] de Tekfurdağı'na gitdi.

Re'îs - Edirne'den kaldırılıb da Tekfurdağı'na gönderilmek maksadı te'mîn eder mi?

`Abdülganî Bey - Onu artık vâlî bilir Paşa hazretleri.

Re'îs - Pek a`lâ vâlînin yanlış yapdığı bir şey'i de ihtâr etmek [uyarmak] lâzım gelmez mi?

`Abdülganî Bey - Bendeniz içün mi Paşa hazretleri?

Re'îs - Cem`iyetiniz içün.

**`Abdülganî Bey** - Cem`iyetimiz içün lâzım gelmez Paşa hazretleri; cem`iyetimiz hiçbir zamân vâlînin işine karışamaz ve karışmak içün de bir şey'i yokdur ancak bir şey' görürse ricâ eder ve ricâ tarîkiyle [yoluyla] söyleyebilir. Bütün cem`iyetlerde böyledir Paşa hazretleri.

Re'îs - Emir tarîkiyle [yoluyla] demedim. Mustafâ Paşa su'âl buyuruyorlar: `Ale'l-`umûm İslâmların [bütün Müslümanların] menfa`ati içün demekden maksad nedir?

**`Abdülganî Bey** - Hangi `ale'l-`umûm İslâmların Paşa hazretleri?

Re'îs - Demin söylediğiniz...

**`Abdülganî Bey** - Öyle bir şey' söylemedim Paşa hazretleri. İttihâd ve Terakkî dediğinizde bendeniz de bi'l-cümle `[bütün] anâsırı [unsurları] gözeterek ismi `Osmânlı İttihâd ve Terakkî Cem`iyeti'dir, dedim Paşa hazretleri. `Ale'l-`umûm `Osmanlılar [bütün Osmanlılar] dedim.

Re'îs - Bu yapılan mu`âmelenin [işin] haksızlığı sizce tezâhür etmedi [ortaya çıkmadı] mi?

**`Abdülganî Bey** - Hangi mu`âmele?

Re'îs - Edirne'deki tehcîr mu`âmelesi.

**`Abdülganî Bey** - Paşa hazretleri bir kerre bendeniz Edirne'de bununla meşgûl olmadığım içün kim haklı kim haksız bilmiyorum. Paşa hazretleri giden Ermenilerin içinde ne dereceye kadar komitacılık yapacak ve harekât-ı `askerîyeyi sektedâr edecek [zarara uğratacak] insanların mevcûd olub olmadığını bendeniz bilmiyordum. Bilmediğim içün bu bâbda [konuda] bir mütâla`a [düşünce] der-miyân edemem [ileri süremem]. Ma`lûm-u `âlîniz [biliyorsunuz ki] bendeniz Edirneli değilim Paşa hazretleri. Edirne'de muhâsara [kuşatma] zamânında bulundum. Ve mecrûhen [yaralı olarak] bulundum. Ahâlî ile temâs etmedim ki iyisi kimdir, fenâsı kimdir bileyim. Yalnız bildiğim birkaç nâmûslular var ki onlar da yatdığım hastahânede müte`ahhid idiler. Ta`ahhüdleri dolayısıyla gelüb gidiyorlardı. Bulgarlar Edirne'ye girdikleri vakit Bulgar zulmüne, şenâ'atına [kötülüklerine] karşı onlar gerek zâbitânımızın [subaylarımızın] ve gerekse etıbbâ-y <*169Sl*>ı `askerîyenin [askerî doktorların] `â'ilelerini evlerini muhâfaza etdiler. O vakit anladım ki bu adamlar gâyet nâmûslu ve iyi bir `Osmanlıdırlar. Çünki Bulgar bayrağı asılmış; birçok insanlar, birçok Hıristiyan vatandaşlarımız Bulgarlardan ziyâde İslâm `ırzına, nâmûsuna saldırıyorlardı. Fakat bu tanıdığım adamların hiçbirisi böyle bir şey' yapmadılar. Ve ben bildiğimi o zamân gitdim, vâlî beye söyledim. Onun hakîkaten haksızlık yapıb yapmadığını ancak Polis Müdîri bilir Paşa hazretleri. Çünki inzibâtla [emniyetle] hiç meşgûl olmadım Paşa hazretleri.

Re'îs - Paşa hazretlerine cevâb veriniz.

**A`zâ Mîrlivâ' Zekî Paşa** - Bu mu`âmelenin [işin] yolsuz olub olmadığını anlamak içün size parlak bir misâl [örnek]: Erbâb-ı nâmûsdan [namuslu olduğunu] bildiğiniz zevâtın [kişilerin] tehcîrine teşebbüs olunmuş [girişilmiş].

**`Abdülganî Bey** - Efendim ona teşebbüs edildiğini de bilmiyorum Paşa hazretleri. Noksân söylemişim. Diğerlerinin gelüb bana söylemesi ve benim de vâlîye mürâca`atımdan `ibâretdir. Ondan sonra zâten tehcîr vâki` olmadı [gerçekleşmedi] Paşa hazretleri. `Acabâ benim söylediğim iki kişi içün mi hepsi kaldı? Onu bilmiyorum.

Zekî Paşa - Ya`nî size tehcîr mu`âmelesini [işini] gayr-ı ma`kûl [akla aykırı] göstermek, makbûl [hoş] göstermemek içün şu mu`âmele kâfî [yeterli] değil midir?

**`Abdülganî Bey** - Bendeniz içün mi Paşam? Bendenizce bu mu`âmele kâfî değildir. O iki kişi zâten gitmemişdir.

Zekî Paşa - Erbâb-ı nâmûsdan [namuslu insanlardan] iki kişi...

`Abdülganî Bey - Evet efendim.

Zekî Paşa - Erbâb-ı nâmûsdan olan eşhâsın [şahısların] tehcîrine teşebbüs olunması haksız bir mu`âmeledir [iştir].

`Abdülganî Bey - İhtimâldir Paşam.

Zekî Paşa - Mâdem haksız bir mu`âmeledir. Haksız olduğu içün iki kişi hakkında da haksız olabilir. Binâ'en-`aleyh cem`iyetiniz, bu gibi hükûmetin gayr-ı kanûnî [kanunsuz] olan mu`âmelâtını [işleri] ya ihtâr [uyarmak] sûretiyle veyâhûd bilmem ne sûretiyle redd edebilirdi.

**`Abdülganî Bey** - Paşa hazretleri bir kerre Edirne'de tehcîr `umûmî [genel] değildir. Edirne'yi diğer vilâyetlerden tefrîk buyurmanızı [ayırt etmenizi] ricâ ederim. Tehcîr gâyet husûsîdir [özeldir] ve sonra hü-

kûmet bir tehcîr kanûnu yapmışdır. Demek ki merkez-i hükûmet, vükelâ [bakanlar] bunu tasvîb etmiş [onaylamış] ve niçün tasvîb etmiş olduğunu Edirne İttihâd ve Terakkî Cem`iyeti düşünmez ve düşünemez, Paşa hazretleri. Ma`lûm-u `âlîleridir [biliyorsunuz] ki bizim programımız mûcibince [gereğince] oradaki hey'et-i merkezîyeler ancak oranın intihâbâtıyla [seçimleriyle] ve bu gibi ufak, tefek umûr-u âdîye [adî işler] ile iştigâl edebilir. Gerek tahsîlleri ve gerek görgüleri ancak buna müsâ`iddir [uygundur] Paşa hazretleri. Sonra hükûmet-i merkezîyenin yapmış olduğu bir kanûnun iyi olub olmadığını görecek seviye-i irfânda [derecede bilgiye sahibi] adam, içlerinde pek azdır Paşa hazretleri. Değil yalnız Edirne vilâyeti hey'et-i merkezîyesinde, bütün vilâyetlerde bunu takdîr edecek [değerlendirecek] insanlar azdır. Bu, bizim takdîrimize *<170Sa>* kalırsa memleket anarşiye gider. Paşa hazretleri bu kanûnların kötülüğünü en ziyâde Meclis-i Meb`ûsân şey' etmeli, onlar, ayırmalı, onlar iyidir; demeli, onlar kötüdür; demeli.

Re'îs - Bu tehcîr edilenler, öteye beriye gidenler hakkında ma`lûmât [bilgi] alınıyor mu idi?

`Abdülganî Bey - Akrabâlarına mektûblar geliyormuş. İşidiyordum.

Re'îs - Ba`zıları öldürülmüş; deniliyor.

`Abdülganî Bey - Bizim vilâyetde mi Paşa hazretleri?

Re'îs - Evet.

`Abdülganî Bey - Hayır Paşa hazretleri. Hiçbir kimseye tokat bile vurulmamışdır.

Re'îs - Vilâyet dâhilinde değil, gitdikleri yerlerde.

**`Abdülganî Bey** - Bilmiyorum Paşa hazretleri. Bizim vilâyetden öldürülmüş kimse yok. Hepsi de `avdet etmişdir [dönmüştür].

Re'îs - Bunların terk etdikleri emvâl [mülkler] nehb ve gâret [yağma] edilmiş veyâ sû'-i isti`mâle uğratılmış. Bunları biliyor musunuz?

`Abdülganî Bey - Paşa hazretleri bizim vilâyetde hiçbir emvâl [mülk] nehb gâret [yağma] edilmemişdir. Defterdâr, re'îs olmak üzere bir takım me'mûrîn-i adliyeden [adliye memurlarından] ve jandarmadan polisden ve vilâyetin diğer me'mûrîninden mürekkeb [oluşan] bir komisyon yapmışlar. Tehcîr edilen Ermenilerin emlâkini mühürlemişler ve sonra sebt-i defter etdiler [deftere geçirdiler], götürdüler. Harâc mezâd ederek [açık artırma ile] satdılar. Ve nâmlarına kayd ederek Hazîneye yatırdılar. Bugün `avdet edenler [dönenler] hep paralarını alıyorlar Paşa hazretleri. Bizim vilâyetimizde böyle ne sû'-i isti`mâlât ve ne de nehb ve gâret [yağma] vâki` olmamışdır [gerçekleşmemiştir]. Bendeniz işitmedim. Yalnız bendeniz değil, Edirne vilâyetinde kimse işitmemişdir.

Re'îs - Fakat bu satılan eşyâ'ların birçokları me'mûrîn [memurlar] tarafından takdîr olunan [belirlenen] dûn [düşük] bedeller ile alınmış olduğunu söylüyorlar.

**`Abdülganî Bey** - Hayır Paşa hazretleri. Zannetmem ki me'mûrîn eşyâ' almış olsun. Her sınıf-ı ahâlî eşyâ' aldı. Hattâ orada kalan Ermeniler de eşyâ' aldı Paşa hazretleri; çünki `alenen ve müzâyede [açık artırma] ile Rüstem Paşa Hanı'nda ve İki Kapulu Han'da satılıyordu.

Re'îs - Öyle satılanlar da olmakla berâber birçok eşyâ' da dediğim gibi alınmış diyorlar.

`Abdülganî Bey - Ne gibi Paşa hazretleri? Böyle fi'ât [fiyat] takdîriyle [belirlenmesiyle] mi?

Re'îs - Evet takdîr olunan fi'âtlarla.

`Abdülganî Bey - Bilmiyorum Paşa hazretleri.

Re'îs - Bir mağaza eşyâ'sı veyâ bir hâne eşyâ'sı böyle ufak bedellerle verilmiş.

`Abdülganî Bey - Bilmiyorum Paşa hazretleri ve zannetmiyorum. Onu en ziyâde defterdâr bilir. Çünki komisyonun re'îsi idi.

Re'îs - Sizin için fevka'l-`âde [olağanüstü] nüfûz [itibara] sâhibi idi. Şu`âbât-ı devletin [devlet şubelerinin] her birinde icrâ'-yı te'sîr yapardı [etkiliydi]; diyorlar. Sahîh [gerçek] mi? ***<170Sl>***

**`Abdülganî Bey** - Paşa hazretleri bendenizin ne gibi nüfûzum olabilir? Ne gibi fevka'l-`âde nüfûz [olağanüstü etki] sâhibi olabilirim?

Re'îs - Ba`zı yüksek makâmâtdan [makamlardan] telakkî etdiğiniz kuvvet ile.

**`Abdülganî Bey** - Hayır Paşa hazretleri. Bunu iddi`â edenler gelirler; mahkeme-i alîyenizde [yüce mahkemenizde] söylerler. Bendenizin Edirne vilâyetinde bulunduğum zamân orada bulunan bütün me'mûrîni [memurları] buraya çağırır ve kendilerine sorarsınız. Ne bir nüfûz, ne bir te'sîr yapmış ve ne de gayr-ı kanûnî bir hareketde bulunmuşumdur. Ne de şunu şuradan kaldırın, buraya koyun demişimdir. Kırk senelik hayâtımın pek nâmûskârâne [namuslu bir kişiye yakışırcasına] olduğunu görmekle iftihâr ederim [övünürüm]. Paşa hazretleri bendeniz müddet-i hayâtımda vazîfemden başka hiçbir şey'e karışmış bir adam değilim ve bunu, ricâ ederim, jandarma neferinden tutunuz da vâlîye kadar buraya getiriniz ve herhangisi söylerse ki benim vazîfeme şu kadar müdâhale etdi; o vakit, istediğiniz gibi yalancı bir insân sıfatı ile muhâkeme ediniz Paşa hazretleri.

Re'îs - Şu`benizde mukayyed [kayıtlı] olanlardan ve sâ'ir husûsâtdan [işlerden] ne kadar vâridât [gelir] hâsıl oluyordu [meydana geliyordu]?

`Abdülganî Bey - Paşa hazretleri bidâyetde [ilk önceleri], zannediyorum, mâhîye [aylık] beş altı bin guruş kadar oluyordu. Sonra seferberlik üzerine gitdikce tenâkus etdi [azaldı]. Bizim defterlerimiz kâmilen [tamamen] Edirne'de hükûmetdedir. Kim bir para vermiş ise orada mukayyeddir [kayıtlıdır]. Ve hepsinin dib koçanı vardır. Defterler pek muntazamdır [düzenlidir]. Eğer arzû buyurursanız telgraf vererek buraya getirtir ve görürsünüz. Tabî`î hâtırımda kalmaz Paşa hazretleri.

Re'îs - Bu vâridâtın [gelirin] ne kadarını merkeze gönderirdiniz?

**`Abdülganî Bey** - Nizâmnâme [tüzük] mûcibince [gereğince] biz kendi kulübümüzü idâre etdikden sonra kalan vâridâtın rub`unu [dörtte birini] merkeze gönderirdik. Eğer o rub`dan fazla paramız olursa sene nihâyetinde bildiririz. Şu kadar fazla paramız vardır; deriz ve ihtiyât akçesi olarak [ilerisi için] saklarız. Eğer vâridâtımız yetişmezse hiç göndermeyiz.

Re'îs - Demek hâsılât-ı sâfîyeden [masraf çıktıktan sonraki net kazançtan] veriyorsunuz.

**`Abdülganî Bey** - Evvelâ kendi kulübümüzün masrafı çıkacak, mütebâkîsinin [kalanın] rub`unu [dörtte birini] göndereceğiz. Nizâmnâmemiz [tüzüğümüz] böyledir. Ve öteden beri kâ`idemiz [usulümüz] de budur.

Re'îs - Müfettiş olmak i`tibâriyle mülhakata [merkeze bağlı yerlere] da çıkar mı idiniz?

**`Abdülganî Bey** - Bendeniz Edirne'de kâtib-i mes'ûllük [parti sekreterliği] vazîfesini yapıyordum. Bunun vezâ'ifi [vazifeleri] de nizâmnâmemizde musarrahdır [açıktır]. Edirne'nin istilâ'ya uğraması i`tibâriyle bendeniz dâ'imâ merkezde, Edirne'de bulunuyordum. Ve orada kaldım. Kâtib-i mes'ûl [parti sekreteri] vazîfesini yapıyordum. En ziyâde merkezde bulunuyordum. Zâten ben sakat bir adam olduğumdan teftîşâtda [denetlemelerde] bulunamıyordum. Bendeniz sakatım. Hayvana binemem. Onun içün Anadolu'da falan teftîşât yapamadığım içün yalnız Rumeli'de, Edirne'de kaldım.

Re'îs - İstanbul'da bulunduğunuz vakit Merkez-i `Umûmîye devâm eder mi idiniz? *<171Sa>*

**`Abdülganî Bey** - Müfettiş olmak i`tibâriyle İstanbul'da Merkez-i `Umûmîde kalacakdım. Ve nizâmnâme [tüzük] mûcibince [gereğince] teftîşâta [denetlemeye] lüzûm gösterilecek yerlere sevk edeceklerdi. Diğer mâliye ve mülkiye müfettişleri gibi orada bir oda var, orada oturacakdım. Meselâ şurada bir sû'-i isti`mâl yapılmış. Yâhûd falân kâtib-i mes'ûlün [parti sekreterinin] hesâbına bakılacak, böyle olacak, git hesâba bak; diye bir teftîş îcâb etdiği zamân gidilecek. Fakat bendeniz hiçbir zamân gelemedim ve gidemedim. Dâ'imâ Edirne'de kaldım.

Re'îs - Peki gidiniz. (`Abdülganî Bey götürülür.) Eskişehir İttihâd ve Terakkî Kâtib-i Mes'ûlü [parti sekreteri] Zühdî Bey'i getiriniz.

(Zühdî Bey getirilir)

Re'îs - Zühdî Bey İttihâd ve Terakkî'ye ne zamân intisâb etdiniz [üye oldunuz]?

Zühdî Bey - Paşa hazretleri 323 senesinde.

Re'îs - İnkılâbdan evvel mi? Tekrar ediniz.

Zühdî Bey - Evet.

Re'îs - Nerede intisâb etdiniz [üye oldunuz]?

Zühdî Bey - Siroz'da efendim.

Re'îs - Eskişehir İttihâd ve Terakkî kâtib-i mes'ûllüğüne [parti sekreterliğine] ne vakit ta`yîn olundunuz?

Zühdî Bey - 333 senesinde efendim.

Re'îs - Orada mı ikamet ediyor idiniz?

Zühdî Bey - Evet Paşam.

Re'îs - Kâtib-i mes'ûlün [parti sekreterinin] vazîfesini hulâsatan [kısaca] söyler misiniz?

Zühdî Bey - Kâtib-i mes'ûlün vazîfesi; a`zâ-yı cem`iyetle [cemiyet üyeleriyle] dâ'imâ temâsda bulunmak, Merkez-i `Umûmînin ora cem`iyetinin ve oranın vaz`iyeti tarz-ı sa`î ve fa`âliyeti [çalışma ve faaliyet şekli] hakkında rapor tanzîm etmek [düzenlemek]; mülhakata [merkeze bağlı yerlere] çıkarmak, orada teşkilâta nezâret etmek, onları tenvîr ve irşâd eylemek [aydınlatmak ve bilgilendirmek] gibi vezâ'ifle [vazifelerle] iştigâl etmekdir.

Re'îs - O şu`beleri cem` etmek müzâkereleri [toplantıları] tanzîm [düzenlemek] ve idâre etmek kâtib-i mes'ûle [parti sekreterine] mi `â'iddir?

Zühdî Bey - Hayır Paşa hazretleri. Bizim mülhakatda [merkeze bağlı yerlerde] falan kulüblerimiz yokdur.

Re'îs - Merkezdeki hey'eti siz mi toplar, idâre edersiniz?

Zühdî Bey - Evet Paşam.

Re'îs - Eskişehir'de tehcîr yapıldı mı?

Zühdî Bey - Yapılmış, fakat bendenizin haberim yok Paşa hazretleri.

Re'îs - Siz bulunmadınız mı?

Zühdî Bey - Hayır.

Re'îs - Âsârını [alâmetlerini] görmediniz mi, işitmediniz mi?

Zühdî Bey - Ne gibi Paşa hazretleri?

Re'îs - Ya`nî tehcîrden şöyle olmuş, böyle olmuş, böyle gitmiş, ba`zıları öldürülmüş, bazılarına işkence yapılmış, emvâlleri [mülkleri] gasb edilmiş. Böyle şey'ler işitmediniz mi? *<171Sb>*

Zühdî Bey - Bunlardan hiçbir ma`lûmâtım [bilgim] yok Paşa hazretleri.

Re'îs - Eskişehir'de vâki` olmamış [gerçekleşmemiş] mı?

Zühdî Bey - Olmamış Paşa hazretleri.

Re'îs - Emvâl-i metrûke [terkedilmiş olan mülkler] hakkında yapılan mu`âmelâta [işlemlerden] muttali` olmadınız mı [haberiniz yok muydu]?

Zühdî Bey - Emvâl-i metrûkenin [terkedilmiş olan mülklerin] mu`âmelâtına husûsî [özel] bir komisyon bakıyordu. Onun içün meşgûl olmadım.

Re'îs - Eskişehir kâtib-i mes'ûllüğünden [parti sekreterliğinden] evvel bir vazîfeniz var mı idi?

Zühdî Bey - Karahisâr'da bulundum Paşa hazretleri.

Re'îs - Karahisâr'da yine kâtib-i mes'ûl [parti sekreteri] mi idiniz?

Zühdî Bey - Evet efendim.

Re'îs - Orada tehcîr olmadı mı?

Zühdî Bey - Oldu efendim.

Re'îs - Nasıl cereyân etdi?

Zühdî Bey - Hükûmet; tehcîr yapılması içün emir almış tehcîri yapdı.

Re'îs - Fakat çok yolsuzluklar olmuş.

Zühdî Bey - Bendeniz işitmedim Paşa hazretleri.

Re'îs - Karahisâr'a `â'id bir dosya var; oradan muttali` oluyoruz [öğreniyoruz].

Zühdî Bey - Bendeniz Karahisâr hakk[ın]da böyle bir yolsuzluk olduğunu zannetmiyorum. Çünki bendeniz orada bulunuyordum. Herkes memnûndu.

Re'îs - Sizin bulunduğunuz Karahisâr-ı şarkî değil mi?

Zühdî Bey - Hayır efendim, Afyon Karahisârı.

Re'îs - Eskişehir'de emvâl-i metrûke [terkedilmiş olan mülkler] komisyonundan evvel birçok yolsuz mu`âmeleler [işler] olmuş. Siz nasıl oluyor da duymuyorsunuz?

Zühdî Bey - Bendenizin zamânıma tesâdüf etmedi [rastgelmedi]. Belki daha evvel olmuşdur.

Re'îs - Şu`benizde ne kadar mukayyed [kayıtlı] zevât [kişi] vardı; biliyor musunuz?

Zühdî Bey - Tamâmen hâtırlayamıyorum Paşa hazretleri.

Re'îs - Hâsılâtın yekûnunu [toplamını] der-hâtır ediyor [hatırlıyor] musunuz? Hâsılât-ı senevîye [yıllık gelir] ne kadar oluyordu?

Zühdî Bey - Öyle pek çok hâsılât olmazdı Paşa hazretleri. Yalnız kulübümüzün masârif [masraflarına] ve sâ'iresine kifâyet edecek [yetecek] bir derecede.

Re'îs - Bundan merkeze bir şey' gönderir mi idiniz?

Zühdî Bey - Fazla olursa gönderilirdi Paşa hazretleri.

Re'îs - Elyevm [bugün] başka bir fırka-yı siyâsîyeye intisâbınız [üyeliğiniz] var mı?

Zühdî Bey - Teceddüd Fırkası, beyânnâmesiyle meydâna çıkdığı vakit re'îsi bendenize mürâca`at etdi. Ve beyânnâmelerini câzib ve kendi ictihâd ve kanâ`atıma [şahsî görüş ve inancıma] muvâfık [uygun] buldum. Çünki tasfiye yapıldığını ve birçok ihtikâr [vurgunculuk - karaborsacılık] ve sâ'ireden

dolayı mücrim [suçlu] olanların Teceddüd Fırkası'na dâhil olamayacaklarını i`lân etdikleri içün ve bendeniz de bu fikirde bulunduğumdan böyle tasfîye görmüş bir fırkada bulunmağı fikr-i `âcizâneme muvâfık [uygun] bularak teklîflerini kabûl etdim. *<172Sa>*

Re'îs - Orada bir vazîfe der-`uhde etdiniz [üstlendiniz] mi?

Zühdî Bey - Efendim, Teceddüd Fırkası şu sûretle te'essüs etmişdi [kurulmuştu]. Hükûmete beyânnâme verdik.

Re'îs - Kâtib-i mes'ûllüğü [parti sekreterliği] oraya nakl etmediniz mi? Ya`nî Teceddüd Fırkası'nda kâtib-i mes'ûllük var mı idi?

Zühdî Bey - Vardı Paşa hazretleri.

Re'îs - Siz de o vazîfe ile mükellef mi [yükümlü mü] idiniz?

Zühdî Bey - Bendeniz o vazîfe ile mükellef idim.

Re'îs - Size hangi tarafdan teblîğ olundu [bildirilmiş] idi?

Zühdî Bey - Meclis idâresinden.

Re'îs - İstanbul'dan mı?

Zühdî Bey - Evet.

Re'îs - Peki, siz de şu`benizde tasfîye yapdınız da mı kanâ`at hâsıl etdiniz [görüş oluşturdunuz]?

Zühdî Bey - Paşa hazretleri ma`lûm-u `âlîniz Teceddüd Fırkası beyânnâmesini gazetelerle neşr etdi [yayınladı].

Re'îs - Onu gördük. Şu`benizce o tasfîyeyi fi`ile çıkardınız mı?

Zühdî Bey - `Arz edeyim Paşa hazretleri. Hükûmete beyânnâmesini verdik ve bu sûretle Teceddüd Fırkası şu`besi burada teşekkül etmişdir [kurulmuştur], dedik. Sonra artık fa`âliyetde bulunmadık.

Re'îs - Tasfîye sözde mi kaldı, yoksa yapıldı mı?

Zühdî Bey - Zâten İttihâd ve Terakkî kendi kendine yapdı. İnfisâhını [feshini] i`lân edince İttihâd ve Terakkî memleketde kalmamış demekdi. Yeniden a`zâ [üye] kaydı ve sâ'ire ile artık meşgûl olmadık.

Re'îs - Yalnız şahsen mi Teceddüd Fırkası'na intisâb etdiniz [üye oldunuz], yoksa şu`benizle mi?

Zühdî Bey - Arkadaşlarımla, ya`nî hey'et-i idâre ile Teceddüd Fırkası'nın meclis-i idâresinden gönderilen beyânnâmeyi okuduk ve siz de biliyorsunuz ki bu sûretle tasfîyeyi hepimiz arzû ederiz. Ve böyle tasfîye görmüş ihtikâr [vurgunculuk - karaborsacılık] ve sâ'ire ile meşgûl olmayı arzû etmeyenleri ve diğer cürmlerle [suçlarla] tecziye edilmiş [cezalandırılmış] ve edilecek olanları istemeyen bir fırka çıkıyor. Bunu kabûl eder misiniz? dedik. Onlar da muvâfık [uygun] buldular.

Re'îs - Şu`benize `â'id olan evrâk?

Zühdî Bey - Onları hükûmete teslîm etdik Paşa hazretleri.

Re'îs - Şu hâlde Eskişehir İttihâd ve Terakkî şu`besi tamâmıyla Teceddüd Fırkası'nın nâmını taşıyor, öyle mi?

Zühdî Bey - İttihâd ve Terakkî infisâh [fesh] etdikden sonra İttihâd ve Terakkî nâmıyla bir şey' kalmadı Paşa hazretleri.

Re'îs - Ya`nî fırkanız Teceddüd Fırkası'na kalb olundu mu [dönüştü mü]?

Zühdî Bey - Teceddüd Fırkası'na kalb olundu [dönüştü], fakat fa`âliyetde bulunmadı.

Re'îs - Kimseyi kayd etmediniz mi? *<172Sl>*

Zühdî Bey - Hayır Paşa hazretleri.

Re'îs - Eskiden mukayyed [kayıtlı] olanlar bâkî kaldılar mı?

Zühdî Bey - Hiçbir mürâca`at olmadı efendimiz.

Re'îs - Tehcîr yapıldığı zamân Karahisâr'da bulunduğunuzu söylediniz. İstanbul'dan bir gûnâ [herhangi bir] emir almadınız mı?

Zühdî Bey - Kat`îyen.

Re'îs - Tehcîr hakkında hiçbir mu`âmele [işlem] yapılmadı mı?

Zühdî Bey - Hayır Paşa hazretleri.

Re'îs - Oralara müfettiş de gelmedi mi?

Zühdî Bey - Hayır efendim gelmedi.

Re'îs - Başka yerlere gitmiş. Sizin oralara niçün gelmedi?

Zühdî Bey - Bilmiyorum.

Re'îs - Peki gidiniz. (Zühdî Bey götürülür.) Bursa Kâtib-i Mes'ûlü [parti sekreteri] Midhat Bey'i getiriniz. (Midhat Bey getirilir.) Midhat Bey! Siz İttihâd ve Terakkîye ne vakit intisâb etdiniz [üye oldunuz]?

Midhat Bey - İnkılâbı müte`âkib [ardından].

Re'îs - Nerede idiniz?

Midhat Bey - İstanbul'da idim.

Re'îs - Bursa kâtib-i mes'ûllüğüne [parti sekreterliğine] ne vakit ta`yîn olundunuz?

Midhat Bey - "332" senesinde.

Re'îs - Ne vakte kadar bu hidmetde [hizmette] kaldınız?

Midhat Bey - Son zamâna kadar.

Re'îs - Tehcîr zamânında orada mı idiniz?

Midhat Bey - Hayır Paşam.

Re'îs - Kim vardı?

Midhat Bey - Bendenizden evvel müfettiş İbrâhîm Bey vardı.

Re'îs - O emvâl-i metrûkeden [terkedilmiş olan mülklerden] ba`zı mebâliğ [paralar] almış. O mu`âmelâtı [işlemleri] biliyor musunuz?

Midhat Bey - Bendeniz yokdum Paşa hazretleri, bir sene sonra gitdim. Yalnız müfettişler gelmişlerdi. Onu tahkîk etmişler [araştırmışlar]. Onun sâbit [gerçek] olduğunu anladıkdan sonra İbrâhîm Bey'i teşkilâtdan çıkarmışlardı. Yalnız buna vâkıf oldum [öğrendim].

Re'îs - Emvâl-i metrûke [terkedilmiş olan mülkler] i`âde olundu mu?

Midhat Bey - İ`âde olunmuşdu efendim.

Re'îs - Parası şu`beden mi tesviye edildi [ödendi]?

Midhat Bey - Parasının nereden verildiğini bilmiyorum. Yalnız evleri emvâl-i metrûkeye i`âde etmişlerdi efendim.

Re'îs - Bir mu`âmele-yi resmîye [resmî işlem] ile mi, yoksa gayr-ı resmî mi?

Midhat Bey - Bir mu`âmele-yi resmîyenin geçdiğini zannediyorum.

Re'îs - Bursa'da icrâ' olunan tehcîrde ba`zı yolsuzluklar olmuş, muttali` oldunuz [haberiniz oldu] mu? *<173Sa>*

Midhat Bey - Yalnız efvâh-ı nâsda [halkın ağzında] ba`zı şâyi'ât [söylentiler] mevcûd idi. O kadar. Sonra hükûmet tarafından bir hey'et-i tahkîkîye [araştırma kurulu] gönderilmiş, tahkîkatını yapmış. Bendeniz bunlara sonradan muttali` oldum [öğrendim].

Re'îs - Bursa kâtib-i mes'ûllüğünden [parti sekreterliğinden] evvel başka bir vazîfeniz var mı idi?

Midhat Bey - Bolu'da kâtib-i mes'ûl idim.

Re'îs - Orada tehcîr yapıldı mı?

Midhat Bey - Hayır Paşa hazretleri.

Re'îs - Hiç yapılmadı mı?

Midhat Bey - Hayır.

Re'îs - Şimdi bir fırkaya intisâbınız [üyeliğiniz] var mı?

Midhat Bey - Teceddüd Fırkası kâtib-i mes'ûllüğünü [parti sekreterliğini] kabûl etmişdim.

Re'îs - Teklîf olunmuş mu idi?

Midhat Bey - Kongre `akd olundukdan [toplandıktan] sonra Teceddüd Fırkası bir beyânnâme neşr etmişdi [yayınlanmıştı]. Bu beyânnâmeyi bendenize de göndermişlerdi. Bendeniz bunu tedkîk etdim [inceledim] ve bu, kanâ`at-ı siyâsîyeme [siyasî inancıma] muvâfık [uygun] geldiği içün kâtib-i mes'ûllüğü [parti sekreterliğini] kabûl etmişdim.

Re'îs - Ferden [kişisel olarak] mi kabûl etdiniz, yoksa hey'etce mi?

Midhat Bey - Bendeniz ferden kabûl etdim.

Re'îs - Yine bir vazîfe kabûl etdiniz mi?

Midhat Bey - Teceddüd Fırkası'nın kâtib-i mes'ûlü [parti sekreteri] idim.

Re'îs - Şu`beniz?

Midhat Bey - Şu`bemiz de vardı.

Re'îs - Şu`beniz de ona tahavvül etdi mi [dönüştü mü]?

Midhat Bey - Hayır Paşam. Yalnız nizâmnâmeyi [tüzüğü] ba`zı arkadaşlarımıza gösterdik, teşrîh etdik [açıkladık]. Teceddüd Fırkası'nın programını kabûl edenlerden bazıları Teceddüd Fırkası'na dâhil oldular ki bunlar da kırk beş, elli kişi kadar idiler.

Re'îs - Kâtib-i mes'ûllerin [parti sekreterlerinin] vazîfesi neden `ibâretdir?

Midhat Bey - Kâtib-i mes'ûllerin vazîfe-i siyâsîyesi intihâbât [seçimler] esnâsında İttihâd ve Terakkî programını ta`kîb edecek meb`ûslar intihâbına [seçilmesi için] çalışmakdır. Vazîfe-i esâsîyesi, vazîfe-i siyâsîyesi budur. İntihâbâtın [seçimlerin] hârr [harâretli] zamânlarında vazîfe-i intihâbîye [seçim vazifeleri] ile iştigâl ederler. Sâ'ir zamânlardaki vazîfe-yi ictimâ`îyeleri [toplumsal vazifeleri] de halkın tenvîrine [aydınlatılmasına], irşâdına [bilgilendirilmesine], ihtiyâcâtına, herkesin mesleğine göre ihtiyâcât-ı sıhhîyelerinin ve sâ'irelerinin te'mîn ve tehvînine [kolaylaştırılmasına] çalışmakdır.

Re'îs - Kâtib-i mes'ûller [parti sekreterleri] mülhakatı [merkeze bağlı yerleri] gezmez mi?

Midhat Bey - Bendeniz pek nâdir olarak gezdim. Çünki fa`âliyet-i siyâsîyede bulunmadığımız içün vazîfemiz sırf merkezde idi. Merkezde bulunurduk.

Re'îs - Kazâ'larda şu`beleriniz yok mu?

Midhat Bey - Taşralarda şu`belerimiz yokdur. Yalnız sancak <*173Sb*> merkezlerinde İttihâd ve Terakkî'nin birer şu`beleri, kulübleri vardır. Kazâ'larda yokdur.

Re'îs - Oralara hiç gitmediniz mi?

Midhat Bey - Pek nâdir giderdim.

Re'îs - Tehcîr olmuş yerlere hiç tesâdüf etmediniz [rastgelmediniz] mi?

Midhat Bey - Hayır Paşa hazretleri, Bursa vilâyetinde yokdu.

Re'îs - Hâsılât-ı senevîyeniz [yıllık geliriniz] ne kadar olduğunu tahattur ediyor [hatırlıyor] musunuz?

Midhat Bey - İlk zamânlarda ba`zen dört bin guruşa kadar olurdu. Fakat hâl-i harb münâsebetiyle tabî`î efrâdın kısm-ı a'zamı `[büyük bölümü] askere gitmişlerdi. Bir kısmı da ma`işet ve zıyyık-ı ma`işet [geçim darlığı] dolayısıyla son zamânlarda tesvîye edemiyorlardı [ödeyemiyorlardı]. Onun içün iki bin, üç bin guruşa kadar tenezzül etmişdi [düşmüştü].

Re'îs - Bu hâsılâtdan [gelirden] merkeze ne gönderiyordunuz?

Midhat Bey - Esâsen nizâmnâmemizde [tüzüğümüzde] hâsılâtın rub`unun [dörtte birinin] merkeze gönderilmesi musarrahdır [açıkça belirtilmiştir]; fakat masârifât-ı mahallîyeyi [yerel masrafları] te'mîn etmek şartıyla. Binâ'en-`aleyh masârif-i mahallîyeyi te'mîn etdikden sonra fazla kalmazsa gönderilmiyordu. Fazla kaldığı takdîrde gönderiliyordu.

Re'îs - Tehcîr husûsunda [konusunda] İstanbul'dan bir emir aldınız mı?

Midhat Bey - Hayır Paşa hazretleri.

Re'îs - Bursa'da tehcîr olunanlar hiçbir şikâyetde bulunmadılar mı?

Midhat Bey - Tehcîr oldukdan bir sene sonra Bursa'ya gitdiğim içün bu mes'ele bitmişdi. Binâ'en-`aleyh hiçbir şikâyetde bulunmadılar.

Re'îs - `Avdet edenlerden [dönenlerden] hiçbir şey' işitmediniz mi?

Midhat Bey - `Avdet edenler son günlerde gelmişlerdi ki o zamânda bendeniz yokdum.

Re'îs - Emvâl-i metrûkelerinde [terkedilmiş olan mülklerde] birçok sû'-i isti`mâlât yapılmış, diyorlar.

Midhat Bey - İşidiyordum Paşa hazretleri. Fakat bi't-tabi` vâkıf değildim [bilmiyorum], çünki o zamân bulunmamışdım.

Re'îs - Fakat emvâl-i metrûke [terkedilmiş mülkler komisyonu] hayli zamân devâm etdi. Belki sizin bulunduğunuz zamânlarda da...

Midhat Bey - Emvâl-i metrûke [terkedilmiş mülkler komisyonu] hükûmetin resmî me'mûrlarının taht-ı murâkabesinde ve taht-ı idâresinde [kontrolü ve idaresi altında] idi. Bi't-tab` bir sû'-i isti`mâl yapılmışsa me'mûruna `â'id olması lâzım gelir.

Re'îs - Me'mûrîn [memurlar] tarafından olsun, sâ'irler [diğerleri] tarafından olsun tehcîr olunanların mağdûriyeti [haksızlığa uğradıkları] tebeyyün ve tahakkuk edince [ortaya çıkıp, anlaşılınca] bir gûne teşebbüsâtda [herhangi bir girişimde] bulunulmadı mı?

Midhat Bey - Bendeniz bunlarla meşgûl olmadım Paşa hazretleri. Çünki bir şikâyet, bir hitâb karşısında kalmadığım içün bu mes'ele ile meşgûl olmadım. <*174Sa*>

Re'îs - Peki gidiniz. (Midhat Bey muhâkeme salonundan çıkarılır.) Mîrgün kâtib-i mes'ûlü [par-

ti sekreteri] Cevdet Bey'i getiriniz. (Cevdet Bey getirilir.) İsminiz?

Cevdet Bey - Cevdet.

Re'îs - Cevdet Bey, İttihâd ve Terakkî'ye ne vakit intisâb etdiniz [üye oldunuz]?

Cevdet Bey - 324 târîhinde inkılâb sırasında Siroz'da.

Re'îs - Siroz'da mı intisâb etdiniz [üye oldunuz]?

Cevdet Bey - Evet.

Re'îs - Mîrgün kâtib-i mes'ûllüğünü [parti sekreterliğini] ne vakit der-`uhde etdiniz [üstlendiniz]?

Cevdet Bey - 331 târîhinden sonra.

Re'îs - Mîrgün'de mi ikamet ediyordunuz?

Cevdet Bey - Evet, bendeniz 329'da ma`a `â'ile [ailece] İstanbul'a geldim. O vakitden beri İstanbul'da oturuyorum.

Re'îs - İstanbul'da tehcîr yapıldı mı?

Cevdet Bey - Büyükdere'de bir nakl-i hâne mes'elesi yapıldı efendim.

Re'îs - Büyükdere'de sizin dâ'ireniz dâhilinde mi?

Cevdet Bey - Dâ'ire-i belediye i`tibâriyledir. Yeniköy dâ'ire-i belediyesi dâhilinde nereleri varsa oraları. Büyükdere de oraya dâhildir.

Re'îs - Orada bir takım yolsuzluklar olmuş. Geçende burada muhâkemesi icrâ' edildi. Siz o vakit muttali` olabildiniz [öğrenebildiniz] mi?

Cevdet Bey - Hayır efendim, cereyân eden yolsuzlukları esnâ-yı muhâkemede gazetelerde gördüm.

Re'îs - Büyükdere'de şu`beniz yok mu idi?

Cevdet Bey - Büyükdere'de şu`bemiz yokdur, yalnız muhâbirimiz vardı. Şükrü Efendi.

Re'îs - O tehcîr esnâsında orada mı idi?

Cevdet Bey - Hayır efendim, vefât etmişdi Paşam.

Re'îs - Şu`benizin hâsılâtı [geliri] ne kadardı?

Cevdet Bey - Efendim bendeniz...

Re'îs - Sesinizi çıkarın işitemiyorlar.

Cevdet Bey - 331 târîhinden sonra kâtib Ferîd Bey'in vuku` bulan [gerçekleşen] teklîfi üzerine bendeniz gayr-ı resmî ve falırî [gönüllü] olarak anın [onun] gaybûbeti [bulunmadığı] zamânında vekâleti kabûl etdim. İstanbul'a gideceğim günlerde ve benim bulunmadığım zamânlarda bana vekâlet et, dedi.

Re'îs - Ne kadar müddet vekâlet etdiniz?

Cevdet Bey - Kendisi İstanbul'da idi; ara sıra gelirdi.

Re'îs - Siz orada a`zâ [üye] mı idiniz?

Cevdet Bey - Müdâfa`a-yı Millîye re'îsi idim. Çünki Müdâfa`a-yı Millîye de orada idi.

Re'îs - İttihâd ve Terakkî ile o şu`benin bir münâsebeti var mı idi?

Cevdet Bey - Hayır efendim yokdur. Bendeniz Müdâfa`a-yı Millîye'de idim. *<174Sl>*

Re'îs - A`zâdan [üyelerden] birini tevkîl [vekil] etmeyüb de sizi nasıl tevkîl ediyor?

Cevdet Bey - Bendeniz ne a`zâlarını biliyorum ne hiçbir şey'. Onu kendisine sorunuz.

Re'îs - Bilmediğiniz işde nasıl îfâ'-yı vazîfe ederdiniz [vazife yapardınız]?

Cevdet Bey - Zâten bendenizin bir vazîfe îfâ' etdiğim [vazife yaptığım] yokdu.

Re'îs - Siz nesine vekâlet etdiniz?

Cevdet Bey - Ferîd Bey bulunmadığı zamân mürâca`at eden birisi olursa onun mürâca`atını Ferîd Bey'e îsâl ederdim [ulaştırırdım]. Falanca kimse seni aradı derdim.

Re'îs - O hâlde ona vekâlet demeyiniz.

Cevdet Bey - Resmî bir vekâleti hâ'iz [sahip] değildim.

Re'îs - İş görmedikden sonra öyle vekâlet mi olur?

Cevdet Bey - Zâten görülecek bir iş de yokdu Paşam.

Re'îs - Ne ise, bir me'mûriyet, bir vazîfe imiş.

Cevdet Bey - Bendeniz fahrî [gönüllü] olarak onun gaybûbeti [bulunmadığı] esnâsında orada bulundum. Resmî vekîli değildim.

Re'îs - Mu`âmelâtına [işlerini] ıttılâ` hâsıl etmediniz [öğrenmediniz] mi?

Cevdet Bey - Hayır efendim bendeniz mu`âmelât [işler] ile hiç iştigâl etmedim. İştigâl edecek bir mes'ele yokdu.

Re'îs - (Zabıt kâtibine hitâben) İfâde-i evvelîyesini [önceki ifadesini] okuyunuz. (Zabıt kâtibi okur.)

"Elyevm [bugün] Emirgân'da Muvakkithâne caddesindeki hânede müste'ciren [kiracı olarak] sâkinim [oturuyorum]. Tahsîl-i ibtidâ'îmi [ilköğretimimi] Drama'da ikmâl etdikden [tamamladıktan] sonra ehl-i zirâ`dan bulunmaklığım [ziraat işlerinde kabiliyetim olması/çiftçi olmam] hasebiyle zirâ'atla tevaggul ederdim [uğraşırdım]. Balkan'da bir münâsebetle istilâ'ya ma`rûz kaldığımız içün İstanbul'a hicret etdim ve Mîrgün'de ihtiyâr-ı ikamet [oturmayı tercih] eyledim. Son zamânlarda –ki Harb-i `Umûmî içindedir– Mîrgün Müdâfa`a-yı Millîye Cem`iyeti riyâsetine [başkanlığına] ta`yîn olunmuşdum. Bu ta`yîn münâsebetiyle fahrîyen [gönüllü olarak] cem`iyetin işleriyle tevaggul etdim [uğraştım]. `Ayn-ı zamânda Mîrgün İttihâd ve Terakkî Cem`iyeti kâtibi Ferîd Bey ekseriyâ [çoğunlukla] vazîfesi başında bulunamadığından ona da vekâlet ederdim."

Re'îs - Peki gidiniz. (Çıkarılır.) Manisa Kâtib-i Mes'ûlü [parti sekreteri] `Avnî Bey'i getiriniz. (`Avnî Bey getirilir.) İttihâd ve Terakkî'ye ne zamân intisâb etdiniz [üye oldunuz]?

`Avnî Bey - 323 senesinde.

Re'îs - Manisa kâtib-i mes'ûllüğünü [parti sekreterliğini] ne vakit der-`uhde etdiniz [üstlendiniz]?

`Avnî Bey - 330 evâsıtında [ortalarında].

Re'îs - Ondan evvel başka vazîfeniz var mı idi?

`Avnî Bey - Evet efendim.

Re'îs - Kâtib-i mes'ûllük [parti sekreterliği] vazîfesi nedir?

**`Avnî Bey** - Sulh zamânlarında fırkanın fa`âliyet-i siyâsîyesini te'mîn idi. Harb içinde de fa`âliyet-i ictimâ`îyede [toplumsal faaliyetlerde] bulunuyorduk.

Re'îs - Ne gibi işlerde? *<175Sa>*

**`Avnî Bey** - Umûr-u hayrîyeye [hayır işleri], mekteblere mu`âvenet [yardım] etmek, hastahânelere yardım etmek, evlâd-ı şühedâya [şehit çocuklarına] yardım etmek, yetimhânelere yardım etmek, muhâcirlere mu`âvenet [yardım] etmek ve daha bu gibi mesâ'il [meseleler].

Re'îs - Manisa'da tehcîr vâki` oldu mu [gerçekleşti mi]?

`Avnî Bey - Hayır efendim, hiç olmadı.

Re'îs - Şu`beleriniz var mı idi?

`Avnî Bey - Teşkilâtımız sancak üzerinedir.

Re'îs - Muhâbir var mı idi?

`Avnî Bey - Fahrî [gönüllü] muhâbir mi? Evet efendim, vardı.

Re'îs - Kazâ'nızda tehcîr vâki` oldu mu?

`Avnî Bey - Hayır efendim, hiç olmadı.

Re'îs - Şimdi bir başka fırkaya intisâbınız [üyeliğiniz] var mı?

`Avnî Bey - Tevkîfime [tutuklanıncaya] kadar Teceddüd Fırkası'na intisâbım [üyeliğim] var.

Re'îs - Ne sûretle intisâb etdiniz [üye oldunuz]?

`Avnî Bey - Beyânnâmesini neşr etmişlerdi [yayınlamışlardı]. İctihadıma [şahsî görüşüme] muvâfık [uygun] buldum. Kabûl etdim.

Re'îs - Ferden [kişisel] mi yoksa hey'etce mi?

`Avnî Bey - Ferden.

Re'îs - Hey'etiniz de dâhil oldu mu?

`Avnî Bey - Bir kısmı dâhil oldu, bir kısmı dâhil olmadı.

Re'îs - Vazîfeyi yine orada da îfâ' ediyor [yerine getiriyor] mu idiniz?

`Avnî Bey - Ediyorduk. Fakat henüz beyânnâme vermişdik.

Re'îs - Size kâtib-i mes'ûl [parti sekreteri] unvânını verdiler mi?

**`Avnî Bey** - Tabî`î.

Re'îs - Ne sûretle ictihâdınıza [görüşünüze] tevâfuk etdi [uygun geldi]? Hangi şey'leri muvâfık [uygun] gördünüz?

**`Avnî Bey** - Bir takım mâlî ve ictimâ`î [ekonomik ve toplumsal] mevâddı [maddeleri] ihtivâ ediyordu [içeriyordu]. Memlekete nâfi' [faydalı] buldum kabûl etdim.

Re'îs - İttihâd ve Terakkî müntesibîni [üyeleri] için tasfîye yapılacağına dâ'ir îzâhât var mı idi?

`Avnî Bey - Yapıldığını söylüyordu. *<175Sl>*

Re'îs - Şu`benizde öyle bir tasfiye yapdınız mı?

**`Avnî Bey** - Hayır efendim, daha mutasavver [düşünülüyordu] idi. Daha fa`âliyete gelmemiş idi.

Re'îs - Mutasavver idi demek?

**`Avnî Bey** - Mevzû`-u bahs [sözkonusu] olmadı, düşünmeğe vakit kalmadı.

Re'îs - Zât-ı `âlîniz tasfîye olunmuş, nazarıyla değil, tasfîye olunacak diye girdiniz.

**`Avnî Bey** - İstanbul'daki Merkez-i `Umûmîde tasfîye olunduğundan bahs olunuyordu.

Re'îs - Merkezde tasfiye olunmuş, siz de orada yapacağınızı ümîd ederek...

`Avnî Bey - Orasını düşünmedim efendim.

Re'îs - Şu`benizin hâsılât-ı senevîyesi [yıllık geliriniz] ne kadar idi?

`Avnî Bey - Senesine göre efendim.

Re'îs - Muntazam [düzenli] defter tutar mı idiniz?

**`Avnî Bey** - Tabî`î efendim.

Re'îs - Hâsılât [gelirler] sarfiyâta [giderlere] kifâyet eder [yeterli] miydi?

`Avnî Bey - Ancak efendim.

Re'îs - Merkeze bir şey' gönderebilir miydiniz?

**`Avnî Bey** - Hayır efendim. Fazla kalmadığı içün gönderemiyorduk. Evrâkımız, defterlerimiz hepsi mahfûzdur [saklıdır]. Matbû`dur [basılmıştır]. Mahallî hükûmetine bâ-`ilm ü haber [belge ile] teslîm etdim efendim.

Re'îs - Orada tehcîr olmadığına göre emvâl-i metrûke [terkedilmiş olan mülkler] de yokdur.

`Avnî Bey - Evet efendim. Yokdu.

Re'îs - Komisyon teşekkül etmiş miydi [kurulmuş muydu]?

`Avnî Bey - Hayır efendim.

Re'îs - Pencşenbe günü sâ`at birde, inşâ'allah devâm ederiz.

Muhâkemenin Hitâmı [sonu]

Sâ`at	Dakîka
4	45

Re'îs: **Ferîk Mustafâ Nâzım Paşa**
A`zâ: **Mîrlivâ' Zekî Paşa, Mîrlivâ' Mustafâ Paşa, Mîrlivâ' `Alî Nâzım Paşa, Mîralay Receb Ferdî Bey**
Müdde`î-yi `Umûmî: **Mu`âvinlerden Sâkıb Bey**

ÜÇÜNCÜ MUHÂKEME*

Cum`a ertesi: 28 Hazîrân

Muhâkemeleri İcrâ' Edilen [yürütülen] Maznûnînin [sanıkların] Esâmîsi [isimleri]: **İttihâd ve Terakkî Cem`iyeti Bursa Kâtib-i Mes'ûlü** [parti sekreteri] **Doktor Ahmed Midhat Bey, Eskişehir Kâtib-i Mes'ûlü Doktor Besîm Zühdî Bey, Mafenya(?) İttihâd ve Terakkî Kâtib-i Mes'ûlü** [parti sekreteri] **`Avnî Bey, Edirne İttihâd ve Terakkî Müfettişi `Abdülganî Bey, Teceddüd Fırkası Beyoğlu Kâtib-i Mes'ûlü** [parti sekreteri] **Salâhaddîn Bey, İttihâd ve Terakkî Cem`iyeti Mîrgün Şu`besi Kâtib Vekîli Hüseyin Cevdet Bey.**

Birinci Celse

Sâ`at	Dakîka
4	15

Re'îs - Gani Bey kalsın da diğerlerini götürünüz. (Ganî Bey'den mâ`adâ [başka] maznûnlar [sanıklar] mahkeme salonundan çıkarılır.) (Zabıt Kâtibi Şefîk Bey'e hitâben) Bir telgrafnâme vardı, onu okuyunuz. (Okur:)

(*) *Takvîm-i Vekayi*, Nr. 3596, S. 205-215; Üçüncü Muhâkeme, 28 Hazîrân 1335.

Der `alîyede [İstanbul'da] Dîvân-ı Harb Riyâset-i `Alîyesine [yüce başkanlığına]

İttihâd ve Terakkî Cem`iyeti'nin Edirne murahhası [delegesi] `Abdülganî Bey'in müdâfa`ası [savunması] gazetelerde görüldü. Mûmâ-ileyhimin [adı geçenin] ifâdesi küllîyen [tamamen] hilâf-ı hakîkatdir [gerçek dışıdır]. Zîrâ Edirne'deki Ermenilerin tehcîrinde zî-medhal [parmağı] olduğuna birçok delâ'il [deliller] mevcûddur. Ez cümle [bununla beraber] tehcîr edilenlerin emvâllerinden [mülklerinden] ketm [saklananlardan] ve sirkat [hırsızlık] edilenlerden mâ`adâsı [başkası] gerçi satılmış ise de kıymetlerinin ancak yüzde iki üçü nisbetinde [oranında] olub bunların ekserîsi [çoğu] adamlarına satılmışdır. Zâyi`âtımız [kayıplarımız] lâ-yu`add velâ-yuhsâdır [pek çoktur]. `Avdet edenler [dönenler] ise yüzde otuz nisbetindedir [oranındadır]. Mûmâ-ileyhin [adı geçenin] tehcîr mes'elesindeki nüfûzu [etkisi] cümlece [herkes tarafından] ma`lûmdur [bilinmektedir]. Ma`rûzâtımız [dilekçemiz] bir hey'et-i `âdilenin [adil bir kurulun] Edirne'ye gönderilmesi ile sâbit [ispat] olacağından muktezâ-yı `adâletin [adaletin gereğinin] icrâ'sı [yapılmasını] müsterhamdır [rica etmektedir]. Levon Merâmetciyan, Karabet Yazıcıyan, Armenak Gürciyan, Altunyan, Aleksan <205Sb> Sarrafiyan, Hayk Kürkciyan, Nagadur Bugarciyan, Tatyus Kuralyan, Pozant Temigalyan, Dikran Esmeryan, Kirkor Çakıryan, Artin Ohanyan, Artin Terziyan, Şanurk Avadikyan, Haçik Kazaryan

Re'îs - Bu telgrafa ne dersiniz?

Ganî Bey - Ne söyleyim? Bu millî bir garazkârlıkdır [düşmanlıktır]. Herkes istediği gibi söyleyebilir, ma`amâfih [bununla beraber] herkes söylediğini isbâta mecbûrdur, değil mi Paşa hazretleri? Binâ'en-`aleyh [dolayısıyla] benim ne gibi müdâhalâtda [müdahalelerde] bulunduğumu ve ne vecihle [şekilde] te'sîr ve nüfûz [etki] etdiğimi gelüb mahkeme-i `alîyelerinde [yüce mahkemede] isbât etmeleri lâzım gelir. Şimdiye kadar onların mütemâdiyen [defalarca] böyle müzevvir [yalanı alayıp pullayan-abartan] şâhidler ikâme etdikleri [getirdikleri] mahkeme-i `alîyelerinde sâbit olmuş [anlaşılmış] şey'lerdir. Gelir, bunu da isbât ederler Paşa hazretleri. Ve her vakit söylüyorum, her zamân iddi`â etdiğim bir hakîkat var. Kat`îyen ne tehcîr ile `alâkam vardır, ne de bugün birisine icrâ'-yı nüfûz [etki] etmişimdir, ne de mâl almışımdır, ne de bir sû'-i isti`mâlim [kötüye kullanma] olmuşdur. Onların yazmış oldukları telgraf esâsen bendeniz hakkımda değildir, milletim hakkındadır Paşa hazretleri. Çünki beni ve dolayısıyla milletimi mahkûm etmek isterler. <206Sa>

Re'îs - Siz bu tehcîr zamânında Edirne'de mi bulundunuz?

Ganî Bey - Evet, Edirne'de bulundum Paşa hazretleri.

Re'îs - Sûret-i dâ'imede [sürekli olarak] orada mı idiniz?

Ganî Bey - Ba`zen İstanbul'a geliyordum.

Re'îs - İstanbul'a niçün geliyordunuz?

Ganî Bey - İzin alıyordum, `â'ilem buradadır, akrabâ ve ta`allukâtım [hısımlar] buradadır.

Re'îs - Tehcîr ne kadar zamân sürdü?

Ganî Bey - Vallahi onun farkında değilim Paşam. Çünki bendeniz hakîkaten söylüyorum ki tehcîr ile meşgûl olmuyordum. Hâl bu ki Edirne'nin vâlîsinden, polis müdirinden, jandarmalarından, hey'et-i me'mûrîninden [memurlar kurulundan] su'âl buyurulursa bu hakîkatler zâhire [ortaya] çıkacakdır Paşa hazretleri. Bütün Edirne'den tahkîk [araştırma] hey'eti istiyorlar. Bendeniz de istiyorum.

Nâmûslu, bî-taraf [tarafsız] bir tahkîk hey'eti gitsin, o tahkîk hey'eti bendenizi çok yükseltecekdir, Paşa hazretleri.

Re'îs - (Müdde-i `umûmîye [savcıya] hitâben) Bu telgraf hakkında bir mütâla`anız [söyleyeceğiniz] var mı?

Müddeî-i `umûmî Mu`âvini [savcı yardımcısı] **Sâkıb Bey** - Hayır Paşa hazretleri, hey'et-i tahkîkîyece [araştırma kurulunca] şâyân-ı tezekkür [konuşmaya değer] bir cihet [taraf] yok.

Re'îs - Tehcîr Edirne'de pek çok sürmemiş, o müddet-i kalîle [kısa süre] zarfında İstanbul'a birkaç def`a gelüb gitmenizi...

Ganî Bey - Yok efendim, bilmiyorum onu şey etmeyiniz, bendeniz bilmiyorum, gelip gitdiğimi de bilmiyorum. Paşa hazretleri, bir kerre müsâ`ade buyurursanız vaz`iyeti [durumu] `arz edeyim, cereyân eden [meydana gelen] ahvâli [durumları] ben gazetelerde okuyorum, ben mahkemelerde görüyorum, diğer yerlerde tehcîr edilen eşhâsa [şahıslara] günler ta`yîn ederler, on gün, on beş gün sonra gideceksiniz derlerdi. Şöyle hâzırlatınız, böyle hâzırlatınız derlerdi. Edirne'de böyle şey'ler olmamışdır Paşa hazretleri. Evvelki isticvâbımda [sorgumda] da `arz etdiğim vechile [şekilde] bir sabâhleyin tehcîrin vâki` olduğunu [gerçekleştiğini] gördük Paşa hazretleri. Çünki bugün Edirne'de hudûd, ba`zı mahallâtın [mahallelerin] hemen kırk, elli metrosundan geçiyor Paşa hazretleri. Onun için öte taraf, bu tarafa birçok firârîler oluyor. Bu tehcîrde bunlara meydân verilmemek için imiş. Bunu da anladık. Gece gitmişlerdi. Sabâhleyin haberdâr olduk Paşa hazretleri. Böyle aylarca sürmüş bir şey' yokdur Paşa hazretleri. Bir gecede vâki` olmuş [gerçekleşmiş]. O gün Edirne'de idim Paşam. Bunu inkâr etmiyorum Paşa hazretleri. Tehcîr esnâsında Edirne'de bulunmak bir cürüm [suç] ise Edirne'nin bütün sükkânı [şehir sakinleri] da bu cürümde [suçta] müşterekdir [ortaktır].

Re'îs - Edirne'de bulunmak cürüm [suç] olur mu? Tehcîr esnâsında birçok fenâlıklar yapılmış, bunu bilmiyorum; diye saklayorsunuz?

Ganî Bey - Hayır Paşam, bilmediğim bir şey'i nasıl söylerim Paşa hazretleri.

Re'îs - Bakınız, tehcîrin yapıldığına muttali` [haberdâr] olmuşsunuz da yapılan sû'-i isti`mâller [kötüye kullanmalar] hakkında ne için `adem-i ma`lûmât [bilginiz olmadığını] beyân ediyorsunuz? *<206SL>*

Ganî Bey - Paşa hazretleri, eğer Edirne'de her kim bulunsa idi, bu tehcîre muttali` [haberdâr] olacakdı. Bendeniz burada isticvâb ediliyorum [sorgulanıyorum], bunu `arz ediyorum. Edirne'de, Ermeni murahhası [delegesi] efendiyi getirseler `aynı cevâbı verecekdir. Sonra efendim mahalleden Kahveci Hasan Ağa gelse o da `aynı cevâbı verecekdir Paşa hazretleri. Vâki` olan [meydana gelen] böyledir de onun için bunu `arz ediyorum. Sonra sû'-i isti`mâlât [kötüye kullanmalar] diyorlar; bu kadar mâlîye müfettişi geldi, bunları teftîş etdi [denetledi] Paşa hazretleri. Edirne'de umûr ve mu`âmelât-ı hükûmet [hükümet işleri ve işlemleri] el-an [şu an] cereyân ediyor. Bugün de cereyân eden mu`âmelât-ı hükûmet [hükümet işlemleri] tabî`î [doğal olarak] bu sû'-i isti`mâlâtı [kötüye kullanmaları] çıkarmışdır. Fakat böyle garazkârâne [düşmanca] telgrafnâmeye bendeniz ne diyebilirim? Eğer hükûmetin tahkîkatıyla [araştırmalarıyla] sâbit [ispat] olmuş bir cürüm [suç] var ve ben de onda zî-medhal isem [parmağım varsa], Paşa hazretleri, bir diyeceğim kalmaz tabî`î, değil mi? Edirne İstanbul'a gâyet yakın bir yerdir. Hattâ Edirne'de ne cereyân etmiş ise İstanbul bunu işitmişdir.

Re'îs - Edirne'deki tehcîr sâ'ir yerlerdeki tehcîrler gibi olmamış değil mi? Edirne'de tehcîr, yalnız

Ermenilere teşmîl edilmemiş [uygulanmamış], Rumlara da teşmîl edilmişdir.

Ganî Bey - Edirne tehcîri mi Paşam? Hayır Paşam öyle bir şey' yok.

Re'îs - Bunlar, topdan mı tehcîr olundu?

Ganî Bey - Efendim, Edirne'nin –zannediyorum, iyi hâtırımda değil– İstiranca Balkanları cihetinde [yönünde] sâhildeki Rumları başka taraflara kaldırmışlar. Onu ben mesmû`ât [duyumlar] olarak işidiyorum.

Re'îs - Edirne'den yalnız Ermenileri mi kaldırmışlar?

Ganî Bey - Edirne'den yalnız Ermeniler, o da kısmen, kâmilen [tamamen] değil.

Re'îs - Sonra Edirne içün te'hîr mi olundu [sonraya mı bırakıldı], sarf-ı nazar mı olundu [vaz mı geçildi]?

Ganî Bey - Onu da bilmiyorum Paşam.

Re'îs - Siz ara sıra İstanbul'a geldiğiniz zamân cem`iyetden ya`nî Merkez-i `Umûmîden [genel merkezden] ta`lîmât [emirler] alırmışsınız, diyorlar.

Ganî Bey - Nasıl ta`lîmât [emirler]?

Re'îs - Bâ-husûs [özellikle de] bu tehcîr esnâsında.

Ganî Bey - Tehcîr esnâsında, Paşam, bendeniz senede bir iki kerre İstanbul'a gelirdim. Tehcîr olduğu sene Eylül'de geldim Paşa hazretleri ki o vakit kongre mevsimi idi. Kongreye gelmişdim, hattâ `â'ilemi de getirmişdim. Me'zûniyet [izin] alarak üç ay kadar İstanbul'da kaldım. Böyle tehcîre `â'id bir ta`lîmât [emirler] falan almadım. Merkez-i `Umûmîden [genel merkezden] ben tehcîre `â'id yalnız bir kâğıd almışımdır ki o da bir `umûmdu [genelgeydi] Paşa hazretleri. Belki bütün arkadaşlarım da almışlardır. Çünki, `umûm olarak yazılıyordu, Bursa müfettişi İbrâhîm Bey'in ev aldığına ve diğer kâtiblerden –ismini hâtırlayamıyorum– böyle şey'ler vâki` olduğuna [meydana geldiğine] göre onları teşkilâtımızdan çıkardık; zinhâr [asla] bir kimse bir mâl almasın diye bir emir gelmişdi. Başka dürlü hiçbir ta'lîmât falan, hiçbir şey' almadım Paşam.

Re'îs - Orada müfettiş mi idiniz?

Ganî Bey - Müfettiş idim, Paşam. *<207Sa>*

Re'îs - Ne vakte kadar müfettiş kaldınız?

Ganî Bey - Son güne kadar.

Re'îs - Sizin şu`benizde İslâmın gayrı a`zâ [Müslüman olmayan üye] var mı idi?

Ganî Bey - Vardı Paşam ama Hey'et-i Merkezîyede [merkez kurulda] değildi.

Re'îs - Nerede?

Ganî Bey - Efrâd arasında vardı Paşam.

Re'îs - Hangi milletden?

Ganî Bey - Musevîlerden de vardı Paşam, diğer milletlerden de vardı.

Re'îs - Ermenilerden de var mı idi?

Ganî Bey - Vardı, zannederim, fakat hâtırlaya[mı]yorum. Çok esâmî [isimler] vardı Paşa hazretleri. Galabalık, bin beş yüzden fazla, hâtırlayamıyorum ki. Sonra idâre-i örfîye [sıkıyönetim] olduğu içün ma`lûm-ı `âlîniz [bildiğiniz gibi] ictimâ`larda [toplantılarda] vâki` olmuyordu. Efrâdın hemen ekserîsini [çoğunu] tanımam, kimdir, kim değildir; bilmem.

Re'îs - Bu Ermeni mensûbîninden [üyelerden] size mürâca`at eden olmadı mı? Tehcîrden dolayı şikâyeti hâvî [içeren] bir şey', bir teşebbüs [girişim]...

Ganî Bey - Efendim; geldiler, mürâca`at etdiler, kendilerinin gitmemesi içün mürâca`at etdik. Ve bunu ilk şey'imde de cereyân etdiği gibi `arz etmişdim. Başka mürâca`at eden olmadı Paşam. Şahsî olarak cem`iyete dâhil olmayan Ermenilerden bendenize böyle çok gelmişdir.

Re'îs - Şikâyet eden oldu mu?

Ganî Bey - Hayır Paşa hazretleri, şimdiye kadar hiçbir şikâyet vâki` olmamışdır [meydana gelmemiştir].

Re'îs - Bir Edirne murahhası [delegesi] varmış, Tekfurdağı'na [Tekirdağ'a] tehcîr edilmiş tanıyor musunuz?

Ganî Bey - Evet Paşa hazretleri tanıyorum.

Re'îs - Bu, o vakit mi tehcîr olundu?

Ganî Bey - Evet Paşam.

Re'îs - `Â'ilesi ile tehcîr edilmiş.

Ganî Bey - Zannediyorum Paşam.

Re'îs - Onun emvâli [mülkleri], eşyâ'sı yağma edilmiş, satılmış, pek ziyâde sû'-i isti`mâl [kötüye kullanma] olunmuş.

Ganî Bey - Yağmadan haberim yok Paşa hazretleri. Fakat gidenlerin `umûmîyetle [genellikle] eşyâ'sı satıldı. Yağma yapıldığını kat`iyen [kesinlikle] zannetmiyorum Paşa hazretleri. Bendeniz ondan sonra üç sene dahâ oturdum, o vakitler yağma duymadık da bugün yağma çıkıyor. Ve o yağma da, zannederim ki Paşa hazretleri ta`mîk buyurulursa [derinlemesine incelenirse], onların kavlinde [sözünde] kalacak.

Re'îs - Kavlinde [sözde] kalacağı husûsunu bilmem. Fakat istid`âsında [dilekçesinde] diyor ki: "Kerîmem [kızım] `asker `â'ilesi olduğu hâlde kimsesiz olarak buraya gönderildi. Evimizin tekmîl [bütün] eşyâ'sı satılmış. Kendim de müsinn [yaşlı] ve me'mûrîn-i ruhânîyeden [papaz] olduğum içün hiçbir sûretle medâr-ı ma`îşetim [geçim vasıtam] yokdu. Vâlîye <207Sl> ve sâ'ir lâzım gelenlere mürâca`at etdiğim hâlde hiçbir semere [sonuç] hâsıl olmadı [meydana gelmedi]. Nihâyet açlıkdan kızım öldü." Bir ihtiyâr papaz senelerce Tekfurdağı'nda [Tekirdağ'da] medâr-ı ma`îşetden [geçim vasıtasından] mahrûm olarak [yoksun] kalmış.

Ganî Bey - Bundan bana ne Paşa hazretleri?

Re'îs - Hayır, tabî`î tanıyorsunuz ya, size de böyle bir mürâca`atda bulundu mu?

Ganî Bey - Hayır, bulunmadı.

Re'îs - Me'mûrîn-i sâ'ireye [diğer memurlara] mürâca`atda bulunmuş; size de böyle bir mürâca`atda bulundu mu?

Ganî Bey - Hayır bulunmadı Paşa hazretleri.

Re'îs - Böyleleri hakkında mu`âvenetde [yardımda] bulunmak lâzım gelmez mi?

Ganî Bey - Bilmediğim bir şey'e nasıl mu`âvenet [yardım] edeyim Paşam. Birisi bana gelir de ben muhtâc-ı mu`âvenetim [yardıma muhtacım], bana mu`âvenet et; der ben de, kesem müsâ`id ise ona mu`âvenet edebilirim. Yâhûd merhametim müsâ`id ise.

Re'îs - Nakden [parasal] mu`âvenet [yardım] değil böyle mağdûrîni [haksızlığa uğrayanları] kurtarmak yâhûd kurtarmağa mu`âvenet etmek.

Peki gidiniz. (Ganî Bey çıkarılır.) Mîrgün Müdâfa`a-yı Millîye Cem`iyeti re'îsi Hüseyin Cevdet Bey'i getiriniz. (Cevdet Bey getirilir.) Cevdet Bey!

Cevdet Bey - Efendim.

Re'îs - Siz Müdâfa`a-yı Millîye Cem`iyeti re'îsi idiniz öyle mi?

Cevdet Bey - Evet efendim.

Re'îs - Müdâfa`a-yı Millîye Cem`iyeti ile İttihâd ve Terakkî beynindeki [arasındaki] münâsebeti [ilişkiyi] îzâh eder misiniz?

Cevdet Bey - İttihâd ve Terakkî Cem`iyeti bir fırka-yı siyâsîyedir [siyasi partidir].

Re'îs - Münâsebetlerini îzâh ediniz.

Cevdet Bey - Hayır efendim, hiçbir münâsebet yok. Müdâfa`a-yı Millîye'nin bir münâsebeti yok. Biri millî bir cem`iyet, diğeri bir fırka-yı siyâsîye.

Re'îs - Siz öyle ise ne münâsebetle, nasıl şu`be re'îsinin vekâletini der-`uhde etdiniz [üstlendiniz]?

Cevdet Bey - Müdâfa`a-yı Millîye'nin mi efendim?

Re'îs - Hayır.

Cevdet Bey - Bendeniz evvelce de `arz etdim Paşa hazretleri, Müdâfa`a-yı Millîye re'îsi idim, zâten kulübde bulunuyordum, Müdâfa`a-yı Millîye de kulüb dâhilinde idi, kira vermemek içün kulüb derûnunda [içinde] Müdâfa`a-yı Millîye'ye de bir oda verilmişdi.

Re'îs - Onda bir be'is [sakınca] yok. Fakat siz geçen gün vekâleti der-`uhde etdim [üstlendim] dediniz.

Cevdet Bey - Evet efendim. `Arz etdiğim [söylediğim] gibi bendenizin der-`uhde etdiğim vekâlet resmî bir sûretde [şekilde] değildi.

Re'îs - Siz; cem`iyetin o şu`besinin a`zâsından mı idiniz?

Cevdet Bey - Hayır. *<208Sa>*

Re'îs - A`zâlar durur iken açıkdan olan bir kimseye vekâlet verilir mi?

Cevdet Bey - Onu, kâtibe sorunuz efendim. Bunu bendenize tevdî` etdi [emanet etti]. Ben bulunmadığım zamân sen bulun; dedi.

Re'îs - Mensûb [üye] olmadığınız bir şu`benin nasıl vekâletini alırsınız?

Cevdet Bey - Bendeniz İttihâd ve Terakkî'ye mensûbum; ferdiyim.

Re'îs - O hâlde şu`benin de a`zâsındansınız [üyesindesiniz].

Cevdet Bey - Hayır, değilim Paşam.

Re'îs - İ`âşe [gıda-besleme] işlerinde sizin çok müdâhaleniz olduğunu söylüyorlar. Ne gibi vazîfe der-`uhde [üstlendiniz] etdiniz ve nasıl yapdınız? Bunu, ber-tafsîl [ayrıntılı olarak] anlatınız.

Cevdet Bey - Efendim; İttihâd ve Terakkî bir fırkadır. İ`âşe onun gayrıdır [dışındadır]. Dâhilîye Nezâreti [İçişleri Bakanlığı] Kemâl Bey'e İstanbul'un i`âşesini, vesîka ile tevzi`âtı [dağıtmayı], teklîf etdi. Kemâl Bey de bunu kabûl etdi. Ricâ ederim, hey'ât-ı ihtiyârîye [seçilmiş kurullar] tevzi`âtı [dağıtım] yapacakdı. Siz de tevzî`âtın intizâmını [düzenini] muhâfâzaten [korumak için] murâkabe [kontrol] ediniz; dedi. Bendeniz de bir hidmet-i vatanîye [vatan hizmeti] olmak üzere onu kabûl etdim.

Re'îs - Peki; hidmet-i vatanîye olarak bunu der-`uhde etdiniz [üstlendiniz]. Vekâleti de öyle der-`uhde etdiniz. Müdâfa`a-yı Millîye Cem`iyeti'nde muvazzaf mı [maaşlı bir görevli mi] idiniz?

Cevdet Bey - Hayır efendim, hiçbirinin ma`âşı yokdur.

Re'îs - O hâlde hep fahrî [maaşsız - gönüllü] olarak böyle vazîfeler der-`uhde etmek?..

Cevdet Bey - Bendenizin geçineceğim yerinde olduğu içün bir şey'e ihtiyâcım yok.

Re'îs - Fakat birçok sû'-i isti`mâlât [kötüye kullanmalar] olmuş.

Cevdet Bey - Ne gibi sû'-i isti`mâlât olmuş?

Re'îs - İdârenizdeki tevzî`âtda [dağıtımlarda].

Cevdet Bey - Hayır efendim, sû'-i isti`mâlât olmamışdır. Eğer sû'-i isti`mâlât olub noksânü'l-vezn [eksik tartı] ekmek zuhûr etmiş [meydana gelmiş] ise belediîyeye ma`lûmât [bilgi] verildi, fâ`illeri teczi-ye edildi [cezalandırıldı].

Re'îs - Siroz'da iken cem`iyete intisâbınız [üyeliğiniz] var mı idi?

Cevdet Bey - Hayır efendim, zirâ`atla meşgûl idim.

Re'îs - Muhârebe esnâsında cem`iyetce yapılan İttihâd ve Terakkî teşkilâtında bir vazîfeniz var mı idi?

Cevdet Bey - Hayır efendim.

Re'îs - Mîrgün'ce de teşkilâta yazılanlar var mı?

Cevdet Bey - Hayır efendim, ma`lûmâtım [bilgim] yok.

Re'îs - Ma`lûmâtınız yok başka; yazılanlar var mı?

Cevdet Bey - Hayır efendim bilmiyorum.

Re'îs - İ`âşe işlerini der-`uhde etdiğiniz [üstlendiğiniz] zamân men`-i ihtikâr [vurgunculuğu - ka-raborsacılığı engelleme] işlerinde de vazîfeniz var mı idi?

Cevdet Bey - Hayır, yokdu Paşam. *<208Sb>*

Re'îs - O vazîfeye kim bakıyordu?

Cevdet Bey - Men`-i ihtikârın [vurgunculuğu-karaborsacılığı engellemenin] ne komisyonu var ne başka bir şey'i var.

Re'îs - Öyle ama İstanbul'a gelip giderken?

Cevdet Bey - Hayır efendim. Hattâ nerede olduğunu da bilmem.

Re'îs - Ticâretle iştigâliniz [uğraştığınız] var mı?

Cevdet Bey - Hayır efendim, zirâ`atla iştigâl ederim [uğraşırım]. Edremid'de zeytinliklerim var.

Re'îs - Mîrgün ve devâ'irindeki [dairelerindeki] sû'-i isti`mâlât [kötüye kullanmalar] hakkında şe-hâdet [şahitlik] edecekler var. Onlar şehâdet etmeden cereyân eden husûsâtı [konuları] anlatırsanız da-ha iyi olur.

Cevdet Bey - Ne olmuş, nerede ne gibi sû'-i isti`mâlât olmuş?

Re'îs - Ekmek tevzî`âtında [dağıtımlarında]; birçoklarının hakları verilmemiş, satılmış.

Cevdet Bey - Bendeniz hangisini haber aldım ise tevzi` [dağıtım] me'mûrlarına o ekmekleri ver-dirtdim. Haber almadıklarımı tevzi` me'mûrlarına bildiremeyeceğim gibi tabî`î bir şey' de diyemem.

Re'îs - Hiç öyle me'mûrları tecziye etdiniz [cezalandırdınız] mi?

Cevdet Bey - Evet efendim. Kâtib Ferîd Bey gelmişdi, Sarıyâr'daki ekmekçiler ve me'mûrlar bir

sirkat [hırsızlık] yapmışdı. Zâbıtaya ma`lûmât verdik. Zâbıta da onları mahkemeye verdi. Mahkeme de bir buçuk seneye mahkûm etdi.

Re'îs - Kendinize devlet me'mûru süsü vererek bu işlere ne için karışdınız?

Cevdet Bey - Efendim, Dâhilîye Nâzırı'nın teklîfi üzerine Kemâl Bey resmen kabûl etmiş. Tabî`î bu, hükûmetin ma`lûmâtı tahtındadır [bilgisi-emri altındadır]. Bendenizin de me'mûriyetim hükûmetin ma`lûmâtı tahtında.

Re'îs - Resmî me'mûriyetler içün tebligât yapılır.

Cevdet Bey - Bendenize şifâhen [sözlü olarak] tebligât yapıldı.

Re'îs - Kim yapdı?

Cevdet Bey - Ferîd Bey.

Re'îs - Ferîd Bey me'mûr-ı resmî [resmî bir görevli] midir?

Cevdet Bey - Ferîd Bey me'mûr-ı resmî değil. Kemâl Bey resmîdir. Bendeniz de tekrar Kemâl Bey'e girdim. Ferîd Bey, böyle bir haber getirdi; dedim. Kemâl Bey de evet; dedi. Bunun üzerine ben de kabûl etdim.

Re'îs - Siz, kongrenin i`lân olunan mukarrerâtını [kararlarını] okumaz mı idiniz?

Cevdet Bey - Hayır efendim.

Re'îs - Gazetelerde görmez mi idiniz?

Cevdet Bey - Hayır efendim görmedim. Ne gibi mukarrerât [kararlar]?

Re'îs - İ`âşe husûsunda. *<209Sa>*

Cevdet Bey - Bendeniz bir vakit Burdur murahhası [delegesi] olarak kongrede bulundum. Hangi sene olduğu hâtırımda değil. Zâten kongrenin bir celsesinde bulundum. Sonra da râhatsız oldum, gidemedim. Bendenizin bulunduğum celsede ma`ârife [eğitime], nâfı`aya [bayındırlığa], umûr-ı beledîyeye [belediye işlerine] `â'id müzâkerât [konuşmalar - toplantılar] cereyân etdi. Ondan sonra ne oldu bilmem.

Re'îs - 332 senesi kongresinin mukarrerâtını [kararlarını] gazetelerde okumadınız mı?

Cevdet Bey - Vallahi Paşa hazretleri okumadım.

Re'îs - Burdur meb`ûsu olduğunuzu söylediniz.

Cevdet Bey - Burdur murahhası [delegesi]. Nizâmnâmede [tüzükte] hangi sancak, meb`ûs intihâb ederse [seçerse] kongreye de murahhas intihâb eder. Bendenizi de ma`lûmâtım [bilgim] hâricinde intihâb etmişler. Tezkereyi [resmi yazıyı] aldım. Sonra bulundum.

Re'îs - Ne münâsebetle sizi intihâb etmişler [seçmişler]?

Cevdet Bey - Onu ben ne bileyim. İntihâb edene [seçene] sorunuz.

Re'îs - Tabî`î size sormuşlardır.

Cevdet Bey - Hayır efendim. Bendenize tezkere [resmi yazı] geldi.

Re'îs - Peki orada Burdur'a `â'id bir şey' söylemedikden sonra...

Cevdet Bey - Efendim bendeniz bir celsede bulundum. Ondan sonra râhatsız oldum, gidemedim.

Re'îs - Hayır, bulunduğunuzu sormuyorum. Mensûb olduğunuz bir memlekete `â'id olmayan bir işi nasıl îfâ' edersiniz [yaparsınız]?

Cevdet Bey - Her yer benim vatanımdır. İstanbul da benim vatanımdır.

Re'îs - Öyle ise her tarafdan meb`ûs veyâ murahhas [delege] gelmeğe ne lüzûm var? Burada toplanıyorlar. Bundan maksad, herkes bulunduğu memleket ahvâli [durumları] hakkında ma`lûmât [bilgiler] verecek.

Cevdet Bey - Kongre devâm etdikce tabî`î îzâhât [açıklamalar] verebilirdim. Burdurlularla görüşebilirdim. Memleketin ihtiyâcâtını [ihtiyaçlarını] anladıkdan sonra tabî`î orada bir şey' yapardım. Fakat bendenizin ma`lûmâtı [bilgim] olmadan gitdim.

Re'îs - Böyle kongreye gidecekleri tezkere [resmi yazı] ile mi çağırırlardı?

Cevdet Bey - Bendenizi tezkere ile çağırdılar. Tabî`î tezkere ile çağırırlar. Ba`zı murahhaslar [delegeler] mahallinden ta`yîn olunur, gönderilir.

Re'îs - Peki gidiniz. (Cevdet Bey çıkarılır.) Eskişehir Kâtib-i Mes'ûlü [parti sekreteri] Zühdî Beyi getiriniz. (Zühdî Bey getirilir.) Zühdî Bey! Teşkilât-ı Mahsûsa Eskişehir'de de var mı idi?

Zühdî Bey - Yokdu efendim.

Re'îs - Hiçbir vakit yapılmadı mı?

Zühdî Bey - Hayır.

Re'îs - Tehcîr [göç ettirme] esnâsında, orası güzergâh olmak münâsebetiyle [dolayısıyla] ne gibi manzaralara müsâdif oldunuz [rastladınız]? Ne gibi şikâyetler dinlediniz?

Zühdî Bey - Tehcîr esnâsında evvelce `arz etdiğim gibi bendeniz Eskişehir'de bulunmuyordum. O vakit Afyon Karahisârı'nda bulunuyordum. Binâ'en-`aleyh Eskişehir güzergâh olmak dolayısıyla oralarda neler cereyân etdiğinden haberdâr değilim. *<209Sb>*

Re'îs - Sonra geldiğiniz zamân muttali` [haberdâr] oldunuz mu?

Zühdî Bey - Bendeniz 333'de geldim. Tehcîr hakkında bir şey' işitmedim.

Re'îs - Esâsen Eskişehir'de tehcîr yapılmış mı idi?

Zühdî Bey - Yapılmış.

Re'îs - Tabî`î bunu eserlerini görmüşsünüzdür.

Zühdî Bey - Ne gibi eserler Paşam?

Re'îs - Kimisinin mağazası kapanmış, kimisinin evinin eşyâ'sı satılmış, kimisinin işgâl etmişler.

Zühdî Bey - Her tarafda vâki`dir [meydana gelmiştir] efendim. Orada bir komisyon-ı mahsûs [özel komisyon], şübhesiz aldığı emir üzerine, gelen muhâcirîni [göç edenleri] tehcîr olunanların evlerine yerleşdirirlerdi. O sûretle onlara mukabil [karşılık] bir şey' alıyorlar mı idi, bilmiyorum.

Re'îs - Onlar hakkında ne fikirde idiniz? Yapılan mu`âmelât [işlemler] doğru mudur?

Zühdî Bey - Bendenizin vazîfem değil Paşa hazretleri. Meşgûl olmadım.

Re'îs - Vazîfeniz memleketin `umûm sekenesi [bütün sakinleri] hakkında yapılan mu`âmeleyi [işlemi] tedkîk etmek [incelemek] değil mi?

Zühdî Bey - Paşa hazretleri, bendeniz ictimâ`î [toplumsal] husûsâtla [konularla] meşgûl oluyordum.

Re'îs - Bu da ictimâ`îyâta [toplumsal konularla] ta`alluk etmez [alakalı değil] mi?

Zühdî Bey - Bunlar hükûmete `â'id vezâ'ifdir [vazifelerdir].

Re'îs - Bir şey' yapdınız mı? demiyorum. O gördüğünüz, işitdiğiniz ahvâlden [durumlardan] sizde ne fikir hâsıl oldu [oluştu], yapılan işleri tasvîb mi etdiniz [uygun bulup onayladınız mı] veyâhûd gayr-ı muvâfık [uygunsuz] mı buldunuz?

Zühdî Bey - Şübhesiz gayr-ı muvâfık [uygunsuz] gördüm.

Re'îs - O hâlde bir raporla, yâhûd şifâhî [sözlü] bir ifâde ile kendi mâ-fevkiniz [üstünüz] olan Merkez-i `Umûmîye [genel merkeze] yâhûd vilâyete mürâca`at etdiniz mi, ma`lûmât [bilgiler] verdiniz mi?

Zühdî Bey - Bu vesîle ile bendenize vuku` bulmuş [gelmiş] bir mürâca`at yokdur. Bendeniz, `ale'l-`umûm [genellikle] tehcîr hakkındaki fikr-i `âcizimi soruyorsunuz; zannetdim.

Re'îs - Tehcîr hakkındaki fikrinizi de söylerseniz dahâ iyi olur. Bi'l-hâssa [özellikle] mensûb olduğunuz memleketin tehcîri hakkında, memleketde yapılan yolsuzluklar hakkında ne gibi teşebbüsâtda [girişimlerde] bulundunuz?

Zühdî Bey - Bendenize bu gibi husûsâtda [konularda] vazîfedârsın; demediler Paşa hazretleri. Binâ'en-`aleyh bendeniz o bâbda [konuda] bir şey' söyleyemem.

Re'îs - Vazîfe-i resmîye değil; vazîfe-i vataniye, vazîfe-i ictimâ`îye [toplumsal görev] îcâbâtından [gerekleri] olarak su'âl ediyorum.

Zühdî Bey - Bendeniz bir murahhas-ı mes'ûlüm [sorumlu delegeyim] Paşa hazretleri. Murahhas-ı *<210Sa>* mes'ûlün vazîfesi bu kadar yüksek değildir. Bu gibi husûsât [konular] ile meşgûl olacak olanlar kuvve-i teşrî`îyedir [kanun yapma kuvvetidir - meclislerdir]. Kuvve-i teşrî`îye Meb`ûsândan ve A`yândan `ibâretdir.

Re'îs - Kuvve-yi teşrî`îye de sizin vâsıtanızla ma`lûmâtdâr [haberdâr] olacaklar. Yalnız intihâb edüb [seçip] bırakmak doğru değildir.

Zühdî Bey - Bendeniz, kuvve-i teşrî`îyenin [kanun yapma kuvvetinin - meclislerin] bizim vâsıtamızla ma`lûmâtdâr olacağını bilmiyorum.

Re'îs - Bilinmeyecek bir şey' zannetmiyorum. Kuvve-i teşrî`îyeyi teşkil eden [oluşturan] meb`ûsların intihâbına [seçimine] iştirâk ediyorsunuz [katılıyorsunuz].

Zühdî Bey - Şübhesiz.

Re'îs - İntihâb etdikden sonra meb`ûslara mu`âvenet [yardım] etmek de onun te'mînâtındandır.

Zühdî Bey - Bizim vazîfemiz yalnız onlara çok re'y kazandırmakdır, meşrûtiyet onu îcâb etdirir.

Re'îs - Şimdi onların hüsn-ü îfâ'-yı vazîfe edüb [vazifelerini iyi yapıp] etmemelerinden mütevellid [doğan] mahcûbiyet [utanç] yâhûd fahrın [övüncün], müşevviklere [önayak olanlara] `â'id olması lâzım gelmez mi? Şu adam meb`ûs olmağa lâyıkdır; diye siz millete zımnen [dolaylı olarak] bir nev`i teveccüh ediyorsunuz [bir çeşit onayını alıyorsunuz]. O hâlde bu adamın hüsn-i îfâ'-yı vazîfe etmesi [vazifesini iyi yapması] içün mahallinden de lâzım gelen teşebbüsâtı [girişimleri] icrâ' etmek [yapmak] îcâb etmez [gerekmez] mi? Bu sûretle hiç olmazsa intihâb etdirdiğiniz [seçtirdiğiniz] meb`ûslara olsun ufacık bir ma`lûmât [bilgi] verüb de onların da bu gibiler hakkında şefâ`atda [aracılıkta] ve yardımda bulunması zannediyorum ki iyi bir şey' olurdu. Öyle bir şey' yapıldı mı?

Zühdî Bey - Hayır efendim.

Re'îs - Nitekim, bakınız. Öyle iddi`â ediyorlar ki İttihâd ve Terakkî'den ba`zı erkânın [ileri gelenlerinin] teşebbüs etmiş oldukları tehcîr dolayısıyla vuku`a [meydana] gelen taktîlde [katliamda], eğer şu`beler yardım etmemiş olsa idiler, bu derece fenâlık zuhûra [meydana] gelmezdi. Binâ'en-`aleyh [dolayısıyla] bu işlerde şu`beler de fer`an zî-medhaldir [ikinci dereceden suç ortağıdır]; diyorlar. Şu`be-

lerin mes'ûliyetini [sorumluluğunu] de murahhaslar [delegeler], kâtib-i mes'ûllere [parti sekreterlerine] tahmîl etmek [yüklemek] istiyorlar; ne dersiniz?

Zühdî Bey - Bendenizin bulunduğum yerlerde tehcîr [göç ettirme] dolayısıyla bir vuku`ât [olaylar] olduğunu zannetmiyorum ve hâtırlayamıyorum.

Re'îs - Tehcîr vuku`âtı olabilir ki sizin bulunduğunuz mahallde olmamışdır. Fakat su'âli iyi anlatamadım zannediyorum. Şimdi tehcîrin esnâ-yı tatbîkinde [uygulandığı sıralarda] birçok taktîller [katliamlar] nehb ve gârât [yağma ve çapulculuklar] olmuş deniliyor ve burada cereyân eden birkaç muhâkeme ile de tahakkuk etdi [gerçekliği anlaşıldı]. Şimdi, bu fenâlıklar, eğer şu`beler müttefikan [işbirliğiyle] mu`âvenetde [yardımda] bulunmasa idiler pek mahdûd [sınırlı] bir mikdârda kalırdı ve mütecâsirleri [bu işlere yeltenenler] de cezâ'larını görürdü. Ve bu iş de sürüklenüb gitmezdi; diyorlar. Siz de şu`be murahhası [delegesi] ve kâtib-i mes'ûl [parti sekreteri] olmak i`tibâriyle fer`an zî-medhal [ikinci dereceden suç ortağı] `add [kabul] olunuyorsunuz. Ne dersiniz?

Zühdî Bey - Paşa hazretleri. Beyânât-ı sâmîlerinden [yüce söylediklerinizden] istihrâc etdiğim [çıkardığım] ma`nâ tehcîr dolayısıyla birçok taktîl [katliam] ve sâ'ire olmuş, bunlar şu`beler tarafından teşvîk edilmiş...

Re'îs - Yâhûd yardım edilmiş. *<210Sl>*

Zühdî Bey - Evet, yâhûd yardım olunmuş. Öyle anlıyorum. Şu hâlde anlaşılıyor ki bizim mıntakadaki tehcîrde katl ve diğer sû'-i mu`âmelât [kötü işler] olmadığından dolayı bendenizin bu sûretde hiçbir dahl ve te'sîrim [etkim] olmadığı da tezâhür ediyor [meydana çıkıyor].

Re'îs - Demin de su'âl etdim ki Eskişehir'de gördüğünüz, işitdiğiniz fenâlıklar hakkında bir şikâyetde, protestoda bulunmadınız mı? Onu yapmadığınızı söylediniz.

Zühdî Bey - Yapmadım.

Re'îs - Sizin gibi murahhaslar [delegeler], kâtib-i mes'ûller [parti sekreterleri] yapmış olsa idiler bu işin tevsi` etmeyeceği [genişlemeyeceği] derkâr [belli] idi. Niçün teşebbüsde bulunmadınız? Bulunmadığınızdan dolayı sizi de fer`an zî-medhal [ikinci dereceden suç ortağı] `add [kabul] ediyorlar.

Zühdî Bey - Bendeniz bir kâtib-i mes'ûlün [parti sekreterinin] umûr-ı idâresinden [idare ettiği işlerde] mes'ûl [sorumlu] ve mu`âteb olacağını [azarlanacağını] zannetmiyorum.

Re'îs - Memleketin sû'-i idâresinden [idarenin kötülüğünden] değil, İttihâd ve Terakkî'nin teşkilâtında vuku`a [meydana] getirilmiş olan fenâlıklardan dolayı.

Zühdî Bey - İttihâd ve Terakkî'nin teşkilâtı bunu yapmamışdır. Hükûmet yapmışdır.

Re'îs - Hükûmet böyle fenâlıklar yapar mı? Bu fenâlıklar hükûmetin hangi şey'iyle yapılır?

Zühdî Bey - Tehcîr Kanûnuyla yapıldı.

Re'îs - Kanûndan dolayı kimseyi mes'ûl etmiyoruz. Tehcîr yapıyoruz; diye taktîl [katliam] yapılmış. Tehcîr olunanların mâlları yağma, nehb ve gâret [çapulculuk] edilmiş. Bunlardan dolayı mes'ûl [sorumlu] tutuluyorsunuz.

Zühdî Bey - Bendenizin mıntakamda olsa idi, vicdânımın sünûhâtımı [içime doğurduğunu] mâfevkime [üstüme] `arz ederdim [söylerdim]. Fakat böyle bir şekil karşısında kalmadım.

Re'îs - Eskişehir'e geldiğiniz vakit meşhûdâtınız [gördükleriniz] sizi müte'essir etmedi [üzmedi-etkilemedi] mi?

Zühdî Bey - Hâl-i tabîî [doğal hal] `avdet etmişdi [dönmüştü]. Bendeniz 333'de geldim.

Re'îs - Peki gidiniz. (Zühdî Bey çıkarılır.) (Teceddüd Fırkası Beyoğlu kâtibi Salâhaddîn Bey getirilir.)

Re'îs - Salâhaddîn Bey!

Salâhaddîn Bey - Efendim.

Re'îs - Şirket-i ticârîyede bir vazîfeniz var mı idi?

Salâhaddîn Bey - Hayır efendim, İttihâd ve Terakkî nizâmnâmesinin [tüzüğünün] 64 veyâ 61. maddesine nazaran [bakarak-dayanarak] Merkez-i `Umûmî [genel merkez] a`zâları [üyeleri], murahhas-ı mes'ûller [sorumlu delegeler] ve kâtibler ticâret ile iştigâl edemezler. Hey'et-i ticârîye [ticari kurul] bir mâhiyet-i ticârîyeyi [ticari niteliğe] hâ'iz [sahip] olmak i`tibâriyle bi't-tab` [doğal olarak] bendenizin bir vazîfem olamazdı.

Re'îs - `İzzet Bey'in taht-ı riyâsetinde [başkanlığı altında] olan hey'etin mu`âmelâtına [işlerine] ıttılâ`ınız [haberiniz] var mı idi?

Salâhaddîn Bey - Hayır efendim, `İzzet Bey o hey'et-i ticârîyenin [ticari kurulun] emr-i idâresinde bulunuyordu. Üç kişiden mürekkeb [oluşan] bir de hey'et-i hesâbîyesi [hesap kurulu] *<211Sa>* vardı. Rızâ Bey, Millî Banka'ya veznedâr olmuşdu. Bir de efendim Celâl Bey'den mürekkeb [oluşan] bir hey'et-i hesâbîyesi vardı.

Re'îs - Celâl Bey kim?

Salâhaddîn Bey - Celâl Bey Kantariye Şirketi muhâsebecisi. Hesâbâta [hesaplara] bunlar bakarlardı. İdâre ciheti [yönü] de Kemâl Bey ile `İzzet Bey'e `â'iddi.

Re'îs - Doğrudan doğruya idâre Kemâl Bey'e mi, `İzzet Bey'e mi `â'id idi?

Salâhaddîn Bey - `İzzet Bey'e `â'id idi.

Re'îs - Bidâyet-i te'essüsünde [kuruluş zamanında] Harbiye Nezâreti'nden bir milyon yedi yüz bin kilo kadar buğday, yetmiş çuval kadar da dakîk [un] verilmiş. Bunu siz mi tesellüm etdiniz [teslim aldınız]?

Salâhaddîn Bey - Hayır efendim. Kemâl Bey doğrudan doğruya bir müte`ahhid sıfatıyla gelmişdi. Doğrudan doğruya müte`ahhid sıfatında idi. Kemâl Bey tâcir sıfatında idi. Avans olarak Şehremânetinden para alınmışdı. Aldığı bu para ile buğday mübâya`a edüb [satın alıp] İstanbul'a getiriyordu. O hey'et değirmenleri isticâr etmişlerdi [kiralamışlardı]. Değirmenler de tahn ediliyor [öğütülüyor]. Tevzî`ât [dağıtımlar] yapılıyordu. O mu`âmelede [işlerde] bendeniz yokdum. Bi'l-âhare [daha sonra] erzâk merkezine merbût [bağlı] olmak üzere bir tahniye [değirmen - tahıl] idâresi teşekkül etdi [kuruldu]. Oranın müdîriyetinde bendeniz bulundum. Resmî me'mûr idim.

Re'îs - Şehremânetinden alınan yüz on bin lira kime teslîm olundu?

Salâhaddîn Bey - Onları bilmem Paşam. Yalnız bendeniz birinci mıntakanın riyâsetini [başkanlığını] der-`uhde etdiğim [üstlendiğim] zamânki ekmek işi ile Şehremâneti iştigâl ediyordu. Şehremâneti bendenize değirmenleri değirmenlerde mevcûd olan mathûn [öğütülmüş] ve gayr-ı mathûn [öğütülmemiş] zehâ'iri [tahılları] teslîm etdi. Ondan sonra bendenizin vazîfem, mıntaka nâmına gelen zehâ'iri `â'id olduğu değirmenlere sevk ve tahn etdirerek [öğüttürerek] tevzî` etmekdi [dağıtmaktı].

Re'îs - Ya`nî siz, devlet me'mûru idiniz.

Salâhaddîn Bey - Evet efendim, devlet me'mûru idim.

Re'îs - Peki, ne içün tahsîsât [maaş - ödenek] almadınız?

Salâhaddîn Bey - Fahrîyen [maaşsız - gönüllü] yapdım. İkinci nezâret zamânında ma`âşım var idi. Beş bin guruş ma`âş aldım.

Re'îs - Bu tahniye [değirmen - tahıl] idâresi kime `â'id idi?

Salâhaddîn Bey - Hangi tahniye [değirmen]?

Re'îs - Sizin idâre etdiğiniz.

Salâhaddîn Bey - Devletin efendim, devletin büdcesinde dâhildir.

Re'îs - Bundan kimseye para verilmez miydi?

Salâhaddîn Bey - Kat`iyen [kesinlikle]. Yalnız masârife [masraflara] verirdik. Değirmenlerin mukâvelenâmeleri [sözleşmeleri] vardı. Tahn olunan [öğütülen] yüz kilo buğdaya mukâbil [karşılık] on guruş ücret-i tahniye [öğütme ücreti] verirdik. Masârif-i nakliye [taşıma masrafları] me'mûrîn-i idâre [idare memurlarının] ma`âşâtını [maaşlarını] verirdik. Bu kadar.

Re'îs - `İzzet Bey'in idâresi zamânında büyük bir mikdârı hey'et-i hesâbiye [hesap kurulu] tarafından alınıyormuş. Sizde de temettu` [kâr] var mı idi? *<211Sb>*

Salâhaddîn Bey - Hayır efendim, bizde temettu` [kâr] falân yokdu. Biz yalnız zarar olmamasını te'mîn etmeğe [sağlamaya] gayret ediyorduk. Mihrân Efendi bir def`a mürâca`at etmişdi. O zamân bendeniz orada değildim. İdârede muhâsebeci Muhyiddin Bey vardı, ona mürâca`at etmiş, çünki biz zarar edecek olursak hâsıl olacak [meydana gelecek] zarârı Hazîne-i Devlet [devlet hazinesi] tazmîn edecekdi [zararı ödeyecekti]. Zarar var mı yok mu? diye tedkîk etmişler [incelemişler] ve bize yüz paraya buğdayı mâl ediyorlardı. Rumeli'den gelen ve devletce mübâya`a edilmiş [satın alınmış] olan buğday, zannederim, yüz paraya, mısır ve arpa iki iki guruş veyâ doksan paraya mâl oluyordu. Biz yüz kiloya on guruş tahn [öğütme] ücreti veriyorduk. Beş guruş da masârif-i naklîye [taşıma masrafları] ve me'mûrîn-i idâre ma`âşâtını [idare memurlarının maaşlarını] hesâb ediyorduk. O i`tibârla zarar hâsıl olmaması [meydana gelmemesi] cihetini [tarafını] iltizâm ve ihtiyâr ediyorduk [seçiyor ve tercih ediyorduk]. Netîce-i hesâbda [hesap sonucunda] zarar olub olmadığını bilmiyorum. Şehremânetinden sonra bir Müdîriyet-i `umûmîye [genel müdürlük] teşekkül etdi [kuruldu]. İsmâ`îl Hakkı Paşa'yı müdîr yapdılar. Biz de oraya devr etdik. 333 senesi Ağustos'unun on dokuzunda bütün mevcûdumuzu ve değirmenleri tesellüm [teslim alma] me'mûrlarına teslîm etdik. Ne var ne yok aldılar. İki mazbata yapıldı, biz birini aldık. Tarafeyn [taraflar] tasdîk etdi [onayladı].

Re'îs - Orada nakid var mı idi?

Salâhaddîn Bey - Muhâsebeciye `â'id vardı. `Ayniyât, mevcûdât [mevcutlar] ve'l-hâsıl [sonuç olarak] her ne varsa cümlesini [hepsini] devr etdik. Sonra İ`âşe Nezâreti teşekkül etdiği [kurulduğu] zamân, İ`âşe Müdîriyet-i `umûmîyesi [genel müdürlüğü] nezâretine değirmenleri ve Ayvansaray Cibâli, değirmenlerini de teslîm etmek üzere idik. Nâzır tebeddül etdi [değişti], Celâleddin Muhtâr Bey geldi. Aramızda bir ihtilâf [fikir ayrılığı] hâsıl oldu [meydana geldi]. Bendenize değirmenleri cihet-i `askerîyeye [askerlere] i`âde et, dedi. Buna kararnâmenin ahkâmı [hükümleri] mugâyirdir [aykırıdır]. Hilâf-ı kanûn [kanuna aykırı] bir mu`âmeledir yapamam; ben mes'ûl [sorumlu] olurum; dedim. Mes'ûliyeti bana `â'iddir, yap; dedi. Yapamam; dedim. İsti`fâ ediyorum; deyüb isti`fâ etdim.

Re'îs - Bu Tahniye [değirmen - tahıl] Müdîriyeti'ne geçmeden evvel İstanbul merkezinde vazîfeniz ne idi?

Salâhaddîn Bey - Kâtiblik, muhtelif [değişik] dâ'irelerde bulundum. Bidâyeten [başlangıçta] Samatya kulübünde bulundum. Esâsen bir dâ'ire-i beledîye [belediye dairesi] dâhilinde iki kulüb olması nizâmnâmeye [tüzüğe] muvâfık [uygun] değildi. Fakat Samatya'daki kulüb ibka edilmişdi [yerinde bırakılmıştı]. Orada bir müddet bulundum. Sonra onun lağvı [kaldırılması] üzerine Anadolu Hisârı'na ve Beyoğlu'na gitdim. Buralarda da bulundum.

Re'îs - Merkezde bulunmadınız mı?

Salâhaddîn Bey - Merkezde bulunmadım. Kâtiblerin işi yokdur.

Re'îs - İstanbul merkezinde kimler vardı?

Salâhaddîn Bey - Merhûm Seyyid Hâşim Bey vardı. Bağdad meb`ûsu olan Hamdi Bey vardı. Bunlar her sene değişirdi. Diğerlerini iyice hâtırlayamıyorum. Hüsni Bey vardı. Ferîd Bey vardı.

Re'îs - Bu, i`âşe [gıda] işine vaz`-ı yed etdikleri [el koydukları] vakit.

Salâhaddîn Bey - Hangi vaz`-ı yed [el koyma]? *<212Sa>*

Re'îs - İ`âşe mes'elesine vaz`-ı yed etdi; deniliyor ya.

Salâhaddîn Bey - `Arz edeyim [söyleyeyim] efendim. Bu i`âşe mes'elesi o zamân resmî bir mâhiyeti [niteliği] iktisâb etmemişdi [kazanmamıştı]. Ma`lûm-ı ihsânınız [bildiğiniz gibi] ekmek yapmak hidemât-ı `umûmîye-i devlet [devletin genel hizmetleri] meyânına dâhil [arasında] değildir; hidemât-ı husûsîyedir [özel hizmetlerdir]. Kemâl Bey'e bu işi yapın; dediler. O da yapdı. Bunda vaz`-ı yed edilecek [el konulacak] bir şey' yok. Bendenize geçen sefer de su'âl buyurmuşdunuz. Düşündüm, düşündüm: Vaz`-ı yede [el koymaya] ta`alluk eder [alakalı] bir şey' değil. Çünki bir kimsenin elinde değil ki Paşa hazretleri.

Re'îs - Raporda öyle yazılı.

Salâhaddîn Bey - Bendeniz raporu sonra okudum, müdâhaleye mecbûr oldum; diyor. Zannedersem orada kasd olunan ma`nâ budur: Çünki ticâretle meşgûl olmak memnû` [yasak] idi ya, ticârîyede bulunan bir şey'e girmesi tabî`î muvâfık [uygun] değildi, fakat sen bu işi yapacaksın, kabûl edeceksin; denildi ve o da memleketini sever bir adamdı, herkes memleketini sever, bâ-husûs [özellikle] Harb-i `umûmî sırasında herkese bir vazîfe teveccüh etmişdir [verilmiştir]. Elinden geldiği kadar, istitâ'atı [gücü] yetdiği kadar memleketinin fevâ'idine [faydalarına] hasr-ı hidmet [hizmet] etmek içün o sûretle iştirâk etmişdi [katılmıştı]. Ya`nî bir ticâret hâsıl oluyor [meydana geliyor], bi'n-netîce [sonuç olarak] mu`âmele-i ticârîyede [ticari işlerde-işlemlerde] bulunmuş oluyordu. Bi'n-netîce "[sonuç olarak] mecbûr oldum" kaydı var, bilmiyorum ya yine kendisi bilir.

Re'îs - Bu teklîfât [teklifler] ne tarafdan vâki` oldu [gerçekleşti]?

Salâhaddîn Bey - Bunu Dâhilîye Nezâreti teklîf etdi.

Re'îs - Devlet işi demek. Dâhilîye Nezâreti'ne `â'id olan bir iş devlet işi demekdir. O hâlde ticârî bir mâhiyetde [nitelikte] göstermek olamaz.

Salâhaddîn Bey - Ekmek tedârik [sağlama] ve tevzî`i [dağıtma] idârî bir mes'ele değildir.

Re'îs - Şehremâneti'nin vazîfesi.

Salâhaddîn Bey - Şehremâneti'nin hakk-ı murâkabesi [kontrol hakkı] var. Yine hakk-ı murâkabesi bâkî [kalıcı] idi.

Re'îs - Hakk-ı murâkabe [kontrol hakkı] değil, gelecek def`a okuyayım. Göreceksiniz ki Şehremâneti bu işi edemediğinden dolayı merkez müdâhaleye mecbûr oldu; diyor. Esnâ-yı muhârebede, seferberlik esnâsında yapılan Teşkilât-ı Mahsûsa'da İstanbul'ca ne gibi şey'ler yapıldı?

Salâhaddîn Bey - Hangisinde efendim?

Re'îs - Teşkilât-ı Mahsûsa yok mu? Muhârebe olan yerlerde falan, İstanbul'da da yapılmış.

Salâhaddîn Bey - Hayır efendim. Ma`lûmâtım [bilgim] yok.

Re'îs - Nasıl olur da İstanbul merkezinin ma`lûmâtı olmaz.

Salâhaddîn Bey - Bir mecbûriyet mi var efendim?

Re'îs - Öyle ya.

Salâhaddîn Bey - Bendenizin ma`lûmâtım [bilgim] yok.

Re'îs - Hiç ma`lûmâtınız yok mu?

Salâhaddîn Bey - Hayır. ***<212Sl>***

Re'îs - Bir zamândan beri muhâkemâtda [muhâkemelerde] söylenüb gidiyor; Doktor Nâzım Bey, `Âtıf Bey, merkez kumandanı.. İstanbul'da Teşkilât-ı Mahsûsa yapmışlar, deniliyor.

Salâhaddîn Bey - İstanbul'da böyle muhârebeye ta`alluk eden [alakası olan] teşkilât...

Re'îs - `Âtıf Bey...

Salâhaddîn Bey - Onları bilmem.

Re'îs - Merkez kumandanı Cevâd Bey'in idâresinde.

Salâhaddîn Bey - Bilmem.

Re'îs - Hiç duymadınız mı?

Salâhaddîn Bey - Hayır efendim. Teşkilât-ı Mahsûsa ile bendenizin bir `alâkam olamaz tabî`î.

Re'îs - Olamaz başka İstanbul merkezince tabî`î yardım edilmişdir, şu`beler...

Salâhaddîn Bey - Duymadım. Hayır kat`iyen [kesinlikle] duymadım.

Re'îs - Men`-i ihtikâr [vurgunculuğu - karaborsacılığı engelleme] komisyonunda vazîfeniz var mı idi?

Salâhaddîn Bey - Hayır efendim.

Re'îs - Bâb-ı `Âlî baskını vuku`a [meydana] gelmiş. O vakitler İttihâd ve Terakkî erkânından [ileri gelenlerinden] ba`zıları bulunmuş. Siz de bulundunuz mu?

Salâhaddîn Bey - Hayır, o vakit bendeniz me'mûrdum. Kâmil Paşa zamânında, fırkaya mensûb [üye] olanlar mevcûd ise bu nisbetlerini [ilişiklerini] kat` etsinler [kesinler] diye sened almışlardı. O vakit sened vermişdim. Hattâ isti`fâ ederken isti`fânâmemde, ba`demâ [bundan sonra] fırka mesâ'iliyle [meseleleriyle] iştigâl edeceğim cihetle [sebeple] hidmet-i hâzıra-yı resmîyeme [şu anki resmi hizmetime] nihâyet vermek mecbûriyetinde bulunduğum kaydını ilâve etmişdim. Ondan sonra başlamışdım.

Re'îs - Hangi târîhde?

Salâhaddîn Bey - 329'da Paşam.

Re'îs - Peki gidiniz. (Salâhaddîn Bey götürülür.) Bursa Kâtib-i mes'ûlü [parti sekreteri] Doktor Midhat Bey'i çağırınız. (Midhat Bey getirilir.) Bolu tehcîrinde bulundunuz mu?

Midhat Bey - Bolu'da tehcîr [göç ettirme] olmamışdır Paşa hazretleri.

Re'îs - Olmamış mı?

Midhat Bey - Hayır, yalnız hükûmetin emriyle birkaç hâne civâr nâhiye ve kazâ'lara gönderilmişdi; zannediyorum.

Re'îs - Demek ki bir yolsuzluk olmadı.

Midhat Bey - Hayır. Hiçbir şey' olmadı.

Re'îs - Oraya tehcîr olunarak gelenler oldu mu?

Midhat Bey - Hayır, hiç kimse gelmedi Paşa hazretleri.

Re'îs - Niçün Bolu'dan tahvîl-i vazîfe etdiniz [vazife değiştirdiniz]?

Midhat Bey - Bendeniz Merkez-i `Umûmî'nin [genel merkezin] emriyle Bursa'ya nakl etdim. Bursa müfettişi İbrâhîm Bey'in teşkilâtdan hârice çıkarılması üzerine yerine Nesîmî Bey gönderilmişdi. Nesîmî Bey'in ârıza-yı vücûdîyesine [rahatsızlığına-sakatlığına] binâ'en [dayanarak] onun yerine beni gönderdiler. *<213Sa>*

Re'îs - Sizin içün terfî` [yükseltilme] mi idi?

Midhat Bey - Hayır Paşa hazretleri, `aynı vazîfe idi.

Re'îs - Fakat Bursa'da tehcîr yapılmış, ba`zı fenâlıklar da olmuş.

Midhat Bey - Evet.

Re'îs - Onlara muttali` [haberdâr] oldunuz mu?

Midhat Bey - Bendeniz bir sene sonra gitmişdim Paşa hazretleri.

Re'îs - Peki bir sene sonra olsun. Hiçbir şey' duymadınız mı?

Midhat Bey - O müddet zarfında hükûmet-i merkezîye [merkezi hükümet] hey'et-i tahkîkîye [araştırma kurulu] göndermiş, tahkîkatını [araştırmalarını] ikmâl etmiş [tamamlamış]. Binâ'en-`aleyh [dolayısıyla] tehcîre `â'id hiçbir mes'ele mevzû`-i bahs [sözkonusu] olmamışdır. Orada bulunduğum müddetce hiçbir şikâyet, hiçbir fenâlık vuku`una karşı şikâyet karşısında kalmadım.

Re'îs - Buyuruyorlar ki bir senede Bursa'da tehcîr olunan Ermenilere `â'id mebânînin [binaların] harâbiyeti [haraplığı] pek görülüyordu.

Midhat Bey - Evet.

Re'îs - Siz niçün görmediniz?

Midhat Bey - Paşa hazretleri Ermenilere `â'id emvâl-i metrûke [terkedilmiş mülkler] emlâk-ı mîrîye [devlet emlakleri] me'mûrlarının taht-ı murâkabe [kontrolü altında] ve idâresinde ve muhâfazasında idi, binâ'en-`aleyh [dolayısıyla] bunun bize bir ta`alluku [ilgisi] yokdur. Muhâcirîn [göç edenler] de iskân edilmişdi, eğer tahrîbât [yıkımlar] vuku` bulmuş [gerçekleşmiş] ise muhâcirîn [göç edenler] tarafından vâki` olmuşdur [gerçekleşmiştir]. Bunun me'mûr-ı mes'ûlleri [sorumlu memurları], bekçileri ve sâ'ireleri vardı. Bununla `alâkadâr olanlar onlardır.

Re'îs - Memleketin hayât-ı `umûmîyesine ve ma`mûriyetine [imarına] ta`alluk eden [ilgili] bu gibi husûsâtda [konularda] İttihâd ve Terakkî, madem ki bir hidmet-i vatanîye [vatan hizmeti] der-`uhde etmişdir [üstlenmiştir], büsbütün bîgâne [kayıtsız] kalmamalıydı.

Midhat Bey - İttihâd ve Terakkî murahhaslarının [delegelerinin] hiçbir sıfat-ı mes'ûlesi [sorumlulukları] yokdur. Binâ'en-`aleyh hiçbir hidmete [hizmete]...

Re'îs - İcrâ' [yürütme] kısmında öyle, fakat mâ-fevkine [üstüne] ma`lûmât [bilgi] vermek ve ileride kongreye bir şey' hâzırlatmak içün bu gibi şey'ler yapılabilirdi.

Midhat Bey - Kongreye `â'id mesâ'il [meseleler] ile bendeniz meşgûl olmadım. Paşa hazretleri.

Re'îs - Hiçbir teşebbüsde [girişimde] bulunmadınız mı?

Midhat Bey - Hayır, Paşa hazretleri.

Re'îs - İşte onun için iddi`ânâmede: Eğer İttihâd ve Terakkî şu`besinde bulunan murahhaslar [delegeler] bu gibi fenâlıkları vakt ve zamânıyla mâ-fevklerine [üstlerine] bildirüb men`-i esbâbına [sebepleri engellemeye] tevessül etmiş [girişmiş] olsalardı bu taktîl [katliam] mesâ'ili [meseleleri] bu kadar tevessü` etmez [genişlemez] ve bu fenâlıklar da hiç olmazsa kısmen yapılmazdı. Böyle yapmadıklarından dolayı İttihâd ve Terakkî erkânından [ileri gelenlerinden] ba`zılarının seyyi'ât-ı ahvâli [kötü durumları] olarak vuku`a [meydana] gelen fazâyih [çirkin şeylere] ve fecâyi`e [facialara] kâtib-i mes'ûller [parti sekreterleri] fer`an medhaldâr [ikinci dereceden suç ortağı] oldular; diyorlar.

Midhat Bey - Paşa hazretleri, bendeniz bir kâtib-i mes'ûlüm [parti sekreteriyim], şahsen hiçbir vakit âherin [başka] cürmüne [suça] iştirâk etmekliğim [katıldığım] îcâb etmez. Binâ'en-`aleyh *<213Sl>* hiçbir şikâyet karşısında kalmadım, kâtib-i mes'ûllerin [parti sekreterlerinin] kuvve-i te'yîdîyesi [onaylama-destekleme gücü] de yokdur. Eğer bu tehcîrde, emvâl-i metrûkede [terkedilmiş mülklerde] sû'-i isti`mâl [kötüye kullanma] olmuş ise, veyâhûd emvâl-i metrûkede sû'-i isti`mâl varsa onların me'mûr-i mes'ûl [sorumlu memur] ve murahhas-ı mes'ûlleri [sorumlu delegeleri] vardır, onların tecziye edilmesi [cezalandırılması] lâzım gelir. Binâ'en-`aleyh [dolayısıyla] kâtib-i mes'ûller [parti sekreterleri] bu gibi husûsâta [konularda] `alâkadâr olmaz. Bendeniz kendi hesâbıma `alâkadâr olmadım.

Re'îs - Kâtib-i mes'ûller [parti sekreterleri] o şu`benin mu`âmelâtını [işlerini] tanzîm [düzenleyen] ve tedvîr edenler [döndürenler] değil mi?

Midhat Bey - Hangi şu`benin Paşa hazretleri?

Re'îs - Meselâ Bursa'daki İttihâd ve Terakkî şu`besinin. Bu şu`benin bir merkezi var, onun da bir re'îsi var, a`zâsı [üyesi] var. Onların umûrunu [işlerini] tedvîr eden [döndüren] kâtib-i mes'ûller [parti sekreterleri] değil midir?

Midhat Bey - Tedvîr eder [döndürür], fakat vezâ'if-i esâsîyesi [esas vazifeleri] hükûmete müdâhale değildir.

Re'îs - Hükûmete müdâhale etmediniz; diye sormuyorum. Yalnız bu gibi fenâlıklar olmuş, gerek bulunduğunuz yerde, gerek diğer yerlerde, bunların hakkında hiçbir gûna [türlü] teşebbüsâtda [girişimlerde] bulunmamış olduğunuz için müteşebbislere [girişimcilere] gayret vermişsiniz, yapdıkları fenâlıkları tevessü` etdirmek [genişletmek] için meydân bırakmışsınız; diyorlar.

Midhat Bey - Bendeniz şahsen muttali` [haberdâr] olmuş olsa idim belki teşebbüs ederdim; fakat Paşa hazretleri, hiçbir fenâlığa muttali` olmadığım için bi't-tab` [doğal olarak] bu gibi teşebbüsâtım [girişimlerim] da sebkat etmemişdir [ilerlememiştir].

Re'îs - Hiçbir şey'e muttali` [haberdâr] olmasanız bile Bursa'da harâb olmuş evleri görmüşsünüzdür.

Midhat Bey - Emvâl-i metrûkeye [terkedilmiş mülklere] muhâcirîn [göç edenler] oturtulmuş. Muhâcirîn müdîriyeti var, hükûmetin bir vâlîsi var, binâ'en-`aleyh [dolayısıyla] eğer tahrîbât [yıkımlar] vâki` olmuş [meydana gelmiş] ise muhâcirler tarafından vâki` olmuşdur. Bu gibileri muhâcirîn [göç edenler] idâresinin tecziye etmesi [cezalandırılması] lâzım gelir.

Re'îs - Fakat sorduğum su'âle cevâb vermiyorsunuz. Harâb olan evleri görmediniz mi?

Midhat Bey - Gördüm Paşa hazretleri.

Re'îs - Peki gördüğünüze göre hiç olmazsa vâlîye, hiç olmazsa muhâcirîn müdîriyetine ne içün mürâca`atda bulunmadınız? Bunların hukûku yok mu?

Midhat Bey - Şahsım `alâkadâr değildir, vazîfeten [vazife olarak] `alâkadâr değilim.

Re'îs - Vazîfeniz memleketin her türlü husûsâtını [konularını], muttali` [haberdâr] olduğunuz iyiliği fenâlığı mâ-fevkinize [üstünüze] bildirmek değil mi?

Midhat Bey - Bildirmekdir. Fakat Paşa hazretleri bu mesâ'il [meseleler] ile şahsen `alâkadâr olmadım.

Re'îs - Demek oluyor ki yapmak istemediniz?

Midhat Bey - Fenâlığa muttali` [haberdâr] olsa idim men` ederdim, fakat muttali` olamadığım içün tabî`î... *<214Sa>*

Re'îs - O gördüğünüz harâb evler fenâlık değil mi?

Midhat Bey - `Alâkadâr me'mûr-ı mes'ûlleri [sorumlu memurları] vardı Paşa hazretleri.

Re'îs - Bursa'dan Teşkilât-ı Mahsûsa'ya bir takım kimseler gönderilmiş. Onların ne maksadla toplandığını, ne şerâ'itle [şartlarla] sevk edildiğini biliyor musunuz?

Midhat Bey - Hayır bilmiyorum Paşa hazretleri, bendeniz 332 senesinde Bursa'ya gelmişdim.

Re'îs - Hiçbir mu`âmele [işlem] cereyân etmiyor muydu?

Midhat Bey - Hayır, bendenizin zamânımda hiçbir mu`âmele sebk etmemişdir [ilerlememiştir].

Re'îs - Eslâfınızdan [sizden öncekilerden] intikal eden [kalan] dosyalar elinizde yok mu, orada bu mu`âmelâta [işlere] tesâdüf etdiniz [rastladınız] mi?

Midhat Bey - Buna `â'id hiçbir mu`âmeleye, hiçbir dosyaya tesâdüf etmedim. Yalnız hîn-i muhâkemede [muhâkeme sırasında] gazetelerde okudum.

Re'îs - Mesmû`âtınız [işittikleriniz] da yok mu?

Midhat Bey - Hayır Paşa hazretleri. Yalnız burada hîn-i muhâkemede [muhâkeme sırasında] okudum Paşa hazretleri.

Re'îs - Ondan evvel bilmiyordunuz, değil mi?

Midhat Bey - Hayır bilmiyordum Paşa hazretleri.

Re'îs - İstanbul'a ne vakitleri geliyordunuz?

Midhat Bey - Bursa'da iken mi Paşa hazretleri?

Re'îs - Evet.

Midhat Bey - Kongre zamânlarında geliyordum.

Re'îs - Kangırılı Cemâl Bey'i tanıyor musunuz?

Midhat Bey - Tanırım Paşa hazretleri.

Re'îs - Bu zât kimdir?

Midhat Bey - 331 senesinde Kangırı'da kâtib-i mes'ûl [parti sekreteri] idi.

Re'îs - Siz oraya gitdiniz mi?

Midhat Bey - Evet, kâtib-i mes'ûl [parti sekreteri] Cemâl Bey'in tahkîkatı [araştırmaları] içün gitmişdim.

Re'îs - Ne tahkîkatı?

Midhat Bey - Bu zât hakkında birçok şikâyât [şikâyetler] vâki` oldu. Orada bir dernek teşkil etmiş [kurmuş], `asker `â'ilelerine yardım ediyormuş. Bu dernek için birçok i`âneler [yardım paraları] topluyormuş. Bunun dercinde [toplanmasında] birçok sû'-i isti`mâlât [kötüye kullanmalar] olduğuna dâ'ir mahallî mutasarrıfı Dâhilîye Nezâreti'ne, yâhûd Kastamonu vâlîsine şikâyet etmiş, bu şikâyet üzerine Dâhilîye bir mülkiye müfettişi, Merkez-i `Umûmî [genel merkez] de bendenizi bu mes'elenin tahkîki [araştırılması] için göndermişlerdi.

Re'îs - Ne netîce hâsıl etdiniz [ortaya çıkardınız]?

Midhat Bey - Bu mes'elede kâtib-i mes'ûl [parti sekreteri] Cemâl Bey'in sû'-i isti`mâlâtına [kötüye kullanmalarına] şâhid olmadım. Fakat istihdâm etdiği kimselerin ba`zı yolsuz mu`âmelâtına [işlemlerine] ve kâtib-i mes'ûlün [parti sekreterinin] iktidârsızlığına [güçsüzlüğüne] muttali` [haberdâr] oldum. Merkez-i `Umûmî'ye [genel merkeze] vâki` olan [ulaşan] iş`ârım [yazılı bildirim] üzerine teşkilâtdan ihrâc etdiler. Bu husûsa [konuya] `â'id mülkiye müfettişinin yapdığı tahkîkat [araştırma] evrâkı hey'et-i teftîşeye [denetleme kuruluna] verilmişdir.

Re'îs - Peki, Cemâl Bey'in harekâtı [hareketleri] nizâmnâmeye [tüzüğe] muvâfık [uygun] mı idi?

Midhat Bey - Hangisi? Bu dernek teşkili [kurması] mi? Bu dernek teşkili nizâmnâmede yokdur. Fakat harbin en müdhiş zamânlarında Kastamonu ile <2145> Ankara ile nakliyât-ı `askerîyeye [askeri nakliyelere] yardım etmek ve ondan sonra birçok zu'afâ ve fukarâ-yı `Osmânîye [zayıf ve fakir Osmanlı] `â'ilelerine yardım etmek için bir dernek teşkil etmiş. Onlara çorab ördürtüyor, onlara zahîre toplatdırıyor. Onlara mu`âvenet [yardım] için çalışıyordu. Nizâmnâmede [tüzükte] yok. Fakat bir hidmet-i vatanîye [vatan hizmeti] olarak kabûl etdiğine o vakit vâkıf olmuşdum. Bunu kendi şu`besi nâmına yapıyordu.

Re'îs - Bunu kendi şu`besi nâmına mı yapıyordu, yoksa kendi şahsına mı?

Midhat Bey - Anlayamadım Paşa hazretleri.

Re'îs - Kendinin orada şu`besi yok mu?

Midhat Bey - Var, İttihâd ve Terakkî şu`besi var.

Re'îs - Şu`be nâmına mı, şahıs nâmına mı?

Midhat Bey - Hayır, şahıs nâmına. Cihet-i `askerîyeden [askerlerden] a`zâlar [üyeler] da vardı. Beledîyeden ve sâ'ireden bir komisyon teşkil etmişler [kurmuşlar], o komisyona kendisi me'mûr edilmiş. Binâ'en-`aleyh [dolayısıyla] kendisi o gibi husûsât [konular] ile bu gibi i`ânât [yardım paraları] ile meşgûl oluyordu.

Re'îs - İânât [yardım paralarının] tarhı [miktarını belirleme] veyâ tahsîli [toplama] kanûnî bir şey' midir?

Midhat Bey - Sırf `asker `â'ileleri için, halkın mu`âvenetine [yardımına] mürâca`at etmiş. Arzû edenler buğday veriyordu. Kimisi yapağı veriyordu. Bu gibi mu`âvenetlerle yâhûd bunları satdırmak sûretiyle hidmet [hizmet] ediyordu.

Re'îs - Bunun kontrolünü kim yapıyordu?

Midhat Bey - Hükûmetin resmî me'mûrları olduğuna göre hükûmetce de bu işe mu`âvenet [yardım] ediliyordu. İçerisinden gerek meclis-i idâreden, gerek meclis-i beledîyeden a`zâ [üye] zevât [kişiler] da var, zannederim.

Re'îs - Bu işin cesâmeti [büyüklüğü] hakkında fikriniz nedir? Ya`nî ne mikdârda bir iş?

Midhat Bey - Vallahi zannediyorum ki dört, beş bin liralık kadar bir işdi.

Re'îs - Tebeyyün etdirdiğiniz [meydana çıkarttığınız] sû'-i isti`mâlât [kötüye kullanmalar] ne kadardı?

Midhat Bey - Ba`zı kazâ'larda, Cemâl Bey'in, değil fakat istihdâm etdiği me'mûrların ba`zı yolsuz harekâtına [hareketlerinden] muttali` [haberdâr] oldum. Cemâl Bey'in şahsına değil.

Re'îs - Büyük bir fenâlık var mı idi?

Midhat Bey - Hayır Paşa hazretleri, öyle yüksek mikdârda değil.

Re'îs - Mülkiye müfettişinin ismini biliyor musunuz?

Midhat Bey - Dimitraki olacak gâlibâ Paşa hazretleri.

Re'îs - Peki gidiniz. (Midhat Bey muhâkeme salonundan çıkarılır.) Manisa kâtib-i mes'ûlü [parti sekreteri] `Avnî Bey'i getiriniz. (`Avnî Bey getirilir.)

Re'îs - Manisa'da Teşkilât-ı Mahsûsa yapıldı mı?

**`Avnî Bey** - Hayır efendim, öyle bir şey'den ma`lûmâtım [bilgim] yok.

Re'îs - Teşkilât-ı Mahsûsa yapılmışdır; deniliyor.

`Avnî Bey - Haberim yok efendim. Böyle bir şey' yok ve ihtimâl veremem.

Re'îs - Sizin Manisa'da tehcîr edilenler yok mu, oraya muhâceretle [göçle] gelenler var mı?

`Avnî Bey - Hayır efendim, yok.

Re'îs - Manisa'da bir İttihâd ve Terakkî mektebi varmış, kim yapdı? *<215Sa>*

`Avnî Bey - Bendeniz bilmiyorum. Eslâfımız [bizden öncekiler] tarafından yapılmış. Bendeniz öyle buldum efendim.

Re'îs - Ahâlînin mu`âvenetiyle [yardımıyla] mi, yoksa merkezin emriyle mi?

**`Avnî Bey** - Ahâlînin mu`âvenetiyle yapılmışdır. Teferru`âtını [ayrıntılarını] bilmiyorum. Çok eskidir, yedi senelikdir.

Re'îs - O mektebin idâresini siz mi te'mîn ediyordunuz [sağlıyordunuz]?

`Avnî Bey - Efendim?

Re'îs - O mektebi siz mi idâre ediyordunuz?

`Avnî Bey - Hayır efendim, komisyon-ı mahsûsu [özel komisyonu] vardı efendim.

Re'îs - Kime merbûtdu [bağlıydı]?

`Avnî Bey - Müstakil [bağımsız] efendim.

Re'îs - Beledîyeye mi, mutasarrıflığa mı?

**`Avnî Bey** - Hayır efendim. Müteşebbislerinden [girişimcilerinden] `ibâret.

Re'îs - Husûsî [özel] bir mekteb mi?

**`Avnî Bey** - Evet efendim, husûsî bir mekteb idi. Beş senelik i`dâdî mektebi idi.

Re'îs - Demek Ma`ârif [eğitim] Nezâreti'nce resmiyeti kabûl edilmiş.

`Avnî Bey - Evet efendim, şübhesiz.

Re'îs - Talebesi ücretle mi alınıyordu?

**`Avnî Bey** - Her husûsî [özel] mektebde olduğu gibi mu'tedil [orta halli] bir ücreti var idi. Fukarâ [fakirler] kısmından almıyorlardı, vakit ve hâli müsâ`id olanlardan münâsib bir ücret alıyorlardı.

Re'îs - Bu mektebin idâresine medâr olmak [dönmek] üzere bir sinema yapdınız; diyorlar.

`Avnî Bey - Hayır efendim. Bendeniz sinemayı hâzır buldum. Sinema da eskiden mü'essesdir [kurulmuştur].

Re'îs - Bu da ahâlînin mu`âvenetiyle [yardımıyla] mi olmuş, mekteb için mi yapılmışdır.

`Avnî Bey - Evet efendim.

Re'îs - Bu da mu`âvenet-i mahsusa [özel yardım] ile mi yapılmışdır?

**`Avnî Bey** - Ba`zı eşhâsın [şahısların] mu`âvenetiyle [yardımıyla] olmuş, `umûm [bütün] ahâlînin iştirâkiyle [katılımıyla] değil efendim. Erbâb-ı ma`ârifin [eğitimcilerin] mu`âvenetiyle olmuş.

Re'îs - Buna da bir komisyon mu bakıyordu?

`Avnî Bey - Evet efendim.

Re'îs - Vâridâtı [gelirleri] idâresine kifâyet ediyor [yetiyor] mu idi?

**`Avnî Bey** - Ba`zen idâre ediyordu efendim.

Re'îs - İstanbul'da Merkez-i `umûmîden [genel merkezden] ba`zı evâmir-i hafîye [gizli emirler] gelir mi idi?

`Avnî Bey - Hayır efendim.

Re'îs - Siz buraya gelir, görüşür mü idiniz?

`Avnî Bey - Hayır efendim, senede bir kerre kongre için gelirdim.

Re'îs - Cem`iyetin münfesih [fesh] olduğu zamân Manisa kulübü Teceddüd Fırkası'na kalb olundu [dönüştü] mu?

`Avnî Bey - Kulüb zâten kiralıkdı. Kendi mâlımız değildi.

Re'îs - Mu`âmelesi [işlemi] yapıldı mı?

**`Avnî Bey** - Tabî`î efendim, mu`âmelesi yapıldı. Sonra vaz`-ı yed edildi [el konuldu].

Re'îs - Para var mı idi? *<215Sb>*

`Avnî Bey - Evet, var idi efendim.

Re'îs - Ne kadardı?

`Avnî Bey - İki yüz lira kadar vardı, aldılar efendim.

Re'îs - Evrâkı teslîm etdiniz mi?

`Avnî Bey - Şübhesiz efendim.

Re'îs - Nasıl teslîm etdiniz?

`Avnî Bey - Bir liste tanzîm etdik [düzenledik], o liste mûcibince [gereğince] teslîm etdik. Listenin bir sûretini ben aldım.

Re'îs - O liste yanınızda mı?

**`Avnî Bey** - Yanımda yok efendim. Mevkufen [tutuklu olarak] `acele getirildik. Şimdi `â'ilem de oradan hicret etdi.

Re'îs - Şimdi buradalar mı?

`Avnî Bey - Evet efendim.

Re'îs - Liste yanlarında değil mi?

`Avnî Bey - Kendi eşyâ'mızı bile kurtaramadık.

Re'îs - Teslîm etdiğiniz evrâk orada mı kaldı?

`Avnî Bey - Bir sûreti hükûmetde vardı.

Re'îs - Hükûmete verdiğiniz listeyi siz kendiniz mi imzâ' etdiniz?

`Avnî Bey - Efendim hükûmetden hey'et geldi, müştereken [ortaklaşa] ve mütekabilen [karşılıklı olarak] imzâ' etdik. Bir nüshası bendenize kaldı. Diger nüshasını onlar aldılar.

Re'îs - Gerek mekteb içün ve gerek sâ'ir husûsât [konular] içün ahâlîden alınan i`ânât [yardım paraları] içün makbûz verir mi idiniz? Sened verilir miydi?

**`Avnî Bey** - Tabî`î efendim, matbû` [basılmış] makbûzlar vardı. Dip koçanları da hükûmete devr etdiğimiz evrâk meyânındadır [arasındadır]. Kasa defteri vardır. Onlar da musaddak [tasdikli], hepsini Mâlîye'ye devr etdik.

Re'îs - Manisa epeyce kalabalık ve ma`mûr [imar edilmiş] ve zengin yatağı olduğu içün hâsılâtı [gelirleri] epeyce bir para olmak ihtimâli olurdu.

**`Avnî Bey** - Hayır efendim, bendeniz harb içinde gitdiğim içün herkes fakîr idi, hâl-i zarûretde [sıkıntılı bir durumda] idi, si`a-yı hâlleri [bolluk] müsâ`id değildi.

Re'îs - Vâridâtın [gelirlerin] fazlasını ne yapıyordunuz?

`Avnî Bey - Ancak idâre edilebiliyordu. Fazla vâridât olmuyordu. Sâ'ir levâzıma [gerekli şeylere] sarf olunuyordu [harcanıyordu].

Re'îs - İttihâd ve Terakkî erkânından [ileri gelenlerinden] ba`zıları esnâ-yı muhârebede tehcîr işlerine karışmış, taktîl [katliam] falan olmuş. Bu gibi fenâlıklara muttali` [haberdâr] oldunuz mu?

**`Avnî Bey** - Bendeniz muttali` [haberdâr] değilim Paşa hazretleri.

Re'îs - Hiç mesmû`unuz [işittikleriniz - duyumlarınız] olmadı mı?

**`Avnî Bey** - Ma`lûm-i `âlîniz [bildiğiniz gibi] Manisa'da tehcîr olmadı. Mıntakamda esâsen tehcîr olmadı. Muhâcirîn [göç edenler] de ilticâ' etmedi [sığınmadı]. Haberim yok.

Re'îs - Muhâkemeye inşâ'allah gelecek hafta, cum`a ertesi günü sâ`at birde devâm ederiz.

Muhâkemenin Hitâmı [sonu]

Sâ`at	Dakîka
5	30

Re'îs: **Mîrlivâ' Es`ad Paşa**
A`zâ: **Mîrlivâ' İhsân Paşa, Mîrlivâ' Mustafâ Kerîmî Paşa, Mîrlivâ' İsmâ`îl Hakkı Paşa, Mîralay Süleymân Şâkir Bey**

İTTİHÂD VE TERAKKÎ CEM`İYETİ KÂTİB-İ MES'ÛLLERİNİN MUHÂKEMESİ*

Vicâhen [yüzlerine karşı] Muhâkemeleri İcrâ Edilen Maznûnînin [sanıkların] Esâmîsi [isimleri]: **Mafenya Kâtib-i Mes'ûlü** [parti sekreteri] **`Avnî Bey, Beyoğlu Kâtib-i Mes'ûlü Hasan Salâhaddin Bey, Eskişehir Kâtib-i Mes'ûlü Doktor Besîm Zühdî Bey, Bursa Kâtib-i Mes'ûlü Doktor Midhat Bey, Mirgün Kâtib-i Mes'ûlü Vekîli Cevdet Bey, Haleb Kâtib-i Mes'ûlü Cemâl Bey, Edirne Müfettişi `Abdülganî Bey, Konya Kâtib-i Mes'ûlü Vekîli Abdülkadir Efendi, Kastamonu Kâtib-i Mes'ûlü Vekîli Münîr Bey, Kastamonu Kâtib-i Mes'ûl Vekîli Hasan Fehmî Efendi, Karahisâr-ı sâhib Tasfiye Komisyonu Re'îs-i sâbıkı** [eski reisi] **Âgâh Bey, Karahisâr-ı sâhib Tasfiye Me'mûr-u Sâbıkı** [eski memuru] **Hayreddîn Bey**

KARÂR SÛRETİ

Muhâkemât-ı cârîye [yürütülen muhâkemeler] vechile [üzerine] tarafeynin [iki tarafın] uzun uzadıya istimâ` olunan [dinlenen] iddi`â taleb ve müdâfa`ât ve ifâdâtı sencîde-yi mîzân [yerinde ve ölçülü bir şekilde] tedkîk ve bi'l-cümle [bütün] evrâk-ı da`vâ ve zavâbıt-ı mahkeme [mahkeme zabıtları] ser-â-pâ [baştan aşağıya] mütâla`a ve keyfiyet bi'l-etrâf ta`mîk olundukdan [durum etraflıca ve derinlemesine incelendikten] sonra îcâbı [gereği] tezekkür olundukda [konuşuldukta-söylendikte] mütârekeyi mü-

(*) *Takvîm-i Vekayi*, Nr. 3772, S. 3-6; İTC Kâtib-i Mes'ulleri, Karar Sûreti.

te`âkib [ardından] hemen her tarafda teşvîkât-ı nifâk-cûyâna [bozgunculuğa neden olan kışkırtmalar] ile sükûn ve âsâyişi ihlâl edecek vesâ'il [sebepler] ihzârında bulundukları [hazırladıkları] istitlâ`ât-ı mevsûke cümlesinden olan [belgelere dayanarak ve kesin olarak bilinen] İttihâd ve Terakkî Cem`iyeti kâtib ve murahhas-ı mes'ûllerinin [delege ve parti sekreterlerinin] harekât-ı mefsedetkârânede [bozgunculara yakışır hareketlerde] serbest bırakılarak vatanın daha ziyâde harâbîsine [viran olmasına] sebebiyet vermeleri gayr-ı câ'iz [kanuna aykırı] olduğundan derdest olunarak [tutuklanarak] mahfûzen [polis veya jandarmanın korumasında] Der-sa`âdet [İstanbul] Dîvân-ı Harb-i `Örfîsi'ne i`zâmları [gönderilmeleri] ve haklarında icrâ' kılınacak tahkîkat evrâkının dahi irsâli [yollanması] Dâhilîye Nezâreti'nden ta`mîmen [genelge ile] teblîğ olunması üzerine derdest ve peyderpey [tutuklu olanlar birbiri ardına] Dîvân-ı Harbimize i`zâm ve tevdî` edilmiş [gönderilmiş ve verilmiş] olan kâtib ve murahhas-ı mûmâ-ileyhüm [adı geçen parti sekreterleri ve delegeler] haklarında devâ'ir-i istintâkîyece [sorgu hâkimliği dairelerince] icrâ' kılınan tahkîkat netîcesinde kuvve-i `umûmîye-i devleti [devletin bütün güçlerini] yed-i tagallüb [zorbalıkla kontrolü altına alarak] ve zimâm-ı idâresine alarak [devletin idaresinde söz sahibi olarak ve devleti zorbalıkla kontrol altında tutarak] Harb-i `Umûmî'ye iştirâk ve te'sîs-i ihtikâr [vurgunculuğun ortaya çıkması] ve tehcîr ve taktîl [katliam] ve nefy ve tağrîb-i eşhâs [şahısların sürgün edilmesi ve uzaklaştırılması] ve sâ'ir ef`âl-i kanûn-şikenâne [gibi kanuna aykırı fiiller] ile Memâlik-i `Osmânîyeyi dâhilen [içte] son derece sefâlet ve envâ`-ı mesâ'ibe giriftâr [çeşitli felaketlere uğratarak] ve hâricen [dışta] kudret ve mehâbet-i devleti sektedâr ederek [devletin büyüklüğünü ve gücünü zarara uğratarak] a`zam [büyük] felâketlere dûçâr eden [uğratan] mefsûh [feshedilmiş olan] (İttihâd ve Terakkî Cem`iyeti'nin) âmâl ve makâsidini mürevvec [emellerinin ve maksatlarının propagandasını yapmak] ve `âmilleri [var olma sebepleri] ve vilâyât-ı `Osmânîyede vâsıta-yı icrâ'âtı olmak [cemiyetin Osmanlı vilayetlerindeki işlerine aracı olmak] i`tibâriyle cem`iyetin ber-vech-i muharrer [yazılı olduğu gibi] harekât-ı cinâyetkârânelerine [canilere yakışır hareketlerinde] fer`an zî-medhal [ikinci dereceden suçlu] olmak töhmetiyle Dîvân-ı Harbimize sevk edilmeleriyle `inde'l-muhâkeme [muhâkeme huzurunda] tezâhür eden [ortaya çıkan] ahvâlin ve ef`âl [durumların ve fiillerin] ve mevâdd-ı müdde`âyâtın mâhiyet-i şâmilesine [iddia olunan konuların kapsamında olmasına] ve da`vânın menba` ve menşe'ine [kaynağına ve köküne] ve müşterekü'l-âmâl [ortak istekleri] olan ve tevhîden [birleştirerek] muhâkemeleri icrâ' kılınan maznûn-ı `aleyhümün [sanıkların] hâl ve şekil ve vaz`iyetlerine binâ'en [dayanarak] biri `umûmî ve diğeri şahsî ve ferdî îka` etmiş [yapmış] oldukları ef`âl <3SI> ve cerâ'imi [fiilleri ve suçları] mutazammın olmak [içine almak] üzere iki nokta-yı nazardan [görüşten-bakış açısından] tedkîk ve mütâla`a ile ber-vech-i zîr [aşağıda olduğu gibi] derc ve tezbîr olunmuşdur [yazılmıştır] şöyle ki vazîfe-i esâsîyeleri efrâd-ı milletin [milletin fertlerinin] ictimâ`iyât ve iktisâdiyâtını [sosyal ve ekonomik yapısını] tanzîm ve i`lâ [düzeltmek ve yükseltmek] ve muhtâc-ı mu`âvenet [yardıma muhtaç] olan bîvâyegânı [fakirleri] terfîh ve îvâ [iskân ettirmek ve rahat yaşatmak] ve intihâbât [seçimler] esnâsında usûl ve nizâm dâ'iresinde propaganda tarîkiyle [yoluyla] fırkalarının nâmzedlerinin [adaylarının] intihâbını [seçilmesini] te'mîn ve'l-hâsıl [kısacası] milleti her husûsda tenvîr ve irşâd ile [aydınlatarak ve doğru yolu göstererek] ihtiyâclarını tehvîn etmekden [kolaylaştırmaktan] `ibâret olduğunu söyleyen maznûn-ı `aleyhümden [sanıklardan] ba`zıları bi'l-`akis [aksine] makâsid-i mebhûseden [bahsedilmiş olan maksatlarından] az çok uzaklaşmış ve ictimâ`iyât sadedindeki harekât-ı vâkı`aları [sosyal hayatın esası olarak

gerçekleşen hareketleri] i`mâl-i nüfûz ile [kullanarak] `amele taburlarından efrâd çalışdırmak ba`zı eshâb-ı emlâkîn [bazı emlak sahiplerinin] hânelerini rızâları hilâfında [rızaları dışında] istimlâk etdirmek sûretiyle kulüb inşâ etmek, tehcîr olunan Ermenilerin ba'z-ı hânelerini kulüb ittihâz [olarak kullanmak] ve emlâk-ı metrûke [terkedilmiş olan mülkler] ile tefrîş eylemek [ev döşemek] intihâbât hengâmında [seçimler sırasında] irşâd ve tenvîr ile [aydınlatma ve doğruluğu göstermekle] iktifâ etmeyüb [yetinmeyip] âmâl ve makâsid-i ihtirâskârâneye [şahsî hırs ve emellere] kapılarak temsîl eyledikleri kuvve-i mütegallibeye [zorba takımının gücüne] istinâden [dayanarak] hadden efzûn [haddinden fazla] müdâhelât ve tazyîkat göstermiş [müdahaleci ve baskıcı bir politika sergilemiş] ve bu tedhîş [dehşet veren] politikasına rağmen cüz'î [pek az] muhâlefet ederek hakk-ı sarîh-i kanûnîsini [kanunun açıkladığı hakkı] isti`mâl etmek [kullanmak] cesâret-i medenîsini ibrâz edebilenleri [gösterebilenleri] de suver-i muhtelife [değişik şekiller] ile tehdîd ve tahvîf eyleyerek [korkutarak] levâzım-ı meşrûtiyetden [meşrutiyetin gereklerinden] olan tarîk-i meşrû`a [yasal yollarla] muhâlefeti sedd ile [engelleyerek] devr-i mutlakiyetden nev`[an]-mâ [bir bakıma] farkı olmayan bir idâre-i keyfîye ikame eylemiş [yerleştirmiş] ve i`âne cem`i [yardım parası toplama] ve istikrâz-ı dâhilî bey`i [iç borç satın alma] esnâsında dahi me'mûrîn-i mes'ûle-yi hükûmetin [hükümetin sorumlu memurlarının] gözleri önünde fazla te'diyâtda [ödemede] bulunmağa iktidârları [güçleri] olmadığından bahs edenler darb ve tahkîre [vurma ve hakaret etme] ve hilâf-ı kanûn [kanuna aykırı] habs ve tevkîfe ve nihâyet mesâ'il-i hayâtîye-yi devletin [devletin hayatî meselelerinin] mahall-i `akd ve halli [kararlaştırıldığı ve halledildiği yer] olan İttihâd ve Terakkî Cem`iyeti'nin Merkez-i `Umûmîsi'nin ittihâz eylediği [verdiği] mukarrerât-ı cinâyetkârânelerine [canilere yakışır kararlara] iştirâk [katılma] ve bi'l-hâssa [özellikle] tehcîr ve taktîl [katliam] ve gasb-ı emvâl [malların zorla alınması] ile iddihâr-ı servet [servet biriktirme] cürmlerini [suçlarını] irtikâba cür'et olunmuş [işlemeye yeltenmiş] ve 14 Mayıs 31 târîhli Kanûn-ı Muvakkat [geçici kanun] mûcibince [gereğince] icrâ' edilen <4Sa> tehcîr keyfiyeti [durumunu] menâfi`-i şahsîyeye [şahsî çıkarları için] vesîle ittihâz edilerek [fırsat olarak kullanılarak] mezkûr [zikredilmiş olan] Merkez-i `Umûmî'nin şebeke-i teşkilâtları [örgütleri] dâ'iresinde tertîb ve ihzâr eyledikleri [düzenledikleri ve hazırladıkları] gürûh-u bâgîye ve dâlle [sapıtmışlar ve asiler topluluğu] vâsıtasıyla bi'l-hâssa [özellikle] Ermenilerin taktîl ü imhâ'sı [yok edilmesi-katliamı] ve emvâl [mülkleri] ve eşyâ'larının nehb ve yağması husûsunda mârrü'l-beyân [yukarıda geçmiş olan] kâtib ve murahhas-ı mes'ûllerin [delege ve parti sekreterlerinin] ba`zılarınca teshîlât-ı lâzımeye [kolaylaştıracak gereçlere] tevessül ve ta`addî [başvurmuş ve bunda aşırıya gitmiş] ve bi'l-fi`il emvâl-i metrûkeye de [terkedilmiş olan mülklere de] îsâl[-ı] dest ta`addî edilmiş [el uzatmış ve bunda aşırıya gitmiş] olduğu zâhir ve nümâyân olmuş [meydana çıkmış] ve çünki sâlifü'z-zikr [zikredilen] Merkez-i `Umûmî a`zâsından Teşkilât-ı Mahsûsa Re'îsi Bahâ'e'ddîn Şâkir Bey'in Erzurum'dan Ma`mûretü'l-`azîz Kâtib-i Mes'ûlü [parti sekreteri] firârî Resneli Nâzım Bey'e keşîde etmiş [çekmiş] olduğu şifreli telgrafnâmede (sevk olunduğunu bildirdiğiniz Ermeniler imhâ' olunuyor mu?) deyü yazması ve Yozgad livâ'sıyla Boğazlıyan kazâ'sı taktîl cinâyâtının [katliam suçlarının] Dîvân-ı Harbimizce icrâ'-yı muhâkemesi [muhâkeme edilmesi] esnâsında tezâhür eylediği [meydana çıktığı] vechile [üzere] Ankara Kâtib-i Mes'ûlü [parti sekreteri] Necâti Bey tarafından Yozgad mutasarrıf-ı esbakı [eski mutasarrıfı] Cemâl Bey'e teklîf olunan imhâ' keyfiyetine muhâlefet etmesine mebnî [dayanarak] mûmâ-ileyh [ad geçen] Cemâl Bey'in `azliyle Boğazlıyan ka'im-makamı maslûb [asılarak öldürülmüş olan] Kemâl'in Yoz-

gad mutasarrıflığı vekâletine ta`yîni misillü [gibi benzer] tafsîlâtı [ayrıntıları] âtîde [aşağıda] görüleceği üzere Kastamonu Ermenilerinin nüfûs-u `umûmîyeye [genel nüfusa] nisbeten pek ekalliyetde [azınlıkta] olmalarına ve Tehcîr Kanûnu'na tevfîkan [uygun olarak] cinâyetleri de mesbûk olmamasına [görülmemesine] binâ'en [dayanarak] tehcîre muhâlefet ve (ben elimi kana boyamam) ta`bîriyle musirren [ısrarla] tehcîre muhâlefet eden vâlî Reşîd Paşa'nın Kastamonu Kâtib-i Mes'ûlü [parti sekreteri] Hasan Fehmî Efendi'nin mürâca`ât ve teşebbüsât-ı mütevâlîyesiyle [bir dizi girişimiyle] `azl eylemiş olduğu nümâyân olmuş [ortaya çıkmış] ve yerine Ankara tehcîr ve fecâyi`-i âlûdunu [bu faciaya bağlı diğer işleri] icrâ' ve ikmâl eylemiş [yapmış ve tamamlamış] olan `Âtıf Bey'in getirilmesi ve `ayn-ı esbâbdan [aynı sebeplerden] dolayı Bolu tehcîrinin de mahall-i mezkûr [zikredilmiş olan yerin] Kâtib-i Mes'ûlü [parti sekreteri] Doktor Midhat Bey'in ahâlîye (Ermenileri istemeyiz) deyü miting tertîb etdirmesi sûretiyle i`mâl-i nüfûz [etkinliğini kullanmış] ve delâletiyle [yol göstermesiyle] tehcîrin vuku` bulduğu ve Bolu mutasarrıf vekîli `Ali `İlmî Bey'in muhâlefeti üzerine Midhat Bey'in İstanbul'a gelerek mûmâ-ileyhi [adı geçeni] `azl etdirmesi ve bu sûretle de Tehcîr Kanûnu'nun rûh-u beyânına [esasına] muhâlif olarak tehcîrin her tarafa teşmîl etdirilmesi [yayılması] ve hâdisât-ı fecî`a-yi mütenevvi`anın [çeşitli facia olaylarının] ber-vech-i muharrer [yazılı olduğu gibi] teselsül ve insicâmı [sürekli olarak devam etmesi] taktîl keyfiyetinin [katliam durumunun] Teşkilât-ı Mahsûsa ile `alâkadâr olarak İttihâd ve Terakkî Cem`iyeti Merkez-i `Umûmîsince tertîb [düzenlenmiş] ve merkez-i mezkûrun [zikredilmiş olan merkezin] mümessil ve mensûblarından [temsilcileri ve üyelerinden] ba`zıları tarafından i`dâd [hazırlanmış] ve teshîl edilmiş [kolaylaştırılmış] olduğuna delâlet [işaret] eden karâ'in-i kâtı`a [kesin belgeler] ve berâhîn-i vâzıhadan [açık deliller] bulunmuşdur.

İmdi böylece vuku`a getirilmiş olan cinâyât-ı mezkûre [zikredilmiş olan suçlar] bi'l-cümle maznûn-ı `aleyhüme [bütün sanıklara] isnâd olunamayub cinâyât-ı mebhûsede [bahsedilmiş olan suçlarda] tebeyyün eden [meydana çıkan] derece-i iştirâklerine [paylarına] ve her birinin şahsı ve ferdi mürtekib oldukları [suçlar işledikleri] anlaşılan ef`âlin [fiillerin] tavzîh [aydınlatılması] mâhiyetine [esasına] gelince: Maznûn-ı mûmâ-ileyhümden [sanıklardan] Kastamonu Kâtib-i Mes'ûlü [parti sekreteri] Hasan Fehmî Efendi'nin şühûd-u müstemi`adan [dinlenen şahitlerinden] Kastamonu Vâlî-yi esbakı [eski valisi] Reşîd Paşa'nın "Hasan Fehmî Efendi muzırr [zararlı] bir mahlûk" olub ahâlî-i İslâmîyeyi Ermeniler `aleyhinde iğzâb ve tahrîkde [kızdırmakta ve kışkırtmakta] devâm ile berâber "bizim vâlî Ermenilerin hâmîsi [koruyucusu], daha doğrusu kâfirlerin vâlîsidir" gibi hezeyânlarla [saçma sapan konuşmalarla] ortalığı ifsâd etmekde idüğini [düzenini bozduğu] ve umûr-u hükûmete [hükümet işlerine] müdâhelât-ı hodserânesiyle [başına buyruk müdahalaleriyle] kendisini cidden bîzâr etdiğinden [usandırdığından] dâ'ire-yi hükûmetden tard etdiği [uzaklaştırdığı] gibi o aralık cür'etini artırmasından dolayı vilâyetden kaldırılmasını şifre ile Dâhilîye Nezâreti'nden taleb *<4Sl>* eylediğini ve diğer şâhid binbaşılıkdan müteka`id [emekli] İsmâ`îl Hakkı Bey'in Hasan Fehmî Efendi'nin emvâl-i metrûkeden [terkedilmiş olan mülklerden] birçok kıymetdâr eşyâ' alanlardan olduğunu işitdiğini ve diğer şâhid merhûm Müşîr Âsıf Paşazâde Cemâl Bey'in Hasan Fehmî Efendi'nin hânesinde ve kulübün hîn-i ihtirâkında [yandığı sırada] zuhûr eden [ortaya çıkan] emti`a-yı ticârîyenin [ticarî malların] emvâl-i metrûkedeki [terkedilmiş olan mülkdeki] sû'-i isti`mâlâtına en büyük delîl olduğunu ve mûmâ-ileyhin [adı geçenin] tehcîrde Vâlî `Âtıf Bey'in refîki [arkadaşı] ve fikren müttehidi idüğini [aynı fikirde olduğunu] ve

diğer şâhid Vâhid Efendinin Hasan Fehmî Efendinin tehcîrde `âmil ve mü'essir [sebep ve etkili olduğu] ve nüfûzu [etkinliği] sâyesinde emvâl-i metrûkeden [terkedilmiş olan mülklerden] hayli müstefîd olduğunu [faydalandığını] ve Nizâmîye Dokuzuncu Alay Kumandanlığından müteka`id [emekli] ve el-yevm [bugün] müstahdem [hizmete devam eden] Ka'im-makam Hurşîd Bey'in lâyihasında: Hasan Fehmî Efendi'nin Reşîd Paşa'nın ifâdesine göre icrâ'ât-ı hükûmete [hükümet işlerine] müdâhale edüb Vâlî `Âtıf Bey'in zamânında da icrâ'ât-ı hükûmeti ele almış idüğini ve mukaddemâ [önce] Kastamonu'da bulunmuş olub el-yevm [bugün] Silifke Jandarma Tabur kumandanlığında bulunan binbaşı Mustafâ Şeref Bey'in dahi tehcîr zamânında Kastamonu Jandarma Alay Kumandanı olub ahîren [sonra] irtihâl eden [ölen] ve tehcîrin iyi netîce vermeyeceği fikrinde bulunmasından dolayı Vâlî `Âtıf Bey'le arası açılmış olan merhûm [adı geçen] `İzzet Bey için Hasan Fehmî Efendi'nin (Ermenilerin tehcîrine mâni` olduğundan dolayı târîh ve ahlâf [geçmiş ve gelecek] `İzzet Bey'e la`net okuyacakdır) dediğini ve Hasan Fehmî Efendi'nin tehcîrin tertîb [düzenlenmesinde] ve idâresinde `âmil-i mü'essir [etkili sebeplerden] olanlardan bulunduğunu ve yine şâhidlerden Cevdet ve Sâlim Efendiler'le sâ'irenin Hasan Fehmî Efendi'nin emvâl-i metrûke [terkedilmiş olan mülkler] komisyonuna dâhil olarak mezkûr [zikredilmiş olan] komisyon a`zâsıyla müzâyede-i `alenîyeden [açık arttırmadan] makdem [gelen] metrûk [terkedilmiş olan] dükkânlara girüb kendisine lâzım olan eşyâ'yı çuval ve küfe ile ve kendi adamı vâsıtasıyla götürdükden sonra dükkânın kepenklerini güşâd [açıp] ve müzâyedeye mübâşeret edildiğini [başlandığını] ve Hasan Fehmî Efendi o zamân vâlînin fevkinde [üstünde] sâhib-i nüfûz [söz sahibi] olduğu için bu hareketine mümâna`at etmek [engel olmanın] mutasavver [mümkün] olmadığını beyân ve ihbâr eylemiş ve Kastamonu eşrâfından [ileri gelenlerinden] Hâcı Tevfîk ve Meclis-i İdâre baş kâtib-i sâbıkı [eski başkatibi] Besîm Beyler'le müderrisînden [müderrislerden] Hoca Mehmed Efendi ve tüccârdan Ahmed ve da`vâ vekîli `İzzet Efendiler'in bi'l-istinâbe [bulundukları yerdeki mahkemede] ve ma`a'l-kasem [yemin ettirilerek] ahz olunan [alınan] ve Ka'im-makam Celâl Bey'in istimâ` kılınan [dinlenen] ifâdeleri dahi mezâlim, müdâhelât ve sû'-i isti`mâlât-ı vâkı`ayı mü'eyyed ve müsbet bulunmuşdur [doğruluğunu kuvvetlendirmiş ve ispat etmiştir].

Sâbık [eski] Bolu ve lâhik [yeni] Bursa Kâtib-i Mes'ûlü [parti sekreteri] Doktor Midhat Bey'in: Bolu Kâtib-i Mes'ûlü bulunduğu sırada Ermeni nüfûsunun kılletine [azlığına] mebnî [dayanarak] hükûmetce tehcîrden istisnâ' edildikleri hâlde i`mâl-i nüfûz ederek [etkinliğini kullanarak] ahâlîye (Ermenileri istemeyiz) deyü miting yapdırdığı ve Bolu Mutasarrıf Vekîli `Ali `İlmî Bey'in tehcîre muhâlefeti üzerine mûmâ-ileyhi [adı geçeni] `azl etdirdiği (ve Bolu mutasarrıflığının tezkeresinde resmen iş`âr olunduğu [bildirildiği] üzere Ermenileri tehcîr etmek üzere Düzce'ye gitdiği) ve bu sûretle tehcîri ve bi'n-netîce [sonuç olarak] fecâyi`-i tehcîrîyeyi [tehcîr facialarının] teshîl eylediği [kolaylaştırdığı] Bursa'da bulunduğu hengâmda [sırada] dahi eşrâf-ı beldeden ba'zılarına icrâ'-yı te'sîr ve nüfûz [itibar ve etkinliğini kullanararak] ve meb`ûs intihâbâtında [seçimlerinde] îka`-ı te'sîr [etki ederek] ve İttihâd ve Terakkî kulübünün mübâya`asına [satın almasına] medâr olmak üzere Gemlik'de i`âne [yardım parası] derc ve cem` eylediği [biriktirdiği ve topladığı] bu bâbdaki şikâyet ve resmî iş`ârât [yazışmaların] mündericâtıyla [içindekilerle] zâhir olmuşdur [meydana çıkmıştır]. <*SSa*>

İttihâd ve Terakkî Cem`iyeti Edirne müfettişi `Abdülganî Bey'in: Edirne vilâyetinin 27 ve 31 Temmuz 335 târîhli tezkereleriyle merbût [eklenmiş] evrâk-ı tahkîkîye mündericâtından [içindekilerden]

müstebân olduğu [anlaşıldığı] üzere Kırk kilise ve Demirköy meb`ûs intihâbâtında [seçimlerinde] me'mûrîn-i hükûmet [hükümet memurları] üzerinde nâfiz ve mü'essir [etkileyici] bir tavır ve vaz`iyet almış ve müfettişlik sıfatıyla hattâ vilâyet makamına bile icrâ'-yı te'sîrden [etkilemekten] hâlî [geri] kalmamış Müdâfa`a-yı Millîye'den kendi nâmına akçe ahz [almak] ve i`âne [yardım parası] cem`i [toplamak] husûsunda da icrâ'-yı tazyîk eylemiş [baskı yapmış] olduğu anlaşılmış ve ifâdeleri Edirne müstantiki [sorgu hâkimi] ma`rifetiyle [vasıtasıyla] zabt edilmiş [elde edilmiş] olan Artin ve Ohannes Altunyan ve Aleksan Sarrafyan ve Hayk Kürkcüyan ve Leon Marakçıyan ve sâ'irenin: `Abdülganî Bey'in bir hayli Ermeninin mahv ve telefleriyle netîcelenen tehcîrde `âmil-i mü'essir [önemli sebeplerden] olduğunu ve tehcîr esnâsında kabakuşaklı müsellah [silahlı] çetelerle gezdiğini ve Ermenilerin polis karakolhânesinden sevkleri hengâmında [sırada] mûmâ-ileyhin [adı geçenin] emriyle paralarının alındığını ve Kazazyan birâderlerin yüz bin liralık kazmir ve manifatura mağazasını kendi uşağı Hayrullah'a bin lira mukabilinde [karşılığında] ve diğer mensûblarına da pek dûn [düşük] fi'âtla emlâk-i metrûke verdirmiş olduğunu ihbâr eylemelerine ve mûmâ-ileyh [adı geçen] `Abdü'l-ganî Bey'in istintâken [sorgu yapılmak suretiyle] mazbût [zabıtlara geçmiş olan] ifâdesinde vâlîye bi'l-mürâca`at [müracaatla] tehcîrden tahlîs eylediğini [kurtulduğunu] mu`terif bulunduğunu [itiraf eden] Ermenilerden `Avâdisyân ve `Aleksânyân Efendiler'in ber-vech-i muharrer [yazılı olduğu üzere] tehcîrden ve ta`bîr-i sahîhiyle [gerçek manasıyla] imhâ'dan istisnâ' ve bi'l-âhare [daha sonra] ticâretinde şerîk ittihâz ederek [ortak kabul ederek] nâ'il-i servet ve gınâ etmesi [zengin olması] gibi ahvâlden bir eser-i insâniyet ve fazîlet değil kendisinin bu bâbda [konuda] sâhib-i nüfûz ve iktidâr olduğu müstebân olmuş [anlaşılmış] ve her yerde tehcîr edilenlerin az çok birer mühlet verildiği hâlde Edirne'den tehcîr edilenlerin üzerleri bi't-taharrî [aranarak] akçe ve zî-kıymet [kıymetli] eşyâ'ları ahz olunarak [alınarak] esbâb-ı ma`îşetden [geçinmek için gerekli olanlardan] mahrûm edildikden sonra bilâ-imhâl [hiç vakit geçirmeden] sevk edilmeleri ve bu sevkiyâtın hemen Edirne'den Tekfurdağı'na nakilden `ibâret kalması `Abdü'l-ganî Bey'in `inde'l-muhâkeme [muhâkemesi sırasında] temâs ve işâret eylediği vechile [üzere] Edirne'nin istilâsında cereyân eden hiss-i intikamın sâ'ik olmuş [sevketmiş] olduğuna delâlet eylemiş [işaret etmiş] olduğu gibi mûmâ-ileyh [adı geçen] `Abdü'l-ganî Bey'in ber-vech-i muharrer [yazılı olduğu üzere] Edirne'den icrâ' kılınan tehcîrin bir gece zarfında yalnız bir kafilenin naklinden `ibâret olduğunu beyân eylediği hâlde Edirne vilâyetinin iş`âr-ı cevâbîsinde [yazılı cevabında] üç kafilede tehcîr edilenlerden bir kısmının Deyr-i Zor'a kadar sevk olundukları beyân olunması sûretiyle bu bâbdaki [konudaki] ifâdesi dahi tekzîb olunmuş [yalanlanmış] ve İttihâd kulübünün binâsı ile setr-i `uyûb [ayıpları gizleme] içün mürâca`at olunan tedâbîr cümlesinden [tedbirlerden] olarak inşâ edilmiş olan İttihâd ve Terakkî Dârü'l-Eytâmı [yetimler yurdunu] menâfi`-i `umûmîyeden [genelin mefaatlerinden] `add [kabul ederek] ve i`tibâr [önem vererek] ve İstimlâk Kanûnû'nu da âlet-i ittihâz etdirerek [kullanarak] dûn [düşük] bedel ile istimlâk ve bedel-i mukadderi [belirlenmiş olan bedeli] kulüb veznesinden te'dîye etdirmiş [ödettirmiş] ve bunlardan Mahtûme Hanım'a `â'id hânenin bedel-i istimlâkını hodbehod [kendi kendinebaşına buyruk] ta`yîne [belirlemeye] kıyâm etmesi [kalkışması] ve bedel-i mezkûre [zikredilmiş olan bedele] kanâ`at etmeyen Nurî Bey'in enişteşi Ahmed Efendi'nin Dâhilîye Nezâreti'ne mürâca`atı üzerine –ki bu mürâca`atı `Abdülganî Bey istintâken mu`terefdir [sorgusunda itiraf etmiştir]– (Edirne'de Ganî birdir başka Ganî yokdur ki mürâca`at etsin anın [onun] hânesine üçyüz lira takdîr etdim andan

[ondan] fazla bir lira yokdur) deyü söylemesi ve seferber ordunun en mühim devresinde münhasıran [özellikle] inşâ'ât-ı emîrîyede istihdâm olunan `amele taburlarından yüz yirmi kişi almağa muvaffak olarak mezkûr [zikredilmiş olan] kulübde çalışdırması ve hâlbuki böyle bir hâlin ne levâzımât-ı `umûmîyede ve ne de <SSİ> Harbîye Nezâreti'nde mesbûk olmadığı [zikredilmediği] nezâret-i müşârün-ileyhânın [adı geçen nezaretin] iş`âr-ı cevâbîsinden [yazılı cevabından] anlaşıldığından mûmâ-ileyh [adı geçen] `Abdülganî Bey'in mu`âmelât ve icrâ'ât-ı hükûmet üzerinde fevka'l-kanûn [kanunun da üstünde] bir kuvvet ve iktidârı hâ'iz [sahip] olduğu hakkındaki ihbârâtı ve ânifü'z-zikr [az önce zikredilen] delâ'il ve emârete [deliller ve işaretler] takvîye eder [kuvvetlendiren] berâhînden [delillerden] ma`dûd bulunmuşdur [sayılmıştır].

Ve'l-hâsıl [kısacası] maznûn-ı mûmâ-ileyhüm [adı geçen sanıklar] Hasan Fehmi ve Doktor Midhat, `Abdülganî[,] `Avnî, Doktor Besîm Zühdî, Hasan Salâhaddîn, Cemâl, Münîr, Cevdet ve `Abdülkâdir Efendi ve Beyler'in mâ-bihi'l-ithâmları [haklarında ithamlara sebep] olan şekl-i hükûmeti tagyîr cürmüne [hükümetin şeklini değiştirip bozmak suçuna] ve emniyet-i dâhilîyeyi ihlâl ef`âline [fiillerine] mücâseretleri [yeltenmeleri] ve mûmâ-ileyhümden [adı geçenlerden] Hasan Fehmî ve Midhat ve `Abdülganî ve Cevdet Beyler'den mâ`adâsının [başkasının] taktîl [katliam] ve nehb-i emvâl [malların yağmalanması] ef`âlinde [fiillerinde] fer`an zî-medhal [ikinci dereceden suçlu] oldukları sâbit ve zâhir [ispat] olamadığından dolayı ef`âl-i mebhûseden [bahsedilmiş olan fiillerden] berâ'atlarına ve ancak mûmâ-ileyhümden [adı geçenlerden] Hasan Fehmî Efendi ve Doktor Midhat ve `Abdülganî Beyler'in bâlâda [yukarıda] tafsîl [ayrıntıları] olunduğu üzere Merkez-i `Umûmî'nin muhâlif-i kanûn [kanuna aykırı] harekâtına `âmil ve mürevvic [sebep ve taraftar olmaları] ve tehcîr dolayısıyla îka' ve irtikâb olunan [yapılan ve işlenen] taktîl [katliam] ve nehb-i emvâl [malların yağmalanması] cerâ'iminde [suçlarında] ibtidâ'en [başlangıç olarak] ikmâle [tamamlamaya] sebeb olan ef`âlde [fiillerde] fâ`il-i aslîlere bilerek mu`âvenetde [yardımda] bulunmak sûretiyle fer`an zî-medhal [ikinci dereceden suçlu] olmak üzere mücrimiyetlerine [suçlu olduklarına] ve `Avnî Bey'in dahi istikrâz-ı dâhilî tahvîlâtının [iç borç senetlerinin] kaydı sırasında teşekkül etmiş olan komisyonda dâhil olarak komisyon huzûruna getirilen Herdem/Hardam Manisalı Hâcı Hasan ve İsmâ`îl ve Saruhan karyeli [köylü] Mehmed'i darb [döverek] ve hilâf-ı usûl ve kanûn tevkîf ederek [usule ve kanuna aykırı olarak tutuklayarak] rızâ' ve iktidârlarının fevkinde [isteği ve gücü dışında-üstünde] istikrâz-ı dâhilî tahvîlâtı [iç borç senedi] ta`ahhüd etdirdiği [sözü aldığı] bu bâbda [konuda] mahallince istimâ` olan [dinlenen] şühûdun [şahitlerin] ma`a'l-kasem vâki` olan [yemin ederek yaptıkları] şehâdâtı [şahitlikleri] ve mağdûrînin [haksızlığa uğrayanların] beyânâtı ve kendisinin mezkûr [zikedilmiş olan] komisyonda dâhil bulunduğunu i`tirâf etmesi ve bu ef`âl-i kanûn-şikenâneye [kanuna aykırı fiillere] me'mûrîn-i mes'ûle-yi hükûmetin [hükümetin sorumlu memurlarının] gözleri önünde cür'et etmesi mûmâ-ileyhin [adı geçenin] dahi hâ'iz-i nüfûz [itibar sahibi] olub ber-vech-i muharrer [yazılı olduğu üzere] darb [dövme] ve tahkîr [hakaret etme] ve hilâf-ı usûl tevkîf-i eşhâs [şahısların usule aykırı tutuklanması] fi`illerinin fâ`ili olduğuna ekseriyetle ve Besîm Zühdî Bey hakkında iddi`â olunan ef`âlden [fiillerden] Rafail Şirpenyan Efendi'nin halılarını almak bahsine gelince: Bu halıları aldığı kendi ikrârıyla [diliyle söylemesi] ve cereyân-ı tahkîkat ile sâbit [isbat] olduğuna nazaran bu mes'ele ahz [almak] ve gasbdan ziyâde bir alış veriş mâhiyetinde [niteliğinde] olub bi'l-hâssa [özellikle] halıların ahîren [sonra] sâhibine i`âde olunduğu der-miyân olunması-

na [meydana çıkmasına] isticvâbnâmenin [sorgu hakimi tarafından alınan ifadelerin] 124, 126 sahîfelerindeki [sayfalarındaki] bir ve dokuz Teşrîn-i sânî 35 târîhli istid`ânâmelerinin [dilekçelerinin] kırâ'ati [okunması] üzerine müdâfa`âta müte`allik [ait] husûsâtın hitâm-ı muhâkemede [muhâkeme sonunda] nazar-ı dikkate alınacağı makam-ı iddi`âca tasvîb [uygun görülmüş] ve bu bâbda [konuda] muhâkememiz kararıyla istimâ` kılınan [dinlenen] müdâfa`a şühûdu [şahitleri] mûmâ-ileyhin [adı geçenin] lehinde olduklarına nazaran tehcîrden evvel bir alış veriş mâhiyet[in]de [niteliğinde] kalan bu da`vânın mahallî mahkemesince hall ü faslına [sona erdirilmesine] kezâlik [keza] ekseriyetle ve binâ'en-`aleyh mûmâ-ileyhüm [adı geçenler] Besîm Zühdî ve Cemâl ve Münîr ve `Abdülkadir Efendi ve Beyler'in sebeb-i âhere [başka bir sebepten] mebnî [dolayı] mevkuf [tutuklu] olmadıkları takdîrde tahliye-i sebîllerine [salıverilmelerine] ve Cevdet Bey'in Büyükdere tehcîrinden dolayı maznûn-ı `aleyh [sanık] olub hakkında dâ'ire-i istintâkda [sorgu hâkimliğinde] tahkîkat icrâ' edilmekde ise de andan [ondan] dolayı tevkîfine [tutuklanmasına] henüz lüzûm-u kanûnî görülmemiş olduğu dâ'ire-i mezkûreden [zikredilmiş olan daireden] bildirildiğinden anın [onun] dahi olbâbdaki [o konudaki] tahkîkata devâm olunmak üzere başka sebebden dolayı mevkuf [tutuklu] değilse tahliye-i sebîline [salıverilmesine] ve Hasan <6Sa> Salâhaddîn Bey'in ihtikâra [vurgunculuğa-karaborsacılığa] cür'eti anlaşılamadığından berâ'atına ve ancak Tahniye Müdîriyetini îfâ' sırasında Levâzım Re'îsi İsmâ`îl Hakkı ve Merkez-i `Umûmî a`zâsından İ`âşe Nâzır-ı esbakı [eski nazarı] Kemâl Beyler'in sû'-i isti`mâlâtına iştirâk ederek bir takım fecâyi`e [facialara] sebebiyet verdiği makam-ı iddi`âdan der-miyân olunmakda [ileri sürülmekte] olduğuna ve bu bâbda [konuda] bir muhâkeme cereyân etmediğine nazaran müdde`â[bih]den [davaya sebep olan iddiadan] dolayı icrâ'-yı tahkîkat olunması içün müdde`î-i `umûmîliğe [savcılığa] müzekkire [resmi yazı] tastîrine [yazılmasına] ve ma`a-mâfih [bununla beraber] bu cihet [sebep] tevkîfine [tutuklanmasına] sebeb teşkil edemeyeceği cihetle [sebeple] sebeb-i âhere [başka bir sebepten] mebnî [dolayı] mevkuf [tutuklu] olmadığı takdîrde anın [onun] da tahliyesine ittifâkla [oybirliğiyle] ve Hayre'ddîn ve Âgâh Beyler'e gelince: Kodayan Maksur'a `â'id tasın fürûht edildiği [satıldığı] kaydında mevcûd olduğu der-miyân olunması [meydana çıkarılması] lâyıkıyla tenevvür etmiş [aydınlatılmış] defter tahrîfi ve hesâbâtın rü'yeti [hesapların yapılmasında] ve mervî olan [rivayet olunan] sû'-i isti`mâlâtın ne gibi şey'lerden `ibâret olduğunun tahkîki mahkememizce müte'assir [zor] bulunduğu gibi zâten Mâlîye Nezâreti Hukuk Müşâvirliği'nin mütâla`âtına `atfen [dayanarak] bu ciheti [işin bu yönünün] vazîfe-i me'mûresini [kendi görevini] sû'-i isti`mâl telâkkî [kabul] ile Me'mûrîn Muhâkemâtı Kanûnu dâ'iresinde hall ü faslı [sona erdirilmesi] lüzûmunu 30 Ağustos 35 târîhli tezkeresiyle taleb etmekde olduğuna ve Virjin'in ifâdesine nazaran Âgâh ve Hayreddîn Beyler'in müştereken sû'-i isti`mâlâtında bulundukları anlaşılmakda olduğundan hakkındaki berâ'at talebinin reddiyle Hayreddin ve Kosti Efendiler ile birlikde haklarında Mâlîye Nezâreti'nin talebi vechile [üzere] iktizâ-yı kanûnîsi îfâ' olunmak [kanunun gereğini yapmak] üzere bu bâbdaki [konudaki] da`vânın bi't-tefrîk [ayrılarak] müdde`î-i `umûmîliğe [savcılığa] i`âdesine ekseriyetle karar verildikden sonra cihet-i cezâ'îyesi [cezanın belirlenmesi] dahi müzâkere olundukda mücrimlerden [suçlulardan] Hasan Fehmî ve Midhat Beyler'in hareketlerinin tevâfuk etdiği [uygun gelen] Kanûn-ı Cezâ'nın yüz yetmişinci maddesi delâletiyle [ışığında] kırk beşinci maddesinin fıkra-yı sânîyesine [ikinci fıkrasına] tevfîkan [uygun olarak] ve bidâyet-i tevkîflerinden [tutukluluk hallerinin başlangıcından] i`tibâren onar sene müddetle küreğe konulmalarına ve

`Abdü'l-ganî Bey'in hakkındaki <6Sl> cezâ cihetinin [cezasının belirlenmesinin] maznûn-ı `aleyh [sanık] bulunduğu Edirne tehcîri da`vâsının netîcesine ta`lîkine [bırakılmasına] ve `Avnî Bey'in Mülkiye Cezâ Kanûnu'nun ikiyüz üçüncü maddesine tatbîken ve bidâyet-i tevkîfi [tutukluluk hallerinin başlangıcı] olan 17 Şubât 35 târîhinden i`tibâren dokuz mâh [ay] müddetle habsine ve bidâyet-i tevkîfine nazaran ikmâl-i müddet-i mahkûmiyet etmiş [hükümlülük süresini tamamlamış] olduğundan anın [onun] dahi sebeb-i âhere [başka bir sebepten] mebnî [dolayı] mevkuf [tutuklu] değilse tahliye-i sebîline [salıverilmesine] Âgâh Bey'in gıyâbında [kendisi olmaksızın] ve diğerlerinin vicâhında [yüzlerine karşı] kezâlik [keza] ekseriyetle karar verildi.

16 Rebî'ül-âhir 338 8 Kanûn-ı Sânî 336

Erkân-ı Harbîye Mîrlivâ'larından

A`zâ

Mustafâ Kerîmî

İşbu zabıtnâmede gösterileceği üzere yalnız Besim Zühdî Bey hakkındaki karara muhâlifiz [karşıyız].

A`zâ	Re'îs
Erkân-ı Harbîye Mîrlivâ'larından	Erkân-ı Harbîye Mîrlivâ'larından
İsmâ`îl Hakkı	**Es`ad**

İttihâz olunan [alınan] işbu karara evvelâ usûl ve tatbîkât-ı kanûnîye [kanunun usulü ve uygulanması] cihetinden [yönünden] sânîyen [ikinci olarak] nev` ve mâhiyet-i mücrimiyetin [suçların nitelik ve çeşitlerinin] tavsîf ve ta`rîfi [vasıflandırılması ve tanımlanması] maddesinden sâlisen [üçüncü olarak] maznûnînden [sanıklardan] Hasan Fehmî ve Midhat, Ganî Beyler'in ve `Avnî Bey'in şahıslarına ta`alluk eden [ait olan] cerâ'imden [suçlardan] dolayı muhâlifiz [uygun bulmuyoruz] esbâb-ı muhâlefet [uygun bulmama sebepleri] muvazzahan [açıkça] zabta derc edilecekdir [yazılacaktır].

A`zâ	A`zâ
Piyâde Mîralaylarından	Erkân-ı Harbîye mîrlivâ'larından
Süleymân Şâkir	**İhsân**

٨ مارت ٣٣٥ تاريخنده اراءهٔ عفيهٔ حضرت پادشاهيه اقتران ايدن قرارنامه ايله متشكل

ديوان حرب عرفى

Bayburt Davası Karar Sureti

محاكماتى ضبط جريده‌سى

Bosnalı İsmail Arkadaşları ve Ahmet Midhat Davası Karar Suretleri

رئيس : فريق مصطفى ناظم پاشا

اعضا : ميرلوا زكى پاشا ، ميرلوا مصطفى پاشا ، ميرلوا على ناظم پاشا ، ميرآلاى رجب فرد

Büyükdere ve Boğaziçi Davası

Cemal Oğuz ve Nureddin Beyler Davası

وماهاً محاكماتى اجرا ايدبلن مظنونلرك اسامسى : بوزغاد متصرف وكيلى وبوزغاز بايله قائمقامى

Erzincan Davası

بوزغاد نائبه‌سنده قومانديه چكباشى ترفيه بك

Harput (Ma`mûretü"l,`Aziz) Davası

صورتى

Nahiye Müdürleri Davası

Trabzon Davası

Yozgat Davası

Deyr-i Zor Tehciri Davası

Divan-ı Harb-i Örfi'ye Başkan ve Üye Atanması ile Çine'deki Mahkemenin Lağvına Dair Padişah Onayları

Takvim-i Vekâyi'de "Yozgad Tehcir ve Taktil Muhâkemesi" başlığı.

CEZÂ-YI İ'DÂM*
Bayburd Tehcîri Hakkında Dîvân-ı Harb-i 'Örfî'nin Kararı

Birinci Dîvân-ı Harb-i 'Örfî Riyâsetinden [Başkanlığından]:

Bayburd Ka'im-makamlığı'nda bulunduğu esnâda kazâ-yı mezkûr [adı geçen kaza] Ermenilerinin tehcîri dolayısıyla îka' olunan [yapılan] katl-i nüfûs [cinayet] ve nehb-i emvâl [malların yağmalanması] fecâyi'nde [musibetinde/belasında] zî-medhâl olduğu [dâhil olduğu] ve tehcîr emrinde gösterdiği tazyîk eseri olarak Bayburd Mâl Müdürü Yovâkim Efendi'nin salben [asarak] ve zevcesi ile kerîmelerinin mesmûmen [zehirlenerek] intihâr etmelerine sebebiyyet verdiği ve Ergani Mutasarrıflığı'nda bulunduğu hengâmda [sırada] dahî Trabzon'dan tehcîren sevk edilmiş olan yirmi dört yaşında Trabzonlu Filomen Toryan binti Alku'ya fi'l-i şenî' [ırzına geçme] icrâ ve mezbûrenin [adı geçenin] hemşîresi [kız kardeşi] olub on iki yaşlarında bulunan ve Na'ime tesmiye edilmiş [adlandırılmış] olan sagîrenin [küçük kızın] bikrini izâle eylediği [bekâretini bozduğu] iddi'âsıyla maznûnen [sanık olarak] mevkuf [tutuklu] bulunan Erenköyü'nde Bağdâd Caddesi'nde bir hânede mukîm [oturan] Urfa Mutasarrıf-ı Sâbıkı [Urfa Eski Mutasarrıfı] kırk dört yaşında Yanyalı Nusret Bey bin Behrâm Efendi ve Bayburd Tehcîr ve Taktîli'ni [katliamını] icrâ etmiş olduğu beyânıyla maznûn-ı 'aleyh olub [sanık olup] ahîren [sonradan] firâr eden Erenköyü'nde Eski İstasyon civârında sâkin ve Eminönü'nde Karakaş Hânı'nda on numaralı odada ticâretle meşgûl mülâzımlıkdan mahrec [ihraç olunmuş] otuz beş yaşında Erzurumlu Pire Mehmed nâmıyla ma'rûf Mehmed Necâti Efendi bin Hacı Bekir haklarında icrâ kılınan muhâkemât-ı 'adîde [birçok yargılama] ve tedkîkat-ı 'amîka [derin incelemelerin] neticesinde:

(*) *Tercüman-ı Hakikat*, 5 Ağustos 1920, s.3.

Mûmâ-ileyh [adı geçen] Nusret Bey kazânın jandarma kuvveti seyyâr jandarmaya nakledilmiş olmasından dolayı bâkî kalan elli, altmış nefer jandarmanın muhâcirîn kafilelerini sevke kâfî olmamasına mebnî [dolayı] Garnizon Kumandanlığı'ndan zâbitler ile beraber aldığı üç muntazam bölüklerden jandarma kumandanı ile bi'l-istişâre [danışarak] kumandan-ı mûmâ-ileyh [adı geçen kumandan] tarafından bu 'askerlerden tanzîm olunan müfrezelere îcâbı kadar jandarma terfîk edilerek [yanına katarak] altı, yedi bine bâliğ [ulaşmış] olan Bayburd Ermenileri'nin iki kafilede kâmilen [tamamının] ve sâlimen Erzincan'a sevk edildiklerini ve kazâsı dâhilinde taktîl [katliam] vuku'a gelmediğini ve muhâcirînin emvâl-i metrûkeleri [terkedilmiş malları] dahî komisyon-ı mahsûsunca [özel komisyonca] toplatdırılarak sebt-i defter [deftere geçirme] ve kiliseye iddihâr olunduğunu [biriktirildiğini] bi'l-beyân [beyanla] isnâdât-ı mezkûreyi [adı geçen suçlamayı] inkâr etmekte ise de o vakit Bayburd Jandarma Bölüğü Kumandanı olup el-yevm [bugün] mezkûr bölüğe merbût Hart Takım Kumandanlığı'nda müstahdem bulunan Mülâzım Sâlih Efendi'nin: Bi'l-istinâbe [başka mahkemece] ahz olunan [alınan] ifâdesinde: Jandarma Bölüğü mevcûdunun kısm-ı a'zamı [büyük kısmı] seyyâre tefrîk edilerek [ayrılarak] harbe iştirâk etmiş olmasından ve mütebâkî [geriye kalan] efrâd-ı cüz'iyyenin [az sayıdaki askerin] ancak firârîlerin ve bakayâ-yı 'askeriyyenin der-destine [yakalanmasına] ve kıt'alarına sevkine kifâyet edebilmesinden [yetmesinden] nâşî [dolayı] Jandarma Bölüğü'nün tehcîr ile 'alâkası olmadığını ve muâmele-i tehcîriyyenin [tehcir işlemlerinin] Erzurum'dan otuz, kırk kişi ma'iyyetile gönderilen Mehmed Necâti Efendi tarafından icrâ edilmiş ve Ermenilerin yine merkum [adı geçen] Necâti Efendi tarafından Erzincan'a sevk olunmuş olduklarını ve teslîmlerine dâ'ir 'ilm ü haber alınıp alınmadığından ma'lûmâtı [bilgisi] olmadığını beyân ve seferberlik esnâsında Bayburd'da Menzil Tahniyyesi'nde [un değirmeninde] müstahdem olup el-yevm [bugün] ticâretle iştigâl eden ve kezâlik [keza] ifâdesi bi'l-istinâbe [başka mahkemece] zabt olunan Sürmene'nin Zevâlî Karyesi'nden Hasan oğlu Ömer'in Bayburd Ermenileri'nin o zaman Bayburd 'Amele Taburu Fahrî Zâbitliği'nde müstahdem bulunan Mülâzım-ı Sânî Sürmene'nin Koçere Karyesi'nden Kefeli oğlu Kâşif ve birâderi Mahmûd ve mezkûr [adı geçen] Zevâlî Karyesi'nden ve Kerîm oğullarından İlyâs oğlu Sâbit ve daha tanıyamadığı adamlar tarafından kafile kafile ve sefîl-âne bir sûrette sevk olunmakta ve sevk edenlerin de takrîben iki saat sonra Bayburd'a 'avdet etmekte [dönmekte] olduklarını müşâhede ettiğini [gözlemlediğini] ve hatta kafileler miyânında [arasında] gördüğü bir yaşına kadar olan ba'zı çocukları da bi'l-âhire [sonradan] Bayburd'da gördüğünü ve sevk olunan Ermenilerin yolda emvâl [mallarının] ve nukudu [nakit paralarının] alınarak katl edildiklerinin şâyi' olduğunu ve kezâlik [keza] ifâdesi istinâbeten [başka mahkemece] mazbût [kaydedilmiş] bulunan Sürmene'nin Baş Tüccâr Karyesi'nden 'Alî Efendi bin Es'ad'ın Ermenileri bir gece hiç kimsenin haber ve ma'lûmâtı olmadan Kâ'im-makam Nusret Bey'in emriyle polis ve jandarmalar gürültü ve patırtı ile toplayarak sabahleyin kavâ'id-i insaniyyeye [insanlık kurallarına] ri'âyet olunmadan sevk olundukları ve malları hânelerinde kalıb bi'l-âhire [sonradan] yine Nusret Bey'in emriyle toplatdırılarak satıldığını ve Ermenilerin mallarının taharrîsine [araştırılmasına] kendisi de iki gün me'mûr oldu ise de yapılan sû-i isti'mâlâta [kötüye kullanmalara] ve haksızlığa dayanamayarak isti'fâ etdiğini ve mûmâ-ileyh [adı geçen] Nusret Bey, Erzurum Vâlisi Tahsîn Bey'in adamı olduğundan hilâf-ı kanûn [kanuna aykırı] harekette bulunmaktan çekinmemekte ve Bayburd Ermenileri on beş, yirmi gün zarfında azar azar kafilelerle sevk olunmakda ve kafilelere jandarma, 'asker ve

başı bozuk terfîk edilmekde [yanına katılmakta] idüğünü [olduğunu] ve bunların yolda katl edildiği Bayburd'da şâyi' olub [duyulup] kısm-ı a'zamın [büyük kısmının] katl olunduğuna kanâ'at-ı tâmmesi [tam bir kanaati] olduğunu ve Nusret Bey'in yüz elli kadar kız ve erkek Ermeni çocuğunu Binbaşı Hânı denilen mahalle doldurtub ve herkesin oraya gidib, istediğini alır idüğünü [aldığını] ve bi'l-âhire [sonradan] Nusret Bey'in İslâmların yanında bulunanlardan bir kısmını da tutub yine sevk eylediğini der-miyân [ileri sürüp] ve muvâceheten [yüz yüze] istimâ' kılınan [dinlenen] Esbak [eski] Bayburd Ka'im-makamı ve Bâyezîd Mutasarrıf Vekîli Ziyâ Bey'in: Bayburd tehcîr ve taktîlinin oraya giden Ahmed Rızâ Bey'in Hemşîre-zâdesi Meclis-i A'yân Zâbt Ketebesi'nden [katiplerinden] İhtiyât Mülâzımı Sa'dî Bey'le Pire Mehmed denilen Mehmed Necâti Efendi tarafından idâre edildiğini işittiğini ve Erzurum Jandarma Alây Kumandanı 'Âdil Bey'in: Bayburd Ermenileri'nin el-yevm [bugün] Erenköyü cihetinde arabalarla gezinmekde olan merkum [adı geçen] Mehmed Necâti Efendi tarafından yirmi dört saat zarfında çıkarılarak Bayburd'un iki saat mesâfesinde kâ'in (Değirmen) nâm mahalde Teşkilât-ı Mahsûsa efrâdı tarafından bi'l-hücûm [hücum edilerek] katl edildiklerini hasbe'l-me'mûriyye [memuriyeti gereği] icrâ eylediği tahkîkattan ve Bayburd Jandarma Kumandanı'ndan aldığı cevâb-ı tahrîrîden [yazılı cevaptan] anladığını ve bu ma'lûmâtı [bilgiyi] Vâli Tahsîn Bey'e bildirdiğini ve Teşkilât-ı Mahsûsa zâbitânının İttihâd ve Terakki Merkez-i 'Umûmîsi A'zâsı'ndan olup o vakit Erzurum'da bulunan Doktor Bahâ'eddin Şâkir ve cem'iyyet-i mezkûrenin [adı geçen cemiyetin] Erzurum Murahhas-ı Mes'ûlü [sorumlu delegesi] Hilmî ve Ahmed Rızâ Bey'in yeğeni İhtiyât Mülâzımı Sa'dî ve merkum [adı geçen] Necâti ile ma'lûmü'l-esâmî [isimleri bilinen] eşhâs-ı sâ'ireden [diğer kişilerden] 'ibâret bulunduğu ve Nusret Bey'in merkum [adı geçen] Mehmed Necâti'yi kabûl etmeyerek kovduğunu ve kafileyi asker ve jandarma ile sâlimen Erzincan'a sevk eylediği yolundaki ifâdesi hilâf-ı hakîkat [gerçeğe aykırı] olup bu kafilenin Pülümür'de mahv edildiğini o vakit Bayburd'da Fırka Kumandan Vekîli ve Ahzı 'Asker [Askere Alma] Kalemi ve İnşâât Re'isi bulunan Ka'im-makam Mehmed 'Ali Bey'in dahi Bayburd Ermenilerinin merkum [adı geçen] Mehmed Necâti tarafından çıkarıldıklarını işittiğini 'ale'd-derecât [sırasıyla] ityân [bildirip] ve ihbâr eylemelerine ve merkum [adı geçen] Mehmed Necâti Efendi'nin ahîren [sonradan] firâr edip el-yevm [bugün] hâl-i firârda [kaçak] bulunmasına ve kezâlik [keza] Divan-ı Harb'ce bi'l-muvâcehe [yüzleştirilerek] istimâ' olunan [dinlenen] Bayburd ahâlîsinden Şaynisik ve Ağavani ve Varsenik ve Araksiya ve Armanohi kadınlarla Haçator, Seferyân Efendi ve Hampartasum çocuğun Nusret Bey'in çete başı olduğu ve mûmâ-ileyhin [adı geçenin] dahi Bayburd'a yakın mesâfelerde kâ'in Binbaşı Hânı ve Hindi Hânı ve sâ'irede çetelerle beraber kafilelere refâkat ve kendilerini kamçı ile darb ve para taleb etdiğini ve maktelde de [katliamın yapıldığı yerde] hâzır bulunduğunu ve jandarmalarla birlikte güzel kızların alınıp götürülmekde idüğünü bi'l-beyân [beyanla] mûmâ-ileyhi [adı geçeni] ta'yîn ve tahsîs eylemelerine ve müdâfa'âtının [savunmalarının] ta'yîn-i mâhiyyetine [içeriğinin tayinine] gelince: Mahall-i muhtelifede [çeşitli yerlerde] vuku'a gelen taktîl [katliam] fecâyi'nin [musibetinin/belasının] Dîvân-ı Harb'ce şimdiye kadar icrâ kılınan muhâkemâtı [yargılamaları] netîcesinde cinâyât-ı mezkûre [adı geçen cinayetlerin] evvel-emirde İttihâd ve Terakki Cem'iyyeti'nin Merkez-i 'Umûmîsi'nde tasmîm [tasarlanıp] ve takrîr olunarak [sağlamlaştırılarak/yazılarak] merkez-i mezkûr [adı geçen merkez] a'zâsından Doktor Bahâ'eddîn Şâkir nâm hûn-hârın riyâseti [başkanlığı] ve Teşkilât-ı Mahsûsa nâmı altında birtakım edânî [alçak] ve esâfilden [sefil kişiler-

den] mürekkeb olarak [oluşarak] ba'zı çeteler vücûda getirilmiş ve karar-ı ânifü'z-zikr [biraz evvel bildirilen karar] me'mûrîn-i mahsusa [özel memurlar] ma'rifetiyle taşra rü'esâsı [başkanları] me'mûrînine tebliğ edilerek ekserîsinin muvâfakati istihsâl olunmuş [elde edilmiş] ve bu vahşete rû-yı muvâfakat [uygun görme] göstermeyen Yozgad Mutasarrıfı Cemâl Bey ve Kastamonu Vâlisi Reşîd Paşa ve ma'lûmü'l-esâmî [isimleri bilinen] diğerleri gibi ba'zı ham'iyyet-perver me'mûrîn ise 'azl ettirilerek onların âmâl [emelleri] ve makâsid-i müfteriselerine [vahşi arzularına/ niyetlerine] körü körüne âlet olan Yozgad Mutasarrıfı maslûb [asılmış] Kemâl ve Ankara Vâlisi 'Atıf misüllü [benzeri] insâniyyet düşmanları nasb [atanmış] ve ta'yîn edilmiş ve ondan sonra da evâmir-i mübellaga-i hafiyye mucebince [gizli emirlerin tebliğ edilmesi gereğince] ve ber vech-i muharrer [yazılıp] tertîb ve ihzâr edilmiş [mahkemeye davet edilmiş] olan eşhâs-ı le'ime [alçak şahıslar] vâsıtasıyla tehcîr ve taktîle [katliama] bed'an [ilk önce] ve mübâşeret kılınmış [başlanmış] olduğu Dîvân-ı Harb'de mevcûd zabıt-nâmelerde münderic [yer alan] delâ'il [deliller] ve berâhîn-i kâtı'a [kesin deliller] ile mertebe-i sübûta vâsıl olmuş [meydana çıkmış] olub imdi [şimdi] maznûn-ı 'aleyh [adı geçen sanık] Nusret Bey'in Bayburd tehcîrini Garnizon Kumandanlığı'ndan aldığı muntazam 'asker ve mevcûd jandarmalar ile icrâ etdirdiği ve tehcîre me'mûren [memur olarak] Erzurum'dan gelen merkum [adı geçen] çeteci Mehmed Necâti'nin sıfatını tanımayarak kovduğunu ve kazâsı dâhilinde taktîl [katliam] vuku'a gelmediğini beyân etdiği halde işbu ifâdâtının [ifadelerinin] külliyen hilâf-ı hakîkat [gerçeğe aykırı] olduğunun bâlâda [yukarıda] derc edilen [yazılan] şahâdât [şahitlikler] ve beyânât ile tezâhür etmesine ve binâ'en 'alâ zalik ve fecâyi'-i mebhûseye [sözü geçen musibetlere/belalara] muttali' olmuş [bilgilenmiş] olduğu halde bu bâbda hiçbir gûna teşebbüsât-ı kanûniyyede [kanuni girişimde] ve men'-i tekerrürü [tekrarının men edilmesi] hakkında tedâbîr-i lâzımede [gerekli tedbirleri alma girişiminde] bulunmadıkdan başka fecâyi-i vâkı'ayı mâ-fevkine [üstündeki amirine] ihbâra bile lüzûm görmemesi ve Erzincan'a teslîm olunanlar için 'ilm ü hâber verilmediği halde buna da sükût ile mukâbele etmesi ve 'inde'l-isticvâb [sorgusunda] ilk kafileyi tahrîrât-ı resmiyye [resmi yazı] ile Erzincan'a gönderdiğini ve fakat bu tahrîrâtın cevâbını almadığını beyân etmesine mebnî [dolayı] bu hususta dahi vilâyete şikâyet etmemesi esbâbı [sebebi] su'âl olunmasına karşı (o vakit zaten iş bitmişti) yolunda cevap vermesi ve Hükûmet-i İttihâdiyye [İttihat Hükümeti] zamanında kâ'im-makamlık ve mutasarrıflık gibi riyâset-i idâre de şöyle dursun nisbeten ehemmiyetsiz me'mûriyyetlerde bile istihdâm için kendilerine muti' [bağlı] ve taraf-dâr olmaktan başka bir meziyyet nazar-ı dikkate almadığı cümlenin ma'lûmu olduğu halde şühûd-ı müstemi'adan [dinlenen şahitlerden] Ergani Ma'deni Mühendisi 'Abdullah Hüsrev Bey'in şahâdetine [şahitliğine] göre beyne'l-halk [halk arasında] Demir Pençeli Mutasarrıf diye yâd olunan mûmâ-ileyh [adı geçen] Nusret Bey'in Bayburd Tehcîri'nin hitâmını [bitişini] müte'âkıb hemen terfi' olunarak Bayburd Ka'im-makamlığı'ndan Erzincan Mutasarrıflığı Vekâleti'ne ve bi'l-âhire de [sonra da] Ergani Mutasarrıflığı'na nakl ve ta'yîn olunması ve havâlî-i ba'îdeden [uzak yörelerden] mahall-i müretteblerine [yalandan tertip ve tayin olunmuş yerlerine] nakl ve sevk olunmak üzere meşâkk-ı seferiyyeden [zorlu yolculuktan] pek bî-tâb ü tüvân [güçsüz] ve perîşân bir halde Ergani'ye kadar gelebilmiş olan Ermeni muhâcirlerini (Nasıl olsa iki, üç gün handa kalıyorlar. Ekmek yiyorlar) diyerek nefîr-i âmm [cemaati toplama] tarîkiyle [yoluyla] şose 'ameliyyâtında çalıştırması ve yine Mûmâ-ileyh 'Abdullah Hüsrev Bey'in ta'bîri vechle hiç yokdan bir şose vücuda getirmesi ve fakat mağdurînin bu mesâî-i masrûfelerine [sarf ettikleri mesaile-

rine] mukabil yevmiyye vermemesi ve Ergani Mutasarrıflığı'nda bulunduğu müddetçe dahi Ermeni Tehcîri'nden her nasılsa kalmış olan ba'zı sıbyânı Diyarbekir'e göndermek bahânesiyle Diyarbekir Vâlisi cânî-i müntehir [intihar eden cani] Reşîd'in eyâdî-i zulm [haksız ellerine] ve gadrına teslîm eylemesi ve Ergani'den dahî taht-ı i'tirâfında [itirafı altında/itiraf etmiş] olduğu vechle memâlik-i muhtelifeden [çeşitli memleketlerden] tehcîren sevk olunmuş on beş, yirmi bin kadar Ermeni müctemi' [toplanmış] bulunan ve muhâcirînin memerri [geçiş yeri] olan Urfa Müstakil Mutasarrıflığı'yla taltîf edilmesi gibi karâ'in [ipuçları] ve emârâtın [belirtilerin/ipuçlarının] fecâyi'-i mezkûre [adı geçen musibetler/belalar] mürettib [düzenleyen] ve mürtekibleriyle [kötü iş yapanlarla] hem-fi'l [suç ortağı] olduğuna bâligân-mâ-belag [fazlasıyla] delâlet etmesine ve Nusret Bey gûyâ tehcîrden sonra gelen bir emirde hiçbir Ermeni bırakılmaması iş'âr [yazı ile bildirme] ve bırakıldığı takdîrde i'dâm ile tehdîd ve icbâr olunduğundan [zorlandığından] dolayı ma'-'â'ile [ailece] intihâr eden Bayburd Mâl Müdîri Yovâkim Efendi'yi dahî tehcîre tâbi' tutduğunu ve binâ'en 'aleyh mûmâ-ileyhin [adı geçenin] keyfiyyet-i intihârında [intihar olayında] zan' [suçu] ve dahli olmadığını serd etmekde [söylemekte] ise de mûmâ-ileyh Yovâkim Efendi'nin 'â'ileten [ailesiyle] Dîn-i İslâmı kabûl etmiş olması üzerine tehcîrden istisnâ edilmiş ve bundan sonra da Nusret Bey'in, mûmâ-ileyhin hânesine giderek kızlarını kendisine vermesi yolundaki talebini reddetmesine mebnî [reddetmesinden dolayı] tehcîr ile tazyîk etmeğe başlamış ve Yovâkim Efendi'nin kendilerinin dahî tehcîr edildikleri takdîrde memleketde şâyi' [duyulmuş] ve mütevâtir [ağızdan ağıza dolaşmış] olduğu cümle-i şahâdâtdan [bütün şahitliklerden] olan vakâyî'-i fecî'iyyeye [feci olaylara] ma'rûz kaldıkdan sonra katl ve imhâ edilecekleri mülâhazasına mebnî [düşüncesinden dolayı] kendisi ile iki erkek oğlunun salben [asılarak] ve zevcesi ile kızı ve hemşîresinin mesmûmen [zehirlenerek] intihâr eylemiş oldukları sûret-i cereyân-ı muhâkemeden anlaşılmasına ve Nusret Bey'in mahall-i vak'aya [olay yerine] gitmediğini ve keyfiyyeti cihet-i zâbıtadan [zabıta tarafından] haber aldığını bi'l-beyân [beyanla] böyle bir fâci'a-i dîl-sûzîde [gönül yakan facia] vuku'ât-ı 'âdiyyeden [adi olaydan] 'adüvv-i i'tibâr etmesi ve mağdûr-ı mezbûrun [adı geçen mağdurun] hânesinin penceresinde terk etmiş olduğu anlaşılan vasîyet-nâmeden dahî tecâhül eylemesi de [bilmemezlikten gelmesi] isnâdât-ı ânifeyi [az önce geçen suçlamaları] mü'eyyid [kuvvetlendiren] ahvâlden görülmesine ve mûmâileyh Nusret Bey'in Ergani Mutasarrıflığı'nda bulunduğu esnâda dahî kendisi bekâr bulunduğu halde sagîre-i mezbûre [bahsi geçen küçük kız] Na'ime kızı hânesine alarak bikrini izâle [bekâretini bozma] ve hemşîresi Filomen'e de fi'l-i şenî' [ırzına tecavüz] icrâ eylediği Trabzon vakayi'-i tehcîriyyesinin [tehcir olayının] Dîvân-ı Harb'ce icrâ-yı muhâkemesi esnâsında şâhid sıfatıyla istimâ' olunan [dinlenen] mezbûre [adı geçen] Filomen'in mücerred [tek başına] ser-güzeşt-i elîmini [acıklı macerasını] hikâye sadedinde [konusunda] ve Nusret Bey'in gıyâbında beyân ve ifâde etmesine ve bunun Nusret Bey'in müdâfa'aten [savunma olarak] der-miyân eylediği [ileri sürdüğü] vechle intikam-ı millî sâ'ikasıyla tertîb edilmiş bir sanîadan [hileden] 'ibâret olamayıp, çünkü bir me'mûrun irtikâb edeceği [yapacağı] ef'âl-i nâ-lâyıkadan [uygunsuz işlerden] bütün me'mûrîn ve müstahdemîn-i devletin [devlet görevlilerinin] veyâhûd tekmîl efrâd-ı milletin ondan hisse-mend [sorumluluğu] olamayacaklarına ve nitekim Dîvân-ı Harb'ce istimâ' olunan [dinlenen] Ermeni şâhid ve müştekîlerin [şikâyetçilerin] kendilerinin 'ırz ve nâmûs ve hayâtlarını vikaye edenleri [koruyanları] ve bu gibilerin muâmele-i müşfik-ânelerini [şefkatli işlerini] lisân-ı minnet [minnetle] ve şükrân ile beyândan çekinmemeleri ifâdelerinin sıhhate makrûn

[gerçeğe yakın] olduğuna delâlet etmesine ve vak'a 'akabinde şikâyete ve muâyene raporu istihsâle [meydana getirmeğe] kıyâm etmeleri [kalkışmaları] ise o vakit teşdîd-i felâketlerinden [felaketlerinin artmasından] başka bir fâ'ideyi müstelzim olamayacağı [gerektiremeyeceği] der-kâr [açık/aşikâr] bulunduğundan husûsât-ı mebhûsenin [tutukluluk durumunun] adem-i vücûdu [yok olması] dahi fi'l-i müddeâ-bihin [davaya sebeb olan olayın] butlânına [esassızlığına] delîl ittihâz edilemeyeceğine [delil oluşturmayacağına] binâ'en Nusret Bey'in bi'l-cümle müdâfa'âtı [bütün savunması] gayr-ı vârid [hatıra gelmez] ve'l-hâsıl Nusret Bey'le merkum Pire Mehmed nâm Necâti Efendi'nin Bayburd Ermenilerinin tehcîri dolayısıyla îka' olunan [yapılan] katl-i nüfûs [cinayet] ve nehb-i emvâl [yağma] fazâyihinin [edepsizliğinin] mürettib [düzenleyen] ve mürtekiblerinden [yapanlarından] oldukları ve Nusret Bey'in bâlâda [yukarıda] îzâh olunduğu üzere mûmâ-ileyh [adı geçen] Mal Müdürü Yovâkim Efendi'nin mâ-'â'ile [ailece] intihârlarına sebebiyyet verdiği ve Filomen kadına fi'l-i şenî' [ırzına geçme] icrâ ve Na'ime kızın bikrini izâle eylediği [bekâretini bozduğu] beyyinât ve berâhîn-i mebsûtadan [anlatılan delillerden] mütehassıl [meydana gelen] kanâ'at-ı vicdâniyye ile sâbit olduğundan ol vechle mücrimiyyetlerine [suçlu bulunduklarına] ve Nusret Bey a'zam-ı cürmü [suçun büyüklüğü] i'tibâriyle her ikisinin hareketleri Mülkiyye Cezâ Kanûn-nâme-i Hümâyûnu'nun kırk beşinci maddesinin birinci fıkrası delâletiyle kanûn-ı mezkûrun [adı geçen kanunun] yüz yetmişinci ve 'Askerî Cezâ Kanûnu'nun yüz yetmiş birinci maddelerine muvâfık [uygun] ve mezkûr [adı geçen] fıkra ve maddeler dahî eşhâs-ı müte'addide [birden fazla kişi] bir cinâyet veya cünhayı [ufak suçu] müttehiden [birlikte] îka' eder [yaparlar] ve yâhûd ef'âl-i müte'addideden [birçok eylemden] mürekkeb [oluşmuş] olan bir cinâyet veya cünhada [küçük suçta] birtakım eşhâsdan [şahıslardan] her biri cürmün husûlü [ortaya çıkması] maksadıyla ef'âl-i mezbûreden [adı geçen işlerden] birini veyâ birkaçını icrâ eylerse eşhâs-ı mezkûreye [adı geçen şahıslara] hem-fi'l [suç ortağı] denilir ve cümlesi fâ'il-i müstakil [suçu kendisi işlemiş] gibi mücâzât olunur [cezalandırılır]] ve [ta'ammüden [kasden] bir şahsı katleden veyâ eben an cedd [babadan, dededen] ve ümmehât [analar] ve ceddâtından [atalarından] birini velev [ister] min-gayr-ı ta'ammüd [istemeden] kasden katl eyleyen kimse i'dâm olunur], [gerek müsellah [silahlı] ve gerek gayr-ı müsellah [silahsız] 'alenen tehâcüm [hücum] ile ve gerek kesr-i sûr [duvar kırarak] ve ebvâb [kapılar] ile gerek eşhâs [şahıslar] üzerine icrâ-yı tazyîk [baskı yapmak] ile müctemi'an [toplu bir halde] zahîre ve erzâk ve emti'a veya eşyâyı yağma ve tahrîb etmek..... i'dâm] 'ibârâtını [cümlelerini] nâtık [beyan] olduğundan işbu fıkarât-ı kanûniyye [kanun fıkraları] hükmüne tevfîkan [uygun olarak] her ikisinin i'dâmlarına ve merkumândan [iki kişiden] Mehmed Necâti'nin hukuk-ı medeniyyeden ıskatı [düşürülmesi] ve emvâlinin [mallarının] haczi ile usûlü dâiresinde idâre etdirilmesine ve gerek bir günde yirmi bin kişi birden sevk olunan Erzurum Ermenileri'nin tehcîrinde ve gerek Bayburd ve Ergani Ma'deni vakayi'-i tehcîriyyesinde [tehcir olaylarında] maznûniyyetleri [suçlulukları] anlaşılan ma'lûmü'l-esâmî [isimleri bilinen] yirmi altı zevât ve eşhâs [şahıslar] hakkında dahî ta'kîbât-ı kanûniyye [kanun takibatı] icrâsına Nusret'in vicâhında [yüzüne karşı] ve Mehmed Necâti'nin gıyâbında [duruşmada bulunmaksızın] müttefikân karar verildi.

20 Temmuz sene 336

Padişah Onayı

Mahkûmiyet*

Mehmed Vahîdeddîn

Bayburd Ermenilerinin tehcîr ve taktîlinden dolayı maznûn-ı aleyhimâ esbak Bayburd kaymakamı ve sâbık Urfa Mutasarrıfı Nusret Bey ile hâl-i firârda bulunan Teşkilât-ı Mahsûsa rüesâsından Pire Mehmed nâmıyla ma'rûf mülâzımlıktan mahrec Erzurumlu Mehmed Necati Efendinin 3 Zi-l-ka'de 1338 ve 20 Temmuz 1336 tarihli ve 38 numaralı mazbata-i hükmiyede ber-tafsîl-i muharrer olduğu üzere Bayburd Ermenilerinin tehcîri dolayısıyla îka' olunan katl-i nüfûs ve nehb-i emvâl fazâyihinin müretteb ve mürekkeblerinden oldukları ve bunlardan Nusret Bey'in Bayburd Mal Müdürü Yovakim Efendi'nin ma-aile intihârlarına sebebiyet verdiği gibi Filomen nâm kadına fi'l-i şenî icrâ ve Na'ime nâm kızın bikrini izâle eylediği bi'l-muhâkeme sâbit olmasına binâen her ikisinin de Kanun-ı Umumî-i Cezâ'nın kırk beşinci maddesinin birinci fıkrası delâletiyle kanun-ı mezkûrun yüz yetmişinci ve Askerî Cezâ Kanunu'nun yüz yetmiş birinci maddeleri ahkâmına tevfikân idâmlarına ve merkumandan Mehmed Necati'nin hukuk-ı medeniyeden ıskatı ve emvâlinin hacziyle usûlü dairesinde idâre ettirilmesine ve gerek bir günde yirmi bin kişi sevk olunan Erzurum Ermenilerinin tehcîrinde ve gerek Bayburd ve Ergani Madeni vakayi-i tehcîriyyesinde maznûniyetleri anlaşılan malûm-ül-esâmî yirmi altı zevât ve eşhâs hakkında dahi takibât-ı kanuniye icrâsına dair Dersaâdet İdâre-i Örfiye Birinci Divan-ı Harbi'nden Nusret'in vicâhında ve Mehmed Necati'nin gıyâbında i'tâ olunan hükm ve karar Mehmed Necati'nin hîn-i der-destinde tekrar muhâkeme edilmek üzere tasdîk kılınmıştır.

İşbu irâde-i seniyyenin icrâsına Harbiye Nâzırı memurdur.
18 Zi-l-ka'de 1338 ve 4 Ağustos 1336

Sadr-ı a'zâm ve Harbiye Nâzır Vekîli
Dâmât Ferîd

(*) *Takvîm-i Vekayi*, 8 Ağustos 1336 (1920), No: 3923.

فنده اراده سنیهٔ حضرت پادشاهیه اقترانه ایدن قرارنامه ایله مشکل

دیوان حرب عرفی

محاکمهٔ ضبط جریده سی

رئیس : فریق مصطفی ناظم پاشا

Bosnalı İsmail Arkadaşları ve
Ahmed Midhat Davası Karar Sureti

، میرلوا ... میرآلای رهبی فوزی بك

عاد تهجیر وتقتیلی محاکمه سی

ی مظنونلرك اسامیسی : بوزغاد متصرف وکیلی وبوغازلیانه قائمقامی کمال

بوزغاد تالیه قوماندانی یکباشی توفیق بك

قرار صورتی

ت ومدافعاتنك استماعندن
ن صکره ایجاب کیفیت
وی انکار تهمت وطلب
قوانین موضوعهٔ عثمانیه نك

علی الدرجات واقع اولان قاعتبخش شهاداتندن
بینلرنده تعاطی ایدیلان مخابرات رسمیهٔ تلغرافیه
مومی الیهمانك رد وجرحی تضمن ایتمین اجوبهٔ
وتهجیر قافله لرنده کی صغار ونسوانی ولی ومقر

Takvîm-i Vekâyi'de "Yozgad Tehcir ve Takdîl Muhâkemesi" başlığı.

DİVAN-I HARB KARARI*

İstisnâ edildikleri halde temsîl eylediği gürûh-ı mütegalibeye istinâden [zorba topluluğa dayanarak] i'mâl-i nüfûz ederek [nüfûzunu kullanarak] ahâlîyi (Ermenileri istemeyiz) yolunda miting tertîb ve icrâ ettirmesine ve o vakit Bolu mutasarrıfı vekâletinde bulunan 'Alî Hilmî Bey'in tehcîre muhâlefeti üzerine mûmâileyhi 'azlettirerek Bolu Ermenilerinin dahi tehcîrine muvaffak olmasına ve Ermenileri tehcîr etmek üzere Düzce'ye de gitmesine ve Kengırı'dan Bolu mutasarrıflığına (Ankara Vilâyetinden teb'îd olunan [uzaklaştırılan] Ermenilerin yekûnu altmış bir bine bâliğ olduğu [vardığı] ve vilâyet ahâlî-i İslâmiyyesinin bu münâsebetle de İttihâd ve Terakkî ile onun zâde-i meşrû'u [meşrû nikâhtan olan çocuğu] olan hükûmete perestiş edecekleri [şiddetle sevecekleri] ve bu te'sîrin senelerce pây-dâr [devamlı] olacağı ve Bolu'nun da sa'âdet-i âtiyyesini [gelecekte rahatını] te'mîn için 'aynı harekete imtisâlin [uymanın] mûcib-i fevâ'id [menfaât gereği] olacağı) yolunda bir servis [telgraf?] keşîde etmesine [çekmesine] ve esbâb ve berâhîn-i sâ'ireye ibtinâ'en [diğer sebeplere ve delillere dayanarak] on sene müddetle küreğe konulmasına karar verilmiş ve fakat mezkûr Dîvân-ı Temyîz-i 'Askeriyyece nakz edilmesine [kararın bozulmasına] mebnî [dayanarak] muhâkemesi der-dest-i rü'yet bulunmuş [mahkemesi görülmüş] ve bi'l-âhere de li-ecli't-tedâvî [sonra da tedâvi için] sâlifü'z-zikr [bahsi geçen] Gülhâne Hastahânesine yatırılmış olub tedâvî edilmekte olduğu sırada âtîde [aşağıda] tafsîl olunacağı üzere me'mûrîn-i müte'allikasından [ilgili memurların] ba'zısının sun' [etki] ve garazı ve ba'zısının da teseyyüb [ihmâlkârlık] ve lâkaydîsi [ilgisizliği] yüzünden fürce-yâb-ı firâr olarak [kaçmaya fırsat bularak] Bursa'ya muvâsalat [ulaşma] ve diğer maznûn-ı 'aleyh [sanık] Tabîb Mülâzım-ı Evvel [Doktor Üsteğmen] Bosnalı İsmâ'îl Efendi'nin dahi bu bâbda tahkîkat ve muhâkemâta ibtidâr olunduğu [hızla ince-

(*) *Vakit*, 22 Temmuz 1920, s.2.

leme ve yargılamaya başlandığı] esnâda kezalik firâr ile her ikisinin kuvâ-yı bâgiyeye iltihâk [âsî kuvvetlere katılma] ve tahrîkât ve harekât-ı şekavetkârânelerine iştirâk eyledikleri [kanunsuz hareketlerine katıldıkları] ve maznûn-ı 'aleyhimden Ser-tabîb [Başhekim] ve Müdîr Vekîli Binbaşı Tal'at ve Tabîb Mülâzım-ı Evvel Ekrem Şâdî Beyler'in mâhiyet-i redî'e ve le'îmesi [alçak ve bayağı kişiliği] bâlâda [yukarıda] îzâh olunan merkum doktor Midhat ve 'aynı sûretle mahkûmen mahbûs ve taht-ı tedâvîde bulunan İttihâd ve Terakkî Cem'iyyetinin Kengırı Kâtib-i Mes'ûlü Cemâl Oğuz'u dâ'imâ dâ'irelerinde kabûl ve merkumân ile lâübâliyâne hareket ederek ve hastahânenin bağçesinde ve devâ'ir-i sâ'iresinde [diğer dâirelerinde] birlikte kolkola gezerek muhâfız efrâdın nazar-ı dikkat ve tefahhuslarını [dikkatle incelemelerini] ref' etmek [kaldırmak] sûretiyle merkum Midhat'ın esbâb-ı firârını tahsîl ve teshîl ettikleri [kolaylaştırdıkları] ve maznûn-ı 'aleyh hastahânenin dâhiliyye zâbiti Ahmed Efendi'nin dahi vak'a gecesi hânesinde bulunmakla beraber merkumân Midhat ve Cemâl Oğuz'la hastahânedeki serbestîlerine ve ba'zı doktorların mu'âmele-i lâübâliyânesine [laubali muamelelerine] aldanarak hastahânede mevcûd üç mahbûsun neferlerin kifâyetsizliğine [yetersizliğine] mebnî ayrı ayrı üç koğuşta bir nöbetçi neferiyle muhâfaza edilmeleri kabil [mümkün] olamayacağından bi'l-bahs [bahsederek] merkumûnun bir koğuşta tedâvî edilmelerini söyleyen muhâfızlardan Süleymân onbaşıya (bunların hastalıkları başka başka olmasından bir koğuşta tedâvîleri kabil olamayacağını ve esâsen bunları doktor beyler şahsen tanır firâr etmezler hatta firâr etseler bile ma'rûf [tanınmış] olduklarından tekrar derdest edilirler [yakalanırlar]. Siz diğer mevkuf [tutuklu] Rizeli Mustafa'ya dikkat ediniz) yolunda emir vermek ve diğer maznûn [sanık] nefer Mustafa oğlu Hüseyin'in dahi merkum Midhat'ın bunun nöbetinde firâr ettiği halde ancak nöbeti değiştirdiği zamanda nöbeti teslîm eden diğer neferin yoklamasıyla muttali' olmak [öğrenmek] sûretleriyle bu bâbda kayıdsızlık ve teseyyüb [ihmalkârlık] gösterdikleri kendilerinin sûret-i ifâdeleri ve 'inde'l-muhâkeme istimâ' olunan kesânın [yargılama esnâsında dinlenilen kişilerin] ihbârâtı ve mûmâileyh [adı geçen] Ser-tabîb Binbaşı Tal'at Bey'in esbak [eski] İstanbul Muhâfızı [vâlisi] Sa'îd Paşa'nın bir tezkeresine istinâden sâlifü'z-zikr [zikredilen] Cemâl Oğuz'u umûr-ı ticâriyyesine rü'yet etmek [ticâri işlerini görmek] üzere altı gün mütevâliyen [aralıksız] ticârethânesine göndermeğe mücâseret [cesâret] etmesi ve o gece nöbetçi olmadığı halde hastahânede kalması ve leyle-i mezkûrede [zikredilen gece] nöbetçi tabîbi olan Ekrem Şâdî Bey'in dahi keyfiyyet-i firârı [firârın gerçekleştiğini] gece zevâli sâ'at ikide haber aldığı halde derhâl ihbâr ve der-desti vesâ'iline [yakalama yollarına] teşebbüs etmeyerek ancak sabahleyin sâ'at altı buçukta ma'lûmât vermek sûretiyle der-dest olunamaması [yakalanamaması] esbâbını [sebeplerini] dahi te'mîn eylemesi gibi delâ'il ve karâ'in [deliller ve ipuçları] ile mertebe-i sübûta [sâbit olma derecesine] vâsıl olduğundan merkumân [adı geçenler] Doktor Midhât ve İsmâ'îl Efendiler'in erbâb-ı fesâd [eşkıya] ve 'isyâna iltihâk ve harekât-ı bâğiyânelerine [serkeşlik hareketlerine] iştirâk fi'llerinin fâ'illeri olmak üzere mücrimiyetlerine [suçlu olduklarına] ve Ser-tabîb Binbaşı Tal'at ve Tabîb Mülâzım Ekrem Şâdî Beyler'in merkum [adı geçen] Midhat'ın firârı esbâbını tahsîl ve teshîl etmek [kolaylaştırmak] ve dâhiliyye zâbiti Mülâzım Ahmed Efendi ile nefer Mustafa oğlu Hüseyin'in dahi merkumun keyfiyyet-i firârında sun' [etki] ve garazları olmayarak hilâf-ı usûl ve nizâm [usûl ve kaideye aykırı olarak] kayıdsızlık ve teseyyüb göstermek [ihmal etmek] fi'llerinin fâ'illeri olduklarına ve bunlardan Doktor Midhat ve İsmâ'îl'in hareketleri Mülkiyye Cezâ Kanûnnâmesi'nin kırk beşinci maddesinin fıkra-i evvelîsi [birinci fıkrası] olması delâletiy-

le elli beşinci maddesinin dördüncü fıkrasına ve elli altıncı maddesine ve Binbaşı Tal'at ve Mülâzım Ekrem Şâdî Beyler'in hareketi kanûn-ı mezkûrun [zikredilen kanunun] yüz on sekizinci maddesine ve Mülâzım Ahmed Efendi ve nefer Mustafa oğlu Hüseyin'in fi'li de kanûn-ı mezbûrun yüz on yedinci maddesinin birinci fıkrasına muvâfık [uygun] ve mezkûr fıkarât-ı maddeler [zikredilen maddelerin fıkraları] dahi 'aynen [eşhâs-ı müte'addide [birden fazla kişi] bir cinâyet veya cünhayı [suç veyâ kabâhati] müttehiden îka' eder [birlikte işler] ve yahud ef'âl-i müte'addideden mürekkeb olan [birden fazla fiillerden oluşan] bir cinâyet veya cünhada bir takım eşhâsdan her biri cürmün husûlü [meydana gelmesi] maksadıyla ef'âl-i mezbûreden [zikredilen fiillerden] birini veya birkaçını icrâ eylerse eşhâs-ı mezkûreye [zikredilen şahıslara] hem-fi'l [suç ortağı] denilir ve cümlesi fâ'il-i müstakill [tek başına fâil] gibi mücâzât olunur [cezâlandırılır]]. [Kanûn-ı Esâsî'yi ve hükûmetin şekil ve hey'etini veya saltanat-ı seniyyenin usûl-ı verâsetini tağyîr [bozma] ve tebdîl [değiştirme] veya imhâya cebren [zorla] teşebbüsü sâbit olan eşhâs [şahıslar] i'dâm olunur.] ve [her kim memâlik-i mahrûse [Osmanlı ülkesi] ahâlîsini yekdiğeri [bir diğeri] 'aleyhinde silahlandırarak mukâteleye [birbirini öldürmeye] tahrîk ve iğrâya [teşvike] ve yahud bazı mahallerde gasb ve gârât [zorla almak ve yağmalamak] ve tahrîb-i memleket ve katl-i nüfûs [katliam] ef'âlini [fiilerini] îka'a mütecâsir [yapmaya yeltenmiş] olub kaziyye-i fesâd [eşkıyalık işi/eylemi] tamâmıyla fi'le çıkar ve yahud madde-i fesâdın [eşkıyalığın] icrâsına başlanmış olur ise ol kimse kezalik [keza] i'dâm olunur] ve [habs ve tevkîf olunan eşhâsın muhâfazasına me'mûr [görevli] olmayan kimselerden bir adam mahbûsînin firârı esbâbını [sebeplerini] tahkîk ve teshîl ederse [kolaylaştırırsa] bir haftadan altı aya kadar habs ile mücâzât olunur [cezalandırılır]] ve [her ne sûretle olur ise olsun hükümet tarafından ahz ve tevkîf olunan eşhâsın firârı vuku'unda bunların nakl ve îsâline [ulaştırılmalarına] me'mûr olan zâbitân ve neferât ve mübâşirler ve bunların mahbeslerde [hapishanelerde] muhâfazalarına me'mûr olan karakol ve habisci ve zindâncı ve nöbetçi ve kapıcı ve bunlar gibi me'mûrlar hilâf-ı usûl ve nizâm [usûl ve kaideye aykırı olarak] kayıdsızlık ve teseyyüb ederek [ihmal göstererek] erbâb-ı cinâyetin firârı vuku' bulur ise ol sûretle hareketleri zuhûra gelenler bir haftadan iki aya kadar habs olur] 'ibârâtını nâtık [cümlelerini söylüyor] olduğundan işbu ahkâm-ı kanûniyyeye tevfîkan [kanûn hükümlerine uygun olarak] Doktor İsmâ'îl'in silk-i 'askeriyyeden tardıyla [askerlik mesleğinden uzaklaştırılmasıyla] beraber Doktor Midhat ile beraber i'dâmlarına ve mâllarının hacz ile usûlü dâ'iresinde idâre ettirilmesine ve Binbaşı Tal'at Bey'in iktizâ-yı mevki'ine [konumunun gereğine] ve derece-i fi'line nazaran altı mâh [ay] müddetle habsine ve 'Askerî Cezâ Kanûnunun iki yüzüncü maddesinin son fıkrası mûcibince teka'üden [emekli edilerek] silk-i 'askeriyyeden [askerlik mesleğinden] ihrâcına ve Ekrem Şâdî Bey'in iki mâh [ay] ve Ahmed Efendi ile nefer Mustafa oğlu Hüseyin'in dahi on beşer gün müddetle habse konulmalarına ve Ser-tabîb Mu'âvini Hüsnü Bey'le mezkûr hastahâne hademesinden Sâlih ve 'Abdullah ve Süleymân onbaşı ve nefer Hüseyin oğlu Mehmed ve 'Alî oğlu Mehmed'in fi'l-i mezkûrda [zikredilen fiilde] dahl ve iştirâkları anlaşılamadığından berâ'âtlarına ve bunlardan bidâyet-i tevkîfe [tutukluluğun başlangıcına] nazaran ikmâl-i müddet etmiş [süreyi tamamlamış] olduğu anlaşılan Mustafa oğlu Hüseyin ile diğer mevkuf Hüseyin oğlu Mehmed'in sebeb-i âhere mebnî [başka bir sebepten dolayı] mevkuf olmadıkları takdîrde tahliye-i sebîllerine [salıverilmelerine] ve sâlifü'z-zikr [zikredilen] Cemâl Oğuz hakkında müzekkire [üst makama resmî yazı] yazmak sûretiyle nüfûz-ı me'mûriyetini [memuriyetinin itibar ve etkisini] sû-i isti'mâl eyleyen Esbak İs-

tanbul Muhâfızı Sa'îd Paşa hakkında dahi ta'kîbât-ı kanûniyye icrâsına Binbaşı Hüsnü Bey ve mülâzım Ahmed Efendi ve hademe Sâlih ve nefer Mustafa oğlu Hüseyin ve Hüseyin oğlu Mehmed'in vicâhlarında [yüzlerine karşı] ve Doktor Midhat ve İsmâ'îl ile Binbaşı Tal'at ve Mülâzım Ekrem Şâdî Beyler ve hademe 'Abdullah ve Süleymân Onbaşı ve nefer 'Alî oğlu Mehmed'in gıyâblarında [duruşmada bulunmaksızın] müttefikan [oybirliğiyle] karar verildi.

Dîvân-ı Harb Kararı*
Birinci Dîvân-ı Harb-i 'Örfî Riyâseti'nden:

Tehcîr dolayısıyla îka' edilen [işlenen] taktîl cinâyâtında [öldürme suçlarında] fer'an zî-medhal [ikinci dereceden suçlu] olduğu iddi'âsıyla maznûn-ı 'aleyh [sanık] olup Birinci Dîvân-ı Harb-i 'Örfî'ce vicâhen [yüzyüze] bi'l-muhâkeme [yargılanarak] on sene müddetle küreğe konulmasına karar verilmiş ve ahîren li-ecli't-tedâvî [tedâvi için] Gümüşsuyu Hastahânesi'nde mü'esses [kurulmuş] Gülhâne Hastahânesi'ne yatırılmış olan Bursa'da Kızlar Mektebi Sokağı'nda on altı numaralı hânede müste'ciren sâkin [kirâcı olarak oturan] ve Kayseri'de bin üç yüz târihinde mütevellid [doğmuş] İttihâd ve Terakki Cem'iyyeti'nin Bursa Kâtib-i Mes'ûlü 'Askerî Doktorluğu'ndan muhric [me'zûn] Ahmed Midhat Bey bin Hâcı Hasan'ın firârında teseyyüb ve lâ-kaydîde [ihmâlkârlık ve ilgisizlikte] bulundukları beyânıyla maznûn-ı 'aleyhim ve gayr-i mevkuf [tutuksuz] olan; Çamlıca'da Bulgurlu Karyesi'nde kâ'in [bulunan] köşkünde sâkin Gülhâne Hastahânesi Tabâbet-i 'Askeriyye Tatbîkât [Askeri Doktorluk Uygulama] Mektebi ve Serîriyyâtı [Kliniği] Ser-tabîb [Başhekim] ve Müdîr Vekîli ve Serîriyyât-ı Cildiyye ve Efrenciyye Mu'allimi [Cildiye ve Frengi Kliniği öğretmeni] Tabîb Binbaşı kırk üç yaşında Tal'at Bey bin 'Ârif ve Cerrâh Paşa'da Hûbyâr'da [?] Sebzeci Sokağı'nda altı numaralı hânede mukîm [oturan] mezkûr Hastahâne Ser-tabîb ve Müdîr Muâvini otuz altı yaşında Kastamonulu Tabîb Binbaşı Hüsnü Bey bin İsmâil ve Maçka Hastahânesi'nde beytûtet eden [geceleri kalan] ve ahîren Birinci Kolordu emrine verilmiş olan Gülhâne Hastahânesi'nde Kimyâ-hâne Asistanı Tabîb Mülâzım-ı Evvel [Doktor Üsteğmen] yirmi beş yaşında Ekrem Şâdî Bey bin Şâdî ve kezâlik Maçka Hastahânesi'nde beytûtet eden [geceleri kalan] Gülhâne Hastahânesi'nde Kulak ve Burun Mütehassısı Tabîb Mülâzım-ı Evvel Bosnalı İsmâil Efendi bin Mustafa ve Edirnekapısı'nda Hatice Sultân Mahallesi'nde Tekye Sokağı'nda on dokuz numaralı Şeyh Davud Efendi'nin hânesinde sâkin Gülhâne Hastahânesi Dâhiliyye Zâbiti kırk beş yaşında Geredeli Mülâzım-ı Sânî [Teğmen] Seyyid Ahmed Efendi bin Mustafa ve Gümüşsuyu Hastahânesi hademesi'nden yirmi yedi yaşında Eğinli 'Ömer oğlu Sâlih ve yine mezkûr hademeden on sekiz yaşında Trabzonlu Halîl oğlu 'Abdullah ve mevkufînin [tutukluların] muhâfazasına me'mûren [görevli olarak] yedi nefer refîkiyle [arkadaşıyla] mezkûr hastahânede ikame edilmiş [yerleştirilmiş] olan Birinci Muhâfaza Alâyı'nın İkinci Taburu'nun Birinci Mangası Onbaşısı yirmi dört yaşında Malkaralı Mehmed oğlu Süleymân ve Mezkûr Tabur'un Üçüncü Bölüğü Efrâdı'ndan yirmi altı yaşında Ordulu 'Ali oğlu Mehmed ve mevkuf [tutuklu] bulunan yine Mezkûr Tabur'un Birinci Bölüğü'nde hizmetçi

(*) *'Alemdâr*, 22 Temmuz 1920, s.3.

yirmi üç yaşında Boyabadlı Hüseyin oğlu Mehmed ve kezâlik [keza] mevkuf bulunan mezkûr taburun İkinci Bölüğü efrâdından yirmi altı yaşında Eskişehirli Mustafa oğlu Hasan, haklarında icrâ kılınan muhâkeme ve tedkikât [yargılama ve inceleme] netîcesinde bunlardan İttihâd ve Terakki Cem'iyyeti'nin Bursa Kâtib-i Mes'ûlü Doktor Midhat Bey, Bolu Kâtib-i Mes'ûlü bulunduğu sırada Ermeni nüfûsunun katline mebnî [dolayı] hükûmetçe tehcîrden istisnâ [hâriç] edildikleri halde temsîl eylediği gürûh-ı mütegallibeye [zorba grubuna] istinâden i'mâl-i nüfûz ederek [etki oluşturarak] ahâlîyi (Ermeniler'i istemeyiz) yolunda, miting tertîb ve icrâ ettirmesine ve o vakit Bolu Mutasarrıf Vekâleti'nde bulunan 'Ali Hilmi Bey'in tehcîre muhâlefeti üzerine mûma-ileyhi [adı geçeni] 'azl ettirerek Bolu Ermenileri'nin dahi tehcîrine muvaffak olmasına ve Ermeniler'i tehcîr etmek üzere Düzce'ye de gitmesine ve Kengırı'dan Bolu Mutasarrıflığı'na ve [Ankara Vilâyeti'nden teb'îd olunan Ermeniler'in yekûnu altmış bir bine bâliğ olduğu [vardığı] ve vilâyet ahâlî-i İslâmiyyesi'nin bu münâsebetle de İttihâd ve Terakki ile onun zâde-i meşrû'u [meşrû nikâhtan olan çocuğu] olan hükûmete perestiş edecekleri [şiddetle sevecekleri] ve bu te'sirin senelerce pây-dâr [devamlı] olacağı ve Bolu'nun da sa'âdet-i âtiyesini [gelecekte rahatını] te'mîn için aynı harekete imtisâlin [uymanın] mûcib-i fevâ'id [menfaat gereği] olacağı] yolunda bir servis [telgraf?] keşîde etmesine [çekmesine] ve esbâb ve berâhîn-i sâ'ireye ibtidâ'en [diğer sebeplere ve delillere dayanarak] on sene müddetle küreğe konulmasına karar verilmiş ve fakat mezkûr Dîvân-ı Temyîz-i 'Askerî'ce nakz edilmesine [kararın bozulmasına] mebnî [dayanarak] muhâkemesi der-dest rü'yet bulunmuş [mahkemesi görülmüş] ve bi'l-âhire de li-ecli't-tedâvî [sonra da tedâvi için] sâlifü'z-zikr [bahsi geçen] Gülhâne Hastahânesi'ne yatırılmış olup tedâvî...

[Mâ-ba'di var.]

Dîvân-ı Harb Kararı*
-Dünkü Nüshamızdan Mâ-ba'd ve Hitâm –
Dîvân-ı Harb-i 'Örfî Riyâseti'nden:

...edilmekte olduğu sırada âtîde [aşağıda] tafsîl olunacağı üzere me'mûrîn-i müte'allikasından [ilgili memurların] ba'zısının sun' [etki] ve garazı ve ba'zısının teseyyüb [ihmâlkârlık] ve lâ-kaydîsi [ilgisizliği] yüzünden fürceyâb-ı firâr olarak [kaçmaya fırsat bularak] Bursa'ya muvâsalat [ulaşma] ve diğer maznûn-ı 'aleyh [sanık] Tabîb Mülâzım-ı Evvel Bosnalı İsmâil Efendi'nin dahi bu bâbda tahkîkat ve muhâkemâta ibtidâr olunduğu [hızla inceleme ve yargılamaya başlandığı] esnâda kezâlik firâr ile her ikisinin kuvâ-yı bâgıyyeye iltihâk [âsî kuvvetlere katılma] ve tahrîkât ve harekât-ı şekavet-kârânelerine iştirâk eyledikleri [kanunsuz hareketlerine katıldıkları] ve maznûn-ı 'aleyhim'den Ser-tabîb [Başhekim] ve Müdîr Vekîli Binbaşı Tal'at ve Tabîb Mülâzım-ı evvel Ekrem Şâdî Beyler'in mâhiyet-i redî'e ve le'îmesi [alçak ve bayağı kişiliği] bâlâda [yukarıda] îzâh olunan merkum Doktor Midhat ve 'aynı sûretle mahkûmen mahbûs ve taht-ı tedâvîde bulunan İttihâd ve Terakki Cem'iyyeti'nin Kengırı Kâtib-i Mes'ûlü Cemâl Oğuz'u dâ'imâ dâ'irelerinde kabûl ve merkumân ile lâübâliyâne hareket ederek

(*) *Alemdâr*, 23 Temmuz 1920, s.3.

ve hastahânenin bahçesinde ve devâ'ir-i sâ'iresinde [diğer dairelerinde] birlikte kol kola gezerek muhâfız efrâdın nazar-ı dikkat ve tefahhuslarını [dikkatle incelemelerini] ref' etmek [kaldırmak] sûretiyle merkum Midhat'ın esbâb-ı firârını tahsîl ve teshîl ettikleri [kolaylaştırdıkları] ve maznûn-ı 'aleyh hastahânenin dâhiliyye zâbiti Ahmed Efendi'nin dahi vak'a gecesi hânesinde bulunmakla berâber merkumân Midhat ve Cemâl Oğuz'un hastahânedeki serbestîlerine ve ba'zı doktorların muâmele-i lâübâliyânesine [laubali muamelelerine] aldanarak hastahânede mevcûd üç mahbûsun neferlerin kifâyetsizliğine [yetersizliğine] mebnî ayrı ayrı üç koğuşta bir nöbetçi neferiyle muhâfaza edilmeleri kabil [mümkün] olamayacağından bi'l-bahs [bahsederek] merkumûnun bir koğuşda tedâvî edilmelerini söyleyen muhâfızlardan Süleymân Onbaşı'ya (Bunların hastalıkları başka başka olmasından bir koğuşda tedâvîleri kabil olamayacağını ve esâsen bunları doktor beyler şahsen tanır, firâr etmezler ve hatta firâr etseler bile ma'rûf [tanınmış] olduklarından tekrar der-dest edilirler [yakalanırlar]. Siz diğer mevkuf Rizeli Mustafa'ya dikkat ediniz!) yolunda emir vermek ve diğer maznûn [sanık] nefer Mustafa Oğlu Hüseyin'in dahi merkum Midhat'ın bunun nöbetinde firâr ettiği halde ancak nöbeti değiştirdiği zamanda nöbeti teslîm eden diğer neferin yoklamasıyla muttali' olmak [öğrenmek] sûretleriyle bu bâbda kaydsızlık ve teseyyüb [ihmalkârlık] gösterdikleri kendilerinin sûret-i ifâdeleri ve 'inde'l-muhâkeme istimâ' olunan kesânın [yargılama esnâsında dinlenen kişilerin] ihbârâtı ve mûma-ileyh [adı geçen] Ser-tabîb Binbaşı Tal'at Bey'in esbak [eski] İstanbul Muhâfızı [valisi] Sa'îd Paşa'nın bir tezkeresine istinâden sâlifü'z-zikr [zikredilen] Cemâl Oğuz'u umûr-ı ticâriyyesini rü'yet etmek [ticâri işlerini görmek] üzere altı gün mütevâliyen [aralıksız] ticâret-hânesine göndermeğe mücâseret [cesaret] etmesi ve o gece nöbetçi olmadığı halde hastahânede kalması ve leyle-i mezkûrede [zikredilen gece] nöbetçi tabîbi olan Ekrem Şâdî Bey'in dahi keyfiyyet-i firârı [firarın gerçekleştiğini] gece zevâlî sâ'at ikide haber aldığı halde derhâl ihbâr ve der-desti vesâ'iline [yakalama yollarına] teşebbüs etmeyerek ancak sabahleyin sâ'at altı buçukta ma'lûmât vermek sûretiyle der-dest olunamaması [yakalanamaması] esbâbını [sebeplerini] dahi te'mîn eylemesi gibi delâ'il ve karâ'in [deliller ve ipuçları] ile mertebe-i sübûta [sabit olma derecesine] vâsıl olduğundan merkumân [adı geçenler] Doktor Midhat ve İsmâil Efendiler'in erbâb-ı fesâd [eşkıya] ve 'isyâna iltihâk ve harekât-ı bâğîyânelerine [serkeşlik hareketlerine] iştirâk fi'llerinin fâ'illeri olmak üzere mücrimiyetlerine [suçlu olduklarına] ve Ser-tabîb Binbaşı Tal'at ve Tabîb Mülâzım Ekrem Şâdî Beyler'in merkum [adı geçen] Midhat'ın firârı esbâbını tahsîl ve teshîl etmek [kolaylaştırmak] ve dâhiliyye zâbiti Mülâzım Ahmed Efendi ile nefer Mustafa oğlu Hüseyin'in dahi merkumun keyfiyyet-i firârında sun' [etki] ve garazları olmayarak hilâf-ı usûl ve nizâm [usûl ve kâideye aykırı olarak] kayıdsızlık ve teseyyüb göstermek [ihmal etmek] fi'llerinin fâ'illeri olduklarına ve bunlardan Doktor Midhat ve İsmâil'in hareketleri Mülkiyye Cezâ Kanûnnâmesi'nin kırk beşinci maddesinin fıkra-i evvelisi [birinci fıkrası] olması delâletiyle elli beşinci maddesinin dördüncü fıkrasına ve elli altıncı maddesine ve Binbaşı Tal'at ve Mülâzım Ekrem Şâdî Beyler'in hareketi kanûn-ı mezkûrun [zikredilen kanunun] yüz on sekizinci maddesine ve Mülâzım Ahmed Efendi ve Nefer Mustafa oğlu Hüseyin'in fi'li de kanûn-ı mezkûrun yüz on yedinci maddesinin birinci fıkrasına muvâfık [uygun] ve mezkûr fıkarât-ı maddeler [zikredilen maddelerin fıkraları] dahi 'aynen [Eşhâs-ı müte'addide [birden fazla kişi] bir cinâyet veyâ cünhayı [suç veyâ kabâhati] müttehiden îka' eder [birlikte işler] veyâhûd ef'âl-i müte'addideden mürekkeb olan [birden fazla fiillerden oluşan] bir cinâyet veyâ cünhada birtakım eşhâsdan her-

biri cürmün husûlü [meydana gelmesi] maksadıyla ef'âl-i mezbûreden [zikredilen fiillerden] birini veya birkaçını icrâ eylerse eşhâs-ı mezkûreye [zikredilen şahıslara] hem-fi'l [suç ortağı] denilir ve cümlesi fâ'il-i müstakill [tek başına fâil] gibi mücâzât olunur [cezâlandırılır]] ve [Kanûn-ı Esâsî'yi ve hükûmetin şekil ve hey'etini veyâ Saltanat-ı Seniyye'nin usûl-ı verâsetini tağyir [bozma] ve tebdîl [değiştirme] veyâ imhâya cebren [zorla] teşebbüsü sâbit olan eşhâs [şahıslar] i'dâm olunur] ve [her kim memâlik-i mahrûse [Osmanlı ülkesi] ahâlîsini yekdiğeri [bir diğeri] 'aleyhinde silahlandırarak mukateleye [birbirini öldürmeye] tahrîk ve iğrâya [teşvike] veyâhûd ba'zı mahallerde gasb ve gârat [zorla almak ve yağmalamak] ve tahrîb-i memleket ve katl-i nüfûs [katliam] ef'âlini [fiillerini] îka'a mütecâsir [yapmaya yeltenmiş] olup kaziyye-i fesâd [eşkıyalık işi/eylemi] tamâmiyle fi'le çıkar veyâhûd madde-i fesâdın [eşkıyalığın] icrâsına başlanmış olur ise ol kimse kezâlik [keza] i'dâm olunur] ve [habs ve tevkîf olunan eşhâsın muhâfazasına me'mûr [görevli] olmayan kimselerden bir adam mahbûsinin firârı esbâbını [sebeplerini] tahkik ve teshîl ederse [kolaylaştırırsa] bir haftadan altı aya kadar habs ile mücâzât olunur [cezalandırılır][ve [her ne sûretle olur ise olsun hükûmet tarafından ahz ve tevkîf olunan eşhâsın firârı vuku'unda bunları nakl ve îsâline [ulaştırılmalarına] me'mûr olan zâbitân ve neferât ve mübâşirler ve bunların mahbeslerde [hapishanelerde] muhâfazalarına me'mûr olan karakol ve habsçi ve zindancı ve nöbetçi ve kapıcı ve bunlar gibi me'mûrlar hilâf-ı usûl ve nizâm [usûl ve kâideye aykırı olarak] kaydsızlık ve teseyyüb ederek [ihmal göstererek] erbâb-ı cinâyetin firârı vuku' bulur ise ol sûretle hareketleri zuhûra gelenler bir haftadan iki aya kadar habs olunur] 'ibârâtı nâtık [cümlelerini söylüyor] olduğundan işbu ahkâm-ı kanûniyyeye tevfîkan [kanun hükümlerine uygun olarak] Doktor İsmâil'in silk-i 'askerîden tardıyla [askerlik mesleğinden uzaklaştırılmasıyla] berâber Doktor Midhat ile berâber i'dâmlarına ve mallarının hacz ile usûlü dâ'iresinde idâre ettirilmesine ve Binbaşı Tal'at Bey'in iktizâ-yı mevki'ine [konumunun gereğine] ve derece-i fi'line nazaran altı mâh [ay] müddetle habsine ve 'Askerî Cezâ Kanûnunun iki yüzüncü maddesinin son fıkrası mûcebince teka'üden [emekli edilerek] silk-i 'askerîden [askerlik mesleğinden] ihrâcına ve Ekrem Şâdî Bey'in iki mâh [ay] ve Ahmed Efendi ile nefer Mustafa oğlu Hüseyin'in dahi on beşer gün müddetlerle habse konulmalarına ve Ser-tabîb Muâvini Hüsnü Bey'le mezkûr hastahâne hademesinden Sâlih ve 'Abdullah ve Süleymân Onbaşı ve nefer Hüseyin oğlu Mehmed ve 'Ali oğlu Mehmed'in fi'l-i mezkûrda [zikredilen fiilde] dahl ve iştirâkleri anlaşılamadığından berâ'etlerine ve bunlardan bidâyet-i tevkîfe [tutukluluğun başlangıcına] nazaran ikmâl-i müddet etmiş [süreyi tamamlamış] olduğu anlaşılan Mustafa oğlu Hüseyin ile diğer mevkuf Hüseyin oğlu Mehmed'in sebeb-i âhere mebnî [başka bir sebepten dolayı] mevkuf olmadıkları takdîrde tahliye-i sebîllerine [salıverilmelerine] ve sâlifü'z-zikr [zikredilen] Cemâl Oğuz hakkında müzekkire [üst makama resmî yazı] yazmak sûretiyle nüfûz-ı me'mûriyetini [memuriyetinin itibar ve etkisini] sû-i isti'mâl eyleyen esbak İstanbul Muhâfızı Sa'îd Paşa hakkında dahi ta'kîbât-ı kanûniyye icrâsına Binbaşı Hüsnü Bey ve Mülâzım Ahmed Efendi ve hademe Sâlih ve nefer Mustafa oğlu Hüseyin ve Hüseyin oğlu Mehmed'in vicâhlarında [yüzlerine karşı] ve Doktor Midhat ve İsmâ'îl ile Binbaşı Tal'at ve Mülâzım Ekrem Şâdî beyler ve hademe Abdullah ve Süleymân Onbaşı ve nefer 'Ali oğlu Mehmed'in gıyâblarında [duruşmada bulunmaksızın] müttefikan [oybirliğiyle] karar verildi.

Padişah Onayı

Mahkûmiyet*

Mehmed Vahîdeddîn

Maçka hastahanesinde beytûtet eden Gülhâne hastahanesinde kulak ve burun mütehassısı Tabîb Mülâzım-ı evvel Bosnalı İsmail Efendi ibn Mustafa ile tehcîr dolayısıyla îka' edilen taktîl cinâyâtında fer'an zî-medhal olduğu iddiasıyla maznûn-ı aleyh olup li-ecl-it-tedâvî Gümüşsuyu Hastahanesi'nde müesses Gülhâne Hastahanesine yatırılmış olan Bursa'da Kızlar Mektebi Sokağı'nda on altı numaralı hânede müste'ciren sâkin ve Kayseri'de bin üç yüz târihinde mütevellid İttihâd ve Terakki Cem'iyyeti'nin Bursa Kâtib-i Mes'ûlü askerî doktorluğundan mahrec Ahmed Midhat Bey ibn Hasan'ın tafsîlâtı 19 Temmuz 1336 tarihli ve otuz yedi numaralı mazbata-i hükmiyede muharrer olduğu üzere firâr ile kuvvâ-yı bâgîyyeye iltihâk ve tahrikât ve harekât-ı şekavet-kârânelerine iştirâk eyledikleri bi'l-muhâkeme sâbit olmasına binâen Kanun-ı Umumî-i Cezâ'nın kırk beşinci maddesinin fıkra-i evvelâsı delâletiyle elli beşinci maddesinin dördüncü fıkrasına ve elli altıncı maddesine tevfikân idâmlarıyla mallarının bi'l-hacz usûlü dairesinde idâre ettirilmesine ve bunlardan Doktor İsmail'in silk-i askeriyeden tardına dair Dersaâdet Birinci Divan-ı Harb-i Örfî'sinden verilen hükm ve karar ele geçtiklerinde tekrar muhâkeme edilmek üzere tasdîk kılınmıştır.

İşbu irâde-i seniyyenin icrâsına Harbiye Nâzırı memurdur.
12 Zi-l-hicce 1338 ve 28 Ağustos 1336

Sadr-ı a'zâm ve Harbiye Nâzırı Vekîli
Dâmât Ferîd

(*) *Takvîm-i Vekayi*, 1 Eylül 1336 (1920), No: 3944.

Büyükdere veya Boğaziçi Davası

Re'îs: **Mustafâ Nâzım Paşa**
A`zâ: **Mîrlivâ' Zekî Paşa, Mîrlivâ' Mustafâ Paşa, Mîrlivâ' `Alî Nâzım Paşa, Mîralay Receb Ferdî Bey**

BÜYÜKDERE TEHCÎRİ MUHÂKEMESİ*

Vicâhen [yüzlerine karşı] Muhâkemeleri İcrâ' Edilen Maznûnların [sanıkların] Esâmîsi [isimleri]: **Büyükdere Merkez Me'mûr-u sâbıkı Kerîm Bey, Büyükdere Muhtârı Laz Celâl Efendi, Büyükdere'de mukîm** [ikamet eden] **eşrâfdan Selânikli Refik Hıfzı Bey; Büyükdere'de mukîm Hâfız Mahmûd Efendi.**

KARAR SÛRETİ

Büyükdere mıntakasında sâkin [oturan] `anâsır-ı gayr-ı müslimenin tehcîri içün hükûmetce verilen mehl-i kâfîyi [gerekli süreyi] mahzen [sırf] menâfi`-i şahsîye ve hasîselerinin [şahsî ve alçakça menfaatlerinin] te'mîni emeliyle taklîl [azaltmak] ve şu sûretle muhâcirînin emvâl ve eşyâ'larını olduğu gibi bırakmağa icbâr [mecbur etmek] ve emvâl-i metrûkelerini [terkedilmiş mülklerini] yağma ve gâret [yağma] ve mahfûz olanlarını [korunanları] da âlet-i mahsusa isti`mâliyle [özel yollar kullanarak] ahz ve sirkat eyledikleri [aldıkları ve çaldıkları] iddi`âsından dolayı maznûn-ı `âleyhüm [sanık] olan Büyükdere Merkez Me'mûr-u sâbıkı `Abdü'l-kerîm ve tüccârdan Selânikli Refîk Beyler'le Rizeli Celâl ve Hâfız Mahmûd Efendi haklarında icrâ' kılınan muhâkemât netîcesinde istimâ` olunan [dinlenen] tarafeynin [iki tarafın] iddi`â ve ifâdât ve müdâfa`âtı ve bi'l-cümle [bütün] evrâk-ı da`vâ ve zavâbıt-ı mah-

(*) *Takvîm-i Vekayı*, Nr. 3618, S. 1-2; Büyükdere Tehcîri Muhâkemesi, Karar Sûreti.

keme [mahkeme zabıtlarının] mündericâtı [içindekileri] ser-â-pâ [baştan aşağıya] mütâla`a ve tedkîk ve keyfiyet ta`mîk olundukdan [derinlemesine incelendikten] sonra îcâbı lede'l-müzâkere [müzakere gereğince] maznûnîn-i mûmâ-ileyhümden [adı geçen sanıklardan] `Abdü'l-kerîm ve Refîk Beyler'in emvâl-i mezkûreyi yağma ve gâret [yağma] ve emvâl-i mebhûseden [bahsolunan mülklerden] mahfûz olanları da sirkata [çalmaya] cür'et eyledikleri hakkında kanâ`atbahş-ı vicdân olacak [vicdanları ikna edecek derecede] bir gûnâ [çeşitli] delâ'il [deliller] ve emârâta [işaretler] dest-res [elde edilmiş] olunamayub ancak mûmâ-ileyh `Abdü'l-kerîm Bey'in ahkâm-ı celîle-i İslâmîye [yüce İslâmın hükümlerinin] ve kavânîn-i mevzû`â-yı `Osmânîyenin [Osmânlı kanunlarının] emr ve ityânına [bildirdiklerine] tebe`an [uyarak] bi'l-`umûm `anâsırı [bütün unsurları] yekdiğerinden tefrîk [ayırt] etmeyerek muhâfaza-yı `ırz ve cân ve mâllarının te'mîni ve hukûk-u `âmmenin her gûnâ [çeşitli] hatar [tehlike] ve halelden [ihlalden] vikayesi [korunması] akdem [ilk] ve akdes-i vezâ'ifinden bulunduğu [kutsal vazifelerinden olduğu] hâlde ahvâl-i harbîye [savaş] dolayısıyla cihet-i `askerîyeden gösterilen lüzûm üzerine bi'l-ihrâc [göç yoluyla] mahall-i âhere [başka yerlere] nakl olunan eşhâsın [şahısların] emvâl-i menkule ve gayr-ı menkulelerinin hüsn-ü muhâfazası [iyi korunması] içün ciddî bir tedbîr ittihâz etmemek [almamak] sûretiyle işbu vazîfe-i mevdû`asında [kendisine verilen vazifesinde] bilâ-sebeb-i makbûl [kabul edilebilir sebepler olmaksızın] ihmâl ve terâhî [gevşeklik] göstererek eşhâs-ı merkumenin [adı geçen şahısların] emvâl-i menkulelerinin zayâ`a [kayba] uğramasına ve emvâl-i gayr-ı menkulelerinin de dûçâr-ı hasâr olmasına [hasar görmesine] sebebiyet verdiği ve Refîk Bey'in dahi taraf-ı devlet-i `alîyeden bir gûnâ [herhangi bir] salâhiyet ve me'zûniyeti [yetki ve görevi] olmaksızın münâsebetdâr bulunduğu [tanışıklık kurduğu] ekâbir-i me'mûrîn [yüksek dereceli memurlar] ile temâsda bulunmasına iğtirâren [güvenerek] me'mûrîn-i mülkîye ve zâbıtaya müteferri` [ait olan] ba`zı mevâddı [bazı işleri] icrâ' ederek kezâlik hukuk-u `ibâdın zayâ`ına [yok olmasına] ba`is [sebep] olduğu şühûd-ı <1Sl> müstemi`anın [dinlenen şahitlerin] ma`a'l-kasem [yemin ederek] ve `ale'd-derecât [sırayla] vuku` bulan şahâdâtından [şahitliklerden] ve muhâkemât-ı cârîyeden [yürütülen muhâkemeden] mütehassıl [doğan] kanâ`at-ı vicdânîye [görüş] ile sâbit ve nümâyân [ispat ve aşikâr olmuştur] ve müdde`î-i `umûmîlik [savcılık] makamının mûmâ-ileyhümânın [adı geçenlerin] berâ'atleri yolundaki iddi`âsı ve müdâfa`a vekîllerinin de bu husûsâta mütedâ'ir [dair] müdâfa`aları iltifâta [dikkate] gayr-ı şâyân bulunmagla [layık bulunmamakla] mûmâ-ileyhümâdan [adı geçenlerden] `Abdü'l-kerîm Bey'in olvechile [bu yolla] vazîfe-i me'mûresini sû'-i isti`mâl etmek ve Refîk Bey'in dahi ber-vech-i muharrer [yazıldığı üzere] bir gûnâ [herhangi bir] salâhiyet ve me'zûniyeti [yetkisi ve görevi] olmaksızın me'mûrîne müteferri` [ait olan] ba`zı mevâddı [işleri] icrâ' eylemek fi`illerinin fâ`illeri olduklarına ve `Abdü'l-kerîm Bey'in hareketi Mülkîye Cezâ' Kanûnnâme-i Hümâyûnu'nun yüz ikinci ve Refîk Bey'in fi`ili de kanûn-ı mezkûrun [zikrolunan kanunun] yüz otuzuncu maddelerine muvâfık [uygun] ve mâddeteyn-i mezkûreteyn dahi bi-`ibâretihâ [zikrolunan iki maddenin aynısıyla]: [me'mûrîn-i devletden biri vazîfe-i me'mûriyetini îfâ'da [yapmakta] bilâ-sebeb makbûl [kabul edilebilir sebep olmaksızın] ve ihmâl ve terâhî eyler [gevşeklik gösterirse] veyâ âmirinin ahkâm-ı kanûnîyeye [kanun hükümlerine] müsteniden [dayanarak] i`tâ eylediği [verdiği] evâmiri [emirleri] kezâ bir gûne [herhangi bir] sebeb-i makbûl [kabul edilebilir sebep] olmaksızın icrâ' eylemezse me'mûriyetinin derecesine göre üç liradan yüz liraya kadar cezâ'-yı nakdî [para cezası] alınır ve işbu ihmâl ve terâhîden [gevşeklik göstermekten] veyâ âmirin kanûna müstenid olan [da-

yanan] evâmirini [emirlerini] `adem-i icrâ'dan [yerine getirmemekten] devletce bir mazarrat [zarar] husûle gelmiş [ortaya çıkmış] ise derecesine göre bir haftadan üç seneye kadar habis cezâ'sıyla berâber mü'ebbeden veyâ muvakkaten [geçici bir süre] rütbe ve me'mûriyetden mahrûmiyet cezâ'sı dahi hükm olunur. Ve bu fi`ilden efrâdca [ferdî] bir gûne [çeşit] zarar hâsıl olmuş ise o da başkaca tazmîn [e]tdirilür] [ödettirilir], [her kim Devlet-i `alîyeden salâhiyet ve me'zûniyeti [yetki ve görevi] olmaksızın hodbehod [başına buyruk] me'mûriyet-i mülkîye ve `askerîye sıfatında görünür veyâhûd bu me'mûriyetlere müteferri [ait olan] mevâddı [işleri] icrâ' eylerse üç aydan eksik olmamak üzere habis cezâ'sıyla mücâzât olunur [cezalandırılır]] `ibârâtını nâtık olduğundan [cümleleriyle beyan edildiğinden] işbu mevâdd-ı kanûnîye ahkâmına [kanun maddelerinin hükümlerine] tevfîkan [uygun olarak] `Abdü'l-kerîm Bey'in bidâyet-i tevkîfi [tutukluluk halinin başlangıcı] olan 12 Cemâdi'ü'l-evveli 37 târîhinden bi'l-`itibâr [itibaren] bir sene müddetle habsine ve bir sene müddetle de me'mûriyetden mahrûmiyetine ve Refîk Bey'in dahi ibtidâ'-yı tevkîfi [tutukluluk halinin başlangıcı] olan 21 Receb 337 târîhinden i`tibâren ve esnâ-yı muhâkemede kendisinin dalyana ihtiyâcı olmayub mücerred [yalnız] tâze balık yemek içün dalyanı tutduğunu söylediği <2Sa> hâlde `Aleko ve `Ömer Efendiler'in müştereken müste'cir [ortak kiracı] bulundukları dalyan konturatını kendi üzerine kerhen [zorla] ciro etdirmesi ve tâze balıkla iktifâ etmeyerek [yetinmeyerek] ancak otuz beş lira bedel-i îcâr [kira bedeli] mukabilinde [karşılığında] bütün dalyan ve ağlarla vâridât-ı sâ'irenin [diğer gelir getirenlerin] sâhibi olan `Aleko'nun bin sekiz yüz liralık hisse-i temettu`unu [kârını] ahz etmesi [alması] sebeb-i şiddet `add olunarak [sayılarak] iki sene müddetle habse konulmasına ekseriyetle [çoğunlukla] ve Celâl ve Hâfız Mahmûd Efendiler'in ef`âl-i müdde`â-bihâ [davaya sebeb olan fiillere] mücâseretleri [yeltendikleri] usûlen sâbit olamadığından berâ'atlerine ve bunlardan Celâl Efendi'nin sebeb-i âhere [başka bir sebepten] mebnî [dolayı] mevkuf [tutuklu] olmadığı takdîrde tahliye-yi sebîline [salıverilmesine] ve cereyân eden muhâkeme esnâsında bu bâbda medhal-dâr [bu işe karışmış] oldukları hiss olunan ba`zı zevât [kişiler] hakkında dahi ta`kîbât-ı kanûnîye icrâ'sına ittifâk-ı ârâ [oybirliği] ile ve vicâhen [yüzlerine karşı] karar verildi.

23 Şa`bân 337 — 24 Mayıs 335

Receb Ferdî — **`Alî Nâzım** — **Zekî** — **Nâzım**

Maznûn-ı `aleyhümden [sanıklardan] Refîk Bey hakkında mûcib-i mes'ûliyet [sorumlu tutulması gereken] bir cürm-ü kanûnî [kanunca suç sayılan] sübût bulmadığından [meydana çıkmadığından] ve zâten ekseriyetin kararı vechile [gereğince] müdde`î-i şahsîler [kişisel iddialar] kabûl edilmediği gibi da`vâ-yı şahsîye dahi bu mahkemede rü'yet olunmadığından [muhâkeme edilmediğinden] <2Sb> ve `Abdü'l-kerîm Bey'e gelince mûmâ-ileyhin [adı geçenin] âmirinden almış olduğu emri îfâ' ederek şahsî hiçbir menfa`ata çalışmamış ve nehb [yağma] ve sirkata [çalmaya] mücâseret edenlerle [yeltenenlerle] hânelere cebren girenlerden ba`zıları hakkında hâl ve zamânın müsâ`adesi nisbetinde [derecesinde] ta`kîbâtda bulunmuş ve şikâyât-ı vâkı`anın [yapılan şikâyetlerinin] esbâb-ı aslîye ve ma`kulesi [asıl ve mantıklı sebepleri] ma`a't-te'essüf [yazık ki] cihet-i `askerîyeye mensûb ba`zı zâbıtân [subaylar] ve efrâdın [erlerin] harekâtından münba`is olmuş idüği [ileri geldiği] şühûdun [şahitlerin] ifâdâtından ve cereyân-ı muhâkemeden anlaşılmış ve nefs-i pâyitahtda [İstanbul'da] `umûmun gözleri önünde vuku`bulmuş olan Büyükdere nakil hâne mes'elesindeki tazyîkat ü teserru`âtın [baskınlarda] başkalarından ara-

nılması îcâb edeceği derkâr bulunmuş [belirtilmiş] ve zâten cebr [zorla] ve şiddet ile hânelere giren ve eşyâ'yı sirkat eden [çalan] cihet-i `askerîyeye mensûb zevâtın [kişilerin] gönderilmeleri Harbîye Nezâret-i Celîlesine iş`âr olunduğu [bildirildiği] hâlde henüz gönderilmemiş olduğundan mûmâ-ileyhümâ [adı geçenlerden] Refîk ve `Abdü'l-kerîm Beyler'in dahi berâ'atleri re'yindeyim.[görüşündeyim]

Mustafâ

Dîvân-ı Harb-i `Örfî Zabıt Hey'eti Âmiri
`Âbidin Dâver

Cemal Oğuz ve Nureddin Beyler Davası

Padişah Onayı

Mahkûmiyet*

Kengırı taktîl ve tehcîr cerâiminde fer'an zî-medhal olmağla maznûn ve mevkuf bulunan Kengırı İttihâd ve Terakki Kâtib-i Mes'ûlü Cemâl Oğuz Bey ile Trabzon Jandarma Mektebi müdürü olup hâl-i firârda bulunan binbaşı Nureddîn Bey haklarında evvelce bir numaralı Divan-ı Harb-i Örfî'ce cereyân eden muhâkeme netîcesinde mûmâ-ileyhümânın cerâim-i mezkûrede fer'an zî-medhal oldukları usûlen tebeyyün etmesine ve fâil-i aslîler mukaddemâ Ankara Divan-ı Harb-i Örfîsi'nce Mülkiye Cezâ Kanunnâme-i Hümâyûnu'nun 174 ve 180. maddelerine tevfikan sekizer sene müddetle kürek cezâsıyla mahkûm edilmiş olup Cemâl Oğuz ve Nureddîn beyler de cürm-i mezkûrda fer'an zî-medhal olmalarına mebnî Cemâl Oğuz Bey'in bidâyet-i tevkîfi olan 1 Receb 337 tarihinden itibâren mezkûr sekiz sene kürek cezâsının sülüsü bi't-tenzîl beş sene dört mâh ve firârî Nureddîn Bey'in dahi kezâlik mezkûr sekiz sene kürek cezâsının südüsü bi't-tenzîl altı sene sekiz ay müddetle küreğe konulmalarına ve Nureddîn'in hukuk-ı medeniyeden bi'l-ıskat emvâl-i mahcuzasının usûlü dairesinde idâre ettirilmesine ve rüfekâ-yı ma'lûmesi haklarında takibât icrâsı için müddeî-i umûmîliğe müzekkere tastîrine dair Cemâl Oğuz Bey'in vicâhında ve Nureddîn'in gıyâbında verilen ve tafsilâtı 8 Şaban 338 ve 29 Nisan 336 tarihli mazbata-i hükmiyede muharrer olup bazı esbâb-ı kanuniyeye binâen Divan-ı Temyîz-i

(*) *Takvîm-i Vekayi*, 31 Mayıs 1336 (1920), No: 3867.

Askeriye'ce nakz edilen kararın şâyân-ı etbâ' olmadığına ve mazbatada münderic tafsilâta göre hükm-i sâbıkda ısrâr edilmesine dair olan karar tasdîk olunmuştur.

İşbu irâde-i seniyyenin icrâsına Harbiye Nâzırı memurdur.
8 Ramazan 1338 ve 27 Mayıs 1336

Sadr-ı a'zâm ve Harbiye Nâzır Vekîli
Dâmât Ferîd

Erzincan Davası

ERZİNCAN TEHCİR VE TAKTİLİ*

Dîvân-ı Harb-i 'Örfî'de Verilen Hükümler

Birinci Dîvân-ı Harb-i Örfî'den: Tehcîr esnâsında Erzincan Ermenileri'ni katl ve imhâ ve mallarını yağmâ eyledikleri iddi'âsıyla maznûn-ı 'aleyhim [sanık] olan ve 'Askerî Tevkîf-hânesinde mevkuf [tutuklu] iken mukaddemâ [önceden] Düvel-i İ'tilâfiyyece [İtilaf Devletlerince] Malta'ya sevk olunan Erzincan Mutasarrıf-ı Esbakı kırk dört yaşında Muğla'da mütevellid [doğmuş] Memdûh Bey bin Tayyâr ve el-yevm [bugün] mezkûr [adı geçen] tevkîf-hânede mevkuf [tutuklu] bulunan ve Eyüb'de kâ'in Hüsrev Paşa Dergâhı Şeyhi Kâ'im - Birâderi [kayınbirâderi] Fevzi Efendi'nin nezdinde ikamet ve Erzincan'da otelcilik eden kırk beş yaşında Erzincan'ın Kurşunlu Mahallesi Ahâlîsi'nden Hâfız 'Abdullah 'Avni Efendi bin Hâcı Hüseyin ve hâl-i firârda [kaçak] bulunan Erzincan Meb'ûs-ı Esbakı [Erzincan Eski Mebusu] Hâlit ve Erzincanlı Hâcı Vahîd-zâde Rızâ Efendiler'le Dersim 'Aşîret Rü'esâsı'ndan [Reislerinden] ve eşkıyâ-yı meşhûreden [meşhur eşkıyalardan] Karmo Yusuf ve Erzincanlı Jandarma Çavuşu Arslan ve Erzincan'ın Pülümür Kazâsı'na merbût Dâniz Bey Nâhiyesi Müdîri ve 'Aşîret Reîsi Kâgü haklarında icrâ kılınan muhâkeme ve tedkîkât neticesinde bunlardan seferberliğin bidâyet-i i'lânında [başlangıcında] taht-ı silâha [silah altına] alınmayarak Erzincan Jandarma Dâiresi'nde gûyâ yazıcı sıfatıyla alıkonulmuş olan Hâfız 'Abdullah 'Avni Efendi'nin tehcîrden iki mâh [ay] mukaddem [önce] silâh terhîsi münâsebetiyle ve hüviyyetleri anlaşılamayan rüfekasıyla [arkadaşlarıyla] köylere giderek Ermenilere birçok işkence ve ezâ eylediği ve ba'zı küçük çocukları eslihanın [silahların] nerede bulunduğunu ikrâr ettirmek [söyletmek] üzere bi'z-zât sopa ile darb ederek vefâtlarına sebebiyyet verdi-

(*) *Vakit*, 29 Temmuz 1920, s.2.

ği gibi merkum [adı geçen] Hâfız 'Abdullah 'Avni ve Meb'ûs-ı Esbak Hâlit Efendilerle Karmo Yusuf ve Arslan ve Kâgü'nün sûret-i mahsusada [özel olarak] tertîb ve teşkil edilen hüviyyetleri mechûl çete efrâd-ı mel'ûnesiyle [alçak çete ferdleri] müştereken ezmine-i muhtelifede [çeşitli zamanlarda] ve Erzincan'ın gâyet yakın mesâfesinde kâ'in [olan] Zenberek Köprüsü ve Telli (Tebelli) Çayı ve Kemâh Boğazı nâm mahallerde tehcîr edilmek üzere cem' [toplanan] ve sevk olunan binlerce kişiden sıbyân [çocuk] ve 'acezeden [yaşlılardan] mürekkeb Ermeni kafilelerinin önüne çıkarak müsellahan [silahlı] bi'l-hücûm [hücum ederek] ekserîsi katl ve imhâ ve mallarını nehb ü yağma [gasb ve yağma] ve merkumûndan [adı geçenlerden] Hâfız 'Abdullah 'Avni ve Rızâ Efendiler'in kezâlik [keza] ma'iyyetlerindeki çete efrâdıyla birlikte yetmiş kadar Ermeni'yi nehre ilka [bırakma/atma] ve su içinde çabalayanları da kurşunla cerh [yaralama] ve ifnâ' [yok] eyledikleri ve yine merkum [adı geçen] Hâfız 'Abdullah 'Avni Efendi'nin iki atlı refîki [arkadaşı] ile birlikte Erzincan Kasabası dâhilinde Haçik Efendi nâmında birisini cebren [zorla] almak üzere leylen [geceleyin] hânesine bi't-ta'arruz [saldırarak] fakat hâne derûnunda [içinde] vuku' bulan feryâd ve istimdâda [yardım istemeye] yetişen komşuları ba'zı hamiyyetli zâbitân tarafından tahlîs [kurtarılma] ve hânesi kapısına kendi neferlerinden iki nöbetçi ikame edilmek sûretiyle tâ-be-sabâh [sabaha kadar] muhâfaza edildiği ve yine Hâfız 'Abdullah 'Avni Efendi'nin köylere dahi 'azîmetle [giderek] alıp Erzincan'a getirdiği ba'zı Ermenilere envâ'-i işkence icrâ ettiği ve tehcîrin hitâmından [bitmesinden] evvel bir müddet-i kalîle [az zaman] zarfında verilen vesîka ve tedârük ve i'tâ olunan [verilen] araba ile ve Sivas tarîkiyle Edirne'de İttihâd ve Terakki Müfettişi olan Birâderi Ganî Bey'in nezdine 'â'ileten ve müreffehen i'zâm olunduğu [gönderildiği] muvâceheten [yüzleşme] istimâ' [dinlenen] olunan mazbûtü'l-esâmî [isimleri zapta geçen] şühûd-ı müte'addidenin [birçok şahidin] ve ez-an-cümle [o cümleden] Erkân-ı Harbiyye Ka'im-makamları'ndan Rızâ Bey'in mâ'a'l-kasem [yemin ederek] ve 'ale'd-derecât [sırasıyla] vâki' olan ihbârâtından ve bedâhet [açıklık] derecesinde olan fecâyi'-i mebhûseyi [bahsedilen faciayı] nev-'ummâ [bir suretle] gâh i'tirâf ve gâh külliyyen inkâr tarzındaki ifâdâtından [ifadelerinden] mütehassıl [meydan gelen] kanâ'at-ı vicdâniyye ile mertebe-i sübûta [sabit olmaya] vâsıl olduğundan [ulaştığından] merkumûndan [adı geçenlerden] Hâfız 'Abdullah 'Avni ve Hâlit Efendiler'le Karmo Yusuf ve Arslan ve Kâgü'nün fecâyi'-i mezkûrenin [adı geçen facianın] fâ'il [yapan] ve mürtekibleri [düzenleyenleri] olmak üzere mücrimiyyetlerine [suçlu olduklarına] ve hareketleri Mülkiyye Cezâ Kanûn-nâme-i Hümâyûnu'nun kırk beşinci maddesinin (Eşhâs-ı müte'addide [birden fazla kişi] bir cinâyet veya cünhayı [küçük suçu] müttehiden [birlikte] îka' eder [yapar] veyâhûd ef'âl-i müte'addideden [birçok eylemden] mürekkeb olan bir cinâyet veya cünhadan [küçük suçtan] birtakım eşhâsdan [şahıslardan] her biri cürmün [suçun] husûlü [ortya çıkması] maksadıyla ef'âl-i mezbûreden [adı geçen işlerden] birini veya birkaçını icrâ eylerse eşhâs-ı mezkûreye [adı geçen şahıslara] hem-fi'l [suç ortağı] denilir ve cümlesi fâ'il-i müstakill [suçu kendi işlemiş gibi] gibi mücâzât olunur [cezalandırılır]) diye muharrer olan birinci fıkrası delâletiyle [yol göstermesiyle] kanûn-ı mezbûrun [adı geçen kanunun] yüz yetmişinci ve 'Askerî Cezâ Kanûnu'nun yüz yetmiş birinci maddelerine muvâfık ve mâddeteyn-i mezkûreteyn [adı geçen maddeler] dahî (Ta'ammüden [kasden] bir şahıs katleden veya eben [babalar, dedeler] ve ecdâd [atalar] ve ümmehât [analar] ve ceddâtından birini velev min gayr-i ta'ammüd kasden [ister kasıtlı, ister kasıtsız] katl eyleyen kimse i'dâm olunur) (Gerek müsellah [silahlı] ve gerek gayr-ı müsellah [silahsız] 'alenen tehâcüm [hücum] ile ve gerek kesr-i sûr

[duvar kırmak] ve ebvâb [kapılar] ile ve gerek eşhâs [şahıslar] üzerine icrâ-yı tazyîk [baskı uygulamak] ile müctemi'an [toplu bir halde] zahîre ve erzâk ve emti'a veya eşyâyı yağmâ ve tahrîb etmek i'dâm) 'ibârâtını nâtık [beyan] olduğundan işbu mevâdd-ı kanûniyye [kanun maddeleri] ahkâmına tevfîkân merkumûn [adı geçenler] Hâfız 'Abdullah 'Avni ve Hâlit ve Karmo Yusuf ve Arslan ve Kâgü'nün i'dâmlarına ve maznûn-ı 'aleyhimden [sanıklardan] Hâcı Vahîd-zâde Rızâ Efendi'nin ahîren [yakın zamanda] vefât etmiş olduğu 'inde'l-muhâkeme [araştırma sonucunda] anlaşıldığından onun hakkındaki hukuk-ı 'umûmiyye da'vâsının sukûtuna [düşmesine] ve Memdûh Bey'in de Malta'ya nakledilmiş olmasından ve diğer bir mâddeden dahî rüfeka-yı sâ'iresiyle [diğer arkadaşlarıyla] taht-ı muhâkemede [yargılanmakta] bulunmasından dolayı ileride tevhîden [birlikte] rü'yet olunmak [bakılmak] üzere muhâkemenin tefrîkine [ayrılmasına] ve cerâ'im-i mebhûsede [bahs edilen suçlarda] maznûniyyetleri [suçlulukları] anlaşılan Erzincan Mevki' Kumandan ve 'Askerî Fabrikalar Müdîr-i Esbakı Ka'im-makam Ahmed Vefîk ve Erzincan Mekteb-i İ'dâdî-i 'Askerî Müdîr-i Sâbıkı Trabzonlu Binbaşı Hâfız Süleymân Beyler'le Erzincan Jandarma Taburu Kumandanı Yüzbaşı İsmâ'il Hakkı ve Erzincan Jandarma Zâbitânı'ndan Mülâzım Cemîl ve Süleymân ve Jandarma Başçavuşu Erzincanlı Hâlid Efendiler'le Erzincan Eşrâfı'ndan Yaşar Bey ve Jandarma Sivaslı Deli Mehmed ve Erzincan Mekteb-i İ'dâdî-i Askerî Müdîr Muâvini Yüzbaşı 'Âsım ve mekteb-i mezkûr Dâhiliyye Zâbitânı'ndan Mülâzım Cezâyirli Mehmed Efendi haklarında da ta'kîbât-ı kanûniyye [kanunî takip] icrâsına Hâfız 'Abdullah 'Avni'nin vicâhında [yüzüne karşı] ve diğerlerinin gıyâbında [duruşmada bulunmaksızın] bi'l-ittifâk [oy birliğiyle] karar verildi.

28 Temmuz 336

Padişah Onayı

Mahkûmiyet*

Mehmed Vahdeddin

Tehcir esnasında Erzincan Ermenilerini katl ve imha ve mallarını yağma eyledikleri iddi`asıyla maznun-ı `aleyhüm [sanık] olan ve `askeri tevkifhanesinde [hapishânesinde] mevkuf [tutuklu] iken mukaddema [önce] düvel-i i'tilafiyece [itilaf devletlerince] Malta'ya sevk olunan Erzincan Mutasarrıf-ı esbakı [eski mutasarrıfı] kırk dört yaşında Muğla'da mütevellid [doğan] Memduh Bey bin Tayyar ve el-yevm [bugün] mezkûr [zikr olunan] tevkifhanede mevkuf [tutuklu] bulunan ve Eyyüb'de kâin [bulunan] Hüsrev Paşa Dergâhı Şeyhi kayınbiraderi Fevzi Efendi'nin nezdinde [yanında] ikamet ve Erzincan'da otelcilik eden kırk beş yaşında Erzincan'ın Kurşunlu Mahallesi ahalisinden Hafız `Abdullah `Avni Efendi bin Hacı bin Hacı Hüseyin ve hal-i firarda [firârî olan] bulunan Erzincan meb`us-u sabıkı [eski mebusu] Halet ve Erzincanlı Hacı Vahidzade Rıza Efendiler'le Dersim `aşiret rü'esasından [re-

(*) *Takvîm-i Vekayi*, Nr. 3917, 31 Temmuz 1336, S. 5.

islerinden] ve eşkiya-yı meşhureden Kırmo Yusuf ve Erzincanlı Jandarma Çavuşu Arslan ve Erzincan'ın Pülümür kazasına merbut [bağlı] Danzik nahiyesi müdürü ve `aşiret re'isi Keko haklarında icra kılınan muhakeme ve tedkikat neticesinde tafsilatı [açıklamaları] 9 Şevval 1338 ve 26 Haziran 1336 tarihli ve 27 numaralı mazbatada muharrer [yazılı] olduğu üzere fecayi`-i mezkûrun [zikr olunan faciaları] fa`il [yapan] ve mürettibleri oldukları [yaptırdıkları] mertebe-i sübûta [ispat derecesine] vâsıl olduğundan [ulaştığından] merkumundan [adı geçenlerinden] Hafız `Abdullah `Avni ve Halet Efendiler'le Kırmo Yusuf ve irsalen [?] kanunun fecayi`-i mezkûrenin [zikr edilmiş olan faciaların] fa`il ve mürettibleri [yaptıranları] olmak üzere mücrimiyetlerine [suçluluklarına] ve hareketleri Mülkiye Ceza Kanunname-i Hümayunu'nun kırkbeşinci maddesinin birinci fıkrası delaletiyle [ışığında] kanun-ı mezburun [yukarıda yazılı kanunun] yüz yetmişinci ve `Askeri Ceza Kanunu'nun yüz yetmiş birinci maddelerine muvafık [uygun] olduğundan işbu mevadd-ı kanuniye ahkâmına [kanun maddelerinin hükümlerine] tevfîkan [uygun olarak] merkumûn [adı geçenlerin] Hafız `Abdullah `Avni ve Halet ve Kırmo Yusuf ve irsalen Keko'nun i`damlarına ve maznun-ı `aleyhümden [sanıklardan] Hacı ve Seyyidzade Rıza Efendinin ahiren [olaydan sonra] vefat etmiş olduğu `inde'l-muhakeme [muhakeme sonucunda] anlaşıldığından onun hakkında hukuk-ı `umumiye da`vasının sukutuna [düşmesine] ve Memduh Bey'in de Malta'ya nakledilmiş olmasından ve diğer bir maddeden dahi rüfeka-yı sa'iresiyle [diğer arkadaşlarıyla] taht-ı muhakemede bulunmasından [muhâkeme edilmesinden] dolayı ileride tevhiden [birlikte] rü'yet olunmak [muhâkeme edilmek] üzere muhakemesinin tefrikine [ayrılmasına] ve cera'im-i mebhuseden [bahsolunan suçlardan] maznuniyetleri [sanık oldukları] anlaşılan Erzincan'da mevki` kumandanı ve `askeri fabrikalar müdir-i esbakı [eski müdürü] Ka'im-makam Ahmed Refik ve Erzincan Mekteb-i İ`dadi-i `Askeri Müdir-i sabıkı [eski müdürü] Trabzonlu Binbaşı Hafız Süleyman Beyler'le Erzincan Jandarma Taburu Kumandanı Yüzbaşı İsma`il Hakkı ve Erzincan Jandarma Zabitanından [subaylarından] Mülazım [Teğmen] Cemil ve Süleyman ve Jandarma Başçavuşu Erzincanlı Halid Efendiler'le Erzincan eşrafından Yaşar Bey ve Jandarma Sivaslı Deli Mehmed ve Erzincan Mekteb-i İ`dadi-i `Askerisi Müdir Mu`avini Yüzbaşı `Asım ve Mekteb-i mezkûr [zikredilmiş olan mektebin] Dahiliye Zabitanından Mülazım [Teğmen] Cezayirli Mehmed Efendi haklarında ta`kibat-ı kanuniye icra'sına [kovuşturma yapılmasına] da'ir Hafız `Abdullah `Avni'nin vicahında [yüzlerine karşı] ve diğerlerinin gıyabında olmak [kendileri mevcut olmaksızın] ve ele geçdiklerinde tekrar muhakeme edilmek üzere Der-sa`adet [İstanbul] Birinci İdare-i `Örfiye Divan-ı Harbinden verilen hüküm ve karar tasdik olunmuşdur [onaylanmıştır].

İşbu İrade-i Seniyenin [padişah emrinin] icra'sına [yerine getirilmesine] Harbiye Nazırı me'murdur [vazifelidir].

10 Zilkade 1338 — 27 Temmuz 1336

Sadr-ı a`zam namına `Abdullah

Harbiye Nazır Vekili namına Ahmed Hamdi

Harput (Ma`mûretü'l-`Aziz) Davası

Re'îs: **Mîrlivâ' Es`ad Paşa**
A`zâ: **Mîrlivâ' İhsân Paşa, Mîrlivâ' Mustafâ Kerîmî Paşa, Mîrlivâ' İsmâ`îl Hakkı Paşa, Mîralay Süleymân Şâkir Bey**

MA`MÛRETÜ'L-`AZÎZ TAKTÎLİ MUHÂKEMELERİ*

Gıyâben [kendileri olmaksızın] Muhâkemeleri İcrâ Edilen: **İttihâd ve Terakkî Cem`iyeti Merkez-i `Umûmîsi A`zâsından Teşkilât-ı Mahsûsa Re'îsi Doktor Bahâ'e'd-dîn Şâkir, İttihâd ve Terakkî Cem`iyeti Ma`mûretü'l-`azîz Kâtib-i Mes'ûlü** [parti sekreteri] **Resneli Nâzım Beyler**

Vicâhen [yüzlerine karşı] Muhâkemeleri İcrâ Edilen: **Dersim Meb`ûs-u Sâbıkı** [eski mebusu] **Hâcı Bâlos Zâde Mehmed Nûrî, Ma`mûretü'l-`azîz Ma`ârif Müdîr-i Sâbıkı** [eski müdürü] **Ferîd Beyler**

KARAR SURETİ

Muhâkemât-ı cârîye [yürütülen muhâkemeler] vechile [üzerine] istimâ` olunan [dinlenen] tarafeynin [iki tarafın] iddi`â ve ifâdât [ifadeleri] ve müdâfa`âtı ve bi'l-cümle evrâk-ı da`vâ [bütün dava evrakı] ve zavâbıt-ı mahkeme mündericâtı [mahkeme zabıtlarının içindekiler] ser-â-pâ [baştan aşağıya] mütâla`a ve tedkîk ve keyfiyet [durum] ta`mîk olundukdan [derinlemesine incelendikten] sonra îcâbı tezekkür olundukda [gereği konuşulduğunda] İttihâd ve Terakkî Cem`iyeti Merkez-i `Umûmîsi a`zâsından ve maznûn-ı `aleyhümden [sanıklardan] Doktor Bahâ'e'd-dîn Şâkir Bey'in Teşkilât-ı Mahsûsa re'îsi sıfatıyla Der-sa`âdet'den [İstanbul'dan] Trabzon ve Erzurum vilâyetleriyle menâtık-ı sâ'ireye [di-

(*) *Takvîm-i Vekayi*, Nr. 3771, S. 3-6; Ma'mûretü'l-azîz Taktili Muhâkemeleri.

ğer bölgelere] `azîmet ederek [giderek] habishânelerden tahlîye etdirilen kavâfil-i mücrimînden [suçlular topluluğundan] ve sâ'ir eşhâs-ı bâgiyeden [diğer asi şahıslardan] mürekkeb [meydana getirilmiş] olmak üzere tertîb [hazırlanan] ve teşkil edilen [kurulan] çetelerin başına geçerek Ermenilerin tehcîri esnâsında muhtelif zamân ve mahallerde îka` [yapılan] ve irtikâb olunan [işlenen] katl-i nüfûs [insanların öldürülmesi] ve nehb-i emvâl [mülklerin yağmalanması] fecâyi` [faciaları] ve fazâyihini [edepsizliğini] cem`iyet-i mezkûreye [zikredilmiş olan cemiyete] ya sâ'ika-yı safvet ve cehâlet [saflık ve bilgisizliğin sürüklemesi] veyâhûd ilcâ-yı hırs [hırslarının sürüklemesi] ve menfa`at ile iltihâk etmiş [katılmış] olan ba`zı eşhâs ve me'mûrîne [bazı şahıslar ve memurlar] kâh şifâhî [sözlü] ve ba`zen dahi şifre ile tahrîrî telkînât ve ta`lîmât-ı hafîye [yazılı ve gizli emirler] icrâ' ve i`tâsı [vermek] sûretiyle mevki`-i fi`ile îsâl eylediği [emredilen fiili yerine getirdiği] ve tertîb edilmiş [düzenlenmiş] olan bu kısm-ı Teşkilât-ı Mahsûsa efrâdını Ermenilerin ifnâ' ü imhâ'sı [yok edilmesi] emrinde istihdâm eylemiş [kullanmış] olduğu mûmâ-ileyh [adı geçen] Bahâ'e'd-dîn Şâkir Bey'in İttihâd ve Terakkî Cem`iyeti'nin Ma`mûretü'l-`azîz kâtib-i mes'ûlü [parti sekreteri] maznûn-ı `aleyhümden [sanıklardan] firârî Resneli Nâzım Bey'e Ma`mûretü'l-`azîz Vâlîsi Sâbit Bey vâsıtasıyla Erzurum'dan keşîde eylemiş [çekmiş] olduğu 21-4-31 târîhli şifreli telgrafnâmede [oradan sevk olunan Ermeniler tasfîye olunuyor [temizleniyor] mu nefy [sürgün edildiğini] ve tagrîb olunduğunu [kovulduğunu] bildirdiğiniz eşhâs-ı muzırra [zararlı şahıslar] imhâ' ediliyor mu yoksa yalnızca sevk ve i`zâm mı olunuyor [gönderiliyorlar mı] vâzıhan [açıkça] bildiriniz] deyü iş`âr eylemesi [haber göndermesi] ve İttihâd ve Terakkî Cem`iyeti Merkez-i `Umûmîsi a`zâları hakkındaki dosya meyânında [arasında] mevcûd vesâ'ikden [belgelerden] Erzurum Vâlîsi Münîr Bey'in: Erzurum'dan Kığı tarîkiyle [yoluyla] sevk olunan zengînler kâfilesinin Bahâ'e'd-dîn Şâkir Bey'in tertîb-kerdesi olan [düzenlemiş olduğu] çete efrâdı ve Dersimliler tarafından katl olunduklarını ve gârâta [yağmalara] ma`rûz <*1Sl*> kaldıklarını müş`ir olan [haber veren] şifreli telgrafnâmesi mündericâtı [içindekileri] ve esbak [eski] Kastamonu Vâlîsi Reşîd Paşa'nın mûmâ-ileyh [adı geçen] Bahâ'e'd-dîn Şâkir Bey'den tehcîr hakkında şifreli telgraf aldığını beyân ve Vehîb Paşa'nın: Ermenilerin katl ve imhâ'sı ve mâllarının yağma ve gasbı İttihâd ve Terakkî Merkez-i `Umûmîsinin netîce-i mukarrerâtı [kararları sonucu] olub Üçüncü Ordu mıntakasında [bölgesinde] insân kassâblarını tedârik [hazırlayan] ve idâre ve istihdâm edenin Bahâ'e'd-dîn Şâkir'in olduğunu dermeyân ve Antalya Mutasarrıf-ı sâbıkı [eski mutasarrıfı] Sabûr Sâmî Bey'in: Bahâ'e'd-dîn Şâkir Bey'in Erzurum'dan keşîde eylediği [çektiği] şifreli telgrafnâmede [Erzurum, Van, Bitlis, Diyâr-ı bekir, Sivas, Trabzon havâlîsinde tek bir Ermeni kalmamak üzere Musul ve Zor taraflarına sevk eylediklerinden Antalya'da ne yapılmakda olduğunu] yazmış idüğini ber-âverde-yi zebân eylemeleri [dile getirmesi üzerine] ve zabıtnâmede ber-tafsîl münderic [içinde ayrıntılar] bulunan şühûd-u müstemi`a-yı sâ'irenin [diğer dinlenen şahitlerin] <*2Sa*> ihbârâtının [anlattıklarının] delâ'il ve karâ'in-i mebsûtayı [bahsolunmuş olan deliller ve ipuçlarını] mü'eyyid [kuvvetlendirmesi] ve müşeyyid bulunması [sağlamlaştırması] ile mertebe-i sübûta vâsıl [ispat derecesine ulaşmış] olduğundan mûmâ-ileyh [adı geçen] Bahâ'e'd-dîn Şâkir Bey'in fecâyi`-i mebhûsenin [bahsolunmuş olan facialarının] fâ`illeriyle hem-fi`il [suç ortağı] olmak üzere mücrimiyetine [suçluluğuna] müttefikan [oybirliğiyle] ve diğer maznûn-ı `aleyh [sanık] firârî Resneli Nâzım Bey'e gelince: Hey'et-i hâkimeden üç zât mûmâ-ileyh [adı geçen] Nâzım Bey'in bâlâda münderic [yukarıda bulunan] 21-4-31 târîhli telgrafnâme mündericâtından [içindekilerden] müstebân olduğu [anlaşıldığı] üze-

re tehcîr esnâsında Bahâ'e'd-dîn Şâkir ile muhâberâtda bulunmasına [haberleştiğinden] ve Ma`mûretü'l-`azîz Vâlîsi Sâbit ve Merkez-i `Umûmî kâtib-i `umûmîsi [genel sekreteri] Midhat Şükrü Beyler'in mazbût [zabıta geçmiş olan] beyânâtına ve şühûd-u müstemi`anın ihbârâtına [dinlenen şahitlerin anlattıklarına] ve kendisinin tahkîkata şürû` olunmasını [başlanmasını] müte`âkib [sonra] firâr edüb elyevm [bugün] hâl-i firârda bulunması ve evrâk-ı da`vâ meyânında [arasında] mevcûd diğer muhâbere evrâkı muhteviyâtı [içindekileri] gibi emârâta [delillere] binâ'en [dayanarak] fecâyi`-i mezkûrede [zikredilmiş olan facialarda] hem-fi`il [suç ortağı] ve iki zât ise: mûmâ-ileyhin [sanığın] ta`rîfât-ı kanûnîye [kanunun bildirdiği] dâ'iresinde fâ`il-i aslî olanlarla ittihâd [birlikte hareket] eylediği veyâhûd cerâ'im-i mezkûrenin husûlü [zikredilmiş olan suçları yapmak] maksadıyla bir gûnâ [çeşit] ef`âl [fiillere] ve icrâ'âta cür'et etdiği hakkında hiçbir delîl ve emâreye dest-res olunamamasına [elde edilememesine] ve fakat Bahâ'e'd-dîn Şâkir ile ber-vech-i bâlâ [yukarıda belirtildiği üzere] muhâbereye kıyâm etmesine [başlamasına] ve şühûd-u müstemi`anın [dinlenen şahitlerin] tarz-ı şehâdetine [şahitlik etme biçimine] binâ'en [dayanarak] fecâyi`-i mezkûreyi [zikredilmiş olan faciaları] i`dâd [hazırlanmasına] ve teshîle [kolaylaştırılmasına] sebeb olan ef`âlde [fiillerde] bilerek fâ`il-i aslîlere mu`âvenetde [yardımda] bulunmak sûretiyle fer`an zî-medhal [ikinci dereceden suçlu] olduğu re'yinde [görüşünde] bulunmuş ve bu misillü ahvâlde [durumlarda] ekalliyetin [azınlığın] re'yinin [görüşünün] tagallübü [zorla hüküm sürmesi] muktezâ-yı kanûnîyeden [kanunun gereklerinden] bulunmuş olduğundan anın [onun] dahi cerâ'im-i mebhûsede [bahsolunmuş olan suçlarda] fer`an zî-medhal [ikinci dereceden suçlu] olmak üzere mücrimiyetine [suçluluğuna] ber-vech-i muharrer [yazıldığı üzere] hem-fi`il [suç ortağı] olduğu husûsunda ekseriyet-i sülüsân-ı ârâ [üçte iki oy çoğunluğu] hâsıl olamaması [meydana gelmemesi] münâsebetiyle karar verildikden sonra cihet-i cezâ'îye [ceza yönü] dahi müzâkere olundukda; mücrimân-ı merkumândan [adı geçen suçlulardan] Bahâ'e'd-dîn Şâkir'in hareketinin tevâfuk etdiği [uygun geldiği] Kanûn-ı Cezâ'nın 181. maddesi delâletiyle [ışığında] yüz yetmişinci maddesine tevfîkan [uygun olarak] i`dâmına ve Resneli Nâzım'ın dahi kanûn-ı mezkûrun [zikredilmiş olan kanunun] kırk beşinci maddesinin ikinci fıkrası delâletiyle [ışığında] mevâdd-ı mezkûreye [zikredilmiş olan maddelere] tatbîkan [uygulama suretiyle] on beş sene müddetle küreğe konulmasına ve her ikisinin emvâl-i mahcûzalarının [haczedilmiş olan mülklerinin] usûlü dâ'iresinde idâre etdirilmesine ve Nâzım'ın hukûk-ı medenîyeden [medenî hukuktan] dahi ıskatına [düşmesine] ve diğer maznûn-ı `aleyhümâ [sanık] Dersim meb`ûs-u sâbık [eski mebusu] Mehmed Nûrî ve sâbıkı [eski] Ma`mûretü'l-`azîz ve lâhik [yeni] Konya Ma`ârif Müdîri Ferîd Beyler'e gelince: Bunlardan Mehmed Nûrî Bey: çiftliğine civârda bulunan Hulvenek karyesinden [köyünden] nefy [sürgün ettikleri] ve iclâ' [uzaklaştırdıkları] ve bi'l-âhare [sonra] katl ve imhâ' eyledikleri anlaşılan Ermenilerin karyelerinden [köylerinden] ihrâc eyledikleri sırada sevke me'mûr jandarmalar muvâcehesinde [önünde] [sizi kemikli köye göndereceğim buraya arpa ekdireceğim] gibi sözler sarf ederek jandarmaları îka`-ı katle [öldürmeye] teşvîk eylediği beyânıyla [üslubuyla] ithâm ve Dîvân-ı Harbe sevk edilmiş ise de icrâ' kılınan muhâkemât esnâsında müştekiye [şikâyetçi kadın] sıfatıyla istimâ` olunan [dinlenen] Margrit kadın, mûmâ-ileyh [adı geçen] Mehmed Nûrî Bey'in esnâ-yı tehcîrde Hulvenek karyesine [köyüne] geldiğini ve bu sırada kendisine ricâ etmelerine karşı kabûl etmeyerek [kocanızın gitdiği yere gideceksiniz arpa ekdireceğim] dediğini ve Karabet'in hânesine [buraya eşyâ'sını kim koyarsa üç ay sonra gelüb alacakdır] deyü muharrer [yazılı] olan bir kâğıd yapışdıra-

rak sonra da atına binüb gitdiğini beyân ve esnâ-yı tehcîrde İstanbul'da bulunan ve mezbûre [zikredilmiş olan kadın] Margrit kadının ifâdesine `atfen ihbârâtda bulunan müştekî [şikâyetçi] Kasbar Musesyan ise: Mehmed Nûrî Bey'in birçoklarından para topladığını ve Karabet'in hânesinde bir `askere kırmızı bir kâğıd imzâ' etdirdiğini ve ba`zı kadınların eteklerine kapanarak şefâ`at istemelerine karşı [bu köye arpa ekdireceğim] deyüb atına râkiben [binerek] gitdikden sonra müheyyâ-yı hücûm [hücum etmeye hazır] olan çetelerin köye dâhil olduklarını mezbûre [zikredilmiş olan kadın] Margrit'den işitdiğini ve fakat Mehmed Nûrî Bey'in Karabet'in hânesine kâğıd yapışdırdığından ma`lûmâtı olmadığını der-miyân ederek [söyleyerek] yekdiğerine mübâyin [zıt] ifâdâtda [ifadelerde] bulunmalarına ve hâlbuki hânesine yafta yapıştırıldığı beyân olunan <2Sb> ve `inde'l-muhâkeme [muhâkeme huzurunda] ma`a't-tahlîf [yemin ettirilerek] istimâ` kılınan [dinlenen] merkum [adı geçen] Karabet'in beyânât-ı ânifeyi [önceki ifadelerini] redd ü tekzîb ile [kabul etmeyerek ve yalanlayarak] Mehmed Nûrî Bey'in çiftliğinde ihtifâ' ederek [saklanarak] tehcîrden kurtulduğunu ve tehcîrin bidâyetinden [başlangıcından] nihâyetine kadar Mehmed Nûrî Bey'in hânesinde bulunduğu hâlde mûmâ-ileyhin [adı geçenin] bâcinâhı [bacanağı] `Âsım Bey'in emvâl-i menhûbeyi [yağmalanmış malları] Mehmed Nûrî Bey'in hânesine götürdüğünü görmediğini ihbâr eylemesine ve Mehmed Nûrî Bey'den tevkîfhânede [hapishanade] para alınmasına teşebbüs olunması da başkaca şâyân-ı dikkat görülmesine ve hükûmetce tehcîre tâbi` olanları ihtifâ' edenlerin [saklayanların] i`dâm cezâsıyla tehdîd olunmalarına rağmen mezkûr [zikredilmiş olan] Hulvenek karyesi [köyü] ahâlîsinin birçoklarını ihtifâ' [saklamak] ve muhâfaza [korumak] ile hayâtlarını kurtardığı bu sûretle tahlîs-i giribân eden [yakasını kurtaran] ve celse-i sâbıkada [geçen celsede] mevzû`-u bahs olan otuzu mütecâviz [aşan] eşhâsın [şahısların] mürâca`at-ı vâkı`alarından müstebân [meydana çıkmış] olmasına ve husûsen [özellikle] bu bâbda [konuda] bî-taraflığı [tarafsızlığı] cây-ı tereddüd [şüphesi noktası] olmayan Amerikalı Mister Riks'in Mehmed Nûrî Bey'in tehcîr esnâsında birçok Ermeniyi himâye etdiğini beyân etmesi de bu ciheti mü'eyyed [doğrulanmış] bulunmasına ve şühûd-ı müstemi`adan [dinlenen şahitlerden] Mehmed `Alî Bey'in zabıtnâmede ber-tafsîl münderic [içinde ayrıntısıyla] bulunan ihbârâtı [anlattıkları] hilâf-ı mahsûs [özellikle yalan] olduğu gibi hey'et-i tahkîkîye de olvechile [aynı şekilde] edâ-yı şahâdetden [şahitlik ettikten] sonra müsâdif olduğu [rastgeldiği] Mustafâ Safvet Efendi'ye i`tirâfı vechile [itiraf ettiği şekliyle] edâ-yı şahâdet [şahitlik] etdiğinden bi'l-bahs [bahsederek] görüşmek üzere adresini vermesi ihbârât-ı mebhûsesini [bahsi geçmiş olan anlattıklarını] ta`lîl [bahane etmesi] ve şâ'ibedâr eylemesine [kusurlu göstermesine] ve diğer maznûn-ı `aleyh [sanık] Ma`ârif Müdîri Ferîd Bey'in: Kafilelerin tertîb ve sevkine iştirâk ederek ve halka karşı mezâlim-i vâkı`anın hükûmet muvâfakatıyla [onayıyla-rızasıyla] îka` edildiği [yapıldığı] zannını [süsünü] vererek cerâ'im-i vâkı`anın [suç olaylarının] îka`ını [yapılmasını] teshîl eylediği [kolaylaştırdığı] hakkında bir gûne [çeşit] delîl ve ihbâra destres olunamamasına [elde edilememesine] binâ'en [dayanarak] mûmâ-ileyhümâdan [sanıklardan] Mehmed Nûrî Bey'in yalnız mahkemeye sevk olunan çiftliği civârındaki Hulvenek karyesi [köyü] Ermenilerinin taktîl ve nehb-i emvâlinden [mallarını yağmalamaktan] ve bâcenâhı [bacanağı] maznûn-ı `aleyhümden [sanıklardan] `Âsım Bey'in emvâl-i menhûbeyi [yağmalanmış malları] hânesine nakl ve ihfâ' etmesi [saklaması] cürmünden [suçundan] ve Ferîd Bey'in dahi fi`il-i mezkûr müdde`â-bihden [zikredilmiş olan ve davaya sebep olan fiilden] berâ'atlerine ve sebeb-i âhere [başka bir sebepten] mebnî [dolayı] mevkuf [tutuklu] olmadıkları takdîrde

tahlîye-i sebîllerine [salıverilmelerine] Bahâ'e'd-dîn Şâkir ve Resneli Nâzım'ın gıyâblarında [kendileri olmaksızın] ve Mehmed Nûrî ve Ferîd Beyler'in de vicâhlarında [yüzlerine karşı] ittifâk-ı ârâ [oybirliği] ile karar verildi.

21 Rebî'ül-âhir 338 ve 13 Kanûn-ı Sânî 336

Mustafâ Kerîmî İhsân

İşbu karara iştirâkla [katılmakla] berâber maznûn-ı `aleyhümden [sanıklardan] Resneli Nâzım'ın dahi Bahâ'e'd-dîn Şâkir misillü [derecesinde] hem-fi`il [suç ortağı] olmak üzere mücrimiyeti [suçluluğu] re'yindeyiz [görüşündeyiz].

Süleymân Şâkir İsmâ`îl Hakkı Es`ad

Nahiye Müdürleri Davası

[İzmit, Bahçecik veya Derbend Davası olarak da adlandırılır.]

Padişah Onayı

Mahkûmiyet*

Mehmed Vahdeddin

İzmit civârında icrâ-yı şekâvet ederek emniyet-i dâhiliyeyi ihlâl eyledikleri iddiasıyla maznûnen mevkuf bulunan Kandıralı Hüseyin oğlu Mehmed ve polislikten matrûd Selânikli Hasan oğlu Hüseyin'in icrâ-yı şekavet ettikleri ve nefer Receb'in katl kasdıyla keyfiyet-i cerhinde zî-medhal oldukları ve mülgâ Altıncı Ordu Kumandan-ı sâbıkı Halil Paşa ile İttihâd ve Terakki Cem'iyeti Merkez-i Umûmî'si azâsından Talat Bey'in firârları esbâbını teshîl eyledikleri bi'l-muhâkeme mertebe-i sübûta vâsıl olduğundan a'zam cürümlerinden dolayı Kanun-ı Cezâ-yı Umumî'nin kırk beşinci maddesinin birinci fıkrası delâletiyle altmış ikinci maddesine tevfikân merkumandan Hüseyin'in ef'âl-i sairesinin sebeb-i şiddet addıyla altı sene müddetle küreğe konulmasına ve Mehmed'in kezâlik ef'âl-i sairesi ve istîmân etmiş iken tekrar şekavete sülûk etmesi sebeb-i şiddet addıyla takdîr olunan dokuz sene kürek cezâsının hîn-i îka' cürmünde on sekiz yaşını ikmâl etmemiş olduğu anlaşılmasına mebnî kanun-ı mezkûrun kırkıncı maddesinin fıkra-i âhiresine tatbîkân nısfı olan dört buçuk sene Vefâ Mekteb-i Sultânî'si devre-i sâniye riyâziye muallimi Üsküdarlı Mehmed Celîl Efendi'nin dahi mûmâ-ileyhümâ Halil Paşa ile Talat Bey'in firârları esbâbını teshîl eylediği sâbit olduğundan kanun-ı mezkûrun yüz on sekizinci maddesi

---

(*) *Takvîm-i Vekayi*, 11 Temmuz 1336 (1920), No: 3900.

mûcibince altı ay müddetle hapislerine dair Dersaâdet Birinci İdâre-i Örfiye Divan-ı Harbi'nden vicâhen verilen hükm ve karar tasdîk olunmuştur.

İşbu irâde-i seniyyenin icrâsına Harbiye Nâzırı memurdur.
19 Şevvâl 1338 ve 6 Temmuz 1336

Harbiye Nâzır Vekîli	Sadr-ı a'zâm
Nâmına	Nâmına
Ahmed Hamdi	Şeyh-ül-İslâm Abdullah

* * *

Padişah Onayı

Mahkûmiyet*

Mehmed Vahdeddin

İzmit Livâsı merkezi ile Bahçecik nâhiyesinden ve Döngel ve Yuvacık karyelerinden nakledilecek olan Ermenileri kabl-el-nakl darb ve işkence etmek ve emvâl ve eşyâsını gasb eylemekle maznûn-ı aleyhim olup hâl-i firârda bulunan Dersaâdet Hapishâne-i Umûmî Müdür-i sâbıkı İbrahim Bey'in tafsîlâtı 8 Cemâzi-yel-âhire 1338 ve 29 Şubat 1336 tarihli ve 35-38 numaralı mazbata-i hükmiyede muharrer olduğu üzere a'zam cürmünden dolayı Mülkiye Cezâ Kanunu'nun yüz üçüncü maddesine tevfîkân on beş sene müddetle kalebendliğine ve müebbeden rütbe ve memuriyyetten mahrûmiyyetine ve hukûk-ı medeniyyeden ıskatıyla emvâl-i mahcûzasının usûlü dâiresinde idâre ettirilmesine ve Bahçecik Nâhiyesi Jandarma Kumandanı olup kezâlik hâl-i firârda bulunan Fâik Çavuş'un kanun-ı mezkûrun iki yüz otuz üçüncü maddesine tatbîkan üç sene hapsiyle elli lira cezâ-yı nakdî alınmasına ve Askerî Cezâ Kanunu'nun on dördüncü maddesi yerine ka'im olan 3 Mart 1331 tarihli kanunun beşinci maddesi mûcibince cezâ-yı nakdî-i mezkûra mukâbil iki yüz gün daha hapsine ve mezkûr Bahçecik Nâhiyesi Müdür-i sâbıkı olup mevkuf bulunan Ali Şuûrî Bey'in a'zam cürümünden dolayı 24 Temmuz 1330 tarihli kanun-ı muvakkatin üçüncü maddesine tevfîkân bir sene müddetle küreğe konulmasına ve İzmit Livâsı'na merbût Derbend Nâhiyesi'nin Arslan Bey Karyesi Ermenilerini tehcîr esnâsında darb ve işkence ve mallarını nehb ü gâret eyledikleri iddiasıyla maznûn-ı aleyhim olup mevkuf bulunan sâbıkan mezkûr Arslan Bey Jandarma Karakolu ikmâl efrâdından Geğbüzeli Mustafa oğlu Ahmed Çavuş ve İzmit Jandarma efrâdından İzmitli Kadrî oğlu Hasan Efendi ile Derbend Nâhiyesi Jandarma Takım Kumandanı firârî Cemâl Çavuş'un Askerî Cezâ Kanûnnâmesi'nin doksan sekizinci maddesi mantukunca on beşer değnek darbıyla dörder ay hapislerine ve mevkuf bulunan mezkûr Derbend Nâhiyesi

(*) *Takvîm-i Vekayi*, 11 Temmuz 1336 (1920), No: 3900.

Müdür-i sâbıkı Vecîhî Bey'in dahi Mülkiye Cezâ Kanunu'nun seksen ikinci maddesinin birinci fıkrasına tatbîkan iki sene müddetle hapsine dair Dersaâdet Birinci İdâre-i Örfiyye Divan-ı Harbi'nden İbrahim Bey'le Fâik ve Cemâl Çavuşlar haklarında gıyâben ve diğerleri hakkında vicâhen verilen hükm ve karar firârîler ele geçtiklerinde tekrîr-i muhâkeme edilmek üzere tasdîk olunmuştur.

İşbu irâde-i seniyyenin icrâsına Harbiye Nâzırı memurdur.
19 Şevvâl 1338 ve 6 Temmuz 1336

Harbiye Nâzır Vekîli	Sadr-ı a'zâm
Nâmına	Nâmına
Ahmed Hamdi	Şeyh-ül-İslâm Abdullah

Trabzon Davası

Re'îs: **Ferîk Mustafâ Nâzım Paşa**
A`zâ: **Mîrlivâ' Zekî Paşa, Mîrlivâ' Mustafâ Paşa, Mîrlivâ' `Alî Nâzım Paşa, Mîralay Receb Ferdî Bey**

TRABZON TEHCÎR VE TAKTÎLİ MUHÂKEMESİ*

Vicâhen [yüzlerine karşı] Muhâkemeleri İcrâ' Edilen Maznûnların [sanıkların] Esâmîsi [isimleri]: **Trabzon Rüsûmât Müdîri Mehmed `Alî Bey, Trabzon Polis Müdîri Nûrî Bey, Trabzon'da Acenta Mustafâ Efendi, Trabzon Jandarma Müfettiş Mu`âvini Kâ'im-makam Tal`at Bey, Trabzon'da Otelci Niyâzi Efendi, Trabzon Sıhhîye Müdîri Ali Sâ'ib Bey**

Gıyâben [kendileri mevcut olmaksızın] Muhâkemesi İcrâ' Edilen Maznûnın [sanığın] İsmi: **Trabzon Vâlîsi Cemâl `Azmî Bey**

KARÂR SÛRETİ

Muhâkemât-ı cârîye vechile [yürütülen muhâkemelerde usul olduğu üzere] tarafeynin [iki tarafın] iddi`â ve ifâdât ve müdâfa`âtının istimâ`ından [dinlenmesinden] ve bi'l-cümle [bütün] evrâk-ı da`vânın [dava evrâklarının] ser-â-pâ [baştan aşağıya] mütâla`a ve tedkîkinden sonra îcâb-ı keyfiyet müzâkere olundukda gerçi maznûnîn [sanıkların] ve vekîl-i müdâfa`aları inkâr-ı töhmet [suçlamaları reddetmekte] ve taleb-i berâ'at eylemekde iseler de ahkâm-ı celîle-i İslâmîye [yüce İslâmın hükümlerinin] ve kavânîn-i müdevvene-i `Osmânîyenin [Osmânlı'nın düzen verilmiş kanunlarının] emir ve ityânına

(*) *Takvîm-i Vekayi*, Nr. 3616, S. 1-3; Trabzon Tehcîr ve Taktîli Muhâkemesi.

[bildirdiklerine] tebe`an [uyarak] bi'l-`umûm `anâsır-ı `Osmânîyeyi [bütün Osmânlı unsurlarını/milletlerini] yekdiğerinden tefrîk [ayırt] etmeyerek muhâfaza-yı `ırz ve cân ve mâllarının te'mîni ve hukûku `âmmenin hatar ve halelden [tehlike ve ihlâlden] vikâyesi [korunması] kâffe-i me'mûrîn-i devletin [bütün devlet memurlarının] akdem-i vezâ'ifinden [ilk vazifelerinden] bulunduğu hâlde mücrimiyetleri [suçlu oldukları] taleb olunan eşhâsdan [şahıslardan] esbak [eski] Trabzon Vâlîsi Cemâl `Azmî Bey'in hafîyen [gizli] teblîğ eylediği evâmire [emirlere] tevfîk-i hareket [uygun hareket ederek] ve Trabzon İttihâd ve Terakkî Kâtib-i Mes'ûlü [parti sekreteri] Nâ'il Bey'in de aldığı evâmir-i hafîyeye [gizli emirlere] imtisâlen [uyarak] kendisiyle müşâreketde bulunmasından [birlikte hareket etmesinden] ahzı kuvvet ederek [kuvvet alarak] zâhiren [görünüşte] Tehcîr Kanûnu'nu tatbîk etmek ve hakîkatde evâmir-i mübellige-i hafîye [gizli olarak bildirilen emirler] mûcibince [gereğince] Ermenileri taktîl ü ifnâ' eylemek [yok etmek] üzere lâzım gelen tertîbâtı [düzenlemeleri] kararlaşdırub bir takım ahlâk-ı redî'e [kötü ahlâklı] ve cerâ'im-i mükerrere eshâbından [defalarca suç işlemiş kişilerden] ve bunlarla teşrîk-i mesâ`î edebilecek jandarma efrâdından [jandarmalardan] teşkil eyledikleri [oluşturdukları] kafile muhâfızları vâsıtasıyla li-ecli't-tehcîr [tehcirden dolayı] sevk etdirdikleri esbâb-ı müdâfa`adan mahrûm [savunmasız] bırakılmış Ermenilerin şehirden uzaklaşınca hicri ü enzârdan [gözlerden uzak] oldukca mestûr [gizli] mevâki`de [yerlerde] zükûr [erkekler] ve inâsı [kadınları] birbirinden ba`de't-tefrîk [ayırdıktan sonra] yine o makule [çeşitli] kimselerden müretteb [oluşturulmuş] haydut çeteleri ma`rifetiyle [vasıtasıyla] üzerlerinde bulunan eşyâ' nehb ve gâret edildikden [yağmalandıktan] sonra envâ`-ı mezâlim [çeşitli zulümler] ile katl ve ifnâ' etdirdikleri [yok ettirdikleri] ve `âcize kadınları dahi mahâll-i sâ'ireye [başka yerlere] götürerek kezâlik [kezâ] huliyyât [zînet eşyaları] ve nukûddan [paralarından] ve ekserîsini üzerlerinde bulunan elbise ve eşyâ'-yı sâ'irelerinden bi't-tecrîd [ayırarak] birçoklarının `ırzlarına dahi tecâvüz eyledikden sonra mâşiyen [yaya olarak] aylarca yollarda sürüklenme derecesinde yol yürütüb bî-tâb [yorulmuş] ve tüvân [güçsüz] kalmış ve birçokları açlıkdan ve susuzlukdan <1Sl> meşâkk-ı seferîyeden [yolculuğun zorluklarından] terk-i hayât etmiş oldukları [öldükleri] hâlde Erzincân tarîkiyle [yoluyla] mahâll-i ba`îdeye [uzak yerlere] sevk etdirdikleri ve Trabzon'da alıkoydurdukları bir kısm-ı nisvân [bir kısım kadınlar] ile baba evlerine ve hastahânelere gûyâ muhâfaza maksadıyla tevzî` etdirdikleri [dağıttıkları] zükûr [erkek] ve inâs [kız] çocukları dahi perâkende sûretiyle bahren [deniz yoluyla] mevâki`-i sâ'ireye [başka yerlere] sevk ediliyor şeklinde mavna ve kayıklarla sevk etdirerek denize açıldıkdan ve gözden nihân oldukdan [kaybolduktan] sonra bahre ilka' etmekle [denize atarak] boğdurub mahv etdirdikleri ve ancak taktîl [katliam] ve nehb ve gâret [yağma] fi`illeri Trabzon şehri dâhilinde vuku`a getirilmiş olmayub hemân kâmilen hâricde [tamamen şehir dışında] ve müretteb [düzenli] bir sûretde icrâ' edilmiş olduğu bütün muhâkemâtın safahâtından nümâyân olmuş [anlaşılmış] ve cümlemizce kanâ`at husûle gelmişdir [oluşmuştur]. Maznûnîn-i mûmâ-ileyhümden [adı geçen sanıklardan] Rüsûmât [vergiler] Müdîri Mehmed `Alî Efendi'nin münâsebet-i kadîmesi bulunduğu [eskiden beri tanıdığı] Vâlî Cemâl `Azmî Bey'in emriyle emvâl-i metrûke [terkedilmiş mülkler], mücevherât, tekâlif-i harbîye [savaş sırasında alınan fevkalade vergi], inşâ'ât-ı `askerîye, i`mâlât-ı harbîye komisyonlarına ve `askerî telefon me'mûrluğuna ve girüb çıkanların pasaportlarını tedkîk için kapı me'mûrluğuna ve Hilâl-i Ahmer hastahânesi hanımlar mümessilliğine dâhil [temsilciliği içinde] bulunduğundan vâlî-i mûmâ-ileyhin [adı geçen vâlînin] makâsid-i ihtirâskârânesiyle [arzularıyla] vuku`a gel-

miş olan sû'-i isti`mâlât ve yolsuzluklara hidmet [hizmet] etmiş ve maksad-ı insâniyetkârâne [insânî maksat] ile te'essüs etmiş [kurulmuş] olan mezkûr [adı geçen] hastahânede gûyâ bir vazîfe-i vatanîye olmak üzere Ermeni kadınlarıyla kızlarının orada ve babalık mahallerinde li-ecl-il-muhâfaza [korumak için] toplatdırılarak şunun bunun tezevvüc [evlenme] veyâ hidmet [hizmet] maksadlarıyla hânelerine almak ârzûsunda bulunanlara merkumeleri [adı geçen kadınları] tevzî` [dağıtmakla] ve teslîm etmekle izâle-i bikr [bekaretlerini bozma] veyâhûd suver-i sâ'ire [başka yollar] ile dûçâr-ı sefâlet ve perişânî olmalarına [yoksulluklarına] sebebiyet vermiş ve mahâll-i mezkûreye [zikr olanun yere] girenlerin biraz zamânda çıkarılması ve mezkûr [adı geçen] hastahânede izâle-i bikr edilmiş [bekâretleri bozulmuş] olması hakkındaki şehâdât [şahitlikler] husûsât-ı <2Sa> mezkûreyi [zikrolunan konuyu] mü'eyyed bulunmuş [doğruluğu isbatlanmış] ve kendisinin fevkinde [üstü] bir rüsûmât [vergiler] me'mûru olan Rüsûmât Müfettişi tarafından tahrîren [yazılı] ve şifâhen [sözlü] vâki` olan vesâyâya [vasiyetlere] ve vazîfesi hâricindeki yolsuz işlere müdâhalenin `âkıbeti vahîm olacağına dâ'ir ihtârâtına [tenbihlere] kat`îyen [kesinlikle] ehemmiyet vermeyerek mûmâ-ileyh [adı geçen] Cemâl `Azmî Bey'in şehir dâhilinde icrâ' etdirdiği elem-âlud ef`âlin [elem verici işlerin] hemân kâffesine [hepsine] bilerek mu`âvenetde bulunduğu [yardım etttiği] ve Polis Müdîri Nûrî Efendi'nin şehrin inzibâtına [emniyetine] me'mûr olanlar meyânında [arasında] olduğu gibi tahlîye ve taharrî [araştırma] ve mücevherât komisyonlarına dahi me'mûr edilmiş bulunduğu hâlde eshâbı [sahipleri] tehcîr olunduklarından dolayı sâhibsiz kalmış olan hânelerin derûnlarındaki [içindeki] eşyâ'nın hüsn-ü muhâfaza [iyi şekilde koruması] ve zayâ`dan [kayıplarını] vikayeleri [engellemek] içün ciddî tedâbîr-i inzibâtîye ve idârîye [polisiye ve idarî tedbirler] ittihâz edememiş [alamamış] ve olması ve hattâ mezkûr [zikr olunan] hânelerden depo ittihâz edilen [depo olarak kullanılan] mahallere sevk olunan eşyâ'nın evvel emirde birer deftere zabt edilerek [kaydederek] emîn adamlar vâsıtalarıyla nakillerine sarf-ı himmet etmemiş [çaba harcamamış] bulunması hasebiyle eşhâs-ı mütehecirenin [tehcîr edilen şahısların] emvâl-i metrûkelerinin [terkettikleri mülklerin] sirkat edilmesine [çalınmasına] ve zayâ`a uğradılmasına [kaybına] meydân vererek vazîfesini hüsn-ü îfâ' etmemiş [iyi yapmamış] bulunduğu gibi her ne kadar emvâl-i metrûkeden [terkedilen mülklerden] eşyâ' aşıran ba`zı zâbıta me'mûrlarını Dîvân-ı Harbe sevk etmiş ise de idâre-i `örfîye bahânesiyle geceleri sokaklarda gezilmesi memnû`iyetinden [yasağından] bi'l-istifâde [yararlanarak] Vâlî Cemâl `Azmî Bey'in ve bendegânının [emri altında olanların] gasb eyledikleri eşyâ'nın polisler ve jandarmalar ma`rifetleriyle kaçırıldığını ve denize atılmak üzere şehir dâhilinde kalan kadın ve çocukların kayıklara polisler ve jandarmalar ve sâ'ir kesân [kişiler] vâsıtalarıyla nakl olunduklarını gözleri önünde görüb bildiği hâlde men`i içün hiçbir teşebbüs-ü resmî ve gayr-ı resmîde bulunmamış ve sûret-i ifâdesine nazaran şâhidi olduğu vekâyi`-i müte'essifeden [üzücü olaylardan] ba`zı kerre fevka'l-`âde müte'essir olub [fazlasıyla üzülüp] odasına kapanarak ibrâz-ı `acz [beceriksizlik göstermiş] ve te'essürle [üzüntüden] ve taşraya (dışarıya) bile çıkmamış olduğundan vâlînin husûl-ü âmâline [yaptığı işlere] göz kapamakla berâber bu gibi fazâyihin [edepsizliğin] vuku` ve temâdîsine [olmasına ve devam etmesine] belki mâni` olabilecek bir halefe terk-i mevki` etmek [makamını bırakmak] hamiyetini [onurunu] bile izhâr edememiş idüği [gösterememiş olduğu] ve Acenta Mustafâ Bey'in bir nefer sıfatıyla `asker olduğu hâlde ötedenberi Vâlî Cemâl `Azmî Bey'in teveccühünü [sevgisini] kazanmış ve pek sıkı münâsebetde bulunmuş olmasına binâ'en iskele ve sevk me'mûrluğu gibi vezâ'if-i mühimme-i `askerîye

[önemli askerî vazifeler] kendisine tevdî` edilmiş [verilmiş] ve mûmâ-ileyh [adı geçen] Cemâl `Azmî Bey'in ordu kumandanlığından ve merkez-i hükûmetden iktisâb eylediği [aldığı] kuvvete binâ'en me-'mûriyeti temâdî etmiş [devam etmiş] ve yedinde [elinde] bulunan `askere `â'id vesâ'it-i naklîye-i bahrîyeyi [deniz nakliyat vasıtalarını] gerek vâlînin gerekse mûmâ-ileyhin [adı geçenin] iltizâm eylediği bendegânının [emirleri altında olanların] gasb eyledikleri eşyâ'-yı metrûke [terkedilmiş eşya] ve husûsîyeyi nakl etmek husûslarında kullanmak sûretiyle me'mûriyetini sû'-i isti`mâl etmiş ve gerçi vâlî ile temâsda bulunduğundan ve sâhib-i nüfûz [sözü geçen kimse] olduğundan nâşî [dolayı] ba`zı Ermenileri tehcîrden kurtarmış ve servet-i zâtiye sâhibi [zengin] eşrâf-ı beldeden bulunduğuna [beldenin ileri-gelenlerinden olduğuna] ve lehinde şehâdet edenlerin ifâdâtına göre istifâde-i şahsîyesi [şahsî çıkarları] için nâmûsunu fedâ edeceğine ihtimâl verilecek vaz`iyetde görülmemiş ise de yedine tevdî` edilen [kendisine verilen] bir çekmece derûnunda [içinde] bulunduğu şübhesiz olan huliyyât [zinetler] ve nukudun [paraların] vâlî Cemâl `Azmî Bey'in yed-i ihtirâsına [arzularının eline] bilâ-ta`dâd [saymadan] bırakmak sûretiyle zayâ`a [kayba] uğramasına sebebiyet vermiş bulunduğu istimâ` olunan [dinlenen] şühûdun [şahitlerin] kanâ`at-bahş [inandırıcı] <2Sb> ifâdâtı ve kendilerinin mü'evvel [başka manalar da taşıyan] i'tirâfâtı ile anlaşılmış ve mûmâ-ileyhüm [adı geçenler] Nûrî ve Mehmed `Alî ve Acenta Mustafâ Efendiler'le müdâfa`a vekîlleri tarafından delâ'il-i mebsûta [açıklanmış deliller] ve berâhîn-i kâtı`a-yı mevcûdeye [mevcut olan kesin delillere] karşı der-miyân edilmiş [ortaya konmuş] olan bu bâbdaki [konudaki] müdâfa`ât küllîyen [tamamiyle] bâtıl [haksız] görülmüş olmagla Vâlî Cemâl `Azmî ve murahhas-ı mes'ûl [delege] Nâ'il Beyler'le Mehmed `Alî Efendi'nin Mülkîye Cezâ' Kanûnnâmei Hümâyûnu'nun kırk beşinci maddesi mûcibince [gereğince] mücrimiyetlerine [suçlu olduklarına] ve Polis Müdîri Nûrî Efendi ile Acenta Mustafâ Bey'in vâzîfe-i me'mûriyetlerini sû'-i isti`mâl etmek fi`ilinin fâ`illeri olduklarına müttefikan [oybirliğiyle] karar verildikden sonra ta`yîn-i cezâ' [cezanın tesbiti] hakkında cereyân eden müzâkere netîcesinde mücrimîn-i merkumeden [adı geçen suçlulardan] Cemâl `Azmî ve Nâ'il'in mezkûr [zikredilmiş olan] kırk beşinci maddenin bi-`ibâretihâ [kendi metninin aynıyla]: [eşhâs-ı müte`addide [birden fazla şahıs] bir cinâyet veyâ cünhayı [küçük bir suçu] müttehiden [birlikte] îka` eder [yapar] veyâhûd ef`âl-i müte`addideden [birden fazla fiilden] mürekkeb olan [oluşan] bir cinâyet veyâ cünhayı [küçük suçu] bir takım eşhâsdan her biri cürmün [suçun] husûlü [oluşması] maksadıyla ef`âl-i mezkûreden [zikrolunan fiillerden] birini veyâ birkaçını icrâ' eylerse [yaparsa] eşhâs-ı mezkûreye [zikrolunan şahıslara] hem-fi`il [suç ortağı] denür ve cümlesi [hepsi] fâ`il-i müstakil [tek bir fail] gibi mücâzât olunur [cezalandırılır]] deyü muharrer [yazılı] olan birinci fıkrası mûcibince [gereğince] hem-fi`il [suç ortağı] ve binâ'en-`aleyh her biri fâ`il-i müstakil [tek bir fail] ve Mehmed `Alî'nin dahi mezkûr [zikredilmiş olan] maddenin bi-`ibâretihâ [metniyle] âher [başka bir] kimseyi hediye ve nukud [para] i`tâsı [vererek] veyâ tehdîd veyâ hîle ve desîse [oyun] icrâ' ve i`mâli [yaparak ve kullanarak] veyâhûd nüfûz îka`ı [itibarını kullanmak] veyâ hükm-ü me'mûriyetinin [sahip olduğu makamın] sû'-i isti`mâli sûretleriyle bir cinâyet veyâhûd cünha [küçük suçlar] îka`ına tahrîk edenler ve bir cinâyet veyâ cünhanın îka` edileceğine vâkıf olarak [bilerek] husûlüne [oluşmasına] hâdim-i ta`rîfâtda [planlanmasına yardımda] bulunanlar ve bir cinâyet ve cünha îka`ına medâr olacak [yapılmasında kullanılacak] esliha [silahlar] ve âlât [aletler] ve vesâ'it-i sâ'ireyi [diğer vasıtaları] bilerek tedârik edenler [hazırlayanlar] ve bir cinâyet veyâ bir cünhayı i`dâd [hazırlamaya] veyâ teshîl [si-

lahlandırmaya] veyâ ikmâle [tamamlanmaya] sebeb olan ef`âlde bilerek fâ`il-i aslîye [asıl suçluya] mu-`âvenetde [yardımda] bulunanlar ol cinâyet veyâ cünhanın fer`an zî-medhal [ikinci derecede suçlusu] `add olunur [sayılır]] deyü musarrah [belirtilmiş] olan üçüncü fıkrası mantûkunca fer`an zî-medhal [ikinci dereceden suçlusu] `add olunmaları [sayılmaları] lâzım geldiğinden ve merkumûndan [adı geçenlerden] Cemâl `Azmî ve Nâ'il'in hareketleri `Askerî Cezâ' Kanûnnâme-i Hümâyûnu'nun yüz yetmiş birinci ve Mülkîye Cezâ' Kanûnnâme-i Hümâyûnu'nun yüz yetmişinci maddelerine mutâbık [uyan] ve mezkûr [zikredilmiş olan] yüz yetmiş birinci madde [gerek müsellah [silahlı] ve gerek gayr-ı müsellah [silahsız] `alenen [açıkça] tehâcüm [saldırı] ile ve gerek kesr-i sûr ve ebvâb [kapıları ve duvarı yıkarak] ve gerek eşhâs [şahıslar] ile üzerine icr[â]-yı tazyîk [baskı] ile müctemi`an [toplu halde] zahîre ve erzâk ve emti`a [mallar] veyâ eşyâ'yı yağma ve tahrîb etmek... i`dâm] ve yüz yetmişinci madde dahi [ta`ammüden [önceden tasarlayarak] bir şahs katl eden veyâ âbâ [babalar] ve ecdâd [dedeler] ve ümmehât [anneler] ve ceddâtından [nineler] birini velev min gayr-ı ta`ammüd [önceden tasarlamamış olsa bile] kasden katl eyleyen kimse i`dâm olunur] `ibârâtını [cümlelerinde] nâtık olduğundan [beyan edildiği üzere] merkumân [adı geçenler] Cemâl `Azmî ve Nâ'il'in maddeteyn-i mezkûreteyn [zikrolunan iki madde] ahkâmına [hükümlerine] tevfîkan [uygun olarak] i`dâmlarına ve hukuk-u medenîyeden bi'l-ıskat [düşürülmesiyle] emvâl-i mahcûzelerinin [mahkemece rehin alınmış mülklerinin] usûlü dâ'iresinde idâre etdirilmesine ve Mehmed `Alî'nin dahi sâlifü'z-zikr [zikredilmiş olan] kırk beşinci mâdde-i kanûnîyenin [bir cinâyet ve cünhanın [küçük suçun] îka`ında [yapılmasında] fer`an zî-medhal [ikinci derecede suçlu] olanlar kanûnun sarâhati [açıkça ifade] olmayan yerlerde ber-vech-i âtî [aşağıdaki gibi] mücâzâta dûçâr olurlar [cezaladırılırlar] ve eğer fi`il-i aslî i`dâm ve mü'ebbed kürek cezâ'larını müstelzim [gerektiren] ise fer`an zî-medhal [ikinci dereceden suçlu] olanlar hakkında on seneden aşağı olmamak üzere muvakkat [geçici] kürek cezâ'sı hükm olunur] deyü muharrer [yazılı] olan fıkra-yı sânîyesine [ikinci fıkrasına] tevfîkan [uygun olarak] ve bidâyet-i tevkîfinden [tutukluluğun başlangıcından] i`tibâren on sene müddetle küreğe konulmasına ve Acenta Mustafâ ve Nûrî Efendiler'in hareketleri Mülkîye Cezâ' *<3Sa>* Kanûnnâme-i Hümâyûnu'nun yüz yetmiş ikinci maddesinin birinci zeyline [ekine] muvâfık [uygun] ve zeyl-i mezkûrda [zikredilmiş olan ekte] musarrah [belirtilmiş] olan ahvâlden [durumlardan] mâ`adâ [başka] her ne sûretle olursa olsun vazîfe-i me'mûriyetini sû'-i isti`mâl eden me'mûr derecesine göre üç mâhdan [aydan] üç seneye kadar habs olunur esbâb-ı muhaffife [hafifletici sebepler olması] hâlinde on beş günden akall [az] olmamak üzere habis veyâ beş liradan yüz liraya kadar cezâ'-yı nakdî ile mücâzât olunur [cezalandırılır] ve her hâlde mü'ebbeden veyâ muvakkaten [geçici olarak] rütbe-i me'mûriyetden mahrûm edilir] `ibâresini nâtık [beyan] olduğundan işbu maddeye tevfîkan [uygun olarak] birer sene müddetle habs edilmelerine ve ikişer sene müddetle me'mûriyetden mahrûmiyetlerine ve maznûn-ı `aleyhümden [sanıklardan] Niyâzî Efendi'nin denizden toplatdırılan seyyâr torpilleri Der-sa`âdet'e [İstanbul'a] nakl etmek üzere motorla iki def`a İstanbul'a `azîmet [gitmiş] ve burada motorunu ba`ade't-ta`mîr [tamirden sonra] Trabzon'a `avdeti [dönüşü] tehcîr zamânına tesâdüf eylemediği vesâ'ik-i resmîyeden [resmî belgelerden] anlaşılmış olmasına binâ'en taktîl [katliam] ef`âline iştirâki tahakkuk etmediği [meydana çıkmadığı] gibi nehb ve gâret [yağma] ve gasb-ı emvâl husûsâtına mücâsereti [yeltendiği] de sâbit [ispat] olamamış ve ancak ba`zı emvâl-i metrûke müzâyedelerine Cemâl `Azmî Bey tarafından müdâhale olunarak ehven [en ucuz] sûretde mûmâ-ileyhe [adı

geçene] ihâle olunduğu müstebân oluyor [açıkça anlaşılıyor] ise de kendisi tarafından rüşvet i`tâsı [verilmek] veyâ menâfi` irâ'esi [menfaat sağlamak] sûretiyle ifsâd [yolsuzluk] edilmeyerek Vâlî Cemâl `Azmî'nin serserî torpilleri mükerreren [tekrar] Der-sa`âdet'e [İstanbul'a] îsâl etmek [göndermek] cesâretini izhâr eylemesi [göstermesi] üzerine hâsıl olan [oluşan] teveccühünün sevkiyle cereyân-ı müzâyedeyi kat` etdirerek [durdurtarak] ihâle etmiş bulunmasından `ibâret olmagla berâber mübâya`a eylediği [satın aldığı] emvâlin [mülkün] derece-i ehveniyeti [az bir kısmı] bombardıman zamânına ve harbin en tehlikeli devrine müsâdif olmasından [rastgelmesinden] dolayı bihakkın [hakkıyla] takdîr olunamayan fi`il-i mezkûrun [zikrolunan fiilin] bir cürm-ü kanûnî [kanunca suç] teşkil edemeyeceğine [oluşturmayacağına] binâ'en taktîl [katliam] ve nehb ve gâret [yağma] ef`âlinden [fiillerinden] berâ'atine ve husûsât-ı sâ'ireden de [diğer konulardan da] `adem-i mes'ûliyetine [sorumlu tutulamayacağına] ve Ka'immakam Tal`at Bey'in dahi ef`âl ve cinâyât-ı mebhûseye [fiiller ve bahsolunan cinayetlere] iştirâk etmemiş olduğu tebeyyün edüb [belli olmuş] ba`zı şühûdun [bazı şahitlerin] ifâdâtına göre tekâlif-i harbîye komisyonundaki vezâ'ifini [vazifelerini] hüsn-ü îfâ' [en iyi şekilde] edüb etmediği tezâhür etmemiş [görülmemiş] ise de işbu da`vânın hâricinde bulunduğundan ef`âl ve cinâyât-ı mezkûreden [zikrolunan cinayetlerden] berâ'atine ve husûs-ı mezkûrun [zikrolunan konunun] dâ'ire-i `â'idesince [konu ile ilgili kurumca] tedkîk etdirilmesine ve Niyâzî Efendi'yle Tal`at Bey'in sebeb-i âhere [başka bir sebepten] mebnî [dolayı] mevkuf [tutuklu] olmadıkları takdîrde tahlîye-i sebîllerine [salıverilmelerine] ve diğer maznûn-ı `aleyh [sanık] Sıhhîye Müdîri `Alî Sâ'ib Bey'e gelince muhtâc-ı tavzîh [aydınlatılmasına lüzum] görülen ba`zı husûsâtın ta`mîk [derinlemesine incelenmesi] ve inkişâfı [meydana çıkarılması] için anın [onun] hakkındaki muhâkemenin tefrîkine [ayrılmasına] Cemâl `Azmî ve Nâ'il'in gıyâblarında [mevcut olmaksızın] ve diğerlerinin vicâhlarında [yüzlerine karşı] kezâlik [keza] müttefikan [oybirliğiyle] karar verildi.

Sâ 21 Şa`bân 337 ve Sâ 22 Mayıs 335

Receb Ferdî **`Alî Nâzım** **Mustafâ Zekî Nâzım**

Dîvân-ı Harb-i `Örfî Zabıt Hey'eti Âmiri
`Âbidin Dâver

Yozgat Davası

Memleket **gazetesinin 8 Nisan 1919 tarihli sayısında basılan resimaltında: "Yozgat Tehcîri Davasının Rü'yet Edildiği Divân-ı Harb-i Örfî Salonu, Kemal Beyin Vekîl Müdafaasını Serd Eylerken" yazısı yeralmakta.**

Re'îs: **Ferîk Mustafâ Nâzım Paşa**
A`zâ: **Mîrlivâ' Zekî Paşa, Mîrlivâ' Mustafâ Paşa, Mîrlivâ' `Alî Nâzım Paşa, Mîralay Receb Ferdî Bey**

YOZGAD TEHCÎR VE TAKTÎLİ MUHÂKEMESİ*

Vicâhen [yüzlerine karşı] Muhâkemeleri İcrâ' Edilen Maznûnların [sanıkların] Esâmîsi [isimleri]: **Yozgad Mutasarrıf Vekîli ve Boğazlıyan Ka'im-makamı Kemâl Bey, Yozgad Jandarma Kumandanı Binbaşı Tevfik Bey**

(*) *Takvîm-i Vekayi*, Nr. 3617, S. 1-2; Yozgad Tehcîr ve Taktîli Muhâkemesi, Karar Sûreti.

KARÂR SÛRETİ

Muhâkemât-ı cârîye [yürütülen muhâkemeler] vechile [üzerine] tarafeynin [iki tarafın] iddi`â ve ifâdât [ifadeleri] ve müdâfa`âtının istimâ`ından ve bi'l-cümle evrâk [bütün evraklar] ve da`vânın ser-â-pâ [baştan aşağıya] mütâla`a ve tedkîkinden sonra îcâb-ı keyfiyet [durumun gerektirdiği gibi] müzâkere olundukda gerçi maznûnîn [sanıklar] ve vekîl-i müdâfa`aları inkâr-ı töhmet ve taleb-i berâ'at etmekde iseler de ahkâm-ı celîle-i İslâmîye [Yüce İslâmın hükümlerinin] ve kavânîn-i mevzû`a-yı `Osmânîyenin [Osmanlı kanunları ve hükümlerinin] emir ve ityânına [bildirdiklerine] tebe`an [uyarak] bi'l-`umûm `anâsırı [bütün unsurları/milletleri] yekdiğerinden tefrîk etmeyerek [ayırt etmeyerek] muhâfazayı `ırz ve cân ve mâllarının te'mîni ve hukûk-ı `âmmenin her gûne [çeşit] hatar [tehlike] ve halelden [ihlalden] vikayesi [korunması] kâffe-i me'mûrîn-i devletin [bütün devlet memurlarının] akdem-i vezâ'ifinden [ilk vazifelerinden] bulunduğu hâlde mücrimiyetleri [suçlulukları] taleb olunan Boğazlıyan Ka'im-makamı ve Yozgad Mutasarrıf Vekîli Kemâl ve Yozgad Livâ'sı Jandarma Kumandanı Binbaşı Tevfîk beyler dâ'ire-i me'mûriyetlerinde [memurluk yetkilerinin geçerli olduğu bölgedeki] tehcîri emr olunan Ermeniyanın [Ermenilerin] `âcize kadınlarına ve sagîr [yaşı küçük erkek] ve sagîre [yaşı küçük kız] çocuklarına varıncaya kadar evâmir-i mübellige-i resmîyedeki [resmî olarak bildiren emirlerdeki] istisnâ'ları bile gözetmeksizin li-ecl-it-tehcîr [tehcîr için] sevk eyledikleri kafileleri teşkil edenlerin [oluşturanların] kâffesini [hepsini] nukud ve zî-kıymet [paraları ve kıymetli] eşyâ'larından ba`de't-tecrîd [ayırdıktan sonra] hukûk-ı şahsîyelerini [kişi hukukunu] nazar-ı i`tibâra almaksızın mücerred [yalnız] ihtirâsât-ı zâtîyelerinin [şahsî hırslarının] sevkiyle ba`zı eşhâs-ı le'îmenin [bazı alçak şahısların] tebligât ve telkînât-ı hafîye-i gayr-ı meşrû`alarını [şeriate uymayan gizli emirlerini] bi'l-kabûl [kabul ederek] merkumların [adı geçenlerin] müreffehen ve sâlimen [rahat ve güvenli şekilde] mahall-i mu`ayyeneye [belirlenmiş olan yerlere] îsâl edilebilmeleri [gönderilmeleri] için ittihâzı [alınması] lâzımgelen tedâbîri [tedbirleri] kat`îyen ve kasden nazar-ı i`tibâra almamak [bilerek dikkate almamak] emr-i muhâfazalarını [korunmalarını] taht-ı te'mîne [güvence altına] almadıkdan başka bi'l-küllîye [birçok] müdâfa`a imkânlarını selb [ortadan kaldırmak] için zükûrun [erkeklerin] kollarını bağlatarak tasmîm ve tarz-ı tatbîki ta`yîn edilen [tasarlanmış ve uygulama şekli belirlenmiş olan] fecâyi`in [facialarn] îka`ına [yapılmasına] meydân vermek ve hattâ fecâyi`-i mezkûreyi [zikredilmiş olan faciaları] bi'l-istihbâr [haber alarak] mükerreren istîzâh eyleyen [birkaç kere açıklama isteyen] âmirine karşı ketm-i hakîkatle [gerçekleri saklamakla] vuku`âtın men`ine sedd [engel] çekmek ve eşhâs-ı gayr-ı mes'ûleyi [sorumsuz şahısları] mes'ûl olan [sorumlu] me'mûr ve muhâfızlar üzerine âmir olarak bi'l-i`zâm [göndermekle] makasid-i le'îmenin [alçakça maksatların] husûlünü [meydana gelmesini] te'yîd [kuvvetlendirmek] ve teshîl eylemek [kolaylaştırmak] sûretleriyle hissiyât-ı insânîye ve medenîye ile vechen min e'l-vücûh [her ne şekilde olursa olsun] kabil-i te'lîf olamayan [bağdaşmayan] ve tahsîs-i `ind e'l-İslâm [İslâm'ın huzurunda-gözünde] kebâ'ir cinâyâtdan [büyük suçlardan] ma`dûd olan [sayılan] envâ`-ı kıtâl [öldürme çeşitleri] ve nehb [çapulculuğa] ve gârâta [yağmalara] sebebiyet vermiş oldukları istimâ` olunan şühûdun [dinlenen şahitlerin] <1SI> `ale'd-derecât [sırayla] vâki` olan kanâ`at-bahş şahâdâtından [ikna edici şahitliklerinden] ve ba`zı me'mûrîn-i `askerîye [askerî memurların] beynlerinde [arasında] te`âtî edilen [birbirlerine verdikleri] muhâberât-ı resmîye-i telgrafiye [resmî telgrafların] mündericâtından [içinde-

kilerden] ve maznûnîn-i mûmâ-ileyhümânın [adı geçen sanıkların] redd ve cerhi tazammun etmeyen [kabul ettiklerini içermeyen] ecvibe-yi `adîdeleri [benzer cevaplarının] tedkîkatından ve tehcîr kâfilelerindeki sigâr [küçük çocuk] ve nisvânı [kadınları] velî ve mukarreblerinden [akrabalarından] tefrîk [ayırt] etdirilmeleri ef`âl-i mebsûtadaki [bahsedilmiş olan fiillerdeki] menvîyât ve makasidlerini [maksatlarını] izhâr eylediğinden [meydana çıkardığından] ve en nihâyet müdâfa`a vekîllerinin ve maznûnların [sanıkların] istimâ` olunan [dinlenen] son müdâfa`alarından dârü'l-harekâtda [hareket sahasında-olayın olduğu yerde] ve bâ-husûs [özellikle] düşman ülkesinde ve taht-ı işgâlinde [işgali altında] bulunan mahallerinde ba`zı sebük-mağzân [bazı akılsız] komitecilerin teşvîk ve teşcî`lerine [kışkırtmalarına ve cesaretlendirmelerine] kapılarak düşman tarafına teveccüh ve harekât-ı ihtilâlîyeye iştirâk [katılmaları] ve kıyâm eylemeleri [ayaklanmaları] Memâlik-i `Osmânîye'nin diğer taraflarında bulunan milletdaşlarının efkâr-ı fâside-yi mezbûreyi [zikredilmiş olan kötü düşüncelere] mürevvic [taraftar] olmalarına delîl olamayacağı zamân zamân zuhûr eden [meydana gelen] bu gibi teşebbüsât-ı mefsedetkârâneye [bozgunculara yakışır teşebbüslere] Ermeni milletinin bir cüz'i [bölümü] iştirâk eylemiş ve mütebâkîsinin [katılmayan kısmının] suver-i `adîde [benzer şekilde] ile isbât-ı sadakat ve merbûtiyet etmiş [sadakatlarını ve bağlılıklarını göstermiş] olmalarıyla müberhen [ispat etmiş] ve her me'mûrun bâlâda [yukarıda] muharrer [yazılı] olduğu vechile [üzere] hissiyât-ı millîye [milli hisler] ve agrâz-ı şahsîyeden [şahsî maksatlardan] nefsini tecrîd ederek [ayırarak] bî-hasb-el-me'mûrîye [memurluğun gereği] yed-i emânetine mevdû` [kendisine emanet edilen] ahâlînin bilâ-tefrîk-i cins ve mezheb [cins ve mezhep ayrımcılığı yapmaksızın] peder-i müşfikleri [merhamet sahibi olan babaları] gibi muhâfaza-yı hayât ve hukuklarına hasr-ı vücûd bir emr-i mutlak [hayatlarını ve haklarını korumak için kesin bir emir] olduğu hâlde mûmâ-ileyh [dı geçen] Kemâl Bey'in müdâfa`atında der-miyân etdiği [ileri sürdüğü] gibi Van ve Erzurum ve Bitlis cihetlerindeki [taraflarındaki] Ermenilerin Müslümânlara karşı revâ gördükleri mezâlimin mes'ûliyetini [sorumluluğunu] şâyân-ı ehemmiyet harekât-ı ihtilâlîyede [önemli bir ihtilal hareketinde] bulunmadıkları anlaşılan Yozgad'da mütevattın [yerleşmiş] Ermenilere tahmîle [yüklemeye] hiçbir cevâz-ı kanûnî ve vicdânî bulunamadığı [vicdan ve kanun izin vermediği] hâlde merkumûn [adı geçenlerin] haklarında hiss-i intikam ve ağrâz-ı şahsîye [şahsî maksatlarını] izhârı [meydan getirmek] ve hattâ yalnız zîr-i idâresinde [idaresi altında] bulunan sancak ahâlî-i İslâmîyesini değil bi'l-`umûm [bütün] İslâmların millet-i merkume [adı geçen millet] `aleyhine bi'l-mukabile [karşılık olarak] taktîl fikr-i sakîmde [hastalıklı katliam fikrinde] bulunmalarını tabîî ve `âdetâ lâzım görmesi evrâk-ı mevcûde [elimizde olan evraklar] meyânında ve mündericât [arasında ve içinde] üç şahs-ı gayr-ı mes'ûlün [sorumsuz şahsın] me'mûr-u resmî üzerine âmir ve her gûne [çeşit] emirlerine itâ`ate kâfile <2Sa> muhâfızlarını mecbûr kılmış olan hatt-ı destiyle [el yazısıyla] muharrer [yazılı] vesîkanın [belgenin] irsâlinden [gönderilmesinden] maksadı kafile eşhâsının taktîli [katliamı] olduğunda şübhe ve tereddüd bırakmadığından delâ'il-i mebsûta [bahsedilmiş olan deliller] ve berâhîn-i kâtı`a-yı mezkûreye [zikredilmiş olan kesin delillere] karşı maznûnân-ı mûmâ-ileyhümâ [adı geçen sanıklar] ile müdâfa`a vekîllerinin der-miyân etmiş [ortaya koymuş] oldukları müdâfa`ât küllîyen [büsbütün] bâtıl [haksız] görülmüş ve Müddeî-i `Umûmîliğin [savcılığın] Mülkîye Cezâ' Kanûnnâmesi'nin 56. maddesinin tatbîki [uygulanması] yolundaki talebi dahi gayr-ı muvâfık [uygunsuz] bulunmuş olmagla mûmâ-ileyhümâ [adı geçen] Kemâl ve Tevfîk beylerin Mülkiye Cezâ' Kanûnnâme-i Hümâyûnu'nun 45. maddesi mûci-

bince [gereğince] mücrimiyetlerine [suçlu olduklarına] müttefikan [oybirliğiyle] karar verildikden sonra ta`yîn-i cezâ'ları [cezalarının belirlenmesi] hakkında cereyân eden müzâkere netîcesinde irtikâb eyledikleri [işledikleri suçlar] ef`âl-i cinâ'îye mezkûr [zikredilmiş olan] kırk beşinci maddede zikr olunduğu vechile [üzere] hem-fi`il [suç ortağı] `add [kabul] olunarak mücrimîn-i merkumînin [adı geçen suçluların] her biri fâ`il-i müstakil [tek bir fail gibi] `addi [kabulü] ve ancak Kemâl Bey'in mezkûr [adı geçen] sancağının en büyük mülkîye me'mûru olduğu hâlde taktîl [katliam] ve nehb [çapulculuk] ve gârât [yağmalar] ef`âl-i cinâ'îyesinin [suç fiillerinin] tarz-ı icrâ'sını [yapılma şeklini] tertîb [düzenleme] ve bir takım gayr-ı mes'ûl eşhâsı [sorumsuz şahısları] tehcîr kafilelerine terfîk etmek [katarak] ve merâtibe [rütbede ast üst kuralına] ri`âyet etmeğe bile lüzûm görmeyerek doğrudan doğruya kafile me'mûr-u resmîsi Şükrü Çavuş'u eşhâs-ı merkumenin [zikredilmiş olan şahısların] emrine itâ`ate sevk etmesi hasebiyle fâ`il-i aslî ve merkum [zikredilmiş olan] Tevfîk Bey'in de fer`an zî-medhal [ikinci dereceden suçlu] olduğuna kanâ`at-i tâmme-yi vicdânîye [vicdanlarda tam bir görüş] hâsıl olmagla [meydana gelmekle] taktîl [katliam] ve nehb [çapulculuk] ve gâretden [yağmalardan] tahaddüs eden [meydana gelen] ef`âl-i mezkûre [zikredilmiş olan fiillere] ber vech-i bâlâ [yukarıda olduğu gibi] kırk beşinci maddeye tatbîkan [uygun olarak] hem-fi`il [suç ortağı] olub <2SI> `Askerî Cezâ' Kanûnnâme-i Hümâyûnu'nun yüz yetmiş birinci ve Mülkîye Kanûnnâme-i Hümâyûnu'nun yüz yetmişinci maddelerine mutâbık [uygun] ve mezkûr [zikredilmiş olan] yüz yetmiş birinci madde ise [gerek müsellah [silahlı] ve gerek gayr-ı müsellah [silahsız] `alenen tehâcüm [saldırı] ile ve gerek kesr-i sûr ve ebvâbla [kapı ve duvarları kırarak] ve gerek eşhâs [şahıslar] üzerine icrâ'-yı tazyîkle [baskıyla] müctemi`an [toplu halde] zahîre ve erzâk ve emti`a [malları] ve eşyayı yağma ve tahrîb etmek... i`dâm] ve Mülkîye Cezâ' Kanûnnâme-i Hümâyûnu'nun yüz yetmişinci madde-i ka'imesi [yürürlükte olan maddesi] dahi [ta`ammüden [önceden planlayarak] bir şahsı katl eden veyâ âbâ' [babalarından] ve ecdâd [büyükbabalarından] ve ümmehât [annelerinden] ve ceddâtından [ninelerinden] birini velev min gayr-ı ta`ammüd[in] [önceden planlanmasa bile] kasden katl eyleyen kimse i`dâm olunur] bi-`ibâretihâ [cümleleriyle] bulunduğundan mücrimân-ı merkumândan [zikredilmiş olan suçlulardan] Kemâl'in i`dâm ve sâlifü'z-zikr [zikredilmiş olan] kırk beşinci maddenin fıkra-yı sânîyesi [ikinci fıkrası] dahi [eğer fi`il-i aslî i`dâm veyâ mü'ebbed kürek cezâ'larını müstelzem [gerektirir] ise fer`an zî-medhal [ikinci dereceden suçlu] olanlar hakkında on seneden aşağı olmamak üzere muvakkat [geçici olarak] kürek] deyü muharrer [yazılı] bulunduğuna binâ'en [dayanarak] Tevfîk'in dahi on beş sene muvakkat [geçici olarak] kürek cezâ'larıyla tecziyelerine [cezalandırılmalarına] müttefikan [oybirliğiyle] karar verildi.

6 Receb 337 8 Nîsân 335

Receb Ferdî **`Alî Nâzım** **Mustafâ** **Zekî** **Nâzım**

Dîvân-ı Harb-i `Örfî Hey'eti Âmiri
`Âbidin Dâver

Deyr-i Zor Tehciri Davası

DEYR-İ ZOR DAVASI KARAR SURETİ*

Cezâ-yı İ'dâm**

Zor Sancağı'na tehcîr edilen Ermeniler'i katl ve imhâ ve mallarını gasb ve yağmâ eylediği iddi'âsıyla maznûn-ı 'aleyh [sanık] olup hâl-i firârda [halihazırda firarda] bulunan Zor Mutasarrıf-ı Esbakı [eski mutasarrıfı] Zekî Bey hakkında icrâ kılınan muhâkeme netîcesinde, mûma-ileyhin [adı geçenin] Memâlik-i 'Osmâniyye'nin [Osmanlı memleketlerinin/İmparatorluğu'nun] Bilâd-ı Muhtelifesi'nden [muhtelif memleketlerinden] Zor Sancağı'na tehcîr ve iskân edilmiş olan birçok Ermeniler'i çetecilerden tertîb ve teşkil eylediği atlı ve yaya çeteler ma'rifetiyle ve tekrar tehcîr bahânesiyle mahâll-i sâ'ireye [diğer bölgelere] sevk ederek esnâ-yı râhda [yolda giderlerken] kendisi de hâzır bulunduğu halde mağdûrîne [mağdurlara] 'alenen tehâcüm [topluca hücum] ile üzerilerinde bulunan nukûd [nakitlerini] ve mallarını nehb ü yağmâ [yağmalamak] ve birçoğunu da Habur Havzası'nın mecrâ yerlerinde gâyet fecî' bir sûrette katl ve imhâ ettirdiği müslim ve gayr-i müslim birçok şühûdun [şahitlerin] ma'a'l-kasem [yemin ederek] ve 'ale'd-derecât [sırasıyla] vâki' olan şahâdâtı [şahitlikleri] ve evrâk-ı tahkîkiyye mündericâtı [tahkikat evrakı içeriği] ve kendisinin hâl-i firârda bulunması gibi delâ'il [deliller] ve karâ'in-i kanûniyyeden [kanunî ipuçlarından] mütehassıl [oluşan] kanâ'at-ı vicdâniyye [vicdani kanaat] ile mertebe-i sübûta [gerçeklik derecesine] vâsıl olduğundan [ulaştığından], mûma-ileyh [adı geçen] Zekî Bey'in ol vechle [o yüzden] gasb ve gâret [gasp ve yağma] ve katl-i nüfûs [insanları katletmek] fazâyihinin [alçaklığı gerektiren işin] fâ'ili olmak üzere mücrimiyyetine [cezalandırılmasına] ve Mülkiyye Cezâ Kanûn-nâme-i Hümâyunu'nun 45. maddesi delâletiyle 'Askerî Cezâ Kanû-

---

(*) *Vakit*, 2 Mayıs 1920, s.2.

(**) Karar 28 Nisan 1920 tarihinde alınmıştır. *Alemdar*, 30 Nisan 1920.

nu'nun 173. ve Mülkiyye Cezâ Kanûnu'nun 170. Maddeleri'ne tevfîkan [uyarak] i'dâmına ve emvâl-i mahcûzasının [haczedilmiş mallarının] usûlü dâ'iresinde idâre ettirilmesi ve cinâyât-ı mebhûsede [sözü geçen cinayetlerde] dahl ve iştirâkleri olduğu evrâk-ı tahkîkiyyede beyân olunan Zor Meb'ûs-ı Esbakı [eski mebusu] Nûrî Efendi ve mûma-ileyh [adı geçen] Zekî Bey'in mutasarrıflığı zamanında Jandarma ve Nizâmiyye Kumandanlıkları'nda ve Polis Komiserliği'nde bulunmuş olanlar ile ef'âl-i mezkûrenin [zikredilen eylemler] gözü önünde cereyân ettiği halde vazîfeten îfâsına mecbûr olduğu teşebbüsât-ı kanûniyyede [yasal girişimlerde] bulunduğu anlaşılamayan mahallî Müddeî-i 'Umûmîsi [savcısı] haklarında dahi ta'kîbât-ı kanûniyye [yasal takibat] icrâsı zımnında Müddeî-i 'Umûmîlik'e müzekkire tastîrine [yazılmasına] gıyâben ve müttefikan [oybirliğiyle] karar verilmiştir.

İ'dâm Kararı

Dîvân-ı Harb-i 'Örfî Riyâseti'nden: Zor Sancağı'na tehcîr edilen Ermeniler'i katl ve imhâ ve mallarını gasb ve yağmâ eylediği iddi'âsıyla maznûn-ı 'aleyh [sanık] olup hâl-i firârda [halihazırda firarda] bulunan Zor Mutasarrıf-ı Esbakı [eski mutasarrıfı] Zekî Bey hakkında icrâ kılınan muhâkeme netîcesinde, mûma-ileyhin [adı geçenin] Memâlik-i 'Osmâniyye'nin [Osmanlı memleketlerinin/İmparatorluğu'nun] Bilâd-ı Muhtelifesi'nden [muhtelif memleketlerinden] Zor Sancağı'na tehcîr ve iskân edilmiş olan birçok Ermeniler'i çetecilerden tertîb ve teşkil eylediği atlı ve yaya çeteler ma'rifetiyle ve tekrar tehcîr bahânesiyle mahâll-i sâ'ireye [diğer bölgelere] sevk ederek esnâ-yı râhda [yolda giderlerken] kendisi de hâzır bulunduğu halde mağdûrîne [mağdurlara] 'alenen tehâcüm [topluca hücum] ile üzerlerinde bulunan nukûd [nakitlerini] ve huliyyât [altın ve benzeri ziynet eşyalarını] ve mallarını nehb ve yağmâ [yağmalamak] ve birçoğunu da (Habur) Havzası'nın mecrâ yerlerinde gâyet fecî' bir sûrette katl ve imhâ ettirdiği müslim gayr-i müslim birçok şühûdun [şahitlerin] kasem [yemin] ve 'ale'd-derecât [sırasıyla] vâki' olan şahâdâtı [şahitlikleri] ve evrâk-ı tahkîkiyye mündericâtı [tahkikat evrakı içeriği] ve kendisinin hâl-i firârda bulunması gibi delâ'il [deliller] ve karâ'in-i kanûniyyeden [kanunî ipuçlarından] mütehassıl [oluşan] kanâ'at-ı vicdâniyye [vicdani kanaat] ile mertebe-i sübûta [gerçeklik derecesine] vâsıl olduğundan [ulaştığından], mûma-ileyh [adı geçen] Zekî Bey'in ol vechle [o yüzden] gasb ve gâret [gasp ve yağma] ve katl-i nüfûs [insanları katletmek] fazâyihinin [alçaklığı gerektiren işin] fâ'ili olmak üzere mücrimiyyetine [cezalandırılmasına] ve Mülkiyye Cezâ Kanûn-nâme-i Hümâyûn'un Kırk Beşinci Maddesi delâletiyle ve 'Askerî Cezâ Kanûnu'nun 173. ve Mülkiyye Cezâ Kanûnu'nun 170. Maddeleri'ne tevfîkan [uyarak] i'dâmına ve emvâl-i mahcûzesinin [haczedilmiş mallarının] usûlü dâ'iresinde idâre ettirilmesine ve cinâyât-ı mebhûsa [sözü geçen cinayetlere] dahl ve iştirâkleri olduğu evrâk-ı tahkîkiyyede beyân olunan Zor Meb'ûs-ı Esbakı [eski mebusu] Nûrî Efendi ve mûma-ileyh [adı geçen] Zekî Bey'in Mutasarrıflığı zamanında Jandarma ve Nizâmiyye Kumandanlıkları'nda ve Polis Komiserliği'nde bulunmuş olanlarla fecâyi'-i mezkûre [zikredilen facialar] gözü önünde cereyân ettiği halde vazîfeten îfâsına mecbûr olduğu teşebbüsât-ı kanûniyyede [yasal girişimlerde] bulunduğu anlaşılamayan mahallî Müddeî-i 'Umûmîsi [savcısı] haklarında dahi ta'kîbât-ı kanûniyye [yasal takibat] icrâsı zımnında Müddeî-i 'Umûmîlik'e müzekkire tastîrine [yazılmasına] müttefikan [oybirliğiyle] karar verildi.

7 Şa'bân 338 ve 28 Nisan 336

Divan-ı Harb-i Örfî'ye Başkan ve Üye Atanması ile Çine'deki Mahkemenin Lağvına Dair Padişah Onayları

Mehmed Vahde'd-dîn

Tehcîr ve taktîl [katliam] cerâ'imini [suçlarını] rü'yet [muhâkeme] etmek üzere Der-sa`âdet'de [İstanbul'da] müteşekkil [oluşturulmuş] Dîvân-ı Harb-i `Örfî riyâsetine [reisliğine] esbak [eski] Bursa Vâlîsi Mîrlivâ' [Tuğgeneral] Mustafâ Paşa ve a`zâlığına Erkân-ı Harbîye Mîrlivâ'larından Receb Paşa ve sâbık [eski] iki numaralı Dîvân-ı Harb a`zâsından Süvârî Mîralayı [albayı] Receb ve Süvârî Mîralayı Ferhâd ve Ka'im-makam Fettâh Beyler ta`yîn olunmuşdur.

İşbu İrâde-i Senîyenin [padişah emrinin] icrâ'sına [yerine getirilmesine] Harbîye Nâzırı me'mûrdur [vazifelidir].

19 Receb 1338 — 10 Nîsân 1336

Sadr-ı a`zam
Damad Ferîd

Harbîye Nâzırı Vekîli
Mehmed Sa`îd

(*) *Takvîm-i Vekâyi`* 3829, 17 Nîsân 1336, s.2.

Sahîfe 3:

Çine Dîvân-ı Harb-i `Örfî'sinin Lağvı Hakkında İrâde-i Senîye

Mehmed Vahde'd-dîn

Çine İdâre-i `Örfîye Dîvân-ı Harbi lağvedilmişdir. [kaldırılmıştır]

İşbu İrâde-i Senîye'nin [padişah emrinin] icrâ'sına [yerine getirilmesine] Harbîye Nâzırı me'mûrdur [vazifelidir].

22 Receb 1338 — 12 Nîsân 1336

Sadr-ı a`zam
Damad Ferîd

Harbîye Nâzırı Vekîli
Mehmed Sa`îd

Dizin

1877 Osmanlı-Rus Savaşı 20, 43
II. Abdülhamid 4, 5, 7, 14, 20, 31, 52, 109, 121-124, 334, 551-553
VI. Mehmet 43

Abbâs Halîm 39, 85, 152, 473, 475, 479, 483
Abdu'l-ahad Nûrî Bey 237
Abdu'l-vahâb İngilizî 557
Abdullah Azmi 39, 42
Abdullah Cevdet 14, 38
Abdullah Hüsrev Bey 670
Abdullah Nuri 62
Abdurrahman Şeref 37, 509
Abdü'l-kâdir Bey 605, 608
Abdül-ehad Nuri Bey 179
Abdülgani, Edirne Vilayeti müfettişi 83, 84, 107, 153, 154, 156, 171
Abdülhamid Zohrâvî Efendi 557
Abdülkadir Ayıntablı 218
Abdülkadir Efendi 153, 183, 655, 661, 662
Abdülkerim Bey 685, 686-688
Abdülkerim, Büyükdere Polis Merkez Memuru 158, 685
Abdülmecid, Veliahd 51
Âbidin Dâver 353, 401, 446, 470, 500, 528, 570, 588, 597, 688, 710, 714
Acenta Mustafa Efendi 80, 705, 707- 709
Adalian, Rouben x
Adana Valisi Cevdet 119
Adıvar, Halide Edip 16
Adil Bey 155, 156, 669
Adliye Nâzırı Haydar Molla 36
Adliye Nazırı İbrahim Bey 16, 34, 39, 40, 41, 90, 100, 110
Âgâh Bey 153, 239, 655, 662
Ağaoğlu, Ahmed 413, 605, 608
Ağaoğlu, Samet 220
Ağavani kadın 669
Ahmed Avni Paşa 49
Ahmed Bey 413, 547
Ahmed Çavuş 165, 166
Ahmed Efendi 391, 659, 660, 678, 679, 680, 682, 683
Ahmed Es`ad Efendi 569
Ahmed Esad, Mirliva 74
Ahmed Eyyüb Bey 356
Ahmed Fevzi Paşa 118
Ahmed Hamdi 694, 702, 703
Ahmed İzzet Paşa 18, 19, 42, 55, 119, 130, 214, 220, 481, 530-532, 541, 593
Ahmed Midhat 83, 85-88, 157, 601, 611, 633, 647-652, 675, 680, 684
Ahmed Midhat bin Hacı Hasan 680, 684
Ahmed Nâzım 494
Ahmed Nesimî 38, 39, 64, 65, 70, 152, 227- 229, 233, 234, 243, 246, 247, 259, 265, 473, 475, 479, 480, 483, 606
Ahmed Râmiz 46, 70, 233
Ahmed Rıza 31- 34, 36, 37, 90, 99, 100, 249, 369, 545, 669
Ahmed Samim 545
Ahmed Sedad 43
Ahmed Şükrü 14, 39, 65, 216-218, 232, 480
Ahmed Tevfik Paşa 43, 86
Ahmed Vefik Bey 693
Ahmet Cemal 60
Ahmet Cevdet 14
Ahmet Mustafa 79
Aka Gündüz 77
Akçam, Taner x, xii, xiii, 32, 127, 129, 138, 145, 147, 191, 201, 204, 207, 211, 212
Aksaraylı Cemal Efendi 176
Akşam 14, 46
Akşin, Sina 9, 31, 32, 55, 66, 69, 136, 214, 215
Aktar, Ayhan x
Aleko Efendi 687
Alemdar 14, 17, 18, 19, 66, 77, 87, 128, 132, 134-137, 139, 141, 153-175, 177-180, 182, 184-189, 198, 213, 715
Ali Baş Hem-pâ Bey 357, 358
Ali Bey 195, 669
Ali Bey 364
Ali Bey, Fuad Paşazade 162
Ali Bey, Karamürselli 173

Ali Cenani 38
Ali Efendi bin Esad 668
Ali Fevzi, Mirliva 69
Ali Haydar Bey 150, 487, 502, 547, 570, 572, 574
Ali Haydar, Av. 70
Ali Haydar, Saruhan Mebusu 66
Ali Hilmi Bey 157, 677, 681
Ali İlmî Bey 658, 659
Ali İlmî, Bolu Mutasarrıf Vekili 83
Ali Kemal 14, 17
Ali Muhiddin Paşa 14
Ali Münif Bey 51, 65, 85, 152, 473, 475, 479, 483
Ali Nazım 596, 687, 710, 714
Ali Nazım Paşa 403, 473, 529
Ali Nazım, Mirliva 69
Ali oğlu Mehmed 679, 680, 683
Ali Rıza Bey 605, 608
Ali Rıza Efendi 241
Ali Rıza Paşa 72, 136, 137, 138
Ali Saib Bey 79, 167, 168, 705, 710
Ali Suad Bey 60, 62, 237-239
Ali Şevket Efendi 178, 180
Ali Şuuri Bey 165, 166, 702
Ali Ulvi Efendi 174
Ali, Abdül Feyyaz 78, 79
Altınay, Ahmet Refik 17, 104, 105
Altıncı Mehmed Han 331
Altunyan, Artin 634, 660
Altunyan, Ohannes 660
Ankara Kâtib-i Mesulü Necati 84
Araksiya kadın 669
Aras, Tevfik Rüştü 50, 195
Archbishop, Zaven 220
Arda, Hacı Adil 20
Arıburnu, Kemal 54
Ariamard 102, 121
Arif Cemil 102, 105, 112, 116, 215, 218
Armanohi kadın 669
Armenian Review 60, 121
Arslan, Şefik 413
Arslan Bey 185, 413, 702
Arslanoğlu, Cemender 215
Asaf Bey 163, 240
Asaf Paşazade Cemal, Müşir 83
Asım Bey 164, 173, 698
Asım Bey, Harput Kaymakamı 173
Aslan, Mustafa Rahmi 50
Aşiret Reisi Kâgü 691, 692, 693, 694
Ata, Ferudun 67, 69, 193
Atatürk, Mustafa Kemal 11, 12, 15, 33, 38, 64, 69, 72, 73, 74, 75, 104, 114, 140, 144, 190, 203, 214, 215, 216, 218, 219
Atay, Falih Rıfkı 14, 101, 111
Atıf Bey 85, 86, 92, 106, 152, 162, 229, 234, 235, 241, 243, 246, 259, 266, 288-293, 319-324, 329, 332, 336-339, 341, 344, 346, 349, 353, 355, 356, 359, 389-394, 403, 405, 418-429, 433, 435, 440, 447, 462, 465, 468, 469, 478, 480, 658, 659, 670
Âti 14, 15, 98, 132-134, 138, 150, 154-157, 159-161, 163, 164, 166, 168-170, 173, 174, 178, 180, 182-189, 190, 198, 313
Avadikyan, Şanurk 634
Avâdisyan Efendi 660
Avcıoğlu, Doğan 56, 101, 214, 215, 217
Avni Bey 85, 153, 170, 183, 601-603, 605, 606, 609, 611, 629-631, 633, 652-655, 661, 663
Avni Paşa 323, 343, 344, 465
Avramaki Efendi 131
Ayasofya Camii 537, 538
Aydemir, Şevket Süreyya 40, 114, 121, 212
Aydın, Hayrettin xii
Azaryan 37
Aziz Bey 86, 236, 237, 243, 246, 323, 349, 353, 356, 359, 389, 413, 414
Azîz Efendi 152, 227, 232, 259, 266, 293, 329, 355, 403, 447
Aziz Nedim 112, 207
Aziz Samih 209
Azmi Bey 555

Bahâeddîn Şakir 12, 44, 46, 47, 60, 63, 64, 65, 76, 80-84, 92, 101, 103, 104, 112, 118-121, 152, 154, 161, 162, 164, 213, 215, 217-219, 227, 232, 234-238, 240-243, 246, 259, 266, 290, 293, 306, 318, 319, 324, 329, 332, 334, 337, 345, 351, 355, 356, 361-363, 365-368, 380, 383, 391, 396, 403, 404, 433, 447, 448, 455, 456, 465-469, 478, 480, 481, 657, 669, 695-697, 699
Bahri Efendi 523, 524
Balakian, Krikoris 88, 211, 221
Balayır, Enver 111, 113, 123

Balfour, Arthur James 13
Balızade Ömer Rauf Bey 178
Balkan, Fuat 102, 121
Barsamyan, Dikran 21, 23, 24
Basdırmacıyan 559
Bayar, Celal 106, 195
Baytın, Arif 118
Bayur, Yusuf Hikmet 27, 31, 96, 108, 111, 114-117, 119
Bedirhani Abdürrezzak Bey 176-178
Behramzade Nusret 212
Bekir Sami 74, 75
Belgelerle Türk Tarihi Dergisi 105
Besim Bey 659
Besim Zühdi Bey 85, 153, 606, 611, 622-625, 633, 641-644, 655, 661, 662
Besim, Kastamonu Meclis-i İdare Sekreteri 83
Besni Kaymakamı Edhem Kadri Bey 205, 208
Beylerian, A. x
Bıyıklıoğlu, Tevfik 214
Bilgi, Nejdet 69, 135, 193, 195, 198
Billiotti, A. 43, 66
Binbaşı Faik Bey 162
Binbaşı Hafız Süleyman Bey 694
Binbaşı Hüsnü Bey 679, 680, 683
Binbaşı İsmail Hakkı 83
Binbaşı Nureddin 87, 88
Binbaşı Rüşdü Bey 182
Binbaşı Talat Bey 678, 679, 681-683
Binbaşı Tevfik Bey 169, 179, 711, 712
Birinci, İhsan 105, 215
Bleda, Midhat Şükrü 50, 66, 219
Boğazlıyan Kaymakamı Kemal Bey 186, 187, 193, 196, 198, 711-714
Bolu Mutasarrıf Vekili Ali İlmi 157
Borak, Sadi 121, 218
Bosnalı İsmail Efendi 87, 157, 677, 680, 681, 684
Boşgezenyan, Artin 21, 22, 69
Bozacıyan, Püzant 221
Bölükbaşı, Rıza Tevfik 14, 18
Bryce, James x, 577
Bucknill, J. A. S. 57
Bugarciyan, Nagadur 634
Buhârî-i Şerîf 538
Cafer Efendi 370
Calthorpe, Gough 9, 52, 53, 55
Canbolat, İsmail 64, 85, 152, 216, 217, 473, 475, 477, 479, 483
Cavid Bey 38, 39, 86, 116, 216, 424, 496, 530, 532, 535, 549, 560, 565-567, 569, 571, 589, 591, 592, 595, 596
Cavid, Adliye Nâzırı 109, 110
Celâl Bey 176, 241, 364, 644, 659
Celâl Efendi 158, 159, 685, 687
Celal Nuri 14
Celal, Halep Valisi 63
Celaleddin Arif 70, 74, 233, 246, 253, 254, 256, 262
Celil Bey 185, 186, 190
Cemal Asaf 89, 240
Cemal Azmi 26, 48, 79, 76, 80, 102, 104, 167, 179, 213, 218, 240, 241, 342, 433, 706, 707-710
Cemal Bey 153, 154, 163, 234, 405, 419, 433, 556, 557, 606, 650- 652, 655, 657, 658, 661, 662, 670
Cemal Bey, Yozgad Mutasarrıfı 107, 441, 445, 481
Cemal Çavuş 702, 703
Cemal Efendi 232
Cemal Efendi, Aksaraylı 176
Cemal Molla 257
Cemal Oğuz 62, 63, 87, 88, 107, 153-155, 157, 159, 160, 240, 665, 678, 679, 681-683, 689
Cemal Paşa 12, 45, 64, 76, 86, 87, 97, 115, 122, 133, 152, 205, 209, 210, 212, 227, 234, 239, 243, 246, 259, 265, 456, 462, 467, 469, 473, 479, 480, 482, 484, 487, 501, 517, 529, 535, 549, 565, 566, 571, 589, 594-596
Cemal, Yozgat Valisi 84
Cemil Bey 355, 403, 447, 509
Cenab Şahabeddin 14, 55, 111
Cevad Bey 86, 152, 230, 231, 234, 235, 243, 246, 259, 266, 280-288, 291, 293, 329, 349-353, 355-363, 403, 444-447, 647
Cevad Paşa 70, 358
Cevad, Miralay 92, 93, 99, 101
Cevdet Bey 85, 153, 186, 604-606, 628, 629, 638, 639, 640, 641, 655, 659, 661, 662
Cevdet, Adana Valisi 119
Cevheri zâde Ahmed Efendi 391
Cezayirli Ali Bey 291
Cezâyirli Mehmed Efendi 693, 694
Churchill, Winston 7, 8, 124-126
Cimcoz, Salâhaddin 605, 608

Cooley, Charles Horton 25
Criss, Bilge 130
Cruickshank, A. A. 55

Çakıryan, Kirkor 634
Çankaya, Ali 81, 217
Çavdar, Tevfik 55
Çerkes Mehmed 606
Çerkez Ahmed 113, 209, 221
Çerkez Bekir Efendi 175
Çilingiryan, Rupen 221
Çürüksulu Mahmud Paşa 32, 33, 35, 37, 100, 530, 532, 565, 593

Dadrian, Vahakn N. xi, xiii, 1, 7, 12, 29, 31, 37, 40, 47, 51, 56, 60, 66, 74, 75, 95, 96, 98, 100, 103, 107, 108, 114, 121-123, 129, 132, 145, 185, 188, 193, 194, 198, 199, 201, 207, 209, 211, 212, 214, 219
Dâhiliye Nâzırı Fethi Bey 67, 133
Damat Ferid Paşa 32, 37, 50, 54, 55, 68, 69, 72, 73, 132, 134, 135, 137, 139, 140, 141, 150, 190, 249, 251, 673, 684, 690, 717, 718
Danişmend, İsmail Hami 9, 111
Deedes, W. H. 9
Dehhani Zade İbrahim Naci 190
Demir Ağa 174
Demirel, Muammer 47
Demirel, Yücel 98, 112
Denker, Arif Cemil 102
Deymer, Mustafa Arif 29, 30
Deyr-i Zor Mutasarrıfı Zeki Bey 180
Dilber, Zareh 37
Divan-ı Harb-i Örfi ix, x, xi, xii 1, 32, 35, 43, 46, 50, 52, 53, 74, 83, 88, 91, 95, 99, 100, 101, 103, 106, 108-110, 112, 127, 129, 130, 132, 133, 134-144, 147, 149, 153, 155, 160, 169, 171, 173, 174, 176, 177, 180, 185-188, 194, 196, 197, 203, 204, 208, 211, 212, 217, 223, 233, 234, 242, 243, 312, 479, 480, 531, 532, 550, 551, 557, 569, 605, 607, 656, 667, 680, 681, 684, 689, 691, 716, 717
Diyarbakır Valisi Dr. Reşid 195
Djagamard, Dzerougi 117
Doktor Avni Bey 183
Doktor Besîm Zühdî Bey 153, 601, 602, 605
Doktor Çilingiryan 160
Doktor İsmail 679, 683, 684
Doktor Mehmed Nazım 60
Doktor Midhat Bey 84, 85, 87, 107, 153, 155, 237, 382, 383, 391, 394, 397, 400, 601, 655, 658, 659, 661, 662, 678, 679, 681-683
Doktor Nazım 46, 61-63, 87, 92, 93, 101, 103, 119, 120, 152, 172, 213, 215, 217, 219, 227, 232, 234-236, 238, 241- 243, 246, 259, 266, 269, 275, 281, 282, 285, 290, 293, 306, 318, 323, 329, 334, 336, 353, 355, 368, 369, 403, 404, 416, 447, 448, 455, 462, 465-469, 473, 478, 480, 487, 501, 517, 529, 530, 531, 535, 549, 565, 566, 571, 589, 594-596, 647
Doktor Reşid Bey 76, 219, 241
Doktor Rüsuhi Efendi 50, 152, 227, 232, 259, 266, 293, 329, 355, 403, 447, 448, 455, 456, 462, 465, 467, 468
Doktor Ziya Bey 168
Dr. Mehmed Reşid 56, 195, 219
Dr. Midhat, Bolu Kâtib-i Mesulü 84
Dr. Reşid 48, 60, 195, 209, 210, 219
Dr. Vahab Bey 168
Dr.Walter Rössler
Drinkel, Christoph 121
Dursun Ağa, Zileli 174
Dürrizade Abdullah, Şeyhlislâm 73
Düstur 144
Düzgören, Seyfi 121

Ebuhintli Cafer 56
Ebuzziya Velid 112
Ebü'l-alâ Efendi 524
Edip Efendi 180
Edmonds, W. S. 51
Efkalidis, Dimistakli 26
Ekrem Şadi Bey 678-683
Elkus, Abram 8, 9
Emin Adil 233
Emin Çavuş 182
Emin Hüsnü Bey 131
Emmanuel, Aydın Mebusu 21
Emrah Efendi 334, 375
Enis Avni 77
Enver Efendi 227, 259, 327, 473, 480, 487, 501, 517, 529, 535, 549, 571, 589, 605, 608

Enver Paşa 12, 40, 41, 52, 64, 83, 86, 87, 90, 100, 101, 105, 110, 115, 119-121, 123, 133, 152, 195, 212, 213, 218, 220, 221, 227, 234, 236, 239, 243, 246, 259, 265, 291, 318, 323, 327, 374, 375, 382, 449, 456, 462, 467, 469, 473, 479, 480-482, 484, 487, 501, 517, 529, 535, 549, 565, 566, 571, 582, 589, 594-596, 600
Erden, Ali Fuat 209
Erdoğan, Tayyip x
Erkin, Behiç 99
Erman, Azmi Nihat 217, 218
Ermenak Efendi 181
Ertürk, Hüsamettin 56, 101, 130, 162
Erzincan Mebusu Halid 82, 160
Erzincanlı Hacı Vahitzade Rıza 82
Erzincanlı Hafız Abdullah Bey 76
Erzincanlı Halid Efendi 693, 694
Erzincanlı Jandarma Çavuşu Arslan 160, 691, 694
Erzurumlu Aziz 61, 63, 64, 92, 101
Erzurumlu Ebulhindili Cafer 215
Erzurumlu Pire Mehmed 156, 667, 669, 673
Erzurumlu Seyfullah 103
Esad Bey 233, 663
Esad Efendi 65, 529, 530-533, 535, 549, 571, 589
Esad Muhlis Bey 233
Esat Paşa 136-138, 174, 185
Esatlı, Mustafa Ragıp 102
Esmer, Ahmed Şükrü 14
Esmeryan, Dikran 634
d'Esperey, Franchet 49
Eşref Bey 172, 173
Eşref Efendi 181
Evkaf Müdürü Sadreddin 170
Eyüp Sabri Bey 290, 334
Eyüplü Deli Halid Karsıalan 214

Fahri Paşa 74
Faik Bey, Binbaşı 162
Faik Çavuş 166, 702, 703
Falhenhayn, Erich von 118
Fazıl Efendi 175
Fehmi Bey 605
Fenwick, Charles 58
Ferid Bey 154, 161, 163, 164, 177, 178, 344, 605, 606, 608, 629, 640, 646, 695-698
Ferid, Dersim Maarif Müdürü 80
Feridun Bey 69, 473, 475, 484, 501, 506, 507, 517, 529, 532, 601, 605, 609, 611
Feridunzade Topal Osman 214
Ferik Mustafa Nazım Paşa 293, 329, 355, 403, 447, 473, 501, 517, 535, 549, 589, 601, 611, 633, 705, 711
Ferik Mustafa Paşa 571
Ferudun Ata 51, 69, 193
Fethi Bey, Dâhiliye Nâzırı 67, 133
Fevzi Bey 178, 382
Fevzi Efendi 691, 693
Feyyaz Ali Bey 137, 138, 167, 194
Feyzi Bey 210
Filibeli Ahmed Hilmi 56, 216, 218
Filomen Toryan binti Alku 667
Franchet 49
Fuad Bey 6, 20, 21, 30, 39, 42, 67, 130, 208, 130, 211, 253, 263, 265
Fuad Paşazade Ali Bey 162
Furgaç, Ahmet İzzet 18, 19

Galatalı Halil 236, 477, 480
Gani Bey 170, 171, 592, 605, 633, 663
Garabedyan, Kegham Der 24
Garner, James Wiltford 95
Garo, Armen 122
gazeteci Zeki Bey 113
Gazi Muhtar Paşa 251, 449, 450, 458, 459, 463, 464, 468
General Mahmud Kâmil 120, 219
George, Lloyd 7
Gerard, J. W. 8
Gilbert, Martin 124
Giritli Necati Efendi 172
Gladstone, William 8, 491
Goloğlu, Mahmut 214
Gompers, Samuel 8
Gökbilgin, M. Tayyib 30, 72
Göztepe, Tarık Mümtaz 50
Gust, Wolfgang x, 212
Günaltay, Şemseddin 39, 41
Gürciyan, Armenak 634
Gürün, Kamuran 47, 204

Hacı Âdil Bey 424
Hacı Ahmed Paşa 605, 608

Hacı Atâ Efendi 605, 608
Hacı Balos Zade Mehmed Nuri 695
Hacı Boloşzade 80
Hacı Halid Efendi 166
Hacı Said 161
Hacı Şükrü Bey 183
Hacı Tevfik Efendi 154, 659
Hacı Vahidzade Rıza Efendi 160, 693
Haçator Efendi 669
Haçik Efendi 692
Hâdisât 14, 16, 43, 55, 66, 111, 133, 134, 472
Hafız Abdullah Avni 82, 160, 161, 212, 691-694
Hafız Abdullah Nuri 213
Hafız Hakkı Paşa 343
Hafız Mahmud 158, 159, 685, 687
Hafız Mehmed 18, 19, 21, 23, 26, 90, 240
Hafız Süleyman Bey 693
Hâkim Şevket Bey 68
Hakkı Paşa 341, 343, 448, 458, 508, 509, 645, 655, 695
Halaçoğlu, Yusuf 204
Halet Efendi 694
Halid Bey 161, 177
Halid Efendi 158
Halil Bey 38, 152, 209, 227, 228, 233, 234, 243, 246, 247, 259, 260, 265, 291, 312, 359, 361, 391, 473, 475, 479, 480, 483
Halil İbrahim Bey 184
Halil oğlu Abdullah 680
Halil Paşa 56, 60, 161, 172, 175, 176, 185, 186, 195, 196, 212, 236, 359, 701
Halil Recâi 45, 60, 94
Halil, Hâriciye Nâzırı 118
Halit Efendi 692, 693
Hallacyân Efendi 375, 413, 424
Hamdi Bey 646
Hamdi Efendi 514
Hamid Bey 168, 242, 605, 607
Hamid, Halep Mebusu 67
Hampartasum çocuk 669
Haralombos Efendi 131
Harbord, James 4, 9
Harput Kaymakamı Asım Bey 173
Harris, M. 576
Hasan Basri Efendi 605, 607
Hasan Bey 177, 211
Hasan Efendi 166, 169, 702
Hasan Fehmi Bey 63, 83, 154-156, 182, 545, 605, 608
Hasan Fehmi Efendi 153, 182, 241, 655, 658, 659, 661, 662, 663
Hasan Fehmi, Kastamonu Kâtib-i Mesulü 84, 85, 107
Hasan Hayri Bey 233
Hasan İzzet Paşa 341, 343, 429
Hasan Mazhar 44
Hasan oğlu Ömer 668
Hasan Sabri Efendi 181
Hasan Salahaddin Bey 153, 606, 655
Hasan Tosun Bey 357, 358
Haşim Bey 87, 152, 220, 472- 474, 487, 497-499, 508, 510-512, 514, 525-528, 540, 543-545, 568, 569, 573, 581, 582, 584, 585, 588, 596, 646
Haşim, Posta ve Telgraf müdürü 92
Haydar Bey 331, 487, 502, 547, 570, 572, 580, 588
Haydar Molla, Adliye Nâzırı 36
Haydar Rıfat, Av. 70
Haydar Rifat Bey 309, 462
Hayreddin Bey 153, 655, 662
Hayri Bey 523, 524, 612
Hayri Efendi 38, 152, 242, 473, 488
Hayriye Hanım 114
Hayrullah Ağa 170
Hazreti İsa 25
Heck, Lewis 9
Helmreich, Paul 55
Herri, K. 576
Hiçyılmaz, Ergun 105
Hidâyet Efendi 181, 182
Hildebrand, Emile 74
Hilmi Bey 448, 607, 669
Hitler 96, 98
Hoca Mehmed Efendi 659
Hoca Numan Efendi 530
Hocaoğlu, Mehmet 123
Hofmann, Tessa 212
Hollweg, Bethmann 210
Hovagimian, Hovagim 218
Huges, Charles Evans 8
Hulusi Bey 113, 190, 286, 287, 362, 363
Humann, Hans 123
Hurşid Bey 659
Hurşit Paşa 142, 171

Hürriyet ve İtilâf Fırkası 14, 573, 579, 580, 592
Hüsameddin Bey 358, 363
Hüseyin Azmi 12
Hüseyin Cevdet Bey 601, 604, 611, 633, 638-641
Hüseyin Efendi 169, 608
Hüseyin Haşim Bey 65, 471, 479, 483, 484, 501, 517, 529, 535, 539, 549, 589, 595, 596
Hüseyin Hilmi Paşa 414, 448, 458
Hüseyin Hüsnü Paşa 37
Hüseyin Kadri 413, 448
Hüseyin Kâmil 375
Hüseyin Necati 605
Hüseyin oğlu Mehmed 679, 680, 681, 683
Hüseyinzâde Ali 413
Hüsni Bey 646
Hüsnî Paşa 413
Hüsnü Bey 679, 683
Hüsnü Efendi 190
Hüsnü Hayri Bey 233
Hz. Muhammed 536

İaşe Nâzırı Mustafa Kemal
İbn Rüşd 584
İbrahim Bey 39, 152, 165, 166, 173, 174, 227, 229, 233, 243, 246, 247, 256, 259, 370, 473, 475, 479, 480, 483, 536, 606, 625, 702, 703
İbrahim Bey, Adliye Nazırı 34, 39-41, 100, 110, 113
İbrahim Reşad, Müşavir 69
İctihad 14, 19, 38
İhsan Bey 663, 699
İhsan Namık Bey 605, 607
İhsan Onnik Efendi 241
İkdam 14, 17, 46, 105, 131, 132, 143, 151, 155, 161, 164, 165, 166, 168, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 178, 179, 183, 184, 185, 186, 189, 197, 198
İleri 14, 57, 98, 125, 132, 190, 207, 208
İleri, Rasih Nuri 214
İlyas oğlu Sâbit 668
İlyas Sami 21, 23, 24, 27, 28, 29, 38, 183
İmâm Gazâlî 584
İnam Selahaddin Efendi 173, 174
İnal, İbnülemin Mahmud Kemal 55, 140, 190, 196
İsmail Çavuş 186, 682
İsmail Hakkı Bey 309, 311, 362, 366, 607, 662
İsmail Hakkı Paşa 645
İsmail Hakkı, Binbaşı 83
İsmail Tevfik Bey 70, 233
İstanbullu Muhlis Efendi 179
İstiklâl 15, 19, 134
İttihad ve Terakki Fırkası ix, x, 4, 5, 13, 15, 20, 23, 26, 34, 35, 38, 39, 46-48, 53, 59, 61, 63, 65, 71, 72, 75, 77, 84, 86, 89, 91, 92, 98, 100, 101, 103-106, 108-110, 113-124, 130, 135, 151-153, 163, 168, 171, 187, 189, 197, 198, 209, 216-218, 225, 232, 234-237, 240, 241, 245, 247-249, 252, 253, 262, 266-268, 271, 274, 278, 279, 281, 288, 291, 293, 295, 297, 301, 302, 304, 306, 307, 314, 319, 320, 322, 323, 325, 326, 332, 333, 335, 344, 346-349, 368, 370, 377, 382, 394, 400, 409, 437-439, 448, 452, 457, 466, 467, 469, 470, 476, 481, 488, 489, 494, 495, 502, 514, 517, 522, 527, 530, 539, 540, 562, 575, 579
İzmitli Otçu Hakkı Efendi 182
İzzet Bey 154, 160, 537, 644, 645, 659
İzzet Fuad Paşa 19
İzzet Paşa 94, 196, 341, 343, 429, 457, 479, 481, 531, 541, 593

Jackson, J. B. 210
Jaeschke, Gotthard 43, 75, 76, 144, 214
Jagadamard 102
Jagow, Gottlieb von 118
Jandarma Çavuşu Arslan 213, 691-694
Jandarma Çavuşu Tahsin 211
jandarma Yarbay Talat
Jandarma Yüzbaşı Cemal Efendi 190
Jhogovourt 188
Jhogovourtee Tzain 48
Journal d'Orient 9

Kâbe 536
Kadri Bey 233
Kadri oğlu Hasan Efendi 702
Kako, aşiret reisi 82, 160
Kambur Atıf 60, 64
Kamçıl, Atıf 77, 121
Kâmil Efendi 238, 525
Kâmil Paşa 120, 220, 341, 344, 374, 445, 449, 450, 459, 464, 468, 490, 518, 552, 591, 647
Kandemir, Feridun 213, 217-219

Kandıralı Çoban Mehmed 185
Kandıralı Hüseyin oğlu Mehmed 701
Kansu, Mazhar Müfit 215
Kapitänleutnant Baltzar 12
Kara Kadı Hasan Hüseyin 605
Karabekir, Kâzım 12, 73, 74, 121, 215, 216
Karabetyan Efendi 153
Karadoğan, İsmet 212
Karamürselli Ali Bey 173
Karasu, Emanuel 184
Karay, Refik Halid 14
Karesi Mebusu Ferhad Bey 190
Karmo Yusuf 691, 692, 693, 694
Kasap Mustafa Efendi 171, 172
Kasım Bey 171
Kassab Hasan 608
Kastamonu Kâtib-i Mesulü Hasan Fehmi 83, 107, 154, 182
Kastamonu Meclis-i İdare Sekreteri Besim 83
Kastamonu Valisi Reşid Paşa 84, 155
Kayabalı, İsmail 215
Kaymakam Ahmed Refik 694
Kaymakam Asım Bey 164
Kaymakam Celal 83
Kaymakam Fettah Bey 717
Kaymakam Talat Bey 705, 710
Kazaryan, Haçik 634
Kazazyan birâderler 660
Kâzım Bey 177, 233
Kâzım Efendi 455, 473, 474, 479, 483, 484, 487-492, 494-496, 498, 501, 502, 505, 506, 512, 514-517, 519-525, 529, 535-539, 541-547, 549, 568, 569, 571, 572, 580-584, 588, 589, 593, 594, 596
Keçecizade Mehmed Fuad Paşa 19, 37
Kefeli oğlu Kâşif 668
Kemal Bey 76, 152, 167, 227, 231-233, 243, 246, 259, 295, 297, 298, 302-304, 314-317, 320, 324, 326, 334-336, 338, 339, 344, 348, 349, 387, 395, 396, 398, 399, 410-412, 424, 473, 475, 479, 480, 483, 498, 500, 511, 519-523, 525, 527, 541, 552, 606, 612-614, 640, 644, 657, 670
Kemaleddin Bey 158
Kerim Bey 158, 685
Kesim, Firuz 212
Kevorkian, Garo 221
Khirlakyan, Hagop 21
Kılıç Ali 218, 219
Kıllıgil Nuri Paşa 220
Kırmo Yusuf 82, 160, 213, 694
Kızanlıklı Cevad 60
Kirkor Efendi 166
Kirzioğlu, Fahrettin 105
Kitchener, Horatio Herbert 124
Kloian, Richard D. 7
Kocahanoğlu, Osman Selim 30, 38, 40, 43, 50, 67, 99, 100, 109, 113, 117, 208
Koçi, Yanyalı Vehip 60
Koçu, Reşad Ekrem 105
Kolağası Ali Bey 158
Koloğlu, Orhan 13, 15, 16, 19, 38, 43, 46, 55
Komiser İbrahim Efendi 180
Kont Ostrovski 575
Kostü Efendi 662
Koyukan, Hamide 105
Kör Nuri 210
Kraelitz-Greifenhors, Friedrich von 30, 43
Kur'ân-ı kerîm 489, 583, 587
Kuralyan, Tatyus 634
Kuşçubaşı, Eşref 105, 108
Kut, Halil 50, 56, 60, 63, 87
Kutay, Cemal 12, 30, 66, 106, 108, 116, 120, 215, 216, 217
Kuva-yı İnzibatiye 74
Küçük Talat 56, 64, 77, 86, 87, 152, 195, 196, 234, 243, 246
Küçük, Yalçın 219
Kürkciyan, Hayk 634, 660
Kürt Murza Bey 210
Kürt Mustafa Paşa 186

Laz Celal Efendi 685
Lazistanlı (Trabzon) Sudi 103
Le Spectateur d'Orient 46
Leon Remzi 198
Lepsius, Johannes 31
Lewis, Bernard 105, 112
Lewy, Guenter 196, 197, 199
Lloyd, George 7
Lord Curzon 7
Lord Kinross 214, 218, 219
Lossow, Otto von 102, 121
Loti, Pierre 377

Lowther, Gerald 124
Lutfi Bey 242

Madatyan, Hovsep 21
Magaryan, Misak 69
Mahir Efendi 233
Mahmud Hayret Paşa 2, 68, 133
Mahmud Kâmil Paşa 50, 60, 64, 119-121, 156, 240, 341, 344
Mahmud Mahir Bey 233, 256
Mahmud Mahir, Av. 70
Mahmud Şevket Paşa 156, 164, 496, 505, 556
Mahtûme Hanım 660
Maksur, Kodayan 662
Malatya Müftüsü Sagir Zade 220
Manastırlı Bahâeddîn Bey 240, 241
Manastırlı İbrahim Hoca 489
Manastırlı Mülazım-ı Evvel Salim 179
Manastırlı Tevfik bin Halil 79
Mango, Andrew 218
Marakçıyan, Leon 660
Marriott, Sir John A. A. 7
Mazhar Bey 131, 163, 164, 208, 242, 336, 337, 346, 404, 405, 418, 419, 433, 435, 440, 481
Mazhar, Ankara Valisi 63
Mazıcı, Nurşen 214, 216
Mebus Mehmed Nuri Bey 163
Mebus Mustafa Efendi 163
Mehmed Ali Bey 163, 167, 608, 669, 705-709
Mehmed Ali Efendi 170, 197, 706
Mehmed Celal 60
Mehmed Cemal 84, 85, 150, 601, 605, 611
Mehmed Fuad, Antalya Mebusu 67
Mehmed Hân-ı hâmis 553
Mehmed Kemal 52, 53, 69, 76, 78, 84, 135, 193, 198, 212
Mehmed Kemal, Boğazlıyan Kaymakamı 135
Mehmed Memduh 48, 220
Mehmed Nazım 12, 64, 216, 217
Mehmed Necati Efendi 82, 156, 557, 668- 670, 672, 673
Mehmed Nuri (Hacı Boloşzade) 80
Mehmed Nuri 80, 81, 161, 163, 164, 697-699
Mehmed Nuri Bey, Mebus 163, 164
Mehmed Nusret 76, 81, 82
Mehmed oğlu Abdullah 171
Mehmed oğlu Süleyman 680
Mehmed Reşid Paşa 60
Mehmed Sadık 67
Mehmed Sadık, Denizli Mebusu 67
Mehmed Said 717, 718
Mehmed Şükrü 51, 230
Mehmed Tevfik 78
Mehmed Vahdeddin 673, 684, 693, 701, 702, 717, 718
Mehmed Vehip Paşa 49, 50, 81
Mehmed Zeki 596
Mehmet Ali 79, 80
Meilidentzee, Kevork 220
Memduh Bey 161, 368, 693
Memduh Bey bin Tayyar 82, 160, 691, 693
Memduh Şevket Bey 240, 344
Memleket 198
Menteşe, Halil 20, 21, 33, 51, 64, 65, 70, 85, 195, 196
Merâmetciyan, Levon 634
Metternich, Graf Wolff 117, 120, 210
Midhat Bey 237, 272, 392, 400, 425, 514, 602, 605, 606, 608, 625, 626, 627, 647, 648, 649, 650, 651, 652, 658, 662
Midhat Rüştü 63
Midhat Şükrü 12, 28, 46, 64, 70, 82, 86, 97, 101, 103, 110, 115, 116, 152, 199, 227, 230, 233, 234, 236-238, 243, 246, 259, 266-272, 293-302, 307, 329, 333-337, 355, 359, 363-375, 379, 380, 382, 391, 392, 394, 396, 397, 400, 403-418, 423, 425, 433, 447-457, 697
Mihalıççık Kaymakamı Yovanaki Efendi 204
Millî Ahrar Fırkası 579
Milliyet 9, 51
Mimar Simon Efendi 154
Minber 12, 15
Minow, Martha 194
Miralay Cevad 50, 63, 92, 93, 99, 101
Miralay Ferhad 717
Miralay Ferhad 717
Miralay Halil Recai Bey 240
Miralay Hurşit 83
Miralay Nasuhi Bey 162
Miralay Receb Ferdi Bey 227, 259, 293, 329, 355, 403, 447, 473, 501, 507, 517, 529, 535, 549, 571, 589, 601, 611, 633, 685, 711, 717

Miralay Süleyman Şakir Bey 655, 695, 699
Miralay Şahabeddin Bey 45, 94, 185, 198
Miralay Tosun Paşa 162
Mirliva Ali Fevzi 69
Mirliva Ali Nazım Paşa 227, 293, 329, 355, 447, 507, 517, 549, 571, 589, 601, 611, 685, 705, 711, 833
Mirliva Emin Paşa 447, 501
Mirliva Esad Paşa 655, 695, 699
Mirliva İhsan Paşa 118, 655, 695
Mirliva İsmail Hakkı Paşa 655, 695, 699
Mirliva Mustafa Kerimi Paşa 655, 695
Mirliva Mustafa Paşa 259, 329, 355, 369, 403, 473, 501, 507, 517, 529, 535, 549, 589, 601, 611, 633, 685, 705, 711, 717
Mirliva Nazım Paşa 535
Mirlivâ Zeki Paşa 227, 259, 293, 329, 355, 403, 447, 473, 501, 507, 517, 529, 535, 549, 571, 589, 601, 611, 619, 685, 705, 711, 833
Mondros Mütarekesi 216
Moniteur Oriental 188
Morgenthau, Henry 8, 9, 31, 98, 116, 210
Morning Post 50, 51, 55
Mosdiçyan, Artin 44, 68
Muallim Mehmed Celil 185
Muammer Bey 241, 405
Muammer, Sivas Valisi 168
Mugurditchian, Thomas 210
Muhammed Bey 220
Muhiddin Bey 163
Muhtar Bey 205, 206, 282, 358
Murat Çavuş 165
Musa Kâzım Efendi 38, 51, 64, 65, 70, 86, 87, 152, 455, 473, 474, 483, 484, 487-492, 494;496, 498, 501, 502, 512, 514-517, 519-524, 529, 535-539, 541-543, 545-547, 549, 568, 569, 571, 572, 580-582, 584, 588, 589, 593-596
Musesyan, Kasbar 698
Mustafa Arif 29, 30, 43
Mustafa Asım Efendi 489, 514
Mustafa bin Aziz Süleyman 597
Mustafa Efendi, Mebus 163, 167
Mustafa Hayri Efendi 64
Mustafa Kemal, İaşe Nâzırı 64
Mustafa Kerimi 663, 699
Mustafa Nazım Bey 113, 209, 596
Mustafa Nazım Paşa 69, 507, 685
Mustafâ Nazmi Bey 60, 227, 233, 244, 257, 293, 294, 300, 301, 308, 311-314, 319, 329, 330
Mustafa oğlu Ahmed Çavuş 702
Mustafa oğlu Hasan 681
Mustafa oğlu Hüseyin 678, 679, 680, 682, 683
Mustafa Ökkeş Efendi 170
Mustafa Paşa 137, 140, 142, 186, 187, 342-344, 400, 515, 618
Mustafa Sabri Efendi 53, 73
Mustafa Safvet Efendi 698
Mustafa Şeref Bey 85, 86, 152, 473, 476, 479, 483, 484, 502, 535, 549, 566, 569, 571, 589, 594-596, 659
Mustafa Şerif, Binbaşı 83
Mustafa Zeki Paşa 69
Muşkara, Küçük Talat 56
Mutasarrıf Sırrı Bey 169
Müfid Bey 237, 417
Müfti Mehmed Ali 605
Müftizâde Kâmil 605, 607
Mülâzım Ahmed Efendi 678, 679, 682, 683
Mülazım Cemil 694
Mülazım Cezayirli Mehmed Efendi 694
Mülâzım Salih Efendi 156, 668
Mülazım Süleyman 694
Mümeyyiz Nahid Efendi 173
Münir Bey 153, 240, 655, 661, 662, 696
Mürsel Paşa 50
Müşavir İbrahim Reşad 69
Müştak Lütfi Bey 187

Nabi Bey 178
Nadi, Yunus 13, 15, 46, 55, !95, 196
Nafız İsmail Bey 168, 169
Nahid Efendi, Mümeyyiz 173
Nail Bey 167, 242, 306, 307, 345, 433, 455, 462, 465, 468, 706-709
Naim Bey 317
Nakîbü'l-eşraf Muhyiddîn 413
Nalbandyan, Mateos 21, 24, 27, 28
Namık Bey 176
Narodna Ber Nada cemiyeti 485
Naslian, Monsignor Jean 221
Nasuhi Bey, Miralay 162
Nazım Bey 60, 162, 164, 172, 349, 359, 547, 687,

710, 714
Nazım Paşa 60, 172, 591
Nazif Bey, Sorgu Hâkimi 69
Nazmi Bey 195, 196
Nazret 559
Necati Bey 63, 240, 607, 657
Necati, Ankara Kâtib-i Mesulü 84, 107
Necmeddin Sadak 14
Nejdet Bilgi 69, 135, 193, 195, 198
Nemrud (Kürt) Mustafa 69, 79
Nesib Efendi 523
Nesîmî Sârım 364
Neurath, Konstantin von 119
Nevzad Bey 175-177, 211
New York Times 7
Nihat Bey, Savcı 68, 69, 334
Niyazi Bey 79
Niyazi Efendi 167, 705, 709, 710
Nogales, Rafael de 209
Nor Giank 57
Nureddin Bey 159, 160, 665, 689
Nuri Bey 79, 164, 167, 660, 699, 705, 708, 709
Nuri Bey, Kerbelâ Mebusu 413
Nuri Efendi 159, 188, 210, 716
Nuri, Polis Komiseri 80
Nusret Bey 76, 142, 667, 668, 669, 670, 671, 672, 673
Nusret, Urfa Mutasarrıfı 156

Ohandjanian, Artem x
Ohannes, Mihail 160
Ohanyan, Artin 634
Ohrili Mazhar Bey 131
Okyar, Fethi 12, 14, 22, 42, 51, 66, 117
Okyar, Tevfik 30
Onnik Efendi 21, 188, 189, 241
Onnik İhsan 21
Orbay, Rauf 11
Oskan Efendi 529, 532, 533, 535, 549, 569, 571, 589, 593, 596
Oskan, Posta ve Telgraf Nâzırı 86
Osman Bedri 12, 37
Osman Bey 56, 158, 414
Osman Nizami Paşa 530, 532
Osman Nuri Efendi 188
Osman Paşa 32, 34
Osmanlı-Rus Savaşı 20, 43

Ömer Efendi 687
Ömer Naci 118
Ömer oğlu Salih 680
Örik, Nahid S. 105

Panayi, P. 103
Papasyan, Vahan 29, 559
Partizian, H. T. 122
Pech, Edgar 55
Petit Parisien 219
Peyam 14
Peyam-ı Sabah 14, 112, 138, 139, 143, 150, 151, 157, 160, 161, 167, 168, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 188
Pire Mehmed (Mehmed Necati Efendi) 82, 156, 669, 672, 673
Pirizade İbrahim 51
Polis Komiseri Nuri 80
Polis Müdiri Nuri Efendi
Polis Müdiri Nuri Efendi 707
Pollock, Frederick 95
Posta ve Telgraf müdürü Haşim 92
Posta ve Telgraf Nâzırı Oskan 86, 593, 596
Prax, Maurice 74, 219
Prens Mehmed Ali Paşa 413, 448
Pritsch, Erich 75, 214
Proodos (Rum gazetesi) 187

Radi Bey 113, 242
Radolin, Prince von 123
Rasim Efendi 489, 490
Raşid Efendi 158
Re'fet Bey 240
Recai Nüzhed Bey 168
Receb Ferdi 596, 687, 710, 714
Recep Ferdi, Miralay 69
Refet Paşa 75, 190
Refik Bey 158, 686-688
Refik Bey, Selânikli Hıfzı Bey-zade 158
Refik Mahmud Bey 186
Renaissance 30, 46, 195
Renda, Mustafa Abdülhalik 44
Resmi Gazete 76
Resneli Nazım 47, 64, 80, 81, 161, 164, 657, 695-

697, 699
Reşad Bey 259, 260, 535, 545-547, 549, 550, 570, 571, 588
Reşid Akif Paşa 6, 34, 35, 37, 43, 90
Reşid Bey 239
Reşid Paşa 154, 155, 237, 241, 404, 405, 418, 419, 433, 435, 440, 481, 658, 670, 696
Reşid Paşa, Kastamonu Valisi 84, 85
Rey, Ahmed Reşid 72
Rıfat Bey 87, 170, 171, 483, 484, 487, 494, 495, 496, 497
Rıfat Paşa 12
Rıza Bey 152, 161, 162, 227, 230, 236, 243, 259, 266, 282, 290, 293, 323-329, 341-346, 350, 353, 355, 356, 368, 394-398, 400, 403, 427-434, 445, 447, 455, 456, 462-467, 469, 478, 540, 593, 692
Rıza Efendi 692
Rıza Nur 74
Richter, Scheubner 118, 120, 215, 220
Rifat Bey 152, 473, 474, 501, 502, 517, 518, 529, 535, 536, 539, 543, 549, 568, 569, 571, 587, 589, 595, 596
Rifat, Sâmih 605, 607
Riggs, Henry H. 163, 164, 173, 698
Rizeli Ali Osman 180
Rizeli Celal 685
Rizeli Mustafa 582, 678, 682
Rössler, Dr.Walter 114, 210
Rüsuhi Bey 234, 243, 246
Rüşdi Efendi 369
Ryan, Andrew 76

Saadeddin Ferid Bey 233, 253, 255
Sabah 14-17, 46, 102, 111, 121, 131, 198
Sabir Sami Bey 60, 185, 242, 696
Sabis, Ali İhsan 50, 220
Sabit Bey 163, 238, 241, 696
Sabit, Mamuretül-aziz Valisi 161, 163
Sabri Efendi 73, 514, 605, 608
Sadak, Necmeddin 14
Sadeddîn Bey 605, 607
Sadeddin Ferid, Av. 70
Sadi Bey 43, 669
Sadreddin, Evkaf Müdürü 170
Safa, Hariciye Nazırı 75
Sağırzade Halet Efendi 213
Sağırzade Sabit 47, 48
Said Halim Paşa 32, 39, 41, 42, 64, 65, 70, 76, 85, 90, 100, 109, 110, 113, 115, 152, 208, 227, 228, 233, 234, 243, 246, 247, 259, 265, 371-375, 377-379, 393-395, 398-401, 406, 414, 431, 440, 443, 448, 449, 457, 458, 473, 475, 478-480, 483, 491, 498, 515, 536, 540, 567, 593
Said Molla 14, 69
Said Molla Zade İbrahim 32
Said Paşa 678, 680, 682, 683
Sait Ahmet Muhtar 210
Sakıb Bey 633, 635
Sâki Bey 233
Salâhaddin Bey 601, 603-605, 511, 609, 612-615, 633, 644-647, 662
Salih Efendi 170, 197
Salih Hulusi 72, 73
Salih Paşa 72
Salim Efendi 659
Sami Bey, Savcı 112
Samih Bey 158
Sanders, Liman von 121
Sapancalı Hakkı 189
Sarafyan, Ara x, 210
Sarıhan, Zeki 16, 19, 38, 46, 49, 50, 51, 76, 137, 140, 143, 144, 190
Sarrafyan, Aleksan 634, 660
Saruhan Mebusu Ali Haydar 66
Sassouni, Garo 122
Savcı Sami Bey 112, 198
Sayman, Ahmed Nesimi 51
Schellendorf, Bronsart von 12
Seferyân Efendi 669
Selahaddin Efendi, İmam 173, 174
Selânikli Hasan oğlu Hüseyin 185, 701
Selânikli Refik Hıfzı Bey 685
Selçuk, Sadi 218
Selek, Sabahattin 214
Serengülyan, Vartkes 209, 221
Servet Bey 76, 170, 171, 221
Sevag, Rupen 88
Seyfullah Bey 38, 103
Seyyid Ahmed Efendi bin Mustafa 680
Seyyidzade Rıza Efendi 694
Sezai Bey 174
Shriagian, Arshavir 182

Sılan, Necmeddin S. 20, 32, 38, 208
Sırrı Bey, Mutasarrıf 169, 414
Sivaslı Deli Mehmed 693, 694
Sorgu Hâkimi Nazif Bey
Sorgun, M. Taylan 56, 212
Söz 15, 17
Stange, Yarbay 120, 342, 343
Stoddard, P. 103
Straus, Oscar 8
Sûdî Bey 344
Sudi, Lazistan mebusu 50
Sudi, Trabzon Mebusu 105
Sulh ve Selâmet Fırkası 579
Sultan Vahdeddin (VI. Mehmed) 43
Sungur, Mehmed 215
Suşon Paşa 378
Süleyman Askeri 281, 290, 361, 367, 368, 389, 390, 322, 323
Süleyman Çavuş 165, 166
Süleyman El-Bustani 86, 529-533, 535, 549, 569, 571, 573, 589, 593, 596
Süleyman Faik Paşa 164
Süleyman Fehmi Bey 165
Süleyman Nazif 14, 16, 60, 111, 241
Süleyman Numan 50
Süleyman Onbaşı 682, 683
Süleyman Sırrı 138, 139, 168
Süleyman Şakir 81, 663
Süleymaniyeli Mustafa Kemal Paşa 183
Süreyya Bey 76

Şâdi Efendi 186
Şaftanlı Amero 209, 210
Şahabeddin, Miralay 94, 174
Şahingiray, Mehmed Reşid 48, 56
Şaynisik kadın 669
Şefik Bey 363, 366-368, 415, 417, 418, 475, 633
Şefkati Bey 344
Şekerci Ali Efendizade Said Efendi 176
Şemsi Paşa 121
Şener, Cemal 214
Şerif Efendi 175
Şevket Bey, Hâkim 68, 221
Şeyh Abdullah Efendi 537
Şeyh Efgânî 537
Şeyh Şâmil 445
Şeyhülislâm Abdullah 702, 703
Şeyhülislâm Hayri Efendi 85, 424, 475, 479, 483, 484, 488, 492
Şimşir, Bilal N. 9, 51, 55, 73, 177
Şirpenyan, Rafail 661
Şükrü Bey 152, 183, 227, 230, 232, 233, 259, 265, 266, 268, 269, 270, 293, 301, 333, 334, 337, 364, 372, 403, 408, 412, 448, 473
Şükrü Çavuş 211, 713, 714
Şükrü El'aslî Efendi 557

Tahir, Jandarma Çavuşu 176
Tahsin Bey 113, 161, 162, 238, 240, 481, 668, 669
Tahsin Efendi 233
Tahsin Rıza, Tokat Mebusu 117
Tahsin, Erzurum Valisi 63, 97, 120
Takvîm-i Vekayi xii, 46, 53, 54, 60, 65, 71, 73, 74, 78-80, 82. 86, 87-89, 93, 94, 97-99, 101, 106-110, 116, 129, 133-136, 139-141, 149, 151-153, 156, 157, 159-161, 165-167, 189, 190, 197-199, 212, 213, 223, 227, 259, 293, 329, 355, 403, 447, 473, 501, 517, 529, 535, 536, 549, 571, 589, 601, 611, 633, 655, 673, 684, 685, 689, 693, 695, 696, 701, 702, 705, 711, 717
Talat Bey bin Arif 680
Talat Bey, Kaymakam 167
Talat Paşa 11, 12, 16, 31, 39, 41, 42, 44, 46, 47, 60, 62, 64, 76, 86, 87, 92, 97, 98, 102, 103, 105, 109-114, 116, 119, 120-123, 152, 158, 205, 208, 210, 212, 213, 217, 219, 227, 229, 230, 234, 237, 239-243, 246, 259, 265, 266, 278-280, 293, 313-319, 329, 335, 336, 339, 346-349, 355, 361, 362, 366, 374, 395, 398, 399-401, 403, 406, 420, 431, 434-440, 447, 449, 456, 462, 467-470, 473, 479, 480, 482, 484, 487, 501, 514, 517, 522, 529, 535, 549, 565-567, 571, 582, 589, 594-596, 701
Talat, jandarma yarbay 79
Tan, Hasan Hayri 70
Tansu, S. N. 56
Tasvir-i Efkâr 15, 16, 46, 120, 221, 239, 390
Taşçıyan, Mardiros 221
Taşnak Partisi x, xi
Tayyib Efendi 240
Teceddüd Fırkası 39, 268, 269, 270, 274, 275, 277, 280, 347, 369, 397, 457, 466, 601, 604, 605, 611, 612, 616, 623, 624, 626, 630, 633, 644,

653
Teğmen Mehmed Necati 213
Tehlerjan 212
Temigalyan, Pozant 634
Tepeyran, Ebubekir Hazım 140, 142
Tercüman-ı Hakikat 81, 129, 130, 132, 134-139, 144, 150, 156-159, 161, 164, 166, 171, 177, 178, 188, 190, 197, 212, 667
Terziyan, Artin 634
Teşkilât-ı Mahsûsa 16, 21, 23, 35, 40-42, 44, 56, 60, 62-65, 67, 77, 79-82, 84, 90-93, 99-106, 108, 110, 118, 121, 130, 152, 154, 156, 161, 162, 172, 173, 198, 208, 209, 213, 214, 215, 217, 218, 220, 232, 234-236, 238, 242, 245, 249, 260, 281-292, 294, 300, 301, 305, 306, 318, 322-324, 326, 327, 332, 336-338, 341, 346, 347, 349-352, 356, 357, 359-363, 366-369, 373, 380, 383, 389, 390, 391, 396, 397, 400, 415-418, 425-427, 429, 434, 438, 439, 443-456, 462, 465, 466, 468, 480, 481, 607, 641, 647, 650, 652, 657, 658, 669, 673, 695, 696
Tevfik Bey 159, 167, 169, 178
Tevfik Bey, Suriye Vali Vekili 178
Tevfik bin Halil, Manastırlı 79
Tevfik bin Yusuf 79
Tevfik Paşa 30, 49, 50, 52, 54, 130, 140, 141
Tevhid-i Efkâr 189, 220
The London Times 210
Timur bin İsmail 174
Todoraki Efendi 607
Tokat Mebusu Tahsin Rıza 22, 117
Topal Osman 214, 215
Topkapı Sarayı 536
Tosun, Hüseyin 38
Toynbee, Arnold x, 221
Tufan Ağa 238, 368
Tunaya, Tarık Zafer 31, 42, 46, 69, 70, 72, 77, 103, 105, 106, 108, 117, 129, 130, 132, 142, 193
Turgut, Şevket 73
Turgut, Halis 216, 217
Türkçe İstanbul 14
Türkgeldi, Ali Fuad 50, 52, 133, 149
Türkkan, Fahrettin 50

Ubûd Efendi 317
Ulunay, Ref'i Cevad 14, 18
Urfa mebusu Mahmud Nedim 221
Urhayetzee, K. A. 221
Utidjian, H.A.S. 57
Uzer, Hasan Tahsin 47, 60, 113
Üsküdarlı Mehmed Celil Efendi 701

Vahid Efendi 659
Vakit 14, 16, 30, 87, 118, 129, 130, 131, 133, 140-143, 150, 156, 157, 160, 161, 168-171, 173, 174, 175, 178-181, 183-185, 187, 189, 190, 198, 199, 213, 591, 677, 715
Vantura, Mişon 363
Vardar, Galip 12, 102
Varoujan, Daniel 88
Varsenik kadın 669
Vartabed, Sislian 181
Vartkes Efendi 117, 122, 456
Vartkes, Osmanlı Mebusu 21, 26, 27
Vecihi Bey 165, 166, 703
Vehip Paşa 49, 60, 81, 98, 108, 119, 120, 187, 189, 199, 210, 241, 456, 466, 696
Velidedeoğlu, Hıfzı Veldet 219
Ventura, Mişon Av. 70

Webb, Richard 13, 49, 211
Weisman 112
Wilson, Woodrow 8, 376
Wise, Rabbi 8
Wood, Leonard 8

Yahya Kaptan 214
Yakub Cemil 44, 60, 175, 209, 215, 242, 362, 366, 375, 405, 413
Yalçın, Hüseyin Cahid 12, 20, 50, 424, 491
Yalman, Ahmed Emin 13, 14, 56, 103, 104, 108, 113, 195
Yanyalı Nusret Bey bin Behram Efendi 667, 668
Yanyalı Vehip Koçi
Yarbay Stange 120
Yaşar Bey 693, 694
Yazıcıyan, Karabet 634
Yeghiayan, Vartkes x, 177
Yeghiayan, Zaven Der 181
Yeni Gazete 14, 18, 130, 132, 134, 135, 150, 153, 158, 159, 162, 164, 168, 173, 177, 182, 188, 190, 198, 210, 211

Yeni Gün 13, 15, 16, 46
Yeni İstanbul 14, 17, 18
Yenibahçeli Nail 36, 56, 63, 79, 80, 196, 213, 216, 218
Yerasimos, Stefanos 214
Young, George 57
Yovakim Efendi 667, 671-673
Yozgad Mutasarrıfı Cemal Bey
Yunus Nadi 13, 15, 46, 55, 195, 196
Yurdakul, Mehmet Emin 23, 25, 28
Yusuf Cemal 70, 233
Yusuf Kemal 74, 99, 100, 124
Yusuf Râzî Bey 414
Yusuf Rıza 60, 64, 69, 77, 79, 92, 93, 97, 167
Yusuf Ziya Bey 170, 179
Yüzbaşı Abdül Mecîd Bey 205
Yüzbaşı Arif Bey 282
Yüzbaşı Asım 593, 694
Yüzbaşı Ferit Bey 177, 211
Yüzbaşı İsmail Hakkı 693, 694
Yüzbaşı Mehmed Cemal Efendi 150, 183
Yüzbaşı Rıfat Bey 180
Yüzbaşı Zekeriya Bey 177

Zaman 14, 15, 17
Zekâi Efendi 178
Zeki Bey 170, 239, 545, 547, 563, 687, 710, 714-716
Zeki Bey, gazeteci 113
Zeki Paşa 518
Zeki Sarıhan 16, 19, 38, 46, 49, 50, 51, 76, 137, 140, 143, 144, 190
Zeki, Moiz 69
Zhamanak 30, 46, 47
Zileli Mustafa Efendi 520
Ziver Bey 536
Ziya Bey 154, 156, 168, 170, 179, 669
Ziya Gökalp 50, 64, 70, 86, 103, 119, 120, 152, 227, 231, 233, 234, 243, 246, 259, 266, 272-278, 293, 301-308, 313, 329, 331-355, 375-389, 403, 440-444, 447, 457, 459-463
Ziya Şakir 209
Ziyâeddîn Bey 257, 328
Zohrab, Krikor 122, 209, 221
Zohrab, Osmanlı Mebusu 21, 27
Zürcher, Erik J. 117, 118, 217, 218

"Kalmasın Allahım, âlemde hiçbir hakikat nihân"
Muallim Naci

Osmanlı Devleti'nin, Birinci Dünya Savaşı'nda yenilmesinden sonra Enver, Talat ve Cemal Paşa gibi İttihadçı liderler yurtdışına kaçacak, içerde koca imparatorluğu savaşa ve yıkıma götüren, katliamlara neden olan İttihadçılara karşı büyük bir tepki oluşacaktı. Herkes bu felaket ve yıkımın sorumlularının yargılanmasını istemektedir. Mustafa Kemal önderliğinde Ankara'da oluşmaya başlayan milliyetçi hareket de açıkça İttihadçıların yargılanmasından yanadır. Atatürk'ün kendi sözleriyle, İttihadçıların cezalandırılması, "*birçok münakaşalara sebep olacak olan kağıt üzerinde reklam tarzında*" olmamalı, "*bilfiil tatbikatile*" yapılmalıydı.

1918'in Kasım'ında İstanbul'da Divan-ı Harb-i Örfi kurularak İttihadçılar, ülkeyi savaşa sokma, başta Ermeniler olmak üzere Hıristiyan vatandaşları katliama tabii tutma ve yolsuzluk suçlamalarıyla yargılanmaya başlandı. Bu yargılamalar 1918-1921 dönemini kapsayacak, tesbit edilebilen toplam 62 adet dava sonucunda 20'ye yakın idam cezası verilecek ve bunlardan üçü infaz edilecektir. Bu yargılamaların sonuçlarından çok daha önemli olan soruşturmalar ve duruşmalar sırasında özellikle Ermenilerin sürülmeleri ve öldürülmeleri ile ilgili açığa çıkan resmi belgeler, sanık ve tanık ifadeleridir. Dönemin olaylarına büyük bir ışık tutan ve tanıklık yapan bu mahkemelerin resmi belgeleriyle, tanık ve sanık ifadeleri aradan geçen 90 yıl boyunca maalesef karanlıkta kalarak tamamen unutuldu.

İşte bu kitapta çevrimyazılarını sunduğumuz ve Vahakn N. Dadrian ile Taner Akçam'ın beş ayrı makale ile değerlendirdikleri Divan-ı Harb-i Örfi Zabıtları, yakın tarihimizin bugüne kadar unutulmuş, bilinmeyen bir sayfasını aydınlatıyor. Eserde dönemin resmi gazetesi *Takvim-i Vekayi*'de ve günlük gazetelerde yayınlanmış iddianameler, karar suretleri ve duruşma tutanakları tarihin tozlu raflarından iniyor. Belgeler, Ermenilerin "tehcir ve taktil" edilmeleri (sürgün ve katledilmeleri) ile ilgili, harp dönemi Kabine üyeleri, İttihad ve Terakki partisi yöneticileri, katib-i mesuller ve bazı diğer sanıklar aleyhine açılan davalara ilişkindir. Bu belgelerle birlikte 1915 Ermeni Tehciri ve etrafını saran olaylar üzerindeki sis perdesinin önemli ölçüde aralanacağını ümid ediyoruz.

Tarih-Belge

ISBN 978-605-399-074-1

KAPAK : TEHCİRLE İLGİLİ FOTOĞRAFLARIYLA ÜNLÜ ALMAN ARMİN T. WEGNER'İN 1915'TE ÇEKTİĞİ VE "ÖLÜM KERVANI" DİYE ADLANDIRDIĞI FOTOĞRAFTA BİR TEHCİR KAFİLESİ HALEP'E GİRERKEN.

9 786053 990741